

feh m

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ
СВЯЗИ

Литература

F 5430/75

100

MAGYAR NYELV

LX. ÉVF.

1964. MÁRCIUS

1. SZÁM

Melich János

1872. szeptember 16. — 1963. november 20.*

Szeretett Mesterünk!

A Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom Tőled, a magyar nyelvtudomány nesztörától és legnagyobb tudósától. Megtört szívvel állunk itt ravatalodnál, az emberi élet e szükségszerű végállomásánál. A búcsú mindig fájdalmas, még akkor is, ha egy hosszú életpálya végén történik. Különösen nehéz azonban akkor, ha ez a hosszú életpálya olyan gazdag és termékeny volt, mint a Tied, amely nemcsak számunkra, közvetlen tanítványaid számára volt egész életünkre kihatóan döntő hatású, hanem szinte korszakot alkotott az egész magyar nyelvtudomány számára is. Óriási tudományos tekintélyed és erős, dinamikus egyéniséged hatása ugyanis olyan nagy volt, hogy több évtizeden keresztül mindenki a Te irányításod szerint dolgozott, a Te általad felvetett problémákkal foglalkozott.

Több százra rúgó és igen változatos problematikájú munkásságodnak talán a legjelentősebb, de mindenképpen a legtermékenyebb része az, amelyben kezdeményező, valósággal úttörő voltál. És ilyen területe nem is egy van a magyar nyelvtudománynak. Hogy csak a legfontosabbakat említsem: Te kezdted el rendszeresen felhasználni az oklevelek szórványemlékeit a magyar nyelvtörténet számára; ma már nélkülük magyar hangtörténet el sem képzelhető. És ugyancsak Te voltál a kezdeményezője a magyar helyesírás történeti kutatásának. Te indítottad el nálunk a tudományos hely- és személynév-kutatást, és kiváló alkotásaiddal valósággal iskolát csináltál itthon, külföldön egyaránt. E tárgyú munkásságod ugyanis nemzetközi vonatkozásai miatt külföldön is élénk visszhangot keltett. Új megvilágításba helyezted a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a problematikáját is, amikor a korábbi nézetekkel szemben rámutattál, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai nem egységes réteget képviselnek, hanem különböző nyelvekből származnak és különböző időkben kerültek a magyarba. Azóta ez a vélemény is a magyar nyelvtudomány közkincséhez tartozik. És számos más megállapításod, mint például az, hogy a magyar tárgyas igeragozás lényegében a birtokos személyragozásból alakult ki, ma is sziklaszilárd alapját képezi tudásunknak, még ha részletekben itt-ott van is némi különbség.

Számtalan értékebbnél értékebb munkád közül hadd említsek meg itt néhányat, nem is a terjedelmük, hanem főként a jelentőségük miatt.

* Emlékezés Melich János temetésén, 1963. november 25-én.

Első és talán még ma is a legértékesebb a szláv jövevényszavainkról írt monográfiád első kötete, amely olyan óriási szakismeretet tanúsít, hogy szinte kimeríthetetlen kincsesbányául szolgál minden magyar nyelvésznek és szlavistának. Többek között külön értéke, hogy mintaszerű feldolgozását is nyújtja a szláv jövevényszavak egy nagyon fontos rétegének, a keresztény terminológia szókincsének. De máig az egyetlen összefoglalása a német jövevényszavainkra vonatkozó tudásunknak az a németül írt munkád, amely ugyan mint társszerzővel, LUMTZER VIKTORRAL készült együtt, a közszókincsre vonatkozó része azonban teljesen Tőled származik. Magyar és szláv hangtörténeti kutatásaidnak, valamint helynévkutatási munkásságodnak a koronája a „Honfoglalás-kori Magyarország” című nagy munkád, amely egy egész generációt nevelt fel és irányított, bár óriási hangtörténeti anyagát még ma sem aknázták ki eléggé. És végül külön ki kell emelnem azt a munkádat, amely anyagának gazdagságával, sokoldalúságával, részletességével, a magyarázatok mindenre kiterjedő körültekinntésével az egész világon páratlanul áll: a Magyar Etymologiai Szótárt, amelyet GOMBOCZ ZOLTÁN haláláig közösen írtatok ugyan, de amelyben már akkor is a Te, a teljesség és a tökéletesség iránti törekvésed érvényesült. Ez a munka, amely a tudomány nagy kárára torzó maradt, még így befejezetlenül is a magyar tudomány örök dicsősége.

Mint egyetemi tanár is kiváló egyéniség voltál. Előadásaid elsősorban egy szuggesztív egyéniség magas nivójú fejtegetései voltak ugyan, de ez főleg azért volt, mert a szlavisztika akkor csak kutatókat nevelt, és nem volt tanári tárgy. De a tanári életpályára való nevelés problémája mindig rendkívül erősen foglalkoztatott. Nemcsak mint a Tanárvizsgáló Bizottság elnöke voltál közeli kapcsolatban a tanárjelölt ifjúsággal, és igyekeztél rajta sokszor anyagilag is segíteni, hanem számos esetben írásban is feltártad az egyetemi oktatás elveit. És Te, aki a tanszékeken mint kutató tudós működtél, harcba szálltál azért, hogy az egyetemi oktatásnak első feladata mégis csak a tanárképzés, és az egyoldalú tudósképzés helyett a tanárképzés számára követeltél több teret.

Külön gyásza van a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. 1904-től kezdve, a Társaság alapítása óta 1943-ig, amikor a Társaság vezetésétől visszavonultál, elválaszthatatlanul egybeforrtál a Társaság életével. Mint választmányi tag, majd később mint alelnök a Társaság minden kérdésében aktív, sőt döntő szerepet vállaltál. Ismeretes, hogy a Társaságot az első háború utáni inflációból Te szervezted újjá, és tetted lehetővé, hogy a magyar nyelvtudományban elfoglalt döntő szerepét egészen a felszabadulásig nemcsak megtartsa, hanem lényegesen meg is erősítse. Folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első számától kezdve a legszorgalmasabb munkatársa voltál, itt megjelent munkáid ma is a folyóirat legnagyobb díszei közé tartoznak. Évtizedeken keresztül azonban még szerkesztetted is, ami a kapcsolatot még bensőségebbé tette a Társaság között és Közötted, hiszen a Társaság élete elsősorban a folyóiratában nyilvánult meg.

A magyar nyelvtudomány munkásai, közvetlen vagy közvetett tanítványaid, akik kiváló munkáidon nevelkedtek a magyar nyelvtudomány, illetőleg a szlavisztika kutatóivá, mindig emlékezni fognak Rád, mint a magyar nyelvtudomány legnagyobb, de mindenesetre legdinamikusabb, legaktívabb, legizgalmasabb művelőjére. Emlékezni fogunk Rád, mint a tudományos igazság fáradhatatlan bajnokára is, aki a saját eredményeit is bátran megcáfolja, ha azt az újabb kutatás nem igazolja. Amikor tehát most búcsúzunk Tőled,

csak testi porhüvelyedtől veszünk búcsút, műveidben megörökített szellemed továbbra is köztünk marad, és nemcsak köztünk, akik Téged személyesen ismertünk és szerettünk, hanem az ifjabb generációk nyelvész kutatói között is, akik már személyesen nem is ismertek. A szellemed, műveid és azokon keresztül egyéniséged varázsa örökké élni fog.

KNIEZSA ISTVÁN

A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai*

A magyar nyelvjárások tanulmányozása hosszú és tiszteletre méltó múltra tekinthet vissza. Már a XVIII. század közepéről a magyar nyelvnek és a magyar művelődésnek számos lelkes híve céltudatos érdeklődéssel fordult a nyelvjárások felé (Faludi Ferenc, Máriafi Szaitz Leó, Baróti Szabó Dávid stb.). Igaz, ez az érdeklődés egyelőre a szókincsre korlátozódott, és célja nem nyelvtudományi jellegű volt, hanem — mint e korban Európa-szerte a nyelvjárások tanulmányozása — az irodalmi nyelv szókincsének gazdagítását, árnyalását óhajtotta szolgálni a csak szűkebb területen élő tájnyelvi szavak föl kutatásával és forgalomba hozatalával. De már a XIX. század elején megjelenik egy magyar nyelvjárásnak módszeres, tudományos célú leírása (SZEDER FÁBIÁN, A' Palóczok: TudGyűjt. 1819. VI, 26 kk.), és ezt azután mások is követik; 1838-ban pedig a Tudós Társaság tájszótárt is ad ki önkéntes gyűjtők gyűjtésének eredményeképpen. A XIX. század második felétől — főképp az újgrammatikus iskola átültetése nyomán — a nyelvjárás-kutatás új lendületet kap: számos monográfia foglalkozik egyes nyelvjárásokkal, izoglosszákat rajzolnak; a Magyar Nyelvőr állandó és terjedelmes rovatot szentel nyelvjárási tárgyú közleményeknek; 1893 és 1901 között megjelenik SZINNYEI JÓZSEF tájszótára (Magyar Tájszótár: XII + 1567 + 1099). Ám a virágzó szakasz után az 1910-es évektől az 1930-as évekig a nyelvjárások iránti érdeklődés fokozatosan elszunnyad: az általános helyzet nem kedvez a sokrétű tudományos munkának, legjobb nyelvészeinket pedig másfajta nagy problémák foglalkoztatják. Ha szakfolyóirataink közölnek is nyelvjárási gyűjtéseket vagy nyelvjárási jelenségekkel foglalkozó kisebb cikkeket, mindez mennyiségileg is kevés, azonfelül csak esetleges, teljesen hiányzik benne a tervszerűség, az összefüggés, és hiába keresnénk egy új ötletet, egy új módszertani gondolatot. S ez az elhanyaglás annál fájdalmasabb, mert éppen ebben az időben születik meg és épül ki külföldön külön diszciplínának a nyelvjárás-földrajz, és lát egymásután napvilágot a nyelvjárási atlaszok folyton gazdagodó sora, úgyhogy ezen a téren egyébként oly fejlett nyelvtudományunknak határozott és súlyos lemaradását kell megállapítanunk. Tudjuk, hogy az 1930-as évektől CSÚRY BALINT szívós erőfeszítése az elhanyagolt nyelvjárás-kutatást ismét kiemelte méltatlan helyzetéből. Ő maga számos cikkben, tanulmányban foglalkozott nyelvjárásokkal, megírta az első, teljességre törekvő nyelvjárási szótárt (Szamosháti Szótár. 1935—1936.), megalapította a debreceni egyetemen a Magyar Népnyelvkutató Intézetet, 1939-től évkönyvszerű kiadványsorozatot indított meg (Magyar Népnyelv), melynek jogutóda ma is virul (Magyar Nyelvjárások), és jól képzett fiatal nyelvjárási gyűjtő-zak-

* A nyelvjárás- és a néprajz-kutatóknak Tatán 1963. május 31-én tartott közös értekezletén elhangzott előadás.

embereket nevelt. Munkássága nyomán a nyelvjárások kutatása újra éledt, sőt rövidesen a Csűry-iskolán kívül is, mondhatni, divatba jött: összefoglaló tanulmány is napvilágot látott (HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. 1934.), új kísérlet jelentkezett a nyelvjárások osztályozására (LAZICZIUS GYULA: NyK. XLVIII, 190 kk.), terv terv után született egy magyar nyelv-atlasz készítésére (vö. BÁRCZI, A Magyar Nyelvatlasz előkészítése. 1944., A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. 1955. 11 kk.), sőt sikerült létrehozni az első (és, sajnos, egyetlennek maradt) egyetemközi nyelvjáráskutató értekezletet (vö. SZABÓ DÉNES, Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai. 1942.). Mindez persze csak az új életre kapás nagyon biztató jele volt. Arról, hogy ezt a diszciplínát nyelvtudományunkban az őt megillető helyre emeljük, főképpen, hogy az elmúlt évtizedek súlyos mulasztásait pótolni tudjuk, jobbra csak mint távoli lehetőségről álmodoztunk. Nem annyira a tapasztalt kutató gárda hiányzott, mint inkább az anyagi lehetőségek voltak abban a korban méltatlanul szegényesek. Azóta azonban az álmok kezdtek valósággá sűrűsödni.

2. A felszabadulás, de főleg a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése és a Nyelvtudományi Intézet megalapítása óta a népnyelvkutatás jelentős föllendülést mutat: a régi adósságok törlesztése megindult és folyik, új kezdemények bontakoznak ki. Nem jelenti ez azt, mintha most már minden rendben volna, a haladás azonban nagyon is számottevő, és különösebb elégedetlenségre magunkkal szemben nincsen okunk. Ezért érdemes fölmérni az utóbbi másfél évtized eredményeit, hogy világosabban lássuk az elkövetkező évek, sőt nagyobb távlatokban évtizedek feladatait.

A felszabadulás után nyelvjáráskutatásunk két fő ágba bomlott: egy diakronikus meg egy szinkronikus ágba, azaz a hagyományos dialektológia mellé, mely, ha nyelvjárásokról volt szó, csak a szinkroniával törődött, csak a saját korabeli nyelvjárások tanulmányozásában látta a föladatát, odatársult a történelmi nyelvjáráskutatás, mely elmúlt korok nyelvjárási képét igyekszik megrajzolni, megállapítva egyes nyelvjárási jelenségek keletkezésének helyét és idejét, kiterjedésének egykori földrajzi határait, e határok változásait, másrészt kutatva a magyar nyelvterületnek vagy a magyar nyelvi közösségnek századról századra változó nyelvjárás-szövevényét, röviden mindazt, amit nyelvjárásaink múltjának nevezhetünk.

A történelmi nyelvjáráskutatás teljesen új diszciplínának tekinthető. Persze, némi előzményei azért ennek is voltak nálunk, elszórt megjegyzések, sőt kisebb cikkek rá-rávillantottak egy-egy régi, nyelvjárásinak tekinthető sajátságra, s a Csűry Bálinttól kezdeményezett jelenségtörténet, ha módszertani szempontból nem kielégítő is, kétségtelenül rokon a nyelvjárástörténettel, s ez utóbbi előfutárjának tekinthető. A kialakult módszer, az eddig kirajzoló eredmények azonban mind az utóbbi tizenöt év munkájának köszönhetőek.

3. A magyar nyelvjárások történetének kutatása már csak azért is igen fontos, minthogy évezredek át a magyar nyelv története voltaképpen nyelvjárások története volt. Nem kétséges azonban, hogy nyelvtudományunk ez ágának művelése különösen nehéz munkát jelent. A honfoglalás előtt a nomád törzsek állandótlan szerkezete, a honfoglalás után a magyar társadalom- és gazdaságtörténet sajátos vonásai (elszórt birtoklás, nagy hűbértörzsek állandótlanossága, telepítések, kirajzások stb. stb.) és az ismételt bekövetkezett nagy nemzeti katasztrófák (tatárjárás, török uralom) a folyton születő nyelvi

(nyelvjárási) jelenségek állandó keveredését idézték elő, ezért nyelvm emlékeink meglehetősen zavaros nyelvjárási képet tárnak elénk, melyből fölötté kényes munkával, állandó tévedések kockázatát vállalva lehet csak a megközelítő igazságot kihüvelyezni.

Nyelvjárásaink történetében négy olyan korszakot különböztethetünk meg, melyek mindegyikében lényegesen mások és mások a kutatás lehetőségei, és lényegesen eltérő a kutatás módszere. Az első korszak körülbelül a honfoglalásig tart. Minthogy a magyarság ekkor nomád, illetőleg a korszak végén félnomád nép, mely lakóhelyeit sűrűn változtatja, s egy-egy új hazájában településrendje eltérhet az előbbénitől, a nyelvjárási jelenségek helyhez kötéséről, a különbségek földrajzi megoszlásának kutatásáról szó sem lehet. Az egyes nyelvi jelenségek nem területekre, hanem társadalmi egységekre, nemzetségekre, törzsekre, esetleg törzscsoportokra voltak jellemzők. Am ezek teljesen állandótlan kötelékek voltak, nemzetségek széthasadtak, törzsek fölbomlottak, részeik más törzsekbe olvadhattak, a törzsszövetségek rövid életű csoportosulások voltak. E korszakban meg kell tehát elégednünk annak a megállapításával, mely jelenségek tekinthetők nyelvjárási jellegűeknek, s esetleg hogyan viszonyulnak egymáshoz időrendben és fontosságban. De még e szerény célok is nehezen és csak tökéletlenül közelíthetők meg. Adatok e korban nincsenek, tehát csak a nyelvi történések kiindulópontjait ismerjük úgyahogy (a finnugor összehasonlító nyelvészet jóvoltából) és az eredményt úgyahogy, amint az tudniillik korai nyelvm emlékeinkből kihámozható. Segítenek persze honfoglalás előtti jövevényszavaink is. A kései ugor kori és a korai ősmagyar kori nyelvállapot egybevetésével, a jelenségek gondos összehasonlításával meg a jövevényszavak tanulságainak felhasználásával kell fáradságosan kihámozni a tényeket. Nem csoda, ha eredményeink soványak és ingatagok. Voltaképpen csak MOÓR ELEMÉR meg én tévelygünk e veszedelmes ingoványban. Eredményeink néha találkoznak, néha ellentmondanak egymásnak, s a jövő kutatás feladata eldönteni, melyikünknek van igaza (én persze azt hiszem, nekem), esetleg hogy egyikünknek sem. Ennek ellenére sok minden dereng már előttünk. Tudjuk például, hogy az ősmagyar korban volt olyan nyelvjárás vagy nyelvjáráscsoport, mely a palatalis labialis magánhangzót (az *ü-t*) nem ismerte; hogy volt nyelvjárási korlátok között egy zártabbá válási folyamat, melynek következtében a nyelvi közösség egy részében a finnugorból örökölt *ë-ből i*, *o-ból u* stb. lett; hogy kialakult már bizonyos esetekben az *i*-zés és az *é*-zés szembenállása (*kék ~ kík-félék*); hogy a finnugor szókezdő **p*, mely a magyarság zömében *f*-fé vált (*fa, fal, fél, fő, fű, fog* stb. stb.), valószínűleg egy kisebb konzervatív nyelvjárásban megmaradt, és e nyelvjárás elenyészése után néhány *p* kezdetű alak átkerült az uralkodó és győztes *f*-ező nyelvjárásba (*por, para, pegyvet*), sőt volt olyan nyelvjárás is, melyben ez a *p* *b*-vé változott (*bőr, bonyolódik, bal* stb.), s ez talán még a finnugor nyelvi egység korába tehető, bár ezt finnugor nyelvészeink tagadják, igaz, hogy nem éppen meggyőző érveléssel; hasonló a helyzet a hátul képzett finnugor szókezdő **k > h* változással kapcsolatban, itt is vannak kétségbevonhatatlan példák az ilyen **k* szórványos megmaradására (nyelvjárási *kum, kajla, kopik, kovál* stb.), amiből egy, e szempontból más utakon járó ősi nyelvjárásra lehet következtetni, noha egyes finnugor nyelvészek itt is — még kevesebb alappal, mint a **p > b* esetében — elutasító magatartást tanúsítanak; volt az ősmagyar kor vége felé egy *s*-ező meg egy *sz*-ező nyelvjárás (vö. *szenved ~ senyved, sündisznó ~ szöldisznó, szőr ~ sörény* stb.). Ilyen

nyelvjárási jellegű hangtani jelenséget jó egy párat ismerünk már, sőt közöttük bizonyos viszonylagos kronológia is dereng előttünk, de hát mindez nem valami sok e legalább másfélezer éves korszakhoz képest. Azonkívül e habozó megállapítások csupán hangtani jelenségekre vonatkoznak; alaktani, mondat-tani, szókinszbeli jelenségek ősmagyar nyelvjárási megoszlásáról egyelőre ennél is jóval kevesebbet tudunk. Ezek az eredmények azonban, habár szerények és olykor ingatagok, mégiscsak eredmények. A kezdet, az indulás megtörtént. Az utánunk jövő nemzedék feladata ez eredményeket ellenőrizni, pontosabbá csiszolni, nagyon lényegesen megszorítani és a kutatás területét kiszélesíteni. Munkával e téren el vannak látva utódaink hosszú időre.

4. A következő korszak, melyet a mohácsi vész dátumával zárhatunk le (persze, mint minden korszakelhatárolás, ez is önkényes), már sok tekintetben más jellegű. A teljes letelepülés, ha nem is egy csapásra, a honfoglalást követő három században megvalósult. A kutató most már nem elégedhetik meg azzal, hogy megállapítja, mely jelenségek nyelvjárási korlátúak, hanem igyekeznie kell őket helyhez is kötni, góczukat, földrajzi határaikat, e határoknak az idők során bekövetkezett módosulásait földrajzra állítani. Adat mind rohamosabban növekvő számban áll rendelkezésre; a jelenségeket magukat tehát nagyobb nehézségek nélkül meg lehet állapítani, bár problémák természetesen e téren is bőven maradnak. Ha körülbelül egy időben találkozunk ilyen alakváltozatokkal, mint *higy* ~ *hëgy* ~ *hügy* (~ *högy*), nyilvánvaló, hogy itt legnagyobb-részt eltérő tendenciák eredményével (olykor csak ideiglenes eredményével) állunk szemben, s ezek vagy legalább egy részük a legnagyobb valószínűséggel nyelvjárási különfejlődésnek tulajdoníthatók. Hasonló nyelvjárási jellegű hangtani jelenségek száma nagy, s ezek jobbra eléggé ismeretesek. Annál fogasabb kérdés a helyhez kötésük. Szövegemlékeink lokalizálása ugyanis jelenleg fogódzók híján legnagyobb-részt megoldatlan. Módszertani szempontból helytelen volna egyes jelenségek azonossága vagy rokonsága alapján a mai nyelvjárási viszonyokat egyszerűen visszavetíteni a középkorba, mint ezt régebben csinálták. A priori semmi sem bizonyítja, hogy egy nyelvjárási jelenség ma is ugyanazon a területen él, mint hat-nyolcszáz évvel ezelőtt (bár persze ez sem lehetetlen), és súlyos hiba volna például Bácska egyes nyelvjárásainak *i*-zéséből e terület középkori nyelvállapotára következtetéseket vonni, de még a debreceni *i*-zés sem bizonyult a XVI–XVII. századnál régibbnek, holott maga az *i*-zés, mint említettük, a honfoglalás előtti korba visszanyúló jelenség. Igen sok nehézséget okoznak a középkor politikai, társadalmi, gazdasági (birtoklási) stb. viszonyai következtében gyakori nyelvjáráskeveredések, s ezek kétségtelen tisztázását regressziós folyamatok lehetőségei is nehezítik. Így az előbb említett *higy* ~ *hëgy* ~ *hügy*-ben tapasztalt *i* ~ *ë* ~ *ü* hármasság ugyanabban a szövegben is előfordulhat, például HB.: *zum*- 'szöm', de *gimile*- 'gyümölcs', *lelic* 'lélek', de *lilki* 'lelké'.

Van azonban olyan lehetőség, mely megfelelő körülménnyel alkalmazva számba vehető eredményeket ígér. Föltehető ugyanis, hogy egy eredeti, datált és jól helyhez köthető oklevél szórványai, főleg a microtoponymok, azaz dűlőnevek és kisebb telepek nevei (sőt bizonyos fokig a szolganevek is) a helyi nyelvjárásra jellemző formákat őriznek. Egyes ilyen neveknek nem a hely színén élő alakban való följegyzése ugyanis jogi bizonyítványságot idézhetett volna elő, később vitákra, az azonosság kétségbevonására, súlyos pörökre adhatott volna alkalmat. Nehézségek, bizonytalanságok természetesen ennek az elvnek az alkalmazásával kapcsolatban is vannak, még hozzá elég súlyosak,

ezeket most nem részletezzük. Nyelvészeink azonban ezt a módszertani lehetőséget eddig igen kis mértékben aknázták ki. Elszórt, egyes forrásokon vagy kisebb adatsportokon alapuló vizsgálatokat idézhetnénk (vö. P. HIDVÉGI ANDREA—PAPP LÁSZLÓ: MNy. LV, 294—5), de az eredmények csekély számúak, és elszigeteltségük miatt meglehetősen ingatagok. Örömmel üdvözljük tehát azt a kezdeményezést, mely Zala megye egykori nyelvjárási viszonyainak szélesebb körű vizsgálatát tűzte ki célul. (Zala megye ebben szerencsés, mert eddigi egyik legjobb ilyenmű dolgozatunk ugyancsak Zala megyével foglalkozik: KUBÍNYI LÁSZLÓ: Pais-Eml. 453 kk.) A történeti nyelvjáráskutatásnak ezt az ágát a jövő, reméljük, a közeljövő fogja kifejleszteni. S ezt annál inkább remélhetjük, mert ehhez most egy kitűnő új munkaeszköz ad megbecsülhetetlen segítséget: GYÖRFFY GYÖRGYnek „Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza” című műve, melynek első kötete a közelmúltban jelent meg. E mű az 1332-ig előforduló földrajzi neveket alakváltozataikkal együtt összegyűjtve, helyhez kötve, tárgyi magyarázatokkal ellátva közli, s így a CSÁNKI-féle kiváló munkával (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában) együtt immár új, igen nagy lehetőségeket nyit. E korszak nyelvjárásainak kutatásával kapcsolatban tehát eddig legfőljebb kezdeményekről, de inkább csak feladatokról, mint eredményekről számolhatunk be.

Ezenkívül mindez, amiről eddig beszéltünk, voltaképpen csak hangtani jelenségek megoszlására vonatkozik. A nyelvjárási különbségek azonban lehetnek alaktaniak, mondattaniak és főleg szókinsbeliek is. Ezekről eddig vajmi keveset tudunk; kihámozásuk talán még nagyobb mértékben a jövő feladata. Mégpedig nem éppen a közeljövőé, mert minden eredményes munkának szinte szükségszerű előzménye a hangtani kérdések tisztázása. Nyelvtörténészeinket mindenesetre hosszú időre ellátja feladatokkal középkori nyelvjárásaink problematikája, hiszen, mint nem éppen célzatosság nélkül többször is hangsúlyoztam, e téren úgyszólván minden még ezután oldandó meg.

5. Jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk a XVI. században, főleg a század második felében. E korszak különösen fontos, mert nyelvjárási képéből — mint a középkori történések eredményéből — következtetni lehet a megelőző századokra, s másrészt a nyelvjárások ekkori helyzete, állapota mintegy a következő idők fejlődésének kiindulópontját, alapját adják. Ezért próbáltam magam is 1947-ben, akadémiai székfoglalómban éppen a XVI. század néhány fontos nyelvjárási jelenségének földrajzi megoszlását meghatározni, térképét megrajzolni, s ezért bontakozott ki legelsőként nyelvjárástörténetünk eme szakaszának szakszerű vizsgálata. Módszertanilag is új lehetőségek kínálkoznak. Mind növekvő számban rendelkezünk oly szövegekkel — főleg magánlevelek fontosak —, melyek nyelvi hovátartozását meg lehet állapítani. Nem keltük helye alapján, hanem írójuk származásának, lakóhelyének, esetleg életrajzá-
nak ismeretéből. Ha például tudjuk, hogy Sybrik Ozsvát családja több előző nemzedéken át Szarvaskenden volt birtokos, őneki magának ott háza és földje van, leveleit onnan írogatja, akkor e levelek igen nagy valószínűséggel Szarvaskend akkori nyelvállapotára jellemzők. Az ehhez hasonló (nem éppen nagy számú) források segítségével nyert biztos pontok köré lehet aztán építeni a többi, kisebb-nagyobb valószínűséggel helyhez rögzíthető források adatait, természetesen egybevetve emezeket amazokkal meg egymással, és gondosan mérlegelve az egyezések és különbözőések nyújtotta tanulságokat. Persze, ezekkel kapcsolatban sem minden fenéig tejföl: újabb nehézségek is jelentkeznek, melyek a nyelvész munkáját megnehezítik. A XVI. század második felétől

megindul a nyelvjárás fölötti írott nyelvváltozat kialakulása, s ennek hatásától még a legszerényebb igényű írásművek sem maradnak érintetlenül. Ezeknek az irodalmi beütéseknek a kiszűrése kényes munka. Ennek ellenére ezt a korszakot ismerjük eddig legjobban, hála PAPP LÁSZLÓ (A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959.; Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. század deákjainak gyakorlatában. 1961.; Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. 1963.), DEME LÁSZLÓ (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959.), E. ABÁFFY ERZSÉBET (Sopron megye nyelvjárása a XVI. században, sajtó alatt) és mások munkájának. (A könyvészetre l. az említett műveken kívül: P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ: MNy. LV, 295—7; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. 1957.) A szép eredmények ellenére teendő még ezen a téren is rengeteg van. A XVII—XVIII. század nyelvjárási viszonyait alaposabb szakszerű vizsgálatnak még jóformán egyáltalában nem vetették alá (l. mégis P. HIDVÉGI ANDREA—PAPP LÁSZLÓ i. m. 297), de azonfelül voltaképpen ebben a korban is csak a nyelvjárások hangtani eltéréseire irányult a kutatás, holott a források bősége módot adna alaktani és mondattani vizsgálatokra is (pl. az ikes igeragozás állapota, az igeidők és -módok használata stb.), valamint a szókészlet megoszlásának bővebb aratást ígérő fürkészésére. Ez utóbbi két irányban egypár habozó lépés már történt, legalábbis az igény már fölbukkant (vö. BENKŐ i. m. 79—84). Személyneveink használatának területi megoszlására szintén ráirányult a figyelem (KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1963.).

6. A következő korszak kutatása ismét más lehetőségeket ad. Itt már többé-kevésbé tervszerű gyűjtések és tudományos célú földolgozások, szótárak, monografiák állanak mind nagyobb számmal rendelkezésre. További feladatok azonban itt is vannak, elsősorban a bő kéziratos anyagból, sőt irodalmi munkákból is kellő körtekintéssel lehet és kell anyagot gyűjteni és feldolgozni, de a gyűjtés kiszélesítésén, rejtett források föl kutatásán és kiaknázásán kívül az eddigi anyag földolgozása és összegezése is még várat magára.

Az eddigi munkálatok során a módszer is kialakult, sőt kicsiszolódott. Az egy-egy korba tartozó források kiaknázása s a kor nyelvjárási képének ezek alapján való kialakítása mellett már van példánk más eljárasmódra is, mely egy mai nyelvjárásból kiindulva, annak a múltját nyomozza lépésről lépésre, évtizedről évtizedre, ahogyan és ameddig a rendelkezésre álló források megengedik (TÖRÖK GÁBOR, A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere, sajtó alatt). Ahhoz, hogy ez az ascendens kutatási módszer jobban kibontakozzék, nemcsak helyi források bősége szükséges, hanem elsősorban a kiindulópont, a mai nyelvjárás alapos, részletekbe menő ismerete. Ez a kérdés azonban már átvezet tárgyunk másik, e helyen talán jobban előtérbe kívánczozó felére, a mai nyelvjárások kérdésére. A nyelvjárástörténettől tehát elbúcsúzva, talán csak még annyit azok számára, akiket e problémakör vonzana, hogy a módszer kidolgozottsága, az eddigi sikeres próbák bizonyos fokig megkönnyítik a munkába ezután bekapcsolódó kutatók dolgát, vannak jó minták és nincsenek bonyolult módszertani problémák, bár módszertani újítás, új, beváló eljárasmódok kipróbálása sohasem lehetetlen és sohasem érdektelen.

7. A történeti nyelvjáráskutatás, mint láttuk, igen rövid múltra tekinthet vissza, úgyhogy a jövő feladatai rendkívül sokrétűek, változatosak, szinte beláthatatlanok. Az élő nyelvjárásokkal foglalkozó diszciplína viszont, mint

említettük, szinte együtt született a magyar nyelvtudománnyal, kezdettől fogva annak fontos része volt. Igaz, ma századunk első felének súlyos mulasztásait pótolni vajmi nehéz, de a felszabadulás után nyelvészeink, mihelyt a szervezett munka lehetővé vált, elsősorban az — akaraton kívül — felhalmozódott adósság törlesztéséhez láttak. A legfontosabb feladat ekkor a nyelvatlasz volt. Mégpedig két típusú atlasz. Egyrészt a magyar nyelvjárások bő hálózatu összefogó atlasza, mely nagy körültekintéssel kijelölt ritkább kutatópontokon az egész magyar nyelvjáróterület minden fontosabb hangtani és alaktani jelenségének megoszlását jól kiválasztott példákon mutatja meg, továbbá néhány gondosan kiszemelt fogalomnak területenként eltérő nyelvi jeleit veti minden egyes kutatóponton térképre. Például sok száz kutatóponton az ország határain belül és kívül a *csépeg* ~ *csöpög*, *felhő* ~ *fölhő*, *ménnek* ~ *mönnek*, *mégver* ~ *mögver*, *öttem* ~ *öttem*, *édös* ~ *édös*, *tengely* ~ *tengő* főváltozatú és sok más ilyenféle szó térképlapja tükrözi az ő-zés területi megoszlását, a *méh* ~ *mih*, *vér* ~ *vír*, *méz* ~ *míz*, *derék* ~ *derik* stb. az *i*-zését, a *javít*, *tanít* és az *-ít* képzős származékokhoz sodródott *segít* különféle alakjain az *-ít* képző alaki változatait, a *kukorica*, a *pipacs*, az *egres* és sok más tárgy különféle neveinek földrajzi határait, hogy az atlaszban felölelt igen nagy számú jelenség közül egyet-kettőt kiragadjak. — Másrészt szükség van kisebb táji térképekre, melyek igen szoros kutatópont-hálózaton és korlátozottabb számú térképlapokon egy kisebb tájegység nyelvjárási képét tüntetik föl. — Először a nagy nyelvjárási atlasz látszott sürgősebbnek. Megindult a munkálatok szervezése, az elvek kidolgozása, az előmunkálatok elvégzése, majd maga a gyűjtés. Újszerű feladat volt ez, melyben inkább csak a külföldi példák, más nyelvek atlaszainak előnyei és hibái nyújthattak okulást. A különleges helyzetben, melyet a pénzügyi lehetőségek, a rendelkezésre álló gyűjtők, azok több vagy kevesebb gyűjtési tapasztalata és egyéb elfoglaltságuk, másrészt a magyar nyelvjárások különleges vonásai határoztak meg. Bizonyos gyermekbetegségeken át kellett esni, nehéz periódusokat kellett átvészeln, de az eredmény a küszöbön áll. A gyűjtés az országban és határainkon kívül be van fejezve, sőt az ellenőrzés, mely minden egyes kétesnek látszó adatra kiterjedt, a gyűjtött anyag nagy részére befejezettnek tekinthető. Az eredmények munkatérképeken a kutatóknak máris rendelkezésükre állnak. A hátralevő feladat a térképlapok megszerkesztése (ez már megindult), megrajzolása és a nyomdai előállítás. Ha minden tervszerűen pereg le — itt főleg a kiadási költségek biztosítása fontos —, 1965-ben megjelenik az atlasznak első kötete, mely körülbelül 250 térképlapot fog tartalmazni. A nyelvatlasz mai nyelvtudományunk legnagyobb erőfeszítése (ez is mutatja a nyelvjáráskutatás fontosságát), és legnagyobb teljesítményei közé tartozik, méltó társa az Értelmező Szótárnak. — E nagy atlasz mellett azonban megindult a kis táji atlaszok sorozata, eddig megjelent az Őrségi és Hetési Nyelvatlasz (1959. VÉGH JÓZSEF munkája), valamint néhány mutatóvány egy Kolozsvár környéki és egy székelyföldi atlaszból, de előkészületben van több táji atlasz is, s ezek is remélhetőleg meg fognak bírkozni a kiadás pénzügyi nehézségeivel.

A nyelvatlással rendkívül súlyos adósságot törlesztünk. Atlaszunk még el sem készült, máris érezhető a hozzáférhető munkatérképek hatása. Nem feladatom itt taglalni, hogy a nyelvjárási térképek milyen mélyreható tanulsággal szolgálnak egyrészt a nyelvtörténet számára, másrészt a nyelvi biológia, szociológia stb. szempontjából. Rendkívül mozgalmas kép tárul elénk a lapokról: a jelenségek nyüzsgő harca, terjedése és visszahúzódása, közlekedési

vonalak és nyelvi történések összefüggése, múlt és jelen küzdelme és egybefonódása, a társadalmi és gazdasági szerkezet, a műveltség, az egész élet minden fontos jelenségének a nyelvben való visszatükröződése stb.

A nyelvátlasz-munkálatokkal párhuzamosan megindult a nyelv földrajzi szakirodalom, s máris értékes eredményeket hozott. Nemcsak a folyóiratokban, a nyelvtudomány eme pezsgő életű fórumain jelentek meg kitűnő, nyelv-földrajzi tárgyú tanulmányok, cikkek, beszámolók, de néhány jelentős kötet is látott napvilágot, így DEME LÁSZLÓ két könyve (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953.; Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái. 1956.), valamint több szerzőnek egy közös tanulmánykötete (BÁRCZI GÉZA szerk.: A Magyar Nyelvátlasz munkamódszere. 1955.).

A közvetlen további feladatok világosan rajzolódnak eléink: 1. a Magyar Nyelvjárások Atlaszának befejezése; 2. a tájnyelvi atlaszok sorozatának folytatása, míg az egész nyelvterületet be nem hálózzák; 3. a nyelvjárási atlaszok tudományos kiaknázása a magyar nyelvtörténet és az általános nyelvészet számára. E három feladat maga is igen nagy terjedelmű. Távolabbi célok: újabb nyelvátlasz gyűjtése, ugyanis időről időre újra készülő atlaszok világíthatják meg a nyelvjárások további történetét. Ezzel azonban a mai nemzedék munkafeladatain már túlkerültünk.

8. A másik, megoldást kívánó feladat volt az eddigi kutatások, eredmények összegezése vagy legalább hozzáférhetővé tétele. Legsürgetőbb volt a nyelvjárási gyűjtések könyvészetének összeállítása, mert ennek a segítségével a számos helyen elszórt temérdek apróbb-nagyobb közlemény máris belekerülhetett a nyelvtudomány vérkeringésébe. Ezt a célt szolgálta BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS „Magyar nyelvjárási bibliográfia” című könyve (1951.), mely az 1817-től 1949-ig megjelent nyelvjárási közleményeket sorolja föl jól áttekinthető és könnyen kezelhető rendszerben (vö. még: BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXVI, 134—5; TÁLASI ISTVÁN: Ethn. LXVI, 5 kk.). Sajnos, e könyvészet évről évre való folytatása elmaradt. Csak részben pótolja az elmaradást P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ említett igen alapos és részletes beszámolója, mert ennek fő célja nem az anyagközlés könyvészetének összeállítása volt, hanem a nyelvjárási szakirodalom egyéb területeinek számbavétele. Közvetlen feladat tehát a könyvészet pótlása és évről évre való rendszeres folytatása.

A könyvészeti tájékoztatók azonban bármily becses munkaeszközök is, nem pótolhatják magát a nyelvjárási anyagot. Ezért megindultak az Új Magyar Tájszótár munkálatai. E szótári vállalkozás SZINNYEI JÓZSEF Magyar Tájszótárának folytatásaképpen a századunkban gyűjtött és nyelvészeti, néprajzi folyóiratokban, monográfiákban, múzeumok kéziratos gyűjteményeiben elszórt tájszóanyagot rendezi szótárba, hogy a nyelvtudomány rendelkezésére bocsássa. Az anyaggyűjtés ebben az évben le is záródott; a szerkesztés elveit ki is dolgozta és vita alá bocsátotta B. LŐRINCZY ÉVA. Hátra van immár magának a szerkesztésnek nem kicsiny munkája. Az összegyűjtött mintegy félmillió adaton alapuló szótár nem lép föl a teljesség igényével, hiszen külön e célból gyűjtést nem folytattak, sőt a régebbi gyűjtések teljes kiaknázásáról sem lehet szó (főleg a múzeumok kéziratos anyagából szemelgetni kellett). A gyűjtésnek ugyanis időben határt kellett szabni, különben a végtelenbe nyúlt volna, és sohasem tömörült volna szótárrá. A hatalmas tájszóanyag a teljesség igénye nélkül is rendkívül becses munkaeszköznek mutatkozik.

Régi gyűjtések közzétételének kategóriájába tartozik két újabb tájnyelvi szótárunk: az ormánysági (KISS GÉZA—KERESZTES KÁLMÁN, 1952.) és a szegedi (BÁLINT SÁNDOR, 1957.), melyek az első ilyen kezdeményezésnek, a Csűrű-féle Szamosháti Szótárnak értékes folytatásai. Persze megállanunk itt sem szabad. Kíváncsok, hogy minél hamarabb nyelvterületünk minden tájegységének meglegyen a maga szótára. De ezzel a feladattal már átmegyünk a következő, talán legfontosabb kérdésre, az új gyűjtésre. — Nyelvjárásaink új alaktani, mondattani stb. földolgozásának feladata ugyancsak az új gyűjtések döntő fontosságára irányozza tekintetünket. Meg kell mondanunk, hogy, legalább az utóbbi években, a gyűjtés szintén fellendült, hála a Magyar Nyelvőr buzgólkodásának. A gyűjtési versenyek igen sok becses anyagot hoztak felszínre, és igen sok értékes munkatársra irányították rá a figyelmet. Azonfelül a néprajzi folyóiratokban, monográfiákban, szöveggyűjteményekben és nyelvészeti szövegkiadványokban szintén becses nyelvi anyag került napvilágra (vö. P. HIDVÉGI ANDREA—PAPP LÁSZLÓ i. m. 555—9).

9. Mint látjuk tehát, az élő nyelvjárások kutatása, ez a jelentékeny múltú diszciplína az utóbbi években újraéledt, és máris derekas eredményeket hozott. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy e téren ne várna ránk tömördek s még hozzá igen sürgető feladat. Annak a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak, amelyben élünk, szükségszerű velejárója a hagyományos nyelvjárások szürkülése, majd belátható időn belül bekövetkező elhalása. A falunak és a városnak egymáshoz való közeledése, a megváltozott termelési viszonyok, a vidék iparosodása, a népmozgalmak, a lakosság ide-oda áramlása, a széles körű iskolázás, az újság és a könyv rohamos hódítása, a legkisebb tanyákba is eljutó rádió stb. mind olyan tényezők, melyek arra intenek, hogy nyelvjárásaink pusztuló kincseit iparkodjunk megmenteni a tudomány számára. Mégpedig minél gyorsabban.

A nyelvjárási anyag gyűjtése ugyanis a legfontosabb tudományos feladatok egyike. E gyűjtések által napfényre kerülő nyelvi tények alkalmasak arra, hogy nyelvünk múltjának számos mozzanatára világot vessenek. Nyelvjárásaink ugyanis gyakran megőriznek olyan régi jelenségeket, melyek köznyelvünkől hiányoznak, vagy legföljebb csak elszigetelt kövületekben mutatathatók ki. E nyelvjárási tények, mint nyelvünk múltjának élő tanúi, rendkívül becsesek. Olykor megerősítik, bizonyítják egyes következtetések, föltevések helyességét, máskor esetleges vitát döntenek el, de az is megeshetik, hogy nyelvjárásaink alaposabb ismerete elfogadott tételeket borít fel. Vannak nyelv-szigeteink, melyek nem ismerik (vagy csak most tanulgatják szomszédaitól) az *ü* meg az *ö* hangot, s egy ilyen falu beszédében szinte az illabialis nyelvemlékek ódon színezete elevenedik meg: *tűz* helyett *tíz*, *öröm* helyett *erēm*, *Sziz Mária féketéje* stb. — Ma közkeletű jövevényszavak helyett szép régi magyar kifejezéseket találunk: így egy peremnyelvjárásban a pince neve *szájas verem*, a tornácé sok helyt *falalja*, másutt a konyháé *szenesház*, a templomé *egyház* stb. (Intő példák ezek nyelv művelőinknek, hogy az idegen szó befogadása nem szükségszerű.) Több helyütt a *-csa*, *-cse* ma is eleven kicsinyítő képző, mely minden főnévhez járulhat (*tálcsa*, *székcse*, *asztalcsa* stb.), sőt ha kevésbé széles körű, de még él a *-d* kicsinyítő képző is, melyről úgy tudtuk, hogy a XIV. századot nem élte túl. Több helyen a *kérjük*, *várjuk* igealakok helyett az igen ősi *kérük*, *váruk* járja, sőt még régebbi alakokkal is találkozunk, például a Dráva mellékén *várunk*, *kérünk*-féle tárgyas alakok használatosak. Ezek visszavezetnek az alanyi meg a tárgyas ragozás kialakulásának, szét-

válásának forrongó idejébe, tehát mélyen a honfoglalás előtti korba. Voltaképpen az *-unk*, *-ünk* személyrag illik a tárgyas igeragozásba, nem pedig a *-juk*, *-jük*, vagy ennek említett elődje, az *-uk*, *-ük*, tehát Dráva melléki magyarjaink nyelve a ragrendszer ősi küzdelmes kialakulásának emlékét őrzi. — Sok hasonló jelenségről tudunk, hát még mennyi lappanghat. Mert hogy lappanghat, arra példa egy, a közelmúltban előkerült nyelvjárási tény. Az, hogy a *-talan*, *-telen* fosztóképzőben az *-n* eredetileg határozórag, régóta elfogadott föltevés, de egész magyar nyelvtörténetünk nem ad példát egyetlen *-n* nélküli fosztóképzőre. Egy nyelvjárásból most előkerült a *-tal*, *-tel* fosztóképző, sőt igazolódott az is, hogy ebben az *-l* is határozórag.

Általában nyelvtörténetünk megújulása elsősorban friss nyelvi anyag feltárásától várható. E friss nyelvi anyagot egyrészt még ezután előkerülő nyelvemlékeink szolgáltatathatják, másrészt nyelvjárásaink alaposabb ismerete kínálja. Újabb nyelvemlékek fölfedezése a véletlen szerencse dolga, nyelvjárásaink jobb megismerése csak tőlünk függ.

A nyelvtörténeten kívül is, magára a nyelv életére, és ezen át általában a nyelvek életére is sok tanulsággal szolgálnak a nyelvjárások. A nyelvjárási anyag egyszersmind a nyelvatlasz szükségszerűen szűkre szabott anyagának kibővítése, kiegészítése. Mindazok a tanulságok, melyeket a nyelvatlaszoktól várunk, megszíneződnek, megfinomodnak, ha a térkép adatai köré bőséges nyelvjárási anyagot építhetünk. A szavak és fogalmak vándorlása, az áramlások útja és intenzitása, a gondolkodás formáinak forrongása, kulturális góccok sugárzási iránya és ereje és sok-sok más fontos mozzanat tárul fel a változatos és változékony, ősi hagyományt és merész újítást szakadatlanul újra meg újra egybeötvöző nyelvjárásokból. S ha az ősi anyag rohamos pusztulását olykor szíve mélyén fájjalja a nyelvész, viszont éppen a ma, az átalakulás korszaka is fölötte érdekes képet tár fel, problémákat hoz elő. Hogyan folyik a köznyelv behatolása, milyen csatornákon milyen gyorsasággal, kiket érint legelőbb stb. Maga a nyelv mely pontokon áll erősebben ellent, mit ment meg legtovább a hagyományos kincsből, hogyan fonódik egybe új és régi. Nyelvjárásaink mai helyzetünkben ezeknek és ezekhez hasonlóknak a megfigyelésére különösen alkalmas, és igen fontos volna, hogy nyelvjáráskutatóink e kérdésekkel tüzetesen foglalkozzanak, mert erre éppen ma nyílik a legkitűnőbb lehetőség, holnap talán már késő, legalábbis a ma még eleven, mozgalmas valóságra holnap esetleg csak gyér maradványokból fáradtságosan és hézagosan lehet következtetni.

De nemcsak a magyar nyelv történetére és a nyelvek életére nyújthatnak a mai nyelvjárások temérdek tanulságot, hanem a szorosan vett nyelvészetén kívül, esetleg tőle távol eső kutatások számára is nagy jelentőségük lehet. Minthogy a nyelv az egész élet minden jellegzetes vonásának hűs tükre, a falu nyelvében benne vannak vagy kihámozhatók belőle a falu társadalmi rétegződése, foglalkozása, gazdasági fejlettsége, ősi paraszti kultúrájának maradványai és emlékei, új kulturális áramlatok jelentkezése és hőfoka. Annak, aki ma óhajt foglalkozni a falu jelenével, és annak, aki majd egykor fogja kutatni a falunak azt a múltját, mely számunkra jelen, a falu nyelvének állapota egyik igen fontos forrása lesz, olyan forrás, amelynek hiányát vajmi nehéz volna pótolni. Beszámolóik, jelentések, statisztikai felmérések persze rendkívül fontosak, de mindezeket kiegészíti, hitelesen ellenőrzi, hézagokat kitölti, tévedéseiket kiegyengeti mindaz, amit az alaposan feltárt nyelv kellő módon való vallatóra fogása elárul.

10. Ha tehát egyrészt a hagyományos nyelvjárások pusztulására, gyors elszíntelenedésére gondolunk, másrészt a megbízható nyelvjárási anyag sokrétű fontosságára, nem lehet kétséges, hogy mi a legsürgetőbb és legfontosabb teendő. *Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni!* Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik.

Súlyos tévedés volna azt gondolni, mint laikusoktól sokszor hallható, hogy az anyaggyűjtés másodlagos, alárendelt feladat, mely jelentőségében eltörpül a szakszerű földolgozás mellett. Az anyaggyűjtés a feldolgozás előfeltétele. Nagy nyelvészeink egyáltalában nem tartották méltóságukon alulinak a nyelvjárási gyűjtés fáradalmas terepmunkáját sem, hogy a sok közül csak Simonyi Zsigmondra, Csúry Bálintra, Beke Ödönre, Szabó T. Attilára, vagy a finn Paasonen Henrikre, Wichmann Györgyre, Kannisto Arturra, Kettunen Lőrincire, Karjalainenre stb. mint a nyelvtudomány nagy neveire hivatkozzam. És Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Pápay József is főleg gyűjtésükkel szereztek halhatatlan érdemeket maguknak, dicsőséget a magyar tudománynak. Mert ne feledjük el, a legkitűnőbb nyelvészeti értekezésen is hamarosan eljár az idő, előbb-utóbb elavul, s eredményei legföljebb az utódok munkájában, lappangva, módosulva, átalakulva élnek tovább, ha tovább élnek, a jó gyűjtés azonban évszázadok múlva is becses anyag marad, melyet pótolni nem lehet.

Minden nyelvjárási megfigyelés, minden felgyűjtött adat, bármily jelentéktelennek látszik, értékes mozaikkövecske lehet az egész magyarság nyelvi képéhez. De az ilyen alkalmi, taláalomra való gyűjtéssel immár nem elégedhetünk meg. Ha elkésve bár, de meg kell indulnia a szervezett gyűjtésnek. Hivatásos nyelvészeink száma csekély, s ők ezerféle munkával elhalmozva ennek a sürgető feladatnak magukra hagyva nem tudhatnak megfelelni, egyszerűen nem győznék. De erre nincs is szükség, nem is volna helyes, ha csak ők foglalkoznának ezzel. Akad ebben az országban mindenütt elegendő jó koponya és buzgó szív, aki ebben a fontos munkában segíteni tud és segíteni kész. Bőségesen megmutatták ezt a Nyelvőr-pályázatok valóban kitűnő eredményei. Csak összefogásra, irányításra, szervezésre van szükség. Ez a szervezés most van kiépülőfélben, s a munka az ország számos vidékén máris kitűnő eredményeket mutat föl. Arra azonban gondolnunk sem szabad, hogy e feladatok szervezésében és végzésében a nyelvészek elszigetelődhetnek. A népi nyelvi gyűjtés éppúgy érdekli a néprajzot és a gazdaságtörténetet, mint a nyelvtudományt. A szempontok tehát összeegyeztethetők, és össze is kell őket egyeztetni, mert e három tudomány szorosan egybefonódik, számos ponton érintkezik, egyikük eredményei rendszerint fontosak a többiekre, és nemzetgazdasági szempontból is elképzelhetetlen, hogy rokon jellegű, rokon anyagú és rokon célú gyűjtés egymástól függetlenül háromszoros erőkifejtéssel és pénzkiadással folyjék. Különben e régóta fölismert igazság mély átérzése hozta létre a jelen közös megbeszéléseket is.

11. Természetesen nem szabad megfélekednünk arról, hogy az önkéntes gyűjtők, akikre a szervezett gyűjtés épül, legtöbbször nem rendelkeznek még megfelelő tapasztalatokkal és szakismeretekkel. Ezért közvetlen megoldandóul oly feladatot kellett kijelölni, mely fontosságban nem marad el más teendők mögött, de mégis viszonylag a legkevesebb nyelvészeti szakismeretet kívánja. Ilyen a szókincsgyűjtés. Nyelvészeti szempontból ez számít viszonylag a legkönnyebbnek, néprajzi és gazdaságtörténeti szempontból pedig

ez a legfontosabb, ez kecsegtet a legtöbb közvetlen tanulssággal. Természetesen tanács, útbaigazítás, előzetes gyakorlás itt is hasznos, sőt fölöttébb szükséges. Ilyen előzetes útbaigazítás célját szolgálja az Útmutató, VÉGH JÓZSEF gondos munkája, ki egyszersmind nyelvész részről a szervezés és irányítás szálaít is összefogja néprajzos kartársaival szoros együttműködésben. Mielőtt az önkéntes gyűjtő hozzáfogna a gyűjtéshez, az Útmutatót alaposan át kell tanulmányoznia, át kell gondolnia. De bármily alapos, világos tanácsokat kap is e műben, kívánatos volna megynként rövid kiképző tanfolyamokat rendezni, főleg az újonnan bekapcsolódó gyűjtőkszámaára, ahogyan az egyes külföldi országokban szokásos. Örvedetes, hogy 1962-től nálunk is több megye rendezett ilyen tanfolyamot, melyben az önkéntes gyűjtők közvetlenül ismerkedtek meg az eredményes gyűjtés szempontjaival, követelményeivel; kételyeiket, problémáikat előadhatták; gyakorolhatták a minimálisan megkövetelhető pontosságú fonetikai írást és mindazt, amire munkájukban szükségük van. Bizonyos korlátolt pontosságú fonetikai átírás nélkülözhetetlen, ha nem akarjuk, hogy fáradságosan gyűjtött anyagunk a nyelvtudomány számára értéktelen legyen. Nincs is komoly néprajztudós vagy gazdaságtörténész, ki helyesnek tartaná egy fontos rokon tudomány ilyen semmibevevését, s ez, mint említettük, nemzetgazdasági szempontból is megbocsáthatatlan bűn volna. Nálunk sokkal gazdagabb nemzetek sem engedhetik meg maguknak azt a fényűzést, hogy ugyanazt az anyagot párhuzamosan, többszörös munkát áldozva tárják föl.

Azzal tisztában kell lennünk, hogy az önkéntes gyűjtők első próbálkozásaitól nem várható tökéletes munka. Ez természetes, és nem szabad, hogy ez a körülmény akár őket magukat, akár a gyűjtés irányítóit elkedvetlenítse. Egyrészt a nem egészen kifogástalan anyag is hasznos, a hiányok pótolhatók, a hibák javíthatók, másrészt a mindig sokasodó tapasztalatok a kellő irányítás mellett a minőséget gyorsan fogják növelni.

12. A szervezett gyűjtésnek, melynek vezetését a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum közösen vállalták, be kell hálózni az egész ország területét oly módon, hogy járásonként vagy tájegységenként legalább egy jó (tapasztaltabb vagy jobban képzett) gyűjtő legyen, aki gyűjtőtársait is segítheti. Számos helyen máris vannak tehetséges és jól felkészült munkatársak, kisebb-nagyobb szervező munkára azonban a legtöbb vidéken szükség van, és van egy-két megye, ahol a gyűjtőhálózat megfelelő kiépítése fokozottabb tevékenységet kíván a szervezőktől. Föl kell kutatniuk az alkalmas munkatársakat, foglalkozni kell velük közvetlen érintkezés, levelezés útján és ha csak lehet, tanfolyamok szervezésével.

A gyűjtőhálózat kialakításához, megfelelő önkéntes munkatársak felkutatásához, a gyűjtés közvetlen vezetéséhez szükséges vidéki központok kiépítése. E központok kialakítását a vidéki egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei, múzeumok, honismereti szakkörök vállalhatnák. Persze, e központokra nagy felelősség hárulna, a gyűjtés irányítását teljes szívvel-lelkel kellene végezniük, gondosan ügyelniük a központtal és más vidéki szervekkel való pontos együttműködésre. Ilyen szervezet kiépítése nem történhetik egyik napról a másikra.

13. Tekintve az adott körülményeket, azt, hogy most szervezett vagy ezután szervezendő gyűjtőgárdával indul a munka, hogy e munkának az egész ország területén egybevethető eredményeket kell hoznia, hogy olyasmire kell

irányulnia, ami a nyelvtudományt, a néprajzot és a gazdaságtörténetet egyaránt érdekli, nemcsak a gyűjtés alapelveit kellett egységesen kidolgozni, hanem a gyűjtés tárgyát is jól kiválasztani és körülhatárolni, a feladatokat fokozatosan fölépíteni, s minden félresiklásnak lehetőleg elejét vevő kérdőíveket szerkeszteni. A választott tárgykör a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód ismeretanyaga és szókincse. Ezen belül azonban sorrendet kellett megállapítani a gazdálkodás és az életmód különféle területei között. Elsősorban a gazdálkodásnak azok a részlegei vannak kijelölve, melyekben az átalakulás a leggyorsabb, melyekben tehát a hagyományos eszközök, eljárások és a nekik megfelelő szókészlet pusztulása a legrohamosabb. Ez a gabonatermesztés tárgyköre a szántástól a cséplésig, a behordásig. Ezt követik a közlekedés, a teherhordás, az állattartás, az építkezés és a házberendezés, majd a gazdálkodás olyan fajtái, melyek az ország egyes területeire korlátozódnak (erdőmunka, szőlőművelés, halászat stb.), tehát szükségszerűen nem adhatnak az egész országra összevethető eredményeket. Későbbre marad a kapásnövények tárgyköre, ezek hagyományos művelési formáit ugyanis a háztáji gazdaságok tovább fenntartják, s végül a táplálkozás, ruházkodás, szokások stb. Ezek előbbre vitele azonban óhajtandó, mert szinte olyan gyorsan pusztulnak, mint a régimódi gabonatermelés. Az egész gyűjtést tizenkét-tizenöt évnél többre előirányozni semmiesetre sem tanácsos.

Mint az elmondottakból látszik, a szervezők elgondolása szerint a gyűjtés elsősorban a pusztuló hagyományok megmentésére, tehát inkább a tegnapi, mint a mára irányul. (Sőt még messzebbre visszanyúló történeti feladattól sem idegenkednek.) Ez elvégre érthető. Ma még legalább emlékeznek a tegnapi, holnap már az emlékek is el fognak mosódni, vagy, ami rosszabb, összezavarodnak. Minden nyelvész, aki végzett terepmunkát, ezt jól tudja. Nem érthetnek azonban teljesen egyet azzal a felfogással, hogy az önkéntes gyűjtők inkább ne foglalkozzanak a mával, mert ez túlságosan nehéz feladat számukra. Én ilyen negatív tanácstól tartózkodnám. Az rendben van, hogy az utasítás pusztuló anyag gyűjtését és csak azt szorgalmazza. De ha ezen felül a gyűjtő a mai — különben szintén gyorsan változó — helyzetre is kipillant, s mellékesen, a kérdőíven kívül jegyzetben rögzít új anyagot, mielőtt az múlttá változnék, annak csak örülni kell. Következtetéseket nem várunk a gyűjtőtől sem a pusztuló régivel, sem a bontakozó újjal kapcsolatban, s nem vagyok benne biztos, hogy az élő anyag gyűjtése nehezebb, mint a holté vagy haldoklóé.

Egyébként igen helyesen az ilyen módon fölépített szervezet irányítói egyáltalában nem akarják korlátozni az önkéntes gyűjtőket abban, hogy a kérdőívektől függetlenül gyűjtsék azt, ami érdekli őket, csupán arra kéri őket, hogy a kérdőívekkel is teljes gonddal foglalkozzanak. Minden korlátozási szándék csak káros lehet, hiszen tudjuk, hogy eddig is a szervezett gyűjtésen kívül több helyen igen biztató szókincsgyűjtés folyik (Tolnában ÖRDÖG FERENC, Somogyban VÁRKONYI IMRE, Komáromban KÖRMENDI GÉZA, Foktón KUCZY KÁROLY dolgozik huzamosabb idő óta), sőt a lexikális gyűjtésen túl szép és gazdag nyelvtani gyűjtések is készültek, így VÁRKONYI IMRE megírta a büssüi *ö*-zést, s munkája Somogy megye jóvoltából még ez évben kiadásra is kerül, SZABÓ GÉZA pedig a dobozi és kabai *e*-zésről készített szép dolgozatot. Másutt, így Zalában, egy munkaközösség a földrajzi nevek (dűlőnevek) összegyűjtésén fáradozik, s az ilyenfajta gyűjtés rendkívül becses, sok irányban értékesíthető, és gyorsan pusztuló anyagot ment meg.

14. Hátra van még a gyűjtésekkel kapcsolatban egy lényeges kérdés, az anyagiak kérdése. Mivel lehet az önkéntes munkatársak odaadását, fáradozását díjazni. Arra, sajnos, gondolnunk sem lehet, hogy a végzett munkát a teljesítmény arányában szabályszerűen megfizessük. Erre elegendő pénzt sehonnan sem tudnánk szerezni. Ez világszerte így van (Németországban, a Szovjetunióban, Finnországban, Belgiumban, Csehszlovákiában stb.), s azt is meg kell mondanunk, hogy sehol — nálunk sem — merült fel az önkéntes gyűjtők részéről olyan igény, hogy fáradságuk rendes munkadíjban részesüljön. Mindenütt megelégednek azzal, hogy munkájukért kisebb pénz- vagy könyvjutalmat, inkább erkölcsi elismerést kapjanak. Az az archívum, ahová egyelőre gyűjtésük kerül, híven megőrzi nevüket, s amikor majdan a gyűjtés eredményei szótárrá érnek, a szótár büszkén fog hivatkozni értékes munkatársai hosszú sorára, kiknek köszönheti saját létét.

De még e szerény jutalmazások biztosítására is megfelelő anyagi alapot kell teremteni. Nem könnyű ez, de mindeddig sikerült, s a jövő is biztató. 1961-ben 40 000, 1962-ben 50 000 forintot lehetett szétosztani a pályázók között. Ezt az összeget eddig a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Rádió, a Hazafias Népfront, a Művelődési és a Földművelési Minisztérium, a Legújabbkori Történelmi Intézet, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az egyetemek rektorai segítettek összeszedni. Újabban azonban a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum fölhívására 19 megyénk közül 18 vállalta, hogy 5000—5000 forintot biztosít a dolgozatok jutalmazására. Ezzel — főleg, ha ez évente megismétlődik —, valamint a Nyelvtudományi Intézet, a Néprajzi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium segítségével a szerény anyagi háttér biztosítva van.

Nyelvjárási gyűjtőgárdánk és irányítóik ügybuzgalma révén úgy látszik tehát, hogy a nyelvjáráskutatás legégetőbb feladata, a rendszeres gyűjtés, a pusztuló anyag mentése végre megindult, s meglehet a reményünk arra, hogy eredményesen ki is fog bontakozni.

15. Összegezve a mondottakat, nyelvjáráskutatásunk minden részlegében, mind a történeti, mind az élő nyelvjárásokkal foglalkozó diszciplinában a hosszú stagnálás után az utóbbi évtizedben kétségtelenül igen jelentős fellendülés állapítható meg, a jövő pedig szintén biztató. Megoldandó feladat minden téren sok van és sokféle, munkával tehát el vagyunk látva. — Nem emlékeztem meg gátló körülményekről, az itt-ott még tapasztalható közönyről, kulturális érzéketlenségről, a tudományos könyvkiadásnak a nyelvészet szempontjából semmiképp sem kielégítő helyzetéről stb. Meggyőződés azonban, hogy e nehézségek ellenére a folytatás nem lesz méltatlan az eddigiekhez, hivatásos nyelvészeink és önkéntes munkatársaink buzgósga és, ahol kell, összefogása meg fogja hozni a maga gyümölcseit.

BÁRCZI GÉZA

A készülő Magyar Szinonimaszótárról

1. 1961-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóságától azt a megbízást kaptam, hogy az akkor még sajtó alatt levő Értelmező Szótár utolsó kötetének a megjelenése után kezdjek hozzá egy egykötetes magyar szinonimaszótár összeállításához. A rendelkezésemre álló idegen nyelvű szino-

nimaszótáraknak és a hazai, valamint a jelentősebb külföldi szinonimaelméleti munkáknak az áttanulmányozása után a következő év közepére elkészítettem a szótár tervét, és megszerkesztettem a szótár jellegét szemléltető mintaszócikk-gyűjteményt. Miután ezt az Intézet Tudományos Tanácsa jóváhagyta, hozzákezdtem a szótár nyers kéziratának az elkészítéséhez. Ezzel egyidejűleg folytattam a szinonimaszótárak szerkesztésével kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdéseknek a tisztázását, most már természetesen főleg azokat a problémákat vizsgálva, amelyek a konkrét nyelvi anyagnak a szinonimikai feldolgozása során merültek fel. A következőkben úgy próbálok meg képet festeni a készülő Magyar Szinonimaszótárról (a továbbiakban: SzinSz.), hogy a szótár eredeti tervében is meglevő gondolatokat kiegészítem azoknak a tapasztalatoknak az elvi következményeivel, amelyeket a SzinSz. eddig elkészült, mintegy 2500 szócikkének a megírása során szereztem.

A rokonértelműség kérdése

2. Minthogy a SzinSz. magvát, tartalmának lényegét a benne felsorolt és egy-egy kiemelt szóval — a címszóval — rokon értelmű szavak és állandósult szókapcsolatok alkotják, a szótár megszerkesztésének az az alapvető problémája, hogy melyek azok a lexikológiai egységek, amelyek egymás szinonimáinak tekinthetők.

Mindazok a szinonimameghatározások, amelyek úgy jelölik meg a rokonértelműség legfontosabb kritériumát, hogy a szinonim lexikológiai egységek jelentése, jelentéskomponenseinek a nagy része vagy jelentésmagja azonos egymással, illetőleg csupán árnyalatilag tér el egymástól, megállhatják a helyüket egy-egy jelentéstani rendszeren belül, de a szinonimaszótár szerkesztője számára szinte semmi gyakorlati támogatást nem adnak. Ha tudniillik valamely konkrét esetre akarjuk az ilyenféle szinonimameghatározást alkalmazni, először is azt kell megvizsgálnunk, hogy mi a jelentése annak a két lexikológiai egységnek, amelyről meg akarjuk állapítani, hogy szinonimák-e vagy sem. Akkor pedig, amikor valamely szó- vagy szólásegység jelentésének a meghatározására kerül sor, nem tehetünk egyebet, mint hogy más szavakkal leírjuk vagy körülírjuk azt a valóságelemet, valóságmozzanatot, „jeltárgyat”, „dolgot”, amellyel — ha logikai szempontból vizsgáljuk a jelentés kérdéseit — a szó vagy az állandósult szókapcsolat mint név kapcsolatban van. Ha ezen az úton haladunk, két lehetőség áll előttünk: vagy magukat a meghatározásokat hasonlítjuk össze, vagy pedig azokat a „dolgozat”, amelyekre a meghatározások vonatkoznak.

A) A legjobbnak tartott angol szinonimaszótár, a WEBSTER's Dictionary of Synonyms (Springfield, Mass., 1951.) a meghatározások összehasonlítása mellett dönt, s definíciója szerint „Synonyms . . . are only such words as may be defined wholly, or almost wholly, in the same terms” (XXVII). Az azonos vagy csaknem azonos szavakkal való meghatározás lehetősége azonban — véleményünk szerint — semmiképpen sem döntő a rokonértelműség kérdésében. Nem pedig azért, mert az ÉrtSz. szerkesztésének a gyakorlatában számtalanszor bebizonyosodott, hogy ugyanazt a szójelentést sokféleképpen meg lehet határozni, és szükségszerűen egyik meghatározás sem rosszabb a másiknál éppúgy, mint ahogy például ugyanazt a tárgyat több irányból is le lehet oly módon fényképezni, hogy valamennyi fényképről igen jól rá lehet ismerni az illető tárgyra, noha mindegyik felvételen más-más kép van a szóban forgó tárgyról.

B) Hasonlóképpen nem tekinthetjük járható útnak azt a módszert sem, amelynek alkalmazásakor a „jeltárgyakat”, a „dolgokat” hasonlítjuk össze egymással. Ha a rokonértelműség vizsgálatában ezt az eljárást akarnók követni, egyrészt teljesen le kellene térnünk a nyelvi vizsgálat szintjéről, másrészt pedig olyan körülményeket kellene mérlegelnünk, amelyek egységesen és objektíven semmiképpen sem dönthetők el.

a) A nyelvi szintről való letérés abban mutatkoznék meg, hogy a „dolgok” vizsgálata során lépten-nyomon olyan kérdésekben kellene döntenünk, amelyeknek a megoldása nyilvánvalóan más szaktudományoknak a feladatkörébe tartozik. Például olyan problémákban kellene állást foglalnunk, mint bizonyos növények, állatok, ásványok stb. rendszertani kapcsolatai, bizonyos vegyi anyagoknak az alkotórészeik ismerete alapján meghatározható azonossága, különbözősége vagy egymással való rokonsága stb. Ilyen jellegű, a valóság minden területére kiterjedő ismeretekkel pedig nemcsak hogy senki nem rendelkezik, de az ilyen ismereteknek valójában már nincsen is közük egy bizonyos nyelvhez, a valóságoknak ilyen szempontból tekintett rendszere semmi kapcsolatban nincs valamely nyelvnek, például a magyar nyelvnek a sajátos rendszerével.

b) De még ha ettől eltekintenénk is, akkor sem alapozhatnók a lexikológiai egységek rokonértelműségének a meghatározását a „dolgok” vizsgálatára, mert semmiképpen nem lehet olyan, nyelven kívüli, egységes és objektív szempontot találni, amely konkrét esetekben megbízható alapol szolgálna annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy szinonim-e egymással két szó, két kifejezés vagy sem. Ha például azt a kérdést, hogy rokon értelmű-e a *vityilló* és a *kastély*, úgy próbáljuk megoldani, hogy a két épületfajtát alakja, nagysága, rendeltetése, anyaga, építési módja, állapota stb. szempontjából összehasonlítjuk egymással, minthogy semmiféle kritériumunk nincsen arra vonatkozólag, hogy az összehasonlításban melyik a legfontosabb szempont, éppolyan joggal állíthatjuk azt, hogy e szavak szinonimák, mint ennek az ellenkezőjét. Az első esetben tudniillik azt tartottuk szem előtt, hogy e két épületfajtának ugyanaz a rendeltetése — mindkettő emberi lakásra való építmény —, a másik esetben pedig azt, hogy a vityilló nyomorúságos, szegényes, de legalábbis kicsiny, a kastély ellenben díszes, jólétről tanúskodó és impozáns nagyságú, tehát lényegesen más jellegű.

3. Felfogásunk szerint azért vezet kátyúba a rokonértelműségnek minden olyan jellegű meghatározása, amely az egyedileg tekintett szó vagy szókapcsolat jelentéséből indul ki, mert ilyen alapon csupán a szó logikai vagy lélektani szerepére vagyunk tekintettel, de elhanyagoltuk a lexikológiai egységek tulajdonképpeni nyelvi funkcióját. A szójelentés logikai vagy lélektani alakja ugyanis föltétlenül beletartozik az, amit KRONASSER „der dingliche oder dingbestimmende Teil der Wortbedeutung”-nak nevez (Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. 56), ennek a vizsgálata pedig szükségképpen a nyelvi szférán kívülre, azaz számunkra járhatatlan útra vezet. A gyakorlatban azt jelenti ez, hogy ha meg akarunk maradni a tulajdonképpeni nyelvvizsgálat szintjén, akkor nem szakíthatjuk ki a lexikológiai egységeket abból a természetes környezetükből, amelyben nyelvi életüket élik, vagy ha már mint szótári egységeket, lexémákat absztraháltuk is őket a szövegösszefüggésekből, ismét vissza kell helyezni őket azokba a kontextusokba, amelyekben előszoktak fordulni, és azt kell vizsgálnunk, hogy milyen szerepet töltenek be ezekben a valóságos és természetes nyelvi összefüggésekben. Nem tagadjuk

tehát, hogy a lexikológiai egységeknek van sajátos logikai és lélektani funkciójuk, azt tapasztaltuk azonban, hogy ezt a funkciójukat vizsgálva legfeljebb olyan „fogalomtár” szerkeszthető, mint a ROGET-é (Thesaurus of English Words and Phrases. First publ. 1852.), a DORNSEIFFÉ (Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. 3. Aufl. Berlin, 1943.), vagy mint a HALLIGÉ és a WARTBURGÉ (Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. 2. Aufl. Berlin, 1963.), de nem készíthető olyan valóban nyelvi szempontokat tekintetbe vevő szinonimaszótár, amely egyrészt előmunkálatnak tekinthető a nyelv szemantikai rendszerének az ábrázolásához, másrészt pedig könnyen használható kézikönyv azok számára, akik fogalmazás vagy fogalmazvány javítása közben valamely konkrét szövegbe beleillő, abban használható szinonimákat keresnek.

Azt a kérdést tehát, hogy két lexikológiai egység valamely jelentésében rokon értelmű-e egymással, felfogásunk szerint az dönti el, hogy vannak-e a nyelvben olyan természetes kontextusok, amelyekben mindkét lexikológiai egység hasonló — vagy pontosabban: — egymásnak megfelelő (de természetesen sohasem teljesen azonos) funkciót tölt be. Ezen a következőket értjük: 1. Nem változik-e meg lényegesen az egész kontextus jelentése, azaz a beszélőnek a kontextussal kifejezett viszonya a valósághoz akkor, ha benne az egyik lexikológiai egység helyett a szóban forgó másikat használjuk? 2. Fölcserezhető-e egymással több kontextusban a két lexéma nyelvtani alkatát tekintve úgy, hogy a szófölcserélés során esetleg megváltozó grammatikai szerkezet továbbra is konstrukciós egységet biztosít a kontextusnak? 3. Stilisztikai funkcióját tekintve nem különbözik-e a két lexikológiai egység egymástól annyira, hogy fölcserélésük esetén épp ellenkezőre változik az egész kontextus stilisztikai jellege, illetőleg hogy ha stilisztikailag közömbös szavakból álló, „elemi” kontextussá alakítottunk át valamely szöveget, beleillik-e ebbe legalább olyan mértékben az egyik, mint a másik lexikológiai egység?

A rokonértelműség megállapításában tehát elsőrendű jelentőséget tulajdonítunk a lexikológiai egységek reális kontextusokban való fölcserélhetőségének, behelyettesíthetőségének.¹ Úgy véljük, ez az a módszer, amellyel ezt az elméleti kérdést: rokon értelmű-e egymással két lexikológiai egység, a gyakorlat próbájának vetjük alá. A szinonimáknak kontextusokba — mindig több kontextusba — való behelyettesítésekor egyrészről ugyanis azt vizsgáljuk, hogy a szófölcserélés után is természetes, élő, szokásos kapcsolat marad-e a megváltoztatott szövegrészlet, másrészről pedig azt ellenőrizzük, hogy a kérdéses szinonimákkal alakult kontextuspárok ugyanazt vagy csaknem ugyanazt a szerepet töltik-e be a gyakorlati életben, hasonló módon reagál-e rájuk a hallgató vagy az olvasó, azaz ugyanazokat vagy csaknem ugyanazokat a gondolatokat, érzéseket vagy akarati megnyilvánulásokat kelti-e benne az a kontextus, amelyben az egyik és az a kontextus, amelyben a másik

¹ Noha nem a szinonimaszótár szerkesztésének a gyakorlatából, tapasztalataiból indultak ki, mások is kiemelték már e szempont jelentőségét, de általában vagy úgy, hogy nem húztak éles határvonalat a lexikológiai egységek lélektani—logikai (azaz nominatív) és nyelvi (azaz kommunikatív) szerepe közé, vagy pedig úgy, hogy a szó nyelvi szerepét vizsgálták ugyan, a rokonértelműség kritériumát az azonos nyelvi környezeten kívül mégis a jeltárgyak azonosságában keresték. (Vö. különösen: ST. ULLMANN, *The Principles of Semantics*. 2. ed. 1957. 55 és 109; Ю. Д. АПРЕСЯН, *Проблема синонима: Вопросы Языкознания* 1957. VI, 87; J. FILIPES, *Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha, 1961. 145; L. ANTAL, *Questions of Meaning*. The Hague, 1963. 62; уő.: NYR. LXXXVII, 95; W. A. KOCH: *ALingu*. XIII, 75.)

szinonimát használtuk. Ha ez nem áll fenn, vagyis ha a behelyettesítés után keletkező szósor nem hat természetes kontextusként, vagy pedig ha az új kontextus a beszélőnek a valósághoz való másfajta viszonyát fejezi ki, mint az eredeti kontextus, nem tekinthetjük a szóban forgó két lexikológiai egységet szinonimának.

Más szavakkal kifejezve azt jelenti ez, hogy a SzinSz. anyagát nem a valóságról alkotott fogalmak viszonyaira, sem pedig a szavakhoz fűződő képzetkomplexumok asszociatív kapcsolataira, hanem a szavak és az állandósult szókapcsolatok nyelvi életére való tekintettel válogatjuk össze. Egyrészt tehát nem fog tartalmazni a SzinSz. olyan koordinált szósorokat, mint például a hét napjainak az elnevezései, a színnevek, a rendszertanilag összetartozó növényi, állati fajtanevek stb., amelyek csupán azért vannak egymással összefüggésben, mert egy-egy közös magasabb genusfogalom speciei, vagy mert időbeli, térbeli, oksági stb. kapcsolat van közöttük, de amelyek a beszédben a mondat értelmének jelentős megváltozása nélkül nem helyettesíthetik egymást. Másrésztől azonban mint szinonimák kerülnek bele a szótárba az olyan, egyik vagy mindkét tagjukat tekintve átvitt értelmű szópárok, mint például a *raboskodik* — *ül*, *pecsét* — *bélyeg*, *hideg* — *kimért* stb., noha ezek alapjelentése fogalmi szempontból igen különböző, nyelvi életüket, használatukat tekintve azonban bizonyos kontextusokban anélkül cserélhetők fel egymással, hogy a szövegösszefüggés egészének a jelentése lényegesen megváltoznék: *Együtt raboskodtak (ültek) a váci fegyházban. Mozgalmukra a szervezetlenség nyomta rá a pecsétjét (bélyegét). Hideg (kimért) udvariassággal fogad valakit.* Stb.

A szótár célja és jellege

4. A rokonértelműség mibenlétének a kérdésében elfoglalt álláspontunk lényegében meghatározza a SzinSz. jellegének a problémáját is. Emellett a másik olyan szempont, amelynek a szótár alkati és felépítésbeli sajátosságait meg kell szabnia: a szótár célja.

Amint röviden már fentebb is utaltunk rá, a SzinSz. a magyar rokonértelmű szavaknak és állandósult szókapcsolatoknak, valamint a közhasználatú idegen szavaknak olyan gyűjteménye kíván lenni, amely egyrészt könnyen használható kézikönyv mindazok számára, akik fogalmazás vagy valamely írásmű stílusának az átjavítása során szinonimákat keresnek, de amely másrészt nem hagyja figyelmen kívül a modern nyelvtudománynak a szinonimaszótárakkal szemben támasztható legfontosabb követelményeit sem.

Az elkészítendő szótár tehát elsősorban azt az igényt kívánja kielégíteni, amely ilyen jellegű mű iránt a nagyközönségben már évtizedek óta egyre fokozottabban jelentkezik, s ennek az igénynek a kielégítésével jelentős mértékben hozzá kíván járulni mind a korszerű nyelvművelés céljainak a megvalósításához, mind pedig általában népünk nyelvi műveltségének emeléséhez. Emellett azonban tudományos értékű segédkönyv is kíván lenni, olyan gyűjtemény, amely szókincstanulmányokhoz, jelentéstani dolgozatokhoz gazdag adatanyagot tartalmaz, tehát mint forrásmunka a nyelvtudomány kutatói számára is jelentős segítséget nyújthat.

5. Hogy a megalkotandó szótár megfelelően kitűzött céljának, meg kell találnunk számára azt a szerkezeti formát, amely mind gyakorlati, mind pedig elvi szempontból a legelőnyösebbnek látszik. Ezzel kapcsolatban mindennekelőtt két alapvetően fontos kérdés merül fel. Az egyik az, hogy fogalomkörök

szerint elrendezett thesaurus-szerű művet készítsünk-e, vagy pedig olyan szorosabb értelemben vett szótárt, amely betűrendbe szedett címszavakhoz kapcsolja a szinonimákat. A másik kérdés pedig az, hogy megelégedhetünk-e a rokon értelmű szavak és kifejezések pusztá felsorolásával, vagy pedig megkíséreljük-e olyan szótár szerkesztését, amely a szinonimák között levő jelentéskülönbségekre is rámutat.

A) Ami a szótár anyagának az elrendezését illeti, minden érv mellett szól, hogy azoknak a külföldi szinonimaszótáraknak a módszerét alkalmazzuk, amelyek betűrendbe szedett címszavakhoz kapcsolják a megfelelő rokon értelmű szavakat és kifejezéseket. Csupán ez az elrendezési mód az, amely valóban nyelvi szinten, azaz magukból a nyelvi jelekből, a szavakból, nem pedig a nyelvi kutatás körén kívül eső fogalmakból kiindulva mutatja be a szinonimikai összefüggéseket, és csupán így ábrázolható az, hogy egy-egy szóhoz a legtöbb esetben annyi szinonima, illetőleg annyi szinonimasor tartozik, ahány jelentése az illető szónak van.

Emellett a gyakorlati érdek, a szótár könnyen és gyorsan kezelhetősége is a betűrendes elrendezés mellett szól. Azok a szinonimagyűjtemények ugyanis, amelyek fogalomkörök szerint csoportosítják anyagukat, csupán akkor használhatók, ha a feldolgozott szóanyagot betűrendes mutatóban is közlik, és itt utalnak arra, hogy az egyes szavak szinonimáit melyik fogalomkörü csoportban találhatja meg a szótár használója. Ha azonban már magát a szótár törzsanyagát, azaz az egyes szavakhoz tartozó szinonimákat is az illető szavak betűrendjében elrendezve tartalmazza a szótár, megkíméli a szótárforgatót a kettős keresés munkájától: a szótár használójának csupán egyszer kell azt a szót megkeresnie, amelynek a szinonimáira éppen szüksége van.

Végül mint igen fontos körülményt meg kell említeni azt is, hogy a fogalomkörök szerint elrendezett szinonimaszótárban nincs helyük azoknak a szavaknak, amelyek — minthogy vagy pusztán nyelvtani szerepük van, vagy csupán a beszélő vagy a szóban forgó személy érzelmi állásfoglalásának vagy a valakihez vagy valamihez való viszonyának a kifejezésére valók — nem vonatkoznak valamely konkrét vagy elvont fogalomra. Márpedig nyilvánvaló, hogy a formaszavaknak — ide értve a kötőszókat, a névutókat, a névmásokat, a névmási határozószókat, az igeekötőket, a névelőket, valamint az úgynevezett mondatzókat is — igen fontos nyelvi szerepük van, és alkalomadtán éppen úgy helyettesíthetők szinonimáikkal, mint a fogalmi tartalmat jelölő szavak. Véleményünk szerint tehát ezeknek is helyet kell kapniuk a SzinSz.-ban, és ezek felvételének szükségessége is mellett szól, hogy ne fogalomkörök szerint csoportosított thesaurust, hanem betűrendben elrendezett címszavak szócikkeiből álló tulajdonképpeni szótárt készítsünk.

B) A szinonimaszótárak jellegét a betűrendes vagy a fogalomkörü elrendezés elvének alkalmazásán kívül az határozza meg, hogy az illető mű csupán felsorol-e rokon értelmű szavakat és kifejezéseket, vagy pedig rá is mutat a szinonimák között levő jelentésbeli, használati körü, illetőleg stilisztikai érték tekintetében mutatkozó különbségekre.

A felsoroló jellegű, magyarázat nélküli szinonimaszótárak (például G. E. CHRIST, J. DEVLIN, K. A. DOSTAL, N. LEVIS szinonimaszótára és a STROMBERGS Synonymordboken) szerkesztői általában a gyakorlati élet igényeit kívánják kielégíteni, és felteszik, hogy szótárunk használóinak vagy nincsenek problémáik a szójelentéseket illetően, vagy ha vannak, kérdéseik eldöntése végett értelmező szótárhoz fordulnak. Az ilyen szótárak szerkesztői rendszerint nem-

csak a szorosabb értelemben vett szinonimákat közlik, hanem az a céljuk, hogy minél gazdagabb választékot nyújtsanak az érdeklődőknek, de igen kevés szerepük van a nyelvművelésben, azaz abban a vonatkozásban, hogy hozzájáruljanak valamely nyelvközösségen belül a helyes szóhasználat kialakításához, valamint annak a tudatosításához, hogy szinonimákon nem azonos, hanem rokon jelentésű szavakat értünk.

Felsoroló jellegű szinonimaszótárhoz elsősorban akkor fordul az érdeklődő, ha nem jut eszébe valamely szó rokon értelmű megfelelője, vagy ha minél szélesebb körű áttekintést akar kapni a valamely szóval rokon jelentésű szavak és kifejezések köréből. A magyarázatos, megkülönböztető jellegű (diszkrimináló) szinonimaszótárak ezzel ellentétben különösen akkor nyújtanak segítséget, ha valakinek abban a tekintetben vannak kétségei, hogy két vagy több szinonima közül adott esetben melyiket kell használnia, melyik fejezi ki pontosabban a közölni kívánt tudattartalmat. A diszkrimináló szinonimaszótáraknak általában az a módszerük (vö. például R. BAILLY, КЛЮЕВА, WEBSTER szótárait), hogy kiemelik azokat a fogalmi jegyeket, amelyek valamely szinonim szócsoporthoz valamennyi tagjára érvényesek, azaz olyan jelentésmeghatározást közölnek, amely érvényes valamennyi felsorolt szinonimára, majd pedig rámutatnak azokra a jegyekre, sajátosságokra, amelyek csupán egy-egy szinonim szóra jellemzőek, és ennek során kiemelik a szinonimasor tagjai között levő különbségeket.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen szinonimaszótáraknak általában sokkal nagyobb a tudományos szempontból vett jelentőségük, mint a felsoroló jellegűeké. Egy dolgot azonban mégis meg kell ezzel kapcsolatban említeni. Azt tudnillik, hogy a jelentésmegkülönböztető szótárak a szavaknak általában csak az alapjelentéséről szólnak, azaz a szavak poliszémiájával mit sem törődve egyetlen jelentésűnek tekintik a több jelentésű szavakat is. Olykor meg éppen azt emelik ki egy-egy szinonima megkülönböztető jegyeként, hogy az illető szónak olyan jelentései is vannak, amelyekben a vele egy bizonyos jelentésben rokon értelmű szó nem használatos, és ebben az esetben csupán annyi felvilágosítást adnak, amennyit értelmező szótárban is megtalálhat az érdeklődő.

Mínthogy sem a felsoroló, sem pedig a diszkrimináló típusba nem tartozik bele, külön kell megemlékeznünk a néhány évvel ezelőtt megjelent lengyel szinonimaszótárról (STANISŁAW SKORUPKA, Słownik wyrazów bliskoznacznych. Warszawa, 1957.). E szótár szerkesztősege oly módon próbálta mindkét említett szinonimaszótár-típus fogyatkozásait elkerülni, hogy az úgynevezett stíluszótárak eljárás módjával kombinálta a szinonimaszótárak hagyományos szerkezeti jellegét. A szótár többet ad, mint szinonimák puszta felsorolását, de nem vállalkozik a jelentésmegkülönböztetés feladatára, hanem azzal utal a szinonimák között levő eltérésekre, hogy minden szó használatát olyan szókapcsolatok felsorolásával szemlélteti, amelyek mint a szó beszédbeli életére jellemző kifejezések utalnak arra, hogy az illető szó milyen vonatkozásban, milyen szerkezetekben szokott előfordulni.

Azt hisszük, az új magyar szinonimaszótár jellegének kialakításában akkor járunk el helyesen, ha nem kötjük le magunkat egyik említett szinonimaszótár-típus mellett sem, hanem megkíséreljük egy olyan új típusú szinonimaszótár megalkotását, amely a következő elveken épül fel: A) Érvényesíti a felsoroló jellegű szinonimaszótár felépítésének azt a lehetőségét, hogy a címszavaknak ne csak az alapjelentésével, hanem valamennyi olyan jelentésével kapcsolatban közöljön szinonimákat, amely jelentésekben egyáltalán van-

nak rokon értelmű szavak és kifejezések. — B) Felhívja a figyelmet a címszó szembetűnő módon megkülönböztetett jelentéseihez kapcsolódó szinonimasorok egyes tagjai között levő lényegesebb jelentésbeli, használati körülmények és stilisztikai jelleget illető különbségekre, de nem bocsátkozik a diszkrimináló szótárakhoz hasonlóan a szó jelentésére és használatára vonatkozó terjedelmes fejtegetésekbe, és a jelentésmeghatározás feladatát is teljes mértékben átengedi az értelmező szótárnak. — C) Közöl az egyes szinonim szavak használatát, beszédbeli életét szemléltető példakapcsolatokat is, de a SKORUPKA-féle lengyel szótár módszerétől eltérően csupán olyan esetekben, amikor a jelentéskülönbség általánosító meghatározása nehézségbe ütközik, és amikor egy-egy példaként említett szókapcsolat mindenki számára érthetően megvilágítja azt, hogy a címszónak valamely szinonimával való felcserélésére a címszónak mely jelentésében van lehetőség.

Úgy véljük, hogy jelenlegi viszonyaink között, amikor nincsen sem fel-soroló, sem diszkrimináló szinonimaszótárunk, ilyen jellegű szótárra van a leginkább szükség, mert ez valamennyi szinonimaszótárfajta előnyeit egyesíti, és ez az a típus, amelynek mind a nagyközönség, mind a nyelvész kutató a legtöbb hasznát veheti.

6. Összefoglalva a szótár jellegére vonatkozó fejtegetéseinket: olyan betűrendes szinonimaszótárt akarunk készíteni, amely a címszavak egyes jelentéseihez minél több olyan rokon értelmű szót és szólást sorol fel, amely nem vagy nemcsak fogalmi tartalmát tekintve kapcsolódik a címszóhoz, hanem amely több, nem állandósult szókapcsolatban a kapcsolat jelentésének lényeges megváltoztatása nélkül helyettesítheti a címszót. Arra vonatkozólag, hogy valamely szövegösszefüggésben milyen változást eredményez a címszónak szinonimájával való felcserélése, illetőleg hogy mi a címszó és szinonimája között levő lényeges különbség a szinonima jelentését és használatát tekintve — ha erre néhány szóval egyáltalán lehet utalni —, általában rá fog mutatni a szótár, de ezt csupán utalás, nem pedig magyarázat vagy kifejtés formájában teszi. Például a *kutya* szócikkében megemlíti a SzinSz. a *szuka* szót, és elébe teszi, hogy „(nősténye:)”; a *szép* szócikkébe felveszi a *kies* szinonimát, és megjegyzi, hogy „(írod) (csak tájról, vidékről:)”; az *áll* címszó alatt felveszi a *tart*, *folyik* szinonimákat, s közli, hogy „(színtelenebb kifejezésként:)”, utána pedig példaként megemlíti: „még javában ~ a bál v. a vásár”).

A szótár szóanyaga és szócikkeinek felépítése

7. Az a szóállomány, amelyet a SzinSz. címszavai és az, amelyet a címszavakhoz kapcsolódó szinonimák alkotnak, nem lesz egymással teljesen azonos: a szótár mintegy 35 000 címszavának legalább a kétszerese, de esetleg a háromszorosa lesz majd azoknak a szavaknak és azoknak az állandósult szókapcsolatoknak a száma, amelyek mint szinonimák kerülnek bele a szótárba. Fel kell ugyanis tennünk, hogy általában a gyakoribb, a teljesen vagy többé-kevésbé köznyelvinek tekinthető szavak azok, amelyek a nyelvünket használóknak inkább a tudatuk előterében vannak, mint a peremszókincsbe tartozó lexikológiai egységek. Ezért ezek a gyakoribb szavak azok, amelyeknek mint címszavaknak is meg kell lenniük a szótárban, hogy szócikkükben megtalálhatók legyenek az aránylag ritkább szavak és kifejezések is. Ez utóbbiaknak viszont azért kell mint szinonimáknak belekerülniük a SzinSz.-ba, mert a szótár használói között föltehetőleg szép számban lesznek írók, fordí-

tók, szerkesztők, akiknek a minél árnyaltabb kifejezésre való törekvésük során a magyar szókincsnek olyan elemeire — például tájszavakra, régies és argó szavakra vagy kifejezésekre — is szükségük lehet, amelyek a szűkebb értelemben vett köznyelvi szókészlet körén kívül esnek.

A) A címszavak kiválasztásában a SzinSz. mindenekelőtt az ÉrtSz.-ban feldolgozott szókincsanyagra támaszkodik. Az ÉrtSz. csaknem 60 000 címszava közül nem veszi fel azonban azokat, amelyeknek nincsen szinonimájuk és azokat, amelyek mint régies vagy éppen elavult szavak nem tartoznak bele a mai élő nyelvrendszerbe. Azokat az ÉrtSz.-beli címszavakat pedig, amelyeknek ugyanazok a szinonimái, mint egy másik, az illető szónál gyakoribb szóé, csupán mint utaló címszavakat veszi fel a SzinSz., és a gyakoribb szinonimára mutató nyíllal hívja fel a figyelmet arra, hogy az illető szó rokon értelmű szavai és kifejezései ennek a kidolgozott címszónak a szócikkében található meg (pl. „**belerajzol** → *berajzol*”).

Nem lesznek a SzinSz.-nak címszavai azok az élő képzővel alakult származékszavak sem, amelyeknek az alapszava kidolgozott szócikket kapott a szótárban, és amelyeknek a szinonimái magának a származékszónak a képzőjével azokból az alapszavakból megképezhetők, amelyeket mint szinonimákat már az alapszó szócikkében is közölt a szótár. Az *átalakítás* például azért nem lesz a SzinSz. címszava, mert szinonimái (*átformálás, megváltoztatás, átváltoztatás, megmásítás; újjáteremtés; módosítás; újjáalakítás; átszervezés, reformálás* stb.) azonosak az *átalakít* szinonimáiból képezhető -ás, -és képzős főnevekkel. Abban az esetben azonban, ha az ilyen jellegű szinonimákon kívül még más rokon értelmű szavak és kifejezések is tartoznak valamely élő és viszonylag gyakori származékszóhoz, a származékszó olyan címszó lesz a SzinSz.-ban, amely az egyébként az első jelentést jelölő „1.” után „Vö.”-vel utal a címszó alapszavára, s ezzel felhívja a figyelmet arra, hogy az illető származékszó szinonimáinak egy része azonos az alapszó szinonimáiból a címszó képzőjével alkotható szavakkal, a továbbiakban pedig — „2.”, „3.” stb. után — közli a származékcímszó más jellegű szinonimáit. Például: „**belátás** 1. Vö. *belát.* — 2. *megítélés, döntés, állásfoglalás* [stb.]. — 3. *megértés, méltányosság* [stb.].” A **belát** címszó alatt pedig megtalálja a szótár használója a **belátás** alá fel nem vett *átlátás, végiglátás, betekintés; beismerés, elismerés* stb. szinonimák alapszavát.

B) A címszavak megválogatásában érvényesülő rostálás szempontjait — mint már említettük — nem kívánjuk alkalmazni a szinonimák felvételében. Ebben a vonatkozásban csupán az elavultság lehet az oka annak, hogy elvi megfontolás következtében akkor is kimarad az ÉrtSz.-ban meglevő szó a SzinSz.-ból, ha egyébként van többé-kevésbé közeli szinonimája a magyar szókészlet élő állományában. Más szavakkal kifejezve azt jelenti ez, hogy szinonimákban lehetőleg gazdag anyagot kíván nyújtani a SzinSz. mind a köznyelv, mind pedig a peremszókincs területéről. Felvesz tehát szinonimaként az ÉrtSz.-ban meg nem levő, ritkább idegen szavakat, élő tájszavakat, valamint olyan, csupán az argóban élő szavakat, amelyeket már viszonylag hosszabb idő óta használnak, illetőleg amelyekről szélesebb körben való elterjedtségük miatt feltehető, hogy nem lesznek tisztavirágéletű elemei a nyelvnek. Minthogy azonban nálunk a szinonimagyűjtés területén olyan rendszeres előmunkálatok sohasem folytak, amelyek megbízható alapul szolgálhatnának a készülő szótár szinonimaanyagának a viszonylagos teljességéhez, föltétlenül számolni kell azzal, hogy még a teljes köznyelvi szókincs feldolgozása tekin-

tetében is bizonyos egyenetlenségek és hiányosságok lesznek a szótárban. Ezeket, de még különösen a még egyetlen szótári műben fel sem dolgozott peremszókincs szinonimikai összeállításában mutatkozó fogyatékoságokat nyilván csak a szótár későbbi kiadásában lehet majd a kívánalmaknak és szükségleteknek megfelelően pótolni.

Különös figyelmet kíván fordítani a szótár a szinonimák közlése során azokra az állandósult szókapcsolatokra, amelyek jelentésüket tekintve egyetlen szóval azonos értékűek. Például: *zöld ágra vergődik* — *boldogul*; *ránca szed valakit* — *megfegyelmez*; *vén szatyor* — *szipirtó*; *termelési folyamat* — *termelőfolyamat*; *levélgűjtő szekrény* — *postaláda*. Ezeket a frazeológiai egységeket egyszavas szinonimáik szócikkeibe építi be a SzinSz., és azokat, amelyek nyelvi képet tartalmaznak, s ennek következtében egyszavas szinonimájuknál szemléletesebb, szívesebb kifejezések, „(szól)” [= szólás] minősítéssel közli. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a SzinSz. nem fog tartalmazni sem közmondásokat, sem idézeteket, sem pedig meghatározásszerű alkalmi, szabad szókapcsolatokat. (Nem lesz benne például a *gebe* szócikkében ez: *sorány ló*, a *csillagos* szócikkében ez: *csillaggal díszített* stb.)

8. A SzinSz. szócikkeinek a felépítése azon a megfontoláson alapul, hogy magára a címszóra vonatkozó ismereteket nem kell, sőt nem is szabad szinonimaszótárnak közölnie, mert az ilyen jellegű tudnivalók értelmező szótárba valók. Kivételesen mégis utal a SzinSz. a címszó szófajára a következő két esetben: 1. ha a szófajjelölés megkönnyíti a homonimák elkülönítését; 2. ha a több szófajba is beletartozó címszóval kapcsolatos szinonimák elrendezése áttekinthetőbbé válik akkor, ha tudjuk, hogy a szinonimák egyes csoportjai a címszónak mely szófaji jellegű használatához tartoznak. Ezenkívül csupán azt tünteti fel a SzinSz. a címszóval kapcsolatban, hogy nyelvhelyességi szempontból kifogásolható-e valamely címszó vagy valamelyik jelentése. Ha maga a címszó helyteleníthető, utána * áll (ugyancsak * hívja fel a figyelmet azokra a szinonimákra is, amelyeknek a használata — hacsak nem jellemez velük az író — általában kerülendő), ha pedig csak valamely jelentésben nem helyes a címszó használata, az illető jelentéshez kapcsolódó szinonimák előtt ezt a megjegyzést közli a szótár: „(helyesebb:)”. (Itt jegyezzük meg, hogy a zárójelbe tett megjegyzés után álló kettőspont minden esetben arra hívja fel a szótárhasználók figyelmét, hogy a megjegyzés nemcsak az utána következő szinonimára, hanem az utána következő egész szinonimasorra vonatkozik.)

Fentebb már utaltunk rá, hogy a szótár szócikkeit a címszavak jelentéseinek megfelelően kívánjuk tagolni. Ez azonban korántsem akarja azt jelenteni, hogy a SzinSz. az egyes címszavak szemantikai alkatának az ábrázolására törekszik, hanem inkább csak arról van szó, hogy a címszó különböző jelentéseihez tartozó szinonimasorokat az egymástól való elválasztás és az áttekinthetőség kedvéért olyasféleképpen — számokkal és || jellel — különíti el egymástól, mint ahogy azt az ÉrtSz. és a gondosabban kidolgozott kétnyelvű szótárak teszik. Abban az esetben azonban, ha valamely címszavunknak egy vagy több szinonimája a címszónak több jelentésében is rokon értelmű szava vagy kifejezése, mellőzzük a jelentéseknek számjegyekkel való megkülönböztetését, illetőleg az azonos rokon értelmű szavaknak (kifejezéseknek) a több szám alatt való felsorolását, megismétlését.

A SzinSz.-ban a szinonimák mind dőlt szedésűek, a szinonimák használatára vonatkozó megjegyzések pedig mind álló szedésűek, és jellegüknek meg-

felelően más-más zárójelben állnak. A stílusminősítések, amelyek általában azonosak az ÉrtSz.-ban használtakkal, valamint a szinonimák stílusértékére vonatkozó egyéb utalások ( )-be kerülnek; a szinonimák jelentésére és használatára vonatkozó megjegyzések, amelyek föltételezik a címszó jelentésének az ismeretét, és a tőlük való eltérésekre utalnak, < >-ben állnak; végül gyakran példaszókapcsolat hívja fel a figyelmet arra, hogy a megadott szinonimák a címszónak mely jelentésben való használatához kapcsolódnak, illetőleg mely vagy milyenfajta szókapcsolatokban helyettesíthető a címszó a megadott szinonimával vagy szinonimákkal. A megjegyzések első két fajtája megelőzi, a példaszókapcsolat pedig követi a szinonimákat.

A szinonimák felsorolásában azt a rendet tartja a SzinSz., hogy a címszóhoz jelentés, használat és stilisztikai érték tekintetében közelebb álló szinonimákat előbb, a távolabb állókat pedig hátrább közli. A címszó egy-egy jelentéséhez tartozó rokon értelmű szavak és kifejezések azonban igen gyakran több szinonimasort is alkotnak. E szinonimasorokat rendszerint < >-ben álló megjegyzés vezeti be, és minden esetben pontosvessző, illetőleg — ha a jelentésben vagy a szócikken belül ez az utolsó szinonimasor — pont áll utánuk. Abban az esetben, ha a szinonimák vagy a szinonimasorok egymáshoz könnyen viszonyítható olyanféle csoportokat alkotnak, mint például azok a fokozati eltérést mutató szinonimák, amelyek közül az egyik csoportba tartozók a címszóval megjelölt tulajdonság nagyobb, a másik csoportba tartozók pedig az illető tulajdonság kisebb fokát fejezik ki, e csoportokat „a)”, „b)” (és ritkán „c)”) jelöléssel különítjük el egymástól.

*

A következőkben a készülő szótár néhány mintaszócikkét mutatom be:

addig I. névm → az. — **II. hsz I.** (hellyel kapcs.: közny; idővel kapcs.: nép) *odáig; annyira* pl. ~ ment a dolog, hogy... || <csak idővel kapcs.:> *azalatt, (idő)közben, aközben; egyidejűleg, ugyanakkor* (nép, rég) *addiglan* pl. ti csak beszéljessetek, ~ én elkészülök || <csak idővel kapcs.:> *azelőtt* pl. egy hete volt ott először, ~ még nem járt arra. — **2.** *addig-addig, olyan sokáig, olyan hossza(sa)n, mindaddig* pl. ~ rimázkodott, míg... — **3.** ~**ra:** *akkorra, akkorára.*

ágynemű (nép) *ágybeli* pl. beágyazás előtt szétrakja az ~t || <csupán a felhúzható burkolatra von.:> *(ágy)huzat;* <párnáé v. dunyháé:> (nép) *cíha* pl. az ~ mosatása.

agyonbeszél (szól, biz) *lyukat beszél vkinek a hasába;* (argó) *agyondumál* || (szól) *telebeszéli vkinek a fejét v. (ritk) a fülét vmivel* || <tanácskozáson, kül. parlamentben a határozathozatal megakadályozása végett:> (Pol, rég) *obstruál.*

aj <főleg csodálkozás, meglepetés v. elismerés kifejezésére:> *hű, jé, (irod) (h)ah;* <öröm, fájdalom, sajnálkozás kifejezésére:> *haj, juj, ó.*

aktatáska (vál) *(írat)táska.*

áll ige **I.** <nagyobb építmény, természeti alakulat:> *magasklik, (ritk, vál) magasodik, emelkedik, <rends. határozóval:> mered* pl. az országút szélén nyárfák ~nak; <szilárdan, erősen, mozdulatlanul:> (szh:) *áll, mint a köfal v. mint a szikla;* <kisebb tárgy:> (szh:) *áll, mint a cövek v. mint a pecek;* <személy rendsz. a meglepetéstől megdermedve:> (szh:) *úgy áll, mintha oda-szegezték volna v. mintha a földbe gyökerezett volna a lába* || <személyről, határozóval:> *tartja magát* pl. egyenesen ~. — **2.** <személy hosszabb ideig, rendsz. látható cél nélkül:> *álldogál, (rég) állong, (rosszalló) <tétlenkedve:> ácsorog, lebzsel;* <bambán és tétlenül:> (szh:) *áll, mint a sóbálvány v. (biz) mint (a) számár a hegyen v. (kissé rég) mint Bálám számára v. (biz) mint egy faszent.* — **3.** <tárgy a szokásos helyén:> *található vhol, szokott lenni vhol, vhol van a helye;* <ts:> *tartják vhol pl. hol ~ a kules?* || <jármű, kül. gépköcsi utcán v. téren:> *parkol, parkíroz*;* <személy, jármű kényszerűségből:> *vesztegel, rostokol.* — **4.** <építmény, város, hatalmi rendszer:> *megvan, fennáll* pl. még ~nak a régi várfalak. — **5.** <vki v. vmi vhoval:> *feláll, rááll* pl. a székre ~; *ideáll, odaáll* pl. mellém ~t;

megy *vhova*, lép *vhova*, elhelyezkedik *vhol* pl. vki az ajtó mögé ~. — **6.** <vmely csoporthoz v. közösségbe:> csatlakozik v. (hozzá) szegődik *vki(k)hez*; pártol *vmihez*, rkihez, *vki* mellé pl. vkinek az oldalára, pártjára ~; belép, beáll *vhova* pl. csatasorba ~. — **7.** vállat *vmi* pl. ~ja a versenyt; megtart *vmi*, teljesít *vmi*, kitart *mellette* pl. a szavának ~; végrehajt, megtesz pl. ~ja, amit megígért. — **8.** (színtelenebb kifejezésként:) tart, folyik pl. még javában ~ a bál v. a vásár. — **9.** <munka:> szünetel. — **10.** <ruha, (haj)-viselet vhogyan:> illik v. (biz) pászol *vkinek*, *vkire*, *vmire*, *vmihez*; mutat *vkin* *vmi*: jól ~: (szh): úgy áll *rajta* (a ruha), *mintha ráöntötték volna*; **rosszul** ~: (szh, nép, gúny) úgy áll *rajta* (a ruha), *mint téhenen a gatyá*. — **11.** *vkin* ~ (vagy *bukik*): függ *vkítől*, *rajta* fordul meg, *vki* dönt, határoz benne v. róla, *rajta* múlik* pl. csak *rajta* ~. — **12.** <vkikből. vmi(k)ből:> összetevődik, alkotja *vmi* pl. sokféleből ~. — **13.** (el)tár, (el)szenved, elvisel; kiáll pl. szísszenés nélkül ~ja a verést. — **14.** érvényes, igaz, bizonyos, helyes pl. ez a tétel nem ~ || *vhogyan van, vhogyan fest, vmilyen* (a valóságban) pl. nem így ~ a dolog || megáll, (biz) létezik pl. ez nem ~!. — **15.** *vhol* az ~ (helyesen:) *vhol* az van, az olvasható.

áll² fn (átv) ~ig: *tetőtől talpig*, teljesen pl. ~ig fegyverben.

állandó 1. szüntelen, folytonos, örök (ös) (kissé vál) szakadatlan, (ritk) megszakítatlan, (tud, vál) permanens pl. ~ esőzés; <csak néhány kapcsolatban:> (tréf) idült pl. ~ pénzzavarban szenved, (sajtó) krónikus pl. ~ válság || <főleg a jövőre utalva:> tartós, kitartó, huzamos pl. ~ barátság; fáradhatatlan, (vál) ernyedetlen pl. ~ törekvése; szívtós, makacs, (vál) lankadatlan pl. ~ küzdelem; (vál) maradandó; <ha többé nem változik:> (hiv is) végleges, (gyak. hiv) végérvényes pl. ~ forma; (sajtó) élvélhetetlen, (vál) hervadhatatlan pl. ~ érdeme marad; (vál) elpusztíthatatlan pl. ~ jókedv; <viszonyról, kapcsolatról:> felbonthatatlan pl. ~ szövetség; (ritk) halhatatlan pl. ~ szerelem. — **2.** változatlan, azonos, (vál) stabil, (biz) fix pl. ~ árak; állhatatos, töretlen, szilárd pl. ~ hűség || (rosszalló) megrogzott pl. ~ szokása || (Menny, Fiz) konstans || ~ **szókapcsolat**: (Nyelvt:) állandósult sz., frazeológiai egység. — **3.** rendszeres, gyakori, szokásos, ismétlődő, meg-megújuló pl. ~ zivatarok || szükségzerű, (ritk) szükségképpen, elmaradhatatlan pl. ~ következménye vminek vmi; (vál, kissé rosszalló) sztereotíp (kissé rég, vál) obligát pl. az az ~ kérdése, hogy...

állandóan 1. <megszakítás nélkül:> folyton (osan), szüntelenül, mindig, örökké, örökösen, (kissé vál) szakadatlanul, (vál) szüntelen(ül), (nép) folyvást, (nép) örökkétig, (nép, rég) mindétig, (költ, rég) örökkön; (gyak. rosszalló:) folyton-folyvást, örökkön-örökké, (nép) szünös-szüntelen; (túlzó) éjjelnappal pl. ~ azon töpreng, hogy... — **2.** <hosszú ideig:> huzamosan, tartósan pl. tavaly ~ beteg volt || <hosszú ideig és (igen) buzgón:> kitartóan, fáradhatatlanul, (vál) lankadatlanul, (vál) ernyedetlenül pl. ~ azon van, hogy... || <hosszú ideig és ismételten:> egyre, minduntalan, váltig, (kissé nép) mindegyre pl. ~ azt hajtogatja, hogy...; <sűrűn ismétlődve v. ismételve:> gyakran, (írod, rég) gyakorta pl. ~ találkozik *vkivel*; rendszeresen, sokat pl. ~ sportol.

állandóság 1. Vö. állandó. — **2.** (vál) örökérvényűség, (ritk) örökkévalóság, (Tud, vál) (feltétlen) érvény(esség) pl. a természeti törvények ~a. — **3.** (kissé vál) állhatatosság, szilárdság, kitartás; következetesség, (önmagához való) hűség pl. meggyőződését az ~ jellemzi.

állás 1. <hosszas:> áldogálás; <kényyszerű:> (vál) veszteglés, (kissé biz) rostokolás; <céltalan, tétlen:> ácsorgás, lebzselés || <munka közben:> szünet, leállás, pihenő pl. elég az ~ból! — **2.** <tág. ért.:> (test)tartás, testhelyzet, (Műv) attitűd; <fényképészetben, képzőművészetben:> póz. — **3.** <tág. ért.:> helyzet, elhelyezkedés, (Csill) konstelláció pl. a csillagok ~a || alak, forma pl. a bajusz ~a. — **4.** alkalmazás, (elavulóban) alkalmaztatás, (hiv) munkaviszony pl. ~ban van vki; foglalkozás, kereset, kenyér, megélhetés pl. biztos ~a van; tisztség, beosztás, megbízatás, hivatal, (elavulóban) pozíció* pl. ~ánál fogva jogosult vmire; <főleg alárendeltségi viszonyból származó kötelezettségre utalva:> szolgálat pl. vmely ~ban eltöltött évek; munkakör, (hiv) ügykör, reszort* pl. új ~ba kerül vki; <rendsz. magasabb:> méltóság, rang, polc, (biz) poszt pl. miniszteri ~; <tekintélyes javadalommal járó:> (rég) stallum. — **5.** (Kat, kissé rég) <szűk. ért.:> hadállás pl. behatol az ellenség ~aiba. — **6.** <jószágé, ha körül van kerítve:> (nép) karám, (Népr) enyhely, (táj) szárnyék, <hegyvidéki legelőn juhnyáj számára készült:> (táj) eszténa, (táj) esztrenga. — **7.** <járművek számára épült:> (kocsik) -szín, pajta, <gazdaságban, rendsz. más épülethez toldott:> fészter (v. fészter) || <járműé, kül. autóbuszé:> kocsiállás. — **8.** (Ép) (építő) állvány, (Ép, ritk) kőműves-állvány; <nagyobb szabású:> állványzat.

állításköteles → *katonaköteles*.

angolkert (Kert) *tájkert*; <nagyobb> *angolpark*.

angyal 1. *vkinek a jó ~a*: (Vall:) *örangyala, véd(ő)angyala*. — 2. <állítmányként> *kedves*, (rends. fin:) *aranyos, drága, édes*, (biz) *ennivaló*, (biz) *cuki* pl. ~ vagy, hogy eljöttél || (kedvesk:) <a kedves megszólításaként> — **om**: a) (biz:) *drágám, édesem, egyetlenem, szívem, szerelmem, gyönyörűm*; *kincsem, aranyom, gyémántom, rubintom, gyöngyöm, boldogságom, mennyországom*, (ritk) *üdvösségem*; *kicsi(ke)m*. b) (nép:) *szenlem, lekem, mindenem*; *csilagam*; *galambom, gerlicém, tubicám*; *virágom, virágszálam, rózsám, gyöngyvirágom, violám, rozmaringom*, (ritk) *tulipánom*; *babám*. c) (rég:) *tubám, kegyesem*. — 3. **az ~át**: (biz) *a mindenét*, (biz) *a mindenségét*, (biz) *a teremtését*, (tréf) *a kutyafáját*, (nép) *az áldóját*, (nép) *az ántiját*, (nép) *teringettét*.

áperté, áperté (táj) *ápertén*, (közny:) *nyíltan, őszintén, kereken, kertelés nélkül, magyarárn, határozottan, világosan, félreértetlennül, érthetően, leplezetlenül* || *szemlől szembe*.

aranyos 1. *aranyozott*; <könyv fedőlapjáról, kötéséről>: (ritk) *aranyomósú*. — 2. → *aranyszínű*. — 3. *kedves, drága, édes, elragadó*, (vál) *elbűvölő*, (irod) *elbájoló*, (biz) *ennivaló*, (biz) *cuki*; <állítmányként>: *angyal* pl. ~ ez a gyerek! || <megnyilatkozásról, tulajdonságról>: *elragadó* <kisebb mértékben>: *megnyerő* pl. ~ humora van.

aranyszínű aranyárga, (vál) *aranyszínű*, (vál) *aranyos*, (ritk) *aranyfényű*, (irod) *aranyló* pl. a lebukó nap ~ sugarai; <kül. hajról>: *aranyzőke*.

archeológus régész, (rég) *régiségbűvár*.

avatatlan járatlan, tájékozatlan, laikus pl. ~ a dologban; <kül. művészeti von.:> *konlár, dilettáns* pl. ~ létére; <tág. ért.:> *tudatlan* || *illetéktelen*, (irod) *hivatlan*; (vál) *profán* pl. nem akarta, hogy ~ fülek hallják.

asszonyfejjel asszonyfővel, asszonyként; <szűk. ért.:> *feleségként*.

az⁽¹⁾ névm 1. az a(z): (rég, hiv) *azon*, (hiv, vál) *abbeli*, (hiv, saját) *ama(z)* pl. annak a reményének adott kifejezést. — 2. **az a(z)**: *afféle, olyanféle* pl. nem az az ember, aki... — 3. *ugyanaz, ugyanolyan* pl. ~zal az erővel; *annyi* pl. ~t máris

megállapíthatjuk: annyit m. megállapíthatunk. — 4. <eldöntendő kérdésre adott feleletként>: *igen, úgy van, eltaláltad* pl. alma van a kosárban? — ~.

az⁽²⁾ névelő → *a*.

azaz 1. vagyis pl. tegnapelőtt, ~ hétfőn; *értsd, más szóval*, (rég) *vulgo* pl. a realitás, ~ a valóság; <felsorolás előtt>: *mégpedig, úgymint, tudniillik* pl. a legfontosabb termények, ~ a gabona, a gyümölcs, a burgonya... — 2. ~ **(hogy)**: *jobban mondva, helyesebben, illetőleg, illetve, akarom mondani, vagy(is) inkább (csak)* pl. éppen elindult, ~ el akart indulni, amikor... — 3. <töltelékszóként>: *hogy is mondjam, (egy)szóval, izé*.

baba 1. *játékba*, (vál) *báb*, (nép) *bábu*, (táj) *buba*. — 2. *kisbaba*, (*kis*) *gyermek* (v. *kisgyerek*), (biz) *kicsi(ke)*, (biz) *pici*, (biz) *apróság*, (vál, hiv) *csecsemő*, (fin, elavulóban) *bébi**, (ritk, biz) *pólyás*, (rég, vál), *kisded*; <legfeljebb néhány hetes>: (vál, hiv) *újszülött*. — 3. **vkinek a ~ja**: *kedvese, szerebnese*, <kül. ha viszonya (is) van vele>: *szeretője*, <csak nőről>: (szépítő) *barátnője*, (nép, rosszálló) *macája*, (rég, irod) *ágyasa*; (rég, irod) *ágytársa*; <gazdag v. előkelő férfié>: (rég, vál) *metressze* || <megszólításként>: **m**: → *angyalom* || *nő(cse)*, (biz, tréf) *macska*, <pusztán a férfi nemi vágyainak kielégítése szempontjából tekintve>: (durva) *dög*, <kül. könnyűvérű v. feslett>: (durva) *tyúk* pl. csinos kis ~! — 4. (Sp:) (*teke*) *báb*, *kuglibaba*, *fa*. — 5. <a kubikosoktól meghagyott>: *földbaba*. — 6. <hajó peremén v. rakparton>: (Hajó) (*kikötő*) *bak*. — 7. <bakancs hátsó részén>: (Cip) *hátsósíj*.

bagolyvár (ritk, irod) *bagolyfészek*; <nem feltétlenül barátságtalan külsejű, de ősi>: (irod) *sasfészek*; <tág. ért.:> *vár(rom)*.

baktat <személy>: *bandukol*, <lórol is>: *kocog*; *mendégél*, *ballag*, *lépeget*, *lépked*, (vál) *lépdel*, (ritk) *lépdelget*; <leverten, fáradtan, gyak. másoktól elmaradva>: *kullog*; <kül. levegőzés, testmozgás végett>: *sétál*; <botladozva, bizonytalanul>: *botorkál*, (nép, rég) *botorkázik* || <tág. ért.:> → *megy*, <közeledve>: *jön*.

balhé* botrány, (biz) *ramazúri*, (argó, elavulóban) *zrí*; (biz) *patália*, *veszekedés*, *perpatvar* (v. *pörpatvar*); *lárma* pl. ~t csak vmi miatt.

balta (nép) *kisbalta*, (táj) *kisfejsze*, (táj) *hókony*; <domborúan ívelt élű>: *szekerce*; <nagyobb és hosszabb nyélbe illesztett>: *fejsze*.

banda 1. (biz) *brancs* (v. *brans*)*, (nép) *bagázs(i)*, <huligánoké> *galeri* (argó, elavulóban) *galéria*; <tág. ért.:> *társaság*, *kompania* pl. bevették a ~ba. — **2.** (közny:) (népi) *zenekar*, *cigányzenekar*, (nép) *cigánybanda* pl. húzza már a ~ — **3.** <kül halászból álló> (nép, elavulóban) *bokor* pl. ~ban dolgoznak; <tág. ért.:> (Üz:) *munkacsoport*, *munkacsoport*, (új) (*munka*)-*brigád*.

barátság 1. <kevésbé meghitt, kevésbé bensőséges> *pagtárság*, (rosszalló is) *cimboraság*, (argó) *haverság* (v. *haverség*). — **2.** <kül. népek között levő>: **a)** <elmélyültebb> *testvériség*. **b)** <kül. a jó viszonyban megmutatkozó> *összetartás*, *egyvetérs*, *megértés*, (kissé vál) *szolidaritás*; <szűk. ért.:> *szövetség* || <egyes emberek viszonyáról szólva is>: *rokonszenv*, (vál) *szimpátia* pl. ~gal fordul vki felé || *jóakarát*, *jóindulat* pl. meghálálja vkinek a ~át; *szívesség* pl. pusztán ~ból tesz meg vkinek vmit.

barátságos 1. *szívélyes*, *szíves*, *kedves*, (vál) *nyájás* pl. ~ fogadtatás; (vál) *bensőséges*, (kissé vál) *meghitt*, *bizalmas*, (kissé rég, vál) *kordialis*; *őszinte*, *meleg* pl. ~ bajtársi viszony; <ha kedélyes is vki> *jóvilágis* || *jóindulatú*, *segítő* pl. ~ figyelmeztetés; *szolgálatkész* pl. ~ útbaigazítás || *baráti* pl. ~ viszony. — **2.** *otthonos*, (vál) *lakályos*, (vál) *otthonias* pl. ~ ez a lakás; <tág. ért.:> *derűs* pl. ~ otthon.

barátságatlan 1. *rideg*, (vál) *zord*, (irod) *zordon*, *mogorva* pl. ~ arc kifejezés; *hideg*, *elutasító* pl. ~ magatartás, tekintet; *érdes* pl. ~ modor; <nagyobb mértékben> *ellenséges*. — **2.** *komor*; (kissé vál) *sivár*, (vál) *kietlen* pl. ~ vidék; *kellemetlen*; <szűk. ért.:> *borult*, *felhős*, *esős* pl. ~ idő(járás).

be¹ <irány jelölésére> (nép) *befelé* (v. *befeje*); <-ba, -be ragos szóval kapcs.:> *bele* pl. azzal zsupsz, ~ a vízbe.

be² <fokozás kifejezésére> (*ja*) *de!*, *milyen!*, (vál) *mily!* pl. ~ szép volt!; *mennyire!* *hogy!* pl. ~ kellene ez most!; <érzelmi színezet nélkül> *nagyon*, (túlzó:) *szörnyen*, *rettenetesen*, *irtózatosan*, *borzasztóan*, (vál) *szerfölött*, (vál) *fölöttébb* pl. ~ szeretnék már otthon lenni!.

beakad beleakad, beleakaszodik pl. egy tükres ág ~t a kabátjába; <úgy, hogy nem tud kivergődni belőle> *belegabalyodik* pl. a ló lába ~t a pányvába || <tág. ért.:> *megakad vmiben*, *fennakad vm-in*, (ritk) *ráakad vmire* pl. a sárkány madzagja ~t egy ágba.

becsület 1. *tisztesség*, *becsületesség* pl. ~ dolga, hogy... || (kissé vál) *becsületérzés* pl. nem engedi a ~e, hogy... || ~ére: *becsületszavára* pl. ~ére ígér, mond vmit. — **2.** (kissé vál) *renomé**, *hír* (név), *tekintély*, (vál) *presztizs*, (vál) *nimbusz* pl. eljátszotta a ~ét. — **3.** *kötelességtudás*, *lelküismeret* (esség), *buzgóság*, (kissé vál) *buzgalom*, *odaadás* pl. ~tel végzi a munkáját. — **4.** *tisztességtudás*, (nép) *emberség*; *illendőség*, *illem*, *udvariasság* pl. majd megtanítlak én ~re.

becsületes 1. <magatartását, munkáját, erkölcsi érzékét tekintve> *tisztességes*, *derek*, *jóra való*, *megbízható*; <az erkölcsi eszmékhez és saját elveikhez való hűségét tekintve> *jellemes*, (vál) *karakters*; <kül. kötelességtudását, ill. vmely minőségben való helytállását tekintve> *lelküismeretes* pl. ~en teljesíti a kötelességét; *igaz* pl. ~ hazafi, (kissé vál) *álthatatos* pl. ~en kitart vmi mellett; <kül. a társas érintkezésben, és ha a mások érdekeinek a tiszteletben tartásáról van szó>: (vál) *korrekt*; <a törvénybe, erkölcsbe ütköző cselekedetektől való feltétlen tartózkodását tekintve>: (irod) *feddhetetlen*, (kissé vál) *hozzáférhetetlen*, *megvesztegethetetlen*, (vál) *intakt**; <ha őszinte is> *egyenes* pl. mindig ~ ember volt || <kül. tettéről, magatartásáról>: *jóhiszemű*, (biz) *jóhisz* pl. ez nem volt ~ eljárás. — **2.** <arcról, tekintetről>: (vál) *nyílt* || <kül. (hír)névről, jellemről, életről>: (vál) *szeplőtlen*, (irod) *szeplőtelen*, (irod) *mocsoktalan*. — **3.** (biz) *rendes*, *jó*, *megfelelő* pl. nem volt egy ~ ruhája.

behöz 1. a) <a közelítés mozzanatának kifejezése nélkül>: <szállítmányt> *beszállít*; <vkit kísérvé> *bekísér*; <több tárgyat> *behord*; <nehéz tárgyat v. vkit erőszakoskodva>: → *becipel*. **b)** <nem feltétlenül bent levő helyre>: *elhoz* pl. szüleit is ~ta magával a városba. — **2.** <árut külföldről>: (Ker, Közg) *importál* || <tiltott árut v. vmit tilalom ellenére>: *becsempész*. — **3.** <káros rovar, járványt>: *behurcol* || <szokást, eljárást>: (helyesebb:) *meghonosít vhol*, *bevezet*; <vhonnan>: (biz) *átplántál*. — **4.** <bizonyos összegű hasznót>: *jövedelmez* pl. többbe került, mint amennyit ~ott || <befektetést, veszteséget, kárt>: (helyesebb:) *megtérít*, *visszafizet*, *megfizet*, (vál) *visszatérít* || <vki vmely összeget>: (helyesebb:) *megnyer*, *visszanyer*; *kárpótolja magát vmiért* pl. rajtunk akarta ~ni a veszteségét. — **5.** <el v. lemaradást>: *bepótol**, (helyesebb:) *pótol*, *ledolgoz*; *eltüntet*, *megszüntet* pl. ezt az elmaradást már nem tudja ~ni.

beleakad 1. → *beakad.* — **2. beleköt, beleakaszódik;** <vkibe:> *kikezd vkivel;* <vmibe:> *belekapaszódik, fennakad vmín.* — **3. <beszédbe, mondanivalóba:> belesül, elakad vmiben, <kül. vonzat nélkül:> *megakad; belezavarodik.***

bűg 1. <kevésbé tompa hangon:> *zúg,* <szaggyalott, pergő hangon:> *berreg pl. ~ a motor, (nép) surrog pl. ~ a fonógép;* <halkabban:> *duruzsol pl. valahol messze egy malom ~;* <élesebb, magasabb hangon:> *süvít, süvölt,* <jóval hangosabban:> *harsog pl. ~ a hajókürt,* <sziréna:> *üvölt, vijjog || <a hang sajátos jellegének érzékeltetése nélkül:> szól pl. ~ az orgona.* — **2. <galamb, gerle rendsz. kevésbé egyhangúan:> turbékol, (ritk) *burukkol* (irod) *nyögdécsel,* (táj) *kacag.***

büszke 1. <tulajdonság jelölésére:> **a)** <kisebb mértékben:> (rég) *rátartós,* (nép) *rátarti, magabiztos, önértékes, öntudatos, gerinces || <mások iránt:> megvető, lenéző, lekicsinylő, fölényes, fésztes, merev, kimért, hüvös, tartózkodó. b) <nagyobb mértékben:> *hetyke,* (vál) *nagyráldó, elbizakodott,* (szól) *fenn hordja az orrát; beképzelt*,* (vál) *önhiit,* (irod) *magahitt, öntelt,* (vál) *arrogáns*,* (vál) *kevély, pökhendi,* (vál) *fennhéjázó, felfuvalkodott, gőgös, pöffeszkedő,* (vál) *dölyfős || <megnyilatkozásait tekintve:> nagyozó, hencegő, hőködő, kérkedő, hetvenkedő, hivalkodó || <testtartásról, járásról:> begyes pl. ~én lépked.* — **2. <vkire, vmire:> nagyra v. sokra tart vkit, vmít,*** (nép) *nagyra van vkivel, vmivel;* <kisebb mértékben:> *meg van elégedve vkivel, vmivel pl. ~ a fiára, a tudására.*

hadköteles → *katonaköteles.*

jól 1. *célszerűen, helyesen, megfelelő v. kellő módon, rendszeren, szabályszerűen, annak rendje és módja szerint pl. ~ intéz (el) vmit; ügyesen, okosan, gondosan, pontosan, hozzáértően, megbízhatóan, derekasan, eredményesen, kitartóan pl. ~ dolgozik;* <kisebb mértékben:> *kielégítően, elfogadhatóan, meglehetősen pl. ~ érzi magát vki; <túlzó haszn.:> kifogástalanul, remekül, pompásan, nagyszerűen, kiválóan, elsőrangúan, csodálatosan, ragyogóan, tökéletesen;* <főleg nyelvtudásról:> *perfektül.* — **2. alaposan, nagyon (vál) igen, (biz) *ugyancsak,* (biz, gyak. tréf) *istenigazában pl. ~ elbánnik vkivel; erősen, keményen, határozottan, erélyesen pl. ~ leszid vkit.* — **3. előnyösen, kedvezően, sikeresen pl. ~ halad vmi; tetszetősen, csinosan, izlésesen, finoman, elegánsan, szépen pl. ~ öltözik vki; illedelmesen, fegyelmezetten, korrektül, szolidan pl. ~ viselkedik vki.** — **4. kellemesen, hangulatosan,****

jó hangulatban pl. ~ tölti az időt; nyugodtan, kényelmesen, zavartalanul, gondtalanul pl. ~ él vki; egyetértésben, boldogan pl. ~ élnek a házastársak. — **5. pontosan, élesen, tisztán, világosan pl. ~ látható vmi; biztosan, határozottan, kétségtelenül pl. ~ emlékszik vmire.** — **6. gazdagon, bőven, busásan pl. ~ terem, fizet vmi.** — **7. ügyesen, körültekintően; <rosszálló> *varaszul, fondorlatosan pl. ~ kitervez vki vmit.* — **8. jól van:** *beleegyezem, nem bánom, nincs kifogásom ellene, legyen úgy!* — **9. <gúnyos haszn.:> → rosszul.****

katonaköteles (Kat, rég) *hadköteles, állításköteles, sorköteles.*

napraforgó (nép) *forgó,* (táj:) *tányérrózsa, tányér (bél)virág, szotyola, uszu, tutyella || <csemegeként fogyasztott magva:> (biz) mag,* (táj, vulg) *napra pl. adj egy marék ~t!.*

sorköteles → *katonaköteles.*

szép 1. mn 1. *gyönyörköd ető. a)* <kisebb mértékben, főleg személyvel, kül. nővel kapcs.:> *szemrevaló,* (nép) *takaros,* <kül. termetre von.:> *csinos,* (nép) *helyre, jess*, nett*;* <kedvességgel párosulva:> *bájos, vonzó, megnyerő;* <gyak. dologról is:> *tetszetős,* (biz) *gusztá*,* <férfiről, kül. legényről:> (nép) *nyalka,* (vál) *daliás,* (vál) *délceg,* (irod) *deli. b)* <nagyobb mértékben, személyről és dologról is, gyak. túlzó haszn.:> *csodaszép, gyönyörű, bübajos,* (irod) *igéző,* (vál) *elbájoló, elbűvölő, lenyűgöző, elragadó, tündéri,* (vál) *varázslatos,* (vál) *káprázatos;* <erősen túlzó:> *tökéletes, isteni;* <főleg színei miatt:> *festői, festeni való,* <alakja miatt:> *szoborba kiráncokozó;* <csak férfiről:> (vál) *adoniszi;* <kül. dologról:> *pazar,* (irod) *ékes,* (irod) *díszes;* <csak tájról:> (irod) *kies;* <mozdulatról v. vkről mozgólatai miatt:> *kecses;* <tág. ért.:> *pompás, csodálatos, remek, nagyszerű, mesés, ragyogó pl. ~ kilátás.* — **2. választékos, csiszolt, finom, művészi, elegáns, (vál) *artistikus pl. ~ stílus.* — **3. <időjárásról:> jó, kellemes, napfényes, tiszta, derűl.** — **4. derék, becsületes, nemes, nagylelkű pl. ~ tett, magatartás || szép tőle: kedves t.** — **5. <mennyiségre von.:> jókora, jelentős, tetemes, nagy pl. ~ fizetés, teljesítmény.** — **6. <gúnyos haszn.:> ~ (kis) hitvány, silány, (biz) *vacak.* — **7. <állandósult szókapcsolatokban:> szép szó: rábeszélés, meggyőzés || ez mind szép, de...: ez mind helyes v. igaz v. tagadhatatlan v. jól van v. rendben van, (nép) *elhiszem, de...* — **II. fn 1. szépség pl. a ~ meghatározása.** — **2. szépeket mond v. teszi a szépet:** 1. *bókol, hízleg;* 2. *udvarol,* (biz) *kurizál.*******

zubog (ritk) *buzog*; <sűrűbb folyadék v. pépes anyag> *rotzog*, <ha megszakításokkal, ütemesen távozik a fővő anyagból a gőz> *fortzog*, *pőfög*, <halkabb, sercegő hangon> *sustorog*; <rendszerben főzés, hevítés következtében> *pezseg*, *bugybo-*

rékol || <a hangjelenségnek és a folyadék mozgásának érzékeltetése nélkül> *forr*, *fő* || <nem hevített, mozgó víz(tömeg)> *örvénylik*, *kavarog* pl. ~ a híd lábánál a folyó; *zúg*, *morajlik*, *mormol*, *mormog* pl. ~ a vízesés.

O. NAGY GÁBOR

Gajdol

Előző vélemények

HALÁSZ IGNÁC „Visszahódított» magyar szók» című közleményében (Nyr. X.), amelyet MIKLOSICH „Die slavischen elemente im magyarischen» című munkája rostájának szánt, foglalkozik a *gajdol* szóval is (i. h. 246), mégpedig így: „*Gajdolni*. — Jelentésre nézve se tartozhatik egybe a szerb *gadljati* 'dudálni' igével. MA. ugyanis 'jubilare, canere', Szabó Dávid pedig 'tombol, örömeiben kiált, énekel'-nek magyarázza. Valószínű, hogy ugyanazon alapige van meg benne, mint a *kajál*, *kajabál* szókban (a *g* és *k* változására v. ö. *gazdag* : *kazdag*, *gamó* : *kamó*).» Az utána következő tételben meg (i. h. 246–7) ezt írja: „*Kajálni*. — Alakra nézve teljesen megfelel az újszlovén *kajati* vituperare szónak. Csak az a baj, hogy a jelentés nem vág össze; aztán meg több olyan magyar szót találunk, mely nem kerülhetett a szláv-ból és *kajálni*-val alapszóra és jelentésre megegyezik. Ilyenek: *kajdászni*, *kajáltani* (*kajáltani* Dtúl), *kajabálni* v. *kajbálni*. A *kiált*, *kiabál* alakok a most említetteknek változatai.»

WICHMANN (MNY. IV, 297–8) a moldvai csángó *măit* 'majd' alakkal a szóvégi *it* ~ *jd* hangváltozás. illetőleg megfelelés esetei közé veszi fel a *gajd* 'canticum; Gesang' (Thaly: VÉ.) szót ezzel az érveléssel: „vö. *kajál*, *kajált* (*kiált*), *kajabál* (*kiabál*); *kajdász*, *gajdász*. — *gajd* < *kajd (vö. fönt *k- > *g*-) < *kajt (*kaj* + *t*, vö. *élet*, *lét*, *tét*, *hit*, stb.)».

GOMBÓCZ (BTLw. 166), amikor a magyar *gödény*, *görény* stb. török *k*-val szemben álló *g*-jét a zöngés mássalhangzóból induló hátraható hasonulással magyarázza, a hasonló okból eredő szókezdő *k* > *g* változás példái között hivatkozik erre: „*gajdol* < *kajdol* (zu *kajált*) 'schreien'”. GOMBÓCZ Hangtörténete (2 34) szerint a szóeleji zöngésülés egyik esete: „m. *kajált*, *kajabál* ~ *gajdol* (< *kajdol)».

MELICH (MNY. XII, 213) szerint a szókezdő *k* > *g* változás egyik példája *kajdol* > *gajdol*.

HORGER (MSzav. 64) szerint a *gajdol* a *kiált* és *kiabál* igékkel egy többször származott, mégpedig közelebből olyan magyarázatot ad, hogy *kaj-ál* (> *kajál-t*) és *kaj-dol* más-más gyakorító képzővel képződtek; majd ezt teszi hozzá: „olyan a viszony közöttük, mint pl. *dobál* és *dobogat* közt [?]».

KNIEZSA (SzlJsz. I, 825) szerint *gajdol* „valószínűleg a hangutánzó magyar *kaj-*, *gaj-* tö származéka, ugyanazé, amelyből a *kajált*, *kiált* való, vö. EtSz. II, 804, SzófSz.».

A SzófSz. a következő címsót tartalmazza: „*gajdol* [XVII. sz. e. f. NySz.] a hangutánzó *kaj-*, *gaj-* töből; szláv származtatása nem fogadható el; vö. *kiabál*, alakv. *kajabál*, *kiált*, alakv. *kajált* (SIEl.; Nyr. 10: 246; MNY. 4: 298; NyK. 6: 302; BTLw.; MSzavak.). Szárma.: *gajd* 'furulya' [XV. sz. e.

SchlSz.], 'gajdolás' [XVII. sz. m. f. NySz.] elvonás." — BÁRCZI utóbb (Hangtört.² 164) a „*kajált ~ gajdol*” viszonyt a szóeleji *k > g* zöngésülés példái között sorolja fel.

D. BARTHA KATALIN (MNY. XLIX, 465) a *gagólya* és *gólya* szóalakok viszonyának magyarázatára a következő lehetőséget is megjelöli: „Kétségtelenül föltehetünk a régiségben egy *gaj*, *kaj* hangutánzó tövet (vö. SzófSz. *gajdol*), esetleg ennek a származéka a 'kánya, héja' jelentésű *gája* szó is...”

Az előzőleg összeállított véleményekből azt láthatjuk tehát a *gajdol*-ra vonatkozólag, hogy ezt az igét HALÁSZ, GOMBOCZ, HORGER, KNIEZSA, BÁRCZI, D. BARTHA mint magyar eredetű nyelvelemet a *kajált ~ kiált*, *kajabál ~ kiabál* tartozékának tekintik és valószínűleg így MELICH is (1916-ban: i. h.). HALÁSZ a *kajdász*-t is bevonja a szócsoportba. — Az etimologizálásnak ez esetekben az a fogyatkozása, hogy adatolás nélkül történnek kijelentések. Csupán HALÁSZnál találunk MA.-re és SZD.-ra való hivatkozást.

Az EtSz. (II, 794—9, 803—9) címszó-sorozatában tanulmánnyal fölerő tüzetességgel tárgyalja MELICH a témakörünkbe vágó anyagot, illetőleg a vele összefüggésben felvethető kérdéseket. E címszavak között gazdag adatkészlettel és bőséges kifejtéssel szerepel a *gajdol* és a *gajdász*. — Idézhetjük, amit MELICH (EtSz. II, 804) ír a *gajdol* etimologizálásával kapcsolatban: „1. Eredeti szó: *a*) Legvalószínűbb, hogy alapszava az a *gaj- < *kaj- (*koj- ?, l. SZINNYEI: MNY. XVIII. 147, XXII. 236, SÁMSON [A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői] 25), amely a *kiált*, *kiabál ~ kajált*, *kajabál* stb. (l. a *kiált* c.) igékben van s melynek jelentésmagva: 'éktelen hangot hallat; idétlenül énekel, lármáz', tehát ige, s nem névszó." A külön címszóvá tett *gajdász ~ kajdász* etimológiájára nézve MELICH (i. h. 799) ugyancsak legvalószínűbbnek nyilvánítja, „hogy alapszava az a *gaj- < *kaj- (*koj*- ?, SZINNYEI: MNY. XXII. 236), amely megvan a *kiált* < **kajált ~ kaját*, *kajdácsol*, *kajdál* stb. igékben is (l. SZINNYEI: MNY. XVIII. 147, XXII. 236)". — MELICHnek részletekbe vágó egyes megjegyzéseire majd alább térünk ki, ahol saját fejtegetéseink menetében megtehetjük rájuk vonatkozó észrevételeinket, és esetleg állást foglaltunk velük kapcsolatban.

Tájékoztató a finnugor kapcsolatú *kaj* hangutánzó-hangkifejező nyelvelem rokon és magyar nyelvi tartozékairól

1. MÉSZÖLY „Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei” című közleményének „Kiált” című részében (MNY. XLVIII, 46—9) járul lényegesen hozzá *kiált ~ kajált* igénk származásának felderítéséhez. Főképpen MUNKÁCSI BERNÁTTÓL (VNGy. II/2, 0353) eredő — ERDŐDI JÓZSEF „Huj, huj, hajrá!” című cikkében (SzegFüz. III, 228—33) is számba vett — nyelvi és tárgyi anyag alapján a *kajált* stb. igét az ugorkori *kaj!* indulatszó rokon-ságába vonja, miközben jelzi, hogy a jelentésbeli egyezésem kívül szerkezetbeli [képzésbeli ?] hasonlóság vehető észre közte és a *huj* indulatszóból való *hujánt* ige között. Egyébként nem utal az előző nézetekre, és arról sem nyilatkozik, hogy miképpen vélekedik az *l*-es és *l* nélküli formák létrejöttéről és viszonyáról (a HB.: *keassatuc* olvasása szerint *kéassátuk*).

2. Mint ERDŐDI és MÉSZÖLY, én is főképpen MUNKÁCSI „A vogulok ősi hitvilága” címen idézhető munkájának (VNGy. II/2.) részei alapján (0353) jelzem a következőket. A voguloknál és osztjákoknál — mint a samanizmust gyakorló (vagy gyakorolt) más népeknél is — az istenidézés, illetőleg áldozat

nagy zajjal, hangos kiáltozással megy végbe. A kiáltozásban a vezető szerepet a sámán tölti be. Ahogy a szellemeket idézi, arról ezt mondják a vogulok: *najt kajji* vagy *kaji* 'a varázsló kiált', s ezért a szokott megjelölése náluk: *kajné žum* 'kiáltó ember'. Az 'istenidéző ige' kifejezése *kaj* vagy *kaj-sáw* (az utóbbinak második eleme a magyar *szó* szó megfelelője. A *kaj-sáw kajawé* a. m. 'a *kaj*-szó, az imádság kiáltatik'. REGULY gyűjtésében: *käi sau* 'Hymne; Gebet, welches gesungen wird' | *käji* 'varázsló éneket énekel' | az ige mozzanatos és műveltető formában is. A mágikus vagy rituális használatú *kaj*-féle nyelvelemek MUNKÁCSI (i. h. 0353) szerint összetartoznak a *kaj* (*kai*) indulatszóval, amelyre több ilyen vogul példát idéz, mint: *kaj, tī' jājén!* 'hé, ide jer!'; *kaj āī' óh, nem!*

Az osztyájból szintén egész csomó a *kaj*-hoz kapcsolódó kifejezés hozható fel. — PÁPAY JÓZSEF az Obdorszk vidéki osztyákoktól közli, hogy a samanisztikus fegyvertánc közben „folytonosan kiabálják: *haj! haj!*”, majd arról értesít, hogy midőn az áldozat végén az olvasztott zsírnak a tűzre öntésekor hatalmas láng száll fel a sátor belsejében, az áldozók óriási üvöltésben törnek ki: *kaj! kaj! kälāj!*” (VNGy. II/2, 0443.) Van továbbá: ÉO. *kaj-sáw* 'istenidéző ige' és *kēi-*: inf. *kēiī* 'varázsol, igéz'; kazimi, nizjami *kei-* 'zaubern'; obdorszki *koj-* 'ua.'; *keita xo* 'Zauberer' (VNGy. II/2, 0354). ERDŐDI idézi PAASONENTÖL (OstjWb. No 951) *kortan-žajät* 'Wahrsager': tkp. 'varázsló-kiáltó'. — MUNKÁCSI (i. h. 0463) hivatkozik E. HOFFMANN közlésére, mely szerint az osztyákok a lakoma után „a szent sátorba mennek s ott két sorba helyezkedve *hou, hou!* kiáltásokba törnek ki, miközben ide-oda mozognak s kezeikkel tapsolnak; addig tart ez a kiáltozás, meddig csak erejük bírja”. MUNKÁCSI azt jegyzi meg, hogy itt nyilván a vendégül látott bálvány-szellem vonul el a vendéglátók sorai között, s neki szól a barátság jeleivel kísért hangos üdvözlés.

ERDŐDI (i. h. 232—3 18. jegyz.) arra hívja fel a figyelmet, hogy az ismertetett obi-ugor nyelvelemekkel más finnugor nyelvekből összevethetők a következők nem vallásos jellegű kifejezések: zürjén: *gaj* 'ach, oh weh (Antwortsruf im Walde)' (WIEDEMANN) | votják: *kaj!* 'hajh! hejjehajh! juch! juchhei!'; *ajkaj! ajyaj!* 'ej-haj, hejje-huj! ej-cj! (ujjongó szó)', főnévként 'ujjongás, hujja'; *oj šuom, kaj šuom* 'ej-hajh': *šu! šü!* indulatszó-féle (MUNKÁCSI, VotjSz. 115—6, 5, 495—6) | finn: *kaikkua* 'hurler'; *kaikottaa* 'chasser par des cris'; *kaikua* és *kajahtaa* 'retentir: hangzik, visszhangzik'; *kajahua* 'dire d'une voix retentissante' (vö. SZINNYEI, Finn—magyar szótár). ERDŐDI azt jegyzi meg, hogy ezek az adatok talán valószínűvé teszik az indulatszó finnugor eredetét.

A finnból különben szerintem még a következők tekinthetők a szócsoporthoz tagjainak: *kaiku* és *kaikuna* 'hang; visszhang, utóhang'; *kaika* 'sirály (larus canus)'; *kaikaa-* és *kaikka-* 'hangzik, visszhangzik'; *kaija* 1. 'sirály' és 2. 'csóka (corvus monedula)' (sv.?).; *kaihu* 'panaszos, siránkozó' (Kant.); *kaikerta-* 'rezgő visszhangot ad; béget; jajgat, óbégat, panaszkodik, nyöszörög' (Kal.) (SZINNYEI, Finn—magyar szótár). Úgy vélekedem, hogy ide vonható a moksa-mordvinból: CVG *gajə!* 'ott van! ime, ott van!'; CVG *gajše* 'ime az'; CVG *gaj-toj;* A *kaj-tužu* 'ime oda' (JUHÁSZ, Moksa-mordvin szójegyzék 49).

Az idézett finnugor anyag nagyobb részét egyébként már „Haj—huj—kaját” című dolgozatomban (ZenetudTan. VI, 133—4, 137) számba vettem.

Az összeállítás alapján jogosan következtethetjük, hogy az egész finnugorságban közös nyelvelemmel van dolgunk. Tehát úgy láthatjuk, hogy illet

vagy illik meglelni az indulatszónak vagy családjának a magyarban is.

3. A kalandozó pogány magyaroknak a 933-i merseburgi ütközet leírásában megörökített rút és ördögi *húi*, *húi* szavára vonatkozólag csatlakozhatunk ERDŐDI és MÉSZÖLY felfogásához, mely szerint az nem egyszerűen csak csatakiáltás, hanem mágikus jelentéskörben használt nyelvelem, s mint ilyen az ismertetett obi-ugor, illetőleg finnugor kifejezések rokonságába tartozik (vö. „Haj—huj—kaját”: i. h. 135).

ERDŐDI (i. h.) a szócsalád magyar tagjaiként jelöli meg az egyszerű indulatszóul használatos *huj* elemet és tartozékait, amilyenek például *haja-huja* ~ *heje-huja* stb., továbbá *hujogat* ~ *hujjogat*, *hujákol*, *hujánt*, *hujángat*, *hujánkodik* és más egyebek. Indulatkifejező hangutánzókat lát bennük, s ezzel összefüggésben magyarázza sok alakváltozatban való előfordulásukat mind a vogul és osztják ágánál, mind a magyarnál, — az utóbbinál a *hé*, *hej*, *kaj*, *hoj*, *huj* formákban való jelentkezőt, amelyekben a többeli magánhangzók módosulatai szerinte kétségtávol a jelentéshangulat árnyalatainak a kifejezésére szolgálnak.

Én (i. h. 135—6) arra teszek észrevételeket, hogy miképpen szerepel, illetőleg miképpen szerepelhetett a regölésben vagy az ezzel rokon természetű népi előadásban a *kaj* és *hej*, valamint a *hujgat* és *hejget*.

MUNKÁCSI (VNGy. II/2, 0353—4) megjegyzi, hogy a vogul [és osztják] *kaj* vallásos idéző igéhez, illetőleg a *kaj* indulatszóhoz „hasonló a medvének végén felhangzó *kaja-juj!* ... *kajä-juj!* ... *kaji-juj!* ...” a vogulban, *kaja-juj!* az osztjákban. — ERDŐDI (i. h. 230) idézi e szerint „bővült kiáltás”-ra vonatkozó adatokat, és (233) a magyarból összeveti vele az ilyeneket: *huj-juj-juj* | *heje huja* | *Hejje hujja!* *Hajja hujja!*; azonban nem nyilatkozik arról, hogy alakulás szempontjából milyen viszonyt lát vagy sejt a *kaj* meg a *kaja* : *kajä* : *kaji* formák között. — Megismételelem, amit annak idején (i. h. 137) ehhez hozzáfűztem: „Sajnos, én sem tudok mire gondolni, pedig az erre a kérdésre való válasz — erősen valószínű — egyszersmind válasz volna arra is, hogy a magyar egy szótagú *kaj* (*hoj*) és *huj* elemekkel minő viszonyban lehetnek a két szótagú *haja* és *huja* alakok.”

A *h* kezdetű magyar formáknak a finnugor *kaj* elemhez és egymáshoz való viszonyáról hangtani szempontból ezeket jegyezhetjük meg: A *kaj* a *kaj*-ból „szabályos” szókezdő *k* > *h* fejlődéssel lett. A magyar *k* > *h* változásnak közbülső χ fokával találkozunk az osztják *χajä-t*-ban. A *hej* a *kaj*-ból változott el, úgy, hogy a *j* ~ *ɟ* félhangzó az előtte álló *ä*-t vagy *a*-t palatalizálhatta, a *hej* ~ *héj*-ből meg az *e* vagy *é* kettőshangzónak *é*-be való összevonásával *hé* vált. A magánhangzók tekintetében hasonló természetű alakváltozások esnek meg az osztjákban, illetőleg az osztják nyelvjárásokban: *kaj* > *kei* > *kēi*. Érdekes, hogy a magyar *hoj*-hoz hasonló *koj* alak tűnik fel az obdorszki osztjákban. Meglephet bennünket, hogy a felkiáltó annyira korán, 933-ban *u*-zó alakban kerül elő.

4. A HB.-beli *keassatuc* alapján, amelynek szerintem nemcsak *kéässätuk*, hanem *kéässätuk*, *kéässätuk* vagy *kéässätuk* olvasása is lehet, ugyancsak szerintem (Haj—huj—kaját: i. h. 141) a magyar ősiségben egy *káját* ige vehető fel, úgy, hogy ennek *kéat* vagy *káját* ~ *kéat* ~ *ki(j)át* voltak a folytatásai. A *káját kiindulás pedig — az a véleményem — úgy magyarázható, hogy az az igei szerepben is alkalmazott hangutánzó-felkiáltó mellett fellépett -*t* képzős alakulat, amely a hangnak hirtelenségét vagy pillanatnyi voltát: moz-

zanatosságát fejezte ki, amint az osztjákban *pu* 'üvölt': *puat* 'elkiáltja magát' (vö. NyH.⁷ 70). A *kajált* ~ *ki(j)ált*-tal összefüggésben lehetségesnek jelezhethetjük, hogy *kaját* ~ *ki(j)át* előzményből keletkeztek *l*-nek ilyen helyzetben nem ritkán tapasztalható beiktatásával. Azonban azzal is számolni lehet, hogy esetünkben mind az *-l*, mind a *-t* vagy a már egybeforró *-lt* képzőkapcsolat a maga egészében mozzanatos jelentésben járult a *kaj*-hoz, s a *kajált* alakulat így összevethető a *sivölt* ~ *süvölt*-tel vagy — hangkifejezős elemet véve — a magyaron kívüli finnugorságból például ezzel: finn *puhua* 'blasen': *puhaltaa* 'plötzlich blasen: fuvallani' (vö. NyH.⁷ 71, 70). Lényegileg ezt adtam elő a „Haj—huj—kaját” című dolgozatban (i. h. 141—2).

A *kaját* és *kajált* viszonyáról és létrejöttéről másképpen vélekedik SZINNYEI (MNY. XVIII, 147—8, XXII, 235—6). — BÁRCZI (TihAl. 179) a HB. *keassatuc*-jában mozzanatos képzőt lát, azonban nem szól arról, hogy eredetibb *l* nélküli vagy pedig eredetibb *l*-es alakra gondol-e. — D. BARTHA KATALINNÁL (Szóképz. 35) az egyszerű mozzanatos *-t* képzős igék csoportjában van felsorolva: „*kiált*: HB. *keaffatuc* (MNY. XXII, 235)”. Ebből az olvasható ki, hogy D. BARTHA a SZINNYEI-féle felfogáshoz csatlakozik.

5. A Somogy megyei Visnyéről közölt *kajint* 'nagyot kiált' mozzanatos értelmű **kajant* alakulatnak (vö. *hujánt*) a változata, vagyis mint *pattint* a *pattant*-é (vö. PAIS: i. h. 141).

A gyér népnyelvi adatolású *kajál* 'kiabál' ige *-l*, illetőleg *-ál* képzős gyakorító származéka a *kaj*- alapszónak (vö. PAIS: i. h. 140). A régiségben előforduló *kajál*-*bajál* és *kiál*-*bajál* a *kajál*-ból való osztódásos ikerítés. A *kajál*-*bajál*-beli *aj* hangkapcsolat egyszerejtésével keletkezett módosulat a R. *kajálbál*, amiből **kajábál* ~ *kijábál*, ezekből meg *kajabál* ~ *kiabál* lett. (Vö. PAIS: i. h. 140.)

Az ormánysági adatokból (OrmSz.) ismereteseek *kajkol* ~ *kajkó* 'vonít (kutya)' és *kaicol* 'sír (kutya, pl. mikor oldalba ütik)'; a *kajkol* 'nyifogva ugat' előkerül a Baranya megyei Pellérdről (MTsz.), és ismeretlen helyről felveszi a Tsz. Ezek *-kol*, illetőleg *-szol* > *-col* összetett képzős gyakorítók.

A *gajdol*-ra és szorosabb tartozékaira vonatkozó adatösszeállítás

1. A) A *gajdol* MA. 1604. évi 1. kiadásában tűnik fel, és folytatódik a többiben, továbbá a hozzá kapcsolódó XVIII. századi szótárakban. Ekként: MA. 1604., 1611., PP. (71), PPB. (108): „*Gaydolas*: Jubilatus. (das Freuden-Geschrey, Jubiliren.) | *Gaydoloc*: Jubilo, as. Cano, is. (ich frohlocke, jauchze.)” Ami az idézett szótári tételekbeli latin megfelelőeknek a latin—magyar részekben található magyarításait illeti, íme: MA. 1604., 1611., PP., PPB. 1.: „Jubilo, as: Örölc, Örömmel (Örömben) Kiáltoc. | Jubilum: Öröm, Öröles. (Jubila, örüm: Idem.)”¹ CAL. 567: „iubilatus: *Paraszt kiáltás*” | MA. 1604., 1611. 1.: „Jubilatus: *Parasztok övöltése*.” (PP., PPB.: nincs.) — PP. 1., PPB. 1.: „Thiasus, i.: Éneklő és *gajdoló* részeg embereknek seregek.”, míg MA. 1604., 1611.: „Thyasus: Tantznac neme, kit az Bacchus tisztességre jartanac.”

Az első szövegadatok szintén Molnár Alberttől idézhetők: Bibl.: „Ha lábam megbotlanéc, *gaydolnánac* én rolam” | Scultetus-fordításából, 1618.:

¹ A középlatinban: „iubilare: schreien, jauchzen, jubeln, vor Freude singen | iubilatio: Jubeln, Frohlocken, Lobpreis | iubilus = iubilum: Jauchzen, Jubel; plur. textlose Melodie, Neumen” (HABEL, Mlat. Glossar. 1931.).

„Ez világgal akarnac vigadni, tombolni és *gaydolni*” (NySz.). A Molnár Albert-féle adatokat ilyenek követik: Com: Jan.: „A pogányságban a berben fogadott sirató aszszonyoc jajgatnak, torbéli *gaydolás*ockal dicsiretít a halotnac elő számlálván” | Czegl: Tromf. 1665.: „Mert azt *gaydolod*” | Pós: Igazs. 1669.: „Némelly deák s magoktul sem értő énekeknek *gaydolása*” (NySz.). A MA.-féle bibliai helyhez csatlakozik a Thaly: VÉ. (I, 257) közölte „Igen megbotlott, megesett az lábod, mint másszor is szoktak: *gaydolnak* te rólad” (NySz.).

SzD.²: „*Gajdolni**: tombolni, örömeben kiáltani, énekelni.” A szó után vetett csillag azt jelzi, hogy „bé-vétele felett még talán kérdés támadhatna”. — MÁRTON 1800. (118) „*gaydolni*: dudeln”. KASSAI (II, 243) szerint *gaydol*-ból lett *l* epentheticummal *galgyol* (ez volna meg szerinte a székely *galagylol*-ban) s ebből *gajdol*. KASSAI példája: „*Gajdol* a részeg ember a Hegyalján, azaz, bolondul lotsog.” — A Tsz. anyaga: „*Gajdolni*, ittasan énekelni. Beke’ gyűjt. Idétlenül énekelni. Kállay’ gyűjt. Dudeln. Baranyai szó. Tóbi Antal. Kornyikálni. Balaton melléki szó. Horváth Zsigmond.” — CzF.-nál (II, 1013): „*Gajdol*. Széles kedvéből, ittasan énekel, tombol, örömeben kiáltoz. Gúnyos kifejezéssel am. fenhangon sir, ordít. *Mit gajdolsz már ismét te gyerek?* | *Gajdolás*. Részeges vagy mértéken túli kiáltozás, éneklés, kornyikálás. Átv. és gúnyos ért. sírás, bőgés. *Gyermekgajdolás*.”

A MTsz. *gajdol* mellett idézi a Várpalotáról közölt *gajdul* formát, és összeállításában az alábbi jelentéseket tünteti fel: 1. Zala megye, Várpalota, Szatmár megye Patóháza: ’össze-vissza lármáz, kiabál, kurjongat, ordítóz’; 2. Tsz. (l. fentebb), Nagyikunság, Szatmár megye Nagybánya, Bereg megye Beregrákos: ’éktelenül, lármásan danol, kornyikál (mint a részeg ember)’; 3. Nagyikunság Túrkeve: ’óbékat, jajgat’; 3. KASSAI (l. fentebb), Szilágysomlyó: ’fecseg, bolondul locsog (részeg ember)’. SZINNYEI, midőn a MTsz. tételeinek a megszerkesztésekor a jelentéseket, jelentésváltozatokat törekszik meghatározni, a közlésekben nyújtott értelmezéseket nem veszi — nem is veheti — át mindig a maguk eredeti formájában, hanem gyakran bizonyos átfogalmazásokkal próbálja tömöríteni, egyeztetni vagy szabatosítani a közlőknek nyilvánvalóan nem mindig tiszta tárgyi appercepciói miatt is gyakran nem kielégítően előadott formuláit. Természetesen ilyenkor óhatatlanul megtörténhetik, hogy a szerző témája szempontjából lényeges tárgyi mozzanatok nem érvényesülnek kellő mértékben. Éppen ezért nem ritkán tanácsos utána nézni az eredeti közléseknek. Ezt meg is tettem.

Szamoshát: *gajdol* ’részeg módra dalol, rútul, ordítva dalol’ (SzamSz.). — Ormányság: *gajdol* ’csunyan dalol’ és *gajdász* ’kiabál, össze-vissza kiabál’ (OrmSz.). — A SzegSz.-ban, valamint a WICHMANN-féle CsángSz.-ban nem találok.

CzF. (III, 323) szerint van: „*Kajdol*. Népnnyelven tréfásan szólva am. rekedt, tompa hangon énekel. *A kocsmában egész éjjel kajdolnak*. Máskép: *gajdol*. Mondják kelletlenül siránczó gyermekről is. *Mit kajdolsz már annyit? Ne kajdoly*. | *Kajdolás*. Tompa, rekedt hangú éneklés; kelletlen gyermeksisítás.”

Gömör megye: *kajdál* ’kiabál’ (MTsz.). A Tsz. szerint: „*Kajdál, kajdász*: schreyen.” | CzF. (III, 323) szintén tud *kajdál*-ról, s vele kapcsolatban a *kajdász*-ra meg a *kajbál*-ra utal.

I. B) SzD.²: „*Kajdászni*: kajátani, kiáltani, lármázni, kajalni-bajalni.” — CzF. (III, 323): „*Kajdász*. Vastag erőltetett hangon kiáltoz, mint a házaló vagy faluzó pórok, zsidók s más hasonló árusok tesznek, kik pl. meszet, olajt,

gyümölcsöt árulnak, vagy a tyukások, vízfordók stb. | *Kajdász*. Teli torokból fakadó kiáltás.”

Dunántúl, a magyarországi felső Duna-szakasz mellékén és ettől északra, valamint a Duna—Tisza közén el van terjedve a *kajdász* 'kiáltoz, tele torokkal kiabál' (MTsz.). Kiskunhalas: *kajabál, kajdász* 'kiabál' (Nyr. XXIII, 142 után MTsz.). KITTENBERGER KÁLMÁN „A Kilima-Ndzsarótól Nagymarosig” című könyvében (252) mondatja egyik Börzsöny vidéki pásztorcsaládból való szereplőjével: „Abban az évben nagyon hamar kezdett *kajdászni* a zöld harkály...” S az író ezt jegyzi meg hozzá: „A zöld harkályt meg azért említette, mert azt minden erdőjáró tudja, hogyha ez a madár nagyon kiabál, akkor az idő hamarost rosszra fordul.” Zalában (Nyr. II, 427) és Pápa vidékén (Tsz. 132): *kajdász* 'kiabál, tele torokkal kiáltoz'; az utóbbi helyen *kajdász* is? (vö. Tsz. 184).

CzF. (II, 1012): „*Gajdász*. Fölrezzent ludak módjára kiáltoz, lármáz. Máskép: *kajdász, kajabál*.”

Gvad : RP. 1807.: „A nép öszve tsődült, volt itten *kajdászás, lármázás*” (NySz.). CzF. (III, 323) *kajdász*-t is közöl a *kajdász*-ra való utalással. Fejérben *kajdász* 'kiáltoz' (MTsz.).

I. C) A csallóközből *kajdácsumnyi* és *kajdászumnyi* 'kiabál, éktelenül énekel' igék létéről tudósít CSAPLÁR BENEDEK (MTsz.). Szeged: *kajdácso* 'folyton fecseg' (SzegSz.).

A Velencei-tó vidékén a *kajdász* mellett *kajdácso* 'lármáz' jelenik meg; „mikor egyes vadlud elszakad a falkától s gágogva keresi társait, azt mondják: »*Kajdácso*hatnak, míg megtalálja pajtásait«” (Nyr. XVII, 431 után MTsz.).

Ezt: *gajdolász* 'hamis hangon zagyvaságokat énekel' elég nagy elterjedtségűnek jelezték nekem benyomásom szerint a Tiszántúl középső részeiről (pl. Debrecen: KOVÁCS FERENC, Hosszúpályi: PAPP LÁSZLÓ) és a Duna—Tisza közéről.

I. D) Nagykunságról együtt van feljegyezve *gajdol, gajdoról, gajdorász* ilyen jelentésben: 'részeg fővel össze-vissza danolás' (Nyr. XVI, 285). Nagykőrösről: *gajdurász* 'dalolgat, kurjongat' (Nyr. VI, 424). A Répce melléki Nemesvisről: *gajdaráz* 'nagy lármával énekel' (Nyr. XVII, 336).

2. SchlSzj. 1998—2002: „Tuba: kirth | tibia: *gayd* | buccina: sip | fistula: siuelte | tubicen: kirtes”.

Elnézést kérek, hogy némi következteléssel ez esetben az adat közlésével együtt adom elő a szó származtatására vonatkozó nézeteket. — SZAMOTA a „tibia: *gayd*” tételhez fűzött jegyzetében a 'duda' jelentésű bolgár, lengyel, kisorosz *gajda* és szerb *gajde* szókkal veti össze. — MELICH (EtSz. II, 794—5) külön címszóban foglalkozik ezzel a SchlSzj.-ben adatolt hangszernévvel. Megjegyzi rá vonatkozólag, hogy eredete tisztázatlan. Azzal összefüggésben, hogy hasonló alakú és rokon jelentésű szók találhatók a szlávságban, valamint a törökben, így nyilatkozik: „Nézetem szerint az ó-m a g y. *gajd* 'tibia' és az I. a. idézett 'duda' jelentésű szláv, tör. *gajdy, gajda* szavak egymástól elválaszthatatlanok. Európai vándorszóval van dolgunk, amelynek végső forrását egyesek az o s z m-t ő r.-ben (így MIKL. EtWb. is, ellene BUDENZ: NyK. VI. 303), mások a s p a n y o l előtti i b é r i a i nyelv *gaita* szavában látják (i b é r i a i-ból s p a n y., s p.-ból arab l. CHR. SEYBOLD: Gröber. Grundr. I. 521.). A m a g y. szó közvetlen forrása ismeretlen; minthogy a t ő tban *gajdy* van,

g-vel, a *t ó t* szó sem lehet 1200 előtti, jóllehet ilyen típusú szóból alakulhattott volna a *magy. gajd* (vö. ó-magy. *Rutk*=Rutka, Turóci Reg. < ó-t ó-t *Vrútky*)."

3. A XV. század elejére tehető szójegyzék-adatból ismert olv. *gajd* főnévvel jelölt dolog mivoltának és a szó eredetének a megvilágításához nem kevésbé hozzájárulhat egy a XIII. század második feléből való melléknévi adat. Ez a következő: 1272/1325: „Quasdam terras nostras *Erdeubirind* vocatam et aliam terram *Goydusbogdan* uocatam ac terciam terram *du calium nuncupatum Bogdan*” (Oklsz.). — JAKUBOVICH (MNY. XVII, 120) az 1632. évi adatban nemesi előnévül feltűnő *Bottal-útő-besenyő* helynév magyarázatához fűzi egyebek közt: „Nyilván a királyi hadak mellé beosztott zenészek birtoka volt a sok *Dobos*, *Türkös*, *Kürtös* (-Megyer), *Sípos* (-Karcsa), *Gajdos* (-Bogdány). Ez utóbbiban még 1351—2-ben is a »trumbatores domini regis« laktak (Muz. Kubinyi).” — MELICH (EtSz. II, 808) a *Gajdos* tulajdonnévi címszó alatt idézi az Oklsz. adatát, és hivatkozik JAKUBOVICH észrevételére, illetőleg közlésére, egyszersmind jelzi a hely fekvésének kérdéses voltát. — A kérdésre módunkban van megadni a kielégítő feleletet. Mégpedig 1. *Erdeubirind*-re vonatkozólag: 1263: „Hunth et Syke filij Comitis Petri de *Berend* ... Ehelleo [a közlésbeli »Chello« nyilván hiba!] ... uendiderunt” (ÁÚO. VIII, 77); 1278, 1470, 1488: *Berend*; 1487: *Beryn* (CSÁNKI III, 222); ma: *Tósok-Berénd* és *Kis-Berénd* puszta Veszprém megye délnyugati részében Devecser és Ajka között. 2. 1288: „ad magnam viam, que ad *Bogdan* ducit” (ÁÚO. IV, 328); 1332, 1423, 1430: „*Villa Bagdan*”; 1473: *Bogdan*; 1476: „*Poss. Nag Bagdan*” az Esegváriaké; 1488: *Bogdan*, *Kysbogdan*: az utóbbi *Trombitás* Balázsé 6 frt kir. adóval (CSÁNKI III, 223, 228); ma: *Nagy-* és *Kis-Bogdány* puszták Noszlop mellett délre, Devecsertől északra, a *Berénd*-ekhez 5—6 km-re. — JAKUBOVICH felfogásához igazodva MELICH így vélekedik: „*Gajdos* foglalkozást jelentő *gajdos (alakv.: *gojdos, *gajdus, a tn.-ek alapján) köznéből való, melynek jelentése: 'gajd hangszeren játszó'. Minthogy pedig az -s képzővel olyan foglalkozást jelentő szavak is alakulnak, amilyen a *fazekas* 'fazék-készítő', a *gajdos köznév jelentése: 'gajdot készítő' is lehetett, sőt mindakettő.”

További tulajdonnévi adatok: 1402: „*Mathe dictus Gaydus*”; 1416: „*Johanne Gaydos*”; más 1416: „*Martino dicto Gaydos*”; 1465: „*Symon Gaydus*”; 1475/1508: „*Ambrosius Gaydos*”; 1494: „*Jacobum Gaydus*”; 1598: „*Ladislaus Gaydos*” (Oklsz.). — MELICH ezeknek a „dictus”-oknak, illetőleg személy- vagy családneveknek is a 'gajd hangszeren játszó' vagy 'gajdot készítő' értelmet tulajdonítja. Hogy ez egészében helyeselhető-e, arra a kérdésre alább visszatérünk.

A *Gajdos* helynévként is előfordult, illetőleg előfordul: LIPSZKY: „*Gajdos* h. *Gajdos* s. *Paedium*” Ung megyében Szobráncétól nyugatészakra; megfelelője: 1427: *Gaydoch* és 1484: *Gaydasolcz* (CSÁNKI I, 390) | LIPSZKY: „*Gajdos* h. *Gajdos* s. *Pagus*” részben Ung, részben Bereg megyéhez (vö. FÉNYES, GeogrSz.) Szerednyétől északkeletre; 1455: *Gajdos* (CSÁNKI I, 415) | LIPSZKY: „*Gajdos* h. *Gajdos* s. *Diverticul*.” Csanád megyében (nb. KRESZN.: „Telek”); ma Földeákhöz tartozó puszta. A Hnt. 1944. szerint Hódmezővásárhelyhez tartozó *Gajdospusza* (vasúti megállóhelynek jelezve) bizonyára hozzá kapcsolható. — MELICHnek azt a véleményét, hogy a helynevek „kétségtelenül előbbi személynévből”, nem tudom teljesen magamévá tenni. Tudniillik az is lehetséges, hogy — mint több más esetben is — a helyet a benne lakó ember-

csoport foglalkozásáról nevezték el, amint ez *Goydusbogdan* esetében nyilvánvaló is.

4. A fentebbi adatösszeállítással nagyjában utaltam arra a nézetemre, hogy a *gajdol* stb. igék mellett a középkori *gajd* hangszernév, valamint a régiségben tulajdonnevekben szereplő *Gajdos*-féle elemek, illetőleg a hozzájuk csatlakozó későbbi tulajdonnevek belevonhatók a finnugor kapcsolatok *kaj* hangutánzó-indulatszó rokonságába, illetőleg hogy egymással összefüggésben magyarázhatók meg. Elkülönítésükre vagy egyiküknek-másikuknak idegenből való levezetésére nem látok érdemleges alapot.

A szócsalád tagjainak összefüggésére vonatkozó különféle szempontokból számba veendő mozzanatokat az alábbiakban fejtem ki.

Néhány megjegyzés a hangtan oldaláról

A szóeleji $k > g$ változás, illetőleg e zöngétlen—zöngés hangpárnak ilyen helyzetben való váltakozása nem tartozik hangtörténetünkben a ritkább jelenségek közé (vö.: GOMBOCZ, Hangtört.² 34; BÁRCZI, Hangtört.² 164). Az e körben tapasztalható esetek jelentékeny hányadánál a k -nak g -vel való fölcserélése valószínűleg függő változás: előre ható hasonulás eredménye, így a talán iráni eredetű *kazdag* > a XVI. század után *gazdag*, vagy a szláv *kalina* előzményből való növényneveink (KNIEZSA, SzJIsz. 178—9), amelyekkel már az i193: „aquam *Galanas*” adattól kezdve főleg g kezdetű formában találkozunk.

A *gajdol* ige a XVII. század elején meginduló adatolása szerint így: szókezdő g -vel van meg, csak CzF. tud — mint láttuk — k kezdetű *kajdol* alakról, sajnos, erősen elnagyolt „népnyelven” tájékoztatással, amelyikből a „hol” vagy a „mennyre” nem derül ki. — Mindenesetre az az „érzésem” (ez bizonyára nem tudományba való terminus technicus), hogy a *kajdol*, *kajd*, *kajdos* k -ja a nyelvjárások nagy részében jó korán — sokukban valószínűleg már az Árpád-kor folyamán — g -nek adott helyet.

A *kajdász*, *kajdáz*, *kajdácsol*, *kajdácskodik* elemeknek a szókezdő k -ja — úgy látszik — a nyelvjárások többségében tovább kitartott, sőt újabban s kitart.

Alaktani kérdések

1. A) A *gajdol* egyik alaktani felfogása az lehet, hogy az a *kaj* alapszó igei ágából való $-d + -l$ képzős gyakorító.

MELICH (EtSz. II, 804) szerint: „*Gajdol* nem származtatható *gaj-* + *-dol* gyakorító képzővel, mert bár van nyelvünkben $-d-$ és van $-l$ gyakorító ige-képző, de nincsen $-dol$ gyakorító képzőbokor (vö. HORGER, MŠzav.-ból vett idézetet fentebb). Igaz, hogy van *gajdász* < *kajdász* is (l. azt), s itt a $-d-$ a TMNy. 411 szerint gyakorító $-d-$ képző »lesz«, de csak »lesz«, mert itt a *bujdász* (l. *gajdász* a.) támogathatja a *kajdász*-t. *Toldol, *mosdol, *mondol (l. SÁMSON 40, 44) stb. gyakorító igék azonban nincsenek nyelvünkben.”

MELICH JÁNOS tehát úgy vélekedik, hogy $-dol$ gyakorító képzőbokor nincsen.

Az a kérdés, hogyan értendő az, hogy „képzőbokor”. Illetőleg meg kellene állapítani: ahhoz, hogy valami összetett képzőnek vagy képzőbokornak számítsion, mi „szükségeltetik”. Szerintem „összetett képző” vagy „képzőbokor” valamiképpen így határozható meg: a szokásosságnál fogva bizonyos

funkcióban és alakban megmerevedett gyakori használatú képzőkapcsolat. A nyelvtudományi munkák vagy nyelvtanok a képzőbokrok vagy összetett képzők sorozatában ezeket szokták szerepeltetni: *-dal*, *-del* és *-dál*, vagyis *a* és *l* között *a*-val és nyílt *e*-vel, továbbá *á*-val.

D. BARTHA KATALIN (Szóképz. 28) helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a *-dal*, *-del*, *-dál* képzőbokor a régiségben is csak igen korlátozott mennyiségű származékot képez. Valóban a kódexekből, valamint a XVI. századból, továbbá a XVII. század elejéről elég kevés *-dal*, *-del* képzős alakulatra hivatkozhatunk. — Ebből az időszakból adatolhatók (nem kimerítő összeállítás): JókK. 31, 35: olv. *fuldálás*; GuaryK. 12 és más kódexek: olv. *fuldal*; DöbrK. 233: olv. *fuldalog* | BécsiK. 147: olv. *(meg)tördel*; JókK., BécsiK., MünchK. stb.: olv. *töredelm-*; JókK., BécsiK. stb.: olv. *töredelmes* | BécsiK. 194, 227, MünchK. 212. stb.: olv. *szege del*; ÉrdyK.: olv. *szege delmesség* | Apork., JordK. stb.: olv. *vagdal* | CAL. stb.: olv. *szurdal* | MA.: *tépdél* | CAL.: *harapdalu* ~ Helt.: *harabdalod* | Prágai. 1628.: *nyuzdálná*. Az idézett igékből egy eléggé rokon értelműnek minősíthető szócsoporthoz kerekedik ki. — A *toldal* ige Faludiból (NA. 123: NySz.) és a Komárom megyei népnyelvből idézhető (vö. TMNy. 492); a belőle való *toldalék* származék már a MünchK.-ben (119) megtalálható, és MA. 1621. évi kiadásától, valamint Pázmány Prédikációitól kezdve több XVII. századi forrásban előfordul; sőt a *toldal* ige a deverbalis *-g* névszóképzővel alakult Torda megyei *Toldalag* helynévből 1268 óta kimutatható (CSÁNKI V, 741; vö. PAIS, *Dengeleg* és *Toldalag*: MNy. VII, 412–3). SÁMSON (Egysz. gyak. k. 16) a *told*-ból való *-al* képzős származékok közé veszi, noha (51) rámutat a *told* meg a *tol* összefüggésére. — JordK. (376, 456): olv. *fájdal*; PozsK., PeerK.: olv. *fájdalma-* ~ BodK.: olv. *fájdalm* nom. ~ TelK. és más kód.: olv. *fájdalm-*, Kónyinál a Hadi Románban van *fájdaljátok*, és van „Kumillája felett igen nagyon *fájdolt*”. — Hofgreff. XVI. sz.: *ugordalnac*.

Ezekben a korai esetekben és a — jó részt valószínűleg az ő analógiájukra létrejött — későbbi adatolhatókban is a *-d* és *-l* között *a*, illetőleg nyílt *e* magánhangzó áll. A fent jelzett értelemben tehát nem minősíthetnők a *gajdol* ige *-dol* részét gyakorító képzőbokornak a szabványostól eltérő alakja miatt. Ezzel azonban korántsem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy a *gajdol* ige *-d* és *-l* gyakorító képzők kapcsolatával keletkezett. Mint ilyen formájú képzőkapcsolattal alakult nyelvelem nem volt az egyedüli a régiségben. A Gyöngyösi Glosszák közül a 356.-ban ez van: „colligaciones: *fondolodas*” (MELICH: NyK. XXVIII, 280); ebben a ’rossz szándékú szövetkezés’ értelmű *fondolodás* nyilván a *fon*-hoz tartozó *fondolodik* gyakorító visszahatónak névi származéka (így PAIS, Fon: NyK. XLVIII, 280; másképp MELICH: i. h. és ZOLNAI GYULA: Nyr. XXVIII, 365). — PP. 1.: „Caesuratim: Rövideden, *Vagdalsa*, *Ródalva*.” PPB. 1767., 1801. azonban *Ródolva* alakot tüntet fel — aligha hibásan. Sőt — mint D. BARTHA KATALIN közli velem — a szlavóniai magyarságnál *vagdol*-t mondanak.

A *kaj* hangutánzó-hangkifejező nyelvelem *haj* ~ *hej* változatának volt és van *hajgat* ~ *hejget* gyakorítója, amelyet a XV. századból való — igenévi eredetű — személynévi adatok alapján korai keletkezésűnek tarthatunk (Haj—huj—kaját: i. h. 135–6). Hasonlóképpen alakulhatott gyakorító a *kaj* ~ *gaj*-ból is egy másik képzőkapcsolattal.

Másik magyarázati lehetőség a *gajdol* ige alaktani mivoltára vonatkozólag, hogy *gajd* névszóból alakult denominalis *-l* igeképzővel.

A *kajdál* ~ *kajdál* a *kajdol* ~ *gajdol* mellett feltehető *kajdal* változatnak magánhangzónyúlásos folytatása lehet.

1. B) A *kajdász* ~ *gajdász*-t, úgyszintén a *hajdász*-t is, rövid *a*-val hangzó **kajdasz* ~ **gajdasz*, **hajdasz* formákra vezetem vissza (i. h. 141), mint ahogy általában nem tartom valószínűnek, hogy a deverbális és denominalis igeképző, továbbá denominalis névszóképző *-ász*, *-ész* hosszú magánhangzójában *-i* képzőelem lappangana (vö.: SIMONYI, TMNy. 410; BÁRCZI, TihAl. 144–8; D. BARTHA, Szóképz. 23–4, 66–7, 109–10). Tehát a *dász* szórészt gyakorító *-d* és *-sz* képzők kapcsolatának tekintem.

1. C) A *kajdáz(ik?)* -z — és nem *-sz* — gyakorító képzővel alakult. A TMNy. (410) szerint hasonló tárgykörből való ilyen alakulás a Nagykunságból ismert *rējázik* vagy *réázik* 'gajdol, torkaszakadtából danol' „talán” a *ré* ~ *ri* igéből. Ez esetben én mellőzhetőnek tartom a „talán”-t. Különben az utóbbival rokon értelmű a *ré* ~ *ri* igéből való gyakorító *-l* képzős származék ezekben: N. *rüll* (MTsz.) | R., N. *rivalkodik* (NySz.; MTsz.).

1. D) A *kajdácsol* ~ *gajdácsol* olyan alakulat, aminők R. *bukdácsol*, R. *szökdécsel*, *nyögdécsel*, R. *bujdácsol*, R. *vagdácsol* (NySz.). Ezek *dácsol*, illetőleg *décsel* részének az eiején *-d*, a végén *-l* gyakorító képző vehető fel. A NyH.⁷ 66 szerint a *bukdácsol*, *szökdécsel*, *nyögdécsel* igékbeli *-dácsol*, *-décsel* előzménye **-dál-csol*, **-dél-csël* lett volna. A csillagos formák fölvételét nem ítélem megokoltnak. Inkább gondolom azt, hogy az *á*, *é* nyúlással lettek. A *szökdécsël*-re nézve ezt bizonyítja az „Igen *szökdécsölnek* és ugrálnak” adat Sztárai Mihálytól a 29. zsoltár fordításában (RMKT. V, 85 után NySz.): az ő nyilván korábbi *ë*-ből változott el. Az Eszterházi Tamás-féle (1602.) *irdatsollyac* 'irdogálják, írogatják' hangalakja kétes: *irdacsol* (így KRESZN. és NySz.) vagy *irdácsol*? A *kajdácsol* ~ *gajdácsol* szerintem (i. h. 141) **kajdacsol*-ból változott el, illetőleg még korábbi **kajdasol*-ból, mivel a képzőbeli *cs* bizonyára a gyakorító *-s* képzőnek affrikálódott változata (a *-csol*, *-csël*, *-csöl* és *-csál*, *-csöl* képzőbokok *cs* elemét a gyakorító *-s* módosulásának jelzi a TMNy. 400; így D. BARTHA, Szóképz. 30 is). Egyébként a *kajdácsol* ~ *gajdácsol* alakulásában talán részük lehetett a R. *rikácsol*, R. *kodácsol* igéknek is.

A *kajdászúnyi* adatból kikövetkeztethető *kajdászol* a *kajdász* igének *-l* gyakorító képzővel való megtoldása, esetleg az azon a tájon előforduló *kajdácsol* hatása alatt.

A *kajdácskodik*-ban a gyakorító *-s*-ből lett *-cs* *-kodik* gyakorító (visszaható) képzőbokkal folytatódik.

A NyÚSz.-ban (493) ez olvasható: „*Kajdács*, Hanák János 1845 (Term. rajz): »kajdácsok vagy papagájok». — Alkalmasint elvonás a *kajdácsolni* igéből, noha ugyancsak 1845-ben (Fog.), 1846-ban (Ball.) és 1848-ban (Fog.) *kajdacs*nak írja, egy somogy megyei falura emlékeztetve. — *Kajdász*, marktschreyer Fog. (1845). Arany is él ezzel.” — A SzegSz. szerint alviláginak jelezve: *kajdács* 'ör'.

A *gajdorász* ~ *gajdurász*, *gajdorál*, *gajdaráz* összevethetők az ilyen alakulatokkal: *csatarász*, *csatorál*, *csataráz* ~ *csatiráz* | *kacarász*, *kacaráz* | *nyiharász* | *fütyörész* ~ Hegyalja: *fityerész* (KASSAI), Székelyföld: *fütyöröl* (MTsz.). SIMONYI (TMNy. 421) nyújt összeállítást az *-(o)rál*, *-(o)rász*, *-(o)ráz* képzős formák példáiból, s közéjük veszi a *gajdurász*-t. — Az ilyen alakok magyarázatához figyelembe veendők az olyanok, mint *kacároz*, *nyihároz*, *vinyároz*

(MTsz.), illetőleg más -ároz, -éröz végződésű igék (TMNy. 421). Ezek a *csataráz* ~ *csatoráz*, *gajdaráz*-félékkel összevetve azt tanúsítják, hogy ugyanazon elemekből: ez esetben -r + -z gyakorító képzőkből alakult képzőkapcsolatok más irányú hangváltozások folyamánként formailag erősen elkülönülhetnek.

2. A *gajd* hangszernevet a hangutánzó-indulatszó *kaj*-nak névszói ágából való -d kicsinyítő képzős alakulatnak tekinthetjük.

Amikor a *gajd* hangszernévnek -d képzős kicsinyítőként való alaktani magyarázatára rámutatunk, bizonyos fokig támogatóul kínálkozik az 1138-i dömösi összeírás következő adata: „In villa [hiány!] ... Sebe. Damian. Nasa. *Koidi. Gune.*” (MNy. XXXII, 131 [76–7]). Azonban a névegyüttesben rejlő jelentésmozzanat felismerésével — mint alább látjuk majd — rájöhetünk arra, hogy a *Koidi* személynév bajosan lehet a *kaj* hangutánzó-indulatszó *kaj* változatának a származéka.

Különben — később rámutatunk — némi valószínűséggel felvethető, hogy a hangszernév másként jött létre, nem pedig mint a *kaj* főnévi alapszónak -d képzős kicsinyítője.

3. A *gajdos* — előbb valószínűleg *kajdos* — alaktanilag egy *kajd* vagy *gajd* főnévnek valamivel való ellátottságot vagy foglalkozást kifejező -s képzős származékaul fejthető meg. — Egy másik alakulásmód lehetőségét is említhetjük. S ez az, hogy a *kaj* névszóige igei ágából -d igeképzővel — különben, mint látni fogjuk, a *kajdol*, *kajdász* stb. igék képzőelemével — *kajd* gyakorító ige alakult, s ez azt a deverbális -s névszóképzőt vette fel, amellyel a *tilos*, *avás*, *teles > *tellyes* (*teljes*), (*drága*)*látos* (PAIS: MNy. XXXVI, 264), *szorgos* (PAIS, Szer 72) alakult.

Jelentéstörténeti mozzanatok

1. A MA.-tel kezdődő XVII–XVIII. századi szótárakban feltüntetett latin megfelelőiből úgy ítéltünk, hogy a *kajdol* vagy *gajdol* bizonyos korai időszakokon át általában az erős: kiáltás fokú hangok kifejezője volt, és a kellemes meg kellemetlen hatású hangokra egyaránt vonatkozott. Az a jelentés, amit MA. és szótár-utódai jeleznek: 'örömben vagy jó kedvében kiabál, ujjong, illetőleg énekel' vagy — ami ezt az újabb szóhasználatban kiszorította — 'mámorában, részegségében visszatetszően, kellemetlenül hangoskodik' nem különülhetett el nyelvtanilag éles határvonallal, ahogy tárgyilag, élményileg, benyomás szerint is bajosan lehetett vagy lehet éles vonalat húzni, hogy ez az 'öröm vagy jókedv', ez meg már a 'mámor, részegség' megnyilvánulása.

A *gajdol*-nak különleges tárgykörben vagy tárgykörökben való, illetőleg feltehető régi használatáról és az ezzel kapcsolatos jelentésváltozatáról vagy jelentésváltozatairól alább teszem meg észrevételeimet, úgy, hogy a *gajdol* — *gajd* — *gajdos* nyelvelemeket egybe foglalva tárgyalom.

A *kajdász* ~ *gajdász*, valamint a *kajdácsol* ~ *gajdácsol* adatolásával kapcsolatban az „in peius” körében való lefoglaltságait állapíthatjuk meg.

2. A) Ugyanilyen jelentéskör vagy jelentéstörténet feltevése mellett megvan-e a lehetősége annak, hogy a szójegyzékben felbukkanó *gajd* hangszernevünk ennek a szócsaládnak a tagja?

Az 1138-i összeírásból előbb jelzett *Koidi* olv. *Kojdi* vagy *Koïdi* szolgánév legkorábbi magyar adatként bevonható volna a finnugor kapcsolatú *kaj*

hangutánzó-indulatszó családjába, és így elég lényeges következtetéseket fűzhetnénk hozzá, elsősorban a *kajd* hangszernévvel összefüggésben, ha nem abban a névkörnyezetben merülne fel, amelyikben találkozunk vele.

Szerintem a nehézséget a *Koidi* után álló *Gune* név hordja magában. — Az 1240 körüli pannonhalmi összeírás szerint „In predio Vosyan” a szántószolgák egyike *Gune* (PRT. I, 776 és OklSz.). 1468: „Gregorius *Gewne*” (OklSz.). Az OklSz. az utóbbi két adatot *gönye?* címszó alatt veszi fel, és utal a népnyelvi *gönye* elemre. — Kiskunhalason, Kecskeméten, Orosházán *gönye* 'görbeshátú, púpos, nyomorék' (MTsz.); Szegeden és vidékén *gönye* 'gyenge, erőtlen' (MTsz.; SzegSz.). A Nagykunságban *gönyi* 'göndör, göndörhajú' fordul elő (MTsz.).

Úgy vélem, a *gönye* és a *gönyi* mint *gün-* > *gön-* ~ *göny-* tőnek a származékai egy nem éppen szűkkörű szócsaládba illeszkednek bele. A szócsalád képviselői a régiségben: MünchK. 212: „lata a' lellahocat vètuèn, es a' zemfedeleket ki uoltuala o fèièn, nem a' lellahockal vètuen dè onmaganan *gongoreituen* eg hèlèn”. VirgK. 31: „az hideg hobol wt, auagy hat *gungeliék* hot *gungwnlégete*”: az első kiemelt elem olvasása *güngelyek*, a másodiké — minthogy a második *n* betű kétszerírással hiba — *güngülygete* (nem *gönglütget*, mint a NySz. a címszó szerint gondolja). VirgK. 103 szerint „az hoba *göngörgete* het *gömböröt*”. Kónyi: Várta Mulatság: „A kut-fő szép tiszta vize apró követskéket *göngörgetett*” (NySz.). Balásfi: CsIsk.: „Csak a ti agiatokban furt, gyurt, *göngörölt* gondolatitok” (NySz.). A szócsaládnak később feltűnő nyelvjárási, illetőleg innen általánosult tartozékai: *göngyöl*, *göngyöleg* (MTsz.); *göngyölget*, *göngyölít*, *göngyölőd* (SI.). (Vö.: NyÚSz.; SzófSz.)

Remélem, bocsánatos vétket követek el, ha kinyilvánítom azon véleményemet, hogy *göndör* szavunk nem a szláv eredetű *kondor* változata, hanem az imént felsorolt szavakhoz van köze. Mégpedig egy *-d* képzős **gönd-* alapszónak olyanféle *-r* képzős származékát láthatjuk benne, amilyen a *fint-* ~ *füt-* tőből való *fintor* ~ *fitor*, a *fon* ige *-d* képzős *fond-* származékából alakult *fondor* ~ *fodor* (az ilyen *-r* képzős alakulatokról, köztük az idézettekről PAIS: több ízben, így MNy. XXII, 134—5, NyK. XLVIII, 279, MNy. XXXVI, 79, LIH, 178—9). — A tőlem eddig felvetett ilyen nyelvelemekhez többletként a *N. bondor*: *N. bongyor* ~ *bodor* szóra hivatkozom itt, mint amely a *bonyolodik* — *bönyál* szócsaláddhoz (vö.: EtSz. I, 472—3; PAIS: MNy. XXXIV, 238—9) felvehető *-d* képzős **bond-* tőnek *-r* képzős tartozéka, s ebben rokona a *Bodrog* földrajzi név meg a *bodri* melléknév-kutyanév (bővebben Anonymus-jegyzeteim újabb kidolgozásában). A *fondor* és *bondor* ~ *bongyor* támogatják az 1341., 1424/1498., 1470., 1482. keltezéssel *Gender* alakban személynévként előforduló (OklSz.) *göndör*-nek fentebb jelzett etimológiáját, mivel a javasolt magyarázat mellett hasonló jelentéskörhöz tartozó nyelvelemből mind a három *-d* + *-r* képzőkapcsolattal lett alakulat.

Nagy valószínűséggel feltehető, hogy összeköttetés volt a *gün-* > *gön-* ~ *göny-* tő meg a között a *güm-* > *göm-*, illetőleg velaris változatban *gum-* > *gom-* tő között, amely egyfelől ezekből elemezhető ki: *gömbölyű*, *gömbölyeg*, *gömbölyít*, *gömbölyget*, *gömbör* (l. fentebb), *gömbörödik* (CAL. és MA.) ~ *gémberedik* (MTsz.), *gömböc*, *gömörödik* (MTsz. *gémberedik* al.), *gümb*, — másfelől ezekből: *gombolyag*, *gombolyít*, *gombolgat*, 1240 k.: *Gumburo* „sacrifer” (PRT. I, 773); 1351: „dicti *Gunbuch*” (MNy. X, 79), *R. gomolyít*, *gumó*. — A *gün-*: *güm-*: *gum-* tővek egymáshoz való viszonyának a további fejtegetésébe itt nem bocsátunk bele.

Azt hiszem, az előző kitérés eredményeként sikerült valószínűsíteni, hogy a dömösi összeírásban található *Gune* olv. *Güne* vagy *Günye* személynév valami 'görbe'-féle közszóra ment vissza. Így a névvonatköztetés szempontjának alkalmazásával alapunk van arra gondolni, hogy az előtte álló *Koidi* olv. *Kojdi* vagy *Koïdi* névben egy a hangkifejező *kaj* nyelvelemtől független másik *kaj* elemmel van dolgunk: a 'görbülés' értelmű *kaj* névszó-igével. Ez utóbbival két ízben is elég behatóan foglalkoztam: először „A *fitul*, *finta* szócsalád” című folytatásos cikknek „Kalafinta, csalafinta, csalafurdi” című II. részében (MNY. XI, 405—8), azután meg a „Haj — hu — kaját” című dolgozatnak „Egy a hangkifejező *kaj*- alapelemű szócsoporthoz független *kaj*- tő rokonsága” című V. szakaszában (i. h. 143—7). A jelzett közleményekből tudni lehetők alapján — gondolom — elegendő rámutatni arra, hogy a dömösi összeírásbeli név a 'görbülés' értelmű *kaj* ~ *koj* névszó-ige névszói ágából keletkezett *-di* > *-d* képzős névszói származék.

2. B) Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a hangutánzó-hangkifejező *kaj* névszó-igének nem lehetett volna *-di* > *-d* kicsinyítő vagy — ez esetben inkább úgy minősíthetjük — árnyalatképzős származéka. Ennek eredetibb 'kiáltás' vagy 'kiáltó' jelentést tulajdoníthatunk. Ilyen jelentésű nyelvelemből fejlődhetett erős, harsány hangú hangszer neve, mint amilyen a SchlSjz.-ben a latin „tibia” megfelelőjeként felbukkanó *gajd*. A latin „tibia” ez esetben magában nem eléggé alkalmas a hangszer tárgyi jellegének pontosabb meghatározására. Ellenben mivoltának megvilágításához jobb fogódzót nyújthat az a körülmény, hogy a szójegyzékben úgy van felsorolva a szó, hogy előtte a *kirth* a. m. *kürt*, utána pedig a *sip* a. m. *síp* és a *siuelle* a. m. *süvöltő* szókkal megjelölt hangszerek jelentkeznek. Így valószínűnek látszik, hogy a *gajd* vastagabb hangot adó szerszámra vonatkozott. Ezzel összevág, hogy az 1272/1325. keltezésű oklevélben említett *Goydusbogdan* helységben 1351-i adat szerint „trumbatores” élnek, 1488-i adat szerint meg az ezzel a hellyel azonosítható „Kysbogdan” birtokosa *Trombitás* Balázs (l. fentebb). Ennek nem mond ellene, hogy CAL.-ban (1068), továbbá MA.-ben a latin „tibia” magyar megfelelője „*Billegető sip*, *tarogató sip*”.

2. C) Itt hozzuk szóba, hogy a *gajdol*-ra vonatkozólag van egy — a gyakoritóként magyarázásnál jóval kevésbé valószínű — lehetőség: a *'kiáltás' jelentésű *kajd* ~ *gajd* főnévnek denominális *-l* igeképzővel alakult származéka, — vagyis így 'kaj kiáltást, kaj-t hallat' vagy 'kaj-t, kajd-ot csinál, művel' volna a kiinduló jelentés.

A régi *gajd* névszó keletkezésére nézve viszont elképzelhetünk egy — a fentebb előadottnál kevésbé számba jövő — magyarázatot: azt, hogy a *gajd* főnév a *gajdol* igéből jött létre végső *-l*-jének denominális *-l* igeképzőként való elvonásával.

Midőn az adatokat összeállítottam, szándékosan mellőztem azt, amely egy késői *gajd* főnévről tudna. A Thaly-féle Vitézi Énekek egyik közlésének (I, 341) a címe: „Lakodalmi *gajd*”, egy másiké (II, 7—8): „Csúfos *gajd*”. Az utóbbit felveszi a NySz. (II, 1052) úgy, hogy címszóvá teszi, mely alá a *gajdol* és *gajdolás* tételeket osztja be. SZARVAS GÁBOR (Nyr. XV, 77—8) szerint a „Lakodalmi *gajd*” felirat, úgy látszik, a kiadótól való, azonban — ugyancsak SZARVAS szerint —, hogy a török eredetű szerb *gajde* szóra visszamenő *gajd* szónak egyes magyar vidékeken használatban kellett lennie, a *gajdol* ige bizonyítja. Amit SZARVAS sejtett, azt MELICH (EtSz. II, 795—7) a 2. *gajd*

címszóban igazolja: a két vers címebeli *gajd*-nak — a kéziratok így vallanak — Thaly a szerzője. A „Lakodalmi *gajd*”-hoz Thaly ezt a jegyzetet írja: „*Gajd*, melyből a gajdolni ige, mint dal-ból a dalolni származik, annyi mint gúnyos, tréfás ének.” Amint MELICH gondolja, én is úgy vélekedem: a Thaly-féle *gajd* elvonás, Thaly csinálmanya. Tehát így tárgyaltanak azok a megjegyzések, amelyeket a *gajd*-hoz fűztek a Thaly-féle „adatok” alapján. Mint adat, amely a nyelvelemnek egészen új keletkezését tanúsítja, nem bizonyíthatott WICHMANN véleménye (l. fentebb) mellett, hogy egy *-t* deverbális névszóképzős **kajt* származék folytatása a *kajd*. Másrészt meg, amikor RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN (Nyr. XLV, 12) ahhoz, hogy eredetileg a béka és a tyúk hangjáról használt *regel* 'blaterat, garrit → fabulatur' igéből „önállósult” a *reg* 'fabula, poema', analógiául a *gajd*-nak a *gajdol*-ból való önállósulására hivatkozik, a Thaly-féle *gajd* és a *gajdol* viszonya esetében azt a helyreigazítást kell tennünk, hogy valóban elvonás történt, de mesterséges elvonás. MELICH (i. h.) rámutat arra, hogy Thaly készítménye juthatott el CzF.-ba és BALLAGIBA. MELICH továbbá (i. h.) a 2. *gajd* címszóban felvett 3. és 4. jelentés alatt a *gajd* főnévre a XIX. század utolsó évtizedeiből két olyan adatot idéz, amelyikben az nyilvánvalóan alkalmi elvonással jött létre.

3. A jelentéstani megbeszélés egyik pontjaként megpróbáljuk valamennyire érinteni azt a kérdést, hogy az ősi vagy régi idők során a hajdani élet bizonyos szűkebb tárgykörében vagy tárgykörökben használatosak voltak-e a *kaj* hangutánzó, illetőleg tartozékai: a *gajdol* — *gajd* — *gajdos*.

Azt hisszük, némely ősvallási cselekményekben lehetett szerepük e nyelvelemeknek mint „hangos” vagy kiáltozó kíséretnek, ahogyan obi-ugor nyelvrokonaink áldozati ténykedéseivel kapcsolatban ismerjük a nekik megfelelő nyelvelemnek ilyen használatát. — A *gajdolás*-nak a halottsíratással összefüggésben adatolt előfordulása a szónak, illetőleg családjának az ősi rítus ezen ágában való alkalmazására emlékeztethet.

Később, az Árpád-korban vagy még utóbb is lehettek olyan ősvallási szállományok, amelyeknek hangtényezői voltak e *kaj*-féle nyelvelemek, olyanféleképpen, mint a velük egy eredetű *haj* ~ *hej* és ezek igei származéka, a *hajgat* ~ *hejget* a regölsnek a nyelvi anyagában jelennek meg (az utóbbiakra nézve vö. Haj — huJ — kaját: i. h. 135—5).

Az szintén valószínű, hogy a feltehető ősvallási szerep mellett — sőt jórészt azzal összefüggésben — a szócsoporthoz ősköltészeti vonatkozásai is voltak. Így a *gajdol* jelölhetett egy bizonyos fajta előadásmódot, hasonlót vagy eltérőt, mint a *hejget* (PAIS: i. h. 136). — Azt is megjegyezhetjük, hogy a *gajd* bizonyára nemcsak hangszer nevéül szolgált, hanem illethettek vele valami műfajt vagy műfajokat is, mint a *hajgatás* és *hejgetés* szókkal (i. h. 135—6).

Itt nyilvánítom azt a nézetemet, hogy a régi *gajdos* szó, illetőleg a belőle lett személynevek aligha szorítkoztak kizárólag a hangszer jelentéskörére. Tudniillik a 'hangszerhasználó' jelentésen kívül, amelyet valóban adat igazol, minden valószínűség szerint más esetekben volt 'gajd'-ot előadó, éneklő' értelme is, s ekként a *Gajdos* nevek részben olyasvalamire vonatkoztak, amit a *Hajgató* és *Hejgető* nevek fejeztek ki.

4. A) Újabb időből való népnyelvi adatok egy *gajdos* szóra, illetőleg ennek tartozékaira: Alföld, Mátra vidéke, Szolnok-Doboka megye Domokos, Székelyföld: *gajdos* ~ Domokos: *gajdas* 'kissé ittas, becsipett, félrészeg, részeg'

(MTsz.) | Szolnok-Doboka megye Domokos: *gajdosodik* 'részezszik' és *meg-gajdosodik* 'becsíp' (MTsz.); Székelyföldön is: *meg-gajdosodik* 'becsíp' (MTsz.); Mátra vidéke: *be-gajdosogyik* 'becsíp' (MTsz.). Tömörkényitől idézhető *fél-gajdos* 'félkegyelmű' (SzegSz.). LEHR ALBERT (MNy. IV, 45, 90) a betyárság egyik kifejezéseként közli a *gajdos* szót, mégpedig 'lopós' értelemmel.

4. B) Az EtSz. (II, 806—8) 1. *gajdos* címszó alatt foglalkozik az előző adatokban jelentkező *gajdos*, *gajdosodik* szókkal. MELICH a *gajdos* megfejtési kísérleteit ismertette és bírálva elhárítja KASSAI véleményét, aki azt meg a *gagyos*-t egy szónak tartja, és a *gagyog* igéhez kapcsolja. Ugyancsak elfogadhatatlannak jelenti ki CzF. magyarázatát, mely szerint a *gajdol* igével függ össze a *gajdos*, s így a 'duda' jelentésű *gajd*, *gajda* származéka.

MELICH egyébként a címszó alá foglalt szócsoporthal kapcsolatban úgy nyilatkozik, hogy eredete tisztázatlan, de bizonyos, hogy eredeti magyar szó. Azonban mégis megjegyezhetőnek tartja a következőket: „Úgy látszik, hogy az alapszó: *kaj* -> *gaj*-, jelentésmagva: 'kótyagosodik, ittasodik', ige, s nem névszó. Belőle a *kajdul* > *gajdul* inchoatív értékű *-dul* igeképzővel alakult, s hozzá míveltető ige *kajdít* > *gajdít. [Az ezekre az igékre vonatkozó — MELICH-től is idézett — adatokat l. alább.] ... *Gajdos* egy *gaj-d gyakorító ige *-os* képzős származékának látszik (vö. *szorgos* : *szorog* NySz.; *szoros* : *szorít*, *szorul* NySz. és EtSzót. a *gagyos* c.). Nehezebb megmagyarázni a *gajdinás* és a *gaibata* (l. azt külön c.) szavakat, de jelentésük alapján ezek is idetartozó származékok.”

4. C) A szakasz elején összeállított *gajdos* adatokat MELICHhez hasonlóan én szintén elkülönítem a korai keltezésűektől. Nem vagyok ugyanis biztos abban, hogy valóban egészen egy töről sarjadtak-e.

Míg a régi — tulajdonnévi alkalmazású — esetekben a szónak inkább 'trombitás' és 'gajd-ot előadó valaki' jelentését igazolhatjuk vagy tehetjük fel, a későbbi használatban a *gajdos*, *gajdosodik* a részegség jelentéskörének a kifejezései közé tartoznak.

A hangoskodás, kiabálás az egész vagy fél részegségnek eléggé szabványos velejárója lévén, mint arra vonatkozó kifejezés: a *gajdos* az utóbbinak a megjelölésére is átmehetett, ahogy — fentebb láthattuk — a *gajdol* is szerepel a részek hangmegnyilvánulásaival kapcsolatban.

Azonban az is lehetséges, hogy homonimiával, alakegyezéssel állunk szemben a *gajdos* — *Gajdos* elemek esetében.

A 'görbül' értelmű *kaj* gyökérből, a *kajla*, *kajmó* ~ *gajmó* ~ *gamó*, *kajsza* stb. szók névszó-igei természetű alapeleméből keletkezhettek egy másik *gajdos*. Egy ilyen *gajdos* denominális és deverbális alakulatként egyaránt létrejöhetett. Névszói alapszól az 1138-i összeírásbeli *Koidi* 'görbe' személynévnek megfelelő nyelvélemet tehetünk fel, igei alapszól pedig egy *kajd ~ *kojd ~ *kujd gyakorítót, amelynek tartozékait a népnyelvből idézhető következő nyelvelemek szállították ránk: *-rog* képzőkapcsolattal való megtoldását a *kujdorog*, *kúdorog*, *kódorog*, valamint *kojtorog* ~ *kójtorog* ~ *kujtorog* igék, *-g* képzős származékát a *kódog* 'tévelyeg' ige, *-ár* képzős névszói származékát a *kodár* 'rongáló' (Haj — huj — kaját: i. h. 145). Ha igei alapszót teszünk fel, a *gajdos* deverbális *-s* névszóképzős alakulatnak tekinthető.

4. D) Annak a valószínűségét, hogy ezek a *gajdos*-ok a 'görbülés' értelmű *kaj*-ból etimologizálhatók, erősítik a következőleg idézendő kifejezések: Czeglédi: Japh. 1669.: „Tsac megkajdult jesuitának tarts azt, ki mindenkor szít-

kozódik” | Thaly: Adal. 197: „Fejek megkajdul” (NySz. II, 78). PPB. 1782., 1801.: „Gajdulok : Inebrior. Ich werde betrunken. Gajdult fő : Subebrius, mens vacillans. Halbtrunken, Nebeltrunken.” (EtSz. II, 807.) ~ SzD.¹ (30): „gajdulni : kótsagosodni, kotyogósodni, hörpenti, a’ garatra fel-önteni.” Székelyföld, Kézdi szék: meg-gajdul ’félig megrészegedik, elkábul (italtól vagy egyébtől), becsíp, megittasodik’ (Tsz.; MTsz.) ~ székely szó, Háromszék megye Uzon: meg-gajdul ’elmegy az esze, megbolondul’ (Tsz.; MTsz.). Udvarhelyszék: meg-kajdul ’az ital szesze átjárta’ (Nyr. V, 231 után MTsz.). — Udvarhely: kajdít ’bódít, kábít, ittasít’ és meg-kajdít ’megbódít, megittasít, elkábít’ (MTsz.).

Ezekben az -úl és -ít képző gajd-, illetőleg kajd- tőhöz járul, amely ige és névszó egyaránt lehet. Idézett jelentéseikkel úgy kapcsolódhatnak a ’görbülés’ értelmű alapszóhoz, hogy a lelki jelenségek körébe átváltva a rendes lelkiállapottól való elhajlás kifejezőivé lettek. Mégpedig az elhajlás vonatkozhatik nemcsak a részegségre, hanem ritkábban elmebeli kórosságra is. A gajdos-nál szintén ’görbe → lelkiállapotra vagy elmebeli jellegre nézve elhajló’ jelentésfejlődés vehető fel. A hangkifejező hasonló alakú gajdol igeének a részegséggel kapcsolatos jelentésben való kiterjedt használata terelhette az eredetileg ’görbülés’ értelmű gajdos stb. szókat a ’részegség’ jelentésköre felé.

A ’görbülés’ értelmű kaj gyökérből való származtatást támogatja, hogy van gajszos, félgaizszos és gajszinás ’ittas, félrészeg’ Tápérol (SzegSz.). Márpedig a gajszos aligha lehet más, mint $k > g$ kezdetű változata annak a Brassó megyei Tatrangról ’ferde, görbe, félreálló, rézsutos’ és a Szamoshátról ’csám-pás’ jelentéssel közölt kajszos melléknévnek (MTsz.), amely a *kaj- ’görbül’ alapszó *kajsz- gyakorítójából lett, mint a kajsza, kajzás ~ kaszás és még más szók is (vö. PAIS: MNy. XI, 406 és Haj — huj — kaját: i. h. 145). — Még azt jegyezzük meg, hogy a tápéi gajszinás meg az — úgy látszik — Duna—Tisza közü — gajdinás ~ gajdénás ’félrészeg, kótyagos, gajdos, gagyos’ valamiképpen kapcsolódnak egymással. PAIS DEZSŐ

Egy kettős szóalak tanulságai

(Jelentőség — jelentősség)

1. Az akadémiai helyesírási szabályzat kiadásainak egyre gazdagabb anyagú szójegyzékében 1931-től kezdve szerepelt ez a két szópár: jelentő, jelentőség | jelentős, jelentősség. A -ség képzős származékokat nem kísérte olyanféle értelmezés, amilyent például a veszteség és veszteség esetében (1915-től), a semmiség és semmisség esetében (1940-től) találunk, amelyekben az írásforma kétfélesége nem csupán különböző alaktani szerkezetet tükröz, de egyben fontos jelentésbeli különbséget is kifejez. Érthető tehát, ha a helyes szóhasználatra törekvő egyének között akadt olyan valaki, aki a jelentőség és jelentősség kettősségére magyarázatot kért a szakemberektől. A kérdésben a tájékoztatást NAGY J. BÉLA adta meg a Magyar Nyelv „Nyelvművelés” rovatában (XXXIX, 154). Megvilágította a „németből fordított” két szó különböző alaktani felépítését (jelentő igenév + -ség és jelentős melléknév + -ség), s a két képzett szó jelentésének: a ’valaminek sokat jelentő volta’ és a ’valaminek jelentős volta’ jelentéseknek az egybeesését, mindkét szónak a

'fontosság' fogalomra való vonatkoztatását. Megokolta, hogy a két szó megkülönböztetésére irányuló szótárírói törekvések miért nem jártak sikerrel: a származékok jelentésbeli egyezése alapján a nyelvhasználat a *jelentőség*-et mint fölösleges szóalakot kiselejtezte.

A következőkben *jelentőség* szavunk kialakulásával és történetével, különösképpen a szó jelentéstani vizsgálatával foglalkozom. A behatóbb szótörténeti kutatásnak ebben az esetben egyik feladata az lehet, hogy a nyelv művelő szakember állásfoglalását, tájékoztatóját igazolja, mintegy utólag megadva a helyes szóhasználat magyarázatához a nyelvtörténeti alapot, egyes részleteiben pontosabban kidolgozva, egy-egy apró mozzanatban esetleg módosítva azt a lényegében helyesen megrajzolt képet, amelyet az 1940-es évek elején NAGY J. BÉLA adott. De a vizsgálat másféle tanulságokra is vezet. *Jelentőség* szavunk története kitűnő példa arra, hogy egy szó alaktani formálódása, helyesírása, jelentésbeli árnyalódása milyen kölcsönhatásban vannak egymással. A felmerülő kérdéseket egyenként szemügyre véve és egymással való összefüggéseiket feltárva jól láthatjuk, hogy a nyelvi jelenségek rendszerességénél fogva az analógiás indítékok megléte vagy hiánya miképpen befolyásolja egy különleges körülmények között létrejött, kivételes helyzetű, némiképpen elszigetelt szónak a sorsát.

2. Először szótáraink adatait fogjuk vallatóra a *jelentőség* ügyében. Szavunk egy tartozékainak számát, jelentésbeli árnyalódását, alkalmazási területeit tekintve rendkívül gazdag szócsaládnak többszörös képzéssel alakult tagja. Keletkezését, történetét, jelentésfejlődését nem vizsgálhatjuk az alapszótól, a továbbképzések alapjául szolgáló közbülső származékoktól és ezeknek más képzővel alakult tartozékaitól függetlenül. Hogy mégis mértéket tarthassunk, az elemzésben nem megyünk tovább a *jelent* alapszónál, s ezt és ennek egyéb származékait is csupán annyiban tartjuk szem előtt, amennyiben a *jelentőség*-re hatással voltak vagy lehettek.

A NySz. a *jelent* igére a Jókk.-tól kezdve közöl adatokat. Jelentéstani tagolást nem találunk; a szónak 'tudtul ad', 'kinyilvánít', 'megfejt', 'kifejez', 'jelképez' 'stb.' jelentésváltozatokat mutató adatai vegyesen szerepelnek. Elég nagy számban vannak példák igeekötös alakokra is: *bejelent*, *előjelent*, *kijelent* (további származékok: *kijelentés*, *kijelenthetetlen*), *megjelent* (*megjelentés*, *megjelentő*). A *jelentés* szóra három középkori szövegbeli adatot idéz a szótár, mindegyik isteni sugallatra vonatkozik, a későbbi szótárakból idézett megfelelők: *indicium*, *nuntiatio* (MA.), *Anzeigung*, *Bekündigung* (PPB.). *Jelenthetetlen* tétel alatt egy adatot találunk a *jelentethetetlen* szóra; jelentése bizonytalan, mert a szerkesztőktől felvett 'elmondhatatlan, kifejezhetetlen' mellett 'nem érzékelhető'-féle árnyalatot is megengedne a szöveggörnyezet. Külön tétel a *jelentő* igenév, két adatban melléknévi értékkel, 'jelző' és 'jelképező' jelentéssel (*temetésjelentő kő* 'sírkő', és *jelentő jegy* mint a *symbolum* megfelelője), a SI. szótárban pedig az *index* főnév van *jelentő*-vel fordítva. Van még két példa a *kijelentődik* 'nyilvánvalóvá válik, kinyilvánítatik' szóra is.

A NySz. anyaga alapján már sejtjük, hogy a *jelent* szónak számos itt nem szereplő származéka a nyelvújítás korának terméke. Valóban a szókészlet gazdagítására, a kifejezések jelentésbeli árnyalására, a tudatos és igényes nyelvhasználat kialakítására irányuló törekvések bátor érvényesítésének korszakában került sor arra, hogy éljenek az újítók a gazdag jelentéstartalmú szó továbbképzésének lehetőségeivel. A NyÚSz. tanúsága szerint ekkor került forgalomba *jelentkezik* szavunk, ekkor kísérleteztek a *jelentmény* és *jelentvény*

szavakkal a 'significatio' és 'symbolum' fogalmak jelölésére. A szótárban a minket közelebből érdeklő anyag: *jelentes* 'bedeutungsvoll, ausdrucksvoll' 1836-ból FOGARASItól, *jelentős* 1845-ből ugyancsak tőle, s szintén FOGARASI 1845-i szótárából: *jelentékeny*, *jelentékes*, *jelentéktelen*. Ezeknek a származékoknak a jelentéstartalmában merül fel, kerül előtérbe és válik végül uralkodóvá a 'fontosság' mozzanata. E folyamat részleteibe majd a korai szövegadatok vizsgálata során lesz alkalmunk bepillantani. Egyelőre maradjunk a szótárak területén.

Nézzük meg egy-két német—magyar és magyar—német szótár anyagát, továbbá magyar értelmezést adó múlt századi szótáraink szócikkeit, s ezzel próbáljuk kiegészíteni a NyÚSz.-ból kapott képet.

A Tzs. német—magyar részében (1835.) azokon a helyeken, ahol várhatnók — a *bedeuten* és a *wichtig* szók családjában szereplő magyar megfelelők között —, nem találkozunk minket érdeklő adatokkal. A *bedeutend* például *tetemes*, *fontos*, *jeles*, *előkelő*, a *Bedeutung*-nak *jelentés*, *értelem*, *értesítés*, *jel*, *jelenség*, *jóslat* felel meg. FOGARASI 1836-i német—magyar és magyar—német szótárában csak a magyar—német rész *jelentes* szava figyelemre méltó, amelyet a NyÚSz. is számon tartott. A Tzs. magyar—német részében (1838.) ugyancsak előfordul a *jelentes* az *andeutend*, *bedeutungsvoll*, *ausdrucksvoll* szavakkal fordítva németre. Ugyanitt szerepel a *jelentő*, főnévként 'Anzeiger, Referent, Berichterstatter', melléknévként 'meldend, anzeigend, berichtend, bedeutend'. A *jelentő mód* — egyébként régebből is adatolható — nyelvtani szakkifejezés a szótárban 'die anzeigende Art'. Végül itt bukkanunk rá a *jelentőség* első szótári adatára. (Számon tartja a SzófSz. is.) Német megfelelője: *die Bedeutung*, a jelentésről nem mond eleget, lévén maga is többféle értelemben alkalmazható szó. FOGARASI 1845-ben megjelent „Magyar és német segédszótár”-a egyrészt a *jelentékeny*, *jelentékes*, *jelentéktelen* és *jelentős* szónak a NyÚSz. szerint elsőnek jelzett adata miatt érdekes számunkra. A főnévi értékben szótározott *jelentő*-vel ('der Anmelder') szemben a *jelentős* a *bedeutungsvoll* szóval fordított melléknév. De figyelemre méltó az is, hogy ebben a szótárban találkozzunk először a *jelentőség* és *jelentőség* kettősségével, amely majd egy évszázadon keresztül fel-felbukkan szótárainkban. A *jelentőség* németje *die Bedeutung*, a *jelentőség*-é *die Wichtigkeit*. A német—magyar részben a *bedeutungsvoll* magyar megfelelői: *jelentékes*, *jelentős*, *nyomatékos*. A *-ség* képzős szavaknak egyike sem szerepel, sem a *bedeuten*, sem a *wichtig* családjában.

Következő állomásunk a CzF. szótár (III. kötet. 1865.). A „Sokat jelentő, fontos” értelmezéssel ellátott *jelentékeny* szó tartozékai a szótárban: *jelenték* (az értelme nem 'fontosság, jelentékenységi', mint várnók, hanem 'jelentés': „Azon tárgy, vagy dolog, melyet bizonyos jel mutat”); *jelentékenységi* („Valamely dolognak sokat jelentő minősége, fontossága”); *jelentéktelen*; a *jelentékes*-nek, a *jelentékdús* és *jelentékteljes* összetételeknek az értelmezéseként a *jelentékeny*-re utal a szótár; külön címszavak az egyes melléknevek határozóragos alakjai is. Ebben a szótárban is megvan és önálló értelmezést is kap a *jelentes* melléknév, de a szócikk végén „Másképp”-pel bevezetett *jelentős* és *jelentékeny* szavak alapján úgy gondoljuk, hogy ezek mellett a *jelentes* már háttérbe szorult, kevésbé ismert. Főnévi származéka: *jelentesség* egyszerűen 'jelentékenységi'-nek van értelmezve. A *jelentő* igenév több melléknévi és főnévi jelentésváltozat szerint tagolva kapott értelmezést. A *jelentős* melléknév alakítani tagolása: „jel-én-t-ő-ös”, értelmezése: „Sokat jelentő, fontos, nyomós, érdekes, jelentékeny”. A *jelentő -ség* képzős származékának, a *jelentőség*-nek

a szótár két jelentését tartja nyilván: 1. „Valaminek értelme, vagyis az, mi bizonyos jelentés alatt rejlik. *A szavak jelentőségét jól felfogni.*” 2. „Fontosság. *Nem kell minden hírnek jelentőséget tulajdonítani. Ezen dolog nagy jelentőséggel bír.*” Nyelvhelyességi megjegyzés: „Ez utóbbi értelemben szabatosan: *jelentőség*”. A *jelentőségű* szó értelmezése: „Jelentőséggel bíró. *Nagy jelentőségű hír...*”. Nyelvhelyességi megjegyzés nincs, pedig a jelentés alapján *jelentőségű*-re kellene utalni, ha a szerkesztők következetesek. A *jelentős*-ség képzős származéka a szótárban: *jelentőség*: „Valamely dolognak jelentős azaz sokat jelentő minősége, fontossága, nyomossága”. További származék nincs felvéve.

A BALLAGI-féle szótár (é. n. [1867.]) anyaga nagyjából azonos a CzF.-ével: itt is megvan a *jelentés* és *jelentőség*; a *jelentő* alatt származékként a *jelentős* és további származékaként a *jelentőség*; a *jelentő* származékaként a *jelentőség* az ismert kétféle értelemmel, nyelvhelyességi minősítés nélkül. Említésre méltó, hogy a *jelentékeny* szónak és tartozékainak értelmezésében többször is szerepel az egy *s*-sel írt *jelentőség* -ű képzős származéka. A szónak az értelmezésben való alkalmazása mutatja, hogy a *jelentőség* már erősen forgalomban van, s hogy ez van forgalomban 'fontosság' jelentésben is, nem a két *s*-sel írt forma. — BALLAGI német—magyar szótárában (5. kiadás 1881.) a *Bedeutung* 5. jelentésárnyalata 'Wichtigkeit', magyarul: *jelenték, jelentékenység, fontosság, jelentőség*. Többször nem szerepel a szó, sem a *bedeuten* családjának, sem a *wichtig*-ének magyar megfelelői között.

Századunk szótári anyagáról nem sok a mondanivalónk. A *jelentőség* és *jelentőség* kettőssége német—magyar és magyar—német szótárakban él még egy ideig. A SIMONYI—BALASSA-féle szótárnak (német—magyar 1899., magyar—német 1902.) NAGY J. BÉLÁTÓL idézett adataiban látjuk a pontos megkülönböztetésre törekvést. A későbbi szótárak kevésbé pontosak és következetesek. Például a KELEMEN-féle szótár 1929-i kiadásának magyar—német részében a *jelentőség* megfelelője „die Bedeutung”, a *jelentőség*-é „die Bedeutsamkeit, die Wichtigkeit”; a német—magyar részben a két *s*-sel írt forma csak a *Bedeuten(d)heit* alatt szerepel, másutt mindenütt egy *s*-sel írt szóalakot találunk, a *Wichtigkeit* csak *fontosság*. KELEMEN—THIENEMANN szótárában NAGY J. BÉLA már csak *jelentőség*-et talált. — Meglepő, hogy az akadémiai helyesírási szabályzat szójegyzékébe a *jelentőség* mellett a *jelentőség* is bekerül, 1931-ben, mikor a két *s*-sel írt forma már szótárakban is alig-alig fordul elő. A két szó megkülönböztetésének helyesírási szabálya voltaképpen 1950-ig érvényben van, ekkor végre a 9. kiadásból elmarad a *jelentőség*. BALASSÁNAK az 1929-ben megjelent helyesírási szótára (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai) szintén különbséget tesz a két szó közt, és értelmezést is fűz hozzájuk: a *jelentőség* 'fontosság', a *jelentőség* 'valaminek jelentős volta'. Kis értelmező szótárába (1940.) viszont a szerző már csupán a *jelentőség*-et veszi fel.

Már a szótári adatok szemügyre vétele alapján tehetünk egy-két észrevételt, amelyeknek mondanivalóját a szövegadatok vizsgálata megerősíti majd. Nem látjuk bizonyosnak, hogy a *jelentőség* és *jelentőség* németből fordított szavak. Igaz ugyan, hogy a német *bedeuten* és a magyar *jelent* szavak családjában a jelentésváltozatokban sok egyezést, az alkalmazási területeken sok egybeesést láthatunk. Azonban egy 'valamit jelentő → sokat vagy fontosat jelentő → fontos' jelentésfejlődés természetes úton megtörténhetett a két nyelvben, egymástól függetlenül. Amint láthattuk, a *jelentőség*

és *jelentőség* szótári adatai a szótáraknak a magyar—német részében jelennek meg először, márpedig ennek az ellenkezőjét várnók, ha németből való fordítás során, német szóképzési minta alapján született volna a magyar szó. A szótárakban később sem találunk következetes igazodást a különböző alkotású, szerkezetű német szavakhoz, akár a *jelentés*, *jelentékeny* vagy *jelentős* szónak és származékainak alkalmazását nézzük. A *jelentőség* alakváltozat valóban szótárírói csinálmánynak látszik, de ezt sem fordítási kényszer, valamilyen német képző másolására való törekvés hozta létre, hanem elsősorban az az igény, amely a 'fontosság' jelentésű főnévi származékhoz 'fontos' jelentésű alapszót kívánt és viszont, s ezt a *jelentőség*, illetőleg a *jelentős* szavak esetében nem találta meg. De erre a kérdésre alább fogunk rátérni.

3. Szövegadatainkat az akadémiai nagyszótári anyagból idézzük. Nehéz helyzetben vagyunk, ha ennek a kéziratos anyagnak a felhasználására van szükségünk, mégpedig nem csupán az anyag nagysága és félig-meddig rendezett állapota miatt. Legtöbb esetben az anyag gazdagsága munkánknak tág teret biztosít, de korlátai megszabják munkánk kereteit is. Számolnunk kell bizonyos hiányokkal, aránytalanságokkal, egyenetlenségekkel, amelyek a hosszú időn keresztül végzett, többször átszervezett, a gyűjtési elvek, utasítások időnkénti módosításával folyó munkálatnak természetes velejárói. Egy-egy adat láttán néha kételyeink támadnak, néha szükséges lenne az írásmód ellenőrzése, még többször a szöveggörnyezet kiegészítése. Erre azonban egy-egy kutató, aki anyagért fordul a szótárhoz, nem vállalkozhatik. Megelégszem tehát én is azzal, ha a rengetegből sikerül a legjellegzetesebb példákat kiválasztanom és bemutatnom. Az idézetekhez általában nem fűzök sok mondanivalót; megjegyzést csupán az adatok helyes értelmezhetősége céljából teszek, helyenként esetleg felmerülő kétségemet, állásfoglalásom bizonytalanságát jelzem. Helykímélés céljából az adatok lelőhelyét nem tüntetem fel, ezeket személyesen úgysem ellenőriztem. Idézek viszont néhány olyan adatot is, amely csak többé-kevésbé vonható jelenlegi érdeklődésünk körébe. Egyrészt nem közömbös, hogy milyen jelentésváltozatokból nőttek ki, melyeknek mellett éltek a minket közelebből érdeklők, másrészt kár volna elhallgatni egy-két különleges származékot, jelentésváltozatot, ha már sikerült őket kibányászni.

A) *J e l e n t ő*.

1761: „miért kellene ezen szónak *jelentő* erejét annyira meg-szorítani” | 1763: „[a kenyér] az ó Testamentomban ... Urunk testének *jelentő* eszköze 's figurája vala”; a *jelentő* eszköze a. m. 'jelképe'; a 'jelképező' jelentésre több adat is van | 1763-tól van adat valamit *jelentő* szó-ra, 1776-tól a *jelentő* mód szakkifejezésre | 1781: a szó főnévi értékben bírósági feljelentést tevő egyénre vonatkozik | 1786, 1790: *jelentő* szám: a nullával szemben a többi számjegyre vonatkozó kifejezés | 1791: a betegségnek *jelentője* ('tünete') van; a szóhasználat az alapszó 'jelez' jelentésén alapul | 1791: „Az 1. és 2-dik felvonás után, 2 új *jelentő-táncokat* (Ballét) jártak Morelli nevezetű Ballétmester és egy tánczoló Asszony”; a *jelentő* itt 'kifejező' | 1794: „[a gyümölcsös fa] szép *Jelentőképe* az ... Föld' áldott Bőségének”; a *jelentőkép* 'jelkép' | 1794: „Mennél *jelentőbb*, 's magyarázóbb tehát az illy Tzifraság, annál szebb az”; a szöveggörnyezet kevés a jelentés eldöntéséhez; a *cifraság*-ot a gyűjtő 'díszítés'-nek értelmezi; a szöveg az Urániából, Kármántól való (III, 78), talán stilisztikai jelenségről van szó | 1806: „A márványba metszett Írást e' kevés,

de *sokat jelentő* szók teszik”; ilyenféle fordulatokban tapadhatott hozzá a *jelentő*-höz a *sokat* determináns jelentése, s ez egy lépés a ’fontos’ irányába | 1808-ban önálló szóból keletkezett ragokra vonatkozik a *jelentő szóc* kifejezés, 1817-ben ugyancsak *jelentő toldalék*-okról van szó | 1816: „(…Ulrik és Gara *jelentőleg* tekintgetnek egymásra.)” | 1826—1827/1874: „De hát csak a gondatlan verselésben áll a Zrínyiség, vagy mint azt Vörösmarty igen *jelentőleg* ómagyarságnak hívja?”; az *igen jelentőleg* a. m. ’találó kifejezéssel’ | 1831-től a *jelentő* főnévi értékben különféle jelzőkkel rovat címe folyóiratokban: *literatúrai*, *bibliográfiai* stb. *jelentő*; e szóhasználat alapja a *jelent*-nek ’bejelent, tudtul ad, hírül ad’ jelentésváltozata | 1835: „az a’ lelkes szem-pár, ... olly *jelentő* vala”; a szónak ezt a ’kifejezésteljes, sokat mondó, sajátos értelmű’ jelentését rengeteg adat képviseli a nagyszótári anyagban, egészen 1864-ig: *jelentő* arc, szem, tekintet, mosoly, hang, kézmozdulat stb. szerepel, *jelentőleg* néznek valakire, *jelentőleg* (’különös jelentőséggel, nyomatékka’) mondanak valamit, a *legjelentőbb* mosolyra erőlteti magát valaki stb. stb., sőt ilyen érdekes példánk is van: 1844: „Nagysád oly *jelentő* ma”, ami azt jelenti, hogy az illető arckifejezése és magatartása sokatmondó, valami fontosat titkoló, mégis eláruló | 1840: „Ezen magában jelentéstelen dolog *jelentővé* vált az által ...”; a *jelentéstelen* itt ’jelentéktelen’, a *jelentő* ezzel van szembeállítva | 1841: „Sokkal *jelentőbb* volna azon rendszabás”; a *jelentőbb* ’jelentősebb, fontosabb’ | 1841: „ki előtt *jelentővé* idomult e’ szó: szerelem”; a példa jól mutatja a ’jelentéssel bíró’ és ’jelentőségteljes’ értelem közötti átmenet egyik lehetőségét | 1843: „[az] ifjuban igényeket költének föl, első, *legjelentőbb* szerepekre”.

B) *J e l e n t ő s*.

1793: „*jelentős* álmokat ... látnánk, ha estve étellel meg-terhelt gyomorra ... nem mennénk fekünni”; ebből az évből még van hasonló adat | 1795: „a’ józan okosságbeli tudományokban, inkább meg-engedik az igen *jelentős* szókat”; e korai adatokat (a szó első szótári adatai csak 1845-ből valók!) kissé gyanússá teszi a rövid ő, mégis inkább a *jelentős*-höz vonhatónak látszanak, nem a későbbi és szórványosabb *jelentés* hangtani változatának; az első adatban egyébként a szó ’jelentéssel bíró’-t, ’értelmezhető’-t jelent, az 1795-iben a szöveggörnyezet nem világosít fel eléggé. — A továbbiakban a jelentést általában világosan látjuk a példákból: 1815: „mind a’mit mondhatott, e’ két *jelentős* szóból álla” | 1820: „T. K. F. Úr igen *jelentős* hangon így felele” | 1834: „*jelentős* szemeket vetvén Francziscára”; a szöveg fordítás németből, a *jelentős bedeutend*-nak felel meg; ez a ’kifejező, sokatmondó’, ’sajátos értelmű’ *jelentős* szerepel még néhányszor, a *jelentő*-höz hasonlóan főleg tekintettel, arcvonással, mozdulattal kapcsolatban, de annyi adat azért nincs rá, mint az -s képző nélküli formára | 1839: „Olaszországban a’ tudományos míveltség, ez időtájban már *jelentős* vala” | 1845: „Ewers ... *jelentősen* [szól]”; figyelemre méltó az első adatokra emlékeztető rövid ő | 1846: „Napoleon szobrán ... a’ bátorságot és az észet a’ legszebben, és a’ *legjelentősebben* láthatni kifejezve” | 1853: „minden *jelentősebb* olasz város” | 1856: „van két telke ... ’s *jelentős* szölleje” | 1872: „*jelentős* kéréssel hozzád fordulok” | 1879: „Én ... az életkor minden *jelentősebb* változásában ismerhettem őt” | 1887: „nagy számú értekezések láttak napvilágot, melyek ... *jelentős* és a tudományt fejlesztő jellegűek” | 1888: „A művészet nyújtja a tetszetős és *jelentős* idomokat, a tudomány alapítja meg az okszerű eljárást”; a jelentés számomra nem világos. — A század vége felé megszáporodnak a

'fontos' jelentésű adatok, például: 1893: „*jelentős* szolgálatokat tett Ferdinándnak” | 1898: „[az Erdélyi Múzeum] korának *legjelentősebb* folyóirata volt”. — Találkozunk '(tudományos szempontból) érdekes, figyelemre méltó' árnyalattal is: 1898: „A *legjelentősebb* tót juhászkunyhót Liptóban ... találtam”.

Jelentőtlen 'jelentéktelen' adatot is találunk. A szó többször is előfordul Orbán Balázsnak a Székelyföldről szóló, 1873-ban megjelent munkájában. Például *jelentőtlen* kiterjedésű földrajzi helyről olvasunk. Ez a fosztóképzős alak lehetne a *jelentő* származéka is, de viszonylag kései előfordulása miatt valószínűbbnek látszik, hogy a *szemérmes* — *szemérmetlen* típusú szavak analógiájára alakult a *jelentős* mellé.

C) *J e l e n t ő s é g*.

A *jelentő* alapszónak megfelelő jelentésváltozatok a szövegkörnyezetből magyarázat nélkül is világosan felismerhetők: 1840 (első szótári adata 1838-ból volt): „arcod bizonyos *jelentőséget* nyert” | 1840: „itt kezdődik a' politicalai *jelentőség*” | 1840: „az ő ismeretsége ... némi *jelentőséggel* bír rám nézve” | 1842: „Mi hasznom? Hitel, befolyás, politikai *jelentőség* városnegyedünkben” | 1842: „mit teszen maga e ság ság rag, azaz miként értelmezhetjük *jelentőségét*” | 1843: „[egy bizonyos elv] teljes *jelentőségében* sehol és soha nem alkalmaztathatik” | 1843: „ő felfogta annak egész *jelentőségét*”. — 1844-től kezdve feltűnően sok adat van a gyűjtésben Jósika Miklóstól, s ezt — regényeinek olvasottságára, közkedveltségére gondolva — nem tarthatjuk közömbösnek a szó megszilárdulása, élőnyelvbéli elterjedése szempontjából. Néhány Jósika-adat: 1844: „nem élhet üres, *jelentőség nélküli* életet” | 1844: „a' ... vonások meglepő *jelentőséget* kaptak” | 1847: „sikerült ... a legegyszerűbb üzenet szavaiba valamit fűzni, minek csak reájuk nézve volt *jelentősége*” | 1847: „minő értelme s *jelentősége* lön egyszerre mindennek” | 1847: „*jelentőséget* élete csak egy derék becsületes férj társaságában nyer” | 1847: „A mi a létnek szellemi *jelentőséget* ad: a nyom, melyet az élet maga után hagy” | 1853: „Az idegen ezen észrevételt sajátos arczkifejezéssel s fürkésző *jelentőséggel* mondta ki” | 1855: „E csengőnek alkalmasint különös *jelentősége* volt”. — Egyéb adatok: 1844: „a ragok *jelentőségét* kell ügyekezniünk megismerni” | 1847: „e' négy [nép] közül egyik sem bírván *jelentőséggel* ... a' nagyobb számú ... magyarba mindegyik átolvadjon” | 1848/1952: „a honvédelmi bizottmánynak, ha sikerrel akar működni, együtt kell lenni az országgyűléssel, különben megszűnik minden *jelentősége*” | 1849: „a művészet ad a vallásos szertartásoknak *jelentőséget*” | 1849: „[A szépműnek] tartalmat (szellemi *jelentőséget*) ... az ember ad” | 1854: „[a virágok] *jelentőségét* a lovag ... jól tudja”, ti. hogy melyik virág mit jelent virágnyelven | 1860: „érted e szó *jelentőségét*?”; a túlságosan szűk szövegkörnyezet a jelentést homályban hagyja, de éppen ezek a kétes esetek mutatják az átbillenés lehetőségét a 'jelentés' és a 'fontosság' között | 1860: „érzem könnyelmű lépésem egész *jelentőségét*” | 1862: „Óvári politikai *jelentőségre* nem emelkedett”. — Az 1860-as évektől kezdve egyre több a 'fontosság', 'jelentékeny szerep' stb. értelmet mutató adat. Kiváló, nagyobb stb. *jelentőség*-ről olvasunk, *jelentőséget* nyer vagy *jelentőség nélküli* valami. Egy-két példa: 1871: „az üzlet ... akkor nyert ... egész világra szóló *jelentőséget*” | 1875/1877: „Nekem is sikerült ez időben a »Bolond Miska« által némi *jelentőségre* vergődni” | 1883: „az elbeszélésnek némi *kortörténeti jelentősége* is van” | 1887/1897: „alig van ... orien-

talisták congressusa, a melyen a cigányok eredetéről, *érczművészeti jelentőségükről*, ... ne értekezének" | 1890: „bibliografiai érdekességükön felül ... művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak [könyvek]" | 1895: „Kis, előlfekvő erőd nélküli várak *jelentőségüket* elvesztették". — De találmunk adatokat a lassan háttérbe szoruló jelentésváltozatokra is: 1881: „Jó kedvvel, nyájasan s minden *jelentőség* nélkül ejté ki szavait" | 1882: „[a menyegzői zászoló tetején] az alma *jelentősége* szerint ... a szeretet diadala" | 1884: „ne keressen tehát tetteimben mélyebb *jelentőséget*, csakis azon óhajtasomat ..." | 1885: „a mythusoknak ilyen semmis alkalmazása csak oly korban történhetett meg, amikor szent *jelentőségüket* már elvesztették volt"; a *szent jelentőségüket* a. m. 'vallási jellegüket'. — A *jelentőség* tömeges előfordulásával szemben a két s-sel írt változatra mindössze három szövegbeli példánk van: 1860: „Néhány pad a faszorok árnyaiban, porondos földön, képezi a mulatóhelynek kerti *jelentőségét*"; a *jelentőség* itt körülbelül a. m. 'jelleg'. A másik két adat P. Thewrewk Emil akadémiai elnöki beszédeiből való: 1877/1897: „Mindenn ünnepnek kettős *jelentősége* van: jelentős arra nézve, a kit ünnepelnek s jelentős azokra nézve, a kik az ünnepet ülik" | 1892/1897: „mind ama testületek, melyek hazai tudományosságunk előmozdításán fáradoznak, egyúttal nemzetünk szellemi hatalmát is fejlesztik. Íme társaságunk *jelentősége*".

Származékok, összetételek: *Jelentőséges*: 1892: „A patens is rövid volt, de *jelentőséges*" | 1896: „*Jelentőséges* a csillaghullás is a népnél". — *Jelentőségű*: 1843: „Levelet nyujt Ieremiás kezébe, ezen *nagy jelentőségű* tettét ... kevés szóval kísérvén" | 1845: „készüljünk egy *szent jelentőségű* munkához" | 1848: „nem *nagy jelentőségű* az, mi engem búsit" | 1878: „Mindenn szava *történeti jelentőségűvé* lett" | 1887: „a modern bűnvádi per bizonyítási jogának egyik legfontosabb *elvi jelentőségű* kérdése". Még több hasonló adat is van a gyűjtésben. — *Jelentőségdús*: 1843: „A lyány *jelentőségdús* koszorut tűze fátyolára". — *Jelentőségteli*: 1847: „Mily... *jelentőségteli* a kezdet, a felörvendő »kyrie eleison«-nal". — *Jelentőségteljes*: 1843-tól van rá számos adatunk: 1843: „... angyalarca legteljesb biborban lángolva világítja *jelentőségteljes* alakja fölött" | 1876: „a ... *jelentőségteljes* szavak dodonai jóshangokként kondultak végig a füstfelleg hullámain" | 1879: „e *jelentőségteljes* perczben" | 1884—1885: „sőhajt a herczegnő, *jelentőségteljes* pillantást vetve férjére"; ebben az értelmi árnyalatban fordul elő a szó legtöbbször | 1901: „ezzel éleslátóan igen ... *jelentőségteljeset* mondott".

D) *Jelentékeny* és szűkebb családja.

Jelenték 'jelentőség, jelentékenység': 1830/1863: „innen annak óriási hatása és *jelentéke*" | 1849: „Az egyetemesség ... ad a lángelmének történeti *jelentéket*" | 1851: „Házamban már csak azért sem engedek *jelentéket* semmi ily ünnepnek, hogy a cselédség is feledje ... a pórias szokásokat" | 1856: „az úgy *jelentéket* felfogni nem tudja".

Jelentékeny: 1843: „hogy egy kis *jelentékeny* szójátékkal éljek, ... a valóság az, miszerint Klauzál az alsó táblai ellenzék előtt csakugyan kalauzul áll"; itt a szó jelentésével kapcsolatos, értelmezhetőségében rejlő különös szójátékokra történik utalás | 1843: „e milliók részvétel ... olvasnának a *jelentékeny* szemekből". A szónak ilyenféle alkalmazására sok példa van, egyet-kettőt még idézek: 1851: „nem felejtván kérdeztében egy csomó igen igen *jelentékeny* szemsugárt lövelni a szép mama szebb leányára" | 1859: „E pár szót *jelentékeny* szemhunyorítással kíséré" | 1880—1881/1904: „A gróf leányá-

val egy *jelentékeny* pillantást váltott” | 1877: „... a gyógyszerész *jelentékeny* képpel bement a szomszéd szobába”; az értelem itt a. m. 'fontoskodó'. — Más árnyalatok: 1843: „az egyik márványtáblán illy *jelentékeny* felírás olvasható”; nem derül ki, hogy 'jelentéssel bíró' vagy 'jelentős'-e az értelem; az első mellett szólnak talán olyan — 1860, 1862-ből való — adatok, amelyekben kőbe vésett, korszóra felírt *jelentékeny* szóról, iratról találunk említést | 1854: „[Zápolya] rendelkezhetett — az egyedüli *jelentékeny* haderővel” | 1861: „legjobb lesz tehát egy bizonyos *jelentékeny* egyéniséghez fordulni [ügyével]” | 1863: „Anzelm úr *jelentékeny* parthie” | 1896: „Elrontám a gyomrom ebben a gepida csárdában k — sóhajta közben, kezét *jelentékeny* gyomrára nyomva”; itt a jelentés 'jókora', 'nagy'.

Jelentékenység: 1840: „e szót régibb *jelentékenységekben* használjuk” | 1840: „ezen ős falak ... *jelentékenységeket* elveszték” | 1840: „parliament hivatott össze, melly ... a' királynak előbbi *jelentékenységet* visszaadá” | 1842—1846: „tisztjei magukat kinyargalák, iparkodván mindegyik bizonyos előleges *jelentékenységet* szerezni magának lova hátán” | 1843: „ihletés által érzi az események' *jelentékenységet*” | 1849: „gyöngye volt teljes művészeti *jelentékenységekben* felfogni a valóságot”; az adat esztétikai műből való | 1856: „a nagy tömeg sorából némi tényező szám *jelentékenységre* kivergődni ... minmagunktól függ” | 1860: „[a haza] történelmi *jelentékenységet* adott a múlt értékű eseménynek”. Még számos adatot idézhetnénk, de ezekből is látható, hogy némi ingadozás után a század közepe táján a szó megállapodott a 'fontosság' mellett. Azonban — legalább is a nagyszótári anyag alapján — úgy látjuk, hogy a szó előfordulása egyre ritkább, s ez nyilván a *jelentőség* terhodításával van összefüggésben. — Az 1840-es évekből vannak adatok *jelentékenytelen*-re, 1840-ből pedig a *jelentékenytelenség* főnévre is van példa.

Jelentékes: 1843: „Bejártam felső- 's közép-Olaszország majd minden *jelentékes* városát” | 1846: „A maradást jólléte ... a tekintet melyben e *jelentékes* körben állt ... javaslak” | 1847: „A ... dalok sokat vesztettek ... *jelentékes* szavak kihagyása által” | 1855: „egy *jelentékes* mutató a képre, s elrohant” | 1857: „az bizony senki egyéb mint Felsőség oly *jelentékes* szájjal ellátott szent személye” | 1867: „szemeik többnyire csillámlók, *jelentékesek*, igézők”. — *Jelentéktelen:* E ma is élő fosztóképzős alakra az 1840-es évektől vannak adataink. Térbeli kicsiség, jelentőségbeli csekélység, megjelenésbeli szürkeség, szellemi vonatkozásban szerény igényűség vagy kevés értékűség: ezek a szó főbb alkalmazási területei. Néhány példa: 1842—1846: „*jelentéktelen* beszélyként tárgya, különben sem holmi politikai divateszmék, csupán »egy gyermek szerelme« levén” | 1847: „Pszt ! hallatszék *jelentéktelen* távulról” | 1860: „A deák ... kistestű, gyengehangú s különben is *jelentéktelen* emberke” | 1868: „Sokkal *jelentéktelenebb* darabokat adtak azokban már elő” | 1868: „Pénzt is kaphatott tőle, de ... csak *jelentéktelen* összeget” | 1881: „*jelentéktelennek* érzem magamat tökélye mellett”. A szónak -ség képzős származékára 1855-től vannak példák, s előfordul a további képzéssel alakult *jelentéktelenségű* is. — *Jelentékű:* 1854-től vannak adatok, például 1867: „sokkal ... mélyebb *jelentékű* a monda, hogysen azt történelmi alap nélkülinek tehetnők fel”. — *Jelentékteljes:* 1872: „A különben általános használatú, de a népnyelvben saját, *jelentékteljes* értelemben alkalmazott szók”; a népnyelvben sajátos jelentésárnyalattal alkalmazott szavakra kell gondolnunk | 1880—1881: „A gróf és leánya *jelentékteljesen* tekintettek egymásra” | 1881: „E szavakat ... *jelentékteljes* pillantással monda”.

E) *Jelentes* és szűkebb családja.

Jelentes: 1837: „[a nemzetiség] egy pár szóval olly *jelentesen* ábrázoltatott” | 1838: „kék gyapju süvegét *jelentes* komolysággal fölemelve” | 1842: „Az ünnep' tárgyai, egy kivétellel, *jelentes* elmével voltak válogatva és szerkesztve” | 1844: „a görögök saját *jelentes* hajózással birtak” | 1844: „az időmérték történetesen támogathatja ugyan a' beszéd kifejezését, de annál többször gyengíti ezt, midőn a' *jelentes* szótagokon elsíklík, 's a' mellékeseiket megnyujtja” | 1844: „a' dialog ... számos oldaltekintésekkel soknemű balságainkra, *jelentes*” | 1847: „bár e festések sokszor helyökön kívül állnak, de majd mindig *jelentesek* és magokban valók” | 1863: „Tehát *jelentes* titkot rejt e tárcza?”; ugyanabban a műben *jelentes* irományról, *legjelentesb* vallási misztériumokról van szó.

Jelentesség: 1838: „[Buda-Pest] ... fővárosi *jelentességre* emelkedni soha sem fog” | 1843: „a kérdés *jelentessége* érzhető leszen” | 1846/1868: „Ennek egymást sűrűn érő színművei által az elhanyaglott színészet új *jelentességet* nyert” | 1847: „az anyai ... szeretetnek a távolba is ... áthatása elveszté vala azon költői *jelentességet*” | 1856: „Mihályban, az Apafi ministerében, újra országos *jelentességre* [emelkedett a család]” | 1856: „Irodalmunkban ... a nemzeti irány ... országos *jelentességet* nyert” | 1863: „*jelentességét* mind az ismeri, ki valódi képzettséggel bír”.

Jelentességű: 1840: „hason *jelentességű* értekezések' előhírnökei”.

F) *Jelentés* és szűkebb családja.

Jelentés: A szóra vonatkozó nagyszótári adatok rengetegéből csak néhányat emelhetünk ki. Van egy-két érdekes jelentésváltozat, amellyel ezúttal nem foglalkozhatunk, mint például a 'valakinek a jelenléte', 'valaminek a tünete', 'valaminek az előjele' stb. A *jelentőség* értelmi árnyalataival egyező változatokkal találkozunk a *jelentés* szó következő adataiban: 1773: „az érdemlett tisztelet ki-tetszvéen ábrázatja *jelentéséből*” | 1806: „(*jelentéssel*) engemet az én szóm, és esküvésem tart kötvé”; valószínűleg drámaírói utasítással van dolgunk, amelynek jelentése lehet 'sokatmondóan' vagy 'nyomatékkal' | 1838: „Semmi sem látszik kisírónak, mégis minden ki van emelve, a mi *jelentéssel* bír” | 1843: „Illy *jelentés nélküli* beszédnek nem lehet ön előtt érdeke”; a *jelentés nélküli* itt 'jelentéktelen' | 1844: „5000 lelket számító *jelentés nélküli* városka volt”.

Jelentéses: 1841: „Maxim (*jelentéses* tekintettel Caesarhoz)”; a zárójeles rész drámaírói utasítás | 1843: „fényes örömittas szemével és *jelentéses* arccal nézé meg” | 1843: „Pomenars ur ... az őrnagy *jelentéses* pillantataiból mit sem értett” | 1844: „Kölln számos tornyai, a Dom *jelentéses* daruja ... eltűnnek”.

Jelentésű: 1830/1862: „a dolog fontos és mély *jelentésűnek* látszott előtte” | 1833: „Az antwerpi fellegvár bevétele igen *nagy jelentésű* történet” | 1843: „*nagy jelentésű* férfi ő Angliában” | 1848/1951: „[a fegyvergyári munkásokhoz:] hazánk függetlenségének, dicsőségének megállapítására ti *nagy jelentésű* tényezők valátok”.

Jelentésteli, *jelentéssel teli* és *jelentésteljes* kifejezésekre 1807-től vannak adataink, *tekintet*, *arc* stb. jelzőjeként, hasonlóan a 'sokatmondó, sajátos értelmű' *jelentőségteljes*-hez. Példák: 1822: „*jelentéssel-tele* örömorczával mosolygának előmbe” | 1843: „A kéz néma, s *jelentésteli* nyomása ... jutalmazá meg a fiatal embert”.

Jelentéstelen: 1840 és 1846 közt több adatban 'jelentéktelen' értelmet találunk: 1840: „Ezen magában *jelentéstelen* dolog jelentővé vált az által” | 1841: „igen *jelentéstelen* hölgynek kelle lennie, kibe ez alatt ... szerelmes nem volt” | 1845: „Oh így az élet *jelentéstelen*”; mintegy 'jelentéktelensége miatt értelmetlen' | 1846: „az illető vállalatok menjenek tönkre, vagy silány *jelentéstelen* forgalmat idézzenek elő”.

G) Idézünk még egy-két adatot a szórványosan felbukkanó érdekességek közül: 1785: „Nem viseli magán a' Királyi háládatosságnak semmi *jelentőségét*”; a gyűjtő figyelmeztetése a szó után: „[így !]”, értelmezése: „signum”. Tehát a *-ség* képzőt megkísérelték korábban közvetlenül a *jelent*-hez hozzátenni. — 1839: „okos *jelentetű* szép arcza miatt jeles”. — 1840: „e' csekély öncselekvőség épen *jelentlensége* miatt nem elegendő, műnek teremtésére”; a *jelentlenség* itt 'jelentéktelenség'.

4. A *jelentőség* szó történetét a következőkben vázolhatjuk:

A XVIII. század végétől kezdve néhány évtizeden át a *jelent* ige -ő képzős melléknévi igenevének alkalmazásában érdekes fejlődést figyelhetünk meg, mégpedig a szó jelentéstartalmát és szófaji jellegét illetően. Az igei alapszónak megfelelő jelentésváltozatok közül kiemelkednek a 'sokat jelentő', 'valami fontosat jelző', 'jelentő', 'sokatmondó', 'kifejező', 'fontos' árnyalatok. A 'fontos' irányába való jelentésfejlődést megtaláljuk az alapszó nyelvújítási származékaiiban, a *jelentés* és *jelentékeny* szókban és származékaikban is. A 'fontosság' mozzanat szórványosan jelentkezik még az alapszó régebbi származékai közül a *jelentés* szóban és szűkebb családjában is. Mindez egyrészt a fejlődés lehetőségét igazoló párhuzamok szempontjából érdekes, másrészt a fejlődést elősegítő kölcsönhatások miatt méltó figyelmünkre. Ami a szófajiságot illeti: az, hogy a *jelentő* igenevet tárgyi determináns nélkül alkalmazták, továbbá hogy közép- és felsőfokot is használtak, mutatja, hogy a szó megindult az önállósulás útján az egyszerű melléknévvé válás felé.¹ Fejlődésének ezen a fokán képezték belőle a *jelentőség* főnevet, amelynek — az alapszó fontosabb értelmi árnyalatainak megfelelően — két fő jelentésváltozata alakult ki: 1. 'jelentés', 2. 'fontosság'. Lehet, hogy az önállósulóban levő *jelentő* szóból alkották -s képzővel a *jelentős* melléknevet is. E szó keletkezése azonban magyarázható a már egységessé vált -ős képzőnek a *jelent*-hez való hozzájárulásával, sőt ha nem volna viszonylag elég régi, gondolhatnánk a *jelentő* és a *jelentés* alakkeveredésére is. A *jelentős* hosszú időn keresztül az alapszónak megfelelően szintén több egyenrangú jelentésváltozatot mutat, később ezek közül a 'fontos' válik uralkodóvá. (Ritkának minősítve azonban még az ÉrtSz. is megadja a 'sajátos jelentésű' értelmezést is.)

A *jelentős* szó létrejötté és forgalomba kerülése azonban szükségtelenné tette, és részben akadályozta is a *jelentő* igenévnek önálló melléknévi szerepben való megszilárdulását. A *jelentékeny* szó sikeres elterjedése szintén hozzájárult ahhoz, hogy a *jelentő* önállósulásának nem kedveztek a körülmények. A *jelentő* szó abban az átmeneti jellegében, ahogyan a *jelentőség* képzésének alapjául szolgált, nem maradt meg nyelvünkben. Ez az oka annak, hogy a *jelentőség* alaktani és helyesírási rendszerünkben különleges, kivételes helyzetű elem.

¹ Hasonló fejlődés ez ahhoz, amelyet a *kifejező* szó esetében megfigyelhetünk. Ez azonban végigjárja azt az utat, amelyen a *jelentő* csak elindult.

Részben a 'fontos' jelentésű *jelentő*-nek a halódása volt az oka annak is, hogy a *jelentőség* főnévhez értelem szerint illő, de belőle alaktanilag ki nem emelezhető *jelentős* melléknév mellé már korán megcsinálták a neki pontosan megfelelő főnevet: a *jelentősség*-et. Számolhatunk az alakváltozat létrejöttében a *jelentesség* szó hatásával is. A *jelentősség* forma mindenképpen mesterséges szótárírói alkotásnak látszik, az élőnyelvben nem tudott gyökeret verni. Már hangalakja sem éppen kedvező a kiejtés számára (hosszú magánhangzó után, a harmadik és negyedik szótag határán hosszú mássalhangzó). A múlt század közepe táján a nyelvművelő szótárírók úgy látták, hogy a *jelentősség* 'fontosság' elfogadtatása lehet a módja annak, hogy megszűnjék a *jelentőség* szó kétértelműsége. A kétértelműség azonban, amely bizonyos helyzetekben valóban zavaró lehetett, az által küszöböllődött ki, hogy a század utolsó évtizedeiben a nyelvtudományi szakirodalom megállapodott a legfontosabb jelentéstani szakkifejezések alkalmazásában, s a *jelentőség* a terminológiába nem került bele. A *jelentőség* szó értelmi árnyalatai közül ettől függetlenül már korábban is a 'fontosság' lépett előtérbe, de bizonyára a nyelvészek döntésének is szerepe volt abban, hogy a századforduló óta még ritkábban találkozunk a 'jelentés' értelemmel, bár népnyelvi szinten máig is előfordul. A háttérbe szorult jelentésárnyalat tehát semmiképpen sem olyan zavaró, hogy alapot adna a *jelentőség* és *jelentősség* megkülönböztetésére. Hogy hogyan magyarázható mégis később is jelentéstani alapon a *jelentősség* kísértése, arra alább rátérünk.

5. Már szóltunk arról, hogy a *jelentős* és *jelentőség* kialakulását, jelentésfejlődését nem vizsgálhatjuk a szócsaládból kiszakítva. Számolnunk kell a *jelentő*, *jelentős* és *jelentés*, *jelentékeny* szavak között fennálló kölcsönhatásokkal, különösen a *jelentékeny* szó hatásával, amely a leghatározottabban, leggyorsabban tette meg az utat a 'fontos' felé, s amelynek esetében ez a jelentés-változat kizárólagossá is vált. Meg kell azonban néznünk azt is, hogy milyen szerepet játszott a *jelentős* és *jelentőség* a szócsalád életében, alkalmazásuk megszilárdulása milyen következményekkel járt a szócsalád egyéb tagjainak szempontjából. Hogy a *jelentő* melléknévvé válásának folyamata elsősorban a *jelentős* miatt szakadt félbe, azt már említettük. A *jelentés*, *jelentesség* szavak teljesen kihaltak, s noha ez összefügg a *jelentés*-nek az újabb időkben szokatlan képzésmódjával is, legfőbb része közelebbről vizsgált szavaink elterjedésének volt pusztulásukban. A *jelentékeny* szűkebb családját tekintve: itt a kissé nehézkes, egyhangú *jelentékenység* használata szorult háttérbe a *jelentőség*-gel szemben. De legérdekesebb a képzett szók jelentésének besugárzása az alapszóba. A *jelent* igének 'számít', 'jelentősége van', 'fontos' jelentése keletkezett (*nem jelent semmit* 'nem fontos, nem kell neki jelentőséget tulajdonítani', vö. ÉrtSz. *jelent* 6. jelentés, a. árnyalat). Jelentésátsugárzás és nem belső jelentésfejlődés révén került kapcsolatba a 'fontos' tartalmi mozzanattal a *jelentés* és szűkebb családja is.

Az a kérdés, hogy a *jelentős*, *jelentőség* szavak alkalmazása milyen változásokat, arányeltolódásokat okozott a szócsaládon kívüli rokonértelmű szavak, így elsősorban a *fontos* és *lényeges* családjának használatában, jelenlegi feladatunk körén kívül esik.

Néhány szóval érintenünk kell azonban a *jelentőség* szóból képzett származékokat is. A *jelentőségű* mértéket kifejező (*nagy*, *csekély*) vagy *-i* képzős (*történeti*, *módszertani*, *elvi* stb.) melléknévi jelzővel igen eleven és gyakran használt származék. Az *-s* képzős forma néhány szótárban megtalálható ugyan

(pl. KELEMEN 1929., magyar—német rész, BALASSA 1940., SAUVAGEOT 1942.², magyar—francia), egy-két múlt századi szövegadat is van rá, de a nem szép hangzású, nehézkes, ritmikailag nem jól tagolódó *jelentőséges* a nyelvhasználatban szokatlan. Bizonyára a tulajdonság fokozott voltát kifejező, ma már választékosnak és régiesenek ható *magasságos*, *dicsőséges* stb.-féle szavaknak: a régi *-ságos*, *-séges* képzőbokornak is van szerepe abban, hogy a melléknévi alapszavú *-ság*, *-ség* képzős főneveknek *-s* képzővel való további alakítása már régóta kevésbé eleven képzésmód nyelvünkben. Nem érthetünk tehát egyet azzal a véleménnyel (KUBINYI: MNy. L, 200), amely szerint a nyelvhelyességi szempontból kifogásolható *jelentőségteljes* összetételt a *jelentőséges* melléknév helyettesíthetné. A jó hangzás, a ritmikus tagolhatóság, a szó kifejező erejének növelése a *teljes* utótaggal: mindez sokat nyom a mérlegen a *jelentőségteljes* javára, ha a szerkesztésmód idegen eredete ellene szólna is.

6. A szócsalád körén túlhaladva nézzük meg a *jelentőség* szó helyzetét *-ség* képzős szavaink alaktani és helyesírási rendszerében.

A *-ság*, *-ség* toldaléknak mint denominalis képzőnek egyik legfontosabb, leggyakoribb szerepe, hogy elvont tulajdonságot jelentő főnevet képez. Ilyen szerepében legtöbbször melléktnevekhez járul, így igenévi eredetű melléktnevekhez is. Ha megnézzük az ilyen szerkezetű szavakat, például a *hasonlóság*, *halandóság*, *vakmerőség*, *megbízhatóság* szót, többnyire úgy találjuk, hogy az alapul szolgáló igenevek már melléktnevesültek, önálló melléktnevként, illetőleg így is használatosak. A *jelentő* : *jelentőség* szópár nem illik bele ezek rendszerébe, minthogy a *jelentő* szó a mai nyelvben sem jelentéstani tekintetben nem mutatja azt a tartalmi elemet, amely a származékban uralkodó, sem szófaji szempontból nem állítható a valódi melléktnevek kategóriájába átkerült igenévnél. — Az alaktanival szemben a jelentésbeli szempontokat erősebben érvényesítő nyelvrész a *jelentőség* főnevet a *jelentős* melléktnévhez kapcsolja. Azonban a *csípős* : *csípősség*, *sürgős* : *sürgősség*, *erős* : *erősség* (hogy könnyen elemezhető, elhomályosult képzésű vagy főnévből képzett melléktnév-e az alap, az jelenlegi szempontunkból mindegy) szópárokhoz hasonlítva a *jelentős* „ál”-alapszót és a *jelentőség* „ál”-származékot, ismét kirívónak találjuk a *jelentőség*-et. Az egy *s*-sel való írásmód miatt a szó ebbe a rendszerbe sem illeszkedik bele, helyzete elszigetelt.

A *békesség*, *bölcsesség*-féle szavakkal, amelyeknek helyesírása sokáig ingadozó volt — az akadémiai helyesírási szabályzat e két szó esetében 1900 és 1931, illetőleg 1900 és 1954 közt tükrözi az ingadozást —, nem állítható párhuzamba a *jelentőség*. Ezeknek a *békesség*-féle szavaknak az esetében a történeti alakulásnak megfelelő szóelemző írásmód és az újabb kiejtést tükröző fonetikus írásmód állt szemben egymással, míg végül az utóbbi győzött. A *jelentőség* szóban a *-ség* képző előtt nem szóvégi rövid magánhangzó áll, hanem hosszú *ő*, s e hang hosszúsága megvédte a kiejtésben az egyszerű *s*-et a rövid magánhangzók közti helyzetben természetesen bekövetkező kettőződéstől.

A *jelentőség*-nek tehát az alaktani és helyesírási rendszerben különleges helyzete van. Ez a körülmény figyelemre méltó abból a szempontból, hogy a nyelvi jelenségek rendszerszerűségén alapuló, az egyes rendszereken belül különösképpen fellépő analogikus hatások kevésbé érvényesülnek az ilyenféle problematikus helyzetű kifejezések életében. De hogy egyáltalán nem érvényesülnek, azt nem mondhatjuk. A *jelentőség* esetében például analogikus hatás következtében jött létre a *jelentősség* változat. Minthogy a *jelentőség*

és *jelentőség* kettőssége egy ideig helyesírási szabályzatainkban is megvolt, a szó helyesírási szempontból kapcsolatba került a *veszteség*: *vesztesség*-féle szópárokkal is. Ezek körében a megkülönböztetés általában mindenütt messzterseges; ritka eset, amelyben fenntartása valóban megokolható. A *semmiség*-hez például jogi vonatkozása miatt kénytelen ragaszkodni az akadémiai helyesírás is, a *vesztesség*-et azonban már elejtette a 10. kiadás (igaz, hogy a Helyesírási Tanácsadó Szótárba bekerült). Mint fentebb említettük, a *jelentőség* az 1950-i kiadástól kezdve maradt el.

7. Utoljára hagytuk a *jelentőség* szó jelentésének újabb árnyalódására vonatkozó mondanivalót. A képzők jelentésmódosító szerepének egyes változatairól történeti és leíró nyelvtani összefoglalásaink természetesen csak vázlatos képet adhatnak; a *-ság*, *-ség* képzőről is ilyet adnak (TMNy. 585—6; D. BARTHA, Szóképz. 88—9, 119—20; MMNyR. I, 375, 394—6). A képzők a nyelv egyes szavaiban élnek, s kevés az, ami a valóságos élet gazdagságából, sokrétűségéből, sokszínűségéből bekerülhet a nyelvtani összefoglalásokba. Mi minden megfér például az „elvont tulajdonság” címke alatt! Ha csak találmira megnézünk az ÉrtSz.-ban néhány *-ság*, *-ség* képzős szót, láthatjuk, a képzett szóknak mennyi jelentésváltozata van, s ezek közül némelyikben a képző jelentésmódosító szerepének is más-más árnyalata érvényesül. Némelykor pedig a szótárnál is tovább mehetnénk az árnyalatok taglalásában.

A *jelentőség* szó 1. jelentése az ÉrtSz.-ban: „A *jelentős* mn-vel kifejezett sajátság, jelleg; vkinek, vminek ilyen volta, fontos, jelentős szerepe; fontosság”. (Egyébként a szó használata választékosnak van minősítve, a *jelentős*-é is kissé választékosnak; a minősítést nem látom eléggé megokolhatónak.) A 2. jelentésében való: szó, kifejezés értelmére vonatkozó alkalmazása a szótár szerint régies. Egy harmadik jelentésváltozat, amely a szó önálló alkalmazásában már nem él, a *jelentőségteljes* 2. jelentéséből kihámozható: ’sajátos jelentés, rejtett értelem’, amelynek — mint láthattuk — régen fontosabb szerepe volt. — Az 1. jelentést tovább tagolhatnók (részben a pontosvesszőknek megfelelően), s külön jelentésként kiemelhetnők azt a változatot, amely a szó alkalmazásában kezd a leggyakrabban előforduló, a leglényegesebb lenni: ’valakinek, valaminek az a tulajdonsága, amelynél fogva jelentős’, ’azon tulajdonságok, jelenségek összessége, amelyek miatt valaki vagy valami jelentős’. Ilyenféle árnyalatot találunk a szótárban kidolgozva például az *erősség* címszó anyagában: „2. (átv) Vkinek, vminek előnyös oldala, képességének, tudásának igazi tere, értéke”. A *jelentőség* esetében olyanféle ez a jelentésváltozat az egyszerű ’fontosság’-hoz képest, mint amilyent például a *súlyosság*-gal szemben a *súly*, sőt a *súlypont* képvisel. Hogy ez a jelentés a ’valakinek, valaminek jelentős volta’-tól jól elkülöníthető, azt mutatja például a *Mi a jelentősége?* kérdés is. Nem kérdezhetnénk ehelyett azzal: *Mi a jelentős volta?* *Az a jelentősége, hogy* ... helyett sem mondhatjuk ezt: *az a jelentős volta, hogy* ... Egy csomó *-ság*, *-ség* képzős szó esetében, amelyben a ’valakinek, valaminek ilyen vagy olyan volta’ jelentés mellett az ’ilyen vagy olyan voltát megokoló tulajdonsága’ árnyalat nem alakult ki, képtelen-ség lenne ilyen fordulatot alkalmazni a kérdésben vagy állításban: *Mi a szépsége?* *Az a jósága, hogy* ... stb. Egyelőre nem folytattunk behatóbb szóképzéstani vizsgálódást, de rövid körülbekintés alapján úgy látjuk, hogy az egyszerű melléknevek és a melléknevesült igenevek *-ság*, *-ség* képzős származékai jelentéstani szempontból egyszerűbbek, jelentésbeli tagozódásuk szűkebb keretek közt történik. A főnévből képzett melléknevek, az igenévi jellegük-

ben megmaradt szavak, a ritkább képzésmóddal létrejött elemek *-ság*, *-ség* képzős származékaiban a jelentésbeli fejlődés gazdagabb, változatosabb, különlegesebb.

A *jelentőség* jelentésváltozatokban sokkal gazdagabb szó, mint amilyen a *jelentős* melléknév *-ség* képzős származéka lett volna. A *jelentőség* szónak — amelyet az egyszerű melléznevek és a nekik megfelelő 'valakinek, valaminek ilyen vagy olyan volta' jelentésű *-ság*, *-ség* képzős származékok szópárjainak analógiájára mesterségesen alkottak meg a *jelentős* melléknév mellé —, ennek a szónak a jelentése: 'valakinek, valaminek fontos volta' sokkal kevesebb, mint az élőnyelvben formálódott *jelentőség*-é. A mesterséges, pontoskodó szót egyetlen határozott értelem kifejezésére alkották. Az utóbbinak a jelentésváltozatai azonban természetes történeti fejlődés útján, sok ingadozással, árnyalatok születésével és elhalásával, a nyelvi rétegeződés más-más síkjába való áttolódásával formálódtak, léptek előtérbe, szorultak háttérbe, kristályosodtak ki és árnyalódnak tovább. A jelentésfejlődést nem szorítja korlátok közé az egyszerű melléznevek és a belőlük alakult *-ság*, *-ség* képzős főnevek viszonylag egyszerűbb jelentésének analógiája sem, minthogy a *jelentő*: *jelentőség* e szavak rendszerében eléggé elszigetelt.

A *jelentőség* és a *jelentőség* között a jelentésbeli egyezés tehát az újabb időkben sem volt egészen teljes. A szótárakban, helyesírási szabályzatokban ezért élhetett olyan sokáig a kettősség. Az élőnyelv azonban nemhogy kiselejtezte, de be sem fogadta soha a *jelentőség*-et. A *jelentőség* többértelműsége nem zavaró, sőt a — részben régebbi, részben újabb — mellékvaltozatok háttere a kiemelkedő, fő változatot is tartalmazóbbá teszi. A *jelentőség*-nek nincs zavaró vagy hatást erősítő háttere, mert nincs alapja az élő nyelvhasználatban, valójában nincs is története: nincs múltja és nincs jövője. — Az elmondottakból következik viszont az is, hogy ha különös nyomatékkal akarunk beszélni valaminek a *j e l e n t ő s v o l t á r ó l*, akkor nem a *-ség* képzős főnevet, hanem a melléknév + *volta* szerkezetet alkalmazzuk. Természetesen élünk ilyenféle fordulattal más esetekben is, néha azért, mivel változatosságra törekszünk, — sokszor pedig azért, mivel nincs különösebb jelentősége annak, hogy a rendelkezésünkre álló kifejezési lehetőségek közül melyiket választjuk.

HEXENDORF EDIT

A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében

I. Dolgozatomban azt fogom megvizsgálni, hogy egy fontos mondattani kategória, mondatrész, nevezetesen a magyar jelző esetében milyen eredményre jutottak, illetőleg juthatnak a különböző nyelvtanok. Ezzel kapcsolatban először is azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk különböző nyelvtanokon. Semmi esetre sem különböző szerzők által írt nyelvtanokat, hanem a nyelvtani leírás három sajátos fajtáját, típusát. Nevezetesen a tradicionális, a strukturalista és a transzformációs nyelvtant. Magyarországon eddig csak a tradicionális nyelvtant művelték; teljes nyelvtanunk nincs is másmilyen. Strukturalista szellemű rész-munkák csak az ötvenes évek második felétől kezdve jelentek meg, leginkább éntőlem. A transzformációs nyelvtan alkalmazására ennél is kevesebb kísérlet történt.

Az elmondottakból következik, hogy kialakult és általánosan ismert álláspontja a magyar jelzővel kapcsolatban csak a tradicionális nyelvtannak

van. Az ilyen irányzatú nyelvtani leírás legújabb és legteljesebb összefoglalását pedig az akadémiai leíró nyelvtan képezi. Ezért a továbbiakban a tradicionális nézeteket illetően ezt a munkát tekintjük irányadónak.

Mielőtt érdemi mondanivalónkhoz fognánk, még egy megjegyzést kell tennünk a háromféle nyelvtani koncepció viszonyáról. Nem szabad azt képzelünk, hogy a három közül egyik feltétlenül és mindenben jó, s a másik kettő eleve és mindenben rossz. A három különböző nyelvtan a nyelvi valóság feltárásának három különböző fokozatát képviseli. A legkevésbé a tradicionális nyelvtan tudja a nyelvi valóságot megközelíteni, mint azt a jelző esetében is látni fogjuk. Ám ennek ellenére — ha sokszor csak implicit módon is — számos olyan helyes felismerést tartalmaz, amely szükségszerűen benne kell, hogy legyen a magasabb színvonalú, tehát strukturalista és transzformációs nyelvtanok által feltárt ismeretek között is. Ennek megfelelően a tradicionális és a strukturalista, illetőleg ez utóbbi mellett a transzformációs nyelvtan különbsége nem „vagy-vagy” jellegű, hanem sokkal inkább „jobb-rosszabb” vagy „többé-kevésbé” természetű.

Írásom talán arra is alkalmas lesz, hogy azok részére, akik a háromféle nyelvtan különbségét eddig nem tudták közelebbről szemügyre venni, adjon némi ízelítőt, mégpedig ne csak az elvont teoretizálás síkján, hanem konkrétan, egy mindannyiunk által ismert nyelvtani jelenség, a magyar jelző kapcsán.

2. Most pedig röviden nézzük meg, hogy mit tanít a jelzőről a tradicionális nyelvtan. „A jelző (attributum) — írja az akadémiai nyelvtan — mint a mondatbeli bővítmények s egyúttal az alárendelő szószerkezeti meghatározó tagok harmadik fajtája szorosan egy tőle jelentésében pontosabbá tett névszói, elvétele határozószói jellegű mondatrészhez, illetőleg szószerkezeti alaptaghoz kapcsolódik.” (II, 260.)

Az iménti és a más nyelvtanokban található, lényegében ezzel egyező megállapításoknak tehát az a legfontosabb eleme, hogy a jelző a jelzett szó jelentését módosítja, pontosabbá teszi, gazdagítja stb. Nézzük meg, megfelelő-e a valóságnak ez a megállapítás.

Hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Egy kutya megy az úton. Egy fehér kutya megy az úton.* Mint látjuk, a két mondat között az a különbség, hogy a második mondatban a *kutya* szónak van egy jelzője, nevezetesen a *fehér* szó. Ily módon a *fehér kutya* jelzős szerkezet. A tradicionális nyelvtan szerint — mint épp az imént láttuk és tudjuk — a *fehér* szó a *kutya* jelentését módosítja, teszi pontosabbá. „A fogalom tartalmát egy bizonyos ismeretető jegy hozzádásával gazdagítja...” (i. h. 265).

Mindenekelőtt a következő kérdés vetődik fel: Miről tudunk többet a második mondat alapján? A *kutya* szó jelentéséről, vagy pedig arról a valóságos kutyáról, amelyikre a mondat vonatkozik? Nyilvánvaló, hogy a *kutya* szó jelentése nem lehet fehér. Egy jelentés nem lehet fehér, még a *fehér* szó jelentése sem. Csak tárgyak, állatok, többek között valóságos kutyák lehetnek fehérek. A mi második példamondatunk egy valóságos kutyáról szól. Az a valóságos, hús-vér kutya viszont nem lehet a *kutya* szó jelentése — az csak a jel-tárgya, megfelelő műszóval a denotátuma lehet. Ám a denotátum — esetünkben az igazi kutya — nem része a nyelvnek. Erről az igazi kutyáról tudjuk meg — a jelző segítségével —, hogy fehér színű. Ily módon helyesen a következőket kell leszögeznünk: A jelző nem a jelzett szó jelentését, hanem

a denotátumát írja pontosabban körül. A tradicionális nyelvtannak az a két évezrede magával hurcolt tévedése, miszerint a jelző a jelzett szó jelentését módosítja, onnét ered, hogy egészen a legutóbbi időig összekeverte a jel esetében annak jelentését és denotátumát.

Mi a *kutya* szó jelentése? Az a szabály, mely előírja, hogy mire alkalmazható ez a jel, és mire nem. Tudjuk, hogy mire alkalmazható. Kutyákra. Ezek viszont nem jelentései a *kutya* jelnek, hanem denotátumai. Ha valóságos kutyák tennék ki a *kutya* jel jelentését, abból számos — és nem egyszer komikus — nehézség támadna. Például azt kellene mondanunk, hogy a *kutya* jel jelentése esetenként harap. Pedig jól tudjuk, hogy a kutya harap, nem a *kutya* jelentése. Ez esetben továbbá a nyelvtudománynak eleve le kellene mondania a jelentés vizsgálatáról. Hisz ha az igazi kutyák, lovak stb. tennék ki a *kutya*, *ló* stb. jelek jelentését, ebből az következne, hogy a jelentés nem része a nyelvnek.

Felesleges is tovább folytatnunk. Egyfelől mert túlságosan messze vezetne, a jelentéstan területére. Másfelől viszont oly evidens, hogy szinte restelljük szóba hozni. Ám kénytelenek vagyunk, mert a tradicionális nyelvtan — mint láttuk — a mai napig összekeveri: a) a szó jelentését és denotátumát; b) a jelentést és a fogalmat.

Hogy jelentés és fogalom két különböző dolog, arról itt most helyszűke miatt nem is szólhatunk. Egész röviden talán csak ennyit: A fogalom nem a nyelv kategóriája, hanem a gondolkozása. Ha a kettő azonos lenne, akkor a jelentés nem tartozhatné a nyelvhez, csak a gondolkozáshoz, s a nyelvtudomány nem vizsgálhatná, hanem csak a logika. (Jel, jelentés és denotátum tudatos különválasztása csak századunkban válik általánossá, elsősorban OGDEN és RICHARDS, valamint GARDINER írásaiban. Az egész kérdéskomplexumról, továbbá környezet és jelentés s ezen belül jelző és jelzett szó jelentésének viszonyáról lásd angol nyelvű munkámat: *Questions of Meaning*. The Hague, 1963., főleg 25 kk. és 53 kk.)

Egy korábbi közleményemben azt írtam, hogy a tradicionális nyelvtan évezredek óta összekeverte a *Péter* szót és a valóságos Pétert, akkor, amikor az alanyt úgy akarta meghatározni, hogy alany az, aki cselekszik (MNY. LVIII, 443—4). Nos, ahogyan a *Péter* nevet mondat esetében nem a *Péter* szó cselekszik, hanem a valóságos Péter, ugyanúgy *A kövér Péter* nevet mondat esetében nem a *Péter* szó jelentése kövér, hanem a valóságos Péter. Ő viszont nem jelentése a *Péter* szónak, hanem csak denotátuma.

Persze, erre azt mondhatná valaki: Rendben van, tényleg pontatlan volt a tradicionális nyelvtan jelző-definíciója. Ám igazítsuk ki, a következő módon: a jelző olyan alárendelt szó vagy szó szerkezet, amely a jelzett szó denotátumát írja pontosabban körül. S akkor minden megint rendben van. Nos meg kell mondanunk, hogy a régi jelző-definíciót így sem lehet megmenteni. Mert nézzük meg csak a következő két szerkezetet: a) *A szürke ház*, b) *A ház szürke*. Az a) szerkezetre áll, hogy abban a *szürke* szó a *ház* szó denotátumát írja pontosabban körül. Csakhogy ugyanez áll a b) szerkezetre is, abból is azt tudjuk meg a *ház* denotátumáról, hogy az szürke. Ugyanakkor a *szürke* szó az első mondatban jelző, a másodikban pedig állítmány. Tehát azt mondani, hogy a jelző a jelzett szó denotátumát írja pontosabban körül, nem helyes, mert sok esetben ugyanezt teszi az állítmány is. Viszont mi most a jelző definícióját keressük. Később — dolgozatunk harmadik részében — a transzformációs nyelvtannál látni fogjuk, hogy jelző és állítmány párhuzama

nem véletlen. Csakhogy ez a párhuzam nem a tradicionális nyelvtanban derült ki, hanem éppen ellenkezőleg, annak strukturalista bírálata során.

Eddig is több tekintetben elmarasztaltuk a tradicionális nyelvtan jelző-meghatározását. Ám a meghatározás alapvető hibáját még nem említettük: a tradicionális nyelvtan jelző-definíciója — csak úgy, mint a legtöbb más definíciója — nem nyelvtani, azaz formális-szerkezeti, hanem jelentésbeli, azaz közvetlenül szemantikai meggondolásokra épül.

Hogyan lehet, miként kell egy mondattani kategóriát helyesen meghatározni? Mit jelent mondatrésznek lenni? Mi a mondatrészesség lényege? A mondatrészek nem mások, mint a mondat meghatározott szerkezeti helyei-nek, pozícióinak a nevei. (Persze a pozíció korántsem szórendi pozíciót jelent.) Ez esetben viszont a mondatrészeket, amelyek egy-egy meghatározott pozíciót töltenek ki, voltaképpen két szempont alapján lehet helyesen jellemezni. Nevezetesen aszerint, hogy: a) milyen típusú szók, illetőleg szókapcsolatok jelenhetnek meg az illető pozícióban; b) milyen viszonyban van az illető pozíció más pozíciókkal. Persze a kérdést így már a strukturalista nyelvtan teszi fel, ezért azt, hogy miként felel rá, már a következő pontban tárgyaljuk.

3. Mindenekelőtt nézzük meg — mostmár konkrétebben —, hogy miféle szerkezetek esetében beszélt a magyar nyelvtan jelzőről. Íme, a számításba jövő fontosabb változatok: a) *A fehér kutya ugat.* b) *Az elnök Varsányi mondta.* c) *A dolgozó ember megbecsülést élvez.* d) *A láda arany eltűnt.* e) *Az én hazám Csallóköz.* f) *A Pista könyve piszkos.* g) *Kovács, az elnök, váratlanul lemondott.* h) *Vettem egy lovat, fehérét.* i) *Jó gyorsan visszajött.* j) *Sanyi régi bundában jár.* k) *A fehér kutyát láttam.* l) *A három szomszéd érkezett meg.* m) *Sándor jó katona.* n) *Ennek a háznak füstöl a kéménye.*

A tradicionális nyelvtan helyesen ismerte fel, hogy a jelző alárendelt szerkezet. Felvetődik a kérdés, hogy mi mellett jelenhet meg, azaz minek lehet az alárendeltje. Felsorolt példáinkban — az i) kivételével — a jelzők valamennyien megegyeznek abban, hogy névszók bővítményei. Leggyakrabban az alany pozíciójában álló névszók bővítményei, de természetesen minden olyan más mondatrészei, amelyek kifejezhetők névszóval. Így lehet jelzője a tárgynak: k); a határozónak: j); sőt a nominalis állítmánynak: m).

Kivételt — mint mondtuk — az i) példa képez. Az akadémiai nyelvtan szerint ez is jelző. Jelző, mely nem nominalis, hanem adverbialis mondatrész alárendeltje. Nos, véleményünk szerint ez a *jó* nem melléknév, hanem egyértelműen határozószó. Ugyanígy nyilvánvaló, hogy az akadémiai nyelvtan egy másik példája esetében (*Nagy messze feltűnt végre a repülőgép:* 263) szintén nem a *nagy* melléknévvel állunk szemben, hanem a *nagyon* határozószó lerövidült alakjával. Számos meggondolás is amellet szól, hogy ez utóbbi eseteket ne tekintsük jelzőknek. Melyek ezek?

Csak néhány „melléknév” jelenhet meg adverbium mellett, mint annak jelzője. Van ilyen, hogy *jó gyorsan*, de nincs *fehér gyorsan*, *nehéz gyorsan* stb. Tehát a melléknévek túlnyomó többsége ebben a helyzetben nem jelenhet meg. Ily módon ha azt mondjuk, hogy az adverbiumnak is lehet jelzője, akkor rendkívül gazdaságtalanul járunk el. Mert olyan képességet tulajdonítunk a melléknévek osztályának, amivel annak legfeljebb csak egynéhány tagja rendelkezik, — ha ezek egyáltalán tagjai. Másfelől nemcsak melléknév kerülhet jelzői pozícióba, hanem főnév is (gondoljunk a fentebbi b) és d) példára). Főnév viszont adverbium előtt mint jelző nem jelenhet meg. Ezért helyesebb azt a néhány állítólagos melléknévet határozószónak tekinteni. Ellenkező eset-

ben megokolatlanul fellazítanók a jelző pozícióját, s elmosnók a határt jelző és határozó között. Persze nemcsak az egyszerűség szempontja kívánja, hogy az adverbium mellett ne beszéljünk jelzőről. Emlékszünk még rá, hogy bizonyos mondat-pozíciókat csak bizonyos meghatározott típusú szavak tölthetnek be. Ez egyfelől azt jelenti, hogy egy pozíciót felismerhetünk azon szavak típusa alapján, amelyek betölthetők. De másfelől ugyanolyan érvénnyel azt is jelenti, hogy a szavak típusát is felismerhetjük annak a pozíciónak az alapján, amit betölthetnek. Nos, idézett példáinkban a *jó* és *nagy* szavak adverbiumi pozíciót töltenek be: adverbium melletti adverbiumok. Így magyarázhatunk meg egy olyan alakulatot is, amilyen például a *nagy sietve*. A *sietve* határozói igenév, s igével egyező tulajdonsága, hogy megjelenhet mellette adverbium; ám jelző ugyanúgy nem jelenhet meg mellette, ahogyan az ige mellett sem. Egy másik helyen (II, 270), ott, ahol a *meglehetősen nagy* és *roppant egyszerű*-féle szerkezeteket tárgyalja, az akadémiai nyelvtan is utal a határozóval való helyettesítésre: *meglehetősen nagy, roppantul egyszerű*. Nos, ugyanilyen a *nagy messze* és *magyon messze* párhuzama is.

Mivel az i) esetet így elhárítottuk, annyit már tudunk a jelzőről, hogy az mindig a mondat valamely nominalis részének alárendeltje. Persze azt is meg kell néznünk, hogy mi, milyen típusú szó lehet jelző. Példáink — az i) elvetése után — azt mutatják, hogy jelző lehet melléknév, melléknévi igenév, főnév, névmás és számnév. Vagyis névszói elemek. Ily módon a jelzőt az eddigiek alapján ekként definiálhatnók: jelzőnek nevezzük a névszói mondatrészek névszói bővítményeit.

Ez a definíció sokkal nyelvtanibb, mint a tradicionális nyelvtan jelző-meghatározása, de nem kielégítő, nem elég szűk. Ugyanis *A sokat dolgozó Péter* szerkezet — definíciónk szerint — így elemződne: *A sokat dolgozó* jelzője a *Péter*-nek, mert *Péter* a mondat nominalis része és ennek alárendeltje az ugyancsak nominalis *a sokat dolgozó* rész. Ez eddig igaz és rendben van. Csakhogy definíciónk értelmében a *sokat dolgozó* szerkezet *sokat* része is jelzőnek minősülne, mert egy nominalis rész (*dolgozó*) nominalis alárendeltje. Továbbá ugyancsak jelzőnek minősülne a *kabátban dolgozó* szerkezet *kabátban* része, hasonló megfontolások alapján. Ha belemennénk, hogy az idézett szerkezetekben a *sokat* és a *kabátban* jelző, akkor vagy azt kellene mondanunk, hogy ezek ige mellett is jelzők (pl. a *Péter sokat dolgozik* és a *Péter kabátban dolgozik* mondatokban), vagy pedig azt kellene feltennünk, hogy a *sokat* és a *kabátban* ige mellett tárgy, illetőleg határozó, igenév mellett viszont jelző. Mindkét feltevél súlyos bonyodalmakkal járna, és a nyelvtani leírást rendkívül nehezítené. Mi marad megoldásnak? Az, hogy a jelző fentebb adott definícióját tovább szűkítjük oly módon, hogy a *sokat* és a *kabátban*-féle alakulatok kiessenek. Javaslatunk a következő: jelzőnek nevezzük a nominalis mondatrészek alanyesetű nominalis bővítményeit.

Persze jól tudjuk, hogy most még mindig néhány nehéz problémával állunk szemben. Gondoljunk a h) és n) példákra: *Vettem egy lovat, fehérét. Ennek a háznak füstöl a kéménye*. Az első az úgynevezett értelmező jelző esete, melyről az akadémiai nyelvtan — többek között — ezeket írja: „A jelzős szerkezeteknek sajátos csoportját alkotják az értelmező jelzős szerkezetek. Ezek több formai sajáttságban különböznek a közönséges jelzősektől. Az értelmező jelzők ugyanis: a) követik jelzett szavukat; b) rendszeren egyeztetve vannak jelzett szavukkal (például többnyire ugyanazt a viszony-

ragot kapják, mint az)” (i. h. 295). Nos, vizsgáljuk meg, lehet-e az idézett mondatban a *fehéret* alak jelző. A *fehéret* alak tárgyraggal bír. Ez a tárgyrag azt mutatja, hogy az igével ugyanolyan közvetlen kapcsolatban van, mint a *lovat* alak. Míg a *Vettem egy fehér lovat* mondatban közvetlenül csak a *lovat* van kapcsolatban az igével, a *fehér* nem, amit az fejez ki, hogy az igéhez való kapcsolódás sajátos eszközét, a ragot nem mutatja fel, addig a *Vettem egy lovat, fehérét* mondatban minőségileg más a helyzete. E mondatban két azonos mondatrész van. Ez a mondat két hasonló szerkezetű mondat összevonásának az eredménye: *Vettem egy lovat. Vettem egy fehérét.* (L. CHOMSKY, Syntactic Structures. s-Gravenhage, 1957. 35–6.) Azt hiszem, hogy a tradicionális magyar nyelvtan — mely nem a helyzet, a szerkezet, hanem a jelentés után igazodott — egyik legnagyobb tévedését követte el, amikor az úgynevezett értelmezői vagy hátravetett jelzőt — jelzőnek minősítette. Az a tény, hogy az értelmezői „jelző” mindig ugyanolyan raggal kapcsolódik az igéhez, mint állítólagos jelzettje, világosan mutatja, hogy azzal egyenrangú, ahhoz hasonló mondatrész. S ugyanez az eset az *Ennek a háznak füstöl a kéménye* mondatban is. Az *ennek* rész ott sem jelző, hanem az, ami a *háznak* rész. Hogy értelmileg az *ennek* a *háznak* a pontosabb megjelölésére szolgál, az a nyelvtant közvetlenül nem érdekli. Persze van valami sajátos kapcsolat a jelző és a hátravetett, értelmező „jelző” között. Csakhogy ez a kapcsolat nem azonosság, mint a tradicionális nyelvtan hitte, hanem más. Hogy pontosan micsoda, azt a transzformációs részben fogjuk látni.

Van még egy nehézségünk az új definíció alapján. Nevezetesen az, hogy a *kutya háza* szerkezet *kutya* része eme definíció alapján jelző, míg a *kutyának a háza* szerkezet *kutyának* része nem az, mert nem alanyesetű. Nos, ez olyan nehézség, amit véglegesen megint csak a transzformációs elemzés háríthat el. Ettől függetlenül elmondhatjuk, hogy a strukturalista jelző-meghatározás jóval egzaktabban ragadja meg a jelzöt, mint a történetileg őt megelőző nyelvtani típusé. Ugyanakkor nem tökéletes, mint éppen a *kutyának a háza* szerkezet mutatja. (Ha a transzformációs elemzés nem lenne ismert, akkor is — némi kiegészítő szabályokkal — „meg lehetne menteni” ezt a szerkezetet az általunk javasolt definíció számára, de ma már erre nincsen szükség.)

Am a strukturalista nyelvtan még néhány jogos kritikai megjegyzést tartalmaz a hagyományos koncepcióval szemben. Itt kell érintenünk a különbséget az úgynevezett „minőség- és mennyiségjelző” között. Már a két név is mutatja, hogy a meghatározás a szemantikai tartalomra kacsintva született meg. Olyan ez, mintha valaki a *kutya, macska, ló* stb. szavakat „állatfőnév”, a *virág, fű, fa* stb. szavakat pedig „növényfőnév” kategóriába sorolná, és ezeknek valamiféle nyelvtani értéket tulajdonítana. A hagyományos felfogás szerint ugyanis minőségjelző van a *fehér ló*, de mennyiségjelző a *sok ember* szerkezetben, minőségjelző van *Az elnök Varsányi*, de mennyiségjelző a *láda arany* szerkezetben. Ehelyett a szemanticizmus helyett tegyünk rendet valóban nyelvtani alapon.

Kétféle osztályozási lehetőség van. Először a jelző szófaja szerint. Ennek alapján egy közös kategóriába kerül a *fehér ló* meg a *sok ember*, s egy másikba az *elnök Varsányi* és a *láda arany*. Ez a kettős felosztás megokolt is, helyes is, de nem elég mély. Mélyebben ragadjuk meg a nyelvi valóságot, ha azt nézzük, hogy milyenek az egyes jelzőfajták belső disztribúciós viszonyai, azaz hogyan viselkednek a fentebbi szerkezetek, ha további jelzöt vagy jelzőket helyezünk beléjük. Nos, a következő képet nyerjük: a) a *sovány, fehér ló*;

b) *a sok, haszontalan ember*; c) *a nagyhangú, elnök Varsányi*; d) *a nagy láda arany* vagy *a láda csillogó arany*. — Ebből kiderül, hogy a), b) és c) egy közös típus tagja, d) viszont különvállik. Ez utóbbi ugyanis az egyetlen csoport, ahol a jelző is kaphat jelzöt. Mindez még pregnansabban mutatkozik meg a transzformációs elemzés esetében.

4. Nézzük most meg, hogy a transzformációs nyelvtan mennyiben erősíti meg és mélyíti el a strukturalista nyelvtan eredményeit. A transzformáció tudvalevően törvényszerű megfelelés, párhuzam (nem azonosság) bizonyos szerkezet- és mondat típusok között, mikor is a primér szerkezetből meghatározott szabályok, formális operációk segítségével eljuthatunk egy szekunder szerkezethez, mely ily módon a primér szerkezet transzformja. A formális eljárások során az alábbi rövidítéseket fogjuk alkalmazni: N = főnév (pl. *ház*); A = melléknév (pl. *fehér*); V = ige (pl. *fut*); $Vó$ = melléknévi igenév (pl. *futó*); $P_{pers.}$ = személyes névmás (pl. *én*); $P_{poss.}$ = birtokos névmás (pl. *enyém*); Nja = főnév birtokos személyjellel (pl. *karja, háza* stb.); $Né$ = főnév birtokjellel (pl. *házé*); L = számnév (pl. *három*). Esetenként alkalmazzuk a következő jelet: $N + rag$. Jelent egy főnevet tetszőleges raggal. Más esetben előfordul az $N + nak$ jel, mely főnevet jelent *-nak* raggal (pl. *háznak* stb.).

S mielőtt tovább mennénk, még valamiben meg kell egyeznünk. Nevezetesen az úgynevezett nominalis állítmányú mondatok egy fontos kérdésében. Vajon *A Péter katona* és *A Péter beteg* mondatoknak — mármint a fentebbi rövidítéseket használva — milyen lesz a képletük? NN és NA ? Nem. Egész sor meggondolás arra kényszerít bennünket, hogy ezekben a mondatokban is számoljunk V taggal, jóllehet az csak zéró-fokon van bennük jelen. Mik ezek a meggondolások? Mindenekelőtt az, hogy amint múltba vagy jövőbe fordítjuk az iménti két mondatot, megjelenik bennük materiálisan is a V elem. Számos esetben a V elem megjelenése lehetséges, de nem kötelező: *Hol a kulcs* és *Hol van a kulcs*?. Valamint a V elem felvetését teszi megokolttá ez a sor is: *Én katona vagyok*, *Te katona vagy*, *Ő katona*. Tehát három különböző irányból is az mutatkozik meg, hogy — ha nulla fokon is, de — az úgynevezett nominalis állítmány nem nominalis, hanem tartalmaz V tagot. (A „nominalis állítmány” különben is fából vaskarika.)

Felvetődik a kérdés: mi a transzformációs nyelvtan legfontosabb mondanivalója a jelzőről? Az, hogy azok a nominalis szerkezetek, amelyek jelzők, mindig transzformálhatók állítmánnyá, illetőleg az állítmány alárendeltjévé. Nézzük csak: *a fehér kutya* — *A kutya fehér*. *az elnök Varsányi* — *A Varsányi elnök*. *a dolgozó ember* — *Az ember dolgozik*. *a láda arany* — *Az arany ládányi*. *az én hazám* — *A haza az enyém*. *a Pista könyve* — *A könyv Pistáé*. *a Pistának a könyve* — *A könyv Pistáé*. *Kovács, az elnök* — *Kovács az elnök*. *a három szomszéd* — *Három a szomszéd* vagy *Szomszéd van három*.

Mindezek a megfelelések formálisan így fejezhetők ki: $AN = NAV$; $N_1N_2 = N_2N_1V$; $VóN = NV$; $N_1N_2 = N_2N_1nyiV$; $P_{pers.}Nja = NP_{poss.}V$; $N_1N_2ja = N_2N_1éV$; $N_1nakN_2ja = N_2NéV$; $N_1N_2 = N_1N_2V$; $LN = NLV$.

Az iménti képletek között az N_1N_2 -féle nominalis csoport háromszor is szerepel, és mindhárom esetben más-más szabály szerint alakítható át. A transzformációs nyelvtan tehát egzakt módon igazolja, hogy az *elnök Varsányi*, *a láda arany* és a *Kovács, az elnök*-féle szerkezetek — a jelző általános kategóriáján belül — valóban eltérő alcsoportok tagjai. Ezt a finom, kategórián

belüli különbséget a tradicionális nyelvtan csak nagymértékben intuitíve, tehát a szerkezet jelentésének hozzávetőleges becslése alapján tudta jellemezni, a strukturális nyelvtan pedig, mivel a jelentés alapján — egyébként helyesen — nem akart osztályozni, kénytelen volt elhanyagolni. A transzformációs nyelvtan viszont jellemezni tudja ezeket anélkül, hogy a nyelvtani elemzés alapvető elvét, az elemzés formális voltát megsértené.

Térjünk most vissza az úgynevezett hátravetett értelmező jelző esetére. Mikor lenne jelző a *fehéret* szó a *Vettem egy lovat, fehéret* mondatban? Akkor, ha közvetlenül transzformálható lenne az állítmányi részbe. Tudjuk azonban, hogy ez lehetetlen. A *Vettem egy lovat, fehéret* mondatot előbb át kell alakítanunk *Vettem egy fehér lovat* módon, s csak azután alakíthatjuk tovább. Tehát nyelvünkben van egy transzformációs szabály, mely így hangzik: $AN + rag \rightarrow N + ragA + rag$. Ennek alapján jönnek létre a hátravetett „jelzők” a „tisztességes” jelzőkből. Ez más szóval azt jelenti, hogy a *Vettem egy lovat, fehéret* mondatban nem jelzős szerkezet van, hanem olyan, amely jelzős szerkezetnek a transzformja.

Igen érdekes lenne tisztáznunk, hogy melyik tulajdonképpen a primér szerkezet: a jelzős vagy az állítmányi. Tehát a *fehér kutya* vagy *A kutya fehér*. Mindkét elképzelésnek vannak előnyei és hátrányai. Ha a *fehér kutya* szerkezetet tekintjük primérnek, akkor a *dolgozó ember* szerkezetet is primérnek kell tekintenünk. Ebből viszont az következne, hogy az *ember dolgozik* szerkezetben a *dolgozik* nem elsődlegesen áll az állítmány helyén, hanem csak szekundér módon, egy eredetibb szerkezethez való viszonyulás alapján. A fordított esetben viszont — tehát ha az *ember dolgozik* szerkezetet tekintjük eredetinek — a *kutya fehér* szerkezetet is eredetinek kellene tekintenünk, s a *fehér kutya*-t az előbbi transzformjának. Ez viszont azt vonná maga után, hogy a melléknév jelzői pozíciója nem elsődleges, hanem csak szekundér. A kérdést itt aligha oldhatjuk meg, de nem is okvetlenül fontos. Tény az, hogy a jelző és az állítmány sajátos szerkezeti párhuzamot, transzformációs összefüggést mutat fel. Ezért például a *sokat dolgozó ember* szerkezet *sokat dolgozó* része jelző, mert átalakítható így: *az ember sokat dolgozik*. Ám a *sokat* rész nem az, mert nominalis ugyan, és egy nominalis szerkezet alárendeltje, de nem alakítható át egymaga az állítmányi részbe. Az eredmény ugyanis ez lenne: *a dolgozó ember sokat*.

ANTAL LÁSZLÓ

Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága

I. Arany János „Toldi”-jával első megjelenése — 1847 — óta igen sok irodalmi szempontú tanulmány foglalkozott, a „Toldi” nyelvét vizsgáló művek száma azonban jóval kisebb. A nyelvi tanulmányok legtöbbje is nem külön a „Toldi” nyelvéről, hanem általában Arany költői nyelvéről szól. LEHR ALBERTnek nyolc évtizeddel ezelőtt megjelent nagy „Toldi”-kommentárja máig is talán az egyetlen nagyobb mű, mely a „Toldi” nyelvével részletekbe menően foglalkozik. Ennek úgynevezett iskolai kiadásában szép fejtegetésben mutat rá ez a kitűnő tudós a „Toldi” nyelvének szemléletességére, egyszerűségére és népiességére. LEHR részletes nyelvi magyarázatokat és tanulságos megjegyzéseket fűz az elbeszélő költemény minden versszakához.

Sajnálatos, hogy LEHR nagyszerű munkája után szinte abbamaradt a „Toldi” nyelvének tanulmányozása, elemzése. GÁLDI LÁSZLÓ szavá is tette néhány évvel ezelőtt: „Toldi nyelvéről, LEHR ALBERT klasszikus kommentárján kívül, sajnos, újabban alig írtak” (RefNy. 596). Az ilyen tárgyú régebbi irodalmat „szintén szájalmasan kevésnek” mondja. Pedig — tehetjük hozzá GÁLDI megjegyzéseihez — Arany „Toldi”-jának nyelvéről köztudomású, hogy ez olyan gazdag és változatos, mint maga a magyar nyelv. Emellett ma is a „Toldi” a legnépszerűbb stilisztikai példatárunk. A „Toldi” nyelvével való foglalkozás tehát igen fontos feladata a magyar művelődés munkásainak.

Arany János „Toldi”-jának általános iskolai tanítása és a legjobb, legérdeklődőbb tanulók bevonásával végzett szakköri tanulmányozása közben jutottam arra a gondolatra, hogy érdemes volna megvizsgálni a „Toldi” nyelvét a szereplők megjelölései, a rokon értelmű szavak és kifejezések gazdagsága, változatossága szempontjából. Hogy csak egy példát említsek, a főszereplő Miklósnak a címbeli *Toldi* megjelölésen kívül még több mint száz különböző megjelölése van: *a fiú, Miklós gazda, utasunk, öcsém, te fickó, bajnok, a Toldi Lőrinc fia, lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom* stb. A tíz egyéni szereplő: 1. Miklós, 2. György, 3. Toldi Lőrincné, 4. Bence, 5. a király, 6. a nádor, 7. az özvegyasszony, 8. a kocsmáros, 9. a cimbalmos, 10. a cseh bajnok mellett a csoportos szereplők is figyelmet érdemelnek: 1. a béresek, cselédek (Nagyfaluban), 2. a nádor hada, 3. György szolgálói, 4. a mészárosok, 5. a királyi udvarbeli urak, 6. a király vitézei, 7. Pest és Buda népe.

Arany „Toldi”-ja az egyéni és a csoportos szereplők megjelöléseinek változatosságában és művészetiségében nemcsak költői forrását, Ilosvai Selymes Péter XVI. századbeli Toldi-históriáját, hanem még költői példaképét, Petőfi „János vitéz”-ét is felülmúlja. Vegyük szemügyre például Miklós és Bence megjelöléseit!

2. Miklós megjelölései és Arany szerkesztő művésze.¹ — Hogy Arany nemcsak tartalmi, hanem formai, nyelvi szempontból is milyen nagy művésze a szerkesztésnek, arról a megjelölések egymásutánja is igen sokat mond. A következőkben ebből a szempontból vesszük sorra Miklós megjelöléseit a mű elejétől kezdve az első ének végéig.

Az egyszavas *Toldi* cím a régmúlt idők homályában sokat sejtetően mutat rá a főszereplő határozott alakjára. Az előhang 1. versszakában már a keresztnéve is ott van, s így még érdeklőbbé válik számunkra a történet hőse: „Mint ha pásztortűz ég őszi éjtszakákon², | Messziről lobogva tenger pusztaságon: | *Toldi Miklós* képe úgy lobog fel nékem | Majd kilenc-tíz emberöltő régiségben.” — Az előhang 2. versszakában a közelre mutató ez névmás hozza őt még közelebb az olvasóhoz: „*Ez* volt ám az ember, ha kellett, a gáton, | Nem terem ma párja hetedhét országon...”. A mesélő hang mögött ott érezzük Arany nemes költői szándékát, hogy ő a maga Toldi Miklósát példaképnek is szánja: ilyen emberek kellenek a gátra a jelenben (a reformkorban) és a jövőben is.

Azután elkezdődik a cselekmény. Az eddig csak emlegetett személy:

¹ Az alábbiakban két részlet következik a szerző „Arany János »Toldi«-jának nyelvi gazdagsága (A szereplők megjelölései)” című egyetemi doktori értekezéséből.

² Az idézeteket a kritikai kiadás (Arany János összes művei, II. kötet, Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, 1952.) szövege, illetőleg helyesírása szerint közlöm.

Toldi Miklós valóságosan is megjelenik előttünk, de először csak úgy madártávlatból látjuk őt; helyesebben szólva, egyelőre nem is tudjuk, ki az a „legény”, akin szinte megbűvölten marad ott a pusztában körülvizsgálódó tekintet: „Egy, csak egy legény van talpon a vidéken, | Meddig a szem ellát pusztá földön, égen...” (I. 3.). Meg is szólítja a költő ezt a legényt, és így az olvasók is csaknem személyes kapcsolatba kerülnek vele: „Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeiben?” (I. 4.). Az ehhez kapcsolódó másik költői kérdésben egy társhatározó szerepű személyragos határozószó mutat a megszólítottára: „Vagy sohasem láttál olyan forgó szelet, | Mint az, aki mindjárt megbirkózik veled...” (I. 4.).

Amint Laczfinak „szürke por ködéből” kibontakozó serege egyre közelebb ér ehhez a legényhez, Arany is egyre erősebb megvilágításba helyezi az ő alakját. Egy erős fiú áll előttünk, akinek „szörnyű vendégoldal reng araszos vállán”, de talán erős voltánál is fontosabb tulajdonsága, hogy érző szíve van: „És amint sereg kél szürke por ködéből, | Úgy kel a sohajtás a fiú szivéből...” (I. 5.). — Ez a bensőséges, szinte családias megjelölés csak fokozza érdeklődésünket. Ki hát ez a fiú, és miért vágyik „más mezőkre... e határrul”? Nyílt válaszadás helyett a költő a legény gondolatait idézi, de úgy, hogy csaknem a fülünkkel halljuk az ő kimondatlan szavait. A „szép magyar vitézeket” néző fiú igazi neve azonban még el van fődve az ismétlődő személyes névmásokkal: „Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék, | Szép magyar vitézek, aranyos leventék!” (I. 6.). — A következő versszakban végre megtudjuk: Toldi Miklós ez az ismeretlen ismerősünk, akinek nevét az előhangban már említette a költő. Toldi Miklós képe ott még csak Arany költői látomása volt, de most már mindnyájan testi-lelki valóságában láthatjuk őt, olvasva, hogy: „Ilyenforma Toldi Miklós gondolatja...” (I. 7.).

Főszereplőnknek eddig nyolc különböző megjelölésével találkoztunk. Láttuk, hogyan világítja meg Arany fokozatosan Toldi alakját. Azt is megfigyelhettük, hogy közben a névmásokkal (a *veled* határozószó is tulajdonképpen névmási szerepű!) késleltet, és így egyre nagyobb érdeklődést kelt. A nézőpont is más a címbeli, más az előhangbeli megjelölésekben, az elbeszélés során is folyton változik. Ezt tükrözi a személybeli változatosság is: *egy* ... *egy legény* (3. személy), *szép öcsém* (3. és 1. személy), *veled* (2. személy), *a fiú* (3. személy), *én* (1. személy), *Toldi Miklós* (3. személy). A változatos megjelöléseket Arany természetesen jellemzésre is felhasználja.

A tulajdonnévi *Toldi Miklós* megjelölést egy újabb névmási megjelölés követi, de az iménti 1. személyű *én*-nel szemben a 3. személyű *ő*, mert — most már Toldi Györgyre is utalva — a költő veszi át a Miklós lelkét „mélyen szántogató” gondolatok ismertetését: „Mert vitéz volt apja; György is, álnok bátyja, | A királyfi mellett nőtt fel, mint barátja; | S míg ő béresekkal gyűjt, kaszál egy sorban, | Gőgösen henyél az a királyudvarban” (I. 7.). — Most az eddig még elő nem fordult pusztá *Miklós* megjelölés következik (eddig a harmadik tulajdonnév): „Nézi Miklós, nézi [a vitézeket]...” (I. 8.).

Az első ének végéig még a következő megjelölések mutatják Miklós személyét (előfordulásuk sorrendjében): *paraszt*, *Toldinak*, *én*, *én*, *én*, *maga*, *Toldit*, *rajta*, *ez*, *e suhanc*, *egy paraszti fiúval*, *Toldival*, *Toldiról*, *néki*, *bajtárs*, *te*, *szép öcsém*, *te*, *Toldi*. A címben, az előhangban és az első énekben Miklós-nak összesen 32 megjelölését találtam, s a felsorolt 32 megjelölés közt a különböző megjelölések száma 19. Miklós e megjelöléseinek változatossága és mindig a helyzethez illő, találó, jellemző volta nagyban hozzájárul ahhoz, hogy

ezt a XIV. századi életképet ma is olyan érdekesnek, olyan drámainak, olyan művészinak érezzük.

3. Bence megjelölései. — Bencének Ilosvainál még neve sincsen. Ott csupán két adattal, két megjelöléssel szerepel ez a névtelen „szolga”, ez a „hűtös szolga”. Arany János lelket lehel Ilosvai két adatába, és életre kelti belőlük az öreg Bence kedves alakját. Bencének nála 28 különböző megjelölését írtam össze. Ebben a nagy számban — úgy gondolom — nemcsak Arany János nyelvi gazdagsága tükröződik, hanem az is, hogy a reformkor magyar társadalma nagy érdeklődéssel fordult a parasztság felé. Aranynál saját paraszti gyermekora és szalontai (mezővárosi) tanítósa, aljegyzőse még csak növelte ezt az érdeklődést.

A) Személyragtalan főnév jelző nélkül. — 1. (21)¹ Pusztá keresztnév (Bencének ez a leggyakoribb megjelölése): „*Bence* a kulacsnak nyakát kitekerte...” (IV. 12.). — 2. (3) Az *öreg* szó főnévi értelemben, névelővel: „S a bor az *öreget* jókedvre tüzelve, | Hogy’ kinyilt a szíve! hogy’ megoldott nyelve!” (IV. 13.). — 3. (2) Az ismeretlen lóhátasként Miklóssal összetalálkozó Bence megjelölése: „*A lóhátas* ott ment a temető mellett” (X. 2.).

B) Személyragtalan főnév jelzővel, illetőleg értelmezővel. — 4. (1) Keresztnév a *jó* jelzővel, megszólításként: „Mondd meg ezt, *jó Bence*, az édesanyámnak...” (IV. 21.). Itt a *jó* melléknév nem csupán az öreg Bence jóságát jelzi, hanem Miklósnak Bence iránti szeretetét, hozzá való ragaszkodását is. — 5. (1) Keresztnév az életkorra mutató jelzővel: „Csak az *öreg Bence* rítt a hátok megett” (XII. 16.). — 6. (2) Más jelző mutat az életkorra, némi humorral: „S ki volt a lóhátas? Nem hitt [Miklós] a szemének, | Midőn abban a vén *Bencét* ismer meg...” (X. 2.). — 7. (1) A keresztnév egy jelzős szerkezettel mint értelmezővel bővítve: „S mily örömmel nézte [Miklós falatozását] *Bence, a hű szolga!*” (IV. 11.). — 8. (1) Az előbbihez hasonló szerkezet, mely a hűségen kívül a régóta Miklóshoz tartozást is jelzi: „Pedig *Bence* volt az, *régi hű cseléde*, | Akit anyja küldött fölkeresésére, | Ki nagy zokogással nyakába borulva, | Így szólt Miklóshoz egy kis idő múlva...” (IV. 8.). — 9. (3) A 7. számú megjelölés a keresztnév nélkül: „Azzal a *hű szolga* szemét az ökléhez, | S öklét megtörölte ócska köntöséhez...” (IV. 10.). — 10. (2) Az előbbi megjelölés jelzett szava az *öreg* jelzővel (vö. 5.): „A kulacs sikoltott és kibuggyant vére | Az *öreg szolgának* a keze fejére” (IV. 12.). — 11. (1) Ugyanaz a jelzett szó a *vén* jelzővel (vö. 6.): „Hosszasan lekézte Miklós a *vén szolgát*...” (X. 3.). Megjegyzendő, hogy a *vén* jelzőt Arany csak a lóhátas Bence némileg komikus alakjának, illetőleg egy komikus helyzetnek a festésére használja. Mikor a temetőben vagy a temető szélén alvó Miklóst fölébresztette a lódobogás, és félálmban rákiáltott az ismeretlen lóhátásra (Bencére), majd pedig „letépte lováról s minden port lecsókolt ráncos orcájáról”, ez azt hitte, „hogy sírból ugrott reá egy kísértet” (X. 3.). — 12. (1) Ugyanaz a jelzett szó a Bence iránti tiszteletet, megbecsülést is kifejező jelzővel: „Bezzeg mondhatná is már a *tisztes szolga*, | Hogy nem a vén Bence, hanem ez s ez volna...” (X. 3.). — 13. (1) Ugyanaz a jelzett szó ismét más jelzővel és a keresztnévvel kapcsolódva, megszólításként: „Most hallgass szavamra, *jámbor szolga Bence*...” (X. 14.). —

¹ Megszámozom a különböző megjelöléseket, és a sorszám után zárójelben közlöm, hogy az a megjelölés összesen hányszor fordul elő a „Toldi”-ban. A „vö.” jelzések utáni számok a megfelelő sorszámú más megjelölésekre utalnak.

14. (1) A csárdai mulatozással kapcsolatos az alábbi megjelölés: „Reszketett a keze az öreg legénynek, | Nem is bátorkodott inni egyszer sokat...” (X. 18.). — 15. (1) Az *öreg cimborá* megjelölésben is érzünk némi humort: „De mértéket tartott az öreg cimborá: | Csak apránként fogyott a pintesből bora” (X. 22.). — Az utóbbi két megjelölés ellentéteiben (*öreg*, mégis *legényes* ivásban részt vevő; *öreg*, de a vigadozásban, a pénzköltésben *cimborája* Miklósnak) a helyzet-komikum is tükröződik, vagyis az, hogy Bence épp az ellentéte ifjú és szilaj mulató társának. Tudta Miklós előre, hogy öreg szolgája könnyelműségnek fogja tartani a századik arany elmulatását, ezért egy kis csintalansággal várta, figyelte, mit szól ennek „könnyű helyütt hagyásához” a j á m b o r öreg. Miklós — úgy látszik — érti a tréfát: erre vall az is, hogy a csárdába térést az ő j á m b o r szolgájának (vö. 13.) jelenti be. Az öreg persze tudja, hogy kis gazdájának most nagy oka van a vígságra, és dehogyis haragszik meg erre a nagy gyerekre, aki annyira örült Bencének, a hazai híreknek meg a váratlan kincseknek, hogy „ugrált örömeiben”.

C) Személyragos főnév. — 16. (1) Alanyos szókapcsolat, melynek előtagja pusztá főnév, utótagja pedig személyragos melléknévi igenév: „Nem feledheté el soha az uradta, | Mint ijedt meg a nagy örömmek miatta...” (X. 4.). Ezt a megjelölést is — mint általában a melléknévi eredetűeket — a névelő teszi határozottan főnévi értelművé. A megjelölés humoros hangulata a komikus helyzetből adódik (vö. 11.). *Uradta* a. m. 'istenadta'. — 17. (1) A 9. számú megjelölés a névelő helyett Miklóstra vonatkozó személyraggal: „Cifra új szerszámot [vett Miklós] jó Rigó lovának, | A Rigónak, akit hozott hű szolgája...” (XI. 3.).

D) Névmas. — 18. (1) Személyes névmás (2. személyű, egy megszólításul alkalmazott, értelmezői szerepű jelzős szerkezettel kapcsolódva): „Hé! ki az? hová méssz? te vagy, öreg Bence?” (X. 2.). — 19. (2) Személyes névmás (3. személyű): „Mintha ő is ennék, úgy mozgott a szája...” (IV. 11.). — 20. (1) Az 1. személyű személyes névmásnak tárgyként használt alakja: „Nem is egyébiránt indított el [Toldi Lőrincén] engem | Fölkeresni téged, Miklós, édes lelkem, | Hanem hogy legyen hű ápoló cseléded...” (X. 7.). — 21. (1) A 2. személyű személyes névmásnak tárgyul használt alakja: „Haj! be zokon esik most hallgatnom téged!” (IV. 14.). Ezt a nádasban bujdosó Miklós mondja Bencének. — 22. (1) Visszaható névmás: „[Toldi] a cipóval a hust jóízűen nyelte. | S mily örömmel nézte Bence, a hű szolgál! | Jobban esett, mintha maga falta volna...” (IV. 11.). — 23. (1) Magas hangú mutató névmás: „Éz meg a vörösbor urára köszönte...” (IV. 12.). — 24. (4) Mély hangú mutató névmás: „Így rimánkodott az, de kevésbe vette, | Fejét rázta Miklós, ahol nem szeretette...” (IV. 20.).

E) Személyes jellegű határozószó. — 25. (1) *Belőle*: „S tán a szó belőle, míg a világ, folyna...” (IV. 13.). — 26. (1) *Reá*: „De Bence mindebből egyebet nem értett, | Csak hogy sírból ugrott reá egy kísértet...” (X. 3.). — 27. (1) *Tőle*: „Fájt [Bencének], hogy búcsút sem vett tőle kis gazdája” (XI. 6.). — 28. (1) *Terád* (az előbbi három megjelöléstől eltérőleg ez személyes névmással nyomósított és 2. személyű határozószó): „Terád pedig kicsit tartozik a dolog...” (X. 18.). Ezt a csárdában a borból nagyot ivó Miklós mondja Bence sokalló megjegyzésére („Az Istenért! megárt.”).

4. Amikor vizsgálóra vesszük a Toldi-történet szereplőinek megjelöléseit, tulajdonképpen szinonimavizsgálatot végzünk: a felsorolt különböző meg-

jelölések rokon értelmű szavaknak vagy kifejezéseknek tekinthetők. A szinonimavizsgálatnak ez még igen járátlan területe. Tudomásom szerint nemcsak Arany „Toldi”-jával, de más irodalmi művekkel kapcsolatban sem igen végeztek eddig ilyen vizsgálódást. Pedig a szereplők nyelvi megjelöléseinek tanulmányozása nagyon sokat mond egy-egy író vagy költő nyelvről, s egyúttal a magyar nyelv gazdag kifejezési lehetőségeinek bemutatása szempontjából is rendkívül tanulságos lehet.

A rokon értelmű szavaknak és szókapcsolatoknak egyéb csoportjait is tanulságos volna megnézni Arany „Toldi”-jában. A leggazdagabb szinonimacsoportok az igék körében vannak. Első helyen a *megy* és a *beszél* ige szinonimáit kell emlitenünk.

Arany János „Toldi”-jának nyelvét vizsgálva anyaggyűjtést végeztem a szereplők megjelölésén kívül a következő témakörökben is:

A menés (helyváltoztatás) kifejezései: „És az útát nyalja [a forgószél] sebesen *haladva*, | Mintha füstökádó nagy kémény *szaladna*” (I. 4.); „Miklós messze *tette magát* azon éjjel” (VII. 3.); stb. — E csoporton belül az indulás szinonimái: „[Bence] Búcsut vévén, *lábát útnak egyengette*” (IV. 23.); stb.

A menést (helyváltoztatást) kifejező igék képes értelmű használata: „Akkor, ami elmúlt, feledségbe *mégyen*” (IV. 18.); „Lódobogás hallék: *elrepült* az álom” (X. 2.); „*Elszaladt* előle [Bence elől] a boglyakemence” (X. 23.); stb.

Emberi hangot, beszélést jelölő kifejezések: „[Miklós] Azért csak rövidre *fogta a beszédet*” (VI. 17.); „Hosszasan *leckézte* Miklós a vén szolgát” (X. 3.); „*Káromkodik* [a cseh bajnok] csúnyán, a magyart *böcsmérli*” (XI. 11.); stb. — E csoporton belül az *azt mondta* kifejezései: „S nagyfejű legényit [György] *ily szókkal biztatja*” (III. 2.); „S *ilyen ajánlást tett* a szegény fiúrul” (VIII. 1.); „A király azonban *ilyenképen szóla*” (VIII. 3.); stb.

Evés: „Másért sütnék-főznek, másért *lakomáznak*” (II. 5.); „Tarka tojásikkal [a madaraknak Miklós] *éhet elaltatta*” (IV. 6.); „[Bence] a cipóval a húst jóízűen *nyelte*” (IV. 11.); stb.

Gondolás, gondolkodás: „[Miklóst] Szörnyen *hányta a hab* a jövőnek tervén” (IV. 7.); „Az özvegyasszonyra *repült gondolatja*” (IX. 15.); „A holnapot *forгатá eszében*” (X. 12.); stb.

Érzékletes kifejezések a *néz, lát, hall* igével: „Jól tudom, rám *nézne* [Györgyre Miklósnak] földi öröksége” (VIII. 10.); „[György] Homályosan *látott* a szép napvilágnál” (VIII. 14.); „...nem tréfaság az, amit most *hallotok*” (XII. 7.); stb.

A meghalás kifejezései: „[A vitéznek] Két szemét halálos hályog eltakarta” (III. 8.); „A farkas-fiakban sem volt már lehellet” (V. 11.); „[A hajdúnak] Vége lett azonnal, még csak el sem *jajdult*” (VII. 1.); stb.

Ember szavunk szerepe a „Toldi”-ban: „Ez volt ám az *ember*, ha kellett, a gáton” (előhang); „*Ember* ez magáért...” (I. 11.); „Most akadt *emberre* [a cseh bajnok Miklós személyében]” (XII. 1.); stb.

Szem: „[Miklósnak az álom] nem mert *szemére* szállni még sokáig” (IV. 4.); „[Bence] nem hitt a *szemének* egészen, csak félig” (X. 4.); „A király most *szemét* Miklósról vetette” (XII. 10.); stb. — Más testrészneveknek is igen jelentős szerepük van Arany „Toldi”-jának nyelvében.

Szív és lélek: „Aztán csak néz [Miklós], csak néz előre hajolva, Mintha *szíve-lelke* a szemében volna” (I. 5.); „*Szíve* búbanatban összefacsarodik” (I. 7.); stb. — Ilosvai Toldi-históriájának első 160 sorában, mely Aranynak történeti forrásul szolgált, a *szív* szó mindössze kétszer (a 141. és a 153. sorban),

a *lélek* egyszer sem fordul elő. Ezzel szemben Aranynál csupán az első énekben (112 sor) négyszer szerepel a *szív* és háromszor a *lélek* szó.

A vendégoldálnak 6, a Toldi-háznak 9, a pesti temetőnek 7, a csárdának 5, a Dunának 8 különböző megjelölését találtam Arany „Toldi”-jában. Néhány példa az utóbbiak csoportjából: „Nézegette magát [a hajnal] a széles Dunában” (XI. 2.); „Csakhamar is átkelt Toldi a nagy vízen” (XI. 3.); „Széles utca a víz: ember a sövénye” (XI. 10.).

A nap, a hold és a csillagok szavainak szerepe a „Toldi” nyelvében: „Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeiben?” (I. 4.); „...látszik a György ágya: | Hosszu fejér kendőt terít a hold rája” (VI. 4.); „Akkor [Bence] elővette csillagos bicskáját” (IV. 11.); stb.

Térbeli nagyság: „Száz mérföld a világ erre is, arra is” (II. 13.); „Tűvé tettem érted ezt a tenger rétet” (IV. 9.); „Egy öblös tarisznyát is emelt a kápa” (X. 8.); stb.

Gondolati (elvont) nagyság: „Jő az anya-farkas szörnyű [= nagy] ordítással” (V. 4.); „S erőt vett az asszony kegyetlen [= nagy] fájdmán” (VII. 9.); „[Toldi] Széles jókedvében kurjantott nagyokat” (X. 22.); stb.

A hármas szám szerepe: „Hárman sem bírátk [Toldinak] súlyos buzogányát...” (előhang); „Harmadnapja már, hogy mindenütt kereslek” (IV. 9.); „Három sem érkeznék vele [Miklóssal] versent enni” (X. 17.); stb. — Ide sorolhatók a költői hármasságok is: „Add ki a jussomat: pénzt, paripát, fegyvert” (II. 13.); „Tapsolnak, kiáltnak, zászlót lobogtatnak” (XI. 20.); „Akkor is oly csendes méla éjtszaka volt, | Akkor is oly tisztán csillogott le a hold, | Akkor is ki volt ő [Miklós] mindenünnen zárva” (IX. 14.); stb. Az első idézetben közönséges háromtagú felsorolás van, a másodikban fokozás is, az utolsóban háromtagú ismétlés. — A költői hármasságnak még sok típusát figyelhetjük meg Arany „Toldi”-jában. Ilyen a hármas költői kérdés is: „Itt hagynád sokféle kedves multságod? | Párjával malomba ki emelne zsákokot? | A malomkövet ki ölténé karjára | Molnárlegényeknek álméllkodására?” (IV. 19.).

Más határozott számnevek: „Vett [Miklós] sisakot, páncélt, hét tollú buzogányt” (XI. 4.); „Nem volt ilyen kedvem, van száz esztendeje” (X. 20.); „Ezer lelked volna, mégis megölnének [ti. a farkasok Miklóst]” (V. 8.); stb.

A nagyon határozószónak Arany „Toldi”-jában mintegy húsz szinonimája van: „Nem ri oly erősen [az asszony], egy kicsit juházott” (VII. 8.); „Kérkedik [a cseh bajnok] nagy fennen, magát hányja veti” (VII. 11.); „Csak látni szeretné Miklóst [az édesanyja] minden áron” (X. 6.); stb.

Mindjárt: „Add ki, bátya, tüstént, ami engem illet” (II. 13.); „[György szolgájának] Vérit a poros föld nagy-mohón felnyalta” (III. 8.); „El kell fogni [Miklóst] nyomban, az kemény parancsa [Györgynek]” (III. 9.); stb.

Sohasem: „[Miklós csapásától György] Ítéletnapig sem forradozna össze” (II. 15.); „[A farkas] Világ végéig sem támad többé fel” (V. 10.); „[Bence a dolgot] Halála napjáig sem feledheté el” (X. 4.); stb.

A napszakok megjelölései: „De bizony közel volt akkor már a reggel” (VII. 2.); „...Negyedik nap, délben, | Nagy hegyek lebegtek délibáb vizében” (VII. 4.); „Pest alatt ért össze utasunk az esttel” (VII. 5.); stb.

Hangutánzó szavak: „És amint lehulla [a farkas] puffanó eséssel, | Nagyot üt a földre hangos nyekkenéssel” (V. 6.); „...csak egy szű perceg a szemöldökfában” (VI. 2.); stb.

Az emberi rossz tulajdonságok kifejezései (főképp Györggyel kapcsolatban): „*Gőgösen henyél az a királyudvarban*” (I. 7.); „Toldi György . . . a *róka-lelkű bátya*” (I. 9.); „*Feltámad lelkének szennyes indulatja*” (III. 2.); stb.

Határozatlan számnevek és határozatlan számnévi értékű szókapcsolatok: „Toldi György nagy úr volt. *Sok* becses marhája, | *Kincse* volt *temérdek*, s arra büszke mája . . .” (II. 6.); „Ez hát a jutalma *száz meg száz* életnek” (IX. 12.); stb.

Isten említései s az *isten* ~ *Isten* szó szerepe a „Toldi”-ban: „Nem vette tréfára Toldi György a dolgot, | *Hogy az istennyila* feje körül forgott” (VII. 2.); *az istennyila* a. m. 'az Isten nyila = a villám'; „Hosszu gyászruhában — *mindenható Isten!* — | [Miklós] Édesanyja bókolt egy pár új kereszten” (VII. 5.); . . . Mondja el [az özvegyasszony] a dolgot *isten-igazában*” (VII. 10.); „Felhajtá [Miklós] majd félig az öt pintes pohárt; | Bence megsokalta: »*Az Istenért!* megárt.«” (X. 17.); stb.

A nyelvi erő és eredetiség szép példái: „Jaj-keserves annak, aki jut [Toldi] kezébe, | Meghalt anyjának is visszarí ölébe” (I. 12.) — itt is megfigyelhetjük a testrésznevek nagy szerepét; „S Györgyöt e csapással [a Miklóiséval] hús verembe [= sírba] tennék” (II. 15.); „Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed!” — ez a tömörségnek is nagyszerű példája; „Ne taszítsd a sírba jó édesanyádat” (IV. 19.); stb.

Mindegyik témakör megérdemelné a teljességre törekvő adatgyűjtést és a részletes elemzést.

5. Néhány további témakörben részletes gyűjtőmunkát is végeztem, lehetőleg minden adatot felkutatva.

A) Az *ég* ige öt helyen fordul elő Arany „Toldi”-jában: „Mint ha pásztortűz *ég* őszi éjtszakákon . . .” (előhang); „*Ég* a napmelegtől a kopár szík sarja” (I. 1.); „A fiú betoppan; szive *égő* katlan” (II. 8.); itt igenévként; „S mint bezárt paripa, mely fölött az ól *ég*, | [Miklósnak] Szíve a mellében akkép hánykolódék” (IV. 2.); „Előtte lebegett [Miklósnak] édesanyja képe, | Mint mikor hozzá ment búcsuvétel végett, | S nyakán csimpalyogva ajkán csókja *égett*” (IX. 14.). — Mind az öt esetben más az, ami *ég*: 1. *pásztortűz*, 2. *a kopár szík sarja*, 3. *a fiú szive*, mint *katlan*, 4. *az ól*, 5. Miklós ajkán édesanyjának *csókja*. Az alanyok sokfélesége szerint az *ég* ige jelentése is mind az öt esetben némileg különbözik a többitől.

B) Az *ég* főnév és ellentéte, a *föld* igen gyakran szerepel a „Toldi”-ban:

1. *Ég*: „De ki vína bajt az *ég*háborúval, | Szélveszes, zimankós, viharos borúval?” (I. 12.): itt melléknévképzővel, jelzői szerepben látjuk; „Nádtors lón az ágya [Miklósnak], zsombok a párnája, | Isten kék *égével* fődve a tanyája” (IV. 3.): itt határozó, két jelzővel; „Elfeküdt már a nap túl a nádas réten, | Nagy vörös palástját künn hagyá az *égen*” (V. 1.): most is határozó, de más raggal s a jelzők helyett határozott névelővel; . . . a legyilkolt atyafinak vére | Bosszuért kiált fel az *egek egére* [= Istenhez]” (V. 15.): figura etymologica, ismét más határozóraggal; „Kinek az *ég* alatt már senkje sincsen, | Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” (VII. 1.): *az ég alatt* a. m. 'a földön, a világon': tartalmi erősítés, határozó névutóval; „Zengett az *ég* szörnyen, csattogott, vilámlott” (VII. 1.): itt alany a mondatban; „Ki volt útítarsa [Miklósnak] a kietlen pusztán? | A nap ment utána a *kék égen* úszván” (VII. 3.): a már előfordult *kék* jelzővel, de most az *Isten* nélkül; „[Miklós] Főlnézett az *égre*, az országutjára” (IX. 19.): *az egek egére* már volt: *az égre* alakjában is, jelen-

tésében is más; „Fölvevé a hajnal piros köpenyegét, | S eltakarta vele az égboltnak felét” (XI. 1.): itt összetett szó előtagja, mint az *égiháború*-ban, de most -i képző nélkül; „Akkor bútt fel a nap az ég karimáján” (XI. 5.): birtokos jelző. Egy kicsit mindegyik eset más, mint a többi.

2. *Föld*: „[A gémeskutat] Óriás szunyognak képzelné valaki, | Mely az öreg földnek vérit most szíja ki” (I. 2.): *öreg* jelzővel; „[György vitézének] Vérit a poros föld nagy-mohón felnyalta” (III. 8.): *poros* jelzővel; „[Miklós] Elment, bujdosóvá lett az egész földön” (VIII. 8.): *egész* jelzővel, mely ugyanúgy, mint maga a *földön* szó is meg ez az egész határozó (*az egész földön*), csak tartalmi erősítésül szolgál Toldi György árulkodó mondatában; „Jól tudom, rám nézne [Györgyre Miklósnak] földi öröksége” (VIII. 10.): -i képzővel most maga ez a szó lett jelző; „Nem vagyok én bajnok, csak egy földönfutó” (XII. 5.): a határozóragos *földön* itt egy összetett szó előtagja, s érdekes, hogy ugyanaz a *földön* szó György mondatában is, Miklós mondatában is szerepel, amikor a királyhoz beszélnek (de Miklós nem használja nagyításul az *egész* jelzőt, de egész mondatának is merőben más a célja, mint a bátyjáé-*nak*); „Toldi György pedig lesüté fejét mélyen, | Csakhogy a föld alá nem bútt szégyenében” (XII. 10.): ezek a sorok a nemrég még bujdosó Miklóst juttatják eszünkbe, „kinek az ég alatt már senkije sincsen”, egyszersmind érdekes ellentét ennek, hogy a csúfosan felsült György most szégyenében majdhogy a föld alá nem búvik; „Én nekem a földön ím kegyelmet adok” (XII. 11.), harmadszor a király használja ugyanazt a *földön* szóalakot, melyet előbb Györgytől, azután Miklóstól idéztem: művészi nyelvi kifejezése (illetőleg tükröződése) ez a hármasság is annak, hogy a király igazságot tesz a testvére miatt földönfutóvá lett Miklós ügyében.

3. *Ég* — *föld*: „Egy, csak egy legény van talpon a vidéken, | Meddig a szem ellát pusztá földön, égen” (I. 3.): az előző két versszakból és a *pusztá* jelzőből következik, hogy az ellentétes szópár két tagja közül itt a *föld* kapja az első helyet; „... De az éj erőt vett, csakhamar beronta, | Az eget, a földet bakacsinba vonta” (V. 1.): most az *ég* van elől, mely már az idézett sorok előzményében is szerepelt, mint a mindennapi élet szólásaiban (*eget-földet ígér, esküdözik égre-földre* stb.) is ez a szokásos sorrend.

C) *Világ* főnevünknek is jelentős szerepe van Arany elbeszélő költeményében. Ez is, mint az *ég* és a *föld*, általában valami nagyságnak, végtelenségnek, sokszor nagyításnak, tartalmi erősítésnek a kifejezője: „Nyelvel a kuvasz is földre hengeredve, | A világért sincs most egerészni kedve” (I. 4.): tartalmi erősítés határozóval; „... Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága | S nem megunt előtte Isten szép világa [= az élet]” (I. 12.); „Száz mérföld a világ erre is, arra is” (II. 13.): Miklós e szavakkal arra utal, hogy Nagyfalun kívül is megtalálná a maga boldogulását; „Nincs, hová lehajtsa fejét a világon” (IV. 2.): költői túlzás; „Széles e világon nincsen árvább nála” (IV. 3.): az előbbi határozót itt két jelző is bővíti, erősíti: *széles e világon* a. m. 'sehol'; „S tán a szó belőle [Bencéből], míg a világ, folyna” (IV. 13.): itt is költői túlzással van dolgunk: *míg a világ* [ti. fennáll] a. m. 'még sokáig'; „Már csak arra várok, hogy bealkonyodjék, | A világ mezőriül haza takarodjék” (II. 16.): Miklósnak e szavaiban a *világ* a. m. 'a nagyfalusi nép'; „[Az agyonütött hímfarkas] Világ végéig sem támad többé fel” (V. 10.), tartalmi erősítés, alliterációval; „Áldja meg az Isten [Miklós édesanyját] ezen a világon : | Még a másikon

¹ E felsorolás a *föld*-nek nem minden „Toldi”-beli példáját tartalmazza, csak az érdekesebbeket.

is...” (VI. 17.): tartalmi erősítés jelzős határozóval; „Nem volt félországban olyan pár dalia, | Nem volt a *világon* olyan jó két gyermek” (VII. 12.): a temetőben síró gyászos asszonnyal mondatja ezt Arany a költői túlzás, a fokozás és az anyai szeretet gyönyörű, megható példájával; „Elrémult a *világ* [= mindenki]; nem is akadt már ma, | Aki a kegyetlen csehvel szembe szállna” (VII. 12.); „Neki [Miklósnak] már *világ* és törvény szerint vége” (VIII. 10.): a *világ* itt a. m. 'az emberek'; „Lám ni! azt [Miklóst György] a háztól *világra* zavarta” (VIII. 10.): szemléletesebb kifejezés ahelyett, hogy 'elzavarta'; „Pedig Isten mentsen, hogy [a Miklós birtokát] így elfoglaljam, | S a *világ* bosszantó rágalmait halljam!” (VIII. 11.): az álnok György itt nyilván azokra az „úri emberekre” gondol, akikről nem sokkal utóbb (XII. 3.) azt olvassuk, hogy „összesúgtak-búgtak” ellene, és „hogy gyilkos öccse van, annak örültenek”; „[Toldi Lőrincé Miklóst] ha feltalálja *széles e világon*, | Fölkeresi, bizony-bizonnyal igérte” (X. 6.): *széles e világon* itt a. m. 'bárhol'; „Hanem amióta *megvan* [Bence] a *világon*...” (X. 11.): vagyis 'amióta él', szemléletesebb kifejezéssel; „S elzaklatott bátyám a *széles világba*” (XII. 5.): ti. 'elzaklatott... hazulról, miatta bujdosni kényszerültem'; „...kivel nem ér föl egész *világ* ökre, | [Toldinak] Dicső híre-neve fennmaradt örökre” (XII. 20.): az idézet első felének értelme tulajdonképpen ez: 'mellyel nem ér föl semmi vagyon, gazdagság'.

Két helyütt egészen más jelentéssel is előfordul a *világ*: „[Toldi György] Homályosan látott a szép *napvilágnál*” (VIII. 14.): a *világ* itt 'fény' jelentésű, és jelzőivel együtt érdekes ellentétet alkot azzal, hogy *homályosan látott*; „Hé! kocsmáros! hol vagy? a teremburádat! | Alszol, vagy meghaltál? mért nem gyújtasz *világot*?” (X. 16.): hogy itt 'mécse' a *világ* jelentése, az kiderül a kocsmáros következő szavaiból: „Itt a mécs...”.

Az előző 18 esetben is mindig más értelmi árnyalata vagy más alaki értéke van a *világ* szónak. Látjuk az összesen 20 példában névelő nélkül és névelővel, ragtalanul és különféle ragokkal (személyraggal: *világa*; tárgyraggal: *világot*; határozóraggal: *világért*, *világon*, *világra*, *világnál*, *világba*), jelző nélkül és egy vagy több jelzővel, más-más szavakkal kapcsolódva. Előfordul sor elején, sor belsejében, sor végén; alanyként (*elrémult a világ* stb.), tárgyként (*mért nem gyújtasz világot?*); határozóként (*elzaklatott bátyám a széles világba* stb.) és birtokos jelzőként (*világ végéig* stb.).

D) Arany „Toldi”-jában fontos szerepe van a kenyérnek, ez mintegy az élet jelképe: „*Kenyeret* hoz amaz bükkfa tekenőben” (II. 3.); „Isten *kenyeréből*... [György] többé nem ennék” (II. 15.); „Sült hús, *fehér cipó*, kulacs bor van benne [a Bence tarsolyában]” (IV. 9.); „A *cipót*, kulacsot, pecsenyét rárakta [Bence az üres tarsolyra]” (IV. 10.); „Toldi a jó késsel a *cipót* föl-szelte, | S a *cipóval* a húst jóízűen nyelte” (IV. 11.); „Kebelén *kenyere*, hátán volt a háza” (VII. 13.); „Abrak is, *kenyér* is volt a kápa mellett” (X. 8.); „Nesze, szolgál, *madár-látta cipót* hoztam” (X. 8.): az öreg Bence e szavakkal adta át kis gazdájának a Nagyfaluból hozott cipót; „Néki veti Miklós [a kést] és ugyancsak szelné: | De nem hogy a *cipó* válna el derékon, | Hanem a kés tört el, pedig nem volt vékony” (X. 9.); „...Miklós bizony nem esett kétségbe, | Hogy éhen hal, midőn *kenyér* van kezébe’: | Feltöré a *cipót* tétovázás nélkül” (X. 10.); „...*kenyerének javát* [az öreg Bence] már megette” (X. 11.): szemléletes kifejezés ahelyett, hogy 'életének nagyobb része, a java már elmúlt'. — A *kenyér* szó az idézetek egy részében, mint a mindennapi beszédben is, nemcsak kenyeret, hanem általában ennivalót jelent.

E) Az *árva* szó háromszor fordul elő a „Toldi”-ban főnévi és ötször melléknévi értelemben: 1. Főnévként: „De hiszem az Istent, az *árvát* sem hagyja, | Mert azért az *árvák* gondviselő atyja” (IV. 15.); „Sok bajnok kiment már [a csehvel] életre, halálra, | Özvegyet, *árvát* és jajszót hagyni hátra” (VII. 11.): az élet vagy halál kérdésének gyászos eldőlését Arany az idézet második felében egy megdöbbentő felsorolással jelzi, s rendkívüli nyelvi erő van a költői hármasságot (*özvegyet, árvát és jajszót*) követő főnévi igenévi szerkezetben (*hagyni hátra*), mely a három tárgyhoz kapcsolódik. — 2. Melléknévként: „Nincs egy *árva* fűszál a tors közt kelőben” (I. 1.), költői jelzővel költői túlzás; „Széles e világon nincsen *árvább* nála [Miklósnál]” (IV. 3.): középfokú szóalak állítmányi szerepben; „Símogatta a két *árva* kis jószágot” (V. 3.): a kis farkaskölykök osztoznak a bujdosásra kényszerült fiú árvaságában; „Miklós a tizedik esztendőben járván, | Kimúlt szegény apánk s ő elmaradt *árván*” (VIII. 4.): mondja György a királynak; „*Árván* maradt öccsét [Toldi György] parasztnak nevelte” (XII. 8.): Lajos király így beszél, György előbbi szavait felhasználva, „az urakhoz, kik mellette voltak”.

F) Figura etymologicák (tőismétlések): „Nem terem ma párja [Toldi Miklósnak] *hetedhét* országon” (előhang): itt a *hetedhét* előtagja (*heted* = hetedik) -d képzős nyomósító jelzői változata az utótagnak (*hét*): *hetedhét országon* a. m. 'sehol': költői túlzás; „Nem is, nem is azt a forgószelet nézi, | Mely a hamvas útát *véges-végig* méri” (I. 5.); „...*legis-legjobban* [félt az édes álom] Toldi nagy bajától” (IV. 4.); „Tudd meg: a legyilkolt atyafinak vére | Bosszuért kiált fel az *egék egére*” (V. 15.); „És *szólt* anyjához [Miklós] következő *szókkal*...” (VI. 13.); „Ha megölték [a két fiút]: nincs, ki *vért* kívánjon *vérért?*”¹ (VII. 8.); „*Vért* a *vérért*, mondog?...” (VII. 9.); „*Utcáról utcára* ment [Miklós] nagy sebbel-lobbal” (VII. 13.); „De jaj! minden késő: öcsém el van veszve, | *Szántsándékkal* való gyilkosságba esve!” (VIII. 6.); „Látta [Miklós], hogy hiában minden akarata, | Erős *fogadását* hiában *fogadta*” (IX. 18.); „Fölkeresi [Toldiné a fiát], *bizony-bizonnyal* ígerte” (X. 6.); „Tiszta kék selyemből volt a sátorponyva; | Róla, mint az öklöm (ha kicsit nem mondok), | Lógtak *köröskörül* oly nagy arany bojtok” (XI. 7.); „*Bírtad* békeségben *bírtokod*, ha rád száll” (XII. 11.); „*Lelkemtől lelkezett* gyönyörű magzatom (XII. 17.).

Tágabb értelemben ide sorolhatók még mindazok az ismétlések, melyekben két vagy több szó csak ragjában vagy képzőjében különbözik ugyan egymástól, de e szavak között nincs közvetlen mondattani kapcsolat, vagy pedig az egyazon tövű szavak egyike alany, másika állítmány:² „Itt van immár a *had*, Laczfi nádor *hada*, | Itt kevély *hadával* Laczfi Endre maga” (I. 8.): ez a költői hármasságnak is érdekes példája; „[Miklósnak] Belsejét még most is fúrja és faragja | Szégyenítő *búja*, *búsító* haragja” (II. 8.): érdekes szójáték, hogy a megváltoztatott jelzett szóból lett az új jelző; „*Túrte* Miklós, *túrte* [a bosszantást], ameddig *tűrhette*” (III. 6.): itt a három tag közül a második csak változatlan ismétlése az elsőnek; „*Fuss*, ha *futhatsz*, Miklós! pallos alatt fejed! | Víz se mossa rólad le a gyilkos nevet!” (III. 7.); „S amint visszafelé *méne*, *mendegéle*, | Egy helyütt a zsombék csak lesüpped véle” (V. 3.); „Ör-

¹ Vö.: „...ma már figura etymologica minden olyan ismétlés, amelyben két szó ugyanannak a tőnek képzett vagy ragos származéka” (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERES-TYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. 1958. 141).

² Az utóbbi típus kivételével az ilyen „figura etymologicák” tagjait vessző választja el egymástól.

állók ruháit földre szegzi vélek [a lándzsákkal], | Hogy ne *kelhessenek*, majd mikor *kelnének*” (VI. 5.); „De ne legyen nekem [Miklósnak] az *Isten Istenem*, | Ha bosszút nem állók érettök [az özvegyasszony két fiáért] a csehen” (VII. 10.); „Üri nép jött-ment ott; asszony, lány és férfi, | Miklós *nézte* őket, el is unta *nézni*” (IX. 2.); „Hát Miklós nem *örült* a váratlan kincsen? | Hogy ne *örült* volna, abból semmi sincsen, | Szörnyűképen *örült*, ugrált *örömeiben*” (X. 12.): itt az első *örült* kérdő, a második felkiáltó, a harmadik pedig kijelentő mondatban szerepel (a másodikhoz a feltételes *volna* szó kapcsolódik), s az *örült* ige továbból származó *öröm* személy- és határozóragos alakja zárja le a sort; „Hogy’ veszen majd fegyvert, szép ruhát magának! | *Hogyan* veszi fejét a cseh Mikolának! | *Hogy’* lesz ez? *hogy’* lesz az?” (X. 12.): a *hogyan* csak határozóragjában különbözik rövidebb társaitól; „Hogyan lettem azzá [földönfutóvá]? *tudj’* a *mindentudó*. | Magam sem *tudom* hogy’, esém gyilkosságba...” (XII. 5.). — Egy kis szabadsággal ide lehetne számítani még ezt, illetőleg az ilyeneket is: „*Merre, meddig* mentek?” (I. 6.), hiszen ezek a határozószók is azonos tőből származnak!

6. Külön értekezésnek lehetne tárgya a „Toldi” szókinccse. Sok nem mindennapi ige, igenév és másfajta szó található Arany költeményében: *elveszet* (*elveszessen*: III. 9.), *csimpalyog* (*csimpalyogva*: IX. 14.), *bakacsín* (V. 1.), *sikátor* (V. 16.), *díbdáb* (IX. 18.), *hervatag* (IX. 19.), *legott* (XII. 1.) stb. Foglalkozni kellene a „Toldi” közmondásaival, szólásmondásaival, szállóigévé lett soraival. Figyelemre méltó az igealakok és a személyragok változatosága is.

Legalább a főszereplő Miklóssal kapcsolatban érdemes volna számba venni: milyen személyragokkal, hányféleképpen utal Arany az ő személyére, tehát milyen nyelvi formákban szól Miklósról, amikor nem külön szóval vagy szavakkal (szókapcsolattal) jelöli meg őt. Ilosvai általában csak egyes szám 3. személyű ragokkal mutat Miklósrá; 1. személyű raggal egyáltalán nem utal Toldi Miklós személyére, 2. személyűvel is összesen csak két esetben: *kérlek* (150. sor), *tied* (152. sor). Arany ellenben az egyes számú igei és névszói személyragoknak mindegyikét használja Miklós jelölésére. Alanyi és tárgyas ragozású, kijelentő, feltételes és felszólító módú, jelen, múlt és jövő idejű igealakok, továbbá főnevek, főnévi igenevek és határozószók gazdag változatosságú csapatán jelölik a személyragok a főszereplő személyét: összesen 18 különböző (11 igei és 7 névszói) személyrag! Íme, öt példa az őt 3. személyű birtokos személyraggal: -a: „Mint komor bikáé, olyan a *járása*” (I. 14.); -e: „Meg kell a palánkot dőngetni *körüle!*” (III. 3.); -ja: „*Karja* ölelésre nyílik akaratlan” (II. 9.); -je: „És [a hímfarkast] a kanhoz *vágja*, mely rohan *feléje*” (V. 10.); -i: „Mindenik [vitéz] mond *néki* nyájasat vagy szépet” (I. 13.).

A felsorolt témakörökben — ide számítva a 4. és az 5. részben elősoroltakat is — a „Toldi”¹ nyelvének vizsgálatát a trilógia két későbbi részére („Toldi estéje”, „Toldi szerelme”) is ki lehetne terjeszteni. A szereplőknek külön szókkal vagy szókapcsolatokkal való megjelöléseit (I. Miklós és Bence megjelöléseit az 1., a 2., illetőleg a 3. részben!) is érdemes lenne megvizsgálni az egész Toldi-trilógiában. Valószínűnek tartom, hogy például Miklós külön-

¹ Első kiadása most száztizennöt éve jelent meg (amikor a költő harmincéves volt), Tompa Mihály és Garay János pályamunkájával egy kötetben: „Költői pályaművek mellyeket MDCCCXLVII-ben koszorúzott és kitüntetett a” Kisfaludy-Társaság. Pesten, Eggenberger és fia árújak. 1847. [Ebben első helyen]: Toldi, koszorúzott költői beszély XII énekben Arany Jánostól.”

bőző megjelöléseinek száma a három költeményben együtt a kétszázat is eléri. Ugyanígy Toldi Lőrincné, Bence és a király megjelöléseinek, valamint az újabb szereplők (Rozgonyi Piroska, Anikó, a másik Bence stb.) megjelöléseinek számbavétele is bizonyára sokatmondóan egészítené ki az Arany János nyelvi gazdagságáról eddig közölt adatokat.

7. Arany „Toldi”-jának nyelvi gazdagságában a költőnek és az embernek nagysága egyaránt tükröződik. Nagyon, nagyon találó az a jellemzés, melyet GYULAI PÁL adott a mi nyolevan éve halott, de műveiben azóta halhatatlanná vált Arany Jánosunkról. GYULAI 1882. október 24-én a ravatalnál e szavakkal búcsúztatta őt a Kisfaludy Társaság nevében, melynek pályázatára Arany 1846-ban a „Toldi”-t írta: „... Egy nagy költő és egy jó ember hunyt el benned; nagy elmédet csak nagy szíved múlta felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igaz cultusát egyesítéd műveidben. A népköltészetből merítéd ihleted, régi hagyományok lelkesítettek, s az egyszerű népének formájában ki tudtad fejezni az ó- és újkor remekíróin művelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelv művészet felülmúlhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar jellem valóságos típusa voltál, minden erényeivel, gyöngeségei nélkül...” (GYULAI PÁL, Emlékbeszéd. II. Franklin Társulat, 1914. 405.)

A „Toldi” nyelvével foglalkozva meggyőződésemmé vált, hogy A r a n y J á n o s valóban „a magyar nyelv művészet felülmúlhatatlan mestere”. Nagy k ö l t ő volt és jó e m b e r, akitől van és mindig lesz mit tanulnunk.

PÁSZTOR EMIL

A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése

1. Általánosan ismert dolog, hogy ugyanazok a földrajzi nevek a nyelvterület több részén is előfordulnak valamely település vagy határrész nevéként. A Helységnévtárak bőven szolgáltatnak erre példát: a *Kishegy* nevet 21, a *Nagyhegy*-et 15, a *Berek*-et 7, a *Kecske*-t 6, a *Feketeerdő*-t 4, a *Völgy*-et 3 helyről is közlik; *Gencs* ismert a régi Szatmár megyében, Vas megyében, és Maroslele határában is megtalálható (Hnt. 1944.). Részletes gyűjteményekből e számokat sokszorosára lehetne gyarapítani. E helyek nevének egyezése között nincsen semmi összefüggés, egymástól függetlenül keletkeztek valamely közös névadó indíték folytán. Ugyanaz a köznév több egyező jellegzetes vonású terület nevévé is válhatott (*Kishegy*), vagy ugyanaz a személynév többfelé is alkothatott földrajzi nevet (*Gencs*). Vannak azonban nagy számban olyan egyező földrajzi nevek, amelyek között szoros összefüggés van: egy ismert nevet más terület jelölésére is felhasznált a lakosság valamely okból. Ez a jelenség némileg hasonlít a köznevek tartalmi hasonlóságán alapuló névátvitelhez. A köznevek névátvitelkor egy fogalom nevét átviszik egy új (más, de vele kapcsolatos) fogalom megnevezésére (MMNyR. I, 181). Tehát a köznév jelentésében átvitele után változás történik, amelynek a mértéke különböző lehet: csak az uralkodó képzet marad ugyanaz, vagy az is megváltozik (GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar történeti nyelvtan vázlata IV. Jelentéstan 76—7). A földrajzi név ezzel szemben nem jelöl más fogalmat

átvitele után, ha van egyáltalában jelentéstartalma a mai ember számára. A köznév és a földrajzi név átvitelének egyes eseteiben hasonló vonása a régi és az új közötti azonosság, amely mindkettőnek alapját képezheti, ez azonban a földrajzi nevek átvitelének nem szükségszerű követelménye. A névvel jelölt két táj jellegzetessége között lehet ugyan azonosság, hasonlóság, de valamilyen jelentés nélküli, ismert (kedvelt) földrajzi nevet is átvihetnek más területre (*Hercegovina, Jerikó*). Több esetben hangulati különbség támad a régi és az átvitt név között, így pejoratív értékűvé válhat (*Bécs* = az osztrák főváros — a település szegénynegyede).

A földrajzi nevek átvitelének tehát két fajtáját különböztethetjük meg (vö.: A. VINCENT, *Toponymie de la France*. 1937. 13—4; A. BACH, *Deutsche Namenkunde* II, 2., 638. §): 1. Két terület között levő hasonlóság vagy azonosság alapján egy ismert és fogalmat jelölő földrajzi nevet más vidék jelölésére is felhasználnak. Ez hasonlít a metaforához abban, hogy két fogalom közti közös vonás, hasonlóság az átvitel alapja (vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, *A magyar stilisztika vázlat*a 77—9), de nem válik más fogalom nevévé. 2. A két terület között nincs azonosság, összefüggés, hanem az emberek névkincsében meglevő nevet felhasználják más vidék jelölésére is. A felhasználás indítéka lehet hangulati: a jelentés nélküli név kedves, megszokott (pl. *Tigérhát*, l. később), a jelentéstartalmú név a földdel kapcsolatos állásfoglalást fejez ki (*Bánomkert*).

Tehát a köznevek névátvitele bizonyos hasonló vonások mellett általában más természetű nyelvi jelenség, mint a földrajzi nevek átvitele, ezért erre a jelenségre más elnevezésre van szükségünk. A *jelölésátvitel* műszó látszik erre megfelelőnek, amelyet eddigi szakirodalmunk (BENKŐ LORÁND, *A Nyárádmente földrajzi nevei* 49; LŐRINCZE LAJOS, *Földrajzi neveink élete* 27) olyan átvitel jelölésére használt, amelynél az eredeti névadó területtel szomszédos helyre vitték át, az eredeti helyén pedig kiveszett a név. Ez az elnevezés alkalmas arra, hogy a köznévi névátviteltől megkülönböztesse, de a fogalomhoz hozzátartozik az a fajtája is, amelynél az átvitt földrajzi név a régi helyén is megmarad, esetleg megkülönböztető jelzővel bővül, amint erre sok példa van a közeli és távoli vidékek nevének átvitelénél. Megkülönböztető jelző hozzátételével főleg a széles körben ismert településnevek bővülnek. Az átvitel körülményei változatosak, gyakran a település, a lakosság történetének alakulásával vannak szoros kapcsolatban.

A régi *Győ* (ma *Algyő*) lakosságának egy része a XV. század második fele előtti időben elvándorolt, és megalapította a *Felgyő* nevű települést. A két falu megkülönböztetése a régi *Győ* névnek *Al-* és *Felgyő* alakra való differenciálásával vált lehetővé. Az 1471 körüli időben fordul elő először a differenciált név: „*Felgew* poss.” (CSÁNKI I, 681), majd 1515-ből való az első *Algew* adat (SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza 19—20). Lehet, hogy e két adat közötti időben a régi falu neve továbbra is csak *Győ* maradt, és csak 1515-ben keletkezett *Felgyő* ellenpárjaként az *Al-* és *Fel-*előtagú névpárok analógiájára az *Algyő* név. A közeli *Földeák* nevének alakulása kelti ezt a gondolatot. — Régen csak egy *Földeák*¹ volt, a mai *Óföldeák*. A régi okleveles adatok is erre vonatkoznak: 1406: *Fyldeák* (BOROVSKY, Csanád vm. tört. II, 187); 1449: *Fyldeak, Fildeak* (CSÁNKI I, 696); 1450: *Fyldyak* (TELEKI, Hunyadiak X, 255). A falu az 1596. évi tatárdúláskor

¹ A *Földeák* névről PAIS: MNy. XXI, 110—1. — P. D.

elpusztult, és csak a XVII. század közepe táján kezd újra népesedni. Majd 1720 körül Hont, Nógrád megyéből újra telepítették, és Szegedről is költöztek be (Földeák község történelme. Makó, 1883., név nélkül; szerzője OLTVÁNYI PÁL történészünk, volt újföldeáki pap; BÁLINT, SzegSz.). Azonban 1843-ban és 1845-ben az árvíz elpusztította a falut, és lakosai keletebbre, ármentes területre költöztek, ott 1847–1848-ban új községet alapítottak (REIZNER, Makó város tört. Szeged, 1892. 94). Az új település megnevezésére a régi *Földeák* nevet vitte át a lakosság, az elhagyott falu helyén a határ-rész neveként megmaradt a *Földeák* név, majd *Földeáki puszta*, később *Óföldeáki puszta* alakúvá vált. Ma is *Földeák* a neve az újabb telepítésű községnek hivatalosan meg a lakosság névhasználata szerint is. A régi Földeák területén az idők folyamán gyér település, tanyavilág támadt, amely a folyók szabályozása után mindinkább gyarapodott. Végre 1950-ben a már differenciált *Óföldeák* néven újra községi rangra emelkedett (Hnt. 1956.). E két település köznévi megjelölése is hasonló: az óföldeákiak *falu*-nak az új Földeákokat nevezik, Óföldeák meg *ófalu* a szóhasználatukban. A település elpusztulása miatt nem alakult ki az ellentétes névpár (*Ó- és Újföldeák*), mint a régi *Győ* névnél (*Al- és Felgyő*). Algyő (a régi Győ) lakosságának nagyobb része ugyanis Földeákkal ellentétben tovább is települést alkotva helyben maradt, így e két település megkülönböztetésének szüksége a környező lakosság számára korán jelentkezhetett. *Óföldeák* mellett ritkán az *Újföldeák* név is hallható, de csak a távolabbi környéken (Szegeden, Makón) a műveltebb lakosság használja „félhivatalos” megkülönböztető névként, amelyet más névpárok analógiájára alkottak meg. Tehát nem vált általánossá mindkét differenciált név. Az ilyen széles körben ismert településnevek differenciálódása szükség-szerű követelmény; így különböztetik meg őket egymástól, azonban a mi példánkon csupán egy megkülönböztető jelzős alak is elegendő erre.

2. Szükségessé válhat két azonos alakú határrésznév megkülönböztetése is, ha két közeli területen fordulnak elő. Ilyenkor az egyező neveket úgy különböztetik meg egymástól, hogy annak a településnek a nevét teszik hozzá, amelynek a határához tartozik. Így beszélnek a szegedi *Bánomkert(ek)*-ről és a dorozsmairól. Ez azonban csak ritkán fordul elő, és az egyik területről más vidékre átvitt határrésznevek megkülönböztetés nélkül, változatlanul élhetnek tovább több helyen is.

Erre néhány példát mutatok be Csongrád megyei gyűjtéseimből, amelynek egy része „Szeged vidékének földrajzi nevei” (NytudÉrt. 22. sz., a továbbiakban Sze.) és „Sövényháza vidékének földrajzi nevei” című dolgozatomból (Ped. Főiskola Évkönyve, Szeged, 1957–1958., a továbbiakban Sö.) való, más részük pedig kéziratban levő makói gyűjteményemből származik. A kiadatlan anyag levéltári jelzését a név után közlöm.

A déli nyelvjárasterület keleti nyúlványa Makó vidéke, amelynek lakossága a török háborúk után külföldről és az ország különböző részeiből telepítés útján gyarapodott. Szegedről is rajzott ki lakosság a közeli és távolabbi vidékre: a volt Csanádi Püspökség makó—lelei uradalmára, Makóra, annak környékére, Földeákra; ennek nyoma nyelvjárásuk sok egyező vonása (BÁLINT, SzegSz. 8, 9, *Makó, Földeák* címszónál; a telepítések irodalma uo. 38. lap 6. jegyz.). — A Szegedről való kirajzással magyarázható, hogy Szeged és a távolabbi környék földrajzi (határrész-) nevei között egyezések vannak; a Szegedről kirajzó lakosság vihette át az ismert neveket új településhelyére. Jelölésátvitellel magyarázhatók az alábbi egyezések:

Tigérhát a Szeged melletti Tápén élő falurésznév, amely a XVIII. században még a falu melletti *Tigér* nevű hely hátszerű kiemelkedését jelölte (Sze. 92). Makó környékén is megvolt a név, de már kihalt, azonban a levéltár iratai megőrizték a múlt század elejéről: 1820: „*Tigér hát*on lévő füzaz Malmát” (Makói levéltár, a továbbiakban Ml., Fekvő örökségek jegyzőkönyve); 1828: *Tigér-hát*on (Csanádi Püspökség levéltára, a továbbiakban Csa., 1827. 95). A határrész a város szélén lehetett, mert egy utca neveként is előkerült, amely a *Tigérhát* nevű határrészre vezethetett: 1806 k.: *Tigér háti uczában* (Csa. 1806/9). Kihalt névként Maroslele határából is van rá adat: 1851: *Tigérhát* (SZABÓ FERENC: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 22. sz. 38). A jelentéstartalmában elhomályosult, csak szűk körben ismert nevet (< *Tege* szn.? + *ér* + *hát*) csak telepések vihették át új településhelyükre bizonyára azért, mert kedves volt számukra, régi lakóhelyükre emlékeztette őket.

Szegedtől nyugatra, Mórahalom községtől délre a *Kutybont* nevet viseli egy szántó (Sze. 54). A név az állattartók tréfás elnevezése. Így nevezték gúnyosan az istállózó állattartás elterjedése után is még ridegen nevelt jószágot. *Kutyabonti mén*es a szilajon tartott ménes neve, amelynek előtagja határrész nevévé vált. A köznév ellentéte a *ciframén*es; ez válogatott, tenyésztésre kiválasztott lovakból állt. A földrajzi név (és köznév) *kutya* előtagja 'érték-telen' jelentésben gyakori a magyar nyelvben. *Kutyaszilva* a neve a nem termő fának Szegeden (MTsz.), ugyanitt *kutyabúza* egy gyomnövény neve (SzegSz.). A *bont* utótag a nyelvjárási *bonta* (< német *bunt*) 'tarka' rövidült alakja, amely tarka disznó, ló jelzője szokott lenni (vö. INCZEFI: MNy. L, 496). A *Kutyabont* földrajzi név megvan Bakstól északra is egy szőlő, szántó neveként (Sö. 117). A környéken a lakosság emlékezetében úgy él, hogy a terület lakosságának egy része Mórahalom tájáról települt át. Ez megerősít abban a feltevésben, hogy a nevet Szeged környékéről kirajzott telepések vihették át. A Baks környéki *Kutyabont*-tól nem messze délnyugatra van a *Kutyanyak* nevű határrész (Sö. 118). Ennek részei *Öregnyak* meg *Kisnyak*. Lakói jó részben a baksi *Kutyanyak*-ról valók, az öregek erre emlékeznek. Így a név tovább vándorolt, de csak a *Kutya*- előtagját használták fel újabb névadásra, és ez a nyelvi elem nagy sikerét annak köszönhetette, hogy jól fejezte ki a népnek a földdel való elégedetlenségét. A baksi *Kutyanyak* részeinek elnevezésére, tehát újabb névalkotásra most már a *-nyak* utótagot használták fel. E név vándorlása, fejlődése jól mutatja azt a bonyolult folyamatot, amely egy név kialakulásához vezet. A legfőbb hatóerő az analógia, az emberek tudatában élő névanyag szolgál mintául a névalkotásban. Ez azzal a tanulsággal jár, hogy valamely vidék teljes névanyagának, sőt szókincsének ismerete is szükséges ahhoz, hogy a terület névadásával, a nevek fejlődésével megismerkedhessünk.

Szegedtől északra, Dóctól északkeletre az *Ányásisziget* név a Holttiszza belső kanyarát jelöli (Sö. 87). Innen Makóra költöző telepések a várostól nyugatra a Maros mentén az Ányásiszigethez hasonló helyre vitték át a nevet. Ányásiszigetet a Holttiszza és a Tisza szabályozásával létesített Új-Tisza övezi, a Makó környékit pedig a Holtmaros és az Új-Maros veszi körül. A makói vidéken nem él ma a név, csak a levéltárból meg régi térképről került elő több azonosítható adat. A terület régen Kiszomborhoz tartozott, és csak a Maros kanyarjának átvágásakor került Makó birtokába. A név is csak a Maros szabályozásakor keletkezett, mert ekkor vált a terület szigetté, tehát a Dóc környékihez azonos jellegűvé. A terület neveként nem az eredeti nevet vit-

ték át, hanem annak obszcén változatát *Hányásziget* alakban, legalábbis ebben a formában maradt fenn: 1857: *Hányási Sziget* (Csa. Maros szabályozás iratai, szám nélkül); 1858: *Hányási Sziget* (uo.); 1861: *Hányási sziget* (Breuer Gusztáv térképéről: József Attila Múzeum, Makó). Feltételezhetjük azonban, hogy a névnek megvolt az *Ányásziget* alakja is, de kiveszett, csak az obszcén változata maradt fenn. Ennek az obszcén változatnak az azonosítását az teszi lehetővé, hogy Makó környékén több névnek is élt ilyen változata, ez itt névadási szokás volt. Több névnek kettős alakja is van, és ezek egymás mellett is éltek, obszcén jellegüket elveszítve hivatalos iratokon (pl. végrendeletben is) olvashatók: *Ardics* — *Szardics*, *Ingó* — *Fingó*. E névváltozatokat a földjével elégedetlen, abban csalódott lakosság alkotta meg.

Csongrádtól északnyugatra van a *Mámapusztá*, *Mámairét*, de másfelé is előfordul az országban, így például Balatonkenesén: *Mámapusztá* (Hnt. 1944.). Óföldrak határában élő név a *Mámai halom*, amely a Szegedre vezető út északi, partos oldalán régen a kertészek települése volt Ezenkívül a levéltárból a *Mámaér* és a *Mámaifenék* nevek kerültek elő: 1735: „trans canale *Máma ér dictus*” (Csa. 1790/137 a); 1827: *Máma Ere* (Giba Antal térképén: József Attila Múzeum, Makó), 1805: *Mámai Fenék* (Horváth István térképe: uo. és Csa. 1805/18); 1836: *Mámai fenék* (SZIRBIK, Makó várossának ...leírása, kiadta EPERJESY KÁLMÁN: Csongrádvármegyei Könyvtár 6. sz. Makó, 1926.). A *Mámaifenék* egy mélyfekvésű területet jelölt a Mámaér környékén. A földrajzi név előtagja talán a régi szláv eredetű *Máma* személynévből származik, amely a X. századból ismert (KNIEZSA, Pseudorumänen 88; MELICH: MNy. XXXV, 143—50; másképpen PAIS: Szent István-Eml. II, 621, MNy. XXXV, 319). A balatonkenesei és az alföldi adat között csak annyi összefüggés lehet, hogy ugyanabból a személynévből keletkezett mindkettő, de az alföldi két adatról feltehető, hogy jelölésátvitellel van dolgunk. A Csongrád körüli névre régi adat is van: 1467: *Mama* (HORNYIK, Pusztaszer tört. 115—6); nagy területet jelöl, ezért arra gondolhatunk, hogy a Földrak körüli a másodlagos; északról beköltöző telepések honosíthatták meg a nevet.

3. Több olyan földrajzi nevünk van, amely a Déli-Alföldön többször is előfordul, de az egyezésnek nincsen településtörténeti oka: nem telepések vitték át egyik helyről a másikra, hanem a vidék lakosságának közös szókincséből való a név. A föld sajátsága vagy az embernek a földdel kapcsolatos állásfoglalása megnevezésében bizonyos földrajzi határok között egyezés van; tehát a földdel kapcsolatos azonos szemlélet, hangulat stb. kifejezésére vidékenként ugyanazt a köznevet használják névalkotásra. Ez ugyanaz a jelenség, mint a nyelvjárások közötti eltérő szóhasználat (*kukorica* ~ *tengeri* ~ *török búza* stb.), amelyet a szóföldrajz tart számon. Így érthető, hogy többször is találkozunk ugyanazzal a névvel bizonyos földrajzi határok között. Az egész magyar nyelvterületről nincsenek teljes gyűjteményeink, így a Csongrád megyéből származó névanyagomat csak az eddig megjelent gyűjteményekkel és a helységnévtárakkal hasonlíthattam össze, ezért a nevek elterjedésére vonatkozó megállapítások az újabb gyűjtések alapján módosulhatnak.

Szeged és Makó körül is előfordul a *Bánom* név és több összetétele. Szegeden *Bánomkert(ek)* városrész neveként él adataim szerint a XVIII. század második fele óta (Sze. 13). Dorozsma keleti szélén a *Bánomkerti csatorna* őrzi a nevet (uo.). Makó északi részén van a *Bánom* vagy régen (mikor szőlőskert volt) a *Bánomhegy*, a terület hátsó része volt a múlt században a *Bánom-*

hát, amelynek egyik fele volt a *Kisbánom*: 1794: „*kis bánomban ... szőlő*” (Ml. Testamentumok I, 83), a másik a *Nagy Bánom*: 1806: „*Nagy Bánomban ... Szőlőnket*” (Csa. 1806/98). A *bánom* jelentő mód egyes szám 1. személyű, tárgyas ragozású igealak azt fejezi ki, hogy tulajdonosa, bérelője megbánta művelését, megvételét. A csalódás oka, tehát a névadás indítéka többféle lehetett. A közölt három területi egységben is mindeniknél más. A szegedi földön a közeli Tisza gyakori áradása keltett csalódást, mert elmosta a termést, a dorozsmai határban a belvizek, Makó környékén meg a szőlő betegsége, a perenoszpóra okozta a csalódást a föld művelője számára. E három területen kívül másfelé is megtalálható a név, de az eddigi adatok alapján úgy látszik, hogy csak bizonyos földrajzi határok között. Főleg az ország középső részén, egymással összefüggő területen: a Duna—Tisza közén és ezenkívül Békés, Hajdú, Bihar megyében, Szabolcsban, Heves és Veszprém megyében ismeretes. Így a mi nevünk is e nagy terület jellegzetes névadásába beleillik, annak legdélibb pontján található.

E névvel közeli kapcsolatban van területi elterjedése, valamint a névadás indítéka tekintetében *Halesz* nevünk. A „*ha lesz* termés, akkor adózik”-féle mondat töredéke alkotja a nevet. Ezzel azt fejezték ki, hogy a föld feltehetően dézsmaszolgáltatásra kötelezett a terméstől függően. A régi szegedi határban Bordány községtől délnyugatra egy homokos szőlő neve (Sze. 36). Ezenkívül Bakstól északra is megtalálható egy szőlő neveként (Sö. 104). A makói határban két helyen is előfordul: Óföldségtől délre a múlt század elején élt: 1827: „*Haleszi Káposzta Földek 63 480/100 Jug.*” (Giba térképéről, a makói múzeumban), és ettől valamivel nyugatabbra ma is élő név, egy szántót jelöl. A névadás indítéka többféle lehet, mert a Bordány körüli homokon a termést az aszály, Bakson és Földeákon pedig az árvíz pusztíthatta. Ennek a névnek az elterjedése még inkább az Alföldre korlátozódik, a Duna—Tisza közét nem lépi át, és északon a Jászberény—Budapest közötti vonalon nem terjed túl eddigi adataink szerint.

Két név területi elhelyezkedése az eddigiektől eltér abban, hogy Szeged tágabb környékén kívül még távoli, vele össze nem függő vidéken is előfordul. — A *Hatrongyos* név a régi szegedi határban Ásotthalomtól nyugatra egy vízállásos terület neveként él (Sze. 37). Megtalálható ezenkívül Sándorfalvától keletre egy szántó meg legelő neveként (Sö. 106). Makótól északkeletre Békéssámszon határában egy szántó neve. Mindhárom névről a múlt század eleje óta van levéltári adatunk (i. m.). A makói terület adatai: 1829: *Hatrongyoson* (Csa. 1829/16); 1836: *hatrongyos* (SZIRBIK i. m. 31); 1848: *Hatrongyoson* (Ml. Templomok előtti publikációk 1847—1850.). Ezenkívül a közeli Hódmezővásárhely környékén, a makói határ felé egy határrészt jelöl (Hnt. 1944.). E közeli, egymással összefüggő területen kívül Szabolcs-Szatmár megye nagyikálói járásában külterületi lakott hely (Hnt. 1944.). — A másik név a *Kenyérváró*, amely Szeged vidékén Kiskundorozsma mellett egy szántó neveként *Kenyérváráhalom* összetételben van meg. Mellette a *Kenyérvárító* egy vízjárta terület, szikes vízállás neve (Sze. 44). Makó város északi szélén *Kenyérváró* ~ *Kinyérváró* régen szőlő meg kenderföld, ma lakott hely meg szántó neve. A levéltárban a XVIII. század vége óta van rá adatunk: 1785: „*Kenyérváró* nevezetű Szőlős-Kertben” (Ml. Testamentumok I, 36); 1790: „*szőlő Kenyérváróban*” (Csa. 1790/122); — néhány változata: 1831: „*Viragos Kender-Dézsmálásnak ... az úgy nevezett Kenyérvárói Térségen*” (Csa. 1831/2); 1832: „*Buga seu Kéve ex Kenyérvár*” (Csa. 1832/305); 1844: „*kinyérváro*

Kender" (Csa. 1844/13). A név az állattartás emléke, így nevezték az állattartók azt a helyet, ahová a gazdák a pásztoroknak járó kommcenciót: kását, szalonnát, tarhonyát, kenyeret szállították. Ha a legelő messzire esett, akkor csak fele útjáig vitték alku szerint. Itt várták a pásztorok a kommcenció megérkeztét, majd maguk szállították tovább (vö. NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet a Kiskunságon 217). A név jelentéstartalma régen elhomályosult, ezért *Kenyérvári*, *Kenyérvár* népetimológias változatai is keletkeztek. De a gyakori -i képzős származéka: *Kenyérvároi kender*, szőlő is *Kenyérvári*-ra rövidülhetett, amelyből elvonták a *Kenyérvár* nevet. Ebben az alakban van meg a név Szegedtől távol, az ország északi részén. A Heves megyei Acsádon van *Kenyérvár*, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Sárospatak határában pedig *Kenyérvári* nevű határrész (Hnt. 1944.). A név alakja itt is ugyanolyan fejlődésen ment át, akárcsak Szeged környékén.

Hatrongyos és *Kenyérváró* neveknek a nagyobb szegedi vidéken és egy kisebb, távoli területen való előfordulása között alig lehet összefüggést megállapítani. Esetleg arra gondolhatunk, hogy a Tisza mellékéről északra költöző lakosság, talán pásztorok honosították meg ott a nevet, mert a Szeged körüli vidéken (eddig ismereteink szerint) többször előfordul, így itt mélyebb gyökere lehet, mint északon. Majd az egész magyar nyelvterület névanyagának összefüggései nyújtanak rá magyarázatot.

INCZEFI GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához

A második világháború utáni években Magyarországon az az ellenőrizhetetlen hír terjedt el, hogy a leuveni Egyetemi Könyvtár leégésekor a Leuveni Kódex is elpusztult. Ezért 1947 nyarán Belgiumban időztemkor igyekeztem ebben az ügyben biztos értesítéseket szerezni. A szerencsének, de főleg az emberek — magánemberek és illetékes hivatalos személyek — előzékenységének köszönhettem, hogy nemcsak a kódex meglétét állapíthattam meg, de kezembem tarthattam magát e becses emléket, végig lapozhattam, megilletődve olvashattam a halvány sorokat, és a leghitelesebb forrásból értesülhettem e kis könyv izgalmas, szinte csodával határos megmeneküléséről: hogyan rejtették el a veszély pillanatában néhány más, kis méretű, de becses könyvvel együtt egy páncélszekrénybe, és hogyan került el ez a páncélszekrény a fölfedeztetést akkor, amikor a német megszálló hatóságok végig járták a könyvtár romjait, igényt támasztva a megmaradt értékekre. Mindezt, bár kötelező szűkszavúsággal, mégis minden fontos részletre kiterjedően megírtam a Magyar Nyelvben (XLIII, 301—5). Egyben arról is beszámoltam, hogy tárgyalások indultak meg a becses nyelvemlék megszerzése érdekében, és nem láttam reménytelennek, hogy a Széchényi Könyvtár megfelelő csereanyag ellenében e nekünk különösen értékes kódex birtokába juthat. Ez utóbbi remény, mint tudjuk, nem valósult meg, mégpedig legjobb tudásom szerint jelentékeny részben a magyar közegek hibájából.

Így tudta és így tartja számon e kis közlemény alapján a magyar nyelvésztársadalom a Leuveni Kódex történetének legújabb és fölötte veszélyes szakaszát, és a Magyar Nyelvbeli cikkek eskümet foglaltam össze egy lapon „A magyar nyelv életrajza” című könyvemben (88—9).

Most azonban egy oly mozzanat bukkant fel a kódex történetével kapcsolatban, mely e történet legújabb szakaszáról való eddigi ismereteinknek egy fontos részletével látszólag szöges ellentétben van. Az Új Ember című lap ugyanis „Az ómagyar Mária-siralom” címen, említett könyvemre hivatkozva, ismertette a Leuveni Kódex izgalmas megmenekülésének történetét (1963. szeptember 8. 3). E cikkkel kapcsolatban dr. M u z s l a y I s t v á n ú r, a leuveni egyetem tanára levelet írt az Új Ember szerkesztőjének, s e levélben az ismert történetet több pontban tévesnek minősíti. Muzslay professzor úr levelének másolatát az Új Ember szerkesztője kedves előzékenységgel megküldte nekem. Így szereztem róla tudomást. A szerkesztő úr szívességét ezúton is köszönöm.

M u z s l a y professzor úr a következőket írja:

„A leuveni Egyetemi Könyvtár vezetőivel folytatott megbeszélésem és a kódexre vonatkozó levelezés gondos átvizsgálása alapján a következő megállapításokra jutottam:

1. A német megszálló hatóság sohasem tett kísérletet arra, hogy a kódexet vagy az első világháború után az Egyetemi Könyvtár birtokába került más értékeket „elhurcolja” vagy visszakövetelje, sőt a könyvtár erősen megrongált épületét külön őriztette, hogy minden esetleges fosztogatási kísérletet eleve megghiúsítson és a versaillesi szerződés értelmében előírt jóvátételi összeget Belgium megszállása éveiben is folyósította a leuveni egyetemnek.

2. Valóban történtek magyar részről „ügyetlenségek” a kódex megszerzésével kapcsolatban úgy 1947-ben, mint később... A könyvtár vezetőségének a magatartása azonban már 1947-ben ugyanaz volt, mint ma: nem hajlandó megválni a kódextől.

3. A felbecsülhetetlen keresztény és magyar nemzeti értéket tartalmazó kódex, köszönet a könyvtár vezetősége gondoskodásának, valóban sértetlen maradt. Az »Ómagyar Mária-siralom« szövege azonban sajnos sokat halványodott Gragger Róbert által 1923-ban készített első fényképmásolata óta. Érthető tehát, hogy a könyvtár vezetősége nem engedélyezi többé a fényképezést. Az utolsó fényképmásolatot magam készítettem 1961-ben.

SZABÓ DÉNES »A magyar nyelvemlékek« (159) című könyvében leközölt »hasonmás« valószínűleg Gragger fényképmásolatának több helyen hibásan átrajzolt mása.”

Az első ponthoz a következőket jegyezhetem meg. Mindaz, amit Magyar Nyelvelvi cikkemben és később könyvemben a Leuveni Kódex sorsával kapcsolatban írtam, szigorúan a leuveni egyetem akkori vicerektorától, M o n s e i g n e u r L i t t - től kapott információkon alapul. Én magam semmit hozzá nem tettem. 1947-ben, mikor Belgiumban jártam, egy közös ismerősünk, É t i e n n e ú r szíves és eredményes közbenjárását igénybe véve fordultam a vicerektor úrhoz. M o n s e i g n e u r L i t t a legnagyobb szívességgel fogadott, telefonon megbeszélt találkozáunkra a kódexet irodájába áthozatta, s ott megtekinthettem. Később kérésemre és költségemre Bruxelles-ben a Mária-siralomról és a kódex néhány más lapjáról fotokópiát, valamint az egész kódexről mikrofilmet készíttetett. Leuveni látogatásom alkalmával személyesen vezetett végig az ekkor újjáépülőfélben levő könyvtáron, pontosabban azokon a helyiségeken, melyekről a kódexre vonatkozó tudósításomban szó van. Így saját szememmel láttam a benyíló, melynek egyik végében a félig megszenesedett faajtó mögött rejtett az a páncélszekrény, mely a kódexet őrizte volt, a másik végében pedig a félig nyitott ajtóju mosdó, mely a német látogatókat megtéveszthette. A könyvtárnak ez a része akkor még pontosan abban az állapotban volt, amelyben a tűzvész kihamvadása után maradt, azzal a különbséggel, hogy a törmelékek el voltak takarítva és a helyiségek járhatóvá voltak téve. Monseigneur Litt itt a hely színén magyarázta, hogy mi történt, hogyan menekült meg a kódex a könyvtárt bejáró német tisztek felfedezésétől. Miközben Monseigneur Litt elmondta ezeket, mások is jelen voltak, így, ha emlékezetem nem csal, olyasvalaki is, aki a német

tiszteket szemlájük során kísérte volt, ezt azonban nem merem határozottan állítani. Ők is úgy tudták a dolgokat, mint a vice-rektor úr, részt is vettek a beszélgetésben. Monseigneur Litt azt is elmondta, hogy a könyvtár vezetői (vagy egyetemi tanárok) e szemle után a páncélszekrényben levő könyveket magukhoz vették, mert nem merték őket egy esetleges újabb látogatás esélyeinek kitenni. Arra sem lehet gondolni, hogy e tizenöt évvel ezelőtt történt dolgokra ma már nem emlékszem pontosan, mert a legfrissebb benyomások alapján részletesen leírtam látogatásomat és a kapott tudósításokat, és közöltem még ugyanabban az évben a Magyar Nyelv XLIII. évfolyamában, a kódex egy lapjának hasonmásával. Könyvemnek a Leuveni Kódexre vonatkozó lapja e beszámoló rövid foglalata. Monseigneur Litt szavahihetőségéről és jól értesültségéről semmi kétségem nem lehetett és nem lehet ma sem. Ezzel szemben Muzsly professzor úr helyreigazítása természetesen éppúgy hitelt érdemel. Még ha arra gondolnánk is, hogy az ő informátorai húsz év múlva egyes részletekre már kevésbé emlékeznek, mint 1947-ben a vicerektor úr, és hogy a könyvtár romjainak német katonákkal való őriztetését másképpen is lehetne magyarázni, az a körülmény, hogy a németek a meg szállás alatt is folyósították a könyvtár számára a versailles-i szerződésben előírt jóvátéti összegeket, teljesen új tényeket von be a kérdésbe.

Hogyan magyarázható mármost az a szöges ellentét, mely e két — kétségtelesen hitelt érdemlő forrásból származó — tájékoztatás között fennállni látszik. Sajnos, itt inkább csak föltevéseket kockáztathatok meg. Szó lehetne arról, hogy talán különböző német hatóságok vagy szervek, egymásról nem tudva, különbözőképpen jártak el, például a helyi katonai hatóságok el akarták kobozni a könyvtár megmaradt értékeit, míg egy felsőbb szerv másképp nem intézkedett. Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy a németek eleinte valóban igényt tartottak a könyvtár maradványaira, de ettől később elálltak, akár mert e maradványokat nem találták eléggé értékeseknek, akár — s ez látszik jobban igazodni a tényekhez — mert sikerült meggyőzni őket arról, hogy igényeiknek nincsen jogalapjuk. (Esetleg mindkét motívum közrejátszhatott.) Ez utóbbi föltevés támogatására legyen szabad idéznem ugyancsak Monseigneur Littnek Étienne úrhoz intézett levelét, melyre már régi, Magyar Nyelvbéli közleményemben is hivatkoztam. Ebben a levélben a vice-rektor úr tiltakozik az ellen a meglehetősen elterjedt tévhit ellen, hogy a könyvtár az első világháború után német könyvtárakból rekvirálta jóvátéti anyagát. Ez a tévhit, írja Monseigneur Litt „faillit coûter très cher à Louvain pendant la dernière occupation parce que l'occupant a prétendu s'en prévaloir, heureusement on a pu lui prouver qu'il y avait erreur”. Ez bizony arra mutat, hogy a németek részéről legalábbis kísérlet történt a megmaradt értékek megszerzésére, s ez magyarázhatja a szemle célját. Azt hiszem, az egyetem irattárában e tárgyalásoknak nyomuk lehet, mert talán mégsem valószínű, hogy mindez csak éloszóban (jegyzőkönyv nélkül) maradt jogi vitákban tisztázódott.

Ami a második pontot illeti, azaz a kódex megszerzésével kapcsolatban a helyzet a következő. Ma is élénken előttem áll az a jelenet, amikor a vice-rektor úr irodájában a kódexszel a kezemben megkérdeztem Monseigneur Litt-től, nem volnának-e hajlandók e kódexet eladni Magyarországnak. Ezt a kérdést minden hivatalos felhatalmazás nélkül, mint magánember tettem föl. A vice-rektor úr azt felelte, hogy eladásról szó sem lehet, ellenben ha tudunk nekik olyasmit ajánlani cserébe, ami számukra e kódexnél jóval értékesebb, akkor ő úgy véli, hogy lehetne a dologról beszélni, ez azonban egyáltalában nem függ tőle, sőt ebbe nemigen szólhat bele, erről csak az egyetem tanácsa vagy a könyvtár vezetősége (ma már nem emlékszem, melyik) hivatott dönten. Ebből én arra következtettem, hogy a dolog nem reménytelen (s ma is azt hiszem, nem lett volna reménytelen), tájékoztattam az ügyről a Széchényi Könyvtár akkori igazgatóját, aki a dolog iránt lelkes érdeklődést mutatott, és meg is ígérte, hogy haladéktalanul

megteszi a szükséges lépéseket. Ezzel az ügy kikerült volna az én kezemből, s ezután már csak a belőle fakadó érzékeny kellemetlenségeket élveztem. Hogy milyen súlyos hibák történtek, és milyen kellemetlen helyzetbe sodortak engem, arról ma már nem érdemes beszélni.

A harmadik ponttal kapcsolatban megjegyezhetem, hogy amikor 1947-ben a Mária-síralom kéziratát láttam, még eléggé olvasható, noha az eleje inkább kibetűzhető volt, mindenesetre sokkal halványabb és kevésbé világos, folyamatos vonalvezetésű, mint a kódex latin szövege. A kevéssel azután számomra készített fotokópia, mely birtokomban van, oly halvány, hogy inkább csak a szöveg ismeretében betűzhető ki. Ez különben érthető, hiszen már JAKUBOVICH megállapította, hogy a magyar szöveg nagy részét a könyvnek egyik egykori tulajdonosa teljesen kidörzsölte, nyilván, mert részére érthetetlen volt, sőt talán profán szöveget sejtett benne, ezenfelül a következő lapot ki is tépte, tehát föltehetőleg valaha ezen is magyar szöveg volt. Azt alig tartom hihetőnek, hogy a kódex gyakori (?) forgatása vagy éppen a sokszoros (?) fényképezés halványította volna meg a szöveget. Nem valószínű, hogy nagyon gyakran nézegették, tanulmányozták volna az eredetén a nyelvemléket, és az sem, hogy olyan sokszor esett volna át fényképezésen (én ötről tudok csak). Halvány, kidörzsölt volt az a szöveg a felfedezés alkalmával is, és a GRAGGER-féle fényképmásolaton mutakozó sötét felhők-ből arra lehet következtetni, hogy e másolatot nagyon fölerősítették. De persze ez csak föltevés.

A SZABÓ DÉNES könyvében közölt tábla mikrofilm után készült (SZABÓ szíves értesítése szerint), és valóban a paleográfiában járatlan klisézők elcsúszott, hibás retusálását mutatja. Paleográfiai szempontból tehát valóban értéktelen, noha jól olvasható. Azon persze lehet vitatkozni, hogy egy olyan tankönyvben, melynek nem paleográfiai oktatás a célja, megengedhető-e ilyen, alapjában véve legföljebb csak hasonlító más. De azt hisszük, itt is, mint annyiszor, a szerzőnek és a kiadónak eltérő szempontjai közül nem a szerzőé érvényesült.

Ennyiben tartottam kötelességemnek tájékoztatni a magyar nyelvészeket erről az újabb fordulatról, mely talán módosítja, talán nem a Leuveni Kódex történetének egy mozzanatáról eddig vallott ismereteinket. Minthogy az Új Ember szerkesztője szíves volt megírni, hogy válaszat eljuttatja M u z s l a y professzor úrhoz, lehetséges, hogy a kérdésnek további fejleményei lesznek. Mindnyájunknak érdeke, hogy a részletekben is tisztán lássunk, és valószínű, hogy Louvainben a dolgok tisztázására mégis több lehetőség van, mint itt, az 1940-ben lezajlott eseményektől nemcsak időben, de földrajzilag is távol.

BÁRCZI GÉZA

A becéző szó eleji névrövidítés a mai szóalkotásmódok rendszerében

Mai szóalkotó szabályainknak a MMNyR.-ben levő, eddigi legrészletesebb áttekintésében sem tudtunk sort keríteni rá, hogy tárgyaljuk az *Annus* > *Nusi*, *Ágnes* > *Nesi*, *Árpád* > *Pádi* típusú becézőnév-formálást. A történeti összefoglalások (mint D. BARTHA, Szóképz. vagy MAJTYINSZKAJA, Vengerszkij jaz. II.) szintén nem foglalkoznak vele. A termékek ritka előfordulása és a szóalkotó lehetőségnek csekély termékenysége — ez a kettő nem egészen ugyanaz (vö. Ruzsiczky Éva: Nyr. LXXXII, 200—8) — nyilván igazolhatja is ez eljárást. De már az, hogy fiatalabb és eredete szerint idegennek mondott jelenségről van szó, korántsem befolyásolhatta lényegesen a kirekesztést; s épp ezért, a félreértések elhárítására szeretném most röviden számba venni ennek a mai szóképző eljárásnak érdekes, eléggé sajátos rendszertani összefüggéseit, felemás jellegét.

A szóalkotásnak tudvalevőleg amúgy is azokat a szórványosabb fajtáit a legnehezebb beleszorítanunk egy leíró nyelvtan alaktani rendszerébe, amelyek nem a szabályos tőnek szokásos toldalékolása, hanem vagy csak a szó fonémasorának átformálása — többször pusztá megkurtítása —, vagy ez új „tő”-nek képzővel való megtoldása által hozzák létre a főképp hangulatában eltérő „származék”-ot.

A MNyR. két morfológiai részben is említi a csonkított szótőből kicsinyítő-becéző képzővel alkotott főneveket: a szóképzés egységében Ruzsiczky Éva a kicsinyítő-becéző denominális főnévképzés tárgyalásában többször is kitér rájuk — például a nem hivatalos használatú *Jós-ka* (vö. *József*), illetőleg a társalgási nyelvi vagy épp argóbeli *Árp-i* (vö. *Árpád*) ~ *fur-i* (vö. *furcsa*), *Jan-csi* (vö. *János*) ~ *pul-csi* (vö. *pulóver*) típusra (I, 401—4) —, én pedig az összövegében még KERESZTES KÁLMÁNTÓL összeállított (vö. i. h. I, 52), „A szóalkotás ritkább módjai” című egységben más szempontból, a „szócsonkítás” jelenségére érintem a képzős *Ter-csi* (vö. *Teréz*), *Mar-ci* (vö. *Márton*), *bugy-i* (vö. *bugyogó*) stb. csoportot is, a más-más stílusrétegből vett, képző nélküli *tulaj* (vö. *tulajdonos*), illetőleg *bel* (vö. *belgyógyászat*) típusát is, sőt a szóvégelevetű *tulaj* mellett idézem a szóhangsor elejét is, végét is elhagyó, -i képzős *lanyi* (vö. *villanyos*) meg a szó közepét kivető — osszerántó? — *uccsó* (vö. *utolsó*) példát is (I, 465—6; ez utóbbiakban nagyrészt BÁRCZI GÉZA: MNyTK. 29. sz. nyomán).

A keresztnév becéző módosításának *Nusi*, *Pádi* példaszó jelölte fajtáját szakirodalmunk jól ismeri. MELICH JÁNOS már 1914-ben kimutatta, hogy a régi magyar nyelv szabályosan a név első részét önállósította becézésül, képző nélkül vagy képzővel (vö. a mai *Péter*-nek megfelelő *Pét*, *Peti*, *Pető* stb.-vel); „A becézgetés e módját, az úgynevezett rövidülést, ki lehet mutatni más nyelvekből is, de a magyarban ez nem kölesönzés. Sok nyelvben a becéző alakban a szó eleje marad el. Így lett a német *Hannes*, *Hans* a lat. *Johannes*ből ... A magyarból a becézgetésnek e módját a régiségből kimutatni nem tudom... ezek [ti. a *Betti*, *Nelli*, *Náczi* stb.] nálunk egészen újak, nincsenek száz esztendősek sem s a német-francia műveltség, ismeret terjedésével honosodnak.” (MNy. X, 106.) TOLNAI VILMOS utóbb a kétféle névrövidítés élőbeszédbeli hátterét a hangsúlyviszonyokban határozta meg: „A magyar becéző tő kivétel nélkül az első szótagból alakul, míg más nyelvekben sokszor a második, esetleg a harmadik szótagból lesz a becéző tő; ez kétségtől a hangsúly hatása és felhasználható a becéző nevek származásának megállapítására. Így például *Antal* becéző alakja [olaszul?] *Tonio*, németül *Toni*, mert a hangsúly az *Anto'nio*, *Anto'nius* második tagján van; tehát a nálunk is közkeletű *Tóni* nem a mi nyelvünk terméke, hanem jövevény; magyar becézője *Anti*.” (MNy. XXIII, 171.) — CSEFKÓ GYULA mindezt két ponton módosította: egyrészt a magyar kicsinyítő képzős *Tinka* (<: *Krisztinka*) névváltozatot már 1681-ből is igazolta (MNy. XXV, 369), másrészt hangsúlyozta, hogy „az ilyen módon alakult becézőneveink nem mind idegenből való átvételek (vö. MNy. XXIII, 171). Ugyanis ennek a képzésmódnak a meghonosulása folytán ... régen magyarrá vált keresztnéveinkből hazai talajon is sarjadhattak a fentiekhez hasonló mintára szabott becézőneveink.” (I. h. 368). Egy sereg ilyent idéz is CSEFKÓ (pl. *Albert* :> *Berti*; *Annus* :> *Nusi*; *Etus* :> *Tusi*; *Életke* :> *Letke*, *Letkice*, *Leti*, *Letici*; *Erzsóka* :> *Zsóka*; *Ödön* :> *Dőnci*). Megjegyzendő: az *Árpád* :> *Pádi* példát L. J. már korábban megemlíti (MNy. XVI, 103); egyébként, mint ismeretes, *Tóth Árpád*-nak is *Pádi* volt a beceneve (vö. KARDOS LÁSZLÓ, *Tóth Árpád* 14, 20 stb.). Egy HORGER ANTAL egyetemi előadásait is figyelembe vevő doktori értekezés (VARGA KATALIN, *Becéző keresztnéveink*. Szeged, 1931.)¹ pedig

¹ Megjegyzendő, ez a mű MNy. XVI, 103 utalással közli a *Pádi* becenév *Padi* változatát is. Lehet, hogy él ez utóbbi alak, de a megjelölt helyen nem fordul elő. — A párhuzamos német rövidítésekre l. pl. ADOLF BACH, *Deutsche Namenkunde*. Bd. I, 1. Heidelberg, 1952. 97 kk.

talán még erősebben hangsúlyozza, hogy a régi kettős átvételek „a legutóbbi 200 esztendő folyamán... meghonosodtak”, s „az ilyen irányítósorok analógiájára magában a magyarban is képződtek ilyen idegen típusú becézó származékok” (12). — Anélkül, hogy a jelenség történetének kutatásába igazában belemélyednék, jelzem, hogy e szóalkotó mód már régebben is tudatosodni kezdhetett a magyarul beszélők között. BERRÁR JOLÁN például a régi *Neste* nevet eredetében is magyarnak tartja, mégis ezt írja: „WERTNER adatából... látjuk, hogy a gyakorlatban már 1431-ben él a két név [o: *Anasztázia: Neste*] azonosságának tudata” (MNY. XLVI, 254; vö. MNY. XLVII, 173 is). „Női neveink 1400-ig” című tanulmányában (MNY. XLVII, 154—214) főleg kettős átvételű névpárokat találunk (l. összefoglalóan i. h. 205). PAPP LÁSZLÓ pedig „A nők megnevezése a XVI. század második felében” című értekezésében (MNYj. VI, 56—89) említ egy olyan *Talin : Katalin* megfelelést, mely „ha nem íráshiba”, szintén e szóalkotó mód magyar nyelvbeli meggyökerezését mutatja (82). Az *Évá*-hoz tartozó *Viczá*-t Kisfaludy Sándor „Boldog szerelmé”-ből is ismerem (MM. I, 208). MIKESY SÁNDOR szíves tájékoztatása nyomán pedig azt is tudom, hogy G Á S P Á R J Á N O S 1840 táji erdélyi szavai közt előfordul az *Anná*-val rokon *Nika* és az *Évá*-val összefüggő *Vuca* is (l. MNYTK. 107. sz. 29, 37). — Itt jegyzem meg, hogy a *Leonóra*-ból önálló névvé váló *Nóra* alakulatot s „az idegenes becézó mód” szerint, de már a magyarban keletkezett *Zsóka*, *Zsóci* stb. nevet LŐRINCZE LAJOS is említi (Édes Anyanyelvünk 156—7); KOVALOVSKY MIKLÓS szintén (i. h. 162—3).

Visszatérve a mai magyar nyelvre, annak rendszerében tehát tucatszám élnek olyan névpárok, amelyek a fönti módon ugyan, de nem a magyarban keletkeztek, meg — jóval kisebb számban — olyanok is, amelyekben a rövid alak már a mi nyelvünkben jött létre. Az előzők közül szakirodalmunk legutóbb a *Georgina* :> *Gina* kérdésével foglalkozott (Nyr. LXXXVII, 153). A magyar szóképzés szempontjából fontosabb, második csoportból nemrég céduláztam fel a *Magdus*-t becézó *Duskó*-t (Bárány: Űzött vad 128); feleségem tanártársai, illetőleg tanítványai közt találkoztam a *Ditke* < : *Edit*, a *Zsi*, *Zsizi* < : *Erzsi* stb. névalakulattal is; H. S. barátom pedig egy-két napja hívta föl a figyelmemet arra, hogy Herczeg Ferenc „Fenn és lenn” című munkájában előfordul egy *Attila* értékű *Tila* alak is. Egy tréfásan *Maksziká*-nak nevezett egykori tanártársam neve is *Sziká*-ra szelídült Balassagyarmaton. (VARGA munkájában ezek nem szerepelnek.) Az *Elvirá*-hoz tartozó *Virus*, *Viruskám* előfordul Urbán Ernő egyik novellájában (Új Írás 1964/2: 161 kk.).

Eredete szerint ennyire vegyes és nehezen elhatárolható névanyagban alig lehet élesen meghatározni a magyar szóalkotásban érvényes alaktani és hangtani szabályokat. A legáltalánosabb törvényszerűség mindenestre az, hogy az új névváltozat elején egy — eredetileg csak szótagkezdő szerepű — mássalhangzó van. A *Nusi*, *Tusi* alcsoportban alighanem a kéttagú, *-us* becézó képzős „alapszó” (*Annus*, *Etus*) második szótagja önállósult *-i* további becézó képzővel (l. VARGA i. m.); a *Pádi*-ban az *Árpád* nem becézett szóalaknak második szótagja kapott *-i* képzőt. A *Zsóka* alakot a becézőképző-halmazos, három szótagú *Erzsóka* névalak végső két szótagjának önállóvá levéséből szokás magyarázni (l. CSEFKÓ: i. h. stb.). A *Muci* az *-uci* képzőbokros *Irmuci*, *Emmuci* alakból származott (l. VARGA i. m.). Az *Attila*-ból való *Tila* is háromtagú, de becézetlen névből alakult, s a származékon sincs becézó képző. Az *Iloná*-ból lett *Lóna* (vö. VARGA i. m.) szintén így keletkezett (?); a *Lonci* ennek *-ci* képzős változata. A *Zsizi* < : *Erzsi* jellegű elemismétléses nevek összefügghetnek az idegen *Szizsi*, *Züzü*-félével is; viszont a *Zsi* külön alakulás eredménye is, e *Zsizi*-ből való becézó töelvonás is lehet. A még testesebb névből keletkezett *Nóra* (< : *Eleonóra*, *Leonóra*), *Tina* (< : *Klementina*, *Krisztina* stb.) és sok más effajta rövidülés mint folyamat persze nem vehető magyarnak, a szóközépből önállósult *Cili* (< : *Cecília*) becézőalak sem (vö. EtSz.); mások-

nak (pl. *Zeli* < : *Gizella*, l. VARGA i. m.) pedig annyira nem ismerem a nyelvi előzményeit, hogy nem szólhatok a képzés szabályaihoz.

Az új alakulat tőhangzója az eredetibb névalak magánhangzójához képest néha időtartambeli hangváltást mutat: *Adorján* : *Dóri*; *Cecília* : *Cili*, *Artúr* : *Turi*; de ezek láthatólag csak eredményükben, nem kialakulásukban tartoznak a magyar szóalkotás körébe. Az *Árpád*-hoz tartozó *Padi* alakulat meglétére — láttuk — nincs biztos adatunk.

Kétségtelennek látszik, hogy megkönnyíti egy-egy új becéző névalak elterjedését, ha ugyanez a hangsor más szóként, névként is él, főleg ha ez hangulata szerint is színes nyelvi elem. A *Duci*, melyet VARGA az *Ida* családjában említ, nyilván ilyen — sőt talán a *Muci* is. Az *Erszók*-hoz tartozó *Zsóka*-t, *Zsóci*-t is alighanem megelőzte a *Zsófia*-hoz tartozó, hasonló becézőnév-változat. (Azt talán már mondanunk sem kell, hogy egy becéző névalak tartozhat több „alapszó”-hoz is, több becéző rövidülés is egyetlen kiinduló névhez.)

Az utónevek ilyen jellegű, népinek még ma se igen mondható becézése tehát, ha tovább terjed, ismét szaporítja azokat a jelenségeket, amelyek nyelvünknek a környező nyelvekhez való, egészen részleges és lassú hasonlóbbá fejlődését mutatják (vö. pl. BÁRCZI GÉZA: Nyr. LXXX, 13—4). Meg kell azonban jegyezni, hogy az argóból idézett vagy idézhető játékos párhuzamok (*dő* < : *erdő* stb.: l. MNyTK. 29. sz. 29; *tujázik* < : *hátulja* + *zik* 'ütközön utazik', ezt a harmincas évek argójából ismerem; stb.) e jelenséget lélektanilag amúgy is egyetemesen használható empatikus-játékos szóalkotó lehetőségnek mutatják. (A gyermeknyelvi esetekkel most nem is foglalkozom.) Még az utótagot önállósító alkalmi elvonások egy része is játszi alakulat lehet, vö.: „De ez magam előtt is igen sanyarú kép: jobb így, mint van; csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves felhőntúli világomban örömet repdesnék, megkordul a gyomor s ily nyomós kérdést tesz boldogtalan előrelátással [hozzám]: mit eszünk esztendőre, *Marti*?” (Vörösmarty 1827. február 27-i levele, id. IrtörtKözl. 1963: 33). Nem összetett családnevek (mint: *Rákos* : > *Kos*) hasonló becéző-tréfálkozó rövidítését szórványosan szintén ismerem a nevelők—növendékek világából. Persze a szórványos példákkal szemben a szó elejének becéző vagy játszi önállósítása a magyarban régen is, ma is viszonylag sokaság jelenség (vö.: LACZKÓ GÉZA, *Játszi szóképzés*: NyF. 49. sz. 3, 23; MELICH JÁNOS: i. h.; BÁRCZI GÉZA, A „pesti nyelv”: MNyTK. 29. sz. 29 stb.; BENKŐ LORÁND: MNy. XLVI, 230—3; stb.). Az ikerszóból elvont keresztnévi utótagok analógiáját (*Andi-Bandi* : > *Bandi*) mindannyian jól ismerjük.

Végül — befejezésül — ennyit: ha virágzásnak induló névtudományunk vagy néprajztudományunk a mai névváltozatok összegyűjtésével további anyagot ad, esetleg a fönti „nyelvtani” kép is módosulhat egy kevéssé.

TOMPA JÓZSEF

A magyar nyelvi denasalisatio kérdéséhez

I. LŐRINCZ JENŐ érdekes cikkének (MNy. LIX, 200) mintegy folytatásaképpen egy régi megfigyelésemről számolok be.

Magyar dolgozatokat javítgatva már a húszas években feltűnt, hogy jó néhány tíz-tizennégy éves tanuló a *mindig*, *engem*, *ment*, *nincs*, *tanulunk* szokat *mindig*, *egem*, *met*, *nics*, *tanuluk*-nak írja. Ezeket a helyesírási hibákat nyilván az illetőknek az irodalmitól eltérő kiejtése magyarázza, mint az efféléket is: *azér*, *mingyár*, *bocsájt*, *ajál*, *termelés*, *uzsona*, *dicsér*, *szívessen*, *vót*, *csolnak* stb. — Az utolsó másfél évtizedben Gyulán kívül a gyulai és sarkadi járás egyes községeiben: Dobozon, Gerlán, Gyulaváriban, Lőkősházán, Szabadkígyóson és Újkígyóson, illetőleg Sarkadon, Kőtegyánban, Mezőgyánban, Okányban és Sarkadkeresztúron is megfigyeltem ezt a jelenséget.

2. A gyűjtött anyag szerint egyes tanulók a következő mássalhangzók előtt hagyják el az *n*-et: A) *d, g, b, gy* zöngés mássalhangzók előtt: *midig, miden, mindenki, midnyáján (midján), modta (mota), godolta, csedbe, redesen, elidult, idit, nagy godal (goddal) | egem, egednek, regeteg, gyege, lágol, agol* király | *külöbség, bőrtöbe* került, sőt: *galabok* (vö. alább *Göbkötők*) | *igyen, rogyal (roggyal), midjárt (midjár, miggyár), modják (moggyák)*. — B) *t, k, ty, c, cs, h, s* zöngétlen mássalhangzók előtt: *met, ezetül is, mit* eddig, *tita, titás* | *jó muka, mukások, mindeki, seki, olyakor; miket, bennüket (bennüket), a mi rokonuk, hazákat, mitánnuuk, szorgalmukal (szorgalmukkal), jó bizonyítványukal (bizonyítványukkal); vagyuk, tuduk, voltuk, elmentük, tanulni foguk, mennük* kell | *sarkatyú, rotják, megpillatjuk | Ferec, tácolt, lácal (láccal) | nics, nicsen, sics, sicsen, kilicsel (kiliccsel), közkiccsé | köszöhetjük | elleség*. — Vannak, akik az említett mássalhangzók előtt következetesen elhagyják az *n*-et: *Egem midig elegendnek* moziba. *Miden nap fürödtük*. Olyan jó, *mit ő, seki sics. Regeteg galabot láttuk*. Mások viszont egyszer *mindenki, elmentünk, elindultunk, másszor mindenki (mindeki, mideki), elmentük (elmentük), elidultunk (elindultuk, elidultuk)* alakot írnak.

LŐRINCZ XVI. századi adataiban az *n* a *d, gy (dj), t, k, c, cs, h*, tehát 4 hang (a *g, b, ty, s*) kivételével ugyanazok előtt a mássalhangzók előtt áll, mint a mai Békés megyei adatokban. A XVI. századi példák közül a mai adatok közt is szerepel a *bennüket, Ferec, met, modják* és *nicsen*.

3. Általában azok a gyengébb helyesírású V—VI. osztályos általános iskolai tanulók hagyják el az *n*-et, akik a felsorolt mássalhangzók előtt nem érzik, vagy alig érzik a nasalist, és akiknek tudatába még nem vésődött bele kellőképpen az illető szó helyes írásképe. Ahogy ez megtörténik, fokozatosan csökken az *n* nélkül írt szavak száma. A jelenség a VII—VIII. osztályban már csak elvétve fordul elő, a gyulai és sarkadi gimnáziumban pedig szinte már nem is tudnak róla.

Külön figyelmet érdemelnek a következő *n* nélküli alakok: *goddal, rogyyal, láccal, kiliccsel, közkiccsé, szorgalmukkal, jó bizonyítványukkal*. Abból, hogy ezekben a szókban a kieső *n*-et követő mássalhangzót hosszan írják, arra lehet következtetni, hogy az illetők kiejtésében az *n* már teljesen eltűnt, vagy pedig csak az őt megelőző magánhangzó őrzi a nasalis szint. Ha ugyanis az *n*-et ejtenék, ezeket a szokat *gondal, rongyal, láncal, kilincsel, szorgalmunkal, jó bizonyítványunkal*-nak kellene ejteni, minthogy a mássalhangzót követő vagy megelőző hosszú mássalhangzó a köznyelvi kiejtésben röviden hangzik.

4. Nem tekintve egy korai Békés megyei 1724: *Göbkötők* 'gombkötők' (Békés m. kgy. ir. 108 limitációban) adatot, erre a helyesírási jelenségre a legrégebb nem iskolai adatom 1850-ből való. A gyulai Ru's Bálint Vőfények Kötelességei című, 1850. november 5-i keltezésű kézírásos könyvecskéjében egy *n*-kihagyás van: „szegény szakácsnénk” helyett „szegény szakácsnénk”.

A gyulai V. Szabó János a múlt század hatvanas éveiben írt vőfélykönyvében gyakran hagyja el mássalhangzó előtt az *n*-et. Íme néhány példa: „...uramnak elküldöttjei *vagyuk*, s *általuk* szólítja kigyelmeteket”; „a kigyelmetek elbocsátott követjei *voltuk*”; „tudják kigyelmetek mi *szívük* szándékját”; „a menyasszonyért *gyöhetük-i*”; „*Vőlegényük* párja”; „Búcsúzó szavam zokogva *idítom*”; „Azt fogod sajnálni, *egem mit* neveltél”; „A *miden* jók atyja fizessen meg azért”; „Hogy kezemen *nicsen*, éppen az hía még”; „eledelt hol *kapjuk*”; „a *szakácsnénk* heves természetű”; „Mindenedet jól tud, jobban, *mit* a papné”; „A jobbkezit... *midjárt* bekötötte”.

A nagykamarási Mihály István 1929-ben írt vőfélykönyvéből valók a következő mondatok: „*Egedelmet* kérek ilő alázatal”; „Dicsérjük a Jézust, ki *miket* megváltott”; „örülnek, akik *egem* látnak”; „Menyasszonyi *kotyolás*”; „*nics* ebe [ebben] sem manizs,

sem köméj [sem ánizs, sem kömény]”; „*midjárt* meg kíványa az ember”; „kilencven *kilec*”.

A három vőfélykönyvből idézett adatokban *d*, *g*, *gy* (*dj*), *t*, *k*, *c*, *cs*, *ty* előtt áll az *n*, tehát a *b* és a *h* kivételével ugyanazok előtt a mássalhangzók előtt, mint a mai Békés megyei adatokban. A következő szók a vőfélykönyvekben és a mai Békés megyei adatok közt egyaránt szerepelnek: *eged*, *egem*, *idít*, *míden*, *midjárt*, *mik*, *mit*, *nics*, *nicsen*, *vagyuk*, *voltuk*.

5. Érdemes volna az *n* nélkül ejtett *áslóg*, *ikább*, *kucog*, *migyá*, *muka*, *mukás*, *péz* (valamennyi MTsz.), *kófitál*, *mendikás* (mindkettő NySz.), *hót* (*hant*, alakv. *hont*, vö. 1742: „*be hótolták*” Cont. a M. Kron. 53) stb.-féle alakokat is bevonni a vizsgálódásba.

IMPLÓM JÓZSEF

Még sincs meg Balassi Bálint írástanítója

KOVÁCS ISTVÁN egy cikkben (MNY. LIX, 334—5) levelet közölt, melyet B a l a s s i B á l i n t *kistánítója* írt volna. Ilyesformán kezünkben volna annak az embernek a neve, aki a nagy költőt folyóírássra tanította volna.

Szerencsére a levél fényképhasonmását is közölte a szerző, s így pontosan láthatjuk, hogy nem *kistánító*-ról van szó, hanem *tisztartó*-ról. Csak így érthető, hogy Balassi Bálint nevével lép fel a selmeci tanácsnál, akivel urának annyi dolga akadt. Az aláírás tehát: *Balassi Balint tisztartóia Zolioma*. Ez utóbbi alakot valószínűleg úgy kell érteni, hogy 'Zólyommá', vagyis 'Zólyomban'. A ragot azonban a közlő egyszerűen elhagyta. Ékezetet sehol sem rak fel a levél írója, tehát a *Zólyommá* olvasat lehetséges.

Még egy nevet nem tudott a levél közlője elolvasni. Ez pedig az az egyén, akinek nevében a tanácsnak ír. Helyesen olvasva ez *Lenthworaj*, vagyis *Lentvorai* Pál, kiről részletesen írtam „Új fejezetek B. B. viharos életéből” című tanulmányomban (57—66). Szentmártoni Farkas különben ura jobbágynak nevezi, és egy kölcsönét próbálja behajtani. Ez kétszeresen tanulságos. Egyrészt igazat ad Balassi Bálintnak, aki Bussa falut azért adja neki, mert pénzes embernek ismeri — tehát mint KOVÁCS ISTVÁN levele mutatja, kölcsönököt adott, talán uzsorába —, és azért veszi vissza tőle a falut, mert nem számolt el neki, és mert jobbágytól azt veszi vissza, amit jónak lát, ha hűtelen. Szentmártoni Farkas tisztartó fölötté állt, mint a levél egy mondata mutatja: „az én uram jobbágya jött vala én hozzám”.

Szentmártoni, kit KOVÁCS — nem tudom, mi okból — *Szentmártonyi*-nak ír, valószínűleg Turóc-Szentmártoni lehetett, de mint neve mutatja, magyar ember volt. A *Farkas* keresztnév a magyarságon kívül tudtommal csak a délszlávoknál volt (vö. Bornemisza Péter: Ö. m. 266) babonás célból alkalmazva (*Vlk*, *Vuk*).

A fényképmásolat tanúsága szerint még egy jelentéktelen szó is kimaradt a közlésből: *míg me g nem fjzet az en uram jobbágyanak*.

A levél közlését a fenti adatok mindenesetre megokolják.

ECKHARDT SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Leány. 1. ZSIRAI MIKLÓS (MNY. XXIX, 257—261, MSFOu. LXVII, 432—6) nézete szerint szavunk finnugor elemekből alakult elhomályosult összetétel, melynek első tagja a 'kis, kised' jelentésű *laj*, második eleme pedig az általában 'nő' jelentésű *an, *añ szó. ZSIRAI szómagyarázata általános elfogadtatást nyert (l.: SzófSz., BÁRCZI, TA. 43, Htört.² 64, 147; BENKŐ, *LjTört.* 8; B. LŐRINCZY, KTSz. 175; stb.).

A *leány* szónak e magyarázata azonban az újabban összegyűlt ismereteink alapján — úgy véljük — csak fenntartásokkal állja meg a helyét.

2. ZSIRAI a régiségbeli és nyelvjárási alakváltozatok alapján a szó előzményéül **laian* (**laan*, **laian*, illetőleg **laah*, **laiah*) alakot rekonstruál (i. h. 257—8). E rekonstrukció helyességét nem kívánjuk elvitatni, annyit azonban mégis megjegyzünk, bármelyik változatát fogadjuk el, az a szókezdő és a szóbelseji mássalhangzók szempontjából túl sok magyarázatlanul hagyott feltevést tartalmaz (pl. a szóeleji *ly* problémáját; vö. BENKŐ i. m. stb.).

Az összetétel első tagját ZSIRAI (i. h.) a vogul *lai*, *läi* 'klein' szóval egyezteteti. ZSIRAI forrásként a VNGy.-et (III, 224—5, 227) idézi. Ehhez fűz kiegészítéseket, melyek feltehetőleg ugyancsak a VNGy.-ből (II, 660—1, 768) származnak. (A szóra vonatkozólag MUNKÁCSI-ból még más helyeket is idézhetünk. Vö.: MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 341, IV/2, 118, 131; MUNKÁCSI—TRÓCSÁNYI stb.). A részben ZSIRAI által is említett helyeken azt találjuk, hogy a vogul szó jelentése 'kicsi, kis, kised, kicsinyke, apró' volt. De megvan a szó a MUNKÁCSI-féle ÁKE.-ben (439) is: „É. *lai*, KL. *läi*”, mégpedig 'zsenge, erőtlen, ifjú', „*läi pü* vagy *oäi* 'жиденькой, молодой, не в силах'” jelentésben. Ide tartozik még: VNGy. IV/2, 118: 'жиденькой, молодой, не в силах, пока не укрепнет [zsenge, fiatal, még nincs erőben, nem izmosodott meg] (KÁLMÁN); helyesebben: 'zsenge, fiatal, nincs erőben, még *lam* izmosodott meg'. A vogul szónak ez az utóbbi jelentéscsoportja pedig már némiképp meggondolásra késztet.

A vogul szó hangalakja ugyancsak figyelmet érdemel. A vogul szónak a magyarral való egyeztetése a mássalhangzók szempontjából lehetséges. A magánhangzót illetően azonban már nem ilyen egyszerű a helyzet. Ha REGULY és MUNKÁCSI lejegyzését pontosnak fogadjuk el, akkor a FL. *a*, KL. *ä* alapján a szóban ősvogul **ä* magánhangzót kell feltennünk (vö. STEINITZ, WogVok. 265 kk.). Ez pedig palatalis volta miatt az egyeztetésnek komoly akadályát jelenti. De kérdés, hogy az elavult, MUNKÁCSI idejében már szinte ismeretlen szó a rendelkezésünkre álló feljegyzésekben helyes alakban és pontos nyelvjárásmegjelöléssel van-e meg. Az *ä* lehet *j* előtti *a* jele is (vö. STEINITZ i. m. 304). A REGULY ~ MUNKÁCSI-gyűjtemény történetét ismerve lehetséges az is, hogy minden adatunk KL.-típusú nyelvjárásból származik, s ez alapon a szóban inkább ősvogul **ä* hangot tehetünk fel (vö. STEINITZ i. m. 230 kk.). Ez annál inkább is csábítóan látszik, mert az osztjákban van egy (KARJ.—TOIV. 469a) Kaz. *lq'ä' mti'ä'ti'*, *lq'ä' mti'ä'ti'* 'schwach, schlecht, kraftlos werden (infolge des Alters)' szó, amivel a vogul szó feltehetőleg egybe tartozik. Ebben az esetben a vogul (és az osztják) szó hangtanilag ugyan egyeztethető lenne a magyar szóval, de jelentés tanilag az előbbinél is kevésbé. A vogul és az osztják szó eredeti jelentése ugyanis minden bizonnyal 'schwach, kraftlos' volt, amivel a magyar szó feltett 'kis; klein' jelentése már alig vethető egybe.

3. Az összetétel második tagját ZSIRAI (i. h.) a vogul (KANNISTO, WogVok. 21) TJ. *ḡḡu*, TCS. *ḡḡ* ... FL. *āḡkḡ*, Szó. *āḡu, ḡḡ* 'Mutter; Elenkuh', az osztják (KARJALAINEN, OL. 197) DN. *ḡḡḡ*, Trj. *ḡ'ḡk'i* ... V. *ḡḡk'i*, O. *ä'ḡḡä* 'Mutter', a zürjén V. *āḡ* 'Mutter, Schwiegermutter ... Weib, Frauenzimmer' stb. szókkal egyezteteti, melyek egyúttal a magyar *anya* 'Mutter' szónak is előzményei.

Leány szavunk második elemének a magyar *anya* szó **any-* részével való egyeztetése jelentés tanilag lehetségesnek látszik. A vogul *ḡḡu* 'Mutter; Elenkuh' és az osztják *ḡḡḡ* 'Mutter' szók azonban palatalis voltuk s a szóbelseji **ḡk* mássalhangzó-kapcsolat miatt nem tartozhatnak egybe sem a magyar *any(a)* szóval, sem a *leány* szó második tagjával. A magyar *anya* — amennyiben nem dajkanyelvi eredetű, s nem függ össze az *ángy* szóval — valószínű rokon nyelvi megfelelőjeként a következő rokon nyelvi szókat sorolhatjuk fel: vogul (MUNK.—KÁLM., VNGy. III/2, 254) FL. *āḡḡkḡḡ*, AL. *āḡ*

'anyai nagymama'; zürjén (WIED.) *aň* 'Schwiegermutter (der Frau)', (WICHM.—Уот.) P. *aň* 'Mutter des Mannes', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *aň, aň* 'Frau' (КОМИ-РХССКИЙ СЛОВ., 1961.) *ань* 1. 'женщина', 2. 'хозяйка'; ? votják (WICHMANN: FUF. III, 105) J. *aňž* 'Hanfgarbe'; mordvin (BUDENZ: NyK. VII, 18) E. *aña* : *nizaha* 'napa, anyós; Schwiegermutter'. (Vö.: MUSz. 745; MUNKÁCSI: Nyr. XIX, 147, ÁKE. 132; SETÄLÄ: FUF. Anz. XII, 19, JSFOu. XXX/5, 89; KARJALAINEN: FUF. XIII, 215; EtSz.; MÉSZÖLY: MNy. XII, 7; TECHERT: MNy. XXX, 17—20; UOTILA, SyrjChr. 63; BÁRCZI, TA. 141—2; stb.)

GULYA JÁNOS

Granicásár. 1. A mohácsi vész után vetődött fel az a gondolat, hogy a törökkel szemben határőrvidéket kell szervezni a régi római katonai kolóniák mintájára. A katonai igazgatás alá helyezett és ezredek szerint beosztott határőrvidék szervezésére azonban csupán a törököknek Magyarországról való kiűzése (1699.) után került sor. Az Adriai-tengertől a Tiszáig húzódott a horvát-szlavón határőrvidék. A hódoltság alatt elnéptelenedett területeire horvátokat és szerbeket telepítettek. A horvát-szlavón határőrvidékhez csatlakozott a bánsági határőrvidék, jobbára német és román lakossággal. A határőrvidék nem a magyar kormányzati szerveknek, hanem 1848-ig a bécsi udvari haditanácsnak, később pedig az osztrák hadügyminisztériumnak volt alárendelve. (L.: HÓMAN—SZEKŰ, MTört.³ III, 144, IV, 321 térkép; ÚjMLex. III, 220).

A határőrvidék szervezeti alapja a déli szlávok ősi vagyonjogi intézménye, a házközösség (szerb-horvát *zadruga*) volt. Minden házközösség el nem idegeníthető földbirtokot kapott, melyen szabad parasztok módjára gazdálkodott. Ennek fejében a házközösségek fegyverfogható férfitagjai rendszeres katonai kiképzésben részesültek, és megszabott határőrzési feladatokat láttak el (l. RévaiNLex. IX, 585). Életmódjuk tehát bizonyos mértékben a kozákságéra hasonlított.

2. A szerb-horvát nyelvben a határőrvidék neve a német *Militärgrenze*-nek megfelelő *Vojna grànica* és *Vojna kràjina* volt. Mindkét elnevezést rövidebb formában, jelző nélkül is használták: *Grànica* (tkp. 'határ; határvidék') és *Kràjina* (tkp. 'határvidék'). A szerb-horvát szókinés eredeti szláv rétegébe tartozó *grànica*-ból képződött a XVII. század óta adatolható *gràničar* 'határvidéki lakos' (HASz. III, 387), melynek speciális, 'határőrvidéki paraszt-katona' jelentése főleg a Szerémségben és a Bánságban volt elterjedve (VUK³ 12; IVEKOVIĆ—BROZ I, 338). A *gràničar* szinonimájaként említést érdemel a *kràjičnik*, *kràjišnik*, valamint a török eredetű *seràtlija*, *serhàtlija*.

Az 1871 és 1885 közötti években a horvát-szlavón és a bánsági határőrvidék területén fokozatosan bevezették a polgári közigazgatást. A *gràničar* azonban ennek ellenére továbbra is megmaradt a szerb-horvát szókészlet aktívan használt elemei között. Az újabb szótárak többnyire 'határőrkatona, határőrvadász; határkő; szomszédos birtokos, telekszomszéd' jelentésben tartják nyilván.

A szerb-horvát *gràničar*-ral egyező szavak számos más szláv nyelvben is találhatóak: bolgár *зранувъ* 'határőr, határavadász' | cseh *hraničář*, R. *hraničář* 1. 'határszéli lakos'; 2. 'határőrvidéki paraszt-katona, granicsár'; 3. 'határőr, határavadász' | szlovák *hraničiar* 1. 'határmenti lakos'; 2. 'határőr, határavadász' | szlovén *graničar* 1. 'határőrvidéki paraszt-katona'; 2. 'határőr, határavadász'. A felsorolt szláv szavak némelyike világosan mutatja a szerb-horvát *gràničar* azon jelentésének hatását, amely a határőrvidéken alakult ki. A szerb-horvát szótól való függésük további részleteit csak szótörténeti vizsgálat útján lehetne tisztázni.

A románban a határőrkatonát *granicér*-nek hívják. Ez a szláv eredetű *graničar* 'határ' származéka (CIORANESCU, DiccEtRum. I, 377), de bizonyára hatott rá a déli szláv *graničar* is.

3. A szerb-horvát *graničar* a szabadságharc idején került át a magyarba *granicsár* (ÉrtSz.; ÚjMLex.) alakban. Az átvételnek az volt a háttere, hogy a délvidéki szerbek mozgalmában jelentős szerepet játszottak a határőrvidékiek, és Jelačić horvát bán is határőrvidéki csapatokkal támadt a bécsi udvar biztatására a magyar forradalom ellen.

A magyar *granicsár* életét 1848 májusa óta követhetjük nyomon: 1848: „Ezen ... szerb nép ... harca sikerén nem is kételkedik, mert végvidéki katonai alkotmányánál fogva a puska mellett született és nőtt fel, tehát gyermekkorától fogva fegyvergyakorlat- és ... nyomorúságban megedzett *granicsár*” (Árendás János titeli helyettes plébánosnak 1848. május 31-én kelt jelentéséből: THIM JÓZSEF, A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. II. Bp., 1930. 325). Az Akadémiai Nagyszótár cédulanyagában a *granicsár* legkorábbi előfordulása Arany János műveiből származik: 1849: „[Rózsa Sándor] Fel is ér a *granicsárból* Vagy ötvennel” (Arany J.: Rózsa Sándor: ÖM. I, 56), „[A császár] Ideküld *granicsárját*, vasasát, Buda várán felütötte a sasát” (Arany J.: Van-e olyan ...: ÖM. I, 64).

A *granicsárok* neve azonban nem csupán a magyarság ellen fordult határőrvidéki ezredek révén jutott kapcsolatba a szabadságharc történetével. Határőrvidéki születésű volt Damjanich János tábornok is. Jakov Ignjatović (1822—1889.) szerb realista író így emlékezik meg róla: „Damjanich és Bem 1849-ben a magyarok legnépszerűbb vezetői voltak. Katonáik istenítették őket. Bemet illetően, aki lengyel volt, lengyel forradalmi múlttal, nem lehet csodálkozni; nehezebb volt a helyzete Damjanichnak, miután szerb volt, *granicsár*-fiú, népszerűsége szert tenni ugyanabban az időben, amikor testvérei a magyarok ellen harcolnak... Meggyőződésből volt a magyarok oldalán. Mint *granicsár*-fiú, tudta, hallotta, látta, hogy a *granicsárok* nem hevernek puha párnák között, különösen nem háború idején. A határőrvidéken a »véradó« szörnyű volt. Milyen aránytalanul kellett a *granicsárnak* vérént ontania. Kis területen nagy katonai szeminárium, Ausztria legnagyobb kaszárnyája; míg másoknál egy levert zászlóaljat meg sem éreznek, addig a határőrvidéken szerteszét siránkoznak a gyermekek és özvegyek... Damjanich érzelmeivel és felfogásával ez nem egyezett. Ő harc útján remélt szabadsághoz jutni.” (Csuka Zoltán fordítása: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp., 1962. 293.)

A *granicsár*-ral leginkább olyan írók műveiben találkozhatunk, akik a szabadságharc korából veszik tárgyukat. Nyelvjárási szinten azonban ma is használatos e szó. A magyar—jugoszláv határ mentén így nevezik a jugoszláv határőröket (BOGNER: NéNy. II, 212). Bácskában a kizorító labdajátéknak is *granicsár* a neve, mivel e játékban az a cél, hogy az ellenpártot a határon átszorítsák (BOGNER: NéNy. II, 220).

KISS LÁJOS

Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*. 1. Őseink a Volgán átkelve igen messze elsodródtak az összefüggő erdőségek kelet-európai övezetétől, úgyhogy annak a prémkereskedők révén legfeljebb csak a híre jutott el hozzájuk. Ezért az összefüggő erdőnek ugor-kori *vad elnevezése csak a továbbképzett *vadon* szóban és a *vadállat* összetételben maradt meg, amelynek eredeti jelentése bizonyára 'erdei állat' volt, és csak a mezőségen élők értelmezheték ezt az összetételt 'wildes Tier'-nek, amely összetételből aztán a *vad* szót részint 'wild', részint 'Wildbret' jelentésben ki is következették, majd az utóbbiból a *vadász* foglalkozásnevet képezték.

Az összefüggő erdőséggel őseink csak a Kárpát-medencébe behatolva ismerkedtek meg újból. Eleinte — úgy látszik — az erdős területeket messze elkerülték, és csak a X. század vége felé hatoltak be egyrészt a felvidéki erdős területekre egészen Sárosig, másrészt csak a X. század végén szállták meg Dunántúl erdős tájait (vö. MOÓR: StSlav.

II, 79—84). Ennek a helyzetnek megfelelően a magyar erdőterminológia kifejezései részint szlovák, részint szlovén származásúak.

Azt lehetne várni, hogy az összefüggő erdőségnek valamilyen szláv elnevezése is meghonosodott volna a magyarban. De nem ez történt, hanem a sarjerdőnek *erdő* elnevezése, amely a ligetes mezőségen is meglehetett, vette fel nyelvünkben a 'Wald' jelentést. Két erdőféleséget azért szláv származású elnevezéssel is emlegetnek az oklevelek; az egyik a *haraszt*, a másik a *cserét*.

2. A szláv *chvrast* szóból származó *haraszt*-on (1225.) a régiek a bozótos, cserjés erdőt értették. KNEZSA szerint szavunk 'dumus, rubetum' jelentésben bármely szláv nyelvből származhatnék (vö. SzJsz. I, 213). Ezzel a felfogással nem tudok egyetérteni, mert a szerb-horvátban és a szlovénben a *hrást* szó csak 'tölgy' jelentésben van meg (vö. BERNEKER, Wb. I, 409), hasonlóan a vendben is: *hraszt* 'tölgy' (vö. FLISZÁR, Magyar—vend szótár). A bolgárban a *hrast* szó tényleg 'Busch, Gebüsch' jelentésben van meg. Teljességgel ugyan nem lehetetlen, hogy a Duna-kanyar környékén élő (vö. MOÓR: StSlav. VIII, 287) bolgárok nyelvéből egy ilyen jelentésű szó is került a magyarba, de azért valószínűbbnek látszik, hogy a 'Gestrüpp' jelentésű *haraszt* szó a szlovákból került a magyarba az erdőterminológia több más kifejezésével együtt, ha tudniillik erre a származtatásra lehetőség van. És — úgy látszik — van. A szlovákban ugyan ez a szó jelenleg KNEZSA összeállításai szerint csak a gyűjtőnévképzős *chrastie* szóalakban van meg 'bozót' jelentésben, de hogy egykor valami hasonló jelentésben az alapszó is meglehetett, arra a cseh nyelvi adatokból következtethetünk, ahol az alapszó is kimutatható 'Gebüsch, Gesträuch' jelentésben (vö. KNEZSA: i. h.). Ez okoskodás helyességét teljes mértékben igazolták KNEZSÁNAK szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitásaira vonatkozó legújabb, e cikk megírása után megjelent vizsgálatai, amelyek szerint szavunk második *a*-jának kvantitása cseh, illetőleg szlovák jellegű (vö. NYK. LXV, 92).

Hazai emlékekben azonban ezt a szót több esetben 'ilex', vagyis 'magyal' jelentésben is használták a középkor folyamán. A legrégebbi ide vonatkozó világos adat még 1269-ből való: „Uadit ad frutecta ['bokor'] que uulgariter *teleleu horost* uocantur” (Oklsz. 976); a *telelő haraszt*-on nyilván az örökzöld magyalt kell értenünk. — Egy másik világos adatot KNEZSA említ 1421-ből a ZichyOkm.-ből: „arborum iliceam, vulgo *harazthfa* dictam”. A többi az Oklsz.-ban található „arbor *horozth* — *harazth*” és „arbor *harastfa* — *harazthfa*” adat már homályos, illetőleg bizonytalan. Mivel azonban CALEPINUS-ban ez a szó nyilván valamiféle tévedés következtében 'alnus'-szal van lefordítva, az Oklsz. szerzői ezeket az adatokat 'alnus'-nak, vagyis 'égerfá'-nak értelmezték, ami természetesen nem helytálló. KNEZSA mármost az általa ismert egyetlen biztos 'ilex' értelmezés alapján nem 'magyal'-nak, hanem erős kételkedéssel (két ?-lel) 'tölgyfá'-nak értelmezte az „arbor *haraszt*” stb. kifejezéseket. Ily módon arra a megállapításra jutott, hogy szavunk ebben a jelentésben szerb-horvát vagy szlovén eredetű volna. — E magyarázat helyességében már csak azért is kételkedem, mert az eléggé sok középkori adat közül egyik sem nyújt lehetőséget annak feltevésére, hogy a *haraszt* szónak nyelvünkben 'tölgyfa' lett volna a jelentése, és ilyen jelentésben ez a szó a népnyelvből sem mutatható ki, a délszláv nyelvekben pedig nyoma sincs — úgy látszik — annak, hogy a *hrast* szót valahol is a 'magyal' megnevezésére használták volna. Ezért számomra valószínűbbnek látszik, hogy a *haraszt* szónak 'magyal' jelentése a magyarban fejlődött ki ilyen kifejezésekből, mint *harasztfa* 'bozótfa' és *harasztbokor* 'bozótbokor'; tudni illik a magyal leginkább bozótosokban, vágásokban szokott előfordulni.

3. Egy másik erdőféleség elnevezése középkori oklevelekben *cseret*, illetőleg *cserét* alakban szerepel. Az erre vonatkozó adatokból (Oklsz.) határozottan kitűnik, hogy ez a szó egy erdőféleségre vonatkozott: 1211 [1231! — P. D.]: „in illo *Chereth* est magna arbor

que uocatur Thul''; 1244/1270: „Nemus quoddam quod *Cherech* [*Chereth* helyett] uulgariter appellatur''; 1432: „Penes siluam *Chereth* uocatam''. Az utolsó adat biztosan dunántúli, mert egy németújvári oklevélből való. Ezek szerint ez a szó semmiesetre sem azonos azzal az északkeleti nyelvjárásokból kimutatható *cseret* szóval (MTsz.), amelynek jelentése 'vizenyős réten nádas, kákás sűrűség', amely a legnagyobb valószínűség szerint az ukrán *čerét* 'Schilfrohr, Schilf' szóból származik (vö. KNIEZSA, SzJsz. I, 130).

Az erdőféleség jelentésű *cserét* szóalak azonban csak látszólag tűnt el nyelvünkéből, mert ezt a nominativust tárgyesetnek felfogva elvonták belőle az 'Eichenwald, Gebüsch' jelentésű *csere* szavunkat, amint ezt a szót már HADROVICS is a 'Sumpfwald' jelentésű délszláv *črěto* szóból származtatta (vö. MNy. XXXII, 324). HADROVICS még nem vette észre, hogy az általa feltett *cserét* szóalak 'erdőféleség' jelentésben ki is mutatható. Azonban semmiesetre sem kaj-horvát eredetű ez a szó, ahogy HADROVICS feltette, hanem a régi pannóniai szlovének nyelvéből származik, mert hisz két nyugat-magyarországi helynévből ki is mutatható egykori megléte. Ezek: a Vas megyei *Csörötnek*, amelyet a szomszédos vendek ma is *Črětník* néven ismernek (német neve: *Schrielling*), és ahol ma is van egy *Berekalja* nevű határrész (vö. MOÓR, Westungarn im Mittelalter 23). Azután Sopron megyében van említve a Répce mellékvizeként 1263-ban: „fons *Churutnok*'' , amely névalak valószínűleg egy *Cheretnuk* névalak hibás leírásából származott (vö. MOÓR i. m. 24).

MOÓR ELEMÉR

Véd. 1. A *véd* 'schützen, beschützen, verteidigen' ige legrégebbi adatai a NySz. szerint a XVI. század első feléből valók: GömK. 1516: „Bochasad en segedememre zent Myhal arkhangyalth, ky engemet odyon es *vegyen* mynden ellensegymtwl''; ÉrdyK. 1526—1527: „Meg *vegyech* az arwakat es özwegyöket az hamyss pathwarosoktwl'' (NySz.).

Szavunk korábbi származtatása (MUSz. 568; BALASSA: NyK. XXIV, 265) ma már nem fogadható el (vö. SzófSz.).

KÁLMÁN BÉLA (MNy. I, 161—2) a *véd* igét legutóbb a következő obi-ugor szókkal egyeztetette: vog. (MSz.) É. *vānt*, KL. *voānt* 'falka; Hürde', É. *vāntti*, AL. *vantenti*, P. *vānēpti* 'vezet; führen'; (MTR.) KL. *voānti* ua., É. *vāntaxti* 'vonul'; (MSz.) K. *voāntli* 'költözik; sich ziehen' | osztj. (KT. 229) Kr. *ya nttatā* 'führen, lenken, an der Hand leiten (z. B. ein Pferd, einen Blinden)', Trj. *uān'ā'ā'ā'* 'an der Hand leiten, führen (ein Pferd, Rentier, einen Blinden, ein Kind); ein Boot treideln'; (PD. 2942) Ko. *wānttam*, *wānttatam* 'leiten, führen', J. *wānttam*, ua., J. *wāntam*, *wānttam* 'leiten, lenken'. — KÁLMÁN „Chrestomathia Vogulica'' című munkájában (1963.) a vogul és a magyar szót kérdőjellel kapcsolta össze egymással.

A magyar és az obi-ugor szók összetartozása azonban hangtani szempontból egyáltalán nem lehetséges. Az obi-ugor szó ugyanis nem szóbelseji *nt* hangkapcsolatot, hanem csupán egyszerű *n-t* tartalmaz. Az eredeti **wān-* fő világosan megmutatkozik a következő származékokban: vogul: P. *vānēpti* 'vezet; führen' (a *-pt-* műveltető képző), (MTR.) KL. *voānēs-kwāllā* 'vezető gyeplője' (az *-s* deverbális névszóképző, vö. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 420; KL. *kwoāli* 'kötél'), osztják: (KT. 230) Kaz. *uān' LlttīiAtī* 'führen (ein Pferd, einen Blinden)' (az *-LlttīiA-* képzőbokor). A **wān-* szótőhöz kapcsolják még a következő származékszókat is: vogul (MSz.) AL. *vāntēp*, KL. *voāntēp*, P. *voānēp* 'horog; Angel'; (MTR.) T. *vānp-*, *vānpēl* 'horoggal'; osztják (KT. 227) DN. *wānēp* 'Angel, Angelhaken; Haken, mit dem die Stange des Eiszugnetzes vom einen Loch zum anderen gezogen wird, Fischerhaken', V. *wānā'w'* 'Haken, Bootshaken', Vj. *wānā'w'* 'gestielter Haken (zum Fischfang)'; (hypokor.) 'Klaue des Bären', Trj. *uānānēp'* 'Haken, Angel; Haken (mit dem Fische aus dem Wasser gehoben, d. h. gefangen werden), Fischerhaken', Ni. *uānēp'* 'Haken, Fischerhaken; Angelhaken'. — A vogul É. *vānt*, KL. *voānt*

'falka' a *wān- ige deverbális -*t* névszóképzővel létrejött származéka (SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 440). A *vāntti* 'vezet' ige valószínűleg a *vānt* 'falka' főnév denominalis -*t* igeképzős származékszava (e képzőről l. SZABÓ DEZSŐ: i. h. 231—2).¹

2. Noha KÁLMÁN BÉLA egyeztetése nem fogadható el, *véd* szavunkat mégsem tartom ismeretlen eredetűnek, hanem úgy gondolom, hogy etimológiailag a következő finnugor szókkal tartozik össze: osztják (KT. 270) Ni. *uáŋŋá* 'ansehen; betrachten', Kaz. *uá'ŋ'ŋ'ŋ'* 'ansehen, anblicken; untersuchen (ein Fanggerät); sehen (etw.)', O. *uá'p'tá* 'ansehen, anblicken; sehen (etw.)', (RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz. 44) M. *wànt-*, *wát-*, Sur. *wànt-* 'lát' | zürjén (WUO.) V., Sz., Lu. *vidlĭnj*, Ud. *vidlĭnjis* 'sehen, schauen, hinsehen, besehen, betrachten; befühlen, betasten; kosten, schmecken (tr.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., AV., Sz., Le. *vidlĭnj*, Ud. *vidlĭ'ni*, Pr., FV. *vidlini* 'schauen, anschauen, nachschauen (V., AV., Sz., Le., Pr.), besichtigen, untersuchen, prüfen (V., Le., Pr., FV.), berühren, betasten, befühlen (V., Le., Pr., FV.), versuchen, probieren (Ud., Sz., Le.), kosten, schmecken (den Geschmack prüfen) (V.), besuchen (V., AV.)'.

A mássalhangzók megfelelése terén nincs probléma. Az osztják *wànt-* stb. nasalis nélküli *wát-* stb. töve azzal magyarázható, hogy az *nt* hangkapcsolatból szótagzáró (tehát szóvégi vagy mássalhangzó előtti) helyzetben az *n* több északi osztják nyelvjárásban kiesik (vö.: STEINITZ, OVE. I, 26—7; RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz. 11).

Az osztják szó első szótagbeli magánhangzója ősosztják *ä-re megy vissza (vö. STEINITZ, OstjVok. 60, 96). A zürjén *vidlini* *i*-je is származhatik nyílt *ä-ből (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 316, 325). A rokon nyelvi megfelelők alapján feltehető, hogy a magyar *véd* magánhangzója is nyílt *ä (ε) (> ē > é) volt. Az *i*-ző alakok (NySz.: *videlmez*; MNny. V, 31: *vid*; MTsz.: *megvit*) azzal magyarázhatók, hogy a *véd* *é*-je — minthogy nem váltakozott rövid *e*-vel — egyes nyelvjárásokban átkerült az *i*-ző alakok közé. (Az ilyen újabb keletkezési *i*-ző szavakról l.: FÜR ISTVÁN, Az *i*-zés állapota 94; SULÁN BÉLA: MNyj. I, 26—9.)

A zürjén *vidlĭnj* *-lĭ-* eleme gyakorító képző.

Az egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A 'lát, néz → vigyáz, őriz, véd' jelentésmegfelelésre számos példát idézhetünk rokon és nem rokon nyelvekből egyaránt. Lássunk belőlük néhányat: 1. Magyar *vigyáz* 'achtgeben, achthaben, aufpassen; behüten, beschützen' | zürjén (WUO.) V., Sz., Pecs., Lu., I., P. *vidžnj*, Ud. *vidžnis* 'halten (V., Sz., Lu., P., Ud.); bewahren, hüten, beschützen (V., Sz., Ud.), bewahren (I.), hüten (z. B. Kühe, Pferde) (Pecs.), nachsehen, pflegen (z. B. ein Kind) (Sz.); sehen, schauen, besichtigen (Lu.)' | votják (WICHM.) G. *vožĭnĭ*, M. *vožĭnj*, J., MU. *vožĭni* 'halten; beschützen' | észt *vizama* 'belauern, heimlich beobachten', *vizuma* 'lauern, lauschen' (UOTILA, SyrjChr. 179; FUV.). — 2. Votják (MUNK.) Sz. *ut-* 1. 'néz, szemlél', 2. 'vigyáz, ügyel', 3. 'óv, megvéd, oltalmaz'. — 3. Votják (MUNK.) Sz. *oskalt-* 1. 'megnéz, meg-szemlél', 2. 'felügyel, rávigyáz, őriz'. — 4. Német *warten* 'ausschauen, erwarten' (középfelnémet), 'bewachen, versorgen, sich hüten' (ószász). A szó alapjelentése 'sehen' volt (vö. KLUGE—MITZKA, EtWb.¹⁸).

RÉDEI KÁROLY

A kolozsvári barnasib-ok. I. A címbe foglalt rejtélyes *barnasib* szót a közkézen forgó szótárakban nem lelem, csak erdélyi oklevélszótári gyűjtésem céduláin a XVI. századi kolozsvári számadáskönyvekből² kiírt következő szöveg-részletekben olvastam

¹ Az itt tárgyalt obi-ugor szócsaládot régebben a magyar *von* 'ziehen' igével is egyeztetették (MUSZ. 593; NyH.⁷; SzófSz.). Az obi-ugor szók eredeti palatalis magánhangzójuk miatt (ősvogul *ä, ősosztják *ä) nem lehetnek *von* szavunk megfelelői.

² Helykímélés céljából közelebbi helymegjelölést — szótári gyűjtésem pontos helyjelölésére utalva — itt nem tartok szükségesnek jelezni.

rá vonatkozó adalékokat: 1585: „14 April: Byro es Tanaczhy akarattyabol Mentwnk törwe(n)re Kayantora az *barna Symb* weget, Lukaczhy Deak, Igýarto György, Enmaga(m)¹ is voltam, Zolga byroys volt. . .” | „5. Maý . . . kwlde byro vra(m) az feyedelem(m) lewelet Lonara Kendy Sandornak Perczheny György wytte el az *barna Symb* fýzette(m) neký d. 25” | „Egy Vy *Barnasibot* Benesi Mihalj neuéot fogattunk harom fertaly eztendeore kinek adattatot Biro Vram velem f. 4/66” | „14 Juny. Az feýedelem lewelet kylde byro vram Banffy Farkasnak Bonczýdara az *Barnasib*tol Balastol fýzette(m) d. 25.” | „13. octob(ri)s: . . . az feýedelem lewelet vytte Eggýk *barnasib* Somborra fýzettem d. 37” | „7 Decemb(ri)s: . . . Hozta vtannu(n)k az *barnasib* az vraymtol² az vamrol walo lewelet fýzette(m) d. 37” | „Byro vram Tanachy akarattyabol adata Igýarto Simonnal az 4 *barna Sýb*nak 4 Jyat Melnek az arraert adatot byro vram Igýarto Sýmonnak f. 2” | „Az Zolgaknak valo fýzetesseröl valo Exitus. 21. Janua(rii): Fýzettem az kantoros zolgaknak³. . . Fízettem az négy *barna Syb*nak Ezenkeppe(n) Perczhyny Györgynek Eztendöre fýzette(m) f. 6 d. 25. Rab Jakabnak fýzette(m) eztendöre f. 6 d. 25. Haýdu Janosnak fýzette(m) f. 6 d. 25. Almassy Balasnak fýzettem f. 6 d. 25. Az varos vegezesse zere(n)t fogattunk 2 *barna Sýb*ot fel wdöre Eggýk Mattyus Benedek fel eztendore attam f. 3. Massodýk *barna Sýb* louas Istua(n) fýzettem fel Eztendöre neký f. 3.” | 1586: „7 Junj Gergeolj megien tordara hagi meg kialtatta, senki az Antal napi sokadalo(m)ra ne Jeoieon — / 25. 6 Junj az egik *barnaszib* (!) Almasi Balas is megien Desig es alpretig (!)⁴ az sokadalom meg kialtas feleol attam ennek — / 50.” | „kwltwnk . . . Egeresig az *Barnasib*tol (!) leweleket . . . attam az Utra nekie — / 25” | „30 die octob(ri)s: az *Barnasib* viszen leuelet Eskeoleore attam — / 25” | 1587: „1 Januar(ii): az *Barnasib*oknak (!) Eztendeig valo Jargalasokat (!) meg attam ki teot f. 25/. Thanaczhy vegeszesebeol egj kcz Jyatis veotem nekiek az negj Jyert attam f. 2 /” | „18 Juny Az zegynyek barmat⁵ haýtottak volt be az *Barnasib*ok attam teoleok d. 36” | 1588: „28 Marty . . . Almassy balas *Barnasib* vitte Hidalmassy Tamas deakot keet lowan Zent Mýhalra atta(m) d. 75.” | „8. Feb(ruarii) Byro vram kwlte az eggýk *barnasib*ott Zent egýedre egý lowal attam neký d. 37.” | 1589: „*Barnasib*ok fizetése. Az *barnasib*oknak, Molnar Antalnak, Perczeny Georginek, Magiari Peternek, Zekel Martonnak, fizettem zolgalattiokba f. 25” | „27 Nouem(bris) B(yro) V(ram) P(ararchyolatiabol) Magiari Peter az *Barnasib* vitt Leuelet Czegebe 1 Lora attam nekye f. — d. 50.” | 1590: „Veottenek. Az *Barnasib*ok el. 4 kosh” | „4 July . . . Kyultte Byro vram Az *Barnasib*ot fylere hogy Az Elesth ala hozzak az kazasoknak attam Bodog Janosnak f. — d. 25” | „Mykoron Gardinal (!)⁶ Gyaloban⁷ ment volna. . . eo keglme Byro vramys Gyaloban ment 2 Lowal *Barnasib* Marton 1 loual fýzete(m) d. 25.”

2. Az itt felsorakoztatott *barnasib* adatok nagyon jól tájékoztatnak magára a szó jelentésére nézve. E tekintetben különösen a fentebb közölt, 1585-ből való adalékok tarthatnak számot figyelmünkre. Ezek szerint a kántoros, azaz kántoronként (negyed-évenként) fizetett két városi szolga és két lovas legény mellett a városnak négy *barnasib*

¹ A bejegyzést a sáfárpolgár tette.

² A bírótól és a város tanácsának tagjaitól.

³ Itt következik négy kántorban (negyedévben) 7—7 szolga és 2—2 lovaslegény fizetésének felsorolása. A kántoros (negyedévenként fizetett) szolgák egyenként és negyedévenként 6 forint 25 dénárt, a lovas legények pedig 7—7 forintot kaptak.

⁴ A Doboka megyei Alparét.

⁵ Tudniillik a szegények ispotályához tartozó barmokat.

⁶ Azaz Báthori Endre kardinális, később, 1599-ben néhány hónapig erdélyi fejedelem.

⁷ A Kolozsvártól mintegy 19 km-nyire levő Gyalu, az 1556-ban szekularizált gyalui vártartomány akkori központja; itt az erdélyi fejedelmek egykori várkastélya ma is áll.

néven emlegetett kántoros szolgája is volt. A sáfárpolgári számadásokból ismert egyes esetek figyelembe vételével megállapítható, hogy a *barnasib*-okat ilyenféle szolgálatok végzésére használták fel: 1. A fejedelem és a bíró levelét vitték az egykori Kolozs megyei Egeresre, Zomborra, Szentmihályra, a Doboka megyei Boncidára, Cegére, Esküllőre, (Kendi-) Lónára és Szentegyedre. 2. A bírót kísérték Gyaluba. 3. Deákot (íródeákot) vittek két lovon egy napi járásnyi távolságra. 4. Tilalmasból (?) barmot hajtottak be. 5. A városi sokadalom elhalasztásának megkiáltására küldték őket Désig, Alparétig és Tordaig. 6. A kaszásoknak „élés”-t hoztak a város Torda megyei jobbágyfaluiból: Alsó- és Felsőfüleről. — Ugyanakkor szolgálatuk jelentőségére mutat az, hogy a kántorokon adott javadalmazáson kívül külön is tekintélyes summát (25 Ft) fizettek nekik „eszten-deig való járkálások”-ért, sőt perlekedtek miattuk. Fegyverrel és lóval való ellátottságukról tanúskodnak az itten közölt szűkszavú, számadásbeli adatok: lovon vagy két lovas fogaton mentek egy-egy napi járóföldnyi távolságra, és fegyverzetükben ott volt az akkor még használatos íj is. A *barnasib*-ok tehát a lovas posta-, küldőnc- és rendfenntartó szolgálat teljesítésére felfogadott városi hatósági alkalmazottak voltak. Az, hogy a városi szolgálkkal együtt a *barnasib* is kántoronként 6 forint 25 pénzt (dénárt) kapott, viszont a lovas legények fizetése ugyanerre az időre valamivel több, 7—7 forint volt, arra mutat, hogy a *barnasib*-ok „rangban” emezek után következhetnek. Minthogy azonban a *barnasib*-ok az 1585-i javadalmazás-felsorolásban a lovas legények és a városi szolgák után harmadik helyen szerepelnek, továbbá mivel ugyancsak ez évben az „új barnasib”-ot, Benesi Mihályt csak „három fertályos esztendőre” fogadják meg, másokat meg csak „félidőre” (= fél esztendőre), ebből arra következtetnek, hogy a *barnasib*-ok a városi szolgálktól az alább részletezendő szolgálatbeli különbségen kívül egyebek mellett alkalmaztatásuk ideiglenesebb voltában is különbözhetnek. Talán inkább váltogathatták is őket, mint a városi szolgálkat.

A sáfárszámadások adatainak ismeretében a három városi kántoros szolgacsoport között működési kör tekintetében ilyenféle lehetett a különbség: 1. A városi szolgák a város területén a közbiztonsággal kapcsolatos, tehát „rendőri” szolgálatot teljesíthettek. 2. A *barnasib*-okat főként a város területén kívül teljesítendő különböző szolgálatokra (l. fentebb) alkalmazhatták. 3. A lovas legények a várostól közelebbi-távolabbi pontokig való kíséretésre, postálkodásra felfogadott, negyedévenként javadalmazott alkalmazottak lehettek.

3. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen eredetű lehet ez a *barnasib* szó. Amint az itt közölt adatokból látható, magát e foglalkozásnevet váltakozva hol egységes szóként *barnasib*-nak, hol két tagú, jelzős összetételnek tetsző *barna sib*-nak olvasható alakban (ejtsd: *barnasib* vagy *barnasib*?) írják. Az egybe vagy külön írást azonban a XVI. század végi helyesírás ilyen meg más vonatkozásban való nagyfokú ingadozása miatt a szó etimológiája szempontjából aligha érdemes számításba venni. A szó előttem egyelőre rejtélyes szó marad, s így eredetére nézve egyelőre nem merek nyilatkozni. Legfeljebb közölhetem azt a sejtésemet, hogy mivel Kolozsvárnak a XVI. században, sőt még jóval később is jelentős szász lakossága¹ volt, e szó is e lakosság szókinéséből kerülhetett bele a magyarba. A történeti anyagot is tartalmazó, sajnos, egyelőre csonka szász tájszótárban (Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch. Berlin—Leipzig—Hermannstadt, 1908—1931.) azonban nem lelek e szóra nézve tájékoztatást. Ha tehát szász eredetű is lehet a szó, úgy látszik, a kolozsvári szászszágon kívül más

¹ Az Óvárban például a XV—XVI. században még kizárólag szászok laktak (l. tölem: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 11 kk. és az egykorú városi adókönyveket).

erdélyi szász csoport városi településeinek lakossága nem ismerhette a *barnasib* foglalkozást, illetőleg az ezt jelölő ilyenféle szót. Természetesen mindez csak feltevés. Egyelőre a szó mellé szófejtő megjegyzésként — az előbbi sejtkezés mellőzésével — az EtSz.-ral szólva — csak ennyit írhatok: eredete ismeretlen.

A parányi a Debreceni Grammatikában. Immár több ízben szóvá tették mások (SzófSz.; JAKAB LÁSZLÓ: MNy. LIV, 350) és tettem magam is (MNy. XLIX, 479—80, LV, 126—8, LVI, 374) a *parányi* szó eredetét. Legutóbb egy kis pótló megjegyzésemben magamnak is szóló fejszóválással már utaltam arra, hogy a tőlem felvetett kettős szófejtés-lehetőség közül a török *para* pénznevből való származtatás előbukkan már GYARMATHI SÁMUEL Vocabulariumában (1816.). Mindannyiunkat illető további fejszóválással kell most röviden közölnöm — más irányú böngészgetés közben tett — ama „felfedezés”-emet, hogy a török származtatásra GYARMATHINÁL több, mint két évtizeddel előbb, 1795-ben már a Debreceni Grammatika szerzői ráhibáztak. A jövevényszókról a romantikus korhoz képest különben feltűnő józansággal vélekedő Grammatika (erre nézve l. különösen a 351—2. l.-ot) Toldalékában a „Török, Persa, Arabs és más idegen szókhoz hasonlók” alcím alatt a bennünket itt közelebbről érdeklő szóról ez a néhány szavas szófejtő megjegyzés olvasható: „*Parányi* paráholni *Parah* ture(ice) Monetae pecies minima”. (Az eredetitől eltérő zárójeles rövidítésfeloldás és a dőlt kiemelések tőlem.) Minthogy a *para* itteni alakja és latin értelmezése betűről betűre megegyezik a GYARMATHI idézte formával, illetőleg a tőle adott értelmezéssel, némi joggal gyanakodhatni, hogy a török szófejtés lehetőségét GYARMATHI előtt is a Debreceni Grammatika csillanthatta meg. Ennek némiképpen ellene szól az, hogy GYARMATHINÁL hiányzik a *paráholni* szóra való utalás; a kihagyást azonban lehet GYARMATHI józan etimológiai érzékével is magyarázni, hiszen ez — egyébként ismeretlen eredetű — szónak (l. KNIEZSA, SzlJsz. 904) aligha lehet valami köze a török, illetőleg a törökből kölcsönzött magyar *pará*-hoz.

Akár a Grammatikából ismerte GYARMATHI e szófejtést, akár ettől függetlenül maga bukkant rá, az elsőség látnivalóan mégis — a szófejtő utalások tekintetében is — ezután gondosabban számbaveendő Debreceni Grammatika szerzőit illeti. Még megjegyzem, hogy a tapasztaltak után egy cseppet sem csodálkoznám, ha — az elnézéses játszadozás méltó folytatásaképpen — a Grammatika szerzői is közelesen megfosztódnának a szószármaztatásbéli elsőség dicsőségétől.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS

Mi fér rá a margóra?

Avagy „adalékok” egyes nyelvész-szerzők nyelvi modorosságához... Mert néha a doktor szíve is fáj, és a nyelvész is elkövet stílushibát például azzal, hogy félvállról veszi közleményeinek címadási feladatát.

Foglalkozhatnék itt a különféle „adalék”-os címek bírálatával. A suta és — írásban — emberöltőket áthaldokló *adalék*-ot egy-egy elegáns *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag tökéletesen feleslegessé teszi. És ami felesleges, az már rossz. Mellesleg: jómagam is „*eladalékozód*-tam” egyszer (MNy. L, 32). Szánom-bánom vétkemet, de mentségemül szolgálhat, hogy ez a cím nem a saját szüleményem.

Lássunk egy másik cím-típust: a *margó*-sat! BENKŐ LORÁND fedezte föl a nyelvészek számára (Egy jobbagylevél margójára: MNy. XLVII, 221—9). Már az ő jobbagy-

levele is feltűnést kelthetett volna azzal, hogy margójára a levél terjedelmének többszöröse fér rá, de a cikk sokunknak tetszett, a címe sem volt még elcsépett. Következik a sorban LAVOTHA ÖDÖN (Kukk. Egy finnugor etimológia margójára: MNy. LVII, 219—21). Az ő széljegyzetei is terjedelmesebbek annál a kis szószármaztató cikknél, amelyhez készültek. Ekkor már berzenkedett bennem valami a *margó* ellen. A harmadik szerző IMRE SAMU (Egy levél margójára: MNy. LVIII, 75). Az én szerény kis levelem margóját használja föl. Apró betűkkel írhat, mert sikerül neki több, mint kétszer annyit odakanyarítani.

Mit is akarnak az idézett szerzők címbeli *margó*-jukkal kifejezni? Nyilván azt, hogy megjegyzéseket, széljegyzeteket fűznek valamilyen írásműhöz. A jegyzetelve olvasgató ember számára a fönti címek szemléletesek lehetnének, de csak akkor, ha terjedelmük arányosan kisebb annál a műnél, amelyhez kapcsolódnak. Így, amint vannak, nem szemléletesek. Az, hogy FEHÉR FERENC egy többszáz oldalas regény lapszéleire négy és fél oldalt körmöl, elképzelhető (Dosztojevszkij és a vallás. A „Bűn és bűnhődés” margójára: Világosság IV [1963.], 302—6). Az, hogy IMRE SAMU egy levélke margójára kétszer annyit ír, nem!

Nem vehetjük LAVOTHA vagy IMRE SAMU címeit szerénykedő jellegűeknek sem. Cikkeik fölényes hangneme kizárja ezt a lehetőséget. Talán azt akarják kifejezni, hogy nem rendszerezik eléggé gondolataikat, vagy azt, hogy a kijegyzetelt írásmű gondolatmenetét követik? Ez lehetséges: de megnyugtató indoknak nem elég.

Arra, hogy mi fér a margóra, R a d n ó t i M i k l ó s taníthat meg legjobban. A „Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához” című versében így ír:

„Kihúlt már,	Ételem,
fekete	italom
a parázs;	keserű.
bennem még	Kormozz be
lánggal ég	talpig, te
a tüzes harapás!	fekete düh!” ¹

Mit mondhatok most már Radnóti után? Csak ennyit: a cím is hozzátartozik a tudományos műhöz. A helyes címadás, a nyelvileg jó cím nemcsak a versben, hanem a prózában (nyelvész-prózában) is kötelező.

TÖRÖK GÁBOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kézdíszentléleki Földjegyzék

1503.

A régi írásokat szerető és gonddal őrző volt kedves tanárom, B o r c s a G e r g e l y szülőfalujára: Kézdíszentlélekre vonatkozó iratokat, feljegyzéseket mutatott nekem a negyvenes évek legelején. A sok írás közül két olyan z á l o g o s f ö l d j e g y z é k lap került elő, melyeknek mindkét oldalán végig magyar kézírás van. A földjegyzék betűvel írt keltezése szerint: „ezer othzaz három”-ból való. PAPP LÁSZLÓ szavai szerint:

¹ Hasonló versek: Radnóti: Lapszéli jegyzetek Lukácshez; Ady: Ésaías könyvének margójára. — Kéziratom elkészülte után örömmel olvastam, hogy egy jugoszláviai kollégánk, KOSSA JÁNOS is megsokallta a „margózást” (GRÉTSY: Nyr. LXXXVII, 260).

„az emlék kétségtelenül a XV—XVI. század fordulóján keletkezett”.¹ Szerény szövege félezer év távlatából szól és kér helyet a magyar nyelvemlékek sorában.

Az ismeretlen feljegyző betűvetése egységes és eléggé gyakorlott kéz írását mutatja. Az 1. lap elkentsége miatt nehezen olvasható. A 2. és 3. lapon a szöveg gyakori áthúzása zavarólag hat. Írásában az *a, e, i, o* betűk *á, é, j, ö—ő* hangot is jelentenek. Az *u* és *v* betűvel az *ü* és *w* hangot is írja. *Z* betűje *Sz*-et, *N* betűje *M*-et, *S* betűje *Zs*-t is jelent. A nevek kezdőbetűjét kis- és nagybetűvel, nem következetesen írja.

A földjegyzék egyik lapja 91, másik lapja 93 sorszámmal van ellátva. Az ismeretett keltezés a 93. lap versoján, a két legalsó sorban található. Ezt megelőzően, a 91. lap versoján felül a legelső sorban egy másik dátum is szerepel, sajnos, csonkán, így: „A d 1. . 4 In die domco post festum Circumcisionis”. A csonka szám az 1503-at megelőző valamelyik 4-sel végződő év: vagy 1494., vagy 1484., vagy 1474., vagy 1464. Viszont 1464. nem lehet, mert akkor január elseje (circumcisio) vasárnapra esik; 1494. sem, mert akkor vízkereszt napja esik vasárnapra. A csonka szám tehát csak 1474. vagy 1484. lehet, mert ezekben az években van vasárnapi nap január elseje és hatodika között.

*

1. lap:

R[egistrum] . . . [fide me] *diente* | Chigan gergely foldet m[e]ggy ueotem n[. . . . .] [rg p fls 8. Az | fold az halomnal [M]arthon Janos m[elle]t alol feliel b a l a | Simone melet Luka [G]yeögy ellöt, Az földet nath Tamastol | váltam meggy éoth forintual & fide mediante | Dauti Andras folde nalá zalogban p fls 7[?] Az föld az nagy | Tonal mellettem & | Horuat Balint földé zalogban nalá, p fls 3 az föld az Völgyre | menobē Bartha pal mellet, & & & | Gal balas *foldi* [lehúzva, aláírva:] foldei adatnak a [!?] zalogbā az b e c z I m r e molna elöt p fls. 3. | Ittem Varga Balýntnak egy zanto folde zalogban nallam p fls. 3. az Nagy tonal | David Andras mellet fide mediante | Nagy Mathe Az oroknek egy darabyat zalogba Atta nekē p fls. 3. osps 44 # | Chiuз Mathenak egy zanto folde zalogban nallā p f. . 3. az vt Altalkelőben | Az en Hutom szerýnth Irattam ezeket Nýncz különben, dopzay | Janos györgy dyak előth | 91.

2. lap:

A d 1. . 4 In die domco post festum Circumcisionis | Registrū petri [Bak?] | Ittem Cziky vinczenek egy szantto földé zalogban Nallam p fls. 4. d. 7. Ilyenmod[on] | Hogy az feölde meg zantogek, Negy vgarlas az ky mostan első vgar | Annak vtanna az negy vgarlas Vtan meg eriztem neký penzemeth meg | Aduan, a [!] föld az falu felete a magam kertý zegyre Jö | Ittem dopzay Janosnak egy földé Nallam zalogba p fls. 10. 8. Az hagoban Z a b o | Lörinczne földé mellet fide mediante dopzay Janos szembe | Ittem Jano peter kouacznak egy földé zalogban nallam, p fls. 8. 4 [lehúzva] az . . . . meszo[n] | elekes Mathe Mellet, | Ugyon Jano peternek mas földé p fls 4 zalogban nallam Az kerek t[ő] | Meghet hozýuban vanoncz Istuan Mellet | Ittem pap Janos földé az kerek tho meget, zalogban, nallam, p fls. 4. 2. *öspš*. . . . . | fide mediante 6 vi | Nagy Mathenak egy szantto földé felieb, p fls. 2. ds 4. az Ala menő koznel | Roman Janos mellet, | Niagy thamasnak egy földé zalogban Nallam p fls. 2 *asps*. 4 az salfalui

3. lap:

Ittem Sýmon Imrehnek egy földé. . . . . közep loban Elek Janos mellet | Ittem Bak thamasnak egy zantto földé zalogban fel ol fls üy ds az Halomnal varga | peter mellet | Kis Antalnak egy földé p fls. 2. nallā az halomnal Bak peter mellet | Az Magy Myhalýne öröke, zalogban nallā p fls iij osps 16 | Chintalan Mattyasnak egy fel H[?; talán: *öl?*] földé az Bereske felet p fls 1. | Ittem Andras Benedeknek egy földé nallā p fls 2. az sal-

¹ Ezúttal köszönöm meg PAPP LÁSZLÓ segítségét, ki az olvasatnál és a kézirat idejének megállapításánál segítségemre volt.

faluj domb Alath | Roman Istvan mellet | Czyntalan matyasnak egy darab szena fue⁹ zalagban, nallā p fls 1 ds 4. | az Sar Rew szegyn | 93. | Ittem pap Janos földé az uólgibe menten be labal Volonecz Istvā mellet | Zalagban, Az uarosi Janczo bartalistol Valtottā megy | p ph [lehúzza] phs 2 d 25 | Ittē Mathe mattias földé az h[alo]mna[n]al nallā zalagban p pls 4. M [...] | A[...]cz melleth

4. lap:

Igy vagyon Annak az Alkalma, Hogy mykor Az en penzemet Meg | Agya Annak Vtanna egyzer kazalyam meg luka gyorgy eloth | Merth meg ky Nē tölth Az .3. kazalas | Ittem Varga Balyntnak egy szantto földé zalagba Nallā fls .5. az fold | Az völgý oldalban Mag györgy mellet Borchos | Myklos előth Attam meg az penzet vgyan eő oluasta meg | Bak benedeknek egy fel H [?; talán: *öl?*] földé zalagba p fls .1. | Az Halomnal vgyan Az Bak thamas fel ol földé Az uolt | fide *mediante* | Bak benedek egi rez zena fuue szalagí banalam[!] tiz ozpora heian foldemis Lett | az zena reten vgyan melleten[!] gal balas ellot | zalagba zalagb | Gal balasnak egi folde nalam az eősuem [!] atal kelloben elek ma | tas mellet allol felliel gal miklos mellet tezen öt forintert | annak utanna en Bak peterne atam ugan ezen foldet gal balas[nak] | fls 4 gal balas o maganak szembe uolt [?] | Bak benedek ellot agaston benedek ellot en az en hitom zerint iratam | Chintalan gergelnek egi zanto folde zalagiba nalam az halomna[!] | het forintert razc gergiel m[ell]et az ollal[?] fold feliel feketé. | ezer othzaz harom eztē | doben ualtotam ezeket | Bak benedek ellot iratan[!] a[z én] | hu[töm sz]erint

*

A földjegyzék zálogos földek nyilvántartására készült. Ha a 91. és 93. szám lapok sorszáma, és végig zálogos földeket jegyeznek föl benne, igen sok földdel rendelkezhetett a tulajdonos. Zálogba adás-vevésről szól a jegyzék minden adata. A zálogba adó földjét pénzért meghatározott időre a zálogba vevő használatára bocsátja. A zálogba vevő pénzéért sajátjaként használja — elég gyakran kihasználja — a zálogba adó földjét. Sok visszaélés történt a zálogba adás-vevéssel. A „Hármaskönyv” ezt a joggyakorlatot nyilvántartja, bár bírálólág nyilatkozik róla. A zálogba adás-vétel kézdiszentléleki élő életét igazolja jegyzékünk. Pusztá felsorolás, és így mondatai is csaknem egy kaptafára készültek. A nevek és helynevek sora több tekintetben figyelmet érdemel. Íme a jegyzékben szereplő személyek névsora:

1. Ágoston Benedek	15. Dávid András	30. Márton János
2. András Benedek	16. Deák János	31. Máthé Mátyás
3. Bak Benedek	17. Dopszai János	32. Nagy Máthé
4. Bak Péter	18. Elek János	33. Nagy Tamás
5. Bak Tamás	19. Elek Mátyás	34. Pap János
6. Bala Simon	20. Elekes Máthé	35. Rácz Gergely
7. Bartha Pál	21. Gál Balázs	36. Román János
8. Becz Imre	22. Gál Miklós	37. Román István
9. Borcosos Miklós	23. Horvát Bálint	38. Román Péter
10. Cigány Gergely	24. Jancsó Bartalis	39. Simon Imre
11. Csiki Vince	25. Janó Péter	40. Szabó Lőrincé
12. Csintalan Gergely	26. Kis Antal	41. Varga Bálint
13. Csintalan Mátyás	27. Luka György	42. Varga Péter
14. Csusz Máté	28. Mag György	43. Volonecz (Vanonecz) István
	29. Mag Mihályné	

A legtöbb név két keresztnévből áll, ezért a *Román*-ban az egyház tizenöt ilyen nevű szentje közül valamelyiket kell keresnünk.

A 43 név, bár nem teljes névsor, mégis Kézdiszentlélek alapnévsorának tekinthető. Ha ezt a névsort összevetjük a száz évvel későbbi, úgynevezett Básta-féle lustrum szentléleki rovatával (SzékOkl. V, 182—3), azonos vezetéknevekkel találkozunk. Nyilvánvaló, hogy a földjegyzékekben szereplők a Básta-féle nevek hordozóinak ősei. Mind az 1503-i földjegyzékekben, mind az 1602-i összeírásban meglevő vezetéknevek: *Bak, Barthos, Csiki, Csintalan, Deák, Elekes, Gál, Kis, Luka, Márton, Román, Varga, Voloncz.*

Oláh Jakab nyugalmazott igazgatótanító, Kézdiszentlélek szülötte, negyven éven át tanítója szülőfalujának, 1962. november elején szemtanúként mondotta nekem, hogy szülőfalujában az alábbi családneveket ismerte fel: *Bak, Barthos, Csiki, Csintalan, Csusz, Deák, Gál, Horvát, Jancsó, János, Kis, Márton, Máthé, Nagy, Pap, Rácz, Román, Szabó, Varga és Voloncz.* — Így vált nyilvánvalóvá az élő élet és a történeti adat szerves kapcsolata.

A személyneveken kívül az alábbi helyneveket olvashatjuk: *az halomnál, az nagy tónál, az völgyremenő, Becz Imre malma, az út átkelőben, az hágóban, az kerek tó megett, az alámenő köznél, az sálfalvi domb alatt, középláb, bereske, sárrév szegin, almási hegy alatt, völgy oldal, szénaréten, az ösvényátalkelőben, a fekete u. . .* A helynevek kapcsolatát illetően az Országos Széchényi Könyvtárban felnyitottuk PESTY FRIGYES 1864-i kézirati helynévgyűjteményének vonatkozó kötetét. Ebben a *Bereske* helynév így szerepel: „*Bereske* hajdon csigolyás hely, jelenleg a legjobb búzatermő föld”. Oláh Jakab a szövegben szereplő valamennyi helynevet ismeri. „*Sárré*-nek ejti a nép a *Sár Reu*-nek irt helynevet ma” — mondja.

DOMOKOS PÁL PÉTER

Tallózás a XVIII. század magyar nyelvében

Abárlóvilla. MÁRT. 1807-ben megszaporodnak az *abárol* származékai. Köztük van az *abárlóvilla* (GÁLDI, MSzótIr. 158).¹ Az összetétel előfordulásának korábbi időpontja: 1759: „még a’ konyhán sem vala egyéb, hanem mind ezüst edény egy *abárló villáig*” (Hermányi: NagyDem. 64/124).

Ákotofána. Jelentése: ’mérgező ital’. Előtagjában az *akovita* összetételből ismert *aqua* > *ako* szóelemet találjuk, az utótag egy *Tofana* nevű olasz méregkeverő asszony nevét rejt, aki a XVIII. század elején készítette a magyar nyelvben. Bp., 1935. — GÁLDI, MSzótIr. = GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. — HalmNapl. = Halmágyi István naplói. Közli SZÁDECZKY LAJOS. Bp., 1906.: Mon Irók. XXXVIII. — HARTNAGEL, NémJöv. = HARTNAGEL ERZSÉBET, Újabb német jövevényszavainkról. Bp., 1933.: MNyTK. 32. sz. — Hermányi: NagyDem. = Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heráklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. Sajtó alá rendezte KLÁNICZAY TIBOR. Bp., 1960. A tört szám-lálója az anekdota számát, nevezője az akadémiai könyvtári mikrofilm lapszámát jelzi. — MHazSirV. = Már kétségbe esett magyar hazánknak siralmas vádja. Közli ABAFI LAJOS: Figyelő XV. (1883.). — MZsOkl. V/I., V/II. = Magyar-Zsidó Oklevéltár. Szerkesztették és kiadták GRÜNVALD FÜLÖP és SCHEIBER SÁNDOR. Bp., V/I. 1959. V/II. 1960. — ProtIsk-Dr. = Protestáns iskoladramák. Összegyűjtötte és kiadta BERNÁTH LAJOS. Bp., 1903. RMK. XXI. — SzéchLev. = Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz. Bp., 1929.

¹ A közismert forrásjelöléseken kívül a következő rövidítéseket használom: Andrád: An. I., II. = Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid anekdoták. Bécs, I. 1789, II. 1790. — Bethlen: Önélet. = Bethlen Miklós önéletírása. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH ÉVA. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955. I—II. — DÉSINÉ, Fr. szavak = DÉSINÉ ÉLTES EMILIA, A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Bp., 1935. — GÁLDI, MSzótIr. = GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. — HalmNapl. = Halmágyi István naplói. Közli SZÁDECZKY LAJOS. Bp., 1906.: Mon Irók. XXXVIII. — HARTNAGEL, NémJöv. = HARTNAGEL ERZSÉBET, Újabb német jövevényszavainkról. Bp., 1933.: MNyTK. 32. sz. — Hermányi: NagyDem. = Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heráklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. Sajtó alá rendezte KLÁNICZAY TIBOR. Bp., 1960. A tört szám-lálója az anekdota számát, nevezője az akadémiai könyvtári mikrofilm lapszámát jelzi. — MHazSirV. = Már kétségbe esett magyar hazánknak siralmas vádja. Közli ABAFI LAJOS: Figyelő XV. (1883.). — MZsOkl. V/I., V/II. = Magyar-Zsidó Oklevéltár. Szerkesztették és kiadták GRÜNVALD FÜLÖP és SCHEIBER SÁNDOR. Bp., V/I. 1959. V/II. 1960. — ProtIsk-Dr. = Protestáns iskoladramák. Összegyűjtötte és kiadta BERNÁTH LAJOS. Bp., 1903. RMK. XXI. — SzéchLev. = Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz. Bp., 1929.

uralkodása alatt itatott, azt a' tüzet, a melyet ők veszedelmesnek tartottak, ... el nem őlthatta" (KazLev. II, 83). Később az egyvé olvadt kifejezés tűnik fel: 1793: „Ha árúlkodás kell; rózsá-bokor-alatt el-rejtett handsárok, ... méreg-készítések, *ákokofána*-palatzkotsák ... szolgálnak arra" ([Albert:] Frantzia Szabadság-fa 16). A szót lapalji jegyzet magyarázza: *Aqua toffana* (uo.).

A k t a. Az EtSz. (I, 52) szerint az első adat forrása: MÁRT. 1803. LOVÁNYI GYULA a legkorábbi előfordulás idejét 1644-re javította (MNY. XLIX, 503). Időrendben második adatunk évszáma: 1690: „bejövésse az ellőt (!) az mint az régi *conveniált actacbul* ki teczik, igen nehezen ... engetettet volt megh" (MZsOkl. V/I, 448). A XVIII. század elejéről közlendő adataink szavunk gyakori használatára utalnak: 1708—1710: „[Atyám] micsoda erőszakos ... *divisiót* tön Kutya-falván ..., megvadnak az *acták*" (Bethlen: Önélet. I, 238), „ennek a hadakozásnak *actái* históriára valók" (uo. 319) stb.; 1709: „Ibrahim pasa sokszor kívánta konstancinápolyi *aktánkat* magával *communicál*tatni" (Pápai János törökországi naplói 295); 1710: „Kívánja, hogy azon konstancinápolyi *aktákat* törökre fordíttatván, *communicál*juk vala" (uo. 298); 1710: „Im az balatinci jószággrúl való *aktákat*, kiket hamarjában *excerptál*hattam, megküldöttem" (Széchév. 221); 1718: „Miskey urammal, az egész *actákat* össze szedvén, leírván megküldöm" (uo. 735).

Almanach. Az EtSz. (I, 77) az *almanak* változat első adatszolgáltatóját KRESZNERICSben jelöli meg (1831.), az *almanach* szóalakot KUNOSS, Gyal. 1835. alapján rögzíti. GÁLDI (MSzótIr. 407) rámutat arra, hogy KRESZNERICS Pázmány nyomán jegyezte fel a szót. XVIII. század végi adataink: 1789: „az Lipsiai, Göttingai, és Hamburgi ugynevezetett *Almanachokban* ... szintén annyi az Anonimus, mint az nevét ki-tevő" (Ráday Gedeon: KazLev. I, 256); 1793: „Már két izben kértem a Tek. N. Vármegyéket, hogy a Magyar *Almanaknak* tökéltessítésére megyéjékbeli tisztviselő uraknak personalis Statusát ... fel küldeni ne terheltessenek" (MKur. III, 240). Későbbi leltőhely: „Sopronyban egy ifjú tudós, ... egy német *Almanakot* nyomtatott" (Németh László: KazLev. II, 527).

Aló furt. E két elemű kifejezés első tagja *aló* 'age, vorwärts' jelentésben 1749 óta ismert nyelvünkben (NySz. I, 84), a második elemre csak a XIX. század második feléből vannak adatok: német *fort* > magyar *furt* 'tovább, folyton, folyvást' (EtSz. II, 581). A címül írt kifejezés előfordulásának éve: 1777: „*Aló furt* mi tetszik nékem tselekszem" (ProtIskDr. 307); „*Aló furt* ott ketten immár pereljetek" (uo. 344).

Aló mars. Kitevékelő formulánk első tagja azonos az előbbi kifejezés első elemével, a második összetevőre 'procede; marsch' jelentésben 1807-ből van adatunk (NySz. II, 694). A két szó együttes használatára a következő példamondatokat közölhetjük: 1773 vagy 1774: „*Aló mars!* be szarom a' botot" (ProtIskDr. 133); 1790: „Tsak ugyan siessen ..., öltözzön hamar, és osztán *aló mars!* nints vesztegelni való időnk" (Andrád: An. II, 350).

Anekdota. Az EtSz. (I, 92) csak 1835-ből idézi. GÁLDI egyrészt arra utal, hogy Kazinczy a Bácsmegyeyben (1789.) az *anekdotumocska* alakot használja, másrészt számba veszi a szónak e Kazinczy-adathoz kapcsolódó egyéb előfordulásait és változatait. Szemléjét egy 1793-mal jelzett *anekdota* alakkal kezdi (MSzótIr. 36). Az *anekdota* szóra korábbi adataink vannak: 1789: „Az artzátlan légy-is bátorodik az oroszlanra reá-szállani, sőt a' Király orrára is, mint a 271-dik *Anekdotában* vagyon" (Andrád: An. I, V.) stb.; 1790: „Sok *Anekdotát* el-trantséroztam" (Andrád: An. II, Kedves Olvasó! 1. számzatlan lap) stb.; 1791: „Én az Atyád Biographiáját ... bé-teszem Orpheusomba ... 's meg-töldöm *anecdotaimmal*" (Kazinczy Ferenc: KazLev. II, 135); 1791: „Még egy *Anekdotát!*" (Földi János: KazLev. II, 204); 1792: „*Anekdotás* Ujság ... Posonyi ujj *Anekdota*" (MHirm. I, 57), „Német Országi ujj *Anekdota*" (uo. 59) stb.; 1793: „Hadi

Anekdota'' (uo. II, 119) stb.; 1793: „reá-adák magokat tsaló okoskodásokra, ... sikeretlen *anekdotákra*'' ([Albert:] Frantzia Szabadságfa 7). Ez utóbbi kitételhez jegyzet fűződik: „*Anecdote*, valamelly íráshoz járó toldalék'' (uo.). — Szavunk igei származékáról is tudunk: 1791: „igen-igen kevés időre szállást adok, ... nálam *anekdotáskodhat*'' (Andrád S.: A magyar Democritus életének délig való része 16). A latinosított *anekdotum*-ra GÁLDI (i. h.) 1796-ból hoz példát. Korábról idézhetjük a szót: 1789: „meg érdemlené, hogy a leg szebb *anekdotumok* közzé számláltassék'' (Kazinczy László: KazLev. I, 299); 1789: „Van a' ki új *Anekdotumokat* hoz világosságra'' (Földi János: uo. 360).

A p ó. IMPLÓM JÓZSEF adata: a szó Andrád Sámuelnél fordul elő 1790-ben (MNY. XLVI, 93). Bethlen Miklós is él vele: 1708—1710: „A szegény kis gyermek mondja: *Apó*, kelj fel, menjünk el'' (Önélet. II, 137).

A p r o p ó. HARTNAGEL ERZSÉBET adata szerint első előfordulásának évszáma: 1732 (NémJöv. 13). GÁLDI (MSzótÍr. 279) a következő megjegyzést fűzi a Simai Igazházijában (1790.) fellelhető szóhoz: „lehetséges, hogy Simainál a szó legrégebbi magyarországi példájára bukkanunk. 1793-ban másutt is megtaláljuk''. — A *malapropo* 'rosszkor' jelentésű összetételre a század közepe tájáról van példánk: 1765: „gratiáját oly *mal' a propo* ellenségi bal informatiójára vesztí el'' (HalmNapl. 218). Címül írt szavunkat 'jókor, igaz!', ezzel kapcsolatban' jelentésben a nyolcvanas évekből idézhetjük: 1782: „*Apropo* Az Instrumentumokat Gyömrőre szerezték'' (Kazinczy László: KazLev. XXIII, 10); 1783: „*Apropo[s]*. Tseléd dolgába soha el nem élhetek'' (ua.: uo. I, 47); 1788: „Erre az *apropora* hozom elő, hogy az én Kapitányom egy igen Goromba ember'' (ua.: uo. I, 174); 1788: „*Apropo*s: sok szerentsét a jövő Ujj Esztendőhöz'' (ua.: uo. I, 244); 1789: „*Apropo*s, mig el-felejtünk, hol van a' darab arany?'' (Andrád: An. I, 142); 1790: „*Apropo*s: hogy a Sógorral Krajnik Kapitányal voltam, azt talán már Kláritól tudod'' (Kazinczy László: KazLev. II, 111); „*A propo*s! Sugorodott kezeddél írott leveledben még azt méred szememre vetni, hogy te általad lettem Kapitány'' (Andrád: An. II, 380).

A q u a v i t á z. Az *aquavita* > *ákovita* 'süßer branntwein' jelentésű szavunkra az első adatot 1699-ből CSEFKÓ GYULA közli (MNY. XXVIII, 167). Van korábbi adatunk is: 1678: „Pálénka pedig vagy *aquavita* olyan léssen, hogy itezéje 18 polturán okvetlen elkeljen'' (MZsOkl. V/I, 404). A szó 'kocsmázik, iszik' jelentésű igei származékával Hermányi Dienes József anekdotagyűjteményében találkozunk: 1759: „ha elindult Templomban, megakadt a' kastély kapúba ótt pedig *aquavitázott*'' (NagyeDem. 297/722); „Nánási sem ment Templomba, hanem *Aquavitázott*'' (uo. 319/755).

A v a n t g á r d a. Ma ismert legkorábbi adatunk időpontja: 1793: (DÉSINÉ, Fr. szavak 33). A szót Andrád Sámuel előbb használta: 1789: „Az asztalnál tréfaképen mondja a' Hertzeg Bora Májor Urnak: Az Ur! ki-kéré magának az *Avant-Gárda* (a' nagy sereg előtt menő katonaság) vitelét'' (An. I, 122). A francia szóalak ugyancsak 'előhad' jelentésben már előzőleg feltűnik: 1788: „A 'viadal'-hoz készülő hadi sereget öt részekre szokott fel-osztatni, ... a' negyedik a' Tsarkadsj, az *avant garde*'' (Decsy Sámuel: Osmanografia II, 351).

B a g a t e l l a. Eddig tudott első adatunk 1749-ből *bakatella* alakban jelenteti meg a szót (SIMONYI: Nyr. XLIV, 24); így használja Bessenyei 1772-ben; a *bagatella* változat Amadénál fordul elő 1755-ben (DÉSINÉ, Fr. szavak 33); Verseyi brünni szótári gyűjtésében (1797.) ugyancsak a helyesebb *bagatella* alakkal találkozunk (GÁLDI, MSzótÍr. 207—8). Az első előfordulás időpontját jóval korábbra tehetjük: 1713: „valamint kgd kevésnek tartja az balatinci jószág jövedelmét... szintén úgy én ezt csak *bagatellának* tartom'' (SzéchLev. 455); 1723: „sok rendbéli nyughatatlanságoknak szörzői jünnek előmbe, kiváltképen olyanok, az kik taláng kgdnek is imilyen-amolyan *bagatellákból* álló instantiájukkal alkalmatlankodván, maga magának kgd is tészen nyughatatlan-

ságot” (uo. 1111), „immár is végben ment az conscriptiója azon *bagatella* dézmának” (uo.); 1744/1748: „Nyilván ott a' bekkenyője, hogy *bagatella* 's nem méltó terhes ügy” (Faludi Ferenc: NE. 55). A századvégi lelőhelyek számát is megszerezhetjük: 1790: „nékem ... egykor bajom volt valamely *bakatella* (peccatello) dolog iránt egy asszonnyal, és azután 9 hónappal-is reá emlékezett ugyan azon *bakatella* dologra” (Andrád: An. II, 290); 1790: „sokáig vetekedék az Ura a' Chirurgussal, mivel az egy olyan *bakatellédért* ... igen sokat kívánt” (uo. 329) stb.; 1793: „Egy szegény Oskola-Tanitó ... a maga Oskoláját *Bakatella* Oskolának nevezé” (Andrád S.: Legelső virágos kert 29), „mit lehessen ott tanulni? Semmit sem, mondott a Mester, hanem tsak azt, mi a titulushan van, t. i. bolondságot, kitsinségeket, *bakatellákat*” (uo.30); 1790 körül: „Enyhüljön tüzesült haragod már | Mely terjedt *bakatella* dologbol” (ProtIskDr. 170).

Batália. GÁLDI (MSzótIr. 278) ehhez a SIMAI rímszótárában (1809.) előforduló szóhoz a következő észrevételt fűzi: „Ritkák s ezért különös érdekességgel bírnak az olyan szavak ..., mint... *battalia* (ma: patália) 'praelium, pugna'”. Szövegidezeteink a XVIII. századból valók: 1766: „az ütközetekben szerencsétlen két *battaliát* el is veszített” (HalmNapl. 247); 1789: „Marsall Luxenburg meg-nyeré az NN-nél esett *batáliát*” (Andrád: An. I, 30).

Bergő. KASSAI szókönyvének (1833.) erdélyi nyelvjárási elemei között szerepel a *bergik* ige, amely nyilván a székely *bereg* 'pár' - 'ik' (juh) családjához tartozik (GÁLDI, MSzótIr. 428). Irodalmi előfordulásaira TECHLÉK JÓZSEF mutatott rá, legkorábbi adata 1787-ből való (MNY. XXXVI, 198). A folyamatos történésű melléknévi igenév előfordul a székelyföldi Hermányi anekdotagyűjteményében: 1759: „hánnya veti magát előre Cl. Berekszászi: mint a' *bergő* kos” (NagyeDem. 107/258).

Biliárdozó. DÉSINÉ (Fr. szavak 37) szerint a *billiárdoz* ige Kazinczy „Pályám emlékezete” című művében (1814—1829.) fordul elő először. Az ige folyamatos történésű melléknévi igenevével már korábban találkozunk. Főnévi funkcióban használja Kazinczy László: 1783: „van neki esze, hogy tsak a rosz *Billiárdozókat* köszönti” (KazLev. I, 49); melléknévként jelentkezik Mátyási Józsefnél: 1798: „A' *biliárdozó* golyóbist úgy veri | Hogy tüzé-mesterét-is a' Markórt meg-nyeri” (Verseinek folytatása 86).

Bordélyház. GÁLDI (MSzótIr. 187—8) szerint „Márton szókincsének jelentékeny részét olyan szavak alkotják, amelyeket más forrásból ekkor nem tudunk kimutatni.” Közülük való címül írt szavunk is. A CAL. (447, 618) óta ismert összetételre a NySz. utolsó példamondatát 1659-ből közli (I, 1365). A sort MÁRTON írókortársainak műveiből vett idézetekkel egészíthetjük ki: 1790: „A' *Bordély házokban* mindenütt első tekintetben volt, mert a' kurváknak gyözte torkokat tölteni” (Farkas Antal: Erkölcsei iskola azaz huszonnégy nyágasz históriák 119); 1798: „A' Keresztyén Ifjúságnak a' *bordély házakra* nézve igen hasznos lene (!) a' Zsidó Vallásnak ezt a' válogatós ágazatját régulálul venni” (Mátyási József: Verseinek folytatása 127); „A' Languas egy ollyan *bordély-házban* fogantatott ... pajkos neme a' Tántznak, ... mely által az okosnak látszó ember magából kerengő állatot tészon” (uo. 155).

Bravó. Előfordul Kazinczy Bácsmegyeyjében (1789.), s 1792-től kezdve más régi adatok is igazolják használatát (GÁLDI, MSzótIr. 36—7). Gvadányi már 1788-ban használja: „*Bravo!* Törő Uram!” (PelNót. 58). Az 1789—1792. határvérek közti időtávolságot néhány idézettel hidalnók át: 1789: „*Bravo!* monda a' Generál” (Andrád: An. I, 129); „*Bravo!* kiálta a Generál, a te gondolatod egy arannyat ér” (uo. 142); 1789: Kazinczy Szentjóni Szabó László egyik versének két sora mellé odairja: „*Bravo!*” (KazLev. I, 470). Horváth Ádám erre a mozdulatra így válaszol: „minden sornak utánna írhattad volna a' *Brávót*” (uo. 476); 1790: „A Prónayhoz írt Praefatióért tsókollak. — *Bravo!*” (Kazinczy László: KazLev. II, 101). 1790-ből CSEFKÓ GYULA is közöl adatot (Nyr. LXXIII, 18).

B u d a. GÁLDI (MSzótIr. 333) figyelmeztet arra, hogy a szót az EtSz. csak CzF.-ből idézi, holott az előfordul SÁNDOR, Sokf.-ben (1808.), megvan TAKÁCS RAFAEL hexameteres magyar szójegyzékében (1811.), s közli GYARMATHI, Voc. (1816.) is. Mivel e szótári lelőhelyeken kívül csak az első előfordulás adatát ismerjük — CSEFKÓ közölte 'latrina' jelentésben 1642-ből —, talán nem felesleges idézni a Hermányitól vett szöveg-példákat. Itt ugyanis a GÁLDI említette jelentésbeli elkülönítésre is lehetőség nyílik: 1759: 1. 'latrina'; nem állapítható meg határozottan az árnyékszék zárt, körülhatárolt jellege: „Atyám Uram! vessük a' *budába*” (NagyeDem. 105/255); „Urának künn a' *búdnán* létében, bé mene az Ur házába” (uo. 143/337) stb.; — 2. 'deszkából összerótt árnyékszék'; bódészzerű háztáji alkalmatosság: „s felkelvén mene az ajtóra, [(nóha a' Palotáról szolgál vala egy ajtócska a *Búdd-ra*), de az ajton bajos zár vala” (uo. 184/439). Későbbi adat a második jelentésre: 1766: „látja nyitva a *buda* ajtaját” (HalmNapl. 286). CSEFKÓ adatának lelőhelye: Nyr. LXXIII, 342.

C í m. Az EtSz. (I, 690) szerint a *cím* 'adresse; Briefaufschrift; titulus litterarum' értelemben SzD.² (1792.) óta ismert. Korábbi adatunk: Andrád Sámuel egyik anekdotájának címe: 1789: „A' Frizér Frantzia *Tzimje* (Titulussa)” (An. I, 207). Az anekdota végén olvasható maga a cím is: „A Monsieur Monsieur Jean Schnebeln Friseur de la Parole de Dieu (az az: Ísten Beszéde Parókássának) a N. N.” (uo. 208). A 'valakinek hivatali címe, rangja' jelentésre az EtSz. egy adatot közöl a NySz. alapján 1796-ból. Az időpontot megjavíthatjuk: 1789: „Egy Cárinal annyira szerette a' maga Fő-*tzimjet*, hogy nem imádkozhatott másképpen hanem így: Oh én Ístenem! könyörülj az én alaton Eminentziámon” (Andrád: An. I, 220).

Despota. Az EtSz. csak GYARMATHI, Voc.-ra hivatkozik, holott a *despota* 'tyrannus' előfordulására már a XVIII. század végéről, 1788-ból és 1796-ból vannak adataink (GÁLDI, MSzótIr. 244). A két időpont közé ékelődnek a következő példamondatok: 1790: „Az ujságon kapó Oskola-*Despota* alig várja, hogy jöjjön vasárnap” (Andrád: An. II, 46); 1792: „*Despotának* neveztetik az olyan Uralkodó, a kinek tselekedeteit, egyedül a maga kénnye, s tetszése kormányozzák. Nints nagyobb *Despota* a Világon, mint a szabad szájára botsátott Köz-nép” (MHirm. II, 28), „a szabad szájára botsátott, és magát el-hitt Nép leg nagyobb *Despota* a Világon” (uo. 273).

E k v i p á z s. Felbukkanásának éve: 1793 (HARTNAGEL, Fr. szavak 13). Előbb-ről közölhető adatunk évszáma: 1764: „Némelynek aranyos az *equipázsija*” (MHaza-SirV. 39).

É l ő d i. MIKESY SÁNDOR (Pais-Eml. 358) szerint szavunkat MÁRT. 1800. óta követhetjük nyomon. Valójában történeti múltja korábról kezdődik: 1759: „Mikor Hollandiában, Ultrajectum Várossában egyik rendbéli Magyar Bibliának nyomtatásához fogtak volna, az *élődi* magyar Correctorok vigyázatlansága, és a' Belga betűszedőknek Magyar Nelyvhez való nemértése miatt: — I. Mós. IV. 1. így nyomtatódék ki: Nyergeltem ifiat” (Hermányi: NagyeDem. 144/138); 1790: „Rövid idő mulva azután férjhez-mene egy koborló (Landstreicher) *élődi* emberhez” (Andrád: An. II, 157).

E r g e l y e s é g. GYARMATHI, Voc. Függelékében találjuk e székely szót: *ergoja*. Továbbképzett alakját BARÓTI SZABÓ szótározta a MVir. Told.-ban: *ergojás* 'féleszű' (GÁLDI, MSzótIr. 55). A szónak van *ergeje* változata is (Udvarhely megye: MTsz.). E változat főnévi és igei származékára Hermányi anekdotagyűjteményében akadunk: 1759: A kibelezett halak kútba estek. Kihalászták őket. E merítő mozzanatokra vonatkozik az ítélet: „Bolondság. *Ergelyesség!*” (NagyeDem. 52/91), „a' ki Enyeden kurva, a' bizony Gergelyfáján is úgy *ergelyéskedik*; mert a' macska fel hág a' Gergely fájára is” (uo. 231/565).

F a b r i k a. SIMAI Gazdag Szótára (1814.) az 1788 óta ismert *fábrica* helyett a *fabrika* változatot rögzíti. Ez utóbbi alakot az EtSz. csak a Tzs. 1838. alapján veszi

számba (GÁLDI, MSzótIr. 291). — Mindkét változat első előfordulásának időpontját megjavíthatjuk: 1. *fábrica*: 1753: „Onnan mentünk a Gretzel *fábricájában*” (Halm-Napl. 588); 1787: „Jéféle fákából állanaké a' házak, vagy pedig vājogból?... lehetneé alkalmaztotni Selyem (*Fábrica*) műhelynek...?” (MKur. 158). — 2. *fabrika*: 1752: „Investigálja látom itt a *fabricákat*” (HalmNapl. 549); 1753: „Ott ült [a protector] pompás felesége is. Melyről kell megjegyezmem, hogy ez idevaló civis és minden *fabrikák* inspectora Gretzelius leánya” (uo. 554); 1765: „oly *fabricán* gondolkodnak, mely 20—30 ezeret importáljon” (uo. 173); 1767: „a segesvári vászon *fabrika* inspectorságát kérven, ... feladta az udvarnak, hogy azon száz embereket jó volna azon *fabrikához* applicálni” (uo. 326); 1767: „egy *fabrika* állíttatnék ... Alsatiában” (uo. 27); 1793: „Ki vétetnek közzűlők a' *fabrikákban*, manufacturában, és műhelyekben dolgozó művesek” (MKur. III, 18); 1811: „Fő Herczagsége az ott levő *fabrikákat* meg szemlélvén, ... az egész épületet meg járni, az abban lévő *fabrikatumokat* és *fabrikáló* eszközöket meg vizsgálni, ... végre a *fabrikabéli* munkásokat ... meg ajándékozni méltóztatott” (uo. I, 482).

Fabrikáns. SIMAI Gazdag Szótárában (1814.) „a más adatból nem ismert *fabrikáns* 'der Fabrikant; fabricator'” fordul elő (GÁLDI, MSzótIr. 291). Példáink e szó korábbi használatára: 1793: „Az ott lakó számos *fabrikánsok*, és manufacturisták, munkás legényeikkel egyetemben, ... az Előljárókhoz tsatolták magokat” (MKur. II, 140); 1793: „A Lyoni gazdag kereskedők és *fabrikánsok*, rész szerént el futottak honnyaikból, rész szerént meg ölettenek” (uo. III, 410). Melléknévi szerepben: „mind a manufacturás és *fabrikáns* műhelyek, a patriota seregeknek kezekbe estenek” (uo. III, 22); 1811: a főherceg ellátogatott „a fent nevezett Trentner *Fabrikáns* Ur tzukor főző *fabrikájába* (!)” (uo. I, 482).

Facipő. KRESZNERICS a *facipő*-t forrásmegjelölés nélkül szótározta (1831.), és nyilván SI.-ra (1808.) támaszkodott (GÁLDI, MSzótIr. 395). A szónak 1808-nál korábbi előfordulásáról is tudunk: 1794: „igyekezni kell reá beszélni a' Népet, hogy járjon *fa-tzipőkben*” (MHirm. I, 78).

Fafeszület. A *falegény* összetételt Magyari István a Krisztus-szoborra érti (1602.); egy 1634-ben feljegyzett adat szerint egy Farkas Jakab nevű aposztata a feszületet nevezte *Falegény*-nek (TIMÁR KÁLMÁN: MNy. XXV, 376; idézi SCHEIBER SÁNDOR: Pais-Eml. 374). Alábbi adatunk a két fogalom azonosításának nyelvi bizonyítására szolgál: 1759: „egy Jesuita ... nyújt is a' Cigánynak fekete *fa feszületet*; de a' szegény a' kezével is intvén ezt mondja vala: ... Vidd el azt a' *Fa legényt*, vidd el azt a' *Fa legényt!*” (Hermányi: NagyeDem. 249/600).

Fantasztá. Jelentése: 'képzeldő, ábrándozó, delibábkergető'. Első előfordulását az EtSz. (II, 154) 1835-ből idézi (KUNOSS, Gyal.). Ez évben a szó már novellacímekben is felbukkan: Csató Pál: A *phantasta* (Társalkodó 81). A kifejezés múltja meszebbről indul: 1708—1710: „Soha életemben olyan három *fantasztá* emberrel nem volt dolgom” (Bethlen: Önélet. II, 20); 1759: „Elmene a' Tanácsbeliek közül ama *fántasta* Berzi János is” (Hermányi: NagyeDem. 186/446), „a' Pap vala Böllöni Illyés igen mélancholicus és nagy *Phántasta* Pap” (uo. 269/648); 1763: „Egy *phantasta* Székely nevű praedikatorunk változtatván ezelőtt vallását”, királybíróásra pályázik (HalmNapl. 100); 1766: „a püspök fejevári udvarbírája Sánta András, *phantasta* csíki székely” (Hazánk 1885. III, 288).

Fatális. Első előfordulása 1763-ból adathozható; megvan Csokonainál is 1793-ban (GÁLDI, MSzótIr. 335). A szó jelentkezésének dátumát módosíthatjuk: 1708—1710: „Nagy Sink *fatális* hely nekem” (Bethlen: Önélet. I, 285); „Ebben a *fatális* 1703. esztendőben váltam el fiam Bethlen Mihálytól” (uo. II, 131); 1708—1710: „a te örök'tanácsod szerint eljött már ennek vége és *fatális* periodusa” (Bethlen Miklós Imádságoskönyve:

uo. II, 212); 1752: „*Fatalis* volt nékem ezen holnap” (HalmNapl. 487), „Ezen holnap énnékem igen *fatalis* lőn” (uo. 551); 1762: „Az 1762-ik esztendő az Apostata Erdélyi Uraknak igen *fátális* vala” (Hermányi: NagyeDem. 335/788). A század végéről való adat: 1790: „meg-ivá a *fatalis* orvosságot” (Andrád: An. II, 165), „Annakutánna éltenek együtt leg-nagyobb egyességben; melyet egyéb meg nem zavart, hanem a’ férfinak *fatalis* (szörmenyes) Mártoni napja” (uo. 331).

Fattyat vet. KRESZNERICS forrásmegjelölés nélkül iktatta szótárába (1831.) a *fattyat vetett* 'spuria prolem enixa est' kifejezést. E szótári adatot vehette Pázmányból vagy a népnyelvből, esetleg SIMAI Gazdag Szótárából (GÁLDI, MSzótÍr. 401). KRESZNERICS a kifejezést ismerhette a közelkorú irodalomból is: 1790: „Ugy az urfi-is könnyen meg-halhatna, mert nem busulna e és nem emésztődnék e mérték felett, ha tulajdon édes gyermeke *fattyat* (bitangat) *vetne?*” (Andrád: An. II, 383). TECHERT már rámutatott arra, hogy Andrád a *bitang* szót 'fattyügyerek' jelentésben használja (II, 234), de kifejezésünket nem említi (MNY. XXXVI, 199).

Fattyazik. IMPLÓM a felbukkanás dátumát 1864-ről 1838-ra javítja (MNY. XLVI, 93). LOVÁNYI a szó XVII. századi előfordulására idéz példát 1657-ből (uo. XLIX, 504). GÁLDI (MSzótÍr. 401) KRESZNERICS szótárának elemzése kapcsán mutat rá a szó használatára Kisfaludy Sándor Himfyjében, 1801-ben. Példamondatunk időrendben a második előfordulást jelzi: 1713: „Viczay Ádámné elhált Kövér Pállal, s eddig meg is gyerekezett vagy *fattyazott*” (SzéchLev. 347).

Felfegyverkez. GÁLDI (MSzótÍr. 59) megállapítása szerint NOSZKÓ ALAJOS-nál fedezzük fel először az igét 1791-ben. Az adat ritka találatsnak minősül, mert vele kapcsolatban „még a nagyszótári gyűjtés sem igazít útba”. Szövegidézeteink közül három megelőzi NOSZKÓ kifejezését: 1744/1748: „Akarnám . . . , hogy a’ Tisztátalanság ellen-is jó formán *fel-fegyverkeznél*” (Faludi Ferenc: NE. 210); 1762: „[Erdélyben] örökké szedték a fegyvert a parasztságtól, mit gondol, hogy most *felakarja fegyverkeztetni*” (HalmNapl. 28); 1790: „A szegény Deák ugyan *fel*-vala *fegyverkezve* kotzperdjével, hogy az erőszaknak ellent állhasson . . . Esedezett az életéért . . . a hév fogóval vagy vassal *fel-fegyverkezett* tüzes haragu kovátsnak” (Andrád: An. II, 305). További adataink: 1793: Rajta van a nemzetgyűlés, „hogy *fel fegyverkeztethesse* a Frantzia Ifjuságot” (MHirm. II, 363); 1828: az angol miniszterek „még más hadi hajók felkészítetését az első rangiakból, valamint *fel-fegyverkeztetett* gőzhajókeit határozták-meg a középtengeri szolgálatra” (Hazai Híradó 22).

Fik. Az EtSz. (II, 248) a *fik* 'coire cum femina' címszó alatt csak a *fikomatta*, *fikom adta* szólást idézi a MTsz.-ból, illetőleg CzF.-ből. Az alábbi durva káromkodásra nem utal. Példánk paszkvillus-szövegből való: 1764: „. . . hol van a gatyátok? | Vessétek le kérlek *fikkom* az anyátok!” (MHazaSirV. 44), „*Fikkom* az anyádat!” (uo. 47).

Flotta. Az EtSz. (II, 298) 'hajóhad, hajóraj' jelentésű szavunk első előfordulásának évét 1767-ben jelöli meg. Korábbi lelőhelyeink évszámai: 1703: „Hogy az anglus és hollandus *flottái* kgtekhez közelitnek, igen jó hír” (SzéchLev. 133); 1744/1748: „Rabja ne légy, mikor Ura lehetsz kintsednek; bátor egy egész Spanyol-*Flotta* volna is” (Faludi: NE. 42).

Főpostahivatal. A XVIII. század legutolsó évében köznyelvünk még alig nevezhető összetételt MÁRT. 1799. illeszti elsőnek szótári keretbe. (GÁLDI, MSzótÍr. 178). A német *Hauptpostamt* tükörszavát korábbi forrásból is ismerjük: 1787: „Tessék az illeténekeknek magokat a Posonyi *fő Postahivatalon* jelenteni” (MKur. 64).

Frizíroz. Az EtSz. (II, 508) s a SzófSz. is első előfordulásának évét 1778-ban jelöli meg. Korábbi adatunk dátuma: 1764: „Gróf Tolvaj nem látlak *frizirozott* hajjal!” (MHazaSirV. 48). — A *frizéroz* változat eddigi ismereteink szerint először Csokonainál fordul elő 1793-ban (DÉSINÉ, Fr. szavak 55; GÁLDI, MSzótÍr. 337). Szavun-

kat előbből idézhetjük: 1790: „Az üstök-tépő (Friseur) ki feleségét *frizérozgatta*, ezt írta a' Contoba” (Andrád: An. II, 191).

Früstök. Az EtSz. MÁRT. 1800. nyomán közli; VERSEGI brünni szótári jegyzékében már a XVIII. század végén megvan (GÁLDI, MSzótIr. 208). Adatunk a század közepéről való: 1759: „kelmed ... ma engemet is összevér *früstökk* helyett” (Hermányi: NagyeDem. 71/151).

Galagoly. E székely szó ma ismert első irodalmi előfordulásának éve és lelőhelye: 1790., Andrád Sámuel anekdotagyűjteménye (IMPLOM: MNy. XLVI, 94). A szót az ugyancsak székelyföldi Hermányi is használja: 1759: „nem szólhat vala egy igét is, noha értelem nélkül eleget *galagoly* vala” (NagyeDem. 280/680). Az ige *garagoly* változatára a NySz. (I, 1063) Bethlen önéletrajzából idéz mondatot (Önélet. 174). De Bethlen szövegében a szó már az előző lapokon előfordul: „csengett a ház, úgy *garagolytunk* órákig” (uo. 145), „ezeket az írásokat nagy szapora mammogással elolvastuk, *garagolytunk*” (uo. 147).

Garnizon. A 'helyőrség' jelentésű katonai kifejezésre a ma ismert első adatot DÉSINÉ (Fr. szavak 61) közölte Rákóczi Ferencnek 1707. évi Regulamentumából. Alábbi példamondatunk valamivel korábbi évszámot tüntet fel: 1705: „Szamolyánt, Holicsot mind megvették és az bent levő *gvarnizonokat* (az kik kuruccá nem lettek) Pozsonyban kísértették” (SzéchLev. 179). Későbbi adatunk: 1763: „az csak a *gvardizont* (!) illeti, a guberniumnak más canalison szokott ő felsége parancsolni” (HalmNapl. 99).

Gázsí. Az EtSz. (II, 1147) az első adatot 1795-ből a DebrGramm. alapján idézi azzal a megjegyzéssel, hogy bizonyára van régiebb XVIII. századi adat is. A szó 'katonai havi fizetés' jelentésben így fordul elő a század első negyedében: 1722: „[Kivánta] mind a tiszteknek s mind az közönségeseknek subsystentiája s accomodatioja iránt ugy maga személye (mint oberster és kapitán *gásia* iránt) quartélya assignatioja iránt is ... a maga quartélyának is assignatióját itt ezen szabad királyi városban denomináltatni” (SzéchLev. 991); 1764: „hónap szerint kevés a *gázsija*” (MHazaSirV. 39); 1787: „az most folyó holnapi *Gagimmel* van még 23 frtom” (Kazinczy László: KazLev. I, 126).

Genyedség. ÜRHEGYI EMILIA „*Genny* szavunk és rokonsága” című cikkében (Pais-Eml. 393) említi, hogy a régi *genyetség* főnév megvan Verseyi Ferencnél, „de nem ebben a régóta használatos formában, hanem mint *genyedség*”. Egyszersmind megjegyzi, hogy amidőn a szokásos alak helyett hosszú *ny*-nyel írva „nála *genyedség* szerepel, valószínűleg ez is már a tőle kikövetkeztetett *gennyed* igéből való olyan képzés, mint pl. a *fárad* igéből a *fáradtság*” (uo. 394). Verseginek ezt a határozott közreműködését címszavunk kialakításában kérdésessé teszi a szónak jóval korábbi előfordulása: 1753: „ajakát, ínyit a nyavalya kiette, orcáját egészen elváltoztatta, teste mindenütt, a mi kevés rajta maradt (mivel felette elszáradott), csúnya *genyedségből* és fertelmes materiából állott” (HalmNapl. 561).

Gerebet vet. GÁLDI (MSzótIr. 17) utalása szerint BARÓTI SZABÓ a szólást példamondatba ágyazva az SzD.-ben használja. A kifejezést Baróti Szabó már szótára második kiadásának megjelenése (1792.) előtt alkalmazza Kazinczyhoz írt verses levelében: 1788: „De talán *gerebet* más *vetni* fog ebben” (KazLev. I, 10).

Gusztus. A szó legkorábbi előfordulásaira IMPLOM (MNy. XLVI, 95) mutatott rá: a *gusztus* változat 1788-ban, a *gustus* 1790-ben bukkan fel. Szavunk 'étvágy' jelentésben már a század elejéről adatolható: 1719: „egy héttől fogvást nekem se jó álmom, se ételmemhez való *gustusom* nem vala” (SzéchLev. 808); 'ízlés, kívánság' értelemben később jelentkezik: 1763: „[A jelentést] háromszor is újra kellett írnom, *gustusa* szerint a praesesnek” (HalmNapl. 63); 1765: „[Torma Dániel] leányát nem tudom, micsoda *gusztusból*, talán szépségéért veszi el” (Hazánk 1885. III, 212); 1767: „ebéd felett olvasat magának Polybiust ...; csuda *gustus*” (HalmNapl. 294).

H a z a l e á n y. A XVII. század közepe óta ismert *hazafi* (SIMAI ÖDÖN: MNy. IV, 109; SzófSz.) ikerszava a XVIII. század végén tűnik fel. Batsányi János 1792-ben *Haza-lyány* változatát használja (SIMAI: Nyr. XXXII, 439). Korábbi adatunk a címül írt szó hangalakját mutatja: 1789: „kérek-is minden Jó Hazafit és *Haza-leányt*, hogy a mely szép ebbe vagy más Gyűjteményembe érdemes dolgot tudnak ... velem közleni méltóztassanak. A Nemzet-is jó neven fogja venni, ... hogy segítenek nékem erőtlennek mulatni a Kedves Hazafiakat és *Haza-leányokat*” (Andrád: An. I, Előljáró beszéd XXIV); 1793: „Arra is fognak igen rövideden intetni a Gyermekek, hogy az Istent félni és szeretni kell, ... hogy az emberből idő vártatva jó Hazafi és *Hazaleány* váljon” (Andrád: Legelső virágos kert 30). Ebben az évben a szó főnévi származéka is megjelenik: 1793: „En nem szerelmeskedtem ő-vélle, most is csak a’ virtusát, nagy eszét, és *hazaleányságát* kedvellem” (MHirm. II, 641).

H a z a n y e l v. Szavunk GÁLDI szótártörténeti művének mutatójában mint fontosabb szavaink egyike kapott helyet: Előfordul Földi János nyelvében (1789.), s megvan Versegi szókincsében is (1790.) (MSzótIr. 114, 131). Előbbről idézhető példainkat csak a NSz. gyűjtéséből kiemelt adat előzheti meg e bizonytalan időpont-jelöléssel: 1777 körül (P. BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXXIV, 468); 1778: „... Látsz itt több Magyar Irokat, | S *Hazanyelvünk*et szebb napfényre hozókat” (Kreskay Imre: Hattyuffy Dezső: Költői levelezések: RMK. XXII, 39); 1779: „... én is arról gondolkodom, | ... Hogy’ s miként lehetne bővebb *Haza nyelvünk*” (uo. 63); 1781: „Magyar Grammatika, vagy-is *Haza Nyelvnek* gyökere meg-tanulására való intézet, ugyan a Magyar Nemzeti Oskolák számára Budán 1781” (MNy. LIII, 276); 1784: „Hogy *Haza nyelvünknek* jobb pallérozása | Nem lehetett eddig ... | Nem tsuda ...” (Kreskay Imre i. m. 101) stb.; 1788: „igen nagyon örvendek, hogy kedves *haza Nyelvünk* az én Testvérem által mutathat olyan két Originalis darabot” (Kazinczy László: KazLev. I, 235).

H u n y é k a. Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságnak 1791 után keletkezett kéziratosszótártörédékében a *szem* szó családjához tartozó kifejezések között találjuk a *Szembekötödsdi Játék. Hunyocska* megjelölést is (GÁLDI, MSzótIr. 87). Ez utóbbi játéknevet az erdélyi születésű Andrád Sámuel más változatban említi: 1791: „Már mikor [a Hopmester] annyira tanított volna, hogy szem bé köve-is jól tudnám jászodni a’ *hunykát* (Blinde Maus), gondoskodtanak rajta ... Szüléim, hogy mitsoda könyveket adhatnának a’ kezembe” (A magyar Democritus életének délig való része 8). Andrád egyéb játékról is tud: „Napkeleten vagyon egy néha sokáig tartó vagy inkább fogadásnak neme, melyet Diadeste-nek (nevezzük *El-nyulósdi* v. *Kettösdínek*) hínak” (Andrád: An. II, 98).

H u t y o l l ó. BARÓTI SZABÓ DÁVID a „Paraszti majorság” szójegyzékében (1779–1780.) erdélyi tájszavakat jegyzett fel, köztük ezt a szót is: „*hutyoró* ’sugár, hajló vessző’” (GÁLDI, MSzótIr. 21). Hermányi Dienes más hangalakban rögzíti a szót: 1759: „[A paraszt legényt] Kovács Marci meg tanította vala a’ Tordai Berekben egy *hutyoró-val*” (NagyDem. 100/241). Az ugyancsak erdélyi Andrád Sámuel a következő változatban használja a kifejezést: 1790: „De alig mene-bé amannak szállására, a midőn az actrixok egy-egy nagy *hutyollóval* (verő vessző) meg-jelenének, és a Poétára rohanván, azt irgalmatlanul meg-vesszőzik” (Andrád: An. II, 37). A MTsz. csak a *hutyoró-t* említi; a *hutyolló*-ról szó esik a borág-vitában (TOLNAI VILMOS: MNy. XVI, 36).

I m p o r t á l. Az új EtSz.-ből közölt mutatvány szavunk első előfordulását 1726-ból ismeri (MNy. LVIII, 411). Korábbi adatunk évszáma: 1707: „A’ Fölséges Fejedelem... kívánta azt, hogy mind Ur, mind szegény, attúl a’ mie kinek vagyon, adózzék, nem lehetvén ragaszkodni se Fiscálításokhoz, se Bányák és Harminczadok Proventussához, a’ kiknek ugyan hire vagyon, *importálnak* is esztendőnkint egy-néhány százezer forintokat” (Rákóczi Tár I, 10).

Konvoj. A katonai műnyelv szava. Széchényi György a 'conviare' forrás-jelentést (BLOCH—WARTBURG, DictÉtFr.³) érzékeltető 'kíséret, fedezet' értelmében használja: 1706: „Ha valami *confoi* [így!] által bejűhetne az asszony, még életben érné” (Lev. 191), „Igen olvasztó szél támadván éppen meg nem maraszhattam ő kgmeket, délután 3 órakor megindulván elegendő *confoit* adván által igen későn ... az Hansaságon mégis szerencsésen penetrálhattak Pomogyra” (uo. 464); 1714: „Sokad magával s feles lóval s *confojal* (!) ment ő kgme által” (uo. 484). Azonos értelmű alakváltozata: *convoy*: 1708: „az Sidok számára ... e tájjon leendő tisztek *Convoyt* is mindenkor illendő fizetésért tartozzanak nekiek adni” (MZsOkl. V/II, 92).

Könyvtár. Ma ismert legkorábbi adatunk évszáma: 1782 (SzófSz.; SIMAI Ödön: MNy. VII, 258). Előbbi időpont: 1778: „Mínthogy 'e szép *könyvtár* gondviselésében | Nevelkedik, repdez örömmöm szívemben” (Kreskay Imre: Hattyuffy Dezső i. m. 37), „Volt akkor a Szerző Első Remete Szent Pál nevét viselő Paulinus szerzetnek Pesti klastromában a *Könyv-Tárnak* avagy Bibliothekának Gondviselője” (uo.).

Kurázs. E francia jövevényszó első előfordulásának éve: 1793 (DÉSINÉ, Fr. szavak 48). — Faludi Ferenc még az idegen eredetit illeszti magyar szövegbe: 1744/1748: a „la *courage* a' bátorság Isteni szentség a' katona előtt” (NA. 162). Rövidesen azonban már megjelenik a szó magyarrá hasonult alakja: 1753: „ha *kurázsio*k van, menjenek le egy koszperdre” (HalmNapl. 586). Halmágyi írásmódja változó: 1763: „a generális mondta, hogy van *curasijok*, jó katonák válnak belőlők” (uo. 52); 1767: „magának se kedve se ereje, se *curageja* nem lévén” (uo. 223); 1773 vagy 1774: „Nints *kurási* nints parúgel, Jo Kriska te úgy fogyól el” (ProtIskDr. 125); 1794: „meg-tartotta még illy rettentő környülállások között is a' *kurázsiját*” (MHirm. 10).

Kurva h. a. j. ZOLNAI BÉLA (NytudÉrt. 38. sz. 203) a MTsz.-ból idézett *kurvaszekér*, *kurvavirág* szón igazolja, hogy a számba vett összetételek előtagjának pejoratív, lekicsinylő funkciója van. Ide kapcsolódik címül írt szavunk is, amelyet Hermányi Dienes József 'paróka' jelentésben használ: 1759: „Fütyülni nem tudok — soha *kurva haját* nem viseltem” (NagyeDem. 219/535), „Ha mer is hozzá bé maga az Oskolába *kúrva haját* (: a' parókát így nevezi vala:), de tudom, hogy nem mer velem szembe szállani” (uo. 294/715).

Kurvaház. A NySz. (I, 1370) egyetlen adatot közöl, mégpedig szótári lelőhelyről: PPB. 1. Szövegpéldánkat korábbról idézzük: 1759: „az Ifjúságot koc zabuzotával, *kúrva házba* járó fattyaknak 's húszfontosoknak szidta” (Hermányi: NagyeDem. 232/571).

Lantkocsi. Az OklSz. adatát a bécsi közös pénzügyi levéltár XVII. századi irataiból idézi. Irodalmi előfordulásának feltehetően első lelőhelyén a 'vehiculum publicum; Landkutsche' jelentésű összetétel előtagja még az átvétel közelségét bizonyítja: 1708—1710: Egy kereskedő „a nagy *landkocsi* ablakában két ember helyén ült” (Bethlen: Önélet. I, 180), „menék *Landkocsin* negyedmagammal Bécsbe” (uo. 214). Széchényi György már a címül írt szóalakot használja: 1713: „tegnapelőtt estvére 4 *lantkocsit* parancsolt Rákosra” (Lev. 404); 1721: Fiam Bécsből „nem *lantkocsin*, ... hanem postakocsin ment föl” (uo. 927).

Lantkocsis. Az 'auriga vehiculi publici' jelentésű szóra is csak egy adatot ismerünk 1678-ból (OklSz.). Széchényi György él vele: 1718: „azon *lantkocsis*, az ki ő kgmét Pozsonyban viszi ma, vissza fog térni” (Lev. 643); 1721: „megüzente *lantkocsis* által menyem asszonynak, hogy okvetetlen Sopronban lészen” (uo. 927).

Leble. Barczafalvi szava: *lebel* 'gyenge szellő' (GÁLDI, MSzótIr. 321). András Sámuelnél így fordul elő: 1790: „ekkor még tsak leg-kissebb szellő (*leble*) sem lebbentett” (An. II, 376).

Levelestár. MÁRTON ISTVÁN CELLARIUS-átdolgozásában (1808.) az *archivum* nemcsak 'kantzellária', hanem 'levelestár' is (GÁLDI, MSzótIr. 85). Az újszerűnek látszó azonosítás: *archivum* = *levelestár* már előzetesen megtörtént: 1787: „A' F. Monarkha parantsolni méltóztatott, hogy a' Magyar *Leveles-tárok* (Archivum) Elenchussa újra felhányassék” (MKur. 189). A szótározás idején túlról idézhető szövegpéldánk: 1811: „a *leveles-tárat* (archivumot) ... meglátogatni... méltóztatott” (uo. I, 482).

Ma dá m. HARTNAGEL tanulmányában (NémJöv. 13) a szó hazai előfordulásait jelző évszámok közül a legkorábbi adatot a forrás nélkül idézett 1725. év jelöli. Széchényi György leveleiben már előbb ezzel a szóval idézi menyét: 1718: „Úgy hallom, ... vadászatra invitáltattak alá, fiamtúl-e vagy inkább az *madam* securitásának kedvéért sollicitálta lemeneteleket?” (Lev. 687); 1718: „*Madam* kedvetlen vala” (uo. 697).

M a r g ó. A SzófSz. szerint e latin szó magyar nyelvi életének kezdő éve: 1835. Példamondataink korábbi időpontot tüntetnek fel: 1708—1710: „mind ennek a három szónak első syllabája *brevis*, elébe is írta a papirosnak fenn a *margóján*” (Bethlen: Önélet. I, 147); 1721: „Én azért kgd levele *continentiája* szerént semmit az föltett *specificatió*-nak *margójára* nem [írtam]” (SzéchLev. 944).

M e s e b e s z é d. Az *adagium* értelmezése MÁRTON ISTVÁNNÁL (1792.) kérdéses: „'példabeszéd, mese-beszéd' [!]" (GÁLDI, MSzótIr. 78). Szavunk az ÉrtSz. szerint „1. (ritk.) 'meseszámbe menő, meseként elmondott költött elbeszélés.'” Ennek a jelentéstartalomnak felel meg Hermányi Dienes szóhasználat is: 1759: Szigeti János enyedi civis „ótt Toroczka Jánósnál a' sok *mese mondással*, tréfával, leve éppen asztali Ember” (NagyDem. 243/592), „Szigeti János felöll pedig meg hallá Inczédi Jó'sef hogy olyan *mese-beszédeket* tud” (uo. 243/594).

N i k o v i t z. A TAKÁCS RAFAEL rímszótárában (1811.) felsorolt -icz végű szavak egyike (GÁLDI, MSzótIr. 254). A szó irodalmi szövegben is előfordul: 1795: „Sem bibitz, szarka, *nikovitz* | Sem kis verébfi, sem stiglitz!” (A jótévő zarándok. Egy víg-babonás énekes játék 61).

P á n t o f l i. E 'papucs' jelentésű jövevényszavunk első előfordulását WERTNER MÓR közölte 1679-ből (Nyr. XLIII, 412). IMPLÓM újabb adatának dátuma: 1724 (MNY. LVIII, 226). Példamondatunk a két időpont közé ékelődik: 1714: „Csak attul fél, hogy ... lábait el ne törje, de hiszen *pantafflit* köll ... csináltatni” (SzéchLev. 477).

P a r á d é. IMPLÓM a szó használatának legrégibb dátumát 1736-ban jelöli meg (MNY. XLIII, 307). Első előfordulása korábbi adatolható: 1722: „Az lovak ... szépen voltanak fölöltöztetve, s nagy *parádét* is mutattak” (SzéchLev. 1061). Mivel a SzófSz. 1801-ből közli az első adatot, következő idézeteink időrendben a szó harmadik lelőhelyét jelzik: 1764: „Bárá Sándor néked jobb otthon maradnod, | Mint köntösödet *parádén* koptatnod” (MHazaSirV. 42), „Oda van a költség, oda van a jószág is, | Kopik a *parádé*, nő az adósság is” (uo.); stb.

P e p e. BARÓTI SZABÓ a MVir. Told.-ban (1803.) felvette e gyermeknyelvi szót: *pepe* 'kenyér' (GÁLDI, MSzótIr. 55). Andrád Sámuel tágabb értelmezéssel használja: 1790: „a *pepe* (eleség) meg-kezde szűkülni” (An. II, 151).

P e r v á t a. KASSAI szókönyvének (1833.) jóvoltából tudjuk, hogy az 'árnyékszék' neve az ő korában *perváta* volt (GÁLDI, MSzótIr. 432). Ennek a CAL. 429.-ben előforduló szónak jelentéstartalmát szótári értelmezés nélkül is megközelíthetjük Andrád Sámuel gúnyos-tréfás könyvajánlása felől: 1789: „a' kinek ez a' Könyvetske nem tetszik, ne vegye-meg, vagy ha meg-vette, hordja a *pervátára* kevés pénze árrát, és annyiszor hasznát veheti, a' hány levél benne vagyon. Mely szerént leszen haszna a' Könyv pappirossának” (An. I. Előljáró beszéd XXXI). A kötet egyik anekdotájának címében is előfordul a szó: „Óltsó koszt és drága *perváta*” (uo. I, 259). Értelmére a szövegből lehet következtetni. A tartalmi elemeket nehezebb felfedezni Mátyási József metonimikus

szóhasználatában: 1798: „Tsak maradjon benne az erköltsi épség, | Melly nélkül tsak tzi fra *perváta* a' szépség” (Verseinek folytatása 140).

Pomádé. Az olaszos változat hangalakja és felbukkanásának éve: *pomáta*, 1748; a németes változaté *pomádé*, 1783 (HARTNAGEL, NémJöv. 12). Ez utóbbi változatra korábbi adat: 1764: „igen szereti a ... *pomádét*” (MHazaSirV. 41). Ugyanitt előfordul melléknévi származéka is: „be bűdös hajad a *pomádés* vajtól” (uo. 48).

Postaház. GÁLDI Sándor István neologizmusai között említi. Megjelenésének időpontja: 1793 (MSzótÍr. 249). A szó korábbi előfordulására SIMAI ÖDÖN mutatott rá: 1763 (Nyr. XXXII, 91). Az összetételt megtaláljuk már Bethlen Miklós szókincsében: 1708—1710: „Első szállásom a Schwannal tőszomszéd szegeletház ..., most a nagy *postaházzal* ellenben” (Önélet. II, 151); későbbi adatunk: 1752: „Megállott hintaja a *postaház* előtt” (HalmNapl. 504).

Rakéta. Első előfordulásának adatát SZABÓ T. ATTILA közölte 1784-ből (MNY. XXXVIII, 305). Újabb lelőhelyekre utalt IMPLÓM JÓZSEF: 1792., 1794. stb. (MNY. XLVI, 275). Közlendő példamondataink részben korábbi évszámokat jelölnek, részben a már ismert időpontok között helyezkednek el: 1752: „legrendesebb volt estve szürkülettől fogva éjszakai 10—11 óráig a sok száz *rakétákat* látni” (HalmNapl. 487); 1753: „hányja a *rakúetákat* a fellegekben” (uo. 608); 1787: „ki tudja mere (!) ugrik a' meg-gyúlt *rakléta?* (!)” (MKur. 574); 1788: „De hogy hányták reá sűrűn *Rakétákat* | ... El szaladt...” (Gvadányi: PeINót. 88).

Szökőkút. A SzófSz. adata 1788-ból való. Előbbi forráshelyek: 1752: „Szép nagy kert vagyon mellette, ... ebbe szép statuák, *szökőkútak*, spállérok, alék” (HalmNapl. 475); 1752: „ma reggel a *szökőkútakat* meg nem bocsátották” (uo. 531); 1787: „Az a' hire, hogy Tavasszal edgy néhány *szökő-kutokatis* építtetnek” (MKur. 137).

Ujjbegy. SZÉPE GYÖRGY (Nyr. LXXXI, 326) szavunk történeti dokumentációját a XVIII. század közepéről indítja el: A Nagyszótár cédulaanyaga szerint a kifejezés első lelőhelyén birtokos jelzős szerkezetben fordul elő: 1760: „*ujja begyűl*”. Ez a szerkezet s benne a székelyföldi szóhasználat újabb adata már megvan Bethlen Miklós emlékiratában: 1708—1710: „soha azután mai napig az *ujjam begyei*, úgy mint azelőtt, meg nem töltek” (Önélet. I, 140).

Vánkos. IMPLÓM (MNY. LVIII, 230) közlése szerint a *vánkos* 'kocsi része' jelentésben 1724-ben fordul elő. Bethlen szóhasználatában is felfedezhető ez a jelentés: 1708—1710: „Gróf Prajner ajándékozott egy szép lengyel kocsit, bársony *vánkost*” (Önélet. I, 407).

ZSOLDOS JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

Vaszar vidéki régi tájszavak

Az alábbi, a Veszprém megyei Vaszarról származó szavakat KURUTZ KILIÁN gyűjtötte össze. Életéről SZINNYEI (Mírók VII, 522—3) nyomán keveset tudunk meg, többet árul el tájszótárának alább közölt bevezetője. SZINNYEI szerint 1781-ben született Vaszaron, ferencrendi szerzetes lett, „mint theologiai lector és könyvtáros a sümegi rendházban élte utolsó éveit, és itt 1835 körül halt meg”.

KURUTZ munkáját valószínűleg a Tudományos Gyűjteménybe szánta, de vagy nem küldte be, vagy valamilyen okból nem jelent meg. Szógyűjteménye, ahogy könyvtári címe nevezi: lexicona jelentős, majd egy évtizeddel előzi meg az első magyar tájszótárt.

Autográf munkája az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található QuartHung. 742. szám alatt. A kézirat foltos, emiatt néhány szót nem lehet elolvasni, néhány elmosódott betűt pedig ki kellett egészíteniünk, ezeket zárójelbe tettük. Neve a kézirat borítólapján *Kurucz*-nak van írva, aláírásából azonban kitűnik, hogy *tz*-vel írta. A munka 1829-ben íródott. — A 4 folioból álló kéziratot az alábbiakban teljes terjedelmében adjuk közre. Az egyes kezdőbetűket az illető szavak élén külön is kiírja, ezt elhagytuk. Hasonlóan mellőztük az általa állandóan használt custost is. A tájszavak és magyarázatuk közé — a könnyebb olvashatóság kedvéért — kettőspontot tettünk, az eredetiben csak pontot találunk. Ábécéje nem mindig pontos, néha több szót felcserél.

*

Tekéntetes N. Wespzm Vármegyében Pápátul Nyári Napkeletnek egy mért földnyire fekvő, és a Méltóságos Győri Püspök Uradalmához tartozandó Vaszar nevű helységben 1781^{dk} ben a Világra jöttem, s ugyan ott 1792^{dk} Esztendeig Atyai hatalom alatt lévén, oll Szavakat hallottam, mellyeket Vaszarbul el jöttöm óta Kedves Hazámnak más részeiben hallanom (:ámbár mindenfelé figyelmezttem:) nem lehetett. Mellyeket a Tudós Redactioval közleni Kévántam.

Abajnacz v. Abajdacz v. Kettzeres: Búzával kevert Rozs.

Alamuszi: Aluszekony, rest.

Bárka v. Barka: Ki bimbodzott Rekettye ágak, mellyeket Virágvasárnapján szenteltet a R. Anyaszentegyház. Vas Vármegyében Czicza Macza a neve.

Bászli v. [J]aszi: Eszelős. Tolna Vármegyében Kuka. (Ceruzával más kéz: Somogyban is.)

Betsmerezni: Értékénél alább betsülni.

Bengészni: Szürot után az hagyott fűrtököt ki keresni.

Bibas v. Bibaszt: Kevésre alkalmas.

Bibirtos: Fakadékos, sebes.

Birtsókos: Görbe, vagy csonka újju.

Bohó: Tréfás bolondságot beszéllő.

Bokálla: Itzés tarka Korsó, melly a fogason függ. Fors ab italica Bocal.

Bugyogó: Szűk nyaku vizes korsó, a melly meg meréttéskor bugyog.

Bögre: Itzés fazéktul 3 itzésig. Ha nagyobb: Fazék.

Böstörködni: Mérgesen valakivel szembe állani, mint a kakasok egymás ellen.

Börzenkedni: Idem.

Bürü: Folyón keresztül tetetett szálfá, vagy deszka a gyalogok számára.

Csajvadék: Külömbféle hitvány emberek gyülekezete.

Csámpás: Sánta v. ferde lábu.

Cziczamatza: Lásd bárka.

(1^v) Cserény: Kotsi oldal hosszúságú és magasságú veszszöből fonyot alkotmány, mellyet föld, homok vagy apró trágya hordáskor a két szekér vagy kotsi oldal mellé tesznek, hogy a le hullást gátolja. Czelőke: A póznának el tört, de még jó hosszú darabja.

Czuczák: A gyermeknek bé fonyott üstöke. Czuczókba fonyott haja.

Csöcselékek: A Thesthtül nem rég el választott gyermekek.

Dévaj: Tréfás.

Dőzsölni: Bor mellett mulatni.

Ernyett: A sok vizelés és mosás által meg ritkult vászon, vagy posztó . . . . . (1 szó olvashatatlan) p. o. ernyett köpönyeg, mellyen a szél köröszttül nyargal.

Esztergya: A Házfödélnek alsó része, mellyen a víz lecepeg. Stillicidium.

Fartatni: Vallatni.

Fartzinalni: Idem.

Falangérozni: Haszontalanul járkálva az üdőt tölteni.

Fitéttani: Ki mutatni azon részeit testünknek, melly egyéb eránt ruhával befödve szokott lenni.

Finak: Tized része egy Pozsonyi mérő Buza vagy Rozs negyed részének, fertallyának.

Fürgentz: Fürj frisségü gyorsaságu.

Fütyölék: Egy Pozsonyi mérő negyed részénél kevesebb gabona.

Füledni: Fermentare, de tsak a szaraz eleségről u. m. gabonáról, szénáról, liszt-ről mondatik.

Gádor: Az esztergya alatt lévő térség.

Gyalászka: Nád arató kis kasza. Tolna Vármegyében.

Gyaratni: A meg tiltott Kendert vagy Lent a Gerebenyen a leg apróbb pozdorjától meg tiszteltani.

Gyepü: A Szőlő hegyeknek Keréttése Maradias (?)

Gyornyadozni: Beteges lenni, de nem ágyba fekvő.

(2) Gubakodni: Indulatosságból valamit tenni.

Görhes: Sovány.

Gyerközte: Legény Számba menendő mint egy 15. esztendő.

Gyöngyörgetni: Kezeivel valamit simogatni.

Harátsolni: A fát apróra hasogatni forgátsolni minden haszon nélkül, vagy pénzt s Jóságot vesztegetni.

Hevizálni: Az üdőt dolog nélkül el tölteni, mint a hevizekben füröd (!) szoktak.

Hegyes v. Hegyke: Kevél.

Hentes: Disznó hussal kereskedő.

Hémölni hámolni: Igazat mondani nem akarni.

Hibartz: Nagy sár, melyben a szekerek el Süllednek.

Höbögni hebegni: A szót tisztán ki nem mondani. Balbutire.

Hörtsökös: Tűrhetetlen mérges, haragos.

Immel ámmal: Imigy amugy kedvetlenül tenni valamit.

Ivik: A Hal párosodik.

Ivatt. Meg ivatt: Épnek láttzó, de a nedvességtől által járt töredékeny fa.

Ivadék: Távolról való Atyafi.

Kaján: Irigy. Invidus ut Kain.

Kalázli: Öveg pohár.

Kámpolodni: Nyelv ki öjtve valakit csufolni és mondani pe-pe-pe-pe. Talán Kámtul, ki az attyát Noét ki csúfolta?

Katzaj: Nagy nevetés Katzagás.

Kaszab: Disznó ölést jól értő.

Kátyol: az úton öszve futott vízzel elegyes méll sár.

(2^v) Kajnaszeg: Féleszü.

Katskaringós: Cifra és feszessen álló öltöz[etű]. Tolna Vármegyében Fityinfántos.

Kamuti: Alattomos hamis csalárd.

Kapats: Két águ vas villa, melynek ágai a nyélben úgy állanak mint a kapa. Ezzel huzzák le a szekerekről a trágyát.

Kaptzázkodni valakibe: A perlekedésre ingerleni.

Kágyilló: Kígyóssan ki metztett fa belől-ről, melybe a présnek — satunak orsaja forog.

Káforka: Nyoltzad része egy kilónak.

Katzat: Szemét.

Kamasz: Meg vénült nőtelen.

Kityórka: Igen kitsin.

Kotzolódni: Perlekedni szóval.

Kótyagos: Részeg, boros, ittas.

Korhalni vagy korhálni: Fát forgátsolni.

Kóbalogni: Utat tévesztve járni.

Kódorogni: Haszontalanul jönni menni.

Kóválogni: A menésben utat nem tartani.

Kuszkó: A Kalha mellett való szűk hely.

Kujtorogni: Étlen, szomjan ruhátlanul a házaknál segedelemért várakozni.

Kotza: Anya nélkül való gyermek, vagy Malatz.

Kunyorálni: Könnyűretességre ingerlő szavakkal valamit kérni.

Kuvartzot vallani: Szégyenbe maradni.

Kötsintes: Akaratos szófogadatlan engedetlen.

Köztöle: Lepedő v. Abrosz mellyet az Asszonyok essős időben magokra kötnek.

(3.) Körmönfont Menyetske: Izmos Kemén husu.

Külü: Az a f[a] szerszám mellyel, és mellyben az olajnak való [ken]der Len Tök, Reptze etc Magot törik.

Lazsnakolni: Tenyerivel a gyermek allfelit verni.

Lézzegni: Röstül járni.

Lomha: Leha B. ....

Makats: Engedetlen.

Mállik: A mi kevés esőnek is enged p. o. koszos birkának a gyapja le, a nedves helyen tartott ruha el mállik.

Maródi: Beteges.

Mocsola: Valamelly folyónak partján kiásott nagy gödör, mellyet kender ászta-

tás végett a folyóbul vízzel mikor szükség tele ereszenek.

Murnya v. Murva: Nyomtatáskor a szűrű szélekre kiszórt Törek, polva és szalma keverék.

Maszat: Szemét.

Nyavalgó: Beteges testtel fönt járó.

Nápit: Gyöngé testalkotásu.

Nyalka: Kevély.

Nyüszlett: Sovány kitsin Szintelen a nővésben nem halladó.

Ortálozni: Szóval vetekedni.

Otsmány: Motskos.

Ótska: Avult, régi, viselt.

Onassá lenni: Tébolodásig meg iédni.

(3^v.) Pahár: A leg kisebb fazéktul egy itzésig.

Pagony: Ujjonnan plántált, vagy a nagy fák le vágattatása után nevedekni hagyatott erdő.

Páznád: Az a része az érett eleségnek, melyet az aratók egyszerre elfoglalnak s egyik barázdátul a másikig le aratnak.

Palosna: Két végén meg likasztott tojás, melyből a széke kivan fujva, a tyuk fészekbe azért tesz, hogy oda szokjanak a tojós tyukok tojni.

Patsmag: Tszimának szárátul el vágott feje talppal együtt.

Patskolni: A Gyermekeket tenyérral verni az alfelin.

Páholni: Megverni.

Pilinga: Nyél nélkül lévő kés.

Pismogni: Kölletlenül dolgozni.

Pitzin Pitzinka, Pindirko: Kitsin, kisebb leg kisebb.

Palótz: Fű a Búza között.

Pursér: Kényeret enni, de keresni még nem tudó apró gyermekek.

Pocsáta: Zápor után öszve futott eső viz.

Purhanyó: Tör dékeny.

Purustya: Utálatos.

Patza: Malatz.

Patzákolni az ételbe: Kanálából a tálba vissza folytatni.

Ratzi: Kondor v. Göndör szőrű Birka.

Ragyiva: Randa. Somogyban csinos öltözetű. Melly Contrast!!!

Riadás: A folyó vagy Tóvizeken fekvő jégnek a nagy hideg által lett meg repedése.

Rimánkodni: Esdekölve valamit kérni.

Redves: Félig meg rodhatt.

Régöl (ül?): A prés gerendája alá, ha le eresztődik, fölibe, ha föl hajtatik, tétetni szokott 3. v. 4. ujni hasáb fa.

(4.) Rimlik előttem: Emlékezem rea, hogy valaha láttam.

Rapattyánként öszve zúzott: Apró darabokra.

Sanda: Luscus terabo. Másut kantsal, Bandsal, kertbe néző.

Sihár: Kartsu vékony dereku.

Silány: Viselt kopott ruha, vagy termése valaminek vékony.

Szeleverdi v. hebehurgya: Szeles ifju.

Sompolygó: Alattomos leselkedő.

Suprálni: Veszszóval a gyermek alfelit verni.

Surgyán: Nevendék.

Sikér: Tál v. tányér mellynek pereme nintsen.

Suttony v. Szugla: Lásd Kuszko.

Szurdik: Idem.

Szunyokálni: Fél álmosan valamit dolgozni.

Szamagy: Ház padlásának szélső részei a földél alatt.

Tsimoták: Apró gyermekek.

Tilolni: Minek utánna, a kender a vágó alatt vastagabb kórójátul meg tisztult, szorosabb vágó alá vétetik, hogy az apróbb pozdorja is belőle ki hulljon.

Tzimpa: Be horpadt orru.

Tsatsi: Szamár.

Tsitsa: Istók.

Talpalni: Gyalog menni.

Vadótz: Fűmag a buza között.

Verdung: Negyed része egy ittének.

Viszologni: Valami fájdalom miatt vállait öszve huzni.

(4^v.) Zákklás: Sületlen kenyér.

Zsimbelgő: Egésségtelen.

Zsompör: Zsuppbul szivátszal kötött kosár, mellybe a sütónék a kiszakasztott kenyér tésztát tesz.

Zséter: Fejős kánna.

Zörgölődni: Perlekedni.

Zsudúkodni: Magát bé burkolva halgatozni leselkedni.

A következők későbbben jutottak eszembe.

Átsorogni: A munka alatt meg állani s beszélgetni, mint szoktak az Átsok.

Bannyas, Baglas, Bóczéros, Bozontos, Borzas: Impexus.

Csibertes: Sánt[a] Sebes lábu.

Hókkony: Rövid nyelvű kis fejsze, melyet a szekerek messze utra mindig magokkal visznek.

Hóbertos: Minden ok nélkül perlekedő.

Husáng: 2. v. 3. esztendő Tölgy, vagy cserfa hajtás.

Husángolni. Illel hajlós bottal valakit verni.

Pata: Lónak, vagy Szarvas marhának körme. Talán innét van a patkó kis köröm és patkolni?

Sziváts: Fűz vagy Rekettye vessző, melyet 2. ha vastagabb 3. 4 felé is hasogatnak, fás részeitől megtisztítván, hogy mindenfelé hajlós legyen; s így Zsuppból készítendő vékának, méhkasoknak etc. kötésére használják.

Irád Simontornyán Böjtmás hava 24 dikén 1829.

A Tudós Redactionak alázatos szolgálja

Pr. Kurutz Kilián M. k.

SCHRAM FERENC

SZEMLE

Monográfia a cseh családnevekről

(JOSEF BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962. Nakladatelství Československé akademie věd. 356 lap.)

1. A magyar személynevek gyűjtése és tudományos vizsgálata az utóbbi években határozottan előrehaladt. Szép számmal vannak már értékes részlettanulmányaink nem csupán a régi, egy elemű magyar személynevekről (*Árpád, Botond, Koppány, Lehel* stb.), hanem a XVI. század óta általánosan szokásos két elemű nevek mindkét összetevőjéről, a családnevekről és a keresztnivekről is. Mindmáig nélkülözzük azonban az olyan, összefoglaló jellegű munkákat, amelyek alapján gyorsan lehetne tájékozódni a magyar személynevek szövevényes anyagában. Efféle kézikönyvekkel számos európai nyelv-közösség rendelkezik. A legújabbak közé tartozik N. A. CONSTANTINESCU román névtára (*Dictionar onomastic romínesc. București, 1963.*) és J. BENEŠ monográfiája a cseh családnevekről. Minthogy a magyar személynévanyagnak jelentékeny román és cseh vonatkozásai vannak, kutatóinknak a jövőben tekintettel kell lenniük CONSTANTINESCU és BENEŠ eredményeire is. Az alábbiakban BENEŠ könyvét ismertetem.

2. A 19 fejezetre tagozódó mű I., bevezető része (5—32) a cseh családnevek történeti kialakulásának és osztályozásának a megértéséhez szükséges legfontosabb tudnivalókkal foglalkozik. Már itt megmutatkozik BENEŠ könyvének az egyik legnagyobb erénye, a bőséges példaanyaggal való szemléltetés. A példákat a szerző egyrészt prágai címtárakból és saját jelenkori feljegyzéseiből, másrészt pedig nyomtatásban közzétett vagy kéziratban forrásokból merítette. A régebbi személynevek többnyire szövegkörnyezetbe ágyazva és forrásmegjelöléssel kerültek a monográfiába. Az öröklődő, apáról fiúra szálló családnevek keletkezése szempontjából lényegesek a nem öröklődő személynevek. Ezeket BENEŠ a következőképpen csoportosítja: 1. keresztnivek; 2. egykori ragadványnevek, pontosabban *dictus*-nevek; 3. gúnynivek; 4. céhlegényi nevek, melyeket abból az alkalomból kaptak a mesterlegények, hogy megszűnt az apjuktól és céhmesterüktől való függőségük; 5. falusi porták, hajlékok szerinti nevek, amelyeket az a szokás magyaráz, hogy a régi ingatlantulajdonos nevét nem ritkán az új tulajdonosra

is átvitték. — A családnevek állandósulása a vagyonos társadalmi rétegeknél korábban, a birtoktalanoknál pedig későbbben ment végbe. A cseh jobbágyság körében a családnevek használata csak a XVI—XVII. században terjedt el. Az egyes családnevek előfordulásának a gyakorisága vidékenként változhatik. Az 1937. évi prágai címtár családneveinek a gyakorisági sorrendje a következő: *Novák, Svoboda, Novotný, Dvořák, Černý, Procházka, Veselý, Pokorný, Kučera, Jellnek, Hájek, Růžicka, Zeman, Fiala, Beneš, Král, Čermák, Marek*. — A családneveknek a rendszerezését a szerző szerint a névadási indítékok alapján lenne a legcélszerűbb végezni. Ugyanaz a családnév azonban olykor többféleképpen is magyarázható. A *Beránek* (tkp. 'bárány') családnév vizsgálatakor például a következő lehetőségek jöhetnek számításba: 1. e név első viselője olyan háznak volt a tulajdonosa, amelynek bárány volt a házjele; 2. olyan birtokot vásárolt, melynek előző gazdáját *Beránek*-nek hívták; 3. a békés túrést hirdető cseh-morva testvérek (vö. *Beránek Boží* 'Isten báránya') hitét vallotta; 4. olyan apának a fia, akinek *Beran* volt a ragadványneve; a fiú tehát kicsinyítő képzős alakban vitte tovább az apa ragadványnevét; 5. báránnyal kapcsolatos esemény révén vált nevezetessé; 6. gyakorta használt olyan szólásmondást, amelyben szerepelt a *beránek* (pl. „jsem nevinný jako *beránek*” [= „ártatlan vagyok, mint a bárány”], „mám trpělivost jako *beránek*” [= „türelmes vagyok, mint a birka”] stb.); 7. világos színű göndör hajával vonta magára a figyelmet; stb. Minthogy az esetek többségében nem határozható meg konkrétan a névadás oka, a szerző a családneveket alapszavuk szerinti csoportosításban mutatja be. A tárgyalás súlypontját az egész monográfiában a mai cseh családnévanyagra helyezi, de nem mond le a történeti perspektíváról sem. A többi szláv nép névadási szokásainak párhuzamos jelenségeit főleg lengyel példákkal világítja meg. A nem szláv névadást többnyire német és francia, elvétve pedig magyar példával is illusztrálja.

3. A könyv II. fejezete (33—40) a birtoklást kifejező szavakból és szóalakokból keletkezett család- és ragadványnevekkel foglalkozik. Az ilyen neveknek az alapszava legtöbbször az apának a neve, melyhez megfelelő képző (-*ův*, -*ů*, -*j*; -*in*, -*in* stb.) vagy egyes számú birtokos eseti végződés járul. Ismeretesek olyan cseh családnevek is, amelyek a családi köteléket hangsúlyozó többes szám birtokos esetéből alakultak (vö. „*Dorota Danielů*”, tkp. „*Dániéléknek* a *Dorottyája*”).

A III—XII. fejezetben a szerző a cseh családneveket azoknak a szavaknak a jelentése szerint osztályozza, amelyekből keletkeztek. — A legterjedelmesebb a III. fejezet (43—129), mely az ősi szláv személynévekből és a keresztnévekből alakult családnevek feldolgozását tartalmazza. Az ősi szláv személynévek és a keresztnévek olykor minden alaki módosulás nélkül váltak családnévvé. Némelyik családnév nem más, mint megrövidült keresztnév; ilyen többek között a *Melich* is, vö. *Melichar* 'Menyhért'. A keresztnévi eredetű családnevek többségére azonban az jellemző, hogy a teljes vagy rövidült alakú keresztnévhez képest valamely képzővel bővült: *Beneš* ← *Benedikt* 'Benedek', *Baroš* ← *Bartoloměj* 'Bertalan', *Jirásek* ← *Jiří* 'György', *Petrích* ← *Petr* 'Péter' stb. A szerző által cseh keresztnévekből magyarázott családnevek tömegében akad néhány olyan is, amellyel kapcsolatosan a magyar családnévanyagban tájékozott olvasóban felmerülhet a magyarból való származásnak a gyanúja: *Vereš*, vö. m. *Veres*; *Šebeš*, vö. m. *Sebes*; *Doboš*, vö. m. *Dobos*; *Kardoš*, vö. m. *Kardos*; *Vajda*, vö. m. *Vajda*; *Šanta*, vö. m. *Sánta*; stb. Az efféle vitás családnevek helyes értelmezéséhez minden esetben a család történetet kell segítségül hívni. — A IV. fejezet (130—3) a női nevekből, az V. fejezet (134—66) pedig a helynevekből alakult családneveket vizsgálja. A helynevekből származó családneveknek a szerkezeti felépítése igen változatos. Itt is a képzett alakok vannak túlsúlyban. — A VI. fejezet (167—71) olyan családnevekkel foglalkozik, melyeknek az alapszava valamely helységnek, területnek a lakosát jelöli. — A VII. fejezet (172—9) a házaknak a neveiből és megkülönböztető jeleiből keletkezett

családneveket mutatja be. Ez az érdekes családnévtípus a német nyelvterület déli részén kívül Csehországban is meglehetősen gyakori. Azokra az időkre megy vissza, amikor a házaknak még nem volt számozásuk, és az emberek többnyire a házak falán látható állat- vagy növényábrázolások, cégérek stb. alapján igazodtak el a városokban. Egyes házaknak saját nevük is volt. A szerző szerint valószínűleg házjelekből valók a következő családnevek: *Čapek*, vö. *čáp* 'gólya'; *Jelínek*, vö. *jelen* 'szarvas'; *Opic*, vö. *opice* 'majom'; *Straka*, vö. *straka* 'szarka'; *Fiala*, vö. *fiala* 'ibolya'; *Růžicka*, vö. *růže* 'rózsa'; *Hodinka*, vö. *hodiny* 'óra (mint szerkezet)' stb. Az ide sorolt családnevek némelyike azonban első viselőjének az egyéni tulajdonságaira is utalhat. — A VIII. fejezetben (180—5) a nép- és törzsnevekből keletkezett családnevekkel foglalkozik a szerző. A magyarságra vonatkoznak a következő cseh családnevek: *Uher*, *Uhr*, *Uhra*, *Uherek*, *Uhýrek*, *Uhřek*, *Uherka*, *Uhřiček*, *Uříček*, *Uhrovič*; *Maďar*, *Maďara*, *Maďera*; *Sikulová*. Idegen névadás alapján keletkezett, de a csehek között is meghonosodott az *Ungar*, *Unger*, *Ungr*, *Ugrinová*. A Csehországtól távolabb élő népeknek a neve közül viszonylag gyakran szerepel a cseh családnévanyagban a svédké: *Šved*, *Švedov*, *Švéda*, *Schweda*, *Švejda*, *Schwejda*, *Švajda*, *Švejdar*, *Švejdárková*. Ezeket a családneveket nem Svédországból Csehországba költözött telepesek viselték elsőnek, hanem jobbra azok a csehek, akik egykor a svéd hadseregben szolgáltak, továbbá azoknak a svéd katonáknak a leszármazottai, akik a harminc éves háború alatt erőszakoskodásokat követtek el. — A IX. fejezetben (186—204) az állat- és növénynevekből, valamint az élettelen természet tárgyainak és jelenségeinek a neveiből alakult családnevek, a X. fejezetben (205—29) az emberek életkorát, rokonságát, foglalkozását, testi és lelki tulajdonságát jelölő szavakból keletkezett családnevek, a XI. fejezetben (230—42) az ételek, italok, eszközök, szerszámok, pénzek és ruhadarabok nevéből származó családnevek, a XII. fejezetben (243—7) pedig az elvont főnevekből, gyűjtőnevekből és vallásos képzeteket stb. jelentő szavakból lett családnevek feldolgozása található.

4. A könyv XIII—XVIII. fejezete azoknak a szavaknak a szófaji, szóképztani és egyéb sajátosságai szerint csoportosítja a családneveket, amelyekből keletkeztek. A XIII. fejezet (251—67) a melléknévekből, a XIV. fejezet (268—96) az igékből, a XV. fejezet (297—8) a ragozhatatlan szavakból, a XVI. fejezet (299—304) pedig az összetett szavakból alakult családneveket vizsgálja. A XVII. fejezet (305—14) azokat a szóképztani, ragozási és helyesírási sajátosságokat elemzi, amelyek a köznévi eredetű személynevekre jellemzők. Az archaikus helyesírású családneveket — pl. *Koczka* (*cz = č*), *Girsa* (*g = j*) — a legtöbb cseh ma már az írásképnak a befolyása alatt helytelenül ejti (vö. a magyar *Desseuffy* betű szerinti ejtésével). A XVIII. fejezet (315—25) a latin vagy latinosított, német és lausitzi szorb eredetű szavakból származó családnevekkel foglalkozik. Figyelmet érdemel a szerzőnek az a megállapítása, hogy a városokban jóval több a német nevű cseh, mint a falvakban. Ez a jelenség — a városi lakosság nagyobb fokú etnikai tarkasága — német nyelvterületen is megfigyelhető. Régebbi kimutatások szerint Berlin lakosságának a 13%-a szláv, Bécs lakosságának pedig az egyharmada cseh családnévű.

A XIX. fejezet (327—32) bibliográfiát tartalmaz. A kötetet rövidítésjegyzék, tárgymutató és bő tartalomjegyzék zárja le. Csak sajnálkozni lehet azonban azon, hogy a kötetben tárgyalt családnevek betűrendes mutatójára nem jutott hely. Igaz, hogy egy ilyen mutató jelentősen megnövelte volna a könyv terjedelmét, de jóval könnyebbé tette volna használatát.

5. J. BENEŠ értékes könyvének a magyar személynevek kutatója is jó hasznát veheti. A cseh és a magyar családnevek rendszere hasonló történeti viszonyok között alakult ki, és lényegi vonásaiban, legfontosabb típusaiban alig mutat egymástól eltérést

A magyaroknak és cseheknek hol szorosabb, hol kevésbé szoros, de szinte szakadatlan érintkezése során sok cseh települt át Magyarországra, és járult hozzá a magyarországi személynévanyag további színeződéséhez. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cseh és a szlovák személynévrendszer közeli rokonságát sem. Szlovák eredetű családnév különösen sok ismeretes nálunk is. Ezeknek a családneveknek KNIEZSA ISTVÁN szentelt egy nagy tanulmányt (A felvidéki családnevek. Vázlat. Bp., 1935. Gépírás.), de nyomtatásban, sajnos, nem tette közzé.

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1962. szeptember 25. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály.

HEIDOLPH ERICH KARL, Egyszerű mondat és nukleáris mondat a németben. —

1. Mivel a természetes nyelvek generatív grammatikai többnyire kötelező transzformációs szabályokat tartalmaznak, ezért a nukleáris mondatok nem azonosíthatók egyszerűen a formációs rész terminális láncolataival. Mivel a nukleáris és nem-nukleáris mondatokra való felosztás nem párhuzamos a generatív grammatikának szintekre történő osztásával, ezért a „nukleáris mondat” fogalma az ilyen grammatikákban nem játszik központi szerepet. A német nyelv elemzése során egyúttal az is kiderül, hogy itt a nukleáris mondatok még az egyszerű kijelentő mondatokkal sem esnek egybe. — 2. A német egyszerű mondatokat nem lehet csupán a formációs szabályok révén levezetni. Ebben az esetben ugyanis vagy a grammatika válnék rendkívül bonyolulttá, vagy pedig természetellenes konstituens-szerkezetet kellene a mondatoknak tulajdonítani. — 3. A német mellékmondatban a mondatrészek helyzete messzemenően megegyezik a konstituens-szerkezetével. Ezért célszerű a formációs szabályok által olyan láncolatokat deriválni, amelyek verbum finitummal végződnek. — 4. Olyan formációs szabályokat állíthatunk fel, amelyek ilyen láncolatokat hoznak létre, és amelyek ezeknek természetes konstituens-szerkezetet tulajdonítanak. Ezután azok a transzformációs szabályok kerültek felvázolásra, melyek segítségével — ilyen láncolatok alapján — a különböző német főmondati és mellékmondati típusok levezethetők. — 5. Bebizonyosodott, hogy ilyen módon nem csupán a konstituens-szerkezet természetesebb bemutatását kapjuk eredményül, hanem magának az egész grammatikának a mechanizmusa is lényegesen egyszerűbbé tehető. A nukleáris mondatnak a CHOMSKY-féle definíciója alá esnek mind a kijelentő, mind a kérdő egyszerű mondatok.

HARTUNG WOLFDIETRICH, Az összetett mondatok a generatív grammatikában. —

1. A német összetett mondatok példája nyomán került sor a generatív grammatika transzformációs részének a tárgyalására. Olyan problémák kerültek megvitatásra, amelyek egy — főmondatnak alárendelt — mellékmondat generálásához szükséges transzformációs szabályok felállítása során adódnak. — 2. Az összetett mondatok legalább két alapul szolgáló egyszerű mondatra mennek vissza. A transzformáció tehát két mondatot és azok levezetésének történetét teszi fel ismertként. Mivel a német nyelv formációs szabályait célszerűen úgy állították föl, hogy azok mellékmondati szórendű láncolatokat generáljanak (l. HEIDOLPH előadását), a transzformációs szabályokat úgy kell megformulálni, hogy csak a főmondatoktól függően lehessen a verbum finitumokat áthelyezni. — 3. A transzformációk a legfontosabb mellékmondati típusok szerint külön-

* L. MNy. LIX, 252.

böznék: a) A coniunctionalis tagmondatok egy meghatározott mondattagot helyettesítenek az első alapul szolgáló mondatban; a transzformáció során egy meghatározott coniunctiót kell bevezetni. b) A kérdő tagmondatok (az úgynevezett indirekt kérdőmondatok) hasonlóképpen egy meghatározott mondatrészt helyettesítenek az első alapul szolgáló mondatban; kötőszót mégsem vezetnek be, mivel ezen a helyen az alapul szolgáló mondat *w*-szava (magyarul körülbelül a kérdőnévmás) áll. c) Az „attributív mondatok”-at az első alapul szolgáló mondat meghatározott tagjához (nem mondattagjához) rendelik hozzá; ugyanakkor bevezetésre kerülnek meghatározott átalakító elemek is (körülbelül a vonatkozó névmások). — 4. A generatív grammatika a szokásos előadási módokkal szemben nemcsak elméleti egységessége által tűnik ki. Mivel a generatív grammatika szabályait úgy kell kialakítani, hogy azok minden helyes mondatot generálni tudjanak, de egyetlen rossz mondatot se hozzanak létre, — ezért ez a grammatika egész sor idáig észre sem vett problémára hívja fel figyelmünket. A generatív grammatika tehát nem csupán elméleti szempontból, hanem gyakorlati szempontból is komoly érdeklődésre tarthat számot.

1962. október 9. Szlavisztikai szakosztály. PAULINY EUGÉN, A szlovák irodalmi nyelv kezdetei. — A szlovák nép egészen szokatlan körülmények közt alakult nemzetiséggé, majd nemzetté, s épp olyan különös módon fejlődött irodalmi nyelve is. A szlovák irodalmi nyelv kialakulásának két döntő tényezője van. Az egyik az, hogy a szlovákok nemzetiséggé formálódásuk idején a magyar állam keretében éltek. Ez a mozzanat egyrészt elősegítette a Kárpátok nyugati láncolata mentén élő szlávok egyesülését, másrészt azonban akadályozta a szlovák nemzetiség kialakulását és megerősödését. A másik döntő tényező a cseh nyelv volt, a keletkező szlovák nemzetiség ugyanis a cseh nyelvet fogadta el irodalmi nyelvvül. A cseh nyelv hatott aztán a nyugati szlovák értelmiség alakuló nyelvére, amelyből a XVIII. század végén létrejött a Bernolák-féle irodalmi nyelv. De a cseh nyelv segítette a középszlovák nyelv kialakulását is, amelyből Őtűr később megalapítja a hivatalos irodalmi nyelvet.

1962. október 16. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. FODOR ISTVÁN, A filmszinkronizálás nyelvtudományi és lélektani problémái. — L. Filmkultúra. A Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum lapja. 1962. 14. szám 115—68.

1962. október 23. Magyar szakosztály. PAPP LÁSZLÓ, A magyar irodalmi nyelv kezdetei. — Előadásában, amely a *Studia Slavica* 1963. évi kötetében „Die Frage des »dialekt kulturalny« und die Anfänge der ungarischen Schriftsprache” címen megjelent tanulmányából való részlet volt, azt a nézetét fejtette ki, hogy egységes írott nyelvünk földrajzi alapjait nagyobb joggal kereshetjük a Sebes-Köröstől északra és a Szatmár—Ecsed vonaltól délre fekvő területen, mint a Zemplén—Abaúj megyei nyelvjárás területén. Ez a feltevés összhangban van a XVI. század második felének nyelvjárás viszonyaival, továbbá azzal a ténnyel, hogy azok a XVI—XVII. századi írók, akiknek eddig is jelentékeny szerepet tulajdonítottak a magyar irodalmi nyelv kialakulásában, erre a vidékre valók voltak.

1962. október 26. Orientalisztikai szakosztály. CSONGOR BARNABÁS, A T'ang kori költészet kínai nyelvjárástörténeti vonatkozásai. — A kínai nyelvtörténeti kutatásokban eddig nemigen vették figyelembe a kínai nyelv régi állapotainak szinkrón rétegződését, — pedig a kínai írásbeliség és a kínai történelem ismeretében az ismert történeti korokban a nyelvtörténeti vizsgálódásban ez nem hagyható figyelmen kívül. Az eddigi kutatásokban, amelyek jórészt az i. sz. 601-ből keltezett C'ie-jün című rímshótáron alapulnak, a nagyjában és egészében helyes hangtörténeti rekonstrukcióknál nem vették figyelembe azt, hogy ezek a kínai nyelvnek csak egy rétegét — mégpedig minden bizonnyal a klasszikus szövegek tudós, archaizáló olvasatait — képviselik. Előadásában igyekezett rávilágítani egy alsóbb rétegbeli anyag — beszélt nyelvi versek rímei —

segítségével az i. sz. VII—X. század nyelvállapotának, nyelvjárásainak némely kérdésére, és megállapításainak helyességét egykorú, de más anyag — elsősorban idegen írású kínai szövegek és szörványok — segítségével támogatta.

1962. október 30. A nyelvoktatói és fordítói szakosztály alakuló ülése. Az előadás előtt BABOS ERNŐ ismertette a szakosztály feladatait.

BANÓ ISTVÁN: Nyelvstatisztika és nyelvtani minimum. (Vizsgálódások és következtetések az orosz melléknév tanításával kapcsolatban.) — Az első hazai kísérlet arra, hogy hogyan lehet felhasználni a nyelvstatisztikai kutatásokat nyelvoktatás-módszertani és tantervelméleti problémák megoldására. Az orosz nyelv különböző stílusárnyalataihoz tartozó 10×1000 jelű szöveget elemzett a szerző a melléknév előfordulása és morfológiai viselkedése szempontjából. A vizsgálat eredménye szerint a melléknév jelentősebb mennyiségű előfordulása a tudományos és értekező próza nyelvére jellemző. A szépirodalmi és beszélt nyelvben az előfordulása ritkább, és az előforduló mellékevek túlnyomó többsége itt nem-függő esetekben áll. — Mindez közvetlen útmutatást ad az orosz melléknév iskolai tanításában, mind tantervi, mind módszertani vonatkozásban. A tankönyvek szövegeiben érdekes küzdelem figyelhető meg a nyelv objektív törvényszerűségei és a nyelvoktatás voluntarista vonásai közt. Az ebből levont tanulság: a nyelvoktatásban a lehetőség szerint az objektív törvényszerűségek figyelembevételével járjunk el.

1962. november 13. Nyelvoktatási szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, A szóképzés elméleti kérdései és a nyelvoktatás. — Az előadó abból indul ki, hogy a szóképzésnek a nyelvoktatásban való felhasználása terén a legnagyobb zűrzavar mutatkozik. Ennek oka a szóképzés és a grammatika összefüggéseinek a tisztázatlansága. Az előadó egyrészt a szóképzésnek a szóragozáshoz, a szintaxisához s ezzel összefüggően a szófajokhoz, másrészt a lexikológiához és a grammatikához való viszonyával foglalkozik, és azzal a kérdéssel, milyen szabályszerűség mutatkozik a képzők használatában. Osztályozza a képzőket szintaktikai szerepeik szerint, foglalkozik a szófajátváltás problémájával. A képzők produktivitását tárgyalva különbséget tesz produktív és kategorikusan produktív képzők között. Ez utóbbiak rendszeres tanítását szükségesnek tartja. Statisztikai vizsgálatok alapján magyar, orosz, német és francia képzők produktivitásának a fekatát mutatja be. A magyar nyelvben több a kategorikusan produktív képző, mint az ismertebb európai nyelvekben. Tanulásként ezt vonja le: minden nyelvre vonatkozólag külön kell megállapítani azokat a képzőket, amelyeket érdemes tanítani, nem a képző funkciója, hanem produktivitásának foka alapján.

1962. november 19. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának és germanisztikai—romanisztikai szakosztályunknak közös felolvasó ülése. THIERBACH ALFRED, Probleme der kirchlichen Terminologie in den romanischen Sprachen. — A modern szófejtésben fontos szerepet játszik a szót vagy szómezőt létrehozó környezet felderítése. Ebből adódik a köznyelvvel állandó kölcsönhatásban álló réteg- és csoportnyelvek kutatásának követelménye. Ezt példázza RHEINFELDER HANS 1933-ban megjelent „Kultsprache und Profansprache in den romanischen Ländern” című könyve. Erre, valamint MERLO CLÉMENTNAK a román nyelvek egyházi ünnepei elnevezésére vonatkozó vizsgálódásaira és JUD JAKOBNAK különösen az olaszországi és déli-svájci egyházi nyelvi terminológiájára támaszkodva „Untersuchungen zur Benennung der Kirchenfeste in den romanischen Sprachen” című (Berlin, 1951.) könyvében, miként jelen előadásában is, megpróbálta bemutatni, hogy milyen kérdéseket vet fel az egyházi terminológia, és milyen módszerek vezetnek megoldásukhoz. A tisztán nyelvészeti és nyelvföldrajzi mérlegelésekhez egyetemes történetiek, egyháztörténetiek, liturgiaiak és folklorisztikaiak csatlakoznak. Emellett számolnunk kell a hivatalos, az egyháztól helyeselt és a nem hivatalos, többnyire helyileg korlátozott szókinccsel, pl. Vízkeresztre egyrésztől *epiphania*,

másrészről *theophania*, *apparitio*; Mindenszentekre egyfelől *toussaint*, *todos los santos*, másfelől *martou*, *martrou*, *martror* használatos. Az egyházi nyelv szabványosító irányzata a régebbi helyi elnevezéseket visszaszorítja. Mégis kimutatható, hogy bizonyos egyházi ünnepek neveinek elterjedése többször egykori püspökségek vagy érsekségek kiterjedésével egyezik meg. Ezután több példát mutatott be arra, hogy az egykori egyházkormányzati beosztás hogyan tükröződik a mai szóhasználatban. A pyreneusi félsziget egyházi nyelvi viszonyainak felderítése megfelelő nyelvatlasz-lapok hiánya következtében igen nehéz.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Hibaigazítás. „A magyar esetrendszer lényeges összefüggései” című cikkemben (MNY. LIX, 297—317) a 302. lapon, felülről a 3—5. sor helyes szövege a következő:

1. I + v.mivel + v.hová	}	1. szerk. csop.
2. I + v.mit/*mivel + v.hová		
3. I + v.mivel + v.mit/**mivel		

— A 305. lapon, alulról a 10. sorban „A rendszer IV. helyén” helyett „A rendszer V. helyén” irandó.

ZSILKA JÁNOS

Moór Elemérnek a *haraszt*-hoz. „Két erdőféléseg régi neve: *haraszt* és *cserét*” című cikkében (a mostani szám 97—9) úgy nyilatkozik, hogy hazai emlékekben a *haraszt* szót „több esetben 'ilex', 'vagyis 'magyal' jelentésben is használták”, s ehhez a megjegyzéséhez az 1269: *teleleu horost* a. m. *telelő haraszt* meg az 1421: „arbores iliceam, vulgo *harasthfa* dictam” adatokra hivatkozik. — Engedje meg, hogy figyelmébe ajánljak egy-két adatot, mivel úgy tapasztaljuk, hogy nem különösen kenyerre az adatok után való nem mindig kényelmes kereskedés. — Egy 1420. évi keltű nádori oklevél idézi I. Károlynak 1379-ben átirat okleveléből a Baranya megyei Kerekegyház birtok határjárását. Eszerint: „Mete vero dicte possessionis Kerekeghaz essent tales: quod inciperetur a duabus metis terreis que ipsam terram Kerekeghaz a terra Laymer distingerent, inde procederetur usque ad occidentem ad quatuor arbores, que *musdal* vulgariter dicerentur, et duas metas terreas, exinde procederet contra eandem plagam, post pusillum reflectitur contra occidentem ad quandam arbores iliceam que *harasthfa* diceretur” (Zichy-Okm. VI, 588—9). E mozzanatra vonatkozik két részletében a pécsváradi konvent 1421-i oklevele, amelyben jelentést tesz a szóban forgó határ megjárásáról (Zichy-Okm. VIII, 2—3): részben idézi KNEZSA (SzlJsz. I, 213) a *haraszt*-hoz és az ő nyomán Moór (1. fentebb). A határmegjelölő mozzanatot már egy 1413. évi nádori oklevél tartalmazza, csak benne „arbores iliceam *hatarfa*” szerepel (Zichy-Okm. VI, 243). Nem tudom, hogyan vélekedik Moór a *magyal* és *musdal* fanevek egymáshoz való viszonyáról, illetőleg esetleges összefüggéséről, amivel KNEZSA (MNY. XLVI, 263—4) foglalkozott (a SlzJsz.-ban ő sem tér ki rá). — 1432-i oklevélben birtoknévként *Twelharasth* tűnik fel (HazOkm. VII, 454). Adatolható 1464-ből is, továbbá *Thelharasth* formában 1482-ből mint Bács megyei birtok neve (CsÁNKI II, 166). — 1354: „veniret ad inter arbores silicum, que vulgo *harasth* dicuntur, ad unam arborem *harast* cruce pro meta consignatam... dehinc ad aliam arborem silicis, abhinc ad arborem *harasth* cruce pro meta assignatam” (AnjouOkm. VI, 253 után OklSz.): „talán idevaló” KNEZSA (SzlJsz. I, 213) szerint. A *silicum*: -is valószínűleg a *salix* 'fűz' *silex* változatából (HABEL, MittellatGloss.). Nb. két 1435: „Siluam *Fyvwzharasthya* nominatam” (OklSz.). — 1327: „sub arbore Ilicis *Bohtustulga*” (OklSz. *tölgyfa* és *bojtos*): tehát *bojtos tölgyfa* itt bizonyára a 'Quercus lanuginosa', vagyis valószínűleg a 'magyal' jelölője (vö. GOMBOCZ ENDRE: MNY. X, 19). — Nem állók elő most észrevételekkel, egyrészt helyhiány miatt, másrészt meg mivel érdekelnének Moór esetleges újabb megjegyzései.

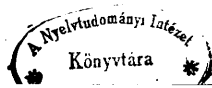
PAIS DEZSŐ

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. XII. 14. — Példányszám: 1600 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

63.58162 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELV

LX. ÉVF.

1964. JÚNIUS

2. SZÁM

Bárczi Géza ünneplése

Bárczi Géza Kossuth-díjas egyetemi tanár, akadémikus — a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke — 1964. január 9-én töltötte be hetvenedik évét. Ez alkalomból a Magyar Népköztársaság kormánya a Munka-érdemrend arany fokozatával tüntette ki, a Magyar Tudományos Akadémia pedig a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály összejövetele keretében üdvözölte őt.

Társaságunk január 9-én tartott felolvasó ülésén köszöntötte elnökét. Lőrincze Lajos szakosztályi elnök megnyitója után és Benkő Loránd „A magyar nyelvtörténet korszakolásáról” című értekezésének bemutatása előtt hangzott el az alábbi méltató előadás.

*

Igen tisztelt Elnök Úr! Kedves Barátunk és nekem különösen az!

I. Én és velem együtt — azt hiszem — sokan nem azért látjuk megokoltnak a Te ünneplésedet, mivel a hetvenedik évfordulóhoz elérkeztél, hanem azért, mivel ilyen kalendáriumi alapon alkalmat tudunk találni, hogy kifejezzük Irántad való nagyrabecsülésünket és szeretetünket. Tudniillik elég régóta ismerünk arról az oldaladról, hogy saját szándékod szerint nem tartozol az ünneplendők fajtájához. — Emlékezetem szerint egyébként nem túlságosan sokszor kellett elszenvedned, hogy ünnepelt légy.

Engedd meg azonban, hogy mielőtt Hozzád és Rólad mondanék valamit, a jelenlevők egy részének némi tájékoztatást adjak arról, hogy az évfordulóval kapcsolatban eddig min estél keresztül.

Ma délután négy órakor az Akadémián Ligeti Lajos alelnök, Neked és többünknek ősi barátja a tudós objektivitást és a baráti melegséget egyesítő méltatás kíséretében nyújtotta át a tiszteletedre készült kiadványt. — Ennek létrejöttében Társaságunknak kezdeményező szerepe volt, s szerzői is a Társaság tagjaiból kerültek ki, akik különben java részben tanítványaid, vagy ha adminisztratív nem azok, mindenesetre sokat tanultak Tőled nemcsak tudományban, hanem számos emberi vonatkozásban is. Kiemelem, hogy Akadémiánk vezető tényezői a megemlékezésnek Ligeti barátunk közvetítésével javasolt formáját megértéssel fogadták, és itt a nyilvánosság előtt ki kell jelentenem, hogy az Akadémiai Kiadó — élén igazgatójával, Bernát Györggyel — elismerésre méltó készséggel rendelkezésre állt, hogy a terv valóra válhasson. — Így jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 40. számaként Benkő Loránd barátunknak mint szerkesztőnek, Szathmári István barátunknak mint technikai szerkesztőnek áldozatos és avatott közreműködésével a „Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből” című 24 íves kötet, amely 62 szerző

munkáját foglalja magában, és bizton hisszük, hogy a legkülönfélébb tárgykörű közleményeivel tetemesen hozzá fog járulni nyelvtudományunk gazdagításához. Ezzel együtt azt is reméljük, hogy Neked örömet fog szerezni főképpen egy olyan időszakban, amelyben a szorosabb körben vett magyar nyelvészeti kiadványok mennyisége nem éppen mutatott túltengést, és a közelebbi jövőben sem biztat vagy riogat ilyennel.

Több ízben volt alkalmam, sőt azt mondhatnám: volt szerencsém Bárczi Géza tudományos munkásságával és tudós egyéniségével foglalkozni. Ezekből a nyomtatásban meg nem örökített megnyilatkozásokból több mindent el tudnék ismételni, és némi újdonságokkal is meg tudnám őket fejelni. De ez a hely itt nem arra való, hogy összefoglaló méltatást nyújtsak. Annál kevésbé, mivel ezt magas színvonalon megkapjuk a kötet bevezető tanulmányában Benkő Lorándtól. Ezért csak Ünnepeztünk pályájának, tevékenységének néhány fontos mozzanatára mutatok rá és néhány jellemvonását próbálom megvillantani.

2. Amikor az 1941-ben a magyar nyelvtudomány nagy kárára oly korán elhunyt Csűry Bálint debreceni tanszékének betöltésére került a sor, felvetették előttem, hogy ki lehetne az utóda. Azt feleltem: „Bárczi Géza!” Az ellenvetés rá így hangzott: „Hiszen az kiváló romanista.” „Igen!” — mondtam én. — „De ez nem akadályozza abban, hogy egyszersmind kitűnő magyar nyelvész lett legyen már eddig is, és ne legyen még inkább az, ha helyzetének lehetőségei segítik benne és kötelességei megkívánják tőle.” Meg vagyok győződve, azóta kiderült, hogy ritkán volt annyira igazam, mint akkor.

Valóban széles körű tájékozottsága és sokfelé ható — tudományos és tudományon kívüli — érdeklődése zavarba hozhatja az embert. Mint nyelvészeink jó része, a klasszika-filológiával kezdte, de már akkor törökül is tanult. Sokunk Eötvös-kollégiumbeli mentorának, Bartoniek Gézának: B. G. úrnak a jóvoltából jutott el Franciaországba, aminek oly sok megpróbáltatás mellett igen kedvező következményei lettek életsorának alakulásában, de azonfelül szellemi és tudományos fejlődésében is.

Tudományos pályáján azzal indult, hogy a román nyelvészet oldaláról hatoljon be bizonyos magyar nyelvi vagy magyar nyelvi vonatkozású kérdésekbe. Amióta 1923-ban — tavaly nyáron múlt negyvenegy éve — *kilincs* szavunk ófrancia kapcsolatának tisztázásával a Magyar Nyelvbe (XIX.) és a magyar nyelvtudományba benyitott, azóta ezen a területen nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontból igen lényeges eredmények fűződnek tevékenységéhez, köztük „A magyar nyelv francia jövevényszavai” című összefoglaló tanulmány és több fontos helyesírási probléma felderítése.

3. 1941-ben jelent meg Bárczinak tudós pályája első szakaszában keletkezett fő műve: a Magyar Szófejtő Szótár. — Azt mondhatjuk, addig hét évtizede folyt a magyar szókincs eredetének a modern nyelvtudomány fejlesztette módszeres szempontok szerint való vizsgálata. Nyelvtudományunknak ezen a téren elért eredményeit lett volna hivatva összefoglalni a korábban GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS közös, majd Gombocz halála óta MELICH JÁNOS egyéni munkájaként készülő Magyar Etymologiai Szótár. A nagyszabású, sok tekintetben hasonlíthatatlan és kitűnő mű a magyar nyelvtudomány párját ritkító büszkesége lehetett volna, ha vontatott megjelenése miatt és minden újabb fűzetével inkább és inkább fokozódó szétpuffadása következtében befejezet-

lenségre nem lett volna kárhozzátva. Az előző negyedszázadban, már akkor is, amikor a Magyar Etymologiai Szótárnak belátható időn belül való elkészültét remélni lehetett, élénken érződött egy magyar szófejtő szótár szükségessége, amely a művelt nagyközönség felfogó képességéhez alkalmazkodva, de mellett a tudomány követelményeit is kielégítve kézikönyv méretű és természetű összefoglalásban adjon számot arról, ami a magyar szókincs eredetére vonatkozólag az addigi kutatások eredményeként helytállónak volt elfogadható. — Bárczi Géza Magyar Szófejtő Szótárával ezt a szükségletet kívánta kielégíteni. Nekivágott a feladatnak, noha nagyon is tudatában volt a nehézségeknek, főképpen annak, ami abból következett, hogy csodálatosan hányt-vetett történeti helyzeteinknél fogva nagy számban levő, mégpedig legkülönneműbb forrásokból eredő szókincsrégeink rendszeresen egyáltalában nem voltak, vagy csak túlhaladott fokon voltak feldolgozva. — Akiknek módjukban volt a mű készülésének menetét figyelemmel kísérni, megbámulhatták, hogy a munka kezdettől fogva milyen szigorú, minden ízében átgondolt tervszerűséggel, az idevágó anyagnak és vizsgálódásoknak legaprólékosabb és leglelkiismeretesebb feldolgozása mellett is minő gyors iramban haladt előre. A szótár céljához, megszabott kereteihez igazodva még csak gondolni sem lehetett arra, hogy az a teljes magyar szókincset felölelje (egyébként ilyen szándék még egy „tudományos” etimológiai szótár alakulását is kedvezőtlenül befolyásolhatja). Bárczi igen sikeresen válogatott: mai köznyelvünk szókészletének minden fontosabb alapszaváról körülbelül 6000 címszóban, valamint a gyakoribb származékokról — úgy is mondhatjuk: a magyar szókincs „közhazsnálatú” elemeiről — ad felvilágosítást. — Egy ilyen időszerűnek szánt mű megvalósulásának alapfeltétele — Bárczi józanul látta ezt —, ha a szerző nem törekszik minden áron arra, hogy új megfajtésekkel álljon elő. Amit meg lehet és meg kell kívánni tőle, az az, hogy a tárgyalt nyelvelemek eredetével kapcsolatban addig közölt lényeges magyarázatokat, nézeteket megkeresse, átvizsgálja, a magyar vagy egyéb nyelvtudományok különböző ágazatú tudnivalói alapján mérlegelje, eltérések esetén egyeztessen, illetőleg egyik vagy másik irányban állást foglaljon. És Bárczi kitűnően felelt meg ennek a követelménynek. De hogy ezt megtehesse, mennyi önállóan megjelent munkát, kiváltképpen pedig mennyi elszórt folyóirat-cikket — közöttük akkor még mutatóval el nem látott folyóiratok közleményeit — kellett neki végigtanulmányozni, hogy sokszor eldugott szófejtéseket is előkerítsen. Ahogy továbbá ő etimológiai kérdésekben véleményt alkotott, világosan mutatja, hogy mennyire birtokában volt már akkor a magyar hangfejlődési, alak- és jelentéstani, tárgy- és egyéb történeti ismereteknek, mennyire fölös mértékű jártassággal rendelkezett idegen nyelvek tudományában is, mennyire egységbe tudta kapcsolni mindezt a mozzanatot és így uralkodni a lehetőségek felett. Mintaszerű mértéktartással, szabatos alakítással foglalta bele művébe a vizsgálatai során felvetődött hatalmas anyagi és gondolati tudástömeg velejét. — A Bárczi-féle Szófejtő Szótár nagyszerű szolgálatot tett és tesz a nyelvtudomány kezdő munkásainak, valamint nagyobb gyakorlatú szakembereinek is. Ezek számára a művet különösen hasznossá, a Magyar Etymologiai Szótártól még el nem ért szóanyag eseteiben szinte nélkülözhetetlenné tette és teszi az irodalmi utalás. Ez természetesen nem lehetett kimerítő; azonban ami benne megtalálható, nagyon ügyesen úgy volt kiszemelve, hogy annak alapján az illető szó etimológiájára vagy történetére vonatkozó lényeges közlemények végig nyomozhatók. A Szófejtő Szótár különben a magyar szótörténetnek is igen értékes gyarapodása lett

azzal, hogy a benne idézett első adatok között igen sok olyan van, amit az e célra átbúvárolt forrásokból merített a szerző. A mű azonfelül rendkívül ter-
mékenyítően hatott a magyar szófajtés tudományának fejlődésére azon a réven is, hogy amikor Bárczinak, ennek a nagykészültségű tudósnak, ennek az any-
nyira mozgékony, széles látókörű, szokatlanul gazdag leleményű, de a mellett erős kritikájú szellemnek az állásfoglalásaival megismertetett és megismertet
bennünket, mindenképpen megszívlelni való irányítást nyújtott és nyújt ma is. Ehhez járul, hogy a szerző a műben először veti fel számos eredeti etimológiá-
ját. — A Szófejtő Szótár szaktudományi jelentőségét azon mérhetjük fel, hogy amióta megjelent, szinte kivétel nélkül minden etimológiai vonatkozású közleményben szerepel, de nem csupán mint külsőséges hivatkozás tárgya, hanem mint szerves ízülete a fejtegetésnek. A Szófejtő Szótár egyszersmind azzal, hogy az etimológiai tudnivalókat könnyen kezelhető formában bocsátja a kutatók rendelkezésére, a nyelvtudomány különféle ágainak a művelését előmozdította és most is előmozdítja, mert hiszen majdnem teljes általánosságban kimondhatjuk: etimológia a nyelvésznek mindenhez kell, mint ahogy viszont az etimológiához is legtöbbször szinte minden kell neki. — A Szófejtő Szótárt egyébként behatóan tárgyaltam, amikor mint az 1941—1943. évkör nyelvészeti terméséből kiemelkedő munkát az 1944—1945. évben az I. osztály köréből kiírt és el is nyert jutalomra ajánlottuk. — Akik itt vagyunk, leg-
többen lépten-nyomon használjuk a könyvet, és az használat közben ön-
magát dicséri. Azonban fokozott mértékben dicsérnők a mű szerzőjét, Ünnepeztünk, ha eleget tenne a sokszor megismételt kérésnek, és közeli munkarendjére venné a bizonyos mértékig kibővített és megújított második kiadás elkészítését.

4. Az érdeklődésnek rendkívül sok irányú volta, a tehetségnek különféle anyagokhoz egyenlően alkalmazkodó rugalmassága és a vállalt feladatok végrehajtásában soha ki nem hagyó szívósság jellemzi Öt. Ez mutatkozott meg akkor is, amikor 1941 szeptemberében a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanársága indítékokat és lehetőségeket teremtett arra, hogy páratlan munkakészségét részben a magyar nyelvjárastanulmánynak szentelje. Jelentős szerepe volt abban, hogy 1941 vége óta egyetemközi szervezkedés következtében egységes munkaterv, közös előírások szerint való összeműködés vitte előre a negyvenes évtized nehéz esztendeiben nyelvtudományunknak ezt a soká meg-
lehetősen mostohán kezelt ágát. Sőt a szervezkedésben egyesült szakemberek bizalmából azoknak a munkálatoknak az élén állott, amelyeknek gyümölcseül az elsőnek kitűzött cél: a magyar nyelvészeti, de több más szempontból is olyannyira fontos magyar nyelvatlasz megvalósítását vártuk. Mint minden vállalkozását, a magyar nyelvatlasz dolgát is lelkes nekilendüléssel, fáradságot nem kímélő, nehézségek elől meg nem hátráló kitartással intézte. E munkára való hivatottságát bizonyította „A Magyar Nyelvatlasz előkészítése” című közleménye 1944-ből, és még inkább bizonyította a „Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből” című gyűjtélkes kiadvány, amely szerkesztésében és bevezetésével 1943 nyarán szinte teljesen készen volt, de részben érthető viszontagságok miatt csak 1947-ben látott napvilágot. A szerkesztés ez esetben korántsem beküldött vagy csak úgy összeszedett anyagnak az összeállítása volt, hanem erős leleménynek, sok gondolkodásnak, aprólékos technikai kísérletezésnek az eredője, s nagy mértékben az Ő közreműködésének köszönhető, hogy a kiadvány a tervezett végleges műnek valóban a lehető legkülönbözőbb szempontokból próbájául szolgálhatott. — Bárczi Géza utóbb is fenntartotta

a kapcsolatokat a Nyelvatlasz munkálataival, azóta is, hogy az azokat végző munkaközösséget az Akadémia Nyelvtudományi Intézete fogadja magába. Ő szerkeszti és vezeti be „A magyar nyelvatlaszkutatás története” című közleménnyel a „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere” című 1955-ben kibocsátott kötetet. És úgy tudjuk, jelentős mértékben az Ő hatékony részvételének is köszönhető, hogy a kiadvány tudományos műveletei szinte teljesen befejeződtek, és lényegében a pénzügyi és technikai megvalósítás van hátra.

Romanisztikai kiindulási érdeklődéskörében gyökerezik „A »pesti nyelv«” című korai, 1931-ben megjelent dolgozata, amelyben egy nyelvtípusváltozat, a magyar argot kialakulásának a tényezőit, menetét fürkészi, e nyelvi változat jelentés- és alaktanának a „nagynyelvészet” szempontjából is igen tanulságos vázlatát mutatja be. — Bizonyos mértékig ennek a folytatása, de egyszersmind a Nyelvatlással kapcsolatos nyelvjárás-tanulmányainak a kiágazása két dolgozata: „A városi népnyelv kérdéséhez”: 1941. és „Jegyzetek a budapesti népnyelvről”: 1943. Igen érdekes és újszerű felfogás nyilvánul meg bennük: az, hogy a 'népnyelv' fogalmába beletartozik a nagyvárosi „népnyelv”: a nagyváros, így nálunk Budapest kevésbé iskolázott s ezért alsóbb műveltségi szintű néprétegeinek a nyelve is. Igen értékes, sok tekintetben alapvető észrevételeket tesz arra nézve, hogy minő nyelvi tényezőknek, miféle történeti, társadalmi, művelődési indítékoknak lehetett és lehet részük ilyen nyelvtípus kialakulásában, milyen szálak szövődhetnek közte meg a magyar falusi népnyelv között, mégpedig nemcsak szókészleti elemekben, hanem általános jellemvonásokban is. — Ezek a megnyilvánulásai összefüggenek azzal a felismerésünkkel, hogy nem népnyelv van, hanem nyelvjárások, mégpedig olyan nyelvjárások is, amelyek nem a falusi nép nyelvjárásai, s e nem-falusi nyelvjárások a nyelv életében, illetőleg e nyelvi élet tudományos magyarázatában éppenséggel nem mellőzhetők.

A nyelvatlasz a jelenlegi időegység keresztmetszetében ad képet a nyelvelemek vagy nyelvjárások földrajzi elrendeződéséről, a térkép szemléletességével érzékelteti a nyelvi jelenségeknek valamely nyelvközösségen belül való megegyezését és megoszlását. Egy ilyen szinkronikus kép az összehasonlító eljárás alkalmazása révén mindenesetre nagyon sok fontos okulást nyújt. Azonban ennek a — úgy mondhatjuk — földrajzi szempontnak az alkalmazása magában véve nem kielégítő. Ki kell egészíteni, sőt meg kell alapozni a nyelvjárási jelenségeknek a történeti felfogás szerint való vizsgálatával. Ez eléggé magától értetődő, és mégis csak újabban kezdjük értékesíteni a nyelvjárások anyagát a nyelvtörténeti folyamatok felderítésére, vagy próbálunk a nyelvjárási szempont rendszeres érvényesítésével beletekinteni nyelvünk történetébe. Pedig a népi nyelvjárások azok, amelyek a múlt és a jelen nyelvének a kapcsolatait a legmeggyőzőbb adatokkal élénk tárják: a nyelvjárás nyelvemlék, viszont a nyelvemlék a nyelvjárásokra vonatkozó ismereteinknek jelentős forrása. — Bárczi Géza a nyelvjárások értékelésében néhányunkkal együtt híve a nyelvészeti realizmusnak, annak, hogy a népnyelv — változatainak tarkasága miatt — nem kerülhet anatómia alá, amint egyik nagy nyelvészünk nem is olyan régen fél-komolyan, fél-tréfásan a népnyelvi adatokat kellemetlenül zavaróknak mondogatta. Itt is vallhatjuk, hogy az igazság egyszerű, de a hozzá vezető utak bonyolultak, és ha az adatok, a tények a mi szép rendszereinknek nem engedelmeskednek, nem az adatokban, a tényekben van a hiba. — Hibás vagy hiányos alapon, néhány talán helyes, de rendszertelenül odavetett észrevételben korábban is mondtak egyet-mást régi nyelvjárásaink kérdéseiről.

Bárczi ezeket a többé-kevésbé felelőtlen ötléseket vagy elmesfuttatásokat az adatok felkutatásában és összeállításában a fáradságtól vissza nem riadó munkával, a nyelvi jelenségeknek magas, de a valóságtól el nem szakadó, a szerves egységre tekintő szempontokból való felfogásával, minden ízükben végiggondolt, következetes fejtegetésekkel váltotta fel. Így egész természetes, hogy ez irányú tanulmányai egyéb dolgozataihoz hasonlóan mind a magyar nyelvtörténet, mind a magyar nyelvjárásismeret számára igen jelentős gyarapodást hoztak, sőt sok tekintetben új látásmódot tettek lehetővé.

Első megnyilatkozása ebben a körben „A történeti nyelvjáráskutatás” című elnöki megnyitó előadása, amelyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1947. évi közgyűlésén tartott. A Magyar Nyelv XLIII. évfolyamának fő értékeként jelent meg. A dolgozat méltán sorakozik oda azok közé a becses, a magyar nyelvtudomány fejlődésében nem egyszer döntő kezdeményezések közé, amelyeket ez a folyóirat hozott nyilvánosságra, a folyóirat, amelynek Bárczi Géza hosszú éveken át egyik leghívebb, mindig megbízható munkatársa, akire mint szerkesztő mindig számíthattam és számíthatunk most is. A dolgozatot a tanulmányágba való bevezetésnek szánta, amelyben a kiinduló szempontokat vetette fel, és alkalmazásukra Konstantinos magyar szórványainak vallatóra fogásával mutatott példát. — Nagyobb méretű kifejtése a történeti módszerű nyelvjárásvizsgálatra vonatkozó felfogásának, valamint a régi magyar nyelvjárásokat illető észrevételeinek „Régi magyar nyelvjárások” című 1947-es jelzéssel megjelent tanulmánya. Igen megszívlelendő — a finnugor vonatkozásokat minden eddiginél körültekintőbben mérlegelő — megjegyzéseket közül a történetelőtti magyar: elő- és ősmagyar nyelv feltehető nyelvjárásairól.

5. 1951-ben párját ritkító munkakészségének és munkabírásnak eredményeként három olyan munkáját kaptuk, amelyek nyelvtudományunknak rendkívül jelentős gyarapodást hoztak a nyelvészeti vizsgálat három különböző területén. Ezek a „Fonetika” és „A magyar szókincs eredete” az Egyetemi Nyelvészeti Füzetek között, tovább akadémiai kiadványként „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék”. Értük nyerte el az 1952. évi Kossuth-díjat. — Az 1055-i alapítólevél tárgyalása nagyszabású terméke tudományos tevékenységének. A „nagyszabású” jelző nem a 15 ívnyi terjedelemre vonatkozik, hanem a ráfordított erőfeszítésre. Sőt az „erőfeszítés” nem is egészen jó kifejezés, mivel Bárczinak egyik jellemző vonása, hogy a legnehezebb munkát megerőltetés nélkül végzi el a legmagasabb színvonalon. — E különösen fontos szórványforrásunkat úgy dolgozta fel, hogy a nyelvészet minden lehetséges oldaláról szemügyre vette azt. Eppen úgy, mint a Szófejtő Szótárban, lenyűgözően hat, hogy milyen hatalmas méretű adatanyagon és irodalmon uralkodik. Bárczinak a nyelvemlék-monográfiában nyilvánosságra került megoldásai, állásfoglalásai, fejtegetései olyan gazdagodását jelentik újabb nyelvészetünknek, aminővel az nem sokkal büszkélkedhetik. A szerző az alapítólevél szórványait természetesen nem magukban fejtegeti, hanem az előzmények és folytatások menetébe beleállítva. Így válik a nyelvemlék-monográfia sok tekintetben nyelvfejlődésünk egész ómagyar korszakának teljesen új megvilágításokat nyújtó feldolgozásává, sőt későbbi nyelvfejlődési mozzanatok egész sorának sikeres vizsgálatává. Belőle láthatjuk, hogy a nyelvvel összefüggésben a múlt nem csak emlék, sőt nem is csak magyarázat, hanem mint általában a társadalomtörténeti fejlemények esetében tapasztalhatjuk: a jelenben és a jövőre ható tényező.

6. Ünnepeztünk mint embert és — ami természetes — mint tudóst is rendkívül kényes erkölcsi érzék jellemzi. S ez szerintem egyik legfontosabb összetevője, de mindenestre alapfeltétele az igazi tudós egyéniségnek. Összefügg vele, hogy Bárczi Gézánál az érdeklődés a sokirányúság mellett egyszerűsmind mélyre ható is. Nem siklik végig a felkapott tárgyak felületén, hogy néhány mutató megjegyzéssel elkápráztasson, hanem mindig mintaszerűen szorgos kutató munkát végez, és nagyon is nem óvja magát szellemének mozgósításától, mert elvszerűen arra törekszik, hogy érdeklődéséből megbízható, maradandó eredmények szülessenek.

A következőket az osztályelnöki köszöntőből idézem, amelyet 1949. április 25-én adtam elő Bárczi Géza rendes tagsági székfoglalója alkalmával. „De ha már a morálnál tartunk, indiszkrét leszek és ez előtt az ünnepi nyilvánosság előtt elárulom, hogy Tagtárs Úr tagja volt a DNYT.-nek, feloldva: a Destruktív Nyelvészek Társaságának. Aki nem tudná, közölhetem: ez egy baráti, sőt a viszonyok szerint bajtársi csoport volt, amely ha nem is írásos szabályként vallotta, hogy megmondja a véleményét egymásnak és a csoporton kívülieknek — gyakran nem éppen alkalomszerűen is, de viszont nem tart igényt arra, hogy mindig mindenben csak neki lehet igaza. Jó darabig nem voltunk divatban. Azonban a tudomány érdekében remélem, hogy ha nem is személy szerint mi, de divatban lesz az a magatartás, amit követtünk.”

Ez már nem idézet: Hamarosan kiderült, hogy nem lettünk divatban, ismételten, — köztünk az Ünnepelel sem.

„A nyelvi elkülönülés és egységesülés” című dolgozatának a bemutatásával indultak meg 1949-ben az újjászervezett Akadémiában az I. osztály felolvasó ülései. Az ebben kifejtettek (MNY. XLV, 231—44) magukra vonták a nálunk akkor feltűnőben levő marrizmus híveinek a kritikáját mindjárt az előadáshoz elhangzott hozzászólások során. Az akkor helytelenített megnyilatkozásból azonban kiderült, hogy Bárczi Géza különösen hivatott az általános nyelvészet kérdéseinek a tárgyalására is, és miután a marrizmusnak leáldozott, hiába szabódott, vállalnia kellett az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorába iktatandó „Bevezetés a nyelvtudományba” című kiadvány szerzőségét. A nehéz és akkor különösen kényes feladatot kiválóan oldotta meg, azonban a munkát még megjelenése előtt, most már a „sztalinizmus” szempontjából meghányták-vetették, és módosításokat kívántak rajta. Egyik kifogás volt, hogy nem emlegeti Sztálint. — Közbevetőleg nekem meg ugyanakkor azt rótták fel, hogy túlságos sokat hivatkozom Sztálinra mint a nyelvészet és a nem marrista nyelvészek megmentőjére. — Bárczi nem módosított, s így a „Bevezetés a nyelvtudományba” bélyegül az „ideiglenes tankönyv” jelzést viseli nemcsak az 1953-ban megjelent 1., hanem még az 1957-ben megjelent 3. kiadás címlapján is. A hibáztatók tudomásom szerint máig sem álltak elő helyette egy jobb „végeleges” művel.

Bárczi Géza újabban is nem egyszer halad az árral — szemben, illetőleg a különféle ár-akkal szemben, amelyek az időjárás változása szerint némelykor próbálják elönteni a tudományt, a mi tudományunkat is, azonban hamarosan lefolyznak, és — ebben különböznek a természetes árvizektől — alig hagynak maguk után valamit, amiből további élet sarjadhatna.

Ünnepeztünk ízig-vérig történeti nyelvész, azonban ezzel nem jár együtt az, hogy nem becsülné a leíró nyelvészetet, csak — gondolom — azt nem látná szívesen, hogy a leíró nyelvészet címén a nyelvnek élő szervezetként való felfogása helyett bizonyos túllógicizálásba vesző rendszerformák számára

követeljük a kizárólagosság szabadalmát a tudományban és — ami nyelvi kultúránk egészséges fejlődését különös veszedelemmel fenyegeti — az oktatásban.

Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában napvilágot látott több munkájának ismertetéséről és méltatásáról le kell mondanom. Csak annyit jegyezhetek meg, hogy nem a szokványos tankönyv-típusba tartoznak. Nem különböző helyekről való összeszedégetései és összeillesztései bizonyos tudni-való-mennyiségnek, hanem egy fölényes tudós és jeles pedagógus egyéniségen át megszürt foglalatjai egy tudományrésznek.

A kitűnő tudós annak idején — hajdani tanítványaitól tudjuk — nagyon kiváló, egy életre nyomos hatású középiskolai tanár volt. Nem változott e tekintetben mint egyetemi tanár sem. Itt sem csak előadó vagy oktató, hanem nevelő, aki a tudását tanítványaira nem rájuk erőszakolja, hanem megosztja, de úgy, hogy a tőle nyert indítások alapján szabadon tovább fejlődjenek.

7. A magyarnyelvtudománynak a MTA Nyelvtudományi Intézete feladatkörébe utalt egyik legnagyobb szabású és közérdekűség szempontjából különösen előtérben álló tervmunkája valósult meg az utóbbi évek folyamán a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Hogy egy rendkívül sokágú feladatok teljesítésére hivatott közösség valóban közösségként funkcionáljon, ahhoz természetesen irányításra, összehangolásra volt szükség. És hogy ez sikerrel mehetett végbe, az igen jelentékeny részben a munkálatok akadémiai irányítójának az érdeme. És ez Bárczi Géza volt. A magyarokon kívül más idegen nyelvek tudományára is kiterjedő szokatlan tájékozottsága, a részletek ismeretén felülemelkedő elvi áttekintések képessége, kivételes műveltsége, szilárd, de mindenféle merevségtől távol álló egyénisége különösen alkalmassá tették a szerepre, amelyben nem kevés és nem csekély nehézségeket tudott leküzdeni. Az, hogy az Értelmező Szótárban nem egy szabványtípushoz jutottunk el, hanem számos szempontból újszerű megoldáshoz, szintén jelentős mértékben Neki köszönhető. A példaként követhető alakításmód, amely takarékos, de korántsem szűkmarkú, jórészt ugyancsak az Ő ilyen erényére vezethető vissza.

Ünnepeltünk a múlt évben egy új művel ajándékozta meg a magyar nyelvtudományt, illetőleg a magyar műveltséget. Ez „A magyar nyelv életrajza”. Az alkotás részben a tudományos minőség szempontjából üti meg a legmagasabb mértéket, mivel nemcsak kitűnő, számos mozzanatában önálló szemléletű összefoglalást nyújt, hanem több fejezetben eredeti vizsgálatok beépítésével viszi előbbre nyelvünk életének ismeretét. Másrészt a szerzőt jellemző szerkesztő készséggel és a világos, hatásos előadással az utóbbi idők egyik legvonzóbb népszerűsítő munkáját kapjuk benne. Benne is, mint sok más korábbi kisebb méretű közleményében, élőszóbeli megnyilatkozásában példát szolgáltatott arra, hogy a tudomány népszerűsítése, az ismeretterjesztés nem lehet közömbös vagy lenézett feladat az igazi tudós számára sem.

Kedves Barátom! Bocsásd meg, hogy szemelvényesen is kelletténél hosszabb lettem. De ez részben viszonzás volt — persze nem hasonértékű viszonzás — azért az annak idején engem túlzottan felemelő tanulmányért, amellyel a rólam elnevezett emlékkönyvet bevezetted.

Magam és igen sokunk nevében kívánom, hogy az eddigi lendületeddél és a múltban megszokott eredményességgel több további jubileumon át folytasd munkásságodat a magad kedvére, valamint a mi épülésünk és a magyar nyelvtudomány érdekében.

PAIS DEZSŐ

A magyar nyelvtörténet korszakolásáról*

1. Mindazok, akik a nyelv történetének kronológiai tagolásával, úgynevezett korszakolásával tudományos alapossággal foglalkoztak, hangsúlyozni szokták, hogy a korszakolást elsősorban gyakorlati szükségessé-
rűs szüli, és nem elvi megfontolások miatt jön létre. Korszakolni tehát elsősorban azért kell, hogy általa a nyelv (mármint az egyes, konkrét nyelvek) történetében jobban el tudjunk igazítani, illetőleg jobban el tudjunk igazodni, és nem azért, hogy e szakaszolással a nyelvi fejlődés lényegét fejezzük ki, hogy benne mintegy nyelvtörténeti eredményeink egészét, végcélját summázzuk. Ezt a felfogást — melyet nálunk, ha más megfogalmazásban is, de lényegileg ugyanígy BÁRCZI GÉZA fejtett ki először (MNY. XLVI, 1) —, úgy hiszem, aligha lehet elvitatnia annak, aki a nyelvnek mint egésznek, mint jelek rendszerének, összességének a tulajdonságaival, illetőleg e rendszer fejlődésének sajátosságai-
val tisztában van.

A nyelvtörténeti korszakolásnak ez az elsősorban nem elméleti, hanem gyakorlati célja és jellege azonban magától értődően nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy a nyelv életének kronológiai tagclását nem kell elvi alapo-
p o k r a fektetni, nem kell azokból kiindulva megoldani. Ha az elvi alapvetést megkerülnők, nem juthatnánk tovább a pusztá önkényeskedésnél, és az önkényes nézetek sorozatának szükségszerű ellentéteiből nyilván nem alakulhatna ki egységes és maradandó állásfoglalás. Így ha a magyar nyelvtörténetnek idáig még nem egy ponton bizonytalan, kialakulatlan korszakolásában nyugvópontra akarunk jutni, az elvi kérdésekkel szükségszerűen szembe kell néznünk.

Egyébként meg kívánom jegyezni, hogy ha a nyelvtörténeti korszakolásnak elsősorban gyakorlati célját és jelentőségét magam sem kétlem, a korszakolás tényét és eredményeit a nyelvtörténet fontos, az elvi oldallal is több ponton kapcsolatban levő tényezőjének tartom, olyannak, amely — ha nem is adhatja vissza magának a nyelvi fejlődésnek lényegét — legalábbis bizonyos értelemben tükrözheti a nyelv fejlődésével foglalkozó tudomány állásfoglalását, koncepciójának lényegét. Ezért — noha a korszakolás gyakorlati szempontja nagyonis megköveteli az állandóságot — megváltoztatását is lehetségesnek, sőt szükségesnek tartom akkor, ha ezt elvi okok megkövetelik.

Egyáltalán nem arról van szó, mintha nálunk a nyelvtörténet korszakolásának elvi problematikájából eddig még nem került volna semmi felszínre, s alapján nem sarjadtak volna gyakorlatilag felhasznált értékes és konkrét eredmények. E majd két évszázada napirenden levő kérdés mindkét vonatkozásában rendkívül sok figyelemreméltó dolog történt, még akkor is, ha a gyakorlati megoldásokat nem mindig előzte meg, illetőleg azokkal nem állott mindig összhangban az elvi alapvetés, s ha az utóbbi jobbára csak részleteiben merült is föl. Egyébként aligha lehet kétséges, hogy az ide vonatkozó problémák jelen állapotukig való érésében, illetőleg a végső kifejtet útjának keresésében éppen ünnepeltünknek, BÁRCZI GÉZÁnak jelentős érdemei vannak. A mai ünnepi alkalom és előadásom témája így nem is véletlenül kerültek össze.

A témának tehát bőven megvannak a maga előzményei, melyek nemcsak pusztá tudománytörténeti szempontból tarthatnak számot érdeklődésre,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1964. január 9-én, a B Á R C Z I G é z a hetvenedik születésnapját ünneplő ülésen.

hanem áttekintésük szükséges ahhoz is, hogy a kérdés jelenlegi állását összefoglalhassuk, hogy az elvi alapok kontúrjait megrajzolni és belőlük a megfelelő gyakorlati következtetéseket levonni megkísérélhessük. Ebben az áttekintésben természetesen nem az egyes részletek vagy éppen a bibliográfiai adatok az érdekesek, hanem egyrészt elvi állásfoglalásukat, másrészt konkrét, gyakorlati megoldásaikat kell a ma szemszögéből latra vetni.

2. A közhiedelem GOMBOCZ ZOLTÁNT tartja a magyar nyelvtörténeti korszakolás atyjának. Anélkül, hogy GOMBOCZ ide vonatkozó és különösen általános érdemeinek nagyságából egy jottányit is elvitatni akarnánk, meg kell mondanunk, hogy ez már csak kronológiailag sem így van (erre különben egyik cikkében LOSONCZI ZOLTÁN is rámutatott: MNy. XXXI, 93—9). Mint nyelvtudományunk annyi más eredményének történetében is tapasztalható, nyelvtörténeti korszakolásunk problémaköre is lassan, fokozatosan alakult ki. Gyökerei — mint szintén annyi más esetben — a felvilágosodás korába mennek vissza, s azóta a kérdés szinte folyamatosan napirenden van, és — ami nem kevésbé lényeges — még ma is megállapodatlan, mozgósos képet mutat.

A részletekbe bocsátkozás mellőzésével utalni kívánok itt a legrégibb időkből VERSEGHY FERENC, RÉVAI MIKLÓS, PÁPAY SÁMUEL, KAZINCZY FERENC, TELEKI JÓZSEF, SZEMERE PÁL nevére, akiknek műveiben — persze a kor nyelvtudományi színvonalának megfelelően — nyelvünk történetének korszakbeosztása már igen jól kibontakozik. A továbbiak érdekében érdemes lesz mármost jól megjegyezni, hogy általában a nép és a nyelv történetének szoros összekapcsolása alapján állanak, és nyelvünk történetének három fordulópontját a honfoglalásban, a mohácsi vész, illetőleg a reformáció kezdetei körüli időben és a felvilágosodás korának kezdeteiben keresik. PÁPAY SÁMUEL például „A' magyar literatura' esméreté”-ben (1808.) így fogalmazza ezt meg: „A' mi Nemzetünk és vele Nyelvünk is a' pallérozódásban akkor kezdett serdülni, midőn Európában állandó lakásra verekedett, ifjúságát érte a' 16-dik Században ama Vallásbéli nagy változásnak alkalmatosságával, melly valamint Európának több tartományaiban, úgy nálunk is olly sok jeles Férjfiakat felbuzdított az észszel 's íróttollal való munkálkodásra; most kezd pedig tsak férjfi korra jutni, a' miolta Nemzetünk a' tudományokban, mesterségekben, 's egy szóval a' tsinosodásban szemlátomást előmenvén, Nyelve is szembetűnőképpen gyarapíttatik.” (76.)

Jelentős állomás TOLDY FERENC két, egymással eléggé szembenálló nézete. Előbb, 1851-ben, „A magyar nemzeti irodalom történeté”-ben maga is csatlakozik a korábbi nézetekhez, nyelvünk történetének szakaszait a történelmi és irodalomtörténeti korszakokhoz igazítva, s a X. századot, a reformációt és a felvilágosodás korát mint fordulópontokat külön is kiemelve. 1864-ben, „A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban” című munkájában azonban más alapokra helyezkedik, s nyelvünk történetének három szakaszát „ómagyar”, „középmagyar” és „újmagyar” elnevezéssel különbözteti meg, Árpád-kor végi és Pázmány-korabeli fordulópontokkal (3—4). Új nézete — mint többen kimutatták (pl.: KUNFI: Irtört. Közl. XIII, 157; LOSONCZI: MNy. XXXI, 97; stb.) — világosan a korabeli német nyelvtudomány hatását tükrözteti, mind a korszakhatárok időmegjelölésében, mind a terminológiában német mintához igazodva.

Szükséges kiemelni, hogy TOLDY-nak e második felosztása GOMBOCZ-ig nem talált nyelvtudományi követőre. A múlt század második felének e kérdés-

ről nyilatkozó nyelvészei (HUNFALVY, SZVORÉNYI, IMRE SÁNDOR stb.) általában a jelzett régebbi felfogást viszik tovább. — Századunk első negyedében — mint ismeretes — nyelvtörténetünk általános, átfogó problémái SIMONYI működésén kívül alig kerültek napirendre, az eluralkodó partikuláris szemlélet viszont a nyelvtörténeti korszakolás kérdéseit teljesen háttérbe szorította.

3. Ezt az interregnumot töri meg 1925-ben GOMBOCZ ZOLTÁN „Magyar történeti nyelvtan”-ának hangtani részében. GOMBOCZ ugyan nem adott korszakolásához elvi alapvetést, de korszak-megállapításából ezek jórészt kikövetkeztethetők. Mindenekelőtt az — és ezt igen erősen hangsúlyoznám —, hogy ő nem is a magyar nyelvtörténet egészét korszakolta, hanem csak a hangtörténetét; ezt maga is világosan megmondja, s LOSONCZI (i. h.) is megállapította róla. Ebben a tényben mindenesetre az a korbéli magyar nyelvtudomány partikuláris szemlélete, illetőleg erősen hangtörténet-centrikus volta is tükröződik. GOMBOCZ hangtörténeti korszakolása egyébként kettős alapú: a nyelvemlékes kor előtti időben társadalmi-történeti mozzanatokhoz kapcsolódik, tehát a nyelv külső történetén nyugszik; a nyelvemlékes korban a magyar nyelv hangfejlődésének akkor ismert tényeire, egyes hangváltozások végének, illetőleg kezdetének vélt időpontjaira alapít. A nyelvemlékes korban fő fordulópontjai: i. u. 1000.; a XIV. század közepe; a XVI—XVII. század fordulója (Károli—Pázmány kora). A honfoglalásról, a reformáció kezdeteiről és a felvilágosodás koráról e felosztásban nem esik szó. — GOMBOCZ korszakhatáraitban és terminológiájában TOLDY FERENC későbbi felfogásának hatása félreismerhetetlen; de a hangtörténetre szűkítve. Vitatható elvi alapjai és eredményei mellett is a kérdés újra való felvételén — még ha részleges, hangtörténetre korlátozott felvételén — kívül is nagy érdeme GOMBOCZnak a részletes kidolgozás, a pontos határmegvonás, s maradandó eredménye a honfoglalás előtti kor HUNFALVYNál még csak csíráiban meglevő szakaszolásának megalkotása, melyet BÁRCZI finomításaival máig is tartunk. (A kérdés további történetében e később nem vitatott részleget már nem is említem.)

GOMBOCZ nagy tekintélye révén korszakolása hamar ismertté vált. Az egyetlen, e korban írt összefoglaló mű, BALASSA JÓZSEFnek „A magyar nyelv életraja” című munkája mégis más felosztásban tekinti át nyelvünk történetét. Korszakhatárai: a honfoglalás; a XIV—XV. század fordulója; a könyvnyomtatás és a reformáció megindulása; a nyelvújítás kezdetei; végül saját kora (könyve 1937-ben jelent meg). Ez tehát lényegében a TOLDYN és GOMBOCZON kívüli, általános magyar hagyománnyal erősen rokon korszakolás.

A kérdés újrafelvételére csak a felszabadulás után került sor. GOMBOCZ hangtörténeti korszakolását néhány elvi megjegyzés kíséretében, terminológiai javításokkal és egyes fő korszakok további tagolásával BÁRCZI GÉZA 1950-ben a magyar nyelvtörténet egészére alkalmazta (MNY. XLVI, 1—8). Elvi jellegű megállapításai közül külön ki kell emelni annak hangsúlyozását, hogy a nyelvi fejlődés folyamatos volta, a régi és új jelenségek egymásba kapcsolódó, láncszerűen összefüggő jellege tulajdonképpen nem alkalmas határok megvonására, az ebből való kiindulás tehát szükségszerűen önkényes. Látja, hogy GOMBOCZ korszakolásában a nyelvemléktelen és nyelvemlékes kor külön-külön elvekre épül föl. Soraiból bizonyos mértékben kicsendül, hogy ha a gomboczi hagyományt nem tisztelné, valószínűleg lényegesebb változtatásokat is tenne rajta. A nyelvemlékes kor gomboczi beosztását így változatlanul hagyja, de megjegyzi, hogy a XIV. század közepe vitatható

dátum. Az alkorszakok tagolásában egyébként — többek között — GOMBOCZON túlmenően utal a nyelvújítás korára, valamint arra, hogy nyelvünk jelenleg valószínűen új fejlődési szakasz közelébe érkezett.

A Magyar Nyelvnek még ugyanebben a számában PAIS DEZSŐ is hozzászólt a korszakolás kérdéséhez, „Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című cikkének egyik szakaszában (MNY. XLVI, 9–12). Kritikai észrevételeit GOMBOCZ hangtörténeti korszakolásához fűzi, ezt tehát nem viszi át BÁRCZIHOZ hasonlóan a magyar nyelvtörténet egészére, s a maga véleményét is a hangtörténetre korlátozza. GOMBOCZ korszakolásában az elvi alapokat tekintve kifogásolja külsőleges szempontoknak (pl. a nyelvemlékek megjelenésének) a számbavételét, magukat a korszakhatárokat tekintve pedig főként az 1000. évet, némileg enyhébben a XIV. század közepét vitatja. Ugyanakkor — egyik korábbi cikkére (MNY. XLV, 310–4) utalva — hangsúlyozza Pázmány korának korszakváltó jellegét, de ugyanilyet tulajdonít a nyelvújítás korának is, amelyet nyelvünk fejlődésében valóságos fordulatnak nevez.

GOMBOCZ és BÁRCZI korszakolását DEME LÁSZLÓ tette erősebb kritika tárgyává, ugyancsak 1950-ben (MNY. XLVI, 210–22). Ebben a marxizmus idején írt cikkben kétségtelenül van néhány túlzó, sőt helytelen és igazságtalan megállapítás, amit itt részletezni vagy éppen cáfolni ma már fölösleges. Lényegesebbek ezeknél DEMÉNEK azok a pozitív, előre mutató nézetei, amelyek a korszakolás elvi alapjait érintik. Így például azt kívánja, hogy nyelvünk minden korszaka ugyanolyan elvek alapján állapíttassék meg, ezek az elvek pedig ne legyenek függetlenek a társadalmi-történeti háttértől, illetőleg ennek a nyelvre tett hatásától. Ő mutat rá először a belső nyelvtípusok funkcionális helyzetének a korszakolásban való fontosságára. Új korszakolást sajnos nem ad, sőt a határok firtatását éppen hogy kifogásolja; egy fordulóponton azonban — PAISHOZ hasonlóan — ő is nyomatékosan utal: ez a nyelvújítás kora.

BÁRCZI GÉZÁNAK egy év múlva kelt válasza (MNY. XLVII, 125–35) ismét tartalmazott néhány, a kérdés elvi alapjait előbbre vivő megállapítást. Így DEME ellenében rámutat, hogy a korszakhatárok úgynevezett „firtatása”, bármennyire is kényszerű és önkényes, a korszakolás lényegéhez tartozik. A korszakolás kiindulási alapjául elvben már elfogadja a nyelvi következményekkel járó történeti eseményeket, s pozitíven szól a belső nyelvtípusok funkcióját alapul vevő korszakolási elvről. Korszakbeosztásait azonban csak egy alkorszakra vonatkozóan módosítja, az újmagyar koron belül elfogadva az 1772-i dátumot. Meg kell még jegyezni, hogy BÁRCZI e cikkében bukkan föl először annak a nézetnek a csírája, mely szerint a nyelvtörténet korszakolásában tekintetbe kell venni a nyelvtörténeti kutatások sajátos, belső szempontjait, vagyis azt, hogy az egyes korszakokban milyen eszközök és módszerek állíthatók a kutatás szolgálatába. — BÁRCZI az itt kifejtett korszakolást „Magyar hangtörténet” című egyetemi tankönyvében vitte tovább.

4. Ezzel az ötvenes évek legelején lefolyt, és különösen az elvi alapok kimunkálásának lökést adó vitával csak egyelőre, ideiglenesen zárult le a magyar nyelvtörténet korszakolásának problematikája. A következő években ugyanis a magyar nyelvtörténeti kutatásokban új módszerbeli elvek, új irányzatok kaptak lábra, melyek egyrészt a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, másrészt az irodalmi nyelv kutatásában csúcsosodtak ki. Ezek az irányzatok jelentős mértékben hozzájárultak a korszakolás elvi alapjainak további kikristályosodásához, amellet pedig mozgás, változás elindítói lettek a kérdés gyakorlati vonatkozásainak terén is.

A nyelvtudomány művelőinek körében nem kell különösebben hangsúlyozni azt az úttörő szerepet, amelyet a történeti nyelvjáráskutatás megindításában BÁRCZI GÉZA játszott. Egészen természetes, hogy a nyelvjárás-történeti korszakolás első megnyilvánulásai is az ő nevéhez fűződnek. 1954-ben, a III. nyelvészkongresszuson elhangzott és 1956-ban megjelent előadásában (III. Kongr. 303—24) — elvi alapként a nyelvészeti kutatás lehetőségeiből: a források természetéből és a követhető eljárásból kiindulva — a nyelvjárás-történeti vizsgálatok négy korszakát különbözteti meg. Ez a minket érdeklő nyelvemlékes korra vonatkozóan két korszak szétválasztását jelenti, a választó vonal pedig a XVI. század (ezen belül az idő nincs pontosan megjelölve, de a szövegből kitetszően a század eleje értendő).

1957-ben megjelent „Magyar nyelvjárástörténet”-emben én is szembe kerültem a korszakolás problémájával. Ehhez elvi alapként két tényezőt jelöltem meg: egyrészt — az ismeretes saussure-i meghatározás alapján — a nyelv belső történetével szemben a nyelv külső történetét; másrészt a nyelvtudomány sajátos szempontjait (a kutatásnak az egyes korokra vonatkozó különböző feltételeit, a nyelvi forrásanyagban rejlő különböző lehetőségeket stb.). Ezeknek az elveknek a gomboczi korszakolás természetesen nem felelt meg, s elsősorban ezért kényszerültem másra, nem pedig a nyelvjárástörténet speciális problematikája miatt, hiszen nyelvünk életének lényegesen nagyobb szakaszában a nyelv és a nyelvjárások története egy és ugyanaz. A nyelvemlékes korra vonatkozóan két korszakot veszek föl: az egyiket a X. század közepétől (Konsztantinosztól) a XVI. századig, a másikat a XVI. századtól maig számítom. Föltétlenül hibája e korszakolásnak, hogy nem vesz tudomást a felvilágosodás korának szerepéről; e hibát a nyelvjárási problematika talán magyarázza, de nem menti.

A PAIS DEZSŐ szegedi előadása nyomán kisarjadt irodalmi nyelvi kutatások vonalán is elérkeztünk oda, hogy szembe kellett néznünk a kronológiai tagolás problémájával. Irodalmi nyelvünk történetének korszakolására először SZATHMÁRI ISTVÁN vállalkozott az 1959-i pécsi konferencián elhangzott érdekes hozzászólásában (AnyMűv. 291—4), melyet az én akkori előadásomhoz fűzött. Bevezetőben hangsúlyozza a társadalmi-történeti tényezők számbavételének, valamint az irodalomtörténetírás eredményeivel való összehangolásnak a szükségességét. Beosztása — melyben többször történik utalás az irodalmi nyelv funkcionális változásaira — három korszakot ölel föl: az első a honfoglalástól a XVII. század második feléig, a második a XIX. század közepéig, a harmadik napjainkig tart. Megjegyzendő, hogy a XVI. századot és a felvilágosodást csak az egyes korszakok további bontásában veszi számtásba; az utolsó korszakban viszont a XX. század harmincas éveitől, főként pedig a felszabadulástól kezdve új mozzanatok jelentkezését látja.

A konferencián adott válaszütemben (AnyMűv. 305) általános elismerésem mellett külön kiemeltam SZATHMÁRINAK nyelvünk legújabb fejlődéséről vallott nézetét. Két dolgot viszont kifogásoltam: az egyik az, hogy perspektivikusan kétségesnek tartottam a nyelv egészen belül az irodalmi nyelv k ü l ö n korszakolásának létjogosultságát; a másik az, hogy társadalmi-történeti, irodalmi és nyelvi tényezőkre hivatkozva sajnálkoztam a XVI. század szerepének háttérbe szorításán.

Az irodalmi nyelv szempontjából nézve 1961-ben megjelent munkámban, „A magyar irodalmi írásbeliség. . .”-ben még egyszer hozzászóltam nyelvünk történetének korszakolásához, a „Kronológiai kérdések” és a „Korszakolási

kérdések” című fejezetekben (66—77). Itt a társadalmi-történeti háttér számbavételének fontosságát hangsúlyozva előtérbe állítottam a fő belső nyelvtípusoknak (a köz- és irodalmi nyelvnek, valamint a nyelvjárásoknak) az e háttérrel szorosan összefüggő funkcionális helyzetét és egymáshoz való viszonyát. Nyelvünk újabb történetében három korszakhatárt említek: a XVI. század első felét, a XVIII. század végét és a XX. század közepét; fő korszakhatárként elfogadhatatlannak tartom viszont a XIV. század közepét, az alkorszak-határok között pedig a korábbi vitákban fölmerült 1871-i, valamint 1900-i dátumot.

A magyar nyelvtörténet korszakolásának alakulásában kiemelkedő jelentőséget tulajdonítok BÁRCZI GÉZA múlt évben megjelent könyvének, „A magyar nyelv életrajza”-nak. Bár e munkában a korszakolás elveiről kifejezetten nem esik szó, az előszónak a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési változások és a nyelv története közti összefüggésekre való célzása, valamint nyelvtörténeti szakaszolásának eredményei nem hagynak kétséget ezekről az elvekről. BÁRCZI — korábbi korszakfelfogásától eltérve — nyelvünk történetét hat szakaszban mutatja be, az előzmények és az ősmagyar kor után ilyen határokkal: a honfoglalás, a mohácsi vész, a felvilágosodás korának kezdete (1772.) és a szabadságharc. Ez a szakaszolás igen közel van ahhoz a felfogáshoz, melyet szemlém elején mint a TOLDY FERENC második korszakolása előtt, sőt sokáig még utána is uralkodót bemutattam, és több rokon vonást mutat azokkal a véleményekkel, melyek az újabb nyelvjárástörténeti és az irodalmi nyelv történetére vonatkozó kutatásokkal kapcsolatban alakultak ki.

5. Ha mármost e mind a korszakolás elvi alapjaira, mind konkrét eredményeire vonatkozóan nagyon mozgalmas, hullámmzó képből adódó tanulságokat, illetőleg ide kapcsolódó saját véleményemet meg akarom fogalmazni, a következőket mondhatom.

A korszakolás elvi alapjait az alábbi három pontban tudnám meghatározni:

A) A korszakolásnak a nyelv egészére kell vonatkoznia, s nem irányulhat bármilyen szempontból vett részlegére. Így nem megokolt — mondjuk — a nyelv hangtani vagy szerkezeti vagy szókincsbeli fejlődését külön-külön, — pontosabban egymástól vagy éppen a nyelvtörténet egészétől eltérően — korszakolni; de ugyanígy nem megokolt a belső nyelvtípusok bármelyikének a nyelv egészétől eltérő, külön korszakolása sem. Noha kétségtelen, hogy mind a nyelvjárástörténet, mind az irodalmi nyelv története mint kutatási stúdium az utóbbi években az általános nyelvtörténeten kívül bizonyos önállóságot nyert nálunk, s a nyelvtörténeti szemlélet és módszer megjavítása, sőt átalakítása mellett az ezekben kialakult korszakolási elvek és gyakorlatok hatása is egészében pozitíven értékelhető, ez a különállás a továbbfejlődés perspektívájában nyilván nem állandósulhat, hanem a nyelvtörténet egészének diszciplinájában kell ismét eggyé olvadnia. Következésképpen a nyelv életében még olyan fontos típusoknak is, mint a nyelvjárásoknak vagy az irodalmi nyelvnek a más nyelvtörténeti korszakolásával sem lehet keresztezni a nyelv egészének történetére vonatkozó egy és oszthatatlan korszakolást.

B) Helyes, ha a korszakolás, illetőleg a korszakhatárok megvonása minél több tényező számbavételével történik, hiszen a több szempont alapján, több oldalról kikristályosodó, illetőleg megtámogatható eredmények nyilvánvalóan megbízhatóbbak és időtállóbbak. E tényezők azonban csak akkor alkalmasak a korszakolásban való számbavételre, ha külön-külön

is a nyelv történetének minden szakaszára alkalmazhatók. A mondtakból következik, hogy váltogatott alkalmazásuk, tehát egyes korszakoknak ilyen, másoknak amolyan tényezők alapján való megállapítása nem szerencsés eljárás.

C) A korszakolásban számba vett tényezők között a nyelv úgynevezett külső történetét az első hely illeti meg. Ebben a vonatkozásban egyes, a magyarság történetében elhatároló jelentőségű gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési változásoknak van különös fontosságuk. A nyelvtudomány szempontjából természetesen e történeti események nem mint ilyenek fontosak, hanem a nyelvünk életére tett igen sokrétű és számottevő hatásuk folytán, mely akár közvetlenebb, akár közvetettebb módon érvényesült, de mindenesetre a nyelvtudomány által is jól kitapinthatóan. E történeti események persze csupán elindítói, lehetővé tevői voltak a nyelvi folyamatoknak, melyeknek tehát csak kezdeteit jelölik, nem lefolyásuk menetét vagy éppen végét. E téren azonban nyilvánvalóan a kezdeti, kiinduló, folyamatot elindító tényezők a legfontosabbak, a korszakot elsősorban meghatározók és jellemzők. — A történeti események nyelvi hatásait legjobban és legközvetlenebbül a nyelvtípusok egymás közti és funkcionális helyzetének a változásai mutatják, melyek a nyelv külső történetének igen lényeges elemei.

A magyar történelem nagy eseményeinek hatásai természetesen — többnyire erős áttételekkel — a nyelv belső történetében, a nyelvrendszer elemeinek változásaiban is hullámokat vetnek, de e változások láncszerű egymásba kapcsolódása, szírványszerű átmenetisége a nyelv egészének viszonylatában már a folyamatos, egyenes vonalú fejlődés képét tárják elénk. Mint ahogy BÁRCZI mondja: „A nyelv szakadatlanul változik, módosulásaiban megállás nincs, s a változások időrend szempontjából úgy kapaszkodnak egymásba, mint a páncéling láncszemei, nem egyszerre kezdődnek és nem egyszerre végződnek; emezek még nem fejeződtek be, mikor amazok már gyorsabb-rövidebb iramban megindultak. S közben a jelenségek harca, az egymást keresztező erők változatos küzdelme még bonyolítja a helyzetet.” (MNy. XLVI, 1.) Így tehát a nyelv egészének belső története kétségkívül az a terület, amely a korszakolásban legkevésbé jöhet számításba, a legkevésbé alkalmas határvonalak kijelölésére. És természetesen még kevésbé alkalmas erre a nyelv részletelemeinek, például a nyelv hangtani arculatának vagy akár szókincsének a fejlődése, noha az utóbbi természetszerűleg közelebbi kapcsolatban van a külső történésekkel, mint a nyelv más alkotóelemei.

A korszakolásban számba vehető tényezők közt viszont igen kedvező helyet foglalnak el a nyelvtudományi vizsgálat lehetőségei. E tekintetben arról van szó, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatban felhasznált forrásanyag jellege, a vizsgálat módszere nyelvünk hosszú történetére vonatkozóan koronként más és más; s ez a körülmény nemcsak a nyelvtörténetre mint diszciplínára magára jellemző, illetőleg a más-más eszközökkel és módszerekkel vizsgálható nyelvtörténeti koroknak e diszciplína eredményeiben való tükröződésére jellemző, hanem magukra a kérdéses nyelvtörténeti korokra is.

Végül hasznos segítője lehet a korszakolásnak az is, ha a nyelvtörténet testvér-tudományainak, elsősorban a történettudománynak és az irodalomtörténetnek a korszakolási eredményeit is figyelembe vesszük, hiszen az elvi alapokban e korszakolások között sok a rokon vonás.

6. Ezeknek az elveknek az alapján szerintem nyelvünk történetének korszakhatárait a következőkben lehet megállapítani:

1. a magyar nyelv külön életének kezdete (kb. az i. e. X. század); 2. a honfoglalás (896.); 3. a mohácsi vész (1526.); 4. a felvilágosodás korának kezdete (1772.); 5. a felszabadulás (1945.). Népünk történetének ezek a nagy sorsfordulói mind olyanok, amelyeknek — az imént vázolt elvek értelmében — döntőek a nyelvi — nyelvtudományi következményei.

Hogy e vonatkozásban csak egy-két mozzanatra utaljak — a magyar nyelv külön élete megkezdésének vitathatatlan korszakhatárkő szerepén kívül —:

A honfoglalással kerül a magyarság olyan új nyelvi környezetbe, amely az idegen nyelvi ráhatás jellegét gyökeresen megváltoztatja, és — legalábbis eleddig számítva — egy évezredre meghatározza. Ugyanekkor teremődik meg a lehetősége annak, hogy nyelvjárásaink (az akkor egyedül uralkodó belső nyelvtípusok) helyileg viszonylag kötetlen állapotukból területi jellegűekké váljanak, mely esemény a nyelvjárások életében döntő jelentőségű. A IX—X. század óta vizsgálható nyelvünk nyelvmlékek alapján, amely a nyelvészeti módszerváltás lehetővé tevője.

A mohácsi vést közvetlenül követő időhöz kapcsolódnak olyan nagy nyelvi következményű események, mint a reformáció elterjedése, a hazai könyvnyomtatás megindulása, az anyanyelvi iskolázás és az anyanyelvi írásbeliség kiszélesedése, a laikus literátus réteg, a deákság megjelenése stb. Ekkor kezd számottevőbben kibontakozni a nyelvjárások fölé emelkedő, egységes magyar nyelvtípus, az irodalmi nyelv, illetőleg ennek számos normaeleme, amely nyelvünk további fejlődésére elhatároló jelentőségű. Ekkor bomlik föl a nyelvjárás helyzet is a magyarság gerincében, a középső és déli területeken. E változásokkal függ össze az újabb nyelvtörténeti módszerváltás: válik lehetővé a szilárdabb alapú nyelvjárástörténeti kutatás és az irodalmi nyelv életének konkrétebb és behatóbb vizsgálata.

A felvilágosodás kora a polgári átalakulás kezdeteivel s az ennek nyomában járó eszmei-művelődési föllendüléssel új utakat nyit a nyelvi fejlődés számára is. Az ekkor kibontakozó nyelvi—irodalmi mozgalom — mint ismeretes — nagyarányú tudatos nyelvművelő tevékenységet eredményezett, melynek elhatároló jelentősége van a magyar irodalmi nyelv és irodalmi nyelvi norma fejlődésére, mennyiségi és funkcionális átalakulására. A polgárosulás folyamata révén ez időtájt indul meg a magyar köznyelv jelentékenyebb arányú kifejlődése. Ekkor rajzolódik ki nyelvjárásainknak is az a helyzete, amely a legutóbbi időig változatlan marad. Mindezek a nyelvészeti szemlélet és módszer újabb váltásának fontos tényezői.

A felszabadulás óta bontakozik ki erőteljesebben és játszódik le a szemünk előtt a modern élet nagyarányú nyelvátalakító hatása: köznyelvünk óriási méretű térhódítása és ezzel összefüggésben a nyelvjárások több viszonylatban megnyilvánuló, most már valóban rohamos pusztulása; új nyelvi résztípusok szerepének korábban nem tapasztalt méretű kiemelkedése (műszaki, tudományos, politikai stb. nyelvi típusok).

Azt hiszem, aligha lehetne elvitatni, hogy mindezek sokkalta nagyobb fontosságú dolgok a nyelv egészének életében, mint néhány nyelvi részjelentőség (akár — mondjuk — hangtani, szerkezeti vagy szókészleti jelenség) esetleg (de csak nagyon esetleg) rövidebb időhöz köthető megváltozása, amely mennyiségileg csak olyan lehet a nyelv egészében, mint csepp a tengerben. S úgy vélem, az sem lehet kétséges, hogy a nyelvtörténetünk eddigi korszakolásában fölmerült sok egyéb időpont (még pl. az 1000. év, a XIV. század

közepe, Pázmány kora stb. is) semmilyen szempontból sem lehetnek komolyabb versenytársai az említetteknek.

Ismeretes, hogy az itt megadott időpontok általában a nyelvtörténet testvértudományaiban: a történettudományban és az irodalomtörténetben is jelentős szerepet játszanak. Ugyanakkor a nagy történeti fordulókhoz való kötöttségük a korszakolás könnyű áttekinthetőségét és megjegyezhetőségét is nagyban segíti.

Mindezeket nyelvünk történetének ismerői előtt a részletekben még tovább bizonyítani — úgy érzem — már fölösleges. Nem bocsátkoznám most bele az egyes korszakok terminológiai kérdéseinek a boncolgatásába; ezek témánk szempontjából csak másodlagos jellegűek és jelentőségűek, de a hagyományos keretek között (*ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és mai magyar kor*) különben is minden nehézség nélkül megoldhatók.

7. Látható, hogy nyelvtörténetünknek ez a most kiemelt beosztása a tulajdonképpeni magyar korszakolási hagyomány egyenes folytatója, és egy mozzanat kivételével megegyezik BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelv életrajza”-ban adott — bár a korszakolás szokásos terminológiájával nem megnevezett — nyelvtörténeti beosztásával is; lényegesebben eltér viszont a TOLDY—GOMBOCZ-féle vonaltól, valamint BÁRCZMAK E NYOMON HALADÓ KORÁBBI FELFOGÁSÁTÓL.

BÁRCZI „A magyar nyelv életrajza”-ban nyelvtörténetünk utolsó korszakhatárául a szabadságharcot veszi föl. Nem is ok nélkül, mert a jelzett korszakhatárokon kívül talán ez az egy még olyan, amelyre az imént vázolt elvek alapján komolyan gondolni lehet. Mégis — másokkal egyetemben — úgy vélem, hogy a felszabadulás történeti dátuma megfelelőbb korszakhatár lehet, ennek az eseménynek a nyelvi következményei ugyanis már ma is jól kivehetően mélyrehatóbbak és széleskörűbbek, mint a szabadságharcéi. Persze gondolni lehetne mindkét dátum felvételére, ez azonban túlságosan elaprózná nyelvünk legújabbkori történetét.

Meg kívánom még jegyezni, hogy az itt vázolt új korszakolást fogjuk alkalmazni a teljes magyar nyelvtörténet most készülő egyetemi jegyzetében, illetőleg tankönyvében, természetesen BÁRCZI GÉZÁVAL, e korszakolás lényegének első konkrét megvalósítójával teljes egyetértésben, sőt az ő hathatós közreműködésével.

*

Befejezésül kívánom én is BÁRCZI GÉZÁNAK — mint a mai nap már anynyian —, hogy erőben, egészségben tevékenykedjék még sokáig nyelvtudományunk javára, s töltsen meg nyelvtörténetünk korszakainak kereteit továbbra is annyi új ismerettel, olyan jó munkákkal, mint eddig tette.

BENKŐ LORÁND

Az ősi magyar névszótóvégi *h* finnugor előzményének kérdésessége néhány rokon nyelvi párhuzam vizsgálatában*

I.

Nyelvjárási, de részben nyelvjáráson belüli változatokként vannak a cseremiszen ilyen alakok: *műkš, műχš, műγš* : *műγšš* 'méh; Biene' (Sz. 182—9; P. 74b) | *mokš, moχš, moyš* : *moyšš* 'máj' (Sz. 125; P. 72a) | *pūkš, pūχš, pūγš* : *pūγšš* 'dió' (Sz. 180; P. 101b) | *šekš, šeχš, šeyš* : *šegšš* 'epe' (Sz. 213) | *šekš, šiχš, šiyš* (acc. *šigššom*) : *ššγšš* 'füst' (Sz. 213) | *šokš, šoχš, šoyš* 'ruhaujj' (Sz. 225) | *ukš, uχš* : *uγšš* 'ág' (Sz. 268) | *kūkš* : *kūγšš* 'magas; nagyság' (Sz. 95, 96; P. 55b) | *rakš* : *rakšš, ragšš, rayšš* 'pej; braun (vom Pferd), fuchsfarbig; fuscus, badius (equus)' (Sz. 188; P. 104a). (L. még CsNy. 71—2.) — A *šekš* ~ *šikš* stb., *ukš* stb., *kūkš* stb. alakok mellett vannak *šikša* (Sz. 213) | *ukša* (Sz. 268) | *kūkše, kūkša* (B. 30); *kūkšə* (R. 60); *kūkšö*, *kūkšü* (Sz. 96; P. 55b) alakok is.

BEKE (CsNy. 71) úgy magyarázza ezeknek a változatoknak a létrejöttét, hogy „*š* előtt a zár részben vagy egészben megszűnik. A különböző fokok így mutatkoznak: *kš* ~ *kχš* ~ *χš* (*γš*).” Az egyes változatokban jelentkező redukált hangot BEKE másodlagos fejleménynek tartja. A joskar-olai és cse-bokszaarszki dialektusokról szólva megállapítja, hogy ezekben „különösen gyakran fejlődik ily redukált hang az egytagú szók végső *kš* és *pš* hangcsoportja között” (66). De csak éppen az említett mássalhangzók közé ékelődő redukált hangot tartja másodlagos fejleménynek. Más esetekben a (nem szóvégi és nem éppen *kš*, illetőleg *pš* mássalhangzó-kapcsolatok közé ékelődő vagy nem ékelődő) redukált hangot elsődlegesnek tartja, s az alakváltozatok létrejöttét azzal magyarázza, hogy a szó belsejében a redukált hang kiesett (uo.), — azaz a redukált hangot tartalmazó változatokat tekinti elsődlegesnek. Az a megállapítás, hogy a *kš*, *pš* végű szavaknak a közbetoldott magánhangzó nélküli változatuk az eredetibb, nyilván e szavak egy részének a történetére támaszkodik. A BEKÉTŐL (70) felsorolt 11 *-pš* (részben *-pš-*) hangkapcsolatot tartalmazó szóból ötnek a *pš* kapcsolatát PAASONEN (Beitr. 107, 245, 247, 248, 263) finnugor **-pt-*, **-pš-*, **-ps-*, illetőleg **-kš-* kapcsolatból vezeti le. A *-kš* végűek közül ugyancsak ősi finnugor hangkapcsolatot őriz a *műkš* (NyH.⁷ 44—5), a *mokš* (NyH.⁷ 43) és az *ukš* (W. 109).¹ Hogy azonban a *kš* lehet másodlagos is,

* Ebben a dolgozatban bizonyos művek gyakori idézése a következő (nagy részt alkalmi) rövidítéseket tette kívánatossá: B. = BUDENZ, Erdei- és hegyi cseremiszi szótár. Pest, 1866. — Beitr. = PAASONEN, Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Bp., 1917. — CsNy. = BEKE, Cseremiszi Nyelvtan. Bp., 1911. — K., Ny. (adatok előtt) = keleti, illetőleg nyugati nyelvjárásterületről való adat. — P. = PAASONEN, Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki, 1948. — R. = RAMSTEDT, Bergtscheremissische Sprachstudien. Helsingfors, 1902. (MSFOu. XVII.) — Sz. = SZILASI, Cseremiszi szótár. Bp., 1901. — W. = WICHMANN, Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss. Helsingfors, 1923.

A SZILASI szótárának adataiban levő *g* jel helyett *γ*-t, *o* helyett *ə*-t használók. Az *ü* jel SZILASINál egy az *u* és az *ü* közé eső hangot jelöl (i. m. 3).

¹ A *šekš, šeχš, šeyš, šegšš* 'epe' (Sz. 213) szó BUDENZ (MUSz. 791) szerint *kš* kicsinyítő képzővel alakult: **šep-kš, *šepe-kš* > *šekš*. (L. még CsNy. 125.) — A *šokš, šoχš, šoyš* 'meleg, forró' (Sz. 225) szóban BUDENZ (MUSz. 188) szerint *-kšo* nomen verbale képző van. — A *šikš* (stb.; l. a dolgozat elején) 'füst' mássalhangzó-kapcsolatát TOIVONEN (FUF. XIX, 173, 235—6) finnugor **ŋkš*-re vezeti vissza. — A *kūkšö, kūkša, kūγšə, kūkšü* 'száraz; sovány' (Sz. 96) szót BUDENZ (MUSz. 103) a finn *kuiva* 'aridus, siccus', mordvin

keletkezhetett a kérdéses szavak egy részében egy közben való magánhangzó kiesésével is, annak feltevésére a következőkben előadandó körülmények kész-
tetnek.

II.

1. A *šokš*, *šoxš*, *šoyš* 'Ärmel' (Sz. 225) szó rokon nyelvi megfelelői a következők: zürj. *soi* 'Oberarm', *sos* (töve *sosk-*) 'Ärmel' | votj. *suj* 'Arm', *sajas* 'Ärmel' | lp. K. *soj* 'Flügel; Ärmel' | vog. *tajt* 'ua.' | osztj. *tüt*, *lüt*, *üt*, *lit* 'ua.' | magyar *ujj* 'Ärmel' || szam. T. *t'ija* 'Ärmel' | szam. Jen. *tiojo*, *tieijo* | szam. Jur. *t'u* | szam. K. *thü* | szam. OS. *tö-naŋ*, *tünan*, *tönak*, *tünan*, *tünnaŋ*, *tünan*, *tünan* (Beitr. 201: a fgr. *s- fejleményei). Ebből az egybevetésből nem lehet finnugor, illetőleg uráli *-kš-, *-ks-, *-sk- vagy *-šk- mássalhangzókapcsolatra következtetni. Ellene szólnak a szamojéd adatok. A szamojéd nyelvekben a *-ks- (illetőleg *-kš-: Beitr. 293 jegyz.) és az *-sk- helyén *d*, *t*, *r*, *č* hangokat, az *-šk- helyén *s*, *š*, *z*, *ž*, *h* hangokat találunk (NyH.⁷ 43; Beitr. 245). De ellene szólnak a finnugor nyelvi adatok is (vö. NyH.⁷ 43, 44–5). A permi nyelvek adataiban a szóvégen mutatózó *s* nyilván képző (jöllehet *-ks-ből: l. Ugal. 237 és NyH.⁷ 93, de a képző már *s* alakban, az illető nyelvek külön életében is csatlakozhatott a tö-
höz), amit nemcsak a votják *sajas* bizonygat, hanem az is, hogy az *s-t* tartalmazó alakoknak a jelentése is másodlagos: 'Arm' → 'Ärmel'. Ugyancsak képző lehet az obi-ugor nyelvi adatokban található *t* (< *-nt ~ *-nd, vö. NyH.⁷ 95). BUDENZ (MUSz. 866) ezt írja: „Manica, ärmel» kifejezésére elsősorban szolgál ezen ruharésznek megfelelő testrész neve: »arm» vagy az ezzel könnyen társuló »flügel«; másodsor az ilyen szók diminutív alakja, mely a bizonyos »testrészre való« jelent (v. ö. »ärmel«). Egyenesen »arm (flügel)«-t jelentők itt: zürj. — votj. *soj*, *suj*, lp. *soje*, *soagje*, s ilyennek kell lenni a m. *ujja*, f. *hija* (*sija)-nak is; hozzá adható még a mordE. *šov*, *šovone* »flügel« is, s e szerint a szónak régiebb alakja *sags*-nak vehető föl...» Továbbá: „Képzővel (-s = -ks) alakultak s »ärmel«-t (arm(-ra való) jelentők: votj. *sajes*, zürj. *sos*, cser. *šokš*; hogy a vog. *tāj-t*, osztj. *lū-t* (*t* képzővel) is ilyen, mutatja az osztj. *tuj*, *luj* »digitus«-tól való hasonló képzésű *tujit*, *lujit* »fingerring«, azaz »digitusra való« (finn *sorme* és *sormukse*; mord. *sur* és *surks*)» (uo.). — A BUDENZ felvette *sags alaknak *g*, de talán inkább *γ*-féle hangja megmutatkozik a permi és lapp adatok, valamint a vogul *tajt* alak *j*, *i* hangjában, továbbá alkalmasint ott lappang az obi-ugor adatok magánhangzójának félhosszúságában. De megmutatkozhatik a cseremisiz *sokš* *k*-jában is, ha feltesszük (amint fel is tehetjük),

koš-kä 'siccus', zürjén *kos*, *koš* 'trocken, dürr', votják *kös* 'ua.' szavakkal egyeztetni. Figyelmen kívül hagyva a finn alakot, ez az egyeztetés beleillenék a finnugor *ks képviselteinek példázatába (NyH.⁷ 43). Maga BUDENZ azonban — figyelembe véve a finn *kui-* és a tőle ide vont cseremisiz *koj-* 'apparere' alakokban jelentkező *j-t* — egy finnugor *ksgs-féle, 'lucere, splendere' jelentésű alapalakból indul ki (i. m. 102), amint a cseremisiz *šokš* 'Ärmel' szó megfelelőiből is egy *sags alakra következtetett (l. a tárgyalás II/1. szakaszában). Ha BUDENZnek igaza van (s miért ne lenne?), akkor a cseremisiz alak *kš* hangkapcsolata talán másodlagos. Viszont PAASONEN, kizárván a votják szót a megfelelőik sorából, finnugor (uráli) *-šk- -ból vezeti le a consonantismust. A finn alakot figyelmen kívül hagyja (Beitr. 243).

Ami a cseremisiz -*kš* képzőt illeti, legalábbis elvileg nem lehet elzárkózni annak a lehetősége elől, hogy ez némely esetben a -*k* képző (NyH.⁷ 93) és az -*š* képző (CsNy. 124, esetleg 131) bokraként keletkezett. Ekkor a *kš* hangkapcsolat másodlagos volna: **k•š•* > *kš*.

hogy a képző már *š*-sé vált alakjában (a *k* kiesése után, vö. CsNy. 110) csatlakozott a tőhöz: **šog•š ~ *šoy•š* > (a tövéghangzó redukciójával, majd kiesésével) **šogš ~ šoyš* > (hasonulással) *šokš ~ šoxš*. Ezzel bizonyítékot szolgáltatunk volna arra, hogy egy *kš* mássalhangzó-kapcsolat másodlagos is lehet. Azonban számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy a képző az eredetibb *-kš* alakban csatlakozott a tőhöz: **šog•kš ~ *šoy•kš*, de — azonkívül, hogy a *k* előbb is kieshetett (vö. CsNy. 110), mint az előző magánhangzó — voltaképpen ekkor is az illető magánhangzó redukciójával, majd kiesésével (s ennek folytán a két, egymás mellé kerülő palatovelaris mássalhangzó egyikének az egyidejű kiesésével) magyarázhatjuk a mai alakot. Ha ezen kívül még — elvileg — a **šog•kš ~ *šoy•kš* alakban fellépő haplológiával vagy a *g ~ γ* kiesésével s ez úton hosszú magánhangzó keletkezésével, majd ennek megrövidülésével is kellő valószínűséggel számolhatnánk, akkor a *šokš* szolgáltatta bizonyságokat törőlnöm kellene azon érveim közül, amelyeket a *kš* esetenként való másodlagosságra gyűjtöttem össze. — Cseremisz alakok még cseremisz nyelvi előzményeinek a rekonstruálásakor azzal mindenesetre számolni kell, hogy a véghangzók lekopása, bár megindult, máig sem ment végbe¹ (vö.: CsNy. 64; LAKÓ, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói: FgrÉrt. 2. sz. 4), tehát nem szabad figyelmen kívül hagyni a megmaradt és ezután képzés révén szó belsejébe kerülő tövéghangzó kiesésének lehetőségét, annál kevésbé, mivel a magánhangzó-kiesés — legalábbis a „mai” cseremisz nyelvben — gyakori jelenség (vö. CsNy. 63–6).

2. A) WICHMANN (i. m. 67) etimológiai sorba állítja a következő alakokat: „*küş-* [höhe]: *kü·šan* KB. *küş·n* U M auf, in die höhe, hinauf, *kü·škə* KB, *kü·škš* U, *kü·škə* M id., *kü·šnə* KB, *kü·šnš* U, *kü·snə* M oben, in der höhe, *kü·šəts* [stb.] von oben (herab).” (Vö. CsNy. 260; l. még Sz. 101 és R. 60.)

BEKE (i. m. 116) a hangátvetés példái között a következő alakváltozatokat közli (Sz. 96 és 102 nyomán): *küşkə* 'magas' ~ *küşš* 'ua.'. Az első alak a joskar-olai (= carevokoksajszki) és valamelyik szorosabban keleti nyelvjárásból való, a második a permi (tehát szorosabban keleti) nyelvjárásból. Hogy melyik változat volna az eredetibb, BEKE nem foglal állást. Azt megjegyzi, hogy a cseremisz nyelvben a hangátvetés „mindössze néhány szóban fordul elő” (uo.). Az *šk* : *kš* hangátvetés meg éppen csak két példában mutatkozik: a már említettben és ezen kívül a *joškar* 'vörös' szóban (uo.). (Még egy példa PAASONENnél: Beitr. 242.)

Ahhoz, hogy a *küşš* ~ *küşš* ~ *kügšš* ~ *küğšš* 'magas' (Sz. 95, 96; P. 55b) szó *kš* hangkapcsolatának történetét megismerjük, fontos volna tudnunk, hogy a kérdéses alakok azonosíthatók-e az imént idézett, WICHMANN-féle *küşkə* stb. 'hinauf' jelentésű (a kozmogymjanszki, az urzsumi és a malmizsi nyelvjárásból való) adatokkal. Ha azonosíthatók, akkor ez megerősíti azt, hogy ebben a szóalakban *kš* > *šk* hangátvetés történt.

2. B) De több okból is nehézkes a két alakcsoport azonosítása. Először is: a WICHMANN felsorolta (és másutt is megtalálható) alakok mind határozóragos alakulatok, és jelentésük is határozói (a CsNy.-ból imént idézett, SZILASI két adatára támaszkodó, 'magas' jelentésű példára tüstént visszatérek), — a *küşš* (stb.) alak pedig — valamennyi nyelvjárásban, amelyekből adatolható

¹ LAKÓ megállapítása szerint „a finn-volgai egység végén a szóvégi vocalismus a mai permi nyelvekénél sokkal teljesebb volt, s a szavak túlnyomó része magánhangzóra végződött” (FgrÉrt. 2. sz. 4).

(l. később) — melléknév. Jóllehet a jelentés átcsapása az adverbialisból a melléknévibe elképzelhető,¹ mégis meg kell fontolni, hogy a jelentéskülönbség az alakival együtt mutatkozik. — Másodszer: a hegyi és az erdei nyelvjárásokból ki lehet mutatni, hogy egy m á s m e l l e t t é l a *küš*-tővű adverbium-csoport és a *kükš* (stb.) melléknév (l. az idézett szótárakat). — Harmadszor: ha alaki elkülönüléssel járó divergens jelentésfejlődésre gondolunk, akkor a *kükš*-féle alakot a *küškə*-ból, a *küš*- (WICHMANN szerint 'Höhe': i. m. 67; l. még P. 57b) tőnek lativusragos (vö. CsNy. 190) alakjából kellene magyaráznunk. Csakhogy nem éppen sok támaszték van az *šk* > *kš* hangátvetés felvételére,² sőt a körülmények éppen inkább a *kš* > *šk* mellett szólnak. Ugyanis a kérdéses eseten kívül az egyetlen példát (a CsNy.-ban, 116) a *joškar* 'vörös' szó adja; ennek metathesises változata: *jokšarge* 'vörös', *iaškšryä* 'vörös'; tojássárga'. E változatokból pedig — a mordvin megfelelés szerint — a *kš* lehet az eredetibb (vö. PAASONEN: MSFOu. XII, 60, 89). De, mint említettük, általában a hangátvetés ritka; a *kš* hangkapcsolatnak pedig a cseremisiz nyelvben tisztos múltja van, amit az is bizonyít, hogy a *k*-nak oly bőven volt alkalma kiesni belőle (l. CsNy. 110). — Negyedszer: ha nem is érvként, de megfontolásként meg kell említeni, hogy a *kükš* (stb.) melléknévnek is megvannak a maga határozóragos alakjai, pl. *kükšan*, *küyšän* 'fönt' (CsNy. 71), továbbá igei és főnévi származékai is vannak (l. később). — Ha tehát BEKÉHEZ csatlakozva a *küškə* 'magas': *kükš* 'magas' szavakban hangátvetést látunk, akkor a *küškə* alakot el kell választanunk a WICHMANN-tól (i. h.) egybeállított adverbium-csoport *küškə* 'hinauf' lativusragos alakjától, s a *küškə* ~ *kükš* változatokból inkább az utóbbit kell eredetibbnek tekintenünk. Egyébként lehet a *küškə* 'magas' létrejöttét úgy is magyaráznunk, hogy az eredetileg 'hinauf' jelentésű szóra a hozzá hasonló alakú *kükš* 'magas' szó jelentése hatott; azaz jelentés-átvitel történt a nevek hasonlósága alapján, s ez csak azért is könnyen megtörténhetett, mivel a két szó jelentése már eleve közel állt egymáshoz. — Végül azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki egészen, hogy az adverbium-csoport töve a melléknévből keletkezett a *k* kiesésével, de ez, bár jelentéstanilag teljesen

¹ Ekkor is — tudniillik egy melléknévben — i n k á b b egy locativus—essivusrag, mintsem egy lativusrag elhomályosulása volna érthető, vö. *-talan* ~ *-telen*, *külön* stb. Ami viszont pl. a *felvég*-, *felszeg*-, *Felnémet*-féle alakulatok előtagját illeti, ennek cseremisiz párhuzamosában nem a *-ka* ~ *-kə* lativusrag, hanem — persze lehet, hogy nem kizárólagosan — a valamihez tartozást kifejező (és bizonyos morféma-bokrokban ma már ragnak érzett) *-l* képző (CsNy. 190; ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA: NyK. LV, 101) van: *kü-šäl*, *küš-ül* 'das Obere, das höher Befindliche, ober-'; *kü-šäl-βuä* 'das obere Ende (z. B. des Dorfes)' (W. 67).

PAASONEN (Beitr. 261) megjegyzi, hogy a mordvin *kš* (~*š*)-nek a cseremisizben, első szótág után való helyzetben ritkán felel meg *š*, jóllehet néhány példában a cseremisizben belül is ki lehet mutatni a *kš* ~ *š* váltakozást. E példák közé sorolja a következőt: *kükš* 'hoch' ~ *küšäl* 'das Obere'. De a *küšäl* alighanem a *küš*-tőnek feljebb említett *-l* képzős származéka (vö. CsNy. 260).

² A *kükš* (*kükšo*, *küškə* stb.: Sz. 96) 'trocken, dürr' szó belső mássalhangzó-kapcsolatát PAASONEN (Beitr. 242) egy finnugor **-šk-*-ból vezeti le. Eszerint itt valóban egy *kš*-t eredményező hangátvetés történt. (De vö. MUSZ. 103.) — A *pükš* 'dió; mogyoró' szónak a *kš* hangkapcsolata *šk*-val váltakozik, de az *šk* csak összetételben mutatkozik, amelyben a kérdéses mássalhangzó-kapcsolatra magánhangzó következik: *pükšerma* ~ *pükšermä* 'Haselstrauch' (l. N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek ... 75). Ezért, ha valamelyiket, akkor a *kš* mássalhangzó-kapcsolatot tarthatjuk eredetibbnek, jóllehet a rokon nyelvi megfelelésekből (l. N. SEBESTYÉN IRÉN: i. h.) aligha derül ki valami erre vonatkozólag; — hasonló, de nem egészen azonos típusú megfelelésekből PAASONEN (Beitr.) finnugor **ks-* ~ **ks--ra*, illetőleg *-šk--ra* következtet (l. a Beitr. megfelelő szakaszait; vö. NyH⁷. 44: **kš* ~ **γš*). De vö. mégis: lív *pē'gāz* 'Nuss' (N. SEBESTYÉN IRÉN: i. h.).

magyarázható ('magasra', 'magasan', 'magasból' stb.), mégsem valószínű, mert a *kš*-ből a *k* rendszeren nem esik ki első szótag után (CsNy. 111; de vö. mégis Beitr. 261).

2. C) Anélkül, hogy ragaszkodnám következtetéseimhez, megkísérlem a *kükš* 'magas' szónak egy magyarázatát: lehet, hogy a *kugo*, *kuyo* 'nagy, magas, öreg, fontos' szó (Sz. 95) származéka. Felsorolom a két szó adatait (egy-két származékot is), a nyelvjárások szerint nyugatról keletre haladva.¹

A nyugati nyelvjárásokból: kozmogymjanszki (hegyi): *kogo*, *kogó* 'nagy' B. 26b, 'tágas' Sz. 84; *koyo* 'gross', *koyoerya* 'der älteste Sohn' R. 52a | *kükše*, *kükša* 'magas' B. 30a; *kükšša* 'hoch, hochgewachsen' R. 60b | *küčšeč* (! — SZILASI felkiáltójele —) 'magasság' Sz. 93; *kükššits* 'die Höhe' R. 60b.

A keleti nyelvjárásokból: joškar-olai (erdei): *kugo*, *kugú* 'nagy' B. 26b | *kükš* 'magas' B. 30a || urzsumi (erdei): *kuyu* 'gross; wichtig' W. 63 | erdei (= a nyelvjárás pontosabb megjelölése híján): *kügšš* 'magas; nagyság' Sz. 95 || birszki (tágabban ujai): *kuyo* 'gross' P. 50b | *kükšš* 'hoch' P. 55b | *kükššit* 'Höhe' P. 55b || krasznoufimszki (tágabban permi): *kuyo* 'nagy' Sz. 95 | *kükšš* 'magas' Sz. 96 || keleti (= pontosabb megjelölés híján): *kükšš*, *kükšü* 'magas' Sz. 96 | *kükšü*, *küyšš* P. 55b | *kükššit* 'magasság' Sz. 96.

A *kükš* alak úgy keletkezhetett, hogy a *kugo* szóhoz, mint alapszóhoz a denominális -š névszóképző (vö. UgAl. 236; NyH.⁷ 94, 100; CsNy. 124) járult. A *kükšš* (stb.) alakkal szembesített *kükš* alak esetleg a redukción át bekövetkezett véghangzótlanyságot mutatja (vö. CsNy. 64–5), azonban lehetséges ennek a fordítottja is: a szóvégi redukált hangból teljes hang fejlődhetik (CsNy. 58), s ez labialitás tekintetében illeszkedhetik is (CsNy. 68). De akár a véghangzós, akár a véghangzótlan változat volna is — egy bizonyos, szűkebb történeti távlaton belül — az eredetibb, nem lehet mellőzni a *tel ~ tele ~ tēlš* ('tél')-féle alakváltozatoknak — aminőket oly sok, képző nélküli szóalak mutat fel (i. h.) — az analogikus hatását sem. (Azért kell gondolnunk erre is, mert a tőlem származéknak gyanított *kükš* szó a cseremiszi nyelv külön életében keletkezhetett — rokon nyelvi megfeleléseiről nem tudok —, azaz egy olyan korszakban, amikor a végmagánhangzók lekopása — a szavak egy részében — már folyamatban lehetett.) — Ami a többeli magánhangzót illeti, az *u ~ ü* váltakozást BUDENZ kimutatta (NyK. VI, 195); nem éppen mint az egymástól különösen eltérő nyelvjáráscsoportok hordozta váltakozást mutatta ki,

¹ Az egyes alakok nyelvjárási hovatartozását a dolgozat elején felsorolt szótárak, illetőleg szójegyzékek forrásjegyzékeinek, valamint a NyH.⁷ 11–2. lapján és a CsNy. 14. lapján olvashatóknak az egybevetésével állítottam össze. De némelyik adatnál nem tudtam kideríteni, hogy pontosabban melyik nyelvjárásból való, mert az elsődleges források — pl. ТРОИЦКИЙ szótára vagy a Kazánban kiadott többi szótár és nyelvtan — címe nem árul el közelebbit. Ebből adódik az, hogy a fenti adatfelsorolásban a pontos helymegjelölésen kívül „erdei” és „keleti” megjelölést is alkalmaznom kellett. Azonban a „keleti”-nek jelzett adatokat meglehetősen biztonsággal be lehet sorolni az erdeiek közé. Egyrészt azért, mivel a szorosabb értelemben vett keleti nyelvjárásokat a kazáni kiadványok idejénél — nagyjában — későbbben fedezték fel a nyelvtudomány számára. Másrészt — különösképpen — azért, mivel a *mükš* 'méh', *mokš* 'máj', *pükš* 'dió', *šekš* 'epe', *šikš*, 'füst', *rakš* 'pej', *kükš* 'magas' stb. szavaknak *müyšš*, *moyšš*, *püyšš*, *šegšš*, *šayšš*, *rayšš*, *küyšš* alakváltozata a tőlem fentebb bizonytalanul „keleti”-nek nevezett előfordulásokon kívül bizonyosan kimutatható az erdei nyelvjárásokból (l. CsNy. 66) — és csakis ezekből. (Viszont *kš ~ xš* ingadozást minden nyelvjárásban találunk.) Amint e dolgozatomban kifejtem, ezek — az erdei nyelvjárásokra jellemző — alakváltozatok az érintett alakú szavak némelyikében az archaikusabb, eredetibb állapotot őrizhetik.

hanem e g y nyelvjáráson: az erdein belüli hangeltérések között említi. A keleti és a nyugati nyelvjárásokat megkülönböztető sajátosságként viszont BEKE (i. m. 27) mutatja ki az *u ~ ü* váltakozást. Ezenkívül idézem azt, amit a hegyi nyelvjárások magánhangzóit jellemezve RAMSTEDT (i. m. VII. 1.) mond — jól-lehet n e m k ö z v e t l e n ü l tartozik ide: „u, geschlossen; unter der Einwirkung palataler Laute verengt es sich zu einem dem finn.—schwedischen *u* ähnlichen Laut, wie es stets nach *i* und *tš* in betonter Silbe (individuell bisweilen wie *ü*) klingt”. — Különben a *kűkš* egyik származékában: a ’magasság’ jelentésű *-t ~ -č (-t > -č)* képzőben (l. CsNy. 128) az *u* és az *ü* közötti közbülső hangot találunk (vö. Sz. 3); van rá egy-egy adat mind a nyugati, mind a keleti nyelvjárásterületről (l. az előbbi adatfelsorolást). Hogy az *ü* éppen a *kűkš*, *kűkšö* származékban állandósult, az azért történhetett, hogy ez a származék ne maradjon meg a K. *kukšo*, *kukša* ’száraz; dürr, trocken’, Ny. *kuxše* ’sovány; mager’ (Sz. 96), valamint a *kukšo* ’Verwandter’ (P. 50b) szavakkal alkotott, zavaró homonimiájában. — Hogy a *kuyo* (stb.) alak valóban alapszó lehet, nem pedig elvonás szülötte, azt több származéka¹ és összetételekben való nem csekély szereplése igyekszik bizonygatni (l. Sz. 95 és W. 63—4); egyébként is BUDENZ (MUSz. 768) és WICHMANN (i. m. 63—4) a finn *koko* ’strues, congeries; statura corporis’ szóval egyeztetik a cseremiszi szót.

Az előbb felsorolt alakok közül különös figyelmet érdemel a *kügāš*, *küyšš* (Sz. 95, P. 55b); ezek érzékeltetik a *kugu-*, *kuyu-*ból való származtatás lehetőségét. (A második szótagbeli magánhangzó redukciójára nézve vö. CsNy. 57.) Figyelemre méltók a *kűkšt* ’magasság’ (Sz. 96), valamint a még nem említett K. *kűkšemendem* ’magasít, erhöhen’ (uo.) is a maguk *ü*-jával, mely az *u* és az *ü* között áll (Sz. 3).

2. D) A *kűkš* szóról elmondottakból — ha ugyan helyes a származtatás — a *műkš > műyšš* típusú alakváltozás fordítottja következik: *k•g•š (~ k•γ•š) > k•gš (~ k•γš) > k•kš (~ k•χš)*, vagyis a második szótagban levő (redukált) magánhangzó kiesik, s az így keletkezett mássalhangzó-kapcsolatban az *š* zöngétleníti az eléje került zöngés mássalhangzót.¹ — Nem példátlan, hogy egy mássalhangzó előtt álló *-γ-* hangkapcsolatból a második magánhangzó esik ki, nem a réshang: *kuywza*, *kuyuzā*, *küyāza*, *kuyzā* (< *kuyu* + *zā*, *izā* stb.) ’der ältere Bruder meines Vaters’ (W. 63—4).

Ami a ’nagy’: ’magas’ jelentéskülönbözetet illeti, ezt még akkor sem kellene magyarázni, ha n e m k é p z ő hordozná; azaz egyszerű jelentésfejlődés-ként, sőt eleve meglevő, differenciálatlan poliszémiaiaként is természetes (vö. MUSz. 768). Egyébként magának a ’nagy, tágas; fontos’ jelentésű *kugu*, *kuyu* szónak (melyet a *kűkš* ’magas’ alapszavának vélek) a jelentéskörébe beletartozhatnak — képző segítségével nélkül is — alkalmi, halvány árnyalatként a ’magas’ jelentés is. Erre vall ez a származék: K. *kuguemaltes* ’felmagasztaltatik; wird erhöhet’ (Sz. 95); vö. *magas* : *magasztal* (SzófSz.).

Az előadottak alapján a *kűkš* alak *kš* hangkapcsolata másodlagos lehet, a *k* nem a képzőhöz tartozik, ha ugyan a *k*-ban — haplológia következtében — nem esik egybe az alapszó palatalis mássalhangzója a képző *k*-jával.

¹ Például: *kugemam*, *kuyemam* ’nagyobbodik; gross werden, vergrößern’ (B. 26; P. 50b); *kugemdem* ’nagyobbít’ (B. 26). — Ezekkel párhuzamosan mutatkoznak a *kűkš* következő származékai: *kűkšemem* ’magasodik; höher werden’ (B. 30; P. 55b); *kűkšemdem* ’magasít; höher machen’ (uo.).

² De bonyolódhatik a folyamat azzal, hogy a képző nem *-š*, hanem még *-kš* alakban járult az alapszóhoz: vö. a *šokš* ’Ärmel’ szóról elmondottakkal.

3. A) SZILASI szótárának (164) a *pikš* 'nyíl' címszavához csatlakozó alakváltozatok ezek: *pikš* GENETZ, BUDENZ és TROICKIJ adataiból; accusativusi *piyššm* PORKKA gyűjtéséből; *pikša* BUDENZTÓL; ezeken kívül van *pik* TROICKIJ-nál — eddig valamennyi alak jelentése 'nyíl' —; továbbá van *pik*, *pik* BUDENZ hegyi cseremiszi adataiból, de mindkettő 'lándzsa' jelentésű (B. 70b). Továbbá PAASONENNÉL (i. m. 93a): *pikš*, *piyšš* 'Pfeil'; RAMSTEDTNÉL (i. m. 101): *pi-kšš* 'Pfeil'. — Tehát az *š* nélküli alak megvan nyugaton is, keleten is, de a nyugati nyelvjárások adataiban nem 'nyíl', hanem 'lándzsa' a jelentése.

Sem BUDENZ, sem SZILASI nem jelzi, hogy a *pik* jövevényszó volna, noha az oroszból való átvételeket mindketten igyekeznek számon tartani; hanem a *pikš* alakváltozatának tekintik. Pedig lehet, hogy az orosz *núka* 'pika, lándzsa' (I. HADROVICS—GÁLDI, Orosz—magyar szótár. Budapest, 1951. 574) átvétele. E mellett szól talán a *pik* magánhangzójának hosszúsága. Ellene szól bizonyos mértékben a szóvégi *a* hiánya. Ez utóbbit ugyan meg lehetne magyarázni a *šöl* ~ *šolo*, *pel* ~ *pele*-féle alakváltozatokból (CsNy. 64) kiinduló analógiával, de akkor is különös, hogy *pika* alak sehol sincsen, hiszen a tövéghangzó hiánya korántsem általános, különösen nem a keleti nyelvjárásokban (CsNy. 64); s ahol véghangzós ~ véghangzótlán alakpárokat találunk, ott is többnyire *reduktált* magánhangzó áll a magánhangzó-hiánnyal szemben. Ez nem kedvez egy szóvégi *a* analogikus elhagyásának. Igaz, az analógia legközelebbi forrása éppen a *pikš* ~ *pikša* váltakozás lehet, de megmarad a kérdés: miért nincs *pika* változat is?

Ahhoz, hogy a *pik* alakot belső fejleménynek tekintsük, fel kell tennünk a 'nyíl' → 'lándzsa' jelentésváltozást, s ez könnyen elképzelhető,¹ mert a két tárgynak nemcsak rendeltetése hasonló, hanem alakja is. Nehezebb megmagyarázni az *š* hiányát; ugyanis az *š* a *kš*-ből ki nem eshetett; tehát — ha a *pik*-et a *pikš*-hez kapcsoljuk — nem is volt mindig ott.

3. B) Némi fényt vetnek a *pikš* szóalak *-kš* kapcsolatára a rokon nyelvi megfelelők. Ezeket TOIVONEN (FUF. XIX, 101) és LIIMOLA egyeztetései alapján utóbb Cs. FALUDI ÁGOTA állította össze (NyK. LV, 187): votj. *pukšš*, *pukšš*, *pukšš*, *pukšš* 'Pfeil'; *pukšš* 'Bogen' | osztj. *pōž*, *pux*, *puk*, *pōgh*, *pōghel*, *pughe* 'nyílfajta' | vog. *-piβət*, *-piβət* 'nyílfajta'. Ezek az alakok és változataik eltérnek azoktól, amelyeknek consonantismusában egy finnugor **-kš-* ~ **-γž-* (NyH.⁷ 44), azaz **-kš-*, **-šk-* (Beitr. 260), illetőleg egy finnugor **-ks-* ~ **-γz-* (NyH.⁷ 43), azaz **-ks-*, **-sk-* (Beitr. 238) mássalhangzó-kapcsolat fejleménye vesz részt. Az eltérés a következő: 1. A votják adatokban *-kšš* stb. kapcsolat van azon a helyen, ahol egy finnugor **-kš*, illetőleg **-ks* folytatásaként *-š*, illetőleg *-s* volna várható, vö. *muš* 'méh'; *mus* 'máj' (NyH.⁷ 43, 45). 2. Az osztjákban vannak a szónak olyan egytagú változatai, melyekben nyoma sincs a finnugor mássalhangzó-kapcsolat alveolaris elemének, pedig ez a finnugor **-ks-* osztják folytatásában (pl. a 'máj' jelentésű szóban) egyik alakváltozathoz sem hiányzik (i. h.).² (A finnugor **-kš-* obi-ugor képviselétéről nincs

¹Talán az orosz *núka* jelentése is belesugárzott a cseremiszi szóba. Ha a *núka* szónak van két-három évszázados múltja az orosz nyelvben; akkor a katonai szolgálatot teljesítő cseremiszi férfi alighanem találkozott vele.

²TOIVONEN (FUF. XIX, 217) mind a cseremiszi, mind a votják alakok consonantismusának miniket érdeklő részét egy finnugor **kš*-ből (i. h. 216) magyarázza, [melyre] „Aus den permischen sprachen liegen nur zwei w o t j a k i s c h e beispiele vor: *pukšš*, *pukšš* (117), wo wir ein ursprünglicheres *kš* haben (š wohl sprossvokal, vgl. z. b. wotj.

tudomásom.) Ez utóbbi körülmény bizonyos párhuzamot mutat a cseremiszi *pikš* : *pik* alakokkal, s érthetővé teszi az *š* nélküli alakot — ha ugyan nem orosz jövevény ez a cseremiszi nyelvben. Akár az, akár nem, az osztják adatokból nem két alakváltozat, hanem egy alapszó és egy képzős alakulat szembenállása rajzolódik ki.¹ Képző lehet valamennyi kétszótagú alak végső mássalhangzója: a vogul *-t* (NyH.⁷ 95), az osztják *-l* (Schütz: NyK. XL, 44—6) és az *-š* (SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 453), valamint a votják *-š*, *-č* is (UgAl. 237). Eszerint joggal feltehetjük, hogy a cseremiszi *piγš* alak az eredetibb, nem a *pikš*; tehát a *kš* másodlagos fejlemény (jöllehet Cs. FALUDI ÁGOTA **p.kš* alap-alakot vesz fel: i. h.).

4. Egy fonetikai körülmény is valószínűvé teszi azt, hogy a *kš* hangkapcsolat — a közbülső magánhangzó kiesésével — másodlagosan is keletkezhetett. Vannak a kérdéses alakváltozatok között ilyenek: *müγš*, *moγš*, *šeyš*, *šiyš* stb. (l. előbb). Kevésbé érthető, hogy egy eredetibb *kš*-beli *k*, mint például a *mükš* alaké, (akár spirantizálódva, akár nem) miért zöngésülne az *š* előtt, ha csak olyan, hasonló alakváltozatokat mutató szavak analógiájára nem, amelyekben a *-γš* hangkapcsolat sokkal érthetőbb módon egy megelőző *-g.š* ~ *-γ.š* kapcsolatból, a redukálódó magánhangzó kiesésével keletkezett.² Tehát valószínűleg vannak ilyen szavak a kérdésesek között. S habár a megelőző magánhangzónak is tulajdoníthatnánk — a *χ* zöngésítésére — indukáló erőt, még sokkal nyilvánvalóbb az *-š* zöngétlenítő hatása ebben a fonetikai helyzetben; sokkal természetesebb az *•γš* > *•χš* változás, mint fordítottja.

5. Egy eredetibb *-g.š* ~ *-γ.š* kapcsolatot tartalmazó alak mellé odaléphet változatként a *-kš* analogikusan is, minthogy vannak szavak, amelyek e változatokat mutatják (bármelyik változat is ez utóbbiakban az eredetibb). Általában számolni kell a már meglevő, illetőleg a már megvolt alakváltozatokból kisugárzó, minduntalan fellépni képes és bizonyára gyakran fel is lépő egyenes és reciprok analógiával.

6. Egy példát — nem a cseremiszi, hanem más finnugor nyelvekből — megemlíthetünk annak céljából, hogy egy *-g.s* ~ *-γ.s*-féle hangkapcsolat *-ks* ~ *-χs*-félévé válásának fonetikai lehetőségét igazoljuk (ha ugyan ez egyáltalán igazolásra szorul). Ezt a példát a *nyuszt* szó rokon nyelvi megfelelői adják: vog. *noχs*, *noγš*, *noγks*, *noγšs*, *noγos* stb. | osztj. *nōgos*, *noγos*, *nōχos*, *noχs* stb. | zürj. *nūš* stb. | votj. *nūš* stb. | észt *nugis*, és talán a finn *Noisnemi* (*nokis* > *nois*)

urîn 'gras, kraut; heu' ~ fi. *taarna*, *tarna* 'en art starr'), und *tšuzš* (120) mit *ž*, möglicherweise ein hierhergehöriger, schwund des *k* vertretender fall." De TOIVONEN ekkor még nem tartja számon az obi-ugor megfelelést, s a cseremiszi *pik* alakot sem vette figyelembe.

¹ Hasonló eset lehet a következő: mordv. *soks* 'Schneeschuh' | f. *sukši* 'ua.' | vog. *tout* 'ua.' | osztj. *tox*, *toχ*, *Loχ*. Ezt a megfelelést PAASONEN (Beitr. 239; vö. még *s*-laute 46) a finnugor **-ks*-, **-sk*- példázatai közé sorolja. De hova tűnt el az alveolaris elem az osztják alakból? Az efféle hangkapcsolatoknak a palatalis eleme szokott felszívódni környezetébe, s ez is inkább a vogulban történik meg (NyH.⁷ 43). Ismét képző jelenlétét lehet sejtetnünk; vagy ha ezt nem, akkor azt, hogy az osztjákban az alveolaris elemet — képzőnek érezve — elvonták. Helyénvaló itt utalnunk BUDENZRE, aki a cseremiszi *šoks* 'Ärmel' szónak és rokon nyelvi megfelelőinek (l. előbb) finnugor alapalakjául (képző nélkül) egy *sγgs-félét vesz fel (MUSz. 866).

² Vagy — agyafűrtabban — fel lehet tenni a következő folyamatot: *mükš* > *mükšš* > *müγšš* ~ *müγšš* > *müγš* > *müχš*; vagy ezt: *mükš* > *müχš* (vö. CsNy. 71) > *müχšš* > *müγšš* > *müγš*; — de a redukált hanggal való *e* játszadozásnál sokkal természetesebbnek tarthatjuk az utaló szám előtti magyarázatot.

helynévben (KÁLMÁN: MNyTK. 43. sz. 7—8; N. SEBESTYÉN IRÉN: I. OK. I/3—4., 361; HAJDÚ: NyÉrt. 2. sz. 70). — A cseremisiz *-kš* hangkapcsolat forrásainak vizsgálata szempontjából igen sajnálatos, hogy ennek a szónak nincs meg a cseremisiz megfelelője.

III.

1. Az előadottakból az következik, hogy a *mükš* ~ *müyšš*-féle alakváltozatok egyikének vagy másikának elsőbbségét nem lehet általános érvénnyel megállapítani, hanem csak esetenként való vizsgálattal, szavanként külön-külön lehet — vagy nem lehet — eldönteni, melyik változat az eredetibb. Bármelyik irányú fejlődés lehetséges.

2. Dolgozatom e következtetésének jegyében érintenék még egy cseremisiz szót: a már többször említett *rakš* ~ *rayšš* stb. 'braun (vom Pferd); fuchsfarbig; stb.' (Sz. 188; valamint l. előbb) melléknevet. Mordvin megfelelője: E. *ravūžo*, *ravžo*, *raužo*, M. *ravdža* 'schwarz, dunkel; schmutzig' (TOIVONEN: FUF. XIX, 197); újabb adat: *раужо* 'чёрный' (Эрзяско-Русский Словарь. Москва, 1949.) A TOIVONEN-féle mordvin—cseremisiz egyeztetésbe (melyet TOIVONEN kételkedve csatol lapp alakokhoz: i. h.) azután MOÓR belekapcsolja a magyar *roh* 'subniger; rufus' melléknevet (MNy. XLV, 156—7). Azonban a magyar *roh* és a cseremisiz *rakš* megfelelését már BUDENZ észrevette (A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegyezések. Pest, 1868., valamint NyK. VII, 8): „*roh* 'equus subniger. Molnár A.) || cser. *rakš* 'pej (ló)' | md. *rakšanä*, mdE. *rakša* 'ló'". Különös figyelmet érdemel BUDENZ egyeztetésének mordvin tagja. Erre a szóra nem figyelt fel sem TOIVONEN, sem MOÓR, ellenben alighanem erre gondolt PAASONEN, amikor az OsttscherWb.-ban, a *rakš* szó cikkelyének végén, szögletes zárójelben utal a mordvinra (104a). — Megvan ez a szó ma is mind az erzä, mind a moksa nyelvjárásban: E. *ракуша* 'животное; скотина [állat; 'szarvasmarha]', M. *ракуша* 'лошадь; скотина [ló, 'szarvasmarha]' (Эрзяско-Русский Словарь és Мокшанско-Русский Словарь, mindkettő Moszkvában, 1949-ben jelent meg). — Vajon — ami a cseremisiz szó mordvin megfelelőjét illeti — a TOIVONEN—MOÓR-féle egyeztetést kell-e elfogadnunk, vagy inkább a BUDENZ—PAASONEN-félét? Úgy vélhetjük, hogy a kettő nem zárja ki egymást. Maga MOÓR, aki a mordvin *rakša* alakot nem ismeri, a mordvin E. *ravūžo*, *ravžo*, *raužo*, M. *ravdža* alakok magyarázataért egy finnugor **-kš-*hez folyamodik: „Az ősmordvinban mindenesetre az következett be, hogy a cseremisiz alapján felteendő **-kš-* hangkapcsolatban egy — nyilván — ejtéskönnyítő magánhangzó hatolt be, aminek folytán a **k* és **š* a gyengén vágott szótaghangsúly következtében (vö. Nyr. LXXI, 152) zöngéssé lett, valamint, hogy a **k* > **g* is spirantikus ejtésűvé fejlődött, és az így keletkezett *γ*-nek a megfelelője a mai *v*; a mordvin *raužo* alak pedig olyan módon jött létre, hogy a két eredeti mássalhangzó közé behatolt ejtéskönnyítő magánhangzó ismét kiesett bizonyos mordvin nyelvjárásokban, s ennek folytán a (*-k* > *-g* > *-γ* >) *v* vokalizálódott” (MNy. XLV, 157). MOÓR tehát nagyjából így gondolja: **r.kš.* > **r.k.š.* > **r.g.ž.* > **r.γ.ž.* > *ravūžo*; valamint ez utóbbiból *ravžo* > *raužo*. De vajon a „cseremisiz alapján felteendő *-kš-*” (MOÓR: i. h.) a kizárólagosan lehetséges megoldás? Biztos alap ehhez a cseremisiz *-kš*? Nem fejlődhetek-e mind a cseremisiz (l. a dolgozatom tárgyát), mind a mordvin alakok egy eredetibb **r.γ.š.* alapalakból, amely a MOÓRTól felvett fejlődéssor közbülső tagjaként szerepel? A magánhangzó-kiesés — eléggé

megközelítő fonetikai helyzetben — nem példátlan a mordvinban: M. *levaš* 'Lindenbast' ~ E. *levš*; M. *marâš* 'Gänsefuss' > E. *marč*, *marš*; M. *kelunal* ~ *kelnal* 'Birkenwald'; stb.; — a változatokat nem betoldás, hanem kiesés szülte (PAASONEN: MSFOu. XXII, 103).

TOIVONEN a kétséges lapp megfelelőket (i. h.) a *čk (*čk) példázatába állítja (i. m. 242); ez persze nem vethet semmi fényt a volgai-finn alakokra, éppen azért, mivel a lapp megfelelés kétséges.

Úgy láthatjuk, az érintett mordvin—cseremiszi szócsoporthoz tagjai nem eléggé támogatják kölcsönösen egymást a *-*kš*- irányában. Azt sem tekinthetjük szilárd támasztéknak, amit a magyar megfelelő: a *roh* nyújt; még akkor sem, ha a *méh*-re is gondolunk. Nincs meg egyiknek sem a megfelelője az obi-ugor nyelvek bármelyikében is, vallomásuk már ezért is bágyadt. Többször is gyaníthatjuk, hogy nem mind *kš, ami annak fénylik. Az alveolaris elem hangtani úton — a magyarban! — eltűnhetett ugyan, de köteles volt-e — a *roh* esetében — eleve ott lenni, a tőhöz tartozni? — Persze, e kérdések majdnem fölöslegesek, mert bizonyító erővel aligha lehet rájuk felelni; viszont a *kš-nek az érintett szócsoporthoz való felvétele, m i n t f e l t e v é s, nyilván nem kifogásolható.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Mondattani problémák a XVI. században

A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetéséről

1. Akadémiai leíró nyelvtenunk a mai magyar nyelvire vonatkozólag e kérdésről a következőket írja: „Mennyiségjelző után a jelzett szó nyelvünkben ma általában egyes számú. . . Néha azonban — még az újabb irodalmi nyelvben is — találunk többes számot, elsősorban határozatlan számnevek után. . . Néhány állandósult szerkezetben, szóösszetételben előfordul a többes szám a köznyelvben is, például: *minden körülmények között* . . . A jelzett szó egyes száma számnévi jelző után nyelvünkben ősi finnugor örökség. A többes szám használata idegen, elsősorban latin hatásra terjedt el. A mai nyelvhasználatban is ingadozó az egyes és a többes szám használata a *többi* és az *összes* jelző után.” (MNMyR. II, 282.). Régi nyelvünkben ez az ingadozó használat sokkal több mennyiségjelzős kapcsolatunkat jellemezte. Így a *sok*, *több*, *néhány*, *minden* stb., sőt a számnevek mellett is egyaránt gyakori az egyes és a többes számú főnév. Ehhez hasonlókat nyelvjárásainkból is feljegyeztek. (Vö.: SIMONYI, A jelzők 61; KLEMM, TörtMondt. 292, MNy. XVIII, 12; a Jókai-kódex adatairól: MNy. LVII, 159, a Nádor kódexéről: NyK. XIX, 42—3, Pázmány nyelvéről: NyK. XV, 210, 359, a Metamorphosis Transilvaniaeről: Nyr. XXIV, 409; — 1. még: MELICH: MNy. XII, 121; SZARVAS: Nyr. XXIV, 503; SIMAI: MNy. IV, 367; IMRE SAMU: MNy. XLIX, 159, 161, Nyr. LXXVII, 213; ELEKFI: MNy. LI, 353; KÁROLY: MNy. LVII, 159—60; a nyelvjárásokra vonatkozóan: Nyr. I, 273, II, 513, III, 116, 383, V, 64, XXXVII, 166 stb.).

A problémával nyelvhelyességi szempontból már régi nyelvteníróink is foglalkoztak. Míg SYLVESTER JÁNOS (1536.) és PERESZLÉNYI PÁL (1682.) az egyes szám jogosultsága mellett küzdenek (CorpGram. 24, 433), GELEJI KATONA ISTVÁN (1615.) és SZÖNYI NAGY ISTVÁN (1695.) a többes szám mellett kardoskodnak (i. m. 314), MOLNÁR ALBERT (1610.), KÖVESDI PÁL (1686.) és RÉVAI (1805.) mind a két szám használatát egyaránt jónak tartja (i. m. 258,

576 és RÉVAI, GramHung. 279). VERSEGHYtől (Nyr. XXXVI, 10) kezdve nyelvészeink többnyire rosszalják a többest (KASSAI, Nyelvt. III, 292, XII, 12, XXIV, 503). Ezek a megjegyzések általában a tőszámnévi jelzőkre vonatkoznak, de PERESZLÉNYI, RÉVAI, VERSEGHY és KASSAI határozatlan számnevekről is beszélnek.

FOGARASI „Magyar nyelvtan”-ában (1843.) már arra is igyekszik feleletet adni, milyen esetekben engedhető meg mennyiségjelzők mellett a többes szám használata. A számnevekkel kapcsolatban így ír (142): „A név és ige mellettök többnyire egyes számban áll, p.o. száz ember; ezer forint; minden állat st. Ezen sajátságának alapja azon rövidségi s gazdálkodási elv: a sokságot jelentő szó már egyszer kifejezván a többséget, nem szükség, hogy az a mellette álló szókbán is kijelentessék; s áll ez más sokságot jelentő szó után is, p.o. egy ezred katona, egy nyáj disznó. Azonban nemcsak nincs nyelvünk ellenére, sőt szellemében alapszik, hogy szabatosság, súlyosbítás st. kívánatához képest többest is használjunk mellettük.” Majd ehhez ezeket a megjegyzéseket fűzi (vö. Athenaeum 1841. júl. 15.): „Sarkszámot és sokszámot jelentő melléknemek után is többes számban állanak a főnevek: 1. midőn a soksági nevek főnév gyanánt vétetnek p.o. sok százakat számlál, azaz sok száz forintot. . . többeket ismerek. 2. különböztetés végett, p.o. 10 órák után lőn vége a csatának más, mint 10 óra után; az ország minden megyéi (t.i. öszvesen); és minden megyéje (azaz egyen-egyen). 3. midőn a sokságot jelentő szó utáni főnév alatt különbféle faj foglaltatik, p.o. számos barmai vannak (t. i. különbféle barma); . . . 4. világosság és szabatosság kedvéért, p.o. önző érdekekkel, melyet némely elfogultak nemzeti érdekké akarnak keresztelni (ebben: 'némely elfogult nemzeti érdekké', nem tudnók ha 'elfogult' a 'némely'-höz tartozik-e vagy a 'nemzeti'-höz). Ide illik különösen, mikor a soksági szótul távolabb esik a főnév . . . 5. hatályosság és súlyosbításul, p.o. a magyar mind bent mind künn sok és veszélyes csatákban vérzett . . .”

Későbbi nyelvészeink — hangsúlyozva azt, hogy a számnevek melletti egyes szám használata ősi, finnugor örökség — megállapítják, hogy a rokon nyelvekben is előfordul hébe-hóba a többes (KSz. X, 313, XIV, 327), s a magyarban is, mégpedig a népnyelvben is. „Ezt a jelenséget — írja SIMONYI (A jelzők 61) — úgy ítéltük meg, mint akármely más pleonazmust vagy értelem szerinti szerkezetet, amely itt a többség képzetének erős asszociációja miatt ilyen szemléletes kifejezést eredményez, Ez, úgy látszik, leginkább határozatlan számnevek (*minden, sok, valamennyi*) mellett történik.” Majd ettől egészen függetlenül így folytatja: „Ellenben számtalanszor előfordul a számnevek mellett a többes szám régebbi irodalmunkban, s ez nyilvánvaló latinosság. Ezt látjuk az egész kódexirodalomban, aztán pl. Telegdinél, Gyöngyösinél, Mikesnél, Faludinál, Apor Péternél, Báróczinál, Dugonicsnál, néha Zrínyinél és másoknál, itt-ott mint régiességet újabb költőinknél is.” Ugyanígy ír a kérdésről KLEMM is (TörtMondt. 292). Tehát SIMONYI és KLEMM — úgy tűnik fel — értékelésükben különválasztják a mennyiségjelző mellett mutatkozó többes számot aszerint, hogy a beszélt nyelvben, illetőleg a kódexek vagy irodalmi művek nyelvében jelentkezik-e. S míg az előbbit értelem szerinti egyezésnek, belső magyar fejleménynek fogják fel, az utóbbit latin hatással magyarázzák. MELICH (MNY. XII, 121) már nem tesz ilyen megkülönböztetést. Meg sem említi a latin hatást: „Tudjuk jól, hogy a mennyiségre vonatkozó kifejezések, amilyenek a számnevek s egyéb rokon kifejezések (vö. száz, ezer, sok, kevés, néhány, valamennyi stb.) pl. jelzői használatban a bennük levő meny-

nyiségi képzet folytán olyan erős hatással lehetnek a jelzett szóra, hogy ez többes számba is kerülhet". Másrészt viszont például KÉKI LAJOS „Latinosságok a magyar népköltészetben” címen (Nyr. XXX, 317) többek között a jelző és a jelzett szó egyeztetésével is foglalkozik, s a „sok, számos esztendőket... minden füvek” stb. típusú, a népköltészetben előforduló többeseket mind latin hatással magyarázza. De legújabban is IMRE és KÁROLY, s mint láttuk, az akadémiai nyelvtan is csupán idegen befolyásról beszél, amennyiben latin hatásnak tulajdonítja a határozatlan számnevek mellett álló többes számot is. IMRE (MNY. XLIX, 159, 165) ezeket mondja: „*Minden* után az egyesszám használata a régi nyelvben azonban távolról sem volt ilyen általános... Ez egyrészt kétségtelenül az egyházi nyelv, a biblia hatásával magyarázható... másrészt pedig a latin nyelv hatásával... Helyes és természetes törekvése a mai nyelvhasználatnak, hogy *összes* szavunk mellett a magyar nyelvszemlélettől merőben eltérő, idegenszerű többesszámú használatot egyre inkább egyesszámmal cseréli fel.” KÁROLY (MNY. LVII, 159) ugyanígy vélekedik: „A jelzői szerepű *minden* mellett ma mindig egyes számú a jelzett szó. Régen sokszor többes számú volt. E többes számú alakokat azonban latinizmusoknak minősíthetjük, mert az többször előfordul, hogy latin többes számnak a magyar szövegben egyes szám felel meg, de ennek a fordítottja nagyon ritka... A Jókai-kódexben abszolút többségben vannak az egyes számú adatok. Az Úriszék XVI. és XVII. századi perszövegeiben általában egyes számú a *minden* melletti főnév... A latinizmustól nem vagy alig befolyásolt tanúvallomások mutatják, mi lehetett az eredeti magyar szóhasználat.”

2. Magam a XVI. századi missilisek, tehát a mindennapi, beszélt nyelvhez legközelebb álló szövegek mondattani jelenségeit vizsgálva jutottam el a problémához. Az alábbiakban ezt az anyagot mutatom be, s minthogy elsősorban soproni forrásokkal dolgozom, eredményeim a mai Sopron megyének XVI. századi nyelvhasználatát tükrözik.¹

Ahhoz, hogy megbízhatóbb eredményeket érhessünk el, azt hiszem, az kell, hogy lehetőleg olyan eseteket vizsgáljunk, ahol a következtetések levonásához kellő számú adat áll rendelkezésünkre. Ezért csupán a *sok*, *több* határozatlan számnevek, illetőleg a *minden* határozatlan számnévi névmás adatait gyűjtöttem teljességgel.

A *sok* mennyiségjelző mellett egyaránt gyakori az egyes és a többes szám. Azonban csak első pillanatra látszik úgy, hogy ezek minden esetben szabadon felcserélhetők. Van egy olyan csoport, amelyben kivétel nélkül csak egyes számmal áll a jelző: ez a gyűjtőnevek csoportja: W. 147: *sok Nemessegh*, 149: *Sok szép sereguell*, 154: *Sok külömb Seregh*, *Az nagi sok puztan*, 182: *Sok szép Iffiu nepett*, 187: „*sok ellensegtüll körniüll uetettetök*”, 232: „nem uelem hog’... egiben giüllön eö *sok Sokadalmok*”, 233: *Az sok Dühös haddall*, 542: „*sok fü Nemes es Vitezleő rend lakia uala*”.

A másik kategóriába az elvont főnevek sorolhatók. Itt ugyan már van ingadozás, de minthogy olyan eset, amelyben a *sok* mellett az elvont főnév egyes számú, jóval több van, mint olyan, amelyben többes számú a jelzett szó, ebből esetleg arra következtethetünk, hogy az eredetinek vehető egyes szám szilárdabbnak mutatkozik az elvont főnevek esetében, s ezek jobban ellenállnak a többes behatolásának. Adatok a *sok* melletti egyes szám esetére:

¹ Vizsgálódásom a HÁZI kiadta Soproni Levelek (Sopron, 1928.) 218 levelére, valamint a RMKT. XVII. sz. I.-ben Wathay Ferencről megjelent 28 énekre és egy terjedelmes önéletrázra terjedt ki. A szövegben S., illetőleg W. betűkkel utalok rájuk.

W. 199: *sok aldozasban*, 200: „kegyetlen kiralira *sok gonozt* mondak”, 178: „Igaz Tanettoknak *sok szep intesekuell*”, 180: „*Sok halat* Istennek ezerth kelluala adnunk”, 193: *sok hala* adassall, 190: „uolt *sok niomorusagban*, *sok szidalmatt*”, 191: *sok niomorusagban*, 145: *sok niomorgasomatis*, 241: *Nag' sok Ohaytasra*, 152: „len *sok hallogatas*”, 174: „*irok sok köszönetött*”, 178: *sok gonozsagertt*, *Sok szep gazdagsaguall*, 191: *sok fele kesertetth*, *sok küleömb fele szomorú kesertetth*, 147: „*sok romlas miath*”; 550: *sok zerenzte es uezödessell*, 157: *nagy sok hazugsaguall*, 241: *nagi sook Búú*, 156: „len *sok kar*”, S. 132: „*fok kart* teznek”, 129: „meny *fok fýzetefben* es adoffagban woltham, *sok adoffagban*”, 91: *sok Adoffagbanes efthem*, *sok keoltfegemeth*. Hasonlóak előfordulnak többessel is: W. 178: „Lölkí s testi *nagi sok förtelmeseginkhöz*”, 547: „*sok Hazugsagokal* es zep zouakall”, 242: *sok gondolatoknak*, 142: „az en *sok Vndok büneim*”, 156: „*sok karok* len otth”, 192: „*sok kinokatt* nielünk”, S. 67: „*Sok zuckfegým* wannak es *Sok fýzetefým* wannak, s végül minden adatomban többes számban van a jó és a szerencse”: W. 174, 192: *sok iokkal*, S. 213: *sok fok Jokatt*, W. 151: *Sok szerentzekén*, S. 90: *sok io zerenchekben*, 218: *sok io szerenczeket*.

ZOLTVÁNY L. IRÉN (NyK. XIX, 42) a Nádor-kódex nyelvében ugyanezt a jelenséget figyeli meg: „A *sok* határozatlan számnév majd egyes, majd többes-számú névszóval jár . . . azt látjuk, hogy jobbra csak a collectivitást kifejező és elvont szók maradnak egyes számban.”

A fent maradó, egyedi főneveket tartalmazó céduláim szinte teljesen azonos számban jegyzik fel a *sok* mellett az egyes és a többes számot (23 : 25). Ezekben már teljesen labilisnak mutatkozik a nyelvérvék: W. 144: *sok probad* — 241: *sok erős probaid*, 208: *sok haborut* — *sok haborukat*, 175: *sok dologh* — S. 122: *sok egieb dolgokýs*, W. 174: *Sok szep Nemös Aszony* — 182: *Sok uen Embereknek*.

A *több* szó XVI. századi anyagomban két jelentésben szerepel: a mai 'többi' és a mai 'több' értelemben. A 'többi' jelentésű szó mellett túlnyomóan (33-szor) többes számat találunk, egyes szám mindössze hatszor fordul elő. (A *többi*-re s a melléte álló főnév számára vonatkozóan vö.: MNy. XII, 118, II, 346, IV, 367; Nyr. LXXVII, 213, LXXXIV, 435; NyK. XLIII, 424.) Ha ezt a hat kivételesnek látszó esetet megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy jórészt szintén gyűjtőnevekről van bennük szó: W. 155: „Az *töb Haidusagh* mind el szököt-tuala”, 158: „Az *theöb Nemettnek* neuett meg nem irom”, 160: „Az *teöb ne-mettben* mondgiak egy keuesetth”, S. 36: „Az *töb vasferzám* ki lelzen” (ez itt többféle szerszám közös neve!). Esetleg kollektívumnak tarthatjuk a S. 7. adatát: „az penz melyet az en *tób penzem* kezel . . . ký wett” (az egész összesség lehet a résszel szemben!). Viszont egyes számat találunk a S. 104: „a *mi teöb dolgoth* illety” kifejezésben is, s ez már semmiképp sem tekinthető gyűjtő-névnek. (Itt jegyezzem meg, hogy egy 1587-i levelemben (S. 136) már *többi* alak szerepel jelzőként, s ez a *többi* ilyen szerepének igen korai adata: „az *tewbüsum-mat* ew magha fýzette megh”: vö. MNy. IV, 367.)

Még hangsúlyozni óhajtom, hogy abban a 33 esetben, amikor a 'többi' jelentésű *több* mellett többes szám van, mindig személyt jelölő fogalom a jel-zett szó: S. 208: „maradgýon az Thób *gyermekýmre*”, 207: „*töb tarfaival*”, 190: „Az *töb vrak* es *Nemeßek* Jozaga” stb. (Érdekes ezzel kapcsolatban fel-figyelní arra, hogy IMRE szerint ma a n e m j e l z ő i szerepű *többi*, ha sze-mélyt jelölő fogalommal kapcsolatol, egyesben és többesben is állhat, nem személyt jelölő fogalmakkal kapcsolatol az egyes szám az általános: Nyr. LXXVII, 213 kk.).

A 'plus' jelentésű *több* mellett is ingadozik a nyelvhasználat az egyes és a többes szám között. Ezekre jóval kevesebb adatom van, tehát megbízható következtetések levonására kevésbé alkalmasak, de úgy gondolom, nem egészen véletlen, hogy a többes számú főnevek itt is elsősorban személyekre, az egyes számúak pedig nem személyekre vonatkoznak, bár mindkét esetben vannak ellenpéldák is: W. 540: *teőb giermekekuelis, teőb fiakall*, S. 7: *tób vrakal*, 86: *thőb emberekelis*, 207: *tőb . . . Polgar thar/sai*, de: S. 48: „*theob bizon/agokathis efkeottalfeonk*” (bár a *bizonyosság* itt kétségtelenül *tanú* értelmű!), S. 139: „*tewb hýrek tamatthanak*”. Egyes számban állnak a nem személyt jelentő főnevek: S. 4: *tebes ez fele panaz*, 49: „*theob barat/agual akarank lenni*”, 139: *tewb hýtele*, W. 156: „*Tőb restis masutt Török falon nita*”, 231: „*Tőb Butt . . . ne szenuedgien*”, de: W. 159: *Tőb kathonais*, 163; *tőb Sido*.

Legtöbb adatom a *minden* névmásra vonatkozik. Mintegy 150 előfordulása a jelentésárnyalatok olyan színes skáláját mutatja, hogy vizsgálódásaim alapjául vehettem az Értelmező Szótár szócikkét, s ennek megfelelően próbáltam rendezni az anyagot.

A *minden*-nek mint általános tőszámnévi (melléknévi) névmásnak első jelentése: (rendszerint a jelzett szó egyetlen jelzőjeként) 'A fogalom körébe tartozó egyedek számának nem korlátozott voltát kiemelve:' kivétel nélkül valamennyi személy, állat, növény, tárgy, dolog; minden egyes'. Ide tartozó, összesen 32 adatomban a *minden* mellett egyes szám áll: W. 142; „*kerek minden Barathomath*”, 219: „*minden Embertt szüksegh meg beöczülny*”, S. 157 (s még sok más levélben): *minden kaputol*, 139: „*mýnde(n) Ith walo polghar*”, 36: *minden o paeftul*, 209: „*leuelett kulgjon az orbantüll Minden dologj felolj*” (a *j* itt henye betű), 6: „*mýnden chiőbör Bortul stb.*”. Ezek egyik mellékjelentését találjuk ebben: S. 205: *Minden egy battiántul*.

Az ÉrtSz.-ban az I/2. jelentés a következő: (rendszerint jelzővel vagy személyraggal vagy mellékmondattal, illetőleg a mondat egész tartalmával meghatározott főnév jelzőjeként): 'Valamely szempontból együvé tartozó személyek, dolgok közül egyet sem véve ki:' valamennyi, minden egyes; mindegyik, mindenik'. Példáim szintén egyes számúak: S. 89: *mýnden arofes kerefködő ember*, 60: „*mýnden adozas es szolghalat ký az hazakat Illethneýe*”. Mellékjelentés: S. 203: *mýnden thýz porthathüll*.

Megtaláljuk az ÉrtSz. 3. jelentését is: 'Az egymás után következő egységek (időszak, időegység vagy más mértékegység) közül' mindegyik': W. 170: *minden oraban*, S. 36: *minden holnapban*, 155: *minden eztendeoben stb.*

A *minden* szó 4. jelentése: 'Bizonyos egységet alkotó, egységként fel fogott, főleg elvont dolog egységére, teljességére utalva: > (a) teljes; (az) egész; (az) összes'. Az ide vonható 24 eset szintén mindig egyes számú: S. 62: *Mýnden igýjekezetemmel*, 206: „*tellief életwnknek mýnden ideýeben*”, 10: *minden Szolghalathomat*, 129: *mýnden býzodalmam stb.*

A 4/a jelentés a következő: 'Több egymemű vagy összetartozó s egységbe foglalható tárgy, dolog vagy több összetartozó személy összességére utalva:' (az) összes'. Adataim itt már nem egységesek. Egyes számban állnak ezek: W. 549: „*minden ruhamatt es fegueremet, megfoztuan minden ruhamtul*”, 229: *Minden Fequeredtüll*, 543: *minden hadauall*. Többes számban viszont a személyt jelentő nevek: S. 61: „*Mýnden býraknak kegtek . . . adotth walamytht*”, 146: *minden píspekek Idett*, 41: *Mýnden hózza Tartózóývull*, 151: *Mýnde(n) Maradekýnak*, W. 541: *minden Attiafiájnak, minden fiaytul*, 551: „*minden Rabiaít, az kik Nandor feieruaratt ualank*”. Mindössze kétszer találunk dologt

jelentő nevet többes számban: W. 141: „*minden* uyonnan magamtullszerzett *Enekekuell*”, 171: *minden* Thagimban.

A 4/b kategóriában (ahol némely gyűjtőnév jelzőjeként 'egész', 'összes' jelentésű a *minden*) szintén csak egyes számot találunk: S. 41: „*mynden hazam, Ezközth ... hagyom ...*”, W. 546: „*minden* neucl neuhezett *morhaiatt*” (a *marha* ebben a korban 'vagyon' jelentésű; vö. ugyanitt: „*ram* maradott *morhaia*, *mind* Hordo *borokkall*, *Aztagokall*, *Labas* *morhauall* es *Egieb* *Ezüst* *miuel*”) a *minden* *marháját* típus még hatszor előfordul.

Talán a *minden* 5. jelentésére példa a W. 214: „*Ill* io üdött *minden* *Ember* *nem* *Eerr*”. A 6. jelentésre nincs adatom, viszont a 7. bőségesen képviselve van: 'Bármilyen néven nevezendő, bármely (ismert) fajta; bármiféle, mindenféle.' Itt az ÉrtSz. is megjegyzi, hogy ritkán többes számú jelzett szóval kapcsolatos: *minden körülmények között; minden földi jókat*. S valóban ez az a csoport, ahol a XVI. századi beszélt nyelvben is leggyakoribb a *minden* melletti többes szám: S. 130: „*mjnden* teftý es lelký *Jokkal*”, S. 213: *Mjnde(n)* *Jouaj-uall*; ez a típus 23-szor fordul elő többes és 10-szer egyes számmal. Egyéb többes számú adatok: S. 154: „*minden* rendbeli *Embereknek*”, 122: *minden* *dolgokban*, „*minden* *rendbeliekhez* ualo igaßagat”, 41: „*mjnden* *Zwklleges* *Dólgókba*”, W. 538: *minden* *dolgaiban*, 233: *Minden* *Orzagokban*. Egyes számban az előbb említett *minden* *jót* mellett négyszer a *minden szerencsét* kifejezést találjuk, s még ezeket: S. 149: „*minden* *Impetitorok* ellen es *haborgatoyok* ellen”, W. 186: „*Nem* io azért kapny *minden* *formaiokban*.”

Mindig egyes számú a 9. jelentés: S. 8: *mjnden* *halladek* *Nekewl*, 208: *mjnden* *kezerettes* *nekülth*, W. 207: *Minden* *kar* *neküll* stb.

Az összefoglalás előtt vessünk még egy pillantást a tőszámnévi jelzős kapcsolatokra is. A Soproni Levelek számos lehetősége közül (S. 17: „*vagion ... Negý Tulkom, ... Negý wnom ... keth ókróm ... tizenketh hold vetesem*”, S. 11: „*tefzen* *ßas forentoth*” stb.) csupán néhányszor találunk többször: S. 71: „*wetthem* *wolt kjlencz Szeker borokat*”, 41: „*Azoný keth* *giermekýmnek*” (így ötször, s egyszer a 149. levélben is); Wathaynál pedig egy bibliai kifejezésben: 192: „*Az harom Iffiakuall*, s *Daniellel* *ig' ten*”, de: 205: „*Harom iffiat* *az Tűzben* *the* *megh tartad*”. S még egyszer: 233: „*Országok* *mert* *rakua* *az* *förtelmesseguell*, *Velentze* *tizenött* *ezer szömeliekuell*”.

3. Minthogy szövegeimmel kapcsolatban a latinból való fordítás lehetősége fel sem merülhet, közvetlen latin befolyásról nem lehet szó, azért úgy gondolom, a mindennapi beszélt nyelv bizonyosságaira támaszkodva, megpróbálhatunk választ adni arra a kérdésre is, vajon a számnevek mellett mutatkozó többes szám mennyiben tulajdonítható idegen hatásra keletkezett változatnak. Mindenesetre, azt hiszem, csak erről lehet szó a határozott számnév + többes szám esetében. Azonnal szembe tűnik ugyanis, hogy latinból fordított kódexekben ez állandó típus, leveleinkben viszont elenyészően kevészer, arányokban szinte alig kifejezhető számban fordul elő. A beszélt nyelvre tehát mondhatni egyáltalában nem hatott ez az idegenszerűség. Éppen ez a körülmény indokolja bizalmatlanságomat azzal a felfogással szemben, hogy a határozatlan számnevek után jelentkező többes is latinos, a magyar nyelvszemlélettől merőben eltérő, idegenszerű használat. Feltűnő volna ugyanis, hogy ugyanarra a jelenségre vonatkozó latin hatás: a számnevek melletti többes használata egy típusban, a tőszámnevek esetében, szinte egyáltalában nem érvényesülne, a másikon viszont, a határozatlan számnevekben, amint leveleim adataiból láthattuk, átütő erejű lenne. A megoldást inkább másutt keresném. Egyes

esetekben ugyanis lehet arról szó, hogy belső, magyar nyelvfejlődés eredményezhet többes számot. A *minden*-re felsorolt adatok között például a 4/a jelentésben (amikor a szó több összetartozó tárgy, személy stb. *összesége* re utal) előforduló többes szám olyasfajta megkülönböztetés lehet, amilyenre FOGARASI utal cikkében: „*az ország minden megyéi* (t. i. öszvesen) és *minden megyéje* (azaz egyen-egyen)”. A jelentésárnyalatoknak ezt a finom differenciálását nem kell feltétlenül idegen hatás rovására írunk, ellenkezőleg, nyelvünk természetes kifejező és árnyaló készségét láthatjuk benne.

Az Értelmező Szótár maga is jelez éppen abban a kategóriában ma is, bár ritkán előforduló többes vonzatot, amelyre a XVI. században a legtöbb adatot találtam: a 'mindenféle, bármiféle' jelentésű *minden* mellett. Úgy gondolom, ezt a csoportot sem latin, nyelvünk szerkezetétől teljesen idegen hatás hozta létre. Arról lehet itt szó, hogy a *minden*-nek ebben a jelentésében nem a számnévi jelleg az uralkodó, hanem a melléknévi jelentésmozzanat (*efféle emberek*). Ilyenkor szabályszerűen is állhat mellette többes szám (vö. ELEKFI: MNy. LI, 353). A *sok* és *több* szavaknak is találkozunk nem egyszerűen a többség, hanem a sok-, illetőleg többféleség jelentésével. Bizonyos szavak melléknévi és számnévi jellege oly közel áll egymáshoz, hogy nem csoda, ha a mindennapi beszélt nyelvben ilyen átfedések történnek. Még a nyelvészeti szakirodalomban is előfordul, hogy melléknévet számnévként kezelnek: „A többi számnévről azt jegyzem meg, hogy ezek: *némi, ritka, összes*, többes számú jelzetet is fogadnak.” (Nyr. III, 295)

A Bécsi Kódex egy idézetében érdekes bizonyosságát találjuk annak, hogy a *minden* mellett a többes szám latin hatás nélkül jelentkezik (tudvalevő, hogy a Bécsi Kódex fordításában szorosan követi az eredeti szöveget): 116: „Azonkeppén z a kërthben a fëier tuuis kit *menden madarac* megferteztëtnëc ...” ~ „supra quam *omnis avis* sedet” (tehát egyes szám). A fordító — nyilván helyesen — nem úgy értelmezte a szöveget, hogy 'valamennyi, minden egyes madár; hanem úgy, hogy 'mindenféle madarak', s ezért a magyar nyelvszemléletnek megfelelően, a latin eredeti ellenére is többes számot használt.

Végül a többesek egyik okát SIMONYIVAL és KLEMMEL abban keresném, hogy a határozatlan számnevek esetében a magyar nyelvben sem szokatlan, értelem szerinti egyeztetéssel is számolhatunk, amikor a többség képzetének erős asszociációja alakítja a jelzett főnevet is többes számúvá. Ilyen értelem szerinti egyeztetést — bár szórványosan — az alany és az állítmány viszonylatában is találtam XVI. századi leveleimben, különösen személyt jelentő alanyok mellett: W. 158: „*Horuat Istuan s Prithi* ottben *ueztek uala*”, S. 4: „pethe vramnak” *keth zolga*ja ... az korchoman *megh rezeghednek*”; vagy a vonatkozó névmással: S. 41: *keth zólóm(m)et melliek* ... , *ket araný gýuröth mell gýurukben*. (Vö.: Nyr. III, 243, 292, IX, 224, LXXIV, 435, LXXVIII, 176; MNy. XXIII, 347.) Ezzel megmagyarázható lesz az is, miért nem fordult elő például a *sok* mellett levő gyűjtőnév sohasem többes számban: azért, mert az ilyen kifejezés már magában véve is pleonazmus.

4. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a XVI. században határozott számnevek mellett mutatkozó többes szám latinizmus; a határozatlan számnevek utáni többest viszont belső fejleménynek tarthatjuk. Talán a határozatlan számneveinkben olykor mutatkozó, a számnévi jelleget háttérbe szorító melléknévi jelentésmozzanat tette lehetővé először a többes használatát, majd a pleonazmus s minden bizonnyal bizonyos fokig a latin nyelv hatása is elősegítette ennek általánosabb elterjedését.

E. ABÁFFY ERZSÉBET

A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez

1. A munkatörténet tanulságainak értékesítése a szótörténetben gyakran igen hasznosnak bizonyul. Ennek illusztrálására szolgál ez a dolgozat. A *takar* szó egyike a földművelés műszavainak is. Jelentése a földművelésben más, mint a köz- és az irodalmi nyelvben. Kétségtelen azonban, hogy az eltérő jelentések ellenére is ugyanazzal a szóval van dolgunk.

Az alábbiakban megkísérlem megoldani a *takar* szó eredetével és jelentésfejlődésével kapcsolatos fontosabb problémákat.

2. *Takar* szavunk 1211-ben személynévi igenévként fordul elő először: „Hii sunt vduornici Nemelh Bochi . . . *Thocorou Warou*” (Oklsz.), a XIV. század közepén pedig a Königsbergi Töredékben közszóként: *tacaruta* 'takarta' alakban található meg (B. LÖRINCZY, KTSz. 15) A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű.

Ha viszont figyelembe vesszük a földművelés körében használatos jelenségeit, illetőleg az ismert munkafolyamatok közül kiválasztjuk annak a fázisnak az elnevezését és jelentését, amely nézetünk szerint ősi, eredeti műveletnek tartható, valamint megvizsgáljuk a nyelvtörténeti bizonyító anyagot, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy tárgyalandó szavunk azonos a *teker* szóval.

Mielőtt azonban rátérnék bizonyítékaim felsorakoztatására, előbb a *teker* eredetére vonatkozó véleményt idézem. A SzófSz. azt jegyzi meg róla, hogy valamely török nyelvből származik, honfoglalás előtti jövevényszó. GOMBÓCZ az alábbi török alakokkal egyezteti: oszm., kirg. *dävir-* 'drehen, wenden, umkehren'; csag. *tekrü-*; csuvbuj. *tavâr-*; Mkar. *tar-* 'fordítani' || mong. *tekeri-* 'umdrehen, umkehren'; *teyere-* 'tourner; retourner, revenir sur ses pas' (MNY. III, 361 és MNYTK. 7. sz. 84, továbbá BTLw. 128; GYARMATHI, Voc. 77; SÁNDOR, Sokféle 12: 140; CzF.; MUNKÁCSI: Nyr. LIV, 13 és KSz. V, 357; LIGETI: MNY. XXIX, 277 és NyK. XLIX, 196 stb.).

3. Szavunkat ezzel a *teker* szóval tartjuk azonos eredetűnek.¹ A *teker* és *takar* közt hangalaki szempontból pusztán hangrendi különbség van, más-salhangzóik teljesen megegyeznek. Föltesszük tehát, hogy a *takar* alak hangrendi átcsapással keletkezett. Közismert dolog azonban, hogy „csak veláris hangrendű szó szokott átcsapni a palatális hangrendbe” (vö. HORGER: MNY. XXIII, 135), tehát hangtani szempontból nehézség merül föl. De az ellenkező irányú átcsapásra is találunk adatokat: „a (szl. **bđn* > m. *bēden* > *bōdon* > *bodon*, *kever* > *kavar* és **sērkontyū* > *sorkantyū* (> *sarkantyū*) eseteket idézhetjük” (HORGER: i. h. 132). Bár nézetünket lényegében nem befolyásolja, mégis megemlítjük PAISnak a *sarkantyū* szó kialakulására vonatkozó megjegyzését, amely szerint „a *sarkantyū* egy hajdan volt *sorkant* vagy *sarkant* igének igenévi származéka” (Szer. Egy szószervezet szétágazásai . . . : NytudÉrt. 30. sz. 50). A továbbiakban így folytatja: „felvethető a kérdés, hogy a *sorkant* ~ *sarkant* ige milyen viszonyban van a *sērkont*-tel: a *sērkont*-ből változott-e el hangrendi átcsapással, vagy amint a *sērkont* alakult a *sēr*- alapszóból, hasonlóan alakult a *sēr*-nek mély hangú *sor*- megfelelőjéből a *sorkant* > *sarkant*. Én

¹ A cikk megírásakor sajnálatos módon elkerülte figyelmemet PAIS DEZSŐNEK (MNY. LVI, 312) tett ezen megjegyzése: „Összefügg: *kever* meg *kavar*; *teker* meg *takar*”. — Ny. I.

inkább — írja PAIS — az utóbbi magyarázat felé hajlanék. — Azt, hogy a 'sark' képzete a *sarkantyú* jelentésébe belejátszott, én is valószínűnek tartom." (Uo.)

Talán nem követek el nagy hibát, ha PAIS véleménye ellenére a HORGER-től idézett *sarkant* adatot továbbra is a palatalis > velaris átcsapás egyik esetének tekintem. Ezt annál inkább is megtehetem, mivel PAIS (i. h.) maga sem zárja ki ezt a lehetőséget. Továbbá „az a tény, hogy ezt az aránytalanul csekély számú három esetet nemcsak spontán hangrendi átcsapás, hanem képzetvegyülés eredményének is lehet magyarázni, . . . még nem feltétlen bizonyítéka annak — valljuk HORGERRAL egyetértve —, hogy nyelvünk hangtörténete folyamán spontán módon csakis veláris > palatalis irányú átcsapások történtek” (i. h. 132).

A *takar* változat tehát minden valószínűség szerint hangrendi átcsapással keletkezett, esetleg „egy speciális okból, t. i. képzetvegyülés következtében” (i. h. 133), ha ez alkalommal nem is tudjuk megjelölni a változást elősegítő (vagy előidéző) szóalakot.

Az, hogy egy esetleges vegyes hangrendű alakváltozat átvétele után felépő hangrendi kiegyenlítődés következett volna be, kevésbé valószínű. Hangtani oldalról nézve az sem valószínű, hogy egy mély és magas hangrendű alakpár átvételével kellene számolnunk, annak ellenére, hogy a GOMBOCZ által idézett török megfelelések között találunk mély hangrendű változatot is (vö. csuvBuj. *tavâr*–; Mkar. *tar*– 'fordít': i. h.).

4. A *takar* és a *teker* szavak közt meglevő mai jelentéskülönbség áthidalása nem jelent nehézséget. A régiségben ugyanis a *takar*-nak 'fed, borít' jelentése mellett 'teker, wickeln' jelentése is élt.

A NySz.-ből az alábbiakat idézhetem: JordK. 595: „Vram yme hol az the penzed, ky en nalam allot kezenebe *takarvan*.”; BodK. 8: „Az bölc eg kis ruhačkaba *takara* az kőuet es tőn ellene eg pénzt”; a *be-takar* címszó anyagából: MünchK. 69: „Az. tēstet veuen, *bētakara* azt tižta golĽba”; ÉrsK. 107b: „Megh muthata az gyolczot, kywel őtet *be thakartam* wala”; TelK. 233: „Weve Mihál archangal a golcot es *betakara* testet”.

Talán ezek az adatok is elegendők annak bizonyítására, hogy a fenti mondatokban a *takar*, *betakar* ige 'beteker, be(le)csavar; wickeln' jelentésben szerepel. Erre nemcsak a NySz. által megadott l. 'wickeln' jelentés lehet irányadó, hanem a *gyolcs* szóval való együttes előfordulása is, mivel a *gyolccsal* általában nem *takarózni* szoktak, hanem rendszerint beletekerni valakit vagy valamit. Bizonyítékként hadd említsem meg az alábbi mondatokat: Forró: Curt. 495: „Az fejeket len *gyolccsal tekerik be*” (NySz.), vagy a népnyelvből, a Barcsai-balladából az alábbiakat: „Hozzad elé, hozzad a nagy vég vásznakat, ingyen kapott *gyolcsot*. Fejinél kezdjétek, talpig *tekerjétek*, A sok ingyen *gyolcsot* fejire kössétek” (CSANÁDI—VARGYAS, Röpülj páva, röpülj. Bp., 1954. Szépirod. K. 99); a még közölt másik ballada-változatban a *gyolcs* helyett a *vásznon* szerepel, de a művet azonos az előbbivel: „Hozzátok, gyermekek, az viaszos *vásznat* Lábánál megkezdjük, fejéig *tekerjük*” (i. h. 101), s lényegében ugyanígy van a harmadik változatban is (i. h. 102).

A közszóként előforduló első alakváltozat, a *tacaruta* jelentése is kérdéses lehet, ha a szövegösszefüggés alapján értelmezzük a mondatot: „... [hi]-tuan *puftobe[l]e tacaruta*, olvasata: '... hitvány posztóbelé [posztóbele] *takaruta* [takarota]” (B. LŐRINCZY, KTSz. 15, illetőleg 17), amely mai magyar nyelven így hangzanék: '[amint fiát] hitvány rongyokba || posztóba || *takarta*'

(i. m. 19). Ha figyelembe vesszük a Barcsai-balladával kapcsolatban a *gyolcs-ról* és a *vászon-ról* mondottakat, akkor nem lehet kizárni a 'teker' értelmezést. Sőt ezt a véleményt talán a *-bele* vonzat is támogatja (*beteker valamit valamibe*, ma viszont *betakar valamit valamivel*). Az említett KTSz.-beli adatban a belső helyviszonyt úgy hoztuk létre, hogy „*valamit körülveszünk valamivel . . .*”, amint azt többek között a *betakar* igével kapcsolatban J. SOLTÉSZ KATALIN is megemlíti (Az ősi magyar igekötők. 1959. 111). Innen viszont már csak egy lépés vezet a 'beteker' vagy (ahogy az Értelmező Szótárban találjuk a *beteker* címszót) a 'göngyölgetve betakarja valamivel' jelentéshez.

De nemcsak a *takar*, *betakar* 'teker, csavar; wickeln' jelentése érdemel figyelmet, hanem a Galgamácsa nyelvéből idézhető *beteker* szó 'betakar' jelentése is. Szó szerint idézzük a feljegyzett mondatot: „*Bepacsuházza maga a tojást [a gondos kotló], nem kell nekünk betekerni*” (NéprKözl. IV. 4. sz. 226). Itt nyilvánvalóan 'betakar, lefed, befed' a jelentése a *beteker* szónak, mivel a kotló alá tett tojás letakarással való melegen tartásáról van szó, miközben a kotlót etetik stb.

5. Mindezzel azonban még nem elégedhetünk meg, hiszen a *takar* igének és némely származékának már a régiségben is volt többek között 'gyűjt' jelentése. Vizsgáljuk meg, hogyan magyarázhatjuk ennek a kialakulását.

BALASSA IVÁN „Takarás és marokverés” című cikkében (Ethn. LVI, 26) a *takar* eredeti jelentésének a 'gyűjt' jelentést tartja. S ezt a nézetét TÁLASI ISTVÁN is elfogadja, amikor azt írja, hogy „a »messis« tartalmú *takarás* szavunk a »collectio frugum« értelemben használt s egyszersmind »gyűjt« alapjelentésű *takar* ige származéka” (NéprÉrt. LXVIII, 224).

A *takarás* 'gyűjtés' jelentése valóban régi; egy kanizsai levél már 1557-ből közli: *masht az takarásnak volna ideye* (NySz.), azonban ez aligha az eredeti jelentése.

Feltevésem szerint a *takar* eredeti jelentése 'teker; wickeln', s erre a gondolatra nemcsak a NySz. már idézett adatai jogosítanak föl, hanem mai adataink is, amelyek a földművelésnél, főként a széna- és gabonamunkáknál használatosak. A *takar*, illetőleg a *takarás* szó eredetileg minden bizonnyal a szénagyűjtésnél volt használatos. A *takarás* elnevezésről GYÖRFFY ISTVÁN állapította meg, hogy „az Alföld egy részén a tavaszi gabonaféléket . . . épúgy kezelik, mint a szénát, sőt magát az a r a t á s t i s t a k a r á s-nak mondják, ami pedig a szénabetakarítás műszava” (A magyarság néprajza II, 215), az alföldi *takarás*-sal kapcsolatban pedig már 1928-ban rámutatott arra, hogy „az ősi és igazabb alföldi aratásmód a rendrevágás, amikor az éleket úgy vágják rendre, mint a szénát . . .” (GYÖRFFY: NéprÉrt. XX, 4). TÁLASIVAL egyetértve tehát megállapíthatjuk, hogy GYÖRFFY ISTVÁNTól ered az a gondolat, hogy „az alföldi takarás, tehát a kaszával végzett extenzív szemnyerő művelet neve eredetileg szénaműveleti műszó” (Ethn. LXVIII, 220).

BALASSA IVÁN (Ethn. LVI, 27) a fenti gondolat alapján azt vizsgálja tovább, hogy a szénaműveleti jelentéskörből hogyan került át a szó a gabonaratás egyik szakaszának megnevezésére. Megjegyzi, hogy a *takar*, „szénakaszálást, főleg pedig gyűjtést [én emeltem ki. Ny. I.] jelent a Dunántúl nyugati felében, a Felföldön, egyes erdélyi részeken s végül általánosan az egész Székelyföldön”. De emellett azt is megemlíti, hogy ugyancsak elég korai nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy a *takarás* nemcsak a széna, hanem a gabona levágását és behordását is jelentette. A rendelkezésére álló adatok vizsgálata során (i. h. 27) arra az eredményre jut, hogy a *takarás* a Balaton körül,

a Dunántúl egyes részein, a Tiszántúlon pedig általában a búza levágását és behordását jelenti. GYÖRFFY szerint a *takarás* minden munkafázisa meg-egyezik a szénáéval. Fölteszi, hogy a szénacsinálást az Alföldön is *takarás*-nak nevezték egykor, de a gabonatermesztés fokozottabb megindulása után a *takarás* elsősorban a gabonabetakarítás jelölője lett (vö. TÁLASI: i. h.).

TÁLASI szerint (i. h.) viszont nemcsak valószínű, hanem mindmáig bizonyítható is, hogy a *takar* szénaműveleti szó volt. A mi szempontunkból azonban az is lényeges, hogy szerinte (i. h. 223) „a *takarás* nem a vágás mozzanatára szorítkozik, mert azt vagy az *arat* vagy a *kaszál* szóval jelzik”, továbbá „a gabonaműveleti *takar* fogalom — szerinte (i. h. 224) — kizárólag az eredeti »gyűjt« jelentéssel függ össze . . .” Kifejti, hogy a ’messis’ jelentésű *takarás* szó a ’collectio frugum’ értelemben használt s alkalmasint ’gyűjt’ alapjelentésű *takar* ige származéka. A *takarás* első jelentése — mint (i. h. 235) írja — szálasterményeknél a ’felgyűjtés’, majd ehhez a vágási művelet fogalma társul, mint előfeltétel, s így jelentéstartalma az *aratás* teljes munkaműveletével esik egybe (de a ’hordás’, ’elraktározás’ jelentésváltozataival a művelet folyamatát és végcélját is jelzi).

Egyes területeken a kaszás aratás megnevezésére is használják az elnevezést, s itt a munkafolyamat hasonlósága alapján a szénaművelet-takarás befolyásolhatta a táji jelentésmegoszlást. S amint TÁLASI (i. h. 235) írja, ez viszonylag új jelentésváltozat, mert csak az eszközváltás után jelentkezik.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy GYÖRFFY, BALASSA és TÁLASI 1. eredeti (vagy alap-) jelentésnek a ’gyűjt’ jelentést tartják, s megállapítják, hogy 2. a *takar*, *takarás* eredetileg szénaműveleti szó, s 3. csak később, innen terjedt át a gabonával kapcsolatos munkák egyik fázisának megnevezésére.

6. A két utóbbi véleménnyel okvetlenül egyetérthetünk. Azzal viszont, hogy a *takar* eredeti jelentése a ’gyűjt’ lett volna, már nem azonosíthatjuk magunkat. Tudniillik egyikük sem mutat rá a *takar* mai általánosabb jelentésének és a ’gyűjt’ jelentésnek az összefüggésére. Ha ugyanis ősibbnek, eredetibbnek a ’gyűjt’ jelentést vesszük, akkor ebből nem tudjuk megmagyarázni a ’takar, fed’ stb. jelentést.

A kérdés tisztázása érdekében vizsgáljuk meg, hogy milyen munkafolyamatot jelölt a *takar* szó a szénamunkáknál.

A *takar* igealak — miután hangrendi átcsapással alakilag elkülönült a *teker* alaktól — a szénamunkák egyik fázisának elnevezésére foglaldott le. Alapjelentésnek a *takar* ’teker; wickeln’ jelentését tartjuk, amelyre már említettem adatokat. De nem lenne teljes a bizonyító anyagunk, ha ezt a jelentést nem tudnók a szénamunkáknál is megvilágítani. A munkafolyamat leírása megoldja ezt a kulcskérdést is.

Előbb TÁLASI már idézett cikkének egyik részletére utalok, amely (i. h.) így hangzik: „... a kaszálás után a takarás folytatódik vagy a rendeknek kisebb gyűjtési egységbe való felhajtásába (villa), illetve veretelésébe (gereblye) . . .”. De megemlítem még saját, Sátorajaujhely környékén szerzett ilyen irányú adataim bizonyítására IVÁNCICS NÁNDOR „Népi földművelő gazdálkodás a zempléni hegyvidék középső részén” című (Debrecen, 1959.) kézirat szakdolgozatának megfelelő helyét, amelyben arról ír, hogy „a szénagyűjtés műveletét *takarás*nak nevezik” (i. m. 175). Továbbá: „a megszáradt rendet a lejtő ill. a széljárás irányában *villahegyekbe* hajtják össze, *for g a t v a m a g u k e l ő t t* [én ritkítottam. Ny. I.] a terményt” (i. h.). DR. ÚJVÁRY

ZOLTÁN szíves szóbeli közléséből arról értesülünk, hogy „Hétben (Borsod—Abaúj—Zemplén m.) és környékén a lucernát és lóherét megszáradt állapotában villával fölgöngyölítik, hurkákba hajtják. Ezt a műveletet *takarás*-nak nevezik”. Ditróról (Csík m.) DR. BARKÓ MÁTYÁS elbeszélése alapján tudjuk, hogy amikor lekaszálják a füvet, utána *elpalják* 'elterítik', majd *berzengetik* 'megfogatják' (gereblyével vagy villával), majd amikor az egész kaszálót így szétterítették, nekiállnak egy 3—4 méteres sávnak és összehányják kb. 2 méter szélességűre, aztán egyszerre *feltekernek* egy *mereklyére* valót, később pedig összerakják ezt boglyába. A Székelyföldön — mint elmondta — így végzik általában a szénamunkákat.

Talán az említett adatok is elegendők arra, hogy megállapíthassuk: az eredeti jelentésmag a földművelés tekintetében sem a 'gyűjt' fogalmában fejezhető ki, hanem a 'teker, felgöngyölít; wickeln' cselekvésfogalomban, amelyhez csak később társult a cselekvésnek magának és eredményének a jelölése. Eredetileg tehát a *takar* 'teker, felgöngyölít; wickeln' szó a termény (fű, lóhere, lucerna stb.) összegyűjtésének egy módját jelölte, mint ahogy pl. a mai *aratás* szó esetében is az eredetibb jelentés az *irt* szóval való azonossága alapján 'nyír, metsz, vág': stb. lehetett (vö. osztják *jort*- 'nyír', zürjén *šyr*- 'vág, nyír', votják *šyr*- 'metsz, vág': SzófSz.), amely a mai értelemben vett *aratás* munkafolyamatának szintén csak egy művelete vagy egy módja volt (mert volt és van tudniillik nyűvés, tépés is).

A gabonafélék azonos munkafolyamatainak megjelölésére azért terjedhettek át a *takarás*, *takar*, *takarni* stb. szavak, mert — mint már láttuk — a gabonafélék begyűjtésmódja megegyezett a széna begyűjtésének módjával (I. GYÖRFFY I.: A magyarság néprajza II, 215). GYÖRFFY szerint (i. h. 3) „az *aratás* szót az Alföld felkutatott részein csak a múlt század 80-as évei óta használják, azelőtt kizárólag csak *takarást* mondtak”.

7. Ebből a 'teker, felgöngyölít; wickeln' jelentésből kiindulva meg tudjuk magyarázni a régiségből, illetőleg a mai köz- és irodalmi nyelvből, valamint a nyelvjárásokból ismert jelentésárnyalatokat.

Előbb a nyelvtörténeti adatok jelentésváltozatait tekintjük át. A NySz. alapján megállapíthatjuk, hogy a *takar* 1. 'hengerít, forgat, teker' jelentése mellett előfordul még ezzel párhuzamosan a 2. 'gyűjt', a 3. 'ellát' és a 4. 'eltemet, elhantol' jelentés. Az első jelentéshez sorolandó a *betakar* 'beburkol', talán a *takarás* 'hajtogatás' és a *betakarás* 'behengerítés' jelentése. A 'gyűjt' jelentés szerintem a 'teker, forgat' jelentésből a már tárgyalt módon, a szénamunkákkal kapcsolatban fejlődött ki. Lássuk tehát az ide tartozó szavakat és származékokat: *takar* 'gyűjt', *betakar* 'összeszed, összegyűjt', *betakarás* 'beszállítás', *takarítás* 'összegyűjtés', *takaró* 'gabonagyűjtő' és '(össze)gyűjtő', *takarodás* 'gabonabehordás', *takaró* 'aratás'. Az 'ellát' jelentést hordozó szóalak is ide vonható, mégpedig olyan megmondolás alapján, hogy 'összegyűjt, felhalmoz (valakinek valamit)', és ebből talán fejlődhetett 'ellát (valakit valamivel)' jelentés is. Az 'eltemet, elhantol' jelentés összefügg a *betakar* 'befed' jelentésével. Ha ugyanis valamit betekerünk valamivel, az takarva van, azaz el van fedve, vagyis — visszatérve a 4. jelentésre: — 'el van temetve, el van hantolva (letakarás útján)'; a *takargat* 'betakar, befed' és 'elrejt, eltakar', a *takarék* 'lepel, takaró, tekerőzés', a *takarít* 'betakar, befed' és 'eltemet', a *takaró* 'terítő', a *takarvány* 'terítő' jelentése a legszorosabb összefüggésben állnak egymással. (A jelentésekre nézve vö. NySz.) A *takaros* szó 'kedves, megnyerő, csinos' jelentése a *takarít* 'kitisztít, kicsinosít' jelentéséből, a *taka-*

rékos 'parcus, frugalis', valamint a *takaros* szó 'sparsam, karg; fösvény, fukar' jelentése a 'gyűjt, kuporgat' jelentésből fejlődött (vö. SzófSz.).

Erdemes azonban külön is megvizsgálnunk a MTsz. adatait, mivel azok gyaníthatólag egy igen régi jelentéskört őriztek meg.

A *takar* szó 1. 'szénát csinál, szénát gyűjt' jelentésben használatos. A *takarás* 'szénagyűjtés', a *takarat* 'szénagyűjtés, szénagyűjtés ideje', a *takaró* 'szénacsinálás, szénagyűjtés' és 'szénacsinálásra, szénagyűjtésre való' jelentésben élnek, de a szó származékai egyébként a gabonamunkáknál, sőt általában a termények betakarításánál is járatosak: például *takar* 'arat', *takaró* 'arató', *takarodik* 'a gabonáját betakarítja, haza hordja', *takarodás* 'gabonabehordás', *takarul* 'a gabonáját betakarítja, haza hordja' (a jelentésekre nézve vö. MTsz.). A *takar* 'arat' jelentésére vö. TÁLASI már idézett véleményét.

8. A *takarcs* 'takarékos, fösvényességig takarékos', *takarék* 'takarékpénztár', *takarító* 'takarékpénztár' jelentése a 'gyűjt, kuporgat' jelentéssel, a *takarcs*, *takarcsos-káposzta*, *takartos-káposzta* 'vagdalt hússal és rizzsel töltött káposztalevél' jelentése a káposztalevélbe való betekerés, becsavarás, begöngyölés művelete miatt foglaldott le a cselekvés eredményének a jelölésére.

A *takarsol* 'takargat' jelentés a 'fed' jelentéssel azonos módon, a *takarító* 1. 'nagykendő', 2. 'kötevény' és 3. 'fejkötőn levő patyolat' jelentése a fedésre való alkalmasság miatt honosodhatott meg. A *takaratlanság* 'meztelenség' és a *takaródzó* 'paplan' jelentése szintén a 'fed' jelentéssel függ össze.

A *takaró* 'kaszára alkalmazott ... vessző, amely a szálas gabonát a rendre dönti' jelentésének a kialakulása talán szintén a 'gyűjt' jelentésből magyarázható, ha olyan szempontból vizsgáljuk az eszköz használatát, hogy ennek funkciója a gabonaszálak egy irányba, egy csomóba való gyűjtése vagy esetleg magának a levágott gabonának a leterítésére való alkalmasság miatt nyerte a *takaró* nevet.

Ez utóbbiakat azért tartottam szükségesnek részletesebben kifejteni, hogy a fentebb körülhatárolt alapjelentést és az abból kiágazó árnyalatokat megérthessük, s hogy világosan álljon előttünk a jelentések differenciálódásának folyamata.

NYIRKOS ISTVÁN

Szemponatok és eredmények az erdélyi szász nyelvjárás magyar jövevényszavainak vizsgálatában

1. Az erdélyi szász nyelvjárás hovatartozásának kérdése szorosan össze függ a szászság eredetének sokat vitatott kérdésével. Az eredet tisztázása és eldöntése rendjén terelődik rá a figyelem a nyelv egyes jelenségeire és szó-készletére. A XVI. században általában két ellentétes álláspont alakul ki a szász nyelvjárás eredetére vonatkozólag. Az egyik — a HONTERUSÉ — a németországi, közelebbről a Rajna vidéki és a szászországi nyelvjárásokhoz kapcsolja az erdélyi szászok beszélt nyelvét, és azt állapítja meg, hogy a kialakult felfogással ellentétben ez a nyelv a legkevésbé sem „elrontott” („lingua corrupta”), hanem „ősi és romlatlan” („prisca et integra”). (L. tőlem, Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története. Kolozsvár, 1945. 7.)

A másik felfogás szerint az erdélyi szászok nem Németországból bevándorolt telepeseek, hanem Erdély őslakosságához tartoznak, mégpedig a népvándorlás korabeli gótok egyenes leszármazottai. E Németországból, MELANCH-

TONTól eredő felfogásnak az erdélyi szászság körében is erős visszhangja támad. JOHANN TRÖSTER „Das Alt und Neue Teutsche Dacia” (Nürnberg, 1666.) című munkájában nyelvtörténeti és az élő nyelvjárásból vett adatokkal igyekszik a szász nyelvjárás nem német eredetét bizonyítani. Állításának igazolására — elsőnek a maga nemében — szójegyzéket közöl, amelyben egész sor erdélyi tájszót sorol fel és hasonlít össze svéd, dán, cimber és gall szavakkal. Nyelvi vonatkozásban figyelemre méltó az a megállapítása, hogy a szászok beszéd közben sok, Németországban ismeretlen szót használnak. TRÖSTER itt valószínűleg a szász nyelvjárás tájszavaira gondol. Felsorolásában egy-két magyar elemmel is találkozunk (*Dschuka* 'csóka', *Temlötz* 'tömlőc', *Schallewaren* 'salavári'). Ő azonban ezeket — állításának igazolására — valamelyik germán nyelvből eredezteti.

Bár következtetéseiben TRÖSTERNél is merészebb, mégis a szász nyelvjárás jellegére vonatkozólag nagyon is figyelemreméltó megállapítással szolgál a medgyesi LAURENZ TÖPPELT. „Origines et occasus Transsylvanorum” (Lyon, 1667.) című munkája VII. fejezetében foglalkozik az erdélyi szászok által beszélt és írásban használt nyelvvel („De lingua et literis Saxonum”). Itt azt állapítja meg, hogy bár a szászok írásban a német irodalmi nyelvet használják, és a nyelvjárási sajátosságokat mellőzik, mégis nyelvük — HONTERUS állításával ellentétben — annyira romlott, hogy „Germanicam interim linguam male intelligimus, intelligi etiam ab ipsis vix possumus, propter corruptelam Hungaricam” (1762-i bécsi kiadás, 65; a kiemelés tőlem). TÖPPELT szerint tehát a romlott nyelvi állapot oka nem annyira a felnémet nyelvet beszélni magasabb társadalmi rétegek nyelvének hatásában rejlik, mint ahogy ezt TRÖSTER állította, hanem abban, hogy a szász nyelvben sok francia, olasz, spanyol, angol, török, tatár, de mindenekelőtt magyar kölcsönszó él, amiért ezt maguk a németek sem értik meg.

A tapogatódzó, nemegyszer légből kapott adatokra támaszkodó törekvéseket konkrét tudományos tartalommal tölti meg és számunkra határozott irányt szab a XVII. század utolsó harmadában LEIBNIZ érdeklődése az egyes német nyelvváltozatok (irodalmi, szak- és népnelv) kapcsolata iránt. Az irodalmi nyelv felfrissítése és gazdagítása érdekében LEIBNIZ kíváncsának tartja, hogy az egyes nyelvváltozatok szókincsét szójegyzékekbe gyűjtsék össze. Figyelme azonban nemcsak a német nyelvterületre terjed ki, hanem szükségesnek tartja a „német” eredetű más nyelvek (holland, angol, dán stb.) szókincsének az összegyűjtését is (l. tőlem: i. m. 16). — Az általános nyelvészeti érdeklődésen kívül egy politikai vonatkozású körülmény is az erdélyi szászokra tereli figyelmét: 1713-ban az erdélyi kancellári tisztségre pályázik. Bár terve meghiúsul, érdeklődni kezd a szászok eredete és nyelvi hovatartozása felől. Egy nép eredetének és nyelve hovatartozásának felderítésére — véleménye szerint — semmi sem alkalmasabb, mint a „collatio linguarum”, vagyis a nyelvek szókincsének összegyűjtése. (DUTENS, Leibnizii opera. Genevae, 1768. IV/2, 186.) Ismeri az ebben a kérdésben kialakult különböző felfogásokat, és hogy ebben a kérdésben ő is határozottan foglalhasson állást, egyik barátjához, a turkológus Podestához írt levelében így fogalmazza meg kívánságát: „Desideratur specimen vocabulorum et malorum loquendi peculiarium Saxonibus Transsylvaniae, id est, non ut loquuntur homines cultiores, sed ut loquitur plebs, ut comparari possint cum lingua plebeja nostrorum Saxonum. Dicitur enim esse in plebe illa multas voces nec Hungaricas nec Slavonicas et tamen aliis Germanis communiter non intellectas” (DUTENS i. m. VI/1, 112). Ez a közis-

mert leibnizi desideratum alapja és kiindulópontja annak az évszázadokra terjedő tudományos törekvésnek, melynek végső célja az erdélyi szász nyelvjárás szókincsének az összegyűjtése és a szász tájszótár megteremtése.

2. A LEIBNIZ kívánsága nyomán meginduló erdélyi szász nyelvészeti törekvések legnagyobb részben arra irányulnak, hogy minél több, az irodalmi nyelvtől eltérő népnyelvi anyagot, tájszót gyűjtsenek össze, és ezeket szójegyzékekbe, idiotikonokba foglalják. Az idiotikonok vagy glosszáriumok tartalmaznák — LEIBNIZ óhajta szerint — egy nép régi és népnyelvének szókincsét („alte und Landworte”), s ezeknek segítségével lehetne fényt deríteni a szászok eredetére és nyelvi hovatartozására is. A szászok tudományos érdeklődésének előterében ekkor éppen ez a kérdés állott, és ennek az eldöntését óhajtották előmozdítani nyelvi bizonyítékok alapján.

Az első szójegyzékek összeállítói megelégednek egy-egy vidék vagy község tájszavainak a felsorolásával, vagy rövidebb népnyelvi szöveg közlésével. Fejtegetésekbe nem bocsátkoznak. (L. SCHULLERUS, A., Die Vorgeschichte des sieb. sächs. Wörterbuchs. Hermannstadt, 1895. Programm des theologisch-pädagogischen Seminars der ev. Landeskirche A. B. 1894/5: 11—2.)

Sokkal szélesebb alapon, történeti, nyelvi és néprajzi adatok segítségével vizsgálja a szászok eredetének a kérdését MARTIN FELMER az „Abhandlung von dem Ursprung der Sächsischen Nation” című, 1764-ben írt, kéziratban maradt¹ munkájában. Műve második részében — elsőnek a maga nemében — neveket (hely-, személy-, folyó-, patak-, hegy- és szorosnevek) elemzésével foglalkozik, és végső következtetésként azt állapítja meg, hogy: 1. a szász helynevek legnagyobbbrészt német vagy magyar eredetűek; néhány közülük a szlávból ered; — 2. legtöbbjük mását német- vagy magyarországi helynevekben találjuk meg; — 3. Németországban a felsőszász, Magyarországon pedig leginkább a szepesi helynevek egyeznek meg velük; — 4. a magyar eredetű szász helynevek nagyobbára német végződésűek vagy melléknévvel összetettek (16. §). — FELMER a szókincs vonatkozásában is utal a szász nyelvjárás magyar eredetű jövevényszavaira, és azt állapítja meg, hogy ezek a magyarokkal való érintkezés folytán kerültek a szász nyelvjárásba (51. §). Fel is sorol mindjárt néhányat: *mente, dolmány, salavári, csizma*. — Néprajzi szempontból nagyon értékesek FELMERnek azok a megállapításai, amelyek a szászok szokásaira és ruházatára vonatkoznak. Kéziratának ebben a részében hű és részletes leírását nyújtja a korabeli szász polgári és népi öltözetnek, s közli az egyes ruhadarabok köznyelvi elnevezését is. Ezek között számos magyar elnevezés fordul elő (*Gatchen* 'gatya', *Csismen*, *Dollman*, *Galler*, *Mente*, *Kalpag*, *Felső*); ez nemcsak a szó, hanem a ruhadarab eredetére is utal. Ezt állapítja meg végső következtetésként maga FELMER is (HEYDENDORFF: i. h. 220).

Az együttélés következtében a népi életformában jelentkező hatáson kívül a nép nyelvében észlelhető kapcsolatra utal FELMER egyik kortársa, JOHANN BINDER is. A szászok nyelvjárásáról írt tanulmányában (Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen: Siebenbürg. Quartalschrift. IV [1795.], 201—11, 362—93) rámutat arra, hogy a szász nyelvjárás szókincsét formáló tényezők között nemcsak a bécsi kancellária hivatalos nyelvének a szókészletét, hanem az együtt élő magyar és román nép nyelvének szókincsét is számon

¹ A kéziratot 1779-ben lemásolta és megjegyzéseivel kiegészítette HEYDENDORFF MIHÁLY, kiadta GOTTLIEB BRANDSCH: Die Martin Felmer Handschrift: Quellen zur deutschen Volkskunde. 5. f. Berlin—Leipzig, 1935. Mi a HEYDENDORFF-féle másolatot használtuk fel.

kell tartani, minthogy a szász nyelv a német hivatalos nyelven kívül e két utóbbi nyelvet is birtokolja (i. h. 205). Munkáját, melyet bevezetésnek szánt, szójegyzékkel szándékozott kiegészíteni. Ebből azonban mutatványként csak néhány tájszót közölt.

A magyar és a román nyelv tudásából eredő nyelvi állapotot akarta felmérni a szókincs területén D. J. LEONHARD is, aki 1817 és 1819 között gyűjtött szójegyzékében (*Verzeichnis einiger siebenbürgisch-sächsischen eigentümlichen Wörter oder Idiotismen*) a szász nyelvjárás szókincsének alkotóelemei között román és magyar szavakat sorol fel (SCHULLERUS i. m. 21).¹ A századforduló körül több kisebb-nagyobb szójegyzék keletkezik, s ezekben — anélkül, hogy erre külön hivatkoznának — szép számmal fordulnak elő magyar elemek is.

3. Szervezettebb formát ölt a szógyűjtés a XIX. század második felétől kezdve, amikor a szász tudományos élet központi szerve, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde veszi kezébe az irányítást. A dilettáns nyelvészkedés helyét is a tudományos alapokon nyugvó és filológiai pontosságra törekvő kutatás foglalja el. A század második felétől megjelenő nyelvészeti munkák szerzőinek már rendelkezésére áll J. GRIMM történeti nyelvtana (*Deutsche Grammatik*. Berlin, 1822.), A. SCHMELLER bajor tájszótára (*Bayerisches Wörterbuch I—IV*. Stuttgart—Tübingen, 1827—1837.) és a bajor nyelvjárásokról írt összefoglaló nyelvjárástanulmánya (*Die Mundarten Bayerns*. München, 1821.). Ezeknek az alapvető munkáknak a módszerét igyekeznek átvenni és alkalmazni a szász nyelvjárás-kutatók is.

Az első tennivaló az eddig gyűjtött anyag számbavétele: ezt a munkát J. K. SCHULLER igyekszik elvégezni, és a beérkezett anyag alapján 1849-ben szótártervezetet (*Siebenbürgisch-sächsische Etymologien und Analogien*) nyújt be a bécsi tudományos akadémiának. Ebben a tervezetben ugyan nem utal külön a szász nyelvjárásokban található jövevényszókra, de ezeket is felveszi a csaknem háromezer tájszót tartalmazó gyűjteményébe. Ebből a kéziratban maradt gyűjteményből azonban csak élete végén jelenik meg a néhány száz szóból álló „Beiträge zu einem Wörterbuche der siebenbürgisch-sächsischen Mundart” (Prag, 1865.) című mutatvány.

SCHULLER szógyűjteményének JOSEPH HALTRICH lesz az örököse. Fő törekvése az, hogy az eddig összegyűjtött, de szerinte kiegészítésre szoruló szóanyagot újabb tervszerű gyűjtésekkel tegye teljesebbé. Elgondolását tervezetben dolgozza ki (*Plan zu Vorarbeiten für ein Idiotikon der siebenbürgisch-sächsischen Volkssprache*. Kronstadt, 1865.). Ez nemcsak azért tanulságos, mert a szójegyzékbe kerülő szóanyag összetételéről tájékoztat, hanem azért is, mert elgondolását elég gazdag példaanyagon is szemlélteti. Elképzelése szerint a szójegyzékbe kerülő szavak két nagy csoportra oszthatók fel: 1. általános és 2. különleges csoportra. Az általános csoportba azok a szavak tartoznak: a) amelyek az irodalmi nyelvben nem vagy csak ritkán fordulnak elő (valódi tájszók); b) amelyeknek az alakja az irodalmi nyelvi alaktól eltér (alak szerinti tájszók); c) amelyeknek a jelentése az irodalmi nyelvi jelentéstől eltér (jelentés szerinti tájszók). A különleges csoportba a népi életforma egyes területeinek (névadás, a háztáj és mesterségek, az állattartás és mezőgazdaság, gyermek-

¹ SCHULLERUS szerint LEONHARD szójegyzéke több más szójegyzékkel együtt a Verein für siebenbürgische Landeskunde birtokában volt. Érdeklődésünkre a R.N.K. Akadémiájának szebeni kutatópontja részéről BERNHARD CAPESIUS szíves közléséből annyit tudtunk meg, hogy ez a gyűjtemény ott ma nem található.

nyelv stb.) szókinccse és az idegen szók tartoznak. — HALTRICH tehát elsőként figyel fel a valódi meg a jelentés és alak szerinti tájszókra, és szójegyzék-min-tájában ezekből többszázat be is mutat. Szógyűjteménye szempontunkból nemcsak azért hasznos, mert korábbi gyűjtések anyagát is tartalmazza, hanem azért is, mert benne mintegy másfélszáz, a szász nyelvjárásban élő magyar szót is közöl. Ezek a szók a valódi, az alak és a jelentés szerinti tájszók, az állat- és növénynevek, a ruhadarabok nevei, az ételek és italok elnevezései, a gyermeknyelv, valamint az úgynevezett idegen szók csoportjában lelhetők fel. Ez utóbbi csoportba tartozó szók felsorolásakor megállapítja, hogy minden idegennek látszó szót fel kell venni a szójegyzékbe, s a későbbi vizsgálat fogja majd eldönteni, hogy valóban idegen eredetű szóval van-e dolgunk, vagy csak látszólagosan ilyen. Sok német szó ugyanis — állapítja meg — a magyar nyelv közvetítésével került a szászba. Ő maga az idegen szók csoportjának az összeállításakor a teljességre törekedett, és minden egyes szónál feltüntette, hogy az illető szó melyik nyelvből származik. A későbbi vizsgálat hivatott azt is eldönteni, hogy vajon ezek az idegen eredetű szók általánosan elterjedtek-e, vagy pedig csak egy tájszólásból valók. Továbbá azt is fel kell majd deríteni, hogy ezeket a tájszókat milyen környezetben, milyen alkalommal használják. HALTRICH abban is első, hogy figyelmeztet a jövevényszók elterjedésének területi és társadalmi kritériumaira. A nyelvtörténeti adatokra nézve szerinte az élő nyelv szolgálhat útmutatásul, mert ha az oklevelekben előforduló idegen szó nem található meg a népnyelvben, lehetséges, hogy azt csak az oklevélíró vagy -másoló használta. — Szóközlése azonban nemcsak az anyag mennyisége tekintetében jelent haladást a korábbi gyűjtőkéhez képest, hanem a közlés minősége szempontjából is. Igyekszik a magánhangzók időtartam-viszonyait és zártsági fokát diakritikus jelekkel rögzíteni (*ā : á ; â : â ; ã : ã ; ä : ä ; e : ē ; é : é ; î : î ; ó : ó ; ū : ū*). Az átvett szók sok esetben a szó helyi magyar nyelvjárásváltozatát tükrözik: *pákruz* 'pokróc'; *tulak* 'tulok' *bidusch* 'büdös', *faitäsch* 'fojtás', *fíté* 'fűtő' stb. — A közölt szavakat — mint már említettem — tárgykörök szerint csoportosítja, s ezzel mintegy hozzásegít minket ahhoz, hogy a szász nyelvjárásban élő magyar szók elterjedési köréről fogalmat alkothassunk. Ebből a szempontból különösen a mezőgazdaság, az állattartás és az öltözet szókészletéből közöl több magyar jövevényszót. A szavak eredeztetését illetően HALTRICHOT a mértéktartás jellemzi. Szófejtésbe csak egy-két esetben bocsátkozik. Óvatossága az eredeztetés terén talán túlzottnak is minősíthető, mert bár az általa idegen (magyar) eredetűnek tartott szavak felsorolásakor többnyire feltünteti az átadó nyelvet, több, nyilvánvalóan nem szász tájszónál elmulasztja ezt jelezni. Így jár el például a *koterázen* 'kutat, kotorász', *piskálen* 'piszkál', *bogel* 'bagoly', *boglárcher* 'boglárka', *kóp* 'kupa', *legó* 'lógós ló', *bekesch* 'bekecs', *käntesch* 'köntös', *mänté* 'mente', *kizi*, *kützi* 'kicsi' szók esetében.

HALTRICH és a Segesvár környéki gyűjtők munkásságával párhuzamosan Beszterce környékén is megindul a gyűjtés. Az itteni gyűjtők a segesváriakkal szemben már nem elégednek meg csak a szógyűjtéssel, hanem a gyűjtött szóanyag eredeztetésére és megfejtésére is törekednek. E törekvésükkel a szászok eredetének és őshazájának a felderítéséhez akarnak nyelvi anyag segítségével hozzájárulni.

Az első jelentősebb tájszójegyzéket FRIEDRICH KRAMER állította össze (Idiotismen des Bistritzer Dialektes: Bistritzer Gymnasial Programm 1875—1876. és kny.). Ismeri és felhasználja a korábbi gyűjtők anyagát, de nem elég-

szik meg csak ezek közlésével, hanem szívesen vonja vizsgálódási körébe a különböző német nyelvtörténeti és tájszótárak anyagát, és fedi fel egyik-másik szó nyelvi hovatarozását. Több száz szót tartalmazó szójegyzékében közel száz magyar eredetű tájszót találunk. Ezeknek eredetére legtöbb esetben utal is. Utalásai általában helytállóak. Csak néhány szónál kalandoz el messzire, és a természetes, a közvetlen nyelvi környezetből való származtatás helyett a tetszetősebb, távoli nyelvi kapcsolatok meglétét feltételező hipotézisnek enged. Így a *fejti* 'fejtő', *gàler* 'gallér', *gup* 'guba' szavak esetében. Néhány szó eredeztetése pedig — bár hovatarozásuk kézzelfogható — megoldatlan marad: *bütschki* 'bicska', *mängeliz* 'mangalica', *maslôch* 'maszlag', *saléter* 'salétrom', *tapéschen* 'tapos' stb.

KRAMER tájszógyűjteményét földije, GEORG KEINTZEL, a Beszterce vidéki szász nyelvészeti iskola nesztora örökli. Összehasonlító nyelvészeti munkásságában, mellyel a szászok eredetének a felderítéséhez akar hozzájárulni, jelentős helyet foglal el szógyűjtő és szófejtő tevékenysége is. HALTRICH felhívása benne is visszhangra talál. Beszterce meg Szászrégen vidékén honos, magyar eredetű jövevényszavakat tartalmazó adalékjával (Beitrag zum siebenbürgisch—deutschen Wörterbuch: Magyarische Lehnwörter im Siebenbürgisch—Sächsischen: Kbl. 1886: 118—21) HALTRICH Planját egészíti ki, és járul hozzá a szász tájszótár anyagához. A szójegyzék elé írt néhány soros tájékoztatóból megtudjuk, hogy a közölt több mint félszáz szót tartalmazó gyűjtemény anyaga nem egyformán használatos, mert bizonyos szók csak ritkán vagy csak tréfás beszédben fordulnak elő. Ezt a használatban megmutatkozó különbséget KEINTZEL fel is tünteti. A szavak többsége a szászrégeni nyelvjárásból való. Ennek szerinte az az oka, hogy itt a szászok nagyobb számú magyar lakossággal élnek együtt, és a mindennapi beszédükben is gyakran használják a magyar nyelvet. A Beszterce vidéki tájszólásban előforduló magyar eredetű tájszók néhány a román nyelv közvetítésével került be a helyi tájszólásba. — Újabb adatokkal gazdagítva 1897-ben újból közlésezi ezt az anyagot „Nösner Idiotismen” címen (Festgabe der Stadt Bistritz. Beszterce, 1897. 45—80). Ebben a szógyűjteményében már arra is törekszik, hogy a szavakat példamondatokban is közölje, vagyis használatukat és jelenlétüket is jobban érzékeltesse.

A Beszterce vidéki nyelvészek között végül a századfordulón élt GUSTAV KISCHT kell megemlítenünk. Ő szintén egyik fő feladatának tekintette, hogy tájszógyűjtéssel és szófejtéssel járuljon hozzá a „communis opinio”, a szász eredet- és őshazakutatás kérdésének tisztázásához és ennek egyik legfőbb eszköze, a szász tájszótár megteremtéséhez. — Számos lexikológiai jellegű tanulmánya közül bennünket legjobban a Beszterce környéki szász tájszólásból összeállított szó- és szólásjegyzéke érdekeli (Nösner Wörter und Wendungen. A Bistritzer Gymnasial-Programm melléklete. Beszterce, 1900.). Szójegyzékével nemcsak KRAMER és KEINTZEL szógyűjteményének kiegészítésére törekszik, hanem több szóval kapcsolatban állást is foglal az eddigi eredeztetésekkel szemben, és viszonylag kevés bizonyító adat alapján messzemenő történeti következtetéseket igyekszik levonni. Az a célja, hogy minél több nyelvi adatot sorakoztasson fel a Beszterce környéki szász tájszólás moselfrank és alsórajnai eredetének bizonyítására (vö. a *gup* 'guba', *lântš* 'lencse' szavak eredeztetését). Ennek a törekvésnek a szolgálatában áll a szófejtő munkásságát betetőző „Siebenbürgen im Lichte der Sprache” című (VerArch. 1929.) munkája is. Ebben főleg tulajdonnevek (földrajzi nevek) és a köznevek bizonyos csoportjai-

ból (növény-, állatnevek, mesterségek műszókincse stb.) kiválogatott szavakat hasonlít össze és fejt meg. Magyar elemeket főleg a szász helynevekben és tükörfelfezésekben állapít meg.

4. A különböző szász nyelvjárások köréből különböző időben gyűjtött és a magyar nyelv hatását feltüntető tájszójegyzékek anyagának összefoglalására a századforduló körül kerül sor. Két szintézis készül el: az egyik JULIUS JACOBIE, a másik HANS UNGARÉ.

JULIUS JACOBINAK az a törekvése, hogy lehetőleg teljes egészében felmérje és összefoglalja a szász nyelvet ért magyar hatás fokát. A „Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen” című (Schässburger Gymnasial-Programm. 1894—1895. 3—39) terjedelmes tanulmánya bevezető sorai szerint két nehézséggel kellett megbirkóznia. Az egyik abból adódott, hogy szülőföldjének, a segesvári tájszólásnak a kivételével a többi tájszólás szóanyagát az eddig nyomtatásban megjelent forrásokból merítette, s a fonetikus feljegyzés tekintetében meg kellett elégednie az itt talált hiányos feljegyzési móddal. A másik nehézség a kölcsönszók területi elterjedésének és az átvétel időpontjának a megállapításában jelentkezett. Nem ellenőrizhette, hogy vajon azok a tájszók, amelyeket előtte egy jó félszázaddal gyűjtöttek össze, most is élnék-e a tájszólásban, vagy pedig már ismeretlenek. Nem állapítható meg továbbá az átvétel és a szó elterjedésének az időpontja sem, mivel a szász nyelvemlékeket nem szász nyelvjárásban írták. A nyelvemlékekben található magyar elemekből azonban megállapítható, hogy sok az olyan kölcsönszó, amely korábban már nem él az erdélyi szász nyelvjárásban. Utal itt ADALBERT HUETNEK a XVII. század elején keletkezett hagyatékleveleire, amelyben több olyan magyar elem fordul elő, mely korábban teljesen ismeretlen (Kbl. 1889: 110—1). — Minthogy JACOBIE csak adalékot akar gyűjteni a készülő tájszótárhoz, nem törekszik a szászba került magyar elemek diakronikus szemléletű bemutatására, hanem csak szinkronikus módon közli anyagát. Ezzel az eljárással megállapítja, hogy a szavak közül nagyon sok nem általánosan elterjedt, hanem csak egyik-másik tájszólásban vagy csak éppen egy község nyelvében él. HALTRICH nyomán ő is igyekszik felmérni a szó használati körét nemzedéki és társadalmi vonatkozásban. Például a *betyár* szónál arra hívja fel a figyelmet, hogy a szónak 'könnyelmű, felfuvalkodott, felületes ember' jelentése csak a városi lakosság nyelvében él, a népnyelvben viszont mint lónév használatos. Utal arra is, hogy néhány jövevényszó szópárként fordul elő, vagyis az anyanyelvi szó mellett él a jövevényszó is. — Szógyűjteményében az egyes szócikket a következőképpen állítja össze: a szó nyelvjárási alakja után következik a szó neve, jelentése, előfordulási helye (melyik tájszólásban fordul elő és ki jegyezte már fel), esetleges alakváltozatai, magyar megfelelője, jelentése a magyarban és végül a szóra vonatkozó fontosabb irodalom, valamint néhány magyarító megjegyzés és állásfoglalás az eddigi megfajtési és eredeztetési kísérletekkel kapcsolatban. Ez utóbbiakból kétségtelenül kiderül, hogy JACOBIE kielégően tájékozott a korabeli német és magyar lexikológiában. — Szófejtései tárgyilagosság, mert nem egy esetben igazítja helyre honfitársainak egy-egy túlzott vagy egyoldalú szóeredeztetését. Így például a *bak*, *balmesch*, *kapó*, *monasch* szó esetében is. Szófejtései közül különösen azok tanulságosak és jelentenek haladást a korábbi hasonló próbálkozásokhoz képest, amelyekben a szó jelentésének körét és a vele jelölt fogalom tárgyi vonatkozásait igyekszik tisztázni. Például a *fälsche* 'felső' (ruha, kabát) szónál közli, hogy a szó a szászban a szász hivatalnokok ünnepi felsőruhadarabját jelölte, s ezt vállra vetve

viselték. Utal a XVII. század eleji forrásokra is, amelyekben szintén ilyen jelentésben fordul elő. A magyar szó jelentésének körét vizsgálva, rámutat arra is, hogy a NySz. és a Tsz. szerint a szó ilyen önálló formában nem fordul elő a magyarban, hanem csak összetétel előtagjaként. A szász nyelvjárásban élő jelentése alapján viszont feltehető, hogy ezelőtt a magyarban is előfordulhattott ilyen önálló alakban. A *gula* szónál pedig először leírja a szó által jelölt tárgyat, majd pedig felsorolja az általa ismert összes szóföldrajzi névváltozatait. — Ezeken a példákön kívül még több más példával is igazolhatnók azt, hogy JACOBI mind a szavak jelentésének, mind szóföldrajzi elterjedésének és változatainak a vizsgálatával jelentős fejlődést mutat a korábbi vizsgálódásokhoz képest. Fejlődést jelent módszere azonban más vonatkozásban is. Érdeklődése ugyanis kiterjed a hangtani jelenségekre is, és néhány tanulságos következtetést von le a szász nyelvjárásba került magyar szavak hangtani tulajdonságairól. Így például a *len* 'legény' szó *ge* szótagjának eltűnésére nézve utal a szász nyelvjárásnak arra a sajátosságára, hogy a szóbelseji *g* palatalis magánhangzó után *j*-vé változik, és sokszor el is tűnik. Például: *Vogel* : *Fijel*, *klogen* : *klön*, *gegen* : *kén*. Vagyis a jövevénytípus sem kivétel e szabály alól. — Hasznos adalékot szolgáltat szóközlése a magyar szók korabeli nyelvjárás-változatának lokalizációja szempontjából is. A szavakat ugyanis nem köznyelvi alakjukban, hanem a szász nyelvjárásban élő változatukban közli, mint például a *párszeik* 'pohárszék' (Szászrégen), *pákrusz* 'pokróc' (uo.), *luhär* 'lóhere' (Széplak), *bürsch* 'béres' stb.

Míg JACOBI törekvése elsősorban az volt, hogy a szászba került magyar elemeket teljességében összefoglalja, HANS UNGAR az „Ungarisches Lehngut im Siebenbürgisch-Sächsischen” című (Karpathen 1911–1912). dolgozatában a szóanyag bemutatásán túlmenve a belőle kiolvasható nyelvészeti és művelődéstörténeti tanulságok levonására is törekszik. Ezzel az eljárásával miniegybetetözi az eddigi kutatásokat. — Dolgozata két részre tagolható. Az első részben a jövevénytípusoknak a szász nyelvjárásba való kerülésének a kritériumát vizsgálva, megállapítja, hogy a kölcsönzés lehet elsődleges (primäres Lehngut) és másodlagos (secundäres Lehngut). Elsődleges a kölcsönzés akkor, ha a jövevénytípus magyar eredetű, és közvetlenül a magyarból került a szász nyelvjárásba, másodlagos akkor, ha a jövevénytípus a magyarban is idegen eredetű, de megmagyarosodott, és ebben az alakban került be a szászba. Például: *káptalan* (< l. *capitulum*) > erd. sz. *captalan*; *hengér* (< n. *Hänger*, *Henker*) > erd. sz. *hängër*; stb. — A kölcsönzés további kritériumát vizsgálva megállapítja, hogy a magyarból való átvétel mellett a következő bizonyítékok szólhatnak: a) ha a szó magyar eredetű (*almesch* 'Kauftrunk' < m. *áldomás*); b) ha a szó jelentése a magyar szóéval azonos (*part* 'kleine Abteilung' ~ m. *párt*); c) ha a szó ugyan idegen eredetű a magyarban is, de hangalakja alapján világos, hogy a szászba közvetlenül a magyarból került (m. *porkoláb* [> n. *Burggraf*] > e. sz. *purgraff* és *purcklaw* ~ e. sz. *porkolab* is; n. *Schaffer* > m. *sáfár* > e. sz. *Schaffaren* 'städtische Wirtschafter' stb.); d) habár idegen eredetű a szó, de magyar toldalékos alakban került a szászba (*pasák* [< t. *pasás*] > e. sz. *Passaken*); e) a tükörszerkezetek is az átadó nyelv mellett szólnak (*szavának áll* > e. sz. *seiner Zusage stehen* 'sein Wort halten'; *élni valamivel* > e. sz. *leben mit etwas* 'benützen, gebrauchen' stb.). — Az átvétel ellen szól az a körülmény, ha a szó hangalakja mindkét nyelvben ugyanolyan, és a germán nyelvekben is megvan (a *Rent* 'Reihe' ezek szerint nem a magyar *rend* szó átvétele, mint ahogy ezt JACOBI tartotta, hanem a bajor *ranti* 'ordent-

lich, sauber' szóból ered). Kétséges az átvétel a hangutánzó szók és az indulat-szók esetében, mert ezek hangalakja mindkét nyelvben egymástól függetlenül is azonos lehet (e. sz. *tshurren* ~ m. *csurran*, e. sz. *korren* ~ m. *korog* stb.). — A másodlagos kölcsönszók esetében nem lehet mindig tudni, hogy vajon melyik nyelv volt a közvetlenül átvett. Ilyen esetben a szóhangsúly segíthet hozzá az átvett nyelv felderítéséhez. A magyar *papucs* szó előfordul mind a románban (*papuci*) mind a szászban (*Paputsch*). A szászba mégis nem közvetlenül a magyar nyelvből, hanem a románból került, mert a szász nyelvújrási alak hangsúlyozása a románéval és nem a magyaréval egyezik meg: ott ugyanis a szó második szótagján, itt pedig az elsón van a hangsúly. Vannak viszont olyan jövevényszók is, amelyeknél a hangsúly sem segíthet hozzá az átvett nyelv eldöntéséhez: a hangsúly ugyanis az egyik nyelvújításban a román szóéval, a másikban pedig a magyaréval egyezik meg. Például: a *Pizulchen* és *Pizula* '10 krajcáros' szó esetében. — A jövevényszók alaki sajátosságairól szólva a következőket állapítja meg: a) a jövevényszó megőrizheti alakját az átvevő nyelvben (általában csak a tőszók); b) a jövevényszóra az átvevő nyelvben különböző toldalékok tapadnak: *Katonaken* 'katonák', *Hadnagyen* 'hadnagyok', *szaszszeszipcher* 'szászszorszép', *Falusi Biraken* 'falusi bírák' stb.; c) összetett szó esetében megtörténhetik, hogy az összetételnek csak az egyik tagjában található magyar elemet: *Harzs.z i p chen* 'szászszorszép', *o stadio* 'óváros', *t h a r w a g e n* 'társzekér'; ez különösen földrajzi neveken gyakori: *N a g y - s c h e u e r* 'Nagyecsur', *K i s r y u z e l* 'Kisoroszfalu' stb. — A szavak jelentésének alakulására nézve is tanulságosak UNGAR megállapításai. Előfordul, hogy a jövevényszó csak az egyik jelentésében honosodik meg, mint például az *Almesch* szó is, amely a magyar *áldomás* szónak csak a 'Kauftrunk' jelentésében fordul elő a szász nyelvújításban. Olykor pedig éppen a szó egyik kevésbé ismert vagy csak a nyelvújításban élő jelentésváltozata honosodik meg, mint a Szeben környékén használt *zankasen* szóé is, amely ugyan szerinte a magyar *szánkázik* szóból ered, de jelentése 'mulatozik, mulat' ('einem Trinkgelage beiwohnen').¹ Némelykor az átadás, illetőleg az átvétel tükörszerkezetekben és tükörszókban nyilvánul meg. Oklevelekben sokszor fordul elő, hogy az oklevélíró nem értette meg vagy helytelenül értelmezte a magyar szót, s így került be a német nyelvű szövegbe, mint például Miles egy helyen a 'hazafi' szót *Hauskind*-nek fordítja: „sollten derwegen jenen billig lassen, von ihm absteihen und diesen *Hausz-Kindern* nehmlich den 2 Wayden huldigen” (Siebenbürgische Würgengel 30). Így üt át az átvett nyelv Kraussnál is, amikor a magyar *levő, való* melléknévi igealakokat a neki megfelelő *befindlich* helyett a *habend* szóval tükrözi vissza: „Derweill der Edle Herr, sampt anderen bei ihm *habenden* Edelleuten, eine lange Zeit nur mit hüpschen Worten aufgehalten wurde” (Siebenbürgische Chronik II, 88). Kraussnál még több példát találhatunk erre. Természetes, hogy ez a jelenség mindaddig csak egyéni sajátásnak tekinthető, és a szász oklevélíró vagy fordító meggyöngült nyelvérzékének vagy elégtelen magyar nyelvi tudásának tulajdonítható, míg több és különböző oklevélírótól származó adat nem erősít meg bennünket ellenkezőjéről, vagyis arról, hogy ezt a használatot általánosnak minősítsük. — A szó jelentésének a vizsgálata során az a kérdés is felmerül, hogy milyen helyet foglal el a jövevény-

¹ Itt UNGAR tévesen utal a *szánkázik* szóra, mert a szászban előforduló jövevényszó — véleményünk szerint — a *cankózik, cankászik* 'sehlendern, herumstreichen' szóval függ össze, mivel ennek jelentése vele teljesen azonos (vö. EtSz. 613), s így a fenti érvelés szempontjából nem hasznosítható.

szó az átvevő nyelvben, mi történik az anyanyelvi szóval, amelynek helyét elfoglalta. Sok esetben a magyar kölcsönszó teljesen kiszorítja a szász megfelelőjét. Így foglalta el a *keimen* 'cikázik' szó helyét a magyar eredetű *zikäsen* szó a régi nyelvjárásban. Máskor a kiszorított szó más jelentésben él tovább, mint például a *Tasche*, melynek eredeti jelentését a *Schäp* 'zseb' jövevényszó vette át, mert a *Tasch* a szászban 'táska' jelentésű. Van példa arra is, hogy a jövevényszó és szász megfelelője egymás mellett fordul elő, s az oklevélíró vagy másoló azért használja, mert úgy érzi, hogy a jövevényszó jobban kifejezi a szóbanforgó dolgot. Például „Untter diesser Zeit kame Post, dass die Waradiner Türken . . . alle die leut holdalten und unter sich brächten” (Krauss i. m. II, 301). Vagy: „zudem wurde auch dem armen Stull [Stuhl] vill *Eles* und *Proviand* vom Fürsten aufgeschlagen” (uo. 251). Kraussnál még ilyen szópárokat találunk: *rabbeln* : *rauben*, *tiszen* : *Verwaltern*, *Hinto* : *Lustwagen*, *Tarwagen* : *Lastwagen*, *Schattert* : *Zelt* stb. (UNGAR i. m. 522, 523). A kölcsönszó azonban a legtöbb esetben azért is honosodott meg, mert olyan fogalmat jelölt, amelyre a szász nyelvjárásban nem volt megfelelő szó, mert maga a fogalom is ismeretlen volt, mint például a közigazgatás egyes szavai: *járás*, *szolgabíró*, *alispán*, *főispán* vagy az életforma különbözőséből eredő szók és kifejezések: *Reteschker* 'rétes', *Béltschen* 'béles' stb. — Az átvétel erősségének a fokát vizsgálva UNGAR azt állapítja meg, hogy ha a nyelvmemlékeket az élő nyelvvel hasonlítjuk össze, feltűnően erős hatás mutatható ki a nyelvmemlékek nyelvben egészen a XVIII. századig. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a magyar nyelvet a fejedelemség idején hivatalos nyelvként használták. Viszont a fejedelemség megszűntével csökken a magyar nyelv használata a hivatalos életben, és helyét a társalgásban, a társas érintkezésben a latin, francia és a német nyelv foglalja el, s ezzel egyidejűleg csökken az oklevelekben előforduló magyar jövevényszók száma is. — Az élő nyelvben előforduló magyar elemek elterjedése területi vonatkozásban is különböző erősségű. Szászrégen környékén a hatás erősebb volt, mert többen ismerték és beszélték a magyar nyelvet, ma (vagyis a század elején) lényegesen más a helyzet: csak ott fordulnak elő magyar elemek a szász tájszólásokban, ahol a két népcsoport együtt vagy egymás közelében lakik és állandóan érintkezik. Így különösen Segesvár és Szászrégen környékén.

Külön foglalkozik UNGAR két alfejezetben a hely- és személynév kérdésével. Itt utal arra a jelenségre is, hogy a magyar nyelvbe is kerültek a szászból fordított vagy éppen magyaros alakban átvett hely- és személynév. A magyarra fordított szász helynevek nemegyszer hasznos felvilágosítással szolgálnak egyes szász helynevek megfejtését illetően. Például a *det Reissel* határnév -el végződésében a 'völgy' jelentésű -*döl* 'Tal' szó rejtőzik. Ez a feltevés igazolható a határnév magyar változatával, amely egy 1570-ben kelt magyar oklevélben így fordul elő: „in valle *Ryuzynaghveulgh*”, vagyis *Rüszinagyvölgy*. A helynév második része tehát világosan feltűnteti az rejtőző *Tal* szó jelentését. A helynevekről szólva UNGAR felsorol néhány helynévadási változatot. Ezek között említi azokat a helyneveket is, amelyekben magyar szó él tovább, mint például a *Rösch* 'rovás', *Zepling* 'Széplak' stb. helynév, és azokat a helyneveket, amelyek a magyar szó lefordításával keletkeztek: *Blasendorf* < m. *Balázsfalva*, *Freuendorf* < m. *Asszonyfalva* stb. — A helynevekhez hasonlóan a XVIII. századig, vagyis a fejedelemség megszűnéséig nemcsak a magyar és latin, hanem a német nyelven írt oklevelekben, sőt a magánlevelekben is sűrűn találkozunk szász személynév magyarra fordított alakváltozatával. Ez a névhasználat — állapítja meg UNGAR (i. m. 565 és 568) — nemcsak az

egyszerű magánemberek, hanem a szász vezető személyiségek körében is általános volt. Így *Chwkas*-ként fordul elő *Georg Hecht*, *Süveg*-ként *Adalbert Huet*, *Szentágotai*-ként *Michael Agnethler* stb. Krauss is *Johannes Schneider* és *Andreas Kaiser* segesvári szász polgárokat *Szabó János*-nak és *Császár Andrásnak* írja. Ennek a névhasználatnak — állapítja meg UNGAR (i. m. 568) — nem kényszerűség volt az oka, hanem egyszerűen az, hogy a szász polgárság a magyarokkal való érintkezéskor szívesen beszélt magyarul, és szívesen is használta nevének magyar változatát.

Dolgozata második felében UNGAR a magyar jövevényszók művelődéstörténeti jelentőségét vizsgálja, hogy bepillantást nyújtson a magyar jövevényszók elterjedési körébe. Ezért ezeket a következő fogalomkörök szerint csoportosítja: 1. tulajdonságot, 2. természeti jelenségeket, növényeket, állatokat, 3. falu- és városrészeket, 4. rokonságot jelölő szók, 5. a feudális társadalmi rend közigazgatásának, 6. alkotmányos életének, 7. címeinek, 8. tisztségeinek, 9. a fejedelmi udvar rendjének és a nemesi életformának szavai és elnevezései, 10. a jogi élet egyes szavai, 11. a hadviseléssel, háborúval, katonáskodással kapcsolatos kifejezések, 12. a közlekedés és kereskedelem, 13. a mezőgazdaság, 14. az állattenyésztés, 15. a háznak és berendezésének, 16. az egyes háztáji eszközöknek, szerszámoknak, 17. az öltözetdaraboknak és az öltözetben viselt ékítményeknek a nevei, 18. a sütés-főzés köréből: az egyes készítmények, ételek, tészták neve, 19. a mértékegységek nevei, 20. az affektív szókészlet egyes szavai, 21. gyermeknyelvi szók, gyermekjátékok elnevezései, 22. a társasági élet bizonyos — főleg a mulatozásra vonatkozó — szavai. — A szóanyag összeállításához UNGAR az eddig megjelent munkákat használta fel, kiegészítve ezt Krauss, Miles és a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (I—VII. Kronstadt-Brassó, 1886—1926.) szövegéből összetallózott szavakkal. Sajnos, hogy nem mindig tünteti fel a szavak leelőhelyét, s azért nem derül fény arra, hogy melyik szó melyik vidékről és melyik korból származik.

Végül a jövevényszók néhány nyelvtani jellegzetességét: nemét, hangtani és alakítási sajátosságát mutatja be. A jövevényszó a szász szó hemét kapja, ha mellette még használatos az anyanyelvi szó: *der Almesch* ~ *der Kauftrunk*; vagy neme a szász szóétól eltér, s ez szintén annak a bizonyítéka, hogy még nem szorította ki az anyanyelvi szót. A jövevényszók nyelvtani nemére általában a következő szabályszerűség állapítható meg: 1. a szó neme az általa jelölt élőlény neméhez igazodik; — 2. a dolgok nevei mind a három nemet megkaphatják: a) hímneműek az *er* végződésű szók: *der Tower* 'tábor'; b) nőneműek az *a*-ra, *e*-re végződő (tehát a latin, illetőleg a német nőnemű szavakra emlékeztető) szavak: *de Gatch* 'gatya', *de Säkē* 'zeke' stb. Hogy melyik szó lesz semleges nemű, nem állapítható meg. JACOBI — jegyzi meg UNGAR — több szó esetében más nemet tüntet fel. Ennek az a magyarázata, hogy sok esetben — így a JACOBIÉTÓL eltérőekében is — a jövevényszó nem közvetlenül a magyarból, hanem a román nyelv közvetítésével került a szászba, és a közvetítő nyelv nyelvtani nemét vitte magával. Például: *der Paprika* (JACOBI-nál) ~ *de Paprika* (Nagyszeben környéke) > r. *paprica* nn. — Hangtani vonatkozásban a jövevényszók általában úgy viselkednek, mint a felnémet szók, kivéve az *sz*-szel kezdődő magyar szavakat, amelyeknek a szászban a szó elején *z* felel meg: m. *szegfű* > e. sz. *zäckwih* 'kamilla', m. *szírom*, *szírony* > e. sz. *zirm* 'arany fonal'. Felvetődik tehát az a kérdés, hogy ha két alakváltozatban fordul elő egy jövevényszó, akkor föltétlenül az tekinthető igazi és általánosan használt változatnak, amelyik a szászba került kölesönszók általános hangtani saját-

ságait hordja magán. Így például a *Täber* ~ *Töwer* 'tábor' alakváltozat esetében a *Töwer* alak az, amelyik teljes jogú társa lett a szász szóknak. — Ebből továbbmenőleg az a kérdés vetődik fel, hogy milyen fokú átvételnek vagy egyáltalán átvettnek tekinthetők-e azok a szavak, amelyek változatlanul, tehát anyanyelvi alakjukban fordulnak elő a szász oklevelekben és a nyelvjáráásokban. Átvétel esetén ugyanis általában csak a szó töve nem változik meg (l. előbb); ehhez csatlakoznak a különböző szász (német) toldalékok. A toldalékokkal (képzőkkel, prefixumokkal) új és újabb jelentést nyerhet a szó, például: *zäläsche* < m. *szállás* 'Quartier'; továbbképzett alakja az *erämzäläschen* 'ide-oda utazni' és *det Erämgezäläsche* 'vándorlás' jelentésben használatos. Sokszor a képzett szó továbbképzett alakban fordul elő, mert a képzett alak elhomályosult: *hibäsche* < m. *hibás* + *ig* melléknévképző. Olykor ragozott formában kerül át a szó, s ehhez az alakhoz járul a képző: *der Mäscherzügchen* < m. *mesterkét* (tárgyragos alak) + *-chen* kicsinyítő képző.

UNGAR tanulmányával azért foglalkoztunk részletesebben, mert minden korábbi munkánál mélyrehatóbban és módszeresebben foglalkozott a szászba került magyar jövevényszók kérdésével. Érdeme a körültekintő és alapos eljárásmódon kívül a történeti szempont érvényesítésének hangsúlyozása a kutatásban.

Eredményeire támaszkodva utalt erre a kérdésre HERMANN HIENZ a „Die Mundart der Siebenbürger Sachsen” című, 1922-ben megjelent népszerűsítő jellegű dolgozatában (a Siebenbürger Sachsen című kötetben; kny. a Deutsches Vaterlandból. Wien, 1922.).

5. A jövevényszók kérdése végül három összefoglaló szótári munkában vetődik fel. Ezek: Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch (Berlin—Leipzig, 1908—1931.); FRIEDRICH KRAUSS, Nösnerländische Pflanzennamen (Besztzerce-Bistritz, 1943.), valamint az ugyancsak tőle szerkesztett „Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen” (Siegburg, 1957.).

Az első, a torzóban maradt (megjelent az I. k. 6. füzet: *A—Ch*, 1908—1926.; a II. k. 4. füzet: *D—Frettere*, 1911—1926.; az V. kötetből az *R* betű és az *S*-ből egy rész, 2. füzet. 1931.) szász tájszótár célkitűzései közé tartozott szintén a szászba került jövevényszavaknak az összegyűjtése és szótározása. Az együttélés következtében — írja ADOLF SCHULLERUS a szótár bevezető tanulmányában — évszázadokon keresztül többszáz magyar jövevényszó került a szász nyelvjáráshoz. Különösen erős volt ez a hatás az erdélyi fejedelemség idején, amikor a fejedelmi udvarban a szász vezető férfiak szívesen látott és tekintélynek örvendő férfiak voltak. Ők szívesen vették át a fejedelmi udvar szokásait és életmódját, beszédükben pedig gyakran használtak idegen nyelvi kifejezéseket és fordulatokat. Ez a szokás azonban nemcsak a felsőbb rétegeknek volt sajátja, hanem a nép is élt vele egészen a fejedelemség megszűnéséig. Ettől kezdve, vagyis a Habsburg-család uralomrajutásától Erdélyben, ez a hatás észrevehetően gyengül, s a szászban — különösen a hivatalos érintkezésben — használatos kölcsönszók száma csökken. A nép nyelvében azonban továbbra is fennmaradt a szoros kapcsolatból eredő nyelvi hatás erőssége. (I. m. XXXVII—XXXVIII. l.) — A szótár pontosan feltünteti a jövevényszók előfordulási helyét, jelentését, nyelvjárási változatait, példamondatokban szemlélteti a szó jelentését, használati körét, ha tárgyat jelöl, a néprajzi hátteret, és utal a vele kapcsolatos irodalomra. Minthogy elsősorban élő szóanyagra támaszkodik, az okleveles adatokat csak kis mértékben használja fel. — A megjelent kötetekből kicédulázott mintegy 250 tő-, származék- és összetett

szó hozzátételiesen tájékoztat bennünket a szász nyelvjárásba került magyar elemek számáról, mely ennek mintegy a három-négyszeresére rúghat, ha tekintetbe vesszük, hogy a megjelent kötetek az egész szókészletnek körülbelül csak egy negyedét tartalmazzák. Előnyére írandó a szótárnak, hogy az egyes szócikkek kidolgozásában a szerkesztők az eddigi gyűjtések anyagát is felhasználták, és ezzel szemben kritikai álláspontot foglaltak el. Fogyatékosága viszont, hogy a szerkesztők az okleveles adatoknak csak kisebb fontosságot tulajdonítottak, s csak minimális mértékben követték nyomon a szavak múltbeli előfordulásait, noha ezt a szempontot WOLF, a szótár anyagának megalkotója a szótár egyik célkitűzésének tartotta (SCULLERUS i. m. XXIX. l.). Igaz viszont, hogy annak az eldöntése, mi tartozott a XV–XVII. század szókincséből a nyelvjárások szókészletébe, minthogy az okleveleket túlnyomó részben hivatalos nyelven és nem a nyelvjárásokén írták, a rendelkezésünkre álló források alapján nagy nehézségbe ütközik (SCHULLERUS i. m. XLVI. l.).

A másik két szótár, bár érdeklődési köre már szűkebb, mert csak a Beszterce vidéki szász növénynevek és kézművesség szókészletét tartalmazza, jelentős adalékot szolgáltat a kérdés megismeréséhez, mert a földművelő lakosságnak és az iparos mesterembereknek a nyelvében előforduló kölcsönszókat is felöleli a századforduló utáni első két évtizedből. Ezeknek a jövevényszavaknak a vizsgálatából az derül ki, hogy nemcsak a földművelő nép, hanem a városi polgárság és kézművesség nyelvében is számottevő magyar elem mutatható ki. A magyar és szász földművelő és kézműves lakosság ugyanis szoros kapcsolatban állott egymással. Nemcsak egymás termékét vásárolták meg, hanem sok szász mesterember töltötte (különösen Szászrégen városában) magyar mesterembernél inaséveit és megfordítva. Az egymás nyelvét jól ismerő azonos szakmában dolgozó földművesek és iparosok nyelvhasználatában tehát nemcsak kölcsönszók, hanem tükörszók és tükörkifejezések is meghonosodtak. Ezt tükrözi a két Beszterce vidéki szász szakszótárból kicédulázott mintegy 150 növénynév és 180 mesterségbeli kölcsönszó. Ezek legnagyobb része szerves része lett a földművelő lakosság és a mesteremberek szakszókincsének, mert hangalakjukban is felvették a szász nyelvjárásra jellemző sajátosságokat, vagy — ahogy a szerző ezt a beolvadást kifejezi —: „gut eingelaute Fächwörter”-ré váltak (Handwerkssprachen XX). Nagyban elősegítette és meggyorsította ezt a folyamatot az a tény, hogy a magyar szavak hangsúlyozása sok esetben a szász szók hangsúlyozásával egyezik meg, és a második vagy a harmadik szótag hangsúlytalansága miatt könnyen elveszthették szóvégi magánhangzójukat, és kaphattak szász (német) nyelvi toldalékot.

A magyar nyelv több szó esetében — állapítja meg KRAUSS — a közvetítő nyelv szerepét játszotta a német irodalmi és a szász tájnyelvi forma között, amennyiben a német szó már a magyar nyelvben meghonosodott alakjában került át a szászba: n. *Hohldocke* > m. *holtok* > e. sz. *holtok* 'mélyedés az üllőn' stb.

6. Rövid áttekintésünkéből világosan áll előttünk az elvégzendő feladat, ha átfogó képet akarunk nyerni a szász nyelvjárásba került magyar jövevényszókról. Az eddigi vizsgálatok csaknem kizárólag egy tájszólásban vagy egy vagy több nyelvjárásban fellelhető jövevényszókat gyűjtötték össze, s csak egészen kis mértékben fordítottak figyelmet az írásbeli emlékekben található elemekre. HANS UNGAR is elsősorban csak egy krónikáiról, K r a u s s krónikájára támaszkodva utalt az okleveles forrásokban található anyagra. Bár Krauss nyelvhasználatában ebben a kérdésben zsinórmértékül nem szolgálhat

(vö. HANS WOLFF, Zur Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen: Festgabe Schässburg. 1891. 50 és Arch. 1933: XIX. l.), mert közismerten szívesen keverte nyelvét latin, görög, magyar és francia szavakkal meg szófordulatokkal, mégis arra figyelmeztet bennünket, hogy föltétlenül nagyobb figyelmet kell szentelnünk az okleveles anyagban és más nyomtatott forrásokban föllelhető jövevényszók előfordulására. Ily módon nemcsak történeti fejlődésében vizsgálhatjuk a kérdést, hanem az írott és nyomtatott emlékekben található szóanyag segítségével fényt deríthetünk a jövevényszók használatának társadalmi vonatkozásaira, vagyis arra, hogy általánosan ismert és elterjedt volt-e a szó, vagy pedig használata egy szűkebb társadalmi körre vagy esetleg éppen csak az egyén — az okiratíró vagy -másoló — szókincsére korlátozódott (vö. KARL KURT KLEIN, Zur Siedlungsgeschichte und Sprachgeographie der mittelalterlichen deutschen Siedlungen in Siebenbürgen. Berlin, 1959. 21).

Ennek a kérdésnek a felderítése megköveteli, hogy vizsgálódási körünkbe vonjuk a jövevényszó előfordulási helyét, hogy földerítsük — ha csak lehetséges — az oklevél írójának vagy másolójának a személyét, iskolázottságát, nemzetiségét. Másfelől tovább kell folytatnunk a vizsgálódásokat a mai nyelvjárások körében, hogy az eddigi kutatások eredményeit újabakkal egészítsük ki. Ebből a célból nagy segítséget remélünk kapni a készülő román tájnyelvi (regionális) atlaszok és a Romániai Magyar Nyelvjárások Nyelvatlaszának gyűjtőmunkájától, amelyek vizsgálódási körükbe vonnak néhány román — szász és magyar — szász vegyes lakosságú vagy legalábbis szász környezetben előforduló magyar és román községet, továbbá a már nyomás alatt levő szász tájszótár újabb köteteitől, amelyekben szintén gazdag anyag halmozódhatott fel.

Csak ily módon vállalkozhatunk majd arra, hogy a kérdés nyelvtudományi oldalának, vagyis az erdélyi szász nyelvjárás magyar elemeinek a bemutatásán és értékelésén túlmenőleg az anyagi élet: az életforma és a művelődés terén megnyilvánult kapcsolatokat is megrajzolhassuk.¹

NAGY JENŐ

A Szabács Viadala szövegéhez

1. A közelmúltban az *ostrom* szó alak- és jelentéstani vonatkozásait tanulmányoztam. Ez a szó magyar szöveggörnyezetben elsőnek a Szabács Viadalában bukkan fel. Itteni előfordulására a NySz. is utal, többi példája azonban későbből való. A szótár XVI. századi forrásai közt szerepel Heltai Gáspár Chronicája is. Bár a NySz. csupán egy adatot idéz tőle, Attila harcaiktól a mohácsi vészig csaknem minden csata, viadal elbeszélésében olvashatjuk az *ostromol*, *ostromlás* alakváltozatait. Az egyes csaták leírását tanulmányozva

¹ Magunk egyelőre Beszterce város oklevéltanyagából a XVI—XVIII. századi hagyatéki leltárakban található magyar elemek számbavételével foglalkozunk. A kutatási terület megválasztása szinte magától adódott, hiszen az erdélyi szász nyelvjárás területéről talán ez az a vidék, amelynek nyelvjárásával és szókészletével a legtöbbet és a legsokoldalúbban foglalkoztak, anélkül azonban, hogy az anyagot történetiségében tárgyalták volna. Számunkra éppen ezért volt érthető, hogy a nyomtatásban már megjelent jelenkori vagy a közelmúltból származó anyagot az oklevelekben található XVI—XVIII. századi anyaggal kiegészítsük.

figyeltem fel arra, hogy Heltai műve és a Szabács Viadalának szövege között bizonyos párhuzamosságok vannak. Először a Chronica Szabácsról szóló fejezeteinek a költeményre emlékeztető fogalmazási módja ötlött a szemembe, majd egyre több, a Szabács Viadalában található, addig sajátosnak vélt fordulat, ritka szó került elő a Chronica lapjairól. Kezdetben alkalmi jellegű egybevetéseimet igyekeztem rendszeressé tenni; bizonyos hasonlításai módszert dolgoztam ki.

Az *ostrom* szóval, amelynek tanulmányozása erre a vizsgálatra indított, később közlendő cikkemben részletesebben foglalkozom; ezúttal a hasonlítás eredményeiről szeretnék beszámolni.

2. Heltai Chronicája és annak forrásai. — Mint ismeretes, a Chronica Bonfini Decadesének magyarítása; hosszú címe is jelzi ezt: „Chronica az magyaroknak dolgairol Mellyet Heltai Gaspar Meg irta Magyar nyeluen. Es ez rendre hoſta. Az Bonfinius Antalnac nagy könyueből és egyeb Hiftorias könyuekből, nem kiczin munkáual”. Zárószorai: „Colosvárot Végezte Heltaj Galparne Anno 1.5.75”. A 2. kiadás címe: „Magyar Krónika. írta Heltai Gáspár. Nyomtattatott Kolosvárott M.D.LXXIV. — Most pedig újonnan Nagy-Győrben M.DCC.LXXXIX.” A részletes egybevetéshez ezt a kiadást használtam; az első kiadás Széchényi könyvtári példányát az adatok ellenőrzéséhez néztem meg.

Bonfini műve 1487 és 1499 között keletkezett (vö. HORVÁTH JÁNOS, Az irodalmi műveltség megoszása. 1944. 148—50). Heltai Chronicája az első teljesebb fordítása Bonfininek; történetnépszerűsítő művei közé tartozik, azok közt is a legnevezetesebb. Törzse Bonfini nyomán készült, s így Heltai a Mátyás kori humanizmus nemzeti nyelvre átterjesztői közt az első egyikeként érdemel méltánylást (vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. 1953. 394—5).

Heltai munkájának újabb kiadása VARJAS BÉLA nevéhez fűződik (Heltai Gáspár Magyar Krónikája. Bp., 1943.). VARJAS bevezető tanulmányában méltatja Heltai fordítói munkásságát: „... csaknem minden műve fordítás, de egészen más értelemben az, mint amit ma általában fordításon értünk. Heltai nem az eredetihez hű, hanem egyedül önmagához. Az előtte levő szövegekhez hozzátold vagy elvesz belőle, átalakítja vagy változtatlanul hagyja, aszerint, amint saját célja, szándéka, felfogása és ízlése diktálja.” (I. m. XXII. l.) Forrásait kutatva megállapítja, illetőleg felteszi, hogy Heltai nem ismerhette középkori krónikáinkat és a korábbi feljegyzéseket sem. „Bonfini színes elbeszélő modorban megírt, divatos könyve volt az egyetlen munka, melyből közönsége számára élvezetes olvasmányt magyaríthatott.” (I. m. XXIV. l.). Átdolgozásából kihagyta azokat a részleteket is, melyeket Bonfini külföldi kútfőkből szedegetett össze, de: „szívesen beleszótta elbeszéléseibe a helyi szájhagyomány mondait” (i. m. XXVII. l.). Heltai a krónika anyagát, adatait tekintve lényegében nem is akart újat adni. Ehhez megfelelő forrásai sem voltak. De övé a szempont, amely szerint Bonfini históriáját megrostálja, s a látás módja, ahogyan annak anyagát olvasói elé tárta (i. m. XXXI. l.). VARJAS szerint Heltai munkájához Bonfini 1568-i (Zsámboki és Brodaries mohácsi vészig terjedő toldalékával bővített) bázeli kiadását használta (i. m. XVI. l.). Nem tud Heltai egyéb, esetleg számba vehető forrásáról NEMESKÜRTY ISTVÁN sem. Ő Heltai krónikájának szemelvényeit Bonfini megfelelő részleteivel veti egybe (jórészt a VARJAS említette példák nyomán). Ezek a hasonlítások Heltai ízes, fordulatos, ötletes stílusának szép bizonyítékai (vö. NEMESKÜRTY ISTVÁN, A magyar széppróza születése. 1963. 140—87). Valószínűnek látom azt, hogy

kezébe kerülhetett Bonfini valamelyik német fordítása is (így: BONFINNIUS, des Allermechtigsten Königreichs inn Ungern warhafftige Chronick vndd an Zeigung. HIERONIMUS BONER, Schultheiß zu Colmar inn diß volgende Tütsch bracht auch zu Basel by Ruprecht Winther im Jar MDXLV; a Széchényi Könyvtár példányát használtam alkalmi egybevetésemhez).

Jajca vívásáról olvassuk a német fordításban: „das hat er tag vnd nacht gestürmpt” (CCCLXXX. l.) ~ Heltainál: „És meg-ízállván az váraft, éjjel nappal löteté azt, és mindenképpen töreté, és meg-oftromlatá” (Magyar Krónika² II, 65). Boner: „... das er drey tag vn nacht an einander stürmen mögen” (CCCLXXX. l.) ~ Heltai: „... hogy e' képpen az oftrom egélz harmad napig tartana” (i. h.). Boner: „... darauff die Türcken den sturm mit sollicher vngestümi angelauffen” (i. h.) ~ Heltai: „Néki menének ez-okáért a' Törökök az oftromnak” (i. h. 66). Mint már említettem, nem végeztem részletes egybevetést Boner fordítása és Heltai szövege közt, az azonban megfigyelhető, hogy a német *stürmen*, *Sturm* szavaknak Heltainál az *ostromlata*, *ostrom* felel meg, s csak színönimaként a *vitatá*; mindkettő Bonfini *oppugno*, *oppugnatio* szavainak megfelelőjeként szerepel. Az eddig elmondottak is azt jelzik, hogy Heltai esetleg lappangó forrásának vagy forrásainak felderítéséhez még gondos kritikai vizsgálatok szükségesek. Azt mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy Heltai, aki maga is erdélyi szász születésű volt, bizonyára szívesen tanulmányozta Bonfini német változatát. Bonfini eredeti latin szövege, valamint a német fordítás és Heltai munkája közt meglehetősen lassítja a tájékozódást az, hogy Heltai Bonfini eredeti fejezet-számozását átrendezte; a német változat pedig — forrásához híven —, csak Mátyás uralkodásának első éveit terjed.

3. A vizsgálat módszere, szakaszai. — Mint már említettem, Heltai krónikájának szóanyaga és a Szabács Viadalának szókinccse között bizonyos párhuzamok, sőt azonosságok figyelhetők meg, elsősorban a Szabáccsal foglalkozó két fejezetben. Munkája II. kötetének CLXXVII. részében a vár építését írja le (106 kk.); a CLXXXIV. rész pedig a vár megvételeéről tájékoztat (141—5). Ez a két fejezet a hasonló tárgyból adódóan bizonyos fogalmazásbeli hasonlóságokat mutat; a tüzetes vizsgálat még inkább szembeötlő egyezéseket tár fel az egyes szavak, de a szókapcsolatok körében is. Megfigyeléseimet ebben a két irányban végeztem; a hangjelölési, helyesírási kérdésekkel, vonatkozásokkal csak némely esetben foglalkoztam.

IMRE SAMU a Szabács Viadala szókinccsének vizsgálatakor 336 szót elemez részletesebben: ennyi a vers önálló szótári szavainak száma. Ebből, számításai szerint 39-re nincs adatunk a Szabács Viadalánál korábbi időből származó nyelvemlékekből, más 12 szónak pedig az a jelentése, melyben itt található, csak későbből mutatható ki, illetőleg igazolható. (A Szabács Viadala. 1958. 147.)

A Heltai Chronicájával való egybevetést három szakaszban végeztem: először a Szabácsra vonatkozó fejezeteket néztem át; az itt talált szó- és szókapcsolat-egyezések alkotják vizsgálatom törzsanyagát. Ezt követően, az adatok kiegészítésére átvizsgáltam előbb a Mátyás életét, uralkodását kimerítő részletességgel tárgyaló fejezeteket, és az egész második kötetet, végül az első kötetet. Kiindulásul az IMRE SAMUTÓL (i. m. 97—153) közölt szójegyzéket használtam. Ennek minden szavát lajstromba vettem, s jelöltem benne azokat a szavakat, melyeket Heltainál is megtaláltam. Azért, hogy a Szabácsot tárgyaló fejezetek szavait el tudjam különíteni, más színnel jelöltem ezek előfordulásának lapszámait és mással a többi fejezetét. A két színnel történt jelölés később,

a szókapcsolatok anyagának összeállításakor érdekes tanulságokhoz vezetett. Mivel a vizsgálat a költemény szókincsének egészére kiterjedt, nagy számban bukkantak fel olyan, alapszókészletünkbe tartozó szavak, amelyeknek előfordulása magától értetődő, s ezért nincs is bizonyító erejük. Bizonyos meggon-dolások alapján különválasztom a tulajdonneveket is: ezek jelentésbeli saját-ságaik révén másképp bírálандók el, mint a többi szó.¹ Egyébként Heltainál a Szabács Viadalának tulajdonnevei közül a következők találhatók meg: *Ali, Ali bég, Buda, Duna, Fejérvár* (Székesfehérvár és Nándorfehérvár város-nevek részeként), *Isten, Kinizsi Pál, Mátyás, Nándorfejérvár, Sabác, Sabácvár, Száva, Törökország*. Csupán kettő hiányzik: a *Franc* név és *Várday Simon* neve. Ezek a nevek — önmagukban — mégsem bizonyítanak. Meglétük természete-sen következik az azonos, illetőleg hasonló tárgyból; ha hiányoznának, az fel-tűnőbb volna. A környezetükben levő egyéb szavakkal együtt inkább jelle-meznek. Itt is megjegyezném, hogy — mivel a továbbiakban szó- és szókap-csolat-egyeztetést végzek — mellőzöm a jelölési kérdéseket. IMRE SAMU olva-satához igazodom, könyve szókincs-fejezetével vetem egybe a Heltai Chronica (a továbbiakban: Krónika) második kiadásának megfelelő részeit.

4. Szóegyezések Heltai Krónikája Szabáccsal foglalkozó fejezeteinek és a Szabács Viadalá-nak szóanyaga között.

A) Általánosan használt, közismert, az alapszókészletbe tartozó szavak. Meglétük természetes, bizonyító erejük önmagukban nincs, számarányuk érde-mel figyelmet. Előfordulásuk lapszámát ezért nem közlöm pontosabban. A következő szavakat soroltam ide: *ad, alatt, árok, az, azon, benn, csak, csinál, de, egy, és, esik, ész, ez, ezen, fal, felől, gondol, hagy, hajó, hall, hír, hogy, hoz, hozzá, idő, igen, is, jövés, jut, kell, készül, kéz, kezd, ki, kiált, környül, között, közül, lát, lesz, lő, maguk, magyar, más, meg, megad, megy, mehet, mellé, mellett, mely, mer, mert, mikor, mind, minden, mond, nagy, ne, néki, nélkül, nem, némely, nép, néz, ott, ő, rajtunk, sem, semmi, senki, sereg, sok, szám, több, többi, ugyan, után, van, vár fn., vehet, velük, veret, vesz, víz* (i. m. II, 106—8, 141—5).

B) Az ide iktatott szavak ugyancsak a Krónika Szabácsot tárgyaló feje-zeteiből valók; alakjuk és jelentésük azonos a Szabács Viadalának megfelelő szavaival: *ágyú* (107, 145), *árthat* (107), *cseh* (106, 141, 142), *dolog* (106), *hála* (144), *ingyen* (143), *király* (106, 141, 142, 143, 144), *merészség* (142), *mondhatat-lan* (145), *ostrom, ostromlás* (143), *rekeszt* (143), *szünetlen* (142), *török* (106, 107, 142, 143, 144), *vitéz* (142, 143).

C) Az ebbe a csoportba sorolt szavak teljes mértékben nem azonosítha-tók a Szabács Viadalában előfordulókkal, bár azokkal etimológiailag összefügg-nek, de alak- és jelentéstani szempontból változatoknak minősülnek. Itt utalok azokra a szavakra, melyek a Krónika egyéb, nem Szabáccsal foglalkozó feje-zeteiben a Szabács Viadalában meglevő alakban is felbukkannak. Ennek a pusztán felsorolás jellegű csoportnak az értéke abban rejlik, hogy szavai nagy számban feltalálhatók a szókapcsolat-párhuzamok közt is: SzV.: *bosszuság* ~ H.: *bosszu* (106), de: *bosszúságok* (159); SzV.: *bőség* ~ H.: *bőven* (107), *bőv* (142); SzV.: *csoda* ~ H.: *csodálkozik* (143), de: *csuda 'csodálkozás'* (57); SzV.: *elő* ~ H.: *előszer* (107), *elől* (107); SzV.: *engedelem* ~ H.: *enged* (106, 141), de: *engedel-mes* (32, 100); SzV.: *erős* ~ H.: *legerősb* (142), *erősen* (143, 144); SzV.: *erősít* ~ H.: *meg-erősít* (142); SzV.: *felett* ~ H.: *fel* (142); SzV.: *felül* ~ H.: *fenn* (142);

¹ PAIS DEZSŐ javasolta kiemelésüket.

SzV.: *hamar* ~ H.: *hamarsággal* (143), de: *hamar* (24, 44, 82 ...); SzV.: *jelent* ~ H.: *meg-jelent* (106); SzV.: *jó* ~ H.: *jól* (143); SzV.: *kedig* ~ H.: *pedig* (106, 142, 143), az első kiadásban *kedig* van; SzV.: *megvehet* ~ H.: *meg-vette* (144); SzV.: *mia* ~ H.: *miatt* (107); SzV.: *onnaton* ~ H.: *onnét* (107); SzV.: *setét* ~ H.: *besetétedett* (143), de: *setét* (205); SzV.: *sietetesség* ~ H.: *siet* (106), *sietség* (146); SzV.: *szabad* ~ H.: *szabadon* (107); SzV.: *vakmerőség* ~ H.: *vakmerő* (143), de: *vakmerőség* (I, 385); SzV.: *válogat* ~ H.: *választ* (142), *válogatott* (195, 262); SzV.: *viadal* ~ H.: *vi* (143), *vívának* (144), *vitátás* (142), *viadalom* (131); SzV.: *visszatér* ~ H.: *visszajött* (142), de: *visszatér* (64). Nem iktattam be ebbe a csoportba ilyen távolibb, főként jelentéstani jellegű megfeleléseket: SzV.: *bejön* ~ H.: *be-menének* (107); SzV.: *egyenbe* 'együtt, együttesen' ~ H.: *egybe* 'össze' (145); SzV.: *éjjeli* ~ H.: *éjjel* (142); SzV.: *felett* ~ H.: *fel* (142); SzV.: *jelennem* 'különösen' ~ H.: *jelen* 'itt van' (143); SzV.: *mindennemű* ~ H.: *mindenféle* (107, 145); SzV.: *úrfiú* ~ H.: *úr* (106).

A felsoroltakban összesen 131 (124 + 7) szó fordul elő. Heltai krónikájának Szabáccsal foglalkozó részei és a Szabács Viadalának szövege között természetesen itt a legszorosabb a kapcsolat. Ez az azonos tárgyból, az azonos vagy hasonló helyzetű szavak szerepéből egyformán megmagyarázható.

5. A további párhuzamok, esetleges egyezések felderítésére áttanulmányoztam a Krónika második kötetének teljes anyagát és az első résznek Hunyadi Jánosra vonatkozó részét. Az első kötet viszonylag csekély számú adatait besoroltam a második kötetbeliek közé. Az itt talált adatok érdekeseek önmagukban is, de még inkább értékessé válnak a szókapcsolat-párhuzamok egybeállításakor. Az előfordulások teljes számát általában nem tüntetem fel, elsősorban a megfelelés ténye fontos.

A) Ebbe a csoportba olyan szavakat soroltam Heltai Krónikájából, amelyek alakjukban és jelentésükben egyaránt megegyeznek a Szabács Viadala megfelelő szavaival. A felsorolásban az IMRE SAMUTÓL összeállított szójegyzék egyes szavaihoz csupán a Krónika második kötetének azt a lapszámát jegyzem, amelyen az illető szó előfordul. (Az itt közölt adatok korábban természetesen még nem szerepeltek.) Ezek: *akar* (92, 99 stb.); *akarat* (162, 210); *áll* (12, 14 stb.); *állat* 'asszonyi' (65, 257); *anya* (17, 36 stb.); *avagy* (88); *bég* (145, 147); *beszéd* (64, 114 stb.); *beszél* (138); *bizony* mn. (90), módosító szóként (123, 133); *bölcsesség* (271); *bőség*, itt *bővség* alakban (169); *császárs* (70, 90 stb.); *dob* (12, 30 stb.); *ég* (244); *ékes* (137, 221); *ellenség* (81, 94 stb.); *emberi* (161); *erő* (139, 151), *erősség* (52, 60 stb.); *ért* (94, 111 stb.); *érte* (137); *fejedelem* (21, 27 stb.); *felség* (16, 99 stb.); *felszó* (I, 375, II, 162); *fő* (138); *gazdag* (70, 80); *hadnagy* (31, 101 stb.); *hal* (120); *halom* (146, 147); *harcolás* (96); *hasad* (65); *haszon* (134); *ház* (87); *haza* (94, 117 stb.); *hely* (26, 57 stb.); *hitvány* (I, 203, 259); *hol* (93, 123); *honn* (47); *ifjú* (53, 93 mn.); *így* (27, 42); *illet* (151, 159); *immár* (36, 76 stb.); *jeles* (95, 98 stb.); *jonh*, itt *juh* (I, 74); *kár* (27, 83 stb.); *kegyelem* (84, 92 stb.); *kegyelmes* (11, 77 stb.); *kegyes* (85, 271); *kell* (90, 100 stb.); *kellemetes* (I, 450); *keményység* (134, 360); *kétség* (32, 194); *kiált* (12, 31 stb.); *kincs* (77); *kívül* (101, 117); *könnyű* (155, 179); *község* (7, 137); *különb* (151, 208); *lő* (128, 155); *kivül* (101, 117); *könnyű* (155, 179); *község* (7, 137); *különb* (151, 208); *lő* (128, 155); *magyari* (349); *meghal* (104, 120); *meghall* (98, 123 stb.); *megír* (120, 166); *megmásol* (259); *méltó* (11, 91 stb.); *messze* (6, 39 stb.); *mi* szénvm. (14, 152), kérdő névm. (132); *minemű* (13, 115); *mint* (166, 209); *munka* (49, 70 stb.); *mutat* (158, 167), *meg-* (123, 136); *néki* 'néhányan, egyesek' (147); *név* (102, 114 stb.); *nincs*, itt *nincsen* (64); *no* (66, 112); *nyavalyás* (36, 278); *nyíl* (70, 90); *ó* (I, 411); *pattantyú* (192); *piac* (86, 88 stb.); *ruha* (67); *se* (136);

seb (90, 165 stb.); *setét* (205); *sír* (104); *soha* (30, 45 stb.); *sőt* (90, 229 stb.); *számtalan* (66, 108 stb.); *szerint* (80, 92 stb.); *szertelen* (57, 192); *szokik* (134); *szörnyű* (5); *táj* (39); *tanács* (81, 111 stb.); *tesz* (69); *tisztesség* (9, 69 stb.); *tizenötezer* (139); *tökél* (262); *töret* (65, 229); *trombita* (12, 129 stb.); *trombitáltat* (313); *túl* (147, 166); *udvar* (138, 157 stb.); *udvarol*, itt *udvarlának* (19); *utca* (88, 90 stb.); *vagy* (131); *válik* (15, 50); *vall* (81, 83 stb.); *vár* i. (16, 89 stb.); *vélekedni*, itt *vélekedtek* (6); *veszedelem* (75, 88 stb.); *veszély* (I, 171); *viadal* (128, l. már fent a 4. C) csoportban); *víg* (171); *visszatér* (20, 57 l. már fent is); *volta* (13, 25 stb.); *vontat* (I, 439).

Az ide sorolt szavak száma 116. Ez a szám azonban változhatik; mivel a teljes alak- és jelentésbeli egyezést akartam bemutatni, egyes szóalakokat, amelyek jelentés szempontjából ide kerülhetek volna, de a Szabács Viadalában más toldalékkal vannak ellátva, mint Heltainál, inkább a következőbe iktattam.

B) Ebbe a csoportba azokat a szavakat soroltam, amelyek a Szabács Viadala szójegyzékének eddig még nem tárgyalt szavaival etimológiailag összefüggnek, de alak- és jelentéstani szempontból változatnak minősülnek. Az adatok a Heltai-Krónika első és második kötetének együttes anyagából valók: SzV.: *belül* ~ H.: *belől* (65, 193 stb.); SzV.: *bontat* ~ H.: *meg-bonthatták* (147); SzV.: *bús* ~ H.: *búsulás* (128); *meg-búsul* (134); SzV.: *doboltat* ~ H.: *dobolták* (117, 381); SzV.: *éjnap* ~ H.: *éjjel nappal* (63, 177); SzV.: *elégedik* (*elégedni*) ~ H.: *elég* (135, 262); SzV.: *elmél* ~ H.: *elme* (110); SzV.: *előálmokor* ~ H.: *első álmokor*, *első álmokoron* (87, 88); SzV.: *felvontat* ~ H.: *vontanak vala ott fel* (136); *felvonata* (136); SzV.: *fő, fejet* ~ H.: *fej* (91); SzV.: *főhajítás* ~ H.: *tér-det főt hajtának* (12), *főt hajtottak* (58); SzV.: *gerjeszt* ~ H.: *felgerjeszt* (359); SzV.: *hajt* ~ H.: *hajtat* (121), *hajtott* (125); SzV.: *honnég* ~ H.: *honnét* (159); SzV.: *hozat*, *hozata* ~ H.: *hozata* (75); SzV.: *hőseség* ~ H.: *hős* (25, 129 stb.); SzV.: *imád* ~ H.: *imádkozik* (I, 451); SzV.: *ismer, esmerek* ~ H.: *meg-esmerné* (60); SzV.: *jótétel* ~ H.: *jótétemény* (12), *jótét* (I, 421); SzV.: *jöte* ~ H.: *jönnen jőne* (179); SzV.: *kevelység* ~ H.: *kevely* (110, 151); SzV.: *kíméletlen* ~ H.: *nem kíméllettek* (46); SzV.: *kis* ~ H.: *kisebb* (133, 134); SzV.: *kiszökni*, *kiszök-vén* ~ H.: *kiszökének* (91); SzV.: *lovagol*, *lovaglóval* ~ H.: *lovag* (23, 112); SzV.: *ma* ~ H.: *mái* (7); SzV.: *megbírhat* ~ H.: *meg-bírák* (I, 402); SzV.: *megfordul* ~ H.: *fordulás* (272); SzV.: *megmondhat* ~ H.: *meg-mond* (145); SzV.: *méltóságos* ~ H.: *méltóság* (104, 119 stb.); SzV.: *mélység* ~ H.: *mély* (193); SzV.: *nálok* ~ H.: *nála* (132); SzV.: *nógat* ~ H.: *nódít* (65, 183 stb.); SzV.: *puska* ~ H.: *puskapor* (358, 380); SzV.: *óhajít* ~ H.: *óhajítás* (249); SzV.: *ön* ~ H.: *önnön* (57, 134); SzV.: *segedelem* ~ H.: *segítség* (135, 146); SzV.: *sietetes-ség* ~ H.: *sietséggel* (58), *siet* (106); SzV.: *szeretetes* ~ H.: *szeret* (134), *szeretel* (171); *szerető* (133); SzV.: *terjed* ~ H.: *ki-terjesztenék* (194); SzV.: *tolmácsol* ~ H.: *tolmács* (87, 372); SzV.: *tulajdon* ~ H.: *tulajdonítani* (115); SzV.: *vesztég* ~ H.: *vesztég* (56, 91 stb.); SzV.: *vitézel*, *vitélz* ~ H.: *vitélz* (72, 95).

Ez a szóösszehasonlítás alak- és jelentéstani szempontból is tanulságos; de több vitatható adata is van. Vitatható lehetne többek közt az *éjnap* ~ (*éna-ponkéd*) *éjjel nappal* párhuzam vagy a *főhajítás* ~ *tér-det főt hajtának*, *jöte* ~ *jönnen jőne* szóalakok egymás mellé helyezése. A Heltai-Krónika idézett adatai azonban jelentéstani szempontból azonos vagy hasonló helyzetben vannak, mint a Szabács Viadala megfelelő szavai; ezt igazolják a szókapcsolat-párhuzamok is (l. ott). Néhány, még inkább vitatható párhuzamot elhagytam, bár ezek etimológiai összetartozása kétségtelen, de már igen messzire szakadtak

egymástól. Ilyennek tekinthetők: SzV.: *mértékletlen* ~ H.: *mértékletesség* (18); SzV.: *mut*, *muta* ~ H.: *mutaták* (158), *mutatá magát* (167), *el-mutaták onnét* (355); SzV.: *szorgos* ~ H.: *szorgalmatoson* (56), *szorgalmatosság* (90); SzV.: *szózat* ~ H.: *szól*, *szava* (5 stb.); SzV.: *tetik* ~ H.: *tetszik* (286: ~ „a’ válasz mind az országbéli Uraknak”); SzV.: *tisztes* (főtisztos hadnagy) ~ H.: *tiszt* ’tisztseg’ (110), *tisztességgel* (58), *tisztesség-kívánás* ’nagyravágyás’ (19–20); SzV.: *tisztulat* (-hely) ’purgatórium’ ~ H.: *tisztítás* ’az út hótól való szabadabbá tétele’ (I, 374). Ez az utóbbi a leginkább vitatható: a két szó közt igen nagy a távolság jelentéstani szempontból.

Nem vettem bele a szójegyzékbe a *kötés* és a *vetés* szavakat sem: mindkettő megvan ugyan Heltainál, de egészen más jelentésben, mint a Szabács Viadalában. A *kötés* jelentése Heltainál mindig ’alkú, egyezés’; a *vetés*-nek csak alapszava, a *vet* van meg, de ez sem a Szabács Viadalában kikövetkeztetett hadi műszóként, hanem ’szemére hány’ (II, 84), ’zálogba tesz’ (II, 60), ’fundamentomot vet’ (II, 314) értelemben. Nem található meg Heltainál a sokat vitatott *viadalt törletének* szókapcsolat sem; a törökök erdélyi próbálkozásáról azonban ez olvasható a Krónikában: „és oda jöven, meg-ütközék a’ Törökökkel, és nagy *viadalom* lön közöttük. Alibék el-akarja vala *törteni* a’ minapi szégyent, mellyet vallott vala” . . . (II, 56). Az egymást követő mondatokban felbukkan az említett szókapcsolat mindkét eleme, alaki szempontból nincs semmi akadály a egyeztetésnek, de a jelentés egésze itt sem a Szabács Viadalában meglevő. (Ez nem is várható, hiszen csak a szavak vannak meg, de a szókapcsolat hiányzik.)

Az egyes csoportok végén sorra említettem azokat a szavakat, amelyek csak bizonyos fenntartással iktathatók be a megfelelő kategóriába. A következőkben említendő is más alakban vagy jelentésben fordulnak elő Heltainál, mint a költeményben, de kevésbé jelentősek: hiányuk nem feltűnő. Ezek a következők: *ered*, *kediglen*, *már*, *sérelem*, *számtalanság*, *tökéletes*, *vízárók*. *Ered* szavunk a Szabács Viadalában ’megy, indul valahová’ jelentésben fordul elő, Heltainál *ki-ered* alakban a Dunára vonatkoztatva (I, 7), majd másutt, Attila haláláról: „*el-ered*e az orra vére” (I, 85). A *kediglen* szóalakokkal szemben a Krónika első kiadásában *kedig*, a másodikban viszont *pedig* alakot találunk; Heltainál csak az *immár* fordul elő, a *már*-ra nem találtam példát; a *számtalanság*-nak csupán rövidebb, más szófajú formája, a *számtalan* van meg. Nem találtam példát Heltainál a *sérelem* szóra sem, de szerepel a *sérteni* (I, 375) ’sebez’ jelentésben; a *tökéletes*-nek csak alapszava, a *tökél* fordul elő a Krónikában. Itt említem meg azt is, hogy Heltainál minden várostromkor szerepel az *árkok*, sőt *mély árkok ásatása*, *töltések készítése*, *töltése*, de a *vízárók* szó nem fordul elő sehol sem. — A szóegyeztetés végső összegezése szerint a Szabács Viadala szóanyagából a következőkre nem található egyáltalán példa Heltainál: *alkó*, *hát*, *jöllehet*, *legottan*, *megsereglik*, *olyha*, *otthyal*, *szakállas* ’ágyú’, *törlet*, *vetés*; a többi csoportba nem sorolható szóra már utaltam. Érdekes, hogy Heltai Krónikájában nem találni bizonyító anyagot, erősítő adatokat a Szabács Viadalában felbukkanó egyszeri, alkalmi előfordulásokra.

Nem célom Heltai szókészletének stiláris szempontú méltatása, de már ez az egybevetés is tükrözi, hogy szóhasználata milyen friss, természetes; képei, fordulatai közel állnak a mai nyelvhez, de jóval erőteljesebb hatásúak (NEMESKÜRTY i. m.).

6. Heltai helyesírása. — Mint már jeleztem, nem foglalkozom az összehasonlításból esetleg adódó helyesírási, hangjelölési kérdésekkel. Eze-

ket a vizsgálatokat a Szabács Viadalára vonatkozóan már korábban elvégezte KNEZSA ISTVÁN (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. 99—100); majd IMRE SAMU (i. m. Helyesírás: 73—83; vitacikkeiben, összefoglalva: MNy. LIX, 417—8). Heltai műveinek nyelvállapotával MOLNÁR JÓZSEF foglalkozik (A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. 1963. 118—26). A Krónika második kiadásában végrehajtott alakításokról, javításokról a „Nyomtató” tájékoztat: „... szegény Heltai, fző-nyújtó Magyarok - között élven, a' rövideden hangzó igetzikkelyeknek természet - ellen - való meg-nyújtását többire minden igékben a' málsal — hangzó bötüknek meg-kettőztetésével ki-jelentette; p. o. azzok, hammar, ... némely bötükkel élt, mellyekkel a' mostani bé-vett fzőkás-szerént nem élhetünk; p. ok. wr, wy, vdó, annac, 's a' t.” (Bevezetés 3).

Véleményem szerint a két szöveg kapcsolatában, a köztük feltett vagy tagadott összefüggés vizsgálatában nem a hangjelölés szolgáltatja a legfőbb bizonyító vagy cáfoló érveket. Az írássajátságok tanulmányozása révén szerzett adatokat alá kell rendelni a többi adat vallomásának (l. még az összefoglalást).

7. Szó szer ke ze t - pá r hu za m o k. — A következőkben a szó szerkezet-párhuzamokat állítottam egybe. A szó szer ke ze t megjelölés azonos vagy rokon helyzetekben fellelhető, tehát jelentéstani szempontból is hasonló mondatrészekre, kisebb-nagyobb összefüggésekre utal. A szó szer ke ze t tagjai között fennálló logikai—grammatikai viszony mellett az egybevetéskor figyelmet érdemel a szöveggörnyezet is. Ezt a mozzanatot is megvizsgáltam a párhuzamok gyűjtése közben, tanulságait igyekeztem felhasználni.

A nagyszámú szövegyezésből is következik, hogy a szó szerkezet-párhuzamok száma is nagy; hiszen a szövegyezésekre mint szó szerkezeti elemekre bukkantam: megfelelőjük kölcsönös; a szó szerkezetek összeállítását a már korábban elvégzett szövegyeztetések lapszámának visszakeresése, ellenőrzése gyorsította. A szó szerkezetek párhuzamba állításában IMRE SAMU olvasatát követem: követem A Szabács Viadala sorait, egyes részeihez kapcsolva Heltai Krónikájának megfelelőseit. Ezek most is túlnyomó részben a Krónika második kötetéből valók; a második kiadás helyesírásához igazodom. Az idézetek élén jelölöm a Szabács Viadala megfelelő sorszámát, Heltai munkájának lapszámát pedig a Krónikából vett idézetek végén.

SzV. 2: *Ároknak mélységét igen nézi ~ H.: meg-ásták vala Szabátsnak az árkát (107), és töltéfekeket tsinálának nagy és mély árkokkal (193); SzV. 3: Ki Sabác erős voltát elméllé ~ H.: fok üdeig vítatta volna Szabátsot, és meg-nem vehette volna, fortélyokat kezde gondolni (143), meg-vette volna az erős Szabátsot (144); SzV. 4: Honnég, minémő álgyú kél mellé ~ H.: és mindjáraft a' tábort meg-erősítetté árokkal és töltéffel, és álgyúkkal (127), és alája küldé mind az álgyúkat (192); SzV. 5—6: Szorgost mégyén Nándorfejérvárra, Hol királ erről bizony hírt vára. ~ H.: A' hír el-éré a' Királyt (75), Azon-közbe új hírt hozának néki (106), Mikoron Mátyás Királynak meg-hozták volna e' nagy diadalomnak a' hírét (187); SzV. 7—9: Légottan számtalan sok hajókat, Fejérvárnál az Dunán valókot Nagy hamar felvontata az Száván ~ H.: minden felől hajókat hozata, és által viteté a' népet a' Dunán (75), A' Dunát és a' Szávát mind bétölté pedig hajókkal, és úgy szállá-meg körös környül a' várost (I, 439); SzV. 11—4: Nép számtalansága környől dlván, Nagy erősségét víz felől csinálván Hajókat mond árokba vontatni, Környől pattantyúkkal falt bontatni ~ H.: A' köz hadakozó népnek fokaságát az város környül-való mezőre szállítá (I, 438; l. még a 7—9. sorhoz*

kapcsolódó idézetet), hozata-fel egy szertelen nagy pattantyút, . . . le-rontá azokkal az városnak kerítéseit (192—3); SzV. 16: Sok felől Sabác falát bontatá ~ H.: hogy az új Szabáts várát megrontsák (106); SzV. 18: Azzal Sabácnak ilyen sém árthattak ~ H.: Látván a' Magyarok, hogy semmit nem árthatnának a' Törököknek (107); SzV. 23: Sebés és ugyan szönetlen löttek ~ H.: szünetlen vitatá az várat (142); SzV. 25: Nu, azért strumlottak kémélletlen ~ H.: No! ez-okáért vitézül víjatok (66); SzV. 28: sebét vöttek ~ H.: sebbe esett vala (165), az . . . Vajdán hat febek esének (183); SzV. 29: Halált és vallottak hát némellyek ~ H.: halált hoztanak magókra (132), fogva is esének némellyek (128), kárt vallott volna (47, 83); — A 30—41. sorok szavai közül több ugyancsak megtalálható Heltainál, de szókapcsolatként nem: ezek a Várdai Simon és a cseh hadnagy elestét közlő részek. — SzV. 42: Affélet istennek nagy hálát agyon ~ H.: hálát ada az Istennek (111), és mindnyájan hálát adnak vala az Istennek (144), úgy adnak vala hálát az Istennek (185), úgy ada hálát az Istennek (271); SzV. 43: Mëndennemő nagy sok jótételéről ~ H.: számtalan fok jótétidről (I, 421), nézven . . . az ő fok jótéteményit (10), meg-emlékezek . . . az ő fok jó-téteményiről (120); SzV. 44: És erős Sabác megvétéléről ~ H.: meg-vette volna az erős Szabátsot (144); SzV. 45—6: Ki alat volt népnék válogatotta, Dolgát mëndén mēnt vitéz tartotta, ~ H.: szép és leg-erőfb vitézeket választa ki az ő serege közül (142), és ezek által tselekedi vala . . . ama' nagy, jeles, és híres dolgokat (98), új dolgokat indítana a' Száva mellett (106); SzV. 47—8: Kit még nem mondhat emberi állat, Mely nagy harcolás volt Sabác alat ~ H.: lön valami harfolás közötték (355); SzV. 49—50: Mëndén ot vitézségét mutatta, Mert királ ököt hozzá nugatta. ~ H.: jeles vitézségeket mivelnek vala (130), vö. még: hátul állván erőfen nódítja vala őket (65), és nódítja vala őket az viadalra (183), nódítá a' Királyt az ütközetre (194); SzV. 51: Egy idén nagy jelés strumlást tőnek, ~ H.: nagy vívás és oftromlás után meg-vévé azt (108), erőfen oftromlák az vároft, és az oftromlásban behágának az bátyákba (155), nagy oftrom lön ez (198); SzV. 52: Azzal magyarok jó nevet vőnek ~ H.: hogy a' Király jelen volna, szívet vőnek a' vitézek (143); SzV. 54: De azokba oszton sokan holtak ~ H.: fokban hullának mind két felől (242), nagy fokban hullának-el . . . az viadalban (56); SzV. 56: Volt volna setét előálomkor ~ H.: azok jőnek, hogy az éjjel első álomkort meg-üssék a' Magyaroknak táborát (87), immár első álomkoron volna (88); SzV. 57: Sabácba nagy vesztegség lőt volna ~ H.: nem kezdene veszteg maradni (56), miért hogy azok veszteg maradtanak vala (91, vö. még: 105, 113); SzV. 59: Szertelen magokat ot rekesztvén ~ H.: és a' kik kinn valának, mind kinn rekeszték azokat (143), a' prédát pedig a' halmon túl rekesztette vala az völgybe (147), bé-rekesztették volna mind az Jantsárokat (190); — SzV. 62: a viadal törletéséről l. a szóegyezések összegezésénél. — SzV. 63—4: Sok közölök, kik ot ben valának, Nékik kezén, nékik vízbe halának ~ H.: és nekiket az útban vágának-le bennék, nekiket pedig a' Duna parton: nekiket pedig közölök bé-föktették a' Dunába (147), vö. még: számtalan fok nép oda vefze az érbe (381), erőfen ölik vala a' Törököket, és a' vízbe föktetik vala (I, 439); — SzV. 65—6: csak a szóegyezések közt — SzV. 67: Meghalának nagy vakmerőségbe ~ H.: ne vesztené magát vakmerőségből (I, 385); SzV. 68: Bizon nem vitézlő merészségbe ~ H.: nem igen nagy merézzéggel támadának a' Törökök ellen (151); SzV. 71—4: De jelencsük Ali bég jövését (És onnaton ment való...) Volt olyha tizenötezer lóval, Mind válogatot nép lovaglólval ~ H.: megmondák: hogy az Alibék (négy ezer) válogatott Törökkel készülne (145); SzV. 75—6: Sabáchoz nem messze egy kis halmon Męsereglék, hogy beszédet halyon ~ H.: meg-mondák nekik: ihol, zinte elöttetek vagynak a' Törökök. Mert tsak

egy halom vala közötték (146); SzV. 77: *Sabácsba nagy felszóval kiáltnak ~ H.: fel-fzóval kezde kiáltani* (I, 375); SzV. 78: *Arról bölcsesége lön királnak ~ H.: nagy böltsesféggel rendelte minden népét* (271); SzV. 79—82: *Hagya nagy sok dobót doboltatni, Trombitákkal és trombitáltatni . . . És volt nagy kiáltás vitézekről ~ H.: hátul nagy trombita szókkal, dob-ütéssel, és nagy kiáltással, és nagy feneséggel reájok rohana* (183), *erős kiáltással bátorítja vala az hadakozókat* (183); vö. még: *dobokat ütének, és minden trombitákkal örömet fuvának . . . És hallják vala az ő vigaságos kiáltásokat nagy mezfze földig* (12); SzV. 86: *Még sém fardóla sémmi munkája ~ H.: nem fok munkával meg-vévé* (165); SzV. 90: *Viadalt kezdeni sém merének ~ H.: nem merének által-menni* (107), *viadalt kívánnak vala tőle* (128), *és nem akara sémmi viadalomnak állani* (131); SzV. 91: *vövék eszékbe ~ H.: eszékbe vették volna ötet* (142), *a' Törökök benn ingyen sem vették volna jól eszékbe* (143); SzV. 98: *Nagy sietetességgel kiszökni készöl ~ H.: mindnyájan fietséggel fel-kelének* (146), *sietséggel el-índúla* (58), *mindnyájan ki-fzőkének* (91); SzV. 99: *Kiszökven szorgost királhoz juta ~ H.: Szabács ellenébe jutott volna* (142); SzV. 102—4: *És könyvbe lészén őt megvéhetni, Az helyről kezdék szörnyen veretni, Mind környöl nagy erőssen töretni ~ H.: És meg-fzállván az váraft, éjjel nappal löteté azt, és mindenképpen töreté, és meg-oftromlatá* (65); SzV. 109—11: *Mély nagy mondhatatlan veszedelmebe Lőnek azután és kégyés kégyelmebe. Mert észmérék, hogy még nem bírhatták ~ H.: (Erős vala pedig a' kastély), mellyet nagy népnek veszedelme nélkül nem vehetnek vala meg* (75), *és kegyetlen viadallal meg-bírák* (I, 402); SzV. 113—5: *Azért tökélet tanács lön köztök, Hogy mēndēn szabad lenne önköztök: Ki akarna, az válnék császárhoz, Avagy magyarai Mátyás királhoz ~ H.: Egynehány beszédek után e-képpen férének egybe: hogy Harambék feladná az várat. Ha a' Törökök közül valaki meg akarná a' Királyt szolgálni, annak a' Király Alafát fizetne, és tisztetésbe tartaná* (64); SzV. 120: *És Sabácot királnak megadnák ~ H.: (és ennyi fok igazeteket tön nékik), hogy meg-adák magokat az Mátyás Királynak* (155); SzV. 122: *Ezt sēnki kívöl még sē másollya ~ H.: másolás nem lehetne az végezésbe* (61); SzV. 127—8: *Mert nagy miltó az mēndēn fēlségnek, Nagy kegyelmes légyn ellen-ségnek ~ H.: hogy kegyelmes lenne hozzá* (91), vö. még: *igen meg-íjedének, és a' Királynak kegyelmességére fel-adák a' kastélyt* (77); SzV. 133—6: *Igy megadák Sabác erősségét, Benne hagyák álgyúnak bőséjét ~ H.: a' többi meg-adák magokat* (143), *látván, hogy meg-vették volna az álgyúk' erősségét* (I, 445), *hogy Mátyás Király meg-vette volna az erős Szabácsot* (144); SzV. 136—136: *Mély álgyukat királ többözteté És nagyon Sabácot erőssözteté ~ H.: . . . és környöl vévé az várnak a' Száva vizét, hogy szigetbe lön annak-utánna Szabács: és minden-képpen meg-erősíté azt* (144); SzV. 137: *Hagyván benne vitézének javát ~ H.: . . . szép és leg-erősb vitézeket választa-ki az ő serege közül, és bőv számmal küldé azokban Szabácsba, és minden-képpen meg-erősíté azt* (142), vö. még: *És meg-újítván az Jajtza' le-törött falait, és meg-erősítvén azt mind néppel, mind éléffel* (66); SzV. 138: *Hogy nē látná továbbá az kárát ~ H.: . . . és nagy kárt tézen vala benne* (129), vö. még: *Az viadalt pedig látja, hogy nagy kár és veszedelem nélkül nem lehetne* (25); SzV. 140—1: *Töröknek és mēndēnnēk kegyelmet tévén, Királ vigan Budára eredvén ~ H.: Minek-utánna ott az országban mindeneket el-rendelt volna, (és az Jajtza várárt és vároft meg-erősítette volna mind néppel, mind éléffel, és hadi fzer/zámokkal), vízf/zá tére nagy vígasággal, és (a' Karátsón innepére) fel-mēne Budára* (64); SzV. 147: *Királnak ékessen odvarlani ~ H.: és nagy hívséget és szerezetet mutatának beszédekben a' Királyhoz, és udvarlának néki* (19); SzV. 148: *Mēnt kēl piacon várban állani ~ H.: A' piatzon való fzegeletekre a' darabontoka*

állatá (88); SzV. 149—50: *Ezt meghallák mind Törökországba, Török császár lőn nagy bosszóságban ~ H.: Hallván Mahomet Tsá/zár, hogy meg-vették volna Jaj-tzát, igen nagyon kezde bánkódní rajta, és tsak nem hafada miatta* (65), vö. még: *a' Tsá/zár ötet számtalan fok bo/z/zúságokkal illetve volna* (159).

8. Összefoglalás. — Ez az egybevetés újabb összefüggésekre is ráirányítja a figyelmet: a Szabács Viadala és a Heltai-Krónika szókészletének egyeztetésekor csupán az alaki és jelentésbeli megfelelések jöttek számba, addig a szókapcsolat-párhuzamok vizsgálatakor a szövegkörnyezet, az alkalmazás, a helyzetek azonossága vagy hasonló volta is nagy súllyal esett latba. A szóegyeztetések összeállításakor bizonyos mértékig szélesedő körben kerestem anyagot (1. a Szabácsot tárgyaló fejezetek, 2. Mátyás korának leírása, 3. a Mátyást követő török harcok szóanyaga, 4. — kiegészítésül — Hunyadi János harcai), a szószerkezet-párhuzamok gyűjtésekor egyszerűbbé vált a vizsgálat. A Szabács Viadalának csaknem minden sorában akad egy-egy jellegzetes kifejezés: bizonyos helyzetet, szövegkörnyezetet felidézni képes szó (ezek voltak a szóegyeztetés legfontosabb elemei is). Segítségükkel sokszor már csak „vissza-keresni” kellett a megfelelő, a Szabács Viadala-belivel megegyező vagy ahhoz hasonló szövegösszefüggést. Az idézetek zöme most is a Krónika második részéből halmozódott. A felsorolás csak a lapszámokat közölte, a szövegösszefüggésre nem utalt; pedig erre is érdemes figyelni.

Heltai Krónikájának második részében a legtöbbször idézett 106—8., illetőleg 141—5. lapokon beszél Szabácsról; a 63—7. lapon Jajcáról, a 69—71. lapon Zoinitz, Sternitz ostromáról, a 127. lapon Boroszlórról, a 128. lapon a lengyelekkel vívott csatákról tájékoztat; a 165. lapon a törökök és a velenceiek harcát ismerteti, a 178—87. lapon a kenyérmezei diadalt, a 192—208. lapon pedig az ausztriai csaták leírását olvashatjuk. Az első kötet idézetei Hunyadi János csatáira, főként a nándorfehérvárra vonatkoznak. Ezek a csataleírások döntő fontosságúak a bennük felbukkanó és azonosítható nagyszámú szóegyeztetés számára éppúgy, mint ahogy „csomópontjai” a szókapcsolatoknak is.

Felvetődik a kérdés, vajon mivel magyarázható a Heltai Krónika és a Szabács Viadala között megfigyelt nagyszámú egyezés, sokszoros párhuzam. A felelet több irányban kereshető; én a következőket veszem számba:

A) Véletlen egyezés. Ezt tartom a legkevésbé valószínűnek: túlságosan sok a szó- és szókapcsolat-megfelelés ahhoz, hogy beérjük ezzel a magyarázattal.

B) A Szabács Viadalában leírt csatajelenetek kifejezőkészlete magától értetődően is felbukkanhat azonos vagy hasonló jellegű csaták, ostromok ismertetésekor. Ezzel a lehetőséggel tehát számolni is lehet. Viszont túlságosan nagy a teljesnek minősíthető szó- és szókapcsolat-egyezések száma. De — mint már utaltam rá — a szókapcsolat-párhuzamok folyamatossága néhol megszakad: ott és amikor a Szabács Viadala más forrásból nem idézett epizódokat közöl: 30—41: Várdai Simon és a cseh hadnagy; 60—2: a viadal törletéséről; 95—7: Hamza, a török ifjú történetéről.

C) Közös forrás feltevése. Mint már említettem, az eddigi kutatás nem szól a két mű közvetlen, írásos forrásáról vagy forrásairól, sem esetleges összefüggésükről. Úgy vélem, Heltai érdekében is szükséges volna még Krónikája forrásait nyomozni.

D) Végül az egyezések alapján felvetődik, kirajzolódik egy szándékos „egyeztetés”, „igazítás”, azaz hamisítás lehetősége is. A nagyszámú szó- és szókapcsolat-azonosságot valóban nehéz a pusztán véletlen művének tekinteni, főként akkor, ha figyelembe vesszük azt a már említett tényt, hogy az azonos

szókapcsolatok, szerkezetek Mátyás felsorolt csatáinak leírásából adódtak. — A költemény írója, ha Heltai nyomán dolgozott, anyagát könnyedén meríthette az említett csatajelenetek köréből; az azonos tárgy azonos nyelvi klisék, megfelelő szerkezetek válogatását is segítette. Ehhez a feltevéshez kapcsolódik a költemény helyesírásának kérdése is: ha a Szabács Viadalát gyakorlott oklevélismerő „készítette”, akkor a nyelvemlékek, régi levelezések bizonyos fokú ismeretében arra is képes lehetett, hogy — azok mintájára — maga is írjon hasonló módon. IMRE SAMU legutóbb (MNY. LIX, 417—8) valószínűtlennek tartja ezt. Számomra — vizsgálódásaim alapján — nem elfogadhatatlan egy effajta feltevés; azt pedig a bemutatottak nyomán világosan látom, hogy a két mű között összefüggés, kapcsolat van.

Cikkemnek itt közölt részét 1963 szeptembere és novembere között írtam; IMRE idézett cikkét, valamint GERÉZDI RABÁNÉT (Az úgynevezett Jajcai énektörődék: IrtörtK. LXVII, 718—20) csak munkám végleges formába öntésekor olvastam. GERÉZDI (i. m.) utal a Mátyás-kori énekes költészet korabeli vagy jóval később írásba foglalt termékeinek messze kisugárzó hatására; egy verssor több költőnél történt felbukkanása készteti erre a megállapításra. Vajon mindezek után hová kell sorolnunk a Szabács Viadalát? Szeretném, ha az általam feltárt összefüggések is hozzájárulnának a kérdés végleges tisztázásához.

HORVÁTH MÁRIA

A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában

I. A régi stilisztikai szemlélet a nyelv retorikán, poétikán kívül húzódo „határtartományainak” stilisztikai értékeit, törvényeit nem kereste. A nyelvészek figyelmét csupán e területek nyelvhelyességi hibái keltették fel. Így annak ellenére, hogy a nyelvtudomány vigyázó szemét állandóan hírlapjainkon tartotta, publicisztikai stílusunkról szinte tudomást se vett. A publicisztikai stílus az újságok stílustalanságát jelentette megfogalmazatlanul is. A Nyelvőr 1880-ban gúnyolódva így kesergett: a vezércikk „nincs semmiféle szabályhoz se kötve” (SZÁNTÓ KÁLMÁN: Nyr. IX, 119—24). A sajtóban, a „nyelvromlás melegágyában” (SZARVAS GÁBOR: Nyr. XX, 517) egymást érte a „sok sánta, béna mondatszerkezet”, „a kellő szók esetlen mellőzése” (KIRÁLY PÁL: Nyr. VII, 460), a kirívó germanizmus (VÖÖNÉ PÉCS MÁRIA: Msn. XII, 135—6). A Magyar Nyelv 1915-ben új állandó rovatot nyitott „Hírlapjaink magyarsága” címmel. Vezetésére LEHR ALBERTET kérték fel, aki nyelvi örökösét olyan példás buzgalommal látta el, hogy még Arany János sorába is belejavitott, mondván: „Fontosabbnak tartottam a kifejezésbeli helyességet az euphoniánál” (MNY. XII, 90—1).

A nyelvművelés modernebb, stilisztikai mércék magasságáig tágitott értelmezésének volt a következménye, hogy a „nyelvi vétség giz-gazával” együtt (KERTÉSZ MANÓ: Msn. III, 85—6) a stilisztikai helytelenségeket is gyomlálni kezdték, immár tudatosan (SÖMJÉN ENDRE, Az újságírói stílus kérdései 4). A stílustalanságában stílusnak minősített publicisztika hemzsegett vétségeire magyarázatot az újságírás kapkodó, alakításra-formálásra időt nem engedő mikéntjében, a „repülőgép-írásmódban” (VÖÖNÉ PÉCS MÁRIA: Msn. VI, 49—52) kerestek (Magyarosan, katonásan 37; BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXVII, 364—70).

A publicisztikára méltán fordítottak ilyen nagy gondot nyelvünk, hiszen az olvasónak az újság a „grammatikája és stilisztikája” is (SZARVAS: Nyr. XVI, 21). A stílusfaj értékei azonban csak ötletszerűen csillantak fel. BEKE ÖDÖN újságolvasás közben „töröl metszett kifejezéseket”, „ritkán halott közmondást”, „sok érdekes szót” jegyzett fel (Nyr. LXXVII, 364–70).

Szovjet stilisztikai alapvetésekben is csak néhány vázlatos publicisztikai megjegyzést s példát találunk (NyIK. V, 2–3, 215–6; vö. még: E. RIESEL, Stilistik der deutschen Sprache. Moszkva, 1963. 14–5). Összefoglaló feldolgozással meg éppen adós a stilisztika tudományára.

A jelenlegi stilisztikai felfogás elhatárolható, jellemezhető stílusfajokról beszél. SZOROKIN, aki szerint nincsenek adott stílusfajt minősítő eszközök (NyIK. V, 2–3, 231), sem tagadja tán ezt, csupán lelkiismeretesebb vizsgálódásra és a stílusfajok körülárkolásában óvatosságra figyelmeztet (vö.: PROTROVSKIJ: NyIK. V, 2–3, 244; BUDAGOV: i. h. 267).

2. Mostani áttekintésünkben csak a publicisztikai stílusra legjellemzőbb, s ami ezzel egyet jelent, leggyakoribb stílusjelenségeket fogunk össze. Ezen jelenségeket mint struktúrákat vesszük számba, tartalmi vonatkozásukat ezúttal nem vizsgáljuk. Tehát nem esik szó a sajátos terminológiáról, a neologizmusokról, a szóképek anyagáról (vö. WILSS WOLFRAM, Der bildliche Ausdruck im Leitartikel der Tagespresse: Muttersprache 1961: 97–108).

A feldolgozandó anyag kiválasztásával modern publicisztikánk forrását is kerestük. A stílusfaj elemzéséhez ilyen jellegű anyag elégtelen lenne mennyiségében és minőségében is. Ezért az 1918-i és a felszabadulás utáni sajtót is szemügyre vettük. Az első szakaszt 1877 és 1884 határolja. A magyar kapitalista sajtó kibontakozása ez az idő (DEZSÉNYI–NEMES, A magyar sajtó 156). 1878-ban születik meg az első igazi üzleti lapvállalkozás, a Pesti Hírlap.

Az adatok főként a Népszavából származnak. A legális munkásmozgalom lapja adja a mai publicisztikához legközelebb álló tematikai anyagot. A megállapítások ellenőrzésére kisebb figyelemmel más lapokat is vizsgáltunk: Budapesti Hírlap 1884., Pesti Hírlap 1880., Egyetértés 1877., Pesti Napló 1875. A felszabadulás utáni újságok közül a Szabad Nép (1945–1949., 1953.) és a Népszabadság (1958., 1962.) szerepel. (A továbbiakban: Népszava = Nszava., Pesti Napló = PNapló., Egyetértés = Eértés., Pesti Hírlap = PHírl., Budapesti Hírlap = BHírl., Szabad Nép = SzN., Népszabadság = Nszab. A rövidítés után az évszám, majd a lap száma következik.)

3. Nyelvünk minden rétege gazdag szóképekben, különösen metaforákban. Nagy arányban él velük a publicisztikai stílus is. A szókép (adott esetben a metafora) nem szinonimája a fogalmi megfelelésnek, hanem lényegesen több annál. A pontosan megnevező fogalom-megjelölések helyett vagy mellett funkcionáló szóképek az asszociációk tömegét világítják meg, amelyek jelentéstartalmukkal, jelentésükhöz kötődő hangulati hatásukkal a meggyőzésben, az állásfoglalásra készítésben jelentőssé válnak. „Az ellenzéki pártok két nagyobb csoportja holnap vagy holnap után készül el saját felirati terveivel, — ma még *kotlanak* rajta” (BHírl. 1884. 282.). A *kotlanak* igei metafora pejoratív, gúnyolódó jelentésével, a nyomában feltámadó asszociációk, helyesebben ezek összképzetének hatásával nagyobb expresszivitást, erőteljesebb hangulati hatást eredményez, mint akár a *bíbelődnék*, akár a *píszmognak* ige. A metafora funkciója néha az, hogy a kép nyomán tolul

asszociációk a tartalom rendkívüliségét, nagyszerűségét érzékeltessék: „Bukarest, Szófia, Belgrád, Varsó és Budapest diadalmas megvívása után a Vörös Hadsereg Bécs és Berlin *kapuit* döngeti” (SzN. 1945. 9.). — Az egyszerű metaforák stílárís értéke általában nagyobb a teljes metaforákénál. Az egyszerű metaforák lehetőségeként azt szokták kiemelni, hogy az összehasonlított fogalmak közti „távolságot” elsősorban ilyenkor használhatják ki költőink (MStilV. 95). Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a teljes metaforák a képalkotás logikájának megtestesülései, a tartalmi-fogalmi lényeg és ennek képi „megfelelése” párhuzamosan szerepel, s a tartalmi erősítésnek példája. Az ilyen kettős terheltségű, az elvont és a képi tartalom kapcsolódását nyújtó közlés a publicisztikában gyakori elem: „... *vulkán Bosnyákország*, melyhez nem jó kanóccal közeledni” (PHírl. 1880. 217.). Az egyszerű metaforák értékét mindez nem akarja kisebbiteni, publicisztikai kedveltségüket elfedni. „A reakció a választásokon vereséget szenvedett, a *taraja* mégis megnőtt, mert a demokratikus erők egységén *rések* mutatkoztak” (SzN. 1947. 212.).

A megszemélyesítés éppoly kedvelt stílusesszköze ennek a stílusfajnak, mint a metafora. Az elvont fogalmak, történések „átlelkesítése” mozgalmasságot, nagyobb expresszivitást szül. A megszemélyesítés hatásához egyetlen nyelvi jel éppúgy nem elegendő, mint a teljes metaforáéhoz sem. A megszemélyesítés nem egészen azonosítunk, hanem bizonyos részfunkció megjelölésével (ige, igenév, melléknév, sőt olykor főnév segítségével) képiséget indukálunk a szerkezet más tagjában is: „A forint *visszaüzi* oduikba a demokrácia ellenségeit. *Kihuzza* a talajt a reakció sötét erőinek lába alól, ...” (SzN. 1946. 162.); „... meghódítottuk az iparnak az évszázados álmát *alvó* Alföldet, ...” (uo. 1953. 84.); „... nálunk még belső okok teszik lehetetlenné az uzsora *megfékezését* ...” (Nszava. 1918. 10.). Természetesen a megszemélyesítés más szóképek stilisztikumát is megváltoztathatja, képiségét erősítheti. Metaforát, szimbólumot is átjárhat: „... Sennyey párthívei a közjogi ellenzék *romjai keresik egymást* ...” (PNapló. 1875. 54.); „Akkor aztán végeszakad a jegyzékváltásnak *s beszél a kard*” (PHírl. 1880. 196.); „... ez esetben kétségtelenül az *angol lobogó vergődne*k tulsulyra” (uo. 219.). — A publicisztika nagyon sok elvont fogalommal birkózik. Ezek kifejezővé, hatásossá tételére szükségképpen élnie kell a megszemélyesítés eszközével. Az allegória terjengősen szétárt képeiben fölburjánzó asszociációk következményeképpen többnyire a gúnyos hatást fokozza: „Két zászló egybevarratott. Az antik 48-at felszivta magába a függetlenségi renaissance. Oroszlán és tigris párosodnak. Egyéb-ként csend van. Szerelmi turbékolásuk nem nyilvánul eget ostromló, földet rázkódtató hangokban. Egymásra borulnak, édes suttagásuk, gyengéd nyalakódásuk nem is sejtetné, mily vad szenvedéllyel gyűlölte egymást a kettő alig fél év előtt. De a vonzalom törvénye győzött, tartalmukat egyesítik, az eszme megfogon, s őket az érzelem varázsa elringatja álmaik világába, azalatt megszületik frigyük első hajtása, szerelmük első gyümölcse: a szélsőbali program.” (BHírl. 1884. 271.) — Bizonyos esetekben takaróként borítják a képek a nyers mondandót, s így eufemisztikus hatásúak: „Mint győzelmében biztos hadsereg, mely csatára indul, akként állnak rendben a szabadelvű párt táborokara és hadsorai. Még vannak tévedezők, kik csapatjukat nem találják, vannak marodeuröi, kik a főseregtől elmaradoznak, vannak szabadcsapatok, kik guerillaszerepre akarnak vállalkozni. De mindez kevés” (PNapló. 1875. 54.). A hangulati hatás sűrítésében a megszemélyesítésen alapuló allegóriának van a legnagyobb szerepe: „... a munkások *alvó* öntudata ott piheg

a bizalmi férfiak tenyerében és arra vár, hogy szeretettel ébresztgessék” (Nszava. 1918. 153.).

Ismert „bűne” a publicisztikának, hogy sűrűn használt szóképekből kiöli a képi jelleget. Ez a vétek némelykor visszaszáll fejére, s képzavar, koholt kép keletkezik. Két képiségét elvesztett szó közeli szórendi, szerkezeti kapcsolatba kerülve egymással, a szoros egymásmellettiiség következtében eredeti elkoptatott képi tartalmát visszanyeri s képzavar keletkezik: „Az újjáépítést a vasut *teréről* át kell vinni a mezőgazdasági eszköztermelés és a parasztság ipari megsegítésének a *vonalára* is...” (SzN. 1945. 67.). A képes beszédől a képtelenig (HALÁSZ GYULA: Tükör 1940: 308—9; FÓNAGY—SOLTESZ, MoznY. 40) természetesen más utak-módok is vezetnek. A képzavar keletkezésének fenti módja a publicisztikában sajátos gyakoriságú, ezért esett rá több figyelem. A szótévesztés, a lényeg körülölelő szóvirág (FERENCZY GÉZA, Nyelv. 348) jelenségében nemcsak fogalmazási henyeséget kereshetünk. Anyanyelvünk bármely elemét sietségben, ellenőrizetlen asszociációban nemegyszer tévesen használjuk. — Ha képzavarok komikus vagy elrettentő példait halomra szedegethetjük ki publicisztikai stílusunkból, ez azt is bizonyítja, hogy a képiségre való törekvés központi helyzetű a publicisztikában. Mutatványul csupán: „Petőfinek lánglelke villanytepleppé vált, szórta a villámokat a zsarnokokra és a villanyszikrákat a népek millióira...” (Nszava. 1879. 35.); „... ezzel a lépéssel kiheverhetetlen csapást mért a magyarországi nagytőkére” (SzN. 1953. 84.).

A szóképekhez szorosan kapcsolódó kategóriák közül a hasonlatnak az eufemizmusnak van nagyobb szerepe. A hasonlatokat is főként képes jellegükért kedveli a publicisztika. Az erősítés, a meggyőzés szándéka okolja meg a hasonlat olyan szerkezeti felépítését, amelyben egy-egy fogalom azonnal hasonlattá mélyül, ritmust adva a mondattagolásnak is: „Zsarnok és szívtelen, mint a caesárek, szenteskedő, hazug, mint a középkor papjai voltak, dölyfös és gyáva egyszersmind, mint az arisztokrácia a jelenkorban” (Nszava. 1882. 25.). A hasonlatok anyaga sokszor a műveltség felhalmozott kincstárából való, történelmi, irodalmi, zenetörténeti vonatkozású. Ezek asszociációt teremtő ereje bizonyos emelkedettséget jelent: „... beszédét egy bizonyos ember dicséretével kezdi meg, mint Marcus Antonius Brutuséval...” (Nszava. 1883. 20.). Fel kell figyelnünk arra, hogy legújabb publicisztikánkban gyérül a képi hasonlatok száma, tehát a részletezőbb képiség kisebb szerepet játszik. Állítsunk szembe egy régebbi s egy frissebb példát: „Ezért utazgatnak fejedelmeik mint a vihar kitörése előtt vijjogva kóválygó madarak” (PHírl. 1880. 212.). S az új: „... a hazugság és az elnézés mint mágnes a vasat, úgy vonzza a tolvaj kezét...” (Nszab. 1958. 17.). Ebben a jelenségben, bizonyára a köznyelv hatását kell feltennünk. Azt is mondhatnók, a publicisztika hasonlatai köznyelviessé váltak.

Az eufemizmusok publicisztikai kedveltségét természetes okok magyarázzák. Leggyakoribb feladatuk az, hogy udvarias formában fejezzék ki a kellemetlen tényeket. Ezt a hatást a lényeg körültagogató, csupán a mondanivaló részvonatkozásait felelevenítő körülírásokkal érik el: „... a rendőrök közt vannak olyanok is, kik bizonyos emberekkel, kik az enyém és tied kérdés fölött nem bírnak tiszta fogalommal, jó barátságban állanak, ...” (Nszava. 1883. 16.); „... Hasszán herceg már nem tartózkodik — Szaud-Arábiában, a zsoldosok veresége után kitessékelték” (Nszab. 1962. 245.). A publicisztikában az eufemizmusok jelentős részét az úgynevezett torz eufemizmusok alkotják

(vö. TOMPA JÓZSEF: RefNy. 421–5). A közlendő, többnyire már ismert tartalom stilisztikai jelölésével szöges ellentétben áll. Hatásosságát összefogó jellegének köszönheti. Állítást, cáfolást, valósággal két gondolatsort tömörít: „... igazságszolgáltatásunk csodálatosan szomorú lábon áll, ...” (PNapló. 1875. 66.).

4. A stilisztikai irodalom elhanyagolt területe a teljes mondatok vizsgálata. Az alábbiak is csak jelzésszerűek.

Hiányos mondataink legfőbb stilisztikai értékét az előbeszéd érzékeltetésében, s ami ezzel összefügg, a drámaiság fokozásában látjuk. A publicisztika szívesen indít cikkeket ilyen mondatokkal. A hiányzó mondatrészek miatt csonkán maradt gondolat kielégítetlenül hagy, felkelti a figyelmet: „Mindenkinek valamit. Ha egyebet nem: frázisokat.” (Nszava. 1918. 80.). A fontosnak tartott közlendők kiemelésére is alkalmas ez a mondatípus: „Pillanatokra az imperializmus időt és teret nyert. Szövegségeket is.” (Nszab. 1958. 1.).

A költői vagy szónoki kérdés gyakori a publicisztikában. Gondolkodásra készítő, közvetlenebb jellege nagy hatásúvá teszi. A benne feszülő ellentét is sűríti expresszivitását. Rákérdez arra a tartalomra, amiről az olvasó, az előbb olvasottak alapján határozott állítást fogalmazhat: „Volt-e valaha ember, ki a rábizott hatalommal vissza nem élt volna?” (Nszava. 1882. 2.); „Kell-e bizonyíték rá, hogy nagy befolyásukkal élni is tudnak? Nem bőséges bizonyíték-e az infláció mai féktelen tobzódása?” (SzN. 1946. 40.).

A publicisztikai felkiáltó mondat stílushatása abból származik, hogy a szöveg vonatkozásaiból vagy oly módon emel ki valamit, hogy azelőtt a szerkezeti rész előtt csattan fel, amelyet — vagy abból bizonyos vonatkozásokat — a publicista hangsúlyozni akar, vagy oly módon, hogy egész részletezett gondolatsor értékelő affektív összefoglalását adja: „Mert hát retteggj oh kiaszott csontu vén Európa! a nézeteltéréseket a január 11-i ülésen újra constatálták, ...” (Éértés. 1877. 11.); „Oh világra szóló képmutatás!” (Éértés. 1877. 22.); „Ez égbekiáltóan igazságtalan!” (SzN. 1946. 180.).

Azt tartjuk, hogy a körmondat ma főleg a szónoklatok és az emelkedettebb publicisztika stílusában dívik (StilÚt. 469; vö. SZENDE ALADÁR, Nyelv. 302). Korai publicisztikánknak is sajátos stílusjegye ez. A mondatok, mellékmondatok sorozatának „gyors ritmusa” (ZOLNAI BÉLA, Körm. és tiráda 26) újabb és újabb oldalról világítja meg a közlendő tartalmát: „Ha az emberiség a művelődésnek azon fokát fogja elérni, a melyet a jelen kor még eddig elérhetetlennek tart s ezt uopiának [!], képzeménnyi állapotnak nevezi, de a mely egyszer, most még lehetetlen meghatározni mikor, okvetlen be fog következni, ha a tulajdon meg fog szűnni egyesek kezeiben, ha a házasságok és a családi jogok nem fogják képezni az államok gondoskodása tárgyát és ezáltal mindazok a bajok, melyeket jelenleg csak a tulajdon, a házasság és a családi élet teremtetek, nem fognak többé létezni, akkor igen természetesen törvényekre nem lesz szükség, mert minden embernek belátása fogja megszabni a törvényeket mindenkinek” (Nszava. 1883. 8.). A publicista (és a szónok) meggyőzni kívánván, szükségszerűen alkalmazza ezt a nyugtalanabb, a mondatokat inkább halmozó, mint szerkesztő, a mondatok mennyiségével érvelő típust. A klasszikus körmondat, az alárendelő szerkezetű kisebb számban fordul elő. Legújabb publicisztikánk körmondatai mértéktartóbbak, egyszerűbbek. Már itt fel kell figyelniünk a publicisztika és a szónoki stílus összefüggésére. A hajdani mondatkígyók nemcsak az újságokból, de a szónoklatokból is kihullottak: „A kommunisták tulajdonságairól szólva, az irányelvek szenvedélyes,

harcos, lelkiismeretes emberekről beszélnek, olyanokról, akik gyűlölnek minden igazságtalanságot, kérlelhetetlenek minden visszaéléssel és becsstelenséggel szemben, akikre a szocialista haza szeretete és a harcosságnak a lelkiismeretes munka, az egyszerűség és a szerénység egyaránt jellemző” (Nszab. 1962. 234.).

5. Ebben a stílusfajban a szintagmák közül az állítmányi alaptagú szintagmák és a jelzős szerkezetek jelentősek. Az állítmányok nagy többségükben igék. Az igei állítmány stilisztikai értékének felbecsülésénél mindig állítmányi szerepére kell gondolnunk, hisz funkcionálás nélkül semmilyen stilisztikum nem teremthető. A funkcionálás annyit jelent, hogy mondatba, szerkezetbe kerül, azaz az ige többnyire állítmány lesz. Az igei állítmányokkal a metaforák, megismerési cselekvések csoportjában találkozunk. Akkor szóképiségből fakadó stilisztikumukat említettük, s hogy most is sort kell keríteni rájuk, az nem két egymást fedő vizsgálati aspektusról vall, hanem azt mutatja, hogy a stilisztikai hatás komplex, s a vizsgálódó egy-egy újabb oldalt megvilágítva tudja a stílári totalitást jól-rosszul megközelíteni. Az igei metaforák cselekvés, történés alaptartalmát képviséggé dúsítja. A névszói állítmány is feledtetni tudja mozgalmasságának hiányát, ha szókép: „... a faechinik Triesztben csakugyan a lakosság *salakja*...” (Nszava. 1882. 35.). A publicisztika általában arra törekszik, hogy sokféle árnyalatú, erejű állítmányt használjon: „... Samassa egri érek kezével a klérus jól *ellaznakolhatja* Tréfórt ur személyében a kormányt, ...” (Nszava. 1880. 45.); „A gyökeres átalakulás *bevégeztetett*” (PNapló. 1875. 54.).

Az igék helyére tolaakodó -ás, -és képzős névszók a hivatalos stílus hatását bizonyítják. Gyakori felbukkanásukat nemcsak szokással, kényelmes másolással magyarázhatjuk. A tényszerűség, a komolyság, a tételszerű meghatározottság érzékeltetésére bizonyára tudatosan is használják a hivatalos stílusnak ezt a kevésbé szerencsés kifejező eszközt: „Számos *letartóztatás* történt” (Nszava. 1918. 211.); „A közigazgatási apparátus *megtisztítása* a reakcióstól egyetemes nemzeti feladat” (SzN. 1946: 49); „A szénscata mellett a legfontosabb ma a szántás és vetés minden áron való *biztosítása*” (SzN. 1946. 68.).

Végezetül az úgynevezett terpeszkedő igéket, igeígításokat (PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXX, 192) kell sorra vennünk. Használatuk megítélésében eltérnek a vélemények. Sokan nyelvi vétségnek, stílusatlanságnak tekintik csak őket. RIEDL FRIGYES azért, mert gyengítik az ígét (Nyr. XXVI, 97), mások azért mert „nehézkessé teszik mondanivalónkat és a könnyű megértést is akadályozzák” (KÁROLY SÁNDOR—ZSEMBERY ISTVÁN: Nyr. LXXXIV, 15; vö. FERENCZY: IskNyelv. 306). Az efféle igealakok különösen újabban terpeszkednek: „... *kifejezésre jut* a tanácskozás elmélyültségében, ...”; „*Hasznosnak ígérkezik* menet közben szemügyre venni...” (Nszab. 1962. 220.). A keletkezésük okait kutatók már nem ítélik el ilyen sommásan ezt az ige csoportot. Az igeígításokat sokan „választékosabbnak, kifejezőbbnek, hatásosabbnak vélik, mivel eltérnek a mindennapi élőbeszéd megszokott formáitól” (PROHÁSZKA: Nyr. LXXX, 186). Alkalmasak a kifejezés erősítésére s „mintegy a stílus komolyságát látszanak emelni” (BENCÉDY JÓZSEF: Nyelv. 81). Ezek az észrevételek valóban elgondolkodtatók. Az „... Ausztria—Magyarország *hajlandónak mutatkozik*, hogy e szövetségbe lépjen” (Nszava. 1881. 42.) mondatban a *hajlandónak mutatkozik* azt fejezi ki, hogy a megfigyelő úgy véli, a monarchia a szövetségbe bevonható, de ez nem egészen biztos.

A stílus szemléletességét, festőiségét, élénkségét sokban a jelzők határozzák meg. A szemléletesség forrása nemegyszer szóképi jelző: „*Émelygős loyaltása maga egy vádlevél a férfi ellen*” (Éértés. 1877. 3.); „... *avas előjogaik*...” (PNapló. 1875. 66.). A népnyelvben, köznyelvi indulatos beszédben használt úgynevezett fokozó jelzők különösen korai publicisztikánkban voltak gyakoriak (vö. PROHÁSZKA: Nyr. LXXX, 197). Olykor a tartalmi erősítés, fokozás a funkciójuk: „... mindazokat, kik jelen voltak ezen *borzasztó* esetről, befogtak...” — írja a Népszava egy esetről (1882. 40.). A jelzők a nyelvtani fokozással az erősítésnek egy kevésbé látványos módját is nyújtják. A publicisztika így a nagy expresszivitású szavakat még jobban megfeszíti, nemegyszer az elvesztett kifejezőerőt így próbálja a jelzőkbe beoltani: „Ma Dél-Afrika — a burzsoá civilizáció világtérképén a *legvérlázítóbb* szegényfolt, ... (Nszab. 1958. 7.).

A halmozás összefoglaló fogalom, nemcsak a felsorolás, a fokozás, hanem az ismétlés is eszköze lehet (StilÚt. 441). A szóismétlés a lényeg hangsúlyozásának egyszerű lehetősége. Aránylag ritka az olyasfajta ismétlés, amely csak az önmagában álló szót duplázza. Stílushatása ennek a változatnak kisebb, valójában csak kétszermondás: „Az állam vezetői ... a nép érdekében tettek-e valamit? *Dehoggy, dehoggy*, semmit” (Nszava. 1880. 9.). Gyakoribb és hatásosabb forma az, amelyben az ismételt szó újabb tartalmi vonatkozásokat megvilágító szerkezeteket, mondatrészeket von magával. A publicisztikában is ez a kedveltebb: „... a párisi februáriusi forradalom megtanította az udvart, hogy a nép *erősebb, erősebb* még a katonaságnál is” (Nszava. 1883. 11.). Különleges stilisztikumot kelt az ismétlés akkor, ha a visszatérő szó ellenkező tartalmat jelölő, vagy lényegesen más nyelvi mezőbe kerül: „Nyilván *szégyellte* azt, amit a Népszava *nem szégyelt*, nyilván *érezte* azt, amit a Népszava *nem érzett*: a kinos ellentmondást a levél tartalma és az aláírók közt” (SzN. 1948. 32.). Meghökkenítő hatása a szójátékhoz közelíti. — A halmozás leggyakrabban több vonatkozásban bontja ki az egységes képzettartalmat (StilÚt. 441): „Hát a katona, kit tiszt ha *zaklat, eltikkaszt*, kit *szid, korhol, sanyargat*, nem testvérünk?” (Nszava. 1882. 42.) A publicisztikában a halmozott, azonos szintagmasorú mondatrészek általános funkciója a mondanivaló nyomósítása: „... a sok-sok verejtékkel szerzett tulajdont gyakran *megdézsmálják, rongálják, pocskolják, fecsérlik!*” (Nszab. 1958. 17.).

Az állandó szókapsolatok mindhárom faja mozgékony eleme a publicisztikának. Szemléletességük, képszerűségük nagy affektivitásúvá teszi őket. Képszerű tartalmukat elevenen megőrző állandó szókapsolatok (pl. közmondások) adott beszédsszituációban képzavart szülhetnek: „... egy nap nem tudunk kétszer jóllakni, mert akkor tovább nyújtózkodnánk, mint a takarónk ér” (Nszava. 1918. 21.). Magyarázó szándék sugallja az állandó szókapsolatot követő fogalmi magyarázatot: „Az alma nem esett messze fájától. Ép úgy megtagadja elveit Tisza Kálmán a fiú, mint megtagadta egykor Tisza Lajos, az apa” (Éértés. 1877. 20.). Az előfordulások zömében a képi állandó szókapsolatot elemeire szétbontva vonatkoztatják az elvontabb mondanivaló megfelelő részeire: „... nagyon rosszul áll az amerikai támogatással hatalomra került Jimenez szénája...” (Nszab. 1958. 19.). Szólás, közmondás, szállóige egyaránt alapjául szolgál ennek a sajátos képi erősítésnek: „A parlament angol kaptafára van ütve, ...” (Nszava. 1882. 14.); „De jól vigyázzon, mert addig jár a miniszteri korszó a szegény kutjára, míg hitvány cseréppé nem törik” (Éértés. 1877. 27.); „... azért mégsem mernék állítani,

hogy az igazságszolgáltatás körül sokkal jobb illat van mindig, mint ezt Hamlet Dániáról tartja" (Nszava. 1883. 27.). — Az állandósult, lexikalizálódott szállóigékkel szemben az aforizmákat, az aforizmaszerű megállapításokat alkalmiság jellemzi. DÉNES SZILÁRD Kossuth beszédeiben figyelt fel rájuk, s jelenlétüket Kossuth határozottságával magyarázta (Nyr. LXXVI, 403). Publicisztikai szerepükre jellegükből ered a felelet. „Az aforizma mindenkire szól, mert mindenkiről szól”, „lényegénél fogva általánosít” (GÁBOR GYÖRGY, Gondolatok könyve. Bp., 1960. 7—10). Tételszerűségével gondolat sor indítására vagy bizonyos állítás, megállapítás alátámasztására alkalmas. Találunk arra is példát, hogy alkalmi szókapcsolat állandó szókapcsolat szerkezetét, tartalmát felidézve, bizonyos szerkezeti, tartalmi egyezés következtében stilisztikumot áraszt: „Inkább veszhet el ezer ember, semhogy a tőke kárt szenvedjen” (Nszava. 1884. 16.); „Nem minden forradalmi, ami annak hangzik” (Nszab. 1962. 247.). A Népszava egyetlen cikkében például három aforizmaszerű mondatot is olvashatunk: „Minden unalmas ember önző és önzésének más embereket áldoz”; „Az önzés, az unalmasság és a korlátolt ész hármasszülöttek”; „Minden tudatlan ember unalmas és minden unalmas ember önző” (1881. 51.).

6. A címek stilisztikája az egyik legjellemzőbb területe a publicisztikának. A címnek egyrészt el kell igazítania az olvasót a cikkek között, másrészt érdeklődést kell keltenie az egyes rovatok elolvasásához. Az első szempont is tekintettel van a publicisztika, de jobban a másodikra. A cím néha csak utal a legfontosabb mondanivalóra: „Mondjon le Wekerle!” (Nszava. 1918. 161.). A figyelemfelkeltő címek csoportosíthatatlanul változatos hatásúak, eredetűek, szerkezetűek. — A cím lehet állandó szókapcsolat: „Seperjen ki ki a maga háza előtt” (Nszava. 1881. 43.); „A mi szabad Jupiternek” (Nszava. 1882. 11.). Lehet tág asszociációs lehetőségeket nyújtó egyszerű metafora: „A vulkán” (PHÍR. 1880. 217.). Lehet meghökkentő alkalmi szókapcsolat: „O, santo Lenine!” (Nszava. 1918. 20.). Lehet szójáték is: „Grecsár ur tőkéletlen” — szól a cím, de a mondat a cikkben folytatódik: „programot adott a »Pesti Hírlap« ujévi számában” (Nszava. 1918. 2.).

A publicisztika kis sugarú stiláris területe az írásképből fakadó stilisztikum. A példák idézése annak a feltűnésnek a következménye, amit ritka előfordulásuk keltett s bizonyára az olvasóban is kelthetett: „... a *hazaffyas* és *nemzethy* közvélemény...” (Nszava. 1918. 157.); „Szívére tett kézzel, háromszorosan fogadta meg Sztérényi, hogy *legázolom! legázolom!! legázolom!!!* a munkásságot” (Nszava. 1918. 152.); „... az egész ügy szinte ropogott a három r-rel írt *»forradalmiságtól«*” (Nszab. 1962. 247.).

7. A fentiekben szándékolt egyszerűsítéssel a publicisztikai stílus az újságírás stílusaként szerepelt. Valójában a publicisztikai stílus nem az újság nyelvi anyagának stílusát jelenti. A riportok, karcolatok inkább a szépirodalmi stílushoz, a hírügynökségi jelentések a hivatalos, sőt a tudományos stílusfajhoz állnak közelebb. Nem tagadjuk, hogy az egyes stílusfajok át meg átszövik egymást. Igaz az is, hogy határaikkal nem elkülönülnek, hanem összetapadnak. A publicisztikai stílusban is könnyen kitapintható a többi stílusfajnak egy-egy szála. Mindezek megfontolásával két megoldás kínálkozik: vagy elismerjük egy (szűkebb értelmű) publicisztikai stílus és más stílusfajok közösségét az „újságírás stílusában”, vagy a publicisztikai stílust (tágabban értelmezve) olyan egyetemes lehetőségű stílusrétegnek tekintjük, mint a szépiro-

dalmi, amely minden nyelvi stílus jegyeit felhasználja az ábrázolás, a szemléletesség, a hitelesség érdekében. Mivel a második lehetőség egybemosná a szépirodalmi és publicisztikai stílust, az első variáció felé kell hajolnunk. Az újságban, amelynek a tájékoztatás és állásfoglalásra készítés a fő feladata, célja, több stílusfaj jegyeit találjuk. A központi helyet az úgynevezett publicisztikai stílus foglalja el, amelynek minősíthető stílustulajdonságai közül néhányat számba vettünk. A szűkebb értelmű publicisztikát a vezércikkek, tárcák, kezdetben csak a vezércikkek alkotják. Ez utóbbi megszorítás nem jelent csonkítást, hisz a rovatrendszer csak a Pesti Hírlap honosítja meg, az addigi újságok vezércikk-lapok (DEZSÉNYI—NEMES, A magyar sajtó 186—7; vö. TERESTYÉNI FERENC: RefNy. 86—7). A szépirodalmi és a publicisztikai stílusfaj pontosabb megkülönböztetésére egyébként az irodalmi publicisztika tüzetes elemzése bizonyára adna támpontokat.

Szerves és lényegi összefüggésekre mutat a publicisztika a szónoki stílussal. A tanulásnak ez a megfogalmazása nem hathat felfedezésként, hiszen a hírlapírás és szónoklat kapcsolatára, induló modern publicisztikánk úttörőinek szónoki nagyságára már rámutattak (DÉNES SZILÁRD: Nyr. LXXVI, 405; CSABAI TIBOR, Kossuth Lajos és az irodalom 27). A két stílusfaj közös vonásokat mutat. Igaz, a publicisztikától az ismeretnyújtás, felvilágosítás területei elválaszthatatlanok, a szónoki stílusnak nem meghatározó vonásai. Egyezést mutatnak viszont funkcionálásuk időtartamában. Az elröppenő szó egyszeri lehetőségével kell a szónoknak élnie, s a publicistának is hasonló feltétellel kell számolnia; egyetlen újságot kétszer ritkán olvasnak az emberek (LEHR: MNy. XIV, 160). A közös feltételnek közös a következménye: nagy expresszivitású s még inkább nagy affektivitású stíluseszközöket kell alkalmaznia mindkét stílusnak. GYULAI PÁL rosszalólag bizonyította, hogy 1848 hírlapi prózájában mennyire elharapózott a retorika (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXII, 164—6). ZSOLDOS a nagy fordulat „természetes és szükségszerű” (uo.) következményének tartja ezt. Véleményünk szerint a publicisztika és retorika viszonya, összefüggése lehet lazább, lehet szorosabb, de a kettő egymástól elválaszthatatlan. Modern publicisztikánk forrásvidékén azt tapasztaltuk, hogy a szónoki stílushoz kötötték még személyes szálak is. Napjaink publicisztikájában gyérül a részletezőbb, képi hasonlatok száma, rövidülnek a szélesívívű körmondatok. Ezek a jelenségek azonban nem azt bizonyítják, hogy a publicisztika a szónoklástól próbálja eloldani magát, hanem azt, hogy a régi retorika stílusjegyeinek igyekszik tudatosan hátat fordítani. Ez a törekvés újabb szónoklatainkban is észlelhető. Szónoklás és publicisztika kapcsolódását talán kényre-kedvre lazítani se lehet a közös meggyőző, agitatív funkció összetartó ereje miatt (vö. A „Rinascita” vitája az olasz mozgalmi nyelvről: NyIK. V. 2—3, 358—9). Tehát publicisztikai stílusunk nem a szónoki stíusból sarjadt, hanem ahhoz kötődött, s változása azóta is követi azét a stílusfajét, amely lényegi funkciójában legközelebb áll hozzá.

Vizsgálódásunk azt bizonyította, hogy a stílusfaj határainak kijelölésében, más stílusfajhoz való kapcsolatának megvilágításában a stilisztikai, nyelvtani formák alapvető fogódzót jelentenek. A stílusfaji határok megnyugtatóbb megrajzolásában azonban fontos segítség lehetne (formai) stílusselemeink gyakorisági mutatóinak megállapítása. Teljes igényű stílusfaji vizsgálódás természetesen csak a tartalmi és a formai vonatkozású tényezők egyidejű feldolgozásával készülhet.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A romand nyelv és szótára

A Magyar Nyelv 1963 szeptemberi száma VÉGH JÓZSEF érdekes előadását közli „A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések” címen. Legyen szabad ennek egy sajátos elnézését helyreigazítanom, hogy a folyóirat olvasói, akik jobbra finnugor szakértők és nem romanisták, e kérdésről pontosabb tájékoztatást nyerjenek. A 2. § „A svájci német és retoromán gyűjtések”-ről szól, és miután helyesen rámutat „a német nyelvjárásokat összegyűjtő „Schweizerisches Idiotikon”-ra, a „Glossaire des patois de la Suisse Romande”-t úgy idézi, mint „a svájci retoromán nyelvjárási szótár”-t (MNY. LIX, 266). Ez nyilvánvaló felreértés, mert e monumentális „Glossaire” Svájc franco-provençal dialektusaival foglalkozik. *Suisse romande* elnevezésen ugyanis Svájcnak az a része értendő, amely kulturális nyelvként a franciát használja, és olyan nyelvjárási változatokkal bír, amelyeket ASCOLINAK „Schizzi franco-provenzali” című munkája (1878.) óta *franco-provençal*-oknak hívnak (fr. *dialectes franco-provençaux*), mert a francia és a provençal közti átmeneti típust képvisenek. A „Glossaire”, amelynek 1933-ban befejezett első kötetét idézi VÉGH, azóta is szabályosan, bár hosszabb időközökben, folytatja megjelenését. 1963-ban kiadott utolsó füzet a 40., a IV. kötet részét képezi, és a *comprendre* szóig terjed.

Vannak Svájcban egyéb hasonló és az ország más nyelveivel foglalkozó újabb vállalkozások is. Egyikük, a „Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana”, Luganóban jelenik meg SILVIO SGANZINI szerkesztésében. 1952-ben indult meg, és még nem jutott el az első kötet végéig: utolsó füzet (1963.) a 8., és az A betű befejezéséig (*azur*) terjed. — Svájc retoromán nyelvjárásainak szótára a „Dicziunari rumantsch-grischun”, melyet a Societá Retoromantscha kiadásaként ROBERT VON PLANTA, FLORIAN MELCHER és CHASPER PULT alapítottak (sajnos, már egyikük sincs életben), s ANDREA SCHORTA és ALEXI DECURTINS szerkesztenek. 1939-ben indult meg s már majdnem a III. kötet végéig érkezett el: legutóbb megjelent füzet (1963.) a 44., és a *clergluna* szóig terjed.

CARLO TAGLIAVINI

Széljegyzet az Apor-kódex helyesírásáról

SZABÓ DÉNES véleménye szerint „az Apor-kódex zsoldárreszén munkálkodó kezek . . . u g y a n a z o n,¹ huszita helyesírással írt kódexből dolgoztak, csak hogy míg a töredékeket író kéz² a neki nem tetsző szöveget helyesírás és hangtan tekintetében átalakította, a zsoldárok zömét számunkra megőrző író ezt a fáradságot nem vállalta, s a szent szöveget viszonylag híven másolta” (Az Apor-kódex zsoldártöredékei: NytudÉrt. 40. sz. 344). A zsoldárok zömét író kéz (azaz a 37—42. csonka lap és a 43. laptól a 176. kódexlap közepéig) helyesírásához SZABÓ DÉNES (i. h.) még ezeket jegyzi meg: „Néhány jelből arra is következtethetünk, hogy a hű másoló eleinte nemigen volt hozzászokva mellékjeles helyesírású szövegek írásához. Azokon a laptöredékeken ugyanis, ahol először jelenik meg jellegzetes, jól kiírt írása, eleinte többször ír le egy-egy szót a hagyományos, a kancelláriai eredetű helyesírással, illetőleg a később begyakorolt írásmódjától eltérő módon: a cs hang jele egyszer *ch* (később *cz*, majd *L*) . . .”

A *cs* egyszer előforduló *ch* írásmódjából (*el hymch* 39), semmire sem lehetne következtetni, de ha ez az írásmód a 37—42. töredéklapokon található többi szó helyesírásával

¹ Én ritkítottam.

² Vagy talán inkább: kezek (vö. SZABÓ: i. h. 339).

együtt más helyesírási rendszerre vall — az 1—36. töredéklap helyesírásának figyelembe vétele nélkül is —, mint a 43. laptól látható szövegrész, úgy az feltétlenül figyelmet érdemlő körülmény.

A *cs* jeleként a *L* azonban nem helyenként jelenik meg a begyakorolt írásmódtól, *c*z-től eltérően, hanem, ahogy a kódex első olvasásakor is rögtön feltűnik, s *KNIEZSA* is felhívta rá a figyelmet (HírTört. 133., 108. jegyzet), *L* csak az épen ránk maradt szövegrész 117. (a facsimile 159.) lapjától, pontosabban annak 9. sorától található. A 43. laptól a 159. lap 8. soráig a *c* és *cs* egyaránt *c*z-vel van jelölve, innen viszont mindkettőnek a jele *L*. *KNIEZSA* megállapítása szerint a *L* hatszor *c* és 70-szer *cs* hangértékkel fordul elő. Megjegyzendő, hogy az első *L* feltűnése után egyszer a *c*-t (*ac* 160) és 9 vagy 10 esetben a *cs*-t nem *L* jelöli: *czudaidat* (159), *diczeret*, *diczerem*, *ninczen* (160), *Diczerietek* (161), *diczerietek* (163), *Czudalkogek* (171), *Diczgfegeh* (172), *bocznanatot* (174), s *VOLF* átírása szerint a 170. (128.) lapon *Cillagoknak* van, de ez így is olvasható: *Lillagoknak*; a két sorra nagyított *L* kicsit alul csakugyan kerekesebb a kis *L*-nél, a *c*-nél szokásos fenti vízszintes vonás (vö. *Conditor*: uo.) és mögüle a szokásos *z* viszont hiányzik, tehát a nagy betű inkább *L* lehet mint *c*.

A *c* ~ *cs* írásjelének a 159. lapon történő megváltozását s az addig használt jelnek néhány, a 160. lap körül tömörülő, később ritkábban jelentkező előfordulását nehéz, sőt valószínűtlen a másoló kifáradásával vagy figyelmetlenségével magyarázni. Valószínűbb magyarázat az, hogy a 159. laptól kezdve más minta volt előtte. Tekintettel arra, hogy 116 lapon át a *c*, *cs* hangot *c*z-vel jelölte, eleinte gyakrabban, később ritkábban még erre járt rá a keze. Azt viszont bajos lenne eldönteni, hogy az ugyanezen kéztől származó hat töredéklapot (36—42) más forrásból másolta-e, mint a 43—158. lapot, és az *el hymch ch*-val jelölt *cs*-je vagy mint esetleg későbbi visszahatásként még a *gimolche* (45) *cs*-je egy harmadik forrásról vagy fáradtságról, kimerültségről tanúskodik-e. A 159. laptól kezdve mintául szolgáló forrásban semmi esetre sem lehetett *ch* a *c*, *cs* jeleként, erre vall a *cherubin* (167) írásmódja. Ha pedig valamennyi lemásolandó zsoltárban *L* lett volna, akkor hihetetlen lenne, hogy a 43—158. lapon következetesen *c*z-vel, illetőleg egyetlen esetben *ch*-vel másolta a másoló. Ha viszont a másolandó szövegben végig *c*z lett volna, mi indította volna a másolót a 159. laptól a helyesírás kb. 90%-ban sikerült megváltoztatására.

Megjegyzendő, hogy a helyesírás a 159. laptól kezdve más szempontból is mutat kisebb változásokat: a *t* hang eddig használt *t* jelével szemben innen *t* ~ *th* fordul elő: *zent* (160, 166—174. lapon 15-szor), *zenth* (160, 173—175. 12-szer); vö. *vilagoth* (170). A *h* hasonló használatára vö. még *Diczgfegeh* (172) stb.

Az elmondottak alapján valószínűségi alapon feltétlenül számolni kell — véleményem szerint — azzal a lehetőséggel is, hogy a zsoltárok zömét másoló kéz előtt nem feküdt végig ugyanaz a másolandó minta.

VÉRTES EDIT

Denominalis képzőink gyakoriságáról

1. Képzőink leírásában szerepelni szokott az a két fontos szempont, hogy mennyire gyakoriak és mennyire termékenyek. Teljesen különböző megközelítésről lévén szó, könnyűszerrel elválasztható a két fogalom tartalma. Az említett gyakoriságon azt értjük, hogy egyes képzők milyen számú származékban élnek, e számszerű szembenálláson alapszik a „nagyon gyakori”, a „gyakori” és a „ritka” képző fogalma.

Már önmagában is érdekes lenne megtudni, vajon milyen számú származék dönti el a „gyakori” és a „ritka” minősítést, hol a határ közöttük. Kíváncsiságunkat

csak növeli az a tény, hogy ilyen szempontú statisztikánk nincs, ami van, az egyes képzők szöveggyakoriságát vizsgálta (pl. NEMES ZOLTÁN, A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája: MNy. XXVIII, 30–6).

2. Elővettem tehát az ÉrtSz. hét kötetét, és összeszámoltam benne a denominális elsőfokú képzőket. Vizsgálódásom nem terjesztettem ki a deverbális képzésre, sem az úgynevezett képzőbokrok statisztikájára. Morfológiailag fel kellett darabolnom az ÉrtSz. bizonyos címszavait, az eredmény azonban nem mindig megnyugtató. Az *-izmus*, *-ista* képzők például nem tekinthetők meghonosodtaknak, viszont nagyszámú származék jelzi bevonulásukat a magyar nyelv rendszerébe. Ha minden *-izmus* és *-ista* morfémát tartalmazó szót az említett képzők derivációjának tekintünk, akkor olyan nemlétező alapszavakat teszünk fel nyelvünkben, mint *futur*, *szocial*, *gallic*, *mozoch* stb., de olyanokat is, mint *barbár*, *automata*, *cár*, *kannibál*, *latin* stb. E kettősség megszüntetése végett a *futurizmus* és *szocialista*-féléket az *-izmus*-sal és az *-ista*-val képzett szavak közé soroltam. Hasonlóképp jártam el az *-ikus* képzővel (ellentétben MMNyR. I, 419).

Vizsgálódásom eredményét „A mai magyar nyelv rendszere” című leíró nyelvtan (I, 363–71, 393–420) „nagyon gyakori”, „gyakori” és „ritka” minősítésével egészítettem ki. Leggyakoribb denominális képzőinket a 203. lapon levő táblázat mutatja.

3. Érdekes tanulságot jelent számunkra e statisztika. Kiderül, hogy az akadémiai nyelvtan teljesen intuitív módon ítélte meg denominális képzőink gyakoriságát. A *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző jelentené a határt a gyakori és a ritka képzők között, tehát a 111, a 108 stb. származékokat számláló képzők már nem mondhatók gyakorinak. Itt jön a bökkenő, mivel a *-szerű* (52), a *-lat*, *-let* (43), a *-féle* (38), a *-lik* (28) és a *-né*, *-nő* (14) suffixumokat is a gyakoriak közé sorolja e leíró nyelvtanunk. Az természetes, hogy valamely számot (jelen esetben 117-et, nevezzük ezt általánosságban „i”-nek) határként kell felállítani. Ebben az esetben azonban az *i*-vel egyező vagy *i*-nél nagyobb számú származékok (legyen a konkrét képző származékainak száma $k_1, k_2, k_3 \dots$ általánosságban k) képviselő képzőt ($i \leq k$) gyakorinak, a kisebbet ($i > k$) ritkának minősítjük. Ezeket a képleteket még bővítenünk kell.

4. Az akadémiai leíró nyelvtanunkról mondott súlyos véleményünket enyhíti az a körülmény, hogy a *-szerű*, *-beli*, *-féle*, *-né* képzőink tényleges gyakorisága jóval nagyobb a táblázatban kimutatotténál, mivel azok főként tulajdonnevekhez járulnak, ez utóbbiak viszont sajátos jelentéstartalmuk miatt nem lexikai egységei az ÉrtSz. anyagának. Az akadémiai leíró nyelvtan tanúsága szerint denominális képzőink egy csoportja (*-s*, *-ék*, *-ka*, *-né*, *-ista*, *-izmus*, *-féle*, *-szerű*) személynevekhez, a másik (*-beli*) földrajzi nevekhez is járulhat. Mármint a 7842 úgy ahogy jelenthetné a nem tulajdonnévi nomenek számát a mai nyelvállapotra vonatkoztatva, ám a tulajdonneveknél ilyen konkrét szám megadására nem vállalkozhatunk, így kénytelenek vagyunk azt *n*-nel (végtelen számmal) jelölni.

Térjünk vissza az általunk megfogalmazott „gyakori” és „ritka” fogalmak általános képletére (gyakori, ha $i \leq k$, ritka, ha $i > k$). Azonnal kitűnik, hogy itt is intuíción, szubjektív döntésre van szükség az *i* értékének meghatározásakor. Vehetném határnak az 52-es származékkal rendelkező *-ász* képzőt is, a 25-ös *-szik* képzőt is. Ha mindenképpen szükségünk van a két minősítésre — ez lenne javaslatunk —, tegyük határkövé kerek számot, a 100-at. Képleteink emígy módosulnak (eleértve az *n* számú tulajdonnévi képzéseket is): gyakori a képző, ha $k \leq 100$, vagy ha $n \in k$; — ritka a képző, ha $k < 100$.

Ami a deverbális képzőink gyakoriságát illeti, feltehetőleg hasonló eredményt hoztak volna a nyelvtatisztikus számára.

Képző	Példa	Előfordulási száma	Gyakorisága	Gyakori-e?
-s	<i>asztalos</i>	3892	35,8	++
-z(ik)	<i>utazik</i>	1095	10,1	++
-ság	<i>ifjúság</i>	1003	9,3	++
-i	<i>régi</i>	789	7,4	++
-l(ik)	<i>rendel</i>	673	6,3	++
-(j)ű	<i>vagyonű</i>	612	5,7	+
-kodik	<i>ügyködik</i>	397	3,8	++
-tlan	<i>reménytelen</i>	284	2,6	++
-ít	<i>édesít</i>	268	2,6	+
-cska	<i>butácska</i>	229	2,1	++
-odik	<i>kamaszodik</i>	207	1,9	+
-ul	<i>finomul</i>	156	1,4	+
-nyi	<i>tenyérnyi</i>	142	1,3	+
-ka	<i>madárka</i>	117	1,1	+
-ikus	<i>epizodikus</i>	111	1,0	—
-zat	<i>növényzet</i>	108	1,0	—
-izmus	<i>futurizmus</i>	101	0,9	—
-izál	<i>szinkronizál</i>	93	0,9	N
-ista	<i>szocialista</i>	79	0,7	—
-fajta	<i>gabonafajta</i>	52	0,5	—
-szerű	<i>korszerű</i>	52	0,5	+
-ász	<i>halász</i>	52	0,5	—
-beli	<i>falubeli</i>	46	0,4	N
-lat	<i>részlet</i>	43	0,4	+
-forma	<i>regényforma</i>	41	0,9	N
-féle	<i>fűszerféle</i>	38	0,3	+
-nemű	<i>ruhanemű</i>	38	0,3	—
-ll(ik)	<i>tarkállik</i>	28	0,3	++
-szik	<i>horgászik</i>	25	0,2	—
-d(ik)	<i>ötödik</i>	23	0,2	N
-né	<i>papné</i>	14	0,1	+
-sdi	<i>háborúsdí</i>	5	0,1	—

Összesen: 7842 alapszó, 10 813 képzett szó (primér).

Jelek: ++ nagyon gyakori, + gyakori, — ritka, N nem minősíti.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Újabb adatok a *farazia* szóhoz. 1. A Levelestárban (I, 27) olvasható *faraszya* szóval már többen foglalkoztak. Az eddigi értelmezések vagy nem kielégítőek, vagy tévesek. A NySz. a szó jelentését nem tudja megfajtatni, s kérdőjelet tesz oda helyette. — 1888-ban a Nyelvőr szerkesztőségének kérdésére (Nyr. XVII, 462) NAGYSZIGETI KÁLMÁN válaszol (Nyr. XVII, 557). Szerinte a *faraszya* helyesen *far-aszályá*-nak olvasandó, és ilyen értelemben összevetve a NySz. *aszaly* címszavával 'valamiféle szoknya vagy egyéb hosszú köntös alja vagy szegélye' lehet a jelentése. Az EtSz. a szó eredetét és jelentését ismeretlennek tartja. — BEKE ÖDÖN két ízben foglalkozik a szóval (Nyr. LXIII, 131, LXVIII, 63). Mindkét esetben a szót *fará-szíj*, azaz 'farhám-szíj'-nak magyarázza. Ha azonban szövegkörnyezetben vizsgáljuk a szót, nem lehet kétségünk afelől, hogy csak valamiféle ruhadarabra vonatkozhatik, mivel farhám-szíjra nem szoktak „selem gomboth” varrni. — NÉMETH GYULA (NyK. L, 321) is ezen a véleményen van, amikor kinyilvánítja, hogy a *farazia* ruhadarabot jelent, és etimológiailag azonos az arab eredetű török *fārādžā* 'bő felső ruha, melyet nők és ulemák viseltek' szóval, amely átkerült a lengyelbe, a lengyelből pedig különleges lengyel alakjában átjött a magyarba. Ugyancsak NÉMETH GYULA nézete szerint az 1604. februári adat, mely Ali budai basa levelének — a basa rendes íródeákjától írott — mellékletében fordul elő, közvetlenül a törökből való jövevény, vagy inkább vendégszó. Az bizonyos, hogy itt is ruhadarab jelölőjeként használják: „Körösson az melly egig'ieht mást ell veodtek az Hayduk es kathonak. . . 3. Tafuta zobonh. 1. fekethe *ferradsse*. . . 1. Szeoderies *Ferradsse*. 1. Niulboerrel belleoth zeold *ferradsseh*. 1. veoreos *feredsse*. . . 1. veoreos *ferradsee*, meollynak az szele zeold Atthlaczzal vagion. . . 1. Aszzonj Embeornek valo veoreos *Ferradsse* Sarga Atthlaczzal az szele. . .” (Nyr. XLII, 25—6). — KNIEZSA ISTVÁN (SzJlsz. I, 172) a *farazia*-t így értelmezi: 'valami ruhadarab'.

Az eddigi értelmezések kivétel nélkül az alábbi — egy 1544. évi keltű levélben található — szöveg alapján történtek: „Ez leuel adassek Szoltan Imrenek, az nag'sagos Nadasdi Thamasnak penz oztoianak, nekem vramnak es baratomnak. . . Gomboth irtham wala wörösseth, selem gomboth kilenczeth, *faraszyara* valoth, hog' weg', de hamar kellene ha lehetene; touaba az en zöld subyczames ot az ber malhaban wag'on, kerlek hog' küld megh wag' ez kochystul wag' walakitwl hamarabb lehet, mert ennekem szukseghem volna ra, küld meg az selem gombokath es, es az kitul külded ird megh min vetted. . . Anno 1544. Servitor Botka. . .”

2. Az újabb adatok, melyek közelebb visznek bennünket a *farazia* megfejtéséhez, az 1547., 1551. és 1552. évekből valók (Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból I—II. Bp., 1959—1960.: Történeti-Néprajzi Füzetek): 1547: „. . . Registrum az Marharul, kyt Komlossy Thamas az uram tarhazabol uram akarattalbol ki attam 1547 Ezentdöben . . . | 23 februarii attam nadasdi christophnak eg'zöld barson | foztant es eg'zöld tafota subiczat . . . | attam 3 *farasjanak* 14 farkas bört | *farasianak* attam 25 hod bört | esmeg ugen azon nap kratatnak attam | farkas bört *farasjanak* | Az öreg hodber subat ky attam *farasjanak* ugian azon nap . . .” (I, 208). — 1551: „16 Octobris Bornemiza Mýhal Szolgaianak azzoñom a- | karatiabol attam eg' *farasianak* valo | hozzu vörös lorombergert, oua nýrue, | senget harmat”; — „13 Decembris . . . | Vgan az nap Komlosý Thamas szolgaianak vett ewnaga | vörös hozzw lorombergert oua, nýrue, eg' | *farasianak* valot” (II, 172). — 1552: „Julii 20 attam Zele bodisnak zöld purpianbol dol- | mannak, owa, nýrve, Singeth I. . . | weres karasýat owa, nýrue attam *farasia-* | *nak*, Singet I” (II, 176).

A szöveget olvasva azonnal megállapíthatjuk, hogy a *farazia* nem jelenthet mást csak ruhadarabot. A számadásjegyzékben minden esetben *barson foztan*, *zöld tafota*

subicza, zöld purpianbol dolman, mente társaságában szerepel, melyeket egyrészt a parasztok kaptak járandóság fejében, másrészt maguk a Nádasdiak használták fel. Az idézett helyeken Nádasdi Kristófnak, Bornemisza Mihály és Komlósy Tamás „szolgaianak” és végül Zele Bódisnak használatára adott ki a számadást végző „*farasianak* valot”. A *farasia* tehát férfi ruhadarab lehetett.

Az 1547-i és az 1551—1552-i adat között azonban különbséget is észrevehetünk. Az 1547-i számadásjegyzékben a *farasia* kizárólag bőrről kapcsolatban kerül elő. A számadásvezető 14 farkasbőrt, 25 hódbőrt, „esmeg” farkasbőrt és „őreg hodber subat” adott ki az „Ura tarhazabol”, és valószínű, hogy a pontosság kedvéért írta mindenütt mellé a „*farasianak* valot”. Az 1551—1552-i adatokban bőrről nincsen szó, hanem a számadó lorombergert és karasiát adott „*farasianak*”.

Ezek után próbáljuk megfejtetni, hogy a *farazia* milyen ruhadarab lehetett.

RADVÁNSZKY BÉLA (Magyar családélet és háztartás I, 114) a Levelestárból való adatot idézi, amikor az akkori férfidivatban jelentős szerepet játszó gombokról ír. Tehát anélkül, hogy pontosan tudná a *farazia* szó értelmét, férfiruhának gondolja, melyen gombok voltak. A XVI. század divatját a nyugati és lengyel hatások mellett a török kapcsolat is nagymértékben befolyásolta. Magyarországon, törökön egyformán a derékig szorosan a testhez simuló, alul bő, bokáig érő, elől sűrű gombsorral összefogott köntöst látunk (DOMANOVSKY: Művelődéstörténet II, 504). Ez a „köntös” tulajdonképpen a dolmány felett viselt különböző felső ruhák gyűjtőneve volt (RADVÁNSZKY i. m. I, 137). Felső öltönyül használt ruhadarab volt a mente, melynek magyaros jellegét a sűrűn varrott gombok és a mellre rakott paszomántok adták. Ilyen a suba is; talán az különböztette meg a mentétől, hogy inkább nők hordták, és rövidebb volt, mint a mente; férfiviseletben inkább a subica volt használatos. De találkozunk még ködmönnel és hacukával is. A „köntösökre” a szőrmét férfiaknál és nőknél egyaránt kétféleképpen használták: vagy egészben bélelték szőrmével az anyagot, vagy pedig csak szegélyezésre, gallérokra díszül használták, hogy ezzel is fokozzák a pompát. A ruhákhoz való szövetek általában mind külföldiek voltak: olasz, cseh, lengyel stb. eredetűek. RADVÁNSZKY (i. h. 138—9) a fentiekben kívül említ még olyan felső öltönyöket is a XVI. századból, melyek tisztán farkasbőrből voltak szabva. Ez a suba egy fajtája lehetett, mely belül posztóval volt bélelve, és a farkasbőrnek a szőrös oldala volt kifelé fordítva.

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a *farazia* olyan férfi felső ruhadarab, mely a *köntös* gyűjtőfogalma alá tartozik. Pontosabb meghatározás szerint vagy mentefélét vélhetünk benne, amit a „selem gomboth”, „*faraszara* valoth” (Ltár.: i. h.), „kravatnak attam farkas bőrt *farasyanak*”, és a „vörös lorombergert”, „weres karasjat . . . attam *farasianak*” (Kulturtört. szem.: i. h.) támogatnak, vagy pedig a külön névvel meg nem nevezett, bőrből készült subára gondolhatunk. Ez utóbbi azért nem hagyható számításra kívül, mivel csupán díszítésül nem igen használhattak fel 14 farkasbőrt 3 faraziára.

FEHÉRTÓI KATALIN

Polonisztikai megjegyzések a *faraziá*-hoz. 1. „A lengyelek azt az öv nélkül hordott, rendszerint vörös színű felsőruhát nevezték *ferezja*-nak, amelyet eleinte csupán főurak, később azonban szegényebb emberek is viseltek . . . Kifejezően ír erről a XVII. században Starowolski: »Most a kocsis sem akar bundában mutatkozni, hanem ferezját borít magára, hogy a vörös ruha megkülönböztesse a köznéptől« . . . A főurak coboly- vagy hiúzprém-mel, a nemesek pedig rókaprémmel bélelt ferezját hordták. Öv soha nem volt rajta, aranyos paszományfélével kapcsolódott össze, de többnyire egyáltalán nem volt begombolva, és a paszomány csak díszül szolgált. Ilyen ferezjában látjuk Stefan Czarnieckit egy kőszobron.” (ZYGMUNT GLOGER, Encyklopedia staropolska ilustrowana. II. Warszawa,

1958. 150; a szövegközi képen Stefan Czarniecki látható ferezjában.) — BRÜCKNER (SłowEtJęzPolsk. 120) szerint a ferezját a jómódúak viselték a XVI—XVII. században. „Ferezjából köntöst [kontusz] varrtak, köntösből zekét [župan], zekéből salavárit [sزارawary].” (Uo.)

2. A magyar *farazia* a török eredetű lengyel *ferezja* átvétele (NÉMETH GYULA: NyK. L, 321; KNIEZSA, SzJsz. I, 172; a lengyel szóra lásd még: A. ZAJĄCZKOWSKI, Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego. Wrocław, 1953. 58; SŁAWSKI, SłEtJęzPolsk. I, 226). Igaz, hogy a magyar szó már 1544 óta, a lengyel pedig csak a XVII. század óta (SŁAWSKI: i. h.) adathozható, de ez nem teheti kétséssé a magyarázatot. A nyelvészeti és művelődéstörténeti kritériumok alapján biztos polonizmusnak tartható magyar *farazia* arról tanúskodik, hogy a lengyelben a szó már a XVI. században is élt.

KISS LAJOS

Kukko ~ kukó. A szóra vonatkozó adatok a MTsz.-ből: *kukko*, *kukó* 'ügyetlen, gyámoltalan, együgyű, bamba, mafla' Zala megye, Békés megye, Csallóköz | *kukko* 'golyvás' Csallóköz | *kukko* 'törpe termetű' Csallóköz | *kukko* 'csallóközi' (gúnynév) Csallóköz. A készülő Nagyszótár anyagából VÉRTES O. ANDRÁS idéz a XVIII. század derekáról való adatot: „... ezek csak... csallóközi dóreségh *kukkosági*” (Nyr. LXXXIII, 114). A régiségből a szóra más adat nem ismeretes; köznyelvi és nyelvjárási szótárainkban nem szerepel. A MTsz. szavunknak a *gugó* 'ostoba, bamba', a *gágó* 'tátott szájú, ostoba, bamba' és a *kuka* 'néma, bamba stb.' szóval való összefüggésére hívja fel a figyelmet. Ez az összefüggés vitatható. A három szó közül csak a *kukó*-ra van adatunk a Csallóközből, ahol 'mafla, bamba, bárgyú, hülye' a jelentése (MTsz.).

A *kukko* a fent említett adatokból elsődlegesen csallóközi tájszónak tűnik, és talán nem lehetetlen, hogy a *guggol* igével és családjával függ össze. Erre a lehetőségre a Pest megyei Bernecebarátiban följegyzett *kuková męgy* 'lekuporodva, kicsire összehúzza magát' irányítja a figyelmünket. A *kukko* melléknévi igenév lehet, eredeti jelentése 'guggoló kicsire összezsugorodó', majd ebből 'törpe termetű'. Ha igaz az, hogy a *guggol* (és családjá) a *gugyor* (*odik*), *kukorodik* stb. körébe vonható, a *kukko* szónak ez a jelentésfejlődése még világosabb: a kikövetkeztethető *kuk* ~ *gugy* 'szűk tér' tő melléknévi igeneve, a. m. 'szűk térre szoruló' → 'törpe termetű'. (A *guggol* ~ *gugyor* stb. összefüggésre l. BENKÓ: MNy. XLIII, 30—2 és L, 256.)

A *kukko* jelentéseinek további fejlődése: 'értelmileg fogyatékos; golyvás', majd gúnynévként: '(tipikusan) csallóközi'. Ezzel kapcsolatban elég arra hivatkozni, hogy a törpe termet igen gyakran értelmi fogyatékosággal és golyvával együtt fordul elő (e három jelenség az endémiás kretinizmus legfeltűnőbb sajátosságaként ismeretes), és hogy ez a betegség a Csallóközben éppen nem volt ritka (l. VÉRTES O. ANDRÁS: Nyr. LXXXIII, 112—5). *Kukko* szavunk tehát a *lúké*-vel és társaival az endémiás kretinizmusra vonatkozó szavak jelentéskörébe tartozik (l. VÉRTES: i. h.).

A *kukko* ~ *kukó* szót a *gágó*, *gugó*, *kuka* stb. szóval egyetemben NYÍRI ANTAL a *gége*, *gege*, *gegő*, *gög* stb. családjába tartozónak tekinti: „A szellemi hibában levőknek sokszor tapasztalható külső fogyatkozásuk a dadogó, értetlen beszéd, ennek meg szemléletes kifejezései az itt idézett hangutánzó szavak, melyek mind változatai egymásnak és rokon hangbenyomás kifejezései...” (MNy. LII, 44—5). *Kukko* szavunk jelentéseiben nem tükröződik az, hogy a szó bármiféle hangbenyomás kifejezése lenne (hiszen egyik jelentése sem vonatkozik sem hangutánzásra, sem dadogó vagy másfajta beszédre), és arra sincs semmi okunk, hogy eredetibb 'dadogó, értetlen beszédű' jelentését tegyük föl. Másrészt azt a hangot, melyet a *gége*, *gegő*, *gög*, *gágó*, *gugó* stb. hangsorral igen egyértelműen „utánzunk”, aligha érzékeltethetnők a zöngétlen explosívájú *kukko* ~ *kukó* (és

kuka!) hangsorral. Ha pedig rokon hangbenyomás párhuzamosan létrejött kifejezéseinek a *gége* és a *kukkó* (valamint társaik) nem tekinthetők, összetartozásuk csak úgy lenne elképzelhető, ha a *kukkó*-t a *gége*, *gegő*, *gög* szavakhoz képest másodlagosnak, belőlük keletkezettnek tartanók. Azonban aligha hihető, hogy a zöngés mássalhangzóknak a magyar nyelvben szokatlan zöngétlenedésére ilyen szép példánk akadjon.

LŐRINCZ JENŐ

A teker : takar és a KTSz.-beli tacaruta. 1. „Megjegyzések a hangrend-különböző szó-alakpárok jelenségéhez” című 1960-ban megjelent cikkemben (MNY. LVI, 312) jeleztem azt a nézetemet, hogy a *teker* meg a *takar* összefügg egymással, s jegyzetben oda tettem: „Erről majd máskor”.

NYÍRKOS ISTVÁN „A munka- és a szótörténet összefüggésének kérdéséhez” című közleménnyel (I. folyóiratunk jelen számában: 162—7) meg a k a r i t o t t a nekem egy cikk megírását, amire különben egyre korlátozottabb erőmből és időmből sok mással együtt esetleg úgy sem futná. — De talán nem következ el túlzott illetlenséget és ildomtalanyságot, ha e tárgyban mégis megjegyzem, hogy szerintem a felvethető, sőt felvetendő kérdések jóval bonyolultabbak, mintsem a *teker* és *takar* igék viszonyának, illetőleg keletkezésének vagy a magyarba való kerülésének a dolgát lezártnak tekinthetnők a NYÍRKOSTól számba vett adatanyag és az ehhez fűzött fejtegetés alapján.

Gondolom, nem egészen érdektelen, ha szóba hozom, hogy bennem a Königsbergi Töredék egyik (III.) szalagján levő *[hi]tuan pustobe[le] tacaruta* mozzanat támasztotta a *teker* és *takar* kapcsolatának az ötletét, amennyiben eszembe juttatta, hogy az emlékek ez a töredékes részlete nyilván a kisednek nem a mai értelemben vett betakarására: beterítésére, befedésére vonatkozik, hanem annak a bepólyázására, vagyis a becsavarására, betekerésére.

2. Ha már a KTSz.-nak ez a passzusa így szóba került, felhasználom az alkalmat annak az ismertetésére, hogy szerintem a *tacaruta* nyelvtani szempontból miképpen illeszkedhetett bele az eredeti — meg nem rongált — szövegbe.

A *tacaruta* ugyanis alaktanilag nemcsak az lehet, aminek szokás tartani: -t jeles (befejezett cselekvést kifejező) múlt időnek tárgyas ragozású egyes szám 3. személyű alakja (vö. B. LŐRINCZ ÉVA, KTSz. 127—8, 135, 137), és mint ilyen mondattanilag állítmány, hanem — azt hiszem, az alábbiak arra mutatnak — nagyobb valószínűséget tulajdoníthatunk egy olyan felfogásnak, hogy a *tacaruta* olv. *takaruta* a -t képzős múlt idejű melléknévi igenév egyes szám 3. személyű személyraggal ellátott formája, és mondattanilag határozói szerepe volt.

Az olv. *takaruta* formát határozói igenévnek tekinti MÉSZÖLY (MNY. XXXIV, 157), úgyhogy szerinte a hely mai köznyelven, a hiányok valószínű kiegészítésével ez volna: '[Gábiel] elmenvén Betlehembe, [Máriát] a fiúval együtt lelél, és barmok [között. Jézust] hitvány posztóba t a k a r g a t v a'. — KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című munkájában az -atta, -ette képzős határozói igenet tárgyalva, a fejezet elején, majd utóbb egy jegyzetben (214—5) MÉSZÖLYre hivatkozva úgy nyilatkozik, hogy esetleg ide tartozik a KTSz.-beli olv. *takaruta* is. — BÁRCZI GÉZA arra a közelmúltban hozzá intézett kérdésemre, hogy mit gondol a *tacaruta* felől, úgy válaszolt, hogy igenévi szerkezetnek fogja fel.

3. A *tacaruta* szövegkörnyezetét én az alábbiakban próbálnám helyreállítani.

Először is arra hívom fel a figyelmet, hogy az emlékek különösen a III.-assal jelzett szalagjaiban az olvasást nem mindenütt tartom kielégítőnek vagy megnyugtatónak.

Így a bennünket jelenleg érdeklő részben is baj van szerintem az olvasás körül. — Ebbe általánosan egy *le[le]* szót olvasnak bele — utána ponttal, az ÓMolv. (186)

pont nélkül (vö. B. LŐRINCZY i. m. 15). — Nem értem: az én elég gyatra szemem számára világosan láthatóan *lel* van: az *e* után is *l*-lel a B. LŐRINCZY-nél felvett hasonmásan. Úgy nézem továbbá, hogy ezt egy betűnyi hiányosság követi és a hiány után egy *t* betűnek alig félreismerhetően a hátsó része. Ezekből pedig bajosan lehetséges a forgalomban levő *le[le]* rekonstrukció, amit szélthében *lelé*-nek értelmeznek. Szerintem a második *l* és a *t* közül egy *u* betű hiányzik, s ekként egy *lelut* forma kapható; ennek az olvasása pedig *lelüt*, és későbbi vagy mai nyelvi megfelelője *lelt*: *-t* jeles múlt idő alanyi ragozást egyes szám 3. személyű igealak, amilyen nem sokkal feljebb az emlékből a *[f]c[ilut]* a. m. szült. — Mármint azt gondolom, hogy valami ilyenféle szöveg törmelékei jutottak el hozzánk a KT. egyik szalagesoportján: A szent böles asszony — tehát valószínűleg a Sybilla¹ — látomása után ennek bizonyosságát és az ügynek igazolását kívánja, és elmenvén Betlehembe (egy) szüzet *fyal usve lel[u]t es bormuc . . . [hi]ltuan pustobe[l]e tacaruta*: 'fiúval együtt lelt, és úgy, hogy ez barmok jászlában a gyermekdedet hitvány posztóba csavarta'.

A *tacaruta* elemmel összefüggésben olyanféle szerkezetet vélek látni a KTSz.-nak ebben a részében, aminők a következők: JókK. 97: „Az parasztrol ky zent fferenczet lewlte uala egyhaz *seprette*” | Bócsi K. 145: „A ferfiac . . . tudakozuan lelec Danielt *imadkozatta* es *onszollatta* o istenet: Viri . . . inquirentes invenerunt Daniele m orantem et obsecrantem Deum suum”. — Az idézett példákban, mint számos más esetben (SIMONYI: i. h.; KÁROLY: i. h.), a *lel* igéből való állítmányok mellett fordulnak elő *-ette*, *-atta* formánsos határozói szerkezetek. A KTSz.-ban — KÁROLY helyesen figyelt fel rá — ugyancsak a *lel* igével kapcsolatban tűnik fel a *tacaruta*. Amint az imént idézett két esetben a mondatok állítmányául szolgáló *lel* igeének tárgya *Szent Ferencet*, illetőleg *Dánielt*, a tárgyas igéből való *seprette*, valamint *onszollatta* határozói funkciójú igeneveknek pedig szintén tárgyük van: *egyház*, illetőleg *istenét*, hasonlóképpen a *tacaruta* elemet magában foglaló fordulatban a *lelüt* a. m. *lelt* állítmánynak tárgya lehetett *szüzet*, a tárgyas igéből való *takaruta* határozóhoz pedig szintén valami ilyen tárgyi bővítmény csatlakozhatott: *gyermekdedet*, *kisdedet*, esetleg *ozut* a. m. *azt*.

A *tacaruta* olv. *takaruta* elem alaki szempontból két mozzanatnál fogva különleges: az egyik az, hogy a *-ta* előtt a felső nyelvvállás fokán levő velaris magánhangzó áll, a másik meg az, hogy a magánhangzó közi helyzetben *t* van és nem geminálódott *tt*. Tehát részben hasonlít a HB.-beli *odutta vola* kapcsolat első eleméhez, részben különbözik tőle. A kódexek tartalmazta későbbi anyagban a formáns magánhangzóval, mégpedig nyílt magánhangzóval kezdődik, és *tt*-vel alakul, vagyis *-att*•, *-ett*• formában jelentkezik. A kivétel erősen ritka. Magánhangzó hiányának és egy *t*-s formának esetei: MünchK. 62: „micor lattone tegedet *éhezett* es *étett*onc tegedet *zomiazta*”, azonban ugyanott alább: „*éhezettéd*, auag *zomiazta*” | PeerK. 176: „ymadlak tegédét az kerestfan *fűggötted*: ees tduis coronath feyedben *wysélted*”. Középzártságú magánhangzós kezdettel: PeerK. 176 (l. előbb): *fűggötted* ~ GyöngyK. 16 és ThewrK. 18: „teged kerezt(h) fan *fyggetted*: bozzwsagos karomlo bezedekwel yllethnek wala”: *fűggötted* ~ *figgetted*? vagy *figgétted*?

PAIS DEZSŐ

A takaros melléknév jelentéskéjlődéséhez. 1. Nyelvünk egynemely szavának értelmezése, magyarázata sok érdekességet rejteget. Egy-egy szónak múltja és jelene, történeti kéjlődése, jelentésváltozásai, árnyalatainak kialakulása stb. figyelemre méltó tanulságokkal szolgál. Ezt bizonyítja például a címül írt szó is, mely több szempontból érdekes. Már maga a képzésmódja is figyelmet érdemel, de még inkább az árnyalatokban gazdag jelentése. A vele való foglalkozás megérdemli a fáradságot. Külső alakját tekintve nyilván-

¹ Gábríel arkangyalnak aligha van itt keresni valója. Rejtély előtttem, hogy Mészöly miképpen vonja bele ebbe a részbe az angyali üdvözlét végrehajtóját.

való, hogy a szónak a *takar* ige az alapja, és ehhez járul az *-ós*, *-ős* „összetett képző”. Az *-ós*, *-ős* képzőt összetett képzőnek nevezi a legújabb akadémiai leíró nyelvtan azokkal a képzőtársaival együtt, amelyekben „két (esetleg több) egyszerű képző van összeforrvá” (MMNyR. I, 342). Ebben a képzőben a folyó cselekvésű melléknévi igenévnek *-ó*, *-ő* képzője és a denominatív *-s* melléknévképző forrt össze. Eredetileg tehát a szó hosszú *ó*-val hangzott, így: *takar-ó-s*, és csak később rövidült *takaros-sá*. Ezt bizonyítják a népnyelvből följegyzett ilyen adatok: *takarós* (fehércseléd) Bihar m. Fugyi-Vásárhely; „A kenyereket a nagy-étü csak úgy kaffogtatta bé mind egy *takarós* szálíg” Háromszék m. Uzon (MTsz.); „*takarós*: szép, pl. *takarós* fehér cseléd: szép nő” (Nyr. III, 232).

A szó képzésmódját SIMONYI már 1877-beh így magyarázta „Ál-deverbális és denominális képzések” című cikkében (Nyr. VI, 289—98). A *takarós* > *takaros* rövidülésnek lehetőségéről ezt írta: „A hangsúlytalan szótagokbeli *ó*, *ő* rövidülése éppen nem ritkaság, sőt nagyon elterjedt tűnemény; csak a legvilágosabb példákat idézem: *takaródik*—*takarodik*, *keverődik*—*keveredik* . . .” (i. h. 292). „Majdnem bizonyossá teszi e magyarázatot az a körülmény, hogy a fönt elsorolt szavak közül néhánynak olyan mellékalakja van, melyben még megvan a hosszú *ó* . . . így van *takaros* mellett *takarós* Ny. III. 233; *tippanos* mellett *tippanós* IV. 121; *szivos* mellett *szívós*; *nyomos* mellett *nyomós* . . .” (uo.). — TOLNAI VILMOS „Nyomos—nyomós” című cikkében (Nyr. XLI, 134) elfogadja SIMONYI magyarázatát, és számos példával támogatja is, különösen olyan esetekkel, amikor mind az igenév maga, mind az *-s*-sel való továbbképzése előfordul; ilyenek például: *fogó*, *fogós* (kérdés); *hatható*, *hathatós*; *nyomtató*, *nyomtatós*; stb. A szó képzésmódjáról már CzF. is említést tett, amikor a *takaros* címszó alatt ezt írta: „Azon néhány szók osztályába tartozik, melyek tulajdonságot jelentő képzővel alakultak, milyenek *pirítos* (de amely néhutt *pirítós*), *vakaros*, *magasztos* stb.”

A *takarós*-ból rövidült *takaros*-ban tehát az az *-ós*, *-ős* képző van, amely az akadémiai új leíró nyelvtan szerint „olyan termékeny és gyakori összetett képző,¹ mely az ige-tőhöz az *-ó*, *-ő* igenévképző mintájára kapcsolódik és ’akire a cselekvés végzése, végeztetése, elszenvédeje jellemző’ jelentésben használatos” (MMNyR. I, 385).

2. Tisztázván a *takaros* szó képzésmódját, most már nézzük, mit is jelent volta-képpen ez a szó, mit jelentett a régi nyelvben, mi volt az eredeti jelentése, milyen értelemben és jelentésárnyalatokban használatos ma. Képzett szóról lévén szó, az alapszó jelentéséből kell kiindulnunk, ez azonban maga is problematikus. Jóllehet már a XIV. század közepétől van rá adat (KT.), több származéka pedig (*takarás*, *takargat*, *takarít*, *takaró*, *takarodik*, *takarózik*, *takaródó*, *takarmány*) már a XVI. századi nyelvemlékekből is idézhető (Oklsz., NySz.), eredete mégis ismeretlen (vö. SzófSz.).

A NySz. az ismeretlen eredetű *takar* igenek első jelentésül a ’volvo, involvo; wickeln’ értelmezést adja, majd számos példamondattal támogatja a ’lego, congero; sammeln’ jelentést. Az utóbbi ’gyűjt, begyűjt’ jelentésből fejlődött a *takarás* (1. ’collectio; Sammlung’; 2. ’subvectio frumenti; Getreidezufuhr’), a *takarodik*, *takaroszik* (2. ’frumenta in horrea inveho; einfahren, einführen’), a *takaródás* (’importatio frumenti; Getreideanfuhr’; *búza-takaródás*, *széna-takaródás*). Nyilván ehhez a jelentéshez kell kapcsolnunk a *takaros* melléknévnek régi, de ma már elavult, a NySz. által a XVI. század második feléből kimutatott ’parcus, moderatus; sparsam, karg’ jelentésben való használatát. Ez a jelentés kétségtávol a *takar* igenek ’gyűjt, kuporgat’ jelentéséből fejlődött: *takaros* (< *takarós*) eredetileg ’az, aki takar, azaz gyűjt’. A szó mai jelentése azonban már meg-
 lehetőszen eltávolodott ettől a régi jelentéstől. Aki ma azt dalolja, hogy „ritka búza

¹ A „termékeny” és „gyakori” képző fogalmával kapcsolatban l. a NAGY J. BÉLA „Tudománytörténeti adalékok” című cikkének 2. pontjában foglaltakat (MNy. LVIII, 358).

ritka árpa, ritka rozs, ritka kislány, aki *takaros*”, nyilván nem azt akarja kifejezni, hogy ritka a takarékos (gyűjtő, kuporgató) kislány, hanem azt, hogy ritka a csinos, szép leány. Az ÉrtSz.-ban csakugyan ezt találjuk: „*takaros* 1. (nép) Olyan <személy, kül fiatal nő>, aki csinos, rendes, tiszta és rendsz. szemrevaló is . . . 2. Arányos külsejű, tiszta, formás, rendben tartott <dolog> . . . 3. (biz) <Fokozó értelemben:> nagyobb értékű, eléggé nagy; csinos . . .” Ez az értelmezés megegyezik a CzF.-ével, mely szerint: „*Takaros*: 1. Tiszta, csinos viseletű. *Takaros leány, menyecske*. 2. Mondjuk épületről, s annak egyes részeiről is. *Takaros ház, szoba, konyha*, azaz tiszta, nem szemetes . . . 3. A régiéknél találjuk 'takarékos' helyett is . . .” — BALASSA is így értelmezi: „*takaros*: 1. a régi nyelvben a. m. takarékos. 2. (nép) Csinos, jól öltözött (leány); tiszta (ház, szoba)”. — A MTsz. egyetlen adatával csak a személyre vonatkozó 'szép, csinos' jelentést rögzíti: „*Takaros, takarós* [t. fehércseléd] Bihar m. Fugyi-Vásárhely”. Ugyanezt találjuk a SzamSz.-ban is: „*takaros* mn. 'csinos, szép'. *Ta'karos fejjér cseléd vőút: a' Szedd' össze csi'noson, ta'karosonn'*”.

Látjuk tehát, hogy a *takaros* szónak régi 'takarékos' jelentése elavult, ma már csak az ÉrtSz.-beli jelentésben használatos, azaz személyekre: 'csinos, rendes, szép, tiszta'; dologra: 'arányos külsejű, tiszta, formás, rendben tartott'. Jóllehet a MTsz. és a SzamSz. csak a személyekre vonatkozó egyetlen adatot jegyezte föl, és CzF., BALASSA és az ÉrtSz. is első helyen a személyekre vonatkozó jelentést rögzíti, mégis úgy vélekedem, hogy a *takaros* melléknév első jelentése nem a személyre, hanem a dologra vonatkozó használatból fejlődött. A *takaros* eredetileg azt a dolgot jelentette, ami szépen össze van takarítva, így elsősorban a *takaró* gazda által összegyűjtött, behordott, *betakarított* termésből határozott alakúra összerakott boglyának, kazalnak, asztagnak formás, rendes voltát, tetszetős külsejét. A szó első jelentése tehát a dologra vonatkozó 'rendes'-féle lehetett. Ez a 'termést gyűjt, behord' jelentésű *takar* igével kapcsolatosan fejlődött ki: a gondos munkával összegyűjtött, összetakarított, a megóvás végett a szokott alakúra egyberakott kazal, asztag rendes voltát jelentette. Mivel pedig a rendes, gondos munka eredménye tetszetős, szép, azért vette föl aztán szavunk a 'szép, csinos' jelentést is, s ezt csak később kezdték el személyekre (a fehércselédekre) is alkalmazni.

Magyarázatunkat támogatják a szónak a mai népnyelvben, különösen pedig egyes népi íróinknál gyakran előforduló némely használatai. — Így például a balmazújvárosi Veres Péter és a Bihar megyei Szabó Pál műveiben számos idevágó használattal találkozunk. Bizonyításul idézünk néhány példamondatot: V e r e s P é t e r : „Nem elég arra ügyelni, hogy az asztag *takaros*, jól bélelt, jól hajazott legyen” (Próbatétel. Athenaeum kiad. 98); „A béresgazda azért volt itt, hogy a takarmányszalma *takaros* kazalba rakódjon, be ne ázzon” (uo. 31); „Éppen a szalmakazal alapját vetette meg és *takaros* villákkal gyűrte, igazgatta a lába alá az elevátorból nagy butykákban ömlő szalmát” (uo. 31); „De van hó még a padlason is. A lyukakon besutult és *takaros* kis fúvások vannak a lyukak irányában” (Gyepsor⁴. Athenaeum kiad. 31); „Szapora egércsaládok terjeszkedtek és befurkálták az egész földet, *takaros* kis járatokat taposván a mohosodó, korhadó gaz között” (Próbatétel 43); „Nincs a világon olyan távcső, amelyiken meg lehetne látni, ha ő finoman lesuhint egy *takaros* macsalit” (Gyepsor 86); „Ő megy előttük az ostorral és előzi, hőgeti őket, hogy ne szaladva, hanem *takarosan* érjenek a kúthoz” (uo. 51); „Értelmesen és *takarosan* elmondja az úrnak” (uo. 99). — S z a b ó P á l : „Olyan *takaros* pévakazlakat rakott, mintha betonból verték volna” (Isten malmai 188); „Az első szoba még nádtetős ház, igaz, hogy *takarosan* van felferve” (uo. 285); „A tél tartotta magát, *takaros* idő volt” (uo. 205); „*Takaros* tél lett” (uo. 245); „A szilkét *takarosan* leteszi a fűre, mellékuporodik” (Őszi szántás. Összegyűjtött novellák. Athenaeum kiad. 106); „Kihúzta az ereszből a puskát. Megnézte, hogy benne van-e a munició, aztán *takarosan* a vállára vette” (uo. 99); „A bicska előtt *takarosan* feslett a forgács” (uo. 101);

„Nevetné azt, hogy milyen *takaros*an jámborodik meg a sapkában a haja” (uo. 167). — Szabó Pál „Isten malmai” című regényéből már BEKE ÖDÖN is közölt ilyenféle adatokat (Nyr. LXXIII, 265), s ezek kapcsán kérdést intézett az olvasókhoz, hogy megvan-e a *takaros* szónak ez a ’rendes’-féle jelentése a népnyelvben, különösen Biharban. H. FEKETE PÉTER válaszában (uo. LXXIV, 462) rámutatott, hogy a szó Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón általában járatos a Szabó Pál használta értelemben: „A *takaros* kazalt úgy értjük mi is itt a Hajdúságon, hogy rendes, tisztességes, jó munkával végzett, csinos kazal.” „Azt mondjuk: Ha *takaros*an dolgoznak, elvégzik délre. Azt értjük rajta, hogy ha rendszeren, tisztességesen dolgoznak, tehát nem lopják a napot.”

Természetesen ezeknél az íróknál is, mint a népnyelvben általánosságban, gyakori a *takaros* szó élő személyek jelzőjéül, különösen nőkre vonatkoztatva, de férfiakra is, például: „Igy szemnyírtékre elég *takaros* ember, de most nagyon le van anyátlanodva” (Szabó Pál: Őszi szántás 157); „Juhász Károly *takaros* fiatalember lett volna, jóval innen volt még a harmincon, csak az volt a hiba benne, hogy a bal vállára, meg a jobb lábára bizony egy kicsit béna” (uo. 144); „A jegyző *takaros* ember. Mi több, népszerűtő, paraszt becsülő ember” (uo. 117); „Nem nyomorgott, nem nélkülözött, szóval egészen *takaros* ember volt” (Szabó Pál: Isten malmai 188); „Rendes ember, *takaros* ember” (uo. 261).

Az elmondottak összegezéséből a következő jelentésfelföldést vonhatjuk le: 1. A *takar* igének ’begyűjt, betakarít’ jelentéséhez először csak a *takaro* gazda által *betakarított* termésből jól, rendszeren, formásan, célszerűen rakott kazalnak, asztagnak *takaros* jelentése kapcsolódott. 2. A rendszeren, jól, formásan megépített ház, épület stb. is *takaros* lett. 3. Mivel a rendszeren, jól rakott kazal, asztag, a jól épített ház stb. tetszetős, szép, csinos, a jelentést átvitték személyekre is, elsősorban természetesen a szemrevaló fehércselédekre, a lányokra, menyecskékre. Így vált a *takaros* melléknév először a dolgokra, majd a személyekre is alkalmazott jelzővé. A népi írók nyelvéből idézett *takaros*an módhatározó ennek megfelelően jelenti a cselekvésnek jól, rendszeren, célszerűen, szépen történő elvégzését. Talán még a régi nyelvi ’takarékos’ jelentést is a betakarítás műveletéhez kapcsolhatjuk: a *takaros* (a betakarítást végző) gazda akkor takarékos, ha a takarásakor, a termés összegyűjtésekor gondosan ügyel arra, hogy lehetőleg hiánytalanul, a legkevesebb veszteséggel hordhassa be és helyezhesse védelembe a termést. Egyébként ez utóbbi gondolatot pedzette már BÉLTEKY KÁLMÁN is (Nyr. XX, 403).

PROHÁSZKA JÁNOS

Nyelve hegyén van a lelke. BÍRÓ IZABELLA ilyen című cikkében (MNY. LIX, 71—3) a *Nyelve hegyén van a lelke* szólás használatának és eredetének kérdésével foglalkozik. A szólást európai vándorszólásnak minősíti, és több példával illusztrálja feltevését. Ezzel kapcsolatban a szólásnak néhány délszláv változatát óhajtom ismertetni, amelyekkel teljesebbé tehetnők a szerző példatárát, aki a szláv nyelvek közül csak a szlovákból idéz két adatot, továbbá közvetve utal a lengyel nyelvi megfelelőikre.

A szólás bolgár változatában a lélek nem a nyelven vagy az ajkon ül, hanem a haldokló fogában, fogán, foga mellett, foga mögött van. (A variánsok nagy számának nincs különösebb jelentősége, a *a, ha, do, za* bolgár elöljárószók használatának rugalmassága okozza, a szemlélet lényege azonban azonos, tehát egyazon kifejezéssel van dolgunk.) A *fogán van a lelke* szólás elterjedtségét, köznyelvi és irodalmi használatát, régi, de ma is eleven mivoltát több szótári és szépirodalmi adat igazolja. A legrégebbi P. R. SZLAVELKOV közmondásgyűjteményében (Български притчи. Пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. СЛАВЕЙКОВА. Пловдив, 1889. 155) található: *Душата му сѣди в зѣбута* ’a fogában ül a lelke’. Ugyanebben a formában, továbbá *носи си душата в зѣбите* ’fogában hordja a lelkét’ változatban található a szólás SZTEFAN

MLADENOV értelmező szótárában (проф Д-р. СТЕФАН МЛАДЕНОВ, Български тълковен речник с оглед към народните говори. София, 1951. том първи 616, 818.) A harmadik adat: *Душата ми е до збуме* 'a fogam mellett van a lelkem'; ezt a kifejezést az akadémiai Értelmező Szótár szerkesztői zárójelben „társalgási”-nak minősítik. Szépirodalmi adatunk ezt a megállapítást látszik igazolni, sőt a szólás tréfás használatát mutatja (erről l. lejjebb).

Szépirodalmi adataim közül időben a legelső Hrisztó Botev egy politikai tárgyú újságcikkéből származik. "Когато българският народ видя... че Турция си носи душата в збуме..." 'Amikor a bolgár nép látta... hogy Törökország a fogában hordja a lelkét...' (idézi a Botev-szótár: Речник на езика на Христо Ботев. Том първи. София, 1960. 452).¹

A következő két adatot a bolgár Értelmező Szótár cédulagyűjteményében talál-tam, mindkettő XX. századi. Az első Ljudmil Sztojánov magyarul is meg-jelent „Kolera” (magyar címe „Pokol”) című elbeszélésében található: „Не виждате ли, че душата ми е дошла на збуме?” 'Nem látjátok, hogy a fogára jött a lélek?' — A másik időrendben újabb keletű változatot V. Genovszka író, „Hét esztendő” című regényéből idézzük. Ebben a szólást kissé szabadabban alkalmazza az író, de a szövegösszefüggésből kitűnik, hogy jelentése azonos a fenti változatokkal: „... Между тях се влачеше и Недьо Балчев от Караач. Беше измръзнал, болнав, едва стискаше душа зад збумите.” 'Köztük vonszolta magát Balcev Nedjo is Karaacsból. Agyonfa-gyott, beteg volt, alig szoritotta foga mögött (vagy mögé) a lelket (ill. a lelkét)' (Б. Ге-новска: Седем години. 1960. 428).

Végül egy egészen új adat, amelyre Gancsó Kraev „Emberi dolog” című kötetének egyik humoros elbeszélésében bukkantam rá. Az elbeszélés főszereplője, egy ápolónő mondja játékosan-csúfolódva az egyik betegnek: *Душата ми е в збуме* 'A fogadban van a lelked' (Ганчо Краев: Човештина. София, 1963. 158).

Hogy a szólásban miért a fogak képezik a kifejezés változatlan tagját, „magvát”, az nyilvánvaló: a szájon át eltávozó lélek útjában a fogak akadályt képeznek, az össze-zárt fogsorok között a lélek nem tud kiszállni, és amíg a fogak mögött, között vagy éppen a fogakban tartózkodik, a beteg még él egy kis ideig. Más oldalról nézve, mire az elszálló lélek a nyelvre, illetőleg a fogakig elér, a haldoklónak már nem sok van hátra.

A szólásnak egy horvát változatában a fogak helyett az orr szerepel: *Duša mi u nosu stoji* 'Az orrában áll a lélek' (Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Dr. F. IVEKOVIĆ i Dr. IVAN BROZ Svezak I. U Zagrebu, 1901. 276). Ebben nincs semmi külö-nös, mert a primitív szemléző elképzelése szerint az orron át éppúgy elszállhat a lélek, mint a szájon. A szerb-horvát nyelvben feltehetően több adatot is lehetne találni, azon-ban megkeresésükben a rendelkezésemre álló szótárak csekély száma akadályoz.

A kifejezés magyar nyelvi használatára csak egy szépirodalmi példát tudok: „... hogy jöjjen a falu másik végébe földni a haldoklók szentségét ennek vagy aman-nak a hektikás öreg asszonyoknak, mert már *száján ül a lélek*...” (Sárközi György: Mint oldott kéve. Bp., 1957. 153). Meg kell azonban jegyezni, hogy a regényrészletben, amely-ben ez a mondat szerepel, a cselekvény szlovák lakta területen játszódik, ahol a lakos-ság — mint a regényből kitűnik — kétnyelvű. Elképzelhető, hogy ez a variáns a BÍRÓ IZABELLÁtól említett szlovák kifejezések hatására jött létre — esetleg tükörfordításként — a helyi magyar lakosság nyelvében, de az sem lehetetlen, hogy az író tudatosan, stilisztikai célzattal vette át a szemléletes kifejezést a szlovák nyelvből. Az átvétel, sem a kol-lektív, sem az egyéni azonban nem bizonyítható.

¹ Az értékes adatért itt mondok köszönetet ZARA GENADIEVÁNAK, a szótár egyik összeállítójának, aki felhívta rá a figyelmemet.

Végül megjegyzem, hogy a *fogán van a lelke* szólásnak a bolgár nyelvben való széleskörű elterjedtségét igazoló adatok birtokában nem értek egyet BÍRÓ IZABELLÁ-nak azzal a megjegyzésével, hogy a cikkében tárgyalt szólás „voltaképpen európai vándorszólás, amely nyugat felől szüremkedett be...” a magyar nyelvbe. A tőle és a tőlem említett szóláscsoportok — amelyek rokonsága a jelentések szó szerinti egyezése miatt vitathatatlan — nem közös (hacsak nem bibliai) forrásból származnak, hanem a különböző nyelvekben azonos szemléletmód eredményeként, egymástól függetlenül jöttek létre.

K. REMÉNYI MÁRIA

NYELVMŰVELÉS

Az ázsiai nyelvek átírásának kérdéséhez

I. Azt, hogy a nem latin betűs írást alkalmazó nyelvekből származó szavak és nevek átírása körül nehézségek vannak, mutatja a sok átírási hiba és következtetlenség, amivel még gondosan szerkesztett kiadványokban is találkozhatunk. „Az emberiség története” (Bp., 1963.) című mű egyetlen lapján — a 31.-en — például négy ilyen természetű hiba van, a helyes *vaisja* helyett *vaiszia*, *Maurja* helyett *Maúrya*, *Mahábhárata* helyett *Mahabharata*, és *Rámájana* helyett *Ramajana* szerepel. Az Új Magyar Lexikonban egyetlen sorban szerepel a két indiai tartomány neve így: *Orissa*, *Asszam*, holott mindkettőben *szsz*-nek kellene lenni (III, 384).

Néhány évvel ezelőtt OLDAL GÉZA (Nyr. LXXXVI. 392) és ANGYAL ENDRE (Nyr. LXXVI, 341) szóvá is tette, hogy a kínai és a koreai nevek írása sokszor következtelen, ugyanaz a név több alakban fordul elő. Így a dél-koreai *Li Szin Man* névvel *Li Sin Man* és *Syngman Rhee* formában is találkozhattunk. CSONGOR BARNABÁS válaszában (Nyr. LXXVII, 250) rámutatott arra, hogy az ingadozás oka általában az, hogy különböző idegen helyesírások közvetítésével jutottak el hozzánk a kérdéses szavak.

A nem latin írásos eredetű nevek és szavak átírásának kidolgozatlanságát különösen nehezítik a térképészek, könyvtárosok, orientalisták és azok, akik olyan összefoglaló munkákat írtak vagy szerkesztettek, melyekben sok ázsiai eredetű szó és név fordul elő. Nem véletlen, hogy a problémák részletes rendezésére épp a Magyar Enciklopédia szerkesztősége tett korábban kísérletet, — az összegyűjtött anyag azonban kéziratban maradt.

Az Akadémia Helyesírási Főbizottsága is magáénak érezte az ügyet, és 1950-ben az orosz, 1952-ben a kínai nevek és szavak magyar átírását szabályozta részletesen. A görög szavak átírásával kapcsolatosan is állást foglalt.

Mintegy tíz év elteltével az Akadémia újra napirendre tűzte a kérdést: az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottsága 1963. április 29-én tartott ülésén a következő határozatot hozta: „A nem latin betűs írású, magyar szempontból fontos nyelvek magyar átírását — ha még nem lenne meg — ki kell dolgozni, és egy kötetbe összegyűjtve közzé kell tenni, hogy megszűnjenek azok az ingadozások, amelyek jelenleg például a görög vagy az arab átírásban tapasztalhatók. — Az átírási kézikönyv céljából három tagú szerkesztő bizottság alakítandó a bizottság tagjaiból, amelynek a megfelelő szakemberek bevonásával kell gondoskodnia a munka előkészüléséről.”

A határozatban megjelölt munka elkezdődött, első lépésként az alapelvek tisztázására volt szükség. Ezt kísérelték meg a következőkben — mintegy vitaindítóként —

annak tudatában, hogy a nehézségeket közmegelégedésre csak az elméleti és gyakorlati szakértők és érdekeltek támogatásával lehet megoldani.

2. Már az 1832-i első akadémiai helyesírási szabályzat előírta, hogy „azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, átalmentek, magyar szavak gyanánt íratnak.” (AkH. 1832. 7.) Ez a szabály helyesírásunknak mai napig elfogadott elve maradt (AkH. 1954. 265—277. pont), legfeljebb tágabb vagy szűkebb értelmezése körül folytak viták.

Ugyanennyire általánosan elfogadott volt az az elv is, hogy a közkeletűvé nem vált vagy csak alkalmilag használatos idegen szavakban és tulajdonnevekben általában változatlanul követjük az idegen írásmódot (AkH. 1954. 278—289. pont). Ez utóbbi szabály alól természetesen mindig kivételek voltak a nem latin betűvel író nyelvek, de 1901—1954 közt a latin betűvel író cseh, szlovák, lengyel, horvát, román és a török nyelv is. E nyelveknek a magyar ábécében ismeretlen, mellékjeles vagy más hangértékű betűit magyar betűkkel helyettesítették (AkH. 1950. 124. pont). 1954-i szabályzatunk ismét egységesen az eredeti írásmód szerint írhatja ezeket is.

3. A nem latin írást használó nyelvekből származó szavak átírásáról szabályzatunk 290. pontja ezt mondja: „Ha a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit írásban kell használnunk, latin betűkkel írjuk át őket. Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsört is igyekszünk tekintetbe venni.”

Bár ez a szabály nem mondja ki határozottan azt, hogy az idegen nyelvi hangalakot a magyar ábécének megfelelő hangértékű betűkkel kell tükrözni, ilyen értelmezése mégis természetes, hiszen régi helyesírási gyakorlatunk ez, és az orosz és kínai nyelvre kidolgozott részletes átírási szabályzatok is ezen az alapon nyugszanak.

A magyar ábécé hangértékeit alapul vevő „magyaros” átírás mellett szólnak még a következő érvek is:

A) A magyar olvasó helyzetén könnyítünk, ha megközelítőleg helyes kiejtést tükröző alakot írunk. A pontos kiejtést az idegen írásmódú alak sem biztosítaná, mert az illető nyelv beható ismerete nélkül úgyis a magyar fonetikai bázis érvényesül.

B) A tudományos átírások egy-egy nyelv írására legtöbbször nemzetközileg elfogadott és általánosan használt rendszert nyújtanak, de előfordul, hogy ugyanaz a betű vagy jel más-más nyelvben más hangot jelöl. Például a *j* betű magyar *j*, *dz*, *dzs*-nek megfelelő hangot is jelölhet. A nyelvenként más és más rendszer csak szakértőknek szól, az átlag olvasót csak megzavarja. Ezzel szemben az egységesen magyar átírásban minden mindig azonos. A tudományos átírásokban használatos mellékjelek is csak a szakértőknek nyújtanak felvilágosítást, alkalmazásukat a nyomdatechnikai viszonyok is nehezítik.

C) Ha ezt az alapelvet követjük, következetesebbek lehetünk. Az ázsiai nyelveknek ugyanis általában több népszerű latin betűs átírása van, gyakran maguk sem következetesek valamely rendszer használatában. — Biztos alapon csak saját helyesírásunk hangértékeinek használatával maradunk.

D) A legtöbb latin betűs nyelv hasonlóképp jár el. Az arab, kínai stb. neveket az angolok angolosan, a franciák franciásan, a németek németesen stb. írják. Például az óind *Visnu* nevet általában angol *Vishnu*, német *Vischnu*, francia *Vichnou* alakokban találjuk, — magyaros átírása *Visnu*. (Igaz viszont, hogy az igényesebb ismeretterjesztő kiadványokban, mint az angol „*Pelican*”, francia „*Que sais -je?*”, német „*Urban-Bücher*” sorozatok, napjainkban a nemzetközi tudományos átírás térhódítását tapasztalhatjuk.)

4. Szemben áll a fentebb mondottakkal egy olyan álláspont, amely szerint a nem latin betűs írású nyelvekből származó névalakokat abban a latin betűs helyesírásban kell adni, amelyet azokban az országokban használnak, ahol az illető nyelveket beszélik

(„honi átírás”). Az ókori nyelvekből származó szavakat a nemzetközi tudományos átírás szerint kell a magyar szövegben is hozni (vö. Világtörténet tíz kötetben. I. kötet. Bp., 1962. 723—7).

A nemzetközileg is elterjedt „honi” átírások átvételét a következő érvek támogatják:

A) Mivel a magyar helyesírás a meg nem honosodott idegen szavakat eredeti latin írásos helyesírással íratja, az olvasó az idegennak érzett összes szónál, tulajdonnévnél idegen helyesírású alakot vár. Így terjedt el nálunk a *Gilgamesz* ejtés a helyes *Gilgames* helyett.

B) Az olvasónak megkönnyítjük a magyar szövegben látott névalak azonosítását az idegen nyelvű szövegben olvashatóval. A magyaros írású *Kocsin* helynév nehezen azonosítható az indiai (és egyelőre magyar) térképeken szereplő *Cochin*-nal.

C) Sok ázsiai író, államférfi latin betűt használó nyelven is (vagy csak így) publikál, például az indiai *R. Tagore*, *S. Radhakrishnan*, *J. Nehru* vagy a pandzsábi anyanyelvű *Mulk Raj Anand*. Ha a maguk használt írásmódot megváltoztatjuk, úgy teszünk, mintha egy angol író nevét írnók át kiejtés szerint, vagyis helyesírási szabályzatunkkal kerülnének szembe. E szerzők nevét a többi latin betűs nyelvben sem szokás átírni. Az egység kedvéért írjuk a többi ázsiai nevet is úgy, ahogy maguk írják azt latin betűvel, azaz a „honi” átírásban.

Az ókori nevek magyaros átírásának akadályait többen a következőkben látják:

A) Az ókori nyelvek számos olyan hanggal rendelkeznek, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük, s ennek következtében írásjegyeiket sem lehet hiánytalanul átírni a magyar ábécé betűivel.

B) Az ókori ábécék történeti jellegűek, egy-egy betű az idők folyamán a nyelv változása miatt több hang jelölésére is szolgált, így a magyaros átírás vagy csak fiktív, valójában soha sem létezett hangalakot adna, — vagy zűrzavarhoz vezetne.

C) A tudományos átírás használatához szükséges mellékjelek a jelenlegi szabályok megtartásához is szükségesek, hisz alig van olyan, melyet a latin írásos nyelvek ne használnának. Például: lett *ĭ, ē, ū, ā*; portugál *ã, õ, â*; dán, norvég *ǿ, æ*; román *ă, î, ț, ș*; spanyol *ñ*; lengyel *ó, ś, ź, ż*; szlovák, cseh *ž, š, č, ě, ě, ě*; joruba *ș, ș*; stb. A gyakorlatban azután az AkH. 1954. 282. pontja szerint kellene ezeket is kezelni. („Nyomtatásban, ha nincs megfelelő betű, a mellékjelet elhagyjuk, az alapbetűt megtartjuk.”)

5. Mielőtt a felmerült vitapontokat mérlegelnők, nézzük meg, hogyan áll az ázsiai nyelvek latin betűs írásának, illetőleg átírásának ügye ma ezekben az országokban.

A) Sok nyelv teljesen áttért a latin betűk használatára. Az arab írást hagyta el a török, indonéz, maláj, szuaheli stb.; egyéb írásokat hagytak el a vietnamiak, jávaiak, a madura stb. A latin betűs írásra áttért nyelvek esetében mi (helyesírási szabályaink értelmében) az illető nyelvektől használt helyesírást vesszük át (AkH. 1954. 275. pont).

B) Sok nyelv tért át a Szovjetunióban a cirillbetűk használatára. Ilyen a tádzsik, kirgiz, burját stb., a Szovjetunió kivül pedig a mongol. Írásaikra a mi orosz átírásunkat automatikusan alkalmazni nem lehet, egyenként kell megvizsgálni őket.

C) Egyes fontos idegen írásrendszerű nyelvek hivatalos latin betűs átírást vezetnek be: Kínában hivatalosan is elfogadták a latin betűs ábécé tervezetét, és 1958 óta kísérletileg a gyakorlatban is alkalmazzák. Külföldön — kevés kivétellel — még a korábbi átírási rendszerek tartják magukat. Japánban a múlt század nyolcvanas éveitől használták az úgynevezett „Romaji-Kui” nevű latin ábécét. 1937-ben az ettől néhány pontban különböző „Kokutei-Romaji” átírást vezették be hivatalosan. 1945 után ismét a régebbi rendszer terjedt el kül- és belföldön egyaránt. Indiában aránylag egységes átírás alakult ki, mely a tulajdonnevek tekintetében külföldön is nagy tért hódított, bár hivatalos döntés az átírásra vonatkozóan nincs.

D) Az ókori keleti nyelveket általában nemzetközileg elterjedt latin betűs rendszerek szerint írják át. Szanszkrit, tibeti, mongol, ékírásos szövegek kiadásaiiban — ha nem faksimile kiadásról van szó — legtöbbször nem az eredeti írásjegyeket, hanem a latin betűs átírást alkalmazzák. Az egyiptomi, szír, héber, kínai, arab stb. szövegeket eredeti írásukban szokás publikálni.

E) A nem latin írásos nyelvek legnagyobb részének átírására több átírási rendszert is használnak, de ezek egyike sem jutott kizárólagos szerephez, legalábbis nem a nemzetközi gyakorlatban. Ilyenek az arab, a héber írásos nyelvek stb.

6. Mindezeket a tényeket és érveket figyelembe véve, véleményünk szerint a vitás kérdéseket a következőképpen lehet megoldani: Két szempontot érvényesítünk. Egyrészt a Helyesírási Főbizottság határozata szerint a magyar szempontból fontos nyelvek átírását kell kidolgozni. Másrészt figyelembe vesszük azt, hogy hogyan áll a nyelvek átírásának ügye hazájukban és világszerte. Ezek értelmében:

A) A szűkebb magyar ábécé betűivel és hangértékeivel át kell írni egy idegen írásrendszerű nyelvet, ha fontos — és ha nincs kialakult latin betűs írása (pl. koreai, laoszi stb.) —, vagy ha latin betűs átírása van is, de azt a nemzetközi gyakorlat nem vette át (pl. a kínai ma vagy az arab írású nyelvek stb.). Az átírási rendszer mintájául a már elkészült szabályzatok szolgálhatnak. Az átírási szabályzatban fel kell tüntetni a tudományos, az orosz, német, angol, francia átírást is, tekintve, hogy főleg ezek közvetítésével jutnak hozzánk ezek a szavak. Tudományos munkákban, igényesebb népszerűsítő munkákban, jelentősebb szépirodalmi kiadványok jegyzeteiben nemzetközi tudományos átírás használatát engedélyezni kell, ha az adott nyelv esetében ilyen létezik.

B) Ha egy nem latin betűs nyelvnek olyan honi hivatalos átírása van, melyet a legfőbb latin betűt használó nyelvek (angol, francia, német) is átvesznek, helyesebb, ha mi sem ragaszkodunk saját átírásunkhoz. Megközelítőleg ebben a helyzetben van ma a japán, és ehhez közeledik a kínai és az indiai nyelv.

C) A legnehezebb az ókori keleti írások kérdése. Tekintettel arra, hogy az ezekből érkező szavak száma aránylag csekély, és ezek is inkább csak szakmai környezetben fordulnak elő, átírásukra a tudományos átírási rendszereket megtarthatjuk. A belőlük származó közismert szavakat természetesen magyarosan írjuk. A helyesírási szabályzat alapján — fontossága miatt — az ógörögöt az újjöröggel együtt nem ebbe, hanem az első csoportba kell sorolnunk.

7. Még egy fontos kérdést kell megvizsgálnunk, mégpedig azt, hogy az átírásnál a kiejtett vagy a leírt idegen nyelvi alakot vegyük-e alapul, — azaz, hogy a transzkripció vagy a transliteráció elvét kövessük-e? Az AkH. 1954. már idézett része szerint „a hangalak mellett az idegen betűsört is igyekeznünk figyelembe venni.”

A nehézséget az okozza, hogy a szó vagy tulajdonnév kiejtése és a leírt betűkkel rögzített hangsor nagyon sokszor nem fed egyaránt. Az írásképzet konzervatívabb a beszélt nyelvnél, sokszor már elavult hangállapotot tükröz. A bengáli helyesírás például szigorúan megkülönbözteti a hosszú és rövid magánhangzókat, holott a beszélt nyelvben a magánhangzók hosszúságának már semmi megkülönböztető szerepe sincs. — Még nagyobb az eltérés a tibeti írott és a mai beszélt nyelv között. Az angoléhoz némileg hasonlóan a tibeti nyelv helyesírása sok századdal ezelőtti hangállapot maradványait őrzi. A házai nyelvjárásban a ma *kalön*-nek ejtett szót (jelentése 'miniszter') *bka-blon*-nak átbetűzhető betűsorrall írják le. A *bka-gsagsz* ('minisztertanács') írott alakot *kasag*-nak ejtik.

Nehezíti a helyzetet, hogy az idegen írások közvetítésével hozzánk érkező szavak néha az írott, néha a beszélt nyelvből erednek.

Ha már átírunk, természetesen helyesebb lenne, ha mindig az ejtett alakot vennők alapul. Ennek azonban akadályai vannak. Először is az ejtés általában nem egységes, egységesítő normája csak az „irodalmi” írott nyelvnek van; nyelvjárások figyelembevétele lehetetlen zűrzavarhoz vezet. Másrészt az írott alakból az ejtettet nemegyszer csak alapos nyelvi és nyelvtörténeti ismeretek birtokában lehet megállapítani, tehát jelentősebb eltérés esetén az átírás nem automatizálható.

A körülményektől függően a következőképp kell tehát eljárunk:

A) Ha egy írásrendszer pontosan vagy jelentéktelen eltéréssel tükrözi a kiejtést, átbetűzzük. Ez egyben fonetikus átírást is jelent.

B) Ha a beszélt nyelv lényeges pontokban különbözik az írott formától, de a különbségeket egyszerű szabályokban össze lehet foglalni, akkor ezek alapján kiejtés szerinti átírást készítünk. Például a hindi nyelvben könnyen meghatározható fonetikai feltételek közt az *a* magánhangzó kiesik. Ezt az ind írás nem jelöli, de a mi átírásunk igen.

C) Ha az írott és a beszélt nyelv közti különbség nagy, és összefüggésük bonyolult — kényszerűségből —, a forrás természete szerint a megadott írott nyelvi vagy beszélt nyelvi alakot írjuk át, mert a másikat nem tudjuk kikövetkeztetni. A szavak azonosítását legtöbbször csak a szakemberek tudják elvégezni. Ha forrásunkban mindkét alak szerepel, adjuk meg mi is mindkettőt. Például *bka-blon*, ejtsd: *kalön*.

8. Ezek volnának hát azok az elgondolások, amelyek szerint a fontosabb idegen írásrendszerű nyelvek részletes átírási szabályzatait ki kell dolgozni. Kérjük mindazokat, akik szakmailag vagy gyakorlatilag a kérdésben érdekeltek, hogy kiegészítő vagy módosító észrevételeikkel támogassák a megkezdett munkát.

BETHLENFALVY GÉZA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Az adalékok a Gyulai Állami Levéltárból valók, kevés kivétellel a XVIII. századból. A MNy. LVII, 486. közöltekén kívül a következő rövidítéseket használok: ir. = irat, jk. = jegyzőkönyv, kurr. = kurrens (körözőlevél), mell. = melléklete v. mellett, sz. = számadás, B. = Békés, Gy. = Gyula, Mb. = Mezőberény, Mgy. = Magyargyula, Ngy. = Németgyula, S. = Sarkad.

agát kö 'achát' 1808: EtSz. — 1769: „egy *agát köbüll* tiszta Aranyban foglalt *Pixis*” (k. ir. 217).

ajtoragasztó vő. 1787: NySz. — 1755: „*Ajto ragasztónak* három fakert és egy *Szelementarto Agosért* fiz[ettünk]” (k. ir. 51).

akta 1803: EtSz. — 1723: „Nemes Vrgye azon *actakat* Copialiter [másolatban] Communicalta” (k. ir. 139) | 1728: „a Főlséges Consiliumnak elmúlt esztendőre való *Actakat* fölneem kuldhettem” (k. jk. III, 35).

alkalmatosság 'utazásra fogadott jármű' 1838: Tzs. — 1771: „azert magának *alkalmatossagot* fogadott, . . . mentek Tornyá fele” (t. ir. 4) | 1772: „az *alkalmatosság*h egy . . . ovit *Logos kocsi* volt” (k. ir. 8).

ambitus 1835: EtSz. — 1800: „*recroutazáskor* a Tanátsházban, . . . [az] *Ambituson* [gyertya égett]” (Mgy. sz. 130).

[*anglia* 'angol posztó' 1872: MTsz.] *angliaposztó* 'ua.' — 1724: „Egy nyestes *Anglia posztobul* való jo kalpak” (k. ir. 108) | 1724: (uo. más adat is) | 1766:

„*Anglia zöld Posztóbúl*” (k. ir. 143) | 1781: „vörös *Anglia Posztobol* való ... Nadrágban ... szőkött el” (k. ir. 232, h. r.) | 1783: l. *kamizola*.

áperie 'nyíltan' 1835: EtSz. — 1717: „eő kegyelmének *aperte* exponállya, hogy ... a Nemes Vgye [az ökörtartást] magára nem assummálhattya” (k. jk. I, 171).

aprehendál 'rossz néven vesz' 1835: EtSz. — 1731: „az hegedős Mihok beszid kesztt találta nékie mondan[i], hogy attyafia lenne [,] az pediglen igen *aprehendalta* hogy hegedős Mihok magát attyafianak valotta lenni” (k. jk. III, 582).

apróköltés 'himlőhelyes' 1862: CzF. — 1748: „Szőke *apro költés*, kicsiny menyecske” (k. ir. 13, h. r.) | 1750: „*aprokötés* Abrázatu” (k. ir. 100, h. r.) | 1771: „*apro költés* Abrázatu” (k. ir. 280, h. r.).

apszec 'lábbeli sarka'; vő. *opszesz* 1895: MTsz. — 1744: „Hogy ha pediglen kordovanybul ... *abszecz* ... csináltattya [a csizmát]” (k. ir. 110).

armás 'fegyveres hajdú, csendlegény' 1572: EtSz., 1716: MNy. LVII, 486. — 1795: „hogy a Tolvajokat nyomba üldözhessék: ... ezen Megyében nyóltz lovas *Ármás* vagy is *Pusztai kutona* állittatik fel, az az minden *Comissarius* melle négy, négy” (Mb. kurr. jk. 14) | 1795: (uo. más adatok is).

arnót 1708: EtSz. — 1753: „Görögül, olául, és *árnotúl* tudó” (k. ir. 125, h. r.).

áskálódik 1757: MNy. XL, 245. — 1771: „mint hogy az ot lévő Biróhoz ... szolgálatban nem állottam *áskálódott* ... utánnam” (t. ir. 1—A).

auscugális 'kontójegyzék' 1833: EtSz. — 1798: l. *csippel-csuppal* a. | 1798: (Mb. kurr. jk. 4).

ausz cigli 'ua.' — 1799: „Író szerszámra *Auszigliken* kívül” (Mgy. sz. 14) | 1800: „Jámbor Kerékjártónak *Außiglijára*” (uo. 47).

ausz cugel 'ua.' — 1773: „Lakatosnak *Auszugellye* szerint” (k. ir. 282) | 1773: „Asztalosoknak *Auszugelek* szerint ... fizetődöt” (uo.).

avitt 'avult, ócska' 1780: MNy. LVII, 486. — 1750: „hoszszu *Óvét* szűrben” (k. ir. 100, h. r.) | 1753: „*ovét* vörös rokás mentét ... visel” (k. ir. 125, h. r.) | 1771: „hoszú *ovét* szűrbe ... ugrott el” (k. ir. 266, h. r.) | 1771: „az fején viseltt *avétt* kalap lévén” (k. ir. 280, h. r.) | 1772: „*ovit* Logos kocsi” (k. ir. 8) | 1777: „*avét* ... szűrőkben ... szőkött-el” (k. ir. 169, h. r.) | 1781: „újjas *ovét* kék Kőpönyegben ment-el” (k. ir. 35/1782, h. r.).

avittos 'kissé avult, ócska'. — 1773: „*avétos* fekete bugyagoban, és *Czipőben* ugrot ell” (k. ir. 149, h. r.).

bádogos mn. XVIII. sz. 2. f.: EtSz. — fn. 1765: „*Bagyogossok*” (k. ir. 72/1766. 34) | 1795: „Nagy Szombati *Bádogos* Neuhold János” (Mb. kurr. jk. 38).

bagazia 1544: EtSz. — 1777: l. *kötő* a.

bagolysüveg 1838: Tsz. — 1763: „téli *bagoly süveget* [viselt]” (k. ir. 31, h. r.) | 1770: „*bagol-süvegben* ... ugrott ell” (k. ir. 14, h. r.) | 1772: „prémes mentéje, *bagoly süvege*” (k. ir. 136, h. r.).

bagósüveg 1838: MTsz. — 1772: „El vitt magával egy ... *Bagó süveget*” (k. ir. 150, h. r.) | 1774: „Láibliban, *Bagó süvegben* mentel” (k. ir. 85, h. r.) | 1778: „fekete *bagó süvegben*” (k. ir. 27).

bakter 'éjjeli őr' 1781: MNy. LVII, 486. — 1772: „azt vélte, hogy valóságos *Bakter* légyen” (t. ir. 3).

bandzsál XVIII. sz. v.: EtSz. — 1781: „Egyik szemire *bausal* [o: *bansal*]” (k. ir. 17) | 1784: „ball szemére keveset *banisal*” (k. ir. 372, h. r.).

barhet 'barhent'. — 1763: „*Barchet Laibli*” (k. ir. 133) | 1765: „*Barchétbül* vagy *flanélbül* csinált újjas *lajbliért*” (k. ir. 72/1766. 11).

barlang 'tolvajtanya' 1862: CzF. — 1795: „Kortsmaját, melly nem egyéb a rosz emberek *barlangjánál*, le rontani ... nem akarná” (Mb. kurr. jk. 10) | 1795:

„Miképpen kellessék a Haramiakat üldözni, az ő Tanyájokat, vagy *barlangjokat* körül venni” (uo. 21).

batiszt 1790: SzófSz. — 1763: „Viragos *Batisztul* való keszkenyő” (k. ir. 133, h. r.).

bavarus 'bajor' vö. EtSz. *bajor* és *babarus* a. — 1763: „*Bavarus* Graiczár” (k. ir. 133, h. r.).

[bebeg] 'dadog' 1803: EtSz.] *bebegő*. — 1757: „*bebegő* vastag beszédű” (k. ir. 100).

becstelen, vö. Nyr. LXXXVI, 446. — 1803: „a maga *böstelen* illetlen cselekedésével” (Mgy. t. jk. 112/a).

becstelenítés. — 1803: „illetlen mondásokkal s *bestelenítésekkel*” (Mgy. t. jk. 155).

becstelenség. — 1774: „a terhemet mindenek előtt tagadtam, és azt azon okból [tettem], hogy abból származandó *bestelenségemet* ell mellőzem” (k. ir. 17: egy megesett lány vallomásában).

bejárópénz. — 1781: l. *kántori* a.

bekecs 1823: SzófSz. — 1774: „kék *Bekesben*-is járnai szokott” (k. ir. 22, h. r.) | 1776: „új... *Bekess* vörös Béléssel” (k. ir. 186) | 1781: „Szürke Poszto *Bekesben*... szőkött el” (k. ir. 232, h. r.) | 1782: *bekecs* l. *felber* a. | 1783: „Bárony hajtokájú *Beketsbe*... járt” (k. ir. 360, h. r.).

bélyeg, vö. MNy. LVII, 486. — 1755: „[A lovak] két *Billeg* forma közül edgyikkel... meg vannak *billegezve*” (k. ir. 47, h. r.) | 1760: „ezen [a lovon] sincs sem jegy, sem *belyag*” (k. ir. 107) | 1760: (uo. más adat is) | 1781: „két *béllyog* van rajta” (k. ir. 189, h. r.) | 1783: „Két Lova... az elsőn K. L. *Billyeg*” (k. ir. 333, h. r.) | 1784: „mind az háromon az Varos *béllegje* van” (k. ir. 427) | 1784: „[A ló] bal Czombjan A *bülleg* van sütvé” (uo.) | 1795: „idegen *bellyeg* süttetvén réájok” (Mb. kurr. jk. 10).

[béllyegez] *megbéllyegez* MNy. LVII, 486. — 1755: „[A lovak] *meg* vannak *billegezve*” (k. ir. 47, h. r.) | 1795: „az olyan Marhák vesznek el, melyek nintsenek *meg bellyegezve*” (Mb. kurr. jk. 10).

bélyegzés. — 1770: „Marháknak *bélyegzésérül* el maradtam” (t. ir. 1—45/1769) | 1795: „*bellyegzés* idején, minden Lakossai Marháinak pofáját azzal [a bellyegvassal] *meg bellyegerztethesse*” (Mb. kurr. jk. 10).

bélyegtelen. — 1783: „Lova... *billyegtelen*” (k. ir. 333, h. r.) | 1784: „*Fakós* sárga Kancza *bélyegtelen*” (k. ir. 479).

betegszik 1807: MÁRTON. — 1758: „a marha nem döglik, s nem *betegszik*” (k. ir. 58).

megbetegszik. — 1780: „Minden szabadsággal lévő Katona ha *meg betegszik* a leg közelebb fekvő Regement Ispotájában bé vétetődik” (k. ir. 25, h. r.) | 1783: „Mikor valaki ezen Czéhbéli Mester Emberek... között... *meg betegszik*” (k. ir. 191).

betyár 1754: SzófSz. — '(Főleg szolgálat nélkül kóborló, dologkerülő) pásztorlegény'. 1753: „régén akasztófát érdemlett circ[iter] tizenöt, tolvaj rosz Vásárhelyi *betjárok*” (k. ir. 88) | 1758: „Én loptam [a lovakat] Komlós alúl István névű *betyárral*” (t. ir. 2) | 1775: „azok [a szolgák] a kik *Rideg*, vagy *Bettyár* név alatt henyélnék, és a szolgálattal kerülnek” (k. ir. 199) | 1775: „Pastoribus et vagabundis quibusvis communiter *Betyár dictis*” (k. ir. 232, a helytartó tanács 4698. sz. rendeletében) | 1795: „a *Betyárok*, kik a meg szűnés nélkül való kóborlásban gyönyörködnek, Passust váltván szabadon ne kóborolhassanak” (Mb. kurr. jk. 7) | 1795: „a *Betyárok*, kiknek semmi bizonyos életke modja nintsen... sok lo lopásokat visznek véghez” (uo. 16) | 1795: „az efféle Tolvajságok... a pusztákon magok a pásztorok s más kóborló *Betyárok* által esnek” (uo. 2) | 1795: l. *függetlenség* a.

betyárkodás 'szolgálat nélkül létel'. — 1799: „minden Helységben *Betyárságban* állandó szolgálaton kívül élni... tapasztaltatnak, mely *betyárkodásoknak* majd több ilyen félek lesznek a következesei” (Mb. kurr. jk. 51).

betyárkodik 1808: SzófSz. — 'Szolgálat nélkül él; henyél' 1759: „Halason is Takács Mihálynál [a vendégfogadósnál] míg pénzünkben tartott *betyárkodtunk*” (t. ir. 5: vásári tolvaj vallomásában) | 1770: „taval pedig a hazanban voltam, onnet Visza gyöve-telemel a télen *betyárkodtam* mivel betegség voltam” (t. ir. 1) | 1777: „alatson barna legény, ki leg-inkább *betyarkodott*, és kőborlott s tolvajkodott” (k. ir. 117, h. r.: Kiskunfélegyháza).

betyárkodó 'szolgálat nélkül élő'. — 1799: „ezen *betyárkodó* személyek, holmi zugoly, és fére való helyeken öszve gyűlnek, esznek, isznak, *dobzolodnak*” (Mb. kurr. jk. 51).

betyárlegény. — 1765: „bizonyos Kintses Istvány *betyár legéntül* terhbe estem” (t. ir. 2) | 1765: „azon három lovat nevezett... [csikós] küldötte Csavecz András *Betyár Legény* által” (t. ir. 3) | 1771: „Ki volt Tarsod... Köles takarasha? — Felleségem és egy fekete Gubas János Nevü *betyár legin*. — Hova let azon *betyár legin*? — a reszet meg ita s azt se tudom mikor s hová let” (t. ir. 4).

betyárság XVIII. sz. 2. f.: NySz. — 1799: „a... szolgálatra való személyeknek, a *betyárságban* és szolgálaton kívül való élés meg ne engedessék” (Mb. kurr. jk. 50) | 1799: l. *betyárkodás* a.

[*biccen* 1792: SzófSz.] *biccenő*. — 1772: „az jobb lábára kevéssé *Biczenő* formán lép” (k. ir. 150, h. r.).

bikás 'a bika gondozója' 1757: MNy. XLV, 216. — 1797/1798: „a *Bikás* számára vett két fa velláért” (Mgy. sz. 87).

biliárd 1803: EtSz. — 1797: „a Kávé házban lévő *Billiard*” (Ngy. ir. 1797. dec. 23.).

[*biliárdoz* 1807: SzófSz.] *biliárdozó szoba*. — 1786: „egy *piliártozó szobán* kívül” (B. kurr. jk. II, 12).

birkás 'birkapásztor' 1781: MNy. LVIII, 500. — 1765: „*Birkását* agyon vervén el Bujdostak” (k. ir. 54).

birkásbojtár. — 1780: „*Birkás Boitár*” (k. ir. 197, h. r.).

[*bizonyodik*] *rábizonyodik* 1787: NySz. — 1768: „egy pulykának lopásában bé léven vádolva, jól lehet *red* nem *bizonyodott*,... meg csapatta” (k. ir. 156).

bíztaban. — 1770: „azon *bisztomban* vagtam 38 Ölfát” (k. ir. 162/1769. 20) | 1770: „ugyan azon *bisztaban* kaszaltis” (uo. 16).

bodor 1782: MNy. LVII, 486. — 1764: „[Haja] valamintire *bodor*” (k. ir. 112, h. r.) | 1770: „fekete *bodor* hajú” (k. ir. 103, h. r.) | 1775: „nagyra vörös *bodor* hajú” (k. ir. 192, h. r.).

bodros 1764 el.: NySz. — 1762: „*bodros* hajú” (k. ir. 86, h. r.) | 1772: „haja... a fejketője alol a Ket homlokára *Bodrossan* ki áll” (k. ir. 150, h. r.).

[*bodroz* 1808: NySz.] *bodrozott*. — 1784: „elejen... slajerral *bodrozott* fékető” (k. ir. 4/1785). — *kibodrozott* 1784: „tafatával *ki bodrozott fékető*” (uo.).

bodzás 'kisebesedett' 1838: MTsz. — 1780: „egyik lábo *bodzás*, azaz közinsegesen sebes szokott lenni a Szárán” (k. ir. 10: Zalaegerszeg).

[*boglyáz* 'boglyát rak' 1787: MNy. LVIII, 500] *boglyázó*. — 1775: „*Boglyázóknak* az lészen napszámra az fizetése mint a kaszásnak” (k. ir. 173) | 1775: „*Boglyázónak*, es petrencze hordónak” (k. ir. 173 és 199).

bognár 1770: MNy. XLVI, 93. — 1765: „*Bognárok* vagy *Kerékjártók*” (k. ir. 72/1766. 14) | Családnévként 1750: *Bognár József*” (t. ir. 2).

[*bojtolódzik*, vö. *bojtorkodik* 1628: EtSz.] *belebojtolódzik* 'beleköt'. — 1774: „*a Verbunk a Csapszéken belé bojtolocván . . . rajta tizenkét Rh. ftokat húzott*” (k. ir. 80: Békés).

bollos fn. 1808: SzófSz. — 1755: „Vastag György Görög *Botosunknak* hársköteleként fizett[ünk]” (k. ir. 51: Orosháza).

bordósip, vö. *duáberdő*.

borhűvőstő 'borhűtő' 1635: OklSz. — 1765: „*Bor hévesítő Dása*” (k. ir. 72/1766. 30).

boroskás 'kissé boros, kissé ittas'. — 1758: „*eő soha arra nem emlékezik hogy beszéllette volna, mert boroskás volt*” (t. ir. 7).

bozót 1784: SzófSz. — 1770: „*kaszálhatunk holmi nádas Csadét a Bozótban*” (k. ir. 162—2/1769. 31) | 1770: l. *csádé* a.

bögő csöddör 'kimustrált csöddör'. — 1797: „*ki heréltetett, és Thuri . . . Vásárkor el adott Bögő Tsöddörért*” (Mgy. sz. 3) | 1797: „*A város rokkant bögő Tsöddörének ki hereléséért*” (uo. 19).

briliántkő 1790: NySz. — 1769: „*Zafir kövü gyűrűtt, kiben két drágo Brilliant kö vagyon*” (k. ir. 217). — Vö. *perlant*.

briliántos 1790: EtSz. — 1780: „*két Briliántos Gyurü*” (k. ir. 10) | 1780: *Briliantos* (uo.).

brüsszler 'brüsszeli kelme'. — 1776: „*Aszonynak való új Téli Bunda Megy szin Brüsslerbü*” (k. ir. 186). — Vö. 1775: „*Blau Bräfler zeuchen es Leibel*” (k. ir. 9, h. r.). Vö. *priszler*.

buckos 1781: MNy. LVII, 487. — 1772: „*vastag, buczkos ábrázatu*” (k. ir. 8, h. r.).

budai bőr. — 1735: „*egy pár Budai bőrbül valo Csizma*” (k. ir. 65—10/a) | 1735: *Budai bőr* (k. ir. 65—10/b és 10/d) | 1744: „*Budai vagyis borju bőrbül valo fejelés*” (k. ir. 110) | 1781: „*A csizmadiáknak egy pár Budai bőr . . . csizmaért fizetődik 2. fl.*” (k. ir. 128) | 1781: (uo. más adat is).

bugyelláris, alakv. *pugilláris* 1681: SzófSz. — 1763: „*Uj Pugillaris*” (k. ir. 133, h. r.) | 1786: „*Vásárhellyi határban talált jegyző könyvnek (:Pugillarist:) le írása*” (B. kurr. jk. 5).

bujdosólegény 'vándorló mesterlegény'. — 1767: „*bujdosó legény*” (k. ir. 13).

bunkó 1792: SzófSz. — 1750: „*egy botot bunkojánál fogva tartván kezébe*” (t. ir. 2).

bunkós 1807: MÁRTON. — 1770: „*som fa pálczának bunkós végével . . . verettette*” (t. ir. 1—47/1769).

bunkósbot 1741: NySz. *bunkós* a. — 1750: „*egy somfa bunkos bot*” (t. ir. 2) | 1766: „*mind a négynek bunkos bot kezében*” (k. ir. 139, h. r.). — Vö. *bünnkös* s.

burkus 'porosz' 1768: MNy. XL, 61, alakv.: *burgus* 1757: uo. — 1744: *Burgusok* (k. jk. 1745, 74) | 1745: „*Burgus Uramnak . . . revancsott adott*” (uo. 75) | 1758: „*az Burgus*” (t. ir. 5) | 1758: „*ha a Burkus ell jön, meg tanittya az Urakat*” (uo.) | 1758: „*a Burkus Bécsben fell s alá jár*” (uo.) | 1763: „*Iskatula benne livő 26 garas Burgus Bavarus Graiczáral*” (k. ir. 133, h. r.) | 1774: „*A ferfinak . . . egy kised és igen rövid Burkus Karabéllya*” (k. ir. 22, h. r.) | 1779: „*meg lötték a Burgus háboruban a Lábát*” (k. ir. 22).

Burkusország 'Poroszország' 1791: MNy. XL, 61. — 1784: „*születtetett Burkus Országban*” (k. ir. 479).

budas, vö. *busa ökör* 1686: Etsz. — 1762: l. *pörge* a.

butélia 1796: EtSz. — 1770: „*l Butelia rosolis*” (k. ir. 57) | 1770: (uo. más adatok is).

b ü n k ö s, vö. *bü nk ö sbot* 1756: OklSz. — 1770: „*bü nk ö s* som fa páltzával vertek” (k. ir. 162—2/1769. 16). — Vö. *b u n k ö s*.

c e t k é n y 'a vizimalom kikötésére szolgáló kötelék' 1825: EtSz. — 1766: „A *Czetkén* ell szakad[t]” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely) | 1766: „Két *Czetkén* ell szakatt” (uo.).
c i b a k 'kétszersült' 1800: EtSz. — 1770: *Czipok* (k. ir. 57).

c i g á n y z a b l a 'közönséges zabla' 1840: MTsz. — 1765: „paraszt kantár *Czigan Zablára*” (k. ir. 72/1766. 7).

[*c i m b o r á s o d i k*] *összecimborásodik*. — 1765: „*öszve czimborásodván, magok szörü* rosz emberekkel” (Mb. kurr. jk. 7).

c i n á b o r 'sovány' 1790: MNy. XXXIII, 16. — 1771: „vékony Termetü, *Czinábor* ábrázatu” (k. ir. 266, h. r.).

c i n g r á t 'Kannenkraut' 1878: MTsz. — 1800: „a gazdasszonynak edényt mosni való *Czinkrauta*” (Mgy. sz. 81).

c i p e l l ő 1763: EtSz. — 1750: „kék strinfliben és *Czipellőben* [jár]” (k. ir. 14, h. r.) | 1750: „*Czipellőben* járt” (k. ir. 100, h. r.) | 1763: „Ezüst Csát férfi *Czipellőre* való” (k. ir. 133, h. r.) | 1771: „magas sarku *Czipellőt* . . . hordoz” (k. ir. 266, h. r.) | 1777: „*Czépellőbe* szököt el” (k. ir. 6, h. r.).

c i p e l l ő s XIV. sz. 2. f.: SzófSz. — 1765: „legh jobb borjú bőr fekete *czipellősnek* való” (k. ir. 72/1766. 2) | 1772: „fehér Harisnya, és fekete *Czipellős*” (k. ir. 285, h. r.).

c i p ő XVIII. sz. 1. f.: EtSz. — 1744: „Aszonynak valo egy par *czépü*” (k. ir. 110) | 1744: „Gyermeknek Fekete burbúl *czépü*” (uo.) | 1773: l. *avittosa*.

c i p ő k 1783: EtSz. — 1744: „Férfi *czépők* Fekete Bürbúl” (k. ir. 110, 4) | 1783: „szekfü szín Strinflibe, *Czipokbe* . . . el-szökött” (k. ir. 358, h. r.).

[*c i r k u l á l* 'köröz' 1835: EtSz.] *c i r k u l á l t a t* 'köröztet'. — 1740: „eő Föl-séghe . . . maga klgmes Intentióját . . . az egész országban . . . *circuláltatta*” (k. ir. 27).

c i v a k o d á s. — 1767: „*czivakodás* közben” (k. ir. 201) | 1768: „*czivakodást* vin-nének véghez” (k. ir. 201).

c i v a k o d i k 1780: SzófSz. — 1750: „Halotta, hogy mindétig *czivakottak*” (t. ir. 2).

c i v i s Jókaiából: EtSz. — 1766: „Mind ezekre, azt feleli említett Foris András becsületes *Civisünk*” (t. ir. 7: debreceni bizonyosságlevélben).

c i v ó d i k 1792: SzófSz. — 1768: l. *osztózódik* a.

c o l 1874: MTsz. — 1757: „Csinaltam három Ablakott 16-at *Czolak* szellessegere” (k. ir. 50) | 1765: „12. *czol* hoszszú” (k. ir. 72/1766. 29).

c o l o s. — 1783: „hat *Czólos*” (k. ir. 213, h. r.).

c o m b o s 1781: MNy. LVII, 487. — 1761: „magas, testes, vállas és *czombos* [legény]” (k. ir. 88, h. r.).

c o p f 1816: EtSz., alakv.: *caff* 1803: NySz., *cof* 1780: MNy. LVII, 487. — 1769: „rövid bajjuszú, *Czopffot* . . . visell” (k. ir. 255, h. r.) | 1775: „a haját Pántlikába *tzaffba* viseli” (k. ir. 36, h. r.) | 1776: „Fekete Haju, Hosszu be Fonyot *Czofban*” (k. ir. 103, h. r.) | 1782: „*vendég czopffot* hordoz” (k. ir. 360, h. r.).

c s á d é 1616: NySz. — 1770: „engettek a *Bozótban* holmi *tsádét* kaszálni” (k. ir. 162—2/1769. 30) | 1770: „kaszáthatunk holmi nádas *Csádét*” (uo. 31) | 1770: l. *v o n t a t ó a*.

c s á d é s 1791: NySz. — 1770: „sombikok közt kaszaltam holmi *Csádés* szénát” (k. ir. 162/1769. 10) | 1770: „eladtam két bogja *Csádés* szénát” (uo. 9) | 1770: „Kaszalo *Csádés* Nyilasomat harmadévé el adtam” (uo. 18).

c s á d é s z é n a. — 1770: „Sombékok közt kaszalt 3 boglya *Csádé színát* hogy el adtam . . . *szina birt* füzettem az Vrasagnak 3 Mariast” (k. ir. 162/1769. 15).

csajkos 1782: MNy. LVII, 487. — 1786: „jobb lába *Csáikós*” (B. kurr. jk. 4).

csákó 'a süveg csákója' 1734: MNy. LVII, 487. — 1748: „fekete Pantlikával be szegett fekete süvege, nagy széles vöröss Pantlika a *csákoja* alatt” (k. ir. 13, h. r.) | 1749: „Pileum Hung[ari]eum cum longo *Csákó* usque Supercilium gestare asvetus” (k. ir. 5, h. r.) | 1751: „fekete *Csákó* nélkül süveget szemére le tolva visel” (k. ir. 97, h. r.) | 1762: „magyar hoszu *csakoval* való süveget visel” (k. ir. 86, h. r.).

csákó 'csákóssüveg' 1763: EtSz. I, 811. — 1763: „*Csákóban*, Szúrben ... járt” (k. ir. 31, h. r.).

csákóra 1638: EtSz. I, 813. — 1755: „fekete süveget hosszan keskeny *csákora* hordoz” (k. ir. 47, h. r.) | 1764: „fekete kiss *Csákora* metzett süvegben” (k. ir. 112, h. r.).

csákóssüveg 1729: MNy. LVII, 487. — 1748: „fekete *Csákos-Süveghe*” (k. ir. 13, h. r.) | 1749: „Pileum Nigrum vulgo *Csákos Süveg*” (k. ir. 5, h. r.) | 1764: „bé türt *tsákos* fekete viselt *Süvegben* ... szökött-el” (k. ir. 32, h. r.) | 1774: „fekete vékony hoszu *csákós süvegben*” (k. ir. 210, h. r.).

csákóssüveg, vö. *csákóssüveges* MNy. LVII, 487. — 1742: „Fekete *Csako Süveghe*” (k. ir. 11) | 1743: *csákó Süveghe* (k. ir. 65, h. r.) | 1765: „hasétott hoszu fekete *Csákó süvege* vagyon” (k. ir. 162, h. r.) | 1772: „Kopott *Csákó süveghe*ben ... szökött el” (k. ir. 155, h. r.).

csapász 'nyomon követ' 1830: EtSz., alakv.: *csapáz* 1831: uo. — 1753: „tus-tént utánna menván Embereink az Vasas kotsiának nyomását, hogy foll [= föl] vették éppen a Marus folyo Viziig, ugymint Szemlakig *csapászták*” (k. ir. 118) | 1753: „a merre *csapásztuk*” (uo.).

csaplároskodik 1792: EtSz. — 1764: „velem az Urassagh Csapszékin *Csaplároskodik*” (t. ir. 4) | 1766: „Endrőden 2. Esztendeig *Csaplároskottam*” (t. ir. 5).

csapóst 'csapósun'. — 1799: „ezen Búza *Csapóst* mérődött” (S. diarium 101).

csapva 'ua.'. — 1723: „Zabbúl pediglen hétt ... Posonyi véka *csapva*” (k. ir. 124).

csárdás 'a csárda korcsmárosa, csaplárosa' 1838: Tzs. — 1755: „azon *Csárdás-sal* öszve veszett” (k. ir. 1) | 1756: „az mostani *Csárdás* jelen vala” (t. ir. 4) | 1771: „az Csorvási Pusztán lévő *Csárdás* ... igazított oda” (k. ir. 375).

csárdásné. — 1769: „utánnok jött a *Csárdásné*” (t. ir. 6).

csécses 'himlőhelyes' 1792: EtSz. — 1777: „*csécses*, barna Ábrázatu” (k. ir. 169, h. r.: Zala m.).

cseledszoba 1838: Tzs. — 1774: l. *hálál a*.

cserzett, vö. *cserzett bőr* 1767: NySz. — 1775: „tel [= fél] bőr bocskorra *cserzettből* adassék” (k. ir. 173) | 1775: „egy pár *Cserzett* bocskora ... lészen” (k. ir. 199).

cserzővarga 1838: Tzs. — 1762: *Cserző Varga* (t. ir. 3) | 1781: *Cserző Vargák* (k. ir. 128).

csikar 1784: SzófSz. — 1795: „Az Haramiák ... a Molnárokra ... szoktak ütni, hogy töllök eleséget *csikarhassanak*” (Mb. kurr. jk. 22).

csikóskodik 'csikósként szolgál'. — 1771: „Vásárhelyen szokott ... *csikoskodni*” (t. ir. 1—A).

csimbók 1780: MNy. LVII, 488, alakv.: *csombók* 1755: SzófSz. — 1762: „két *csimbókra* viseli az haját” (k. ir. 29, h. r.) | 1762: „két *tsombókra* viseli az haját” (k. ir. 3, h. r.) | 1771: „két felül *tsombókot* visel” (k. ir. 358, h. r.) | 1774: „két felől *csombókot* szokott kötni a hajan” (k. ir. 51, h. r.) | 1777: „fekete hajú, a mellyet két *tsombókba* fel-sodoritva visel” (k. ir. 117).

[*csimpolya* 1838: MTsz.] *csimpolyás*. — 1775: „Forman Lup, v[el] Hegedüs Lup, v[el] *Csimpojas* Lup” (k. ir. 177: Arad m.).

[*csip-csup* 1838: Tzs.] *csippel-csuppal* 'apródonként'. — 1798: „a Tiszt urak... Relatióikat [‘jelentéseiket’], a mester Emberek... *Auscugalisokat* nem egyszerre, hanem *Csippel-Csuppal* adják be” (Mb. kurr. jk. 3).

csobány 'ívóedény' XV. sz. e.: KNIEZSA, SzlJsz. — 1724: „Egy öreg *Csobány* 25 Iczés” (k. ir. 108) | 1773: „vas abroncsos *csobány*” (k. ir. 278).

csókolkozik 'csókolódzik' 1807: NySz. — 1755: „tánczolván együtt *csókolkosztak*” (t. ir. 1).

csomó 'csimbók'. — 1752: „kondor hajú, két *Csomora*” (k. ir. 119, h. r.) | 1755: „ket felől *csomóban* viseli az haját” (k. ir. 121, h. r.) | 1771: „hosszu fekete haja vagyon, melyet leg inkább két *csomóban* szokott viselni” (k. ir. 374).

csónak, alakv.: *csónik* 1862: CzF. — 1766: „*Csonikjában* egy malom kötelet (vetvén)” (k. ir. 166: Csongrád) | 1766: „kötelet vetvén *Csonikjában*” (uo.: Csongrád) | 1766: „*Csonikon* a Láphoz siettek” (uo.: Hódmezővásárhely).

csónakos 1838: Tzs. — 1766: „egy *Csonokosnak*... 34 xr.” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely) | 1766: (uo. más adat is).

csonkahét 1862: CzF., vö. *csonkaheti* 1508: NySz. — 1774: „Gyulán Husvét *csonka hetiben*” (k. ir. 152).

[*csorbul* 1803: NySz.] *csorbulás* é. n.: NySz. — 1770: „Tapasztalom... marham szamanak *tsorbulását*” (k. ir. 162/1769. 10).

csordás gazda. — 1800: „Magyar Városi *Csordás gazda*” (Mgy. sz. 83).

csödör 1521: SzófSz. — 1735: „David Györgynek *Csőder* lova” (k. ir. 65—10/a).

csödörös. — 1800: „Város Majorossának és *Csődörösének*” (Mgy. sz. 37).

csukaszinű 1838: Tzs. — 1776: „*Csuka színű* Liberia poszto Nadrágban” (k. ir. 103) | 1786: „*csuka színű* ujjas köpenyeg” (B. kurr. jk. II, 18).

csuta 'csonka, kurtá (bajusz, szakáll)' 1790: EtSz. — 1754: „kis *csuta* szőke bajsza” (k. ir. 64, h. r.).

csutak 'ua.' — 1754: „szőke *csutak* bajsza” (k. ir. 64, h. r.).

csutka 1807: MÁRTON. — 1786: „A Dohánynak levele... rothat töröt *tsutkájú*... ne légyen” (B. kurr. jk. 6).

[*csüggedez* 1651: NySz.] *kicsüggedez* 'ki-kiesüng'. — 1786: „haja kurtás lévén az kötésből jobb részent *ki tsüggedez*” (B. kurr. jk. 22).

csünk 'csukló, a kézfej forgócsontja'. — 1784: „az jobb kezen *tsünkön* föllyül, sebhely vagyon” (k. ir. 403).

csürhész 1833: EtSz. — 1767: „egy hólnapig *Csürhész* voltam” (t. ir. 2) | 1781: „*Csürhésznek*... minden darabtól 3 xr. [fizetődik]” (k. ir. 128).

csürhészkanász. — 1775: „*Csürhész kanásznak* minden darabtul egy garassa... légyen” (k. ir. 237).

damask 1833: EtSz. — 1774: „*Damask* abrosz” (k. ir. 2², h. r.). — Vö. 1778: „apfelfarbe *damaschkene* Hauben” (k. ir. 3, h. r.).

[*datál* Mikesből NySz.] *datált* 'kelt, keltezett'. — 1717: „3. Julij *dátált*, s. nékem irt Levelét veszem” (k. jk. I, 161) | 1719: „Károlyból die 26 9bris *datált* Excellentiád Levelét... vettük” (k. ir. 1719. dec. 16.).

datáltatott 'ua.'. — 1724: „21. Septembris Anni currentis *dataltatott* keglmes Parancsolatit... vévén” (k. ir. 124).

december 'décunda' 1762: EtSz. — 1778: „Vörös rokával prémzett uj zöld *Decemberben*... szőkött ell” (k. ir. 27) | 1779: „Zöld posztó *Decemberben* (:melly vörös Rokával vagyon meg-prémezve:)” (k. ir. 104) | 1783: „Zöld *Decemberbe*... el-szőkött” (k. ir. 358, h. r.).

deres 1748: NySz. — 1770: „jo vastag páltzával 70^l vagy többet is vágatott rajtam, ugy hogy mások vettek fel a *deresből*” (k. ir. 162—2/1769. 25).

dettó. — 1763: „Virágos Batisztbul való keszkenyő. Koczás *deto*” (k. ir. 133, h. r.).

dezentor 'katonaszökevény' 1880: MTsz. — 1786: „Hlivár János *Dézentor*” (B. kurr. jk. II, 26).

diárium 'a napi munka feljegyzése; pénztári napló' 1835: EtSz. — 1721: „az *Diariumat* Levelemben includálván, ött forint költséghel Expressus katonát fárosztottam Pestre” (k. ir. 54) | 1797: „Tavalyi *Diáriomból* által tétetett passiva adosságok” (Mgy. sz.).

dicsekszik 1808: EtSz. — 1770: „mostis azzal *dicsekszik*” (t. ir. 1).

direktor 1835: EtSz. — 1725: „Generalis Károlyi Sándor *Director* Uram eő Ex” (k. ir. 35) | 1730: „Mélgos Gralis s *Director* Uram eő Excellája” (k. jk. III, 394).

dirigál 'intéz' 1835: EtSz. — 1726: „Meltóztassék azért a T: Nemes Vrgye magát ahoz [a schémához, kimutatásmintához] alkalmaztatni, és a Computusokat [elszámolásokat] a szerént *dirigálni*” (k. ir. 102). — 'irányít' 1743: „nekem irandó Leveleit tudhassa hová *dirigálni*” (k. ir. 152).

disznóteremtette. — 1746: *Disznó Teremtette* (k. ir. 25) | 1749: „hunczfut *disznó teremtette*” (t. ir. 10) | 1750: l. *kurucosa*.

dologkomja 'munkakerülő', vö. *Koma neki a dolog* 'rest' XIX. sz. v.: MTsz. *koma* a. — 1795: „mindazok, kik *dolog komjai*, azonban semmi látható vagyonnal nem birnak, ... hejje, hújja életet élnek, ... jegyeztessenek fel” (Mb. kurr. jk. 8) | 1795: „a Tolvajok és Haramiak, kik mind *dolog komjai*, közös munkákra [köz munkákra] fordíttatnak” (uo. 24).

dőlőngözők 1803: NySz. — 1750: „tántorgot, *dőlőngözőt*, elbotlot” (t. ir. 2.).

dragét l. *tragét*.

dudaberdő, vö. *sípbordó* 1604: NySz. — 1749: „ugy meg ütötte a *Duda Berdővel*, hogy mingyárt a feje be szakadt” (t. ir. 8).

dug, alakv. *gyug* 1874: MTsz. — 1774: „hova *gyugtad?*” (k. ir. 17).

dugaszhely 'rejtekhely', vö. *dugasz* 'ua.' 1807: MÁRTON. — 1795: „a Rétekek s- Erdőknek félre való *dugaszhelyeit*, ... Hegyet, völgyet ... jól esmerjenek” (Mb. kurr. jk. 18).

duggat 'dugdós' 1634: OklSz. — 1795: „Ha pedig meg tapasztaltatik, hogy valamely szállássalbíró Gazda a rossz embereket, s- a lopott jószágokat tudva *duggattya*, s- lappangtattya” (Mb. kurr. jk. 10).

[*dunnyog* 'dünnyög' 1800: EtSz.] *dunnyogó*. — 1757: „*dunyogó* beszédű” (k. ir. 132, h. r.) | 1760: „nyers beszédű valamennyire *dunyogó*” (k. ir. 90, h. r.) | 1777: „az órán *tunyogó* beszédű” (k. ir. 117).

dupé 'fül táján gömbölyűre sodorított hajcsomó' 1741: HARTNAGEL, Újabb német jövevényszavainkról 12. — 1786: „ket Csimbokba *Dupe* formán ala sodorítva viselte a haját” (B. kurr. jk. I, 19) | 1786: „gesztenye színű hajú, előre *dupét* Visel” (uo. I, 3).

ebatta 1807: NySz. — 1746: „*Ebatta* mord Teremtette” (k. ir. 25) | 1746: „*Ebatta* Teremtette” (uo.) | 1750: „No *ebatta* majd el jősz” (t. ir. 2) | 1755: „mitt kéred az *ebattát* [ti. a bor árát]” (t. ir. 1) | 1758: „[Porciót] többet nem adnak a Némethnek az *eb attának*” (t. ir. 5) | 1766: „minek itt ugy mond az *ebatta* kötele” (k. ir. 166) | 1767: „gyerünk ... gyűjtsuk fel a Falut az *eb adtát*” (k. ir. 202).

édessanya é. n.: NySz. — 1770: „mostoha apam ... veszekedett ... az *édes Anyammal*” (k. ir. 162/1769. 21).

egyarány 'egyformán' 1568: NySz. — 1765: „Többiekkel *Egyerán* beszél” (k. ir. 10, h. r.).

egyaránysú, *egyiránysú* 'egyforma' 1702: NySz. — 1724: „Egy pár jó *egyiransu* Talp vagy bocskor” (k. ir. 108).

é l ő s k ö d i k 1788: SzófSz. — 'Éldegél' 1759: „[A lopott portékák] árával *féréb*, és távulab mentünk telelni, és *élősködni*, míg pénzünkben tartott” (t. ir. 5) | 1766: „harmadik Esztendőben . . . Magam házamnál Mesterségem után *élősköttem*” (t. ir. 5) | 1777: „Szolgálatom után imitt amott *élősköttem*” (t. ir. 4) | 1780: „a Paraszt munka . . . által, vagy akármi más becsülletes moddal akár *élősködni*” (k. ir. 25) | 1784: „Csász hivatalból *élősködik*” (k. ir. 300).

[emberel] megemberel 'megtisztel' 1807: NySz. — 1800: l. *kifli* a.

emigráció 'elköltözés, elszökés'. — 1720: „keservesen erezven sok számu Contribuens Incolainknak *emigratiojokat* s ugy azon *Emigransoknak* [adó-]terhbeli suportalásokat [mentesítésüket]” (k. ir. 1720. jan. 11.).

emigráns 'elköltözött jobbágy, szökevény'. — 1720: l. *emigráció* a.

epitáfium 'fejfa' 1835: EtSz. — 1724: „Öreg [‘nagy’] *epitafium*[,] magáé Mester emberé a Deszka. 2. Fl.” (k. ir. 108. mell. 17: Bihar m.).

[ereszt] kiereszt (vízimalnár-mesterszó). — 1766: „[A láposok] meg jelentették, hogy lápjaik jönnek, ezért *ereszszék ki* a Malmokat” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely) | 1766: „látván is a Lápok jövését, a Görög Malmához szaladot, és *ki eresztvén* . . . azon Görög Malmát, a Tanú maga Malmához vissza ment” (uo.: Csongrád) | 1766: „a malomhoz, kiis akkoron egészen a partig *ki volt eresztve*, szaladott” (uo.).

kieresztés (vízimalnár-mesterszó). — 1766: „A Malom lánczokat fel szedték, és *ki eresztéseket* a Malmoknak a Tanú Feleségére . . . bizván Csonikon a Láphoz siettek” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely).

[érez] felérez 'felserken, feleszmél' 1717: OklSz. 1152. — 1755: „egy szegvári kócsi ment által, annak zörgésére *föl érzett*” (k. ir. 1).

értekezik 'tudakozódik' 1807: MÁRTON. — 1750: l. *paléta* a.

esekedik 'esedezik' 1766: NySz. — 1769: „kéntelenittetem . . . Attyai Grátiájához folyamodnom, és *esekednem*” (t. ir. 8).

eskadronbeli 'lovasszázadi'. — 1765: „*escadronbéli felcser*” (t. ir. 2).

estenden 1838: Tzs. — 1773: (k. ir. 38).

[eszkábál] 1838: Tzs., vö. *eszkába* 1782: KNEZSA, SzJsz.] *eszkábálás*. — 1773: „Meg reptt . . . tekenyűnek *Izkalalasaért* fizetődöt” (k. ir. 282).

esztergály 'eszterga(pad)' 1800: EtSz. II, 80. — 1765: „edgy *esztergálban* Metzett Séza főrhétztül hámfával edgyütt” (k. ir. 72/1766. 15) | 1765: (uo. más adatok is).

fakós 'kissé fakó' 1838: Tzs. — 1784: l. *bélyegtelen* a.

farkasharapott, vö. *farkas harapta* 1729: MNy. L, 499. — 1768: „egy piros pej . . . *farkas-harapott* farú kanczának” (t. ir. 12).

fecskehasú XIX. sz. v.: MTsz. — 1799: „l fekete *Höldös fetske hasú* . . . Ló” (Mb. kurr. jk. 27).

fehérsereg 'disznócsorda'. — 1781: l. *kanászkodik* a.

fékom 'futuo' 1422: SzófSz. — 1574: „*fékom* tested s lelked” (k. ir. 6—3) | 1767: „*fékom* az anyádat” (k. ir. 202). — Vö. *kutyafékta*.

fékomteremtette. — 1754: *fékom* teremtetle (k. ir. 6—3) | 1754: „*fekom* Lánzos teremtetle” (uo.).

felber 'félbársony', vö. *felba* 'ua.' 1789: EtSz., *felbel* 'ua.' 1838: Tzs. — 1764: „zöld *felberrel* bélelt . . . mente” (k. ir. 129, h. r.) | 1768: „Zöld *felberrel* béllet . . . Mentéjét [elloptam]” (t. ir. 11) | 1770: „*Felberrel* prémzet haczikában . . . szököt el” (k. ir. 126, h. r.) | 1778: „*föllver*” l. *kuruczos* a. | 1782: „hamu szín *fel berthből* készült Lengyel *Beketsbe*” (k. ir. 37, h. r.). — Vö. 1774: „eine weißliche tücherne Weste mit rothen *Felber* gefütert” (k. ir. 55, h. r.).

felcser 1807: MÁRTON. — 1765: „*escadronbéli felcser*” (t. ir. 2).

felejtethetlen 1807: MÁRTON. — 1770: „alkalmas idejen ugyan hogy az [a verés] meg esset de mostis *felejtethetlenül* érzem” (k. ir. 162/1769. 22).

félpárkán. — 1763: l. *párkán* a.

félpriszler. — 1763: l. *priszler* a.

félrőbb. — 1759: *férőbb*: l. *élősködik* a.

féltragét. — 1763: l. *tragét* a.

fentszóval 'fennszóval' 1617: NySz. — 1750: „*fent szóval*, s nagy . . . káromkodással kezdé mondani” (k. ir. 7) | 1754: „*fent szóval* beszélgettek” (k. ir. 6) | 1754: „az uczán *fent szóval* újongatott” (k. ir. 6—3).

feszítőzabla 1838: Tzs. — 1765: l. *patkószabla* a.

filigránmunka, alakv.: *filigram munka* 1736: EtSz. — 1724: „*Fileghrán* Droth zománcz *munka*” (k. ir. 108. mell. 18) | 1724: „*Fillagron* Drot vagy szománcos egy lót *munkátul*” (k. jk. II, 285).

fisér 'halász, haláros' 1878: MTsz. — 1765: „egy bizonyos Györi *Fisérnek* ládáját . . . ellopván” (k. ir. 93).

flanell 1698: SzófSz. — 1754: „*flanél* Leiblit visel” (k. ir. 150, h. r.) | 1756: „fejér *flanelbűl* Laiblija” (k. ir. 84, h. r.) | 1765: l. *barhet* a. | 1771: „*flanell* pruczkában . . . szökött ell” (k. ir. 280) | 1779: „Fejér *Flaner* Újjas Lajbliban” (k. ir. 64).

fogd meg 'személy, aki a régi katonatoborzáskor újoncokat fogdosott' 1836: MNy. XLVI, 94, 1864: CzF. — 1750: „te nálad volt *Foghmeg* Jósef qvártélyos Katona szálvá” (k. ir. 7—A) | 1750: (uo. más adatok is).

folt 'falka' 1639: NySz. — 1756: „Embereim kecskéit mind *föltöstül* . . . el hajtották” (t. ir. 7) | 1795: „ollyatén Marhák . . . a Vásárra hajtattott *fót* Marha közzül egyen s- kettőnként el adattatnak” (Mb. kurr. jk. 12).

fojlvást 1794: SzófSz. — 1770: „hogya házanként valamit adnak a Leányomnak koldulásképen, avval tart engemet a Leányom, mert én semmi dolgot nem tehetek *fojvást*” (k. ir. 162/1769. 6).

[*fonnyaszt*] *megfonnyaszt* 'nagyjából megfőz, megabárol' é. n.: NySz. — 1795: l. *izmos* a.

forradásos 1807: SzófSz. — 1771: l. *ripacsos* a. | 1782: „a jobb oldalán a teste *forradásos*” (k. ir. 109, h. r.).

forspontos. — 1767: „nemely . . . *forspontos* emberek” (k. ir. 201).

frizura 1784: HARTNAGEL i. m. 12. — 1780: „Német *Frizurára* való fejkötő” (k. ir. 10).

fullajtár, alakv.: *Fellaythar* 1508: OklSz. — 1718: „*Föll Rajtár*” (k. jk. I, 341: a tüzéreknel) | 1755: „tapasztaltam, hogy a Tettes Úr *Fullajtárja* Siklón légyen” (k. ir. 86) | 1765: „Közönséges *forajtár* alá való nyereg” (k. ir. 72/1766. 8) | 1768: „a fiát . . . *follaitárnak* adni nem kívánta” (k. ir. 156) | 1781: „A *Fulajtárnak* 10 [forint]” (k. ir. 128).

fúria 'düh, haragos indulat' 1800: EtSz. — 1734: „agyonis vágta volna ugyan csak azon *furiájában*” (t. ir. 1) | 1767: „fel gerjedvén, nagy *furiával* monda” (k. ir. 202).

furír XIX. sz. l. f.: EtSz. II, 569, alakv.: *fullér* 1749: NySz. — 1716: *furér* (k. ir. 1716. jan. 15.) | 1723: „aláb való Tiszteknak [altiszteknak] úgymint Strasa Mesternek, *Furírnak*, Korporaloknak” (k. jk. II, 114) | 1773: „5. *Fullérnek*” (k. ir. 186).

furulyás 1647: NySz., alakv.: *furuglyás* 1786: NySz. — 1755: „jó *foruglás*” (k. ir. 61, h. r.).

függetlenség 1792: SzófSz. — 1795: „más kborló *Betyárok* . . . ugy szolván titkos *függelenségben*, s- henylésben töltik életeket” (Mb. kurr. jk. 2).

galand 1655: SzófSz., alakv.: *gallany*: EtSz. — 1761: „fekete *galantiba* tekert fekete haja” (k. ir. 88, h. r.) | 1775: „fekete *gallanyal* bé foglalt fejér flanel Láibliban”

(k. ir. 36, h. r.) | 1779: „haját ... fekete *Gallan* Pántlikában viseli” (k. ir. 274) | 1780: „kalapja ... fekete *galonnal* Körül kötve” (k. ir. 101) | 1784: „újjas Leibliba [jár] ... veres *galandba* be szegve” (k. ir. 479, h. r.).

galandos, alakv.: *galonos* 1643: MNy. LV, 541. — 1763: „kék *gallanos* Leibliban járt” (k. ir. 31, h. r.).

garnér 'szegély' XIX. sz. v.: MTsz. — 1780: „az *Garnér* fejér *Tintuch*, és Olasz virágocskákkal” (k. ir. 10, h. r.) | 1780: l. *krepina*.

garnérozott 'beszegett, szegélyezett'. — 1765: „*Karnérozott* Laibll varrása” (k. ir. 72/1766) | 1780: „rövid ruha ... fejer Ezüst *Tintuchal* *Garnérozott*” (k. ir. 10, h. r.).

gersli 'árpakása'. — 1770: „*Gerslit* [vettünk]” (k. ir. 57) | 1797/98: *Gersli* (Mgy. ir.) | 1800: „fel font *gerslit* levesbe” (Mgy. ir. 1800. nov. 5.).

gomb 'csimbók'. — 1759: „két *gombra* kötött haju [férfi]” (k. ir. 60, h. r.) | 1761: „haját két *gombra* viseli” (k. ir. 88, h. r.) | 1763: „haja, kétfelől *gombra* kötve” (k. ir. 2, h. r.) | 1773: „fekete haju, hátul *kondoros*, két felül pedégh *Kanászmotra* *Gombokra* viselte” (k. ir. 221, h. r.) | 1775: l. *megpödör* a.

[*gombos hajú* 'csimbókos haj' 1876: MTsz.] *gombos hajú*. — 1763: „két felől *gombos hajú*” (k. ir. 31, h. r.).

gondor 'göndör, kondor' 1864: CzF. II, 1106. — 1748: „fekete *gondor*-haja” (k. ir. 13, h. r.) | 1751: „*gondor hajú*” (k. ir. 97, h. r.) | 1772: „fekete *gondor hajú*” (k. ir. 155, h. r.).

göbölly XVI. sz. 2. f.: SzófSz. — 'Hizlalásra fogott ökrök csordája' 1767: „véle el menvén egy *Göbölly* hatt ökrött *szakasztottunk*” (t. ir. 2) | 1770: „két jármos ökrömet is el hajtották, s *Vraság göböllye* közzé tsapták” (k. ir. 162/1769. 4) | 1775: „a mint a Pesti vásárrul le jöttünk az *Arendátor Göböllye* mellett ... fogtak meg” (t. ir. 17) | 1775: „Mit kerestetek a *Göbölly* ...? Minthogy az *Göbölly* csak az út mellett volt, az *Göbölly* öknél állapodtunk meg” (uo.).

göböllyös 'göböllypásztor, göböllygulyás' 1636: NySz. — 1752: *Göböllyös* (k. ir. 89) | 1752: „*Győri Mészárosok Göböllye*” (uo.) | 1775: „az *Göbölly* öknél állapodtunk meg” (t. ir. 17).

göböllyösködik 'göböllyösként szolgál'. — 1777: „az örmények körül ... *Göböllyösködtem*” (t. ir. 5).

göböllyösködő. — 1756: „*Aradi pusztán göböllyösködő* legénytül” (t. ir. 5).

göböllyöslegény. — 1768: „*Péter* nevü *göböllyös legénnek*” (t. ir. 1) | 1770: „egy *Göböllyös Legény*” (t. ir. 1—27/1769).

gödöröske 1807: MÁRTON. — 1760: „az ajakán kis *gödöröskeje* vagyon” (k. ir. 141, h. r.).

göndör 1782: MNy. LVII, 490. — 1770: „*göndör*, s- öszben egyeledett hajú” (k. ir. 252, h. r.) | 1772: „*göndör* ... hajú” (k. ir. 76, h. r.) | 1774: „*göndör* vastag veres hajú” (k. ir. 156, h. r.). — Vö. *gondor, kondor, köndör*.

görbés 'kissé görbe' 1838: Tzs. — 1769: „*görbés lábu*” (k. ir. 260, h. r.) | 1783: „az orra *görbés*” (k. ir. 333, h. r.).

görény, alakv. *gírinny* 1836: MTsz. — 1724: „*Gírinny*” (k. ir. 108) | 1778: „*Geríny*-bül való téli süvegbe jár” (k. ir. 177, h. r.) | 1782: „*Mente* ... *tengeri gerényel* prémzet” (k. ir. 37, h. r.).

görényes. — 1772: „El vitt magával egy ... viseltt *gerindes*, és világos *Posztó*-bul való *Bagó* süveget” (k. ir. 150, h. r.).

görnyed 1787: NySz. — 1773: „meg hajolva szokott állani, s- előre *görnyedve* járni” (k. ir. 218, h. r.).

[*gráciáz*] *meggráciáz* 'megkegyelmez'. — 1721: „[*Gombost*] *meg gratiázta* *Andrási István* vram” (t. ir. 8).

gríz 'búzadara' 1807: MÁRTON. — 1765: „tisza búzából... liszt lángot vagy munt lisztet, *Griszt* és Zsemlye lisztett csinálnak” (k. ir. 72/1766. 32.).

gulyáskodik 'gulyásként szolgál'. — 1770: „Gyuricza nevű Gazdánál *Gulyáskodnak*” (t. ir. 1) | 1783: „[A] Veregyházi Pusztán 29. esztendeig *gulyáskodott*” (k. ir. 317).

gyakori 1804: SzófSz. — 1795: „ha egy vagy más Járásban... *gyakoribb* lopások történnének” (Mb. kurr. jk. 2) | 1795: „az... *Haramiáskodásoknak gyakori* voltához képest” (uo. 23).

gyakorizbéli 'gyakori'. — 1795: „a *gyakorizbéli Haramiáskodások* Felverések és Tolvajságoknak tselekedői” (Mb. kurr. jk. 20).

gyeplős (l6) 1767: NySz. — 1772: „Lovak közül edgyik... *gyeplős*... Másik kisafás... Harmadik nyerges” (k. ir. 136, h. r.).

gyerkőce 1780: MNy. LVII, 490. — 1755: „sudár *gyerkőce*” (k. ir. 53, h. r.).

habzik 1807: MÁRTON. — 1756: „a beszédben *habzik* a szája” (k. ir. 65, h. r.).

hajcsár 1792: SzófSz. — 1772: „A *Hajcsár*... Toth nyelven beszélt” (k. ir. 136, h. r.) | 1785: „28. Esztendő nyötelen *hajtsár*” (k. ir. 30, h. r.).

[*hajház*, vö. *hajhász* 1652: SzófSz.] *hajházás* 'hajtóvadászat'. — 1798: „hogy az gyanús... emberek Hálóba keritethessenek... a szomszéd Vgyékkel egy értelembe közönséges *hajházás* indittasson” (Mb. kurr. jk. 5).

hajkász 'hajszol, hajkurász, úz-hajt' 1872: MTsz. — 1770: „nem lehet száma, mennyit *hajkásztak* bennünket mindenféle szolgálatra” (k. ir. 162—2/1769. 14).

hajtokmány (vízimolnár-mesterszó), vö. *hajtokvány* 'ua.' 1838: Tzs. — 1766: „Negyven egy darab hozzá való faköllőnek, *hajtokmán*nak és *téltonak* való faért” (k. ir. 166: Csongrád).

hálál 'hál, hálógat' 1838: Tzs. — 1774: „a *cseléd*szobába... melyben én a másik szolgáló Leánnyal *hálálni* és lakni szoktam” (k. ir. 17) | 1774: „azon szobába, a melybe a másik Leánnyal *háláltam*” (uo.).

halaszthatatlan 1838: Tzs. — 1770: „az Vrasagtul Csüszöknék mar a parantsolat ki van adva, hogy [a birságot] rajtam *halaszthatatlanul* meg vegyik” (k. ir. 162/1769. 11).

[*hánny*] *kihánny* 'kivarr' 1838: Tzs. — 1777: „setét kék mentét tarka Sinorral sujtással *kihánnya* visel” (k. ir. 4, h. r.) | 1777: „az Mente ujjak *kihánnya* vannak selyem sinorral *kihánnya*” (k. ir. 169, h. r.).

kihánnyt '(zsinórral) kivarrt'. — 1757: „*Kihánnyott* sötét Kék Nadrágban” (k. ir. 30, h. r.) | 1757: (uo. más adat is).

hara 'szőrzsák' 1792: NySz. — 1768: „azon kocsi nyeregél *harával*, pokrocokkal és kantárokkal bé volt *hánnya*” (t. ir. 13).

haramiáskodás 1838: Tzs. — 1795: „a szer felett el hatalmazott Tolvajságok és *Haramiáskodásoknak* meg gátlása vegett” (Mb. kurr. jk. 1) | 1795: l. *gyakori* és *gyakorizbéli* a.

harcaf 'hajfonat, farkocs' — 1786: „*Harczafot* visell” (B. kurr. jk. 11).

harisnya 'a boeskor fölött az alsó lábszárra csavart bőr' 1838: MTsz. — 1763: „Csizma szárbul csinált *harisnyája* [van]” (k. ir. 2, h. r.).

hasasrostély. — 1765: „Ki álló görbe rostéltúl vagy *hasas rostéltúl*” (k. ir. 72/1766. 22).

[*hasgat* 'hasogat' 1838: Tzs., vö. *fahasgatho* 1548: OklSz.] *felhasgat*. — 1782: „a pénzés ládát... az Udvaron *felhasgatták*” (t. ir. 1782. szept. 14.).

hasogatvány, vö. 1791: MNy. XLVI, 190. — 1768: „700. *hasogatvánért* keretésnek” (k. ir. 29).

hátastarisznya 1795: MNy. XLVI, 191. — 1770: „szűrben, boeskorban, *hátos tarisznyával* szökött ell” (k. ir. 14, h. r.).

hátrulsó 'hátulsó, hátsó' 1791: NySz. — 1759: „36 karó a szín *hatrusó* falában” (k. ir. 18).

hattyúnakú rúd. — 1765: „Edgy Sézához a vagy hintóban valo *hattyú Nyakú rúdért*” (k. ir. 72/1766. 15).

haza fiúi 1806: Pais-Eml. 589. — 1744: „fávoriban s *Hazafiúi* szeretetiben ajánlott maradok . . .” (k. ir. 22) | 1744: „magamat pedig *Haza Fiúi* szeretetiben ajánlom” (k. ir. 79).

házal 1770: SzófSz. — 'Tanyáz' 1765: „azon Legények, mint hogy ez előtt Gyapjúiak voltak, most ottan való Attyafiaknális *házallottak*” (t. ir. 1).

házas-tüzes 'házas (jobbágy)' XVIII. sz. 1. f.: NySz. — 1777: „eő magát . . . *házas, Tüzes* Aradi Gazdának mondván” (t. ir. 3) | 1795: „jó hírű s nevű . . . *Házás, tüzes* és vagyonos ember” (Mb. kurr. jk. 4).

hebe-hoba NySz. — 1755: „*heba hoba* sarkanytyus kordovány csizmaba jaro” (k. ir. 61, h. r.).

hegyi tolvaj n.: NySz. — 1771: „szemei fejjérel forognak, mikor az emberre tekint, mint az *hegyi tolvajnak*” (k. ir. 306).

hejehuja mn. 1649: NySz. — 1795: „henye, *hejje, hújja* életet élnek” (Mb. kurr. jk. 8) | 1795: (uo. más adat is).

hely pénz 1838: Tzs. — 1750: „vásárok alkalmatoságával . . . *Hely pénzül* minémő Taxát szoktak exigálni?” (k. ir. 106) | 1750: „az . . . múlt . . . Vásárokon magais bizonyos számú ökröket vásárolván, azoktúl minden darabtúl egy egy garas *Hely pénzt* fizet” (uo.).

hempereg 1831: SzófSz., *hemperegő* 1749: MNy. XLVI, 188. — 1768: „ki men-vén, látta Redli katonát a földön *henperegni*” (k. ir. 201).

hetenként 1807: MÁRTON. — 1795: „az Esküttek között *hetenként* legyen fel-osztva az ebbéli vigyázás” (Mb. kurr. jk. 8).

heverő marha 'munkába nem fogott marha' 1876: MTsz. (ott 'nem tejelő' értelmezéssel, de: „Vagyon . . . egy *heverő ökröm*” 1748: MNy. L, 500.) — 1770: „annak előtte 40 s több *heverő marhám*, s 8. ökröm vólt” (k. ir. 162—2/1769. 19).

hibányos 'hibás' 1890: MTsz. — 1774: „*hibánossan* . . . Deákul is beszély” (k. ir. 244, h. r.: Vas m.).

hidegvérrel 1864: CzF. — 1795: „segittségül hivattatnak, de ezek *hidegvérrel* nézik felebaráttoknak károkat” (Mb. kurr. jk. 15).

hihetős 'hihető'. — 1770: „*hihetős* hogy másut lopta” (t. ir. 3).

himlő helyes 1767: NySz. — 1771: „*himlő helyes* . . . ábrázatu” (k. ir. 266, h. r.) | 1773: l. *valamentnyire* a. | 1775: „barna *hümlőheles* ábrázatu” (k. ir. 27, h. r.).

hintál 1831: SzófSz. — 1769: „Jobb lábát vonyintya, sött Járásában magát *hintállya*” (k. ir. 217, h. r.).

hold 'fehér folt az állat homlokán' 1725: MNy. L, 499. — 1769: „paripa csikó, kinek homlokán egy kis *hold* láztik” (t. ir. 8).

holdos 'homlokán fehér foltos' 1532: OklSz. — 1799: l. *fecskéhasú* a.

holdosság. — 1775: „csikó lova . . . *piros pej*, minden *hodosság* nélkül” (k. ir. 177).

holmi 'egy s más', alakv.: *hummi* 1878: MTsz. — 1766: „Beszellettünk *hummit* egymással, de semmi Roszat” (t. ir. 3).

hozdsza, alékv.: *hocce* 1873: MTsz. — 1758: „hej, *hocce* egy meszel bort” (t. ir. 5).

huncfutli 'huncutka'. — 1784: „[Haját] hatul be fonyva elől pedig az *huncfutliját* csomóban kötve hordozta” (k. ir. 479).

huncutlevél XIX. sz. v.: MTsz. — 1784: „[A regimentből] sok tolvajsága miatt *hunczfut Levellel* el bocsájtattott” (k. ir. 479).

huncutol 1864: CzF. — 1767: „kezte mingyart *hunczfutolni*” (k. ir. 201).

meghuncutol. — 1767: l. *kutyateremtette* a.

összehuncutol 1799: MNy. XLVI, 192. — 1756: „*Kutya Teremtettével össze hunczfutolta*” (k. ir. 24).

huncutoz 1779: SzófSz., vö. *meghuncutoz* 1720: MNy. LVII, 491. — 1771: „a Birot is rutul szitták s *hunczfutoztak*” (k. ir. 4).

[*hurcolkodik* 1792: SzófSz.] *hurcolkodás*. — 1770: „a *hurczolkodásban* igen meg sanyarodott jóságaink” (k. ir. 129).

husáng 1784: SzófSz. — 1769: „egy Betyár kezében tartván egy *husángot*” (t. ir. 6).

[*húzdóz* 'húzgál, húzogát'] *meghúzdóz*. — 1770: „a Csapszikben ... egy más hajat *meg húzdosztuk*” (k. ir. 162—2/1769. 54).

ingyenélés 'dologkerülés, naplopás', vö. *ingyenélő* 1865: CzF. — 1795: „az henyélést, és *ingyen élést* meg szokván” (Mb. kurr. jk. 9).

instancia 'kérelem, kérvény' 1746: NySz. — 1719: „általunk tett alázatos *Instantiánkra* nézve” (k. ir. 1719. márc. 13.) | 1719: „Mit resolválni ... meltosztatot ... eő Fölséghe ... Hazánk nyomoruságit ... alazatossan repraesentáló *Instantiánkra*” (k. ir. 1719. nov. 11.).

ittaska 'kissé ittas' 1865: CzF. — 1750: „magamis *ittaska* voltam” (t. ir. 2).

ittaskás 'úa.'. — 1768: „magam is pedig *ittaskás* voltam” (t. ir. 4).

izmos mai jel.: 1659: NySz. — 'Igen nagy méretű és erős' 1795: „Szoktak némely pásztorok olly *izmos* vas fazekakatis tartani melyekben egy egész lopott Marháknakis a Húsát egyszerre *meg fonnyaszthatják*, sőt meg is főzhetik, és így azután az illyes *meg fonnyasztott* vagy meg főtt hust ... el rejthetik” (Mb. kurr. jk. 6).

janót 'egy pegymegfajta finom prémje' 1807: MÁRTON. — *Janót*: 1771: „világos kék *Janottal* prémzett mentében” (k. ir. 96, h. r.) | 1771: „kék *Janotra* prémzett Mentében” (k. ir. 280, h. r.); — *jenót*: 1755: „mentéje fekete *Jenottal* premezeve” (k. ir. 100) | 1765: „Fekete *Jenottal* [prémezés]” (k. ir. 72/1766. 10) | 1772: „fekete *Jenottal* prémzett Mentében” (k. ir. 149, h. r.). — Vö. 1783: „Pelzl mit *Janotten* ausgeschlagen” (k. ir. 212, h. r.).

janótos 'janóttal prémzett'. — 1774: „fekete *janótos* prémes Mentéje” (k. ir. 22, h. r.).

járáal 'járkál, járogat' 1838: MTsz. — 1755: „Gergely Mihály Felföldi Katához sokszor *járált*” (t. ir. 1).

járatos 1788: SzófSz. — 1767: „nem tapasztalta a Tanu, hogy Deutralis Személy hova, és eő hozzája ki lett volna *járotos*” (t. ir. 5) | 1767: „hallotta, hogy ... Oláh Gyurka házához lett volna *járotos*” (uo.) | 1783: „most is *járatos* oda” (t. ir. 7—1).

jártalan 'járatlan'. — 1772: „egy régi *jártalan* utra térvén” (k. ir. 8, h. r.).

[*jelöl* 1784: SzófSz.] *feljelölés* 'feljegyzés'. — 1772: „az ell lopott Jóság-nak föl *Jelölése*” (k. ir. 285, h. r.).

jenót, 1755: l. *janót* a.

jövel NySz. — 1718: „*Gyövel* feleségem egyel velem” (t. ir. 1).

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Érdekes bukovinai tájszók, szólások, közmondások

A népköltési gyűjtemények számos érdekes és ritka tájszót, szólást és közmondást tartalmaznak. SZINYERI a Magyar Tájszótárban az ARANY—GYULAI-féle Magyar Népköltési Gyűjteménynek csak az első három kötetét dolgozhatta föl, de azóta már tizenégyre szaporodott a kötetek száma. Később ORTUTAY GYULA szerkesztésében Új Magyar Népköltési Gyűjtemény indult, amelyből hét kötet jelent meg. KÁLMÁNY LAJOSnak is több kötetnyi gyűjtése látott napvilágot. Azonkívül az érdeklődők kezébe kerültek még a következő gyűjtemények: BUDAY—ORTUTAY, Nyíri és rétközi parasztmesék; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések; ŐSZ JÁNOS, A csudatáska (mesegyűjtemény); BERZE NAGY JÁNOS, Baranyai néphagyományok; Régi magyar népmesék BERZE NAGY JÁNOS hagyatékából; valamint a legutóbb megjelent DÉGH LINDA, Kakasdi népmesék, amely bukovinai csángó (székely) népmeséket tartalmaz. Ezeket a köteteket többször is átnéztem, és szómagyarázataimban is idéztem belőlük. Véleményem szerint azonban teljesen fel kellene dolgozni őket az Új Magyar Tájszótár számára.

Jelen cikkemben a második világháború alatt a Tolna és Baranya megyébe áttelepített bukovinai székelyektől „Kakasdi népmesék” címen följegyzett és kiadott mesék tájszavait, szólásait és közmondásait dolgoztam föl. A II. kötet végén van ugyan egy kis tájszótár, de mivel nem tartalmaz minden adatot, szükségesnek láttam az alábbi összeállítást közölni.

A b l a k t á n g y é r 'ablaküveg, ablaktábla': „Fényes, mint az *ablak tángyerja*” (I, 128). A MTsz.-ban egy adattal Udvarhely megyéből, KIRÁLY PÁL megbízhatatlan gyűjtéséből.

Á g y: „Nahát te nekem megvetetted most az *ágyat*”: 'jól elintézted a dolgot' (I, 36).

Á j a z: „A másiknak a széme híját hasábfával kell *ájozni* (hogy le ne essen)”: 'feltámaszt' (II, 245).

A l f ö l d 'alvilág': „Itt és oan világ van, mint az *alföldön*” (I, 187) | „Az *alföld*-ről jött föl a kanászunk” (I, 188) | „A láda tégedet elviszén az *alfödre*” (II, 18) | „Het nap és hét éjjel ment lefelé, amíg leért oda az *alfödre*” (II, 18).

A l í t 1. 'olt', 2. 'altat': „*Elalította* a tüzet. *Elalítottam* a gyermeket” (II, 356, 363).

Á l l a p o t: „Az asszon nehéz *állapotban* vót, hát eljött az üdö, hogy megszületett a gyermek”: 'áldott állapotban' (I, 80).

Á l l a t 'lény': „Hát ezt sémme embéri *állat* nem tudja megtenni” (I, 182) | „Sénkivel nem találkozott embérvél, embéri *állatot* nem látott” (I, 187) | „Szólajj még, ha lelkes állat vagy” (I, 116) | „Nem ésmerte föl, hogy lelkes *állat*-é vaj rút *állat*” (I, 187).

A r a t ó 'aratnivaló': „Mikor *arató* lész, levágod, az a tehéd” (II, 35). A melléknévi igenév szenvedő jelentésű használata. Hasonlók: *b é f a l ó f a l á s* (I, 461), vö. „*egy befalás kényere t*” (I, 461); | „Nem éttek *egy bétévő falatot* sem” (I, 466) | *c s é p l ő* 'cséplnivaló': „Hát, bíró úr, *cséplőt* keresnek” (I, 282) | „Mondja, hogy ad nekem *cséplőt*” (I, 282) | „Ideadta a *cséplőt*” (I, 283) | *k a p á l ó* 'kapálnivaló' (II, 376) | *s z á n t ó* 'szántanivaló' (II, 392) | *s z ő v ő* 'szőnivaló' (II, 394) | *v á g ó* 'vágtnivaló': *vágó* állat (II, 397) | *v a r ó* 'varrnivaló' (II, 397).

Á s t i o z i k 'áhítozik': „Ne *ásítozz* többre, mind ahogy a jó Isten rendelte” (II, 315). A MTsz.-ban csak Kiskunhalasról.

B a b o t h ú z 'babot vet': „A szomszédikba lakott egy öregasszony, az értett kártyát vetni, *babot húzni* és a tenyéből szerencsét mondani... Az öregasszon még otthon volt, béményén, megpróbájja, *vessén babot* neki az ügyről” (II, 115—6) | „Nem *húzná* még a *babot*? — Nem kell *még húzni a babot*, annak könnyű a megoldása” (II, 116)

— *Babvető* 'javas, aki babszemnek ide-oda hányásából jövendől v. olvas ki vmely titkot' (Tsz.). — „*Babvető* boszorkány” (KERTÉSZ MANÓ, Szokásmondások 88).

B a j 'dolog, ügy': „Nem jó, met neki fontos *baja van* másfelé egyebütt” (I, 120) | „Nekem mondod, hogy szédjém össze? Hát a te *bajod*” (II, 100).

B á r: „Végyl a patikában skatulyácskát *bár* kettőt, s étvágytól való cséppét” (I, 82) | „Még égy gyermekem sem házassodott még, *bár* eresszem őket a szárnyikra” (I, 85) | „Nahát, akkor *bár* jőjön be a pincémbe, mutassam még, hogy mit széröztem” (I, 85) | „Még a temetősiromon legelőbb ha elhoztál, *bár* mét nem hagysz békémet itt” (I, 95).

B e c s ü 'megbecsülés': „Mekkora *bécsüt* nyerünk apánk előtt” (I, 53) | „Méen *bécsüt* nyernek apósiktól” (I, 50).

B o l y 'csomó': „Most égy *boly* szénát visszahúzott ő a buglyába” (I, 161). — Tamási Áron magyar regéjének címében is: „Szirom és *boly*” (Szépir. Kiadó, 1960.)

C i k k: „S az a lőán a csontocskájának a legküssebb *cikkeit* és ésszerakta”. Érdekes a nyelvújítás szava a népnyelvben.

C s i g o l y a 'bokor' (II, 361): „Égy szép nagy *csigolyabokor* le volt hajolva” (II, 219) | „Kivágott égy jó hosszú vesszőt, égy *csigolyavesszőt*” (I, 287). Vö. *csigolya*, *cigle* 'parti fűz, kosárkötő fűz' (MTsz.).

C s o k o r 'csoport': „Látja, hogy vaj négy-öt gyermek *csukrában* játszadoznak” (I, 328).

C s ő f a 'bodzafa' (II, 362): belseje üres.

E g y k e l e t ű 'egyidős': „Vót vele *egykeletű* gyermek” (I, 234).

É l e t 'ház, gazdaság': „Úgy megszerették a lőánt, hogy ki nem adták volna az *életből*” (II, 364) | „Akkor onnat kijött, megkerüte az egész *életét*, és mēnt ki a kútig” (II, 229) | „Jaj, édes lőányom, a mi *életünkön* félsz kimēnni?” (II, 103).

É l ő h a l ó v í z 'mesebeli életre keltő víz': „Valami *éldhaló vizeket* ésszefőzött, s a legént főlvette onnat, s belépette abba a főrődőbe, maga és beléüt, s megfőrédtek” (I, 22) | „Evel az *éld-haló vízvel* kezdték kenni-fenni, főrészteni” (II, 25) | „Mēnjeték szana: szét az országba, aszondja, *éld-haló vizeit* s mindēn forrasztó füveket szédjeték éssze, s hoz: zátok ide” (II, 25).

É l ő h a l ó z s í r: „Imán hoztak annyi forrasztó füveket, *éld-haló füveket*. Odatétték égy nagy bográcsba, főzték, mégtörték, ésszekeverték valami *éld-haló zsírval*” (II, 25) | *Éld-haló fű*-re adat még: I, 20, II, 25, 26. Az utóbbit a MTsz. is közli Székelyfőldről. (L. Nyr. XLIII, 11.)

É l ő n a p: „Magának lētt vóna húsz esztendő *éld napja*, így maga a királyt meggyógyította, most ő még húsz esztendeig él, s maga még kell hajjon” (I, 85) | „Ne sírj, aszondja, met még visszajövők, hogyha *éld napom* lész” (I, 110).

É l l ő g e t 'eveget, lassan eszik' (II, 364). Hasonló gyakorító képzések: *illogat* 'iszogat, iddogál' (II, 374); *vüllőget* 'veveget' (II, 397). Vö. még: *süllőg* 'sül, süledez, oda: sül' (II, 392); „Fut a fazakhoz, hogy nézze, még van-e lé a tőttött káposztán. Hát mind lefőtt és már *süllőgött*” (II, 102).

É t e k i z 'só' (II, 366): „Elmēntek *étékizétt*” (II, 222).

É l ő s é g 'eleség': „Vēgyenek valami *élőseget*. Abból az aranygyból vētt *élőseget*, ami kēllētt a ház szűkségibe” (II, 46).

É n g e s z t 'olvaszt' (II, 365); *főlengeszt* 'felolvaszt' (II, 367). A MTsz.-ban Hunyad m. Lozsádról *engesztel* (!) 'olvaszt, leolvaszt (vmi odafagyottat)'; *kiengeesztel* 'ua.': *Engeszteld* ki az ajakát, odafagyott az ablakra”. Zala m.-ben is. Vö. még: *főlengül* 'főlenged, fől: olvad' (Brassó m. Hétfalu). A moldvai északi-csángóknál: *elenged* 'durch Wärme od. Hitze schmelzen'; *megengeszt* 'schmelzen (tr.), auslassen' (WICHMANN). Hogy a zárt *ē* az eredeti kezdő hang, bizonyítja a székelyföldi *önged* alak.

Es 'esik': „*Es az eső*” (II, 366). A MTsz.-ban Baranya m.-ből, Szalontáról, Zilahról és Erdélyből: *és, es, ess*, a moldvai északi csángóknál: *essz* (WICHMANN).

Fa: „*Nagy fát mozgatsz*, jaj, úgy sajnálom azt a fát kívágni” (I, 128). (L. még a *menyiért* címszó alatt.) Eredeti használata a *nagy fába vágod a fejszét* szólásnak, mely megvan már a régi nyelvben (NySz.; O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?* 85).

Fej: „*Te másnak huzod a fejit a padra, ... te csak Lajosnak jársz a kedvibe*, miért nem akarod a magad javodat” (II, 273).

Felet se szól: „*Úgy jedött Béla, hogy az egy felet se szólott*. Akkor se, akár-méik szólott, akkor se szólott *egy felet se*” (II, 242).

Félkézt 'félkézzelet' (II, 368).

Félvilág 'felső világ, a föld felszíne': „*Újj belé, leányom a ládába, s elviszlek, aszondja, a félvilágra!*” (II, 20) | „*Beléútek a ládába, s elvitte a félvilágba*” (II, 27). Vö. *Alföld*.

Fentőfű 'békarakka' (II, 368): zsurlóféle.

Férjül vesz: „*Hát nekem tetszik, ha magik megöngödik, elvesszém férjül*, magamnak. Elményék hëzza férjhëz” (I, 387) | „*Mit csinájjon elvégye, elvéheti-e magának férjül?* ... Ha tetszik nekéd, hát e(l)véhedd” (I, 113).

Fiascsillag 'fiastyúk': „*Fogd meg a sérényemet, de a fejedet süsd le, mert én úgy viszlek tégedet, hogy a fiascsillagot s az oláhoknak a proskát mind leverem az égről*”. Szóval ők a *fiascsillagot* úgy hívták: *proska* (II, 180).

Mëgfogamazik: „*Úgy adta az Isten, hogy mëgfogamzott a száraz magyarófa-pálca, s kirüggyeddzett*” (I, 145).

Mëgfogódzik: „*S addig ne és keressem, s addig se találom mëg, amíg ez a száraz magyarófa-pálca mëg nem fogódzik, mëg nem újul, s gyümölcsöt nem hoz*” (I, 144).

Forgó 'forgó csont, ízület': „*Mikor leesett a zsák, úgy zörgött benne a csont, mint a száraz dióhaj. Akkor kiódta a zsákot a boszorkán. Forgót a forgóba illesztette, kihozott egy korsót, és minden forgó helyet mëglöcsolt*” (II, 140).

Folyos 'folyosó': „*A király leszállott a folyosról*” (I, 111); | „*A gróf éppen akkor jött a folyosra*” (I, 246) | „*A gróf leánya jó ki a foljoson (!) ... A virágos kertbe a foljos előtt sétálgatott*” (I, 250) | „*A bíró kiállott a foljosra* (I, 285) | „*A ministereknök kiállott a foljosra*” (I, 371) | „*Ágyat vetett künn a foljosra*” (I, 425, 426) | „*Elérnek egy hosszú foljost*” (I, 444).

Földhöz tapadt ember 'földhöz ragadt szegény': „*Hetedhét országon és túl, volt egy földhöz tapadt ember*” (II, 142). (Vö. KERTÉSZ i. m. 251.)

A sárga földig leszi: (O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?* 112). Változata: „*Úgy hiszem, aszondja, hogy most nem tesz le ingemet a fekete földig, ha meglássa, hogy mēen helyzetbe vagyok*” (I, 456).

Franciái király: „*Vasárnap az ebédre várják a franciái királyt*” kétszer (I, 224). Tehát itt még *Francia* az országot jelentette (I. SIMONYI, Szittya, francia és társai: Nyr. XXXVIII, 88).

Fűtől fáig: „*Elbeszélte fűtől fáig, mi történt az este*” (II, 104). Hasonló szólások: *fűnek-fának adós, fűhöz-fához kapkod, fűt-fát ígér, fűt-fát megmozgat 'minden, mindenki'* (O. NAGY GÁBOR i. m. 117).

Fülhaja 'paróka': „*Úgy kiszaladott a legén, hogy a fülhaja a fején maradott*” (I, 15) | „*Úgy elfutott a tolvaj, hogy a fülhaja hátra maradott*” (I, 442).

Galuská 'töltött káposzta' (II, 255): „*A galuskát főzd meg! ... Tötsél tánygyérba galuskát*” (II, 255) | „*Vész egy tángyért, s tötött galuskát*” (II, 255) | „*Tötöttél-e galuskát?*” (II, 255). A MTsz. is közli Bukovinából káposzta-töltelék, takart jelentéssel.

Gazda 'gazdag' (II, 370): „*Nem köll a gazdákra irigykedni*” (II, 316) | „*Bár a Dusgazdáról ven[n]ének példát, hogy és miképen járt*” (II, 315) | „*Az a földi gazdaság*

a még nem boldogság" (II, 314) | „Szi[g]gya a teremtő Istent s azt ordít[ó]za, hogy az Isten se igaz, mét nem adot[t] nekiyes *gazdaságot*, mind másnak" (II, 316).

Gömbölyék 'gombolyag' (II, 370): „Egy pamutingét, két ócska darabot elhasítunk, meggyúrjuk *gömbölyékre*" (II, 218).

Gutta 'guta': „Megütte a *gutta*" (II, 370). A MTsz. is közli Szilágy megyéből és a Székelységből.

(Folytatjuk.)

BEKE ÖDÖN

SZEMLE

Három finnugrisztikai folyóirat

I. Virittäjä 1963/1., 2., 3., 4.—II. Finnisch-ugrische Forschungen XXXIV/1., 2—3.—
III. Ural-Altaische Jahrbücher Vol. XXXV, Fasc. A.

I.

I. A Virittäjä 1963. évi I. számát PAAVO RAVILA cikke nyitja meg (Transformaatioteoria = A transzformációelmélet: 1—16). A szerző ismerteti a transzformációelmélet két vezéralakjának, Z. S. HARRISNAK és NOAM CHOMSKYNAK a felfogását, CHOMSKYNAK a IX. Nemzetközi Nyelvészkonferencián elhangzott előadását (The Logical Basis of Linguistic Theory), továbbá a generatív nyelvtan elméletét. Számba veszi az eddig — főként a mondattan és a fonémarendszer területén — elért eredményeket, s megállapítja, hogy a szóképzeatanban eddig semmi lényeges előrehaladás nem történt. Úgy véli, hogy az angolnál bonyolultabb ragozási rendszerű nyelvek még számos fogas kérdést fognak feladni a transzformációelmélet teoretikusainak. Végül felhívja a figyelmet arra, hogy a szinkronikus és deskriptív vizsgálatok hajlamosak megfeledezni arról, hogy a nyelv szociális jelenség. — RAVILA cikke kitűnő ismertetése a transzformációelméletnek, s elvi megállapításai, továbbá állásfoglalása miatt kiváltképpen számot tarthat a magyar nyelvészek érdeklődésére.

A következő cikk egy finn—észt ballada eredetének kérdésével foglalkozik, szerzője az Amerikában élő FELIX J. OINAS észt nyelvész (Vesitiellä viipyneen neidon runo itämerensuomalaisilla ja slaaveilla = A vízért ment s sokáig odamaradt lány verse a keleti-tengeri finneknél s a szlávoknál: 17—31). A ballada eredetének kérdésével korábban ANTTI AARNE foglalkozott, s Nyugat-Finnországból származtatta a verset. Vele ellentétben OINAS úgy véli, hogy a ballada nem Nyugat-Finnországból került Karjalába és Észtországba, hanem keleti szláv eredetű, a keleti szlávoktól vették át az inkeri finnek, s tőlük jutott el az észtekhez s Finnországba is.

WEÖRES GYULA cikke (Suomalais-ugrilaisten kielten tutkimus Unkarissa 1800-luvun alussa = A finnugor nyelvek kutatása Magyarországon a XIX. század elején: 32—9) főként SÁNDOR ISTVÁN és RÉVAI MIKLÓS nyelvészeti munkásságával foglalkozik, s példákkal bizonyítja, hogy mindkettőjük szerepe jelentősebb a magyarországi finnugrisztika történetében, mint ahogy azt Magyarországon HUNFALVY óta vélik.

Speciális finn mondattani kérdésekkel — főleg egyeztetési problémákkal s partitívus-alanyú mondatok kérdéseivel — foglalkozik GÖRAN KARLSSON cikke (Suomen kielen subjekti- ja predikaattikysymyksiä = A szubjektum és a predikátum kérdései a finnben: 40—57).

V. I. LYTGIN cikke (Syrjäänin *nebeg*-sanän alkuperästä = A zürjén *nebeg* szó eredetéről: 58—61) a *nebeg* 'könyv stb.' szó eredetének kérdéseit tárgyalja. A zürjén szó iráni eredetű, s a zürjénből átvették az obi-ugor nyelvek.

IGOR VAHROS cikke (Kaksi mytologian piiriin kuuluvaa sanaa = Két szó a mitológia köréből: 62—8) a keleti-tengeri finn s az orosz nyelvi kapcsolatok kérdéséhez szolgáltat adalékokat. Az egyik szó a keleti finn nyelvjárások *hiimosti* 1. 'Besessenheit; eine Art seelische Krankheit, die durch einen Schrecken hervorgerufen ist'; 2. 'Entsetzen, Furcht'; 3. 'starker Wunsch etw. zu tun (vor allem zu stehen)' szava. A szó ebben a formájában orosz eredetű. Az oroszban viszont a karjalai-aunuszi *hiimoi* 'Teufel' szóból alakult. Ezt képezték tovább az oroszok, s ez a továbbképzett szó került aztán vissza a keleti finn nyelvjárásokba. Az orosz szó a zürjénbe is bekerült (*kimeštinä* 'behexen, verhexen; Posen reißen'). — A másik szó az orosz nyelvjárási *púhtat* 'zaubern durch Flüstern und Pusten'. Ennek forrása a vepsze *puh'ta* 'Zaubersprüche lesen und zwischendurch pusten'. Az oroszban terjedelmes szócsaládja alakult a szónak.

MARJATTA ROIMU cikke (Suomen virkkeen ja sanaston rakenteesta = A finn mondat s szókészlet szerkezetéről: 69—73) azoknak a statisztikai vizsgálatoknak az eredményeit foglalja össze, amelyeket a szerző egy finn szépirodalmi szöveg alapján végzett.

A „Katsauksia” (= Szemle) rovatban VEIKKO RUOPPILA méltatja az 1963. február 26-ikán elhunyt LAURI KETTUNEN életművének jelentőségét (Lauri Kettunen: 74—6). — MUUSA VAHROS-PERTAMO zürjénföldi néprajzi tanulmányútjáról számol be (Syrjäniien asuinseuduilla = Zürjén lakta vidékeken: 77—85). — VILJO NISSILÄ a skandináv országok IV. Névtani Kongresszusáról (Helsinki, 1962. aug. 24—27.) közöl beszámolót (Pohjoismainen nimistötutkijain kongressi Helsingissä = A névkutatók északi kongresszusa Helsinkiben: 86—91). A kongresszuson egyebek között a párhuzamos helynévadás kérdései is szóba kerültek. — A rovat utolsó cikke (ILKKA RUOPPILA, Herra Martin jäljillä = Martti úr nyomában: 91—2) azokat az újabb kutatásokat ismerteti, amelyek a svéd törvények állítólagos első finn fordítójának, egy H e r r a M a r t t i nevű lelkésznek a személyével és tevékenységével kapcsolatban folytak.

A „Kirjallisuutta” (= Bibliográfia) rovatban PAAVO PULKKINEN ismerteti a Finn Etimológiai Szótár III. kötetét (Uusi nidos etymologista sanakirjaa = Az Etimológiai Szótár új kötete: 93—6). — Ugyanitt még két ismertetés olvasható, mindkettőnek szerzője SULO HALTONEN; az egyik „Fr. R. Kreutzwaldi kirjevahetus V.” Szerkesztette M. LEPIK. Tallinn, 1962. (Kreutzwaldin ja Koidulan kirjevaiheto = Kreutzwald és Koidula levelezése: 96—7) és a másik: JULIAN KRZYŻANOWSKI, Polska bajka ludowa w uktadzie systematycznym. I. Wrocław — Warszawa—Kraków, 1962. (Puolalaisten satujen luettelo = A lengyel népmesék katalógusa: 97).

A „Kielemme Käytäntö” (= Nyelvünk használata) című nyelvhelyességi rovatot teljes egészében VILHO SETÄLÄ cikke tölti ki (Suomen kieli valokuvauksen kuvastimessa = A finn nyelv a fényképészet tükrében: 98—103). A szerző igen érdekesen elemzi a finn fényképészeti terminológiát, számba veszi az idegen elemeket, a tükörfordításokat s az eredeti finn terminusokat.

2. A 2. szám első cikkében CARL-ERIC THÖRS főként a skandináv nyelvek anyagának alapján a szavak elavulásának problémáival foglalkozik (Sanojen kuolema = A szavak kihalása: 105—12). Szerinte a legfontosabb tényezők ebben a folyamatban a következők: változások a kultúrában, a homonímia, a szavak túlságos megrövidülése hangtani változások következtében, eufémizmus, poliszémia, a szavak elszigetelődése, szinonímia, az érzelmileg telítettebb argószavak s az idegen szók konkurrenciája.

JAAKKO AHOKAS cikkében (Kiehellisen analyysin automatisointi = A nyelvi analízis automatizálása: 113—33) előbb a gépi fordítás történetéről ad áttekintést, azután azokról a tapasztalatairól számol be, amelyekre az olasz „Centro per l'Automatizzazione dell' Analisi Letteraria” és a besançoni „Centre d'Étude du Vocabulaire Français” gépi fordítási központokban tett szert. Rámutat az említett intézmények eddig végzett mun-

kájának eredményeire és fogyatékoságaira, valamint a munka közben felmerült nehézségekre. A két központban végzett munkát igen jelentősnek tartja, s úgy véli, hogy a gépi elemzés teljesebbé teszi a nyelvről eddig kialakult képet, s a gépek igen hasznos munkaeszközei lesznek a nyelvészeti kutatásnak.

AULIS J. JOKI cikke (Omenan vaellus = Az alma vándorlása: 134—42) nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is igen figyelemre méltó. A szerző megvizsgálja az alma indoeurópai, török, mongol és egyes finnugor nyelvekbeli elnevezéseit, áttekinti az illető elnevezések eredetére vonatkozó eddigi irodalmat, s aztán reflexiókat fűz HERMANN BERGER (Mittelmeerische Kulturpflanzenamen aus dem Burusaski. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft: Heft 9: 26—33) újabb elméletéhez, amely szerint a török *alma*, a finnégi *omena*, a mordvin *umar*, a latin *malum*, a német *Apfel* stb. végső soron egyaránt a burusaszki nyelvből származnak. JOKI szerint BERGERnek az az érdeme, hogy meg tudja magyarázni az alma nevének igen eltérő iráni változatait. Lehetséges, hogy eme változatok valamelyikéből származott egyrészt a finnégi *omena*, másrészt a mordvin *umar* is. (JOKI cikkének bővebb változatát lásd: Studia Orientalia XXVIII. Räsänen-Emlékkönyv.)

IGOR VAHROS cikke (Kupanitsan Greplan murteen venäläisperäisistä sanoista = A kupanitsai Grepla nyelvjárásának orosz eredetű szavairól: 143—9) főként az orosz dialektológiával és hangtörténettel foglalkozók érdeklődésére tarthat számot. A szerző azokat az orosz eredetű szavakat dolgozza fel, amelyek PERTTI VIRTARANTA egyik inkeri gyűjtésében találhatók.

A kitűnő norvég finnugrista, KNUT BERGSLAND cikkében (Suomalais-skandinaavinen **rebäs* 'ketu' = A finn-skandináv **rebäs* 'róka': 150—4) összeállítja a róka különböző lapp nyelvjárás elnevezéseit, rekonstruálja a lapp nyelvi alapalakokat, végül megállapítja, hogy a róka lapp nevei közül melyek finnugor eredetűek, melyek finn eredetű kölcsönszavak, s melyek valók a skandináv nyelvekből. Lehetségesnek tartja továbbá, hogy a skandináv nyelvek némely 'róka' jelentésű szavai a keleti-tengeri finnségtől kerültek a skandinávokhoz. A skandináv szók közül egyeseket ismét átvehettek a lappok. — A cikk igen jól szemlélteti, hogy egyrészt milyen bonyolultak lehetnek a különböző nyelvek kapcsolatai s kölcsönhatásai, másrészt pedig hogy milyen fontos az etimológiai kutatásokban a művelődéstörténeti háttér gondos felderítése. (A cikk angol változatát l.: Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap XX.)

SEPPO SUHONEN cikke, miként címe is mutatja (Sonagrammimittauksia vatjan [e]vokaalin formanteista = Szonagramm-vizsgálatok a vót nyelv [e] magánhangzójának formánsaira vonatkozólag: 155—63) egy vót magánhangzó képzésmódjával foglalkozik. A mérésekhez a szerző amerikai Kay-szonagráfot használt.

VEIKKO RUOPPILA cikke (Inkeriläisiä aineksia J. H. Hoppiuksen runoissa = Inkeri elemek J. H. Hoppius verseiben: 164—8) azokról a hangtani, strukturális és lexikális vizsgálatokról számol be, amelyeket a szerző egy XVIII. századi finn papköltőnek, J. H. Hoppiusnak a verseiben található nyelvjárás elemekre vonatkozólag végzett.

A szemle-rovatban ERKKI ITRONEN méltatja a nyolcvan éves Beke Ödön munkásságát (Ödön Beke 80-vuotias = Beke Ödön 80 éves: 169—70), ugyancsak ő ír a vogul nyelv kiváló finn kutatójáról, Matti Liimoláról, aki a múlt esztendőben töltötte be hatvanadik évét (Matti Liimola 60-vuotias = M. L. 60 éves: 171—2). — MATTI KUUSI az ugyancsak hatvanadik születésnapját ünneplő Sulo Haltsonennek, a jeles folkloristának eddigi tevékenységét tekinti át (60-vuotias Sulo Haltsonen = A 60 éves S. H.: 173—6). — PENTTI SOUTKARI a „Kotikielen Seura” (= Anyanyelvi Társaság) 87. működési évéről számol be (Kertomus Kotikielen Seuran 87. toimintavuodesta = Beszámoló az Anyanyelvi Társaság 87. működési évéről: 176—7). RITVA HALTTU pedig a finn szakos hallgatók „Siula” nevű önképző egyesületének 13. esztendejéről tájékoztat

(Kertomus Siulan 13. toimintavuodesta = Beszámoló a „Siula” 13. működési évről: 177—8).

A bibliográfia-rovatban hat könyvismertetés olvasható. LAURI HAKULINEN ír BJÖRN COLLINDER „Finskan som kulturspråk” című (Stockholm, 1962) könyveskéjéről (Suomi kulttuurikielenä = A finn mint magas kultúrát hordozó nyelv: 179—83). — PAAVO PULKKINEN az „Oma maa” (= Hazánk) című tudománypszerszerűítő munka 7—12. részét ismerteti (183—5). A gyűjteményes munka finnugor és finn vonatkozású cikkeinek szerzői között ott találjuk PAAVO RAVILÁT, KUSTAA VILKUNÁT, ERKKI ITKONENT, MATTI KUUSIT és ERKKI ALA-KÖNNIT. — PAULI SAUKKONEN az „Äidinkielen oppettajain liiton vuosikirja” (= Az anyanyelv tanárai szövetségének évkönyve) című kiadvány AIMO TURUNEN és KAUKO HAAHTELA által szerkesztett VI—IX. kötetét ismerteti (Äidinkielen opetuksen nykysuuntauksia = Anyanyelvünk tanításának mai irányzatai: 185—9). — RAIJA JOKINEN FOKOS-FUCHS D. R. „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft” című (Wiesbaden, 1962.) munkájáról ír (Syntaksi ja kielisukulaisuus = Mondattan és nyelvrokonság: 190). — Magyar szerzők munkáit ismerteti a következő két recenzió is. MIKKO KORHONEN RÉDEI [RADANOVICS] KÁROLY „Die Postpositionen im Syrjänschen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” című (Budapest, 1962.) munkájáról ír (Tutkimus syrjäänin postpositioista = Tanulmány a zürjén névutókról: 191—3), AARNI PENTTILÄ pedig ELEKFI LÁSZLÓ „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz” című (Budapest, 1962.) tanulmányáról (Sävelkulun tutkimusta = Hanglejtés-kutatás: 193—4).

A nyelvhelyességi rovatban AARNI PENTTILÄ egy mind jobban elharapózó nyelvi pongyolasággal foglalkozik (Tarpeettomasta *mitä*-sanasta = A *mitä* ['mi, mit'] szó szükségtelen használatáról: 195—6). — HEIKKI LESKINEN a *-ja*, *-jä* nomen agentis-képzős szavak helytelen használatának egyes eseteit vizsgálja (Tekijän- ja tekimennimistä = A cselekvő személyt és az eszközt jelentő főnevekről: 196—7). — MATTI SADENIEMI arra hívja fel a figyelmet, hogy az adessivust idegen hatásra olyan esetekben is egyre gyakrabban kezdik módhatározó kifejezésére használni, mikor arra semmi szükség sincsen (Tavan adessiivista = A módhatározó-adessivusról: 198). — A rovatot a Finn Akadémia Nyelvi Bizottságának helyesírási kérdésekre vonatkozó tájékoztatója zárja le (Suomen Akatemian Kielilautakunnan tiedonantoja: 199).

3. A 3. szám első cikkének szerzője AARNI PENTTILÄ. A finn középfok használatának azokat az eseteit veszi számba, amikor az összehasonlítás másik tagja nincs kifejezve nyelvilleg (Komparatiivin absoluuttinen käyttö = A középfok abszolút használata: 201—13).

EVA LINDÉN a finn irodalmi nyelv tagadó mondatainak a szórendi kérdéseivel foglalkozik. Főként egy olyan szórendi típust vizsgál, amely egyes nézetek szerint svéd mintára jött létre. A szerző irodalmi nyelvi anyagon — s annak ellenőrzéseként nyelvjárási anyagon — végzett megfigyelések alapján arra a konklúzióra jut, hogy a kérdéses szórendi típus nem idegen eredetű (Kieltolauseen sanajärjestyksestä suomen kirjakeilessä = A tagadó mondat szórendje a finn irodalmi nyelvben: 214—26).

LAURI HAKULINEN a régi finn irodalmi nyelv és az észtl nyelv viszonyával foglalkozik (Vanha kirjasuomi ja viro = A régi finn irodalmi nyelv és az észtl nyelv: 227—38). A szerző már korábban is végzett összehasonlításokat a régi finn irodalmi nyelv és az észtl között, s igen nagy számban talált feltűnő egyezéseket. Szerinte ezek az egyezések azzal magyarázhatók, hogy viszonylag kései prehisztorikus időkben jelentős számú észtl bevándorló érkezett Finnország délnyugati részeibe. Talán ezek hozták magukkal azokat a szláv szavakat is a nyugati finn nyelvjárásokba, amelyeknek az eredete eddig rejtélyes volt.

A. KÖVESI MAGDA az előmagyar nyelv „permies” vonásainak a kérdését tárgyalja (Esiunkarin „permiläisistä” piirteistä = Az előmagyar nyelv „permies” vonásairól:

239—52). A magyar és a permi nyelvek denazalizációs jelenségeit egybeveti a többi finn-ugor nyelv és a szláv nyelvek hasonló jelenségeivel, s arra a megállapításra jut, hogy a permi nyelvekben és a magyarban végbement denazalizációs jelenségek lényegileg különböznek az egyéb finnugor nyelvekben megfigyelhető hasonló jelenségektől, egymással viszont szorosan összefüggenek.

OSMO HORMIA azokat a finn és lapp nyelvi adatokat ismerteti — s egyben forrásukat is felderíti —, amelyek az 1603-ban (illetőleg 2. kiadásban 1613-ban) Frankfurtban megjelent „Thesaurus Polyglottus: vel, Dictionarium Multilingue” (szerzője HIERONYMUS MEGISER) című szótárban találhatók (Varhaisia sanakirjatietoja suomen ja lapin kielestä = Korai szótári adatok a finn és a lapp nyelvről: 253—6).

FELIX J. OINAS kiegészítéseket közöl az 1. számban megjelent cikkéhez (Lisähuomautus kirjoitelmaan „Vedtiellä viipyneen neidon runo itämerensuomalaisilla ja slaaveilla” = Kiegészítő megjegyzések „A vízért ment s sokáig odamaradt lány verse a keleti-tengeri finneknél s a szlávoknál” című cikkhez: 257—8). Újabb adatok s a ballada egyik motívuma alapján úgy véli, hogy a kérdéses balladát a szlávok Nyugat-Európából vették át.

SIMO KONSALA összehasonlítja a helyesírás, a szóképzlet, az alaktan és a mondat-tan szempontjából VILJO TARKIAINEN „Aleksis Kivi” című nagy irodalomtörténeti monográfiájának 1915-ben megjelent első kiadását az 1950-i ötödik kiadással, s ezzel egyszersmind fontos adalékokkal szolgál a modern finn irodalmi nyelv fejlődésének történetéhez (Tarkiainen „Aleksis Kiveä” ajannukaistamassa = Hogyan korszerűsítette Tarkiainen az „Aleksis Kivi”-t?: 259—65).

TUOMO PEKKANEN igen érdekes cikke („Suomi, vir honorabilis inter suos anno 811”: 266—70) egy fontos felfedezésről ad hírt: a *Suomi* név személynévként előfordul a Frank Birodalom évkönyveiben egy dán nemes neveként 811-ben. A dán úr tagja volt annak a küldöttségnek, amely Hémming dán király megbízásából Nagy Károlynál járt békekötés céljából. A szerző lehetségesnek tartja, hogy ez a név azonos Finnország mai nevével.

A szemle-rovatban TERHO ITKONEN méltatja a jeles finn névkutató, VILJO NISSILÄ eddigi munkásságát (Viljo Nissilä 60-vuotias = V. N. 60 éves: 271—3).

A bibliográfia-rovatban EERO KIVINIEMI ír VILJO NISSILÄ „Suomalaista nimistö-tutkimusta” (= A finn névkutatás. Helsinki, 1962.) című munkájáról (Johdatus nimistö-tutkimukseen = Bevezetés a névkutatásba: 274—5). — ESKO KOIVUSALO a „Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus” (= Finn irodalom I. Szájhagyományozott irodalom. Szerk. MATTI KUUSI és SIMO KONSALA. Helsinki, 1963.) című nagy irodalomtörténeti vállalkozás első kötetét ismerteti. Ez a kötet a finnországi népköltészet legrégibb anyagát mutatja be. A finnen kívül helyet kap benne a lapp és a finnországi svéd népköltészet is (Suomalaisen sananviljelyn varhaisvaiheita = A szó művészetének korai szakaszai Finnországban: 276—9). — TUOMO TUOMI a „Sananjalka” című évkönyv V. évfolyamát (Turku, 1963.) tekinti át (Kirjasuomen tutkimusta ja dialektologiaa = A finn irodalmi nyelv kutatása és a dialektológia: 279—81). — VEIKKO RUOPPILA Lett Henrik krónikájának (Chronicon Lyvoniae) JULIUS MÄGISTE által szerkesztett észt fordítását (Henriku Liivimaa Kroonika. Stockholm, 1962.) ismerteti (Miekalla ja ristillä = Karddal és kereszt-tel: 281—3). A krónika a livek és az észtek kereszténységre térítéséről számol be, s számos érdekes adatot közöl a két nép XIII. század eleji társadalmáról és szokásairól. — SULO HALTSONEN az ismert szovjet folkloristának, V. J. PROPPnak „Russzkije agrarnije prazdniki” című (Leningrád, 1963.) munkájáról ír (Venäläistä kansanrunoudentutkimusta = Egy orosz népköltészeti tanulmány: 283—4).

A nyelvhelyességi rovatban: LAURI HAKULINEN a beszédhangok esztétikai értékelésének a kérdéséhez szól hozzá (Äänteiden kauneudesta = A hangok szépségéről: 285—6).

E. A. SAARIMAA pedig egyes finn névmások helytelen használatának eseteivel foglalkozik (Pronominivirheistä = A névmások hibás használatáról: 286—7). Végül AARNI PENTTILÄ cikke („Puhua savolaista”: „Savóit beszélni”: 287—8) következik. A szerző példák-
kal bizonyítja, hogy a cikkének címében jelzett nyelvi hiba már nemcsak a Svédország-
ban és az Egyesült Államokban élő finnek beszédében fordul elő, hanem Finnországban
is (a helyes fordulat ez lenne: *puhua savoa*).

4. A 4. szám első cikkében AULIS J. JOKI tekinti át és méltatja az uralisztika
kiváló finn úttörőjének, Castrénnek a munkásságát (M. A. Castrénin elämäntyö
= M. A. C. életműve: 289—302). A cikk eredetileg előadásként hangzott el a Finnugor
Társaságban Castrén születésének százötvenedik évfordulója alkalmából.

KUSTAA VILKUNA a régi forrásokban s néhány névben előforduló elavult *kupias*
szó eredeti jelentését deríti fel. Megállapítja, hogy a szó ezt jelentette: 'a falu előjárója'.
A korábbi vélekedésekkel ellentétben a *kupias*-t nem tartja észr eredetű kölcsönszónak
(Mikä oli kupias? — Mi volt a *kupias*?: 303—17).

PAAVO PULKKINEN a normatív nyelvtan szempontjából foglalkozik az adessivus
helytelen használatának egyes eseteivel (Havaintoja adessiivin käytöstä = Észrevételek
az adessivus használatáról: 318—38).

MATTI KUUSI cikke (Sanaparsiston rakenneanalyysin terminologiaa = A közmon-
dások szerkezeti analízisének terminológiája: 339—48) kísérlet a finn közmondások
formális, strukturális osztályozására. A szerző a jövőben idegen nyelvi közmondásanya-
gon is hasonló vizsgálatokat szándékszik végezni.

VILJO NISSILÄ néhány olyan finn helynév és személynév problémáit tárgyalja,
amelyek fríz vagy holland eredetűek, s a középkori kereskedelmi kapcsolatok révén kerül-
tek Finnországba vagy svéd és baltikumi közvetítéssel, vagy pedig közvetlenül (Friisiläis-
alankomaalaista aineistoa Suomen nimistössä = Fríz—holland elemek a finnországi név-
anyagban: 349—59).

OLAVI NUUTINEN egy olyan inkeri nyelvjárásból lejegyzett szövegeket elemez cik-
kében, amelyre igen erős hatással voltak a szomszédos területeken beszélt finn nyelvjárá-
sok (Kosemkinan Laukaansuun inkeroismurretta = A kosemkinai Laukaansuu község
inkeri nyelvjárása: 360—7).

A szemle-rovatban PERTTI VIRTARANTA tekinti át és méltatja a finn nyelvjárások
s a régi finn irodalmi nyelv érdemes kutatójának, Niilo Ikolának életművét, s egyben
összeállítja Ikolá műveinek bibliográfiáját is (Niilo Ikola 80-vuotias = N. I. 80 éves:
368—77). — Ugyanitt olvasható PIERRE NAERT figyelemre méltó és szellemes írása arról,
hogy a nyelv milyen sokoldalú és milyen jelentős szerepet játszik az emberek életében
(Ihminen kielitieteiljään näkökulmasta = Az ember a nyelvész szemszögéből nézve:
378—83). — VILJO NISSILÄ az 1963-ban Amsterdamban tartott VIII. Névtani Kongressz-
szusról számol be (Nimistöutkijain kongresssi Amsterdamissa = A névtan kutatóinak
kongresszusa A.-ban: 383—6). — G. J. STIPA az ugyancsak 1963-ban Ungváron tartott
finnugrisztikai konferenciának az előadásait ismerteti (Fennougristien kongresssi Užgoro-
dissa = A finnugristák u.-i kongresszusa: 386—7).

A bibliográfia-rovatban TAITO PIIRONEN a „Suomen sana” (= A finn szó. Porvoo,
1963.) című munka első négy részét ismerteti. Ez a mű 24 kötetből fog állni, s válogatott
szövegek alapján áttekintést fog nyújtani a finn nemzeti irodalomról (Suomen proosan
suurlukemiston alkuosat = A finn próza olvasókönyvének első részei: 388—93). — LAURI
HAKULINEN BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelv életrajza” című munkájáról (Bp., 1963.)
ír („Unkarin kielen elämäkerta” = „A magyar nyelv életrajza”: 393—7). — KÁLMÁN
BÉLA MATTI LIIMOLA „Zur historischen Formenlehre des Wogulischen” című jelentős
munkáját (MSFOu. 127. Helsinki, 1963.) ismerteti (Vogulin muoto-oppia = Vogul alak-
tan: 397—9). — Itt olvasható SAMULI AIKIO recenziója HAJDÚ PÉTER „The Samoyed

Peoples and Languages című (Bloomington — The Hague, 1963.) könyvről (Kolmekymmentätuhatta kaukaista kielisukulaista = Harmincezer távoli nyelvrokon: 399—401). — JORMA TOIVAINEN a Bloomingtonban élő észt nyelvésznek, ALO RAUNNAK „Johdatusta strukturaalikielitieteeseen” (= Bevezetés a strukturalizmusba) című (Helsinki, 1963.) munkájáról ír (Amerikkalaista strukturalismia = Az amerikai strukturalizmus: 401—3). — IGOR VAHROS részletes kritikai megjegyzéseket fűz JULIUS MÄGISTE „Äldre ryska länord i estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket” című (Lund, 1962.) tanulmányához (Viron venäläisperäisistä sanoista = Az észt nyelv orosz eredetű szavairól: 403—7). — E. A. VIRTANEN az „Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hung.” XI. kötetéből a finnugor etnológiai vonatkozású tanulmányokat ismerteti (Unkarin kansatiedettä = Magyar etnográfia: 407—9).

A nyelvhelyességi rovatban MATTI SADENIEMI az angol nyelvnek a finnre való hatásával foglalkozik (Englantia suomessa = Angol elemek a finnben: 410—2), JOUKO VESIKANSA bizonyos henye beszédfordulatoknak a finn köznyelvben való elharapózására mutat rá (Joutavia puheen lisäkkeitä = Szükségtelen frázisok: 413—4), MARTTI RAPOLA pedig arról ír, hogy miként színtelenedik el a finn köznyelv, miként vesztek el egyes szavak eredeti képi tartalmukat, s miként terjednek a képzavarok (Maaseudun sanojen käyttö yleiskielessä = Népi szavak használata a köznyelvben: 413—4).

II.

1. A Finnischesch-ugrische Forschungen XXXIV. kötetének első füzeté két magyar s egy finn szerző cikkét közli.

PAPP ISTVÁN (Die Hauptrichtungen der finnischen Wortartforschung: 1—34) magyar szempontból áttekinti a szófajok kialakulására vonatkozó finn nyelvtudományi irodalmat, főként SETÄLÄ, RAVILA, AIRILA, HAKULINEN és PENTTILÄ ide vonatkozó kutatásai alapján, összegezi eredményeiket, s viszonyítja is egyben ezeket saját felfogásához. — A cikk nemcsak a magyar nyelvészek és a finnugristák érdeklődésére tarthat számot, hanem elvi megállapításai révén mindazokéra, akik a nyelvtudomány általános kérdéseivel foglalkoznak.

RADANOVICS [RÉDEI] KÁROLY cikke (Zwei permische Ableitungssuffixe: 35—42) a zürjén -na névszóképző és a votják -na gyűjtőszámnév-képző eredetének kérdését tárgyalja.

KUSTAA VILKUNA cikke (Wochenrechnung und Teilung des Jahres in zwei oder vier Teile: 43—83) értékes adalékokkal szolgál — elsődlegesen finn és észt anyag alapján — a népi időszámítás kialakulásának a történetéhez. Ez a cikk folytatása a szerző egy korábbi cikkének (Zur Geschichte der Woche: Folk-Liv XXI—XXII, 197—215. Stockholm, 1958.).

A gazdag recenzió-rovatban (Besprechungen) V. KIPARSKY ismerteti VELTA RŪKE-DRAVINA „Diminutive im Lettischen” című (Acta Universitatis Stockholmiensis. Études de philologie slave 8. Lund, 1959.), általános nyelvészeti szempontból is figyelemre méltó munkáját (Diminutive im Lettischen: 84—90). — A további recenziókat INGRID SCHELLBACH írta. A szerző a következő magyar munkákat referálja: GÁLDI LÁSZLÓ, A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése (Irodalomtörténet 1960/3—4: 149—75) (Zur Frage des finnisch-ugrischen Verses: 90—5); Műveltség és hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. I—II. (Bp., 1960.) (Ein neues ethnographisches Jahrbuch in Ungarn: 95—100); BERZE NAGY JÁNOS, Égigérő fa (Pécs, 1958.); DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben (Bp., 1958.) (Zwei Standardwerke der ungarischen Folkloristik: 100—11); BELÉ-

NYESI MÁRTA, Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél (Bp., 1958.); TAKÁCS LAJOS, Históriaok, históriák (Bp., 1958.); SZENTMIHÁLYI IMRE, A göcseji nép eredethagyománya (Bp., 1958.) (Veröffentlichungen der Bibliothek der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft: 111—5); VAJKAI AURÉL, Bakony (Bp., 1959.); ifj. KODOLÁNYI JÁNOS, Ormánság (Bp., 1960.); DÖMÖTÖR SÁNDOR, Őrség (Bp., 1960.) (Monographien über die ethnographischen Provinzen Ungarns: 116—9).

2. Az összevont 2—3. szám első cikkében (La nature du sujet dans les syntagmes prédictifs en finnois suomi: 121—43) AURÉLIEN SAUVAGEOT a francia nyelv szempontjából szól hozzá ahhoz a vitához, amely a finn mondatban bizonyos kérdéseiről (a részlegeséget jelölő alany és az állítmány egyezéseinek különböző esetei) évek óta folyik a szakfolyóiratokban. — A cikk általános nyelvészeti szempontból is fontos megállapításokat tartalmaz.

VÉRTES EDIT cikkében (Die Namen der Monate bei den Surgut-Ostjaken: 144—7) közli a hónapok osztják neveinek PAASONEN nyelvtani feljegyzéseiben található jegyzékét, s a kérdéses neveket egybeveti KARJALAINEN följegyzéseivel.

AULIS J. JOKI az 1962-ben elhunyt TOIVO LEHTISALO életét és munkásságát ismerteti és méltatja cikkében (T. Lehtisalo 1887—1962: 148—65).

SILVA SOLA LEHTISALO publikációinak jegyzékét közli (Veröffentlichungen von T. Lehtisalo 1909—1962: 166—70).

A következő cikk JULIUS MARK önéletrajzának alapján emlékezik meg az 1959-ben az Egyesült Államokban elhunyt észt finnugor nyelvészről (Julius Mark 1890—1950: 171—3).

AIME LUHT arról az észt népköltési anyagról ad áttekintést, amely a Finn Irodalmi Társaság kéziratos gyűjteményében található (Estonische Sammlungen im Volkskundearchiv der Finnischen Literaturgesellschaft: 174—99).

A recenzió-rovatban MIKKO KORHONEN ismerteti a Hakulinen-Emlékkönyvet (Verba docent. Helsinki, 1959: 200—3); ERIK v. HERTZEN az „Ural-Altäische Jahrbücher” XXXI. köteteként megjelent Farkas Gyula-Emlékkönyvet (203—9), VEIKKO RUOPPILA a „Nyky-suomen sanakirja” (= A mai finn nyelv szótára) I—VI. kötetét (210—16), INGRID SCHELLBACH pedig PAPP ISTVÁN „Finn—magyar szótár”-át (Bp., 1962.) (216—8). — JAAKKO SIVULA PERTTI VIRTARANTÁNAK négy könyvéről ír: „Vanha kansa muistelee” (= Az öregek emlékeznek. — Helsinki, 1947.); „Hämeen kansa muistelee” (= Häme népe emlékezik. — Helsinki, 1950.); „Sana ei sammaloidu” (= A szó nem mohosodik be. — Helsinki, 1953.); „Vienan kansa muistelee” (= Viena népe emlékezik. — Porvoo, 1958.) (219—21). — ERIK v. HERTZENnek másik recenziója is olvasható ebben a rovatban: GÜNTER STIPA „Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen” című (MSFOu. 121. Helsinki, 1960.) munkájáról (221—8). — RÉDEI [RADANOVICS] KÁROLY „Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” című munkájáról RAIJA JOKINEN ír (228—32). — KÁLMÁN BÉLA „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” című (Bp., 1961.) munkájához MATTI LIIMOLA fűz értékelő megjegyzéseket (232—40). — A továbbiakban INGRID SCHELLBACH referálja a következő műveket: HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek (Bp., 1962.) (240—1); GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről (Bp., 1959.); LÁSZLÓ GYULA, Őstörténetünk legkorábbi szakaszai (Bp., 1961.) (242—5); Magyar népköltészet I—III. (Szerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1955.); Magyar népmesék I—III. (Szerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1960.); CSANÁDI IMRE—VARGYAS LAJOS, Röpülj páva röpülj (Bp., 1954.) (246—50); A Magyar Népzene Tára I—IV. (Szerk. BARTÓK BÉLA—KODÁLY ZOLTÁN. Bp., 1951—1959.); MORVAY PÉTER—PESOVÁR ERNŐ, Somogyi táncok (Bp., 1954.) (250—6). — Végül JUHA PENTIKÄINEN ír LAURI HONKO „Geisterglaube in Ingermanland I.” című (Folklore Fellows Communications Nr. 185. Helsinki, 1962.) munkájáról (256—63).

III.

Az „Ural-Altäische Jahrbücher” ismertetendő száma magyar szerzők három cikkét közli első részében.

FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA cikke (Das Paradoxon der Sprechmelodie. Einige Ergebnisse ungarischer Satzmelodieforschungen: 1—55) sokrétű magyar nyelvi anyagon egyrészt a hanglejtés és a mondanivaló közti összefüggéseket, másrészt pedig a tartalom és a hanglejtés közti ellentmondásokat vizsgálja. Foglalkozik továbbá a cikk a hanglejtés „polifón” jellegével és a komplex hanglejtési formák komponenseinek megállapításával. A cikk kitér az érzelmek hanglejtésformáira is. A szerzők úgy találják, hogy ezek a hanglejtésformák lényegileg minden nyelvben azonosak, s szoros rokonságot mutatnak a zenei kifejezési formával is.

K. PALLÓ MARGIT GOMBOCZ ZOLTÁN BTLw.-ének *ör*- 'mahlen' címszavához fűz megjegyzéseket. A cikk (Ein alttürkischer Fachausdruck der Fischerei in den ungarischen Urkunden: 56—63) az elavult *örém* 'locus piscaturae' szó felvetette problémákkal foglalkozik. A szerző az eddigi felfogással ellentétben arra a megállapításra jut, hogy a kérdéses szó nem az *ör*- ige származéka, hanem török eredetű kölcsönszó, melyet a magyarság a honfoglalás előtt valamilyen török néptől vett át. Az *örém* végső soron az ótörök **äw(i)rim* 'locus piscaturae' halászati műszóra megy vissza.

LÜKŐ GÁBOR cikkében (Das fünfstufige Tonsystem: 64—75) főként a cseremiszipédalok pentatóniájának vizsgálata alapján kísérletet tesz a pentatónia eredetének újszerű magyarázatára s történetének nagy vonalakban való korszakolására.

A „Berichte und Besprechungen” rovatban J. v. MINDEN ír Julius Mägiste munkásságáról (Julius Mägiste zum 60. Geburtstag: 76—7), G. GANSCHOW pedig PAAVO RAVILA tevékenységét méltatja (Paavo Ravila zum 60. Geburtstag: 77—8). — G. P. SCHIEMENZ a THOMAS A. SEBEOK szerkesztésében megjelenő bloomingtoni uralisztikai kiadványokat (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series) ismerteti, s egyben áttekintést ad az uralisztika helyzetéről az Egyesült Államokban (Uralistik in den USA: 78—83). — H. THURN PENAVIN OLGA két beszámolóját (Izveštaj o dijalektološkom istraživačkom radu u vremenu od 17—29 septembra 1957 godine po selima Slavonije sa madjarskim življem [Korodj, Laslovo], Novi Sad, 1957.: Kórógy nyelvében található idegen elemek. Novi Sad, 1958.) ismerteti (Zur ungarischen Mundartforschung in Jugoslawien: 83—4). — KÁLMÁN BÉLA „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” című munkáját W. VEENKER referálja (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen: 85—9). — Gy. HELLENBART ELIEL LAGERCRANTZ nagy lapp szöveggyűjteményének eddig megjelent köteteit (I.: MSFOu. 112; II.: MSFOu. 115; III.: MSFOu. 117; IV.: MSFOu. 120; V.: MSFOu. 124. — Helsinki 1957—1961) ismerteti (Eine Sammlung lappischer volkssprachlicher Texte: 89—93). — RÉDEI [RADANOVICS] KÁROLY „Die Positionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” című munkájáról W. SCHLACHTER közöl ismertetést (Zur permischen Grammatik: 94—100). — FOKOS-FUCHS DÁVID két permi vonatkozású munkáról ír: V. I. LITKIN, Komi-jazvinszkij gyialekt. Moszkva, 1961. (Der Jazva-Dialekt des Syrjänischen: 101—4); Grammatyika szovremennovo udmurtszkovo jazika. Fonyetyika i morfologija. Szerkesztette P. N. PEREVOSCSIKOV. Izsevszk, 1962. (Eine neue ausführliche wotjakische Grammatik: 104—9). — AURÉLIEN SAUVAGEOT cikke (L' appartenance du youkaguir: 109—17) a jukagír kérdéshez szól hozzá. A szerző reflexiókat fűz K. BOUDA, B. COLLINDER, J. ANGERE, O. G. TAILLEUR és E. A. KREJNOVICS nézeteihez, s vitába száll azzal a felfogással, hogy a jukagír az uráli nyelvek közé tartozik. Végigelemzi az eddigi jukagír—uráli egyeztetéseket, rámutat arra, hogy jukagír—altaji viszonylatban legalább ugyanannyi egyezést lehet találni, s egyben rámutat az eddigi kutatások módszertani bizonytalanságaira is. Végső konklúziója az, hogy a jukagír nyelv hovátartozásának a kérdésében még korántsem hangzott el a végső

szó. — A rovat utolsó cikkében V. KIPARSKY méltatja az 1962-ben elhunyt Max Vasmer munkásságát (117—9).

A „Bücher- und Zeitschriftenschau” című rovat (120—30) 47 kivonatos ismertetést közöl folyóiratokról, folyóirat-cikkekről s önálló munkákról.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

Jakob Grimm halálának századik évfordulójára*

1. Az elmúlt évben volt száz éve annak, hogy a magas színvonalra emelkedett XIX. századi német nyelvtudomány neves képviselője, a történeti-összehasonlító nyelvészeti módszer egyik kifejlesztője — Jakob Grimm — meghalt. Ebből az alkalmából számos, a Grimm-fivérek irodalomtörténeti és nyelvészeti munkásságát felelevenítő és méltató írás látott napvilágot mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind a Német Szövetségi Köztársaságban. Úgy vélem, hogy Jakob Grimm halálának századik évfordulója azt a kötelezettséget rója a magyar nyelvtudományra is, hogy a Grimm-fivéreknek, a múlt század e két kiváló tudósának életművét, elsősorban pedig Jakob Grimmnek, a történeti célzatú nyelvtudomány kifejlesztésében és a német nyelvészetnek magas színvonalra való emelkedésében szerzett érdemeit méltassa. Az itt következő rövid megemlékezés természetesen nem tartja feladatának a Grimm-fivérek műveinek kimerítő értékelését, csupán az a célja, hogy a sokoldalú tudományos munkásságukban felbukkanó haladó gondolatokat és főképpen Jakob Grimmnek nyelvészeti műveiben található időt álló módszeres eljárásokat és eredményeket a magyar nyelvtudomány művelőinek emlékeztébe idézze.

2. Jakob és Wilhelm Grimm a győztes francia forradalmat követő években, a német polgári átalakulás kezdetén — a XVIII. és XIX. század fordulóján — serdültek ifjakká, és ekkor érték őket azok a hatások, amelyek tanulmányaik és jövőendő életpályájuk végleges megválasztásában elhatározó módon közrejátszottak.

Miután az 1785-ben született Jakob és a nála egy évvel fiatalabb Wilhelm Kasselben befejezték líceumi tanulmányaikat, 1802-ben Marburgba kerültek, hogy ott jogot tanuljanak, mivel az az elhatározás élt bennük, hogy atyjuk példáját követve a jogász pályára lépnek. A jogi tanulmányok azonban nem tudták lekötni figyelmüket, és érdeklődésük pár év múlva egészen átvette őket az irodalomkutatáshoz. Nem kétséges, hogy az egykorú politikai és társadalmi események, így a porosz seregeknek Napoleon hadaitól ismételten elszenvedett veresége, Berlin francia megszállása, majd a tilsiti béke, amelyek Lenin szavaival „erőtéljes nemzeti felbuzdulás”-t idéztek elő Németországban, nagyon fontos szerepet játszottak a Grimm-fivérek tanulmányaiban és pályaválasztásában bekövetkezett változásban is (vö. Deutschunterricht XVI, 546). Ez a nemzeti felbuzdulás, miként azt később Engels megállapította, részben kifejezésre jut a németiségnek a közös múlt felé való fordulásában és annak a fontos szerepnek a felismerésében, amelyet a közös nyelv és műveltség a nemzeti függetlenségért folytatott harcban betöltenek. Így érthető,

* Ez a megemlékezés a következő tanulmányok alapján készült: W. NEUMANN és B. LÖTHER, Gedanken zur bevorstehenden Ehrung Jacob Grimms 1963. Weimarer Beiträge. Heft III/1963; M. PRÜTZE, Jacob Grimm, das Deutsche Wörterbuch und die Nation. Bemerkungen zu einer politischen Entwicklung: Weimarer Beiträge, Heft II/1962.; főképp B. LÖTHER, Zum 100. Todestag Jacob Grimms: Deutschunterricht Heft X/1963.).

hogy a politikai egység vágya szükségképpen olyan irodalmi emlékekkel való foglalkozásra ösztönözte a Grimm-fivérek, melyek tartalmuknál fogva alkalmasak voltak a nemzeti öntudat felkeltésére és erősítésére. Másként úgy is mondhatnók, hogy a közös történeti múltnak a tudatát igyekeztek a nemzeti egységért és függetlenségért megindult küzdelemben kiaknázni. A napóleoni elnyomás ellenében támadt nemzeti mozgalom és a felvilágosodás eszméi adtak erős ösztönzést a Grimm-fivéreknek legelső műveik elkészítéséhez, és lényegében meghatározták politikai állásfoglalásuk és világnézetük pozitív vonásait: polgári nemzeti büszkeségüket, feudalizmus-ellenességüket, alkotó munkájuknak a néppel való szoros összefonódását, a társadalmi haladás történeti szükségszerűségébe vetett hitüket. Bár a romantikus hatások sem hanyagolhatók el, elsősorban Herdernek azok a gondolatai tükröződnek felfogásukban és pályakezdő irodalmi műveikben, amelyek szerint a költészet szervesen eredezik a népből, továbbá hogy a nép minden műveltségnek a forrása. W. Grimmnek volt tanárukhoz, C. F. Savignyhoz írt egyik levelében ez a herderi gondolat világosan tükröződik: „Tervünkről azt mondhatom, hogy a költészet ősforrását úgy szeretnők bemutatni, mint a teljes élettől elválaszthatatlan közös javát a népnek.” (Idézi „Deutschunterricht” XVI, 546 a „Briefe der Brüder Grimm an Savigny” című kiadványból; kiadta W. Schoof, Berlin—Bielefeld, 1953.).

3. Ebben a szellemben valósították meg a német népmesék és mondák összegyűjtését és kiadását (Kinder- und Hausmärchen. 1812.; Deutsche Sagen. 1816. és 1818.). A mesékben a régi költészetnek az emlékeit látták, amelyek tartalmukban az ősi költészetnek a mondanivalóját őrizték meg, a mondák viszont már történetileg is megragadható korban bukkannak fel. Ennek a felfogásnak megfelelően gondos filológiai munkamódszerrel tették a német nép számára hozzáférhetővé a szájhagyomány útján megőrződött népmeséi és mondái anyagot. A mesékben nagy nevelő erőt sejtettek: „... az az óhajunk — olvasható a C. F. Savignyhoz írt egyik levélben —, hogy mesegyűjteményünk nevelési könyvvé váljék; ezeknél a meséknél a gyermeki lélek és természet számára táplálóbakkat, ártatlanabbakat ugyanis elképzelni sem lehet” (idézi Deutschunterricht XVI, 547). Természetes a gondolat, hogy a meséknek a nevelő erejét mindenekelőtt irányzatosságukban, azaz a jónak és a népnek a végső győzelmében kell látni. A Grimm-fivérek neve irodalmi munkásságuknak ezzel a korai termékével nem csupán a németiség tudatában forrt elválaszthatatlanul egybe, hanem más népek — így a magyarság — gondolatvilágában is.

Hogy a Grimm-fivérek a nemzet életének és művelődésének alakulásában milyen fontos szerepet tulajdonítanak a népnek, az nem csupán művük koncepciójából és a gyűjtést irányító elvekből világlik ki, hanem abból a tényből is, hogy az egykorú politikai és társadalmi események megítélésében figyelembe vették a nép érdekeit. Például Jakob Grimm, aki 1814—1815-ben diplomáciai pályán működött, s így részt vett a Bécsi Kongresszuson, undorral szól azokról az „ellenszenves ténykedésekről” („höchst widrigen Arbeiten”), melyeket a „szánalmas tárgyalások”-nál („erbärmlichen Verhandlungen”) végeznie kellett; annál is inkább elítélő a hangja, mert előre meg van győződve arról, hogy a nép reményeiben és várakozásában csalódni fog, mivel érdekeit a tárgyalásokban nem vették figyelembe. (Vö. Deutschunterricht XVI, 547).

4. A német népköltési termékek gyűjtésével és sajtó alá való rendezésével egy időben a Grimm-fivérek már korán megkezdték nyelvészeti jellegű kutató munkájukat is. Sőt Jakob Grimm számára a nyelvvel való foglalkozás, a német nyelv fejlődésének vizsgálata, a német nyelv grammatikai rendszerének leírása lesz tudományos foglalkozása legfőbb tárgya. A germán nyelvcsaládot és főképpen a német nyelv fejlődésének felderítését célzó kutatásai révén a dán Rasmus Kristian Rask (1787—1832.) és Franz Bopp (1791—1867.) mellett, akiknek módszereit fentebb említett kutató

munkájában alkalmazta és továbbfejlesztette, úgy él a nyelvészeti köztudatban, mint a történeti-összehasonlító nyelvtudomány megalapítója. Nincs szükség annak a közismert ténynek a hangsúlyozására, hogy a nyelvek történeti fejlődését vizsgáló új módszereknek a kifejlesztése és alkalmazása a XIX. századi nyelvtudomány fejlődésében nagyon fontos állomás volt, amely további sokirányú és mélyreható történeti szempontú kutatáshoz nyitott utat. Az összehasonlító történeti módszer alkalmazása lehetővé tette a nyelvtudósok számára, hogy egyrészt azonos nyelvcsaládhoz tartozó rokon nyelvek szavainak, szerkezeteinek történetileg különböző fejlődését összehasonlítsák, másrészt pedig hogy egyugyanazon nyelven belül a fejlődés során az egyes korokban kialakult nyelvéllapokra jellemző nyelvi elemeknek, formáknak a létrejöttében mutatkozó különbségeket egybevevessék, és ennek eredményeként fontos következtetéseket vonjanak le a nyelv hangállományának és rendszerének történetére nézve. Az új nyelvtudományi módszer segítségével nem csupán egy sor új nyelvet és nyelvcsaládot sikerült felfedezni és feltárni, hanem az új kutatási eljárások azt is lehetővé tették, hogy sikerült — ha kezdetben kisebb mértékben is — a nyelvek hangrendszerében és grammatikai rendszerében végbemenő mozgást, változást kitapintani, többé vagy kevésbé pontosan leírni, sőt egyes esetekben a hangtani és alaktani jellegű változások szabályosságát vagy törvényszerűségét is megállapítani (vö.: Weimarer Beiträge Heft III/1963.; Deutschunterricht XVI, 548).

5. J. Grimm nem csupán a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszeres eljárásainak megalapozásával tett nagy szolgálatot a nyelvészethet, hanem értékes úttörő munkát végzett a német nyelv grammatikai rendszerének a leírásával is. Híressé vált „Deutsche Grammatik”-jával sikerült neki „kiszabadítani” a nyelvtant a logikának egyoldalú és károsan befolyásoló hatásából, melyet még az ókor és a középkor görög és latin grammatikáitól örökölt. A grammatikának a logika kötelekeiből való kiszabadítása annak a felismeréséhez vezetett, hogy egy nyelv grammatikai rendszerének a kialakulása a maga sajátos törvényszerűségei szerint megy végbe (vö. Deutschunterricht XVI, 548). Grimm fellépése idején a nyelv mivoltát illetőleg az a nézet uralkodott, hogy a nyelv olyan — egymással kapcsolatban nem levő — nyelvtények halmaza, amelyek egy önmagában változatlanul megmaradó nyelvéllapotnak felelnek meg. Grimm ennek a felfogásnak a helyébe a nyelv hangállományában és szerkezetében megfigyelhető változásokat, azaz a nyelvi rendszereknek történeti fejlődésükben való szemléletét állította. Így például a germán nyelveknek egymással való összehasonlítása során sikerült neki bizonyos törvényszerűnek látszó hangtani változásoknak (mint pl. az Ablaut és az Umlaut) a jelentőségét felfedeznie. Ezekre már korábban a dán RASK is kezdett rámutatni; a tőle „betűátmenet” („Buchstabenübergang”) néven jelzett változásokat Jakob Grimm „Lautverschiebung” néven ismertté vált hangtörvényével pontosabban meghatározta, és ezzel sikerült neki megteremtenie azokat a feltételeket, amelyek a tudományosan megalapozott szófejtést lehetővé tették. Természetesen számos más tanítást, észrevételt, a nyelvi jelenségek fontosságára való utalást is köszönhet a német nyelvtudomány Jakob Grimmnek: ilyen többek közt a német igeragozásról és a szóképzésről szóló fejtegetése. (Vö. Deutschunterricht XVI, 548.)

Jóllehet azok a magyarázatok, melyeket J. Grimm a nyelvi elemek alaki változásairól adott, nagyrészt spekulatív jellegűek voltak, és a nyelvi tények világánál nem bizonyultak mindig igazaknak, mégis kétségtelenül helyes az a megállapítás, hogy jelentékeny mértékben hozzájárult munkájával ahhoz, hogy a német nyelvtudomány a XIX. század második felében igen magas színvonalra emelkedett. Engelsnek a német nyelvészethez való viszonyából kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a múlt századi német nyelvtudomány eredményei e század társadalomkutatásainak legjelentékenyebb sikereihez tartoznak. Mi sem bizonyítja ezt világosabban, mint az a tény, hogy ENGELS Dühringgel folytatott nevezetes vitájában utóbbinak egy pragmatista jellegű iskolai nyelvtanra irányuló

követelésével szemben megvédte az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit. (Vö.: F. ENGELS, Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt? Anti-Dühring. Bp., 1950. 331—2; Deutschunterricht XVI, 549.)

6. Fentebb hangsúlyoztam, hogy a Grimm-fivérek munkássága szorosan összefonódott a nép történetével, illetőleg a nép múltjának állandó figyelembe vételével. J. Grimmnek azáltal, hogy a nyelvre irányuló kutatásaiban következetesen szeme előtt tartotta a nép nyelvét és történetét, sikerült több, a nyelv mivoltára és természetére vonatkozó, figyelmet érdemlő elméleti megállapításra eljutnia. Így többek közt főképpen a német nyelv történetét feldolgozó művében (Die Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig, 1848.) rámutatott arra a szoros összefüggésre, amely a nép története és a nyelv története közt fennáll. Magától értetődik, hogy nem minden megállapítása bizonyult a későbbi nyelvészeti és társadalmi jellegű kutatások eredményeinek fényénél helyesnek. Mindenesetre J. Grimm a népet még homogén egésznek fogta fel, amelyet gazdasági és társadalmi különbségek nem bontanak meg; a nép fejlődését szerinte is, miként azt abban az időben a német nyelv- és társadalomtudósok szinte kivétel nélkül vallották, az úgynevezett „Volksgeist” határozza meg. A nyelvnek a fejlődését pedig ehhez a — szinte tárgyiasított — Volksgeisthez hasonló „Sprachgeist” irányítja. (Vö. Deutschunterricht XVI, 549.)

7. A Grimm-fivéreknek a társadalmi haladással való szoros kapcsolata és ennek a haladásnak az érdekében kialakított következetes állásfoglalása alkotó munkájuknak több mozzanatában megmutatkozik. Különösképpen jellemző erre a következetes felfogásra a „Deutsches Wörterbuch” létrejöttének története és természetesen maga a szótár. Egészen 1837-ig nem merült fel a Grimm-fivérekben szótárírási terve. A nyelvész Jakob Grimm grammatikája 5. kötetének megírásával volt elfoglalva, és azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a már megjelentetett köteteket egészen átdolgozza, továbbá hogy egy rövidre szabott népszerű kiadást fog belőlük kiadásra előkészíteni. Fennmaradó idejét részint könyvtárosi teendői és egyetemi előadásai töltötték ki. A szótár elkészítésének a gondolatát az alábbi egykorú politikai-társadalmi esemény, illetőleg annak következményei váltották ki.

IV. Vilmos halála után Ernő Ágost lesz a hannoveri fejedelem. Első ténykedéseként 1837-ben felfüggeszti az állandó alkotmányt. Ez a korábbi feudális viszonyokra jellemző önkényes cselekedet a liberális gondolkodású polgárság körében a felháborodás viharát váltja ki. A Grimm-fivérek — néhány hozzájuk hasonló felfogású göttingai professzorral egyetemben — vonakodnak az új alkotmányra felesküdni, s ezért tisztóságukból, pontosabban állásukból felfüggesztik őket. Sőt J. Grimmnek és két barátjának az országot is el kell hagyniuk. Jakob Grimm az új alkotmánnyal szemben tiltakozását „Meine Entlassung” című írásában fejtja ki. Ennek az írásnak a teljes megértéséhez szükséges tudni a következőket: az írást Baselben nyomtatták ki, és illegális úton került Németországba. A szerző gyorsan és a cenzúrára gondolva készítette írását. J. Grimm magatartásával és írásával a haladó szellemű polgárság nemzeti és demokratikus törekvéseit kívánta erősíteni. A német fejedelemségek hivatalos szervei nem szívesen látták a menekülő J. Grimmet és barátait. Éppen ezért a haladó gondolkodású polgárság rokonszenvének megnyilvánulását és nyílt politikai állásfoglalást kell látnunk abban a tényben, hogy a neves könyvkiadó és a híressé vált „Göttingai Kör” („Göttinger Kreis”) alapítója 1838-ban azt az ajánlatot tette a Grimm-fivéreknek, hogy készítsék el a német nyelv történeti szótárát (M. Prütze, Jacob Grimm, das Deutsche Wörterbuch und die Nation. Bemerkungen zu einer politischen Entwicklung: Weimarer Beiträge. Heft II/1962. 271—2).

A szótárhoz írt előszóban (Deutsches Wörterbuch. Band I. Leipzig, 1854.) J. Grimm megegyeszer utal azokra a külső körülményekre, amelyek a szótár elkészítésének tervéhez

vezettek, majd ismerteti a szótár anyagát eredményező adatgyűjtő munka alapelveit és szótárunk célkitűzését. „... a történeti nyelvkutatásnak a már elegyengetett talajára támaszkodva a német nyelv szavainak minden eddiginél teljesebb és elevenebb összegyűjtését kell megvalósítani...” A szótár céljára nézve pedig ezt írja: „A szótárral a német nyelvnek a szentélyét kell megalkotni, annak minden kincsét meg kell őrizni, és a hozzá vezető utat mindenki számára meg kell nyitni. A lerögzített kincs növekszik, mint a sejt, és maradandó emlékműve lesz majd a népnek, amelynek a múltja és a jelene összekapcsolódik benne.” (Vorrede; vö. Deutschunterricht XVI, 549—50.)

8. A szótár előszavából kiragadott eme néhány gondolat elégséges arra, hogy rávilágítson a Grimm-fivérek alkotó munkáját irányító alapelveknek a lényeges vonásaira. Így például az az összefüggés, amely tudományos munkásságuk és a társadalomra gyakorolt hatásuk közt kifejlődött, mindig szemük előtt lebegett: „Tudományos célzatú vállalkozások, amelyekre nézve szükséges, hogy mély gyökereket verjenek, és hogy széles körben fejtsek ki hatásukat, függhetnek külső indítékoktól...” — írja J. Grimm (Deutschunterricht XVI, 550). Annak is tudatában voltak, hogy a tudományos haladás politikai-társadalmi körülményektől függ: „Egy ilyen műnek a kezdete felett, ha azt sikeresen akarjuk bevégezni, a magasban egy tisztán fénylő csillagzatnak kell ragyognia. Én pedig felismertem ezt... a német filológiának a fellendülésében és a népnek az anyanyelve iránti fogékonyságában, ahogy e kettő a megerősödött hazaszeretetből és a népnek a szilárd nemzeti egység utáni vágyából táplálkozott.” (Uo.)

A szótár célját megvilágító gondolatok is több pozitívumot tartalmaznak: „... für den Gebrauch des gemeinen Mannes ... gibt es kein anderes als ein wissenschaftliches...” illetőleg „... allen den Eingang zu ihm offenhalten...” (Vorrede). Kivüláglík ezekből először is — írja BURKHARD LÖTHER — „die Volksverbundenheit ihres Werkes”, továbbá az a mélyen demokratikus óhaj, hogy a tudomány az egész népet szolgálja, valamint annak a megértése, hogy a nép szellemi és anyagi műveltsége között szoros összefüggés áll fenn, s ez az összefüggés a nyelvnek a történeti változásaiban ragadható meg (Deutschunterricht XVI, 550).

9. Azok az eszmék, melyek J. Grimm tudományos műveiben kifejezésre jutottak, azok a törekvések, melyek munkáját irányították — így az a tény, hogy mindig a társadalmi haladás mellett foglalt állást, hogy a tudományt igyekezett összekapcsolni a társadalmi gyakorlattal, hogy a történelem tanulságait a haladó gondolkodás kifejlesztésének szolgálatába állította, hogy a tudományt az egész nép számára hozzáférhetővé akarta tenni — megvalósulnak a szocialista művelődéspolitikában, elsősorban pedig megvalósulásra találnak a Német Demokratikus Köztársaság fiatal marxista szellemű germanisztikájában. A marxista szellemű germanisztika a Grimmtől hagyományozott nyelvészeti örökség tanításainak átvételében joggal hivatkozhatik J. Grimmre.

A Grimm-fivérek nyelvészeti és irodalmi hagyatékának ápolása az egész német nép feladatává vált. És ez a tény kifejezésre jutott többek közt abban, hogy a Német Demokratikus Köztársaság kormányzata a Grimm-féle történeti szótár befejezésére nagy anyagi támogatást biztosított. S ezért a neves germanista, THEODOR FRINGS, akinek irányításával 1960-ban befejezték a szótárt, méltán mondhatta egy emlékbeszédében: „Die Begründung eines Institutes für deutsche Sprache und Literatur ist eine Angelegenheit des ganzen deutschen Volkes und darüber hinaus eine Angelegenheit der Humanitas schlechthin.” (Deutschunterricht XVI, 550.)

TERESTYÉNI FERENC

Köszöntő és köszönő sorok a nyolcvanéves Nagy J. Bélának

1. A születésnap megemlékezések íróit mindig az a veszély fenyegeti, hogy akarva-akaratlanul plagizálnak: ismétlik azokat a szavakat, gondolatokat, amelyeket őt, tíz, tizenöt vagy még több évvel azelőtt maguk vagy mások az ünnepeltről elmondtak. Ennek az ismétléskényszernek azonban többféle oka lehet. Az egyik, hogy az ünnepelt az előző megemlékezés, megtisztelés óta nem adott elég „okot” rá, hogy valami frisset mondjanak róla, így a felköszöntés szükségszerűen a „régiség” emlegetéséből s abból áll, hogy a száradó babérkoszorúkról lefűjjük az évek, évtizedek porát. A másik ok meg éppen ellenkezője emennek: ünnepeltünk újra meg újra bebizonyítja, hogy az a sok szép és jó, amit már elmondtak róla, nemcsak a múltra nézve igaz, hanem legalább olyan mértékben a jelenre vonatkoztatva is.

Talán mondanom sem kell, hogy az utóbbi okból nehéz most nekem újat mondanom szeretett és kedves mesterünk, Nagy J. Béla köszöntésére. Hiszen már tíz évvel ezelőtt is csak azt ismételhettük legjobb meggyőződésünk szerint, amit munkássága régebbi szakaszaira megállapítottak az elődök vagy megállapítottunk mi magunk. PAIS DEZSŐ egy (akkor) majd negyedszázados megemlékezését idézte a hetvenéves „régis, de még mindig friss” munkatársról és barátáról, s erényei, eredményei számbavétele után úgy látta, hogy „a hetven éves Nagy József Béla tudományos *„Öszikéi”* legalábbis méltók a mögöttük levő nyár terméséhez” (MNy. L, 224).

2. Nos, azóta munkában, eredményekben gazdag tíz esztendő repült el ünnepeltünk feje fölött, s PAIS DEZSŐ kívánsága, hogy „ez az ősz — mint a magyar ősz szokott — minél tovább tartson” — eddig ragyogóan teljesült: jobbnál jobb cikkek egész sorával bizonyította be ismételten, milyen kiváló és termékeny munkása a magyar nyelvtudománynak, nyelvi műveltségnek, milyen éberrel figyel a nyelvünk minden jelenségét, milyen sokrétűen gazdag nyelvi, nyelvtudományi ismeretek, szilárd nyelvművelő elvek birtokában nyúl hozzá egy-egy időszerű és bonyolult nyelvhelyességi, helyesírási vagy egyéb nyelvészeti kérdéshez. (Vö. például: Van-e nyelvhelyesség?: NYR. LXXIX, 1—17; A Péter tyúkja: MNy. LV, 263—70; A nyelvművelő Horváth János: MNy. LIV, 165—75; Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése: NYR. LXXXI, 407—17; Helyesírásunk időszerű kérdései: MNy. LIII, 230—50; Tudománytörténeti adalékok: MNy. LVIII, 357.) Legfeljebb abban van némi kétségem, hogy Nagy J. Béla ősz fejjel írt dolgozatait teljes joggal nevezhetjük-e „*öszikék*”-nek. No persze az Arany Jánosra, költői eszményképére való utalás nagyon is helyén és nyilván kedve szerint való, az ősz kiérlelt nyugalma, termékeny derűje is megtalálja helyét ebben a metaforában; de a langyos, fáradt őszi napsugarak kísértője, a csendes, múltba néző rezignáció még alig-alig mutatkozik kedves mesterünk írásaiban. Sőt, mintha az utóbbi években inkább vitakedve, fiatalos harci készsége erősödött volna (l. a NYR. utóbbi évfolyamaiban a nők megnevezéséről való vitát).

3. Nem vállalkozom tehát rá, hogy Nagy J. Béla érdemeit méltassam, mert — mint a fentiekben „bebizonyítottam” — csak a rég elmondottakat kellene ismételnem. Szívesen felidézném azonban vele kapcsolatos személyes emlékeimet, élményeimet, hiszen idestova a mi ismeretségünk is negyedszázados. Ez meg magánügy, mondanák az olvasók. Magánügy, hogy 1941-ben, gyakorló tanárjelölt („koca”) koromban bizony nem hallgattam, csak az indexembe írtam be „A magyartanítás módszertana” című tanárképzős előadását. Ma sajnálom csak igazán. Egy kissé ugyan már 1944-ben is sajnáltam, amikor a pápai kollégiumban a nyelvtant tanítottam, unalmasan és elég kevés sikerrel. Pedig a tankönyv kitűnő volt, egyszerű, világos, megtűzdelve sok szép költői idézettel, otthoni, hazai ízű nyelvi rejtvénnnyel. Nagy J. Béla volt a könyv szerzője.

Az is magánügy, hogy néhány év múlva kölcsönös szerkesztői, szerzői és lektori viszonyba kerültünk, amiből főként nekem volt hasznom: lényegbevágó megjegyzései, sokszor a kézirat hosszúságával vetekedő „széljegyzetei”, stílári javaslatai még akkor is tanulságosak voltak számomra, ha vitatkoztam velük, vagy nem fogadtam el őket. Talán még az is magánügy, hogy ez év tavaszán Nagy J. Béla cikkein mutattam be az ötödéves tanárjelölteknek, mi is az a haladó hagyomány a két világháború közti nyelvművelő irodalomból, amelyre elsősorban támaszkodhatunk (vö.: A nyelvművelés elvei: Msn. I, 28—39; Hogyan ragozzuk a magyar igét?: i. h. IV, 1—7). De az aztán végleg nem közügy, hogyan ismertem meg e kiváló tudós meleg emberségét, bölcs humorát, színes emberi egyéniségét, s hogy vált számomra minden látogatása kedves, emlékezetes élménnyé, amikor Veszprémbe, Simonyi Zsigmond és — Nagy J. Béla városába utaztam. Valóban magánügy, hát nem teregetem ki. De őszinte szívvel, tisztelettel és meleg szeretettel köszöntöm Nagy J. Bélát, s kívánok neki még sok termékeny, derűs esztendőt.

LŐRINCZE LAJOS

Levél Sajnovicsról

A levél szerzője Benczúr József pedagógus, a XVIII. század jeles jogásza. Baráti levelezést folytatott Kollár Ferenccel, a bécsi császári könyvtár levéltárával. Tekintélyére jellemző, hogy Kollár halála után II. József őt nevezte ki udvari könyvtárnak, azonban a kinevezési okmány olvasása közben hirtelen meghalt, 1784. augusztus 31-én.

A levél válasz Kollár levelére, amelyben beszámolt Sajnovics disszertációjáról (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. 1770.*). Közlését megokolttá teszi, hogy egyrészt Sajnovicsról, a meginduló finnugor összehasonlító nyelvtudományról, másrészt — s ez a lényegesebb szempont — a levélíró kora közfelfogásától messze eltérő modern ügyért lelkesedő, érdeklődő felfogásáról tanúskodik.

A levél a Soproni Állami Levéltárból került elő. Csizmadia Andor jogtörténeti kutatásai keretében a soproni levéltár anyagából is dolgozott. A kézzel írott latin nyelvű levelek elolvasásához igénybe vette Dr. Simon Sándor barátom segítségét. A jogi vonatkozású levelek olvasása közben meglepett bennünket az egészen más jellegű levél Sajnovics névvel. A levelet Dr. Simon Sándor magyar fordításával együtt közlöm.

Illustrissime Domine

1770. Maji. 29.

Domine Suā pietate colendissime

Nihil mihi poterat esse gratius duabus illis epistolis, quibus mihi significabas P. Sainovicium detexisse populos ad polum prope reiectos, qui inter Hungarorum nostrorum fratres referri debent. Utinam vero dissertationis eius eruditae exempla ad nos perferrentur, vel auctor postquam Vindobonam redierit, eandem recuderet, multisque additamentis utiliore redderet. Ceterum, id forte nostri Hungari omni intendunt ratione impedire: eaque de caussa TE, maiorem in modum rogo, ut vel per Kemnicium, qui in Dania est, vel per amicos alios, complura Hafnia exempla adferi cures, mecumque unum comunices, vel potius mihi cedas. Si quis enim est, qui de cognatione inter Hungaros, Lappones, Fennos, aliosque boreales orientisque populos iudicium ferre scribereque posset, certe ille id felicissime praestare potest, qui Hungaricae linguae gnarus est. Atque ea de caussa, non dubito, opiniones Sainovicii maximam fidem apud litteratos, maioremque forte, quam apud Hungaros nostros consecuturos. Ceterum, optandum esset, ut libros aliquot Lapponum secum adferet, et historicos, qui in primis, quando gens haec eam in regionem

venerit, exponerent: ita facilius demum de his iudicare (possemus?) posset. Fischeri quaestiones non pridem accepi, adtenteque perlegi. Utinam iam hic quoque Vir, quavis ex lingua et dialecto populorum illorum, quos cognatos esse ostendit, aliquot periodos adduxisset, ex pluribus enim verbis conexione et constructione complura erui possent argumenta, in primis ab illis, qui linguae Hungaricae periti sunt. Sed scripturi sunt, procul dubio, proxime complures eruditi de originibus horum populorum, industriaeque P. Sajnovics stimulum eis ad id additura est. Facile vero ego largior Hungaros nostros, non esse progeniem Hunnorum Attilanorum, licet negari nequeat, multis admodum populis Attilam imperasse. Hos inter multi erant alterius, quam Hunnicæ originis, qui tamen etiam a scriptoribus Hunnorum nomine sunt compellati. Unnoganium iam Priscus Rhetor commemorat, indicatque, eos inter et Avaros, perpetua fuisse bella, quod multorum Graecorum, qui post eum scripserant, testimoniis quoque probatur. Avarum ergo natos esse Hungaros nostros, ut credam, eo difficilius id a me Prayius, et alii, impetrabunt. Largior quoque haud invitus, Turcas, Tatarosque, eos inprimis, qui saec. XIII. Russicas, Polonicas et Hungaricas ditiones evastarunt, posteros esse Hunnorum Attilanorum. Sed de his aliisque forte plura, si duas post hebdomadas ad Vos comere, TIBIQUE cultum et pietatem testari licuerit.

Ego vero TIBI, quas mente concipere possum ago gratias, quod argumenta dissertationis Sajnovicsianae mecum communicaveris, et quid de opere originibusque populorum, quos nunc Europa habet sentias, significaveris. Nolunt hic, cum quibus sum colloctus, credere nostri Hungari se in Laponia agnatos habere.

Ceterum, ut valeas, et in occupationibus arduis nunquam non successus exoptatos experiaris, dum voveo, maneo

III. Nominis TUI

Posonii die 29. Maii 1770.

Cultor servusque demississimus Joseph Benczur mp.

Kollár Ádám Ferencnek Benczur József

Semmi sem lehetett volna kedvesebb nekem annál a két levélnél, amelyben jelezted nekem, hogy P. Sajnovics a sarkvidék közelében olyan népeket fedezett föl, akiket magyarjaink testvérei közé kell sorolnunk. Bárcsak elhoznák hozzánk tudós értekezésének példányait, vagy pedig a szerző — ha majd visszatért Bécsbe — kinyomtatná, és sok adalékkal használhatóbbá tenné. Különben magyarjainknak talán az a szándékuk, hogy ezt minden módon megakadályozzák: ezért nagyon kérlek, hogy Kemniczius által, aki Dániában van, vagy más barátaink által, hozass több példányt Koppenhágából, és egyet bocsáss rendelkezésemre, vagy inkább engedd át nekem. Ha ugyanis van valaki, aki ítélhet és írhat a magyarok, lappok, finnek és más északi és keleti népek közti rokonságról: akkor bizonyosan az teheti meg ezt legkönnyebben, aki ismeri a magyar nyelvet. Ezért nem kétkem, hogy Sajnovics véleménye nagy hitelt talál majd a tudósoknál, talán nagyobbra, mint magyarjainknál. Különben kíváncs voltam, hogy egynéhány lapp könyvet hozzon magával, és történeszeket, akik főleg azt fejtenék ki, hogy ez a nép mikor ment arra a vidékre: így végtére is könnyebben ítélhetne e dolgokról. Fischer kérdéseit nemrégén megkaptam, és figyelmesen elolvastam. Vajha ez a férfi is ama népeknek, amelyekről megmutatja, hogy rokonaik, bármelyiknek nyelvéből és tájszólásából egynéhány mondatot is hozott volna; mert több szóból, kapcsolatból, szerkezetből több érvet lehetne meríteniük főleg azoknak, akik járatosak a magyar nyelvben. Ám kétségtelenül több tudós fog írni a közeli jövőben e népek eredetéről, és P. Sajnovics iparkodása ösztökélni fogja őket erre. Én könnyen megengedem, hogy magyarjaink nem Attila hunjainak leszármazottai; bár tagadhatatlan, hogy Attila igen sok népen uralkodott. Köztük sokan voltak más eredetűek, mint a hunok;

ezeket azonban az írók is hun néven emlegetik. Unnogánokról már Priskos Rhétor megemlékezik, és úgy ítéli, hogy köztük és az avarok közt örökös háborúk voltak; és ezt sok görögnek, akik útána írtak, tanúbizonysága is megerősíti. Hogy tehát az avaroknak szülöttei a mi magyarjaink: ennek elhívését annál nehezebben kívánhatják tőlem Pray és mások. Azt is készségesen megengedem, hogy a törökök és a tatárok, elsősorban azok, akik a XIII. században elpusztították az orosz, a lengyel, a magyar területeket, utódai az Attila-féle hunoknak. Ezekről és más dolgokról azonban talán többet mondhatok, ha két hét múlva elmehetek hozzátok, és kegyeletes tiszteletemet tehetem nálad.

Hálás szívvel köszönöm neked, hogy közölted velem Sajnovics értekezésének tartalmát, és hogy jelezted: mit gondolsz a műről és azon népek eredetéről, amelyek most Európa népei. Itt magyarjaink, akikkel beszéltem, nem akarják elhinni, hogy rokonaik vannak Lapphonban.

...

Pozsonyban, 1770. május 29.

[Üdvözlét, aláírás.]

SALÁNKI ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1962. november 20. A magyar és a szlavisztikai szakosztály közös ülése. KNEZSA ISTVÁN, Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása. — Vö. NyK. LXV, 77—101.

1962. november 27. Általános nyelvészeti szakosztály. SZALAI SÁNDOR, A számok és jelek a nyelvben. — Bevezetőleg a napisajtóból, felhívásokból, hirdeményekből és más köznyelvi dokumentumokból vett példákkal bizonyította, hogy mennyire elszaporodtak manapság a beszélt és írott nyelvben a számok és a legkülönbözőbb matematikai, csillagászati, kémiai és egyéb „képletnyelvi” vagy akronimikus jelek, illetőleg jelsorozatok. Elemezte alaktani és mondattani jellegzetességeiket, majd rámutatott arra, hogy jelenleg még milyen hiányosak e fontos és újszerű nyelvi elemek képzés-, írás- és ejtismódjáról való ismereteink. Nincs tisztázva az sem, hogy a különféle, csak írásban, illetőleg nyomtatásban létező „graféma”-szerű elemek — bekezdés, dőlt szedés, aláhúzás stb. — milyen viszonyban állnak a beszélt vagy a „felolvasói” nyelv hangsúlyozási, hanglejtési, szünettartási és más efféle kifejezőeszközeivel. Végül kifejtette, hogy a számokra és jelekre vonatkozó nyelvi szokások vizsgálatának milyen jelentősége van a korszerű nyelvlélektani, nyelvészociológiai és fordításelméleti (gépi fordítási) kutatások szempontjából.

1962. december 4. Nyelvoktatási szakosztály. TÁLASI ISTVÁNNÉ, Új utak az idegen nyelvek tanításában. (Beszámoló a Francia- és Svédországban, valamint a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokról.) — Az iskolalátogatások világsszerte igazolják Brownell megállapításának igazságát: „Az idegen nyelvek tanítása és tanulása reneszanszának küszöbén vagyunk.” A szakmetodika történetében voltak már ilyen megújulások (Comenius: Novissima linguarum methodus stb.), valamennyit a társadalom, a tudomány és a technika fejlődésével való lépéstartás igénye sugallta. A nyelvoktatás mai reformjának háttere: a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, a közlekedési és híradási technika rohamos fejlődése, a nyelvtudományban a strukturalizmus és a matematikai nyelvészeti térhódítása, a kibernetika, az információ-elmélet és a nyelvpszichológiai kutatások alkalmazása. — Az új nyelvoktatás mindenütt a nyelv közlő rendeltetéséből indul ki, s a direkt (szóbeli) és az indirekt (írásbeli) közlés közül az előbbi részesíti előnyben. Ennélfogva:

* L. MNy. LX, 125—8.

a) a cél meghatározásában elsődleges helyet kap a gyakorlati cél, mint a művelődési-nevelési célok megvalósításának előfeltétele; b) a négy komplex készség (hallás utáni megértés, szóbeli kifejezés, olvasás és írás) szimultán fejlesztése helyett a nyelvoktatás kezdő szakaszában csak az első kettőre kell törekedni; c) a lexika és a nyelvtan egyidejű elsajátítása struktúrákban, mondatmodellekben történik a tudományos módszerekkel kidolgozott szókinésbeli és nyelvtani minimum és a fokozatosság elve alapján; d) az idegen nyelven való gondolkodás elősegítése érdekében az órák minél teljesebb idegennyelvűségére törekednek; e) az idegen nyelvi légkör megteremtése céljából széles körben alkalmaznak auditív (magnetofon, lemezjátszó, rádió), vizuális (kép, diafilm, mozgó film) és audio-vizuális (szinkronizált diafilm és magnetofon-felvétel, hangosfilm, televízió) eszközöket.

1962. december 11. Általános nyelvészeti szakosztály. KONTRA GYÖRGY, Nyelv és lélek. — Gombocz Zoltán hasonló című cikkére utalva kifejtette, hogy az arisztotelészi lélek-fogalom (értelem, érzelem, akarat) ma túlnyomórészt idegéletteni értelmezést kapott. Az individualitás már nem tekinthető a lélek specifikumának, mivel az élet mai meghatározásának is egyik fogalmi jegye. Ugyanez a helyzet a célszerűség kritériumával is. Ebből következik, hogy a lélektan a kortikális relációk tudománya, a lélek uralkodó fogalmi jegye pedig a kollektív jelleg. A nyelv kifejezetten kollektív lelki jelenség, a beszéd fiziológiai működés.

1962. december 18. Általános nyelvészeti szakosztály. PETŐFI SÁNDOR JÁNOS, Matematikai modellek a nyelvészetben. (I. Gráfelméleti modell.) — A matematika és az egyéb tudományok kapcsolatának rövid áttekintése után ismertette a gráf fogalmát. Ezt a legegyszerűbben így határozhatjuk meg: ha megadjuk tetszőleges elemek x halmazát és az x halmaz elemei közötti kapcsolatokat (ez is halmaz, jelöljük I -vel), ezek egy gráfot határoznak meg. (A halmaz elemeit pontokkal, a kapcsolatokat nyilakkal jelölhetjük.) Könnyű belátni, hogy valamely nyelv elemei és ezek kapcsolatai minden nyelvi szinten gráfként foghatók fel. Ezután MARCUS SOLOMON és VASILIU EMILIU (Mathématiques et phonologie), DOBRUSIN R. L. (Opyt opredelenija ponjatija elementarnoj grammaticeszkov kategorii), FILLMORE CHARLES és KOUTSOUDAS ANDREAS (The directed graph in language description) ilyen jellegű kutatásait ismertette, és ezek alapján rámutatott a gráfelméleti módszerek nyelvészeti alkalmazásának előnyeire és korlátaira.

1962. december 21. Orientalisztikai szakosztály. CZEGLÉDY KÁROLY, A régi török (türk, oguz, ujjur) törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. ($10 + 2 + 9 + 9 = 30$; Ki volt Abuz kagán?) — Vö. MNy. LIX, 456—61.

1963. január 29. Nyelvoktatási szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Mondatmodellek a nyelvoktatásban. (Az automatizálás elvi és gyakorlati kérdéseiről.) — Az alkalmazott nyelvészet különféle területeken (gépi fordítás, idegen nyelvek oktatása stb.) hasznosítja a nyelvészeti kutatás egzakt eredményeit és módszereit. Mivel a tanulás folyamata — a kibernetika terminológiájával — valójában egy sajátos vezérlési program alapján folytatott tevékenységként fogható fel, ezért előtérbe kerül az anyag rész-egységekre bontása. A grammatikailag formált — tehát az adott nyelvben valóban használatos — mondatok leíró vizsgálata kimutatja a nyelvi elemek szerkezetét, megoszlását, környezetét. Ezek az összefüggések a nyelvoktatásban új gyakorlatok beiktatását teszik lehetővé (elemi mondatok, a belőlük kibontható, illetőleg rájuk visszavezethető bonyolultabb variánsok — az alakítási-behelyettesítési, transzformációs stb. műveletek — a generatív és transzformációs grammatika felhasználásával): a leggyakoribb mondatmodellek automatizálásával. A statisztikai vizsgálatokon, a szerkezetek egzakt leírásán alapuló oktató munka az eddiginél eredményesebb, s a nyelvet valódi összefüggéseiben tárja fel.

1963. február 5. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A magyar esetrendszer lényeges összefüggéseiről. — Vö. MNy. LIX, 297—317.

1963. február 12. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. VERBÉNYI LÁSZLÓ, A korai újfelnémet kancelláriai nyelv stílusrétegei. (Különös tekintettel a soproni kancellária anyagára.) — A XIII. század közepe táján a német nyelvterület déli részén a hivatali — gyakorlati műfajokban a latin mellett a német is feltűnik, s e fejlődésben a gazdagsága folytán hatalomhoz jutott polgárság fokozatos térfoglalása mutatkozik meg. A városi kancelláriáknak a korai újfelnémet egységesülésére kifejtett hatása különösen azért növekszik, mert a császári kancelláriában is szaporodnak a német nyelvű kiadványok. Johann von Gelnhausen stílusmintáskönyvet állít össze, s Prágán kívül más városokban is jelentősen emelkedik az írásbeliség színvonala. Az előadó vitába száll azzal a felfogással, hogy a kancelláriai nyelv a városokban vezetéshez jutott patricius-réteg nyelvjárási elemeket kerülő köznyelve. A városi jegyzők okmányok kiállításakor nem járnak el önállóan, hanem a formulárium nyelvi mintáit követik. Ilyennek tekinthetők Tapolczai Bertalan oklevél-formulái, de főként Uzsai János „Ars notaria”-ja. A formuláskönyv nemcsak kész mondatelemeket, hanem teljes bevezető és befejező részeket ad használatjának, úgyhogy a jegyző munkája gyakran nem egyéb a hiányzó adatok és részletek pótlásánál. Megvizsgálva a prágai, meissen, müncheni, bécsi, valamint a magyar városok közül a pozsonyi, soproni, kőszegi és budai kancellária német nyelvű kiadványait az 1350–1450 közti időből, arra a megállapításra jutott, hogy a kancelláriai okmányok jelentős rétegét a formuláskönyvekben található kész szerkezetek alkotják. Ez a felfedezés a német nyelvtudományban teljesen ismeretlen és újszerű. A további rétegeket a városi feljegyzések és a missilisek őrzik. A kancelláriai formulákkal keveredik a köznyelvnek a cikornyás stílusnál erőteljesebb, színesebb és tisztultabb alakja. Mindenütt megtalálhatók ezenkívül a népi fordulatok is, a korai újfelnémet korszak nyelvjárástörténetének e becses emlékei.

1963. február 19. Szlavisztikai szakosztály. KOVÁCS ZOLTÁN, Szláv nyelvi — magyar és magyar — szláv nyelvi szótáraink 1945-től. — Az előadás az első kísérlet volt az újabb hazai szláv nyelvű lexikográfia eredményeinek bemutatására és összefoglalására. Bevezetőben foglalkozott a lexikográfia fogalmának meghatározásában mutatkozó néhány nézet ismertetésével; majd a kétnyelvű szótárírás bizonyos történeti, elméleti, gyakorlati és módszertani kérdéseire mutatott rá. Ezután ismertette a fontosabb köznyelvi (általános), frazeológiai és szakszótárakat. Befejezésül a főbb tennivalókat a következőkben foglalta össze: a) ki kell dolgozni minél előbb a kétnyelvű szótárírás elméleti és gyakorlati alapjait; b) rendszeresen vagy időközönként megjelenő lexikográfiai orgánumot kell kiadni; c) el kell kezdeni a három- és többnyelvű szótárak készítését; d) tervbe kell venni különféle szakszótárak összeállítását és kiadását; e) felül kell vizsgálni a régebben megjelent szótárakat, szókincsüket és kifejezés-anyagukat korszerűsíteni kell, illetőleg az egyes kiadások esetén átmenetileg feltétlenül ki kell javítani a durva hibákat; f) szótárainkat ismertető népszerűsítő kiadványt kellene megjelentetni; g) el kellene érni, hogy a kritika többet foglalkozzék a megjelent és megjelenő szótárakkal; h) össze kellene hívni a szótárírás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakemberek tanácskozását.

1963. február 26. Nyelvoktatási szakosztály. BALASSA LÁSZLÓ, Komplex módszer a fogalmazás tanításában. — L. Magyartanítás VI, 101–15.

1963. március 12. Általános nyelvészeti szakosztály. HELL GYÖRGY, A gépi fordítás néhány nyelvészeti vonatkozású kérdése. — A gépi fordítás az írott szöveg nyelvtani elemzésére építi fel azokat az algoritmusokat, amelyek alapján az elektronikus számológép dolgozik. A grammatikai elemzés során az alapul szolgáló nyelvészeti elgondolás a szöveg egységeinek csak formális vonásokkal megjelölt kapcsolatát tudja folderíteni. A fordítás teljessége és helyessége szempontjából így nehézségek adódnak egyrészt az azonos alakú jellel, de eltérő jelleggel kapcsolt szók, másrészt az alakilag nem jelölt kapcsolatok meg-

állapításakor. Az ilyen kérdések megoldása érdekében a gépi fordítás többféle formában próbálja az elemzésbe a jelentést is belevonni.

1963. március 19. Általános nyelvészeti szakosztály. BÜKY BÉLA, A beszélő és a hallgató szubjektív viszonyának befolyásolása mint beszédcel. — Az előadásban arról a parole-nyelvi tényről volt szó, hogy két vagy több beszélő beszédének, illetőleg beszélgetésének menetét, a beszédtevékenység egész megvalósulását nagy mértékben befolyásolja az, hogy milyen pszichikai viszony áll fenn a két beszélő vagy általában a beszélők között. Két egymással szemben álló beszélő lehet például igazgató és diák, főnök és beosztott, sértett és sértő, lehet két „vidám fickó”, lehet egy haldokló beteg és látogatója stb. Nyilvánvaló, hogy a két beszélő között fennálló (sokszor feszült, sőt néha „robbanásig feszült”) szubjektív viszony célszerű megváltoztatása sokszor óhaja mind a beszélőnek, mind a hallgatónak. E viszonyváltozás sikere nagy mértékben függ attól, hogy a beszélő hogyan beszél, és hogy hogyan viselkedik beszéd közben, illetőleg attól, hogy a hallgató hogyan „hallgat” és hogyan viselkedik „hallgatás” közben. A továbbiakban e nyelvlelektani tények eddigi irodalmának (Bühler K., Kainz F., Rubinstein Sz. L., Vügodszkij L. Sz., Zlinszky Aladár, Tóth Béla stb.) ismertetéséről, e — többnyire rejtett — beszédjelenségek felderítésének módszerbeli lehetőségeiről, valamint ezek nyelvészeti kihatásairól és elméleti következményeiről volt szó. — A tárgyi helyzet jelentésbefolyásoló szerepéről elég sok szó esett újabban a hazai általános nyelvészeti és mondattani kutatások anyagában, ámde a pszichikai helyzet beszédformáló és beszéd-deformáló hatásával csak ritkán foglalkoztak. Előadása némileg csökkenti ezt az aránytalanságot, és ez is volt az előadás egyik célja. Tény azonban az is, hogy az emberi viselkedés és az emberi beszéd közötti összefüggés megértése érdekében is mind gyakrabban kell foglalkozni az előadásban felvetett témával: a viszonybefolyásoló beszédtevékenység szerepével, hiszen sokszor nemcsak beszéddel, de viselkedéssel is viszonybefolyásolást érhetünk el, így tehát éppen ezen a ponton, a viszonybefolyásolás pontján közeledik egymáshoz legelősebben a beszéd és a viselkedés, e ponton a két megnyilvánulási terület törvényszerűségei azonosságot mutatnak.

1963. március 26. Általános nyelvészeti szakosztály. NOSZ GYULA, Gyorsíráseleméleti (kvantitatív) vizsgálódások a nyelvtudomány határain. — Más módon, de a híradástechnikához hasonlóan a gyorsírás is érdekelt az információ-elmélet felhasználásában. A beszédgyorsíró a rövidítések alkotása terén nagy mértékben támaszkodik a nyelvi, és pedig a stiláris valószínűségekre, amely mennyiségileg is kifejezhető. A nyelvi elemek közül a magyar gyorsírásban Fabro Henrik fellépése óta elsősorban a magánhangzó jutott nagy jelentőséghez. A vizsgálatok azt is bizonyítják, hogy a ritka hangok, továbbá a ragok és más végződések szövegbeli előfordulási arányuknál sokkal nagyobb szerepet töltenek be a beszédírásban. A gyorsírás régóta felhasználja a hosszabb szók és kapcsolatok nagyobb rövidítési lehetőségét, amit egyrészt a számszerűen kimutatható nyelvi valószínűség, másrészt az első szótag magas hírértékét megállapító tanulmányok elméletileg is igazolnak. Viszont az átlagosan rövid szókból álló beszédek gyorsírása jóval terhesebb feladat, mint a nagyobb szóhosszúságú szövegeké, és állandó figyelemmel kísérésük is nehezebb. A beszédgyorsírók az élőszó statisztikáival és tanulmányozásával hozzájárulnak a nyelvtudomány egyes kérdéseinek tisztázásához, másrészt a gyorsírásban, mint az alkalmazott nyelvtudomány egyik ágában jelentkező problémáik megoldásánál igyekeznek igénybevenni az információ-elmélet eredményeit.

1963. április 2. Orientalisztikai szakosztály. SZILÁGYI FERENC, Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. — Egy nagyobb terjedelmű dolgozat itt bemutatott fejezetei főképp Csoma céljának és útítervének kialakulásával foglalkoznak. Az egyik egykori enyedi tanárának, Hegedűs Sámuelnek eddig feltáratlan őstörténeti elgondolásait ismergeti; a másik a nagy kutatónak a kolozsvári „nyelvbarátok”-hoz fűződő kapcsolatára

derít világot, részletesen foglalkozva patrónusának, a műkedvelő történész Kenderessy Mihálynak egyéniségével és őstörténeti föltevésével. Külön fejezet tárgyalja Gyarmathi Sámuelnak az ifjú kutatóra gyakorolt hatását, Gyarmathi levélével bizonyítva, hogy Csoma eredetileg Oroszországon keresztül akart keletre jutni, és hogy a finnugor rokonság lehetőségét sem vetette el. Végül néhány kisebb-nagyobb jelentőségű ismeretlen életrajzi adatot közölt.

1963. április 2. Általános nyelvészeti szakosztály. RŰŽIČKA RUDOLF (Prága), Über den Standort des Strukturalismus in der modernen Sprachwissenschaft.

1963. április 16. Magyar szakosztály. PAPP LÁSZLÓ, Szinkrón anyagú névtárak készítése. — Megemlékezett SZABÓ T. ARTILÁNAK harminc évvel azelőtti, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1933. április 11-én elhangzott felolvasásáról, mint a korszerű helynévkutató munka úttörő kezdeményezéséről (vö. MNy. XXX, 160—80), majd az élő helynévanyag gyűjtésének és névtárrá szerkesztésének problémáival foglalkozott.

1963. április 23. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. KRAMMER JENŐ, Irodalmi szintű nyelvjárás. (A svájci alemann.) — A hangszalag-felvételekkel kísért előadás érdekesen világított bele irodalmi és köznyelv viszonyába, mert a német Svájcban az irodalmi nyelv és a köznyelv egészen más. Az előadó az alemannt a német irodalmi nyelvhez való viszonyában vizsgálta, vagyis a nyelvészeti témát társadalomlélektani szempontból közelítette meg. A kérdés: miért akad egy társadalom, amely nyelvi téren is gazdaságosságot követelő technikai korunk gyorsütemű életében is mesterségesen fenn tartja a látszólag egyáltalán nem szükségszerű német kétnyelvűséget? A svájci alemann megmaradásának (amely maga is több ágra szakad) a nyelvjáráshoz való ragaszkodás és az a tudatos, lelkes nyelvművelés, sőt nyelvvédelem a biztosítéka, amelyben a svájci alemann az arra leghivatottabbaktól, egyetemi tanároktól és értelmiségiektől részesül. Elmúlván az az idő, amikor a német nyelv egységesítése látszott kívánatosnak, nagyra értékeli nyelvjárásaikat, amelyek a sajátos táj, a szűkebb haza, a bensőséges családi élet és a hétköznapi poézisét jelentik számukra.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

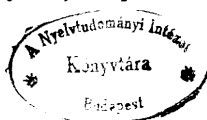
Mikesy Sándor írja: Legrégibb népmesénk hősének, *Királyfia Kis Miklós*-nak első említéseit eddig a XVI. század utolsó évtizedéből ismertük (1591 februárjából Kereki János leveléből: MNy. XXVI, 78 és 1598-ból Baranyai Deesi Csímor János „Adagiorum”-ából; vö. O. NAGY GÁBOR: MNy. L, 400). Örömmel vettem hát észre a Bárczi-Emlékkönyvben (NyttudÉrt. 40. sz. 217) közölt 1513-i levélben is tündérmesére való hivatkozást — amelyet az egykori levélíró még azzal is megfejelt, hogy „régön ilyen beszéd volt” —, mert majd nyolevan esztendővel korábbi adat birtokába jutottunk. A legkorábbi adatolás dicsőségét vissza kell azonban adnunk a századvégi forrásoknak, mert BENDA KÁLMÁN meggyőző érveléssel kimutatta, hogy e nagyszombati levél csakis 1613-ból való lehet (Száz. 98: 306—7).

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidcsa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. XII. 14. — Példányszám: 1600 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

63.58598 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELV

LX. ÉVF.

1964. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A Magyar Nyelv Kéziszótára

(A képes értelmező szótár munkálatai és mintaszócikkei)

I. Szótárunk előzményei. — A Magyar Nyelv Értelmező Szótára (a továbbiakban: ÉrtSz.) utolsó kötetének megjelenése után, 1962-ben egyszerre két újabb egynyelvű szótári vállalkozás — egy szinonimaszótár és egy kisszótár — munkálatai indultak meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében. E szótárak fontosságáról és időszerűségéről már többször is szó esett az elmúlt egy-másfél évtizedben, pontosabban azóta, amióta nyelvtudományunk tervszerű munkával igyekszik törleszteni a múlt adósságait. Azt azonban, hogy ezekre a szótárakra óhatatlanul szüksége van a közművelődésnek, jóval korábban is felismerték. Már a Tanácsköztársaság idején szorgalmazták efféle szótárak készítését (vö. Nyr. XLVIII, 99). Az azt követő évtizedekben azonban sajnálatos módon háttérbe szorultak nyelvtudományunkban az ilyen közhasznú munkálatok. Igaz, BALASSA JÓZSEF 1940-ben megjelentetett egy szerény igényű kisszótárt, s ezzel átmenetileg talán enyhített a helyzeten, de a társadalmi szükségletet már a maga korában sem elégíthette ki.

A mi mostani kisszótári vállalkozásunk tulajdonképpen már a másodikk nekilendülésnek fogható fel, ha számba vesszük, hogy eredetileg — nyelvtudományunk első öt éves terve szerint — az ÉrtSz. egy-két kötetes kéziszótárnak indult, s csak menet közben, koncepciójának átalakítása nyomán lett belőle lényegbevágóan terjedelmesebb, a kisszótártól „műfajában” is különböző munka, úgynevezett középszótár. Az ÉrtSz.-nak nagy és bonyolult szellemi erőfeszítést és nem utolsósorban tekintélyes anyagi ráfordítást kívánó munkálatai persze csak elodázták, de nem tették fölöslegessé a kisszótár elkészítését. Maguk az ÉrtSz. szerkesztői is ébren tartották munkájuk közben a kisszótár megalkotásának gondolatát.

A készülő új kéziszótár tehát mint feladat egyáltalán nem újabb keletű, sőt tulajdonképpen a jellegére, szerkezetére vonatkozó elgondolás sem teljesen új. A kisszótárnak indult ÉrtSz. körvonalai ugyan megváltoztak, még mielőtt határozottabban kirajzolódtak volna, de a munkaközösséget továbbra is foglalkoztatta a később megalkotandó kisszótár gondja. ORSZÁGH LÁSZLÓ már 1954-ben bejelentette akadémiai nagygyűlési előadásában, hogy folyamatban van egy „képes kisszótár” tervezése (vö. I. OK. VI, 124). Valóban, már akkor kialakulóban voltak a majdani kisszótár jellegére, arculatára vonatkozó elképzelések. A szellemileg és anyagilag egyaránt megalapozott terv kidolgozására ugyan csak 1962–1963-ban került sor, az új terv azonban, amelyet az alábbiakban ismertetünk, a régebben kialakult elképzelések figyelembevételével készült.

Minthogy most először foglalkozunk a nyilvánosság előtt a Kéziszótár (a továbbiakban: KSz.) problémáival, célszerűbbnek látjuk, hogy szótárunkat — egy-egy különösen érdekes vagy problematikus rész kiragadása és tüzetesebb

megtárgyalása helyett — vázlatosabban bár, de kerekdedebb formában mutassuk be, végighaladva a fontosabb elvi és gyakorlati kérdések során.

2. Szótárunk rendeltetése. — A szótárak jellegét rendeltetésük határozza meg. A mi szótárunknak is társadalmi igényt kell kielégítenie; ezért világosan látnunk kell, hogy milyen műveltségű és érdeklődésű közönségnek a használatára készítjük (figyelembe véve az ÉrtSz. meglétét is).

Az ÉrtSz. inkább a közepesnél magasabb anyanyelvi műveltségű rétegek használatára való. Ezt nemcsak meglehetősen nagy terjedelme bizonyítja, hanem a benne foglalt szóanyag feldolgozásának módja, sőt már a címszavak összeválogatása is. Nyilvánvaló hát, hogy a szerényebb műveltségű s érdeklődésükben is más szintű és jellegű rétegeknek a használatára az ÉrtSz. nem alkalmas igazán. Magas ára és kis példányszáma miatt különben sem juthat el a szó szorosabb értelmében vett tömegekhez.

Kibontakozóban levő művelődési forradalmunk, amely társadalmunk legszélesebb rétegeit juttatja korszerű műveltséghez, parancsoló szükségességgel írja elő az anyanyelvi műveltség emelésében nélkülözhetetlen jó segédeszközöknek a készítését. Főlöszleges bizonygatnunk, hiszen közismert dolog, hogy a világszerte elterjedt hagyományos angol, francia, német, orosz egy nyelvű szótárakon kívül ma már számos kisebb népnek is vannak különféle egy nyelvű szótárai. Elegendő itt utalnunk a TRÁVNÍČEK-féle cseh kissozótárra, a CANDREA-ADAMESCU-féle román szótárra. Ezt az igényt a szókészlet síkján magasabb fokon kitűnően kielégíti az ÉrtSz., ám a valamivel alacsonyabb szintű és más igényű szótárforgatók számára nincsen ilyen — a művelődő tömegek igényeit tudományosan megalapozott formában, amellet könnyen használható, népszerű módon kielégítő — szótárunk.

A KSz. „profilját” tehát úgy igyekeztünk kialakítani, hogy ennek a széles körben élő, illetőleg életre keltendő társadalmi művelődési igénynek jól megfeleljen. Az ÉrtSz. — a szokásos kifejezéssel élve — csak a művelt nagyközönség számára készült, a KSz.-nak azonban a művelt nagyközönségen kívül a műveltségét csak most szerző, most művelődő közönségünket is szolgálnia kell. Szótárunknak csakis az lehet a célja, hogy ez a műveltségének foka és tartalma tekintetében egyaránt sokrétű nagyközönség lehetőleg mindazt megtalálja benne, amire anyanyelvi műveltségi szintjének emeléséhez szókészleti vonatkozásban szüksége van.

Az igények meglehetősen vegyesek, hiszen a dolgozó tömegek anyanyelvi érdeklődése még a szakmák szerint is eléggé eltérő. Az is megnehezíti a dolgunkat, hogy nem ismerjük kellőképpen ezeket az igényeket, mert nemigen nyilatkoznak meg közvetlen formában a társadalom nyilvánossága előtt. Ráadásul — tudjuk — sokan vannak olyanok is, akiknek az érdeklődését éppen a mi szótárunknak kell majd fölkeltenie.

Hogy nagyobb biztonsággal ítélhessük meg az érdeklődés irányát, feldolgoztuk a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálati naplóját. Ez több évre visszamenőleg nyilvántartja a legkülönbözőbb helyekről hozzánk intézett kérdéseket — általában az érdeklődők munkahelyének feltüntetésével. A szavakkal kapcsolatos, tehát szótári vonatkozású kérdések elég nagy százalékra rúgnak a kérdések halmazában. Ezek alapján valószínű, s rákérdezéssel gyakran ki is derül, hogy az érdeklődők nagyobb része legfeljebb hírből ismeri az ÉrtSz.-t. Érdekes, hogy a tömegesen befutó kérdések viszonylag ritkán kívánnak oly finoman árnyalt és részletes választ, mint amilyet az.

ÉrtSz. nyújt a szavak jelentéseire és használatára vonatkozóan. Leggyakrabban a szavak helyesírása felől érdeklődnek. A nyelv alapszókincséhez tartozó, tehát közismert szavak problémáit ritkábban feszegetik (nyilván nem azért, mintha e tekintetben nem volna pótolni való), annál gyakrabban érdeklődnek kevésbé elterjedt tájszavak, szakszók és kifejezések, idegen szavak stb. jelentése iránt. A közismertebb szavak esetében inkább a lehetséges alak- és írásváltozatok okoznak gondot. Ellenben egyáltalán nem ritkák a szavak eredetét, származását tudakoló kérdések.

A kérdés többnyire nyelvhelyességi jellegű: Mi a helyes, mi a hibás? A szavak érzelmi telítettségének, stílusértékének problémája ritkábban vetődik fel. Sokszor a rokon értelmű szók viszonya is a helyes — nem helyes szembeállításban okoz kétséget.

Ami közönségszolgálati naplónkból kihámozható, azt természetesen ki kell egészítenünk a legkülönbébb forrásokból merített egyéb adalékokkal. Evégett gondosan áttanulmányoztuk az ÉrtSz.-ről a s a j t ó b a n és a szakfolyóiratokban megjelent ismertető, méltató és bíráló írásokat. Egy részük — az általános elismerés mellett — olyan valóban meglevő vagy vélt hiányokat is szóvá tesz, amelyekre a közönségszolgálati napló alapján is felfigyelhettünk. Mindez alapvetően fontos ugyan, de csak a kezdeti tájékozódáshoz elég. Szükségünk lenne például a k ö z é p i s k o l a i t a n á r o k n a k az oktatásban szerzett idevágó tapasztalatára és m i n d e n n e m ű egyéb hasznos tapasztalatra. Az ilyeneket igyekszünk is folyamatosan összegyűjteni. Minthogy végleges címszójegyzékünk csak mintegy két év múlva készül el, az addig beérkező észrevételeket, javaslatokat módunkban lesz figyelembe venni, hasznosítani.

Az eddig szerzett és az ezután szerzendő közvetlen tapasztalatok és a megnyilatkozó igények, kívánságok egyszerű összegezésével azonban nem tekinthetjük meghatározottnak az imént már említett társadalmi művelődési igényt. Meggyőződésünk, hogy ez a nyelvi művelődési igény a kibontakozás folyamatában még változni, fokozódni fog, teljesebbé válik. Ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül! Épp ezért szótárunk anyagát nem korlátozhatjuk a nemegyszer kuriózumszerű kérdések és véletlenszerű kívánságok kielégítésére. Nyilvánvalóan valami olyan szervesen kerek mű eszményének kell szemünk előtt lebegnie, amely a társadalmi igényt nem annyira annak ma még inkább szórványos és olykor csupán ösztönös alkalmi megnyilatkozásaiban, hanem kibontakozásának teljes folyamatában ragadja meg és elégíti ki.

Egy másik fontos feladatunk az, hogy a lehetőségek határain belül összegezzünk mindazoknak az igényeit, akikre mint szótárunk leendő használóira számítunk. Említettük már, hogy munkánkban a közepes műveltségű, jobbára valamilyen középiskolát végzett vagy hozzájuk közel álló rétegek igényeiből indulunk ki.

De nem lenne célszerű, ha nem gondolnánk egyfelől az ennél szerényebb műveltségű emberek nagy tömegére, másfelől azokra a közepesnél műveltebb rétegekre is, amelyeknek nincs módjukban az ÉrtSz.-t használni. Így tehát a KSz. valóban a l e g s z é l e s e b b r é t e g e k kézikönyve, mindennapos segédeszköze igyekszik lenni.

Vajon célszerű-e vagy egyáltalán lehetséges-e ilyen tágra vonni az elképzelt szótárhasználók körét? Ez valóban jogos kérdés. Annál inkább is az, mert a nemzetközi szótáriródalomban a kisszótáraknak egymás mellett több típusa forog közkézen — más-más közönséghez igazodva kisebb vagy nagyobb

terjedelemben és „könnyebb” vagy „nehezebb” kidolgozásban. Gondoljunk például az úgynevezett iskolai szótárakra (ilyen a FUNK & WAGNALLS-féle angol szótár). A mi viszonyaink között azonban — legalábbis jó ideig — aligha gondolhatunk arra, hogy többféle kisszótárt szerkesszünk más-más rétegek számára, más-más terjedelemben és formában. Amellett arról sem feledkezhünk meg, hogy az igények sokfélesége ellenére magának a műveltségnek az igénye alapján mégis azonos, a műveltségbeli szintkülönbségek pedig nem fokozódnak, hanem csökkennek.

Szótárunknak tehát egységesnek kell lennie: az irodalmi nyelv és a tágabb értelemben vett köznyelv szókészletének bemutatásával és normatív értékelésével minden magyarul tudó embert el kell igazítania a szavak jelentéseinek, stílusértékének és használatának legfontosabb kérdéseiben.

3. Szótárunk jellege. — A kisszótár, amely az egynyelvű szótárak nagyságrendjében (kisszótár — középszótár — nagyszótár) a legkisebb, nem lehet nagy terjedelmű, többkötetes mű. BALLAGI MÓR kéziszlótára (1867–1872.) ugyan kétkötetes, és BALASSA JÓZSEFÉ (1940.) szintén az, de mindkettő bizvást elfért volna egy-egy közepes vastagságú kötetben is. Az utóbbi évtizedekben napvilágot látott külföldi kisszótárak általában egykötetesek (ZINGARELLI, Vocabolario della lingua italiana; The Concise Oxford Dictionary of Current English; Webster's New Collegiate Dictionary; Der Sprach-Brockhaus; Nouveau Petit Larousse Illustré; stb.).

Az egykötetesség azonban nem valami külsőleges dolog, hanem a szótárunk céljának legjobban megfelelő megjelenési forma. Nehezen kezelhető, többkötetes szótári művek aligha válhatnak igazán népszerűvé, tömeghatásúvá. Persze az ily módon eleve megszabott terjedelem visszahat magára a tartalomra is, gazdaságos fogalmazásra, a hely maximális kihasználására kényszerítve a szótár szerkesztőit. Csupán egy-két szókategóriának, kivált az ideológiai, politikai vonatkozású szavaknak az értelmezésében engedünk valamennyit az egyébként kötelező szűkszávúságból.

A KSz.-nak tehát terveink szerint el kell férnie egy nem túlságosan nagy formátumú, de testesebb kötetben (legfeljebb 1600 lapon). Ez az ÉrtSz. terjedelmének körülbelül egyötöd része. (Az ÉrtSz. „levegősen” van szedve; az erősen tagolt szócikkekben sok a bekezdés, ami elkerülhetetlenül megnöveli a fattyúsorok számát stb. Amellett az ÉrtSz. kötetei között vannak vékonyab-
bak is!)

A KSz. a magyar lexikográfia hagyományaihoz híven a szó szoros értelmében szótár, nem pedig kislexikon vagy a szótárnak és a lexikonnak nehezen meghatározható keveréke akar lenni. A külföldi minták ebben a vonatkozásban igen eltérők. A pusztán nyelvi információt nyújtó OZSEGOV-féle orosz kisszótártól a lexikonba hajló, nálunk is jól ismert kis Larousse-ig az átmenetek egész skáláját állíthatjuk össze.

Való igaz, hogy a nyelvi és a tárgyi ismeretek különösen a nem eléggé differenciált műveltségű ember tudatában összefonódnak. Épp ezért a kétféle ismeretanyagnak a kisszótárban való összekapcsolását nemcsak elképzelhetjük, hanem több-kevesebb haszonnal meg is valósíthatjuk. A nyelvi jel megismerése ösztönöz a tartalmi oldal megismerésére, ami a tárgyismeretbe torkollik, és fordítva. Az egyik tehát mintegy rántja maga után a másikat. Ennek tagadhatatlanul megvan a haszna. Másrészt azonban az ismeretek differenciálatlansága veszélyeket is rejt magában.

Elképzelésünk szerint a KSz.-ban nem lenne célszerű lényegbe vágóan változtatni az ÉrtSz. módszerén. Nem annyira a szótári „műfaj” tisztaságának védelme, mint inkább a mű sikere érdekében! Úgy véljük ugyanis, hogy szótárunk jellegének a lexikon irányába való erősebb eltolása szinte megoldhatatlan feladatokat róna ránk. Azt elképzelhetőnek tartjuk, hogy a KSz. esetleges későbbi, átdolgozott kiadásában a műfajkeverés szempontja jobban érvényesüljön, jelenleg azonban ezt a tervezettnél nagyobb mértékben nem vállalhatjuk. Egyébként már az ÉrtSz.-ban is észrevehetően több ismerettári közlés van, mint például a megfelelő orosz értelmező szótárakban. A KSz. tehát már csak ezért sem lesz itt szélsőséges újító a hazai szótárak között. Az ÉrtSz.-hoz képest azonban ebben a vonatkozásban fontos újításnak számít a különféle illusztrációk felhasználása. Ebben, sajnos, semminemű tapasztalataink nincsenek. Sok külföldi képes kisszótár példája azonban arra ösztönöz bennünket, hogy próbát tegyünk ezen a területen.

Mint már az eddigiekből is látszik, a KSz. nem holmi lerövidített változata vagy kivonata kíván lenni az ÉrtSz.-nak, hanem vele ugyan rokon, de tőle nemcsak terjedelmében, hanem céljában és jellegében is eltérő önálló mű. Még akkor is, ha valóban csak egy „kicsinyített ÉrtSz.” megszerkesztése lenne a célunk, számtalan bonyolult, nehéz problémát kellene megoldanunk. Például az ÉrtSz.-beli szócikkek tagolása, arányai, értelmezései a sokszoros kicsinyítésben merőben eltorzult képet nyújtanának. Ezt a problémát még az egyszerű lerövidítés szándéka esetén sem kerülhetnők meg. Így persze még kevésbé!

A KSz. azonban nem óhajt öncélú módon mindenben különbözni az ÉrtSz.-tól. Igyekszünk megtartani az ÉrtSz. minél több bevált eljárását, megoldási módját. Mégpedig nem csupán a magunk könnyebbége kedvéért. Célunk az, hogy egynyelvű szótáraink a természetes összetartozás és a rokon vonások révén szótárcsaládot alkossanak. Nagyon is célszerűnek látszik, hogy készülő egynyelvű szótáraink között — de főként az ÉrtSz. és a KSz. között — meglegyen a jól érzékelhető szerves kapcsolat. E hasznos kapcsolatnak a megteremtését megkönnyítik azok az elméleti lexikográfiai eredmények és tapasztalatok, amelyek intézetünkben az évek során felhalmozódtak. A KSz. használoinak egy része idővel remélhetőleg megismeri és használni fogja az ÉrtSz.-t is. A KSz. tehát mintegy ránevelheti az embert a nagyobb, illetőleg más jellegű egynyelvű szótárak használatára. Ezt ugyancsak megkönnyíti szótárainknak imént említett rokonsága, szerves kapcsolata.

Munkánk természetesen az ÉrtSz.-ból indult ki. Ennek anyagát mértük fel első lépésként, és ennek tanulságai alapján hajtjuk végre a szükségesnek látszó változtatásokat. Az ÉrtSz.-hoz fűződő szoros kapcsolatunk némileg kifejeződik a KSz. szerkesztőségének összetételében is. Szerkesztőink közül többen az ÉrtSz.-nak is munkatársai voltak, s magukkal hozták az ott szerzett lexikográfiai tapasztalatokat. Mások most kapcsolódtak be a szótárszerkesztés munkájába. Vannak idősebb és fiatalabb munkatársaink, férfiak és nők egyaránt. (Ez is az ÉrtSz. gyakorlatában alakult ki.) Közvetlen kisszótári előzmények híján érthető módon részletesen megvizsgáltunk minden elérhető — körülbelül húsz — külföldi kisszótárt is. Ezek tanulságait összegeztük és fel is használjuk a szerkesztés munkájában. Fontos tapasztalatokat szereztünk e forrásból a terjedelem, a címszójegyzék összeállítása, a szócikkek felépítése, az egyszerűsítés, a szótári rövidítések, minősítések, nyelvtani tudnivalók megoldása, az illusztrációk, a kiegészítő, függelékes anyag stb. vonatkozásában.

Szótárunk szerkesztése napról napra megújuló harc a terjedelemmel. A tömörítésnek azonban nem szabad a nyelvi anyag eltorzítására vezetnie. A rövidség nagyobbbrészt egyszerűsítéssel, természetes összevonásokkal érhető el. A szótári rövidítések számát az ÉrtSz.-hoz képest nem növelhetjük, mert ezzel megnehezítenők szótárunk használatát. A külföldi példák ebben is, mint sok másban, szerfölött szélsőségesek: ott néhány tucat és néhány száz között ingadozik a rövidítések száma.

Minden biznnyal kedvezően fogadják szerkesztőségünknek azt az elhatározását, hogy a szavak eredetére vonatkozó rövid etimológiai megjegyzésekkel is ellátja a szócikkeket. Az intézeti közönségszolgálat tapasztalatai szintén támogatják ezt az elhatározást. Persze nem gondolhatunk részletes etimológiai magyarázatokra, meg kell elégednünk a legfontosabb tudnivalók közlésével.

Szótárunk címe a szerkesztőség belső használatában és intézeti témalapján A Magyar Nyelv Kéziszótára. Ezt azonban nem tekintjük véglegesnek. A szerkesztőségben fölvetődtek más elképzelések is. Például: Kis Értelmező Szótár, Kis Képes Szótár, Magyar Szótár, Képes Értelmező Szótár. A KSz. tervezetének múlt évi nyilvános vitáján legtöbbször az utóbbi címre „szavaztak”. A cím szerencsés megválasztása fontos lehet a mű terjesztése szempontjából is, ennnyiben tehát ez könyvkiadási kérdés. Ezért szótárunk végleges címről csak később döntünk.

Végül néhány szót a KSz. elkészítésének határidejéről és megjelenésének időpontjáról. A munkálatok 1962 második felében indultak meg azzal, hogy négy és fél év alatt nyomdakész állapotban lesz a mű kézírata. Az eddig eltelt több mint másfél év tapasztalatai alapján ezt a határidőt reálisnak tekinthetjük, feltéve, hogy munkaközösségünk az eredetileg tervbe vett anyagi támogatást hiánytalanul és folyamatosan megkapja. 1963-ban ugyan a kért támogatásnak csak a felét kaptuk meg, s ez máris okozott némi lemaradást, de ha a továbbiakban az eredeti alappal számolhatunk, a munkálatok remélhetőleg nem húzódnak el. A határidőnek az anyagi támogatás csökkenésével járó eltolódása sem munkaközösségünknek, sem a nagyközönségnek nem érdeke. Intézetünk vezetősége eddig a lehető legnagyobb megértéssel támogatta munkánkat. Reméljük, hogy ez a segítőkészség mindvégig megmarad, s hasonlóképpen az Akadémia vezető szervei is határozottabban mellénk állnak. Így szótárunk kézírata 1967 elejére minden biznnyal elkészül.

4. Szótárunk címszójegyzéke. — A címszavak kiválogatása, a címszójegyzék összeállítása bonyolult, egyszersmind nagyon fontos feladat, hiszen a címszóállomány nagymértékben meghatározza az egész szótár arculatát. A nagyközönség szempontjából pedig bizonyos fokig szinte fontosabb is, mi van és mi nincs benne a szótárban, mint az, hogy miként épülnek fel a szócikkek, milyen fogásokat alkalmaz a szótár a jelentések és jelentésárnyalatok bemutatásában stb.

A címszóanyag kialakításában a már említett társadalmi-művelődési cél lebeg szemünk előtt. Nyelvünk írott és beszélt változatának szókészletét kell bemutatnunk oly módon, hogy legalább viszonylagos kerekdedségében előttünk álljon egyrészt a magyar irodalmi nyelv szókészlete, különös tekintettel klasszikus íróink gyakran olvasott, elterjedt műveire és mai, élő irodalmunkra, másrészt a köznyelvi szókinés, különös tekintettel a felszabadulás után eltelt idestova két évtized élő nyelvhasználatára.

Az ÉrtSz. főként a klasszikus magyar irodalom nyelvét és a művelt köznyelvet dolgozta fel 58 000 szócikkében. Érthető módon elég nagy számban fölvette múlt századbeli íróink műveiből a ma már régiesnek ható, az átlagos műveltségű olvasó számára többnyire ismeretlen szavakat, kifejezéseket. A KSz. szóanyagát valamivel közelebb kell hoznunk a mához. A régi irodalom nyelvéből elsősorban azokat a kevésbé ismert szavakat vesszük be címszó-jegyzékünkbe, amelyek a ma is olvasott művekben, az iskolai kötelező olvasmányokban is előfordulnak. Kirostálunk bizonyos régies színezetű tájnyelvi elemeket, továbbá a régi publicisztika nyelvéből eredő olyan elemeket, amelyeket ma már legfeljebb a latinos műveltségű idősebb nemzedék ismer (**assze-kurál** stb.). Szótárunk közművelődési céljának megfelelően szükségtelennek látszik — kivált a tanulóifjúságra való tekintettel — az illetlen szavak fölvétele.

Az ilyen szempontok szerint elvégzett próbaselejtezés alapján az ÉrtSz. címszóanyagának mintegy 8 százaléka válik fölöslegessé. Ez meglehetősen kevés, főként ha arra gondolunk, hogy milyen sok és sokféle új címszót vehetnénk föl a helyére. Ez szintén súlyos gondot okoz szerkesztőségünknek.

Arra is gondolhatnánk, hogy mondjunk le szókészletünknek kerekdedebb bemutatásáról, és a szótárforgatóktól sűrűbben keresett ritka és kevésbé ismert szavakra összpontosítsuk figyelmünket. Ez a kuriózumokat kedvelő, „kíváncsiszkodó” szótárhhasználó „érdekeinek” előtérbe nyomulását jelentené. Igaz, ilyenféle ember sok van, és a nyelvi műveltségében kevésbé igényes ember valóban inkább a furcsaságokra kíváncsi, mint a közismert vagy annak vélt szavakra. Ezt a szemelgető, „mazsolázó” módszert mégsem vállalhatjuk. Feladatunk nyilvánvalóan nem annyira a pusztán kíváncsiság kielégítése, mint inkább az egészséges nyelvi műveltség kialakításának segítése, magyarul: a nevelés. Ehhez pedig szókészletünket bizonyos fokig természetes egységében kell ábrázolnunk.

Nagy gonddal szeretnők bemutatni napjaink szóhasználatát. Ehhez két fő forrásunk van: az utóbbi évek magyar irodalma — beleértve a tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő, mozgalmi irodalmat és a napisajtót is —, valamint az élőbeszéd. E források tervszerű tanulmányozásával óhajtjuk kialakítani azt a szóanyagot, amely majd az ÉrtSz.-ből átvett címszavakhoz járul. Gyűjtőmunkánk azonban — sajnos — egyelőre fölöttébb szerény keretek között folyik.

Rendkívül fontos feladatunknak tartjuk azoknak a szókészletbeli változásoknak a leltározását, amelyek az átalakuló életszemlélettel és az általános műveltség kiszélesedésével járnak. Itt különösen figyelembe veendő az, hogy a természettudományi és a műszaki eredetű szavak egyre nagyobb mennyiségben kerülnek bele a köznyelvbe. Persze nyelvünk ilyen mozgásának ábrázolása csak ott válik számunkra kötelező feladattá, ahol az új elemek a szaknyelvi, rétegnyelvi környezetből valóban bejutnak a köznyelvbe, vagy legalábbis eljutnak a kettő állandó érintkezésének sávjába.

Az ily módon összegyűjthető szavak száma — az eddigi gyűjtés alapján végezhető becslés szerint — legalább 10 000, de mindenesetre nagyobb, mint az ÉrtSz.-ből kihagyandó szavaké. Ez annyit jelent, hogy a KSz. címszavainak száma esetleg el fogja érni vagy megközelíti a 70 000-et. A külföldi kisserzőtárak címszóállománya néha ennél még nagyobb, de gyakran jóval kisebb.

A címszójegyzéknek legalább vázlatos kialakítása szintén sürgős feladat, mert a címszavaknak és mennyiségüknek ismeretében megbízhatóbban következtethetünk a terjedelmi problémákra.

5. Szótárunk felépítése és szerkesztési elvei. — A KSz. a címszavakra vonatkozó tudnivalókat az ÉrtSz.-éhoz hasonló szócikkekben foglalja össze. A címszavakat betűrendben közli, lévén ez a legegyszerűbb, a legáttekinthetőbb és a leíró szótár szempontjának is leginkább megfelelő elrendezés. A címszó szótári alakját ugyancsak az ÉrtSz.-ban érvényesített elvek alapján közöljük. Az összetett címszók elő- és utótagját azonban egy vékony függőleges vonallal (virgulával) elválasztjuk egymástól (**nyug|díj, kor|határ**, de **nyugdíjas, nyugdíj|korhatár**). Minthogy a KSz. egyébként nem jelöli a szavak elválasztását, ezzel legalább az összetételek elválasztásában ad némi eligazítást. Amellett a virgula arra is figyelmezteti az olvasót, hogy bizonyos tudnivalókat (nyelvtani információ, etimológia stb.) az összetételek alkotó tagok — elsősorban az utótag — szócikkében talál meg. Terjedelmi okok miatt ugyanis a KSz. még az ÉrtSz.-nál is következetesebben érvényesíti azt az alapelvet, hogy lehetőleg mindent csak egyszer, a maga legtermészetesebb helyén közöl.

A KSz. — már csak azért is, mert elsősorban a mai köznyelvnek a szótára, és erősen normatív jellegű leíró szótár — általában kevés alakváltozatot és írásváltozatot fog közölni. A homonimák és az álhomonimák (azonos eredetű, de egyébként homonimajellegű szavak) megkülönböztetésében és szócikkeik kidolgozásában is egyelőre az ÉrtSz.-t követi.

A helyes kiejtést valószínűleg csak azokban az esetekben fogjuk jelölni, amelyekben az írásképtől eltérő köznyelvi ejtés normái már határozottan kialakultak, de amelyekre kivétel nélkül érvényes hangtani szabályunk nincsen. A nyílt *e* és a zárt *ë* megkülönböztetéséről teljesen lemondtunk.

A címszó szófaját — miként a kéziszótárak általában — a KSz. is meghatározza. Szófaji kategóriáink és rövidítéseik azonosak az ÉrtSz.-beliekkel, de a jelölés módjában — egyszerűsítés és helykímélés végett — egyben-másban eltérünk az ÉrtSz.-tól. Az eltérés főként az úgynevezett kiegészítő jelölések (mn-i, fn-i stb.) alkalmazásában és a szócikkek tagolásában mutatkozik meg. Különösen az úgynevezett formaszók (névmások, névutók, kötőszók stb.) szófaji minősítésének rendszerét egyszerűsítettük, és ezzel kapcsolatosan az ÉrtSz.-ban számos fő részre és alájuk rendelt funkciócsoportokra tagolódó szócikkek jóval egyszerűbbé és rövidebbé váltak.

A címszó jellemző toldalékos alakjait nem a szócikkfejlétekben fogjuk közölni, noha mintaszócikkeinkben egyelőre még ez a közlésnek a módja. A címszójegyzék végleges összeállítása után azonban címszavainkat toldalékolási típusokba soroljuk, ezeket sorszámozva táblázatokba foglaljuk, s a címszó mellett csak a paradigmatípus számát fogjuk közölni. Az olvasó tehát a függelékbeli táblázatból tudhatja meg a helyes rag- vagy jelhasználatot. Ily módon nemcsak helyet takarítunk meg, hanem — hatalmas nyelvi anyag tipizálásáról lévén szó — talán némileg még a leíró nyelvtani kutatásnak is segítséget nyújtunk.

Alapelvünk, hogy minél kevesebb nyelvtani tudnivalóval terheljük szótárunk forgatóját. A bonyolultabb nyelvtani körülírásokat eleve elkerüljük, nyelvtani formuláink pedig a lehető legegyszerűbbek lesznek. Erre szótárunk jellege kötelez bennünket.

A szavak időbeli elterjedtségét, különféle nyelvi rétegekbe való tartozását és stilisztikai értékét szaknyelvi és stílusminősítéseink hivatottak meghatározni. Minősítéseink rendszerét is újonnan dolgoztuk ki. Jelenleg az ÉrtSz. 77 szaknyelvi minősítése helyett 60-at, 27 stílusminősítése helyett 23-at alkal-

mazunk. Ha a nyomdatechnikai lehetőségek megengedik, szaknyelvi minősítéseink egy részét minősítő jellel — egy-egy kis ábrával — fogjuk helyettesíteni (pl. két keresztbe tett kalapács a bányászat műszavait fogja jelölni).

A stílusminősítések körében bizonyára feltűnik majd, hogy szótárunk nem jelzi a jelentések *átv* (= átvitt) voltát. Az ÉrtSz.-nak és más szótáraknak ezt a minősítését csak az értelmezett szókapcsolatok egy részében tartjuk meg. Erre a lépésre elsősorban az készítette szerkesztőségünket, hogy hosszas vizsgálódás után sem találtuk meg az alapjelentés és az átvitel elhatárolásának objektív ismertetőjegyeit. Legfeljebb a szótári jelentéssé még nem vált használat körére korlátozva találhattunk volna ilyen kritériumokat, de kísérleteink ebben az irányban is kudarcot vallottak. Amellett az átvitel jelölése voltaképpen történeti vonatkozásokat kever a szinkronikus elvű szótárba. Stilisztikai értéke pedig alig van e minősítésnek. Az idevágó jelentéseket azonban megkülönböztetett gonddal építjük be a KSz. szócikkeibe. Hacsak lehet, mindig a megfelelő konkrét jelentés árnyalataként dolgozzuk ki őket, s mindig figyelmesen megvizsgáljuk, nem szorulnak-e egyéb stílusminősítésre. Az ÉrtSz. ugyanis gyakran a csak bizonyos — *biz, vál, irod, sajtó* stb. — stílusrétegekben használatos jelentéseket is pusztán *átv* minősítéssel látta el.

Több megfontolás alapján megszüntettük az ÉrtSz. *szoc e* minősítését is. Helyette különleges gonddal ügyelünk majd arra, hogy ahol kell, a múlta, illetve a társadalmi rendszerre is utaljunk ilyenféle formulákkal: <Feudális rendszerben>, <Tökés államokban>, <A Horthy-korszakban> stb.

Az alacsonyabb nyelvi szintek minősítései (*biz, argó, durva*) közé — egyelőre kísérletképpen — beiktattunk egy új minősítést. A *vulg* (= vulgáris, a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola használat) nagyjából az orosz *npocmopeue* és az angol *substandard* megfelelője kíván lenni (*aztat, eztet; illető 'vki'* stb.).

Szótárunk — normatív jellegének megfelelően — gondosan érvényesíti a nyelvtisztaság és a nyelv helyesség szempontjait. Még az ÉrtSz.-nál is gyakrabban fogja alkalmazni azt az eljárást, hogy nemcsak jelzi („megcsillagozza”) a helytelen használatot, hanem tüstént bemutatja a helyeset is. Például: **amely** ... 2.* <Nem valódi alárendelésben:> (és) ez; (és) az; és (azután) v. de, ellenben. *Tervet készített, ~et teljesített is* (helyesen: és teljesítette is).

Az ÉrtSz. — céljának megfelelően — a jelentéseknek minél finomabb megkülönböztetésére, így is mondhatnók: minél több jelentés kielemezésére törekszik. A KSz. azonban épp fordítva jár el: csak az egymástól már élesen elváló jelentéskomplexumokat különíti el, mégpedig olyképpen, hogy egy-egy jelentés vagy jelentésárnyalat a lehetséges legtagabb értelemkört foglalja magában. Ezért a KSz. szerkesztői nem az ÉrtSz.-beli jelentéseket rövidítik le („lineáris kicsinyítéssel”), mint a kívülálló — külföldi példák alapján is — hihetnék, hanem minden szócikket újonnan építenek föl. Amellett az is feladatuk, hogy a legújabb lexikonok, szakszótárak, kézikönyvek alapján az élő nyelvhasználat szakadatlan megfigyelésével, szakemberek véleményének tudakolásával állandóan ellenőrizzék és kiegészítsék az ÉrtSz.-beli jelentéseket.

Szótárunk használhatósága alighanem attól is sokban függ, hogy sikerül-e céljának megfelelő egyszerű, „konkrét”, a pontoskodást kerülő, az élőszóbeli stílushoz közelítő értelmező nyelvet, „szótári nyelvet” kialakítanunk. Evégett a szerkesztési utasításoknak, értelmezéstechnikai fogásoknak és sablonoknak egész tömegét kellett és kell szüntelenül kidolgoznunk. Például:

nem erőltetjük az értelmezések szintaktikai behelyettesíthetőségének elvét; gyakran értelmezünk — egy vagy több — szinonimával; olykor nem dolgozzuk ki a szavak alkalmi, aktualizált jelentéseit („típusjelentések”); csak jelentéskülönítő funkció esetén utalunk a címszó fogalomköri, tárgyköri vagy használatköri kötöttségére. E tekintetben is arra törekszünk, hogy a nagyon is heterogén elemekből összetevődő címszóállomány feldolgozásában mindenképp megóvjuk szótárunk belső egységét és helyes arányait.

A szóhasználat nyelvi szemléltetésében különösen nagy az „érdekellentét” szótárunk célja és megszabott terjedelme között. Míg ugyanis egyfelől szeretnénk minél gazdagabb példatárat és frazeológiát adni, másfelől ez a törekvésünk a szűk terjedelem korlátaiba ütközik. A szemléltetés eszközei — az idézetek és a közmondások kivételével — ugyanazok lesznek, mint az ÉrtSz.-ban. Az állandósult szókapcsolatokat (köztük a szólásokat és a szóláshasonlatokat is) csupán egy helyen, a kapcsolat vezérszavának cikkében közöljük és értelmezzük.

Eredeti elképzelésünk szerint a szócikkek végén értelmezés nélkül közöltük volna a címszónak néhány címszóelőtagú összetételét és származékát. A KSz. tervezetének nyilvános vitája után azonban — elsősorban terjedelmi okok miatt — lemondtunk erről a szándékunkról.

A szócikkek végén közöljük a címszó eredetére vonatkozó tájékoztatást. Ez két részre tagolódik: 1. az eredet megjelölésére (nyelvcsalád; a szóalkotás módja stb.); 2. a címszó első írásos előfordulásának évszázadát közlő adatra. Példák (a rövidítéseket lásd alább): **fa** [fgr; 11. sz.]; **lengyel** [or; 11. sz.]; **diszpécser** [nk: or < ang; 20. sz.]; **röntgen** [*Röntgen* német fizikusról; 20. sz.]; **pedig** [*kedig* × *penig*; 16. sz.]; **tiűd** [?; 12. sz.]. Etimológiai megjegyzést csak alapszóhoz és olyan származékszóhoz fűzünk, amelynek alapszavát a nem nyelvész olvasó nehezen vagy egyáltalán nem ismeri fel.

A KSz. lesz az első képekkel, ábrákkal is illusztrált egynyelvű magyar kissejtárunk. Valószínűleg mintegy 800–1000 szövegek közötti vonalas rajz és 60 — részben esetleg színes — képtábla fogja szemléltetni benne az erre kiszemelt, főként dologi tárgyat jelölő nyelvi elemeket (munkaeszközök, sportszerek, hangszerek, régi és ritka történelmi tárgyak; gépfajták, gombok stb.). A szótár ugyan nem lexikon, de a képes illusztráció mégis szervesen beleillik: megkönnyíti a lexikográfus értelmező munkáját, a szótár forgatójának pedig tárgyilag és nyelvilag segít a valóságról szerzett ismeretek pontos tártételében és bevésésében. A képi szemléltetéshez hasonlóképpen hasznos lexikográfiai eszközök közé tartoznak a nyelvi és tárgyi tartalmú táblázatok is. A táblázat egybefoglalja (felsorolja), kiegészíti és rendszerezi (csoportosítja) a szótárban egyébként szétszórtan és csak hézagosan közölt ismeretanyagot (fogalomkörileg összetartozó dolgok: ábécék; egyezményes jel- és jelképrendszerek; színek stb.; intézményes vagy szervezeti kapcsolatok: az állat- és a növényrendszertan osztályozási egységei; nyelvcsaládok; joghatóságok; stb.). Ezzel és tipográfiaiilag is fokozható áttekinthetőségével részint valamelyest megkönnyíti a szótár használatát, részint bővíti és kerekébbé teszi a szótár információs alapját. Több külföldi szótár példája nyomán azt is tervezük, hogy függelékként lexikális tömörséggel, népszerű formában összefoglaljuk a magyar nyelvre vonatkozó legfőbb tudnivalókat.

6. Szótárunk mintaszócikkei. — A kényszerűen vázlatos leírásnál sokkal többet mondhatnak szótárunkról mintaszócikkeink. Igaz, ezek nem azzal a céllal készültek, hogy bemutassák a majdani KSz. kereszt-

metszetét. Kivált címszóállományunk rétegződésére nem jellemzők. Azt azonban híven mutatják, hogy a különféle szókategóriákban általában milyenek lesznek szótárunk cikkei (jobban mondva: milyennek kell majd lenniük!). Egyszerűen a szócikkek — minták! Mintáink a címszavak szótári feldolgozásában és a különféle egységesítő műveletekben, majd a végső megszerkesztésben egyaránt. Bennük testesülnek meg szerkesztési elveink és utasításaink.

A mintának kiszemelt címszavakat annak idején egy ideiglenes általános utasítás alapján előbb kisebb „brigádok” próbaszócikkekben dolgozták ki, majd ezeket a teljes szerkesztői gárda közreműködésével mintaszócikkeké dolgoztuk át. E munkával egyidejűleg folyt a szerkesztés elvi és technikai kérdéseinek megvitatása, a szótár megalapozása, jellegének meghatározása és a részletes szerkesztési utasítások kidolgozása. A közösen kidolgozott mintaszócikkeket utóbb egy szűkebb körű munkaközösség az időközben megindult értelmezőmunka tapasztalatai és tervezetünk nyilvános vitájának tanulságai alapján többször is átdolgozta és egységesítette.

Mintaszócikkeinkből az alábbiakban mutatóként 77 szócikket közlünk. A bennük előforduló rövidítések és jelek a következők:

A) Az ÉrtSz.-től változatlan alakban és funkcióban átvett rövidítéseket és jeleket itt nem soroljuk fel. Néhány módosított, illetőleg új rövidítésünk és jelünk:

főm	= főmondat	tást a szócikktől elkülönítő
mellékm	= mellékmondat	jel
kif	= vminek a kifejezése	= a) a címszóban az összetétel
(kif-ére,	(kifejezésére,	elő- és utótagjának határát
kif-ében)	kifejezésében)	mutató jel;
Szj:	= szójárás	
+	= a szócikk végét a szócikk	b) az értelmező részben annak
	többi részétől elkülönítő	jele, hogy utána jelentésárnya-
	tagolójel	lat következik
—	= az etimológiai tájékozta-	

B) Az etimológiai tájékoztatás rövidítései és jelei:

ang	= angol	tör	= török
fgr	= finnugor	újk	= újkori
fr	= francia	<	= átvétel valamely nyelvből
gör	= görög		
hangkit	= (önkéntelen) hangkitörésből	←	= képzés vagy alakmódosulás
	keletkezett		(elvonás, összerántás, elcsa-
hangut	= hangutánzó		varás stb.)
lat	= latin	+	= összetétel
ném	= német	×	= szóvegyülés (kontamináció)
nk	= nemzetközi szó		
or	= orosz	?	= ismeretlen vagy bizonytalan
			eredetű

11. (12. stb.) sz. = a 11. (12. stb.) század óta mutatható ki

*

akadémia fn *~t, ~ja* 1. Vmely ország legtekintélyesebb tudósainak (és művészeinek) testülete, ill. főként a tudományos kutatás irányítására hivatott legfőbb országos intézmény. 2. Főiskolai jellegű szakiskola. *Gazdasági ~*. 3. Az akadémia épü-

lete. 4. Szabadegyetemszerű tanfolyam. *Politikai ~*. 5. *Sp* <Birkózásban, lovaglásban, vívásban> fejlettebb technika bemutatása. 6. *Tört* A Platón alapította ókori filozófiai iskola. — [nk: lat < gör; 17. sz.]

állás fn *~t*, *~ok*, *~a* **1.** Mozgás, haladás, munka folyamatának szünetelése. *A hosszas ~t ért a gépnék.* | *nép A* (fel)használatlanság állapota. *Az ~ban megdohosodott a liszt.* **2.** Álló testhelyzetben való maradás. *Nem bírja a lába a sok ~t.* **3.** Álló ember, állat testtartása. *Katonás ~.* | *Sp* (Vivásban, birkózásban stb.) meghatározott álló testtartás. **4.** Vminek jellemző helyzete, formája. *A bajusz ~a.* **5.** Vminek változás eredményeként kialakult (pillanatnyi) helyzete, fejlődési foka. *A csillagok ~a; az ügy ~a; a tudomány mai ~a.* **6.** (hat-val) ritk Vmilyen helyzetbe, állapotba kerülés. *Munkába ~.* **7.** Állandó jellegű (hivatali) alkalmazás. *Jó ~t kap.* **8.** *Kat A* terepnek az a (meg-erősített) része, amelyen vmely harcoló egység tartózkodik. *Védik ~aikat.* **9.** *nép* Jóság ideiglenes pihenőhelye. **10.** *nép* (Kocsi)szín. **11.** Közl Kocsiallás. **12.** *Vad* Leshely. **13.** *nép* Kőművesállvány.

alumínium fn *~ot*, *~a* (csak egysz-ban; jelzői hasn is) Ezüstfehér színű, főleg bauxitból előállított könnyűfém (Al), ill. ennek ötvöze. *~ edény.* — [nk: újk lat; 19. sz.]

beteg **I.** mn *~en*, *~ebb* **1.** Vmely betegségben szenvedő. | Betegsége valló. *~ színe van.* | (némely igével és magát névm-sal) *biz ~re: átv is* túlzott mértékben (tesz vmit). *~re eszi magát.* **2.** *vulg* Hibbant, hülye. *~ alak!* **3.** *irod A* bomlás jeleit mutató. *~ társadalom.* **4.** *tréf* Rossz állapotban levő. *~ autó.* **5.** *biz* Gyatra. *~ ötlet.* **II.** fn *~et*, *~e* (*~je*) **1.** Beteg személy. | Orvosi kezelésben részesülő személy, páciens. *Őn kinek a ~e?* | *~et jelent:* munkahelyén bejelenti, hogy beteg. **2.** *Vminek a ~e:* vmi miatt feldúlt v. levert lelkiállapotban van. *~e a szerelem-nék.* — [?: 14. sz.]

bor|közi mn *kissé biz* (Csak néhány szókapcsolatban.) *~ állapot, hangulat:* borozás közben keletkező (enyhén) mámoros á., h.

búza fn *~t*, *~ja* **1.** A legfinomabb kenyérgabonát termő növény. | Búzatábla. *Két hold ~.* **2.** E növény szemtermése. *Szj: Bort, ~t, békességet!* **3.** Növ Az a növényfajta, amelybe a búza tartozik (Triticum). — [tör; 12. sz.]

csattan tn ige *~t*, *~jon* **1.** Ütés, csapódás következtében rövid, éles hangot ad. (*Nagyot*) *~ a pofon, a zár.* **2.** (Villám(ló ég)) ehhez hasonló, de nagyon erős hangot ad. **3.** *ritk* (Emberi hang) élesen, bántóan hangzik. *Csak úgy ~t a hangja!* — [hangut; 15. sz.]

csattog tn ige *~tam*, *~ott*, *~jon* **1.** Egymás után többször, es. ritmikusan ismétlődve csattan. *~ a fejseje; ~nak a kerekék.* **2.** *ritk* (Villám(ló ég)) sorozatosan dörren. **3.** *vál* (Fülemüle v. más madár) szaggatottan énekel.

csendesedik tn ige *~tem*, *~ett*, *~jék* (*~jen*) **1.** Egyre csendesebbé válik. *A zaj ~ik.* **2.** Csillapodik, enyhül. *~ik a haragja.* **3.** *nép* Lassul. *~ik a masina.*

csendesül tn ige *~t*, *~jön* *vál* Csendesedik.

cserjés mn és fn *~t*, *~ek*, *~e* Cserjével benőtt (terület).

dél fn *delet*, *dele* (csak egysz-ban) **1.** Nappali 12 óra, ill. az e körüli idő. | *vál Vminek a dele:* fejlődésének teljessége, kibontakozása. *Élete delén.* **2.** A Nap delelésének irányában levő égtáj. *~ felől.* | Az ebben az irányban fekvő vidék(ek). *Lent ~en.* — [tör; 15. sz.]

dió fn *~t*, *~ja* **1.** A diófa termése. *Kemény ~:* átv is nehéz feladat, fogas kérdés. | (Darált, vagdalt) dióbél. **2.** *ritk* Diófa. **3.** *Könyha* Sertés-, borjú- v. marhacombnak könnyen kivágható gömbölyded java része. — [tör; 11. sz.]

dió|fa fn **1.** Terebélyes koronájú, csonthejas termésű gyümölcsfa (Juglans). **2.** (jelzői hasn is) Ennek értékes faanyaga, ill. ebből készült (tárgy). *~ koporsó.* *Szj: táj Azt hiszi, hogy ővé a ~ig:* öntelt.

elnök fn *~öt*, *~e* **1.** Némely testületnek, szerv(ezet)nek rendsz. választott vezetője, feje. *A minisztertanács ~e.* | (Köz-társaságban) államfő. **2.** Vmely gyűlés, tanácskozás vezetője. — [*← előlőnök;* 19. sz.]

én **I.** sznévm egysz. l. sz; tárgyként: *engem* v. *engemet* (rendsz. csak érzelmileg színezett mondatban v. más személlyel való szembeállítás esetében) **1.** A beszélő v. az író személye, ha önmagáról szól. *~ elmegyek, te itt maradsz; bánom is ~!* **2.** (birt jelzőként -m ragos birtokszó előtt) A hozzám tartozó, a birtokomban levő. *Ez az ~ lakásom.* | *biz (Ez) az ~ emberem:* ilyen emberre van nekem szükségem. **II.** fn *~t*, *~je* **1.** *vál* Vkinek egyénisége, mivolta. *Egész ~em tiltakozik ellene; vkinek jobbik ~je:* nemesebb tulajdonságai. **2.** *Fil Lé!* kivesző A megismerő tudat. *Az ~ és a nem ~.* — [fgr; 13. sz.]

ennyi mut névm *~t*, *~je* **1.** A szóban forgó személyek, dolgok számával, mennyiségével egyező v. ezekhez hasonló számú, mennyiségű. *Kétszer ~ ember; neki még ~ sem elég.* | (szraggal:) ennyi ember.

~üknek nem jut belőle. | Vmilyen összegű pénz. ~ért nem adom. **2.** <Érzelmileg színezett mondatban:> ilyen sok v. ilyen kevés. ~ baklövés! ~vel akarod kiszűrni a szemem?! **3.** ~ meg ~: <pontos megnevezés helyett:> egy bizonyos mennyiségű. Elmondta, hogy ~ meg ~ kiadása volt. **4.** (hsz-serüen) ~ben: ebben (a mértékben, tekintetben); ~re: ilyen nagyon. — [← ez; 15. sz.]

evező I. <Az evez ige mn-i igeneve.> **II.** fn ~t, ~je **1.** (Kisebb) vízi jármű hajtására alkalmas lapátszerű (fa)eszköz. **2.** ritk <Madáron> evezőtoll. **3.** Növ A pillangós virágok oldalsó szíromlevele.

fa¹ fn ~t, ~ja **1.** Olyan növény, amelynek törzse és lombzata van. **2.** E növénynek, kül. törzsének (feldolgozott) anyaga, ill. ebből való tárgy. ~ból van; ~val fűt. | Sp Tekebáb. **3.** Isk biz Elégtelen (egyes) osztályzat. + **Szh:** olyan, mint egy darab ~: érzéketlen, közönyös; **Sz:** nagy ~ba vágja a fejszéjét: nehéz vállalkozásba fog; ~ból vaskarika: teljes képtelenség; nem olyan ~ból faragták: nem olyan (akármilyen) ember; (azt se tudja,) mi ~n terem?: micsoda v. mi lehet (ez)?; rossz ~t tesz a tűzre: vmi rosszat követ el; ~t lehet vágni a hátán: nagyon jámbor, beketűrő; maga alatt vágja a ~t: saját magának árt; nem látja a ~tól az erdőt: a részletekben elveszve nem látja meg a lényegét. — [fgr; 11. sz.]

falu fn ~t, ~ja (falva); (~i) falvai; ~k v. falvak **1.** A városnál (rends.) kisebb, ált. mezőgazdasági jellegű település. **2.** Vmely falu lakossága. Az egész ~ beszéli. — [fgr; 13. sz.]

fehérje fn ~t, ~je **1.** (rends. tbszban) Az élő szervezetek sejtjeinek alapanyagát alkotó, bonyolult összetételű szerves vegyület. **2.** ritk Tojásfehérje.

fel|fordul tn ige **1.** Természetes helyzetéből oldalra v. tetejére fordul. A csónak ~t. | <Személy járművel együtt> felborul. ~t a kocsival. **2.** <Állat> megdöglik. | durva <Ember> (hirtelen) meghal. **3.** Vminek rendje, nyugalma felbomlik. Fenekes-tül ~t minden.

fordít ts és tn ige ~ott, ~son; ~ani (~ni) **1.** (Képzelt) tengelye körül (vmerre) elmozdít. Jobbra ~: felém ~ja a fejét; visszajára ~ vmit; a) kifordítja; b) <megjegyzést, kijelentést> ellenkező értelművé torzít. | (tárgy nélkül is) Ilyenféle mozdulattal könyvből, füzetben egy másik lapot tesz láthatóvá. A 25. lapra ~; ~s egyet! | Hátat ~ vkinek, vminek: a) úgy fordul el v. olyan helyzetben van, hogy háttal áll v. ül neki; b) elhagyja, elpártol tőle.

2. Vhova, rendsz. vmibe borít. Az utasokat az árokba ~ja. **3.** Vmerre irányít vmit. Lépteit hazafelé ~ja; vki ellen ~ja a fegyvert: váratlanul vki más ellen támad. | Vmit ~ vmire: (rá)szán, szentel neki vmit. Nagy figyelmet ~ öltözködésére. **4.** ~ vmire: <beszélgetést> vmely más tárgyra terel, ill. más jellegűvé tesz. Másra ~ja a szót. | tn (Egyet) ~ a dolgon: hirtelen változtat rajta. **5.** (tárgy nélkül is) <Szöveget> más nyelven mond (el) v. ír (le). Magyarból, ill. magyarról oroszra ~. **6.** ~ vmire: <pénzt, időt, energiát> vmely célra használ. Naponta egy órát tanulásra ~. — [fgr többől; 15. sz.]

fordul tn ige ~t, ~jon **1.** (gyak. -t ragos mértékhat-val) Vmely tengely körül elmozdul. (Egyet) ~ a kerék. | Úgy mozdul el, hogy elülső része, oldala néz vki, vmi felé. Fálnak ~. **2.** Felborul, és vхова, rendsz. vmibe esik. Az árokba ~t. **3.** Irányt változtat. Balra ~ az út. | Sp A medence, a pálya végét, ill. fordulóját elérve az ellenkező irányba kezd úszni, futni. Ó ~t elsőnek. | Vki, vmi felé kezd irányulni. Az érdeklődés feléje ~. | Vmivel ~ vki, vmi felé: vmilyen magatartást kezd tanúsítani iránta. Megértéssel ~ a fiú felé. | Vki, vmi ellen ~: ellenségesse válik iránta. **4.** (Vhányszor v. vhányat) ~: az utat oda-vissza megteszi. Ötször ~ naponta; ~ egyet: a) táncol egy keveset; b) rövid sétát tesz. **5.** Vkihez, vmihez ~: segítséget keresve kapcsolatot teremt vele. Orvoshoz ~. **6.** (rends. -t ragos mértékhat-val) Megváltozik, ill. vhogyan alakul. Nagyot ~t a sorsa; másképp ~t a dolog. | Vmilyenre ~: vmilyenre válik. Jóra ~t a dolog. | Vmire ~: <idő> következő szakaszába megy át. Őszre ~t az idő. — [fgr többől; 15. sz.]

gép fn ~et, ~e Vmilyen energia felhasználásával munkát végző mechanikai szerkezet. | Ennek vmelyik fajtája, pl. cséplőgép, repülőgép, kerékpár. Húzzátják a ~et; a ~ utasai; a fal mellé támasztja a ~ét. | Fiz Egyszerű ~: erő átvitelére alkalmas egyszerű eszköz (pl. csavar, csiga, ék). — [← gépely < ném; 19. sz.]

gyűlékony mn ~an, ~abb Könnyen gyulladó.

harmad¹ ~ot, ~a **I.** törtszn A három egyenlő részre osztott v. osztható egésznek egy(ik) része. Vminek egy ~a. **II.** fn Időnek, területnek három részre osztásából adódó szakasz, rész. Az év első ~ában. | Sp A jégkorongpályának, ill. a játékidőnek három része közül az egyik. | kivesző A termésből a munkásnak járó harmadrész. ~ába(n): a termés harmadréséért.

harmad² I. sorszn *elav* Harmadik. **II.** fn *~ot*, *~a* v. *~ja* Zene rég Terc.

három tőszn **hármat I.** Kettőnél eggyel több (3). | * Harmadik. A *~ kerületben lakik.* | <szraggal> a szóban forgó személyek közül három. *Hármunkra vár.* | Három óra. *~kor.* | Vmely pénzegységből három. *~ húsz az ára.* | A hármás számmal jelölt ház, helyiség. *Váci út ~.* | *vulg* <Vmely hónap neve után> harmadika. *Május ~ig.* | *Hárman:* három személy együtt. **2. vulg** A hármás számjegy. *Főlirom a hármat.* — [fgr; 11. sz.]

használt mn *~an*, *~abb* (a *használ* ige mn-i igeneve is) A használatban megkopott. *~ bútor.* | Ker A kiskereskedelemben egyszer már eladott. | *~ áron:* az új cikkek áránál olcsóbban.

hegedül ts és tn ige *~t*, *~jön* **1.** (Dallamot, zeneművet) hegedűn játszik. **2. ritk** <Tücsök> ciripel.

himlő fn *~t*, *~je* (rendszer. egysz-ban) **1.** (*Fekete* v. *hólyagos*) *~:* gennyes, hólyagos bőrkütyésekkel járó, hegeket okozó súlyos járványos betegség. | Házi állatoknak hasonló tünetekkel járó fertőző betegsége. **2. ritk** Bárányhimlő. — [*← himl(ik)*] 'szó-ródik'; 15. sz.]

hogyne I. hsz (felt módú állítmánnyal és kirekesztő szórenddel) **1.** <Nyomatékos igenlő válaszban v. vmely megismételt állításban nyomatékosításul> persze (hogy), természetesen. [*Van kedved?*] *~ volna!* A levelet megírtam, *~ írtam volna meg!* **2.** <Ellentmondó felelet nyomatékosítására> [*Nem látod?*] *~ látnám!* **II.** msz **1.** <Nyomatékos igenlő feleletként> úgy van, persze! [*Tetszik?*] *~!* **2. biz** Hogyisne!

holnap I. hsz **1.** A maira következő napon. **2. ritk** Hamarosan. **II.** fn *~ot*, *~ja* **1.** A mai után következő nap. *Nem éri meg a ~ot.* **2. vál** Jövő. A *~ra* is gondol. — [*hol* 'reggel' + *nap*; 15. sz.]

horgolás fn *~t*, *~ok*, *~a* **1.** Az a cselekvés, hogy vki, vmi horgol. *~sal készül.* **2.** Horgolt kézimunka. *Letette a ~t.*

hüvelyklujj fn A kéznek két ujjpercéből álló, a többivel szembefordítható ujjja.

ifn *i-t*, *i-je* **1.** Felső nyelvvállású, ajakerekítés nélkül képzett, magas, rövid magánhangzó. **2.** E hangnak írott v. nyomtatott betűjele. | <Ezzel a betűvel kezdődő szavak rövidítéseként> *i:* <menetrendben> indul. | *I:* római egyes.

jaj I. isz **1.** <Fájdalomnak v. más erős(ebb) érzéseknek, érzelmeknek a kifejezése> *~, de jaj!* *~, mi lesz velem!* *~, csak*

már itt volna! *~, de szép!* **2.** (-nak, -nek ragos hat-val) <Másokhoz szólva kül. fenyegetésként, magunkra vonatkoztatva kül. panasz, félelem kifejezése> nagyon rossz, keserves (sors). *~ (lesz) neked!* *~ volt annak, aki...*; *~ nekem!* **II.** fn *~t*, *~ok*, *~a* írod Jajkiáltás v. panaszkodás. *Egy ~ se hallatszott.* — [hangkit; 15. sz.]

járható mn *~an*, *~bb* (Gyalogos) közlekedésre alkalmas. *~ út:* átv is megfelelő eljárás, módszer.

kertész fn *~t*, *~ek*, *~e* **1.** Kerti növények természetével, kertek gondozásával foglalkozó, ill. erre képesített személy. | Kedvtelésből kertészkedő személy. *Nagy ~ az öreg!*

kés fn *~t*, *~ek*, *~e* **1.** Vágásra, szúrásra használt, pengéből és nyélből álló eszköz. *~t döf v. szúr vkinek a szívébe:* átv is, vál nagy lelki kint okoz neki. | Sebészeti vágóeszköz, szike. *biz ~ alá fekszik:* műtétnek veti alá magát. | *biz* Borotva. **2.** *Műsz* Gépnek, eszköznek vágást, gyalulást, forgácsolást végző alkatrésze. A daráló *~e.* — [fgr; 14. sz.]

ki¹ névm *~t*, *~je* **I.** kérdő **1.** Mely(ik) személy? *~ van itt?* *~re gondolsz?* **2.** Milyen nevű, ill. miféle ember? *~ ez a nő?* *~ ez a Nagy?* | (birt szraggal) *~je:* milyen kapcsolatban van vele? *~d neked ő?* **II.** von **1.** rég Aki. *Nincs, ~ megvigasztalja;* *~ korán kel, aranyat lel.* **2.** rég Amely. **III.** ltl **1.** <Páros haszn-ban> *a)* némely(ik) ember..., más ember... *~ ezt, ~ azt szereti;* *b)* nép némely(ik) állat, tárgy..., más állat, tárgy... **2.** <Név-sal v. hsz-val együtt, annak jelölésére, hogy a szóban forgó személyek szerepe, megítélése vmi-ben nem azonos> [*Meg vagy velük elégedve?*] *~vel hogy, az egyikkel jobban, a másikkal kevésbé.* **IV.** ált **1.** írod *~ se(m):* senki. *~ sem gondol vele.* **2.** <Vmely névm-sal v. hsz-val együtt> ki-ki, mindenki. *Fut, ~ merre lát.* — [fgr; 12. sz.]

kifordul tn ige **1.** Egyensúlyát veszítve v. rögzített helyzetéből kimozdulva (egyet) fordul és kiesik. *~t a kocsiból; a kapu ~t a sarkából.* **2.** Vhonnan (váratlanul) kimegy, ill. kijön, és vmerre eltér. *~t a házból.* | *ritk* <Vmely (mozgó) csoportból, kötelekből> (irányt változtatva) hirtelen kiválik. *~ a sorból.* **3.** <Vminek a belseje v. vmi vhonnan> úgy fordul, hogy kívülre kerül. *~ az étel a szájából:* átv is annyira elmegy az étvágya, hogy nem tud tovább enni. **4. ritk** Arccal kifelé fordul. *Forduljon ki Marika, Marikának láncá.*

lám msz **1.** *~ (, ~) v. no ~ v. na ~ v. ~ csak:* <a figyelem fölkeltesére és annak kifejezésére, hogy a beszélőnek vmely,

rendszer. érzelmileg színezett megállapítása nyilvánvalóan igaz:) ime, látod, láthatod! (~,) ~, mégis csak nekem lett igazam! ~ csak, milyen szépen sikerült! **2.** nép *Hadd ~: hadd lássam!* — [*← látom*; 15. sz.]

leányka fn ~t, ~ja **1.** kedvesek vál Kis-lány. **2.** Szőlő Fehér bort adó szőlőfajta. | Ennek bora. *Egri ~.*

lengyel I. mn ~ül, ~ebb Lengyelország-hoz és a tömegében ott élő, szláv nyelvet beszélő néphez tartozó, vele kapcsolatos. ~ *munkás(ság), szén, város.* | ~ *bunda:* zsinóros (irha)bunda. | ~ül: lengyel nyelven. **II.** fn ~t, ~ek, ~je v. ~e **1.** A lengyel néphez tartozó személy, kül. férfi. *Levelezik egy ~lel.* | *A ~(ek):* a lengyel nép, nemzet. **2.** E nép nyelve. ~ből fordít. **3.** rég Lengyel tánc. — [or; 11. sz.]

liter fn ~t, ~ek, ~je (~e) **1.** Az úrmérték egysége: 1 dm³ úrtartalom (röv. l). | (mn-szerűen szn-vel) Ilyen mennyiségű. *Két ~ tej; ez csak fél ~.* **2.** Vmiből egy liter mennyiség. ~je; ~enként. — [nk: ném < fr; 19. sz.]

megfordul tn ige **1.** Helyben fél v. egész fordulaton tesz. *A kiáltásra ~t; ~ vele a világ:* hirtelen megszédül. **2.** Mozgásának eddigi irányával ellentétes irányba fordul. ~t a szél. | (Hirtelen) ellenkezőjére változik. ~t a hangulat; ~ a kocka: megváltozik a szerencse. **3.** Vmely utat oda-vissza megtesz. *Többször is ~t a fuvarral.* **4.** Alkalmoszerűen elmegy v. hova, s egy ideig ott van. *Nálunk is ~t.* | *Vmi ~ a fejében, az agyában:* eszébe jut, felötlök benne. | ~ *nála v. a kezén vmi:* fmeddig foglalkozik vele (, majd tovább adja). **5.** ~ *vkín, vmin:* tőle, attól függ. *Azon fordul meg a dolog, hogy...*

megrendít mn ~en (~leg) (a megrendít ige mn-i igeneve is) Megdöbbentő, megrázó. ~ *látvány.*

meleg I. mn ~en, ~ebb **1.** (Vmihez viszonyítva) magas(abb) hőmérsékletű. ~ *levegő; ~ ez a sör; ~ vérű:* viszonylag állandó és magasabb testi hőmérsékletű <gerinces állat>; (<nép> *míg ~:* amíg csak él. | *Ipar* Nagyobb hőmérsékletet kívánó <műszaki> eljárás. ~ *erjesztés.* **2.** Testünk szükséges hőmérsékletét megőrző. ~ *ruha.* **3.** *kissé vál* Bensőséges érzéstől, őszinte rokonszenvtől áthatott. ~ *barátság, ~ hangú.* **4.** *biz* Izgalmas, nehéz <helyzet, időszak>. ~ *napunk lesz!* **5.** *vál* A sárga v. a vörös felé hajló <szín, fény>. **6.** *biz* Homoszexuális <nő>. **II.** fn ~et, ~e **1.** Melegség, hő. ~et áraszt. | ~e van: a) hőmérsékletét kellemetlenül magasnak érzi; b) szorongatott helyzetben van. |

<Hőfokról szólva:> fagyponthoz feletti hőmérséklet. *Öt fok ~ van.* **2.** Meleg idő(szak), levegő. *Jönnek a ~ek; kiengedi a ~et.* Szj: *Sándor, József, Benedek zsákban hozza a ~et.* Szh: *olyan ~ van, mint a pokolban v. <vmely helyiségről szólva> a bányában v. a gőzfürdőben.* | Meleg hely(iség). *Bemegy a ~re; ~re teszi a levest.* **3.** Meleg étel. **4.** *kissé vál* Bensőség, meghittség. A családi élet ~e. **5.** *kissé nép* (Azon) ~ében: azonnal. — [fgr; 11. sz.]

merész mn ~en, ~ebb **1.** Meglepően nagy, néha oktalan kockázatot vállaló <személy>, ill. az ilyen személyre jellemző. ~ *ember; ~ ugrás.* **2.** A hagyományostól, a megszokottól feltűnően eltérő. ~ *újtó; ~ hasonlat.* | Kihívó, kacér. ~ *kivágás.* — [*← merészkedik*; 16. sz.]

mert ksz **1.** (okhat-i mellékm kapcsolására) Minthogy, mivel. *Sietek, ~ várnak.* | (magyarázó m-tal rokon okhat-i mellékm kapcsolására) Ugyanis, hiszen. *Bizonyára visszajön, ~ a holmija még itt van.* **2.** <Felszólító v. tiltó értelmű m után:> mert ha nem, akkor...; különben. *Hagyd abba, ~ baj lesz!* **3.** nép <Tagadó m után, a tagadás magától értetődő voltának hangsúlyozására:> (mert) hiszen. *Nem kék az, ~ zöld!* — [*← miért*; 14. sz.]

nagy|fejű mn és (rendszer. tbsz-ban) fn ~t, ~ek **1.** gúny Vezető szerepet betöltő, befolyásos (ember). **2.** *elav* Ittas, boros.

nyak fn ~at, ~a **1.** A testnek a fejet a törzssel összekötő része. ~ába borul *vkinek:* örömben v. megindultságában átöleli; ~ára hág *vminek:* *dív is, tréf* könnyelműen elpazarolja. | *biz* <Némely szókapcsolatban:> ~ig: teljesen. ~ig ül a pácban. | *biz* <Kellemetlen helyzetet érzékeltető szókapcsolatokban.> *Pert akaszt vkinek a ~ába:* ártalmára törekedve bepereli; ~ába szó v. varr *vkinek vmit*, ill. *vkit:* a) (silány) áruját megvéteti vele; b) (terhes feladatot) kényszerít rá; c) elvetet vele v. más-képp ráerőltet *vkit*; ~ába varrja v. akasztja magát *vkinek:* elveteti v. másként ráerőlteti magát; ~ában v. ~án van: közvetlenül fenyegeti; (a) ~ára küld v. visz *vkinek vkit, vmit:* olyan személyt, dolgot küld (visz) hozzá, aki, amely a másiknak terhére van; (a) ~ára nő *vkinek:* erőben, hatalomban egyre inkább fölébe kerül. **2.** *biz* <Néhány szókapcsolatban:> élet, épségben maradás. ~ába kerül(het); ~át teszi rá: biztos benne. **3.** A ruhának nyakunkkal érintkező része. **4.** Vminek elvékonyodó, összeszűkülő, kisebb átmérőjű része. *A hegedű, az üveg, a csavar ~a.* | *Ép* Az oszlopnak közvetlenül az oszlopfő alatti része. + Sz: ~ába v. a ~a közé kapja v. szedi v. veszi a lábát: sietni, futni kezd;

~dba veszi a ~árost, a világot stb.: elindul, hogy bejárja. — [tör; 14. sz.]

óta nu (ragtalan v. szragos szó után) **1.** A megnevezett időponttól v. eseménytől kezdve az elbeszélés időpontjáig. *Reggel ~ nem ettem.* | A megnevezett személy működésétől kezdve (napjainkig). *Ady ~.* **2.** A megnevezett időtartamon át és az elbeszélés idején is. *Hetek ~ beteg.* — [ól + -ta; 15. sz.]

övé birt névm; több birtok esetén: *övéi*; tárgyként egy birtok esetén: *övét*, több birtok esetén: *övéit* (jelzőként nem haszn) Óhozza tartozó, az ő tulajdonában levő. *Ez a toll az ~; az én fiamnak van igaza, nem az ~nek.* | *szépülő (Az) ~ lesz:* (nő férfinak) odaadja magát. | (fn-ként) (Az) ~i: az ő családjának tagjai, ill. közeli hozzátartozói. *Meglátogatja ~it.* — [← ő; 15. sz.]

p [pé] fn *p-t*, *p-je* **1.** Mássalhangzó: két ajakkal képzett zárhang, a *b* zöngétlen párja. **2.** E hangnak írott v. nyomtatott betűjele. | <Ezzel a betűvel kezdődő szavak rövidítéseként.> *p: a)* pere; *b)* Zene piano; *P: a)* Közl parkolóhely; *b)* Vegy foszfor (phosphor).

püff msz **1.** <Ütés rövid tompa hangjának utánzására.> **2.** ~ v. ~ *neki*: <váratlan kisebb kellemetlenség miatt érzett bosszankodás kif-ére>. ~ (*neki*), *kezdhetem előlről!* — [hangut; 19. sz.]

rángatódzik tn ige ~*tam*, ~*ott*, ... *óddzék* (. . . *ódtzon*) **rángatózik** . . . *zék* (. . . *zzon*) Sorozatosan, rendsz. többször egymás után rándul egyet. *Arcizmai ~nak.*

róka fn ~*t*, ~*ja* **1.** Vörös bundájú, bozontos farkú ragadozó állat (Vulpes vulpes). | Ezzel rokon fajtájú állat. *Sarki ~.* | A róka (kikészített) gerezdjára, ill. az ebből készült boa. **2.** (mn-szerűen is) Ravasz, furiangos (ember). *Kitanult, vén ~; ~bb a ~nál.* **3. ritk** *biz* Titkos v. — rádióamatőrök versenyén — elrejtett adókészülék. + **Sz:** *egy ~ről két bört híz v. nyúz le:* vkit, vmit kétszeresen ki- v. felhasznál; *táj ~t fog:* a) megperzselődik; *b)* rókázik, hány. — [fgr többől; 16. sz.]

rózsaszín mn és fn A vadrózsa színéhez hasonló, halványpirosas (szín). ~*ben lát vmít:* derűlátóan ítéli meg; ~ *szemüvegen (át) néz v. lát vmít:* a valóságosnál kedvezőbbnek látja.

rózsaszínű mn ~*en*, ~*bb* Rózsaszín.

sárgaság fn ~*ot*, ~*a* (rendsz. egysz-ban) **1.** Vminek sárga színe. *Az arc ~a.* | *biz* Sárga színű dolog. *Valami ~ volt a kosárban.* **2.** Az epének a szem fehérjét,

a bört és a nyálkahártyákat sárgásan elszínező betegsége. ~*ba esik.*

sárgul tn ige ~*t*, ~*jon* **1.** (Egyre inkább) sárga színűvé válik. ~*ni kezd a papír, a falevél.* | <Gyümölcs, termés> sárgává érik. **2. ritk** Sárgállik. *Gólyahír ~ a fü között.*

semmilyen ált névm **1.** Semmiféle. ~ *ért nem hat rá.* **2. biz** Bizonytalan jellegű, határozatlan. *Olyan ~ választ adott.* — [sem + milyen; 19. sz.]

sokall ts ige ~*am* v. ~*ottam*, ~*ott* v. ~*t*, ~*jon*; ~*ni* (~*ani*) (Túlságosan) soknak tart vmit. ~*ja az árát.* | Elege van belőle, megelégette. ~*ja már a fecsegést!*

teringette isz *nép rég* **1.** Teringettét. **2.** (jelzőszerűen) ~ *faszekere!* ~ *fickója!* — [← teremtet; 19. sz.]

teringettét isz *nép* <Bosszankodás v. meglepődés kif-ére, enyhe, tréfás szitokszóként.> ~! [*Ezt elfelejtettem!*] ~, *de csinos lány!*

tudat fn ~*ot*, ~*a* (csak egysz-ban) **1.** Fil Az emberi agynak az a képessége, ill. funkciója, hogy a valóságot visszatükrözi, megismeri, foglalkoztat, alkot, gondolkodik. *A lét és a ~ viszonya.* **2. Lélt** Képzeiteinknek, fogalmainknak, akarati és érzelmi élményeinknek összessége, ill. ennek az a része, amely éppen előtérben van. *Egyéni, társadalmi ~; a ~ küszöbe.* **3. ritk** Öntudat, eszmélet. **4.** Vkihez az a bizonyosság, hogy vmit tud, helyesen lát. *A veszély ~a; vminek a ~ában van:* abban a hitzemben.

tüdő fn ~*t*, *tüdeje* Az embernek és — a halak kivételével — a gerinces állatoknak a lélegzőszerve. *Bal ~; jó tüdeje van v. bírja ~vel:* átv is hangosan és sokáig tud kiabálni, énekelni v. sírni; *biz* (majd) *kiköpi a tüdejét:* nagyon kifulladás. | Tápláléknak szánt ilyen állati szerv nyersen v. elkészítve. *Savanyú ~.* + **Sz:** *most válik el a ~ a májtól:* most dől el, most tisztázódik a dolog. — [?; 12. sz.]

ugye kérdő hsz (msz-ként is, olykor *hogy* ksz-s mondat előtt) **1.** (Igenlő választ váró kérdés bevezetésére, ill. nyomósítására:) *nemde? ~ jó? ~, hogy igazam volt?* | <Választ nem várva, rendsz. érzelmi-leg színezett m-ban.> *Most megjártad, ~?* **2.*** <Fölöslegesen, töltelékszóként.> *Hát ~ megteszem, de... — [úgy + e; 16. sz.]*

ujj|perc fn *ujjperec* *Bonc* Az ujjnak egy ize.

valaki ~*t*, ~*je* **1.** htl névm **1.** Meg nem határozott v. ismeretlen személy. *Itt ~ járt;* ~ *más.* | (szraggal) ~*je:* *a)* (jó)ismerőse, támogatója, pártfogója. *Van ~m a*

tanácsnál; b) szerelmese. Van már ~d?
2. (ált alanyként) Az ember. *Azt hihetné ~, hogy...* **3.** *ritk* Bárki. *Ha ~nek is szólna, baj lesz.* **4.** (von névm-i ksz-ként) *elav* Aki. **II. fn 1.** (jelzővel v. névelővel) *kissé biz* Ember, személy. *Talpraesett ~!* **2.** (kiemelő hangszúllyal) Jelentős, megbecsült személy. *A gyárban ő már ~!* — [vala + ki; 15. sz.]

verekedik tn ige ~tem, ~ett, ~jék (~jen); (jelentő mód jelen időben gyak.:) **verekszik 1.** <Két v. több személy> üti-veri egymást. ~ik vkivel. | *biz* Ver, püföl más(oka)t. *Ez a gyermek mindig ~ik.* **2.** *kissé biz* Küzd. *Vitézül ~tek; ~ik az elveit.*

vérszemét kap Egyszeriben (szemtele-nül) merésszé válik (vmitől).

virágos mn ~an, ~abb **1.** Amin, ami-ben (sok) virág van. ~ ablak, rét. **2.** *Növ ~ növények:* maggal szaporodó n. | Porzós virágú <kétlaki növény>. ~ kender. **3.** Virágmintás. ~ abrosz. **4.** Szóvirágokkal teletűzdelt. ~ stílus. **5.** Túláradó(an jókedvű). ~ hangulat; ~ jókedvében. **6.** Penész-, ill. borvirágos. ~ bor.

vissza|fordul tn ige **1.** Hátrafelé, ill. arccal újra vki, vmi felé fordul. **2.** <Menet közben> megfordulva visszafelé indul. *A saroktól ~t.* **3.** <Elfordult v. elfordított tárgy> eredeti helyzetének irányába fordul. *Nem fordul vissza a tárcsa.* | *nép v. vál* <Erzelem, gondolat> újra ráirányul vkire. *Szíve ~t hozzám.*

JUHÁSZ JÓZSEF és SZÓKE ISTVÁN

Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből

I.

1. Zala megye összegyűjtötte földrajzi neveit: a földek, dűlők, erdők, mezők, rétek, utak stb. neveit, amelyek a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása során egyre jobban eltűnnek. A gyűjtést Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak végezték, jórészt társadalmi munkában, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete tudományos munkatársainak irányításával.

A már egybegyűlt, mintegy harmincezer nevet tartalmazó, rendkívül becses anyagot, amely település- és művelődéstörténetünknek oly sok emléket őriz, a megye még ebben az évben kiadatja.

Ebből az alkalomból a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya — Zala megye Tanácsával együtt — Zalaegerszegen 1964. május hó 7-én délelőtt 11 órakor ünnepi ülést tartott.

Az ünnepségen a gyűjtőket Kiss Gyula megyei tanácselnök-helyettes megnyitója után Tamás Lajos akadémikus, az I. Osztály titkára és Miklósvári Sándor, a Művelődésügyi Minisztérium Oktatási Főosztályának vezetőhelyettese köszöntötte, „Történelem és művelődés a földrajzi nevekben” címen pedig Hadrovics László akadémiai levelező tag tartott előadást.

2. Az ünnepséghez kapcsolódva Nátrán Lajos, Zalaegerszeg városának tanácselnöke átadta Pais Dezső díszpolgári oklevelét. Zalaegerszeg városa tanácsának végrehajtó bizottsága ugyanis 1964. évi április hó 15-én tartott ülésén Pais Dezső akadémikust, a város szülöttjét díszpolgárává választotta „a magyar nyelvtudomány művelésében és irányításában szerzett érdemei elismeréséül, valamint figyelembe véve azt az igazi patriotára valló szeretetet, amelyet szülőföldje és egész szülőhazája iránt érez”. Pais Dezső hajlott korára való tekintettel nem tudott részt venni az ünnepségen, az oklevelet öccse, Pais István vette át. A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében Bárczi Géza, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében Benkő Loránd, a tanítványok

nevében Lőrincze Lajos köszöntötte az ünnepeltet. Pais Dezső köszönetét magnetofonon hallották az egybegyűlték. Az ünnepi alkalomra készítette el Pais Dezső az *Ola* helynevet tárgyaló tanulmányát, amelyet Bárczi Géza olvasott fel az ünnepségen. Folyóiratunk közli Tamás Lajos akadémiai osztálytitkár beszédét, Pais Dezső értekezését, továbbá mutatványt adunk a „Zala megye földrajzi nevei” című kötetből.

VÉGH JÓZSEF

II.

Tisztelt Megyei Tanács, tisztelt Akadémia, kedves Vendégeink!

1. Midőn két évvel ezelőtt hírét vettük, hogy Zala vármegye össze akarja gyűjteni a földrajzi neveket, vagyis a földek, dűlők, erdők, mezők, hegyek, rétek utak stb. tájékoztatásra szolgáló neveit, amelyek a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása következtében szerepüket elvesztik, s így gyorsan eltűnnek, az első perctől kezdve nagy figyelemmel kísértük ezt a vállalkozást, és nyelvészeink, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete munkatársai örömmel segítettek a gyűjtés helyi szervezőit és irányítóit.

2. A magyar nyelvtudomány, különösen a magyar nyelvjáráskutatás történetében már többször előfordult, hogy vidéki munkatársak a tudós kutatóknak hasznos anyagot, ismereteket szolgáltatottak. A XVIII. század végétől kezdve egészen napjainkig több száz lelkes önkéntes gyűjtője volt a magyar tájszavaknak, szólásoknak, közmondásoknak, földrajzi neveknél, éppen úgy, mint a népmeséknek, népdaloknak is. A XIX. század elejétől sok kitűnő leírás jelent meg az akkori tudományos kiadványokban a magyar tájszólásokról, nyelvjárásokról, köztük a Zala megyei nyelvjárásról is. E leírások szerzői nem voltak nyelvtudósok, mégis sokkal szegényebbek volnának a magyar nyelvjárásokra vonatkozó ismereteink, ha a „magyar nyelv lelkes barátai” nem örökítik meg a magyar művelődés és a tudomány számára a nyelvi hagyományokat. E feljegyzések rendkívül értékesek a magyar nyelvtudomány számára. Elég annyit megemlítenünk, hogy a magyar nyelvjárási irodalom nagy összefoglaló művei, így BALASSA JÓZSEFnek „A magyar nyelvjárások osztályozása” című (Bp., 1891.) munkája, HORGER ANTALnak „A magyar nyelvjárások” című (Bp., 1934.) műve és főleg a SZINNYEI JÓZSEF szerkesztette Magyar Tájszótár (Bp., 1893—1897.) nagyon sokat köszönhet ennek az anyagnak, szinte ezek alapján íródott meg. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében most készülő Új Magyar Tájszótár szavait is többnyire nem szakemberek jegyezték fel.

A felszabadulás után megújuló magyar nyelvtudományunk sok régi adósságának törlesztése közül egyik legfőbb feladatának tekintette a Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészítését. Ez a mű rövidesen, a következő években jelenik meg, és nemcsak a nyelvtudománynak, hanem sok más tudományágunk valóságos kincseshányája lesz, gyűjtésében és szerkesztésében is egyike a legjobb ilyenemű vállalkozásnak, mégsem old meg mindent. Az atlasz alkátának megfelelően csak vázlatos és áttekintő képet nyújt a magyar nyelvjárásokról. — Ha méltók akarunk maradni a magyar nyelvtudomány kötelező nagy hagyományaihoz, elsősorban a XIX. század hatalmas adatfeltáró és gyűjtő munkálataihoz, akkor — a külföldi példákhoz hasonlóan — vidékenként monográfiászerű leírásokat is kell készíttetnünk, és össze kell gyűjtelnünk nyelvjárásaink szókincsét is. A nyelvtudomány nem kis számú művelői

azonban a reájuk váró feladatoknak csak kis részét tudják megoldani. A Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete évről évre országos néprajzi és nyelvjárási anyaggyűjtő pályázatot hirdet. Ennek anyagi megalapozásához megyéink is hozzájárulnak. A mozgalom szervezői mind jobban emelik a gyűjtések tudományos színvonalát, és immár egy országos gyűjtőhálózat kiépítésén fáradoznak. Továbbra azt tervezik, hogy járasonként és híres tájegységeként egy-egy kutatóponton összegyűjtetik a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagát és szókincsét. Így hovatovább egy országos nyelvjárási szótár és ezzel együtt egy paraszti enciklopédia alapját is megvethetik.

Megújhdott Akadémiánknak egyre több nagy tudományos vállalkozás anyagi feltételeit kell biztosítania. Mégis úgy érezzük, hogy a gyűjtőmozgalmat tőlünk telhetőleg támogatnunk kell, mivel e kezdeményezéseket az egész magyar nemzeti művelődés szempontjából fontosnak tartjuk. Ezért e munkálatokhoz a tudományos segítséget továbbra is megadjuk. Hálával és tisztelettel gondolunk a gyűjtőkre, akik munkájukat sokszor a legnagyobb áldozatvállalással végzik.

A magyar nyelvjárási szókincsgyűjtésből külön is kiemeljük a földrajzi nevek feljegyzésének az ügyét. A teendők szinte e területen a legsürgősebbek. Több megye foglalkozik a földrajzi nevek összegyűjtésének a tervével. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Zala megye nemcsak a tervet készítette el, hanem a gyűjtést be is fejezte, sőt a megye a munka kiadását is magára vállalta. A kézirat pár héten belül nyomdába kerül, és így még ebben az évben meg is jelenik.

3. A felszabadulás után fellendült nyelvtudományi irodalmunkban sokáig hiányoltuk a névtudományi cikkeket és munkákat. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958-ban háromnapos értekezletet tartott a névtudomány időszerű kérdéseinek megvitatására. Az itt felszólalók mind hangsúlyozták, hogy nagy szükség van a gyűjtésre, és arra is, hogy a gyűjtött anyagot megfelelő színvonalon fel is dolgozzák. Ennek a konferenciának, legalábbis ami a gyűjtést illeti, mindmáig nem lett meg a kívánt eredménye. Úgy látjuk, hogy a tudományos tervezés ilyen esetekben meddő marad, ha nem kapja meg a társadalom segítségét. Különösen fontos ez olyan vállalkozásoknál, ahol százak és ezrek közreműködésére van szükség. A Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet vezette néprajzi és nyelvjárási anyaggyűjtő mozgalom a társadalom, főleg a megyék legnagyobb segítségét élvezi. Évtizedeken keresztül sokat panaszkodtunk, hogy azokat a hatalmas gyűjtő feladatokat, amelyeket a kis Belgiumtól, Írországtól, Finnországtól kezdve szerte a világon, így a Szovjetunióban és Németországban is megvalósítanak, nálunk nem lehet megoldani, mert hiányzik hozzá az anyagi fedezet. Nagy örömeinkre szolgál, hogy a megyék áldozatvállalása folytán a legszükségesebb anyagi feltételek biztosítva vannak. Ugyancsak örömmel tapasztaljuk azt is, hogy a tudományos kutatók, főleg a Tudományos Akadémia és intézményei tőlük telhetően mindent megtesznek a vállalkozások tudományos támogatására, ahogy ez Zala megye nagy kezdeményezésével kapcsolatban is történt.

4. Zala megye földrajzi neveit nem szakképzett kutatók gyűjtötték, hanem önkéntes munkatársak. Az önkéntes gyűjtők munkáját nem mérhetjük olyan mércével, mint a hivatásos szakemberekét. Ámde a Zala megyei vállalkozás a munka megszervezésében is mintaszerű. A gyűjtés irányítói dr. Ördög Ferenc nagykanizsai gimnáziumi tanáron keresztül a leg-

szorosabb kapcsolatban voltak az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársaival, elsősorban Végh Józseffel és Papp Lászlóval. A gyűjtés, az ellenőrzés, a kiadás legapróbb részleteit is megtárgyalták. A munka folyamán levélben, ha kellett telefonon is adtak tájékoztatást, illetőleg kértek tanácsot. A zalai kutatók tehát azzal a jó érzéssel dolgozhattak, hogy mögöttük van a Nyelvtudományi Intézet. A kiadás tudományos és helyesírási kérdéseinek eldöntésében Benkő Loránd, Deme László és Imre Samu is segítettek a kis munkaközösséget. Az Akadémia nevében köszönöm a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének, hogy a munkálatokat kezdettől fogva állandóan támogatta.

A Zala megyei gyűjtések tudományos értékét nagyban emelte az is, hogy nyelvészetileg jól képzett kutatók a gyűjtött anyagot a helyszínen ellenőrizték. Az ellenőrzés munkáját főleg Markó Imre Lehel gimnáziumi tanár, plébános, Ördög Ferenc gimnáziumi tanár és Kerecsényi Edit muzeológus, kisebb részben Szentmihályi Imre múzeumigazgató és Németh József megyei művelődési osztályvezető-helyettes végezték. Az ellenőrzők minden községbe elmentek. Megvizsgálták, hogy a gyűjtők a neveket jól térképezték-e, a hangokat jól jelölték-e. A gyűjtés ugyan hangtani finomságok jelölésére kezdettől fogva nem törekedett, de a fonematikus jelölésre, a zárt *ē* és az *l, j* hangok jelölésére igen. Így tehát Zala megye az etimológiai kutatások igényeinek megfelelő anyagot nyújt át a kutatóknak. Az ellenőrzők a helyszínen ki is egészítették az anyagot, még egy egész sereg új adatot jegyeztek fel. Maga a gyűjtés sem volt könnyű. Még fáradságosabb volt az ellenőrzés. Az ellenőrzők e nehéz munkát nagy felelősségtudattal, odaadással és türelemmel végezték. Munkájuk elvégzése közben sietniük is kellett, hogy a kézirat határidőre a nyomdába kerülhessen. Bár a megye általában autót bocsátott a rendelkezésükre, néha gyalog és kerékpáron mentek el a községekbe. Az ellenőrök sok esetben még arra is vállalkoztak, hogy felkeressék külön az erdészeket, hogy a volt urasági erdők névanyagát, amelyeket a parasztság nem ismert, a gyűjtésbe felvehessék.

Az ellenőrzők minden fáradságra vállalkoztak, hogy anyaguk jobb és gazdagabb legyen. Ők maguk többször rámutattak, és mi sem kívánjuk tagadni, hogy az önkéntes munkatársak gyűjtötte anyag nem teljes. De ha a Zala megyei gyűjtéseket összevetjük a szakemberek végezte gyűjtésekkel, az arány nem rossz. Kétségtelen, hogy a tudományos kutatók több nevet írtak volna fel, de soha nem leszünk abban a helyzetben, hogy a gyűjtést képzett kutatókkal végeztessük el. Hiszen Németországban, a Szovjetunióban, de Finnországban és a skandináv államokban is önkéntesek végzik e munkát. A Zala megyei kis községekben 8—900 lakosra és 1500—2000 katasztrális holdra átlagosan 70—100 név esik. Az egész megye 260 községében kb. 30 000 név gyűlt össze.

De a mennyiségnél fontosabb, hogy a Zala megyei gyűjtés megbízható és ellenőrzött anyagot kínál a tudomány számára. Meg vagyunk győződve, hogy az adott körülmények között jobb gyűjtést senki sem tudott volna végezni. Boldogak leszünk, ha a többi megyében hasonlóan megszervezik és elvégzik e munkát.

5. Azok, akik a gyűjtött anyag kiadásával foglalkoztak, jól tudják, hogy az ellenőrzés, a kiadás előkészítése, a kézirat elkészítése nehezebb feladat, mint maga a gyűjtés. A Zala megyei munkában is a legnehezebb feladat az ellenőrzés, a kiadás és a szerkesztés munkája volt. Örömmel jelenthetem be itt a nagy nyilvánosság előtt, hogy a kézirat a térképekkel együtt elkészült.

Az anyag kiadását a zalaiai: Kerecsényi Edit, Markó Imre Lehel és Ördög Ferenc végzik, a szerkesztést pedig Papp László és Végh József, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya e nagy munka elvégzése alkalmából a legteljesebb elismeréssel ünnepli Zala megyét, a megye mostani vezetőségét, közöttük különösen Kiss Gyula tanácselnökhelyettest, Németh József művelődési osztályvezetőhelyettest, akik a megyei hatóságok részéről irányították a gyűjtés és a kiadás munkáját. Szeretettel köszöntjük dr. Ördög Ferenc nagykanizsai gimnáziumi tanárt, aki a gyűjtés első pillanatától kezdve a munka minden szakaszában résztvett, összekötő kapocs volt a Nyelvtudományi Intézet, a megye és a pedagógusok között, az ellenőrzés és a kiadás munkájából két járást vállalt, több mint 80 község anyagát gondozta. Mivel a gyűjtést és a kézirat elkészítését, a térképek szerkesztését is gyorsan kellett végeznük, sok-sok akadályt küzdött le. Hasonló melegséggel köszöntjük Markó Imre Lehel gimnáziumi tanárt, pölöskefői plébánost, aki a megye és a Nyelvtudományi Intézet kérésére, de saját szíve sugallatára is hatalmas részt vállalt a tudományos munkából: az ellenőrzésből és a kézirat elkészítéséből, s a két legnagyobb járás anyagát gondozta, 142 községét. Szeretettel köszöntjük Kerecsényi Edit nagykanizsai múzeumigazgatót, aki a lenti járás 32 községének gyűjtését ellenőrizte, és a kiadáshoz a kéziratot elkészítette. Utoljára, de nem utolsósorban köszöntjük Végh Józsefet, aki az egész gyűjtést megtervezte, a gyűjtés, ellenőrzés, kiadás munkálatait fáradságot nem kímélve irányította.

Zala megye földrajzi gyűjteménye, ha nyomtatásban megjelenik, igazi corpusa lesz a magyar tudománynak, értékben bízvást odaállítható egy Szenczi Molnár Albert, Párizs Pápai Ferenc vagy akár Csűry Bálint, Kiss Géza, Bálint Sándor szótárai mellé.

TAMÁS LAJOS

Mutatvány a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványból*

Zala megye Tanácsának kiadványaként még az 1964. év végén megjelenendő kötet bevezető tanulmányában részletesen leírtuk a gyűjtés történetét, módszerét, tanulságait, a nevek közlésében követett helyesírási és hangjelölési szempontokat. Itt csak a legfontosabbakat emeljük ki.

A gyűjtés megtervezésében abból indultunk ki, hogy a munkára vállalkozók olyan önkéntes munkatársak, akiknek sem alapos nyelvészeti ismeretük, sem gyűjtőtapasztalatuk nem volt. Megkivántuk, hogy a gyűjtők a neveket a népi kiejtés szerint jegyezzék fel. Nem törekedtünk a hangtani finomságok jelölésére, de ahhoz ragaszkodtunk, hogy a gyűjtők jelöljék a zárt *ë* hangot, a kiejtésnek megfelelően írják le az *l* és a *j* hangokat, ne használják tehát a köznyelvi helyesírás *ly* betűjét, pontosan jelöljék a magánhangzók hosszúságát és rövidségét.

* A kiadványt közléteszi MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC és KERECSENYI EDIT, szerkesztője PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF.

A mű minden községről közöl térképvázatot, amely az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatalban található 1 : 10 000-es méretű átnézeti térkép alapján készült. A nevek helyhez kötésére ügyeltek a gyűjtők, még jobban az ellenőrzők, akik a kiejtést és a nevek lokalizálását a helyszínen felülvizsgálták; mégis ki kell jelentenünk, hogy a térképen való számok a nagyjából való tájékozódásra alkalmasak. Szó sem lehet itt mérnöki pontosságról, a hivatalos térképek szakzerű útbaigazításáról.

Az adattár tudományos célokra készült, tehát szűkszavú. A névanyagot a térképvázlaton feltüntetett számok sorrendjében mutatja be. Az első bekezdés a község népi nevét tartalmazza, majd a hol, honnan, hová kérdésre vonatkozó alakját. Utána következik a község területe és a lakosság száma. Új bekezdésben következik a belterület, azután szintén új bekezdésben a külterület névanyaga. A negyedik bekezdés petit szedéssel a gyűjtők és az adatközlők nevét (az utóbbiaknak az életkorát is) jelzi.

Az adattárban a sorszám után következik a kérdéses földrajzi pont vagy terület stb. népi neve, szögletes zárójelben a kataszteri térképen szereplő hivatalos név, ez utóbbi legfeljebb nyolcvan-száz éves, attól függően, hogy mikor készült a térkép. A belterületen a szögletes zárójelben az utca mai hivatalos nevét adjuk meg. Történeti gyűjtést nem végeztünk. A nevek a mai állapotot tükrözik. Az adattárban a név után következő nagybetűs rövidítés a természeti földrajzi viszonyokra vonatkozik, a kisbetűs rövidítés pedig a jelenlegi művelési ágat jelzi. Ezután következnek az adatközlőknek a névre vonatkozó megjegyzései, névetimológiai, mondái, egyéb folklór tárgyú közlései. E magyarázatok tartalmukat illetően népi magyarázatok, megfogalmazásuk azonban legtöbbször a gyűjtőtől, illetőleg az ellenőrzőtől származik. Sokszor közölnek a gyűjtők régészeti és birtoklástörténeti vonatkozású adatokat is.

A rövidítések jegyzéke:

a) árok	: Á	lakott hely	: Lh
csatorna	: Cs	major	: M
csapás	: Csa	mélyen fekvő:	Mf
domb	: D	patakok	: P
dombos	: Ds	sík terület	: S
forrás	: F	szobor	: Szo
gödör	: G	tó	: T
hegy	: H	utca	: U
falurész	: Fr	út	: Ű
horhos	: Ho	tér	: Té
kereszt	: Ke	vizenyős	: V
köz	: Kö	völgy	: Vö
kút	: K		

Folyó, Mocsár rövidítés nélkül, nagy kezdőbetűvel.

b) akácos	: ak	legelő	: l
bokros	: bo	legelőerdő	: le
erdő	: e	parlag	: p
gyümölcsös	: gy	rét	: r
kaszáló	: ka	szántó	: sz
kert	: ke	szőlő	: sző

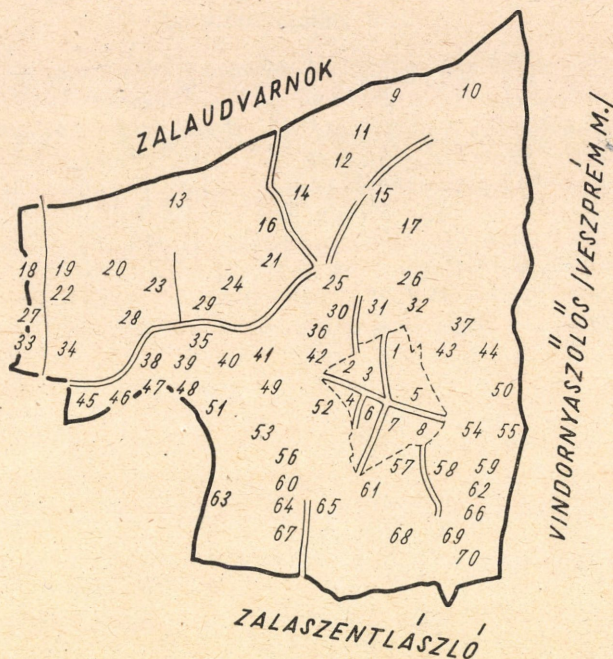
100. Sénye

Sénye, Sényén, Sényérü, Sényére — T: 534, L: 301

1. Tanároki ut [Haladás utca] U 2. Sás-réti-árok P 3. Berék Fr. 4. Bezéredi ucca [Bezerédi utca] U 5. Főszög [Jókai utca] Fr 6. Ószög [Dózsa György utca] Fr 7. Harangláb 8. Bali kert ke

9. Hóttóji-dűllő [Hóttói dűllő] Ds, sz 10. Hərbëta [Herbola völgyi sűrű] Ds, sz 11. Kopaz-domb Ds, sz 12. Hóttóji-híd Híd 13. Cserës [Cseresi dűllő]

100. SÉNYE

Ds, sz. Valamikor erdő borította. 14. Rövit-föd [Rövid földek] Ds, sz 15. Hosszi-födi-ut Ű 16. Rövit-födi-ut Ű 17. Hosszi-födek [Hosszu földek] Ds, sz 18. Határ-réti-ut Ű 19. Határ-réti-árok Á 20. Csippán-sűrű [Cséppan sűrű] Ds, e, l 21. Bak-Irtási Ds, sz 22. Határ-rét [Határ-rét] S, r 23. Cserësi-árok Á 24. Nagy-gödri-dűllő [Nagygödör mező] Ds, sz 25. Sikálós Ho 26. Égyenës Ds, sz 27. Farkas-rét S, r 28. Csippán-laki-kut K 29. Nagy-erdő Domboldal, sz 30. Forró-kut [Forrókúti domb] Ds, sz 31. Tanároki-ut Ű 32. Keskën Ds, sz 33. Határ-réti-híd Híd 34. Kerítettéi-dűllő Ds, sz 35. Kis-Nagy-erdő Ds, sz 36. Temető 37. Keskény-dűllő Ds, sz 38. Csapás Csa 39. Nagy-réteki-dűllő Ds, sz 40. Nagy-rét S, r 41. Hársos-ódal Domboldal, e 42. Temetőji-ut : Hégyi-ut : Csószkó Ű 43. Fenyvesi-dűllő : Fenyősi-dűllő Ds, sz. Valamikor fenyveserdő borította. 44. Díjás-födi [Diós földek] Ds, sz 45. Tüskés-rét S, r 46. Csapási-híd Híd 47. Bërényi-rét S, r. Berényi nevű egykori tulajdonosáról. 48. Kis-hégyi-csapás Csa 49. Irtás Ds, sz. Valamikor erdő borította. 50. Dűllő-föd Ds, sz 51. Kis-hégyi-sűrű [Kishegyisűrű] Ds, e 52. Naty-hégyi-sűrű Ds, sz, e 53. Kis-hégy Ds, e 54. Bika-rét: Fenyves ájja

Ds, r 55. *Fenyves* Ds, e, sz 56. *Új-hegy* [*Új hegy*] D, sző. Újabb szőlőtelepítés. 57. *Nádas-fődi-dűllő* [*Nádas föld*] Ds, sz 58. *Magyarós-allaji-ut* Ű 59. *Magyarós-tető* [*Magyaró sűrű*] Ds, sz 60. *Naty-hegy* Ds, e 61. *Nádas-fődi-kut* K 62. *Csonkás* Ds, sz, l 63. *Égés-allaji-ut* Ű 64. *Örek-hegy* D, sző 65. *Szilvás-ut* Ű 66. *Madarászó-ut* Ű 67. *Szivás-hegy* Ds, sző 68. *Nádas-fődi-ut* Ű 69. *Csonkási-föld* Ds, sz 70. *Madarászó-víz* [*Madarászó víz*] Ds, sz

Gyűjtötte: Fülöp István ált. isk. tanár. — Adatközlők: Felföldi Gyula 35, Felföldi Gyula 53 és Sáfár József 49 é.

216. Zalaszentbalázs

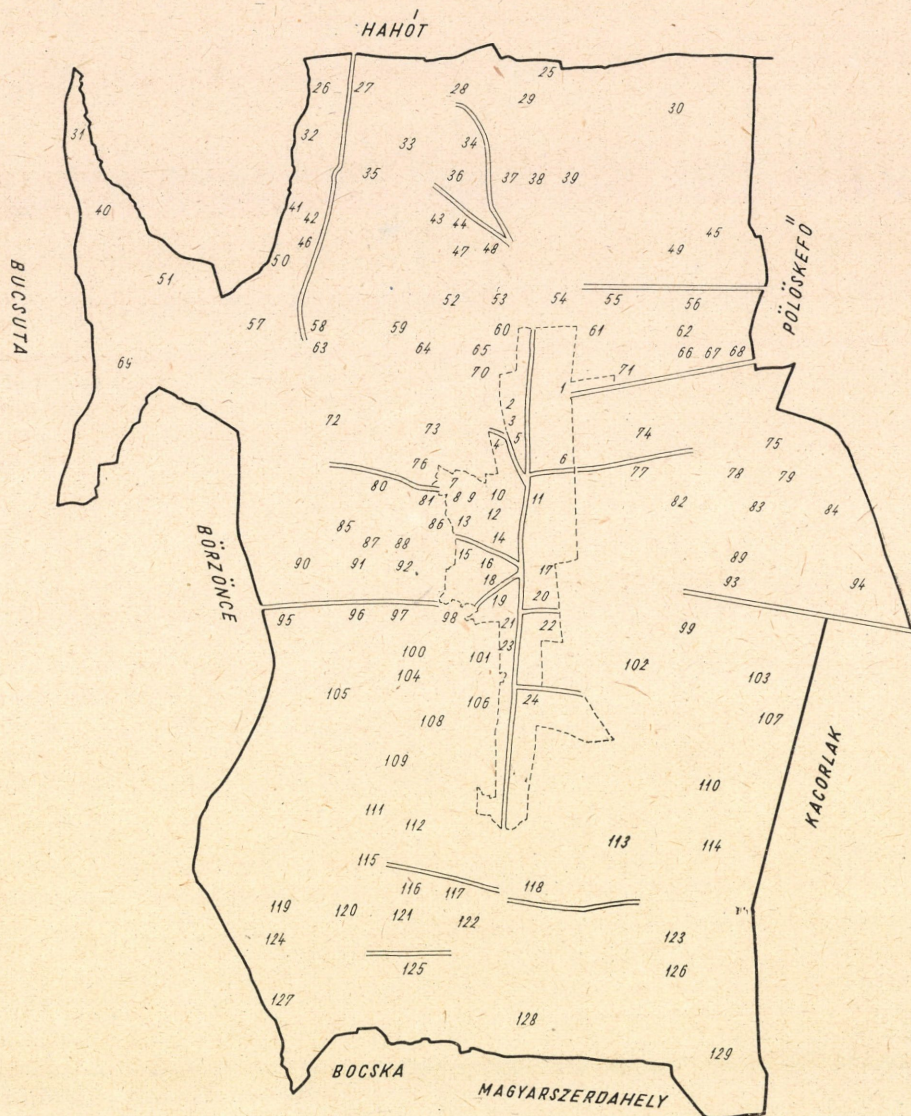
Szembalázs, Szembalázson, Szembalázsrú, Szembalázsrá — T: 3080, L: 1352

1. *Malom közlet* Kő 2. *Pásztor-kut* K 3. *Pásztor-ház* 4. *Cigán ucca* Ű 5. *Kis ucca* [*Kossuth Lajos utca*] Ű 6. *Mátyás közlet* [*Kossuth Lajos utca*] Kő 7. *Kelemen-kut* K 8. *Pusztá* [*Pusztatető*] Fr 9. *Piros-kérészt* Ke 10. *Milovics-kut* K 11. *Fő ucca* [*Kossuth Lajos utca*] Ű 12. *Márton-kut* K 13. *Kis Pali-kut* K 14. *Rapát* Ű 15. *Kis-Pusztá* Fr 16. *Kud-vőgy* Fr 17. *Varga udvar* Nagy udvar 18. *Bükk* [*Petőfi Sándor utca*] Ű 19. *Balás-kut* K. Balázs nevűről. 20. *Vérge közlet* : *Varga közlet* Kő 21. *Muzék-kastél* : *Kulturház* [*Művelődési Otthon*] 22. *Hercek kert* ke 23. *Major* : *Téesz-major* 24. *Dózsa ucca* : *Birka csapás* : *Csapás* [*Dózsa György utca*] Ű 25. *Langali-kapu* Szőlőbejárat 26. *Keceji-kut* K 27. *Hosszi-ut* Ű 28. *Markó-hegy* D, sző 29. *Csincsó-hegy* : *Csincsó-hegy alla* : *Csincsó-hegy ajja* [*Csincsó-hegy*] Ds, sző 30. *Berék* [*Legelő*] S, l 31. *Borozs-gödör* Vízmosás, e 32. *Posza-hegy* [*Posta hegy*] Ds, sző 33. *Örek-hegy* [*Szőlőhegy*] Ds, sző 34. *Bogár-horgos* Ho 35. *Hegy* [*Zárkert*] Ds, sző 36. *Szijács-vőgy* D, sző 37. *Kopasz-hegy* [*Kopasz-hegy*] Ds, sző 38. *Hegy alla* [*Csincsó-hegyaljai dűllő*] S, sz 39. *Nyulas* [~] S, sz 40. *Kimánd* [~] D, e 41. *Keceji-kut* K 42. *Naty-Kecej* : *Kecej* [*Nagykecej*] D, sző 43. *Mág-vőgy* D, sző 44. *Bóbis-kuti-ut* Ű 45. *Hossztelek* S, sz 46. *Kis-Kecej* [*Kiskecej*] D, sző 47. *Kecske-hegy* D, sző 48. *Bóbis-kut* K 49. *Aga-rét* : *Zaga-rét* [*Aga rét*] S, sz, r 50. *Posta-hegyi-fórás* F 51. *Folás-melléki* : *Fojás-melléki* [*Folyásmelléki*] Ds, e 52. *Szöllő-hegyi-mező* [*Szőlőhegyi mező*] Ds, sz 53. *Rigó-part* [*Rigópart*] S, sz 54. *Csigás-kuti* [*Csigáskuti*] S, sz 55. *Aga-réti-ut* : *Zaga-réti-ut* Ű 56. *Halastó* [~] S, r 57. *Kis-folás* [*Kisfolyás*] Ds, l, e 58. *Lógér-hegy* D, sző 59. *Ölvesi-kut* K 60. *Rigó-gödör* G, parlag 61. *Nyárfák* : *Kert alla* : *Kertek alla* [*Nyárfák dűllő*] S, r, sz. Valamikor nyárfák borították. 62. *Béka-telek* [*Béka telek*] S, r, sz 63. *Lógér-hegyi-kapu* Szőlőbejárat 64. *Ölves* [*Ölvesi hegy*] Ds, Sző 65. *Szöllő-hegyi-mező-küsző* [*Szőlőhegyi mező keleti*] Ds, sz 66. *Csalitos* : *Csaritos* S, r 67. *Ferenc-kérészt* Ke 68. *Vizes-rét* S, r 69. *Cserésnyés* [*Cseresnyés hegyhát*] Ds, sz 70. *Hosszi-döng* Ű. *Döngön* ('parton') megy fölfelé. 71. *Pölöskefőji-ut* Ű 72. *Lógér-hegy* [*Lógerhegyi uti dűllő*] S, sz. A kuruc-labanc háború idején a labancoknak itt volt a lágerük, táborhelyük. 73. *Bögevőgy* [*Bögevölgy*] Ds, sz 74. *Istállósi-rét* : *Sáfrán-rét* S, r. Itt voltak régen az istállók, a falu pedig a Pusztá-tetőn volt. 75. *Pap-Lobánya* S, sz 76. *Pusztatemető* : *Koréla-temető* Temető. Az 1914-es korelajárvány halottait ide temették. 77. *Mátyás-közleti-ut* Ű 78. *Lobánya* [~] S, sz. Itt egy dögöltnek hitt lovat elástak, de a cigányok kiásták, és élt. — Ha valakinek ló kell, azt szokták mondani, hogy menjen el Lobányára lovat bányászni.

79. Mestér-főd S, sz 80. Zsidó-temető 81. Puszta-temetőji-ut: Csapás Ú 82. Tólkák: Kendérsztatótólkák [Tólkák] S, sz 83. Tólkái-rét S, r 84. Inkeji-berék [Inkei berek] S, r 85. Büki-kert [Büki kerti föld] S, sz 86. Böge-vögy: Téglagyári-gödör G, bo 87. Erdőli-gödör G, fás. Erdélyi nevűről. 88. Erdőli-kut K.

216. ZALASZENTBALÁZS

Erdélyi nevűről. 89. Berék mögi [Berek mögi] S, sz 90. Kis-folási-kut K 91. Bali-ház [Baliházi dűlő] S, sz 92. Macás G, fás 93. Sipogyi-ut Ú 94. Bika-rét S, r 95. Mise-ut Ú. A börzönceiek ezen az úton jártak Zalaszentbalázssra misére. 96. Bali-házi-ut Ú 97. Kasté föli [Kastély föle] S, sz 98.

Lovász-gödör G, bo 99. Kis-mezző [Kis-mező] S, sz 100. Liliomozs-gödör G, bo, fás 101. Ihász-házi-gödör G, bo 102. Tót Mihályok réttye : Tót Mihályok réttye [Tóth Mihályok rétte] S, r 103. Sipogyi-fórák F 104. Tornya-fa [Tornyafa] S, sz 105. Makkos Ds, e 106. Fahídi-gödör G, fás 107. Muzék-Sipogy S, sz. Muzek nevű földbirtokosról. 108. Vizálló [~] Ds, sz 109. Vizállási-gödör G, fás 110. Paraszt-Sipogy [Sipogy] S, sz 111. Börc [~] D, e, sz 112. Börci-gödör G, fás 113. Bornic [Bornici dűlő] S, sz 114. Kis-kut F 115. Leskénye [Leskenye] D, e, sz 116. Dám-föd D, sz 117. Csanát-kérészi-ut Ű 118. Bornici-ut Ű 119. Csicsókás [Kerengetői dűlő] D, sz 120. Kerengető [Kerengető] Ds; e, sz 121. Kerek-erdő Ds, e 122. Cigán-gödör G, bo 123. Nagy-égési-kut K 124. Muzék-erdő Ds, e. Muzek nevű földbirtokosról. 125. Kerengetőji-ut Ű 126. Nagy-égés [Nagyégés] S, sz 127. Csárdi-malom S, r. Valamikor itt vízimalom volt. 128. Határi-dűllő [Határ dűlő] Ds, sz 129. Turi-kut K. Thúry Györgyről nevezték el.

Gyűjtötte: Balog Zsuzsa gimn. tanuló, Böcskei Géza ált. isk. tanár, Horváth Rózsa gimn. tanuló, Papp Rózsa gimn. tanuló és Soós Margit gimn. tanuló. — Adatközlők: Balog László 55, Gáll István 65, Gódor József 69, Horváth Sándor 53, Papp István 50, Soós István 50, Vámosi Lajos 81 és Verasztó István 38 é.

ÖRDÖG FERENC—VÉGH JÓZSEF

Ola

1. Egy 1236. évi oklevélben tűnik fel a Zalaegerszeggel nyugatról szomszédos, majd újabban abba beleolvadt *Olá* neve *Ola* írású formában, olyan helynek a neveként, amely János fia *Gogan* személyazonosságát meghatározza (ÁÜO. VII, 17). 1463-ban is *Ola* alakkal jegyzik fel nemesi névben (CSÁNKI III, 87). 1467-ben mint *Olah* jelenik meg (uo.). — A LexLoc. 1772. (192) így ismeri: *Olah*. KORABINSZKY Atlas Portatilis-e térképén *Ola* a név. LIPSZKY 1808-ban kiadott Repertoriumában „*Olá* vel *Oláh* h.” található. FÉNYES ELEK 1851-ből való Geographiai Szótára (III, 159) *Oláh* alakban közli. A Hnt. 1873. szintén *Oláh* névalakkal veszi fel. PESTY FRIGYES „Magyarország helynevei” című 1888-ban kibocsátott kiadványában ezt közli a helyről: „*Oláh* vagy *Ola*, kis magyar falu Zala megyében. 1887. év második felében a közel eső Zala-Egerszegbe bekebelezetett.” CSÁNKI 1897-ben közzétett III. kötetében *Oláh* címszó alá osztja be adatait ezzel a megjegyzéssel: „Z.-Egerszeg tőszomszédja ny. felé.”

2. A helynévnek korábban *Olah*, majd később *Oláh* — tehát a végükön *h*-val írott — alakokban jelentkező feljegyzéseit tekintve azt gondolhatnók, hogy benne az *oláh* népnévvel van dolgunk. De hogy ezen a délnyugati országrészen a XIII. század elején a havasalföldi vagy moldvai oláhság köréből való népelemekkel számolhatnánk, egészen valószínűtlen.

Az *oláh* népnév szláv jövevény a magyarban. Szláv nyelvekbeli formája *vlach*; korábbi jelentése 'római eredetű ember' vagy 'a római, illetőleg latin nyelvhez hasonló nyelven beszélő ember', majd később a keleti szlávoknál a balkáni románság, a nyugati szlávoknál pedig az itáliai olaszság neve.

A szláv *vlach* szó többes számú alakja *vlasi*. Ez *ulosz* > *olasz* szavunk eredetije. A szó koránról — az 1138-i évi dömösi oklevélből — *vlos* formá-

ban adatolható (MNY. XXXII, 56). Tudnivaló, hogy eredetileg nem csak az itáliaiak neve, hanem más, a latinnak valamely leánynyelvében beszélő népelemké is, így a XIII–XIV. századi adatok szerint a XI–XII. századtól kezdve a mai Belgium területéről elég tekintélyes számban hozzánk került, latin okleveleinkben „Latini” néven emlegetett francia nyelvjárású vallon gyarmatosoké.

3. Vallon-féle népelem nyomait Egerszeg, tehát *Ola* közelében is kimutathatjuk. Egy 1374-i oklevél szerint a Németújváriak birtokosztályában szerepel *Olaszfalu* Kemend várával, valamint Tilaj, Istvánd, Henye, Pozva birtokokkal együtt (ZalaOkl. II, 119–20). Ez az *Olaszfalu* Kemend és Istvánd táján feketett. Kemend vára tartozékaként előtűnik egy 1403-i oklevélben is (CSÁNKI III, 87).

Nem meglepő, hogy a közvetlen szomszédságban a franciából magyarázható két helynév is: *Ollár* és *Alibánfa*. Adataik: 1236: „Ezen filio Jackv de *Ollar*” (HazOkm. VI, 31); 1334: „de *Allar*” (ZalaOkl. I, 275); 1414: „*Ollar* al. nom. *Oliuanchfalua*”; 1438: „*Ollar* alio vocabulo *Olywanthfalua*”; 1438: *Ollaruelge*; 1453: „de *Ollar* al. nom. Koshaza”; 1513: *Ollar* (CSÁNKI III, 87, 171); 1464, 1479: *Alybanthfalua* (i. h. 27). Az *Ollár* helynév a francia *Aulard*, ejtsd *Olár* személynévre megy vissza, az *Olivant* pedig egy másik francia személynévre, amely a lovagkorban nagyon kedvelt *Roland*-énekben a hős elefántcsont kürtjének a neve, és megfelelője a mi *elefánt* szavunknak. Egy 1264/1310 k.-i oklevél arról is felvilágosít, hogy személy szerint ki után kapta a nevét *Alibánfa*: az 1236-i oklevélben „Ezzen”, itt „Ezen” néven említett személynék egyik fia *Oliuant* és ennek osztozkodó fele — nyilván rokona — *Roland* (HazOkm. VI, 126). Különben is a Hagyáros melletti mai Zél pusztára ilyen adatok is idézhetők: 1411: „Predium Zyl al. nom. *Oliuanfelde*”; 1438: „Pred. Zeel al. nom. *Olywanthfeulde*” (CSÁNKI III, 125). Az 1374. évi osztozkodás során Pozva birtok egyik részeként van jelezve: „a fundo *Lorandi*” és „cum dicto fundi *Lorandi*” (ZalaOkl. II, 120). (Vö.: WERTNER: Nyr. XLIV, 295–6; PAIS: MNY. XXVIII, 323–4; BERRÁR: MNY. XLVII, 196, 210, 213.)

A Németújváriak 1374. évi osztozkodásában előforduló egyik birtok *Olozka* (ZalaOkl. II, 119), amely 1258-ban mint *Vluzka* tűnik fel (HazOkm. V, 29), és ma az Egervártól észak felé eső *Oloszka* felel meg neki (CSÁNKI II, 780–1). Az *ulosz* ~ *olosz* ~ *olasz* népnévnek magyar *-ka* kicsinyítő képzővel ellátott származéka.

4. Térjünk vissza az *Ola* helynévhez. Fel lehetne tenni, hogy a délnyugati szlávasságtól: horvátoktól vagy szlovénektől átvett *vlach* szót a délnyugati széleken élő magyarság egy darabig 'itáliai' vagy 'az itáliaihoz hasonló nyelven beszélő' értelemben használta, vagyis az az *olasz*-nak rokonértelműje volt? Így *Ola* az itáliai olasz-sághoz vagy inkább az *Olaszfalu* — *Ollár* — *Alibánfa* nevek mögött kereshető belgiumi francia vallonokhoz kapcsolódna. Egy ilyen elképzelésnek ellene mond, hogy a szláv *vlach*-ból 1236-ig, amikor az *Ola* helynév először felbukkan, magyar hangtörténeti ismereteinkből következtetve nem fejlődhetett *Ola* vagy *Olá* forma. Inkább *Oloy* volna várható, ami azután *Oló* alakban folytatódott volna. Ezért nem jöhetett át a magyarsághoz a havasalföldi, illetőleg balkáni román nyelvű népelemnek *vlach* neve sem a XIII. század közepe előtti időkben, minthogy ez esetben *oló* alakban mondanók, és nem a *ch* hangból lett *h* gégehang elhagyásával *olá* formában.

5. Ezért tehát másfelé próbáljuk keresni az *Ola* név eredetét. Azonban, noha kiderül, hogy lóval lesz dolgunk, nem rugtathatunk amúgy huszárosan neki a *Ola* név nyelvészeti meghódításának.

„Régi személyneveink jelentéstana” című értekezésemben (MNY. XVIII, 32) 1922-ben rámutattam, hogy vannak lóra vonatkozó török szavakkal egyeztethető Árpád-kori személyneveink. A tihanyi apátság 1211. évi összeírásában „Kecu”, azaz Kék birtokról feljegyzett torlók — a halott lelki üdvéért felszabadított vagy bizonyos terhektől mentesített szolgák — között van *Tay* (PRT. X, 505) olv. *Taj*, az 1086-os oklevél szerint pedig a bakonybéli apátságnak „Cupan”: a Veszprém megyei Koppány birtokára való lovászok egyike *Taia* (PRT. VIII, 269) olv. *Taja*. A tihanyi apátság *Tay* torlójának az apja *Whues*, vagyis *Ölyves*: itt a. m. *ölyvecske*; *Tay* egyik testvére *Uza* olv. *Usza*: neve egy ’keselyű’ jelentésű török *us* szóból fejthető meg (vö. PAIS: MNY. XXVII, 243). A ragadozó madarat jelentő szók régen is, újabban is gyakori használatúak lónevekként. A kéki torlók csoportjában felmerül egy *Chyna* olv. *Csina* is, akinek a nevét már annak idején is a népnyelvből ismert *csina* szóhoz vonva ’csikó’-nak értelmeztem az EtSz. 1. *csina* és 2. *Csina* címszávaiban (I, 1069—70) kifejezett véleménnyel szemben. — Az Árpád-kori névegyüttesink alakulásában általánosan megfigyelhető vonatkozásmozzanat a *Tay* név esetében is megerősíthet egy olyan magyarázatot, hogy a török *tai* ’csikó’ szóval (Kāšyārī; RADL. III, 765) van dolgunk (a törökségnél való személynévi használatára vö. GOMBOCZ: MNY. X, 243; vö. NAGY GÉZA: Turul IX, 128, X, 99). Az 1086-os *Taya* -a kicsinyítő-becéző-képzős forma.

Az 1086-os oklevél szerint a bakonybéli apátnak vagy a szerzeteseknek lovas kíséretet szolgáltató szabadok egyike *Luadi* (PRT. VIII, 269). A *Luadi* olvasatú név *lua-* ~ *lova-* tövű *ló* ~ *lú* szavunk -*di*: -*d* képzős kicsinyítője.

6. A) Anonymus 15. — „Komárom vára” című — fejezetében ezt írja: „Árpád vezér küldöttei pedig: Ete apja *Ónd*, Alaptolma apja *Kétel* és *Tarcal* kun vitéz . . . út közben átúszatták a Bodrog folyót azon a helyen, ahol ebbe a Sátorhalomról lefutó folyócska beleömlik. S így átjutottak a Bodrog folyón; de miközben az említett folyón keltek át nagy vígan, a víz árában *Kétel* lova megbotlott, s ő elmerülve társai segítségével is csak alig bírt a halálból kimenekülni. Azt a folyót ezért *Kétel* társai tréfásan *Kételpataká*-nak nevezték el. Majd később Árpád vezér kegyesen ugyanennek a *Kétel*-nek adományozta Sátorhalomtól egészen a Tolcsva vizéig az egész földet lakosaival egyetemben. De nemcsak ezt kapta *Kétel*, hanem jóval többet, mivel Árpád vezér egész Pannónia meghódítása után hűséges szolgálataért nagy földet adott neki a Duna mellett ott, ahol a Vág folyó beletorkollik. Itt utóbb *Kétel* fia Alaptolma várat épített és azt Komáromnak nevezte.” Ez a Salán vezérhez való követjárás részlete. — Árpád Anonymusnál szerepeltetett követének és balesete helyének a nevére két XIII. századi oklevélben is rábukkanunk. A turóci monostor 1252. évi alapítólevelében *Kechelpotok* (HazOkm. VI, 69) olv. *Kételpotok* van, egy 1262. évi oklevélben pedig „in fluuium *Kutel*” (ÁÜO. XI, 519), vagyis *Kútel* folyó. Az oklevelekbeli helyrajzi mozzanatok arra vallanak, hogy a víz Sárospatak és Bodrogolaszi táján volt, tehát a Hegyalján a Bodrog mellékén.

A Szent Lászlónak tulajdonított és 1086-ra keltezett bakonybéli összeírás szerint „Quintum predium, quod dicitur *Ketelloca*” (PRT. VIII, 268); tehát a bakonybéli apátság ötödik birtokának kétszer is (másodszor 269)

megismételt neve *Ketelloka*: egy *Kétel* nevű személynek a *laka*. A rajta összeírott szolgák foglalkozása: „equites”, vagyis lovászok (i. h. 269). Ez a helység, illetőleg helynév XIII–XV. századi adatokban is jelentkezik: 1270: „Pred. *Kethelaka*”; 1322: „Poss. *Kethelaka*”; 1411, 1500: „Poss. *Kethelaka* al. nom. Bernald”; 1409: „Poss. Bernald et *Kethelaka*”; 1411: „Poss. *Kethe* al. nom. Bernald”; 1449: „Particula terre *Kethelaka* al. nom. Bernal, prope villam Hathhalm” (CSÁNKI III, 238). Ez a *Ketellaka* vagy később *Ketelaka* formájú nevet viselő hely a Veszprém megye északi határa közelében Lovászpatonától délkeletre Gic déli szomszédságában volt (vö. CSÁNKI: i. h. és SÖRÖS PONGRÁC: PRT. VIII, 31).

Az 1086-os jelzésű oklevél szerint a bakonybéli apátság „Arpas” birtokán is összeírtak egy *Ketel* nevű személyt (PRT. VIII, 270): Árpás a Rába balpartján Sopron megyének Győr megye felé eső határszélén van. Az összeírás (i. h. 270) megmondja, hogy a birtok lakói *l o v á s z o k*, földművesek és szőlőmunkások.

A dömösi prépostság 1138/1329-es keltű adománylevele egy *Ketil* nevű szolgát jelez „Babusa” vagy „Babisa” faluból (MNY. XXXII, 133), amely Békés megyében Öcsöd helység táján helyezkedhetett el (vö. SZABÓ DÉNES, DömAd. 22–3).

A *Ketel* névvel kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható további anyag összeállításának előterjesztését most mellőzzük.

6. B) A *Ketel* nevek eredetének megvilágítására irányuló kísérleteket ismertetjük.

NÉMETH GYULA (HonfKial. 239) az Anonymusnál előforduló *Ketel*-el kapcsolatban ekként nyilatkozik: „*Ketel* = *Kétel* megint török név, a csagatáj *kötäl* ’vezetékkló, hátsóló’ szó megfelelője.” NÉMETH a névnek Anonymuson kívüli más jelentkezéseit nem vette figyelembe. Ezért nem utalhatott arra, hogy nem is egy esetben világosan lóval bántó emberek viselnek ilyen nevet, tehát a személynevekben feltett ’ló’ jelentésű szó — ahogy ez egyébként a mi Árpád-kori személynévadásunkban gyakori jelenség — a személy foglalkozásával függhet össze.

NÉMETH nem jelöli meg, honnan veszi a csagatáj szót (vö. RADL. II, 1277). Azzal egészíthetjük ki ezt a hiányt, hogy VÁMBÉRY „Abuska” című szójegyzékében (91) található *kötäl* ’vezetékkló’ s utána az a hivatkozás, hogy az oszmánli-törökben van *gedek* ’hátralékkló, mit a kerván [karaván] után vezetnek, anélkül, hogy valaki ráülne’. Így arra gondolhatunk, hogy a csagatáj *kötäl* voltaképpen ’hátsó ló’, nem pedig — ami valószínűleg csak NÉMETH beleértelmezése — ’hátsóló’. Ennélfogva a ’hátsó rész’ jelentésű török *köt* szóból (Káşyari; RADL. II, 1075) etimologizálható a *kötäl*, úgy, hogy a végén a török denominális *-l* kicsinyítő képző (vö. GABAIN, AlttürkGramm. 60, 65) van.

Azonban a mi — bizonyára a lóval bánás tárgyköréből eredő — *Ketel* olv. *Kétel*, *Kutel* olv. *Kütel*, *Ketil* olv. *Ketil* neveinkre vonatkozólag egy másik etimológiát is számba vehetünk. Lehetséges ugyanis, hogy a nevek egy olyan török közszóra mennek vissza, amely az ’őriz, legeltet, ápol, gondoz’ jelentésű *küt* ~ *küd* ~ *köt* ige (Káşyari; BANG—GABAIN, AnIndTurfT.; RADL. II, 1334; BÁLINT, Kazáni-tatár szótár) családjába tartozik. A török ígének egyebek közt ilyen tartozékai vannak: kazáni *kötü* ~ *kötöü* ’nyáj, csapat’ (RADL. II, 1334; BÁLINT); kazáni *kötüci* ~ *kötöüce* ’pásztor, nyájőr’ (uo.); kazáni *kötöl* ’őriztetik’ (RADL. II, 1334) ~ karaim I., T. *kütül* ’őriztetik, legel’ (i. h. 1484–5).

Ebből a török igéből török nyelvi deverbális *-l* névszóképzővel (DENY, Gramm-Turque 582; GABAIN, GrammAlt türk. 72) alakult származék lehetett *kütäl* ~ *kötäl* ~ *kütül* valami 'örzött, gondozott, ápolt' jelentéssel. — *Kuthen* kun király neve *Küten* olvasás mellett ugyancsak mint a török *küt* ~ *köt* igének *-n* képzős igeneve fejthető meg, s így 'pásztor — a nép gondozója: vezér, király' a jelentése (vö. R. NAGY: KCsA. I, 237—8).

A magyar nyelvnek a XIII. századig nem lévén *ö* hangja, a XI—XII. században beléje került török *kötäl* vagy *kötül* első szótagjabeli *ö* természetesen helyettesítődött zárt *é*-vel. Nehezebb megmagyarázni, hogy török *kütäl* vagy *kütül* előzmény esetében miképpen keletkezhetett a XI—XII. században magyar *Kétel* vagy *Kétül* megfelelő.

7. Az 1086-os bakonybéli oklevél a „Ketellocza” birtokról összeírt lovászok között egy *Vla* nevűt sorol fel (PRT. VIII, 269). E lovász nevét annak idején (MNY. XVIII, 32) kun *ulah* szóhoz kapcsoltam hozzá (ezzel az utalással: NAGY GÉZA: Turul IX, 129, X, 99).

Egykori névmagyarozatom megszilárdítása végett összeállítást nyújtok a török közszórávonatkozó adatokból. — *Kāšyari ulay* 'futárló, csataló' (BROCKELMANN) | csagatáj *ulag* ~ *ulak* 'ló, futó' (VÁMBÉRY, Abuska 28) | csagatáj, tarancsi *ulag* 'minden tárgyak szállítására használt háziállat, teherhordó állat, szekér — vagy szánhúzó állat'; 2. oszmáni 'futár, gyorskötet' (RADL. II, 1679) | *ulay* jelentése: 1. csagatáj, szárt, türk: 'mint *ulag*'; 2. azerbajdzsáni 'számár' (i. h. 1680) | sór, küäri, szagáj, kojbal, kacsinc *ulag* 'kötelező fogat' (uo.) | kirgiz *ulau* 'ua.' (i. h. 1678) | lebed, tuba *ulā* 'ua.' (i. h. 1675). — Ami az adatokban ismertetett török szót illeti, nézetem szerint az a török *ula* 'összeköt, egyesít' ige (Kāšyari; RADL. I, 1676—8) származéka: belőle való *-q* ~ *-g* ~ *-γ* képzős névszói alakulat (vö.: DENY, GrammTurque 560—3; GABAIN, Alt türkGramm. 74, 70), mint a türk nyelvi *ulay* összefüggés, kapcsolat, sor' (GABAIN i. m. Gloss.). A tárgyi, illetőleg művelődéstörténeti mozzanatok ismereték hiányában a jelentésfejlődést közelebbről nem világíthatjuk meg.

Eszerint a *Ketellocza* birtokra való lovászok közül ketten viseltek a ló tárgyköréből vett nevet: a birtok névadója, *Ketel* meg *Ula* lovász.

A valami lóféleséget jelentő török közszóból lett török személynév valószínűleg *Ulā* alakban került át a XI—XII. századi magyarsághoz, és annak körében az ősi helynévadás módján a puszta személynévből helynév is keletkezhetett. Ez a nyelvünkben a XIII. század első felében már folyamatban levő *u* > *o* nyíltabbá válással *Olā* formát ölthetett.

8. Így a török *ulay* szóval összefüggő elemet tarthatott fenn az 1236. évi oklevélből idézett *Ola* írású helynév.

Azt, hogy ezen a helyen olyan telepedés jöhetett létre, mely a lóval kapcsolatos tárgykörbe vágó nevet viselt, eléggé megtámogatják az alább felsorakoztatott adatok.

II. Endrének egy 1211-ben kibocsátott okleveléből egy 1437. évi nádori ítéletével utal arra, hogy a II. Endrétől Fábiánnak és Vincének adományozott „Gebarth” várföld: a Zalaegerszeg mellett fekvő mostani Gébárt határos az ő örökölt „Kuthus” és *Louazy* földjeikkel (ZalaOkl. I, 4—5). „Kuthus” az Egerszegtől északnyugatra fekvő mai Kis-Kutas (CSÁNKI III, 75). A *Lovászi* nevű földre vonatkozó későbbi adatok: 1426: „Poss. *Lowaz* al. nom. *Andreashyda*” (ZalaOkl. II, 453); 1431: „Poss. *Louascy*” (i. h. 469); 1437: „Poss. *Sewenfalua* al. nom. *Louazy*” (i. h. I, 5); 1431: „Poss. *Seuenfalua* al. nom. *Jegenye*”

(i. h. II, 469) | 1408: „Villa Jegenye” (i. h. II, 339); 1498: „Jegenye” (vö. CSÁNKI III, 28, 65). Gébárttal és Kutassal együtt emlegetik e helységeket a kutasi vagy szenterzsébeti Terjék és kálozfalvi Taba család birtokai között (CSÁNKI III, 28, 188, 187).

Tehát Olától nyugat és északnyugat felé a mai Gébárttól és András-hidától részben délkeletre, részben közéjük eső tájakon már 1211-ben volt egy valószínűleg előbb *Lovász*, később *Lovászi* nevű helység, amely utóbb más környékbeli helységekkal, köztük András-hidával kapcsolódott össze. Ennek a keleti feléből különülhetett ki új birtokká vagy helységgé egy rész, amely a lovászcsoport egyik tagjáról az *Ulá* vagy *Ula*, illetőleg *Olá* vagy *Ola* nevet viselte.

9. Mint a közlemény elején jeleztük, az *Ola* helynevet 1463-ból nemesi névben *Ola*, 1467-ből birtoknévként *Olah* alakúnak közli CSÁNKI. Utóbb a megye családjait tárgyaló részében (171) *Olá(h)i* családot tüntet fel 1463-ból és 1464-ből. Az 1463-i adatban bizonyosan, az 1464-iben pedig valószínűleg az 1467-i *Olah* forma mintájára formált *Olá(h)i*-t a „de *Ola*” meghatározóból. CSÁNKI-ból (III, 80, 180) azt is megtudhatjuk, hogy a magban szakadt ságodi *Oláh* Benedek „*Oláh*” helységbeli birtokát 1467-ben az ákosházi Sárkány család kapja. Ahol ugyanezt az adatot a helynévre vonatkozólag használja fel CSÁNKI, — mint láttuk — az eredeti *Olah* írású formát adja. — Ezekből az derül ki, hogy a XV. század hatodik évtizedéig Ságodban élt és *Ola* helységben birtokos volt egy család, amelynek a neve az *Ola* helynévvel egyeztethető; így feltehetően az *Ola* helynek nevet adó *Ulá* vagy *Ula*, illetőleg *Olá* vagy *Ola* személynévtől származtatható.

A helynévnek és a családnévnek 1467-ben felbukkanó *Olah* formáját nem kell egy a végén *h*-val ejtett élő forma rögzítésének tekintenünk, hanem az oklevélíró tudákos csinálmányának tarthatjuk, aki az *Olá* vagy *Ola* ejtésű család- és helynevet az akkor már forgalomban levő *oláh*, illetőleg az idő tájt már alighanem *olá* alakban ejtett népnévvel azonosította. Hasonlóképpen hivatalnoki vagy tájékoztatlanságból eredő tudósi torzításoknak „köszönhetjük” a későbbi: XVIII—XIX. századi *Oláh* alakban való feljegyzéseket.

10. De hát valóban kerülhettek-e törökök Zalaegerszeg szomszédságába? Akadnak-e egyéb nyomaik ezen a környéken? — A felelet: akadnak.

Egerszegtől délre 4 km-re, Olától valamivel távolabb esik az 1381-től adatolható *Besenyő* és *Kis-Besenyő* mint nemesek lakóhelye (CSÁNKI III, 36): nyilvánvalóan szórvány a magyarokat jó darabig létükben fenyegető, de a XI—XII. században többször legyőzött és ekkor már az orosz síkságon meg a balkáni tájakon szétzúlló *besenyő* népből, amelyből Taksony fejedelem korától kezdve sokat mint hadifoglyot, azonban sokat mint önként jöttet bölcsen országgló Árpád-kori őseink, királyaink befogadtak, és leginkább a nyugati országrészekben szállattak meg. Ott egyébként valami kun- és úz-féle török népelemek is követték őket. Török elem ottlétére vallhat a Besenyővel nyugat felé érintkező *Ebergény* (i. h. 48) török nyelvi kapcsolatának látszó neve, valamint az *Ákosháza* alakból ferdült *Árkosháza* (i. h. 27), amelynek az *Ákos* része a török *aq qus* 'fehér madár: sólyom' ragadozó madárnévből vált személynév.

Ebergénytől északnyugatra, Olától nyugatra, András-hida mellett dél-nyugatra található *Teskánd*. 1271-ben Erzsébet királyné „*Tuskand et Dobren*” királynői birtokokat „Emricus” ispánnak, *Itemer* fiának adományozza (Zala-

Okl. I, 58—9). A helynév későbbi adatai: 1433, 1509: *Thaskand*; 1482: *Theskand* (CSÁNKI III, 115). A helynevet — amit több példányban ismerünk — RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (NyK. LVI, 469) egy török 'nyúl' vagy 'hermelin' jelentésű szóval kapcsolja össze. Azonban szerintem származtatható — és ez a valószínűbb — a török *tuş* 'bonyolódik, találkozik' ige (ujgurból Kāşyārī, türkből GABAIN), illetőleg igenévszó (RADL. III, 1508—9) családjából, amelynek ilyenféle tartozékai idézhetők: Kāşyārī *tuşay* ~ csagatáj, kun *tuşaq* 'a ló első lábára való béklyó' (RADL. III, 1510) | csagatáj *tuşa* 'a ló első lábát összekötni' (uo.). A *tuş* igének feltehető egy *-q* képzős igei származéka (vö. GABAIN i. m. 82) és az utóbbiból való *-an* képzős (DENY i. m. 375—7; GABAIN 81) *tuşqan* visszaható-szenvedő, valamint ennek török *-di* képzős (DENY i. m. 582) *tuşqandi* igeneve valami ilyenféle jelentéssel: 'megbéklyózott'. Így a magyarban jelentkező *Tuskand* alak végső *d*-je is jobban magyarázódik, mintha magyar *-di*: *-t* kicsinyítő képzőnek vennők. Tehát *Ola* és *Teskánd* egyaránt a lóval bánás, a lovasság tárgykörébe vágó török kifejezésből fejthető meg, és az a körülmény, hogy ily módon vonatkozásba állíthatók egymással, előadott magyarázatuk helyességét támogatja. — LIPSZKY: „*Teskánd* h. Pagus”. Ez a mai Kerka-*Teskánd* Páka és Alsólendva között: *Lovászi*-től 5 km északra. Tehát egy másik *Teskánd* is van Zala délnyugati részében. Vele összefüggésben nem lényegtelen mozzanat, hogy ez is, mint az előbbi *Teskánd*, valamint *Ola* is *Lovászi* közelében jelenik meg.

11. A magyar nyelvi elemekből keletkezett korai helynevekről nyújtunk vázlatos szemlét.

Egerszeg egy 1247. évi oklevélben tűnik fel, mégpedig úgy, hogy a „*de Egurscug*” vagyis *Egerszeg*-beli Szent Mária Magdolnának ajánlott kápolna oltárának a bevételeiről van szó (HazOkm. VI, 47). Egy 1266-ban kelt oklevelében IV. Béla elveszi a Kaplyon nemzetségbeli Márton ispántól és a fiaitól *Egurzug* birtokot, és a veszprémi egyháznak adományozza kárpótlásul azért, mert Mártonék „*Zalandus*” veszprémi püspöknek, Márton ispán testvérének, a püspöktől épített „*Tadeuka*”, azaz Tátika várában levő kincseit elhurcolták, és semmiképpen nem voltak hajlandók visszaszolgáltatni (ZalaOkl. I, 48—9). *Egerszeg*-nek, mely a nevéhez úgy jutott, hogy a település egy a Szala folyótól átkarolt és egerfával benőtt szegben, szegletben létesült, a XIII. században nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget (vö. CSÁNKI III, 20). Semmi sem mutat arra, hogy *Egerszeg* ebben a korban a közeli és még kevésbé: a távoli környéknek valami tekintetben a középpontja lett volna, sőt alig tehető fel nagyobb fejlődés a XIV. század első felét megelőzőleg, amikor — 1344-ben — vásáros helynek jelzik (ZalaOkl. I, 443).

Magyar közszókból valók: *Ságod*, amely a 'domb' jelentésű *ség* térszínformánév mélyhangú *ság* párjának *-d* képzős kicsinyítője (vö. PAIS: MNy. IX, 358). — *Kis-* és *Nagy-Kutas* régi török jövevény *kút* szavunk *-s* képzős melléknévi származéka. — *Kisfalud*. — 1278/1378/1439, 1375: *Holtou* stb.; ma: *Hóttó* (CSÁNKI III, 62; a névről PAIS DEZSŐ: MNy. VII, 167, XXXVIII, 123 és PAIS LÁSZLÓ: MNy. XXXVIII, 122—3): a helynév a. m. *hal-tó* 'halastó', esetleg *holt-tó*.

Templomcímek helynévi alkalmazásai: *Szent-Iván*, *Szent-Lőrinc*, *Szent-Erzsébet*, *Szent-Mihály-falva*, *Mindszent*: Kökényes-*Mindszent*, *Szent-Viszló* (*Szent-Vencel*): ami Kis-Lengyel tájékán volt, *Szent-Márton-falva* kettő is: az egyik a mai *Mártonfa* puszta *Teskánd*tól nyugatra, a másik Kis-Kutas és Boldogfa közelében. Ugyancsak egyházi vonatkozású helyelnevezések: az

Egerszegtől északkeletre eső *Apáti*-k, továbbá *Apátfa*. — Hogy e helyek, illetőleg helynevek mikor keletkeztek — a XIII. század végéig vagy azután? —, nem mindegyikükről állapítható meg a rendelkezésünkre álló adatolás alapján (vö. CSÁNKI).

Személynevekből való magyar nyelvi alakulású helynevek: 1247: Szent Margit oltára „*de Buchfelde*” (HazOkm. VI, 47): Egerszeggel együtt tűnik fel; 1356: *Bochfeulde*; 1426, 1513: *Bochfelde*; ma: *Bocfölde* Egerszegtől délre (CSÁNKI III, 37): a név előtagja egy *Buc*, majd *Boc* ejtésű személynév, s ez egy olyan magyar közszóból való, amely *comb* szavunkkal függ össze, úgy, hogy valami 'comb, vastag, kövér' jelentése lehetett (vö. EtSz. I, 748—50). — 1397, 1481, 1513: *Bothfalwa*; ma: *Botfa* (CSÁNKI III, 38): a Besenyővel délen szomszédos hely nevének első részében egy török személynévet is kereshetünk, amely a török 'ág, comb' jelentésű *but* közszóra mehet vissza; azonban egyeztethető a magyar *bot* szóval is, amely szerintem az idézett török szóval összekapcsolható jövevény. — Az Egerszegtől északra fekvő *Nagy*- és *Kis-Páli* neve a *Pál* keresztnévnek a tulajdonosra utaló -i képzős származéka; de mivel csak 1439-ből van adatolva (CSÁNKI III, 91), keletkezésének ideje bizonytalan.

Az Egerszeg közelében nyugatészakra fekvő — 1211-től adatolható — *Gébárt* neve a német eredetű *Gebhard* személynévre megy vissza; azonban lehetséges, hogy a német személynév a francián át jutott a magyarba, és itt — ha nem is éppen gyakori használatú — személynév lett belőle.

12. Jócskán találhatók a vidéken meglehetősen szoros határokon belül szlávból megfejtendő helynevek. Ilyenek: *Pozva*, *Csács*, *Bozsok* és *Bazita*: mindkettő a szláv *bogŭ* 'isten' szóhoz, *Döbréte* és *Dobron*: mindkettő a szláv *dobrŭ* 'jó' szóhoz, *Vorhota*, *Pergyászló*. Figyelemre méltó körülmény, hogy ezek a helynevek szláv személynéveknek felelnek meg, mégpedig pusztá — képző vagy rag nélküli — formában. Északról jött szláv gyarmatosok itt-léte melletti bizonyosság a XV. század elejétől kezdve adatolható két *Lengyel*: *Nagy*- és *Kis-Lengyel* (CSÁNKI III, 78).

Az Egerszeggel a Szala balpartján szemben fekvő és Ságoddal határos *Neszelej* vagy *Neszele* nevét ötven éve múlt (MNY. IX, 174) a német 'csalán' jelentésű *Nessel* szó régi formájához vontam.

Mindenesetre érdekesnek ítéltetjük az Egerszeg vidéki települési körzetnek az alakulását, ahogy az a helynevekben tükröződik.

13. 1236: „*Gogan*, Johannis filius de villa *Ola*, et cognatus eius *Jula*, *Bulchv* filius de villa *Zebuchka*” eladják „*Lyndua*” birtokot „*Hoholt comes*”-nek 111 ezüst márkáért (ÁÜO. VII, 17). — Az 1236. évi oklevélben szereplő személyek: *Gogan* és rokona *Bulcsú* fia *Jula*, vagyis *Gyula*, akinek a helyi meghatározója „*de Zebuchka*”, tehát vagy egy Szilvágysíkság környékén volt hely, vagy esetleg a Novától délre eső Zebecke (CSÁNKI III, 101, 57). Hogy *Gógán* és *Gyula* *Ola* helységben gyökereznének, nem valószínű. Inkább az tehető fel, hogy közülük volt az 1490-ben Becsvölgyéről, 1513-ban meg a Kis-Lengyelvel együtt felsorolt Szent-Viszlórról (CSÁNKI III, 110) idézhető *Gogan* családckhoz (CSÁNKI III, 149, 110). Ezekkel együtt azokból a török vagy törökös népelemekből kerülhettek ki, amelyeknek — mint egy vázlatos közleményemben (MNY. XXX, 126—8) harminc éve rámutattam, jelentős részüik volt a felső Zala—Válicka—Cserta—Kerka vidéki, mondjuk „*göcseji*” települési körzet alakulásában, főképpen — mint a nyugati országvédelem fontos

tényezőinek — a szegek és Kerka-Kálócfa vidékén. Az utóbbi helynek a neve az Egerszegtől észak felé a Kutasok szomszédságába eső Kis-Kálócfa nevével együtt egy mohamedán-török népelemnek *kaliz ~ kaluz* (*Káloz*, *Kálozd* stb.) nevéből ered. — Az 1236-ból idézett *Gógán* nevét máig elhozta az *Ola* nyugati szomszédságában emelkedő *Gógánhegy*. A *Gógán* személynevekkel és a hozzájuk tartozó helynevekkel egyik nagyon korai közleményemben 1913-ban foglalkoztam *Neszelej*, *Söjtör*, *Milej* társaságában (MNy. IX, 174—8).¹

14. Ámde a zalai *Ola* nem egyedül árválkodott az országban.

1389: „Jacobus de *Wla*” királyi embernek van kijelölve a Sopron megyei „Nygvan”: Ligvánd birtok (CSÁNKI III, 617—8) részeinek a vasvári káptalan bevonásával megejtendő kiadása ügyében (SoprVmOkl. I, 494). A királyi emberek meglehetősen távoli vidékeken is szoktak ténykedni. Így nem volna lehetetlen, hogy ez a bizonyos — *Wla* olv. *Ula* — székhelyről megjelölt Jakabot a vasvári káptalannal együtt a Zala megye északnyugati részéről hívták meg a ligvándi ügy intézésében való közreműködésre. Csak a helynév szókezdő *u* hangja nehezen egyeztethető össze azzal, hogy a zalai nevet már 1236-ban *o*-val írták és nyilván ejtették is.

Egy 1258. évi oklevél az abaújházi vár „Glup” nevű földjének, vagyis a Zemplén délnyugati szélén fekvő Golopnak a határát leírva említi a „Zeremch”, vagyis Szerencs folyót, és mint szomszédosokról szól „de terris Monak et *Ola*”. „Monak” a dél-zempléni mai Monok, Kossuth Lajos szülőhelye. Tehát az *Ola* nevű másik hely körülbelül 25 km-re, vagyis aránylag nem messze esett az Anonymustól szerepeltetett *Kétel* balszerencsés úti kalandjának színhelyétől. Ekként megvan a tárgyi lehetősége annak, hogy a dél-zempléni előfordulási *Kétel ~ Kütel* és *Ola* nevek egy nemzetségből vagy családból való személyek rokonsága vonalán összefüggenek egymással.

PAIS DEZSŐ

Regionális nyelvjárási szótáraink és a magyar nyelvjárási szókincs-archívum terve

(A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének gyűjtése)*

I. A magyar tájszótárak és regionális szótárak

1. A szókincsgyűjtésnek nyelvjárási gyűjtőgyakorlatunkban eddig két fő formája volt. Egyik a szókincsgyűjtés egy kisebb tárgykörön belül (l. pl.: BALASSA IVÁN, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940.; IMRE SAMU, A felsőőri földművelés. Kolozsvár, 1942.; PAPP LÁSZLÓ, A föld megmunkálása Hosszúpályiban: Táj- és népkut. a közép-

¹ Megjegyzem, hogy „magister Sceuke filius *Gogan* de *Gepu*” (ZalaOkl. I, 571) nem az Ebergény és Döbréte környéki *Gyepű* (CSÁNKI III, 57) után van meghatározva — mint hajdan véltem —, hanem a Sümeg vidéki *Gyepű* (CSÁNKI: uo.) után.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1962. április 24-én tartott előadás 2. része. L. MNy. LIX, 265—9.

iskolában. Szerk. VÉGH JÓZSEF. Bp., 1942.). A gyűjtés másik módja a tájszó-gyűjtés volt. Az első helyen említett néprajzi—nyelvjárási jellegű gyűjtéseket a továbbiakban is jónak tartjuk. Különösen kezdő kutatók számára.

Szükségesnek látszik, hogy egy kicsit bővebben szóljak a tájszógyűjtésről. Egy-egy igazi vagy csak hangtani és jelentéstani tájszó feljegyzése egész sereg nyelvészeti munkának fontos segítője, bizonyító anyaga lehet. Gyűjtésüknek nálunk igen szép hagyományai és eredményei vannak. A köznyelvben hiányzó szavak gyűjtésével — nálunk éppen úgy, mint külföldön — kezdetben az irodalmi nyelv gazdagítását kívánták szolgálni (vö. SZÜCS JÓZSEF, A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936. 20). De tudománytörténeti szempontból az is jelentős, hogy már a XIX. század elején tudományos célból is akarják vizsgálni nyelvjárásainkat (vö. BÁRCZI: I. OK. VI, 58—9). A *tájszó* név SÁNDOR ISTVÁN alkotása, azelőtt a *megyebéli szó*, *környékszó* volt használatos (NyÚSz.). A magyar nyelvjáráskutatás történetével foglalkozó cikkek és tanulmányok, továbbá a lexikográfiai munkák sem írják meg, hogyan alakult ki a szónak mai jelentése. Noha a *tájszó* fogalomkörének máig is érvényben levő világos és tiszta megfogalmazása SZINNYEITŐL származik (MTsz. Bevezetés, III—IV. 1.), ezen elveket már nagyjából kifejti a Tsz. utóirata (X—XI. 1.) is. Szinte kezdettől fogva az volt a gyakorlat, hogy nemcsak a valódi tájszavakat jegyezték fel, hanem azon köznyelvi szavakat is, amelyek a nyelvjárásokban más hangalakban vagy más jelentésben fordulnak elő.

A MTsz. nagy jelentőségű mű a magyar nyelvtudományban, méltó helyet foglal el a XIX. század végi nagy szótárak sorában. Nemcsak az etimológiai és általában minden lexikai tárgyú vizsgálatban használják nyelvészeink, hanem gyakran hangtani és alaktani kérdések tanulmányozása közben is. A folyóiratokban és kéziratokban a MTsz. megjelenése óta hatalmas anyag gyűlt össze. Így szükségessé vált egy új tájszótár kiadása. Midőn a felszabadulás után a magyar nyelvtudomány terveit készítették, első helyen szerepelt a magyar nyelvjárások atlaszának terve mellett az Új Magyar Tájszótár szerkesztése. A tervezet készítésekor és a cédulázás megindulásakor sok vita folyt arról, hogy végeztessenek-e új gyűjtést, vagy csak a már feljegyzett anyagot vegyék fel a szótárba. Noha az előbbi helyesebbnek tűnt fel, a szótár tervezői úgy döntöttek, hogy új gyűjtést nem indítanak, csak az eddig összegyűlt anyagot cédulázzák, és természetesen a cédulázás közben előkerülő új gyűjtéseket is feldolgozzák (LŐRINCZY: MNyj. I, 157). Az ÚMTsz.-nak több mint 500 000 szócéculája van. Aki kutató munkája folyamán használta e gyűjteményt, meggyőződhetett róla, hogy az jelen, kevésbé rendezett formájában is nagy érték. Kíváncos volna, hogy az anyaggyűjtést mielőbb lezárják, és hozzáfogjanak a szótár szerkesztéséhez.¹

A tájszógyűjtés továbbra is tudományos feladatunk marad, sőt az ÚMTsz. megjelenése után is érdemes lesz minden eddig nem ismert szót feljegyezni. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy csupán tájszógyűjtés végett nem érdemes kimenni a terepre. A tájszógyűjtés mindig csak egy másik nyelvészeti vagy néprajzi gyűjtés mellékterméke lehet. (Erről bővebben VÉGH: MNyj. II, 52.) Másfelől azt is meg kell gondolnunk, hogyha gyűjtésünk csupán a *tájszavak* feljegyzésére korlátozódik, akkor csak a szótörténeti, etimológiai, jelentéstani kutatások kisegítője lehet, s nem teszi lehetővé, hogy a nyelvjárást mint nyelvi egységet nagyobb távlatban tanulmányozzuk.

¹ 1963-ban a szótár szerkesztése megkezdődött.

A teljességre törekvő szótárak mutatják be igazán a nyelvjárási szó-kincset. Így lehet megragadni a pontosabb jelentésárnyalatokat s a nyelvi jelek használatának finomságait. A teljes szókincset bemutató regionális szótárak példamondataiból lehet megállapítani a köznyelvi és a nyelvjárási szóhasználat közötti egyezéseket és különbségeket, olykor csak stiláris eltéréseket. Azért is hasznosabb a gyűjtés során a teljességre való törekvés, mert a gyűjtő az első pillanatban nem is könnyen veszi észre, hogy egy-egy jelentés köznyelvi-e vagy nyelvjárási. A köznyelvi és nyelvjárási szóhasználat között nem könnyű a határt megvonni. (Maga a tájszó fogalma, kiterjedési, használati köre is vitatható, vö. LÓRINCZY: MNyj. I, 158 és kk.)

2. Mindezekből következik, hogy a magunk szükségleteit figyelembe véve, de a külföldi példák nyomán is arra kell törekedni, hogy regionális nyelvjárási szótárakat készíttessünk. Bármennyire tisztában vagyunk is azonban ennek fontosságával, mostani körülményeink között egy-egy szótári vállalkozáshoz csupán tudományos segítséget nyújthatunk, anyagi fedezetet e célra egyelőre nem tudunk biztosítani. Így tehát csak olyan vidéki munkatárs vállalkozhatik ilyen gyűjtésre, aki működési helyétől nem távol, családi, ismerős környezetben végzi a munkáját. Talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy évi ötven-hatvan napos terepmunkával — a magnetofon adta lehetőségek felhasználásával — nyolc-tíz év alatt el lehet végezni a gyűjtést. Minden tehetséges és lelkes gyűjtőnket igyekszünk megnyerni a regionális szótárak anyaggyűjtési feladatának. Így már több regionális szótári ter-
vünk van. Ilyen a tolnai (ÖRDÖG FERENC), a komáromi (KÖRMENDI GÉZA), a borsodi (GALUSKA IMRE), a somogyi (VÁRKONYI IMRE), a foktői (KUCZY KÁROLY). De a legelőrehaladottabb formában van a kiskanizsai szótár. MARKÓ IMRE LEHEL gyűjtéséből a Nyelvtudományi Intézet archívumában van már 12 500 szócédula. E helyen kell megemlítenünk, hogy PENNAVIN OLGA újdéki egyetemi előadó a szlavóniai Kórógy községben végzett gyűjtést, s ezzel folytatja D. BARTHA KATALIN ilyen tárgyú munkáját. Csehszlovákiában SIMA FERENC kollégánk, a pozsonyi egyetem magyar nyelvészeti előadója a Nyitra vidékén végez nagy szótári gyűjtőmunkát; ő több községben gyűjt, tehát készülő szótára nem egy kisebb nyelvi egység szótára lesz. Csehszlovákiában a Csallóközben SOMOGYI MÁTYÁS hírlapíró tervezi egy regionális szótár elkészítését. Romániában Kolozsváron a magyar nyelvjáráskutatók az atlaszmunkák mellett hozzáfogtak egy regionális szótár, a kalotaszegi szótár készítéséhez.

Arról nem kell bőven szólnom, hogy milyen nagy tudományos haszna lenne egy-egy ilyen regionális szótárnak. Elég talán arra felhívnom a figyelmet, hogy a magyar dialektológia tematikája a külföldihez képest meglehetősen egyoldalú: főleg hangtannal és kisebb részben alaktannal foglalkozik. Aki egy kicsit is figyelemmel kíséri a külföldi nyelvjárás-leírásokat és tanulmányokat, láthatja, hogy milyen nagy szerepet játszanak szerte a világon a nyelvjárási anyaggyűjtésen alapuló szókinccstanulmányok. (A német témákra l. ADOLF BACH, *Deutsche Mundartforschung*². Heidelberg, 1950. 246, 256—312, különösen 279—80; a francia nyelvtörténeti és nyelvjárási szókinccs-vizsgálatokból levonható tanulságokat l. W. WARTBURG, *Einführung in die Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*. Halle, 1942—1943. 177; a finn példákat l. L. HAKULINEN: *Orbis* I, 122—4; a svéd példákat SVEN BENSON belgiumi előadásában: *Das Mundartforschungsinstitut zu Lund*. 1960.) A mi nyelvjárás-leírásaink végén szerepelnek tájszavak és mesterségyszavak. De

nálunk olyan tárgyú és jellegű szókincs-tanulmányokat, amilyeneket a németek, franciák, finnek, svédek, csehek, szlovákok, lengyelek, románok stb. csinálnak, ma még nem lehet készíteni, mert nincsen hozzá megfelelő anyag. Mi pillanatnyilag csak a három teljességre törekvő jó regionális szótárunk, a Szamosháti, az Ormánysági és a Szegedi Szótárak és YRJÓ WICHMANN csángó szótára alapján végezhetnénk ilyen vizsgálatokat. Természetesen sok érdekes tanulság levonására lesz alkalmas készülő nyelvjárási atlaszunk szóföldrajzi anyaga. De ne feledjük el, hogy noha a Magyar Nyelvjárások Atlasza, felszabadulás utáni magyar nyelvészeti irodalmunk egyik legkiválóbb alkotása, nemcsak a nyelvtudomány, hanem a néprajz, a gazdaság-, település- és művelődéstörténet valóságos kincsesbányája lesz (vö.: BENKŐ: Magyar Tudomány 1959: 278—9; DEME—IMRE: i. h. 1962: 541—52), nem oldhat meg minden kérdést. A nyelvátlasz sok esetben nem lezárja majd a kérdést, hanem felteszi.

Nem érdektelen, ha figyelembe vesszük azokat a tanulságokat, amelyeket W. v. WARTBURG a GILLÉRON—EDMONT készítette, éppen főleg a szókincset vizsgáló francia nyelvátlaszról ír: „Gilliéron hat für die Aufnahmen ein Fragenheft zusammengestellt, das zwar recht umfangreich war und im Verlauf der Aufnahmen selbst noch vergrößert wurde. Aber vollständig war es nicht, konnte es auch kaum sein. Es enthielt zwar die wichtigsten Begriffe, besonders die überall etwa widerkehren. Aber es übergang die Nebengriffe, z. B. die Bezeichnungen der vielen subsidiären Hantierungen, welche die großen, zentralen Arbeiten des Landwirtes umgeben, die zahlreichen, von Gegend zu Gegend variierenden Hilfswerkzeuge usw. Der ein zentrales Wort zunächst umgebende Raum wird ignoriert. Zwischen den verschiedenen abgefragten Wörtern liegt meistens eine größere Zahl von Ausdrücken, die in ihrer Bedeutung irgendwie damit verwandt sind; der semantische Raum zwischen den Wörtern des Frageheftes ist nicht leer. In ihm bestehen Ausdrücke, deren Bedeutung übrigens oft nicht so eindeutig und klar mit einem einzigen schriftsprachlichen Wort wiederzugeben wäre. In diesem semantischen Raum hat aber eben das Normalwort seine Wurzeln. . . . Das Bild, das er vom Sprachschatz gibt, gleicht einer Hügellandschaft im Nebelmeere: nur die Spitzen ragen heraus, die Niederungen, auf welchen diese aufruhren und welche die Höhen miteinander wesentlich und organisch verbinden, bleiben unter dem Schleier der Nebel verhüllt. — Und noch eine zweite Einbuße muß die Abfragemethode mit in Kauf nehmen: . . . die Gewährspersonen sich aufgefordert fühlte, das normale Wort für die betreffende Sache zu geben. Ganz selten nur taucht neben dem Normalwort noch ein affektiver oder pittoresker Ausdruck auf . . . So gibt uns der Atlas nur die eine Seite des Sprachlebens, die rationale, nicht aber die emotive . . .” (I. m. 135—6.)

Ismeretes, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának szóföldrajzi kérdései között sok olyan szerepel, ahol a nyelvnek nemcsak racionális oldala érvényesülhet, hanem az érzelmi, hangulati elemek is, mégis meggondolkoztatók WARTBURG szavai a mi szempontunkból is.

3. A teljességre törekvő nyelvjárási szókincs-gyűjtések, a teljes nyelvi rendszert, tehát nemcsak a kivételeket és a ritkaságokat figyelembe vevő nyelvjárás-leírások felelnek meg a dialektológia mai követelményeinek. Tudománytörténeti szempontból érdemes kiemelni, hogy a magyar tudományban a teljességre törekvő nyelvjárási szótár elkészítésének gondolata meglehető-

sen korán, a külföldi nagy szógyűjtésekkel egy időben jelentkeznek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1908. évi titkári jelentésében mondja GOMBOSZ ZOLTÁN: „Az hiszem, e helyütt felesleges bővebben fejtegetnem a nyelv-járások tudományos feldolgozásának fontosságát. Hiszen az utolsó negyven esztendőben éppen az élő nyelv fiziológiai és lélektani vizsgálata tette a nyelvtörténeti kutatást gyümölcsözővé és töltötte meg élő tartalommal. — Magyar nyelvtörténeti, kül. hangtörténeti kutatásainkban is egyre jobban érezzük az olyan népnyelvi monográfiák hiányát, a melyek nemcsak az ill. nyelvjárás »különösségeit« jegyzik össze, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról s a nép képzeletvilágáról. Egyelőre beérhetnők négy v. öt nyelvterület szókészletének rendszeres összegyűjtésével, pl. egy nyugati v. dunántúli, egy alföldi, egy felső-tiszai és egy székely nyelvjárás szótárával. Természetesen e monográfiáknak csak akkor lenne tudományos értékük, ha írjuk a megkívánható általános nyelvtudományi és fonetikai ismereteken kívül a magyar nyelvtörténet kérdéseiben is járatos.” (MNY. IV, 191.)

Ezen elv jegyében készült el az első magyar regionális nyelvjárás szótár, CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótára (Bp., 1935—1936.).

„A szótár anyagának gyűjtésében — írja CSÚRY az előszóban — az volt a vezető szempontom, hogy a szamosháti népnyelv egész szókincsére kiterjedjen. Eddigi népnyelvi szógyűjtéseink inkább szoros értelemben vett tájszógyűjtemények voltak. A k ö z s z ó és t á j s z ó éles megkülönböztetésével csupán egy teljes magyar szótár kiegészítői kívántak lenni. Az illető terület nyelvét nem önálló nyelvi egységként vizsgálták. E miatt nem is adhattak valódi képet a tanulmányozott nyelvterület teljes szó- és képzetkincséről... Szótárumban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze. A népi szó- és képzetkincsnek ilyen megközelítőleg teljes gyűjteménye, a népnyelvnek önálló egységként való búvárlata sokféle tanulsággal jár mind néprajzi, mind nyelvtudományi tekintetben. Egy figyelmes tekintet az ilyen népnyelvi szótárba, bármily futó összehasonlítás az irodalmi nyelv szótárával, rendkívül jellemző vonásokat tár elénk a népi szó- és képzetkincsre nézve minőség és mennyiség tekintetében egyaránt... Egyezésük és különbözésük egyaránt jellemző és tanulságos.” (I. m. 4.)

Nemcsak a szamosháti szókincs gyűjtésében törekedett CSÚRY teljes-ségre, hanem minden nyelvjárás hangtani vagy alaktani jelenség tanulmányozásában. Nem a köznyelvtől való eltérések, a különlegességek érdekelték, hanem a nyelvi rendszer, a nyelvi valóság úgy, ahogy van, tekintet nélkül arra, hogy a rendszer egyes elemei a köz- és irodalmi nyelvvel közösek. E világos állásfoglalásával emelte CSÚRY BÁLINT a magyar nyelvjáráskutatást a XX. század színvonalának megfelelő helyre. — CSÚRY azonban fenti elveivel meglehetősen társtalanul állott, többek előtt kellett védelmeznie felfogását; így érthető, ha ő maga, mikor tanítványait a nyelvjáráskutató munkára lelkesítette, nem a tájszavak gyűjtését ajánlotta. Jőmagam is sokáig azon a felfogáson voltam, hogy a nyelvjárás anyaggyűjtésben nem a tájszavak gyűjtése a fontos, hanem a nyelvtani vizsgálatok és az egész szókincset felölelő szótárak készítése. Rájöttem azonban arra, hogy a teljes szókincs összegyűjtése nagyon nehéz feladat; örülnünk kell tehát annak is, ha az ország több vidékéről vannak tájszógyűjtéseink.

II. Országos magyar nyelvjárási szókincs- archívum

Egy-egy regionális szótár elkészítése nehéz munka; a lelkiismeretes gyűjtőt sok esetben visszariasztja a feladat súlya és nagysága. Van azonban egy másik lehetőségünk is. Ez az országos nyelvjárási szókincsgyűjtés megvalósítása kérdőívek segítségével, önkéntes gyűjtők bevonásával. A külföldi beszámolót éppen azért iktattam be előadásomba, hogy megmutassam, hogyan végzik el ezt a munkát a mellettünk élő kis és nagy népek egyaránt.

1. A gyűjtés szervezési kérdései. — Meg kell vizsgálnunk, hogy megvannak-e vállalkozásunk tudományos, társadalmi és anyagi feltételei.

A tudományos feltételek — úgy hiszem — adva vannak. Nyelvjárás-kutatásunk eddigi eredményei, kitűnő regionális nyelvjárási szótáraink, Európa-szerte becsült lexikográfiai munkásságunk tanulságai alapján — a külföldi példákat is szem előtt tartva — vállalhatunk egy ilyen nagy munkát. El tudjuk készíteni a nyelvjárási szókincsgyűjtés kérdőíveit.

A társadalmi feltételek is adva vannak. A Néprajzi Múzeum tíz éve meghirdetett pályázatán eddig kb. 6—800 munkatárs szerepelt, a Nyelvör-pályázaton pedig 64. Ha pályázatunkat jól megszervezzük, illetékes hatóságaink erkölcsi támogatását megnyerjük, számíthatunk arra, hogy már az első években 80—100 adatgyűjtőnk lesz (a bajor—osztrák szótárnak kezdetben 70 gyűjtője volt). Arra is gondolnunk kell azonban, hogy kívánalmaink olyan mérsékeltek legyenek, kérdőíveinket úgy készítsük el, hogy őket a más néprajzi és nyelvészeti témákon dolgozó eddigi gyűjtőink kitölthessék. Így a nyelvjárási szókincsgyűjtés nem borítaná fel az eddig jól bevált pályázatok szerkezetét. — Összegezve: önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőgárdánk révén megvan a lehetőségünk arra, hogy kisebb tárgykörökben, határozott programmal, kérdőívek segítségével eredményes gyűjtést végeztessünk.

Beszélnünk kell a gyűjtés anyagi feltételeiről is. Ötven év óta minden nagyobb szabású gyűjtőmunkának ez az akadálya. Olyan nagy összeget kétségtelenül nem tudunk biztosítani, hogy a végzett munkát a teljesítmény arányában jutalmazzuk. A külföldi példák azonban e téren is biztatók. A Szovjetunióban, Németországban, Finnországban, Csehszlovákiában, Romániában az önkéntes gyűjtők munkájukért kis pénzjutalmat, inkább erkölcsi elismerést kapnak. A Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet lelkes önkéntes gárdája (1961-ben a középiskolás diákokkal együtt kb. 250—300 munkatársunk volt) munkájáért jelképes pénz- és könyvjutalmat kap. De mégis szívesen dolgozik, mert biztosítottuk számára az erkölcsi elismerést. 1960. évi pályázatunkon — a könyvjutalmakkal együtt — kb. 40 000 Ft-ot osztottunk szét. Ezt az összeget még egy kicsit emelni is akarjuk. Az 1961. évi pályázatok jutalmazására 50 000 Ft-ot fizettünk ki. A pénz előteremtésében eddig a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Rádió, a Hazafias Népfőnt, a Művelődésügyi Minisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium, a Legújabbkori Történeti Intézet, az egyetemek rektorai segítettek. De még volna több erőforrás is. Sajnos ezek feltárása sok szervező munkát kíván. Így

vidéki kulturális intézményeink, a megyei művelődési osztályok is segíthetnének.¹

A munka irányítását az MTA Nyelvtudományi Intézete a Néprajzi Múzeummal közösen vállalná, amint eddig is támogatta a nyelvjárási gyűjtőmunkákat. A szervezésben BÁRCZI GÉZA által az MTA nagygyűlésén 1955-ben javasoltakat vennők figyelembe: „Ma már tervszerűen fölépített, az egész országot behálózó, pontosan meghatározott elvek szerint teljességre törekvő gyűjtést tarthatunk csak korszerűnek. Az irányításának természetesen nem szabad erőszakosnak lennie, az erőszakosság elkedvetlenítő, s mennyiségileg is, de főleg minőségileg gyengébb eredményeket szokott hozni, ám az erők tapintatos megszervezésére és a munkafeladatok egybehangolására szükség van. . . — A megoldáshoz talán a következő kísérlet vinne közelebb, melynek tervét csak nagy vonásokban vázolom. Alakuljon a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kebelében egy kis csoport, legfeljebb három tudományos kutatóból, amely kézbe veszi az egyetemes magyar nyelvjárási gyűjtés szervezését, de azt is nagyon elképzelhetőnek tartom, hogy egyetlen tevékeny és tapasztalt tudományos kutató vállalja ezt a szép feladatot . . . Az adottságok figyelembevételével készítsenek általános tervet az egész ország nyelvjárásainak fölgyűjtése sorrendjére, mégpedig a tájszógyűjtéstől a teljes regionális szótárig, szövegektől egy-egy nyelvjárás nyelvtani rendszerének alapos feldolgozásáig, földrajzi nevek és személynevek lehető teljes számbavételéig, esetleg tájatlászok készítéséig . . . — A tervet több évtizedre kellene előre készíteni, hiszen az itt felsoroltak között olyanok is vannak, melyek igen hosszú időt igénybe vehetnek. Természetesen e munkálatoknak jókora anyagi segítségre is van szükségük, e nélkül a szakemberek minden nevelő és szervező erőfeszítése meddő marad.” (I. OK. VI, 67.)

A BÁRCZI GÉZA által 1955-ben tett javaslatok egy része az utóbbi évek folyamán megvalósult. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében VÉGH JÓZSEF foglalkozik a pályázatok megszervezésével, az országosan folyó nyelvjárási anyaggyűjtő munka egybehangolásával.

A nyelvjárási szókincs-gyűjtés tehát már régi csapáson halad. Most tervezett országos gyűjtőmunkánk az eddigiektől abban tér el, hogy útmutatók és kérdőívek segítségével központilag irányított gyűjtést tervezünk (de természetesen a továbbiakban is tiszteletben tartjuk pályázóink szabad témaválasztását, tehát ezután is pályázhat bárki bármilyen tárgyú helyszíni gyűjtésével, mi csak azt kérjük jobb pályázóinktól, hogy a soron következő útmutató anyagát is gyűjtsék össze). Az útmutatók elkészítésével azonban nemcsak gyűjtőink munkáját akarjuk megkönnyíteni, hanem a gyűjtések tudományos színvonalát is emelni akarjuk.

Tisztában kell lennünk azonban természetesen azzal is, hogy útmutatókkal, körlevelekkel, felhívásokkal, rendeletekkel a szervezés nehéz munkáját még nem oldottuk meg. Számba kell vennünk, hogy az ország mely pontjain, mely megyékben és járásokban nincsenek munkatársaink. Ezekben a

¹ Az előadás elhangzása után a Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete felhívással fordult a megyékhez, hogy az országos gyűjtőpályázat keretében hirdessék meg a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatot, és 5000 Ft-ot biztosítsanak a dolgozatok jutalmazására. Az ország 19 megyéje közül 18 elfogadta ajánlatukat. Ilyen módon a pályázatok jelképes jutalmazásához szükséges anyagi fedezet biztosítva van. A megyéktől felajánlott összeget egészítik ki a Néprajzi Múzeum és az MTA Nyelvtudományi Intézetének költségvetésében erre a célra beállított tételek, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium támogatása.

megyékben a gyűjtésre alkalmas és arra vállalkozó munkatársakat meg kell keresnünk, fel kell fedeznünk. Ha pedig őket megtaláltuk, akkor velük mindenképpen foglalkoznunk kell. Még a legtehetségesebb és a legjobb felkészültségű munkatársakat is el kell látnunk tanácsokkal. Sőt arra is kell gondolnunk, hogy a gyűjtők számára nemcsak lelkesítő találkozókat, munkamegbeszéléseket kell rendeznünk, hanem kiképző tanfolyamokat is, ahogyan például a finnek is csinálják.¹

Szeretnők gyűjtőhálózatunkat úgy kiépíteni, hogy járásonként és híres tájegységeként legalább egy-egy jó gyűjtőnk legyen. Eddigi tapasztalataink alapján azt látjuk, hogy a gyűjtőhálózatot könnyebb lesz kialakítani Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Csongrád, Komárom, Somogy, Vas, Baranya, Zala, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén és Békés megyében. Kevés kapcsolataink van Győr-Sopron, Fejér és Tolna megyével. A felsorolásban nem említett megyékben a kapcsolataink ugyan megvannak, de nagyobb szervező munkára lesz szükségünk.

Azzal mindenesetre számolnunk kell, hogy a gyűjtőgárdát egyszerre nem tudjuk munkába indítani. Lesznek olyan megyei és járásai az országnak, ahol esetleg már a 3. vagy 4. számú kérdőívet töltik ki munkatársaink, ugyanakkor másutt még az elsőn dolgoznak.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy noha kívánatos volna, hogy ugyanaz a gyűjtő töltse ki az összes kérdőívet, több helyt előfordul majd, hogy a lemorzsolódó gyűjtő helyére újat kell keresnünk.

A gyűjtőhálózat kialakításához, a gyűjtők megtalálásához, munkájuk irányításához feltétlenül szükség van a vidéki központok megteremtésére. A vidéki egyetemi, főiskolai és felsőfokú tanítóképzőintézeti magyar nyelvészeti tanszékek, a honismereti szakkörök és elsősorban a megyei múzeumok képezhetnék e központok alapját. Természetes: minél jobban kiépítjük központjainkat, annál inkább vigyáznunk kell az egységes irányításra. Állami szerveink erkölcsi és anyagi támogatása, a tudomány szakembereinek a segítsége önmagukban nem elegendők, ha vidéki központjaink nem végzik teljes szívvel a gyűjtés irányítását. E téren ismerjük a nehézségeket. Azt hiszem, nem tévedek, hogy legalább két-három évre van szükség, míg a szervezésnek e legnehezebb részét megoldjuk.

A szervezési kérdéseken kívül foglalkoznunk kell még a vállalkozás néhány tudományos kérdésével, a gyűjtés módszerével, ütemezésével is.

2. A gyűjtés célja. — Mikor a gyűjtés nagyarányú megszervezését elgondoltam, többször felcsillant előttem egy országos nyelvjárási szótár gondolata. (Gyűjtésünk néprajzi és gazdaságtörténeti anyagából pedig kikerekedhetik egy paraszti enciklopédia.) Munkánknek ez volna a végső célja. De ma még nagyon távol állunk ennek a megvalósításától. A célunk kezdetben csak a mentés lehet. Tehát egyelőre archívumot teremtenénk. A szótár és az enciklopédia készítéséhez csak akkor foghatunk hozzá, ha a gyűjtés előrehaladt, ha nagy anyagunk van már. Néhány év alatt elkészül a magyar nyelvtudomány néhány tervmunkája. Az így felszabaduló erőket fel lehet majd használni a szótárkészítésre.

Egy országos nyelvjárási szókincs-archívum vagy szókincs-múzeum, ha nincs is szótárrá szerkesztve, de annyira rendezve van, hogy a tudományos

¹ 1962 november elején Vas megye rendezett 9 napos gyűjtőtanfolyamot, 1963 nyarán Somogy és Vas megye.

kutatók számára hozzáférhető, gazdag anyagával rendkívül becses forrás nemcsak a magyar nyelvtudomány, hanem a néprajz, a művelődéstörténet számára is. A nyelvészeket elsősorban mégis a nyelvészeti haszna érdekli. Ha a kérdőíveket úgy szerkesztjük meg, hogy lehetőleg felöleljék a parasztember teljes fogalomkincsét, ha szorgalmazzuk, hogy a gyűjtők a szokásos állandó kifejezéseken kívül írják fel a tréfás, esetleg alkalmi megnevezéseket, tehát ha a szókincsnek nemcsak a racionális, hanem a hangulatfestő elemeit is figyelembe vesszük, ha kezdettől fogva gyűjtögetjük a frázisokat és a szóképeket is, hatalmas anyag gyűlik egybe, amint ezt a német, finn szótári központok gyűjtése vagy a Svájcban kiadott Glossaire mutatja. A tárgyak, eszközök és alkotórészek megnevezése tájanként igen eltérő és változatos lesz; ezt a Magyar Nyelvjárások Atlasza néhány ilyen térképéből is látjuk. A NySz., a készülő Akadémiai Nagyszótár anyagának pompás kiegészítője lesz az így összegyűjtendő anyag. Nemcsak a dialektológiának a kutatási ágai szélesednek, hanem általános nyelvészeti szempontból is sok kérdés vizsgálatára nyílik majd lehetőség, mindenekelőtt a megnevezés-lélektani vizsgálatokra. Nem is szólva arról, amit a nyugat-európai irodalom a nyelvjárásban, a nyelvi kifejezésben megnyilvánuló jelentéstartalomról ír (vö. A. BACH i. m. 264—312). A nyelv és gondolkodás kapcsolatához is sok anyagot nyújt majd egy ilyen gyűjtemény. — Végezetül az etimológiai kutatásoknak is segítségére lehet azzal, hogy sok köznyelvi kifejezés nyelvjárási megfelelőit, alakváltozatait hozza felszínre.

3. A gyűjtés elvi kérdései. — A nyelvjárási szókincs-gyűjtésnek teljes mértékben szem előtt kell tartania a tárgy és a szó egységének az elvét. Ezen túlmenőleg a gyűjtés igazán akkor használható, ha bizonyos mértékig kielégíti a néprajz és a gazdaságtörténet szempontjait is. Gyűjtőgárdánk többségében néprajzos érdeklődésű, így a néprajz szempontjainak az értékesítése nem jelent számukra különösebb gondot. A néprajzi és gazdaságtörténeti érdekek figyelembevételét azonban nemcsak gyakorlati szempontból tartom fontosnak, hanem elvi alapon is. Sohasem engedhetjük meg azt a fényűzést, hogy önkéntes gyűjtőkkel ugyan, de mégis állami támogatással előbb nyelvészeti, majd néprajzi és harmadik soron gazdaságtörténeti szempontból tanulmányoztassuk a hagyományos paraszti gazdálkodást és életmódot. A gyűjtés tervezésekor mindig a gyűjtés egységére kell gondolnunk. Nem lehet jó a gyűjtés néprajzi szempontból sem, ha teljesen figyelmen kívül hagyja a nyelvészet minimális követelményeit. Viszont a szókincs-gyűjtés nyelvészeti szempontból is használhatóbb, ha a tárgyak és az eljárások, a munkamenetek szakszerű leírását is adja a gyűjtő. Hogy az önkéntes gyűjtők a nyelvtudomány, a néprajz, a gazdaságtörténet magasabb követelményeinek nem tehetnek eleget, arról még később szólok.

A néprajzi szempont alkalmazása gazdagodást ígér, még a nyelvészet számára is. Minél több részletkérdés, minél több fogalom iránt érdeklődünk, a munkamenet minél részletesebb leírására törekszünk ugyanis, annál több elnevezés, név, cselekvést jelölő szó kerül be a gyűjtőfüzetbe, és ez nyelvészeti szempontból nyereséget jelent. Mivel a gyűjtés egyaránt kívánja szolgálni a nyelvészeti, néprajzi és gazdaságtörténeti szempontokat, gyűjtővállalkozásunknak tehát ezt a címet is adhatnók: a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód ismeretanyagának és szókincsének a gyűjtése.

A gyűjtés módjához tartozik a teljesség kérdése is. A regionális szótárak anyaggyűjtőinek az abszolút teljességre kell törekedniük. Most megindítandó

nyelvjárási, néprajzi gyűjtésünkkel kapcsolatban tisztáznunk kell azt a kérdést is, hogy a gyűjtés tervezésekor és a kérdőívek címszavának összeállításakor mennyire törekedjünk mi, és ennek következményeként pedig mennyire törekedjenek a gyűjtők a terepen a teljességre. Itt is azt válaszolhatjuk, hogy noha a közös gyűjtés nem lehet olyan teljes, mint az egyéni, mégis a tárgykörökön belül a fogalmak, az ismeretanyag és a szókincs szempontjából az emberileg elérhető teljességet kell célul kitűznünk. Vagyis össze kell gyűjtenünk minden tárgyat, fogalom nevét, a munkamenet minden részletének elnevezését, még akkor is, ha az első pillanatban új változatokat nem ígér. Ugyanezek a kívánságaink a néprajz és a gazdaságtörténet szempontjából is.

De ugyanakkor, amikor ilyen téren minél nagyobb teljességet iparkodunk elérni, vállalkozásunk elvi alapvetésekor tisztában kell lennünk azzal is, hogy gyűjtőink lelkesedésből, egyszerűségről végzik a feljegyzés munkáját. Vidéki gyűjtőink nem rendelkezhetnek továbbá olyan beható ismeretekkel, mint a néprajz és a nyelvtudomány szakavatott kutatói. Látókörük sem olyan széles, mint a szakembereké. Így olyan mély összefüggéseket, mint amelyeket egy néprajzkutató vagy egy gazdaságtörténész meglát, olyan finom elemzéseket, mint amelyeket egy nyelvész végez, nem várhatunk gyűjtőinktől.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az önkéntes gyűjtők munkája csak kiegészíti a hivatásos szakemberek kutató munkásságát, azt semmiképpen sem pótolhatja. Nem kelhet versenyre a monografikus kutatásokkal és az atlaszokkal. Ha kiváló mezőgazdasági és gazdaságtörténeti tanulmányaink nem volnának — és ezek száma nem kicsiny, több tudományos kezdeményezés pedig most bontakozik ki a szemünk előtt —, akkor mi egy ilyen nagy gyűjtéshez hozzá sem kezdhetnénk, mert nem tudnók, hogy mire is vagyunk kíváncsiak, mit szeretnénk összegyűjteni. Ne feledjük azonban, hogy sem anyagi erőink, sem személyi ellátottságunk nem engedik meg, hogy sok helyen végezzünk olyan beható kutatásokat, mint például az átányi gyűjtés (FÉL EDIT és HOFER TAMÁS tíz esztendő munkája). A hagyományos magyar paraszti gazdálkodás és paraszti életmód képét pedig csak akkor tudjuk majd határozottabban megrajzolni, ha a monografikus vizsgálatok során eléink táruló gazdasági formák, gazdálkodási eljárások elterjedését ismerjük, továbbá tudjuk azt is, hogy mi van az átmeneti területeken.

Szólnunk kell arról is, hogy mi a tervezett vállalkozás viszonya a Magyar Nyelvjárások Atlaszához és a Néprajzi Atlaszhoz. A néprajzi atlasz anyagát nagyobb számú, de szakképzett kutató gyűjti, a nyelvatlasz anyaggyűjtését pedig kis számú és jól összeszokott gárda végezte. Pontosság és szakszerűség szempontjából az önkéntes gyűjtők munkája az atlaszfeljegyzésekhez nem hasonlítható. A kutatópontok száma is nagy mind a két atlaszban. Nemigen remélhetjük évek múltán sem, hogy 300–400 jó gyűjtésünk lesz minden kérdőívünkéből. Tehát munkánk e szempontból sem kelhet versenyre a nyelvjárási és néprajzi atlasssal. Gondoljunk azonban arra is, hogy a néprajzi atlasz a magyar paraszti életnek csak néhány fontos kérdésért tárgyalja. Ezek máris nagy összefüggésekre mutatnak rá, mégis a néprajzi atlasz csak vázlatos képét nyújtja majd a paraszti gazdálkodásnak és életmódnak. A magyar nyelvatlasz azon fogalmak, tárgyak nevét gyűjti, amelyeknek az eddigi nyelvjárási irodalom ismerete és a gyűjtések tanulságai alapján több neve, elnevezése van, nyújtja továbbá az atlasz a termesztett növények és gyümölcsök nevét, néhány fontos mezőgazdasági szerszámunknak, így az ekének, kaszának, szekérnek a nevét és részneveit is. A szóföldrajzi (lexikális) kérdések

száma a nyelvjárási atlaszban 800. Milyen kis töredéke ez a magyar szó-kincsnek! — Tehát sem a néprajzi atlasz, sem a nyelvatlasz nem törekszik teljességre, és a név és a tárgy egymásra vonatkoztatása egyik atlaszban sem teljes. Így mindkét atlaszunk anyagának fontos kiegészítője lesz most tervezett gyűjtésünk.

4. A gyűjtés tárgya. — Gyűjtésünk tárgya a hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód ismeretanyaga és szókincse. Gyűjtőinktől tehát azt kérjük, írják le azt a módot, ahogy parasztjaink a földjüket művelték a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés előtt. Érdekes feladat volna azt is kutatni, hogy a mai nagyüzemi gazdálkodásban tájanként mennyi őrződött meg a hagyományos eljárásokból. Ez utóbbinak az ábrázolása azonban nagyobb felkészültséget, tájékozottságot kíván. Fontos kötelessége is ez a hivatásos néprajzkutatóknak. Az önkéntes gyűjtők viszont jobban teszik, ha ilyen nehéz feladat elvégzésére nem vállalkoznak. — Valamelyest törekszünk alkalmazni gyűjtésünkben a történeti szempontot is. Felhívjuk gyűjtőink figyelmét, hogy értelmesebb, öregebb adatközlőik segítségével próbálják az egy-két emberöltő előtti gazdálkodás tárgyi és nyelvi adatait összegyűjteni. Így például jó volna, ha adatokat kapnánk a kétnyomásos gazdálkodási rendszerről, az ugar alkalmazásáról. Azt ma még nem nehéz megtudni, hogy mikor terjedtek el a cséplő- és vetőgépek, és hogy a vagyoni viszonyok ebben milyen szerepet játszottak. De a szociológiai szempontok és igények mélyebb alkalmazását ne várjuk el vidéki gyűjtőinktől. A paraszti gazdálkodást — mint ismeretes — megszabják a természeti adottságok, a talajviszonyok, a birtok struktúrája, a társadalmi rétegződés; a gazdálkodási mód sok ágon összefügg a kultúra egészével (a település módjától a hiedelmekig). Ezeknek az összefüggéseknek a mikéntjét és szabályait az önkéntes gyűjtő nem állapíthatja meg. Jobb, ha gyűjtésünk elvi alapvetésekor ezt is tisztázzuk.

5. A gyűjtés ütemezése. — Gyűjtésünk egész tárgyköréből elsősorban azokat a mozzanatokat vennők előre, amelyek anyaga a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel gyorsan megváltozik. A szántás-vetés, az aratás, nyomatás, cséplés után előbb akarjuk napirendre tűzni a népi közlekedés, teherhordás, állattartás és a népi építkezés, házberendezés kutatását, mint például a kapásnövények termelését, mert ez utóbbi a háztáji gazdálkodásban tovább él. A népi szőlőművelés, erdőmunka, halászat s a zsákmányoló gazdálkodás néhány más területe feldolgozási sorrendjének megállapításánál is az esik latba, hogy ezek a témakörök csak az ország bizonyos területein kutathatók, s így anyaguk egyenlőtlenebb elosztású területről gyűjthető össze. E kérdéseket később vennők napirendre. Mi először azt az ismeretanyagot és szókincset akarjuk tanulmányoztatni, amely az egész magyarságé. A gazdálkodás után tanulmányozni kívánjuk a népi táplálkozást, ruházkodást és az egész népi életmódot, az ünnepeket, a társas együttlét szokásait stb.

6. A gyűjtés tartalma. — Erre tizenhárom-tizenöt évet számíthatunk. Nem volna célszerű a gyűjtést húsz-harminc évre tervezni, mert hiszen a mostani nagy átalakulások közepette egyre több ismeretanyag, tárgy, fogalom, szó, megnevezés sülyyed el a feledésbe.

7. Az útmutató, a kérdőív. — Az első kérdőívet (Szántás-vetés) elkészíttetem. A következő munkákat használtam forrásként: SZENDREY

ZSIGMOND és SZENDREY ÁKOS, Tájékoztató a földműveléssel kapcsolatos szokások és néphiedelmek gyűjtésére: Ethn. XLII, 203—7; GYÖRFFY ISTVÁN, Földművelés: A Magyarság Néprajza II, 148—71; GUNDA BÉLA, Az elvetett búzától a kenyérig. Bp., 1939.; BALASSA IVÁN, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940.; IMRE SAMU, A felső-őri földművelés. Debrecen, 1941.; PAPP LÁSZLÓ, A föld megmunkálása Hosszúpályiban: Táj- és népkutatás a középiskolában. Szerk. VÉGH JÓZSEF. Bp., 1942.; K. KOVÁCS LÁSZLÓ, Hogyan gyűjtsük a népi gazdálkodás tárgyait? Bp., 1953.; DÖMÖTÖR SÁNDOR, Bakhátság szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok: NéprÉrt. XXXVI, 149—64.; NAGY GYULA, Adatok Doboz gabonatermesztéséhez: A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 7. sz. Gyula, 1955.; NAGY GYULA, Kézzel vetés a vásárhelyi-pusztán: NéprKözl. V, 259—66; PAIS SÁNDOR, A becsvölgyi gazdálkodás: pályamunka a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára kéziratgyűjteményében (lelt. sz. EAP. 254/1961), illetőleg az MTA Nyelvtudományi Intézetében; a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaga; A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve. Bp., 1958. I. füzet. Ezenkívül támaszkodtam saját ismereteimre, tapasztalataimra. De sok résztvevőt megértgáltam az illető szakterület legkiválóbb képviselőivel. A néprajzosok közül BALASSA IVÁN, DIÓSZEGI VILMOS, K. KOVÁCS LÁSZLÓ, KOVÁCS PÉTER, MORVAY PÉTER, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, a nyelvészek közül pedig BALOGH LAJOS, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, PAPP LÁSZLÓ nézték meg a kérdőívemet. Így noha az elgondolás tőlem származik, egész kis munkaközösség egészítette, bővítette ki az útmutatót. A segítséget hálásan köszönöm. Külön is meg kell köszönnöm MORVAY PÉTER kollégám ügybuzgalmát. (A jövőben szeretném az útmutatót néprajzos társ-szerzővel közösen elkészíteni.)

Az útmutató bevezetése felhívja a figyelmet a gyűjtéssel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókra (ezekre most itt részletesen nem térek ki; csak azokat említem röviden, amelyek elvi szempontból fontosak). Az útmutató nyelvészeti, továbbá néprajzi, gazdaságtörténeti kérdéseket tartalmaz. A gyűjtőket arra kérjük, hogy minden kérdésre válaszoljanak. (A nemleges feleletek is fontosak.) Útmutatónk minden kérdést részeire bont (tehát részletesebb, konkrétabb mint GUNDA BÉLA vagy K. KOVÁCS LÁSZLÓ kérdőíve), ahol ezt az eddigi irodalom lehetővé tette. Azt is figyelembe kellett venni, hogy tekintettel legyünk a különböző vidékek gazdálkodási eljárásaira. Azonban ez sem sikerülhetett minden esetben, mert nem volt megfelelő irodalmi leírás. Hangsúlyozni óhajtom, hogy az útmutató, a kérdőív nem béklyó, hanem csak segítség. A gyűjtő bátran térjen el az útmutatótól, ha választott községében a gazdálkodási formák egészen mások, mint amit az útmutató sejtet. A gyűjtő feladata, hogy felkutassa és pontosan megörökítse a választott helységben élő eljárásokat és elnevezéseket, s hogy természetesen csak azt és pontosan úgy jegyezze fel, ahogyan ott valóban él. Szükség van tehát a gyűjtőnek nemcsak a lelkiismeretességére, hanem a leleményére is.

A hangjelölésre vonatkozólag a legszerényebb kívánságaink vannak: jelöljék gyűjtőink a zárt *ē* hangot; palóc területen az ajakkerekítés nélkül képzett *ā* hangot; pontosan jelöljék az *l* és *j* hangokat, tehát ne használják a helyesírás *ly* betűjét, hanem a helyi kiejtésnek megfelelő hangot jegyezzék fel: írjanak fel *j* vagy *l*, illetőleg palóc területen *ly* hangot, ha ilyen van; jelöljék gondosan a magán- és mássalhangzók hosszúságát vagy rövidségét (különösen gépelt szövegben figyeljünk erre!); palóc területen a köznyelvi *ā* hang helyett

használt nyújtott *a* hangot *ā* betűvel jelöljük (pl. *hālātās* 'hálátás'). Aki a finomabb hangtani árnyalatok, például kettőshangzók (diftongusok) jelölésére is képesnek érzi magát, az természetesen ezt is jelölheti. De semmiképpen sem kívánjuk a legfinomabb hangszín-árnyalatok, például az előrébb képzett *ā* vagy a zártabb *ē*, a zártabb *ō*, *ō̃* stb. jelölését.

Önkéntes gyűjtőinknek főképpen a lexikális gyűjtéseket javasoljuk. Korántsem akarjuk ezzel azonban a magyar nyelvjáráskutatás tematikáját leszűkíteni. A nyelvtani természetű gyűjtések nagyobb türelmet, több szakértelmet követelnek. Egyetemi és főiskolai hallgatók, akiket munkájuk közben tanáraik irányítani tudnak, bátran vállalkozhatnak ilyen munkára. De más vidéki munkatársainkat sem kívánjuk ettől távol tartani. Az ajánlott témákat, kutatási feladatokat l. VÉGH: MNyj. II, 46–54, VI, 106–8, Nyr. LXXV, 452–6.

8. A földrajzinév-gyűjtés. — A szógyűjtés keretébe tartozik a személynévek és a földrajzi nevek gyűjtése is.

„A magyar névtani irodalom nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményeket ért el, különösen elvi szempontból: a problémák felvetésével, a problémák megoldásához vezető utak, módszerbeli fogások kidolgozásával, de nincsenek megbízható, rendszeres és módszeres gyűjtésből származó adattáraink olyan számban, hogy belőlük a magyar névadás területi megoszlásának problémáira feleletet adhatnánk . . . ma nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amelyből meg tudnánk állapítani, hogy egy keresztnév, egyéni név vagy egy családi név milyen gyakori a Tiszántúlon vagy a Dunántúlon, vagy hogy egy ilyen típusú földrajzi név, mint például *Pálhalála*, hol és milyen nagy területen van elterjedve. Országos viszonylatban nagyon keveset tudunk a becézó nevek alaki és alkalmazási (funkcionális) kérdéseiről, az úgynevezett ragadványnevek problémáiról, a földrajzi nevek közül különösen a dűlőnevek rendszeréről.” (PAPP LÁSZLÓ, Tulajdonnevek gyűjtése: „A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása” című, 1960-ban megjelent útmutató füzetből, 23.)

Az önkéntes gyűjtők kedvelt témája a névgyűjtés. Minden évben több vidéki munkatársunk küld be ilyen tárgyú dolgozatot. A névgyűjtésnek megvan a jó módszere, megvannak a jó mintái (LŐRINCZE LAJOS, Szempontok és adatok személynéveink újabbkori történetéhez: MNyj. I.; NÉMETH GÉZA, Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta: MNyj. II.; MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskánizsai ragadványnevek: Nyr. LXXIX.; LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi-neveink élete. Bp., 1947.). A névgyűjtésben a színesebb, érdekesebb, de lényegesen nehezebb és több időt kívánó munka a személynévgyűjtés (a mai igényeknek megfelelően). Sokkal egyszerűbb és gyorsabban végrehajtható feladat a földrajzi nevek gyűjtése. A falu mai átalakulása közben, amikor a kis szántóföldeket egy-egy nagy táblába összeszántják, és így sok régi név és megjelölés szerepét veszti, a legsürgősebb feladat a földrajzinév-gyűjtés volna.

Szórványosan sok földrajzinév-gyűjtés történt eddig az országban. Ezeket ma nagyon nehéz nyilvántartani. Nagyobb arányú földrajzinévgyűjtő munkát végzett a debreceni egyetem Magyar Népryelvkutató Intézete az 1930-as évek végén Bihar megyében. Nem is nagy fáradtsággal e megye területén a gyűjtés befejezhető volna. Csongrád megyében INCZEFI GÉZA főiskolai tanár és tanítványai fáradozásai révén most már csak néhány nagyobb község helyneveinek az összegyűjtése van hátra. Sok földrajzi nevet gyűjtöttek

össze Baranya megyében REUTER CAMILLO és ZSOLT ZSIGMOND, Békés megyében IMPLÓM JÓZSEF és két leánya. Földrajzinév-gyűjtésünk akkor volna eredményes, ha szervezeten történne.¹

*

Ha a magyar nyelvjáráskutatás eddigi eredményeit megnézzük, a külföldi hasonló vállalkozásokkal összehasonlítjuk, úgy látjuk, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak szép eredményei vannak a gyűjtésben és a tudományos feldolgozásban egyaránt. A XVIII. és a XIX. század folyamán végzett gyűjtéseink világviszonylatban is jelentősek. A XX. század elején lanyhul meg nálunk az érdeklődés. A XX. század első évtizedében még nagyszerű kezdeményezéseket látunk; a népnyelvi gyűjtés jegyében alakul meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság. De a lelkesedés nem hozza meg a kívánt eredményeket. Az okokat ismerjük (vö. PÉTER: MNy. LV, 279–84). Talán nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy nem az önkéntes gyűjtőkben volt a hiba. A nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő teljesítményei miatt kevésbé becsülték nálunk és a külföldön egyaránt a szinkrón jellegű kutatásokat (vö.: BACH i. m. 312; HAKULINEN: Studia Fennica III [1938.], 7–9). A nyelvföldrajz kiváló eredményei azonban külföldön ismét elsőrendű kutatási ággá emelték a nyelvjáráskutatást. A frontáttörés nálunk is megtörtént, ha egy kicsit késve is. Most pályázatainkkal, gyűjtőversenyekkel a gyűjtés iránti társadalmi érdeklődést ismét felkeltettük. Nyelvatlasz-munkálataink világviszonylatban is jelentős teljesítmények. Ha most a szókincsgyűjtő munkálatokat is meg tudjuk oldani, akkor e téren sem maradunk le a művelt nemzetek mögött.

VÉGH JÓZSEF

Párhuzam az angol és a magyar nyelvatlasmunkálatok módszere között

Az angol nyelvatlasmunkálatok eredményeként 1962-ben két kötet jelent meg: Survey of English Dialects by HAROLD ORTON Professor of English Language and Medieval English Literature University of Leeds and EUGEN DIETH (1893–1956) Sometime Professor of English Language University of Zürich. (A) Introduction by HAROLD ORTON; — (B) The Basic Material. Volume I. The Six Northern Counties and the Isle of Man. Edited by HAROLD ORTON and WILFRID J. HALLIDAY. Part I. — A leeds-i egyetem kiadása; 114, illetőleg 336 lap.

A két kötet közül a magyar dialektológusok részéről különösen az első tarthat érdeklődésre számot. Ebben jelent meg ugyanis az eléggé szűkszavú (9–28. l.), de az angol nyelvatlasz minden fontosabb elvi—gyakorlati kérdését érintő módszertani tájékoztató. Ennek előszava (Preface) és első fejezete (9–20) foglalkozik a gyűjtés történetével, illetőleg a gyűjtés módszertani

¹ Az előadás elhangzása óta sok minden történt a földrajzi nevek összegyűjtése tárgyában. Zala megye községeiben azóta a gyűjtést el is végezték. A gyűjtemény kiadás előtt áll. — 1963-ban Komárom megyében is hozzákezdtek a szervezett gyűjtéshez, 1964-ben pedig Somogy, Veszprém, Vas, Bács-Kiskun megyében is.

kérdéseivel. Ebből a tájékoztatóból világosan kiderül, hogy az angol és a magyar nyelvatlasz munkálatai — bár a két munkaközösség egymás tevékenységéről semmit sem tudott — sok szempontból nagyon hasonlóak, s bizonyos vonatkozásokban mindkettő eltér a nyelvatlaszgyűjtésben szokásos eddigi nemzetközi gyakorlattól.

Az angol nyelvatlasz előkészítő munkálatai 1946-ban indultak meg; ekkor fogott hozzá ugyanis EUGEN DIETH, az atlasz szellemi kezdeményezője a kérdőív elkészítéséhez, s ennek első változata — HAROLD ORTON közreműködésével — 1952 januárjában jelent meg nyomtatásban a következő címmel: „A Questionnaire for a Linguistic Atlas of England”. A kérdőív első változatával még 1947–1948-ban megtörténtek a próbagyűjtések, a tulajdonképpeni terepmunka azonban lényegében csak 1950-ben indult meg s 1961-ben fejeződött be, azaz nagyjából annyi ideig tartott, mint a magyar nyelvatlasz anyagának összegyűjtése.

A kérdőív nemcsak a címszavakat tartalmazza, hanem az előre megfogalmazott kérdező mondatokat is, amelyeket a munkatársak a gyűjtés során egységesen használtak. Az 1952-ben nyomtatásban megjelent kérdőívben munkaközben kisebb jelentőségű módosításokat hajtottak végre — a gyűjtés során szerzett tapasztalatok alapján. S hatodik, véglegesített változatát nyomtatták ki az „Introduction” 39–113. lapján. A változtatások minden esetben a kérdőív szellemi atyjának, DIETH professzornak — ő 1956-ban meghalt — a hozzájárulásával történtek, sőt bizonyos módosításokat ő maga javasolt. A módosítások jellegére vonatkozóan az „Introduction” nem ad ugyan semmi felvilágosítást, de magából a kérdőívből úgy látom, azok elsősorban arra irányultak, hogy a kérdező mondatot pontosabbá, világosabbá, a gyűjtés céljaira megfelelőbbé tegyék. Így például a *cow-house* című eredeti kérdező mondata ez volt: „... the place where you keep your cows?”¹ A „your cows” szerkezetet kicserélték a hosszabb, de a célnak jobban megfelelő kifejezéssel: „the animals that give you milk”. A változtatásra nyilván azért volt szükség, mert a gyűjtés során az atlasz munkatársai rájöttek arra, hogy a kérdező mondatban előforduló *cows* alak az adatközlőt befolyásolhatja a válaszadásban.

A kinyomtatott kérdőív mindig tartalmazza az első nyomtatott változat szövegét, s pontos dátummal közli a később végrehajtott módosításokat is.

A kérdező mondatok négy típusra oszthatók: a) „Naming type”. Ebben a kérdező mondat: „What do you call this?” Mellé szemléltető ábrát használtak, esetleg rámutattak magára a tárgyra. H. ORTON véleménye szerint „It is the simplest and best” (45), s ezzel a típussal gyakran éltek is, „we have preferred the «naming» type” (uo.). — b) Az előbbivel bizonyos szempontból rokon a „talking type”, vagyis a kérdező mondatoknak az a fajtája, amikor egy teljes kérdésre kell választ adnia az adatközlőnek; például: „What can you make from milk?” — c) A harmadik a kiegészítő típus („completing type”), amikor a gyűjtő megkezdett mondatát kell befejeznie, kiegészítenie az adatközlőnek; például a *married* kérdező mondata: „Jack is not single, he must be...”. Ennek altípusa a „conversing type”, az átalakító típus, amelyet elsősorban az igeragozási paradigmák kérdésékor alkalmaztak. Lényegében ugyanazt a mondatot alakították át más-más személyű vagy számú igrére. Például az „I am, she is, we are, they are thirsty” alakok kér-

¹ A kérdező mondat előtti három pont ebben a kérdéstípusban a „What do you call” szerkezetet helyettesíti.

dező mondatának „törzse” egységesen „... drink water when ...”. d) Negyediként említhetjük meg a kérdező mondatoknak azt a ritka típusát, amelyben a szó jelentését kutatták („reverse question”): Például: „What do you mean by broth?” (45).

A végleges kérdőív 1092 számozott címszót tartalmaz; a címszavak száma azonban a valóságban jóval több: 1322, ugyanis több címszó alcímszókra oszlik. Közülük 387 hangtani, 128 alaktani, 77 mondattani, 730 pedig lexikai jellegű (15). Az egész kérdőív kilenc kisebb egységre, könyvre („book”) oszlik a következő sorrendben: I. The farm; II. Farming; III. Animals; IV. Nature; V. The house and housekeeping; VI. The human body; VII. Numbers, time and weather; VIII. Social activities; IX. States, actions, relations (41). — Az egyes „könyvek” fogalmi körök szerint ismét kisebb, folyamatosan számozott egységekre oszlanak; számuk könyvenként más-más: 8—14 között mozog. Ezek például az I. könyvben a következők: The farmstead; The workman on the farm; The cow-house; The stable; The harness; Team of horses; Implements; The plough; The cart; The cart-body; The cart in use. — S ezeken a kisebb egységeken belül következnek a tulajdonképpeni címszavak, mindig újra kezdődő sorszámozással.

Már magából a kérdőív tematikájából is világosan kitűnik, hogy az angol nyelvatlasz a jellegzetesen paraszti szókincset, a parasztság által beszélt nyelvváltozatot kívánja vizsgálni, sőt ennek is az archaikus változatát. Ezt egyébként elvként világosan le is szögezik: „The kind of dialect chosen for study was that normally spoken by elderly speakers of sixty years of age or over belonging to the same social class in rural communities, and in particular by those who were, or had formerly been, employed in farming, for it is amongst the rural populations that the traditional types of vernacular English are best preserved today” (14). (= Azt a nyelvjárási változatot választottuk tanulmányozás tárgyául, amelyet az idősebb, hatvan éves vagy azon felüli korban levő egyének rendszerint beszélnek; olyan egyének, akik a falusi közösségekben ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz tartoznak, és főként azok, akik földműveléssel foglalkoznak, vagy foglalkoztak régebben; ugyanis az angol népnyelv hagyományos típusát ők őrizték meg a legjobban napjainkig.)

Az angol nyelvatlasz kérdőíve sok rokon vonást mutat a magyarral. A magyar atlasz címszavainak száma mindössze körülbelül százal több (kb. 1440; a kiadásra szánt térképek száma kb. 1150). A címszavak jellegére vonatkozóan pontos statisztikát a magyar atlasz anyagából még nem készítettünk ugyan, de — úgy gondolom — lényeges aránybeli eltérések első sorban az alaktani, illetőleg mondattani jellegű címszavak között fognak mutatkozni. A szigorú értelemben vett mondattani jellegű címszavak a mi atlaszunk anyagából ugyanis lényegében hiányoznak, az alaktani jellegűek száma viszont éppen ebből következően jóval magasabb. Ez az eltérés azonban szükségszerűen következik a két nyelv grammatikai szerkezete közötti különbségből. — A magyar nyelvatlasz kérdőíve — lexikai vonatkozásban — szintén elsődlegesen a jellegzetes paraszti szókincset öleli fel, s hangtani és alaktani tekintetben is célunk a falu mai nyelvjárása, nem pedig a falu mai nyelvének vizsgálata. — Egyezik a két atlasz abban is, hogy a címszavakhoz mindig kötött kérdező mondatokat ad, sőt abban is, hogy a kérdező mondatok első változatát a gyakorlatból leszárt tapasztalatok alapján idők folyamán — nagyjából azonos módon — módosítani, fino-

mítani kellett. E változtatások mértékét, a változtatások időpontját mi azonban esetenként nem jegyeztük fel, így erről nincs is módunkban pontos kimutatást közölni. E téren tehát az angol nyelvátlasz filológiai szempontból pontosabbnak mondható, mint a mienk. Kérdező mondataink között szintén megtalálhatók ugyanazok a típusok, mint az angol atlasz kérdőívében. A jelentéstani jellegű kérdések száma azonban nálunk egészen minimális; és ezek sem nagyon váltak be.

A kutatópontok kiválasztásakor az angolok előnyben részesítették a kisebb, földműves lakosságú községeket, elsősorban azokat, amelyekben a lakosság összetétele az utóbbi évszázad alatt nem sokat változott. Tekintettel voltak természetesen arra is, hogy a kutatópontok a hálózathoz lehetőleg arányosan oszoljanak el. Figyelembe vettek a kutatópontok kiválasztásában bizonyos természeti adottságokat, és ezeknek esetleges befolyását bizonyos nyelvjárási határokra.

Újabb településeket kutatópontjaik közé nem vettek fel. Előzetes településtörténeti kutatásokat azonban nem végeztek; sőt magukat a kutatópontokat sem jelölték ki előre pontosan, hanem a kiválasztást a kutatók végezték el bizonyos helyszíni előtanulmányok után (15). Kutatópontjaik száma: 311.

A térképen a kutatópontok megyénként („county”) vannak feltüntetve. A megyék számozása arab számokkal (1–40) folyamatos, a kutatópontoké megyénként újra kezdődik, eloszlásuk azonban megyénként meglehetősen aránytalan (2 és 34 között). A kutatópontok jegyzékét a kötet 31. lapja, a hálózat térképét a 30. lap közli. (Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kutatópontok csak a szűkebb értelemben vett Anglia területét hálózák be, tehát Skóciát, Walesét nem, s természetesen Írországot sem.)

A magyar és az angol atlasz kutatópontjainak száma tehát nagyjából azonos (a magyaré a hazai területeken 327; de a kérdőív II. részének anyagát — kb. 680 címszó — csak 166-on gyűjtöttük össze). Ez az azonosság azonban egyúttal azt is jelenti, hogy a magyar nyelvátlasz hálózata jóval sűrűbb, ugyanis Anglia területe 131 730 km². Egyezik a két atlasz abban is, hogy — legalábbis elvben — kisebb lélekszámú, földműves lakosságú, régi településeket választ ki kutatópontul, azaz a nagyobb városok, ipari, közlekedési, művelődési középpontok lakosságának nyelvjárását nem vizsgálja.

A most ismertetett kötet nem közöl részletesebb adatokat a kutatópontok lélekszámáról, a lakosság foglalkozási megoszlásáról; így nem lehet megállapítani, hogy terveiket a gyakorlatban mennyire tudták megvalósítani. Nekiünk — mint ismeretes — ez nem sikerült száz százalékban. A B) kötetben felsorolt mintegy 70 kutatópont adatai azonban azt mutatják, hogy nem egyszer ők is kénytelenek voltak nagyobb — 7–8 000 lakosú — községekben is végezni gyűjtést.

A magyar nyelvátlasz kutatópontjainak kijelölését alapos településtörténeti vizsgálódások előzték meg. Ez nálunk történelmi okokból elengedhetetlen volt, s ugyanezért szükséges volt a kutatópontoknak előzetes kijelölése is. Bár talán helyesebb lett volna, ha e téren gyűjtőink munka közben némileg rugalmasabban járnak el, s a helyszínen szerzett tapasztalatok alapján egy-két községben lemondanak az anyaggyűjtésről, illetőleg más települést választanak ki a munkára. Néhány kutatópontunk megválasztása ugyanis — elsősorban a Duna–Tisza közén és a Tiszántúl déli részén — egyáltalán nem mondható szerencsésnek.

Az angol nyelvatlasz is a közé a kevés számú nyelvatlasz közé tartozik, amelynek anyagát viszonylag sok gyűjtő — összesen kilenc — állította össze. Valamennyien képzett nyelvészek, akik alapos dialektológiai kiképzést kaptak (16).

E téren szintén nagy a hasonlóság a két munkálat között. A magyar nyelvatlasz anyagát nyolc munkatárs gyűjtötte, valamennyien képzett nyelvészek, a nyelvatlasz-munkálatokba való bekapcsolódásuk előtt már mindnyájan számottevő tudományos munkásságot mutathatnak fel a dialektológia területén.

A hasonlóság mellett azonban a két munkálat között e téren egy igen lényeges különbség is van. A magyar nyelvatlasz nyolc munkatársából hét 1951-től — a munkálat nagyobb ütemben való megindulásától kezdve — a gyűjtés befejezéséig részt vett a munkában. Különösen az első években gyakoriak voltak a közös kiszállások (két-két kutató utazott egy kutatópontra); szinte hetente tartottunk közös lejegyzési gyakorlatokat különböző nyelvjárás-területekről származó magnetofonfelvételekről, ami nagymértékben elősegítette a hallás finomodását, összezésizolódását. A gyűjtött anyagnak a sok gyűjtős módszerből következő s a fentebb elmondottak ellenére itt-ott jelentkező egyenetlenségeit az ellenőrző gyűjtések később még jelentősen csökkentették.

Az angol nyelvatlasz munkatársainak zöme — kilencből nyolc — 3–4 évi gyűjtőmunka után más beosztást kapott, elkerült a munkálattól. Egy időszakban három-négy gyűjtőnél több sohasem dolgozott együtt, így összehasonlítható munkaközösségről náluk lényegében nem beszélhetünk. Nem világos előttem — a szükséztől beszámoló erre egyáltalán nem tér ki —, hogy a sok gyűjtős módszer hátrányait az angol nyelvatlasznak hogyan sikerült kiküszöbölnie.

Nagy gondot fordítottak az adatközlők kiválasztására, s ebben igénybe vették a községet jól ismerő helybeli személyek segítségét is. Adatközlők többnyire hatvan éven felüli férfiak (15). A beszámolóból úgy látom, hogy olyan személyeket, akik szülőfalujuktól hosszabb ideig távol voltak, nem nagyon választottak adatközlőnek, bár az erre vonatkozó rész fogalmazása meglehetősen diplomatikus: „dialect-speakers whose residence in the locality had been interrupted by significant absences were constantly regarded with suspicion” (15–6) (= a nyelvjárásban beszélők közül azokra, akiknek az illető helységben való tartózkodását jelentős távollét szakította meg, állandóan gyanakvással tekintettünk). A „kétnyelvű” — tehát a helyi nyelvjárást és a köznyelvet is beszélő — adatközlőket azonban ők sem tudták teljes mértékben mellőzni. A beszédhibás adatközlőket mindig elkerülték. Az adatközlőknek sohasem fizettek.

Az adatközlők kiválasztásában van egy lényeges elvi különbség az angol és a magyar módszer között. Mi tudatosan törekedtünk arra, hogy a gyűjtésbe a fiatalabb generációt is bevonjuk, sőt — mint ismeretes — anyagunknak egy részét még az általános iskola felső osztályos tanulóitól (tizenkét-tizenöt éves gyermekek) is kikérdeztük. E téren szerzett tapasztalataink feltétlenül pozitív jellegűek. Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy elvi célkitűzéseinket gyakorlati okokból nem mindig tudtuk következetesen megvalósítani. Elsősorban a sürgős tavaszi és őszi munkák idején adatközlőink zöme nálunk is az idősebb generáció tagjai közül került ki. A „kétnyelvűség” problémájával az angolokhoz hasonlóan nekünk is szembe kellett néznünk, s

az ő megállapításuk: „the inhabitants of the English country-side can readily adjust their natural speech to the social situation in which they may find themselves” (16) (= az angol vidéki lakosok természetes beszédüket könnyen hozzá tudják igazítani ahhoz a társadalmi szituációhoz, amelybe belekerülnek) — a magyar viszonyokra szintén tökéletesen érvényes. Olyan adatközlőket, akik a köznyelvet vagy legalábbis a köznyelvnek egy bizonyos helyi változatát ne ismernék, és adott körülmények között ne használnák, ma már a magyar falukban sem lehet találni. Azokat a személyeket azonban, akik velünk is ezen a nyelven akartak érintkezni, elkerültük, illetőleg a munkát néhány kérdés után abbahagytuk velük. Feltehetően így jártak el az angol gyűjtők is, bár erről a beszámoló nem tesz említést. Nagyon érdekes, és — úgy gondolom — a nemzetközi dialektológiában meglehetősen egyedül álló az a tapasztalat, amelyet a nemek közötti különbséget illetően szereztek angol kollégáink, hogy tudniillik a férfiak inkább beszélik a helyi nyelvjárás archaikusabb változatát, mint az asszonyok: „in this country men speak vernacular more frequently, more consistently, and more genuinely than women” (15) (= nálunk a férfiak a nyelvjárást sokkal gyakrabban, sokkal következetesebben és sokkal eredetibben beszélik, mint az asszonyok). Ennek oka egyelőre ismeretlen előttem.

Az angol nyelvátlasz gyűjtési módszerének egyik fontos vonása, hogy több adatközlővel dolgoztak. A gyűjtés kezdeti szakaszában még öttel is. Később azt tapasztalták, hogy kettő-három elegendő. Néha azonban — különösen akkor, ha olyan időben gyűjtöttek, amikor hiány volt adatközlőkben — megelégedtek eggyel is (16). A gyűjtést — mint már említettem — előre megfogalmazott kérdező mondatokkal végezték, — az adatközlő lakásán. Kérdező módszerük következetesen indirekt; sohasem tétetnek át köznyelvi szavakat, kifejezéseket vagy mondatokat nyelvjárási formába (14). A gyűjtéshez szemléltető eszközöket — képeket, rajzokat — is használtak. Úgy látom azonban, hogy közülük csupán a növények, virágok rajzai voltak aprólékosan, gondosabban kidolgozva, a többi inkább csak vázlatoszerű lehetett, s eléggé a gyűjtőkre volt bízva, hogy mely kérdéseket szemléltetnek is (17). A kutatópontok zömén magnetofonfelvételeket is készítettek, általában egynél több adatközlővel. A sikerültebb felvételeket lemezre másolták át. Egy-egy kutatópont anyagának összegyűjtése általában négy napot vett igénybe. Arról, hogy a gyűjtést az év milyen szakában végezték, nem kapunk tájékoztatást. Egy-egy gyűjtő a maga munkáját — kevés kivételt nem számítva — az országnak egy bizonyos részén végezte.

A feljegyzéshez külön erre a célra készített, negyedréti alakú füzeteket használtak, melyeknek lapjai középtűt ketté voltak osztva. A bal oldali részbe kerültek az adatközlők válaszlai az elhangzás sorrendjében; a jobb oldaliba pedig a gyűjtő megjegyzései, illetőleg a gyűjtés melléktermékei („incidental material”) — a mi szóhasználatunk szerint „orvanyag” —, vagyis az a gyűjtés közben előkerült tájszóanyag, amely nem a szóban forgó címszóra vonatkozik. Az ilyen jellegű anyagnak az angol nyelvátlasz munkatársai — nem is alaptalanul — igen nagy jelentőséget tulajdonítanak: „this incidental material is particularly valuable for confirming, supplementing, amplifying and even contradicting the evidence of the responses themselves” (18) (= ez az „orvanyag” különösen értékes abból a szempontból, hogy megerősíti, kiegészíti, kibővíti maguknak a feleleteknek a vallomását vagy éppen ellentmond nekik); és ahol erre mód volt, felhasználták az atlasz anyagában is. A gyűjtő-

füzetek két példányban készültek, indigó segítségével. A gyűjtés lezárása után az egyes füzetek a munkálat vezetőjéhez, HAROLD ORTONHOZ kerültek felülvizsgálatra, majd ő saját megjegyzéseivel a lehető legrövidebb időn belül visszajuttatta őket a gyűjtőhöz, aki elvégezte a szükséges módosításokat a füzetben — mindig piros tintával (18). Arról azonban, hogy ezek a módosítások, kiegészítések milyen jellegűek lehettek, nem kapunk semmiféle tájékoztatást. Sőt az sem derül ki a fogalmazásból elég világosan, hogy a gyűjtő ezeket íróasztala mellett hajtotta-e végre, vagy pedig újból kiutazott a kutatópontra. Valószínűleg tartom azonban az előbbi. Ha ugyanis az utóbb említett módon jártak volna el, azt bizonyára megemlítették volna.

Az angol és a magyar nyelvattanymunkamódszere között lényeges hasonlóság mutatkozik a tekintetben, hogy mindkettő több adatközlővel dolgozott. Ez a hasonlóság azonban csak látszólagos. Az angol atlasz kérdőívének e g é s z é t több adatközlőtől kérdezték ugyan ki, de egy-egy címszót mindig csak egy adatközlőtől kérdeztek meg. A magyar atlasznak viszont m i n d e n c í m s z a v á t megkérdeztük legalább két adatközlőtől, de nem egyszer négytől-ötötől is. Ebből következik, hogy az angol atlaszban egy-egy címszóra kutatópontontként általában egy adat van; a miénkben viszont — hangtani, alaktani és lexikai kérdésekre egyaránt — nem ritkán kettő-három, sőt néha még ennél is több. Úgy gondolom tehát, hogy a magyar nyelvatanlasz az élő nyelv mozgását jobban mutatja egy kutatópontra belül is.

Egyezik a két gyűjtési módszer abban is, hogy mindkettő előre megfogalmazott kérdező mondatokat használt; indirekt módszerű; viszonylag gyakran nyúlt a szemléltetés módszeréhez, bár a mi ábra-anyagunk kötöttebb volt, mint az övék. Mi is készítettünk — bár csak az ellenőrző gyűjtések során — szinte minden faluból magnetofonfelvételt spontán prózai szövegekből, sőt ezen túlmenően mintegy negyven — füllel nehezen hallható hangtani jellegű — kérdést is szalagra vettünk. A magyar gyűjtők a kutatóterületet nem osztották fel egymás között, így mindegyik kutató mindegyik nyelvjáróterületet közvetlenül megismerhette, s ez az atlasz szempontjából is igen hasznos tanulságokkal járt.

A már összegyűjtött anyagnak olyan jellegű és mértékű ellenőrzésére, mint amit mi végeztünk — a valamilyen okból bizonytalanak vagy gyanús-nak vélt adatokat a kutatópontokon újra megkérdeztük —, az angol nyelvatanlasz anyagában nem került sor.

Az első kötet második fejezete („Publication”) (21—8) az úgynevezett „belső” munkálatokat vázolja röviden, illetőleg ismerteti a kiadás tervét.

Ez a rész szól a gyűjtőfüzeteknek a kiadásra való előkészítéséről, felhívja a figyelmet a másolással járó veszélyekre, az ebből származható hibákra, torzításokra. Ismerteti az egyes címszavak alá tartozó, nyomtatásban közzéteendő anyag szerkezeti felépítését. Minthogy ebben a részben a tulajdonképeni nyelvjárási anyag előtt közlik az illető címszó variánsstípusait, viszonylag bőven foglalkozik e variánsok besorolásának kérdéseivel. Tájékoztató az adatközlőkre vonatkozó adatok, megjegyzések listázásának módjáról, s közli a rövidítések jegyzékét. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az adatközlőkkel kapcsolatban mindig megadják, hogy kitől mely részeket gyűjtötték; így tulajdonképpen minden adatuk „visszakereshető”, minden adatuknak megvan a pontos forrása. Megírják az adatközlő foglalkozását, közlik, hogy mi okból, milyen idős korában töltött hosszabb időt távol szülőfalujától; minő-

sítik mint adatközlőt; nevét azonban nem adják meg, csupán a monogramját, mégpedig: „For discretionary reasons”.

Ez a rész ismerteti a publikálás tervét (21–2), amely öt nagyobb egységre (A–E) oszlik a következőképpen: A) Introduction (megjelent 1962-ben). — B) A gyűjtött anyag közzététele négy kötetben, mindegyik kötet három részben. A kötetek területileg oszlanak meg a következőképpen: 1. The Six Northern Counties and the Isle of Man; 2. The West Midland Counties; 3. The East Midland Counties; 4. The Southern Counties. Az egyes kötetek a kérdőív anyagát három részre osztva tartalmazzák. (1962-ben megjelent az 1. kötet 1. része; a kérdőív I–III. „könyve”). — C) Négy „társ-kötet” a „Basic Material” négy kötetének megfelelő területi elosztásban a válogatott „orvanyag”-ból. Ez az anyag — a szerző véleménye szerint — igen értékes a középgangol („Midde English”) történeti hangtani, sőt történeti alaktani és mondattani kutatások számára. — D) Anglia nyelvatlasza („Linguistic Atlas of England”). Az atlasz megjelentetésének terveiről a kiadvány bővebbet nem közöl. Az anyagnak nyomtatásban való kiadásából azonban arra lehet következtetni, hogy maga az atlasz nem adatbeírással, hanem szemléltetéssel fog megjelenni, sőt némileg erre utal az a jegyzet is, amely szerint DIETH professzor már több hangtani térképet el is készített a hat északi megyében gyűjtött anyag alapján (22). — E) Válogatott magnetofonfelvételek közzététele. Ebből az anyagból — úgy értelmezem — egy finomabb és egy elnagyoltabb átírású kiadásra is gondolnak: „Phonetic transcriptions, in both broad and narrow systems, of the speech of selected informants” (22).

A fentebb vázolt kiadási tervek megvalósulása azonban még bizonytalan, vagy legalábbis az volt az „Introduction” megjelenésének időpontjában, 1962-ben. Ekkor még a „Basic Material” négy kötetének előkészítésén dolgoztak, s ezeket akarták megjelentetni olyan gyorsan, ahogy lehetséges. A többi rész megjelentetését elsősorban anyagi okok késleltetik: „Progress with the other parts is simply delayed by lack of the vitally necessary editorial and financial assistance” (22). Azaz: angol kollégáinkat is elsősorban ott szorítja a cipő, ahol minket.

IMRE SAMU

Irha

(Adalék német eredetű szavaink szóvégi magánhangzóinak eredetéhez)

1. Az *irha* szó eredetét kutatóink a szóra vonatkozó különböző adatok miatt nem egyformán magyarázták. Egyesek — és ez a nagy többség — két középkori szójezyékünk — BesztSzj. és SchlSzj. — *irh* alakját elválasztották a többi források *irha* alakjától: 1453: „*Irhagyartho*”; 1457: „*Irhagyarto*” (OklSz.) | 1557-től *irha* (NySz.; SzikszF.; MA.; PP.; MTsz.; stb.). Mégpedig az elsőt közvetlenül a németből magyarázták, míg a másiknál, az *irha* alaknál szláv közvetítést tettek fel (GYARMATHI; LESCHKA; MIKLOSICH, SIEL. és ETWB.; MELICH, DOLW. és legutóbb MOÓR: MNy. LIII, 153). Mások szerint viszont szláv közvetítés feltevésére semmi szükség nincs, mert az *irh-a* a-ja a magyarban alakult ki. Ez az *a* HORGER (MNy. XXI, 201)

szerint tulajdonképpen birtokos személyrag, és valószínűleg a „hordja el az *irh-á-t*” szólásból vonódott el, míg BEKE ÖDÖN (l. alább) szerint egyszerűen „járulékhang”. Magam szláv jövevényszavainkról írt munkámban a kétes eredetűek közé soroltam, bár jeleztem, hogy inkább a HORGER-féle álláspont alapján állok.¹

Ez ellen a felfogás ellen szólalt fel MOÓR ELEMÉR fentebb idézett cikkében. Szerinte a HORGER-féle magyarázat, amelyet én is komolyan mérlegeltem, teljesen valószínűtlen, BEKE ÖDÖN feltevése pedig nem magyarázat.² Mivel pedig — úgymond — a szóvégi *a-t* a magyarból megmagyarázni nem lehet, míg a szlávból aránylag könnyű, mert feltehető, hogy a 'bőr' jelentésű *koža* analógiájára alakult,³ nyilvánvaló, hogy a magyar szó nem közvetlenül a németből származik (középfelnémet *irch*), hanem valamelyik nyugati-szláv nyelv közvetítésével (ócseh *jircha*, szlovák és lengyel *ircha*) került át. A középkori kétféle magyar alakot úgy magyarázza, hogy az *irh* alakot a német kereskedők, az *irhá-t* pedig cseh vagy lengyel irhagyártó mesterek terjesztették volna el.

Ennek a felfogásnak a lényege, hogy tudniillik *a*, *e* végű német eredetű szavaink csak szláv közvetítésűek lehetnek, kétségtelenül téves. Hogy egyiket-másikat esetleg valóban szlovák közvetítették, az természetesen lehetséges, de ezt más érvekkel is indokolni kell. Maga a szóvég erre semmiesetre sem elegendő. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja a *pél*da is, amelyet a szóvégi *a*-ja ellenére eddig is mindenki közvetlenül a németből magyarázott (< középbajor *pilde*, vö. középfelnémet *bilde* LEXER, ófelnémet *bilidi*).⁴ Ilyen a *párt-a* *a*-ja is, amely szintén nem eredhet a szlávból, hiszen a német *Borte* *o*-ja helyén csak a magyarban fejlődhetett *a*; a szláv nyelvi *parta* szavak tehát maguk származnak a magyarból (vö. SzJsz. I, 904). És ilyen a *létr-a* *a*-ja is a középfelnémet *leitere* helyén, amelynek a kaj-horvát és szlovén *lójtra* semmi esetre sem lehet a forrása (szerintem még a *lajtorjá*-nak sem, mint ahogyan MOÓR: StudSl. II, véli). Ezek és még egyéb példák is világosan bizonyítják, hogy a szóvégi *a* magyarázatát valahol máshol kell keresni.

¹ Munkámban a német eredetű szavakat, amelyekben a német mássalhangzós szóvéggel szemben a magyarban *a*, *e* található, majdnem mind a kétesek közé soroltam. Így akartam jelezni, hogy itt komoly hangtani (és sokszor művelődéstörténeti) problémákkal állunk szemben, amelyeknek a tisztázására e nagy munka I. kötetének keretén belül az egyes szavakkal kapcsolatban nem vállalkozhattam.

² BEKE ÖDÖN tanulmányai, amelyekben a járulékhang elméletét kifejti, a következők: *Boghya* és társai: Nyr. LVIII, 76; *Istálló*: i. h. 103; A tövégi magánhangzók történetéhez: Nyr. LX, 108, 138; Zur Lautgeschichte der deutschen Lehnwörter der ungar. Sprache: Theutonista 1931.; Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen: FUF. XXIV, 256 és ZfSlPh. XVI, 319. — A „járulékhang” valóban nem magyarázat, legfeljebb ténymegállapítás. Sajnos azonban, BEKE azzal, hogy a szláv szóvégi *o*, *e*-k és a német szóvégi *e*-k helyén található magyar magánhangzók is „járulékhangok”-nak minősítette, és összekeverte a valóban a magyarban alakult hasonló szóvégekkel, a kérdést inkább összezavarta (vö. KNEZSA: MNy. XXXIX, 1). Mindamellet anyaga kellő kritikával haszonnal forgatható.

³ A szláv nyelvekben amúgy sincs komoly akadály a szóvégi *a* magyarázatának az eredeti mássalhangzós szóvég helyén. Különösen olyan esetekben, amikor a szó inkább többesben használatos. Mivel az élettelen tárgyakat jelölő hímneműek többes alany- és tárgyese azonos a nőneműekével, könnyen fordulhat elő téves visszakövetkeztetés.

⁴ A kaj-horvát *pél*da 'exemplum' (a XVI. századtól: Maž. 909.; BELLOSZT.; JAMBR. stb.) hangalakjánál fogva csak a magyarból származhatik, és biztos, hogy nem a magyar szó forrása.

2. Ha nem tekintjük azt, hogy bizonyos esetekben számolhatunk a magyar birtokos személyraggal is (amit én azonban csak kivételesen és nagyon jól indokolt esetekben fogadnék el), elsősorban nagyon valószínűnek látszik, hogy magából a németből származik. Ebben, a mai újfelnémet szóvégi *e* helyén velaris hangrendű szavakban álló *a* esetében eddig sem kételkedett senki (pl. *borosta, láda, lámpa, mafla, masina, paróka, pinka, portya, ráma, rokka, rozetta, tonna, tuba, várta, zsufa*). A problémát a palatalis hangrendű tőszótagok után álló *a* okozza, amelyet a legtöbb kutató (már MELICH is a DOLw.-ben) általában a szlávból magyaráz (mint pl. a *cérna, ciha, létra* szavakat). Mivel azonban néhány kétségtelen esetben a szláv közvetítés feltevése, mint fentebb is láttuk, hangtani okokból sem fogadható el, világos, hogy ez a magyarázat nem lehet helytálló. Így jutottam arra a gondolatra, hogy a német (középfelnémet, újfelnémet) szóvégi *e* tulajdonképpen nem *e*, hanem redukált mormolt *a*, amelyet a magyar fül, ha nem befolyásolja az íráskép, ma is *a*-szerű hangnak érzékel és *a*-val helyettesít.¹ És ez a hanghelyettesítési lehetőség a magyarázata a palatalis hangrendű tőszótagok után található szóvégi magyar *a*-knak.

3. Ez a magyarázat azonban számos esetben nem kielégítő. Elsősorban olyan esetekben, amikor a tővégi magánhangzó már a középfelnémetben, sőt az ófelnémetben is hiányzott (mint pl. az *irha* esetében: ófelnémet *irah*, középfelnémet *irch*). De még ilyenkor sem kell okvetlenül szláv közvetítéssel számolnunk. Bizonyos esetekben ugyanis ez a szóvégi *a* (a már említett birtokos személyragos alakból való elvonási lehetőségén kívül) lehet magyar *e* j t e s k ö n n y í t ő hang is. BEKE anyagában erre számos biztos példa található: *eperje, epernye* ~ *eperj* (EtSz. I, 1584) | *szederje, szedernye* ~ *szederj* (vö. *szederjes*) | *pölyhe* ~ *pöhöly, pehely* | *borocka* 'barack' (KNIEZSA, SzIJs. I, 78) | *pilisnye* 'penész' < szláv *plěsn* (i. h. 413) | bizonyára még számos más.

Erre a magyarázatra az ad lehetőséget, hogy a magyarban bizonyos mássalhangzócsoporthoz szó végén nem állhattak, és túlnyomórészt ma sem állhatnak. Csak azokat említem, amelyek a magyarság szomszédságában élő népek nyelvében voltak vagy vannak meg, és így átvételük lehetősége állandóan fennállt: ilyenek a mássalhangzó + *r, l, m, n, ny* (illetőleg az *r + l, m, n, ny, az l + m, n, ny, az m + r, l, n* stb.) mássalhangzókapcsolatok. Ezeket a szóvégi mássalhangzókapcsolatokat a magyarság mindig feloldotta, azonban nem minden időben azonosan. A legrégebben a feloldás leggyakoribb módja volt a két mássalhangzó közé egy magánhangzó fejlesztése: szláv *jasli* > ómagyar *jász-u-l* | szláv *koprě* > ómagyar *kop-u-r* 'kapor' | szláv *vědrě* > ómagyar *ved-ű-r* 'vödör' | német *mässl* > magyar *meszely* | német *rašpl* > magyar *ráspoly* | bajor-osztrák *puttn* 'Bütte' > magyar *puttony* | stb. Újabban azonban, legalább is a XVII. század óta, német eredetű szavainkban a mássalhangzó + *l, n* hangkapcsolat feloldása általában már *li, nyi* (*kugli* a XVII. század közepe óta: NySz., *kifli, strimfli, veknyi, zoknyi* stb.). Azt hiszem azonban, bár erre vonatkozólag alaposabb kutatásokat nem végeztem, a

¹ Ezt a gondolatomat először 1953-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság egy felolvasó ülésén fejtettem ki (vö. MNy. XLIX, 324), majd a SzIJs. több cikkében felhasználtam (*cérna, ciha, kályha, rokokya, saroglya, selma, taraglya, tárcsa* stb.). Tölem függetlenül így magyarázza a *lárma* *a*-ját HORVÁTH MÁRIA is (MNy. XLIX, 403). — És utólag vettem észre, hogy ez a magyarázat már TARJÁN JENŐ munkájában is felbukkan a 'bánya, bányatelek' jelentésű *céha* alaknál (A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. Bp., 1939. 42).

XIV. és a XVII–XVIII. század között voltak más feloldási módok is. Éspedig az *a* és *ó*. Így a szláv *jasli*-ből a tővégi magánhangzó lekopása után a *jász-u-l* mellett kialakult a *jászl-ó* is, amely 1520 óta mutatható ki. A *verfele*, *verføle* a német *Würfel* (*würfl*) szóból 1533-tól (MURM.; CAL.; NySz.; stb.), a *pille*, amelynek a népnyelvben általában *pilli* az alakja, Gvadányi óta ismeretes. De kétségtelenül ide tartoznak a következő alakok is, amelyekre különben szinte véletlenül bukkantam: *bikla* 'vekni, kenyér' Pozsonyból (Jókai: Mire megvénülünk. Krit. kiadás 168) | *modla* 'minta' (egy teknőkészítőtől magam hallottam Nógrádszakalban) | *milla* 'a sínkötés közepe' (TARJÁN i. m. 47) | *ulma* 'bányaoldal' < német *Ulm* 'oldal' (TARJÁN i. m. 54). Ilyen ejtéskönnyítő járulékhangok más szavakban is kimutathatók, mint például a népnyelvi *sámila* ~ *sámli*, *tápla* ~ *tápli*, *séfla* ~ *séfőj* stb. (BEKE: Nyr. LX, 140). Ilyen ejtéskönnyítő hang lehet a *kályh-a* (a székelyföldi *kaholy* más feloldási mód), *rokly-a* > *rokolya*, *sarogly-a*, *taragly-a*, *selm-a* (a jelentése miatt azonban talán mégis szlovák közvetítés), és talán a *tárcs-a* *a*-ja is. Mindezek azonban germanisztikai szempontból közelebbi vizsgálatra szorulnak.

4. Nos, ilyen ejtéskönnyítő magánhangzó van az *irha* szóban is.

Szóvégi *rh* ugyanis a magyarban már régóta nincs, s így az eredeti szóvégi *rh* kivétel nélkül mind feloldódott. Ez a hangkapcsolat három közszóban és egy földrajzi névben ismeretes: *horh*, *irh*, *terh* és *Örh* (Tolna m.). Ma egyetlen egyben sem maradt meg, mindenütt ejtéskönnyítő megoldás van helyette: *horh-ó*, *hor-ó*, *hor-o-g* (HORGER: MNY. XVI, 89; BÁRCZI, TA. 34) | *Örhe*: 1296: *Vrh*, *Wrh* (CSÁNKI III, 445) < szláv *vrchъ* 'hegy' (vö. STANISLAV, Slovenský Juh II, 377). A *teher* változatai a következők: *tereh* (1466-tól a Tzs.-ig, a MTsz. is) ~ *teröh* (NySz.; CAL.) ~ *terüh* Székelyföld ~ *terih* (MTsz.) ~ *terh* (általában a szótárak idézik, mint a *tereh* mellékalakját; a NySz. három adatot idéz rá szövegből; talán csak hiperurbanisztikus kikövetkeztetés a *terh-et*, *terh-es* alakokból; a népnyelvből nem ismeretes) ~ *terhe* (három adat: NySz.; Nagykánizsa; NyF. 48. sz. 17–8) ~ *terhő* (két adat Heltaiból: NySz.; Pécs: Tsz.), *terhi* (Hétfalu: MTsz.; CsángóSz.) ~ *tere*, *tërë*, *teri*, *terő*, *terü*, *terű* (a népnyelvben; első adat 1533: *tere*: MURM.). Itt tehát az összes feloldási módozatok megtalálhatók. Számunkra különösen a *terh-e*, *terh-ő* és a *terh-i* változatok a becsesek. Igaz, hogy a többi, főleg a *tereh* (és a nyilván ebből fejlődött *tere* stb.) változatok óriási többségben vannak a magánhangzókra végződőkkel szemben, de ennek az oka nyilván az, hogy a *terhet*, *terhek*, *terhes* alakok, amelyek igen gyakran fordulnak elő, nem engedték a magánhangzós végű feloldást kifejlődni, csak olyant, amelyek mellett a fenti alakok változatlanul megmaradhattak. A *terh-e* alanyeset ugyanis már *terh-ét, *terh-ék, *terhés származékokat kívánt volna. — A mai *teher* alakkal először SZD.²-ban találkoztam (eredetével kapcsolatos kérdésekre vö. KNEZSA: NytudÉrt. 40. sz. 201).

5. A *horh-ó*, *terh-e* ~ *terh-ő* és *Örh-e* szóvégi magánhangzói kétségtelenül a magyarban alakultak ki, mint ejtéskönnyítő járulékhangok. Nyilvánvaló tehát, hogy ugyanilyen m a g y a r járulékhanggal van dolgunk az *irh-a* *a*-jában is a középfelnémetből átvett *irch* helyén, amely különben, mint láttuk, két legrégebbi szójegyzékünkben még *irh* alakban jelentkezik. A szláv közvetítés már csak azért sem valószínű, mert fel kellene tenni, hogy a köznyelvi (hiszen benne van a tankönyvül szolgáló két legfontosabb szójegyzékünkben) *irh* a XV. században nyom nélkül kiveszett, ami alig hihető. A hely-

zet az, hogy átkerült a németből még akkor, amikor a magyarban volt szóvégi *rx*, ami a *horhó* alapján ítélve, a XIII. század elejétől (azaz a tővégi magánhangzók lekopásának idejétől, vö. 1234: *Churhufeu*: OklSz.) a XIV. század végéig tartott (az OklSz.-ban a *horh*-ra az utolsó adat 1367-ből való). Ez után az idő után, talán azért, mert az eredeti *rx*-ból *rh* fejlődött, megkezdődött a mássalhangzócsoporthoz különböző feloldási módja. Hogy az *irha* esetében szóvégi helyzetben *a* fejlődött, és nem *e*, mint a *terh-e*, *Örh-e* esetében, az nem lehet komoly probléma. Az *i*-*a* típusú szavaink száma olyan nagy (*bika*, *csizma*, *iga*, *ikra*, *iszap*, *kila*, *kita*, *lila*, *szilva*, *villa* stb. stb.), hogy ez az ejtéskönnyítő *a* akár *e* szavak analógiájára is kialakulhatott. Különben magam Moórral ellentétben még abban sem vagyok egészen biztos, hogy a velaris *ȝ* nem élt-e még a XIV–XV. század határán.¹

6. Moór konklúziója szerint az *irha* a kétes eredetű szavak csoportjából a biztosan szláv eredetűek közé osztandó be. Ugyanoda sorolandó a munkámban nem is szereplő *zemes* is. A közelebbi vizsgálat kiderítette, hogy az *irhá*-t ki kell ugyan venni a kétes eredetűek sorából, de nem a biztosan szláv eredetűek, hanem a biztosan nem szlávok közé kell áttenni. A *zemes* pedig továbbra is jogosan hiányzik a szláv eredetű szavaink sorából, még a kétesek² közül is.²

KNIEZSA ISTVÁN

Kísérletek etimológiai képletek felállítására

1. ALAN S. C. ROSS angol nyelvésznek, a birminghami egyetem professzorának 1958-ban könyve jelent meg „Etymology: With Especial Reference to English” címmel (London. 169 lap; 2. lenyomat: 1962.). A szerző első sorban az egyetemi hallgatók szükségletének kielégítésére szánta munkáját. Az I. fejezet (15–69) az etimológiai gondolkodásmódba vezeti be az olvasót, és megismerteti 23 fontosabb etimológiai kézikönyvvel. Ezek sorában ott van az EtSz. is, melyből Ross a *boroszlán* szócikket közli eredeti szövegében és angol fordításban. (Ross a húszas évek vége felé a budapesti Eötvös-kollégium vendége volt!) A könyv II. fejezete (70–140) az összehasonlító és történeti nyelvtudománynak azokat az elemeit tartalmazza, amelyek az angol szavak etimologizálásához nélkülözhetetlenek. A III. fejezet (141–64) angol etimológiai magyarázatokat mutat be 42 szócikkben. A kötetet a kevésbé ismert műszavak rövid glosszáriuma (165–9) zárja le.

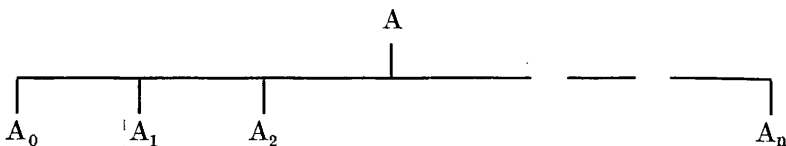
¹ A *zemes*-ről (Heltainál *zemes*!) KISS LAJOS (MNY. LVI, 370) bizonyította be, hogy Európában nem keletről származik, hanem nyugatról. Itt sincs semmi okunk szláv közvetítést feltételezni. Már kronológiai okokból sem. A helyzet ugyanis az, hogy a szó a német után (1420.) először a magyarban bukkan föl (1488.), míg a csehben valamivel később, a XV. század legvégén, a lengyelben pedig a XVI. században jelentkezik. Az is tévedés, hogy a *zem-e-s* az *e*-je miatt nem vethető össze a német *Sām-i-sch* -i-jével. Hiszen itt van a *rén-e-s* a német *Rein-i-sch* helyén. Mind a kettő bizonyára még a magyar *i* > *ě* változás előtt került át.

² Itt jegyzem meg, hogy BEKE járulékhang-anyagában a fent tárgyalt három kategórián kívül (az átadó nyelv szóvégi magánhangzójának a hanghelyettesítése, a magyar birtokos személyrag és a magyar ejtéskönnyítő hang) van még egy kategória, amely számomra egyelőre nem világos: *doh* ~ *doha*, *méh* ~ *méhe*, *keh* ~ *kehe*, *pemet* ~ *pemete*, *pípere* < latin *piper*, *rizs* ~ *rizsa*, *koh* ~ *kohó*, *sallang* ~ *sallangó* stb. (vö. BEKE: Nyr. LVIII, 78). Remélhetőleg ennek is mihamar előkerül a magyarázata.

Ross etimológiai koncepciója a hagyományos nyelvtudomány eredményeire épül. Azt lehetne ebből gondolni, hogy módszertani szempontból az ő könyve is teljes egészében azokhoz a korábbi etimológiai alapvetésekhez csatlakozik, amelyek H. HIRT, W. W. SKEAT, V. PISANI és mások nevéhez fűződnek. Ez azonban nincs így. Ross könyvének ugyanis van néhány olyan lapja (36–40), amelyen matematikai képleteknek látszó és etimológiai munkákban még senkitől sem alkalmazott formulák találhatók. E formulákkal Ross az etimológiai megoldások főbb szerkezeti típusait kívánta szemléletesen ábrázolni. — Ross újszerű eljárásával annál is inkább érdemes közelebbről megismerkednünk, mert az utóbbi években a nemzetközi szakirodalomban többen hozzászóltak, sőt továbbfejlesztésére is készültek javaslatok, tehát Ross — bizonyos értelemben — iskolát teremtett.

2. Rossz szimbolikus rendszerében az egyenlőségjel a szabályos rokon nyelvi egyezésnek (pl. spanyol *amar* = olasz *amare*), a kettőspont pedig a szavak rokoni viszonyának a jele (pl. spanyol *amar*: olasz *amore*). A nyíl-hegy — a hagyománynak megfelelően — a leszármazást, folytatást jelöli (pl. latin *amāre* > spanyol *amar*).

Kíváncsiak vagyunk az A_0 nyelv x_0 szavának etimológiájára. Az A_0 , akárcsak az $A_1, A_2, \dots, A_n$, az A alapnyelv folytatása, leánynyelve. Grafikusan ábrázolva:

Ross két esetet különböztet meg:

I. Az $A_0 x_0$ jövevényszó, és pedig a B nyelv y szavának átvétele. A B nyelv azonos vagy nem azonos az $A_1, A_2, \dots, A_n$ csoport valamelyik tagjával. Az $A_0 x_0$ szükséges és elégséges etimológiáját a következő állítás tartalmazza: $A_0 x_0$ [$'z_0$ ']; By [$'\zeta$ '] átvétele, ahol z_0 az $A_0 x_0$ jelentése, ζ pedig By jelentése. Ha a jelentés megadása fölösleges, z_0 és ζ el is maradhat; ezért van a képletben mindkettő szögletes zárójelben. Példa: angol *coach*; magyar *kocsi* 'ua.' átvétele.

II. Az A_0x_0 nem jövevénytípus. Ez esetben az A_0x_0 szükséges és elégséges etimológiáját azoknak az állításoknak valamelyike adja, melyeknek tipikus példái az alábbiak:

1. A_0x_0 [' z_0 '] $< Ax$ ($> A_1x_1$ [' z_1 '] A_2x_2 [' z_2 '] ... A_mx_m [' z_m ']), ahol x az A alapnyelvnek az a szava, amelyből A_0x_0 származik; $A_1, A_2, \dots, A_m$ az $n + 1$ tagú A nyelvcsalád néhány képviselője; $x_1, x_2, \dots, x_m$ az Ax folytatásai ezekben a nyelvekben; $z_1, z_2, \dots, z_m$ e szavak jelentése. — Szemléltetésül Ross az indoeurópai örökségből származó angol *wolf* 'farkas' etimológiáját vázolja fel, bemutatva nagyszámú rokon nyelvi megfelelőit is.

2. $A_0x_0[z'_0] = A_1x_1[z'_1] \vee A_1x_2[z'_2] \vee \dots \vee A_mx_m[z'_m]$. Ez a képlet főleg olyan nyelvcsaládok etimológiai vizsgálataiban használatos, amelyekben az alapnyelvi alakok rekonstruálása bizonytalan, a rokon nyelvi szavak egyezése azonban nem. Példaként Ross a finnugor nyelvekre hivatkozik, és azokat a '3' jelentésű, egymással egyező számneveket sorolja fel, amelyek közé a magyar *három* is tartozik.

3. $A_0 x_0 ['z_0'] : A\bar{x} (> A_{i_1} \bar{x}_{i_1} ['\bar{z}_{i_1}'] A_{i_2} \bar{x}_{i_2} ['\bar{z}_{i_2}'] \dots A_{i_m} \bar{x}_{i_m} ['\bar{z}_{i_m}']]$, ahol $A\bar{x}$ etimológiailag rokon az A_0 nyelv x_0 szavával, az x_{ij} pedig az $A\bar{x}$ tipikus folytatója. — Ez a fajta állítás Ross szerint eléggé ritka. Példaként az ősgermán *traxani-val rokon óangol *teagor* 'könny' szót etimologizálja.

4. $A_0 x_0 ['z_0'] : A_{i_1} \bar{x}_{i_1} ['\bar{z}_{i_1}'] A_{i_2} \bar{x}_{i_2} ['\bar{z}_{i_2}'] \dots A_{i_m} \bar{x}_{i_m} ['\bar{z}_{i_m}']$. Az indoeurópai etimológiában nem szokásos. Ross példája a következő: magyar *egy*: finn *ensi* 'első'.

5. $A_0 x_0 ['z_0'] < Ax (> A_{i_1} x_{i_1} ['z_{i_1}'] A_{i_2} x_{i_2} ['z_{i_2}'] \dots A_{i_m} x_{i_m} ['z_{i_m}']) : A\bar{x} (> > A_{k_1} \bar{x}_{k_1} ['\bar{z}_{k_1}'] A_{k_2} \bar{x}_{k_2} ['\bar{z}_{k_2}'] \dots A_{k_\mu} \bar{x}_{k_\mu} ['\bar{z}_{k_\mu}']]$, ahol az $A_{k_1}, A_{k_2}, \dots A_{k_\mu}$ az A nyelvcsaládjából kiválasztott μ számú tag, és a k sorozat vagy egybeesik, vagy pedig nem esik egybe az i sorozattal. — A képlet szemléltetésére Ross az angol *tough* 'szívós, kemény' etimológiáját idézi; arra az ősgermán *tanxu-ra vezeti vissza, mely az ősgermán *tangu-val rokon.

Képleteinek kiegészítéseképpen Ross két dolgot hangsúlyoz: a) Nem minden szónak van etimológiai magyarázata; így az angolban többek között a *girl*-nek, a magyarban pedig a szókincs jelentős részének nincs. b) A szavaknak ritkán van csupán egyetlen egy jelentésük, noha a képletekből — mivel azok e tekintetben a szavak jelentésével nem sokat törődő általános etimológiai gyakorlatot tükrözik — erre lehetne következtetni.

3. V. N. TOPOROV moszkvai szlavista (Вопросы языкознания IX [1960.], 3. sz. 55) bírálja Ross módszerét, és kétségbe vonja a II. 1. képlet szigorú voltát, minthogy számos fogalom nincs benne tisztázva. Jelentéktelennek tartja e formula operatív szerepét. Véleménye szerint ez a képlet nem más, mint az etimológia újgrammatikus felfogásmódjának a modellálása. Számos olyan jelenséget hagy figyelmen kívül, amely hatással lehet a szó etimológiájára; ilyen például a szövegyülés (kontamináció), szinonimia, népetimológia (paronimikus attrakció), homonimikus ütközés stb. TOPOROV úgy véli, hogy egy korszerű és strukturális etimológiai modellnek: a) számításba kell vennie a mezőnek¹ azokat a strukturális törvényeit, amelyek a kérdéses x_0 szót a mezőbe kapcsolják; b) rá kell mutatnia azokra a keletkezési és fejlődési szabályszerűségekre, amelyek a szó életét meghatározták; c) meg kell állapítania x belső rendszerszerű kapcsolatait az A nyelvben. Ez esetben az etimológia valódiságának kritériuma nem korlátozódna azoknak a szavaknak a sorsára, melyek az Ax folytatói az A leánynyelveiben, hanem kibővülne a szónak az adott feltételek között leírt „röppályájával” (траектория). A képlet konkretizálását mozdítaná elő az etimologizáló tudós és az etimologizált szó néhány egyedi sajátosságának a számbavétele is.

4. ERIC P. HAMP chicagói egyetemi tanár Ross könyvének a bírálata során (Word XVII [1961.], 91—103) behatóan tárgyalja az etimológiai képleteket (i. m. 98—103). TOPOROVtól eltérően nem csupán elméleti értékű megjegyzéseket, hanem gyakorlati javaslatokat is tesz a formulák tökéletesítése érdekében. Véleménye szerint Ross könyvének az a része, amelyben a képletekről van szó, a szakemberek számára a legérdekesebb, a be nem avatottak részére viszont a legolvaszthatatlanabb lehet. E képletek nem arra valók, hogy

¹ A morfo-szemantikai mezőt P. GUIRAUD — hivatkozva egy korábbi tanulmányára (Bull. Soc. Ling. de Paris LII [1956.], 265—88) — így határozta meg: „J'ai proposé d'appeler *champs morpho-sémantiques* le complexe de relations de formes et de sens formé par un ensemble de mots” (La sémantique. Paris, 1959. 82). A francia *chat* 'macska' morfo-szemantikai mezeje GUIRAUD szerint (i. h. 286) mintegy 2000 szót foglal magában.

segítségükkel megoldjuk egy korábban ismeretlen eredetű szó etimológiáját ahhoz hasonlóan, ahogyan feleleteket kaphatunk egy algebrai egyenletből vagy a kémiai átalakulások egyenleteiből; ezek inkább csak „ex postfacto” megfogalmazásai azoknak a bizonyítékoknak, amelyeken valamely nyelvrokonság nyugszik.

Ross szimbolikus rendszerét HAMP csak annyiban módosítja, hogy a jövevényszavak képletébe a nyíl jelét vezeti be, az összeadási jelt pedig 'kombinációs szabályok, szintaxis' értelemben használja fel. HAMP képletei a következők: (1) $A_0x_0['z_0'] \leftarrow B\xi['\zeta']$. Lényegében egyezik Ross I. képletével, amely a jövevényszavak etimológiáját tartalmazza. Az átvett szó jele Rossnál y , HAMPnél pedig ξ . — (2) $A_0x_0 = A_1x_1 \dots$ Ross II. 2. képletének egyszerűsített változata. HAMP nem ért egyet Rossnak azzal a nézetével, hogy e képlet főleg olyan nyelvcsaládokra vonatkozóan használható, amelyekben az alapnyelvi alakok rekonstruálása bizonytalan, a rokon nyelvi szavak egyezése azonban nem. HAMP szerint mindenütt ez a formula az alapja a megfelelési szabályoknak és a kikövetkeztetett, csillagos alakoknak. Ebből a képletből származik Ross II. 1. képlete is, melyet HAMP rövidített alakban vesz át: (2a) $A_0x_0 < A^*x \dots$

Ha a csatlakozó morféma jele y , az érvénytelenítésé, eltávolításáé pedig a kivonás jele, akkor Ross II. 4. képletét a következőképpen lehet átírni: (3) $A_0x_0 = A_1(xy)_1 - y_1 \dots$ Például: angol *eight* '8' = albán *tetë* - *-te*.

A (3) képletnek a következő néhány állítás az alapja: (3.1) $A_1(xy)_1 = A_2(xy)_2 \dots$ Például: albán *tetë* '8' = védikus ind *aṣṭi*- '80'. — (3.2) $A_1(xy)_1 < A^*(xy) \dots$ Példaként HAMP az albán *tetë*-t vezeti le indoeurópai előzményéből. — A (3) képletben szereplő $*y$ protoaffixum igazolására való képletet HAMP nem készítette el ugyan, de fejtegetéseivel és példáival jól körvonalazta: (3.3) $A_1(wy)_1 = A_2(wy)_2 \dots < A^*(wy)$. Példaként HAMP az albán *gjashitë* '6' és *nëndë* '9' számnevet etimologizálja.

A (2a) képletből kiindulva, és kivonva $*y$ -t és folytatóit a (3.2)-ből, a következő képlet nyerhető: (3a) $A_0x_0 < A^*(xy) - *y > A_1(xy)_1 - y_1 \dots$ Példaként HAMP az angol *eight* számnevet vezeti le az albán *tetë* indoeurópai előzményéből. HAMP (3a) képlete tulajdonképpen Ross II. 3. képletével egyértékű.

HAMP megállapítja, hogy Ross II. 5. képlete abban az esetben, amikor a k sorozat nem esik egybe az i sorozattal, azonos két saját képletének, a (2a)-nak és a (3)-nak a kombinációjával. Ilyenkor A' -t és A'' -t, azaz két olyan alapnyelvet lehet posztulálni, amelyek egymásnak közeli rokonai. Az A' viszonya az A'' -höz olyan, mint az A_0 -é az A_1 -hez.

HAMP rendszerében valamely etimológia az (1), (2) vagy (3) képlet alakját veheti fel. A genetikum rokonsággal kapcsolatos etimológiákra általában a (2) képlet alkalmazható; ezt egészíti ki az y fogalmának és a kivonásnak a bevezetése. Ross némelyik képlete tehát HAMP szerint fölösleges.

5. J. B. RUDNYÓKYJ winniepei szlavista professzor „Etymological Formula: With Especial Reference to Slavic” című (Winnipeg, 1962. Slavistica 44. sz.) tanulmányában a „gyakorló” etimológus szemszögéből vizsgálja a Rosstól kezdeményezett etimológiai képletek kérdését. Azt a véleményét fejezi ki, hogy egy etimológiai képletnek egyetemesnek kell lennie, azaz egyetlen állítással ki kell elégítenie minden nyelvet, minden lehetséges etimológiai megoldást. Nem csupán a nyelvész „axiomatikus gondolkodását” (KURYŁO-

wicz) kell tehát ábrázolnia, hanem munkaeszközt kell nyújtania az etimológus szellemi tevékenységéhez.

Egyeztetve Ross és HAMP képleteit azzal a tapasztalattal, amelyet az Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (Winnipeg, 1962—.) írása közben szerzett, RUDNYČKYJ a következő egyetemes igényű, eredeti, jövevény- és idegen szavakra egyaránt alkalmazható képletet állítja fel:

$$Ax = \frac{CH[a + o + (a + o)d + s]}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n} < S.$$

A képletet így kell olvasni: Az A nyelv rendszerébe tartozó, meghatározott szemantikai tartalmú x szó etimológiája a köznévi (a) és tulajdonnévi (o) alakulatokat származékaikkal (d) és szemantikai szférájukkal (szinonimáikkal és pótlásukra javasolható egyenértékűikkel: s) együtt magában foglaló és a rokon nyelvek megfelelő szavaival ($A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n$) összevetett jelenkori (C) és történeti (H) anyagnak a forrással (S) való genetikai kapcsolatából (<) következik.

Képlete alkalmazására RUDNYČKYJ számos példát közöl. Különösen érdekesek azok az összeállításai, amelyek ugyanannak a szónak más-más kutatók által történt etimologizálását elemezve szemléletesen mutatnak rá a figyelembe vett tényezőkre. Az orosz *медведь* 'medve' szócikke például az egyes etimológiai szótárakban a következő szerkezetű:

1. GORJAJEV (1896.):

$$Ax = \frac{Ca + Cad + Ha}{A_1x_1 A_2x_2} < S.$$

2. PREOBRAŽENSKIJ (1910.):

$$Ax = \frac{Ca + Cad + Ha}{A_1x_1 A_2x_2 A_6x_6 A_7x_7 A_9x_9 A_{10}x_{10} A_{11}x_{11}} < S.$$

3. VASMER (1954.):

$$Ax = \frac{Ca + Cad + Ha}{A_1x_1 A_3x_3 A_5x_5 A_6x_6 A_7x_7 A_9x_9 A_{10}x_{10} A_{11}x_{11}} < S.$$

A *медведь* etimológiáját RUDNYČKYJ maga is kidolgozza, de szerkezeti képletet nem ad. A RUDNYČKYJ-féle etimológiai megoldás a következőket tartalmazza: a *медведь* népnyelvi és történeti adatolása; megfelelői az ukránban, fehéroroszbán, bolgárban, macedónban, szerb-horvátban, szlovénben, csehben, szlovákban, lengyelben, felső-szorbban, alsó-szorbban, kasubban; származékai; személynévi, csillagnévi, földrajzi névi alkalmazásai; szinonimái; részletező eredetmagyarázata indoeurópai alapon. A szómagyarázatot a legfontosabbnak tartott szakirodalomra való hivatkozás zárja le.

6. RUDNYČKYJ eredeti képlete a gyakorlati felhasználás során további finomításra és variánsokkal való bővítésre szorult. Megfigyeléseiről RUDNYČKYJ „Variants of the Etymological Formula: With Especial Reference to Slavic” című cikkében (Die Welt der Slaven VIII [1963.], 203—10) számol be. Megállapítja, hogy a képletbe foglalt tényezők egymásutánja attól függően változhatnak, mire helyezik az egyes szerzők a hangsúlyt, és milyen sajátos mód-

szert követnek anyaguk bemutatásában. Kiváltképpen figyelmet érdemel az etimológiai modell két alapvető részének, és pedig a köznévi és tulajdonnévi anyagnak, illetőleg a szó forrásának az elhelyezkedése. RUDNYÓKYJ eredeti képletében — melyet a továbbiakban fővariánsnak nevez — a szó forrása a köz- és tulajdonnévi anyag után következik. A régebbi szláv etimológusok, így MIKLOSICH, BERNEKER és TRAUTMANN úgy jártak el, hogy szócikkeiket rekonstruált összsláv (balti-szláv) alakokkal kezdték, a megfelelő szláv (és balti) adatok felsorolásával folytatták, és a forrás magyarázatával fejezték be. Az etimológiai képlet „forrás” (S) eleme tehát tulajdonképpen kettéhasadt: egyik fele az etimológia elejére, másik fele pedig a végére került:

$$*S > \frac{CH[a + o + (a + o)s]}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n} < S.$$

E képletváltozatot RUDNYÓKYJ — a „forrás” körülzáró szerepe alapján — keretes variánsnak (frame-variant) nevezi. Az újabb etimológiai irodalomban A. JÓHANNESSEN izlandi etimológiai szótára jellemezhető ezzel a keretes képletvariánssal. J. POKORNY indogermán etimológiai szótára viszont a következő képletváltozat szerint van szerkesztve:

$$S < \frac{HC[a + o + (a + o)d + s]}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n}$$

Ez utóbbi modellnek RUDNYÓKYJ a „marginális képletvariáns” nevet adja.

RUDNYÓKYJ tehát az etimológiai képletnek három variánsát különbözteti meg: 1. fővariáns; 2. keretes variáns; 3. marginális variáns.

Szerinte a fővariánsnak magának is lehetnek azonban további variánsai, úgynevezett alvariánsai. A következő alvariánsokkal foglalkozik:

a)

$$Ax = \frac{CHa}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n} + CH[(a + o)d + s] < S.$$

Ez a szerkezeti sémája az orosz *медведь* fentebb ismertetett, RUDNYÓKYJ-féle etimológiai megoldásának. Általában ezt a modellt követi RUDNYÓKYJ a közszavak etimologizálásakor ukrán etimológiai szótárában is.

b)

$$Ax = s + \frac{CH[a + o(a + o)d]}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n} < S.$$

Példaképpen RUDNYÓKYJ a lengyel *jawor* 'jávör, juhar' etimológiáját közli. A magyarázatnak az a szerkezeti sajátossága, hogy az elején két szinonima — *klen* és *platan* — áll.

c)

$$Ax = \frac{CHo}{A_1x_1 A_2x_2 \dots A_nx_n} + CH[(\epsilon + \epsilon)\epsilon + \epsilon] < S.$$

Ez az onomasztikai alvariánsnak nevezhető modell tulajdonnevek etimológiai vizsgálatakor használható. Alkalmazza RUDNYÓKYJ is szótárában.

RUDNYÓKYJ a fentiekén kívül még számos más képletvariánst is lehetségesnek tart. Véleménye szerint a megfelelő formula kiválasztásakor az etimológus kutatási módszerén és érdeklődési körén kívül a rendelkezésre álló nyelvi anyag is fontos körülmény.

7. Áttekintve az etimológiai képletek felállítására irányuló eddigi erőfeszítéseket, mindenekelőtt azt kell kijelentenünk, hogy a korunk tudományoságában egyre jobban terjedő matematikai szemléletnek és kifejezési formáknak (l. FODOR: NyK. LXV, 297—339) az etimológiában való jelentkezését nem lehet fölényes kézlegyintéssel elintézhetőnek venni, és eredetieskedésnek, öncélú modernkedésnek bélyegezni. Ezeknek a képleteknek máris mutatkozik bizonyos hasznuk, hiszen segítségükkel megkezdhető a különféle etimológiai megoldások strukturális tipológiája. Erre a célra a ROSS—HAMP-féle képletek látszanak a legalkalmasabbaknak. RUDNYÓKYJ képletei főleg etimológiai szótárak készítőinek tehetnek szolgálatot azáltal, hogy fontos tényezők kötelező számbavételére figyelmeztetik őket. Valamennyi képlet használatakor ügyelni kell azonban arra, hogy e képletekben nem szerepel a *m i n ő s é g*-faktor: nem tükröződik bennük sem az egyes tényezők (jelenkori és történeti adatok, származékok, tulajdonnévi alkalmazás stb.) kiaknázásának teljes értékű vagy fogyatékos volta, sem pedig az etimológus képzettségi és tapasztaltsági foka. A RUDNYÓKYJ-féle képlet *d* (= származékok) eleme szempontjából például egyre megy, hogy valamely szócikkben több lapot töltenek-e be a származékok és összetételek (l. az EtSz. *galamb* szócikkét!), vagy pedig csak mutatóba van megadva egy-kettő. Az etimológiai értékéről nem ítéltetünk mechanikusan szerkezeti képletük egyszerűsége vagy bonyolultsága alapján. Az orosz *медведь* etimológiáját például — mint fentebb láttuk — RUDNYÓKYJ dolgozta ki a legterebélyesebb képlet szerint. Ez azonban csupán azt jelenti, hogy szócikkének dokumentációs és összehasonlító részébe ő iktatta be a legtöbb tényezőt; tulajdonképpen eredetmagyarázata — és egy etimológiának mégiscsak ez a lényege! — nem ad semmi újat VASMER szócikkéhez képest. A *медведь* legmegbízhatóbb származtatását tehát továbbra is annál a VASMERNÁL kell keresni, akinél ideálisabb felkészültsége még senki-nek sem volt ahhoz, hogy orosz etimológiai szótárt írjon. Egy-egy képlet mindössze az etimológiai magyarázatba beépített *n y e r s a n y a g o t* tünteti fel, és nem tudja elbírálni az etimológus intellektuális teljesítményét, tudásának sokrétűségét és érettségét, képzelőerejének gazdagságát, kritikai érzékének biztosságát stb., pedig a jó etimológia legfőbb záloga az effajta erényekkel rendelkező, széles látókörű *k u t a t ó* maga.

Nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy az etimológiai képletek alkalmazásának összes eddigi példáiban csupán ősi örökségből származó szóval és jövevénytiszóval találkozhattunk. Nyilvánvaló, hogy a képleteknek ki kell terjeszkedniük azokra a sajátos problematikájú szavakra is, amelyek valamely nyelv külön életében, idegen hatás nélkül keletkeztek. Gondoljunk például a hangutánzó, hangulatfestő szavakra vagy azoknak a nyelveknek hangrendi átcsapással keletkezett szavaira, amelyekben magánhangzó-harmónia van.

Meg kell még oldani azt a problémát is, hogyan tükröztethető a képletekben az egyes megfigyelt kísérletek valószínűségének nagysága. Vitatott és bizonytalan etimológiájú szavak minden nyelvben vannak, az egyikben — például az olaszban — kevesebb, a másikban — például a magyarban — több. A SzófSz. számos szócikkének szerves alkotórésze a *valószínűleg, esetle*

talán, alkalmasint, aligha, nem meggyőző, elfogadhatatlan, nem teljesen kielégítő és más hasonló kifejezés. Az ilyen etimológiai magyarázatok szerkezeti képzetéből nem maradhat ki a bizonytalansági együtttható.

8. Sem Ross, az etimológiai képlet eszméjének világra hozója, sem pedig a képletek tökéletesítésén fáradozó többi kutató nem esett bele abba a hibába, amely az új tudományos irányzatok és eljárások jelentőségének túlbecsülésében szokott megnyilvánulni. Szellemes próbálkozásait figyelemmel kell kísérnünk.

KISS LAJOS

A szótévesztés lélektanáról

1. Hogy ilyen, nyelvészeti szaklapban meglehetősen szokatlan témával állok a Magyar Nyelv olvasói elé, annak két oka van. Az egyik az, hogy már hosszabb ideje nagy érdeklődéssel figyelem, hogyan bukkannak fel nyelvünkben a szótévesztésnek egyre újabb, egyre mehökkentőbb példái, s hogyan nyernek a korábban összetévesztett szavak nemegyszer szinte polgárjogot ebül szerzett jelentésükben. A másik ok az, hogy a Magyar Nyelvőr elmúlt évi 3. számában rendkívül érdekes, egyben azonban vitára ingerlő dolgozat jelent meg HERNÁDI SÁNDOR tollából „A hibázás lélektanáról” (Nyr. LXXXVII, 329—41). Mivel e két inger — legalábbis az én felfogásom szerint — egymást erősíti, nem tudtam ellenállni együttes hatásuknak: kénytelen voltam legalább vázlatosan kifejteni véleményemet erről a kérdés-csoportról. Így született meg ez a cikk.

2. Amikor a szótévesztés jelenségéről beszélek, korántsem járok érintetlen ösvényen. Hogy csak néhány nyelvész elődöt említsek: ZOLNAI GYULA a Magyarosan hasábjain „Félreértett szavak és szóösszezavarások” címen (IX, 1—8) foglalkozott e jelenséggel. Hasonlóképpen nagy figyelmet szentel a szótévesztésnek FERENCZY Géza „A fogalmazás néhány kérdése” című alapos tanulmányában (Nyelv. 2 360—3). Többször foglalkozott a szavak vagy szólások összetévesztése útján keletkezett nyelvi vétségekkel LŐRINCZE LAJOS is, például „Össze ne tévessze!” (Nyműv. 181—6), „Még egyszer: össze ne tévessze!” (i. m. 187—91), „Seperjünk a magunk portája előtt!” (Édes anyanyelvünk 397—8), „Ne törjünk pálcát mellette!” (i. m. 404—5), „Össze ne tévesszel!” (i. m. 406—7), „Ezt se tévesszük össze!” (i. m. 410—1) stb. A szótévesztésről, szótévesztési hibákról tehát van szó bőven, e jelenségnek a lélektani hátterét azonban mindeddig nemigen vizsgálták kutatóink.

Úgy érzem, ez az a pont, ahol cikkem szorosan kapcsolódik HERNÁDI említett közleményéhez. Szerény dolgozatomnak már a címében is bevallott célja az, hogy segítségével a szótévesztésnek a lelki indítékaira próbáljak egy kissé rávilágítani, HERNÁDI pedig ezzel igen rokon, sőt szerintem részben egyező kérdés kifejtésére vállalkozott, midőn „A hibázás lélektanáról” kívánt szólni. Csakhogy ez a részleges témaegyeztés csupán látszat, s hogy az, annak megítélésem szerint az az oka, hogy HERNÁDI mind a *hibázás*, mind a *lélektan* szót szűkebben értelmezte a kelleténél. Az utóbbiról azért mondom ezt, mert a lélektani fejtegetéssel lényegében adós maradt a szerző, az előbbiről pedig azért, mert a *hibázás*-on érezhetőleg csak a helyesírási hibák elkövetését érti.

Nos, ezek után megpróbálom én is vázolni, hogy mit értek a hibázás lélektanán, s ezért a továbbiakban két szempontból is megvizsgálom ezt a kérdés-komplexust: egyrészt lélektan szempontból, másrészt a 'hibázás' fogalmának a tartalmát, illetőleg terjedelmét (vö. FOGARASI, Logika¹ 147—53) szempontjából.

3. Ha a nyelvi értelemben vett hibázásnak a lélektan indítékait vizsgáljuk, mindenekelőtt két kitűnő tudósra, RUDOLF MERINGERRE és RANSCHBURG PÁLRA az úttörő munkásságával kell megismerkednünk. MERINGER volt az első, aki a pszichiáter KARL MAYERRAL közösen írt, „Ver-sprechen und Verlesen” című munkájában (Stuttgart, 1895.) — bár még nem egészen világosan — kimondotta, hogy a nyelvbeli botlások, elszólások különféle fajtáit létrehozó okok között csaknem mindig ott lappang a szó-elemeknek egymással vagy a szomszédos szók elemeivel való hasonlatossága; és RANSCHBURG PÁLRA a nevéhez fűződik ennek a tételnek részletes kidolgozása és határozott megfogalmazása. A RANSCHBURG-féle gátlás lényege az, hogy ha valakinek egy több tagból álló betű-, szám- vagy egyéb sort kell megjegyeznie, könnyebben oldja meg feladatát helyesen, ha a tagok mind különbözőnek egymástól, mint ha a sor tagjai között azonos vagy hasonló betűjelek, számok stb. is vannak. RANSCHBURG számos művében megvilágította ezt a már 1902-ben hangoztatott tételét (Ähnlichkeit beim Lernen. 1905.; Az emberi elme I—II. 1923.; Die Lese- und Schreibstörungen des Kindesalters. 1928.; stb.), de a legnagyobb figyelmet talán „Az emberi tévedések törvényszerűségei” című, évszám nélkül, a könyvtári bejegyzésekből kideríthetőleg 1939-ben megjelent munkájában szentelte ennek a kérdésnek. Nagy nyelvi anyagon mutatta ki, hogy az elszólások, téves olvasások, elírások és sajtóhibák mindig valamilyen hasonlóság okozta zavarnak a szándéktan következményei, s még csoportosítani, tipizálni is tudja anyagát ilyen szempontból. Csoportosításában ilyenek olvashatók: sorrendi felcserélések, például *kristálytisza* helyett *tisztálykrista*; kontaminációk, például *orofánt* (*oroszlán* × *elefánt*); szóhelyettesítések, például *Schmerling* helyett *Schmetterling*; hangzók előreejtése hasonlósági gátlás alapján, például *Geschiedene Eheleute* helyett *Geschiehe-ne Eheleute*; az -r és az -l felcserélése, például *korreláció* helyett *kole-ráció*; stb. Nos, ha meggondoljuk, hogy a szótévesztésnek is alapfeltétele valamiféle — sőt minél nagyobb fokú — hangalaki vagy hangalaki és jelentésbeli azonosság, hasonlóság, azt hiszem, természetesnek találjuk, hogy ennek a jelenségnek is az elszólások, téves olvasások és egyéb nyelvbtlások között van a helye. Hogy elgondolásunk helyes, azt többek között egyrészt RANSCHBURG csoportosítása és példaanyaga is igazolja — gondoljunk csak a *Schmerling* > *Schmetterling* helyettesítésre, amely tulajdonképpen szótévesztés —, másrészt az a kísérletsorozat is, amelynek segítségével KOLLARITS JENŐ tanulmányozta a nyelvi botlások egyik fajtájának, az olvasásbeli tévedéseknek a törvényszerűségeit (erről is RANSCHBURG számol be idézett művének egy külön fejezetében). A KOLLARITS-féle, hosszú éveket tartó kísérletsorozat eredményei közül számunkra az a megfigyelés a legfontosabb, hogy a néma, tehát nem fennhangon való olvasás közben elkövetett nyelvi hibáknak túlnyomó része szótévesztési hiba. Vannak ezenkívül sor-, mondat-, nyelvtani, szótag- és betűhibák is, a szótévesztések azonban az összes elkövetett hibáknak a 88,2%-át adják. A fogalmazó írással együtt járó hibáknak a statisztikájában ez a százalékarány valamivel kisebb, de még így is igen nagy. Itt a hibák-

nak a 85,6%-a szótévesztés. S ami számunkra, a szótévesztés vizsgálói számára szintén igen fontos: „a hasonlatossági és részleges azonosság gátlás megjelenik az összes Kollarits által felsorolt hibaféleségnél” (RANSCHBURG i. m. 148). Így a homogén gátlás következtében lesz a német *Ankunft*-ből szótévesztés útján *Auskunft*, a *Sterbens*-ből *Strebens* stb.

Hogy a szótévesztés éppúgy valamilyen hasonlóság, részleges azonosság, zavaró analógia hatására következik be, mint a betűkihagyás, a hangcsere és bármilyen más nyelvbotlás vagy írászavar, azt általánosságban — azt hiszem — elfogadhatjuk. Ezzel kapcsolatban azonban okvetlenül szólnunk kell még egy igen fontos körülményről, arról, hogy a nyelvi hibázásnak két válfaja, két fő típusa van, s a kettő nem hozható közös nevezőre. Lássuk csak! Ha a *dolgozik* szót véletlenül így írom le: *dolgozig*, senki sem fog arra gondolni, hogy nem ismerem a *dolgozik* szónak helyes írásmódját, hanem mindenki látja, hogy pusztán figyelmetlenségből követtem el hibát: a leírandó betűsornak egyik már korábban előforduló eleme hibás asszociáció folytán elfoglalta egy vele rokon betűjelnek a helyét is. Ha elolvasom a hibásan leírt szót, minden valószínűség szerint magam is észreveszem az elírást. Vagy: Egy szaklap arról tudósít, hogy „december hetedikén, vasárnap a Pearl Harborban *horganyzó* hajókon szokás szerint késett az ébresztő” (Repülés 1960: 12. sz. 14). Aki e mondatot elolvassa, és észreveszi a hibát, először elképed, de azután hamar rájön, hogy egyszerű szótévesztéssel áll szemben. A cikkíró nyilván nem a kikötőben *horganyzó* (értsd: horgannyal, cinkkel bevonó) hajókról akart írni, hisz ez értelmetlenség volna, hanem az ott *horgonyzó*, azaz ott veszteglő hajókról. Nyilvánvaló, hogy a szöveg fogalmazója vagy esetleg a nyomdász, aki a mondatot kiszedte, szintén tudja, mi a különbség a *horgany* és a *horgony* között, csak nem figyelt eléggé, s a két nem túl gyakori szót ezért cserélte össze.

Ellenben vannak olyan nyelvi hibák is, amelyek nem csupán szellemi apparátusunk pillanatnyi rendellenes működésének köszönhetik létüket, hanem egyéb okok is közrejátszottak keletkezésükben. Ha például a 48-as honvédtábornoknak, *Desseuffy* Arisztidnek a nevét valaki *dezseffi* vagy pláne *deseffi* alakban ejti ki, akkor ennek a hibás kiejtésnek nem valami szellemi rövidzárlat az oka, hanem az, hogy az illető nem tudja, mi a hangértéke a régi magyar *ew* betűjének, az *s* betűnek stb., vagyis nem tudja, hogy e név helyes kiejtése: *dezsőfi*. És hogy a szótévesztés területéről is mondjunk egy példát — ha valaki azt írja, hogy „a palackelőkészítő gépek szerkezete igen *különféle* lehet” (l. Borgazdaság 1960. 2. sz. 37), akkor itt szintén nem véletlen szócseréről van szó, hanem minden valószínűség szerint arról, hogy a mondat fogalmazója nem érzi a különbséget az összetévesztett két szó között, nem tudja, hogy „más-más, egymástól eltérő, nem azonos” jelentése csak a *különböző*-nek lehet, a *különféle* szónak nem. Tehát hibázni kétféleképpen lehet: v é l e t l e n s é g b ő l, az agyközpont működésében beálló pillanatnyi zavar következtében — az ilyen úton keletkezett hibának a hiba voltával elkövetője is tisztában van — é s t u d a t l a n s á g b ő l, bizonyos ismeretanyag hiánya vagy hibás, hiányos elraktározása következtében. Ez utóbbi esetben a hiba a vétséget elkövető egyén egyidejű lelkiállapota szempontjából tulajdonképpen hibátlan cselekedet, hisz végbemenetele közben a szellemi apparátus kifogástalanul működött. „A hiba oka a pillanatnyi cselekvés körén kívül esik” (SOMOS LAJOS, Vizsgálatok a helyesírás és írászavarok köréből. Eger, 1933. 9), s ezt az okot megszüntetni csak felvilágosítással lehet.

4. Azok a kutatók, akik a nyelvi hibázás okaival foglalkoztak vagy foglalkoznak, természetesen szintén érzik, szintén látják ezt a különbséget. Látják a pszichológusok, akik az emberi lélek rejtelseinek kutatása közben kerülnek szembe ezzel a kérdéssel, mint például SIGMUND FREUD, RANSCHBURG PÁL vagy FRIEDRICH KAINZ, és látják azok a kutatók is, akik pedagógiai oldalról közelednek hozzá, mint például SOMOS LAJOS, TÖRÖK GÁBOR vagy HERNÁDI SÁNDOR. Ne tévesszen meg senkit, hogy ennyire különböző neveket állítok egymás mellé e tétel igazolására. Azért teszem ezt, hogy megmutassam: itt nyilvánvalóan, kétségbevonhatatlanul elkülönül egymástól a hibázásnak az említett két fő típusa, s ezt a lelkiismeretes kutatónak, bármilyen oldalról foglalkozik is e kérdéssel, bármilyen koncepció érvényesítésén fáradozik is, fel kell és el kell ismernie. FREUD „A mindennapi élet pszichopatológiája” című, először 1904-ben megjelent, híres, sőt hírhedt munkájában a pszichoanalízis általa kifejlesztett módszereivel vizsgálja egyebek között az olyanféle nyelvi hibákat is, amilyen az elszólás, a félreolvasás és az elírás.¹ Kellő pszichológiai ismeretek híján nem érzem magam hivatottnak arra, hogy akár erről a műről, akár FREUD életművéről marxista szemléletű értékelő bírálatot mondjak — erre vonatkozólag talán elég, ha F. V. BASSZIN szovjet-professzornak „A neofreudizmus kritikája” című, 1960-ban Budapesten tartott előadására hívom fel az érdeklődők figyelmét (Magyar Pszichológiai Szemle XVIII, 3—25) —, éppen ezért annak a néhány mondatnak az idézésére szorítkozom, amelyben FREUD — minden mélylélektantól függetlenül — a pszichikus tévcesekekmenyeket jellemzi a bennünket érdeklő szempontból. Ezt írja (A mindennapi élet pszichopatológiája. Bp., 1958. 278): „pillanatnyi, múló zavar jellegét kell magán hordoznia. Feltétlenül szükséges, hogy ugyanazt a cselekvést előzőleg pontosabban végeztük legyen el, vagy pedig mindenkor fel kell tételeznünk önmagunkról, hogy pontosabban el tudjuk végezni. Ha helyreigazítanak bennünket, azonnal fel kell ismernünk a helyesbítés jogosságát és saját pszichikus folyamatunk téves voltát”.² Ebből nyilvánvaló, hogy FREUD világosan látja: a pszichoanalitikus vizsgálati módszerek alkalmazásával már eleve csak a véletlenségből elkövetett hibák, a pszichikus tévcesekekmenyek esetében lehet kísérletezni. A tudatlanság okozta botlások éppen ezért tökéletesen kívül esnek az ő vizsgálati körén. Művének az általa tévedéseknek nevezett emlékezetcsalódásokról szóló fejezetében rá is mutat a két pólus ellentétére, amikor kimondja: „az emlékezetcsalódás ellentéte a tudatlanság (nem-tudás)” (i. m. 252). Ebben a pszichoanalízissel való minden szembenállásunk ellenére is egyetérthetünk FREUDDAL.

A nyelvi hibázásnak — s ezen belül a szótévesztésnek is — ezt a két-féle indítékát világosan megkülönbözteti egymástól RANSCHBURG is említett munkájában, midőn az íráshibával és a sajtóhibával a felfogásbeli tévedést állítja szembe, s midőn az utóbbiról, a tudatlanságból eredő tévcesekekmenyről ezt írja: „Tévedni emberi dolog. Ám ez nem lehet engedély már felismert

¹ Hogy ezen az úton hogyan lehet közelíteni egy-egy szótévesztéshez, arra szemléltetésül legalább jegyzetben bemutatok egy példát, nem is FREUDTÓL, hanem KAINZ „Psychologie der Sprache” című hatalmas művének negyedik kötetéből (Stuttgart, 1956. 481—2). Valaki egy általa kevésre tartott ifjú filozófusról ezt akarja mondani: „Er hat über Nietzsche ... *dissertiert*”, ehelyett azonban véletlenül ezt mondja: „Er hat über Nietzsche ... *dilettiert*”. KAINZ szerint e szótévesztés útján akaratlanul is napvilágra került a szólnak az illető filozófusról alkotott rossz véleménye.

² Az én kiemelésem. — G. L.

tévedések oktani tisztázásának s így lehetőleg gyökerükben való gyógyításának elmulasztására.” (187.) Hasonló álláspontot képvisel KANZ is előbb már idézett műve IV. kötetének a nyelvi tévcesepleményekről („Sprachliche Fehlleistungen”) szóló részében. Mindenekelőtt kizárja vizsgálatai köréből a patológikus eseteket — ezek természetesen bennünket sem érdekelnek —, majd H. WEIMERnek „Psychologie der Fehler” (1925.) és az F. PANSE—G. KANDLER—A. LEISCHNER szerzőhármának „Klinische und sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Agrammatismus” című (1952.) munkájára hivatkozva a következő szavakkal hártja el magától a tudatlanság szülte nyelvi hibákkal való foglalkozást (394): „Wir betrachten ferner an dieser Stelle nur solche Fehlleistungen, die auf dem Mutterboden voller Sprachkenntnis möglich sind, die sich einstellen, obgleich der im Sinne dieser Missgriffe Entgleisende das Sprachmaterial zulänglich beherrscht. Damit ist eine weitere Gruppe von Erscheinungen ausgeschlossen, nämlich die der Sprachfehler im eigentlichen Sinn, wo nicht etwas richtig Intendiertes misslingt, sondern das Richtige von vornherein nicht erstrebt wurde, aus Gründe mangelnder Sprachvertrautheit gar nicht intendiert werden konnte. Wir klammern also die ganze Gruppe derjenigen Fehler ein, die auf Bildungsmängeln, unzulänglicher Sprachbeherrschung und geistiger Unreife beruhen.” És — mint már mondtuk — így vélekednek a többiek is. SOMOS szerint „vannak olyan íráshibák, melyeknél egy pillanatig sem gondolhatunk arra, hogy a növendék ismerete hiányos, vagy ingadozó volna” (i. m. 8), és vannak olyanok, amelyekről „majdnem teljes bizonyossággal hihetjük, hogy ezeket így is akarták írni” (uo.). TÖRÖK GÁBORNak (Nyr. LXXXII, 333) az a véleménye, hogy a helyesírási hibák egy része lélektani indítékokra vezethető vissza — ezek „nem, vagy nem főképpen a helyesírási ismeretek hiányából erednek” —, más részüknek ismeretbeli hiányosság az oka. HERNÁDI idézett cikkében ezt a különbségtevést nem találjuk ugyan meg, de az a tény, hogy csak a minduntalan előforduló, úgynevezett „típushibák”-kal foglalkozik a szerző, mégpedig preventív cézzal, nyilvánvalóvá teszi, hogy ő is világosan látja a két fő hibatípus között a különbséget.

5. Abban tehát, hogy hibázni kétféleképpen: véletlenül vagy tudatlanságból lehet, mindenki egyetért. Az azonban, hogy e két hibatípust külön-külön vagy együttesen érdemes-e vizsgálni, még korántsem eldöntött tény. Az idézett pszichológusok — mint részben már az eddigiekből kitűnt — csak a „tévceseplemények”-et (Fehlleistungen) tekintik vizsgálatuk tárgyának, azok viszont, akik pedagógiai céloktól vezérelve foglalkoznak a nyelvi vétségekkel, jobbra csak a hibáknak az ismeretek elégtelen voltából fakadó típusát veszik bonckés alá. Mint láttuk, így tett HERNÁDI is. Szerintem a nyelvész számára önmagában egyik vizsgálati mód sem megfelelő, illetőleg egyik sem elegendő. Ahhoz, hogy a nyelvi botlások különféle fajtáit — köztük a szótévesztést is — a maguk bonyolultságában, a maguk teljességében megismerhessük és elemezhesük, mindenekelőtt arra van szükség, hogy a véletlen folytán keletkezett, valamint az ismerethiányból fakadó hibákat egymás mellett, együttesen tanulmányozzuk. Annál is inkább fontosnak tartom ezt az együttes vizsgálatot, mert a két hibatípus között — mint már SOMOS (i. m. 9) is észrevette — nem lehet éles határvonalat húzni. Gondoljuk csak el: Vajon az a diák, aki a *kiálltota* igealak helyett *kiálltota* alakot ír dolgozatában, ugyanolyan elbírálat érdemlő hibát követett el, mint aki például a *bensőséges* szót két *n*-nel írta? Nézetem szerint az első hiba a tudatlanságnak olyan

iskolapéldája, hogy azt semmi se mentheti, az utóbbit azonban legalábbis részben annak „köszönheti” elkövetője, hogy megtévesztette őt a *bennfentes* — *bennlakó* — *bennszülött* analogikus sor, s ezeknek zavaró hatására írt *bensőséges* helyett *bennsőséges*-t (az utóbbi példát HERNÁDI idézett közleményéből vettem: Nyr. LXXXVII, 331). Vagy pedig — hogy megint említsek példát a szótévesztés köréből is — ha valaki kellő nyelvi műveltség hiányában állandóan fölcseréli egymással a hasonló hangalakú, de teljesen eltérő jelentésű *rezsím*-et és a *rezi*-t (például: a Horthy-*rezsiben* történt), vagy a *gladiátor*-t és a *radiátor*-t (például: megjavították a *gladiátort*), vajon ugyanolyan vétséget követ el, mint akit — talán csak egyetlen egyszer, talán többször is — megtévesztett a meglehetősen ritka *tartam* és a sokkal gyakoribb *tartalom* szó közti nagy hasonlóság, s ezért ahelyett, hogy a kiállítás *tartamá*-ról (értsd: időbeli határaitól) szólt volna, így írt: „A kiállítás *tartalma* alatt a »Gamma« bemutatót tartott legújabb gyártmányú mikroszkópjaiából” (Pécsi Műszaki Szemle 1959: 3. sz. 26)? Alig hinném erről az utóbbi két példáról is, hogy közös nevezőre lehet őket hozni. A *rezi* és a *rezsím* fölcserélése nyilván tudatlanságból fakad, a *tartam* szónak a *tartalom*-mal való, esetleg csak véletlen helyettesítés ellenben bizonyos fokig a két szó közti nagy hangalaki és jelentésbeli hasonlóságnak, valamint a *tartam* meglehetősen ritka előfordulásának a következménye; amolyan átmeneti eset a véletlenségből és a tudatlanságból származó hibák közt. Az efféle példák számát meg is sokszorozhatnám, de nem teszem. Az idevágó nyelvi anyag együttes tárgyalásának szükségességét — azt hiszem — fölösleges még tovább is bizonyítanom. Az e pontban elmondottakhoz legfeljebb azt fűzöm még hozzá kiegészítésül, hogy az általam ismert idevágó munkák közül egyben, SOMOS LAJOS idézett tanulmányában homályosan már szintén felsejlik az a vizsgálati szempont, amelynek fontosságát itt oly erősen hangsúlyozom. Igaz, hogy e munkának „A hibázás lélektana” című első részében (7–32) ugyanúgy csak helyesírási jellegű hibákról esik szó, mint például HERNÁDINál, de ugyanennek az értekezésnek a hibák alaki rendszeréről szóló második részében (58–61) már a szótévesztés kérdései is napirendre kerülnek, s a *ritmus* és a *rigmus*, a *hajlamos* és a *hajlandó* vagy a *mozzanat* és a *mozdulat* szavak felcserélődését ugyanolyan szempontból regisztrálja a szerző, mint az *árul*, *utolsó*, *tünik* stb. szavaknak az analógiás hatásra létrejött *árul*, *utolsó*, *tünik* alakokkal való helyettesítését. Véleményem szerint nem lehet kétséges, hogy nyelvészeti elemzés számára ez a vizsgálati mód a legmegfelelőbb.

6. Ezek után most már az volna a dolgunk, hogy ésszerű csoportosítással megpróbáljunk valamiféleképpen rendet teremteni az ide, a „hibázás” jelenségtartományába kíváncsozó nyelvi anyagban, illetőleg igyekezzünk kijelölni ebben az anyagban a szótévesztésnek a helyét. Talán mondanunk sem kell, hogy ennek a feladatnak egyelőre csak nagyon hézagosan, hozzávetőlegesen tehetünk eleget. Inkább csak arra vállalkozunk, hogy — részben az eddigi szakirodalom alapján — felsoroljunk néhány osztályozási szempontot, s rámutassunk arra, hogy e szempontok mennyiben alkalmasak a szótévesztés jelenségének a vizsgálatára.

A nyelvi hibázás körébe tartozó jelenségeket csoportosíthatjuk a s z á n d é k o s s á g f o k a szerint. Beszélhetünk a) véletlen eredetű hibákról, b) tudatlanságból elkövetett hibákról (ez utóbbiak lényegében elkövetőjük szándéka szerint születtek meg), valamint c) olyan h a t á r e s e t e k r ől, amelyeknek létrejöttében pillanatnyi indisz-

pozíciónak és bizonyos fokú ismerethiánynak egyaránt van vagy lehet szerepe. Arról, hogy a szótévesztés példái mindhárom altípusban megtalálhatók, korábban már esett szó.

Osztályozhatjuk a nyelvi hibákat *el terjed tség ü k, tá r s a d a l m i é r v é n y ü k* szerint is. A hibák egy része egyedi jellegű, egyénhez kötött — a véletlenül keletkezett hibáknak a túlnyomó része ilyen —, más, az előbbinél jóval kisebb része a nyelv fejlődése során társadalmi érvényre tett szert, s így a mai nyelvszemlélet szempontjából már nem is hiba, vagy legalábbis nem súlyos hiba. A német *Zauberin* „szabályos” alakja például *Zaubererin* lenne, ugyanúgy, ahogy a *Lehrer* nőnemű változata sem *Lehrin*, hanem *Lehrerin*. A nyelvszokás egy idő múlva mégis szentesítette a *Zauberin* formát, olyannyira, hogy ma már ez a szabályos alak (KAINZ i. m. 468). Hasonló a helyzet a mi *ildomos* szavunkkal is, amely eredetibb ’ravasz’ jelentését elveszítve, a hozzá hangalakjában nagyon hasonló *illedelmes* szónak a jelentését öltötte magára. Az *ildomos* szónak ’illedelmes’ értelemben való használata eredetileg hiba volt, ma azonban már nyelvtény. És természetesen ugyanígy vagyunk sok ezer más hang-, szóalak-, jelentés- stb. változással is, például *kalarábé* > *karalábé*, *kies* ’elbájoló, kellemes’ → ’elhagyatott, félreeső’ stb. A keletkezett új szavakról és szóalakokról mindig csak gondos, sokoldalú mérlegelés után mondhatunk ítéletet, s természetesen azt sem végleges érvénnyel.

Számításba jöhet egy olyasfajta rendszerezés is, amely a nyelvi hibák *faj tá i n a k, me g n y í l v á n u l á s i f o r m á i n a k* elkülönítésére épül. Eszerint a hibák csoportosítása így fest: a) nyelvbtlás, b) félrehallás és félreértés, c) írásbeli botlás, d) félreolvasás, e) hibás szedés. Mint látható, ez a csoportosítás elsősorban a tévceselexmények (Fehlleistungen, »Ver«-leistungen), tehát a véletlenség szülte hibák fajtái közti különbségtevésre alkalmas. Érthető tehát, hogy azok, akik ilyenféle felosztásban tárgyalják a kérdést (pl. FREUD és KAINZ), az ismerethiányból eredő hibákra általában nem fordítanak figyelmet. Mindazonáltal megjegyezhetjük, hogy szótévesztés példákkal az említett csoportok mindegyikében találkozunk. Szemléltetésképpen hadd utaljak egy szótévesztéssel járó nyelvbtlásra. Idézem KAINZOT (475): „Ich wollte meinen Kindern eine Druckerei zeigen; ich bin einfach hineingegangen, obwohl an der Tür stand »Eindruck« (statt: »Eintritt«) verboten.” KAINZ magyarázata (uo.): „Wahrscheinlich handelte es sich um ein diktionsmässiges Perseverieren des für die Sprechaufmerksamkeit wichtigsten Wortes (»Druckerei«), es könnte aber auch sein, dass die motorisch-muskulären Impressionen der wichtigsten phonetischen Gruppe noch eine Art Nachwirkung entfalteten.” Hasonló példákat saját tapasztalataiból is szinte mindenki tud mondani.

Követhetjük a felosztásban a *n y e l v t a n i r e n d s z e r t* is, s beszélhetünk helyesírási, kiejtési, szóhasználati, szófűzési, mondat szerkesztési stb. hibákról is. Ez a felosztás természetesen szintén tovább bővíthető és finomítható, ugyanúgy, mint a többi is. Így például azok, akik a helyesírási hibákkal foglalkoznak tüzetesebben, jogosan beszélnek fonetikai okú hibákról, a hibás szószármaztatás vagy hibás szerkezeti elemzés okozta vétségekről, a hagyomány megszegéséből fakadó hibákról (l.: TÖRÖK: Nyr. LXXXII, 333; HERNÁDI: Nyr. LXXXVII, 332–3), sőt jogosan alkotnak még részletezőbb hibacsoportokat. Ilyenek például a magán- és a mássalhangzók időtartamával való visszaélések (*öntöde* helyett *öntöde, ehetetlen* h. *ehetetlen*), a hibás

hangjelölés (*papagáj* h. *papagály*), a hibás elválasztás (*jo-gász* h. *jog-ász*), az egybe- és különírási hibák (*el fogja végezni* h. *elfogja végezni*, *állattenyésztő* h. *állat tenyésztő*), a nagy és a kis kezdőbetű használatában mutakozó hibák (az *ókor* h. *Ókor*) és még jó néhány (l.: SOMOS i. m. 33—58; HERNÁDI: i. h. 329—32 és 334—9). Természetesen ugyanígy részletezhetjük a többi csoportot is. A szótévesztés ebből a szempontból a szóhasználati vétségek közé, tehát a hibás szóképzés, a szabálytalan szóösszetétel, a fölösleges betűszóalkotás stb. mellé kívánczok.

Lehet rendszerezésünk alapszempontja a hasonlóság foka és jellege is: Köztudomású, hogy a nyelvi hibák jelentős része valamilyen zavaró hasonlóság, káros analógia hatására születik.¹ Éppen ezért e hibákat jól csoportosíthatjuk aszerint is, hogy miféle zavaró analógia hozta őket létre. Beszélhetünk GOMBÓCZ „Nyelvtörténeti módszertan”-a nyomán külső analógiáról (ilyen úton fejlődött ki az *egyőnk* alak a *kettőnk* hatására), valamint belső analógiáról, sőt az utóbbi típusban külön fogalmi (így jött létre a *falusi* a *városi* hatására), hangalaki (az eredetileg 'tarka, pettyes' jelentésű *íromba* így szívta magába az *otromba* szó jelentését) és nyelvtani analógiáról (a *vezess*, *siess* stb. hatására így terjedt el az *engess* felszólító forma). Ha csak a szótévesztés jelenségével foglalkozunk, akkor esetleg célszerű a hangalaki, a jelentésbeli (ez ugyan megfigyelésem szerint önmagában igen ritkán vezet szótévesztésre!), valamint a hangalaki és jelentésbeli hasonlóság alapján csoportosítani anyagunkat. Nyelvőrbeli, említett cikkében HERNÁDI közvetlen és közvetett analógiákról beszél (i. h. 333—4). Közvetett analógiával szerinte olyan esetekben kell számolnunk, amikor a hiba okait kutatván nem tudunk konkrétan megjelölni egy közeli vagy távoli analógiát, megtévesztő szót vagy szósort, ellenben feltehetőleg az a hiba oka, hogy a hibázó az íráskép helyesírásunkban betöltött jelentés- és funkciómegkülönböztető szerepének ismeretében ott is ilyen megkülönböztetésre gyanakszik, ahol erről nincs vagy nem ilyen formában van szó. Tehát közvetett analógia áldozata az, aki például az *ad* ~ *add*, *fáradtság* ~ *fáradtság*, *bal oldal* ~ *baloldal*-féle jelentés-, illetőleg funkciókülönbséget tartalmazó szópárok hatására a *héja* (madár) főnevet két *j*-vel írja, az *alma héja* szó szerkezetben levő azonos alakú szót pedig eggyel, hogy a jelentéskülönbséget az írásképben is érvényre juttassa. Véleményem szerint az analógiás hibáknak ez a fajta kettéosztása — közvetlen és közvetett analógiákra — nem célravezető, még a helyesírás területére korlátozva sem. A közvetlen analógiák meglétéhez és hatásának fontosságához természetesen nem férhet kétség, a közvetett analógiák csoportjának felvételét és ilyenfajta hangsúlyozását azonban megtévesztőnek érzem, legalábbis akkor, ha egyéb analogikus hatásokról nem esik szó. Ez a felosztás azt sugallja, hogy az íráskép jelentés- és funkció-megkülönböztető szerepe általában a kelleténél jobban beleivódott az emberek tudatába, olyannyira, hogy immár az analógiás hatásra végbemenő hibák jelentékeny részének ez a tudat az előidézője. Nyilvánvalóan a szerző is belátja, hogy e kép félrevezető, torz. HERNÁDINAK a gyakorlati pedagógiai munka során gyűjtött példái szemléletesek, kifejezőek; azok is, amelyeket a közvetett analógiák között sorol fel. A baj csupán az, hogy ezzel a csoportosítással az igazságnak csak egyik,

¹ Ehhez a ponthoz érve legalább mellékesen hadd jegyezzem meg, hogy az analógia korántsem mindig káros. Ellenkezőleg: az analógiás hatásoknak óriási szerepük van a nyelv fejlődésében általában, különösen pedig a gyermek beszédének kifejlődésében (vö. SOMOS i. m. 27—8).

mégpedig kisebbik részét mondja el. Mert igaz ugyan, hogy sokan ott is és olyankor is jelentés- vagy funkció-megkülönböztető szerepet tulajdonítanak az írásképnak, ahol és amikor nincs ilyen szerepe — például a *fej* főnév és a *fej* ige, vagy a *vonzza* kijelentő módú igealak és a *vonzza* felszólító módú igealak írásában nincs semmi különbség —, az azonban, hogy mások meg ott sem veszik figyelembe az írásképnél megkülönböztető szerepét, ahol pedig van ilyen szerepe, legalább ilyen súlyos, ha nem jóval súlyosabb hiba. Ha az írásképnél ezzel a szerepével tisztában lennének a kevésbé iskolázott, a helyesírásban járatlanabb emberek is, akkor nem írnák az *elől* névutót ugyanúgy rövid *ö*-vel, mint az *elől* (~ *elöl*) határozószót, a kijelentő módú *edzem* és a felszólító módú *eddzem* alakot nem írnák egyaránt rövid *dz*-vel stb.

7. Mindebből — azt hiszem — jól látható, hogy többféle, sőt bátran mondhatom: sokféle osztályozási szempont kínálkozik számunkra, midőn a nyelvi hibákat vesszük bonckés alá. Mindig vizsgálatunk kiindulópontja, jellege és célja határozza meg, hogy a sokszor egymást keresztező, egymásba fonódó szempontok közül melyiket vagy melyikeket érvényesítjük. Akit a hibázás lélektani vonatkozásai érdekelnek, alighanem a magasabb idegtevékenység rendellenességeiből, az elterelő ingerek hatásaiból, az idegfolyamatok mozgékonyságának változásaiból stb. indul ki (vö. B. M. TYEPOV, Pszichológia.² Bp., 1952. 61—2). Aki a nyelvi produktumot tanulmányozza, bizonyára a grammatikai rendszer felől közelíthet legjobban tárgyához. Aki pedig — mint e cikk szerzője — azt a célt tűzi maga elé, hogy valamelyes áttekintést nyújtson a kérdés egészéről, talán akkor jár el leghelyesebben, ha több vizsgálati szempontot is felvillant. A magam részéről éppen ezért még egy osztályozásra felhívom a figyelmet, arra, amelyiknek alapján HERMANN WEIMER csoportosította a nyelvi hibákat „Psychologie der Fehler”² című (Leipzig, 1929.) munkájában. Igaz, hogy ez a felosztás egy kissé heterogén, de — mint KAINZ (i. m. 461) is megjegyzi — talán éppen ezért a legalkalmasabb arra, hogy segítségével eligazodjunk a lehetséges hibatípusok között. A WEIMER által több mint hetven lapon részletezett felosztást természetesen csak egészen vázlatosan ismertethetem, s ezért azt sem tartom illőnek, hogy kritikai megjegyzéseket is fűzzek hozzá. Megelégszem azzal, hogy rámutatok: a csoportosításnak mely pontjai érdemelnek különösebb figyelmet a szótévesztés szempontjából.

A) A gyakori használat szülte hibák (Geläufigkeitsfehler). Köztudomású, hogy egy-egy nyelv hangjainak, hangcsoportjainak vagy szavainak megterhelése nem egyforma. A megterhelésnek az arányait a gyakorisági szótárak mutatják. Nos, a WEIMER által e csoportba sorolt nyelvi hibáknak az a közös jellemzőjük, hogy minden esetben egy-egy gyakori, sokszor előforduló hang, hangcsoport vagy szó szorít ki helyéről egy jóval kisebb megterhelésűt. Néhány német példa (a példák után zárójelben mindig közlöm az illető hangnak vagy szónak azt a gyakorisági számát is, amely F. W. KEADINGnek tizenegymillió szó feldolgozásán alapuló, „Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache” című, 1898-ban megjelent munkájában olvasható: *q* (10 221) → *g* (1 921 105) | *Unzahl* (24) → *Anzahl* (1215) | *denen* (6098) → *denn* (18 488) | *Kämpen* (7) → *Kämpfen* (673).

A magyar nyelvi szótévesztések közül alighanem ide sorolhatjuk azt az esetet, amikor egy üzemi lap cikkírója a némely vonatkozásban rokon értelmű *mező* és *mezőny* szavakat tévesztette össze (Hajóépítő 1959: 42 : 4): „Mezőfövényünk [értsd: *mezőny*fövényünk] alapján győzelmünk nagyobb

arányú is lehetett volna, de játékosaink nem mindig tartották be a taktikai utasításokat." NEMES ZOLTÁNNAK „A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai” című (Szeged, 1933.), 40 977 szó feldolgozásán alapuló statisztikájában a *mező* szónak az előfordulási száma 45. A *mezőny* a statisztikában nincs is benne, ez pedig azt jelenti, hogy 25-nél kevesebbszer fordul elő. Ebből is látható, hogy a ma már csak a sportnyelvben használatos *mezőny* szónak a megterhelése sokkal kisebb a *mező*-énél. Hasonló példákat még bőségesen idézhetnénk, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy igen gyakran ugyanazt a példát többféle csoportba is belesorolhatjuk.

B) Perszeverációs hibák. Leginkább írás közben követünk el ilyen hibákat egy-egy betű vagy betűcsoport zavaró hatása következtében. Szótévesztés is keletkezik ilyen módon, de csak elvétve (gondoljunk a KAINZTÓL már idézett *Eintritt* > *Eindruck* példára). WEIMER alcsoportjai:

a) Hangok hátrahatásából fakadó hibák (*Nachwirkungsfehler*). *Hole es her* helyett — az *s* hang hatására — *hole es hes*. Vagy egy szótévesztés-féle hiba: „Aus Gold und Silber wird *Geld* gemacht” helyett — a *Gold* hatására — „... wird *Gold* gemacht”.

b) Hangok előrehatásából eredő hibák (*Vorwirkungsfehler*). Például *spätestens* helyett — az *n* előzetes megjelenése következtében — *spätenstens*.

c) Téves beállítotttságból származó hibák (*Einstellungsfehler*). WEIMER szerint ilyen például az a hiba, midőn valaki a német *See* 'tó, tenger' szót angol szónak fogja fel, tehát *sí*-nek ejti és 'püspöki szék'-nek értelmezi. Kétségtelen, hogy az efféle téves beállítotttság okozhat zavarokat, gyakori hibatípusnak azonban ez semmiképpen sem tekinthető.

C) Hasonlóság okozta hibák (*Ähnlichkeitsfehler*). A hasonlóság bizonyos fokig keresztező szempont, hisz hangoknak, hangcsoportoknak, szóalakoknak, betűknek stb. a hasonlatosságáról a hibázásnak szinte minden típusában beszélhetünk. Ebből azonban szerintem mindjárt az is érthető, hogy miért éppen ide kell sorolnunk a szótévesztések túlnyomó részét. Azért, mert két önálló szónak a hasonlósága, összecsengése sokkal jobban érzékelhető, s így sokkal jobban megzavarhatja a beszélőt, az olvasót, a hallgatót stb., mint ha csupán két hang, betűjel vagy kisebb hangcsoport idézheti fel egymást igen könnyen. WEIMER még e hibatípuson belül is megkülönböztet három alcsoportot (a) *Allgemeine Ähnlichkeitsfehler*, b) *Wahlfehler*, c) *Ranschburgsche Hemmung*); ezt az elkülönítést azonban következetesen végigvinni szerintem csaknem lehetetlen, s nem is érdemes. Legföljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a tulajdonképpeni szótévesztés esetei főleg az a) és a b) altípusba tartoznak, a RANSCHBURG-féle gátlás hatása elsősorban betűhibákban, betűkihagyásokban, felcserélésekben stb. jelentkezik (l. RANSCHBURG fentebb idézett saját csoportosítását). Néhány érdekes és jellemző, de az *egyelőre* ~ *egyenlőre*, *fáradtság* ~ *fáradtság*, *helyiség* ~ *helység*, *tanulság* ~ *tanúság*-féle „típus esetek”-nél ritkábban előforduló szótévesztés magyar szaklapokból: „Kezdetben *érthetetlenül* [értsd: *értetlenül*] nézzük a valamilyen módon „önmagától” rezgő vaslapocskát” (Rádiótechnika 1960. 8. sz. 237); „egy idézéssel rendelik be a *kielégítő* [helyesen: *kiegészítő*] parancsnokságra” (Kazán 1961. 17. sz. 4); „A díszítés alapelvei a következők: ... 2. *Mesterkélten* [értsd: *mesterien*] és egyszerűen stilizált körítés, semmi természetellenes utánzás” (Édesipar 1960.

szept.—okt. 10); „Ez egészen újszerű dolog, hiszen egysejtűekről *nemrégiben* [ehelyett: *nem régóta*] tudjuk, hogy ivaros jellegű szaporodásra képesek” (Gyógyszerészet 1960. 10. sz. 390); „nem lehet sok vita: a minőség elsősorban I–II. osztályú legyen. A süllő esetében ezt főképpen az exportigények *okolják* [értsd: *indokolják*]” (Agrártudomány 1960. 12. sz. 37).

D) Keveredés okozta hibák (Mischfehler). Ezt a típust nyelvileg igen jól elkülöníthetjük, hisz a *fangeln* (< *fangen* × *angeln*), *Otem* (< *Atem* × *Odem*), *zargat* (< *zavar* × *kerget*)-féle kontaminációs esetek tartoznak ide. Mivel ilyenkor új szó keletkezik, szótévesztésről itt nem beszélhetünk.

E) Érzelmi és akaratitényezőkkal magyarázható hibák (Gefühls- und willensbedingte Fehler). Ezen a csoporton belül újabb négy altípust különböztet meg WEIMER: a) *Vordrängung*, b) *Steigerungsfehler*, c) *suggestierte Fehler*, d) *Freudsche Verdrängung*; e típusokkal azonban olyan elenyészően csekély mértékben kell számolnunk, hogy részletezésüket szükségtelennek tartom.

8. Mondanivalómnak ezzel végére is értem. Természetesen nem volt, nem is lehetett szándékomban, hogy minden idevágó kérdést felvessek; meg kellett elégednem annak az egy-kettőnek a vizsgálatával, amely HERNÁDI idézett tanulmánya nyomán merült fel bennem. Befejezésül röviden összefoglalom az elmondottak lényegét:

A) A hibázás fogalmát nyelvi vonatkozásban nem célszerű a helyesírással leszűkíteni. Sokkal helyesebb az a felfogás, amely szerint minden nyelvi vétség hibázásnak a következménye, függetlenül attól, hogy a nyelvi hiba véletlenségből vagy tudatlanságból fakadt-e; hogy egyénhez van-e kötve, vagy már kezd társadalmi érvényűvé válni; hogy a közlési vagy a megértési folyamathoz tartozik-e; hogy az élőszóval kapcsolatos-e vagy az írással; hogy csak hangokra, illetőleg betűkre terjed-e ki vagy szavakra, sőt mondatokra is; hogy csupán elenyésző szerepe van-e benne a hasonlóságnak, az analógiának vagy éppen döntő fontossága stb.

B) A nyelvi hibázásnak egyik fajtája a szótévesztés is. A szótévesztés olyan nyelvi-lélektani folyamat, amelynek következményeként a beszélő, hallgató, író vagy olvasó egyén tudatában valamely szónak a helyét egy hozzá többé-kevésbé hasonló más szó foglalja el. Hogy a hibázásnak e fajtája milyen okokból, milyen körülmények között, a gondolkodási tevékenységnek mely szférájában következik be, az a jelenség kutatója, tüzetes vizsgálója számára rendkívül fontos ugyan, azonban nem tartozik a szótévesztés meghatározó jegyei, elengedhetetlen ismérvei közé.

GRÉTSY LÁSZLÓ

A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése

1. Dolgozatom elején tisztázni kívánom a címben szereplő alapfogalmakat.

Az *irodalmi nyelv* terminus egyike a nemzetközi irodalomban legvitatottabbaknak, s szinte ahány szerző, annyiféle értelemben használja. Szóhasználatomban én a nemzeti nyelvnek azt a belső nyelvtípusát jelölöm vele, mely normalizált jellegével, egységességével, normatív érvényességével (tehát jellegével és funkciójával) a nemzeti nyelvnek kulturális és társadalmi értelemben vett fő belső nyelvtípusa, s mint ilyen egységesen szembenáll az összes többi belső nyelvtípussal és nyelvváltozattal, főként pedig a nyelvjárásokkal.

Az így körülhatárolt fogalom elnevezései is a legnagyobb tarkaságot mutatják.¹ Az *irodalmi nyelv* kifejezésben egyaránt benne foglaltatik e nyelvtípus írott és beszélt változata. Az írott változatot az *irodalmi nyelv írott változatá*-nak, a beszélt változatot *köznyelv*-nek nevezem (Vlastně spisovný jazyk—hovorová čeština; pisana odmiana języka literackiego — język potoczny; письменная форма литературного языка — устная форма литературного языка).

Az *újabbkori* kormegjelölő jelzőnek is van az általam tárgyalandó nyelvekben megfelelője (*novodobá v. současná spisovná čeština; współczesná polszczyzna literacka; современный литературный язык*). A kapitalizmus kialakulásakor, tehát körülbelül a XVIII. század második felétől, illetőleg utolsó harmadától kezdve születő nyelvtípusról van szó. Ennek a terminológiai megkülönböztetésnek a szükségét érzik azok a szerzők is, akik a *nemzeti irodalmi nyelv* terminust használják az említett korra, így például LEVIN (В. Д. Левин, Краткий очерк истории русского литературного языка. Москва, 1958. Учпедгиз: национальный литературный язык.), DEME LÁSZLÓ (Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955.). Felveti ezt a lehetőséget ALOIS JEDLIČKA is (AL. JEDLIČKA, Vztah vývoje spisovného jazyka k vývoji společnosti: Problémy marxistické jazykovědy. Praha, 1962. ČSAV. 194.). A *nemzeti* jelző azonban legalábbis kétértelmű: jelenti egyrészt az illető nép nyelvét, más nyelvekkel való szembeállításban (pl. a cseh, magyar, orosz nemzeti nyelvek), másrészt a „nemzet” társadalmi-történelmi kategóriájához kapcsolódik. Amint látjuk, az első jelentés nem időmegjelölő, s a második is csak közvetve az, csak konkrét alkalmazásban, hisz a nemzetté válás az egyes népeknél más-más korban ment vagy végbe. A magam részéről fenntartanám a *nemzeti* szót az első jelentés számára. ST. URBAŃCZYK a *język*

¹ A fogalomnak a francia, német, olasz, angol, orosz és magyar szakirodalomban használatos elnevezéseit csoportosítva közli BENKŐ LORÁND „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című (Bp., 1960.) munkájában (57). A cseh szakirodalomban használatos terminus megegyezik az én szóhasználatommal (*spisovný jazyk*). A lengyel *język literacki* azonban — mint ahogy erre ST. URBAŃCZYK figyelmeztet (Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich. Warszawa, 1956. Państwowe wydawnictwo naukowe 15) — nem mindig azonos a *spisovný jazyk*, illetőleg az orosz *литературный язык* kifejezésekkel, mert a lengyelben ez néha csak az említett nyelvtípus írott változatát jelenti. Azonban vannak lengyel szerzők is szép számmal, akik a cseh terminussal azonos értelemben fogják fel a *język literacki*-t, például T. LEHR-SPLAWIŃSKI (Język polski². Warszawa, 1951. Wydawnictwo S. Arcta).

etniczny-t ajánlja e célra (Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia: Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich. Warszawa, 1956. Państwowe wydawnictwo naukowe). A második jelentésben azért nem tartom alkalmasnak a *nemzeti* szót, mert így az a benyomás keletkezik, hogy van egy nemzeti irodalmi nyelv, s van egy nemzeti stb., tehát hogy minden társadalmi szervezettségi foknak van egy irodalmi nyelve. Holott az irodalmi nyelv a nemzet kialakulása előtt is meglehetett (például cseh, lengyel), máshol vitatkozni lehet a meglétén (orosz, magyar), s vannak nyelvek, ahol valóban csak a kapitalizmus kialakulásával születik meg az irodalmi nyelv (bolgár, román).

Másik alapfogalom, melyet bevezetnék az újabbkori irodalmi nyelvekkel kapcsolatban: Kelet-Európa fogalma. AVANYESZOV megállapítása szerint: „... a nyelv történetét két minőségileg különböző tudományos diszciplína dolgozza fel: a történeti nyelvtan és az irodalmi nyelv története. Egy konkrét nyelv történeti nyelvtana az adott nyelv rendszerének a fejlődéséről szóló tudomány, azaz hangtani rendszerének, nyelvtani szerkezetének, szóállományának fejlődéséről, az adott nyelv összes nyelvjárásában és minden, a kutatás számára elérhető időben. Az irodalmi nyelv története viszont az adott irodalmi nyelv minőségéről szóló tudomány, a nemzeti nyelv rendszeréhez való viszonyának fejlődésében, e fejlődés különböző periódusában, és annak a tudománya, hogy a beszéd különféle típusú műfaj-stilisztikai szervezése során hogyan használják fel az irodalmi nyelvet.” (Р. И. Аванесов, Вопросы истории русского языка в эпоху формирования и дальнейшего развития русской (великорусской) народности и нации. Сборник статей. Москва—Ленинград, 1958. 155—92.)

A történeti nyelvtan kutatásának egyik igen hathatós módja az összehasonlító történeti módszer (itt természetesen csak munkamódszerről van szó). E módszer a rokon nyelvek tanulmányozásával és összehasonlításával kíván eredményeket elérni. Azonban „... a történeti-összehasonlító módszert főként a fonetikában és a morfológiában alkalmazzák, míg a szintaxisban és a lexikológiában, ahol különösen észrevehetően jelentkezik a nyelv és a történelem kapcsolata, e módszer alkalmazását mind a mai napig megoldatlan nehézségek gátolják. A két utóbbi területen ... csak a nyelv vizsgálatának strukturalista módszereihez való fordulás biztosít ismeretes sikereket ez irányban.” (В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию. Москва, 1962. 93.) Azokat a sikereket, melyekre ZVEGINCEV célzó, részben az összevető (*сопоставительный* — *konfrontační*) módszer segítségével érték el.¹ Az említett jó tulajdonságokon kívül (tudniillik hogy a lexika és a szintaxis kérdéseit is meg tudja oldani) az az előnye is megvan ennek a módszernek, hogy lehetővé teszi a genetikailag nem-rokon nyelvek összehasonlítását is. Azonban ezt eddig csak szinkrón vizsgálatokra alkalmazták, s így e kutatások rendszertelenek, ötletszerűek voltak, vagy a legjobb esetben konkrét gyakorlati igény kielégítésére szolgáltak (például gépi fordítás). Ha az összevetés módszerét egybekapcsoljuk a történelmi-tipológiai módszerrel,

¹ Az összevető módszerről, alkalmazásáról közöl ismertetést és gazdag irodalmat A. В. Федоров, Н. Н. Кузнецова, Е. Н. Морозова, И. А. Чигаева „Немецко-русские языковые параллели” című (Москва, 1961.) könyve (5—27). — Az elnevezés még bizonytalan, annál is inkább, mivel a német, francia, angol (*vergleichend, comparée, comparative*) nem tudja megkülönböztetni az összehasonlítás-t és az összevetés-t (*сравнение — сопоставление; srovnávání — konfrontace*).

rendszerrel vihetünk a kutatásba (ugyanígy: B. HAVRÁNEK, Metodologické problémy marxistické jazykovědy: Problémy marxistické jazykovědy 13). ZVEGINCEV helyes megállapítása szerint a történelmi-összehasonlító módszer is kombinált rendszer (i. m. 93). S másrészt, megfordítva: a történelmi tipologizálást mind pontosabbá fogja tenni a nyelvek strukturális összevetése.

Hogyan kapcsolódik ebbe a kérdéskörbe az irodalmi nyelv? A strukturális összehasonlítás mindig csak irodalmi nyelvekkel dolgozik. Így logikus, hogy ha egy nyelv struktúrájának kialakulását akarjuk vizsgálni, akkor fő belső nyelvtípusának az alakulását kell kutatás tárgyává tenni. Felmerül mármost a kérdés, milyen alapon rokonítsuk az irodalmi nyelveket? A történelmi-összehasonlító módszer genetikus csoportosítása nem megfelelő, hisz például a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó magyar és komi irodalmi nyelvek fejlődésének összevetése csak arra lenne jó, hogy bebizonyítsa az ilyenfajta vizsgálat tökéletes értelmetlenségét. A kérdést az dönti el, hogy az irodalmi nyelv és a társadalom fejlődése között a kapcsolat sokkal szorosabb, mint a nyelv és a társadalom között. Ebben a viszonyban látja az irodalmi nyelv specifikumát B. HAVRÁNEK akadémikus is: „Jószérivel kételkedni sem lehet a nyelv és társadalom fejlődésének kapcsolatában... És az irodalmi nyelv esetében, mely a nemzeti nyelvnek alapvető formája, ez a kapcsolat még élesebb megvilágításba kerül. Mert hiszen az irodalmi nyelv mindig az egész gazdasági, politikai és kulturális élet közlő eszköze egy nemzet egészén belül, s így kénytelen nyelvi kifejező eszközeivel reagálni a közösség igényeire, és éppen ezért a fejlődési vonal exponensévé válik, egyesítő eszközévé. Ebben rejlik az irodalmi nyelv specifikuma, mely fejlődési törvényszerűségeiben is megnyilvánul.” (K obecným vývojem zákonitostem spisovných jazyků slovanských: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958. 47.) Az irodalmi nyelv és a társadalom szoros kapcsolatából adódik, hogy a társadalmi fejlődés alapul vehető az irodalmi nyelvek tipologizálásában.

Ilyen értelemben beszélek kelet-európai típusú irodalmi nyelvekről.

Kelet-Európa fogalmát elsősorban történészek dolgozták ki. Kelet-Európa koronként változó területére nézve az általam vizsgálandó időszakban NIEDERHAUSER EMIL meghatározása érvényes: „In ganz groben Umrisen könnte man die westlichen Grenzen des heutigen Polens, der Tschechoslowakei, Ungarns und Jugoslawiens als die westlichen Grenze andeuten... Die östliche Grenze fällt ungefähr mit dem europäischen russischen Siedlungsraum zusammen.” (Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung: Studia Slavica IV, 360.) Kelet-Európa mint egység, melynek társadalmi-történelmi, irodalmi fejlődése nagy vonalakban egységben zajlott le, egyre inkább általánosan elfogadottá válik. A budapesti, 1962-i Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia főként ennek a fogalomnak a kidolgozásán és konkrét anyagra való alkalmazásán munkálkodott. A nyelvtudományban azonban még csak igen szerény eredmények vannak e téren. Meg kell említeni ezek között GÁLDI LÁSZLÓ munkáját (A Dunatáj nyelvi alkata: A Dunatáj. Bp., 1946.). Újabban is ő hangsúlyozza a magyar irodalmi nyelv kelet-európai szinten való kutatásának a szükségességét: „A nyelvújítás ugyanis nem csupán magyar, hanem igen széles körben elterjedt közép- és kelet-európai jelenség volt... Nyilvánvaló, hogy hasonló párhuzamról más vonatkozásban is lehetne szó, egészen az orosz nyelvújításig.” (Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 270). Olyan munka azonban, mely konkrétan megvalósítja a kelet-

európai koncepciót nyelvészeti téren, tudomásom szerint csak egy van: HENRIK BECKER úttörő munkája (*Zwei Sprachanschlüsse*. Leipzig und Berlin, 1948.). A cseh és a magyar nyelvújítás párhuzamba állítását BECKER a következő szempontból tartja fontosnak: „die verschiedene Abstammung und der verschiedene Sprachbau überhaupt nicht ins Gewicht fallen, sobald es sich um Fragen der kulturellen Verwendbarkeit einer Sprache handelt.” (I. m. 15.) E dolgozat tárgyát tehát az eddigiek alapján így határozhatnám meg: az összevető-történelmi-tipologizáló módszer segítségével felrajzolni az újabkori irodalmi nyelvek kelet-európai típusának vázlatos fejlődését a nyelvújítás befejeztéig, tehát körülbelül a XIX. század második harmadáig, vagyis 1830-ig.

Természetesen nem számítom e körbe azokat a munkákat, melyek nem az általam felvázolt alaphól indulnak ki, hanem a történeti-összehasonlító módszer nyomán, például a szláv irodalmi nyelvek kialakulásának kérdésével foglalkoznak. Ilyen B. UNBEGAUN előadása, mely egyébként homlokegyenest ellenkezik a kelet-európai felfogással: „... a szláv irodalmi nyelvek különböző korszakokban és olyan folyamatok szerint alakultak ki, melyek alig hasonlítottak egymáshoz. Ezekben a folyamatokban nem volt semmi véletlen, szervesen kapcsolódtak a történelmi és társadalmi feltételekhez. És ha nincs egység a szláv irodalmi nyelvek között, ez azért van, mert nincs szláv kulturális egység.” (*La formation de langues littéraires slaves: problèmes et état des questions*. Université de Liège, 1961.: *Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes* 136.)

Nagyon értékes gondolatot tartalmaz R. AUTY tanulmánya: „Habár most csupán a szláv irodalmi nyelvekről kívánok beszélni, mellékesen felhívnam a figyelmet arra, hogy az irodalmi nyelvek megújításának vagy keletkezésének folyamatát több más nyelvcsaládnál megfigyelhetjük a XIX. században (és annak főként első felében) — pl. a kelta, finnugor, balti, sőt néhány román és germán nyelvnél is.” (Néktére probléma vővoje slovanských spisovných jazyků: *Slavia* 1958/2: 161—70.)

Meg kell említeni még N. I. TOLSZTOJ tanulmányát: *Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII—XVIII. вв.: Вопросы образования восточно-славянских национальных языков*. Москва, 1962.

2. A kelet-európai fejlődés Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Oroszországban mondható klasszikusnak. Tüzetes vizsgálatra vár még, hogy e népek irodalmi nyelvére is áll-e ugyanez a megállapítás, hisz ez a nyelv belső fejlődési törvényszerűségei miatt korántsem biztos. Mindenesetre ha csak a legelnagyoltabb vázlatossággal is bemutatom a cseh, orosz, lengyel és magyar irodalmi nyelvek fejlődését, illetőleg kialakulását a XVIII. század második felétől a XIX. század második harmadáig, már abból is világosan ki fog tűnni a párhuzam megalloztsága. Ugyanakkor erősen hangsúlyozni óhajtom a bemutatás sematikusságát. Meggyőződésem, hogy ez szükséges az ilyen irányú kutatások jelenlegi fázisában. Azokon a területeken, ahol a kelet-európai szemléletű vizsgálódás már elfogadottabbnak vagy éppen elfogadottnak mondható (irodalomtörténet, történettudomány), a kutatók megengedhetik maguknak, hogy a különbségeket tárgyalják Kelet-Európán belül. A nyelvtudományban azonban — véleményem szerint — egyelőre az egység-hangoztatása a fő feladat. A differenciáltabb árnyalás későbbi munkafázis lehet. A későbbiekben magam is felvetnék egy-két szempontot, melyeknek

alapján a kelet-európai egységen belül csoportosíthatók lennének az ide tartozó irodalmi nyelvek.

3. A legtisztább eset a négy említett irodalmi nyelv fejlődése közül kétségtelenül a cseh irodalmi nyelv alakulása. Nemcsak azért, mivel a cseh irodalmi nyelv fejlődése van a legpontosabban kidolgozva, hanem mivel magának a fejlődésnek a vonala jól nyomon követhető.¹ A XVI. században már létezett egy cseh irodalmi nyelv, amely legpregnansabban a „Králici biblia”-ban testesült meg. A fehérhegyi csata után, az ország függetlenségének elvesztésével, megkezdődik az irodalmi nyelv hanyatlása is, mégpedig úgy, hogy először funkcióját veszti el, mivel nincs aki művelje, és nincs aki-nek műveljék. A cseh nyelvű írásbeliség a népek szánt, főleg vallásos tárgyú magyarázó-nevelő irodalomra korlátozódott. Az irodalmi tevékenység ilyen irányú leszűküléséből adódó funkció-eltűnés azonban maga után vonja a jelleg felbomlását is: a veleslavíni normalizált nyelvbe egyrészt nyelvjárási alakok kerülnek, másrészt erőszakos, a nyelv szabályait felrúgó torz képződmények (főként a szóalkotás terén). Az újkori cseh irodalmi nyelv kialakulása a XVIII. század utolsó harmadában kezdődik. J o s e f D o b r o v s k ý, a felvilágosodás első generációja tesz eleget a normalizálás igényének. D o b r o v s k ý a klasszicizmus nyelvideáljának megfelelően a nyelvhasználatban keresi a normát. De korának úzusa nem volt sem egységes, sem kifejező, ezért az aranykor, a XVI. század nyelvét teszi normája alapjául. Bár amint erre ALOIS JEDLIČKA legutóbb rámutatott (Josef Dobrovský a tvaroslovná kodifikace spisovné češtiny: Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze.), D o b r o v s k ý normalizálása azért is tudott a későbbiekben megfelelni a követelményeknek, mivel a XVI. század nyelvén kora úzusának megfelelően változtatott. A D o b r o v s k ý által az „Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache”-ben (1809.) hang- és alaktanilag normalizált nyelv a következő generációt már nem elégítette ki. J u n g m a n n é k elsősorban a szókinés és a szintaxis terén találták szűknek a veleslavíni kereteket. Fordításokkal próbál ez a generáció segíteni a bajon, majd mindezen törekvések summázásaként jelenik meg JUNGMAN 1800-ban elkezdett hat kötetes cseh — német szótára. Az újkori cseh irodalmi nyelv ezzel — hogy úgy mondjuk — készen áll. A következő költő-generáció feladata volt, hogy megszólaltassa ezt a nyelvet. Másrészt ezután kerülhetett sor a köznyelv kialakulására.

4. A l e n g y e l irodalmi nyelv alakulása már abban is hasonlatos a csehhez, hogy a XVI. században már feltétlenül beszélhetünk lengyel irodalmi nyelv meglétéről. A kutatókat inkább ennek a korszaknak az alakulása foglalkoztatja. Itt is különösen két kérdés körül gyűrűznek a viták. Az egyik, hogy mit nevezünk irodalmi nyelvnek, és mit kultúr-dialektusnak, s ezzel összefüggésben: a XIV. században már irodalmi nyelvről beszélhetünk, vagy csak a XVI. század nyelvről ismerhetjük ezt el. A másik kérdés, hogy

¹ A tárgykörben elég, ha megemlítem B. HAVRÁNEK alapvető munkáját (Vývoj spisovného jazyka českého. Praha, 1936.) és az újabbak közül JAROMÍR BĚLIČ könyvét (Sedm kapitol o češtině. Praha, 1955.). Ezekben a munkákban a minket érdeklő időnek fejlődésvonala jól van megrajzolva. A cseh nyelvújítás első korszakának, DOBROVSKÝ munkásságának részletes taglalása is rendelkezésünkre áll (legutóbb: a Sborník vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk—Literatura I. Praha, 1959.). Ami hiányzik, az a második generáció, J u n g m a n n é k működésének pontos felmérése. E tekintetben eddig csak egyetlen munkánk van: A. JEDLIČKÁÉ (J o s e f J u n g m a n n a obrozenská terminologie literární vědná a lingvistická. Praha, 1948.).

ennek az irodalmi nyelvnek kis- vagy nagy-lengyel volt-e a nyelvjárási alapja.¹ Sajnos, az újabkori lengyel irodalmi nyelv már nem ennyire központi téma, s az alább adandó vázlatomban szinte egyedül LEHR-SPLAWIŃSKI könyvére támaszkodhattam (TADEUSZ LEHR-SPLAWIŃSKI, *Język polski*². Warszawa, 1951.). A legújabb lengyel irodalmi nyelv a több mint százéves anarchia, nyelvromlás után Szaniszló Ágost trónralépésével (1764.) indult el útjára. Fontos tény, hogy míg a cseh nyelvet a XVII. század elejétől a XVIII. század utolsó harmadáig elsősorban német hatások érik és rontják, addig a lengyelnek a jezsuita műveltség erős befolyása miatt a latin nyelvvel kell küzdenie. A szaniszlói kor vetett véget az anarchiának. A lengyel irodalmi nyelv kialakulásának egyik specifikuma, hogy a cseheknél látott két generáció náluk szinte egybeesik, illetőleg hogy az első generációban a hang- és alaktani norma kialakulásával együtt alakul már a szintaktikai is, mivel a kodifikálásban a nyelvtaníróknál szinte nagyobb részt kapnak az írók (Stanisław Trembecki, Ignacy Krasicki, Aleksander Fredro stb.). S így, amíg a cseheknél a Dobrovský által normalizált nyelv alapján írók közül egyedül Antonín Puchmajer almanachjainak (1795–1801.) volt valamelyes irodalmi értékük, addig a lengyelek egész sor nagy egyéniséggel büszkélkedhetnek. Ez az egyik oka annak, hogy a lengyel irodalmi nyelvről úgy beszélnek, mint ahol a hagyomány nem szakadt meg. A másik ok: felmerülhet egy olyan vélemény, hogy előbb alakult ki a lengyel köznyelv, mint az irodalmi nyelv írott változata. Mindenesetre tény, hogy a köznyelvben is nagy szerepet játszott a hagyomány, a XVI. század hagyománya, mert a szaniszlói udvar tagjai úgy beszéltek, ahogy írtak volna. Ezek az okok vezethették St. URBAŃCZYKOT arra, hogy LEHR-SPLAWIŃSKIVEL vitázva tagadja a XVII–XVIII. századi hanyatlást, mivel „...nem lelhetünk fel lényeges változásokat sem a hangtanban, sem az alaktanban, sem a mondattanban... Épp ezért a nyelvészek nem találhatnak — legalábbis a lengyel viszonyok között — minőségi különbséget a nemzetiségi és a nemzeti időszak irodalmi nyelve között” (i. m. 35). URBAŃCZYK elismeri ugyan a norma megingását a XVII–XVIII. században, de azt csak az ukránok és belorusszok bekapcsolódásával magyarázza, s szerinte a felvilágosodás korának egyedüli érdeme, hogy e normákat újra megszilárdította. Az ilyesfajta vélemény kialakulásában az is közrejátszhatik, hogy a mai lengyel irodalmi nyelv megszületésekor a nyelvtani normalizálást nem egy olyan nagytekintélyű tudós végezte, mint például Dobrovský vagy Lomonoszov. Pedig O. Kopczyński nyelvtanának több kiadása (1778., 1780., 1783.) azt bizonyítja, hogy volt igény és szükség a normalizálásra. Kopczyński érdeme LEHR-SPLAWIŃSKI szerint abban áll, hogy „felébresztette az érdeklődést és a szeretetet az anyanyelv iránt a társadalom széles köreiben és nyelvtanainak befolyása kétségkívül jelentős mértékben hozzájárult a grammatikai formakészlet megszilárdulásához” (i. m. 523). A következő generáció nyelvtanírója, J. Š. Bandtke már egyrészt Kopczyński és az írók kodifikálását is figyelembe vette, másrészt Dobrovský volt nagy hatással rá (Korespondence Josefa Dobrovského II. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Jiřího Šamuele Brandtkého z let 1810–1827. Vydal: A. FRANCEV. Praha, 1908. XXI). Bandtke 1808., 1818. és 1824-ben megjelent nyelvtana már az új normát

¹ A különböző nézetekről jó összefoglalást ad Z. KLEMENSIEWICZ „Historia języka polskiego I.” című (Warszawa, 1961.) könyvében (64–95).

tükrözte. Az eddigiekből érthető (az írók nagy szerepe), hogy miért SAMUEL LINDE hatkötetes „Słownik języka polskiego”-ja (1806–1814.) lett a lengyel nyelvújítás legnagyobb munkája. A cseh és lengyel problémák azonosságára mutat, hogy míg a „formai” rész tekintetében DOBROVSKÝ hatott a lengyel grammatikusokra, az irodalmi nyelv „tartalmában” LINDE gyakorolt nagy hatást JUNGMANNA. A „harmadik generáció” jelenti (Mickiewicz) a cseh esetében már jelzett költői birtokbavételét a nyelvnek. Az egész lengyel folyamattal kapcsolatban meg kell említenünk egy nagyon fontos tényt: az ország politikai megsemmisülése (1795-ben osztják fel harmadszor Lengyelországot) nem gátolja a mai lengyel irodalmi nyelv kialakulását.

5. A mai orosz irodalmi nyelvnek párhuzamba állítását megnehezíti az a tény, hogy LEVIN már idézett könyvén kívül, amely azonban már címében is csak „rövid vázlat”, nincs orosz irodalmi nyelvtörténet. Teljes mértékben egyet kell érteni V. V. VINOGRADOVVAL, aki önkritikusan így ír: „Éppen ilyen kevert elv alapján, ahol az orosz nyelv története keveredik az egyes írók egyéni stílusának történelmi vázlatával, épül fel V. V. VINOGRADOV »Очерки по истории русского литературного языка« (Москва, 1938².) című műve” (О языке художественной литературы. Москва, 1959. 79). A. I. JEFIMOV könyvét (История русского литературного языка. Москва, 1954.) lényegében ugyanezen ok miatt bírálja VINOGRADOV. Az „Очерки истории литературного языка” című, a Szovjet Nyelvtudományi Intézet gondozásában 1956-ban megjelent munkáról pedig ez VINOGRADOV véleménye: „Valójában pedig mit találunk az »Очерки« tervezetében? A lexika és a szintaxis területén a korábbi hagyománynak megfelelően a »szépirodalom nyelvével« foglalkoznak (vö. például a 12–13., 24., 26. és más lapokon). Másrészt a lexika, a szóképzés, a morfológia, a szintaxis, a kiejtés kérdéseit egymástól teljesen függetlenül szemlélik. Ezért az irodalmi nyelv változásaiban nem fedezhető fel semmiféle folyamatosság, semmiféle törvényszerűség... Fejlődési periodizációja hiányzik.” (I. m. 81.) Az orosz irodalmi nyelvvel foglalkozó munkák legnagyobb hiányossága a terminus technikusok zavarása. S ez — főként az *irodalmi nyelv* esetében — lényegbeli, fogalmi pontatlanságokkal függ össze. Így például SZ. P. OBNORSZKIJ akadémikus már a XI. század előtt orosz irodalmi nyelvről beszél egyhelyt, másrészt hol Lomonoszovot, hol Puskind nevezte e nyelvtípus megalapítójának (Избранные работы по русскому языку. Москва, 1960.). Más szerzők is végig a XI. századtól orosz irodalmi nyelvről írnak, miközben saját maguk megállapításai szerint hol I. Péter korában, hol Lomonoszov, vagy pláne Puskin idejében alakult ki az irodalmi nyelv.

Az orosz irodalmi nyelv alapkérdése, nemcsak a tárgyalt korszakban, de a XI. századtól kezdve, az egyházi szlávhoz való viszony kérdése volt. Az ó-orosz irodalmi nyelv kialakulásáról vallott két koncepció, SAHMATOVÉ, illetőleg OBNORSZKIJÉ is ebben különbözik alapvetően egymástól. SAHMATOV ugyanis az egyházi szláv megjelenésétől számítja, és azt számítja irodalmi nyelvnek; OBNORSZKIJ viszont a keleti-szláv nyelven, ó-orosz nyelven kifejlődött, egyházi szlávtól erősen befolyásolt irodalmi nyelv megléte mellett károsodik.

V. V. VINOGRADOV hidalta át ezt az ellentétet, mikor az ó-orosz írott irodalmi nyelv három típusáról beszél: „Ily módon az ó-orosz nemzetiségnek három típusú írott nyelve volt, melyek közül az egyik — alapján keleti-szláv — szolgált az ügyiratos írások számára, a másik — főként irodalmi egyházi szláv — egyházi-vallási irodalom és szertartás nyelvétül szolgált. A harmadik típus, melyben nyilvánvalóan az élő keleti-szláv népi-költői beszéd

elemei kaptak helyt és szlavjanizmusok.” (Вопросы образования русского национального языка: Вопросы языкознания 1956. 1. sz.) Ennek a három nyelvtípusnak a meglétét elfogadva világossá válik előttünk, hogy nem beszélhetünk egységes ó-orosz irodalmi nyelvről. Az említett nyelvtípusokat csak kultúr-dialektusoknak nevezhetjük. Kitűnik, hogy az egyházi szláv kultúr-dialektusa itt még legalább egyenrangú a tulajdonképpeni ó-orosz kultúr-dialektussal, amit a két típus nagyfokú nyelvi hasonlósága tesz lehetővé.

Az orosz állam széthullásával az irodalmi nyelv is széthullott, s csak a moszkvai állam létrejöttével nyert új lendületet. Itt azonban újra az egyházi szláv—orosz (nagyorosz) irodalmi nyelvtípusok harca vált dominálóvá, az úgynevezett második bolgár hatás miatt, mely az egyházi szláv alákok tömegét hozta, elsősorban a szókinsben, de az alaktanban is. A XVI. század végére így az egységes orosz irodalmi nyelv helyett újra csak két nyelvváltozatról beszélünk: „a szláv-orosz köznyelv és hivatali-ügyiratos nyelv, mely közelebb állt a nagyorosz nemzetiség élő nyelvéhez. A tulajdonképpeni irodalmi nyelv e korban a szó sajátos értelmében, alkalmazási szféráitól függően, hol az egyik, hol a másik típust jelenti, miközben gazdagon alkalmazta a népi-költői beszéd elemeit is.” (P. И. Аванесов i. m. 187.)

Tehát a XVI. században nem sikerült egységes irodalmi nyelvet létrehozni, s az egyházi szláv nyelven írt irodalom egyenértékű változata marad — ha fölébe nem kerül — az orosz nyelvű írásbeliségnek.

A XVII. században megkezdődik az orosz nép nemzetté válásának folyamata. A kapitalista formák megjelenésével új erők törnek a közéletbe. A nyelv is „demokratizálódik”. A népi támasztékkal nem rendelkező egyházi szláv nyelv válságba kerül.

A XVII. században az egyházi szláv egyeduralkodó helyzetének elvesztése miatt, a népnyelv behatolásának következtében anarchia uralkodik az irodalmi nyelvben, fonetikai, morfológiai és szintaktikai értelemben egyaránt. Az egységes irodalmi nyelv meglétének igénye első ízben Nagy Péter korára válik égetővé. Péter korában azonban nem oldják meg, csak felvetik azt a kérdést, mely — mint láttuk — végigvonul az egész orosz irodalmi nyelv történetén: az egyházi szláv és az orosz viszonyát. Péter korára ugyanis a két típus nyelvieltávolodott egymástól, hogy nem volt már egyenértékű a két nyelvváltozat, hanem az orosz mint történelmit, mint régi nyelvet foghatta fel az egyházi szlávot. S az újabkori orosz irodalmi nyelv kialakulását éppen ez tette lehetővé: az egyházi szláv nyelvtípus történelmivé merevedése, melyből az orosz népnyelvi alapú irodalmi nyelvárnyalatok kifejezésére, stilisztikai megkülönböztetésre, illetőleg sok esetben szókinsnek gazdagítására meríthetett. (Ugyanígy: Г. Еремин, Русская литература и её язык на рубеже XVII—XVIII. веков: Начальный этап формирования русского национального языка. Ленинград, 1961. 21.)

A péteri kor által felvetett kérdések megoldását Mihail Vasziljevics Lomonoszov kezdte meg. 1757-ben adta ki „О пользе книг церковных в российском языке” című művét. Ebben a művében fejti ki híres elméletét a háromfajta stílusról. Lomonoszov három csoportba osztja az orosz szókinset, s a három szókins-réteggel megegyezően háromfajta stílust különböztet meg, mely stílusokhoz mindig meghatározott irodalmi műfajok is járulnak. Lomonoszov másik, a normalizációs folyamatban nagy jelentőséget nyert munkája az 1757-ben megjelent „Российская грамматика».

Ez a nyelvtan és a három stílus elmélete a legszorosabb összefüggésben van egymással. Lomonoszov a három stílus elméletével elhatárolta az orosz irodalmi nyelvet, s lehetővé tette egy egységes irodalmi nyelv kialakítását. A középső stílus volt az, ami a tulajdonképpeni orosz irodalmi nyelvet alkotta, amit grammatikájában Lomonoszov normalizált. Ugyanakkor nála már az egyházi szláv nem az irodalmi nyelv egyenértékű nyelvváltozata, hanem az orosz irodalmi nyelv gazdagításának egyik eszköze, stílusváltozat.

Lomonoszov korában a klasszicista nyelvszemlélet volt az uralkodó. De már egy generációval később az új irodalmi irányzat, a szentimentalizmus feszítésétől recsegett a három stílus elmélete. Karazin volt az új irányzat legkiemelkedőbb képviselője. A Karazin által bevezetett reformok a következőkben összegezhetők: 1. tudatos elszakadás az egyházi szlávtól; 2. az élő nyelvvel való szoros kapcsolat. A két elv mellett a „От чего в России мало авторских талантов” című (1803.) értekezésében száll síkra; írói gyakorlatában is megvalósítja ezt, s a harmadik legfontosabb ténykedése írói, illetőleg történetírói munkásságában valósul meg: tudniillik az orosz nyelv szókincsének hatalmas gazdagítása. Külön kiemelném Karazin hatását, mint történetíróét. „История Российского Государства” című műve ugyanis inkább elbeszélés-sorozat, mint tudományos mű. S hatása, amit eddig nem tanulmányoztak, óriási volt. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy az irodalomtörténet és az irodalmi nyelv történetének egyik határterülete éppen a műfajok elterjedtségének vizsgálata. Ennek fontosságára LEVIN mutat rá, s Tregyakovszkijt hozza fel példának, akinek bár nyelvészeti munkája túlmutatott korán, mégsem tudta műveivel érvényesíteni, mivel annak a műfajnak, a világi-galáns elbeszélő irodalomnak semmiféle jövője nem volt az orosz irodalomban (i. m. 103).

Karazin a lomonoszovi három stílus helyébe már egy új „stílust” tett, az orosz irodalmi nyelvet. Amit ő nem tudott megoldani, az írott és beszélt változat egységét, azt az utána következő nemzedék végzi el.

Külön kell itt szólni Puskin szerepéről. Vannak, akik őt tartják az orosz irodalmi nyelv megteremtőjének. Véleményem szerint ennek a mindenképpen túlzó véleménynek az az oka, hogy az előbbi nyelvekkel kapcsolatban említett két folyamatot: a jellegében már meglevő irodalmi nyelv költői erővel való felruházását és a köznyelv kialakítását Puskin bizonyos fókig együttesen végezte el. Ez az oka annak, hogy míg a többi nyelv esetében a harmadik generáció (Mácha, Mickiewicz, Vörösmarty) problémái már nagyobb-részt irodalmi problémák, s az ő nyelvük vizsgálata már ama VINOGRADOV említette stílustörténet keretébe tartozik, addig Puskin nyelvének vizsgálata még beletartozik az irodalmi nyelv történetébe, pontosabban a köznyelv kialakulásának történetébe. S talán itt lelünk magyarázatot arra is, hogy V. V. VINOGRADOV miért tárgyalja túlságosan „nyelv-centrikus” módon a realizmus kétségkívül Puskinnal kezdődő történetét az orosz irodalom történetében (Реализм и развитие русского литературного языка: In: Проблемы реализма в мировой литературе. Москва, 1959.)

6. Az újabbkori magyar irodalmi nyelv alakulásában nincsenek olyan évre meghatározható fogódzók, mint az eddig tárgyalt nyelvekben. Különböző okok miatt a magyar nyelvújítás nem rendelkezett a nyelvtani normalizáláshoz szükséges nagytekintélyű egyéniséggel vagy társasággal, mint Dobrovský vagy a lengyel udvar (vö. BENKŐ LORÁND i. m. 322). Döntő oka ennek, hogy egyrészt a régiség nyelve nem volt olyan fokon kiművelve,

mint a cseh, lengyel XVI. századi irodalmi nyelv, s így Rájnis, Révai normalizáló törekvései márcsak emiatt sem lehettek a kívánt hatásúak, másrészt, hogy a rendkívül csekély nyelvjárási különbségek több egyenlő esélyű nyelvjárás rivalizálását tették lehetővé. — A norma hiánya okozza azután, hogy a „szentimentális generáció” szinte menet közben alakítja ki a normát, miközben a szókincs bővítésén fordításokkal dolgozik. A tekintély, az egyöntetűen elfogadott norma hiánya teszi a magyar nyelvújítást páratlanul élessé: nyelvharcá. Ugyanakkor a magyar nyelvújításnak ez ad bizonyos dilettáns jelleget, szinte azt mondhatnók, hogy a napi csaták nem engednek időt egy LINDE—JUNGMANN-féle nagy szótárra sem. De egy nagy egyéniséget kitermelt a magyar nyelvújítás is: K a z i n c z y F e r e n c e t. Szimbolikus egy kissé, hogy más nyelvek nyelvtanaival, szótáraival szemben nálunk K a z i n c z y huszonhárom vaskos kötetet kitevő levelezése áll. Ennek ellenére, nagyrészt éppen K a z i n c z y-nak, ennek az „irodalmi telefonközpont”-nak érdeméül a költő-generáció fellépésére kialakul az újabbkori magyar irodalmi nyelv jellege. V ö r ö s m a r t y teszi zengővé először a hangszert, s különböző úton-módon a reformkor harcaiban kialakul a köznyelv is.

7. Bár ez az anyag igen csekély, azonban már eme négy nyelvnek az összevetéséből is levonhatók következtetések. A legáltalánosabb következtetés az irodalmi nyelv és a társadalom kapcsolatát érinti. Minden szerző megemlíti, hogy az irodalmi nyelv és a társadalom kapcsolata szorosabb, mint a nyelv és társadalom kapcsolata. Mivel tipologizálásunknak is ez a viszony az alapja, ezt a kérdést kell legelőször szemügyre vennünk. Arra a kérdésre, hogy miben áll ez a szoros viszony, nem kapunk feleletet. BENKŐ LORÁND szerint „... a szorosabb kapcsolat onnan adódik, hogy az irodalmi nyelv az össznépi, illetőleg a nemzeti művelődés közvetítésének legfőbb eszköze, a társadalom szellemi javai közkinccsé tételének leghathatósabb eszköze, és mint ilyennek »belsőleg« is mindenkor szükségszerűen gyorsan formálódni kell ahhoz az alaphoz, melyet szolgál. Mivel az irodalmi nyelv a társadalom egyik kiemelkedő szellemi produktumát, a magasabb igényű írásbeliséget: az irodalmat szolgálja legközvetlenebbül, természetes, hogy annak átalakulásakor formálódik leginkább és legközvetlenebbül.” (I. m. 109.) A kapcsolatnak ez a felfogása azonban — szerintem — szűk. Ott, ahol a köznyelv előbb alakult ki, mint az írott változat, tehát nincs irodalom, min keresztül kapcsolódik a társadalomhoz az irodalmi nyelv? De ha előbb volt is írott változat — mint a kelet-európai nyelvek esetében — akkor sem az irodalom az egyetlen közvetítő kapocs, hisz például az irodalmi nyelv fejlődésében olyan nagy szerepet játszó munkák, DOBROVSKY, BANDTKE nyelvtanai németül íródtak. Ha az irodalmi nyelv és a társadalom fejlődésének összefüggését mélyebben akarjuk látni, meg kell különböztetnünk külső és belső nyelvtörténetet. Mégpedig úgy kell látnunk a belső és külső nyelvtörténetet, mint az irodalmi nyelv fejlődésének két, dialektikus egységben levő oldalát. Már volt olyan elmélet, mely a nyelv belső történetét, belső törvényszerűségeit akarta összekapcsolni a társadalom fejlődésével. N. J. MARR — saját szavai szerint — arra törekedett, hogy „... gyengítse a nyelvfejlődés belső törvényeinek jelentőségét, a súlypontot — nemcsak a szemantikában, hanem a morfológiában is — a nyelvi jelenségeknek a szociális-gazdasági tényezőktől való meghatározottságára helyezve” (idézi ZVEGINCEV i. m. 158). Ez a vulgáris elmélet azonban semmi esetre sem fogadható el. Az irodalmi nyelv és a társadalom sokkal bonyolultabban, áttételesebben érint-

kezik egymással. Az irodalmi nyelv külső története az a kapocs, mely összeköti e nyelvtípus belső alakulását és a társadalom fejlődését.

Hogyan képzeljük eszerint az irodalmi nyelvtípus kialakulását? A nyelv belső rendszeréből kell kiindulnunk. Az adott nyelv belső rendszeréből: dialektusaiból, hagyományából vagy mindkettőből, miután annak igénye felmerült, a nyelvi eszközöket megrostálva-válogatva alakítanak. (Ennyiben „műnyelv” az irodalmi nyelv.) Ez a normalizálás mindig a kor követelményei szerint történik. Az irodalmi nyelv ebben a vonatkozásban az irodalommal egy szinten levő felépítmény. A külső nyelvtörténet hivatott vizsgálni e normatív válogatás módját, lefolyását, tehát az írók, grammatikusok egyéniségét, írók esetében nyelvi származásukat, a kor nyomdaviszonyait, irodalmi irányzatait stb. Tehát a társadalom kölcsönhatásba lépett az irodalmi nyelvvel, mégpedig úgy, ahogy ZVEGINCEV írja: „A társadalomtól a nyelv ösztönzéseket kap fejlődéséhez, és ezek az ösztönzések meghatározott jellegűek, mivel konkrét történelmi körülmények között születnek” (i. m. 278). A társadalomtól ily módon befolyásolt irodalmi nyelv normája azután a nyelv belső struktúrájának megfelelően kijavítódik a nyelv gyakorlatában. Így tehát a megismerés általános törvényeinek megfelelő, az irodalmi nyelv sajátos dialektikus mozgásformáját figyelhetjük meg: a belső nyelvi anyagból, a nyelvi „gyakorlatból” az elmélet (a normalizálás) egy típust alakít ki, melyet azután a nyelvi gyakorlat kijavít, s most már erre épül az új elmélet.

Ez a fejlődési sajátosság véleményem szerint minden irodalmi nyelvre áll. A következőkben megkísérelnék néhány olyan jellemző jegyet megemlíteni, melyek speciálisan az újabbkori kelet-európai irodalmi nyelvekre érvényesek, melyek alapján tulajdonképpen erről a típusról beszélhetünk.

A) Jellemző már maga az, hogy mikor alakultak ki. Az, hogy a kapitalizmus kifejlődésével párhuzamosan, szinte kényszerítő erővel jönnek létre e belső nyelvtípusok, számos jelenség oka lesz. A kelet-európai polgárosodás gyenge. Ebből fakad, hogy a politikai harcra erőltlen polgárság kulturális síkon küzd nemzeti létéért. A legtöbb helyen az irodalmi nyelvért folyó harc egybekapcsolódik az államnyelvért folytatott küzdelemmel. Ezért írhatta B. HAVRÁNEK: „... az új nemzeti nyelv kialakulásakor (XVIII. század vége—XIX. század eleje), mely a kapitalista társadalmi formáció kezdetén a modern cseh nemzet kialakulásával összefüggésben jött létre, legelősebben a szociális—kulturális összetevő lépett előtérbe (bárha ezt is gazdasági feltételek szabályozták), és hátrább szorult a politikai összetevő, melyet a múltra való hivatkozás és a múlt tudatosítása pótol.” (K obecným vývojem zákonitostem spisovných jazyků slovanských: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. 48). A lengyel irodalmi nyelv esetében még fokozottabban előtűnik ez a jelenség. Ott az ország háromszori felosztása megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a politikai harcot. A nyelv ügye azonban ekkor is győzelmesen halad előre, sőt éppen a nyelvharca, a nyelvért folyó harc kap politikai jelleget. De még az oroszoknál is, ahol pedig mint államnyelvért nem kellett küzdeni a nyelvért, még ott is politikai koncepciókkal fonódik egybe a nyelvharca (például SISKOV—KARAMZIN vita).

Az irodalmi nyelvek kialakulása idejének illetően módon való tárgyalása lehet az egyik kritérium, melynek alapján a kelet-európai típuson belül csoportokat különböztethetünk meg. Az első csoportba a már említett négy nyelven kívül tartoznák a szerb-horvát és a román; az újabbkori irodalmi nyelvek itt a XIX. század második harmadára alakultak. Átmenetet képez

a szlovák, bolgár és a szlovén irodalmi nyelv a második csoporthoz, melybe az ukrán, belorussz, lett, litván, észt tartozik, s melyeknél a nyelvharc csak a XIX. század második felében kezdi meg a döntő offenzívát. Itt az időnek annyiban van nagy jelentősége, hogy amíg az első típusra — mint később látni fogjuk — a nyugati minták döntő befolyással voltak, a második típus elsősorban az elsőből merít ösztönzést.

B) A második jellemző jegye ezen irodalmi nyelveknek a népiességük vagy a népiesség felé igyekvésük. Két ténnyel magyarázható ez. Ezeknek az irodalmi nyelveknek két vonatkozása volt fontos a tárgyalt korban: az egyik, hogy a hagyományhoz hogyan viszonylanak (tehát a régebbi irodalmi nyelvhez); a másik a nyelvjárásokhoz való viszony. Sajátos módon mind a két-fajta orientáció egy irányba vezetett. A dialektus-alapon létrejövő irodalmi nyelvek (például magyar, szlovák) az irodalomba a nyelven keresztül is behoztak egy népibb szemléletet. A másik típus (cseh, lengyel, részben az orosz) esetében a hagyomány, a XVI. század irodalmi nyelvének hagyománya volt a példa. A régi irodalmi nyelv normáinak felújítását a felvilágosodás első, klasszicista szemléletű nemzedéke végezte. A nyelvre rakott szabályok, szoros keretek egyúttal béklyók is voltak, s a későbbi generációk ettől a feszes stílustól eltávolodni igyekeztek, mégpedig az egyszerűség, a népnyelv felé. P u s k i n, Č e l a k o v s k ý, E r b e n, M i c k i e w i c z nyelvi népiességének ez az egyik oka. Ezt a fejlődési folyamatot segítette még a szentimentalizmus, majd a romantika nép-kultusza is.

A másik támogatója az irodalmi nyelv elnépiesedésének az, hogy Kelet-Európában az irodalmi nyelv írott változata előbb alakult ki, mint a köznyelv. Itt feltétlenül érvényes, amit J. BĚLIČ ír: „... általában érvényes az a tétel, hogy amíg nem keletkezik feszültség az irodalmi és nem-irodalmi norma között, addig nem jöhet létre, és nem létezhet az a képződmény sem, mely ennek a feszültségnek a terméke (azaz a köznyelv)” (Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné: Československé přednášky 60). A feszültség megléte nemcsak a köznyelv létrejöttét eredményezte, hanem később a nyelv igyekezett eltüntetni ezt a feszültséget, mégpedig úgy, hogy a köznyelv visszahatva az írott változatra, lazábbá tegye azt. S rendszerint úgy, hogy a nyelvjárások vagy az interdialektusok (a cseh „obecná čeština”) elemeivel „fertőzte meg” az írott változatot.

A kelet-európai irodalmi nyelvek ilyenét való alakulásában találja meg egyik okát a kelet-európai irodalmi népiesség, mely nyugati irodalmakban (és irodalmi nyelvekben), például a franciában, teljességgel ismeretlen. A kelet-európai irodalmi nyelvek későbbi fejlődésük folyamán is a nyelvrontással, a külföldi hatásokkal szemben a népnyelv egészségességéhez, tisztaságához menekültek.

C) A harmadik s talán a legfontosabb jellemzője az újabbkori kelet-európai irodalmi nyelveknek kialakulásuk mikéntje. BENKŐ LORÁND (i. m. 6) nagyon szerencsésen megkülönbözteti az irodalmi nyelvnek formai és tartalmi oldalát. A formai oldal: a nyelvtípus hangtani, helyesírási, alaktani elemei. A tartalmi oldal: a mondattani, stiláris, frazeológiai, szóképzési elemek. Ez a terminus-pár felválthatja az eddigi korszak-megjelölő kifejezéseket, mivel az az előnye, hogy az anyagból, az irodalmi nyelv történetéből szervesen nő ki, nem pedig egy másik diszciplína (nyelvtörténet—irodalomtörténet) kifejezéseit használja. Az eddig használatos irodalomtörténeti korszak-megjelölők nem is alkalmazhatók, mert például a cseh és főként az orosz esetében a

klasszicizmus—szentimentalizmus—romantika fedi az irodalmi nyelv kialakulásának állomásait is, de már a magyar s főként a lengyel esetében lehetetlen az irodalmi korszakok szerinti elhatárolás.

A tárgyalt nyelvek esetében láttuk, hogy a nyelvtípus jellegén belül először a formai oldal alakult ki; vagy úgy, hogy nyelvtanírók normát állítanak fel; vagy úgy, hogy írók is egyidejűleg normalizálnak. A következő nemzedék a tartalmi oldal megmunkálásán fáradozik: vagy úgy, hogy nagy szótárakat alkotnak; vagy úgy, hogy fordítások segítségével akarják bővíteni a nyelvet. Itt kell szólnom a hatások kérdéséről. Nem a normalizálásban résztvevő személyek, grammatikusok, írók, nyelvművelők nézeteit ért hatásokról van szó (bár épp a formai oldal normájának szempontjából ez is nagyon fontos), hanem az irodalmi nyelv tartalmi oldalát ért idegen hatásokról. A tartalmi oldal ugyanis az irodalmi nyelvnek az a része, ahol strukturális változások is előidézhetők, könnyebben, mint az állandóbb formai részen. Az említett nyelvek esetében a csehre és a magyarra a német nyelv szerkezete hatott (Jungmann és Kazinczy purista nézetei miatt a szókincsben ez csak tükörfeljezésekre korlátozódott, de ott annál bőségesebben előfordult), a lengyelre és az oroszra főleg a francia volt hatással. (Mindezeket a hatásokat megerősítette az addigi azonos orientáció.) Hogy ez milyen mélyreható változásokat hozott létre, mutatja az a tény, hogy viszonylag könnyű németről csehre, magyarra és viszont, vagy csehről magyarra és viszont fordítani, franciából oroszra és viszont; de az orosz és cseh, tehát két genetikailag rokon nyelv esetében a fordítás sokkal kevésbé magától értődő. A hatás-kérdés fényénél jobban előtűnik a már említett idő alapján történő csoportosítás jelentősége. Az első típusra — mint láttuk — német és francia, tehát nem kelet-európai típusú irodalmi nyelv hatott, míg a második típus már kelet-európai nyelvek példájára is támaszkodhat (például a bolgár az orosz és cseh nyelvújítás mintájára). Ez abból a szempontból is fontos, hogy például a cseh, magyar később, a XIX. század végén komoly nyelvtisztító harcot kénytelen átélni, a struktúrájába főként ekkor bekerült „idegen” elemek ellen.

Az újabbkori kelet-európai irodalmi nyelvek jellege tehát a formai, majd a tartalmi oldal kialakulásával elkészült. Funkciójának kialakulásával együtt — és következményeként — alakul ki a továbbiakban a köznyelv, illetőleg válik a szépirodalom igazi anyagává.

Befejezésül: talán leszűrt következtetéseimtől függetlenül is sikerült bebizonyítanom a kelet-európai irodalmi nyelvtípus meglétét és e nyelvek ilyen szinten való vizsgálásának szükségességét.

BOJTÁR ENDRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához

1. BÁRCZI GÉZA fenti című közleményére a következő választ adhatom.

Abban a kiváltságos helyzetben vagyok, hogy a becses kódex közvetlen szomszédságában élhetek, bármikor kezembem tarthatom és betekintést nyerhetek a legújabb történetére vonatkozó irattári anyagba is. Mindez természetesen azt a súlyos kötelességet rója rám, hogy minden tőlem telhetőt megtegyek otthoni nyelvészeink és irodalomtörténészeink megfelelő tájékoztatására, az eddigi ismereteink kiegészítésére és az érte-sültség hiányossága következtében esetleg előállott téves felfogások kiigazítására.

Eddigi kutatásaim eredménye közlésének mindaddig a legfőbb akadályja az volt, hogy nem állt módomban a Magyarországon már ismert és közölt anyag áttanulmányozása. Ez az akadály — köszönet egy baráti szolgálatnak — a közelmúltban megszűnt. Miután az összegyűjtött és rendelkezésemre bocsátott anyagot részletesen feldolgoztam, egy alaposabb tanulmány közzétételét tervezem. Most csak röviden reflektálni szeretnék BÁRCZI GÉZA professzor válaszára, amelyet az 1963. szeptember 12-én írt és az Új Ember szerkesztőjéhez intézett levelémre adott.

2. BÁRCZI GÉZÁNAK a kódex háborús sorsára vonatkozó közléseit a leuveni egyetem vicerektorától, a jelenlegi prorektortól, Mgr. F. Littől kapott értesüléseire alapozza. Hivatkozik ugyancsak F. Littnek Étienne úrhoz intézett levelére, amely „arra mutat, hogy a németek részéről legalábbis kísérlet történt a megmaradt értékek megszerzésére...”

Mgr. Litt, akivel magam is tárgyaltam a felmerült kérdésekről, valóban szívesen fogadta Bárczi professzort; meglehetősen jól emlékszik mindarra, amit neki 1947-ben az Egyetemi Könyvtár pusztulásával és az egyes könyvtári értékek, köztük a Leuveni Kódex megmentésével kapcsolatban elmondott úgy, ahogy ő azt másoktól hallotta... A háború alatt ugyanis nem tartózkodott Leuvenben, vicerektori kinevezését is csak 1947-ben kapta, és sohasem foglalkozott behatóan és szakszerűen a háborús tűzvész és általában az Egyetemi Könyvtár kérdéseivel.

A felmerült kérdésben legdöntőbb azonban az a tény, hogy Mgr. Litt semmi bizonyítékkal sem rendelkezik arra nézve, hogy német részről igényt támasztottak volna a megmaradt értékekre, hogy valóban kísérlet történt volna azok elkobzására vagy elhurcolására. Ennek a könyvtár leégésére vonatkozó gazdag irattári anyagban sincs semmi nyoma.

Ezzel szemben dokumentumokkal igazolható (amire tervezett tanulmányomban részletesen ki fogok térni), hogy a németek a város megszállásának első napjaitól kezdve mindent megtettek arra, hogy a barbarizmus vádját, amivel az Egyetemi Könyvtár leégetése miatt az egész művelt világ előtt már az első világháború után is illették őket, ezúttal elhárítsák maguktól.

Mindezek után nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a felmerült kérdésben sem Mgr. F. Litt kijelentéseinek és az Étienne úrhoz intézett levelének, sem Bárczi Géza professzor elbeszélésének tudományosan igazolható alapja nincs. Nem a szavahihetőségről van szó, sem Mgr. Litt, sem Bárczi Géza esetében, hanem az „ad hoc” értesültség hiányosságáról. Mgr. Litt esetében valószínű egy konfúzió is fennáll, amire másutt részletesen ki fogok térni.

3. A kódex megszerzésére vonatkozó irattári anyagot ismerem, de nem bocsátkozhatom részletekbe, mivel semmi okom sincs arra, hogy a próbálkozók jószándékában kételkedjem, és nem szeretnék bárkinek is kellemetlenséget okozni.

A legsajnálatosabb talán az, hogy Bárczi professzor 1947-ben tett jóakarátú, de tisztán magánjellegű kezdeményezését nem követte az o n n a l hivatalos lépés az illetékesek részéről. Közvetlenül a háború utáni években ugyanis, amikor az egyetemi tanács és a könyvtár vezetősége a tűzvészben elpusztult kéziratgyűjtemény pótlására törekedett, valószínű, inkább hajlandó lett volna arra, hogy a számára sokkal értékesebb más kéziratok ellenében cserébe bocsássa a magyar nemzet számára felbecsülhetetlen értéket jelentő kódexet, mint 1955-ben, amikor is az első hivatalos lépés végre megtörtént.

Az egyetem és a könyvtár jelenlegi vezetését, valamint a kérdésben elfoglalt álláspontját személyesen ismerem. Minden megszerzésre irányuló kísérletet egyelőre céltalannak, sőt az ügy érdekében károsnak tartok. Bárcsak megértenék ezt az illetékesek és a jószándékú többi próbálkozók is... Miután egy alkalmat sajnos elszalasztottunk, várjuk ki türelemmel az újabb megfelelő pillanatot!

Közben bízhatunk abban, hogy a becses nyelvemlék megtalálja egyszer méltó helyét a Széchényi Könyvtárban. Addig is számíthatunk a leuveni egyetem féltő gondoskodására.

MUZSLAY ISTVÁN

Stíluselmzési módszerek

1. Nyelvészeti vagy irodalmi folyóiratainkat lapozgatva gyakran bukkanunk egy-egy író nyelvét, stílusát vizsgáló cikkekre. Ezeknek az írásoknak jellemző sajátosságuk, hogy a kiválasztott író, költőt belehelyezik valamilyen stíluskorszakba vagy irányba („izmusba”), megállapítják e stílus jellemző vonásait, s téziseiket illusztrálják a költői műből vett idézetekkel. Ha a szerzők nyelvészeti és irodalomtörténetileg is eléggé tájékozottak, ez a módszer rendszerint eredményes, sőt frappánsan tetszetős is lehet. A tényanyagra támaszkodó, objektív támpontot kereső olvasóban mégis hiányérzetet kelt az ilyen vizsgálat. Hiányzik a bizonyítás meggyőző ereje, a filológiai megalapozottság szlársága. Különösen meglepő az effajta stíluselmzés akkor, ha a szerző bizonyos nyelvi formákat bizonyos tartalmak, hangulatok adekvát kifejezőjének tekint.

Minden stíluselmzés feladata végső soron az, hogy felismerje valamely lelki tartalom és nyelvi forma között az összefüggéseket, ezeket rendszerezze, törvényszerűségeiket megállapítsa. (Lelki tartalmon érte a fogalmi jelentés és érzelmi, hangulati átszíneződés együttesét; azt, amit az újabb nyelvtani terminológia a szavakra nézve „teljes jelentés”-nek nevez; vö. MMNyR. I, 145). Csakhogy egy bizonyos lelki tartalom (jelölve: A) sohasem azonosítható közvetlenül egy bizonyos nyelvi formával (jelölve: B). Ahogyan minden lelki tartalom számtalan együtttható (gondolat, élmény, érzés, hangulat, szituáció stb.) bonyolult összjátékából fakad, ugyanúgy sokrétűen összetett szerkezet alkotja és mozgatja a nyelvi kifejező formát is (különböző szavak, szókapcsolatok, grammatikai alakzatok közötti választás, hangalaki hatások, jelentésmélti árnyalatok s a stilisztikai vonatkozásoknak csaknem végtelen kombinációja stb.). Képletszerűen tehát sohasem mondhatjuk, hogy $A = B$, csupán azt, hogy egy $a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n$ összetevőkből álló A megfelel egy $b_1 + b_2 + b_3 + \dots + b_n$ összetételű B -nek.

Lehetséges és gyakran elő is fordul, hogy az A valamelyik komponensének közvetlen és állandó megfelelője van a B -t alkotó elemek között. (Ilyen lehet például a hangutánzó szók jelentése, egyes indulatszók hangulati értéke stb.), de legtöbbször kaleidoszkópszerű mind az A , mind a B alkotó elemeinek mozgása. Ugyanazok a B részcsek egészen különböző A motívumok kifejezőivé válhatnak, ha másként csoportosítjuk, másként intonáljuk vagy akárcsak más helyzetben halljuk, látjuk őket; s persze megfordítva ugyanannak az A eredőnek a kifejezése a B komponensek igen változatos kombinációjával mehet végbe.

Mindebből következik, hogy a stíluselemzés annál eredményesebb, minél jobban fel tudjuk sorakoztatni az *A*-t és *B*-t kialakító elemeket, illetőleg minél több összefüggést tudunk megállapítani az *A* és *B* elemei között. Minthogy így az elemzésnek két aspektusban kell történnie (a valóságot nem pontosan fedő, de konvencionális megjelöléssel tartalmi és formai, illetőleg irodalmi és nyelvészeti síkban), teljes elemzésre csak az vállalkozhat, aki mindkét területen biztonsággal mozog. De inkább egy megbízható és előre lendítő részletelemzést, mint egy elnagyolt vagy félresikló teljes elemzést!

A stílus kétarcúságának megfelelően az elemzés is két irányban történhet: az *A*-ból kiindulva haladhat *B*-hez, vagyis a különböző tartalmi, hangulati, érzelmi elemek összjátékát keresve vizsgálhatja ezek egy adott esetbeli nyelvi kifejező formáit vagy megfordítva: a *B*-t létrehozó nyelvi összetevők sokoldalú vizsgálatából következtethet az *A*-ban összeszövődő egyes szálakra. De akár egyik, akár másik irányú elemzést kövessük is, néhány, az irodalmi jellegű stíluselemzésekből gyakran hiányzó, de szaktudományunkban már régóta alkalmazott alapfeltételt semmiképpen sem nélkülözhetünk, s nézetem szerint itt kell keresnünk a stíluselemzés dilettantizmusából kivezető utat:

A) Az elemzést olyan terjedelmű tényanyagra kell filológiai igényességgel kiterjeszteni, hogy a felhalmozódott adatok mennyisége (lehetőleg teljessége) meggyőző bizonyítéka legyen a belőlük kikristályosodó minőségi jegyeknek és összefüggéseknek.

B) A stíluselemzésből származó törvényszerűségek, általános érvényű megállapítások csak mint szükségyszerű és természetes következmények jelenhetnek meg, nem pedig az a priori kijelentett tételekhez kell igazoló példákat keresni. (Arisztotelész megállapítása itt is érvényes: nagy különbség az, hogy egy esemény valaminek következtében vagy egyszerűen valami után történik.)

C) Az elemzés tárgyául választott művet (szöveget) nem vizsgálhatjuk önmagában, tértől, időtől és a valóság más, sokrétűen összeszövődő szálaitól függetlenül, hanem csakis a megfelelő összefüggések és viszonyítások alapján.

D) A stíluselemző egyéniségének a lehető legkevésbé szabad megmutatkoznia. Semmiképpen sem lehet tetszetős látszateredmények kedvéért elrugaszkodni a valóságtól; nem lehet az objektíve igazolható, szerény, de hiteles következtetéseket felcserélni szubjektív megérzésekkel, s persze még kevésbé lehet az ilyeneket általános érvényű igazságnak kikiáltani.

2. Hogy e követelmények mit jelentenek a stíluselemzés gyakorlatában, egy negatív példa mindennél jobban szemlélteti: A MNy. LIX. évfolyamában jelent meg KENDERESI MIHÁLYNAK „A romantikus költői stílus jegyei Berzsenyinél” című cikke (445–56). A magyar költői nyelv s azon belül egy nagy költő sok nyelvi finomságára, rejtett értékére mutat rá a szerző igen fejlett elemzési készséggel. Annál sajnálatosabb, hogy ennek az egyes részletekben megmutatkozó, hasznos és tanulságos elemző módszernek következetes alkalmazásáról lemondva, egy kritika nélkül magáévá tett, tetszetős elmélet csapdájába esik. BARTA JÁNOSNAK egy tanulmánya nyomán azt mondja a szerző: „... a stílromantikának négy [ilyen] hangulati elemeket domináns szerephez juttató nyelvi eszköze van: a beolvasztó csoportok, a késleltető alakzatok, a nyomatókösítő szórend és a nyílt nyelvi formák” (447). A következőkben kifejti, mit ért ezeken a nyelvi eszközökön: „A beolvasztó csoport tulajdonképpen a tömörítésnek eszköze, jelzős és határozós szerkezetek tartoznak ide, amelyek szinte legtöbbször mellékmondatok tartalmát foglalják össze: hangulati értékük igen nagy” (uo.). Példa: *birkózva győztl.* Ez az utóbbi megállapítás elfogadható és bizonyítható tény, hiszen jól ismert tétele a magyar nyelvtudománynak, különösen KÁROLY SÁNDOR kitűnő tanulmánya óta (Nytud. Ért. 10. sz.). De ilyen „beolvasztó csoport” a magyar költészet minden korszakában és

irányzatában bőséggel található. Már az Ómagyar Mária-Siralomban olvashatjuk: „Fugva, husztuzva, Üklelve, ketve Ülöd” (Hét évszázad szövegközlése); s csak úgy taláломra felütve József Attila „Kései sirató”-ját: „ajjongva szült, eleven hitedet”, „Amit adtál hízelegve”, „kél káromkodni kedve” (szövegforrás ua.). Akár e két távoli forrásnál maradva is idézhetünk példákat a romantikus stílus (= „stílromantika”?) eszközeiként megjelölt nyelvi formák mindegyikére. Ez persze nem volna baj, ha szerzőnk nem önmagában szemlélné a kiválasztott kliséket, hanem azt keresné s a példák meggyőző bokrosításával igazolná, hogy ezek a költői nyelvünkre általában jellemző nyelvi formák milyen sajátos minőségi jegyeket kapnak (ha ugyan kaptak) a romantikusoknál, illetőleg *Berzsenyi*nél. E filológiai vizsgálat nélkül viszont meg kell elégednie a felületen mozgó, ingatag általánosságokkal. Vajon csak a romantikusokra jellemző az, hogy „igen sokszor nem tényközlő gondolataikat, hanem érzelmeiket akarják kifejezésre juttatni, és ez magával hozza a szó, illetőleg a mondat hangulati elemeinek felhasználását, fokozottabb mértékben való érvényre juttatását” (446)? A költészetre vonatkozóan nemegyszer elhangzott már ilyen megállapítás. (Talán legklasszikusabban *L. SPITZER* szájából: *Les études de style . . . : Langue et Litt.* (1961: 33). Csupán *Berzsenyi* költészetére, költői nyelvére jellemző, hogy „értelmet kapnak a szimbólumok és kifejezések” (448)? Ahol nem kapnak értelmet, ott nincs is helye a stíluselemzésnek.

Nem pótolhatják a filológiai megalapozottságot a lelkes, de csupán szubjektív hangulatot árasztó, sokszor homályos értelmű kifejezések sem: „... a romantikus költői nyelv megtelik árammal, duzzadó lesz, és érezhetővé válik mögötte egy erős, dinamikus feszülés” (448); „A *Berzsenyi*-féle dinamikus feszülések háttérét szintén a szófantáziában, a szavak mágiájának művészetében kell keresnünk” (454); stb.

A jelenségeknek önmagában való szemlélete, a bonyolult összeszővődések türelmes és főleg óvatos kifejtésének hiánya igen gyakran tévútra vezeti a szerzőt. Egy jelzőként használt tulajdonnév felhasználását, képzeletet mozgató, képelem szerepét igen találóan mutatja be (450). De a következő mondatban már ismét rapszodikusan átugrik a szubjektív elemzésbe, s a *ragyogó* jelző „hallatlan hangulati értékét” hangsúlyozza. Pedig itt éppen úgy csak a *ragyogó dagály* együttes hangulati értékéről lehet beszélni, mint előbb a *Tantalus-szaj* példájában, s persze ezen is még sokat módosít a jelzős szerkezetek nógyszeres halmozása, a zeneiséget fokozó hangismétlés, s a két tagmondat szimmetrikus felépítése, hogy csak néhány objektíve igazolható expresszív elemet soroljunk fel.

Könnyű volna még további példákat idézgetni a stíluselemzés torzulásaira. De igazolásul nyilván ennyi is elég. Hadd idézzem azonban *KENDERESI* cikkének utolsó lapját. A költői kép olyan finoman árnyalt elemzésében gyönyörködhetünk itt, mintha egészen más kéz írta volna ezeket a sorokat. Még a szubjektivitásnak ez alkalommal megokolt megnyilatkozása is mérsékelten és teljes harmóniában párosul a konkrét nyelvi tények találó felfejtésével.

BENKŐ LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Óperencia. Anélkül, hogy állást foglalnék az eddigi, többé-kevésbé ismeretes szófejtéseket illetően (*Ob der Enns, Ober-Enns, (See) ob Bregenz, experientia, aperentia* stb.), csupán arra szeretnék rámutatni, hogy az *Ober-Enns*-ből való éredeztetésnek van egy korai kézirati előfordulása, mely mintegy két évtizeddel idősebb a CzF.-nál. *TÁRKÁNYI BÉLA* (1821–1886.), a jeles papköltő az 1841–1847 közti évekből származó naplójának

tizenöt füzetét „Oct. Hung. 1405.” jelzés alatt az Országos Széchényi Könyvtár kéz-irattára őrzi, ahová az egykori zirci apátság levéltárából került. Az utolsó füzetek egyikének címe: „1846 évi Karlsbadi és Gasteini utamról”. (Pyrker László egri érseket kísérte személyi titkárként.) A füzet 24. lapján olvasható: „A meséshírű *Oberenczián* (*Ober-Enns*) keresztül estére Mölkbe értünk”. Ebből nyilvánvaló, hogy TÁRKÁNYI már 1846-ban ismerte azt a magyarázatot, mely *Óperencia* nevünket az Enns folyó torkolatvidékével hozza kapcsolatba.

KUNSZERY GYULA

Donászy. Ez a vezetéknev a zalaegerszegi születésű *Donászy* Ferenc ifjúsági író művei révén vált országszerte ismertté. Olyan magyaros hangzású, hogy *Dunsi* Kálmán is ezt választotta írói névül (GULYÁS, MÍRÓK és ÁLNÉVLEX.).

Dehát honnan való, miből származik a *Donászy* vezetéknev? Mivel *Donász* névű települést nem találunk sem a régi, sem az újabb helységnévtárakban, induljunk el más nyomon. Keressünk hozzá hasonló neveket, hátha azok útba igazítanak bennünket! Bizonyára a *Donászy* név rokonságába tartozik a *Tonászi*: BENKŐ LORÁND Nyárád-andrásfalván *Tonászi uccája* helynevet jegyzett fel (MNYj. VI, 159). Elválaszthatatlan azonban tőle a budapesti távbeszélő névsorból kiírt *Tanászi* és *Tanaszi* vezetéknev. Ez utóbbiak *Ta-* szókezdete vezetett rá arra, hogy e nevek az *Athanasius* idegen becézőjéből valók. Valószínűleg sokan emlékeznek rá, hogy az „Aranyember”-ben Blazsovics Atanáz komáromi rác kereskedőt felesége *Tanaszi* néven szólítja. A horvát nyelv IVEKOVIC—BROZ-féle szótárában *Tanacko*, *Tanásija*, *Tanásije* alakja és *Táša*, *Tášo* becézője van felvéve (a két utóbbi azonban a *Tádé* keresztnév hypocoristicuma is lehet). POPOVIC szótárában *Tanaszije*, *Tanaszko* mellett *Tana*² is olvasható. Csupán az 1960. évi jugoszláv telefonkönyv belgrádi részéből az alábbi ide tartozó neveket jegyeztem ki: 3 *Tanasic*, 1 *Tanasijevic*, 5 *Tanaskovic*, 1 *Tanazevic*. Ez a sok és sokféle név is arra vall, hogy a *Donászy* név délről származik, mert etimológiai elv, hogy a keletkezési hely közelében a legnagyobb az alakváltozatok száma. A *Donászy* nevet tehát a család délnyugati származására való tekintettel szerb-horvát eredetűnek tarthatjuk.³

Azonban az elébb felsorolt élő magyar nevek nem mindegyike származik délről. A hazai görög egyház másik nagy ága: a románág is számba jöhet. Így biztosan ide tartozik az 1716-ban a Belső-Szolnok megyei Girolton összeírt *Tanászia* Tamás vezetékneve (KÁDÁR JÓZSEF, Szolnok-Doboka megye monográfiája VII, 384) és a már említett nyárádandrásfalvi *Tonászi* név. Nemrég olvastam EUGÈNE TANASE „Trois toponymes roumaines à valeur historique dans un village de montagne de Transylvanie” című cikkét, amelyben az eddig csak XVI. századi említésekből ismert Szeben megyei Polyán falu megülesét a kunokra utaló *Hándor*, *Ghîlghiu* és *Cărămán* határrésznév alapján három évszázaddal előbbre, a XIII. századba helyezi (Revue internationale d'Onomasti-

¹ Bizonytalan az 1522: *Donijas* név (MNYTK. 86. sz. 44) és az 1554: *Donáz* Benedek (MNYTK. 103. sz. 85).

² *Tana* és ebből névszépítéssel alakított *Tanai*, *Tanay* név van a mai vezetéknev-anyagban. Nem gondolom, hogy a Háromszék megyei Böllönben (ahol az 1600-as évek óta *Tana utca* is van) élő család neve a Szombathelytől délkeletre fekvő *Tana* faluval kapcsolatos (CSÁNKI II, 802; LIPSZKY).

³ A családban ugyan az a hagyomány járja, hogy spanyol eredetűek: nevük *Don Hassy*-ből *Donhassy* → *Donassy* alakon keresztül vált *Donászy*-vá. A család egyik nő tagjának eljegyzési értesítésében valóban *Donhassy* név szerepelt. Annyi bizonyos, hogy Pest megye levéltárának „Acta Nobilitaria ex 1829” elnevezésű csomójában egy *Donassy* nevű család címerespecsétjét őrzik (KÖSZEGHI SÁNDOR, Nemes családok Pest várme-gyében. Bp., 1899. 84).

que X, 285—93). A bukaresti távbeszélő névsorban 85 *Tănase* és 164 *Tănăsescu* mellett még tucatnyi más képzőjű, illetőleg írásváltozatú alakja van. A névnek a telefonkönyvben nem szereplő alakjai is vannak CONSTANTINESCU 1963-ban megjelent névtárában (Dictionar onomastic romínesc 17, 157). A *Tanaszi* vezetéknev délkeleti származását megerősíti a névföldrajz bizonyítása: Berettyóújfaluban, valamint a Bihar megye derecskei járásában fekvő Pocsajon és Kismarján élnek ma ilyen nevű családok. A berettyóújfalusiak Mezőpeterdtről valók, amely falu az 1773-i helységösszeírás szerint „possessio valachica” volt.

Mivel *Athanasius* a keleti egyházban tisztelt szent, tiszteletét és nevét cseheknel és lengyeleknel nem találjuk (BENEŠ JOSEF, O českých příjmeních. Prága, 1962.; Onomastica V, 378, 399). A német névanyagban sem leltem, így sem LINNARTZNÁL (Unsere Familiennamen. II. Familiennamen aus deutschen und französischen Vornamen in ABC erklärt. Bonn, 1958.³), sem GOTTSCHALDNÁL (Deutsche Namenkunde. 1954.³), ami azt jelenti, hogy a vezetéknevek kialakulása idején, azaz a középkor végén a név Németországban nem járt. Megvan ellenben a franciában. Idézem DAUZATTÓL: „*Athanasie* keresztnév és vezetéknev: egy IV. századi egyházatya nevének tudós formája. A szó eleji magánhangzó lekopásával *Thanase*, *Tanase*, vezetéknev” (Dictionnaire des noms de famille et prénoms de France. Párizs, 1951.). *Athanasie* volt az egyik keresztnéve Peltier (1785—1845.) francia fizikusnak, a róla elnevezett hőelektromossági tűnemény felfedezőjének. Mindenesetre az *Athanasius* gyakori nem lehetett, mert a „prénoms curieux” alatt tartják számon (HERBILLON JULES: Revue internationale d’Onomastique X, 171). HERBILLON úr szíves értesítése szerint az *Athanasie* keresztnév Vallóniában nem járatos, csak bizonyos tájakon, így például Namurban, ahol vallon alakja *Tanasse*.

De nemcsak becéző névalakból lett vezetékneveink vannak, a teljes is előkerül. Persze főként görög-keleti vagy görög-katolikus családok nevéként, mert a XV—XVI. században nálunk már nem használták keresztnévként, s így vezetéknevek sem alakulhattak belőle. *Athanasievits* Vazul Szerém megyei származású eszéki orvos volt (SZINNYEI, MÍRÓK), ugyancsak SZINNYEI *At(h)anaškovics* néven három XIX. századi írórt tart nyilván (GULYÁSNÁL ezek *Atanacković* néven szerepelnek). KEMPELEN *Athanasievics* (1804., román), *Atanaskovics* (1722., szerb) és *Athanasievich* (1792., szerb) családot ismer. *Athanász* Szilárd (= Konstantin) községi orvos Jászfényszaruról írt statisztikai leírása 1867-ben dicséretet kapott.

A XIII. században azonban nálunk is megvolt. Így *Atanasius* a Váradi Regestrom egy 1221-ben szereplő poroszlójának a neve (95). 1255-ben *Atanas* fia Ivánnak a Pozsony megyei Karcásra támasztott igényét utasítja el IV. Béla (HazOkm. VII, 47; vö. KritJ. I, 329). 1282-ben *Athanas* fia Imrét a Valkó megyei Paka, körülbelül ez időtájt *Athanyas* fia Domonkost a Körös megyei Kanizka nevű földdel kapcsolatban említik (KritJ. II/2—3, 296, 432). 1321-ben *Athanas* fia János eladta Nyírábrány vidéki földjét (GYÖRFFY, ÁMTF. I, 640). 1433-ban településnévként bukkan fel: a Valkó megyei *Atanasfalva* a Kórógyiaké (CSÁNKI II, 291). Utóbb csak görög vallásúak használták; például Szekeres *Athanáz* volí a XVIII. század utolsó évtizedében a görög sajtótermékek cenzora (FÜVES ÖDÖN: Antik Tanulmányok IX, 230), 1795-ben pedig a román Fogarasy *Athanáz* kap nemességet (ILLÉSSY—PETTKÓ, A Királyi Könyvek 66; ez utóbbi KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND egyetlen magyar *Athanáz*-a: NytudÉrt. 28. sz. 11).

Maga a név görögül ’halhatatlan’-t jelent. A név Alexandria leghíresebb püspöke nyomán terjedt el, mert *Athanasius* híre a kereszténységgel mindenüvé eljutott. „A teológia atyja”, „az ortodoxia atyja” stb. megnevezésekkel illetik. Ő volt a szerzője a középkorban igen népszerű „Vita S. Antonii”-nak is.

A címül írt vezetéknev tehát egy európai névcsalád tagja, magán viseli azonban nyelvünk vonásait is. Magyarra válik ugyanis a név, ha bármilyen csekély — akár

hangsúlybeli, hangtesti, akár csupán helyesírási — változtatás esik rajta. A *Donászy*, *Tanászi* stb. vezetéknévek tehát ma már idegen eredetük ellenére a magyar névállomány szerves részei.

Tuskolány. (Frascatitól Ibrányig.) Az újabbkori nagyarányú városba költözés létrehozza az ellenkező irányú mozgást is. Olvasom, hogy Washington belvárosát „elfoglalták” a külső kerületekből beköltöző feketék. A fehérek ugyanis a belváros bérházaiból kiköltöznek a villanegyedekbe és a környék kertés településeire. Ez a helycserélő folyamat természetesen mindenütt, így nálunk is megfigyelhető. De a múlt embere is ismerte a tömegből való kiiktatódás üdvös, idegnyugtató voltát. Horatius kivonul Maece-nástól kapott, szabin hegyek közti villájába; Mátyásunk pompás nyaralót építtet a visegrádi vár alatt; stb. A Faludi Ferenc fordította Nemes Úrfi Eusebiusa is „meg-unván és utálván a várost, holtig való lakásra kiszállott egymaga kastélyába”, és a másik főszereplő, Neander is kijelenti, hogy „meg kezdettem utálni a városi lakást” (BELLAAGH-féle kiadás 22, 52). De míg Horatius a költői alkotáshoz szükségeltető „független nyugalmat”, Mátyás a politikai és udvari élet nyüzsgéséből és zajából való kikapcsolódást keresi, addig a Nemes Úrfi szereplői kísértéseket elkerülendő zárkóznak el a világtól, mert erkölcsi tisztaságukat akarják megőrizni.

A királyok, főurak, főpapok és gazdagok e „menedék”-ei külön nevet kaptak (persze idegent). Nagy Frigyes szívesen töltötte napjait a potsdami *Sanssouci*-ban. A XIV. század közepén Miklós egri püspök Felsőtárkányban nyaralót építtetett, s ezt a XV. század végén, Hyppolit püspök idejében *Fuorcontrast*-nak nevezték (Heves vm. monogr. 37). Barkóczy Ferenc püspök (1750—1761.) helyreállíttatta (BREZNAY IMRE, Eger a XVIII. században I, 125). 1667-ben Gorupp Ferenc a Sopron megyei Kethely határában fekvő *Tábor* nevű kastélyhoz tartozó nemes udvartelkét — több jobbágytelekkel együtt — eladja (RUPP I, 488). Nagykállóban a strand, a labdarúgópálya és a környező beépült rész területét a legidősebbek *Ilizium* névvel jelölik. Csak azt tudják róla, hogy ott régen „nagy dáridók” folytak, egyebet semmit. A név a klasszikus *Elysium*-ból való, amely Homerosznál a boldog életet élő hősök lakóhelye, Vergiliusnál és Pindarosnál pedig az alvilág azon része, ahol a boldog lelkek tartózkodnak. A Nagy- és Kiskálló közti egykori magyar *Champs-Elysées*-t Kállay Miklós, Szabolcs megye híres alispánja csináltatta a XIX. század elején (KÁLLAY ANDRÁS, Régi dolgok, újabb idők. Nyíregyháza, 1907. 14, 15, 40). A legnagyobb halastavának közepén felmagasló dombot *Bellevue*-nek nevezték (i. m. 14). Itt említem meg, hogy a szegedi *áziomba van* ’jó helyen, biztonságban van’ szólás alapja a latin *asylum* ’menedékhely’ szó, és az alsóvárosi templom és kolostor egykori menedékjogának emlékét tartja fenn (REIZNER III, 17; BÁLINT: NéNy. III, 123, SzegSz. I, 86).

Dehát mikor kapcsolódik már be Ibrány és Frascati? Ibrány északi határa, azaz a Tisza mellett fekszik a hivatalosan *Jásztelep*-nek nevezett település, amely az Odescalchi hercegek dohányos tanyája volt. Amikor még nyaraimat a Rétköz bebarangolásával és helyneveinek gyűjtögetésével töltöttem, vagyis 1939 táján, feltűnt nekem e tanya népi *Tuskolány* neve. S mivel a földrajzi nevek gyűjtéséhez használt térképemen „Jásztelep (*Tuskolány* tn.)” alakban szerepelt, már akkor nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a hercegi családtól használt *Tusculanum* szó elferdítéséről van szó. Mint ismeretes, Cicero a meleg évszakban legszívesebben a *Tuscūlū* latiumi város (ma Frascati) melletti nyaralójában tartózkodott. Ennek a neve *Tuscūlānū* (ti. *praedium*) volt. Ez a Tisza menti terület pihenőhelynek annál is inkább alkalmas lehetett, mert az idősek emlékezte szerint itt mintegy húsz holdnyi erdő volt (KISS LAJOS, [A] Régi Rétköz 144). — Egyébként máshonnan *Tuskolom*, *Tuszkulom* vagy hasonló név is előkerülhet,

mert a PallasLex. szerint „modern értelemben *Tusculum* a. m. falusi pihenőhely, kivált tevékeny, sokat működő ember részére”.

Ezek szerint tehát a *Tuskolány* tanyanév helyneveink ama érdekes csoportjába tartozik, amelyről folyóiratunkban legutóbb a *Pindus* határnévvel kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA tett említést (MNy. LIV, 124). Ugyanis szerintem a *Pindus* is ilyen klasszicizáló irodalmi helynévadás eredménye (bár SZABÓ szerint a múlt századi görög szabadságharcokhoz fűződik, azaz közvetett [másodlagos] eseménynév).

MIKESY SÁNDOR

Fánk, pánkó. 1. A *pánkó* szóról írt, adatokban gazdag és gondolatébresztő szómagyarázatában SZABÓ T. ATTILA nemrég (MNy. LIX, 475–8) rámutatott többek között a szó eredetére is: a címben foglalt szópár a német *Pfannkuchen* 1. 'palacsinta', 2. 'fánk' szóból alakult jövevényszó a magyar nyelvben, amelynek *fánk* változata inkább a magyarországi, *pánkó* változata pedig az erdélyi magyarság nyelvében él.

A szókezdő *f* ~ *p* és a német *pf* viszonyára vonatkozólag az EtSz. és a SzófSz. nyomán utal arra, hogy e hangtani megfelelés kérdése mindmáig tisztázatlan, mert a *pf* ~ *f* és a *pf* ~ *p* hangváltozatra nincsenek példáink. Minthogy SZABÓ T. ATTILA a *pánkó* szóvégi alakulására nézve meggyőző bizonyítékokat sorol fel, ezúttal én csak a szóeleji hangmegfelelések kérdésével óhajtok foglalkozni, és néhány adattal e kérdés tisztázásához hozzájárulni.

2. A német hangtörténet tanúsága szerint a szókezdő *pf* (< germ. *p*) affrikáta megjelenése a különben latin eredetű szó elején — ófn. *panná* < k.-lat. *panna* ~ *patna* (SANDERS, WbDtSpr. II, 522) — azt mutatja, hogy a szó még az úgynevezett második vagy német hangváltozás („Lautverschiebung”) előtt, vagyis az V. század folyamán került a németbe, mert a szó a felnémetben a VI–IX. században már *pf* hangalakkal fordul elő: ófn. *pfanna*, kfn. *pfanne*, illetőleg ófn. *pfankuocho*, kfn. *pfankuoche* (KLUGE—GÖTZE, EtymWb.¹¹ 439 és PAUL, DtGramm. I, 285). Ez a szókezdő *pf* (*Pferd*, *Pfund*, *Pjud*, *Pfennig* stb.) viszont a középnémet nyelvterület keleti nyelvjárásaiban, a türingiaiban, a szászban, a sziléziaiban *f*-fé fejlődött: *ferd*, *fund*, *fennig* stb.; a nyugati középnémet nyelvjárások, a középfrank és ennek tájszólásai, a rajnai frank, a moselfrank és a ripuari azonban eredeti *p*-t őrizték meg: *perd*, *pund*, *pad* (BEHAGHEL, GeschDtSpr.⁵ 163, 421).

A középnémet nyelvterületre annyira jellemző kettős germán *p* > *pf*, *f* ~ *p* hangmegfelelés, illetőleg hangfejlődés megtalálható azokban a külföldi német nyelvjárásokban is, amelyek évszázadokkal ezelőtt a középnémet terület nyugati és keleti nyelvjárásaiból szakadtak ki, így a csehszlovákiai cipszer és a romániai szász nyelvjárásban is. Ha e nyelvjárások régebbi kölcsönszavait vizsgáljuk — írja THIENEMANN — a középnémet nyelvjárasterületre jellemző hangtani sajátosságok rájuk nézve sokkal inkább jellemzőek, mint a felnémet területről valók. Így középnémet hangtani sajátosság a szóeleji *pf* > *f* (*pfund* > *font*), a szóbelseji *pf* > *p* (*zapfler* > *csaplár*), *hs* > *sz* (*sahse* > *szász*), a magánhangzók terén pedig az *o* > *a* (*bok* > *bak*), *ou* > *u* (*koufer* > *kufár*) stb., hogy csak a legfontosabbakat említsük (THIENEMANN, Die dt. Lehnwörter der ung. Sprache. Berlin—Leipzig, 1922. 101).

3. Közelebbről vizsgálva most már a bennünket érdeklő és közvetítő nyelvjárást, az erdélyi szászt, tudjuk, hogy ez a nyelvjárás is a középnémet nyelvterület fentebb említett két nagy nyelvjárásának, a keleti és nyugati középnémetnek a hangtani sajátosságait tükrözi, hiszen belőlük szakadt ki a XII–XIV. század folyamán (SCHEINER, A., Vom Rhein und Sachsen: VerArch. XLII, 75–92; KLEIN, K. K., Zur Siedlungsgeschichte und Sprachgeographie der mittelalterlichen deutschen Siedlungen in Siebenbürgen.

Berlin, 1959. 44–5, 62; NAGY JENŐ, Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története: Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944. 319 kk. és kny. Kvár, 1945. 43 kk.). Az erdélyi szászban is megtaláljuk a szóeleji $p > pf$, $f \sim p$ hangmegfelelést, illetőleg hangfejlődést.

A) A középnémet nyelvterület nyugati frank nyelvjárásának hangtani sajátosságát tükrözi a középfrank $p \sim$ erdélyi szász p hangmegfelelés, amely az erdélyi szász tájszótár tanúsága szerint az itteni szász nyelvjárásokban általánosnak mondható. E tájszótárnak a nyelv- és hangföldrajzi szempontok figyelembevételével készült hangtáblázata szerint például a *Pfahl* 'karó' szóban a szókezdő pf helyett a szász nyelvjárások mindegyikében p -t ejtenek; ilyen variánsokkal találkozunk: *pól*, *pa⁹l*, *pál*, *piul* stb. (SiebSächsWb. I, LX, 78. címszó). Erre a hangmegfelelésre a Beszterce környéki nyelvjárások köréből még a következő példákat sorolhatjuk fel: erd. sz. *pó* $\sim$ úfn. *Pfau* 'páva', erd. sz. *plänz* $\sim$ úfn. *Pflanze* 'növény, palánta', erd. sz. *plom* $\sim$ úfn. *Pflaum* (Feder) 'pihe', erd. sz. *pil* $\sim$ úfn. *Pfühl* 'párna' (KEINTZEL, G., Der Konsonantismus des Mittelfränkischen verglichen mit dem Sieb.-Sächs. während des 13. bis zum Beginne de 16. Jds.: Korrespondenzblatt 1886: 27); továbbá: erd. sz. *präum* $\sim$ úfn. *Pflaume* 'szilva', erd. sz. *pi^arsch* $\sim$ úfn. *Pfirsich* 'őszibarack', erd. sz. *pi^adom* $\sim$ úfn. *Pjebe* 'tök' stb. (KRAUS, FR., Nösnerländische Pflanzennamen. Beszterce, 1943.; a megfelelő címszók alatt). A Szeben környéki szász nyelvjárásból: erd. sz. *pann* $\sim$ úfn. *pjanne* 'serpenyő' (KISCH, G.: VerArch. XXXIII, 170). Ugyancsak KISCH közli a *Fankoch* címszó alatt a 'Pfannkuchen' moselfrank változatát *pankoch* formában (i. h. 70).

Hogy ez esetben nem újeletű hangtani jelenséggel van dolgunk, bizonyítja a következő XV. századi nyelvtörténeti adatok: *plugen* 'pflügen', *planz* 'Pflanze', *plücken* 'pflücken' (SERAPHIN, FR. W., Ein Kronstädter lateinisch—deutsches Glossar aus dem XV. Jhd.: VerArch. XXVI, 99, 87, 111); valamint a Beszterce városi hagyatéki leltárak¹ tárgyi anyagáról készülő szójegyzékem XVI. századi anyagából összeválogatott következő nyelvtörténeti adatok is: erd. sz. *plug* $\sim$ úfn. *Pflug*: 1573: „den *Plug* also das die Kinder nichts schuldig bleÿben”; „Der vatter bleibt dem kindt schuldig . . . am *plug* geredt d 16”; „dar für hatt ma(n) dem vatter . . . den *plug* dar zu mitt allem Zugehör” | 1576: „am Wagen, rossen, *plug*, ein ketten darzu und allem Zugehör bleibt der edem der grossmutter schuldig fl. 4 d. 66” | 1577: „an dem Wagen ketten und alle(n) zugehör, *plug* und Rosen den kindern mitteina(n)der fl. 5.”.

A *pf* affrikátára való átmeneti — KLEIN szerint (i. m. 13) még p jellegű, át nem alakult („unverschoben”) — hangértéknek tekinthetők a *ph*-val jelölt hangok a következő szavakban: *phlax* 'Pflug', *phol* 'Pfahl', *phorz* (*purz*) 'Pforte' stb. Nyelvtörténeti adataim ezt a jelenséget is igazolják: *phlug* 'Pflug': 1586: „Mehr so geben die Kinder die rosz, wagen, *Phlug*, undt rindt vich der Mutter für die zucht der Kinder”; *phan* 'Pfanne': 1586: „ein grosz *Phan* und ein klein *phan*; ein mittelmesszig und ein klein *phan*; item ein alt *phan*; ein gut grosz *phan*; item ein gut *phan* ohne Fusz, item 3 mittelmesszig *phan*”; *phenchen* 'Pfännchen': 1586: „2 spisz und ein mittelmessziges *Phenchen*”; *phenig* 'Pfennig': 1586: „und ein gulden *Phenig* wigt ein ides sein teil anderhalb messing”; *phül* 'Pfühl': 1587: „zuej guther bether und vier *phül*”.

Ide kíváncznék még néhány közvetítő adat a szász nyelvjárásból a *pankachn $\sim$ *phankachn $>$ *pankoch* (χ) feltételezett alakok igazolására; ezeknek a bemutatása — sajnos —, mivel sem a tájszótár idevágó betűje nincs meg,² sem pedig levéltári kuta-

¹ A kolozsvári Állami Levéltárban (Arhivele Statului, Cluj) A. O. B. Prott. III. d. Nr. 1, 2, 3 stb. (1573—1588.) jelzet alatt találhatók. Eddig a ( )-ben jelzett tizenöt évnék az anyagát volt alkalmam feldolgozni.

² Dr. BERNHARD CAPEIUS szíves közlését — mely szerint a Szász Tájszótár cédulanyagában nem fordul elő a ?-vel kezdődő alakváltozat — ez úton köszönöm meg.

tásaim eddigi anyagában e szó nem szerepel, nem áll — egyelőre — módomban. A moselfrankban is meglevő *pankoch* (l. előbb) és a SZABÓ T. ATTILA gyűjtéséből is imént idézett alakváltozat (1590: *pankoh*, *pankhoh* stb.) azonban minden kétséget kizáróan igazolja a feltételezett alakok közül a legutolsónak a meglétét (MNY. LIX, 476, 478).

B) A $p > f$ hangfejlődés a középnyelvi nyelvterület keleti felének egyik jellemző sajátossága. Az erdélyi szászban erre a hangváltozásra is szép számmal sorolhatunk példákat: erd. sz. *Fäfferlänk* ~ úfn. *Pfifferling* 'özgomba' | erd. sz. *Fi^arsch* ~ úfn. *Pfirsich* 'öszibarack' | erd. sz. *Fu^arlämcher* ~ úfn. *Pfarrblümchen* 'csillaghúr' | erd. sz. *Fänn* ~ úfn. *Pfebe* 'tök' | erd. sz. *Fall* ~ úfn. *Pfaffe* 'pap' stb. (KRAUSS i. m.) | erd. sz. *Fänek*, *Fennergk* ~ úfn. *Pfennig* 'fillér' | erd. sz. *Fil* ~ úfn. *Pfühl* 'párna' | erd. sz. *Fangkich* ~ *Fängkoch* ~ úfn. *Pfannkuchen* (SiebSächsWb. II, 349, 372, 308) | erd. sz. *Fön* ~ úfn. *Pfanne* 'serpenyő' | erd. sz. *Fantxi* ~ úfn. *Pfännchen* 'kis serpenyő' | erd. sz. *Fönku^z* ~ *Fönko^z* ~ úfn. *Pfannkuchen* 1. 'fánk', 2. 'rántotta' (KRAUSS, FR., Wb. der nordsiebbg. Handwerkssprachen. Siegburg, 1957. 674).¹

E hangváltozás a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a $p \sim p$ hangmegfeleléssel párhuzamosan — időben valószínűleg később (l. alább) — fordul elő az erdélyi szász nyelvjárásban. Ezt igazolják a hagyatéki leltárak egykorú adatai is: erd. sz. *Fenig* ~ *Fenick* ~ úfn. *Pfennig*: 1573: „34 alt *Fenig*; ein heidnisch *fenig*”; 1575: „13 hednisch (!) *fenick* klein und gross welche wige(n) pf. 15”; „2 polnisch *fenick* ieder d 12 wredt”; 1576: „it(em) ein polnischen *fenick* d. 12 werdt”; 1577: „it(em) 2 groschen und 6 alt *fenick* 1578”; „it(em) iedem fl. 1. und d. 75 alt *fenick*” | erd. sz. *Fjyl* ~ *Fil* ~ úfn. *Pfühl*: 1573: „die 2 kinder haben eine(n) lang(en) *fjyl* mitteina(n)der, ein blo gestreift geczwilch *fjyl* czeich”; 1574: „ein lang *Fjyl*”; 1586: „ein gut nej bett und zuen *fil*; sampt eine(n) ledere(n) *fil*”; 1587: „Dem Martino ein lederen *fil* und ein neyer Teppig” | erd. sz. *Funt* ~ úfn. *Pfund*: 1575: „ein messing *funt* gewigt und ein goldt gewicht” | erd. sz. *Flug* ~ úfn. *Pflug*: 1574: „den *Flug* und alles zugehör zw wagenfart” | erd. sz. *Fejl* ~ úfn. *Pfeil*: 1576: „ein feyl, ein garte(n) haw” | erd. sz. *Fan* ~ *Ffan* ~ úfn. *Pfanne*: 1573: „ein *Fan* das man ein echtel Wasser im mag behalten”; „den 5 Kindern ein gross brott *fan*”; „dem Mertten ein gross eysern *ffan*”; 1574: „3 eysern *ffan* ein kleines : und ein kupfern *ffan*”; „ein alt *fan* ahn fuss”; 1575: „2 *ffannen*”; 1576: „ein klein *fan*”; 1578: „am rost *fanne(n)* und spissen iedem schuldig d 50”; „it(em) ein czimlich gross geflickt *fan*”; 1586: „zuo gros arkes, ein brot*fan*”; családnévként: *Fankuch* (1496.), *Fankock* (1543.), *Fankig* (1785.) (SiebSächsWb. II, 308).

Itt is, akárcsak a p -s változatok esetében, feltűnnek — annál talán még nagyobb számban — a pf -re való átmenet egyes fokozatai, *fh*-val írva, vagy éppen pf -fel jelölve: így például a *brotfhan* (1586.), *pfenick*, *pfenig* (1576., 1575.), *pfan* (1573., 1575., 1576., 1578.), *pfantchen*, *pfentchen* (1573.), *pfyl*, *pfyl* (1573., 1574., 1575., 1576., 1577., 1578.) és néhány más szóban. Ez az írásmód aztán átesap olyan szavakba is, amelyekben etimológiailag semmi helye sincs, mint például: *pflassch* 'Flasche' (1573.), *pfelsche* (< m. felső[kabát]) (1573.), *pfürtuch* 'Fürtuch' (1573.), *pfass* 'Fass' (1573.), *pflass* 'Flachs' (1573.) stb.

Bár tagadhatatlan tény az, hogy a XVI. századi erdélyi szász hagyatéki leltárak helyesírása nagyon ingadozó és szeszélyes, mégis a felsorolt adatok talán eléggé meggyőzőek ahhoz, hogy a $p \sim p$ hangmegfelelés, illetőleg $p > f$ hangváltozás meglétéről és erős érvényesüléséről beszélhessünk a szász nyelvjárásokban is.

4. Ez a hangtani megoszlás eredményezhette azt, hogy a magyarban a *fánk* és a *pánkó* alakváltozattal találkozunk már a XVI. század elejétől.

¹ Ez utóbbi adat kijegyzését SZILÁGYI MARGITnak köszönöm.

A *fánk* szóhoz az átmeneti alakokat meggyőzően szemléltetik a szász tájszótár *Fångkoch*, *Fankuch*, *Fankock* és KRAUSS szótárának *Fõnkuz*, *Fõnkoz* adatai, valamint az EtSz. által „még nem igazoltak” tekintett és feltételezett *fánkó* alak, amelyet viszont IMPLÓM JÓZSEF a „gyulai nép- és köznyelvben általános”-nak, sőt „a szomszédos községekben, a Békés megyei Békésen és Gyulaváriban is hallható”-nak minősít (MNy. XL, 231). Bár a *fánkó* alak SZABÓ T. ATTILA szerint a *fánk* + *pánkó* keveredéséből keletkezettnek is felfogható.

Felmerül végül még az átvétel helyének és idejének a kérdése is. Miért éppen csak Erdélyben honosodott meg a *pánkó* forma,¹ amely mellett — bár ritkábban és főleg összetételekben — a *fánk* változat is használatos? Erre vonatkozólag azt tehetjük fel, hogy az átvételnek olyan területen kellett végbemennie, amelyik egy középfrank eredetű szász nyelvjárással állt érintkezésben. Ez pedig az erdélyi szász nyelvjárással érintkező erdélyi magyar nyelvjárások valamelyikében mehetett végbe. Hogy melyik lehetett ez a közvetítő nyelvjárás, és miért vált a *pánkó* forma jellegzetesen erdélyivé, csak akkor dönthető el, ha még több történeti nyelvöldrajzi adat áll a *p*, *pf* ~ *p* hangváltozásra vonatkozólag a szász nyelvjárásokból a magyarba került szavak köréből rendelkezésre. Addig is azonban annyi megállapítható, hogy valószínűleg valamelyik dél-erdélyi szász nyelvjárás lehetett a közvetítő, mert a szász nyelvjárások közül a *p* realizációja ezen a területen a legerősebb (VerArch. XXXV, 80, 81).

A *pánkó* alak átvételének idejére vonatkozólag pedig annyit jegyezhetünk meg, hogy a *fánk* változatnál előbb kerülhetett át az erdélyi magyar nyelvbe, minthogy a szász nyelvjárástörténet tanúsága szerint (vö. KLEIN i. m. 44) a szókezdő *p*-t ejtő moselfrank telepések a XII—XIII. század folyamán, az *f*-et ejtő keleti közép-németországiak pedig a XIV. század folyamán telepedtek le Erdélyben. A *pánkó* forma és néhány változata — mint megőrzött régiség — a *fánk* alakváltozat mellett egyben tanulságos például szolgálhat az erdélyi szász hangtörténeti kutatásoknak is.

NAGY JENŐ

Káptalan, konvent. 1. TOLNAI VILMOS (MNy. VII, 328), HORGER ANTAL (MSzav. 96) és nyomukban BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) a címbeli *káptalan* szónak csak 'capitulum' jelentését ismeri, holott már KERTÉSZ MANÓ számolt e szónak 'capitularis; a káptalan tisztség viselője' jelentésével is (Szokásmondások 254). Magam is régebben számoltam ugyan 'archivarius capituli' jelentéssel (MNy. XXXV, 260; ezt vagylagos jelentésbeli lehetőségként CSEFKÓ GYULA: MNy. XL, 116 is említi), utólagos fenntartásként meg kell azonban jegyezmem, hogy ilyen értelmezésre kétségtelenül elfogadható régiségbeli bizonyíték eddig nem került elő.

Míg a *káptalan* szó 'capitulum' jelentésben településnévi összetételben már 1426-ból (JAKUBOVICH EMIL: MNy. X, 82; id. a SzófSz. is), köznévként pedig a JókK.-ból adatolható, a 'capitularis' jelentésre eddig csak Cserei Mihálytól idézett, XVIII. század eleji adatokat ismertünk (l. CSEFKÓ: i. h.). Az oklevélszótári anyaggyűjtés rendjén elemvetődött, ide vonható *káptalan* adatok egyrészt az első jelentkezés időpontja, másrészt meg a földrajzi előfordulás tekintetében valamelyest módosítják eddigi megállapításainkat.

2. A *káptalan* szó 'capitularis' jelentésére a legrégebbi adatot a Wesselényi-levéltárnak egy 1551-ből ránk maradt, sajnos, helyjelzés nélküli, de minden valószínűség-

¹ A *pánkó* változat erdélyi honosságát még nyomatékosabban igazolja a fentiekén kívül a román nyelvjárásokban hasonló jelentésben előforduló *pancovă* alak is, amely a *pánkó* diftongusos ejtésből alakulhatott. A román változatra figyelmemet CONSTANTIN GURAN volt szíves felhívni.

gel Leleszen kelt oklevele kezdő formulája őrizte meg: „Mý Bodý Georgh az Lelezy zent kereszt Eg hazanak *kaptalanja*.” Ez a legrégebbi és egyben Erdélyen kívülről származó adalék. — A többi, az eddigieknél jóval előbbi, illetőleg e jelentésben a szónak a XIX. század elejéig való továbbélését bizonyító adalék mind Erdélyből való. A gyűjtéséből kezdem ügyébe került adalékok itt következnek:

1617: „Debreczeni Janos Feyérwari egyk *kaptalan*” Gyulafehérvár¹ | 1619: „az vitélő Debreczeni János fejérvári *jő kaptalan*” uo. (VERESS ENDRE, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Tării Românești. IX, 206) | 1620: „keoteotte uolt *kaptalanok* eleott . . . zallagul” Kolozsborsa | 1620/1754: „Mi Debreczeni János Fejérvári egyik *Kaptalan*” | 1630: „teőb Nemes Ember nalanál ot nem volt aekor, sem *kaptalan*, sem Cancellarista Deak, kik statualtak volna” Nagyenyed | 1636: „Thorday Peter Deak Vram Colosvary edgyik *Captalan*” | 1640: „Hogy az mely határjárás ennek előtte a kolosvári *káptalan* vram Péchy János által meglett, . . . ezután is legyen ugy . . .” Máramaros (TAGÁNYI, ErdO. I, 450) | 1640: „instructiodat a *káptalanok* közül az melyik jobb és szép író, mindját de verbo ad verbum parialtasd (de az várbul ki ne hagyd vinni) házat rendelvén ott benn az hol írja” Gyulafehérvár, I. Rákóczi György levele feleségéhez (MonO. XXIV, 67) | 1642: „Az mikoron Fodor Pal Deak Iktatta volna magát . . . az *kaptalanok* ezek voltak Bojthj Gaspar es Kws faludj Andras” | 1649: „hivatá Szegénny Ur(am) a *kaptalan* Néhai Peter Deákot” Kolozsvár | 1655: „tartozzanak Fejérvárrá az *Captalanokhoz* bizonyos becsületes hiteles Attyokfiai . . . authenticalnj Váras pecsétí alat” Nyén | 1658: „Az *káptalanok* most nem munkálkodnak ha parancsolnak is” Tasnád, ifj. Rákóczi György anyjához (MonO. XXIV, 557) | 1674: (a regestrumok) „kikeresésére melleje rendelt edgyik Colosvári *Captalan* es egj Deakunk . . .” | 1675: „En Balintith Sigmond Toroczkozi Ferencz Ur(am) eo kglme ugy mint Egyk *Captalan* előt Contradicalok” | 1693: „Viezei Istvan Colos Monostori *Captalan*” | 1717: „Mikor az *Kaptalanokot* hatar jarni ki hoztuk volt is es az Metesdiekkel az határt ki jártuk, akkor az Czelnai határ mind az Igeni, mind az Metesdi határokat meg szakasztotta” | 1777: „. . . melly helyet most . . . az Váradí *Káptalanos* Urak bírnak” | XVIII. sz. vége: „A ki jövendő *káptalan* urak határozzák el Lélek szerént, hogy a Grofné mennyi Adosságot végyen magára . . . 's annyi iratassék a' Contractusba” | „17a p(raesen)tis estvére Gyujto ur, és a' 2 *kaptalan* Drasson lesznek, 18a a dolgot Stylusba vészszük” N. Solymosi Koncz József kezeírása | 1807: „Bodo István . . . Kolos V(ár)me)gyében Assessor, *káptalan* mellett ifju korában, a régi írást tanulván, olvasni tudja” Ördögkeresztúr.

Ez a néhány adat időbelileg az eddig ismertnél jó másfélszáz évvel előbből is élőnek mutatja a *káptalan*-t 'capitularis' jelentésben, és földrajzilag a szorosabb értelemben vett Erdélyen kívüli pontokról is rögzít két adalékot. E szó tehát a jelzett jelentésben 1551-től 1807-ig élt, sőt szólásban — *Nem vagyok káptalan* . . . — eltkozódva ma is él.

3. Nyelvtörténeti szótárainknak és szójegyzékeinknek (NySz.; OklSz.; BOGÁTS, HszSzj.) érdekesen jellemző, de egyben sajnálatos hiánya, hogy a hiteles helyek másikának, a *konvent*-nek nevét bennük címszóként nem találjuk meg, de ilyen 'hiteles hely' és belőle fejlődött más jelentésben nem tartják nyilván e szót értelmező szótáraink sem (l. CzF.; BALASSA; ÉrtSz.). Az ÉrtSz.-ban van ugyan *konvent* szócikk, de — bár a szótár tört(éneti) megjelöléssel is közöl értelmezést, ez esetben csak a francia történelemből ismert 'forradalmi törvényhozó testület' jelentést szótározza, a magyar régiségbeli — itt

¹ Ahol erre lehetőség kínálkozik, ( )-ben a levéltári darab keltezési helyét is adom. Levéltári adalékaimat erdélyi oklevélszótári gyűjtésem (EOSz.) céduláiról forrásjelzés nélkül idézem, a nyomtatott forrásokból gyűjtött adalékokra azonban a szokásos módon utalok.

érdeklődési körünkbe került — közkeletű jelentést nem. Pedig hogy a *káptalan*-hoz hasonlóan a *konvent* szó is élő tagja volt a magyar régiség szókincsének, azt az egykorú leveles anyag forrattói jó lélekkel bizonyíthatják. Sajnos, erre a szóra nézve teljességükben még rendezetlen oklevélszótári céduláim közül csak a következő három adalékot tudom hirtelenjében kiválogatni: 1. '(szerzetesi) hiteles hely': 1606: „Keowendi Mathias Colosmonostori *Conuentbeli* Requisitor.” — 2. 'hiteleshelyi tisztségviselő': 1587: „28 Iunij Sos Janos viszi ket louon az *Conuent* vraitat Machjakra onnet Pataba(n) attam — / 50” (Kolozsvár sáfárpolgári számadáskönyvből) | 1596: „Az *Conuent* Matyas deak tartozik f — 58. d. 90.” (Az itt emlegetett *konvent* nyilvánvalóan azonos az 1. jelentés alatt közölt történeti adalékban szereplő Keowendi Mathiassal.)¹

4. Az itt felsorolt, eddig ismeretlen szótörténeti adalékokból így is látható, hogy a magyarországi és erdélyi latin nyelvű oklevelezésben gyakran előkerülő latin *conuentus* szó is legalább a XVI. században *konvent* alakban már előfordul a magyar oklevelezés nyelvében is, sőt már a XVI. század végére — a *káptalan* szóhoz hasonlóan — a 'conventus' jelentés mellé kifejlődött 'konventi tisztségviselő; conventualis' jelentése is. A második és minden bizonnyal másodlagos jelentés kifejlődését alkalmasint a testvérintézmény, a *káptalan* első 'capitulum' jelentésében már legalább a XVI. század első felében végbement jelentésfejlődés is befolyásolhatta.

Ami aztán a magyar *konvent* szóban a latin alanyesetbeli -us végződés elmaradását illeti, ehhez az *adventus* > *advent*, *angelus* > *angyal*, *apostolus* > *apostol*, *decanus* > *dékan*, *chorus* > *kar*, *praepositus* > *prépost* és a R. *legatus* > *legát*, *praelatus* > *prélát*-féle elvonásos alakfejlődés — az ugyanilyen jellegű feles számú személynévi alakulás (*Albertus* > *Albert*, *Fabianus* > *Fábián*, *Franciscus* > *Ferenc*, *Columbanus* > *Kálmán* stb.) mellett — meggyőző analógiákat szolgáltat (l. erre nézve: FLUDOROVITS JOLÁN: MNy. XVI, 192; uő., LatJsz. 13).

Meghal, megdöglik. 1. Mind az irodalmi, mind a köznyelv a címbeli első igével csak emberre vonatkoztatva él, a másodikat meg főként az állatokkal kapcsolatban használja ugyan, a közönséges, durva beszédben azonban — legtöbbször sértő, lebecsülő érzelem kifejezése céljából — emberre vonatkoztatva is. (A ma már ilyen tekintetben nagyszerűen tájékoztató ÉrtSz. e két ige használatában szintén ilyen törvényszerűséget rögzít.)

2. Először a moldvai csángó nyelvtérkép anyagának gyűjtögetése közben, 1949-ben találkoztam a *meghal* ige ettől eltérő használatával: csángó nyelvmestereimtől ugyanis több ponton hallottam, hogy az összes állatok *megdöglenek*, de a *méhecske meghal*.² Mint-hogy pedig ilyen használatot egyetlen más tájról sem a Tsz., sem a MTsz. nem rögzít,³ jóideig azt hittem, hogy a *meghal* igének ilyen, a köznyelvtől feltűnően eltérő jelölés-köri használata a különlegességekben szerfelett bővelkedő csángó nyelvjárás viszonylag újabb nyelvi fejleményének tekinthető. Az erdélyi oklevélszótári adatok gyűjtögetése közben hamarosan olyan adatok kerültek azonban elémm, amelyek előbb jelzett hitem.

¹ Itt megemlítenédnek tartom azt, hogy MA.-ben és PP.-ban sem a *capitulum*, sem a *conventus* szónak itt tárgyalt s a magyar régiségben nyilván közkeletű jelentései nincsenek meg, CAL. viszont — minden bizonnyal pontatlanul — 'káptalan'-nak értelmezi az *archium* és a *grammatophylacium*, 'káptalanok'-nak az *archotae* szót.

² Éppen ezért az e jelenségre vonatkozó kérdést fel is vettük a csángó tájnyelvi térkép kérdései közé. Így a kapott feleletek lehetővé teszik a térképezést is.

³ Megjegyzendő, hogy a *meghal* ige nincs meg WICHMANN GYÖRGY csángó szótárában; WICHMANN tehát nem vette észre ezt a feltűnő használatot. Úgy látszik, az északi-csángó Szabófalván és az erdélyi csángó Hétfaluban, ahol WICHMANN gyűjtött, nem került elé ez az ige.

ben megingattak. A kezemen megfordult XVI–XVIII. századi levéltári darabokban ugyanis mindegyre találkoztam a *meghal* igének állatokra vonatkoztatott használatával is. Cédulaanyagom rendezetlensége miatt csak néhány, kezem ügyében levő, a bizonyításhoz azonban éppen elégséges oklevélszótári cédula szövegét iktatom most ide. Legrégebről – 1573. – a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekből írtam ki ezeket az adalékokat: „Dobo Tamasne Erzebet Azt vallia hogi tawaly karachon Tayba egi Nap haza Jeot volna talál ket eoreg *hol* (!) halat az hazban ... az Batyok ... meg Jeo ... Mond hogi az fodor Istwan towabol hozta volna Nagy sok hal *holt meg* benne, Eo meg latya hat Regen *holt meg* ...” | „Vayda Balas Azt vallia hogi ... mykor tarchahazara akarta volna haytany az abram Iwhoz az Iwhokat az Bornemýzza towa gatýanal *holt volt meg* 50 vagy 60 Eo tette volt hýrre Kalmar Lazlonak ...” | „Lazar Simon Zwky Benedekne Jobagia azt vallia hogi ... Meg lattya eotet Kalmar Lazlo ... kezd panazol kodny hogi Mýnemw karat teot volna Az Maior Abraham szok Iwhay *holtak volna Meg* ...” — A Fogaras földi Alsópörumbák 1680-i fejedelmi összeírásából jegyeztem ki ezt az adatot: „... egyik fejős Tehennek bornyuja *meghalvan*, idegen bornyu szopta.” — Még csak egy Gyergyóból, 1738-ból való adalékot jegyezk ide: „egy bika *meg holt*.” — E levéltári adalékok láttán elővettem a NySz.-t is; ott aztán ezekre a jelentős adatokra bukkantam: XIV. sz. m. f. / 1450 k.: „Az farkas meg agvan, *meg hala*” JókK. | 1551: „Immár több hatvan szám barmomnál *holt meg*” Révay Zsófia levele Révay Mihályhoz | 1590: „Az disznóc az tengerbe *halánac*” VizsolyiBibl. | 1608: „Az barmoc *meg halnac*” MA:Bibl. | 1669: „Ha a szamar *meg hal*, le-vonnyác a bűrt” Czeglédy István: Redivivus Japhetke.

3. Az itt felsorolt és a céduláim között még lappangó sok XVI–XVIII. századi okleveles adat — gondolom — éppen eléggé bizonyítja azt, hogy a régiségben a *meghal* igét nemcsak az ember, hanem különböző állatok: az előbb felsorolt adatok szerint bika, borjú, juh, szamar (gyűjtőnévvel: barom), farkas, sőt hal¹ elpusztulásának megjelölésére is alkalmazták. A *meghal* és a *megdöglök* igének az a jelölésköri szétválása, amely a mai nyelvteli jelölésköri használatot eredményezte, a köz- és az irodalmi nyelvben csak viszonylag újabban, egyelőre azonban közelebbről meg nem határozható korban véglegeződhetett.

Az elmondottak tekintetbe vételével nem feltűnő tehát, hogy a moldvai csángóban még ma is ilyen vonatkozású használattal találkozunk. A meglepő inkább az, hogy éppen csak a méhvel kapcsolatban őrződött meg a csángóban a *meghal*-nak ilyen körbeli használata. Úgy látszik azonban, hogy száz évvel ezelőtt még más magyar nyelvjárá-sokban is volt példa az ilyenféle jelölésköri eltokozódásra. Legalábbis a nagyon sokat tudó CzF. *meghal* szócikkében egyebek mellett ezt olvasom: „Szoros ért. emberről mondjuk, midőn élni megszűnik. A többi állat *megdöglök* vagy *elvész*. A nép némi kegyeletből a méhről szokta még mondani, hogy meghal.” (A *hal* ige szócikkében a CzF. — más fogalmazásban — ugyanezt ismétli.) Ezek után igazán feltűnő, hogy sem a Tsz., sem a MTsz. nem tartalmaz sehonnan a *meghal* ige ilyen jelölésköri használatára vonatkozó adalékot, és nem lelhetni erre bizonyító adatokat a SzamSz.-ban, az OrmSz.-ban és a SzegSz.-ban sem. De ezek után is kíváncsiak lehetünk, hogy vajon az ÚMTsz. cédulaanyagából nem kerül-e majd elő valahonnan e jelölésköri eltokozódásról tanúskodó, mindeddig lappangó adalék.

SZABÓ T. ATTILA

¹ CzF. ugyan egy 1559-ből való levélből lóra vonatkozó használatot is ismer, de hiányos utalása alapján ezt az adalékot nem lelem (l. i. h. *meghal* al.). Ellenben CSEH ZOLTÁN barátom szíves figyelemztetéséből tudom, hogy orvos édesapjától a századforduló táján gyakran hallotta ezt a mondást: *Hótt lón (így!) patkó*. Magam ezt már csak így hallottam és így használom: *Döglött lovon patkó*.

NYELVMŰVELÉS

Az az az néha fölösleges

1. Az 1961–1962-ben megjelent akadémiai nyelvtannak az névmásunk „mint-egy beszédszünet-kitöltő”, „mondatrészkapcsoló” szerepéről mondott, bizony nem teljesen egyértelmű és nem is mindenben szabatos megjegyzéseit meg B. LŐRINCZY ÉVÁNAK egy ezekre is hivatkozó, szerintem egyértelmű írását (Nyr. LXXXV, 448) bírálva, NAGY J. BÉLA nemrég újból, egy kissé részletesebben is megvizsgálta e szócska használatának helyességét vagy helytelenségét (Nyr. LXXXVII, 384–6). Nézetét bizonyára saját szavaival sommázhatom leghitelesebben: „én nem ... gáncsolnám ezt a mondatformát, s úgy gondolom, fölösleges az értekezések íróit is elriogatni tőle”; helyesírását illetően pedig: „én ... nem hagynám el a vesszőt ezekből se” (386).

Cikkéből a MMNyR.-nek magam fogalmazta vagy legalább szerkesztette megállapításait bíráló sorait több tekintetben jogosnak tartom, s hálás is vagyok értük. Úgy hiszem azonban, hogy a jelenségnek fönt idézett általános megítélésében, tehát a lényegben most sem követhetem őt, csak gondosabban, árnyaltabban kell megfogalmaznom, hogy miként vélekedem, s az egyes altípusok elhatárolásában is nagyobb pontosságra és következetességre kell törekednem. Közérdekű stíluskérdésről lévén szó, engedtessek meg nekem, hogy visszatérjek erre a kifejezésmódra: lehetőleg röviden s kevés, de mai példával.

2. Mindenekelőtt szeretnék egy-két típust kizárni a további vitából.

A) Nem foglalkoznám a megismételt utalószó *az*-zal. Egyrészt tudniillik maga bírálóm is jobbnak tartja a mellékmondatra csak egyszeresen rámutató szerkesztést, mint a tőle idézett példa rendjét: „Az a bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, az nem jó bíró” (386). Másrészt meg ez szerintem nem is tartozik a vitássá vált jelenség körébe, legfőljebb igen távoli rokonság van köztük.

B) Sőt nem térnék ki részletesebben arra az egyszerű utalószóféle *az*, ez névmásra sem, amely *hogy* kötőszóval is kapcsolható volna. NAGY J. BÉLÁNAK az ÉrtSz.-ből vett példái közül ilyen szerintem ez: „Tudod te, mi az: boldogság? Most már sejtem, mi az: szenvedni”; „Nem tudjuk, mi az vígan élni”. Önálló, igazi mellékmondatnak ugyan *hogy* kötőszóval sem tekinthetnők az utána következő, esetleg bővítményes főnevet, főnévi igenevet, de az *az*-nak „utalószóféle” szerepét ez a forma már sokkal nyilvánvalóbbá teszi: „mi az, *hogy* boldogság”; „mi az, *hogy* vígan élni”. Így tehát emezt a típust sem tartom olyannak, hogy a jelzett tárgykörben foglalkoznom kellene vele.

Részben a továbbiakra való tekintettel megjegyzem azonban rögtön, hogy HORVÁTH JÁNOS 1911-ben az akkori „újabb” esszéstílus magyartalannak tartott kifejezésmódjairól írtában egy pontosan ilyen névszói predikatív szintagmát is idéz, egész másként ítélve meg, mint most NAGY J. BÉLA. Nem épp a magam véleményével mindenben egyező tételként teszem tehát ide HORVÁTH megállapítását, hanem mert így is tanulságosnak tartom: „A mutató névmás mind sűrűbben kezd betolakodni a mondatba, a francia *ce*, a német *es* mintájára, vagyis valami személytelen, semleges alany szerepét kezdi játszani: »Más az egy önfeledt pillanatban ... odaadni testét ... és más az hitves lenni« [ez szórendjében is a fönti típus!]; »vázlat: ez egy kép első feljegyzése; ilyen jegyzetek előtt térdre ereszkedni, ez veszedelmes bigottság« ... Mind e mondatokban a mutató névmás az alanyra mutogat, amely pedig valamennyiben ki van téve. Rámutatni pedig csak arra kell, a mit nem nevezek meg ... s így itt ismét fölösleges munkát végeznek, nem használják ki a nyelv egyszerű, könnyű eszközeit. Hogy is használják ki, mikor eszközbe se jut; hiszen mikor írnak, az idegen nyelvekben szokásos

c' est, it is, es ist már a nyelvök hegyén ül s az igétlen állítmányú magyar mondat emlékezeti képe nem elég erős, hogy elkergesse onnan . . ." (MNy. VII, 70; ez idézetre alább még visszatérek).

3. Már csak részben elhárító céllal, ezért tüzetesebben foglalkoznám a jellegzetesen szabályos, természetes azonosító értelmezői használattal is, tehát azzal, amelyben jól elhatároló beszédszünet után, új szakaszhangsúllyal ejtjük az az névmást. Sajnos, a MMNyR.-ben valóban nem védjük meg világos példákban is ezt a nem pusztán mondatrészekapcsoló, töltelékszoói névmást, de igazában egyik szerzőtárs sem tartotta „helytelen”-nek, — ha csak nem otrombán stílustalan, modoros a használata. Nem is tarthatta, hiszen ez az értelmező is csak olyanféle volna, mint a hasonló szerepű ő névmás. Vö. egyszerű nyomatékosításban, némi közbeékelés után: „Bogyi, a testvérnénje, aki szintén épp ott volt, ő csillapította le nagynehezen” (Varga Domokos: Élet és Irod. 1964. ápr. 4. 6); még emfatikusabban, élesen szembeállító szerepben: „Marhaság volt [az egyszerű osztályvezetőt] felhívni. A vezért, őt igen” (Galambos Lajos: Új Írás 1964/I. 8). Az az-nak hasonló, egyszerű nyomatékosító értékére emlitem ezt: „A parasztember, az meg annyi ilyesmire emlékezik, hogy . . .” (Sánta Ferenc: Kortárs 1963/11. 1657); erősebb szembeállító-kiemelő szerepére: „Minket nem, de az urakat, azokat eszi a fene” (Tímár Máté: Majoros Ádám 377). A nyomósító nominativusi névmás igei, melléknévi stb. állítmánnyal is folytatódhatnak, illetőleg ilyen állítmányt is oda érthetünk utána: „Nemcsak onnan [értsd: a konyhából] jó [a népvészér]. De az igazság, az igen!” (Illyés: Petőfi³ 190). — Minde változatok valóban csupán az érzelmi telítettségű párbeszédekben s az úgynevezett belső monológokban szokásosak (előző öt adatomból a három középső szintén ilyen szövegből való); azonban Illyés Gyula végső példája igazolhatja, hogy kivételesen akár a nagyobb tömegeknek szintén élvezhető, közvetlen hangú esszéstílus is élhet vele.

Csak hát ez a szerkezet egyrészt közeli rokona a külön felkiáltó vagy kérdő bevezető mondatnál töredezetten ható önálló az-nak is; egy-egy előző példát szándékosan ilyenre tekerve: „De az igazság! Az igen!”, „A parasztember? Az meg annyi ilyesmire emlékszik, hogy . . .” Azért ez a fogalmazó mód például a „János vitéz” ámuldozó-túlzó mesemondó stílusába mégiscsak jobban illik, mint a választékos, szoros logikai kötésű szépírói vagy értekező nyelvbe. Másrészt pedig bizonyos szándékoltan kedélyeskedő vagy argó stílushangulattal szintén divatos ma, s ez már a következő pontban tárgyalt használathoz is igen közel jár. Egyik írónk kettős, tudniillik „Karinthy Ferenc-i” és „Cini-i” énjéről például így tréfálkozhatott a minap az irodalmi hetilap cikkírója: „A Ferenc — az komoly és törekvő és szorgalmas, a Cini pedig röhögős és lézengő és hedonista” (Élet és Irod. 1964. ápr. 18. 6; itt a gondolatjel talán ugyanolyan zenei viszonyokra utal, amilyeneket egyébként vesszővel szoktunk kifejezni?). De ezt a hangulatot éreztem már régebben Juhász Gyulának egyik versében is: „A trükk az a trükk” (Vojtina új levele öccséhez a drámaírásról; a szünetjelző vesszőt én itt — hangsúlytalan a névelő előtt — kitenném, ha az az-nak NAGY J. BÉLA ajánlotta egyetemes megvesszőzését sokallnám is). Örkeny István ugyancsak kedélyes hangnemű fogalmazásban él vele: „Petőfi, az Petőfi” (Élet és Irod. 1963. nov. 16. 3). Itt meg egy lumpenproletár asszony beszédét jellemzi: „Csak nekem van olyan mulya uram, hogy nem viszi semmire. A Pannié, az rendes ember. Benyalja magát” (Népszab. 1964. máj. 31. 14). — Hogy a szerkezet irodalom alatti stílusrétegbe (is) tartozik, azt kívált jelzi, ha egyeztetése nem felel meg a művelt nyelvhasználat szabályainak. A „szerszámainkat, azt” példát Nagy István iparosának nyelvéből már a MMNyR.-ben idéztük erre; de ugyanúgy a népmesei stílus hangulatával alkalmazza Szabó Árpád: „Nemcsak Helénét vitte magával [Páris], hanem Meneláosz palotájának kincseit, azt is hajóra rakta mind” (A trójai háború². Bp., 1957. 27). — Amellett némelyik franciából stb. fordított szépprózai kiadványunkban szerin-

tem sűrű előfordulása miatt idegenszerű stílushangulatú, még ha önmagában egyik egyedi példája se kirívóan magyartalan, sőt talán nem is mindegyik felél meg az eredeti nyelvben is hasonló szerepű mutató névmásnak. Így Louis Aragon „Az omnibus utasai” című regényének (Bp., év nélkül) Lányi Viktor készítette, egyébként stílusa szerint is szép fordítására például eléggé illenék HORVÁTH JÁNOS fenti véleménye: „A nyüst, az egy karikába tekert kis zsineg” (9); „A tehetség, az férfidolog, nem nőies sajátosság” (19); „A konyha, az tele volt ... vörösrézedényekkel” (23); „Haladni kell a korral, ez csak olyan szólam volt” (26); „Egyik gyermekük halála, az sem hozta őket közel egymáshoz” (36); stb.

NAGY J. BÉLA minden értelmezői helyzetű ilyen névmást a tőlünk is hibáztatás nélkül idézett Arany János-i „Vadat és halat ... Azt látok én” típus szerint ítélte meg ma is. Én napjainkban még az értelmezőre jellemző szünettel és hangsúllyal kiejtett, tehát alakja szerint tisztán értelmezői *az*-t is többféle stílushangulatúnak ismerem, s ezek közül bizony nem mindet tartom bármilyen választékos szövegbe természetesen beleillő nyelvi elemnek. Mint emfatikus beszélt nyelvi színező alak persze annál értékesebb, bár az értekező prózában ez is csak Illyés Gyula módján, tehát különleges stílus-elemként, a megfelelő helyen, elvértve lehet jó.

4. HORVÁTH JÁNOS 1911-ben a fent már idézett gondolatokat így folytatta: „Tösgyökeresen magyar vidéken, iskolás gyerekektől is hallottam, de két, megokolt esetben, az alanypótló mutató névmás henye használatát. Először, ha nem tudtak felelni a kérdésre ... A másik ... [a ritmus hézagát tölti ki]. Az egyszeregy felmondásakor a magyar gyerek bizonyos esetekben odaszúrja ezt az *azt* a szorzók s a szorzat megnevezése közé, de csakis akkor, ha a szorzók megnevezése nem adna ki négy szótagot. Azt mondja, hogy »tízszer tíz az — száz«, de »tízszer kilencz — kilenczven«. Itt a stílus-érzék dolgozik.”

Most sem tekintélyi érvül idéztem e fél századnál is régebbi szavakat, hisz a nyelvi jelenségeknek elterjedtsége, nyelvtani vagy stilisztikai alakulataink közti viszonylagos helye stb. már ennyi idő alatt is jócskán megváltozhatik. Azért hivatkoztam rájuk, mert a magam tanári és egyéb tapasztalata szerint mindkét használat megvan ma is, sőt nemcsak gyerekek közt; s mert az első ellen mint tanárnak és nyelvművelőnek nekem csak úgy tudatosan kellett küzdenem, mint bizonyára sok-sok kartársam is teszi — bár most NAGY J. BÉLA egy szóval sem érintette sem HORVÁTH felfogását, sem az *az*-nak bármily henye: „mintegy beszédszünet-töltő”, illetőleg „mondatrészkapcsoló” — ha tetszik, majdnem pusztán *izé, hát, szóval, ugyi-szerű beszéd-töltelék* — szerepét.

Zenei szempontból tehát ezt a formát a szünet és a külön szakaszhangsúly hiánya, illetőleg viszonylag csekély mértéke jellemzi. S bár a vessző amúgy sem volna a szünetnek és a megfelelő új hangsúly- és hanglejtésszakasznak kétségtelen bizonyítéka, ezért nem látom megokoltnak, hogy a vesszőhöz itt is ragaszkodjunk. Egyébként is megtévesztő volna: valóságos azonosító értelmezőnek tűnetnők fel vele az ilyen *az*-t.

Fogalmazásnevelő szempontból nézetem szerint valóban *henyének* kell tekintenünk az olyan *az*-t, amely csak időhúzásra, a továbbiak meg gondolására jó. Ezért nem helyeseljük az iskolában a kérdés állandó ismételtetését stb.: [Ki alapította a Magyar Tudományos Akadémiát?] „*Ki alapította? Hát Széchenyi István.*” — [Mikor alapították ...?] „*Mikor? Izékor, ... 1825-ben.*” Ugyanígy beszéd-töltelék a mutatószó, ha egyébként nincs rá szükség: [Mi történt még ezen az országgyűlésen?] „*Az országgyűlésen ott Széchenyi István megalapította a ...*” Vagy: [Mit tett utóbb Kölcsey?] „*Kölcsey az lemondott követi megbízásáról.*” Persze a mutatószó nem is csak alanyi szerepben járja így, mint HORVÁTH régebben vélte; vö. mindjárt az előző *ott*-os mondattal,

vagy ezzel: [Kit ért még támadás?] „Kossuthot *azt* vád alá helyezték”; stb. — S hogy ez a pongyola fogalmazás eléggé elterjedt a mostani beszélt nyelvben, hogy erre már mások is figyelmessé lettek, azt szintén igazolhatom irodalmi nyelvi példákkal. Így Váci Mihály „Balatoni félrevezető — Tanulmány — iskoláskönyvekbe” című satirikus travesztiaféléjében stíluselemként használja az ominózus szerkezetet a magyarkodó-népieskedő, lokálpatrióta tájleírások egyéb esetlen jellegzetességei közt: „A Balaton az egy kéklő — nagy víz. — Van körötte hegy, ménkő nagy — vagy tíz! — A Balaton az vízből áll — meg partból — A part a vízből máll — és attól — kezdve van a magyar tenger. — Átláthatod száraz sereggel” (Élet és Irod. 1963. dec. 28. 10). Hasonló prózai sorok: „távevésben hozzánk mérten más népek legfeljebb amatőrök lehetnek. Mert enni *azt* igazán tudunk” (Esti Hírlap 1964. márc. 7. 4). Máskor a tanulatlanabbul beszélőnek hitelesebben adható ajkára egy ilyen szerkezet: így a Népszabadság 1963. dec. 24-i számában egy üzem kiváló munkásának arcképe alatt — mint jellegzetes mondása — ez olvasható: „A verseny az verseny . . .” „Szóval a Vencel az nem akart kijönni az asztalhoz” — mondatja falusi hősével a rá jellemző szószerkezetet Sánta Ferenc is (Kortárs 1963/11. 1657). László Anna írásában egy durvább beszédű kislány mondja részeges lumpenproletár apjának: „Pedig nyomás az aztán volt benned!” (Jelenkor 1964/5. 405). Itt tehát nem gúnyosan alkalmazta a szerkezetet az író, csak mint az irodalom alatti nyelvi réteg beszédét jellemző formát. Hadd igazoljam még azt is egy nagyjában — fonetikailag nem, de rétegnyelvi és lélektanilag jellemző stíluslemeiben kétségtelenül — hiteles forrásból, hogy a tanulatlan, kissé elfogódottan válaszoló öreg parasztasszony nyelvében valóban gyakran így él ez a szünetöltő, üres szócskánk. Váci Mihály közli az Új Írás 1964/5. számában egy néhány uradalmi cselédasszonytól kapott „interjú”-ját; ebből idézem: „Az én szegény uramnak . . . *annak* is a Pali gazda írta meg a passzust a másvilágra” (582). Stíluskörnyezetére vö.: [Hol született, Zsuzsi néni?] „A messzilatón. A Simán Tanyán. *Ott* születtem.” (580); [Miket olvasott?] „*Hát mit?* Könyveket” (580); [Mikor kezdett dolgozni . . .?] „*En?* Ó, kilencéves koromban” (581); „Fúrott kút kéne. *Az*, fúrott kút” (586); s persze az *ugye* vagy más ilyen beszédőtölték is elég gyakori a néni „nyilatkozatában”. — Fonetikailag nyilván nem igénye a lejegyzésnek a tudományos pontosság, azért lehet, hogy a logikailag súlytalan *annak*, *azt*, *ott* stb. szócska talán hangsúlyosan hangzott el; akkor a 3. pontnak hasonlóképp a gondos köz- és irodalmi nyelv alatti használatot mutató példáiba számít az ilyen most idézett adat.

Előfordul az is, hogy az üzletelők pénzsóvár mérlegelésére emlékeztet az *az*-zal az író: „Kérem, az arany *az* arany” (Sipos Gyula: Élet és Irod. 1963. nov. 23. 2). — Ide sorolnám végül a gúnyos „A szabál *az* szabál” fél-„szállóigét” s az *annak* kap-tájára készített alkalmi azonosító tételeket.

Persze ezt a szerkesztésmódot igazolhatnók azért egy-két kiváló mai írónk természetes nyelvhasználatából is. Németh László stílusában például olyan egyéni, közvetlen ízesítő ez is, akár ismétlődő *kezire, eszibe* stb. alakjainak *i*-je. Csak egy további ilyen példáját említem a sok közül: „A gyermek *az* így jegyzi meg a barátait” (Magam helyett 149). Nála tehát nem irodalom alatti hangulatú ez az alakulat, mint az előzőknél. Tapasztalataim és adataim szerint azonban ez a formahasználat ma már rendkívül ritka; csaknem a múlt századi népiesség nyelvi örökségéből teng.

A pusztán ritmusigénytől fönttartott, egyszeregybeli *az* szerepéről nem beszél-nék sokat. Úgy látom azonban, hogy vagy ennek analógiájától segítve, vagy idegen mintára, vagy talán pusztán a gondolkodási szünet leplezésére a számolási-matematikai műveletek beszélt nyelvi formáiban is igen terjed az *az*; még az *annyi*, *mint* egység élén is, pl.: „Á plusz bészér á mínusz bé *az* annyi, mint á négyzet mínusz bé négyzet”; stb. Itt tehát semmiféle szótagszám és ritmuskérdés nem jöhet szóba, sőt már a névmás-nak általános szaknyelvi terjedését kellene számba vennem. Minthogy azonban e tudo-

mányág beszélt nyelvi kérdéseiben nem vagyok eléggé otthonos, erre nem vállalkozom. (Úgyis messzebb esik az általános irodalmi és köznyelvi megítéléstől.)

5. Egészében tehát most is bonyolultabbnak látom, a tiszta értelmezős *az-tól* az inkább csak szünetkitöltő vagy mondatrészekapcsoló *az-ig* terjedő lehetőségek stíluskérdéseit, s a henyébb — kiváltképp a szünet és hangsúly nélküli — használatban ez utóbbiakat most is jórészt szigorúbban ítélném meg a választékos irodalmi nyelv és köznyelv szempontjából, mint NAGY J. BÉLA; helyesírás dolgában meg kevésbé tartom jónak emezek kötelező vesszős megoldását.

TOMPA JÓZSEF

Károli vagy Károlyi Gáspár?

A bibliafordító Károlyi Gáspár nevét Helyesírási Tanácsadó Szótárunk *Károli* formában rögzítette, s ezzel a *Károlyi* névalak használatát ki nem mondva helytelennek minősíti. ERDŐS KÁROLY (MNY. LVII, 214–5) meggyőzően bizonyítja, hogy bibliafordítónk következetesen *y* nélkül írta a nevét *Carolj*, *Caroli*, *Carolius*, *Cároli*, illetőleg *Károli* formában. Ámde ERDŐS a *K* betűs változatra csak Károlyi pecsétnyomatait tudja bizonyítékként felmutatni. Az ERDŐS szerint egyedül helyesnek tartott *Károli* forma tehát már részleges közeledést jelent a korabeli *C*-s helyesírási gyakorlattól a mai *K*-s felé, és részben elősegíti a korabeli kiejtésnek mai betűikkel való tükrözését is. De miért csak részben? Ismeretes, hogy Károlyi Gáspár családneve voltaképpen *Radics*, és bibliafordítónk csupán a kor szokását követte, amikor szülővárosáról *Károlyi*-nak nevezte magát. A kérdés tehát az, hogy Nagykaroly nevét hogyan ejtették ekkor Szatmár megyében, valamint Göncön és Vizsolyban, vagyis Abaúj megyében. Nagykaroly neve a XVI. században még *Károly* volt, ez pedig — mint közismert — a *Károly* személynévből vált földrajzi névvé. Az is köztudomású, hogy a *Károly* személynév forrása a latin *Carolus* volt, a magyar név első alakja tehát csak *Károl* lehetett. A *Karoly* formával azonban már 1454-ben találkozunk (CSÁNKI II, 44). A magyar *l* palatalizálódása a XV–XVI. században ugyanis már igen erős volt (BENKŐ, *LyTört.* 27). Ugyanakkor a XV–XVI. századi nyelvemlékeinkben az *ly* hangot még igen gyakran a régi *l* betű jelöli. ERDŐS maga is megemlíti, hogy „a szó végén levő *i* előtt a palatalis betűkből Károli mindig elhagyta az *y*-t”. Mindez tehát csak azt bizonyítja, hogy Károlyi a szatmári és abaúji kiejtésnek megfelelően palatalis *ly* hanggal *Károlyi*-nak, nem pedig *Karoli*-nak ejtette a nevét. Sajátkezű *C*-s írásmódjától a *K* betűvel már előreléptünk a kiejtés felé. Hamisító felemáság volna, ha a korabeli *ly* hangos *Károlyi* ejtést *Károli* formával próbálnók tükrözni. Erre csak az *ly*-os *Károlyi* forma alkalmas. E formának a mai *j*-s *károji* ejtése még mindig közelebb áll a korabeli palatalizált *Károlyi* ejtéshez, mint a *Caroli* íráskép és a *károli* ejtés két széke között a földön csúcsülő *Károli* írásmegoldás. Káldi György a bibliafordításának végén levő „Oktató intés”-ben tehát helyesen tükrözte a korabeli kiejtést. Semmi okunk sincsen arra, hogy ettől eltávolodjunk.

LADÓ JÁNOS

A *Károly* „*karvaly*” is lehetett

Annak a „közismert”-ségéhez, hogy a Szatmár megyei *Károl* ~ *Károly* helynév a német *Karl*: latin *Carolus* személynévből származott volna, — gondolom — nem kevés szó férhet. Egyebek közt talán az én szavam is. — A német–latin személynév ugyanis még az Anjouk révén sem válik nálunk járatossá. Ellenben erősen valószínű szerintem, hogy a török eredetű *karul* a. m. *karvaly* madárnévre (vö. PAIS: I. OK. XII, 290–1) visszamenő személynévvel függ össze a helynév, mint a Nagy-Károly és Nyírbétek között fekvő mai *Karuly* pusztaé is, ami 1347-ben *Korwl* (CSÁNKI I, 477). — A kérdésről esetleg máskor bővebben.

PAIS DEZSÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

- kadéti*. — 1781: „ezen N: Regimentben *Kadéti* Titulussal bir” (k. ir. 175, h. r.).
kajlás ’kissé kajla’. — 1719: „szőke *kajlás* volt az ökör” (t. ir. 1).
kaláccspénz ’a tolvaj nyomára vezetőnek fizetett pénz’, vö. *kaládkpénz* ’ua.’
 1767: NySz. *kalák* a. — 1721: „engemet fel hivatott Muraközi Uram hogy én vettem *kalacs* pinzt fel 40 forintot [a kárvalott rácoktól] s, én igazítottam a [lopott] marhákra őket” (t. ir. 11) | 1721: „kérdem szemben a Ráczokat, Esmére ktek Engem es adotte *kalács* pénzt Én nékem. Azok ü klme előtt meg valyák soha sem láttak sem nem ismeretek, sem pénzt nekie my nem adtunk” (uo.) | 1721: (uo. más adatok is) | 1722: „*kalács* Pénzt adott” (t. ir. 7) | 1769: „mondottam . . . , ha *kalács* pénzt ad, meg mondom, kik lopták el az ökreit” (t. ir. 8) | 1769: „*kalács* pénzt fel is vett 4 Márjást . . . , mely *kalácsost* meg fogatván, a T. N. Csanád Vármegyei Tiszt Urajméknak által attam” (uo.).
kalácsos ’a tolvajt pénzért titkon megnevező ember’. — 1769: 1. *kalácsspénz* a.
kalácsospénz ’kalácspénz’. — 1769: 1. *megtortúráz* a.
kalamaj-(ruhaanyag). — 1777: 1. *kalámán* a.
kalámán (ruhaanyag). — 1755: „*kaládmn* Materiából *Laiblit* hordoz” (k. ir. 100, h. r.) | 1763: „10 Réff uj *Kalamant* materiát [loptak el]” (k. ir. 133, h. r.) | 1771: „vörös, és viola szünü *kaládmn* szoknyákat . . . visel” (k. ir. 96) | 1777: „fél *kalamaj* *Pruszlíkja*, . . . kék *kalamaj* válla veres pántlikával” (k. ir. 117). — Vö. 1774: „traget einen . . . rothgeblünten *kalameinen* Rock” (k. ir. 30, h. r.) | 1774: „*kallamangene* . . . Röcke” (k. ir. 83, h. r.) | 1777: „1. Schwarz *Callamanenes* Kamisol” (k. ir. 10, h. r.). — Vö. *Kalmank*, *Kalamank* ’wollatlasart. Stoff’ (HEYSE, Fwb.¹⁶) | *Calmant* ’wollenes, nur auf einer Seite rechtes Zeug’ (uo.); *Calmank*, *Kalamank* ’Art Wollenzeug’ (KALTSCHMIDT, Fwb.⁹).
kaláris 1673: NySz., alakv.: *kláris* 1458: OklSz., *galáris* 1879: MTsz. — 1779: „vagyon . . . a nyakára való ezüst láncza veres *galáris*sa” (k. ir. 64) | 1780: „a nyakába veress *glárist* szokott viselni” (k. ir. 101).
kalerába, vö. *kalarábé* 1803: SzófSz. — 1797: „Saláta és *Kaleraba*” (Mgy. ir. 1797/98.).
kamizol 1767: NySz. — 1724: „Also dolmany seu *kamizol*” (k. ir. 108. mell. 7) | 1742: „viselt fejeeres dolmányt, és *kamizolt*” (k. ir. 267, h. r.) | 1748: „az also Dolmánya, vagy is *kamizollya*” (k. ir. 44, h. r.) | 1783: „*Anglia* poszto *Kamizolba* . . . el-szőkött” (k. ir. 358, h. r.).
kanalas zabla 1735: OklSz. — 1765: „edgy pár Magyar kantár *kalanas* *Zablákra*” (k. ir. 72/1766. 6) | 1765: „*kalanas* *Zablának* párja” (uo. 23).
kanapé XVIII. sz. Faludiból: SzófSz. — 1765: „edgy *Kanapé* csinálása” (k. ir. 72/1766) | 1765: 1. *tislér* a.
kanász XVIII. sz. 2. f.: SzófSz. — 1768: „az Uram . . . *kanász* képpen szolgált” (t. ir. 4) | 1775: „Horváth Ferentz *Kanász*” (k. ir. 192, h. r.) | 1775: „Számadó *kanásznak* 40. forintya [lészen]” (k. ir. 199).
kanászkodik ’kanászként szolgál’ 1865: CzF. — 1781: „Alapon öreg Antal János Uram *fehér* serege mellett *kanászkodott*” (k. ir. 14/1782).
kanászos 1865: CzF. — 1766: „*kanaszosan* jár hoszu szűrben egy ömégben és zsiros *kanaszos* rövid gagyaban” (k. ir. 154, h. r.) | 1784: „ovitt *Kanászossan* Föl Kötött Baeskorban” (k. ir. 72, h. r.).

* L. MNy. LX, 217–31.

- [*kandál* 1570: NySz.] *bekandál* 'bekandikál'. — 1722: „kakast járván keresni Néveriné Aszonyomhoz akkor *kandalt bé* az ablakon” (t. ir. 1).
- kandalló* 1769: SzófSz. — 1720: „ma tűz sem vőlt a hazamban hanem most vagyon egy kis tűz a *kandallóban*” (t. ir. 10: Szeghalom).
- kántori* 'nagyedévi'. — 1781: „a Czéh Ládájába szokott esztendőbeli, vagy *kántori bejáró Pénzt* tartozzanak le tenni” (k. ir. 271. 3).
- kantus* 1736: KNEZSA, SzJsz. — 1765: „edgy Aszonynak virágos Materiából való *kantustúl*” (k. ir. 72/1766. 12). — Vö. 1773: „der *Kantusch* mit Tatzeln” (k. ir. 221, h. r.).
- kantusos*. — 1772: „minden napi házi kék, és sárga *kantusos* ruhában [jár]” (k. ir. 260, h. r.).
- kaparáz* 1838: Tzs. — 1764: „az Bundája alá *Kaparázott*” (t. ir. 4).
- kapicán* XVIII. sz. e.: NySz. — 1785: „csödörökre *kapuczányokat* tégyen” (Gy. ir. 1785. okt. 16.) | 1785: „ismét *kaputzánra* tóvén” (uo.).
- kapucinusszínű*. — 1756: „sötét hamu, vagy is *Capucinus színű*... Laiblija” (k. ir. 84, h. r.).
- kaputrokk* 1781: MNy. LVIII, 103. — 1765: l. *rokolóra*.
- karton* 'gyapotkelme' 1745: SzófSz. — 1755: *karton l. tarka a.* | 1763: „3... Réff *Kartony*” (k. ir. 133) | 1772: *kártany l. pettyegetett a.* | 1775: *kartun l. szoknying a.* | 1779: „tarka *kártony kötője*” (k. ir. 64) | 1785: „Egy... *Kárton* nyári Reklit [vitt el]” (k. ir. 310, h. r.). — Vö. 1774: „ein *cartonenes*... Cantuschl” (k. ir. 83, h. r.) | 1774: „l. St. Blaugeblumten *kartonenen* Weiberrock” (k. ir. 158, h. r.).
- kaskét* 'sisak alakú sapkaféle'. — 1770: „a fejen fekete bőr *Kasketott*... visel” (k. ir. 178) | 1772: „*Kaskitomon* és nadrágomon kívül quartélyon hattam mindenemet” (t. ir. 7). — Vö. 1780: „[er] trägt eine Peruke und *Kasket*” (k. ir. 291, h. r.).
- kassa* 'pénztár, kassza' 1736: NySz. — 1722: „az Nemes Ország *Cassájában*” (k. ir. 29) | 1728: „Restantiajat Várad *Cassaba* be küldhesse” (k. jk. III, 129).
- katonaszügyelő*. — 1765: „szíjből készített gömbölyű avagy *katona szügyellő*” (k. ir. 72/1766).
- [*kel*] *kikel* 'megtavaszodik'. — 1770: „*Ki kelvén* az üdő... egy egész hétig kölletet szantoni” (k. ir. 162—2/1769. 2).
- kel* 'kelkáposzta' 1800: SzófSz. — 1770: „*Kel*” (k. ir. 57) | 1770: „*Kéél*” (uo.) | 1770: „*Keél*” (uo.).
- kelkáposzta*, alakv. *kélkáposzta* 1807: MÁRTON. — 1770: „*Kel Kaposzta*” (k. ir. 57) | 1797/98: „*kelkáposztára*” (Mgy. ir.).
- kelner* 'pincér'. — 1763: „*kelnernek* mondja magát” (k. ir. 31, h. r.).
- keresztes gyeplő*. — 1724: „Négy águ vagyis *keresztes gyeplű*” (k. ir. 108. mell.).
- keresztfa* (vízimolnár-mesterszö). — 1766: l. *szárazkerék a.*
- későcskén* é. n.: NySz. — 1724: „*későcskén* érkezvén, ... egyebet nem látott” (k. jk. II, 178).
- készség* (vízimolnár-mesterszö) 1874: MTsz. — 1766: l. *tárhajó a.* | 1766: „a negyedik Láp ismét a *későségnek* menvén, egészen össze törte a *malom késéget*” (k. ir. 166: Csongrád) | 1766: „egy [láp]... *nékie* menvén a *Tárhajót* egészen ki ütette, a másik pedig a *későségnek* menvén, azt össze törte” (uo.).
- kifli* 1816: SzófSz. — 1300: „1 fintsa kávéval, és 1 *kipflivel megembereltetett*” (Mgy. sz. 50).
- kilencedlő* 'kilencedszedő'. — 1770: „kerdezik a *kilentzedlők* ha vólna sarlóval takart búzám” (k. ir. 162—2/1769. 29).

- kinigli* 1620: MNy. L, 462. — 1765: „*Kinéklivdl* vagy Tengeri nyulál [való prémezés]” (k. ir. 72/1766. 10).
- kittli* 1877: MTsz. — 1775: „Tóth *kidliben* szökött-el” (k. ir. 223).
- kittel* 'durva vászon' 1522: OklSz. — 1750: „*kittől* Nadragban is járt” (k. ir. 100, h. r.) | 1754: „*kittő* Nadrágban” (k. ir. 64, h. r.) | 1772: „viselt . . . *kittül* Nadragott” (k. ir. 8, h. r.).
- kockás* 1807: MÁRTON. — 1755: „*kockás* pruszlikja” (k. ir. 70, h. r.) | 1763: 1. *dettó* a. | 1772: „kék nadragja zöld, és fejjérrel *kockás*” (k. ir. 289, h. r.).
- koldusbíró* 1838: Tzs. — 1800: „*Koldus bíró*” (Mgy. sz. 81).
- kolléga* 'kartárs'. — 1721: „*Collega* társomtól, Posonbúl azt üzente eő kglme” (k. ir. 54) | 1765: „Kedves *Colléga* Uram!” (i. ir. 1).
- kolopodia* 'lábbelifajta'. — 1753: „[A barátnak] bűrből *Kolopodia* formaju labbelije” (k. ir. 97).
- komissárius* 'biztos' é. n.: NySz. — 1716: „*Commissarius* Uram assignatiojából megh ertheti a N. Vrgye” (k. ir. 1716. márc. 16.) | 1721: „Hadi Fő *Commisarius*” (k. ir. 3) | 1795: 1. *armás* a.
- komisz* 1819: MNy. XLVI, 188. — 1769: „az [kard] vasa pedig *Comis* Vass” (k. ir. 217) | 1780: „fejir *Comis* Lajblija” (k. ir. 101) | 1782: „gyenge csivü *Comis*-puskával . . . el szökött” (k. ir. 35, h. r.).
- komor* 'rosszul herélt bika' 1807: MÁRTON. — 1797: „Szarvason el adott Négy *Komoréri*” (Mgy. sz. 3) | 1797: „A Város Ökreit és *Komorjait*” (uo.) | 1798: „Bikája *Komornak* heréltettvén” (Mgy. ir. 1798. jún. 23.).
- [*kompol* 1838: Tzs.] *elkompol* 'kis földhányásokkal elrekeszt, elzár' 1838: Tzs. — 1770: „[Szántóföldünket] a *kitt* az Urasagh . . . az idén *el kompoli* kaszallónak” (k. ir. 162–2/1769. 4).
- kondor* 'göndör' XVIII. sz. e.: NySz. — 1748: 1. *őszbe csavarodott* a. | 1749: „fekete *kondor* hajú” (k. ir. 110, h. r.).
- kondorít* 'göndörít' 1792: SzófSz. — 1785: „az . . . haja két felől *Kondorítva* le vagy on eresztve” (k. ir. 462).
- felkondorít* 'felgöndörít' 1838: Tzs. — 1770: „haját *föl kondorítva* Paroka modgyára Viseli” (k. ir. 126, h. r.) | 1780: „vörhőnyeges hajú, melyet *fel* szokot, Fésűvel *Kondorítottani*” (k. ir. 147, h. r.).
- felkondorított*. — 1773: „*fel kondorított* szöke hajú” (k. ir. 218, h. r.).
- kondoros* 'kissé göndör'. — 1771: „fekete rövid *kondoros* hajú” (k. ir. 266, h. r.) | 1773: 1. *gomb* a. | 1774: „fekete *kondoros* hajú” (k. ir. 244, h. r.).
- kontrabanda* 'elkobzás'. — 1800: „A külső . . . boroknak . . . árulásában tapasztaltattván lakossaink, az meg-tsapolt hordó bornak *kontrabandájában* büntetesenek” (Mgy. ir. 1800. szept. 1.) | 1800: (uo. más adat is).
- kontrabandál* 'elkoboz'. — 1800: „*kontrabandálendő* borok” (Mgy. ir. 1800. szept. 1.) | 1800: „bé hajtván e[n]gedelmen kívül Nádót vagó 1. helybeli lakosnak a kotsiját, és a Nád *kontrabandáltattván*, áldomásra adódott nékie. xr. 7” (Mgy. sz. 86).
- kontrabont* 'elkobzás'. — 1724: „Mely büntetés és történhető *kontrabont* a N. Varmegye Magistratussának rescribáltassék Processualis Szolghabirák Uramék által” (k. ir. 108. mell. 25).
- kopogat* 'kopogtat' 1807: MÁRTON. — 1749: „Fiscalis Uram ajtaján *koppogatni* kezdet” (t. ir. 10).
- korc vessző* 1782: MNy. LVIII, 104. — 1768: „Hazra Istalóra *kortz vessző* ért” (k. ir. 29).
- kordován*, alakv.: *gardován* 1478: OklSz. — 1779: „piros *gardován* Csizmája” (k. ir. 64).

korona 'a barátok pilise körül megmaradt haj'. — 1753: „[A barátnak] *Koronája* volt nyerve [nyérve = nyírva]” (k. ir. 97).

kova. — 1754: „A káplár a pistolában igazította a *kohát*, és próbálta ha tüzelneé” (k. ir. 6).

ködmönke 1838: Tzs. — 1751: „bör *Ködménkébe* ... szokott járni” (k. ir. 96, h. r.).

köndör 'göndör' 1864: CzF. II, 1106. — 1786: „fekete rövid *köndör* haju” (B. kurr. jk. II, 13).

köpü 'a-vasvilla ürege része a nyél részére' 1840: MTsz. — 1769: „úgy ütötte vas villájokat, hogy csak a *köpülje* maradt” (t. ir. 7).

[*kötelezik* 'kötekedik'] *belekötelezik* 'beleköt'. — 1755: „A csárdás *belém kötelezén*, az mellyemre ugrott” (k. ir. 1).

[*köteldzik* 'kötekedik' 1807: MÁRTON] *beleköteldzik* 'beleköt' 1803: NySz. II, 436. — 1755: „azt mondja, hogy *beléje köteldzőtt*” (k. ir. 1).

[*köteldzködik* 'kötekedik' 1868: BALL., TeljSz., de *kötöldzködés* 1805: Pais-Eml. 590] *beleköteldzködik* 'beleköt' XIX. sz. v.: MTsz. — 1774: „*Ven-burálló* Katonák *belé köteldzködén* kegyetlenül meg verték” (k. ir. 80: Békés).

[*kötölözik* 'kötekedik'] *be[le]kötölözik* 'beleköt'. — 1764: „két-egyhaziak az Inqvarterizans Katonaba *be ketölöztek*” (t. ir. 4.) | 1770: „*belé kötölözén* azért mintha el szokott volna” (t. ir. 1–23/1769).

[*kötölzködik* 'kötekedik' 1838: Tzs., de *kötölzködés* 1805: Pais-Eml. 590] *belekötölzködik* 'beleköt'. — 1754: „a Katonák *belé kötölzködtek*” (k. ir. 6–4).

köteremtette. — 1718: „baszom a lelkit hitit vallását a Biráknak a Lanczos *kü teremteteknek*” (t. ir. 16).

kötő 'kötény' 1807: MÁRTON. — 1777: „el loptak a ... *Bagazia kötöt*” (t. ir. 5) | 1777: „*kek bogazia kötöt* viselt” (k. ir. 117) | 1779: l. *karton* a.

kötözködik 'kötekedik' XIX. sz. v.: MTsz. — 1785: „az említett Gazda ... méltatlan *kötözködött*” (k. ir. 333).

követ 'követel' NySz. — 1770: „12 forintot rajta *követén* bírságúl” (t. ir. 1–41/1769) | 1779: „az árát pedig ... *köveltük* rajta a bundának” (t. ir. 8) | 1779: „annak árát ő még jobban mint én *követe*” (uo.).

kraditor, *kreditor* 'selyemkelfajta' 1780: HARTNAGEL i. m. 12. — 1764: „Zöld *kraditor* ovitt selyem láibli” (k. ir. 129. h. r.) | 1765: „*Creditor* Materiából álló Aszony[i] mentetül” (k. ir. 72/1766. 14) | 1768: „Zöld *Creditor* Lajbliját [elloptam]” (t. ir. 11) | 1784: „Viragos fekete *kreditor* ... fekető” (k. ir. 4/1785). — Vö. *Gros de Tours* 'starkes, taffetartiges Seidenzug' (HEYSE, Fwb¹⁶) | 1775: „samm't einem Carset von broschirten *Gros de Tour*” (k. ir. 192, h. r.) | 1775: „*Großdetourenes* ... Weiberpelzl” (k. ir. 228, h. r.) | 1774: „blau *creditoren* Frauenkarsetl” (k. ir. 83, h. r.) | 1780: „Röckel und Fürtuch vom *Kraditor*” (k. ir. 216, h. r.) | 1774: „ein von *Creditor* blaues Kleid” (k. ir. 94, h. r.).

krepin 'áttört rojtozat' 1744: TÓTH, Német eredetű magyar divatszók 506; TÓTH a szót helytelenül a *krepp* kelmenévvvel azonosítja. — 1764: „arany *krepinre* zöld felberrel béelt ... selyem Posztó mente” (k. ir. 129, h. r.) | 1769: „ruházattya ... selem *krepin* munkára” (k. ir. 217, h. r.) | 1776: „Téli Bunda Megy szín Brüsslerből arany *krepin* Munkára (k. ir. 186) | 1780: „az *Garnér* árany *Tintuchból*, és Selyem *Crepinből* álló” (k. ir. 10) | 1782: „Aszszonyi rövid Mente világos kék, selyem *kreppin* munkával” (k. ir. 37, h. r.). — Vö. *Crépine* 'breite und durchbrochene Fransen-, Borten-, Quastenwerk' (HEYSE, Fwb¹⁶).

- k r u m p l i* 1799: MNy. XLVII, 111. — 1774: „ujj vasas Kocsin, arra 5. Zsák *Krumpli* téven annak a *szeszével* szökött el, hogy aztat Buzáért el cserelli” (k. ir. 85, h. r.).
- k u n y h ó p é n z* ’pásztorkunyhó építésének megengedéséért a földesúrnak fizetett pénz’. — 1770: „hogy magunknak [a réten] kunyhót tsináltunk, *kunyhó pénzt* 20 poltrát vett” (k. ir. 162—2/1796. 16) | 1770: „fizettem . . . *gunyhó penzt* . . . 1 marjast” (uo. 29) | 1770: (uo. 8, 34 más adatok is).
- k u p e c k e d i k*. — 1758: „nemis hallotta a Fatens hogy Nagy Janos . . . *kupeczkedett* volna” (t. ir. 3).
- k u p e c s é g*. — 1795: „sertessel valo *kupetzseg* szine alatt az Országba ala s fel kobo-ro” (Mb. kurr. jk. 27).
- k u r á z s i* XVIII. sz.: NySz. — 1767: „vagyon nékem annyi *kurásim*, hogy dél tájban meg gyűjtom Sz. A. házát” (k. ir. 202).
- [*k u r k á z* 1838: Tzs.] *k i k u r k á z á s* ’kikutatás, kinyomozás’. — 1795: „módjok s- alkalmatosságok volna, azon környűl állásoknak *kikurkázására*” (Mb. kurr. jk. 8).
- k u r r e n s* ’körözölevél’ 1807: NySz. — 1731: „subskribalta magat *Currenseben* ollj forman [:] T. N. Bekes Vrmegje Ordinar[ius] Perceptora” (k. ir. 184).
- k u r r e n t á c i ó* ’körözés’. — 1785: „már harmadszori *currentatiómra* tett tudósítások szerint” (k. ir. 425).
- k u r r e n t á l* ’körözölevél útján közhírré tesz, köröz’. — 1724: „az Lakosoknak *Currentaln*j [kell]” (k. ir. 91).
- k u r r e n t á l l a t* ’köröztet’. — 1740: „az iránt . . . teendő Dispositiokat szorghalmatosan *curentallassa*” (k. ir. 1740. júl. 26.) | 1741: l. *s ó t r á n s p o r t u s* a.
- k u r t a k o c s m a* 1847: Petőfi, ’háznál levő kis csapszék, ahol a termelő az évnek csak bizonyos részében (pl. Szent Mihálytól Szent Györgyig) mérheti borát’ 1865: CzF. — 1771: „ki szabadulván ment a közelebb lévő *kurta korcsmára*” (k. ir. 4: Mezőberény).
- k u r u c s o s*. — 1750: „jertek ide Katonák dőföljétek az *disznó teremtetten* *Kuruczos* bíróját” (k. ir. 7—A) | 1750: „no te bíró *kutya Lánczos teremtetten* *disznó teremtetten* *kuruczos*, régen: meg érdemletted volna az akasztó fát” (uo.) | 1750: „te bíró Miliom *kutya Lánczos kuruczos teremtetten*” (uo.) | 1778: „Vidrával prémetett vörös *föllverrel* béletett Scofium szerszámos Világos zöld *kuruczos* Mentécskében . . . szökött el” (k. ir. 27).
- k ú t f ú r ó* 1838: Tzs. — 1800: „a Város *kutfurója* . . . költsönöztettvén . . . annak használásáért jött xr. 51” (Mgy. sz. 19).
- k u t y a f é k t a* ’kutyaateremtette’ MTsz.; *kutyafikta* Thalyból: NySz. — 1769: „Jaj *kutya fékta* Tottyá agyon verted az Embert” (t. ir. 6). — Vö. *f é k o m* MNy. LX, 226; ott 1574 sajtóhiba 1754 helyett.
- k u t y a s i k í t á s*. — 1772: l. *s i k í t á s* a.
- k u t y a t e r e m t e t t e* 1802: MNy. XLVII, 111. — 1818: „Calvinistas *kutya teremtetten*” (t. ir. 16) | 1750: l. *k u r u c s o s* a. | 1756: l. *ö s s z e h u n c u t o l* a. | 1767: „Miért *hunczfutoltál* meg úgy mond *kutya teremtetten*” (k. ir. 202) | 1770: „*Kutya* veszett teremtetten vén bolondgya” (t. ir. 1—30/1769).
- l á c l i* ’női ruhadarab’. — 1765: „Aszony embernek . . . lajblíért Hall hejjal . . . és *Láczlival*” (k. ir. 72/1766. 12) | 1765: „*Láczli* nélkül” (uo.).
- l a j b l i* 1772: Tóth i. m. 487. — 1744: „*ujas laibli*” (k. ir. 110) | 1749: „*laibli*-ban járván” (k. ir. 110, h. r.) | 1755: l. *k a l á m á n* a. | 1763, 1765: l. *b a r h e t* a.
- l a k t a h e l y* ’lakóhely’ 1613: NySz. — 1795: „fogattassanak el, . . . és előbbi *lakta helyekre* kísértessenek vissza” (Mb. kurr. jk. 20).
- l a k t o m b a n* 1611: OklSz. — 1717: „ott *laktomban*” (t. ir. 13) | 1717: „Bereg Bőszörményben *laktokban* is jártak edgyü[tt]” (uo.).

landéta 1767: NySz. — 1753: „[Ellopott] egy pár Érvágó táblát, egyikbe 6. *Lánczéták* is voltak” (k. ir. 166) | 1763: „egy pár *Lanceta*” (k. ir. 133).

láncosteremiette. — 1718: l. *mennydörgős és mennyköteremiette* a. | 1750: l. *kurucosa*.

landauer cséza. — 1765: „edgy *Landauer Sézát* [csinál]” (k. ir. 72/1766. 15) | 1765: „edgy *Landaver* uj *Sézátul*” (uo. 17) | 1765: „*Landauer Csézához* való 12. darab szijért” (uo. 6).

lantorna 'marhabendőnek ablaküveg gyanánt használt hártájája' 1508: OklSz. — 1754: „ottben a Katonák a *Lantornából* tsinált ablakon nagyon doboltak” (k. ir. 6).

láp 'tutaj' 1729: MNy. LVIII, 105. — 1755: „[a] Békessi Hidnál, az *Láp* hozoktúl csak azért hogy az hid alatt el-jönnek szoktak venni minden *Láptúl* egy darab fát, mely egy, s két Petákotis meg érhet, vagy pedig minden negyvenedik *Lápot* el veszik” (k. ir. 37) | 1766: „Csongrád alatt egy *láp*jok ell sijgett” (k. ir. 166).

láp hozó 'láposember'. — 1755: l. *láp* a.

lapocka (vízimolnár-mesterszó). — 1766: „*Lapockáknak* való Deszkát [vettek]” (k. ir. 166: Csongrád).

lapockadeszka (vízimolnár-mesterszó). — 1766: „8 *Lapockza Deszka* Tisza fenekére ment” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely).

láp os fn. 'láposember'. — 1766: „az emlétett *láp*osok [a vizimalom mellett] könnyen kár nélkül el mehettek volna” (k. ir. 166) | 1766: „volt e károk a *láp*osoknak?” (uo.).

láposember 'láp

*látó*ul 'látogatóba, látogatóként' 1650: NySz. — 1769: „egy *látó*ul haza eresztett ... katonának ... lajbliját [elloptam]” (t. ir. 3).

*lát*ránság 'latorság' 1663: NySz. *lato*rjánság a. — 1743: „igyekezék a T. Nemes Vármegye ... maga Gremiumát minden némü *Lát*ránságokkal [o : -tól] Tolvajságoktúl ... tisztán tartani” (k. ir. 152).

*lau*fcetli 'szégyenűtleével, huncutleével'. — 1775: „[A] Gyalog Regimentbül *Lauf-Czedlivel* el bocsájtatott” (k. ir. 111, h. r.) | 1784: „roszszáságáért a Tettes Nemes Hadikianum Regimentbül *Lauf Czedlivel* el bocsájtatott” (k. ir. 395, h. r.). — Vö. 1777: „Gemeiner Caspar Schorr ..., welcher ... von dem Lascischen dritten Battaillon mit einen *Laufzeil* weggelassen worden ist” (k. ir. 121, h. r.).

legénykedik 1808: SzófSz. — 'Mesterlegényként dolgozik' 1773: „Börönd névü Helységbenis másfél esztendeig *Legénkedet*” (k. ir. 149, h. r.).

*legy*nek se 'senkinek sem' 1865: CzF. — 1770: „Nem tudtak mert még tsak a *Légynek se* mondtam” (t. ir. 3).

[*le*hetős] *meg*lehetős 1807: MÁRTON. — 1772: „*meg*lehetős szép Aszony” (k. ir. 260, h. r.) | 1773: „Németül-is *meg*lehetössen beszél” (k. ir. 124).

*lengye*les 1838: Zzs. — 1765: „edgy *lengyelessen* ell készétett mentének béllésétül” (k. ir. 72/1766. 9).

*lén*ung. — 1754: „Katonáknak az ő *Lenungjokat* peták pénzel fizette” (k. ir. 6).

*lesköl*ődik 1792: SzófSz. — 1782: „Sajti a szalma mellett *lesköl*ődött” (t. ir. 1782. szept. 18.).

*libéri*adolmány. — 1783: „ki varrott *Liberia Dolományban* ... el szökött” (k. ir. 213, h. r.).

*libéri*ai 'libériához tartozó'. — 1765: „*Liberiaj* Dolmánytúl” (k. ir. 72/1766. 13) | 1765: l. *tóga* a.

libériás 1759: NySz. — 1752: „*Liberiás* kocsisoknak tiz vonás forint, Mente, és *Rokolór*” (k. ir. 4).

[*lógóra fog* 1865: CzF.] *lógóra befog*. — 1762: „Csódor Csikonak az árat meg atta, a mellyet a *lógóra be fogta*” (t. ir. 3).

lógós 1865: CzF. — 1772: „[A] paraszt Kotsi... eleiben fogott... harmadik [ló] úgy mint a *Logós*... Pej” (k. ir. 285).

lógós kocsi 1865: CzF. — 1744: „Egy *logos kocsi*” (k. ir. 110) | 1765: „fél földelű *Lóghós kocsi*” (k. ir. 72/1766. 13) | 1765: „Posta *lóghós kocsi*” (uo. 8) | 1772: 1. *alkalmatossága*.

lógós ló 1865: CzF. — 1768: „meg fogta a *lógós lovamat*” (t. ir. 1) | 1772: „*Lógós Lo*” (k. ir. 285).

lunátikus 'bolondos, (holdkóros)'. — 1720: „mint afféle... *lunaticus* emberre reá jöven az óra” (k. ir. 1720. dec. 2.).

macskakarmolás, vö. *karmol* 1792: SzófSz. — 1749: „az homlokán való seb csak olyan mint a *Macska karmolás*” (t. ir. 10).

macskasüveg. — 1762: „Ujmindszenti Praedicator... néha téli *Macska süveget* visel” (k. ir. 141, h. r.).

magukszörű 'magukfajta' 1867: CzF. — 1795: 1. *összecimbordásodik a*.

májbőr. — 1771: „gyakrabban *Máj-bőr* Csizmában... jár” (k. ir. 306) | 1781: „Egy pár *málybörből* tsináltért [ti. csizmáért] 1. fl. 25 xr.” (k. ir. 128).

malomkészség. — 1766: 1. *készség a*.

mándli 1801: MNy. XLVIII, 229. — 1772: „El vitt magával... [egy] sötét kék Ujjas *Mandli*” (k. ir. 150, h. r.) | 1773: „fejér *Mándlija* [vagyon]” (k. ir. 218, h. r.).

mandzsetta. — 1742: „felső üngöt is hordoz, kitsiny *Manschettakkal*” (k. ir. 267, h. r.) | 1785: „az Ingén *Mancséta*... vagyon” (k. ir. 786. mell.).

mandzsettás. — 1774: „*Mangyzetés* Stibliben... jární szokott” (k. ir. 22, h. r.).

mantlizsák 'Mantelsack' 1780: MNy. LVIII, 106. — 1760: „Egy Bőr *Manli* zsákban” (k. ir. 54) | 1765: „edgy jó *Montli zsák*” (k. ir. 72/1766. 8).

markotanyoskocsi. — 1764: „el-szökött... két pei Lóval és fonyot *Markotányos Kotzival*” (k. ir. 32, h. r.).

mars 1838: Tzs. — 1719: „az felül nevezet Militia Máris *Marsban* vagyon” (k. ir. 1/1720).

marsruta 'előírt menetirány'. — 1726: „azon Tettes Nemes Militianak merre legyen *Marschrutaja*... nálam nem Constal” (k. ir. 34).

mellérozott 'mákos, szederjes szövésű (meliert)'. — 1785: „egy *mellirozott* karton kendő” (k. ir. 786. mell. 5).

mellért 'ua.'. — 1784: „halavany Zöld *Mellért* Posztobul való menteje” (k. ir. 372, h. r.).

melling. — 1761: „[Az asszony] tarka mely *Ünget* viselt” (k. ir. 85, h. r.).

[*menekszik* 1808: SzófSz.] *megmenekszik* 1791: Pais-Eml. 591. — 1767: „meg nem menekszik addig még az házát fel nem gyújtom” (k. ir. 202).

mennydörgős. — 1718: „tüzes lanczos *mendörgös menkü Teremtette*” (t. ir. 16) | 1750: „kutya lanczos *mendergüs menkü teremtetete*” (k. ir. 7—B) | 1754: „Kutya *Lanczos mendergös ménkö teremtetete*” (k. ir. 6—3).

mennykő. — 1768: „Tudgya a *menkö*” (t. ir. 1).

mennykőteremtette. — 1718: „Enye *Lanczos menkü Teremtette*” (t. ir. 16) | 1718, 1750, 1754: 1. *mennydörgős a*. | 1767: „No te *ménkö teremtetete*” (k. ir. 202) | 1767: „... sem Birádtul nem félek a *ménkö teremtetettül*” (uo.).

minorita. — 1758: „az Aradi Pater *Minoriták* Uraiméknál” (t. ir. 6).

móc 1867: CzF. — 1797/98: „Juon Bau s Bussa; és a többi Erdélyi *Mótz* férfiu” (Mgy. sz. 14) | 1799: „téli lévén az üdő, netalán szükölködő *Motzoknak* a Város Szénájából ell adhassanak” (uo. 55) | 1800: „ki menvén a Birák... Csorváásra... *Mótz* juhakat fel olvasni” (uo. 55) | 1800: „Csorváásra menvén a Biró... az téli paseumon Juhait legeltető *Mótzokkal* számot venni” (uo. 56).

mohodzik 'mohosodik' 1781: MNy. LVIII, 107. — 1748: „most *mohodzik* a bajsza” (k. ir. 13, h. r.) | 1772: „*mohódzik* fekete Baisza” (k. ir. 285, h. r.).

mohodzó 'mohosodó'. — 1752: „most *mohodzo* fekete bajuszu” (k. ir. 119, h. r.).

morc 1832: SzófSz. — 1773: „*Morc*z módon Néz, és beszél” (k. ir. 218, h. r.).

[*mordias*, alakv. *morgyas* 1838: MTsz.] *mordias* teremtetten. — 1754: „Apád Anyád *mordias* Teremtette” (k. ir. 6–3).

mordiom teremtetten. — 1784: „te vagy-e? *Mordiom* teremtetten a Biro” (k. ir. 352) | 1784: „te *Mordiom* teremtetten Biro” (uo.).

morva 1800: SzófSz. — 1786: „*Morvaul* beszél” (B. kurr. jk. II, 13).

morvai 'morva'. — 1786: „egyedül *morvai* nyelven beszél” (B. kurr. jk. II, 13).

morzsol, alakv. *zsurmol* 1832: KNIEZSA, SzJsz. I, 978. — 1770: „161 hizoknak szuntelen Kukuritzát kellett Zsurmulnom” (k. ir. 162/1769. 23).

*morzsol*t. — 1770: „3 köből *zsurmut* kukoritzta” (k. ir. 162/1769. 27).

muntliszt 'lisztláng'. — 1765: „tisza búzából... liszt lángot vagy *muntlisztet*... csinálnak” (k. ir. 72/1766. 32) | 1799: „10 Ittze *Mundlisztért* a péknek” (Mgy. sz. 48) | 1800: „7 ittze *muntliszt*” (Mgy. ir. 1800. nov. 1.).

muszlin 1749: HARTNAGEL i. m. 12. — 1764: „12 *muselin* fehér nyakra valo” (k. ir. 129, h. r.) | 1785: „Egy ki varrot *Musselin*... Keszkenyöt [vitt el]” (k. ir. 310, h. r.). — Vö. 1785: „*Muschelinenes* Kleid” (k. ir. 660, h. r.).

naplenyugodtatájban. — 1749: „nap le nyugotta tájban nagy larmát halván” (t. ir. 12).

németszin. — 1768: „Világos Német *szin* selyem posztó Mentéjét [elloptam]” (t. ir. 11).

németszinű. — 1764: „világos *németh szinyű* selyem Posztó mente” (k. ir. 129, h. r.).

*nemkülönb*ben 'ügyszintén'. — 1760: l. *obsita*.

numeró 'szám szerint'. — 1735: „Tótt Janoset két ókrótt, két borjas tehenet, két harmad fü üszótt, *numero* 8-at [hajtottak el]” (k. ir. 65–2/g) | 1800: „ki menvén a Birák N° 8czan Csorváásra” (Mgy. sz. 55).

[*nyílik*] *felnyílik*. — 1757: „ha *föll nyílik* a Tavasz” (k. ir. 79).

[*nyűgöl*] *kinyűgölt* 'a nyűgből kioldott'. — 1769: „Vigyázna ki gyönne azon *ki nyűgölt* lóhoz” (t. ir. 8).

nyűgös 'nyűgbe tett' MA.-ból NySz. — 1771: „több számos... *nyűgös* lovakis voltak” (t. ir. 4) | 1771: l. *szemlélődik* a.

[*nyűgöz*] *kinyűgöz* 'a nyűgből kiold' 1838: Tzs. — 1769: „[A lovak] egyikét *ki nyűgözve* látná a falu mellett” (t. ir. 8).

obsit 'katonai elbocsátólevél' XVII. sz. k.: SzófSz. — 1760: „vagyon Passussa, vagyis *Obsitja* nem külömben” (k. ir. 54) | 1780: „Magyar Katona édes fiamnak *obsittal* leendő kiszabadítása végett” (k. ir. 35).

obsitlevél 'obsit' 1786: NySz. — 1772: „egy katona *obsit Leveletis* ell vitt magával” (k. ir. 150) | 1774: „*Obsit Levelével* mentel” (k. ir. 85, h. r.).

[*obsitol*] *kiobsitol* 'obsittal elbocsát'. — 1755: „T. Ghylányi Regimentyébül *ki obsitoltatott*” (k. ir. 70).

obsitos mn. 1781: MNy. LVIII, 225. — 1763: „*Obsitos* Ember” (k. ir. 31, h. r.) | 1774: „*Obsitos* Daragonyos Vice Káplár” (k. ir. 85, h. r.) | 1779: „*Obsitos Kátona*” (k. ir. 22).

obsitos fn. 1843: Garay; 1867: CzF. — 1769: „magát el bocsátatott *obsitosnak* mondotta lenni” (k. ir. 241).

obsitos levél 'obsit'. — 1762: „*Obsitos Levelit* vele hordozza” (k. ir. 85, h. r.) | 1784: „most azon *obsitos Levelével* járkál” (k. ir. 479).

ócskás 'kissé ócska'. — 1755: „*ócskás* ... Csizmája” (k. ir. 121, h. r.).

oldalvást 1838: Tzs. — 1772: „*oldalvást* esvén a fátenshez” (t. ir. 3).

ordináré. — 1765: „edgy *ordinári* talicska” (k. ir. 72/1766. 20) | 1769: „egy nadrágnak való *ordinári* posztót [elloptam]” (t. ir. 3).

oroszos 1867: CzF. — 1778: „hebegve beszél Tótúl, de *oroszosan* ejti a szót” (k. ir. 173, h. r.).

ostoroskodik 'ostorosként szolgál'. — 1797/1798: „szántas alkalmatosságával 10. Napokig *ostoroskodott*” (Mgy. sz. 38).

osztozik 'veszekedik' é. n.: NySz. — 1768: „azon két katonák a gazdával is, hogy bort nem akart nekik adni, ... sokkáig *osztoztak*” (k. ir. 201).

osztózódik 'ua.', 1591: NySz. más jelentéssel. — 1768: „Musikusért a Legényekkel *osztózódni*, s *czivódni* kezdett” (k. ir. 201).

ördögadta. — 1767: „baszom testét lelkét *ördög adtáknak*” (k. ir. 202).

őszel egyelített 'őszbe vegyült'. — 1761: „már *őszel egyelített* hajú” (k. ir. 88, h. r.).

őszel keveredett 'ua.'. — 1783: „haja és az bajusza keveset *őszel Keveredet*” (k. ir. 4, h. r.).

őszbe csavarodott 'ua.' 1781: MNy. LVIII, 225. — 1748: „*őszben csavarodott* fekete rövid kondor hajú” (k. ir. 44, h. r.) | 1775: „*őszbe csavarodott* ember” (k. ir. 192, h. r.).

őszbe egyeledett 'ua.'. — 1760: „*Őszben egyeledett*” (k. ir. 54) | 1761: „Szakálla már *Ősziben egyeledett*” (k. ir. 41, h. r.).

őszbe fordult. — 1786: „*őszben fordult*, fekete bajuszú” (k. ir. 279, h. r.).

őszbe indult 'ua.'. — 1783: „*Őszbe indult*” (k. ir. 16, h. r.).

őszbe vegyeledett 'ua.'. — 1751: „szakála *őszben vegyeledett*” (k. ir. 96, h. r.) | 1772: „Sarga *őszbe vegyeledett* hajú” (k. ir. 76, h. r.).

pakéta 1740: NySz. — 1786: „két meg terhelt *pagétával* el szőkött” (B. kurr. jk. 5).

paléta 'a beszállásolt katonák szállásjegye' 1723: MNy. LVIII, 225. — 'A beszállásolt katonák élelmezési jegye' 1750: „[A strázsamesterhez] mentek ... *értekezni*, hogy miképpen kívánna *Poléta* szerint élnie, vagy is pedig in paratis [készpénzben] Portioját föl venni” (k. ir. 1).

palétás gazda 'az a jobbágy, akihez palétával katonát szállásoltak be, vagy akit azok szénával való ellátására köteleztek'. — 1750: „a Fatens *palétás gazdája* lévén ... Firtos káplárnak több *palétás gazdákkal* együtt Firtos káplárnak számára szénát házonként szettek” (k. ir. 7).

párkán 'perkál' 1780: MNy. LVIII, 226. — 1763: „11 Réff. kék fél *Párkány*” (k. ir. 133, h. r.) | 1780: „kék fél *parkány* szoknyát ... szokott viselni” (k. ir. 197).

parola 'becsületszó' XVIII. sz. 2. f.: NySz. — 1760: „aztat [az] Embert botsasa el ... maga *parolajara*” (k. ir. 117).

paszományos 1782: MNy. LVIII, 226. — 1771: „üst [ezüst] *Paszományos* rövid Mentét [visel]” (k. ir. 266, h. r.) | 1779: „Arany, vékony *paszományos* ... mentéje” (k. ir. 64, h. r.).

patkolatlan 1838: Tzs. — 1786: „*patkolatlan* Csizmában jár” (B. kurr. jk. II, 5).

patkószabla. — 1765: „Edgy Magyar Lóra ... *jeszétő* a vagy *patkós* *zabla*” (k. ir. 72/1766. 23).

patrontás 'tölténytáska'. — 1776: „Kulesos Bőr *patron tással* ... el szökött” (k. ir. 103) | 1795: „egy pár pistoly es *Patrontás*” (Mb. kurr. jk. 14).

patrontáska 'ua.'. — 1765: „24. Töltésre való *patron Táská*” (k. ir. 72/1766. 34).

patvariáskodik 'patvaristáskodik'. — 1782: „Erdélyben-is ... *patvariáskodott*” (k. ir. 35, h. r.) | 1784: „Pesten *Patvarias kodván*” (k. ir. 372, h. r.).

pelyhedzett. — 1770: „fiatal ember ... fehér *pölhödött* bajszú” (k. ir. 14, h. r.).

pelyhedzik, alakv. *pölhödzik* 1780: MNy. LVIII, 226. — 1755: „most *pölhödzik* ... *baiszkája*” (k. ir. 53).

penicillus 'tollkés' 1807: MÁRTON. — 1797/98: „2. *pennicillusért*” (Mgy. sz. 78).

perlant 'briliáns'. — 1774: „Arany Gyűrű egy pár ... mindenikében tizenkét ... *Perlant* *lévén* rakva” (k. ir. 22, h. r.).

[*petrence* 1772: MNy. XLIX, 534] *petrencehordó*. — 1775: „*Petrence* *hordónak* pedig, és *boglyázonak* egyenlő *füzetése* legyen a *kaszással*” (k. ir. 237. mell.).

petrencehordó rúd. — 1779: „akkor csináltam a *jászol* tetejére fel a *petrence* *hordo* *rudat*” (t. ir. 2).

petrencehordó rudasfa. — 1770: „le vagtam egy fél *petrentze* *hordo* *rudas* *fanak* *valo* *hars* *fát*” (k. ir. 162/1769. 21).

pettyegetett, alakv.: *pettegetett* 1602: NySz. — 1770: „*pocséte* *ekkel* *pöttögetett* ... *haczikában* ... *szökött* el” (k. ir. 126, h. r.) | 1772: „*kék kártany* *Leiblit*, *fejérel* *pettegetett* ... *visel*” (k. ir. 8, h. r.) | 1786: „*zöld pötyögetett* *posztóból* *kaputot* ... *hordoz*” (B. kurr. jk. I, 3).

pikszis 1807: MÁRTON, alakv. *piksis* 1758: NySz. — 1763: „*Piksis* *Papirosbul*” (k. ir. 133) | 1769: l. *agátkő* a. | 1769: „*Tobákos* *tiszta üst* *Pixis*” (k. ir. 217, h. r.).

pipás 1838: Tzs. — 1784: „*többekkel* *együt*, *kik között* *pipások*-is *voltak*” (k. ir. 375) | 1786: „*senki* *nem* *Pipás* *közzülök*” (k. ir. 92).

piroskás 'kissé piros'. — 1775: „*fejér* *piroskás* ... *ábrázatu*” (k. ir. 24, h. r.).

pirospej 1838: Tzs. — 1772: „*Piros Pej* ... *csödör*” (k. ir. 8, h. r.) | 1775: l. *hódosság* a.

pirosposzsgás XVI. sz. v.: NySz. II, 1280. — 1754: „*piros* *posgás* *ábrázatú*” (k. ir. 56, h. r.) | 1770: „*kemény* *egésséges*, *piros* *poszsgás* *fiatal* *Legény*” (t. ir. 1–45/1769). — Vö. *poszsgás*.

[*pislog*, alakv.: *pissog* 1723: NySz.] *pislogat*, alakv.: *pissogat*. — 1751: „*sandal*, *pissogatra* *nézü*” (k. ir. 130, h. r.).

pisze 1784: SzófSz. — 1757: „*pisze* *Orrú*” (k. ir. 132, h. r.).

[*piszent*] *felpiszent* 'felcsinál'. — 1786: „*az ollyatén* *feslet* *eletü* *haja* *don* *Leány* *személyek* *magokat* *a* *Házasság* *Törvényen* *kivül* *fel* *piszentetvén* *Tilalmas* *Terébe* *esnek*” (B. kurr. jk. II, 27).

plájás 1873: MTsz. — 1746: „*Nemes* *Kolos* *Vgyének* *valamely* *Plájási* *vagyis* *Hajdúi*” (t. sz. 4).

plundra 1615: NySz., alakv.: *pundra* 1863: MTsz. — 1786: „*sárga* *bőr* *pundrát*, *nemet* *sarut* *visel*” (B. kurr. jk. 20).

pofit 'pufók' 1838: MTsz. — 1754: „*hoszu* *pufit* *ábrázatú*” (k. ir. 64, h. r.) | 1756: „*poffit* *abrazatú*” (k. ir. 65, h. r.).

pofitos 'kissé pufók' 1836: MTsz. — 1774: „szőke *pufitos* abrazatú” (k. ir. 153, h. r.) | 1785: „*pofitos* nagy ábrázatu” (k. ir. 760, h. r.).

pókos 1838: Tzs. — 1769: „*pokos* kancza” (t. ir. 8).

poltúra-ára 'poltúraárú', vö. *ára* NySz. — 1746: „két *polturara* Puska port vettem” (t. ir. 5) | 1746: „két *polturara* palyinkát ittam meg” (uo.) | 1746: „hany *Porturadt* vettél... három *Porturarat* vettem” (uo.).

polyák 1870: CzF. — 1772: „*Polyák* nyelven beszélt” (k. ir. 136, h. r.).

[*pomádáz*] *kipomádáz*. — 1771: fekete vastag bajuszú, *ki szokta pomádázni*” (k. ir. 358, h. r.).

pompadurszín. — 1780: „Hoszu Ruha Gránát vagy, *Pompadur szín* fejez stráffal” (k. ir. 10). — Vö. 1780: „Ein *Pompadurfarbe* [ne]s [Kleid]” (k. ir. 10, h. r.).

pompadurszínű. — 1780: „Az Ruha... Zöld *Pompadur*, és Zsemlye színű stráffal” (k. ir. 10, h. r.) | 1782: „veres *pampadur színő* Mentét... visel” (k. ir. 323, h. r.).

porcelán 1. 1807: MÁRTON. — 1786: „*porcellán* edényekben” (B. kurr. jk. II, 12).

porcelán 2. (kelme). — 1784: „2. *Portzellán* párnahaj” (Ngy. ir. 1784. jan. 27.) | 1827: „egy vég kék *portzelán*” (Mgy. jk. 43).

porcika 1792: SzófSz. — 1772: „az orra *porczikája* egy felül hegyesebb” (k. ir. 260, h. r.).

porció 'rata contributionis' NySz. — 1716: „Mi okra valo nézve kívánnyon... ő Fge... száz tizenennyolc ezer *Portiot*... az ország által praesentaltatni” (k. jk. I, 77) | 1717: „az Tatár által el pusztittatott Vgyéknek terhet el engedvén eő Fge az Országának kevesebb *portioja* fog lenni” (k. ir. 1717. okt. 24.).

porcióbeli. — 1782: „*portiobéli* adómat... elengedni méltóztassanak” (k. ir. 61).

porciófizető 'adófizető'. — 1768: „*Portio fizető* ember vagyok” (t. ir. 1).

porciószedés 'a porció beszédése'. — 1784: „A Terhessebb Hivatalok ugymint *Portioszedés*, kis-bíróság” (k. ir. 288).

porciószedő 'adószedő'. — 1721: „*portzio szedő* Tisztek” (t. ir. 7) | 1800: „Fogarassy Pál... *portiószedőnek*” (Mgy. sz. 27.).

porcióz(ik) 'adót fizet, adózik'. — 1770: „az Vraság számára [foglaltatott föld]... a Portiora fel lévén adva mostanság is *porciozok* tőlle” (k. ir. 162—2/1769. 32).

porciózó 'adófizető'. — 1770: „jó féle, s- *Portziózo* ember volt” (t. ir. 1—14/1769).

pozsgás 1551: NySz. II, 1280. — 1766: „kövér s. *posgas*, szőke abrazatu” (k. ir. 67, h. r.) | 1770: „erős, izmos, egészséges, és *pozsgás* fiatal Legény” (t. ir. 1—45/1769) | 1770: „*pozsgás* színe s- izmos termetiből egészséges volta ki teczett” (uo.).

[*pödör*] 1782: MNy. LVIII, 226] *megpödör*. — 1774: „az haját *meg szokta pödörni*” (k. ir. 153, h. r.) | 1775: „[haja] mellyet két felül a füle mellet *meg pödörve* gombra szokott viselni” (k. ir. 36, h. r.) | 1782: „katona modra *meg-szokta pödreni* a haját” (k. ir. 14, h. r.).

pödrött 1782: MNy. LVIII, 226. — 1778: „*pörgére pödrött* bauszu” (k. ir. 27) | 1785: „*pedert* bajuszú” (k. ir. 494, h. r.).

felpödrött. — 1783: „*felpedrett* Bajuszú” (k. ir. 16, h. r.).

kipödrött. — 1778: „hoszu *ki-pödrött* vörösses Bajszu” (k. ir. 18, h. r.).

megpödrött. — 1784: „hoszsza *meg pödrott* fekete bajszu” (k. ir. 311, h. r.).

pörge, vö. *perge* szarvú 1734: MNy. LVIII, 226. — 1762: „Az Édes Anyámanak három alacsony *perge* tehenemet, és a negyedikét egy *busást*” (t. ir. 1) | 1765: „fekete *pörge* baisza” (k. ir. 162, h. r.) | 1768: „az egyik [ökör] szőke, *perge* szarvu” (t. ir. 10) | 1778: 1. *pödrött* a. | 1783: „*pörge* bajuszú” (k. ir. 4, h. r.).

pörsenés 1792: SzófSz. — 1771: „valami *pörsenésekis* vannak az Oreczaján” (k. ir. 361, h. r.).

pösszés 'kissé pösze', vö. *pösze* 1792: SzófSz. — 1780: „edgyik első foga Csorba, *pösszésen* ... beszél” (k. ir. 101).

prima 'elsőrendű'. — 1765: „*Prima* selem Materiából” (k. ir. 72/1766. 12).

priszler 'brüsszeli kelme' 1807: MNy. XLIX, 535. — 1763: „10 Réff szürke *priszler*” (k. ir. 133, h. r.) | 1763: „Maradék fél *priszler*” (uo.). — Vö. *brüsszler*.

profidántház 'katonai élelmezési raktár'. — 1772: „az *Profidánt Házhoz* ... el érkeztek” (k. ir. 297).

prussus 'porosz' 1741: MNy. XL, 62. — 1758: „Nádasdit el fogta ... a *Prussus*” (t. ir. 5).

pruszká 'pruszlik' 1888: KNEZSA, SzJsz., alakv.: *prucka* 1784: uo. — 1770: „Vászonybúl föstött tarka *Pruszkája*” (k. ir. 178, h. r.) | 1770: „ködmeny *Pruszkát* [visel]” (uo.) | 1771: „flanell *pruczkában* ... Győr Városából ... szökött ell” (k. ir. 280, h. r.) | 1784: „Ködmén *pruczkában* dolmány, s öreg szürben ... el szökött” (k. ir. 176).

pruszli, alakv. *puzli* 1807: MÁRTON *pruszli* a. — 1769: „egy *puzli*t [elloptam]” (t. ir. 3) | 1783: „kék *Puzliba* ... szökött-el” (k. ir. 32, h. r.) | 1786: „setét kék *puzli*t ... szokott viselni” (B. kurr. jk. 4).

pruszlik 1872: KNEZSA, SzJsz., alakv.: *pruszlék* 1768: uo., *prusztflék* 1735: MNy. LVIII, 226. — 1755: „koczkás *pruszlikja* [vagyon]” (k. r. 70, h. r.) | 1771: „új *pruczlékban* ... szökött ell” (k. r. 280, h. r.: Esztergom) | 1774: „Kék *prustfleken* ... ment el” (k. r. 244, h. r.) | 1777: *pruszlik* l. *kalémán* a.

pruszus 'porosz, prussus, burgus', vö. *prusszus* 1794: MNy. XL, 62. — 1758: „ugy halatik: hogy a *Prußuss* meg verte volna a Királyné hadát” (t. ir. 5) | 1758: „az Marhát ... a *Prußussnak* hajttya kentek” (uo.).

publikál 'közhírré tesz'. — 1716: „ne terheltessék kgylteken ezen ő Fge Kgs resolutiojat ... more solito *publicallatni*” (k. jk. I, 77).

publikán 'publikánszínű'. — 1750: „Nadrágja, *Publikán* Zsinórra” (k. ir. 14, h. r.).

pudvás 1838: Tzs. — 1770: „levagvan három *pudvás* ... Nyárfát” (k. ir. 162/1769. 11).

pufók, alakv.: *pojók* 1781: MNy. LVIII, 227. — 1768: „*pojók* ábrázatu” (k. ir. 134) | 1773: „piros posgás *pojók* ember” (k. ir. 124, h. r.).

pulader 'bugyogó' 1894: MTsz., más jel. 1838: Tzs. — 1764: „Világos kék *pulideri* [i]s [visel]” (k. ir. 32, h. r.) | 1785: „vörös *puliderje* [vagyon]” (k. ir. 720. mell.).

puladeros, vö. *pulader* 'lovaglófolt a magyar nadrág fenekén' 1838: Tzs. — 1785: „rongyos kék Maczaggal öszve füzött *pulideros* Nadrágban ... el Szökött” (k. ir. 30, h. r.).

pusztá 'díszítetlen (pl. ezüstözetlen) hely'. — 1769: *üstözés* a.

pusztai katoná. — 1795: l. *ármás* a.

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Észrevételek a magyar $e \sim \ddot{a}$ -féle hangok történetéhez

1. Örvendetes, hogy mind inkább szaporodik azoknak a cikkeknek a száma, amelyek a nyelvjárástörténeti kutatásoknak az előtérbe nyomulásával, valamint a nyelv-atlasz anyaggyűjtéseinek már is érezhető megtermékenyítő hatása következtében tisztázzák valamely mai nyelvjárási jelenség létrejöttét, történeti alakulását, szerepét és viszonyát valamely nyelvjárástípus nyelvi rendszerében. SZABÓ T. ATTILA kitűnő cikkében (MNY. LVIII, 10–20) legutóbb az e és $\ddot{a}$ -féle hangok történetét a magyarból a románba került jövevényelemek oldaláról igyekszik megvilágítani. A dolog természetéből kifolyólag a szerző nem tekinti cikkével a jelenség magyarázatát lezártnak, hanem helyet hagy a további kutatások, az eddigi megállapításokat kiegészítő, másutt ellentmondó észrevételek, feltevések elfogadhatóságának. Az alábbiakban magam azokat az észrevételeket, megjegyzéseket fűzném a kérdéshez, amelyek SZABÓ T. ATTILA cikkének olvasásakor, valamint nyelvjáráskutatói gyakorlatomban bennem felvetődtek.

2. SZABÓ T. ATTILA (i. h. 16) a szóeleji a ($\ddot{a}$) $\sim$ magyar e (ϵ) hangmegfelelésből azt a következtetést vonja le, hogy a „román szókezdő a -s magyar jövevények olyan földrajzi környezetben és olyan korban történt magyar–román érintkezés során kerültek bele $\ddot{a} \sim e : a$ ($\ddot{a}$) hanghelyettesítéssel a román nyelvbe, illetőleg nyelvjárásokba, amely környezetben és korban a szóban forgó keleti magyar nyelvjárásokban ezek a hangok még, illetőleg már megvoltak”. A magyar nyelvjárási $\ddot{a}$ hang ugyanis a román nyelvet beszélőre határozottan inkább velaris hang benyomását teszi, s ezért kerülhetett a magyar $\ddot{a} \sim e$ helyébe a románban a ($\ddot{a}$) hang. Ennek az elfogadhatóságnak bizonyítására a szerző elegendő példaanyagot sorakoztat fel mind a településnevek és más helynevek, mind pedig számos közszó közül.

Ha egy kissé szemügyre vesszük a felsorakoztatott település-, illetőleg helyneveket, és megvizsgáljuk ezeknek a neveknek földrajzi vonatkozásait, tapasztalhatjuk, hogy e nevek átszövik egész Erdélyt. Szókezdő román $a \sim$ magyar $\ddot{a} \sim e$ típusú település- és helyneveket találunk a volt Alsó-Fehér, Háromszék, Hunyad, Kisküküllő, Kolozs, Szatmár, Szilágy, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Udvarhely megye területén. Ha elfogadjuk SZABÓ T. ATTILA tételét, hogy a román szókezdő a hanghelyettesítéssel a magyar nyelvjárási $\ddot{a} \sim e$ -ből alakult, akkor azt is fel kell tennünk – mint ahogy SZABÓ T. ATTILA hangsúlyozza –, hogy a magyar eredetű a -s szókezdetű román helynevek környezetében a fentebb felsorolt területen élő magyarság nyelvében meg kellett lennie az $\ddot{a} \sim e$ hangnak. Meg kellett lennie tehát az északkeleti és mezőszéki nyelvjárástípusban is, ott, ahol ma az $e \sim \ddot{a}$ nem hallható. A felsorakoztatott adatok közül kiragadhatjuk példának a magyar *Enyed* $\sim$ román *Aiud* helynevet. A fenti tétel szerint a mezőszéki nyelvjárástípushoz tartozó enyedi és Enyed környéki magyar lakosság nyelvjárásában $e \sim \ddot{a}$ hangnak kellett lennie, mert az semmi esetre sem tehető fel, hogy az enyedi és az Enyed környéki románság az $e \sim \ddot{a}$ hang használatának valamelyik mai „góciából”, például a háromszéki nyelvjárásból vette volna át az *Enyed* $\sim$ *Aiud* településnevet.

Magától értetődően ezzel kapcsolatban két kérdés merülhet fel: 1. volt-e $e \sim \ddot{a}$ hang – amely az idők folyamán eltűnt – azokban az erdélyi nyelvjárásokban, amelyekben ma már nem hallható?; 2. a magyar eredetű román szókezdő a feltétlenül a magyar nyelvjárási $e \sim \ddot{a}$ megfelelője, vagy pedig az e (ϵ) is lehetett?

3. Az $e \sim \ddot{a}$ hang kialakulását, történetét tekintve BENKŐ LORÁNDnak az a fel-fogása (Nyjtört. 42, 92), hogy a hangjelenség finnugor alapon nem közelíthető meg,

újabbkori változás: a hangsúly hatására alakult a régebbi *e* (ϵ)-ből fél (φ) vagy egész fokkal ($\ddot{a}$) nyíltabbá. A hangsúlyos helyzetű első szótagban álló nagyon nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$ hangot azután az analógia széthurcolta a hangsúlytalan szótagokra is. A változás nyugati gócénak Veszprém megyét, a keleti gócénak Háromszéket tartja. Szerinte a jelenség keletkezése mindössze két-három évszázadra nyúlik vissza.

SZABÓ T. ATTILA is az $\epsilon \sim \ddot{a}$ hangot a maga kiterjedt voltában újabb eredetűnek tekinti, de keletkezését a XV–XVI. századra teszi. Azt is feltételezi, hogy az újabb eredetű $\epsilon \sim \ddot{a}$ hangtól függetlenül egyes ősmagyar kor végi és ómagyar kori nyelvjárásokban a hangrendszer az $\epsilon \sim \ddot{a}$ hanggal gazdagabb volt. Bizonyítékai között teljes joggal szerepel a több finnugor nyelvben meglevő $\ddot{a}$ hang, és az a feltevés, hogy ha a mai nyelvjárásokban az *e*-féle hangnak számos változata van ($\ddot{a}$, $\ddot{q}$, φ , e , ϵ , $\ddot{e}$ stb.), a nyelvjárási tagozottságban minden bizonnyal éppen eléggé bonyolult ősmagyar korban és ómagyar kor elején az *e*-féle hangoknak szintén sokféle ejtésbeli változata lehetett. Ennek a helyes érvnek nem mondanak ellent — mint ahogy SZABÓ T. ATTILA felteszi — sem GOMBÓCZ, sem SZINNYEI, sem BÁRCZI kijelentései. Szerintük ugyanis a mennyiségi változatokat leszámítva a fent említett időszakban kétféle *e* hang volt: egy nyíltabb és egy zártabb változat. Ezt a megnyilatkozást természetszerűleg nem úgy kell értelmezni, hogy „a legnyíltabb szájüreggel, a legalsó nyelvállással ejtett változatok ($\ddot{a} \sim \epsilon$) hiányoztak” volna, hanem, hogy *e* korban két — etimológiai alapon álló fonológiai különbségű — *e*-féle hang volt, a két szélső érték körül számos variánssal. Hiszen a mai nyelvjárásokban is — a számos variáns ellenére — csak kétféle (a Mezőségen és az északkeleti nyelvjárástípusban csak egyféle) *e* hang van: egyfelől egy nyíltabb (e , ϵ , $\ddot{q}$, $\ddot{a}$), másfelől egy zártabb (φ , $\ddot{e}$, $\ddot{e}$, $\ddot{x}$) változat. Fonológiai alapon semmiképp sem állítható szembe a változatok közül az ϵ az $\ddot{a}$ -vel, az ϵ az $\ddot{e}$ -vel mint külön hanggal.

4. Feltűnő azonban, hogy mind BENKŐ, mind SZABÓ a nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$ hang kérdését a zárt $\ddot{e}$ -től függetlenül vizsgálja. BENKŐ példái is főleg csak nyílt *e*-t tartalmazó szavakból állanak: *fákete*, *keveset* stb. (i. h.). A nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$ kérdésének vizsgálata viszont elválaszthatatlan a zárt $\ddot{e}$ vizsgálatától, mert a nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$ csak már az ómagyar nyelvjárások korában kialakult *e* : $\ddot{e}$ etimologikus alapon álló hangviszony keretében létezik. Ott van nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$, ahol etimologikus alapú zárt $\ddot{e}$ is van, noha nincs mindig nagyon nyílt $\epsilon \sim \ddot{a}$ ott, ahol etimologikus alapú zárt $\ddot{e}$ is van. Vagyis fonológiai szempontból a nyelv számára az volt a fontos, hogy hangzásbeli különbséget tegyen az etimologikus alapon álló nyíltabb és zártabb *e*-féle hang között. Ez a megkülönböztetés nyelvállás szempontjából lehet $e \sim \ddot{e}$, $\epsilon \sim \ddot{e}$, $\ddot{q} \sim \ddot{e}$, $\ddot{a} \sim \varphi$ stb. viszonyú. Az *e* : $\ddot{e}$ etimologikus hangviszonyt megkülönböztető erdélyi nyelvjárásokban tapasztalhatjuk — erre már HORGER is felfigyelt (vö. Nyj. 32) —, hogy a zárt $\ddot{e}$ zártsága erőteljesebb ott, ahol az ezzel szemben álló nyílt *e* csak a köznyelvi nyíltsági fokot éri el, a zárt $\ddot{e}$ zártsága viszont csak $\ddot{e} \sim \varphi$ fokú ott, ahol a nyílt *e* erőteljesebb ($\epsilon \sim \ddot{q} \sim \ddot{a}$). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy különböző helyzetekben, egy adott szóban alkalmi kiejtésben nem jelentkezhetik a kétféle *e* hang között másfél vagy éppen két foknyi nyelválláskülönbség is. Ennek tulajdonítható, hogy a nyíltabb $\epsilon \sim \ddot{a}$ -t ejtő nyelvjárásokban egyazon adatközlő beszédében is többnyire nemcsak egyfajta nyílt *e*-t, hanem a nyílt *e*-nek több variánsát is ($e \sim \varphi$ -t vagy $\epsilon \sim \ddot{q} \sim \ddot{a}$ -t) hallhatjuk. Etimológiai alapon egy nyíltabb és egy zártabb *e*-féle hangot megkülönböztető nyelvjárások a kialakulásuktól kezdve — joggal feltehetően — a nyílt és a zárt *e*-féle hangok nyelválláskülönbségének ($e \sim \ddot{e}$, $\ddot{a} \sim \varphi$ stb.) valamelyik „típusát” képviselték.

Ha elfogadjuk, hogy az *e* : $\ddot{e}$ hangviszonyt megkülönböztető nyelvjárások némelyikében az eredeti *e* a hangsúly hatására vált nyíltabbá (*embér* > *embër*, *gyermék* > *gyermék*), és az analógia hurcolta szét a változást a nem hangsúlyos szótagokra is (*szöke*, *örög* stb.; a példákra l. BENKŐ: i. h.), kérdésessé válik, hogy miért nem jelentkezett a

hangsúly hatása a zárt *ē*-vel kezdődő szavakban is. Példák a készülő csángó nyelvatlasz anyagából: *cēnke*, *csērā*, *gēnge*, *kēcse*, *mēgye*, *mēnyēcse*, *pēlyēnke* 'hópehely', *szēkər* stb.; a „Romániai magyar nyelvatlasz” székelysombori anyagából: *gērēbjē*, *csērgetō*, *csērēsnye*, *zsēndicē*, *ēteti* stb. A hangsúlynak a zárt *ē*-vel kezdődő szavakra is kellett volna hatnia, és meg kellett volna bontania az *e* és *ē* közötti — etimológiai alapon álló — fonetikai, ebből kifolyólag a fonológiai különbséget. Mint ahogy meg is bontotta az északkeleti és a mezőszéki nyelvjárásban az eredeti etimologikus *e* : *ē* hangviszonyt, melynek eredményeképpen az *e* és *ē* közötti fonetikai különbség kiegyenlítődött, a két *e*-féle hang fonológiai viszonya megszűnt, illetőleg a hangsúlyos szótagok *ē*-i nyíltabbá, a hangsúlytalan szótagok *e*-i zártabbá váltak. Itt azonban a hangsúlyos nyílt *e* és a hangsúlytalan zártabb *ē* ~ *ē* ~ *ē* egyetlen *e* fonéma variánsai. Így van a Mezőségen *kemēncē* a székely *kēmēncē* vagy *kēmēncē* helyén (az adatok a RMNyA.-ból), *tettē*, *vettē* a székely *tētē* ~ *tētā*, *vētē* ~ *vētā* helyén (ugyanígy BENKŐ, Nyjtört. 91; példái: *mennēk* a korábbi *mēnnēk* helyén, *szembēn* a korábbi *szēmēn* helyén).

Érvényes tehát BENKŐnek az a tétele, hogy a hangsúly, a nagyobb nyomaték kedvez a magánhangzók nyílt, a hangsúlytalanság, a kisebb nyomaték a magánhangzók zárt hangszínének (NytudÉrt. 17. sz. 84). De hogyan magyarázhatjuk ugyanazzal az elvvel, a hangsúly hatásával azt is, hogy az északkeleti és mezőszéki nyelvjárásban az *e* : *ē* fonetikai viszonya jelentős arányokban egymáshoz közeledett, illetőleg a hangsúlyos szótagok *ē*-i nyíltabbá, a hangsúlytalan szótagok *e*-i zártabbá váltak, és azt is, hogy a nagyon nyílt *ā* hanggal rendelkező nyelvjárásokban *ē* ~ *ā* : *ē* ~ *ē* eredeti etimologikus viszonya nem bomlott meg, a két *e*-féle hang nemhogy közeledett volna egymáshoz, hanem a két fonéma értékű *e* hang közötti fonetikai különbség jelentősen megnövekedett. Érvényes BENKŐnek a tétele a nagyon nyílt *ē* ~ *ā* hangokra vonatkoztatva is, de a hangsúlyviszonyok hatása nem a nyíltabb *ē* kialakulását, hanem eltűnését idézte és idézi elő. A változás a hangsúlytalan helyzetű *ē* hangokon indul meg, és terjed át a hangsúlyos helyzetre. A mai *ē* ~ *ā* hanggal rendelkező „góccok” nem az *ē* ~ *ā* kialakulásának, terjedésének gócai, hanem a feltehetőleg még más nyelvjárásokban is meg lehetett, de visszaszorult *ē* ~ *ā* hang megőrződésének gócai. Nem véletlen, hogy éppen a legarchaikusabb nyelvjárásokban fordulnak még elő.

5. Arra a következtetésre jutva, hogy a nyílt *ē* ~ *ā* hang a magyar nyelv két *e*-féle hangjának etimologikus különbségén alapszik, természetesen azt is fel kell tennünk, hogy a nyílt *ē* ~ *ā* eredetének időpontja azonos a magyar nyelv kétféle *e* hangjának megjelenésével. Ez a magyar nyelv kialakulásával azonos. Az ősz-, illetőleg ómagyar kori *ē* ~ *ā* meglétére SZABÓ T. ATTILA véleménye szerint valamelyes bizonyítékot nyújt néhány, szórványemlékeinkben görög ortográfiával fennmaradt tulajdonnevünk is. Hasonló olvasatokkal már SZABÓ előtt is találkozunk. NÉMETH GYULA (Honf. Kial. 232) szerint, hogy a *Καρή* nevet *Keri*-nek kell olvasni és a *Kér* helynévvel azonosítani, valamint hogy a *Καρή* törzsnevet *Keszi*-nek kell olvasni, bebizonyította „az a körülmény, hogy a bizánciak a török és magyar szavakban a nyílt *e* hangot gyakran *a*-val írják”. PAIS DEZSŐ (NévtVizsg. 95) a *ὁ τετραζούς* névről írja: „A görög névalak ... egy magyar *Törmács(ü)* tükröztetője is lehet, amelyben a második szótagbeli *a* nagyon nyílt magyar *e* hang jelölője, mint az *ατελ*- földrajzi név, valamint a *καρή* és *καρή* törzsnevek esetében”. Az *ē* ~ *ā* hang ősz-, illetőleg ómagyar kori meglétét természetesen tartja tehát SZABÓ T. ATTILA mellett PAIS és NÉMETH is. Miért kellene azonban egy olyan feltevés, mely szerint ez az ősz-, illetőleg ómagyar kori *ā* eltűnt volna a magyar nyelvből, hogy későbbi korokban a hangsúly hatására különböző góccokban újból megjelenjen?

A probléma némi hasonlatosságot mutat a labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdésével (vö.: PAIS: MNy. XLVI, 111; BENKŐ: MNy. XLVII, 223;

DEME, Nyatlfunk. 311; KÁLMÁN: NyK. LIV, 282; — másként BÁRCZI: MNy. XLIX, 35). Ott a kettőshangzók eltűnésének, majd újbóli megjelenésének döntő érve — BÁRCZI szerint — a helyesírás: ha ugyanis a XIV. század közepéig tömeges példáit találjuk a diftongusok világos és félreérthetetlen jelölésének, a XVI. században viszont teljesen kivételes az ilyen jelölés, és a helyesírás módosulásának semmilyen, a nyelvtől független okát nem tudjuk adni, akkor megállapíthatjuk, hogy a diftongusok eltűntek nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvből is. A nagyon nyílt *ä* esetében a helyesírás, ha nem is bizonyít az *ä* megléte mellett, de nem is cáfolja azt. Az írás számára az volt a fontos, hogy a kétféle fonémaértékű *e* hangot, a nyíltabb és zártabb változatot megkülönböztesse. Ezzel a különbségtévesztéssel a helyesírás története folyamán találkozunk is. A kétféle *e* megkülönböztetésére például *è ~ e : é-t* vagy *ę : e-t* használtak (vö. KНИЕЗSA, HírTört. 11, 17). Ezekben a jelölési formákban az *è ~ e* vagy *ę* értéke a nyílt *e* variánsainak bármelyike lehetett. Minthogy a beszélő kétféle fonematikus értékű *e* hangot különböztetett meg, írásában is csak ennek a két *e* fonémának rögzítésére törekedett. Nyilvánvalóan semmi oka nem lehetett egy harmadik jel alkalmazására, mivelhogy beszédében sohasem állította szembe a nyílt *e* hangot a nagyon nyílt *ä* hanggal, még akkor sem, ha mind a saját, mind a környezete nyelvében ejtésbeli ingadozás eredményeként a nyílt *e*-nek igen sok változata meg is volt. Feltehetőleg ezeket az ingadozás-változatokat nem is észlelte. És hogy néhány esetben mégis jelentkezik az *a* jelölés a nagyon nyílt *ä* jeleként (vö.: KUBÍNYI LÁSZLÓ: MNy. LVI, 247; SZABÓ ZOLTÁN: MNy. LVIII, 506), azt a következőképpen magyarázhatjuk. A bizánci szórványemlék szerkesztője nemegy *ä*-s kezdetű helynév hangját azért helyettesítette az *ä* hang *a* jelével, mert hangbenyomás szempontjából hozzá nagyon közel ez állt, nem pedig a tőle is ejtett *e*. Az író itt *i d e g e n a n y a n y e l v ű* volt. A KUBÍNYITÓL és SZABÓ ZOLTÁNTÓL adatolt esetekben a nagyon nyílt *ä* hangnak azért *a* a jele, mert írójuk *i d e g e n n y e l v j á r á s t b e s z é l ő* személy volt, akinek anyanyelvjárásában ez a nagyon nyílt *ä* hang hiányzott, azonban írásban olyan személyek beszédét rögzítette, akiknek a nyelvjárásában meglevő nagyon nyílt *ä* hang számára az *a* hang benyomását keltette.

6. Az *ę ~ ä* hang kérdését, összegezve az elmondottakat, a következőkben látom:

1. A nagyon nyílt *ę ~ ä* hang az ősz-, illetőleg ómagyar kori néhány nyelvjárástípus kétféle *e* hangjának etimologikus megkülönböztetésén alapszik. 2. Semmi alapunk nincs feltenni, hogy ez az ősz-, illetőleg ómagyar kori *ä* hang eltűnt ezekből a nyelvjárástípusokból, majd a hangsúly hatására néhány nyelvjárástípus gócéban újból megjelent. 3. A hangsúlyviszonyok hatása nem kialakította, hanem eltűntette a nagyon nyílt *ä* hangot. Megszüntette egyes nyelvjárásokban az *e ~ ę ~ ä : é ~ ę* fonetikai különbséget, mely nem jelentette a két hangelem teljes egybeesését, hanem jelentős arányokban egymáshoz közelítette őket úgy, hogy a hangsúlyos helyzet kedvezett a nyíltabb, a hangsúlytalanabb helyzet kedvezett a zártabb változatoknak. 4. Ennek következtében a nagyon nyílt *ä* hang archaikus hangelemként néhány nyelvjárási gócba vonult vissza. A magyar eredetű román szövelei *a (ä)* viszont tükrözhet nagyon nyílt *ä* hangot azokban a keleti magyar nyelvjárásokban is, amelyekben ma nincs ilyen hangváltozat, de az etimológiai alapú *e : é* felbomlása előtt helyenként meglehetett.

MURÁDIN LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Beke Ödön

1883—1964.

Hosszú, munkában és eredményekben gazdag tudós életpálya ért végső állomásához 1964. április 10-én: elhunyt Beke Ödön Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia rendes, a helsinki Finnugor Társaság tiszteleti tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott tanszékvezető professzora. A hazai nyelvtudomány egyik legregibb, legodaadóbb művelőjét és nagynevű, nemzetközi tekintélyű képviselőjét veszítette el benne, kinek lelkes tudományszeretéről értékes kötetek, fontos tanulmányok és érdeklődésének sokoldalúságát tükröző kisebb folyóiratcikkek százai tanúskodnak.

Beke Ödön 1883. május 20-án született Komáromban. Középiskoláit szülővárosában és Pápán végezte, majd 1901-ben beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára mint magyar—latin szakos hallgató. „A vogul határozók” című értekezésével IV. éves korában megszerezte a doktori címet, 1906-ban pedig tanári oklevelet nyert. Néhány évi helyettes tanári működés után 1909-ben rendes tanárként Nagyszebenbe került, de innen már a következő évben visszahelyezték a fővárosba. 1919-ben a budapesti egyetemen finnugor nyelvészeti előadásokat tartott. Forradalmi magatartása miatt a Magyar Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerülve Bécsbe távozott, ahonnan 1923-ban tért haza. Miután 1926-ban visszanyerte tanítási jogát, a pesti izraelita hitközség gimnáziumához került, s itt működött 1947-ig. A következő évben a budapesti egyetem magántanára, 1949-ben címzetes nyilvános rendkívüli tanára, majd 1953-ban a számára szervezett II. sz. Finnugor Tanszék vezető professzora lett. Ebben a minőségben a permi és a volgai finnugor nyelvekről, továbbá összehasonlító mondattani kérdésekről adott elő. 1962-ben nyugalomba vonult — nem azért, hogy pihenjen, hanem hogy minden erejét és idejét cseremisiz anyaga földolgozásának, főleg nagy szótára munkálatainak szentelhesse.

Beke Ödön igen korán kezdte tudományos pályáját: még egyetemi hallgató, mikor első dolgozatai az Ethnographiában, a Magyar Nyelvőrben, a Nyelvtudományi Közleményekben megjelennek, és egész fiatalon írja meg egyik főművét, a Cseremisiz Nyelvtant, mely a finnugor nyelvnek máig legjobb hang- és alaktani leírása. E munkája alapján bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia az első világháború idején azzal, hogy a kenyérmezei táborban a cseremisiz hadifoglyoktól nyelvi anyagot gyűjtsön. Beke Ödön 1916—1918 közt óriási mennyiségű szöveget és szótári anyagot jegyzett föl. Szövegeinek eddig megjelent nyolc kötete nem csupán a nyelvészet, hanem a folklór szempontjából is rendkívül értékes, mert a bennük közölt hősmondák, hiedelmek, népszokások, babonák egy — már a század eleje óta eltűnőben levő — ősi pogány világnak valószínűleg utolsó emlékei.

Bár érdeklődése kezdettől kiterjedt a finnugorságra egész körére, s a nemzetközi tudományos élet is elsősorban mint a cseremisiz nyelv kutatóját ismeri és értékeli, Beke Ödön a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudományhoz is egész életén át húzódott. Szinte jelképesnek látszik az a körülmény, hogy legelső és legutolsó dolgozatai egyaránt magyar nyelvjárási kérdésekkel foglalkoznak. Ahonnan az ifjú kutató elindult, oda tért vissza hat évtized lelkes, fáradhatatlan munkája után a nagyhírű tudós. Közben bejárta a rokon nyelvek világát, sőt távolabbi török és indoeurópai kapcsolatokat is nyomonkövetett. De ezek inkább alkalmi kitekintések voltak, a látókör tágulásának eszközei és bizonyítékai. Művei jegyzékének (NyK. LXV, 464—73) bizonyossága szerint a cseremisiz tanulmányokon kívül a magyar nyelv problematikája volt az, ami állandóan vonzotta. Sok százra megy azon kisebb-nagyobb cikkeinek száma, melyekben néprajzi, nyelv-

járásai, nyelvtörténeti adalékokat közöl, csillag-, növény- és állatneveket magyaráz, képzők, ragok, mondattani jelenségek eredetét tárgyalja, szólások keletkezését világítja meg. Szófejtései egységként vizsgálják a „szót és dolgot”, mindkettőt fölhasználva a kölcsönös értelmezésre. Általában egész nyelvészeti munkássága távol áll a „szürke elmélettől”, és rendkívül szoros, közvetlen kapcsolatot tart a gyakorlattal. Ennek megnyilatkozása az is, hogy kora ifjúságától érdekelték a nyelvhelyesség kérdései, s főleg mikor a Magyar Nyelvőr szerkesztője volt (1946—1953.), gyakran közölt megfigyeléseket irodalmunk klasszikusainak nyelvééről éppúgy, mint a legújabbban megjelent szépprózai fordítások magyartalanságairól.

Tudós alkata mégis elsősorban a nagy gyűjtő és anyagközlő volt. Azt vallotta, hogy idővel a legkitűnőbb földolgozások és értelmezések is elavulhatnak, a legragyogóbb elméletek is pusztá tudománytörténeti adattá válhatnak, — de a hiteles nyelvi anyag mindig megmarad szilárd alapnak, melyre a tudomány bármily irányú fejlődése esetén is bízton lehet építeni. Ezért — hirdette — a kutatók egyik legfőbb feladata az, hogy minél több anyagot gyűjtsenek és bocsássanak a tudomány rendelkezésére.

Beke Ödön tudományszeretetéről nemcsak a legnehezebb időkben is megszakítás nélkül végzett munka tett bizonyosságot, hanem az az öröm is, mellyel tanítványai érdeklődését méltányolta, és tudományos fejlődésüket segítette. Rövid egyetemi tanári működése során tudatosan nevelt utódokat, hogy el ne áruljon a finnugrisztikának az a területe, melynek kimunkálásán ő egy életen át fáradozott. S most, hogy munkás kezéből kihullott a toll, jól képzett tanítványok állhatnak nyomába, akik be tudják fejezni a végső részleteket azon a nagy művön, melynek megjelenését a mester már nem érthette meg: a cseremisz szótáron.

A hosszú pályán sok és gyakran küzdelmes volt a munka, de bőséges és gazdag termést hozott. Beke Ödön életműve maradandó értéke lesz mindig a magyar és a finnugor nyelvtudománynak.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

Klemm I. Antal

1883—1963.

1883. szeptember 1-én született a Vas megyei Lékán. 1908-ban, amikor doktori értekezése megjelent, már tanár a bencésrend pannonhalmi tanárképző főiskoláján, innen hívják meg 1932-ben a pécsi egyetem tanszékére, majd átkerül 1941-ben Szegedre, s tanít fáradhatatlanul nyugdíjazásáig, 1955-ig. Öt évig (1945—1950.) voltam mellette; pár esztendeig egymás mellett volt szobánk, egy asztalnál étkeztünk. Erőm meghaladó, írói föladat lenne jellemezni egyéniségét; csak annyit mondhatok: különös ember volt. Akik csak messziről ismerték, megmosolyogták félszeg alakját, ám ha közel kerültünk hozzá, élvezhettük nemcsak szeretetre méltó, önzetlen, segítők természetét, de olykor még gyermeki humorát is. „Huncut ember” — ez volt a legerősebb szava a hitványra, gonoszra. Óvatos volt, tartott a nem ismert emberektől, de akit bizalmába fogadott, azért merész is tudott lenni. Gondolná-e róla valaki, hogy 1944-ben üldözöttet is védelmébe, pártfogásába vett?

A külön tudós külsőségei mögött olyan ember élt, akinek a tudásánál csak a szerénysége volt nagyobb. Nem volt túl gyorsan, sokat író, de kitartó és állandó munkával rőtta minden kezégyrébe eső papírdarabkára, könyvek hátára jegyzeteit, aztán ezekből szőtte egybe, acéltollát mindvégig tintába mártogatva — mert a töltőtollhoz is bizalmatlan volt, írógéphez nem értett — agyonjavíthatott kézíratait, amelyeknek nyilai-

ból, lapszéli betoldásaiból ő kitűnően tájékozódott, más alig. Előadásai nem élvezetesek, de alaposak, tömörek voltak: hagyott időt, hogy jegyezzék két-három változatban megismételt mondatait, s aki jegyzett, szemeszter végére kitűnő összefoglalását kapta a kollégiumnak. Vizsgálán segített és elnéző volt, vissza is éltek néha jóságával a síráshoz folyamodó leányok. Kitűnő pedagógus volt, tanítványok ezreit nevelte majd fél évszázados nevelői pályája alatt, köztük nem egyet a nyelvtudomány művelőjévé.

Tudományos munkásságát 75. születésnapja alkalmából e hasábkokon mutattuk be. Magam addigi írásainak bibliográfiáját adtam; életművének elemző méltatását nálam illetékesebb, BERRÁR JOLÁN végezte el (MNY. LV, 445). Elég itt, ha az ő megállapításainak summáját idézem. Klemm Antal egész életét a mondattörténet kutatásának szentelte; főműve, a Magyar Történeti Mondattan 660 lapnyi kötete a leíró és a történeti vizsgálat, az elméleti fejtegetés és a konkrét nyelvi anyag harmonikus szintézise. Ugyanígy egybefonódik életművében a magyar és a finnugor nyelvkutatás. Már második publikációja rokon nyelvből meríti tárgyát, s nyugalomba vonulása után is, pécsi házának csöndjében az élteti, hogy tervezett, immáron soha késszé nem kerekülő finnugor összehasonlító mondattanát készítgeti.

Egész életművére érvényes, amit BERRÁR JOLÁN történeti mondattanáról mond: nincs az a mondattani munka, amely ne belőle indulna ki, ha — magától értődően — tovább is akar haladni nála. „Műveiben állandóan közöttünk él” — írta róla, s ez most is, amikor már testi mívoltában nem láthatjuk Klemm Antalt, igaz. Mi is lehetne vigasztalóbb: az elmúlást legyőzi a tanítványok szerető emlékezése, majd amikor ők is bevégezték sorsukat, megőrzi a szellemet objektivációja: a betű, a könyv, az oeuvre, a karma.

1963. december 23-án, három héttel azután, hogy kedves tanítványának, Temesi Mihálynak pécsi főiskolai tanszékén 80. születésnapja és tudományos működése 55. évfordulója alkalmából a legfiatalabb tanárnemzedék feléje áradó érdeklődését és szeretét még érezhette, váratlan, hirtelen, szép halállal elhunyt.

PÉTER LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1963. április 26. Általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. IFJ. DR. GÖTZE ÁRPÁD, Az orvosi beszédérthetőségi vizsgálatokról. (A magyar orvosi érthetőségvizsgálat szövegmintái.) — Az orvosi hallásvizsgálat célja kettős: 1. Mennyiségi; arról világosít fel, hogy a beteg hallása mennyire elegendő számára a mindennapi életben, illetőleg halláscsökkenése mennyiben gátolja. 2. Minőségi; segítséget nyújt a hallászavart okozó fülbetegség kórismezésében. — A súgott és a társalgó beszéddel végzett mennyiségi hallásvizsgálat a mondott szövegek, a vizsgáló hangja és az akusztikai környezet különbözősége miatt igen pontatlan volt. Korszerű módja a beszédaudiometriás mérés. A gyakorlott és kifogástalan kiejtéssel beszélő szövegmondó (Bözsöny Ferenc, a Magyar Rádió bemondója) által felolvasott, fonetikai és akusztikai szempontból tökéletesen összeállított (Götze) szövegminták rögzítésével (a Magyar Rádió stúdióiban és laboratóriumában, Horváth Gyula hangmérnökkel közösen) és e szövegminták szabványosított készülékekkel, meghatározott körülmények között (csendes szobában) történő átvitelével pontos beszédhallásmérés végezhető. — A mérés két részből áll: 1. A beszédhallásküszöb meghatározása két számjegyre, három és négy szótagú számok (10×10 számból álló sorozat) meghallásán, felismerésén és helyes megismétlésén alapszik. Hallásküszöb-

* L. MNY. LX, 252—6.

nek azt a decibelben mért hangerősséget nevezzük, amelynél a vizsgált egyén a szavak 50%-át helyesen érti meg. Itt a hallásműködés mellett szerepet kap az eklektikus kombináció és a kitalálás is, ahogyan ezt a mindennapi életben is tapasztaljuk. (Szövegmintapélda: 1, 23, 61, 79, 44, 96, 17, 52, 85, 63, 38.) 2. A beszédérthetőség, illetőleg a megkülönböztetési veszteség meghatározására egy szótagú főnevekből álló és fonetikai felépítésében a magyar nyelv hangzostatisztikai összetételének (TARNÓCZY, VÉRTES EDIT) megfelelő és ellenőrzött (FÓNAGY) szövegmintát (10 × 20 szóból álló sorozat) szolgál. A maximális érthetőséghez szükséges optimális hangerőt, illetőleg a százalékos megkülönböztetési veszteség nagyságát, továbbá küszöb feletti hangerőnél az érthetőség viselkedését vizsgáljuk. (Szövegmintapélda: 1. *Lét, eb, zöld, szag, kán, kedv, hely, lap, tó, bank, meny, lát, ágy, ser, gütt, mancs, ír, kés, rom, füst.*) — A szövegminták a gyakorlatban jól beváltak.

1963. április 30. Általános nyelvészeti szakosztály. FODOR ISTVÁN, A nyelvek szépsége. Egy nyelvpszichológiai kísérlet módszertani kérdései. — „A nyelvek szépsége” című cikkében (Nyr. LXXXVI, 151–5) kifejtett elvek alapján végzendő kísérletsorozat, illetőleg közvéleménykutatás feltételeit és problémáit tárgyalta.

1963. május 7. Magyar szakosztály. MIKOLA TIBOR, *Piros* szavunk eredete. — A *piros, pirul, pirít* szavak alapjául az *irul-pirul* ikerszó szolgált, amelynek eredetileg csak az előtagja volt önálló szó. A régen gyakori szókezdő *vi > i* hangfejlődés alapján valószínű, hogy az *irul* korábbi *virul*-ből keletkezett, a *virul* pedig az ősmagyar zártabbá válási tendencia eredményeként jöhetett létre a *vér* szóból, s szóhasadás következtében őrizte meg *i*-jét. A vegyeshangúságot az a körülmény magyarázza, hogy az ősmagyarban az első szótagi *i*-t általában mély magánhangzók követték (*in, ij, hid, kin, irt, szirt* stb.). — Ikerszavainknak pontos másai mutathatók ki az obi-ugor nyelvekből, s kétségtelen, hogy ikerszavaink mindig voltak, régebben bizonyára még bőségesebben, mint manapság.

1963. május 14. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, A román vers alkata a XX. században. — Az előadás lényegében véve azonos „Esquisses d'une histoire de la versification roumaine” című tanulmányának utolsó fejezetével.

1963. május 28. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Kísérlet a magnetofon alkalmazására az anyanyelvi képzésben. — Bemutatta az Iskolai Filmintézetben készült, általa szerkesztett első magnetofon-tanszalagot, és ismertette tárgyi és didaktikai problémáit. A tanszalag a gimnázium I. osztályának nyelvtani anyagához való szemléltető anyagot és tájékoztató szövegrészleteket tartalmaz: bemutatja a helyes hangképzést, a hibás kiejtés néhány jellegzetes esetét és a beszédhibákat. A szerző rámutatott a szalag alkalmazásának lehetőségeire a helyes és szép kiejtés ápolásában a tanítási órákon és a tanórán kívüli nyelvművelő munkában, sőt az ismeretterjesztésben is.

1963. június 4. A magyar és a germanisztikai-romanisztikai szakosztály közös ülése. MOLLAY KÁROLY, Jövevényszó-kutatás és tárgytörténet. — Vö. Bárczi-Emlék (NytudÉrt. 40. sz.) 249–55.

1963. június 18. LIX. évi közgyűlés. HADROVICS LÁSZLÓ, Szófejtő tanulmányok: *lánc, pulyka, kercsolya*.

1963. szeptember 6. Orientalisztikai szakosztály. DE JONG J. W. (Leiden), A korai buddhizmus háttere. (Angolul.) — Előadásában a buddhizmus létrejöttének történeti feltételeit és körülményeit vizsgálta az egykorú buddhista források széleskörű ismerete alapján. Ennek kapcsán a korai buddhizmus történetének számos részletét helyezte merőben új megvilágításba.

1963. október 8. Szlavisztikai szakosztály. KNOBLOCH JOHANN (Innsbruck–Bonn), Slawische Kulturbeziehungen zum Merowingerreich (aufgezeigt am Lehngrut im Wortschatz). — A vetített képekkel kísért német nyelvű előadás meggyőző érveléssel bizonyította be a régészeti leletek jelentőségét az etimológiai kutatások, így többek között a

jövevénytudományok kutatás szempontjából. A „Wörter und Sachen” szellemében folytatott kutatások ma már nem annyira a néprajz, mint inkább a régészet felé fordulnak.

1963. október 15. Magyar szakosztály. BÜKY BÉLA, Nagyidai András CALEPINUS-szótára mint nyelvi emlék. — Közölni fogja a MNy. LX.

1963. október 22. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Az esetrendszer és a lexika. — Az eset-, illetőleg mondatforma-rendszer és a szókészlet bizonyos összefüggéseit tárgyalta. Vizsgálatának eredménye: a konkrét és elvont főnevek a mondatformák rendszerében meghatározott helyet foglalnak el. A szó tehát már önmagában — természetesen bizonyos határon belül — utalást tartalmaz a mondatformára, amelynek eleme lehet; az egyes szó tartalma és a mondatforma általánosságban bizonyos megfelelést mutat.

1963. október 29. Magyar szakosztály. Az előadás előtt az elnöklő Rácz Endre szakosztálytitkár meleg szavakkal emlékezett meg Klemm Antal nyolcvanadik születésnapjáról. VÁRKONYI IMRE, A büssüi (Somogy megye) nyelvjárás ő-zése. — A déli, ő-ző nyelvjárás terület északi határán fekvő falu magánhangzó-állományában erős labialis irányzat figyelhető meg. Azokban a tőszavakban, amelyeket a dunántúli nyelvjárás és a dunántúli regionális köznyelv zárt ő-vel ejt, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt ő-t találunk az ő helyén. A toldalék előtti kötőhangzó minőségét: zártságát vagy nyíltságát az ige-tővek után kivétel nélkül a toldalék minősége határozza meg, a névszótővek esetében pedig általában a tőé. A zárt kötőhangzó minden esetben labialis ő. Ismertette a toldalékokban mutatkozó ő-zés szabályait is, valamint behatóan vizsgálta a zárt ő megmaradásának eseteit (főleg egy tagú és régebbi eredetű vegyes hangrendű jövevénytiszavakban). A labialis irányzat meglétét bizonyítja az i-vel szemben szórványosan jelentkező ü-zés is. Végül a büssüi nyelvjárás más jelenségeit is megemlítette: az erőteljes rövidmagánhangzós irányzatot, az enyhe záródó diftongálást (ereszkedő és emelkedő egyaránt), az ugyancsak enyhe á utáni o-zást, valamint a főbb mássalhangzó-változásokat.

1963. október 30. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Bölcsészettudományi Karának közös rendezésében. ROT A. M. (Ungvár), Nyelvek egymásra hatása és fejlődése a szocializmus viszonyai között. (Magyar nyelven.)

1963. november 5. Nyelvoktatási szakosztály. SERÉNY ANDOR, A gépi segéd-eszközökkel történő idegen nyelvoktatás néhány problémájáról. (Az audio-vizuális oktatás és a nyelvi laboratórium bemutatása diafilmvetítéssel, magnetofonnal.) — Némi változtatással megjelent a Pedagógiai Szemlében (XIV [1964.], 88–96).

1963. november 19. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. ELEKFI LÁSZLÓ, A racionális mondatforma és főbb magyar változatai. — Az aktuális mondattagolás legjelentősebb magyar és külföldi elemzőinek bemutatása után tért rá a beszédalakzat-tanra, a mondat szórendjének a megfelelő képzetek tudatbeli felmerülésének időrendjével és a beszéd céljával való bonyolult összefüggésére. Beszélt az írott és a kiejtett mondat különbségéről, az alany és állítmány fogalmának komplex voltáról, majd az úgynevezett *lélektani alany* és *állítmány* helyett a *téma* és *propozitum* műszókat javasolta (vö. BALLY: *thème, propos*). Amelyik mondatban a témára és propozitumra való tagolás megvan, ott a sorrend kétféle lehet: T–P és P–T. Az előbbi racionális, az utóbbit emocionális mondatformának nevezhetjük. A racionális mondatforma a) a mondat szintaktikai felépítése szerint, b) a téma és a propozitum hangsúlyozásának jellege szerint, c) a szerkezetes mondattagok belső tagozódása szerint változhat. Végül a racionális mondatformának a különféle stílusnemekben és műfajokban való szerepét vizsgálta.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

A magyar nép mongol kori nevei

(*magyar, baskír, király*)

1. A következőkben tárgyalandó kérdések nem teljesen ismeretlenek; egyikükről-másikukról szó volt már korábban a magyar nyelvű szakirodalomban — ha nem is mindig első kézből —, a legtöbbjét meg éppen alapos vizsgálatnak vetette alá nemrég P. PELLiot egyik posthumus munkájában.¹ Úgy vélem, e kérdéseket érdemes napirendre tűzni mégis: PELLiot részletekbe hatoló megjegyzései érthető módon elsiklottak a közös, magyar szempontból nem jelentéktelen összefüggések felett. Talán nem lényegtelen az sem, hogy az ő gazdag forrásanyaga tovább bővíthető.

Mielőtt tulajdonképpen mondanivalómra térnék, legyen szabad néhány rövidre fogott megjegyzést előrebocsátanom.

2. A *magyar*, *baskír* és *király* természetesen e nevek mai magyar változatait képviselik. A probléma éppen az, hogyan hangzottak ezek a mongol kori forrásokban, honnan, esetleg milyen közvetítéssel kerültek oda, nem utolsósorban pedig az, hogy milyen nép megjelölésére szolgáltak eredetileg. Végül pedig: miként lehetséges, hogy egy és ugyanazon forrásban egyszerre több nevet is használtak a magyar nép megjelölésére?

3. A nevek a tatárjáráskor s az azt megelőző és követő népmozgalmak során kerültek előtérbe, és úgy jutottak a mongol kor, azaz a XIII—XIV. század eseményeit megörökítő keleti forrásművekbe. E forrásművek közül alább a következők vallomását vesszük leginkább figyelembe.

A mongol nyelvűek közül kétségtelenül „A mongolok titkos története” a legfontosabb. Az ismeretlen szerző műve ujgur-mongol írásos eredeti redakciójában nem maradt fenn, csak egy arról készült kínai átírt változatában hozzáférhető napjainkban. Ez az átírás 1390 tájáról származik. Maga a mű általános felfogás szerint 1240-ből való, de bizonyos meggondolások alapján egyesek e dátum helyett 1252-t, sőt 1264-et javasolták a keletkezés évül. Magam nemrégiben arra az eredményre jutottam, hogy az 1264-es dátumot mindenképpen el kell vetnünk, ellenben a másik két évszám mellé még az 1228-at is felvehetjük: e három évszám ugyanis a mű három változatát, eredeti formájának, majd interpolációkkal bővített redakcióinak létrejöttét jelzi.²

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. június 30-án tartott LX. közgyűlésén.

¹ P. PELLiot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar”. Paris, 1949.

² A mongolok titkos története, közreadja LIGETI LAJOS (Gondolat; Bp., 1962.) 210—3. „A mongolok titkos történeté”-nek mongol szövegét és fordítását E. HAENISCH,

„A mongolok titkos történeté”-nek eredeti, ujgur-mongol írásos változata közvetett formában mégis megőrződött: egy mongol klerikus, Blo-bzañ bstan-jin „Altan tobči” című krónikájában (1655.) egy azóta elvesztett kéziratból átmásolta az ősi „Titkos történet” jó háromnegyed részét, a legtöbb esetben egyetlen betű megváltoztatása nélkül. A hiányzó részek nem mindig a válogatás önkényének estek áldozatul, így egyes szakaszok kimutathatóan azért hiányoznak az „Altan tobči”-ből, mert azok „A mongolok titkos történeté”-nek abból a kéziratából, amelyből a másolás történt, szintén hiányoztak. Más szóval ez annyit jelent, hogy a Blo-bzañ bstan-jintől használt kézirat a „Titkos történet”-nek más redakcióját tartalmazta, mint az, amelynek alapján 1390 körül a kínai átírást készítették.¹

A perzsa nyelvű források sorát egy levéllel kezdjük. A levelet, Gűjük mongol nagykan választát, Plano Carpini hozta 1246-ban IV. Ince pápának. Régóta ismeretes volt, hogy a levél eredetileg mongol nyelven íródott, arról készült egy „szaracén” meg egy latin fordítás. A latin változatot jól ismerték, hitelességét (legalábbis szó szerinti szövegét illetőleg) talán kissé kétségbe is vonták. Ez a kételkedés teljesen elenyészett, amikor 1920-ban felfedezték „szaracén”, azaz perzsa nyelvű változatát. Úgy látszik, hogy a mongol eredeti szöveg elküldésére nem is került sor, minthogy ezt a nyelvet a pápa környezetében nem ismerték.²

A következő két közismert nagy forrásról vajmi csekély a mondani-valónk. Juvaini, a „Tārih-i Jahān-gušā” szerzője a perzsiai mongol dinasztia szolgálatában állott, s művét 1252-ben vagy 1253-ban kezdte írni, amikor Aryun kíséretében Karakorumba érkezett, és azt egészen 1260-ig, Bagdad kormányzójává történt kinevezéséig folytatta. Juvaini, a perzsa stílus művésze, leginkább a mohamedán világ, elsősorban Perzsia története iránt érdeklődik, s a régi mongol eseményeket csak futólag említi. Szerencsére így is egy önálló rövidke fejezetet szentelt a magyarországi tatárjárasnak.³ Rašidu'd-Dīn, a híres „Jāmi' ut-tawārih” szerzője, szintén a perzsiai mongol kánok, az ilkánok udvarában tevékenykedett s viselt magas tisztséget, míg kegyvesztetten ki nem végezték. Műve a XIV. század elejéről való, igen sok szóbeli és írásos mongol forrásra támaszkodik; ez utóbbiak közül való az „Altan debter” című elvesztett mongol krónika is.⁴

S. A. KOZIN, P. PELLLOT, K. SHIRATORI kiadásában, valamint A. MOSTAERT újabb magyarázatait, I. fentebbi művemben, 235–8. Vö. legújabban: LIGETI LAJOS, A mongol titkos története (Mongol Nyelvemléktár III.). Bp., 1964. 1–225.

¹ WALTHER HEISSIG, Die Familien- und Kirchengeschichtsschreibung der Mongolen, I. 16–18. Jahrhundert (Wiesbaden, 1959.). 50–60. BLO-BZAÑ BSTAN-JIN „Altan tobči” című művét egy hosszabb bevezető tanulmány kíséretében rövidesen közrebocsátani szándékozom.

² PAUL PELLLOT, Les Mongols et la Papauté: Revue de l'Orient Chrétien III (1922–1923.), 3–28.

³ A perzsa szöveg kiadása: MIRZA MUHAMMAD QAZWINI, The Tārih-i Jahān-Gushā of 'Alā'ud-Dīn 'Atā-Malik-i Juwayni, 3 kötet. Gibb Memorial Series XVI/1, 2, 3. London, 1912., 1916., 1937. Angol fordítása: JOHN ANDREW BOYLE, 'Ata-Malik Juvaini, The History of the World-Conqueror I–II. Manchester, 1958.

⁴ Perzsa szövegkiadások: I. N. BEREZIN, Sbornik letopisej. Istorija mongolov. I. rész: Vvedenie; o tureckich i mongolskich plemenach: Trudy Vostočnogo Otdelenija Archeologičeskogo Obščestva V (1858.); II. rész: Istorija Čingiz-chana do vosšestvija ego na prestol: TVOAO. XIII. (1868.); III. rész: Istorija Čingiz chana ot vosšestvija ego na prestol do končiny: TVOAO. XV. (1886.). E. BLOCHET, Djami el-tévarikh. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid eddin. Tarikh-i moubarek-i Ghazani. Histoire

A kínai nyelvű források közül a legfontosabb a mongol eredetű Jüan-dinasztia (1280—1368.) történetét magában foglaló „Jüan-ši”, melyet egykorú feljegyzések alapján a XIV. század második felében, a dinasztia bukása után szerkesztettek egybe. Az egész mű lefordítására óriási terjedelme miatt nem gondoltak soha; egyes részeinek a fordítását viszont többször is megkísérelték. A bennünket érdeklő részeket nem a császárok történetét tárgyaló fő fejezetek tartalmazzák, hanem az életrajzok, elsősorban S ü b ü t e j é (121. fejj.). Jól ismert, de pontatlan fordítása BRETSCHNEIDERTől származik, melynek JANKÓ JÁNOS buzgólkodásából nálunk is visszhangja támadt. A kínai szöveg korszerű, kifogástalan fordítása PELLIONTól olvasható.¹

A Plano Carpini (1245—1246.) és Rubrouck (1253—1255.) mongolokhoz tett utazásairól szóló jelentéseket WYNGAERT kiadása után idézzük.²

magyar

4. A mongol kori forrásokban ez a név *maĵar* alakban jelentkezik.

Ez idő szerint a legrégibb „A mongolok történeté”-nek az adata (270. szak.), feltéve persze, hogy csakugyan 1240 az egész mű keletkezési éve. Az adat akkor is figyelemre méltó, ha az a feltevésem szerinti második interpoláció során, azaz 1254-ben került a műbe. A nevet az ujgur-mongol írásban *m'č'ar* alakban írhatták csak, vagyis a szóban két több hangértékű betű is előfordul: az ' (aleph) *a*-nak is, *e*-nek is olvasható; a č jegye pedig *č*-nek is, *ĵ*-nek is. Gyakorlatilag, a szó lehetséges formáit figyelembe véve, csak két lehetőség állna fenn: *maĵar* és *meĵer*. A mongol szöveg XIV. század végi kínai átírói nem ismerték minden népnév helyes olvasási módját; példaképpen idézhetjük ugyan ezen szakasz *sesüt* népvét, melyet a 262. szakaszban *sasut*-nak olvastak. Nos, ez esetben a XIV. század végi kínai átírók a helyes *maĵar* (kínai átírásban *ma-ča-r*) olvasat mellett döntöttek.

A helyes választásnak a pusztá véletlenül kívül oka lehetett, hogy e népnév a kínai forrásokban sem ismeretlen. Valóban, a „Jüan-ši” 121. fejezetében (4a) S ü b ü t e j é életrajzában a magyar nép nevét *ma-ča-r* (olv. *maĵar*) „törzs” (kín. *pu*)-nek említi, s ugyanazokkal az írásjegyekkel írja át, mint „A mongolok titkos története”. Ugyanebben az életrajzban szó esik a

des Mongols. Tome II, contenant l'histoire des empereurs mongols successeurs de Tch'ing'kiz Khaghan. E. J. W. Gibb Memorial Series, Vol. XVIII. Leiden—London, 1911. E. QUATREMÈRE, Histoire des Mongols de la Perse. Tome I. Paris, 1836. Fordítások. BEREZIN amúgyis nehezen hozzáférhető régi fordításait figyelmen kívül hagyhatjuk; helyettük újabb kitűnő orosz fordítások állnak rendelkezésünkre: Rašid-ad-Din, Sbornik letopisej. Tom I, kniga pervaja (L. A. CHETAGUROV—A. A. SEMENOV), M.—L., 1952.; tom I, kniga vtoraja (O. I. SMIRNOVA—B. I. PANKRATOV—A. A. SEMENOV), M.—L., 1952.; tom II (J. V. VERCHOVSKIJ—B. I. PANKRATOV—I. P. PETRUŠEVSKIJ), M.—L., 1960.; tom III (A. K. ARENDS—A. A. ROMASKEVIČ—E. V. BERTELJS—A. JU. JAKUBOVSKIJ), M.—L., 1946.

¹ ABEL RÉMUSAT, Souboutai, général mongol: Nouveaux Mélanges Asiatiques I, 89—97. — E. BRETSCHNEIDER, Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century I (London, 1888.), 330—2. — P. PELLIONT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 130—3.

² P. ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT, Sinica Franciscana. Volumen I. Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV. Quaracchi—Firenze, 1929.

ma-č'a (nép) városáról, amely a *T'u-na* (? *Tuna*, *Duna*) folyó mellett fekszik. PELLiot (i. m. 132, 3. jegyz.) jól látja, hogy itt Pest (nála: Buda-Pest) városáról van szó, de a *ma-č'a* átírást kétszeresen is szabálytalannak tartja, egy eredeti *maĵar*-ral szemben. Az is, de a szóvégi *r* hiánya pusztá figyelmetlenséggel is magyarázható (ilyesmire kínai átírásokban bőségesen találunk példát); a *č'*, amely egy eredeti *č*-t tükröz, szintén érthetővé válik, ha az életrajz forrását mongol eredetiben keressük: ujjur-mongol írásban, mint az imént láttuk, egy betű szolgál a *č* és *ĵ* (kínai átírásban *č'* és *č'*) rögzítésére.

Lényegében ebben az értelemben vallanak a perzsa emlékek adatai is. A *Plano Carpini*-féle „szaracén” levélben *māĵar* alakot lelünk. Az első szótagban kiírt aleph természetesen nem jelent hosszúságot, az *a* hangértéket azonban félreérthetetlenül biztosítja. A második szótagban is lehetséges persze az *a* magánhangzó, de lehet más is, pl. *i*. R a *šīd u'-d-Dīn* kétértelműségtől mentesen *māĵar*-t ír (így BLOCHET i. m. 43 is; az 54. oldalon megadott *māčār* viszont BLOCHET értéktelen emendációja); ez ugyanis világosan *maĵar*-nak értelmezendő. Hasonlóképpen *māĵar*-t ad BEREZIN szövege (III, 217) is.

Érdemes felhívunk a figyelmet „A mongolok titkos története” egyik sajtósági adatára; ez a 262. szakaszban olvasható *maĵarat*. A *maĵar* név szempontjából nem tartalmaz ez semmi különöset, talán csak azt, hogy „többes számi alak”, legalábbis ez volt többek véleménye, így PELLioté is (vö. Notes, 129). Azt azonban nem tette szóvá senki, hogy ilyen többes számi alak a mongolban nincs. Ebben a nyelvben ugyanis teljesen szabályosan egy *maĵat* alakot várnánk többes számként, esetleg kevésbé szokásosan egy *maĵarut*-ot, de semmi esetre sem *maĵarat*-ot. Amennyiben mégis mongol többessel volna dolgunk, akkor egy *maĵaran*- egyes alakból kellene kiindulni; vö. *gongqotad* < *gongqotan*, *buda'at* < *buda'an*; *tümet* < *tümen*, *ĵürčet* < *ĵürčen*. A *maĵarat* -at többesjeléről azonban korai volna messzebb menő következtetéseket levonni (így pl. egybevetni az arab-perzsa *āt* többesjellel), ugyanis alkalmasint csak szövegromlásról van szó. Ebből a szempontból felettébb tanulságos szemügyre venni az „Altan tobči” kéziratát, amely történetesen tartalmazza a kérdéses 262. szakaszt (f. 117b). Nos, ebben az ujjur-mongol írásos kéziratban a meghódított népek felsorolásában az *orusud* 'oroszok' helyett *orusad*-ot olvasunk, pontosan azzal az íráshibával, amellyel a *maĵarut*-ból *maĵarat* lett. Úgy látszik, a hiba sem jár egyedül, mert ugyanebben a szakaszban kéziratunk expressis verbis megmondja, hogy tizenegy népről van szó, a felsorolásban mégis csak tízet találunk. Végül, ugyanitt az *orusud* (*orusut*) és *asud* (*asut*) között kellene állnia a *maĵarud (*maĵarut*)-nak (a környező két népnév is *-ud*, *-ut* többesben áll!), ez az alak azonban hiányzik, helyette egy ismeretlen, meglepő *sangqud*-ot találunk. Valójában egyszerű torzítással van dolgunk, amely főleg a szó elején erősen meghaladja a szokásos mértéket, de így is visszavezethető az eredeti [*maĵarud*]-ra; az emendációból az **arud* visszaállítása alig szorul magyarázatra.

5. A mongol kori *maĵar* végső soron egy magyar nyelvi *magyar* alakra megy vissza, e mellett, gondolom, sem a *mogyer*, sem a *magyēr* nemigen jöhet szóba. Bizonyos körülmények alapján eleve el kell utasítanunk a közvetlen átvétel lehetőségét. A lehetséges közvetítések közül hangtani okokból el kell hárítanunk a szláv közvetítést. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a mongolok nyugati hódításaik során két nagy idegen nyelv, a török és a perzsa segítségére támaszkodtak, és ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a magyarországi

tatárjárás során e két nyelv közül is a török, közelebbről a kun volt az, amelyik a nyelvi érintkezés eszközüül szolgált, akkor aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a *magyar* > *maĵar* átvétel szintén kun közvetítéssel ment végbe. Igaz ugyan, hogy a szóbelseji *ĵ* a kun (általában a kipszak) nyelvjárásokban szokatlan, ám idegen szavakban jól igazolható.¹

A *maĵar* szó — ha idegen köntösben is — a magyar szókészlet nevezetes eleme, minthogy azt a megnevezést jelenti, amelyet a magyar nép önmaga megjelölésére használt, legalább a IX. század óta; nemzetség- és törzsnévként ennél az időnél sokkal-sokkal régibb, hiszen ősi örökségként magával hozta az ugor egységből való kiváláskor.

Különös figyelmet érdemelnek a perzsa források arab írásos adatai: a *maĵar* és a *māĵār*, mivel ezek élesen elkülönülnek e neveknek a mohamedán források által szolgáltatott korábbi alakjaitól. A IX–X. századi arab és perzsa források, valamint azok későbbi leszármazói a magyar nép nevét ugyanis — magánhangzók nélkül — *mĵyrija* alakban hagyományozták ránk. A név helyes olvasata körül hosszú vita folyt, melynek során NÉMETH GYULA (HonfKial. 246) I b n R u s t a egyik kéziratában az első szótagban jelölt *u* alapján *muĵyrija* > *moĵyeri olvasat mellett döntött (ugyanakkor figyelmen kívül hagyta, hogy nemcsak ebben, de a legtöbb kéziratban a *γ* helyett *f* olvasható). CZEGLÉDY KÁROLY azonban rámutatott, hogy a kézirat e jelölésmódjának nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mert mögötte egy másolói „népetimológia” rejtőzik (*muĥaffariya*), s helyette ő nem is *maĵyarija*, de *maĵyiri* olvasatot javasol.² I b n R u s t a *u*-s olvasatának elhárításában CZEGLÉDY érvelése annyira világos és meggyőző, hogy lehetetlen vele egyet nem érteni. A *maĵyiri* olvasat is feltétlenül lehetséges, bár második szótagbeli *i* magánhangzója elsősorban egy *baĵyiri olvasathoz igazodik (nem is helytelenül), a *magyer* zárt *ĕ*-jéhez csak másodsorban, minthogy e magánhangzó zártsága legalábbis vitás. Ha viszont *magyer*-t teszünk fel, azaz nyílt *ä* (*ε*)-t a második szótagban, akkor a *maĵyari* olvasat sem lehetetlen, mert a nyílt *ä*-t az arab írás semmiesetre sem értelmezné *i*-nek, sokkal inkább *a*-nak.

A név olvasásában még egy lényeges ponton eltérnék NÉMETH GYULÁTÓL. Ősmagyar fokon a *mańši > *mogy*- megfelelést nem látom megnyugtatónak, s az első szótagban eredeti *o* helyett inkább *a*-ból indulnék ki; a *megyer* változat nemcsak *mogyer*-ből, de *magyer*-ből is jól megmagyarázható, sőt közvetlenül ugor előzményből is.³

Az igazi nehézség nem is itt van, hanem ebben: hogyan magyarázzuk a korai arab-perzsa források adatában a *γ*-t? NÉMETH GYULA véleménye szerint névkeveredéssel, azaz a *baĵyir* és a *mogyeri* összekeveredéséből keletkezett a *moĵyeri*. Megvallom, nem tudom zavartalanul követni ezt a gondolatmenetet. Kiknek a nyelvében következett be ez a névkeveredés? Az arab és perzsa szerzőkben? De hiszen ők nem ismerték, legalábbis nem használták a *mogyeri*

¹ ANNEMARIE VON GABAIN, Die Sprache des Codex Cumanicus. Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Mattiacis, 1959.), 54.

² CZEGLÉDY KÁROLY, A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Eml. 274–5.

³ LOTZ JÁNOS, A magyar szó etimológiájának kérdéséhez: NyK. LXV, 385–9.

⁴ NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása 314: „Eredetileg a pontusi magyarság neve *mogyeri*, a baskíriai magyarság neve *baĵyir*: a baskíriai magyarság azonban *mogyeri* néven is nevezte magát, mint ez a fent tárgyalt s a baskíriai magyarok

nevet. A szomszédokéban? A magyarokéban? A további kutatások dolga utat keresni a megoldáshoz. Ezen az úton talán nem lényegtelen egy újabb, kétségtelen hiteltű párhuzamot jeleznünk: a *maġġirija* mellett van *baġġir* adatunk.

6. A mongol kori források *maġar* adatát a Duna–Tisza menti magyar népre és földre szokás vonatkoztatni. Valóban, az adatok egy része világosan ilyen értelemben magyarázható.

A Plano Carpini-féle perzsa levélben a magyarokra való utalás nem más, mint a pápa általánosságban tett szemrehányásának konkrét megismétlése, illetőleg elhárítása: itt a *maġar* csakugyan a magyarországi tatárjárás során megölt magyarokra vonatkozik.

Ugyanezt mondhatjuk R a š i d u - d - D i n ama passzusáról is, amelyben a nyugati hadjáratról szól: „és a hercegek ezen az említett öt úton előnyomultak és elfoglalták a baskírok [*bāšyird*], a magyarok [*māġār*] és a szászok [*sāsān*] minden tartományát, királyukat, a *keler*-t megfutamtították. A nyarat a *Tisza* és a *Duna* [*?dnjā, thā, tnhā*] folyók mellett töltötték. Kádán [*Qadān*] megindult seregével és elfoglalta *Makut* [*Māqūt; Tāqūt, Tāyūt*],¹ *Azbarak* [*Arbrq, Aūbraq*, a *b* pontozatlan; *Azbrq*] és *Szarán* [*Srāf, Srān, Asrāf*] tartományokat [*vilāyāt*], és a királyt [*kerel*], ezeknek az országoknak az uralkodóját [*pādšāh*], a tenger partjáig üldözte. Minthogy az *Milikin* [*Milikin; Tlnkin*] városában, amely a tenger partján fekszik, hajóra szállt

maradványaira vonatkozó *moġerjan* névből is látszik. A baskíriai magyarok *bašyır* neve a Pontusnál lakó magyarok nevével, a *mogyeri*-vel összevegyült és így állt elő a *modġyeri* név. Mivel a baskírok és a magyarok eredetileg azonosak (ennek a körülménynek a nevek keveredésénél is döntő fontossága volt), hol *bašyır*, hol pedig *modġyeri* néven emlegetik őket — részint együtt, részint külön-külön.”

A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy a *maġsi* név állítólag igen korán előfordulna az egyik rovásírásos türk feliratban, nevezetesen Toñuquqéban. RAMSTEDT hagyatékából igen jó levonatok és fényképek alapján (ezeket V. THOMSEN is használta annak idején) újra kiadta P. AALTO ezt a korábban valóban nem kielégítően ismert feliratot. A felirat 45. sora így hangzanék: *T(ā)m(i)r q(a)p(i)γqa: t(ā)gi: irt(i)m(i)z): (a)m(a)nturt(i)m(i)z: in(ē)l q(a)γ(a)ŋqa: (ā)ñ(i)p m(a)nčud: s(a)qa: t(ā)zik: toq(a)r n(i)d:* „bis zum Tāmir-Qapyy zogen wir weiter. Dann kehrten wir zurück. Zu Inil-Qayan, herabgestiegen seiend (unterworfen bzw. sich unterworfen habend?), Mančud, Saqa, Tāzik, Inid.” (Vö. Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei, gesammelt von G. J. RAMSTEDT, J. G. GRANÖ und PENTTI AALTO, bearbeitet und herausgegeben von PENTTI AALTO: JSFOu. LX/7. (1958.), 44–5. A kérdéses passzus valóban megrongálódott, s például MALOV kiadásában csak ennyi olvasható belőle: *Tāmir qapyyqa tāgi irtimiz, anta janturtymyz, Ināl qayanqa ... (... γqa) tāzik toqrysyz* (vö. S. E. MALOV, Pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti [M.–L., 1951.], 64–5. Vö. még P. AALTO, G. J. Ramstedt und die Inschriften von Tonjukuk: Jean Deny Armağanı, Mélanges Jean Deny (Ankara, 1958.), 19–24. — A kérdéses szó AALTO kiadásában *mančud*-nak hangzik, és RAMSTEDT szerint valamely uráli nép neve; alkalmasint az obi-ugorok őseiről van szó, akik közül a vogulok máig *maġsi*, *māñti* néven nevezik magukat. A magyarok ugyan hasonlóképpen nevezik magukat, de ebben az időben már jóval nyugatabbra kellett lakniuk (i. m. 59). A kérdéses reprodukción, sajnos, alig lehet a *m(a)nčud* olvasat helyességét ellenőrizni. Ha feltesszük, hogy az olvasat kifogástalan, az azonosítás akkor sem tekinthető többnek pusztá ötletnél. Nyelvi szempontból a „mongolos” többes a régi török (rovásírásos és ujgur írásos) emlékekben nem -*d*, hanem -*i*, ami nem is magánhangzós, de mássalhangzós (*n*-) tövekhez járul: *tarqat* < *tarqan*, *tigit* < *tigin*. Az obi-ugorok kétségtelenül délebbre lakhattak valamikor, mint ma; ez a régi lakóhely — mai ismereteink szerint — azonban semmiesetre sem lehetett annyira délen, hogy az arabok (*tāzik*) és a tokhárok (*toqar*) szomszédságában feküdt volna.

¹ *Makut* azonosításáról l. RÁSONYI LÁSZLÓ, *Makut* = *Maklár*: MNy. XXXVII, 116–7.

és a tengerre ment, Kadán visszafordult és útközben sok harc árán elfoglalta *Ulakut* [*Ulāqūt*], *Kirkin* [*Qirqin*] és *Kila* [*Qila*, *Qbila*; *Qsla*] városát.” (BLOCHET 55; VERCHOVSKIJ 43.)

Nem vitás a *maĵar* népnév értelme abban a leírásban sem, amelyet a *J ü a n-š i* a magyarországi csatáról nyújt. Íme a szöveg: „[A mongolok] átkeltek a *Ha-ca-li* [Kárpátok] hegységén, megtámadták *Kerel*-t [*k'ie-lien*], a *maĵar*-ok [*ma-ĉa-r*] törzsének urát. *Sübütei* [*Su-pu-t'ai*] volt az elővéd. [Ó], *Batu* [*Pa-tu*], *Hüi-li-wu* [*Hürdü? Ordu?*], *Siban* [*Ši-pan*; ez *Sejbán*] és *Qadān* [*Ha-tan*] hercegek öt úton külön-külön nyomultak előre. Mindenki azt mondta, a *kerel* [*k'ie-lien*] serege hatalmas, nem szabad könnyelműen előrenyomulni. *Sübütei* kitűnő hadicselhez folyamodott. A magyar sereget a *K'uo-ning* [?] folyóhoz csalták. A hercegek serege a folyó felső folyásánál állott, ahol a víz sekély volt és ahol a lovak átgázolhattak. A középén volt egy híd is. Az alsó folyásnál a víz mély volt. *Sübütei* tutajokat akart készíteni, hogy rajtuk titokban átkeljen és egy oldalozó mozdulattal az ellenség hátába kerüljön. Mielőtt átkelt volna, a hercegek már előbb átgázoltak a folyón és harcba kezdtek. *Batu* serege a hídért küzdött, de őt visszavetették, 30 páncélos testőrét elvesztette és elesett egyik generálisa, *Baġatu*[*r*] [*Pa-ha-tu*; *Bochetor?*] is. Amikor átkeltek a folyón, a hercegek azt gondolván, hogy az ellenség nagyszámú, rá akarták bírni *Sübütei* a visszatérésre és részletesen előadták neki [érveiket]. *Sübütei* azonban ezt mondta: ha a hercegek vissza akarnak vonulni, csak vonuljanak vissza, én a magam részéről nem fordulok vissza, míg csak meg nem álltam a *Duna* [*T'u-na*] folyó *Ma-ĉ'a* [*Maĵar?*] városánál. És előreszánglított *Ma-ĉ'a* városához, a hercegek is követték őt; végül is megtámadták és bevették [a várost], aztán visszafordultak. Amikor a hercegek [győzelmi lakomára] összegyűltek, *Batu* így szólt: A *K'uo-ning* folyó menti csata alkalmával *Sübütei* segítsége késedelmes volt és hagyta, hogy megöljék az én *Baġatu*[*r*]omat. *Sübütei* erre így válaszolt: »A herceg csak azt tudja, hogy a felső folyásánál a víz sekély volt, meg hogy volt rajta még egy híd is, ezért átkelt és harcba bocsátkozott. De nem tudta, hogy az alsó folyásnál a tutajokkal még nem készültünk el és most csak azt mondogatja, hogy elkéstem, de arra is kellene gondolni, mi volt az oka.« Erre *Batu* is megértette a dolgot. A nagy [győzelmi] összejövetelen kumiszt és szőlő-bort nyújtott neki inni és a *kerel* elleni hadjárat idejének a dolgairól beszélve ezt mondta: »Amit akkor elértünk, az teljesen *Sübütei* érdeme.«” (Vö. *Jüan-ši* 121. fejr. 4a; PELLISOT i. m. 130—3.)

7. A perzsa levélnek van még egy tanulsága. A bennünket itt érdeklő passzus egy része a *Plano Carpini*-féle latin változatban így hangzik: „Ad aliud quod etiam in tuis litteris habebatur, scilicet quod miraris de tanta occisione hominum et maxime Christianorum et potissime Pollonorum, Moravorum et Ungarorum, tibi taliter respondemus, quod etiam hoc non intelligimus.” IV. Ince eredeti latin levele külön-külön nem említi egyetlen nép nevét sem. Hogy mi volt az eredeti mongol nyelvű válaszban, azt persze nem tudjuk. Azt azonban tudjuk, hogy a perzsa fordításból hiányzik a *Pollonorum* és a *Moravorum*: *diġar suġan firistādūt vilāyathā'i māġar va kiristān-rā ĵumla giriftūt marā 'aġab mē-āyad ēšān-rā ġunāġ ĉist marā biġūyid in suġan-i turā ham mā'lūm na kardīm*. „MÁS. Ezeket a szavakat küldtéték nekem: »a magyarok és a keresztények területeit mind elfoglaltátok; meg vagyok lepődve; mi az ő bűnük, mondd meg nekünk«. Ezeket a szavakat nem értettük.”

A megmaradó kettő közül az egyik *kiristān*, ezt a mongolból jól ismerjük; előfordul *kiristan irgen* 'keresztény nép' összetételben Arjunnak IV. Miklós pápához intézett levelében.¹

A másik az *Ungari*-val azonosított *maĵar*. Az azonosítás kétségtelenül *Plano Carpini*től származik. Jelentősége kettős: a *magyar* ~ *Ungarus* azonosítás kétségkívül igen régi, ám a *Plano Carpini*-féle adat egyike a legrégebbi jelenleg ismert adatoknak egyfelől, másfelől különösen érdemes szemünk előtt tartani, hogy a mongoloknál utazgató szerzetesek ismerték a *magyar* (= *Ungarus*) népvét, nyilván akkor is előttük volt ez az azonosítás, amikor *Magna Hungaria*-ról beszéltek.

8. Van a *maĵar* előfordulásoknak még egy sajátos csoportja, amelybe azok az esetek tartoznak, amikor a *maĵar* népnév felsorolásokban vagy címekben fordul elő. Ilyenek például *Rašīdu-d-Dīn*ből az egyik fejezet címe: „Azoknak a háborúknak az elbeszélése, amelyeket a hercegek és a mongol hadsereg a kipszak pusztán [*dašt-i qipčāq*], a bolgároknál [*bulyār*], oroszoknál [*orūs*], *Mekes*-ben [*a mokša* olvasat felettébb kétes], alánoknál [*alān*], magyaroknál [*maĵar*], bulároknál [*bulgárok*] és a baskiroknál [*bašyird*] viselt.” (BLOCHET 43; VERCHOVSKIJ 37.) Egy másik helyen meg arról olvasunk, hogy *Joči*, Dzsingisz kán legidősebb fia eredetileg négy ezredet kapott apjától, később megnövekedett a számuk azokkal, akik az oroszok [*urūs*], a cserkeszek [*čerkes*], kipszakok [*qipčāq*], magyarok [*maĵar*] közül vagy más-honnan csatlakozott hozzájuk (BEREZIN III, 217; SMIRNOVA 275).

Ide sorolandó természetesen „A mongolok titkos történeté”-nek már idézett két helye: 262. szak.: *basa Sübe'etei-ba'atur-i ümekši kanglin kibča'ut baĵigut orusut maĵarat asut sasut serkesüt kešimir bolar raral [= kerel] ene harban niken ayımaq qarin irgen-tür gürtele Idil Jayaq usutan müret ketülün Kiva Men-kermen balaqasun-tür gürtele Sübe'etei-ba'atur-i ayala'ulba*: „[Ami pedig] Szübeetej-baaturt [illeti], öt észak felé küldte hadjáratra egészen a kanglin, kibcsaut, badzsigit, oroszut, madzsarat, aszut, szaszut, szerkeszüt, kesimir, bolar, kerel, e tizenegy törzs, állam és nép földjére, általkelve az Idil meg a Dzsajak vízben gazdag folyóin, egészen Kiva és Men-kermen városáig.” (Vö.: HAENISCH 92; PELLiot 108; KOZIN 309; SHIRATORI XI 49a—b; LIGETI 126, 183—4.) Ez a szakasz Dzsingisz kánra és az 1221—1222. évi eseményekre vonatkozik. Ezt a szakaszt részben megismétli, részben kiegészíti a 270. szakasz, amely Ögödei utasítását tartalmazza az 1228. és 1231. évek eseményei közé iktatva. Szövege ez: *basa urida Sübe'etei-ba'atur-i kanglin kibča'ut baĵigut orosut asut sesüt maĵar kešimir sergesüt buqar kerel irgen-tür gürtele Adil Jayaq usutan müret Meket Men-kermen Keyibe teri'üten balaqat-tür ayalaqsan Sübe'etei-ba'atur tede irgen-e berkeldükdeĵü Sübe'etei-yin geĵige Batu Buri Güyük Möngge teri'üten olon köüd-i morila'ulba*: „Korábban Szübeetej is hadba indult s eljutott egészen a kanglin, kibcsaut, badzsigit, oroszut, aszut, szeszüt, madzsar, kesimir, szergeszüt, bukar, kerel népig, átkelt az Adil meg a Dzsajak bővízü folyóján s Meket, Men-kermen és Kejbe, valamint a többi város ellen vonult; ott azonban ezek a népek feltartóztatták Szübeetej-baaturt. Most Szübeetej megerősítésére útnak indította Batut, Burit, Güjüket, Mönggét és rajtuk kívül még más herceget is.” (Vö.: HAENISCH 45; PELLiot 111; KOZIN 312; SHIRATORI XII, 15b—16a; LIGETI 130, 186.)

¹ LIGETI LAJOS: Preklasszikus emlékek I, XIII—XIV. század (Mongol Nyelv-emléktár I [Bp., 1963.]), 93.

A 270. szakasz jó része a 262.-nek hanyag másolata; úgy ahogy van, a 270. a 262.-hez képest utólagos interpoláció. Nem az egyetlen az Ögödejről szóló részekben (ilyenek pl. a testőrökre vonatkozó szakaszok bizonyos részletei). Nem véletlen tehát, hogy a 270. szakaszt hiába keressük az „Altan töbči”-ban. Sajnos, a 262. szakasz szövege sem kifogástalan: anakronisztikusan olyan hódításokról is beszél, amelyek csak később, Ögödej alatt következtek be (vö.: PELLiot, Notes 128, 5. jegyz.; LIGETI i. m. 186). Interpoláció pusztá feltevésével ezúttal aligha oszlatnánk el minden nehézséget. Nem háríthatjuk el ugyanis azt a lehetőséget, hogy a *maĵar* (és *bašyird* meg a *kerel*) keleti magyar töredékekre vonatkozik. Ilyennek véli mindenestre PELLiot (Notes 151) Abu-l-Ġāzī Oguz-mondájában szereplő — mongol korra visszanyúló — együttesben (*örūs, ūlāq, māĵar, bašyird*) a *māĵar-t*.¹ Ez azonban már a Magna Hungaria kérdéséhez vezet.

9. A *magyar* név a tatárjárás következményeként személynévként, mint *Maĵar* jól ismeretes, és származékai: *Maĵartai*, *Maĵagan* is elég gyakran fordulnak elő ilyen funkcióban; a névadásra az indítékot egyaránt szolgálhatta a dunai és a baskíriai magyarok hódoltatása. Hangtani szempontból valamennyi adat egybehangzóan a magánhangzót nyújt mindkét szótagban.

Egyetlen adat volna, amely nem illik a névadás körülményei közé: NÉMETH GYULA (HonfKial. 327—8) szerint a merkit *Tokta-begi* [= *Toqtā beki*] egyik fiát szintén *Maĵar*-nak hívták. NÉMETH azonban kételkedik e név hitelességében, minthogy csak bizonyos források ismerik, s mert a „közelkorú Rašīdeddīn felsorolja Tokta-bigi fiait s felsorolásában Madĵar nem szerepel”. Valóban különös ez a név a messzi merkiték között, jóval a tatárjárás előtt. Való az is, hogy a források egy részében, így „A mongolok titkos történeté”-ben ismeretlen, Rašīdu-d-Dīn viszont éppen nem ártatlan ebben a származtatásban. A perzsa történetíró — a D kéziratban — az egyik fiút *Maĵar*-nak nevezi; Toktai-beki különös temetésében (levágott fejét magukkal viszik, minthogy eltemetni nem tudják) négyen vesznek részt: testvére *Qodu*, fiai *Čilaun*, *Maĵar* és *Tüsegen* (BEREZIN I, 96; CSETAGUROV 116). Az epizód a szereplők neveivel együtt bekerült a „Ĵüan-ši”-ba is (122. fej., 2a), ahol a nevek a következők: *Toqtō*, *Daidu* (az első írásjegy hibás, helyesen *Huo* = *Qo*, tehát *Daidu* = *Qodu*), *Čila’un*, *Maĵar*, *Tüsegen*. A perzsa forrás anyaga a szokásos úton került a kínai évkönyvbe, persze megvan a *C’in-čeng lu*-ban is (73b) ugyanígy, legfeljebb a *Qodu* alakja hibátlan. Az értesítés hitele ennek ellenére nem kétségtelen, ugyanis a merkit *Toqtoa* genealógiájában zavar mutatkozik (vö. PELLiot—HAMBIS, L’histoire des campagnes de Gengis khan I, 285—6). Ha csakugyan Rašīdu-d-Dīn tévedéséről van szó, akkor annak az a magyarázata, hogy Batu egyik utódát *Toqtai*-nak hívták, s ebben a családban gyakori név a *Maĵar*. A perzsa történetíró Joči családjában négy *Maĵar-t* (VERCHOVSKIJ 224) és egy önggüt származású *nöker-t* Gazan ilkán udvarában (ARENDs 322) ismer.

Maĵartai a. m. ’magyar népből, törzsből származó’, a *maĵar* szó *-tai*, *-tei* (*-dai*, *-dei*) képzős származéka; a képző jelentése ’valamely törzsből szár-

¹ A b ū-’l-Ġ ā z i PELLiot idézte DESMAISONS-féle kiadása mellett utalnunk kell arra, hogy ugyanez a monda — azonos szöveggel — megtalálható A b ū-’l-Ġ ā z i egy másik munkájában is (vö. A. N. KONONOV, Rodoslovnya turkmen. Sočinenie Abu-l-gazi chana chivinskogo. [M.—L. 1958.] 43, 87 török szöveg).

mazó férfi' (nőnemű változata -*jin*, -*čin*; vö. PELLiot — HAMBIS, *Histoire des campagnes de Gengis khan* I, 10). A „Jüan-ši” nem kevesebb, mint 15 *Maĵartai* nevű személyről emlékezik meg.¹

Maĵaqan szintén gyakori név a mongol korban. A -*qan* inkább kicsinyítő képző, mint 'kán' jelentésű cím; ez utóbbi esetben ugyanis nem tűnt volna él előtté a szóvégi.²

baskír

10. A mongol kori források, úgy látszik, nem függenek közvetlenül a IX—X. század eseményeit tárgyaló korábbi arab és perzsa forrásoktól; velük való egyezéseik, tőlük való eltéréseik ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Eppen ez ad különös jelentőséget forrásaink annyi megoldatlan problémát nyújtó baskír anyagának.

E név sajátos alakban jelentkezik „A mongolok titkos történeté”-ben. Ebben a forrásban ugyanis négy helyen (230, 262, 270, 272) fordul elő, mindenütt *baĵigüt* alakban. A név ebben a formájában három mongolos sajátosságot is tartalmaz. Először is mongol többes szám, mégpedig -*t* többesjellel, úgy, ahogy ez a kéttagú -*r*-re végződő névszóknál szabályos; ilyen pl. — szintén kínai átírással — a *qaĵar* 'föld', a *qaĵat* többese is (vö. E. HAENISCH, *Sino-mongolische Dokumente* 52). Másodszor, a mongol nem kedveli a mássalhangzótorlódást, szótaghatáron sem, s egy magánhangzó betoldásával rendszeresen feloldja azt. Így keletkezett a *kešimir* is egy eredeti *kešmir*, pontosabban *kašmir* alakból. Végül pedig a preklasszikus *qi*, *yi* helyett *ki-t* és *gi-t* találunk nemcsak a klasszikus emlékekben, de már a XIV. századi kínai átírásokban is. Ily módon tehát megállapítható, hogy a mongolos köntösben jelentkező *baĵigid* egy eredeti *baĵyir* vagy *baĵyir* mongol nyelvű többes száma.

Az „Altan tobči”-ban a négy passzus közül kettő eleve hiányzik, mert olyan szakaszokban fordulnak elő (270, 274), amelyek 1240 és 1252 közt kerültek a szövegbe interpolációként. A 262. szakaszból már fentebb említettük, hogy a tizenegy meghódított nép közül a másoló hibájából csak tíznek a nevét tartalmazza: a hiányzó népnév éppen a *baskír*. A negyedik, sorrendben az első (239. szak.), hiba nélkül megtalálható az „Altan tobči”-ban (87a) *baĵigid*, illetőleg gyakori íráshibával *biĵigid* alakban.

A név klasszikus alakja *bāšyird*. Így találjuk meg *Ĵ u w a i n* inál (l. alább). *Bāšyird* alakot használ az esetek többségében — népnév és tartomány-név gyanánt egyaránt — *R a š i d u - d - D i n* is, mint az előbb már említettük, és mint arról még szó lesz. Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a CHETAGUROV-féle fordításban a *baskír* (73, 103) a névnek az orosz alakja, a perzsa eredetiben ezúttal is *bāšyird* olvasható. A *b ũ - l - R ā z i* Oĵuz-mondájában előforduló *bašyird* (*bāšyird*)-ról már szoltunk.

A perzsa források alakjaihoz közel állnak a szerzetes utazók úti jelentéseiben található olvasatok. Íme: *Plano Carpini: Baschart (Biscart, Bascart), Bascart (Bashart, Bistart), Bastard(os)* (ez utóbbi szokványos hiba *Bascart-os* helyett); *Benedictus Polonus: Bascard-os*, *Rubrouck: Pascatur (Pascatir)* és *Pascatu* idetartozása rendhagyó jellege ellenére sem vonható kétségbe.

¹ TAMURA JITSUZŌ (szerk.), *Genshi goi shūsei* II (Kyoto, 1962.), 1472. L. HAMBIS, *Le chapitre CVIII du Yuan che* (Leiden, 1954.) 183. E. HAENISCH, *Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts* (Berlin, 1952.) 15, 24.

² Előfordulásaira vö. TAMURA és HAMBIS idézett helyeit, értelmezésére: PELLiot, *Notes* 109.

11. Forrásaink jó része a *baskir* néven is a Duna–Tisza menti magyarokat érti.

Így használja a *bāšyird* nevet mindenekelőtt *Ĵu w a i n i*. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a történetíró egyáltalában nem ismeri a *magyar* (= *māĵar*) elnevezést, helyette mindig a *bāšyird* (és a *kelār*) jelentkezik. A magyarországi csatát különben így mondja el *Ĵu w a i n i*: „Amikor a *rūs*, a *qifčāq* és az *alān* [nép] megsemmisült, Batu elhatározta, hogy hozzákezd a *kelār* és a *bāšyird* [nép] megsemmisítéséhez: ezek keresztény vallású, nagyszámú népek, és azt mondják róluk, hogy szomszédosak a frankokkal [*farang*]. Ezzel az elhatározással rendbe szedte seregeit és az új évben megindult. És azt a népet büszkévé tette csapatai sokasága, hatalmának nagysága és fegyvereinek ereje. Amikor meghallották Batu közeledésének hírért, ők is kivonultak, hogy szembe szálljanak vele 400 000 lovasukkal, akik mindnyájan híresek voltak a csatában és szégyennek tartották a futást. Batu saját testvérét, *Šibaqān-t* [= Sejbán] előreküldte 10 000 emberrel, hogy kikémlelje számukat, és híradással legyen erejük és hatalmuk mértékéről. *Šibaqān* e szerint a parancs szerint kivonult és egy hét múlva visszajött és jelentette, hogy kétszer annyian vannak, mint a mongol sereg, és mind harcra, háborúra termelt férfi. Mikor a seregek egymás közelébe értek, Batu felment egy domb tetejére, egy éjt s napot senkihez nem szólt, keserves sirató imákat mondott és a mohamedánoknak meghagyta, hogy gyűljenek össze és ők is imákat mondjanak. Másnap felkészültek a csatára. Egy nagy folyó volt közöttük, éjnek idején egy sereget átküldtek, azután Batunak magának a serege is átkelt a folyón. *Šibaqān*, Batu fivére személyesen is harcha elegyedett és egymásután támadott, de az ellenség serege erős volt, és nem moccant helyéről. S ekkor a fő sereg hátulról megérkezett, *Šibaqān* is minden erejével egyszerre támadásba lendült. Rázúdultak sátraikra és kardjaikkal a sátor-köteleket összeszabdalták. Amikor pedig sátraikat összezüzták, a *kelārok* seregei félelembe estek és futásnak eredtek. És az ő seregükből senki meg nem menekült és földjeiket leigázták. Legnagyobb cselekedeteiknek, legdicőbb harcaiknak ez volt az egyike.” (Vö.: MIRZA MUHAMMAD QAZWÍNÍ 225–6; BOYLE I, 270–1.)

Ĵu w a i n i szövegét kisebb torzítással átvette *R a š i d u - d - D i n*. A fő torzítás az, hogy az eredeti *kelār bāšyird* szinonima-pár helyét a *bulār bāšyird* vette át — nem tárgyi meggondolásból (mint eddig többen is gondolták), hanem egyszerű írástorzulás következményeként. *R a š i d u - d - D i n* szövege, mely több okból is figyelmet érdemel, fordításban a következőképpen hangzik: „A *bulār* [= *kelār*] egy népes nemzet volt és keresztény vallású; földjük határa a frankokkal (*farang*) szomszédos. Meghallván a híreszteléseket Batunak és az emireknek a mozgolódásáról, 40 tümenből álló nagyhírű sereggel hadba indultak. *Šibān* 10 ezer főnyi lovassal képezte az előhadat, hírt küldött [Batunak], hogy az övéké [a *bulāroké* = *kelāroké*] kétszerese a mongol seregnek, és valamennyien vitéz katonák [*bahādur*]. Mikor mindkét sereg felállott egymással szembe, Batu Činggiz-hān szokása szerint felment egy domb tetejére, s egész éjen s napon át alázatosan könyörgött istenhez, s keserves sirató imákat mondott és meghagyta a mohamedánoknak, hogy gyülekezetben imádkozzanak. Egy nagy folyó volt közöttük, és Batu meg *Bürüldāi* éjjel átkeltek a folyón és csatába kezdtek. *Šibān*, *Bātū* fivére személyesen beleavatkozott a csatába és minden erejével egyszerre támadásba lendült. Rázúdultak a *kelārok* sátraira és kardjaikkal [a sátortartó] köteleket összeszabdalták; erre seregeik félelembe estek és elmenekültek. És a mon-

golak mint a félelem nélküli oroszlán, mely zsákmányára csap, utánuk vetették magukat, rájuk zúdultak s megölték őket, úgyhogy megsemmisítették ennek a seregnek a legnagyobb részét. Földjüket leigázták, és ez a győzelem egyike volt a nagy cselekedeteknek.” (BLOCHET 43—4; VERCHOVSKIJ 37.)¹

12. Természetesen ez a név is több ízben szerepel R a š i d u - d - D i n - nál címben vagy a meghódított népek és országok sorában, anélkül, hogy pontos értesítéseket tartalmazna, vagy éppen arról tájékoztatna, vajon a *bāšyird* név mögött ez esetben is a Duna—Tisza menti magyarokat kell-e érteni, esetleg a mai Baskíria vidékén kell megpróbálni keresni azt a népet, amely ezt a nevet viselte.

J u w a i n i példájához igazodva a Duna—Tisza menti magyarokra vonatkoztatnánk R a š i d u - d - D i n mindama helyeit, ahol *kelār* és *bāšyird* párosan, ugyanebben a sorrendben jelentkeznek. Ilyenek a következők. A török népek és országok felsorolásában olvassuk: *qibčāq, rūs, čerkēs, kelār, bāšyird, Talās, Sairām, Ibīr-Sībīr, polā* [= *bulār*] (BEREZIN I, 2; CHETAGUROV 73). A tatár törzsekről szóló fejezetben a *tatār* nevet megbecsülő északi népek közt olvassuk: *qırqız, kelār, bāšyird, dašt-i qipčāq* (BEREZIN I, 64; CHETAGUROV 103). Az Ögödei alatt meghódított népek sorából sem hiányzik: *kelār, bāšyird, pōlō* [= *bulār*], *dašt-i qipčāq, orus, čerkes, ās* (BEREZIN II, 122; SMIRNOVA 67). Egy nagy fejezet címében, amely BEREZIN szövegkiadásából ugyan hiányzik, de amely megvan abban a kéziratban, amelynek alapján SMIRNOVA a fordítást készítette, szintén megtaláljuk: *kelār, bāšyird, qipčāq, rūs, čerkes, ās* (SMIRNOVA 76).

Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek azok a helyek, ahol a *kelār* helyét a *bolar* (*pōlō*) foglalja el: *dašt-i qipčāq, bulār, orūs, magas, alān, māār, bulār, bāšyird* (BLOCHET 43; VERCHOVSKIJ 37; címben); *bulār, bāšyird, orūs, čerkes, dašt-i qipčāq* (BLOCHET 132; VERCHOVSKIJ 79). A magyarországi *bulār* és *bāšyird* névpárról már korábban szoltunk (BLOCHET 55; VERCHOVSKIJ 45). PELLIOU (Notes 139) úgy véli, hogy a *bolar* és *bāšyird* névpár eredetileg a volgai bolgárokat és a tulajdonképpeni (török) baskirokat jelentette, mielőtt

¹ A tárgyalt perzsa mondat egy részlete tárgyilag nem teljesen világos. A nehézséget a *sarā-parda* szó értelmezése okozza, aminek kétértelmű a jelentése: 'a curtain, especially at the door of a royal palace or pavilion; a wall of canvas surrounding a cluster of tents; a royal court' (STEINGASS 667). PELLIOU szerint (123) „*Sārāpardā* désigne tantôt une enceinte de toile tendue autour de la tente royale, tantôt la tente royale elle-même; on a l'impression que les deux sens chevauchent dans le texte de Juwaini”. A fordításokban ez az ingadozás mindenesetre megfigyelhető. Így BOYLE a *sarā-parda*-i *ēšān-t* „their royal pavilion”-nak fordítja, lejjebb pedig a *sarā-parda-hā* többest egyszerűen „their pavillions”-nek értelmezi. PELLIOU a fenti megjegyzés előrebocsátásával megtartja fordításában a perzsa szót, így voltaképpen megkerüli a nehézséget. VERCHOVSKIJ ezzel szemben mindkét esetben következetesen a „király sátrá”-ról, illetőleg a „királyi sátor”-ról beszél. A kétértelműséget R a š i d u - d - D i n szövegében növelte az is, hogy a *sarāparda*-i *ēšān* helyére *sarāparda*-i *kerel* került, és a szakasz végén ott olvasható a magyarázat, hogy a *kerel* nem más, mint e nép királyának a címe. Az íráshibával kezdődő változatból tehát végső soron értelmi változat keletkezett. A *bāšyird* és *kelār* névpárból ily módon a *bāšyird* és *bulār* változat szentesítődött. Ez persze újabb nehézségek forrása lett: a *bulār* népről bajos volt elhinni, még inkább elhitetni, hogy keresztény, éppen ezért egyesek azt a nézetet kezdték védeni, hogy a *bulār* nem a bolgárok neve, de a lengyeleké. BLOCHET még tovább ment: a *bulār* helyett a *pōlō* olvasatot fogadta el. Valójában e rossz nyomon BLOCHET elődei, D'OHSSON és BEREZIN példáját követte. PELLIOU (Notes 125—6) igen helyesen rámutatott arra, hogy a lengyelek nevének beiktatására itt sem mód, sem lehetőség nincs, mert az egyedül helyes alapszöveg J u w a i n i -é, ahol *bāšyir* és *kelār* áll a magyarok neveiként, s az elbeszélte esemény minden kétséget kizáró módon a magyarországi csata leírása.

az utóbbi a magyarok nevévé vált volna. A szellemes magyarázatnak gyengeje, hogy ez a névpár aránylag ritka, akkor is másodlagos, s mindig a *kelār* helyét foglalja el.

Mindezeket az eseteket kirekesztvén *Rašīdu-d-Dīnn*ál mindössze két olyan felsorolást találunk, amely a *bāšyird*-ot tartalmazza, s amely az iménti két típustól eltér. Az egyik: *qipčāq, orūs, pōlō* [= *bular*], *māfār, bāšyird, ās, Sūdaq* (BLOCHET 41; VERCHOVSKIJ 36); lehet, hogy a *māfār* név szomszédsága nem véletlen, s a *bāšyird* itt is a magyarokra vonatkozik. Kétségtelen, hogy *Abū-l-Γāzī* már említett *Oyuz*-mondájában a *māfār bāšyird* ugyanezt az előzményt tükrözi.

Egyetlen egy adata van *Rašīdu-d-Dīnn*nak, amelyben a *bāšyird* név a magyar nép egyéb neveitől elszigetelten jelenik meg, a meghódított helyek felsorolásában: *Ibīr-Sībīr, bulār, dašt-i qipčāq, bāšyird, rūs, čerkes*. A *dašt-i qipčāq* és a *rūs* szomszédsága megengedné, hogy az Urál menti baskírokra gondoljunk, ám ez a mechanikus eljárásra támaszkodó pusztá feltevés semmivel sem vinne bennünket közelebb a baskír probléma felderítéséhez.

Bárhogyan is áll a dolog, a baskír-kérdés egyik nem jelentéktelen tételét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: *Ĵuwaīnī* (és a nyomdokain járó *Waššāf*), továbbá *Rašīdu-d-Dīn* (a hozzá csatlakozó *Abū-l-Γāzī* íval együtt) valamennyi lényeges és azonosítható baskír-adata a Duna—Tisza menti magyarokra vonatkozik.

13. „A mongolok titkos történeté”-ben, mint említettük, csak két olyan szakasz van, amely forrásértékű adatot tartalmaz (239, 262), a másik kettő (270, 274) későbbi interpolációként került a műbe. E két utóbbi szakasz utólagos jellege mellett szólnak azok a torzítások is, amelyeket ezek tartalmaznak. A 270. szakaszcól a *mafar* népnév kapcsán fentebb már szoltunk. Hogy a 274-ről akkor hallgattunk, annak az az oka, hogy a kései betoldás egyik hanyagságaként kiesett belőle a *mafar* név, amelynek pedig benne kellett volna maradnia. De a benne maradt nevek egyike-másika sem mentes a hanyag interpolálás külső jeleitől. Íme a szöveg: *Sübe'etei-ba'atur-un geŋige ayalaqsat Butu Büri Güyük Möngge teri'üten olon kö'üt kanglin kibča'ud-i baŋigid-i oro'ulŋu Eŋil Jayaq Meget balaqasu ebdeŋu orusud-i kiduŋu ültteale talabai, Asut Sesüt Bolar Men-kermen Kiwa teri'üten balaqad-un irgen-i dawuliŋu else'ülŋu daruqačın tammačın-i talbiŋu qariba*: „A Szübeteej-baatur megsegítésére hadba küldött hercegek, Batu, Büri, Güyük, Möngge és sok más herceg meghódították a kanglinokat, kibcsautokat meg a badzsigitokat, feldúlták Edzsilt, Dzsajak és Meget városát, az oruszutokat leigázták és kirabolták, mind egy szálíg. Az Asut, Szesüt, Bolar, Men-kermen, Kiwa meg a többi város lakosait leigázták s megadásra kényszerítették; parancsnokokat és helytartókat hagytak hátra s visszatértek.” (Vö.: HAENISCH 97; PELLIO 114; KOZIN 314; SHIRATORI XII 27a—b; LIGETI 132.) Talán mondani is felesleges, hogy ez a szakasz sincs meg az „Altan tobči”-ban.

A 274. szakasz felületességéből fakadó tévedéseire nem kell sok szót vesztegetni. A szakasz maga a 270. és nem a 262. szakaszra támaszkodik, *Eŋil* és *Jayaq* nem városok, hanem „bóvizű” folyók. Hasonlóképpen *Asut, Sesüt, Bolar* nem városok, de népek.

Ha mármost az egyedül hiteles 262. szakasz névanyagát, azon belül a *baŋigit*-ot tekintjük, lehetetlen meg nem állapítani bizonyos rokonságot közte és a perzsa történetírók névsorai között, ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk e fejezetnek „A mongolok titkos története” legkorábbi redakciójá-

hoz képest anakronisztikus jellegét. Egyes elemei mindenképpen keletebbre utalnak; így éppen a *baŋigit* a perzsa nomenklatúrától eltérő módon talán nem a Duna—Tisza menti magyarokra vonatkozik, s talán nem is az Urál vidéki magyarokra, hanem a török baskírokra céloz.

Ezt a feltevést (amely persze semmi esetre sem több feltevésnél) látszik megerősíteni a 239. szakasz, amely Jočinak az 1207-ben az erdők népei (*hoi-yin irgen*) ellen vezetett hadjáratáról tudósít. Ebben olvassuk: *Joči oyirat buriyat barqun ursut qabqanas ganggas tubas-i oro'ulu'at tümen-kirgis-tür gürü'esü . . . šibir kesdim bayit tuqas tenlek tö'eles tas baŋigit-ača inaqši hoi-yin irgen-i oro'ulju . . .* „Miután Dzsocsi az ojratoakat, burjatoakat, barkunokat, ursutokat, kabkanaszokat, tubaszokat meghódította, megérkezett a tümen-kirgiszekhez . . . Miután Dzsocsi a sibír, keszdim, bajt, tukasz, tenlek, töelesz, tasz, badzsigit néptől innen élő erdei népeket meghódította . . .” (Vö.: HAENISCH 79; PELLISOT 43; KOZIN 293; SHIRATORI X 14b—15a; LIGETI 109 és 177.)

14. A mongol kori források egy sajátos csoportja, a szerzetes utazók útijelentései a *baskír* nevet félreérthetetlenül a baskíriai magyarokra vonatkoztatják.

Plano Carpini a tatárjárás útját ismertetve elmondja, hogy előbb elpusztították a magyarokat, majd visszafordulva levették a mordvinokat, aztán a *biller*-eket, vagy „Bulgaria magna” lakosait, végül északra fordultak és *Baschart*, azaz „Hungaria magna”-t is legyőzték: „. . . et Ungariam destruxerunt. Inde revertentes venerunt in terram Morduanorum, qui sunt pagani et eos bello vicerunt. Inde procedentes contra *Billeros*, id est »Bulgariam magnam« et ipsum destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra *Baschart*, id est »Hungariam magnam«, et eos etiam devicerunt.” (WYNGAERT 72—3.) A többi előfordulás pusztá említés valamely felsorolásban, így például: a meghódított népek sorában, ahol minden rend nélkül szeszélyes össze-visszaságban követik egymást a nevek: „. . . Huyur, Sumoal, Merkyti, Sarihuiur, *Baschart* id est »magna Hungaria«, Kergis, Cosmir, Saraceni, Bisermen, Turcomani, *Byleri* id est »magna Bulgaria«, Catora . . .” (I. h. 88—9.) Később ugyanez a „magna Hungaria” megnevezés Kunországot északról határoló népek és országok közt fordul elő: „Comania vero habet ab aquilone, immediate post Rusciam, Morduynos, *Byleros*, id est »magnam Bulgariam«, *Bastarcos*, id est »magnam Hungariam«, post *Bastarcos* Parositas et Samogetas, post Samogetas illos qui dicunt habere faciem caninam in oceani lictoribus, in desertis.” (I. h. 111.)

Benedictus Polonus alig tesz valamit e képhez, amikor a barátok visszafelé vezető útját leírja. A már ismert népek és országok közt említi a *Bascardos*-okat vagy *antiqui Hungari*-t: „in Ruscia vero in antea habuerunt Morduanos a sinistris hi sunt pagani et habent capud retro rasum pro maiori parte: postea *Byleros* et hii sunt pagani; postea *Bascardos* qui sunt »antiqui Hungari«; postea *Cynocephales* capud caninum habentes.” (I. h. 138.)

Rubrouck az előbbieknél egyéb kérdésekben lényegesen több új ismeretet nyújtó úti jelentésében a tatárok ruházata kapcsán az északi, prémekeket szolgáltató népek közt említi a „*Pascatu* = maior Hungaria” immár nem új adatot: „De Ruscia, de Moxel et de maiori Bulgaria et *Pascatu* que est maior Hungaria et Kerkis que omnes sunt regiones ad aquilonem et plene silvis . . .” (131.) Ha a korábbi adatok számát lényegesen nem szaporítja is, részletesen kifejti és érdemben magyarázza azokat. Így például elmondja, hogy útjuk során 12 napig tartott, míg a Volgától (Étilia) az Urál folyóig

(Iagac) eljutottak, ez utóbbi északról a baskírok földjéről (*Pascatur*) jön, és a Káspi-tengerbe ömlik. A baskírok nyelve azonos a magyarokéval, pásztorok, nincsenek városaik, és nyugatról Nagy-Bulgáriával határosak. Ezen az északi vidéken ettől az országtól keletre nincs több város, és Nagy-Bulgária az utolsó ország, amelynek városai vannak. Erről a baskír-földről jöttek ki a húnok, a későbbi magyarok, ezért hívják ezt a földet Nagy-Magyarországnak: „Postquam iveramus XII diebus ab Etilia, invenimus magnum flumen quod vocant Iagat, et venit ab aquilone de terra *Pascatur*, descendens in predictum mare. Idioma *Pascatur* et *Ungarorum* idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua et contiguatur maiori Bulgarie ab occidente. Ab illa terra versus orientem in latere illo aquilonari non est amplius aliqua civitas. Unde Bulgaria maior est ultima regio habens civitatem. De illa regione *Pascatur* exierunt Huni qui postea *Hungari*, unde est ipsa maior Hungaria.” (I. h. 218–9.) — Ebből a Nagy-Bulgáriából jöttek ki azok a bulgárok, akik a Duna túlsó oldalán, Konstantinápoly közelében laknak, és *Pascatur* közelében vannak az *illak*-ok (*Illac*), ami ugyanaz, mint a *blak*-ok, csak a tatárok nem tudják kiejteni a *b*-t; tőlük jöttek azok, akik Assan földjén élnek. Mindkettőjüket, ezeket is, azokat is *illak* (*Illac*)-nak hívják: „De illa enim maiori Bulgaria venerunt illi Bulgari qui sunt ultra Danubium prope Constantinopolim. Et iuxta *Pascatur* sunt *Illac*, quod idem est quod *Blac*, sed *B* nesciunt Tartari sonare a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant *Illac* et hos et illos.” (I. h. 219.)¹

Végül, de nem utolsósorban érdemes megjegyezni, hogy amit a baskírokra vonatkozólag mondott, annak forrását a tatárjárás előtt ott járt dominikánusoktól merítette: „Hoc quod dixi de terra *Pascatur* scio per fratres Predica-

¹ Rubrouck tehát *Bascardia* mellett is elhelyez egy *Illak*-ot (*Illac*), ez utóbbi — egyesek szerint — nem más, mint a Havasalföld török neve. Ebből a körülményből arra következtettek, hogy *Bascardia* = Magna Hungaria csupán tudósokdó, minden tárgyi alapot nélkülöző azonosítás, és hogy ebben a tekintetben Rubrouck keleti *Illac*-ja teljesen aláássa az ő tudós hitelét (vö. PERÉNYI: MNy. LV, 340–91). A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Amennyiben a baskír—magyar azonosítás és vele párhuzamosan a keleti *illak* felvetése tudós konstrukció, azért semmi esetre sem Rubrouck (és Plano Carpini) a felelős. PELLiot (Notes 144–59) széles dokumentációs anyag bevonásával vizsgálat alá vette a kérdést. Mindenekelőtt rámutat, hogy az *Illac* nevet megtaláljuk a Rubrouckot másoló Roger Bacon-nál (Nam populus ille dicitur nunc a Tartarus Ilac; quod idem est quod Blac. Sed Tartari nesciunt sonare B litteram.) Rubrouck kétségtelenül Havasföldre, Valachiára gondolt; kommentátorai éppen ezért két ponton kezdettől fogva kifogásolták állítását. Először is az *Illac* nevet *Iflac*-ra javították (RISCH); rámutattak természetesen arra is, hogy az Urálban soha sem éltek oláhok (románok). PELLiot szerint azonban arról van szó, hogy a domonkos információk szerint (ez volt Rubrouck forrása) a török és mongol világban az Urálban és a Havasalföldön két azonos vagy hasonló nevet viselő nép élt, s ezeket azonosította valaki (vagy valakik), természetesen helytelenül. Az Urál menti *Illac*-ra, akik az ottani baskírok mellett éltek, egyéb források is utalnak. Ezek: *Lac Marco Polonál* (vö. még P. PELLiot, Notes on Marco Polo II [Paris, 1963.], 760); *Olachi Marignollinál*, az Oyuz-monda *ulāq*-jai (az *orus*, *majar* és *başyird* mellett). PELLiot végül is (158) arra a feltevésre jut, hogy az *Illac* íráshiba egy korábbi *Ulac* helyett, s ez az *Ulac* egybeesett az oláhok egykorú nevével: az *ulaq*-kal: „Autrement dit, l'usage mongol confondait en une même forme deux noms de peuples étymologiquement différents, celui des Ulaq de l'Ural, qu'ils soient ou non de langue turque, et les Ulaq < Vlah, c'est-à-dire les Valaques ou Roumains.” Egyszerűen szóbeli értesülésből származó tárgyi tévedésről van tehát szó, nem pedig pusztán levegőben lógó tudós konstrukcióról. (Vö. még TAMÁS LAJOS, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában [Bp., 1935.], 95–9.) Meg kell még jegyezni, hogy R a š i d u - d - D i n *ilāt* népe nem az oláhokra vonatkozik, mint azt korábban többen gondolták, hanem a lengyelekre.

tores qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum.” (I. h. 320.) Nyilván ugyanerre a forrásra támaszkodott Plano Carpini és Benedictus Polonus is. Nyilvánvalónak látszik, hogy Rubrouck itt szóbeli értesülésre utal.¹

15. A mongol kori forrásokban kevés példát találunk arra, hogy a baskír népnevet személynévként is használták volna. Ilyen mindenestre az ilkánok szolgálatában élő *Bāšyurd*, helyesen *Bāšyird*, aki *Čoban* társaságában leverte *Sulamış*-t (ARENDS 181).

Talán még érdekesebb, hogy a kevés példa között egy nevezetes személy is található, aki ilyenféle nevet viselt. *Orda* fiának, *Sartaqtai*-nak első fia *Qoniči*, róla beszél *Conci* néven Marco Polo (vö. P. PELLIOU, Notes on Marco Polo I, Paris, 1959. 404). *Qoniči* második fiának a neve egyes kéziratok szerint *Bāšyirtai*, mások szerint *Bāšyirtai* (vö.: BLOCHET 95; VERCHOVSKIJ 67). A név jelentése „baskír nemzetségbeli”, s ugyanolyan típusú név, mint a *Majartai* vagy a nagyapától viselt *Sartaqtai*, ahol a *Sartaq* a. m. 'mohamedán', a *Sartaqtai* pedig a. m. 'mohamedán népből való'.

Persze bajos volna eldönteni, hogy ez esetben a *Bāšyird* és *Bāšyirtai* (*Bāšyirtai*) személynevek a magyar vagy a török baskírokra utalnak-e.

16. A mongol kori mongol, perzsa (török) források, valamint a szerzetes utazók jelentései alapján megállapítható, hogy a *bāšyir*, *bašyir* név ebben a korban szintén ama nevek egyike, amelyik a magyar nép megjelölésére szolgált, mégpedig nemcsak a baskíriai, hanem a Duna–Tisza menti magyarokéra is. E névhasználatnak különösen az ad jelentőséget, hogy két, egymástól független forráscsoportban jelentkezik, a perzsában és a latinban.

Nem kevésbé meglepő az a körülmény, hogy a *baskír* név mint a magyar nép egyik neve, jóval korábban megjelenik a IX–XII. század eseményeit tárgyaló mohamedán forrásokban. Ezeket az arab–perzsa forrásokat nem ismerik, legalábbis nem használják a XIII–XIV. századi mongolok történetével foglalkozó perzsa történetírók. A kérdéses források értelmezésével és értékelésével CHWOLSON óta számos alkalommal foglalkoztak. Magyar őstörténeti szempontból NÉMETH GYULA sorra vette valamennyi adat vallomását; CZEGLÉDY meg éppen a „Magna Hungaria” kérdése szempontjából foglalkozott velük. Részletes tárgyalásuk most messze vezetne; néhány fontosabb adatra azonban nem lesz felesleges itt is emlékeztetnünk.²

¹ Messzire vezetne most Julianus és társai utazásának és Richardus útijelentésének az elemzése. A Magna Hungaria kérdésében annyit idézett és vitatott (ellene is, mellette is), azonban itt sem hallgathatunk a Richardus-féle jelentésnek arról a kijelentéséről, hogy az ottani magyarok értették a nyugati magyar nyelvet: „et quecumque volebat tam de fide quam de aliis eis proponere, diligentissima audiebat, quia omnino habent Ungaricum ydionia; et intelligebant eum, et ipse eos”. A gazdag újabb irodalomból ezúttal is utalnék ezekre: GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLVI, 1–33. F. RISCH, Johann de Plano Carpini (Leipzig, 1930.), Anhang IV. Die Baschkiren, 305–11. NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása 299–315. CZEGLÉDY KÁROLY, Magna Hungaria: Századok 1943., kny. 1–32. GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikánk és a magyar őstörténet (Bp., 1948.), 68–87. D. SINOR, Un voyageur du treizième siècle: Le Dominicain Julien de Hongrie: Bulletin of the School of Oriental and African Studies XIV (1952.), 589–602. HEINRICH DÖRRIE, Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionareisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren: Nachrichten der Akad. d. Wiss. in Göttingen, Jahrg. 1956. Nr. 6. 125–202. PERÉNYI JÓZSEF, A Magna Hungaria kérdéséhez: MNy. LV, 385–91 és 488–99.

² D. A. CHVOLJSON, Izvestija o chozarach, burtasach, bolgarach, madjjarach Abu-Ali Achmeda ben Omar Ibn-Dasta (St. Pbg., 1869.), 101–16. NÉMETH GYULA,

A magyarok *baskír* neve, úgy látszik, először Balhî-nál (megh. 934.) jelentkezik. Szerinte kétféle *basjirt* van. Az egyik közülük a bolgárok mögött a gúzok földjének a szélén lakik; ez a baskíriai baskír-magyar. A másik a besenyők szomszédságában él; az a honfoglalás előtti magyar nép. Balhî értesítését átvette egész sor arab (perzsa) geográfus, így Ibn Hauqal, Ištahri, Ibn Faqlān, Gardīzī (XI. sz.), Idrīsī (XII. sz.) és még mások. A mohamedán geográfusok egy másik csoportja anélkül, hogy a *baskír* nevet említene, a baskír földre lokalizálja a magyarokat; ezek Jai hānī és a hagyományát fenntartó Ibn Rusta, Bakrī, Gardīzī. A kép nem volna teljes; ha nem szólnánk arról, hogy a korai mohamedán szerzők is többször nevezik baskíroknak a Duna–Tisza menti magyarokat is. Így Masūdī *basjird*-nak nevezi a 934-ben Bizánc elleni támadást végrehajtó magyarokat; a *basjird* elnevezés Jāqūtnál, Qazwīnínél szintén a nyugati magyarokra vonatkozik.

17. Mi lehet a magyarok *baskír* nevének a magyarázata? NÉMETH GYULA (HonfKial. 300) szerint ebben a kérdésben három vélemény alakult ki: a) Baskíriában soha nem voltak magyarok, névhasznosság alapján keleti írók konstruálták meg a baskír—magyar elméletet; b) Baskíriában igenis éltek magyarok; c) a magyarok eredetileg azonosak a baskírokkal. A helyzet e téren lényegében ma sem változott, legfeljebb élesebben úgy fogalmazhatók meg a helyzetet, hogy a baskír—magyar kapcsolatoknak vannak hívei és vannak ellenzői.

A kialakult vélemények kritikája helyett a megvizsgált anyag alapján próbálunk a kérdéshez néhány megjegyzést fűzni.

A mongol kori *basjird* adatok szervesen kapcsolódnak a korábbi mohamedán források *basjird*, *basjird*, *basjirt*, *basjird* adataihoz. Ide tartozik természetesen Kāšgarī XI. századi *basjirt* adata, a baskírok maguk használta *basqort* neve, továbbá a kazáni tatár *baskort*, a csuvas *puškārt*. NÉMETH GYULA (HonfKial. 312–3) a *basjird*, *basjirt* alakból indul ki, és a szövegi *d(t)*-t magyar kicsinyítő képzőnek fogja fel, a *basjir*-t pedig — MUNKÁCSI (Ethn. VI, 332) nyomdokain — török *bāš-oyur*-nak, 'öt oyur'-nak értelmezi. A magyarázat merész, és, mint PELLiot (Notes 138) rámutat, ezen kívül még figyelmen kívül hagyja a *basjir* alakot is.

Egy *basjir* kiindulópontnak kétségtelenül megvolnának az előnyei. Egy olyan török nyelvben például, amelyben az idegen szóbelseji *ǰ*-ből *š* lesz, szabályosan *basjir* lenne; ugyanebben a török nyelvben a *meqyer* > *mejēr* alakból szabályosan *mišer* fejlődött volna. A volgai török nyelvek történetét, sajnos, túlságosan kevésbé ismerjük ahhoz, hogy a feltevésnek ezt a szálát érdemes volna tovább követni. Az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés a baskír—magyar kapcsolatok iránt, a megújult kutatásoktól még további új eredmények várhatók.¹

A honfoglaló magyarság kialakulása 300–6. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert: KCsA. III, 40–76. CZEGLÉDY KÁROLY, Magna Hungaria 16–26.

¹ M. RÄSÄNEN, Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?: Acta Orient. Hung. XII (1961.), 73–8. B. A. SEREBRENNIKOV, K voprosu o svjazi baszkirskogo jazyka s vengerskim. Aktualnye problemy baskirovedenija 1–23. Ufa, 1963. LIGETI LAJOS, Gyarmat és Jenő: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből 230–9: NytudÉrt. 40. sz.

Az eddigi anyag alapján nyugodtan megállapíthatjuk, hogy sem a *baġġir*, sem a *baġġird* nem tartozott a magyar szókészlet anyagába. Ez a körülmény egyben magyarázza is a *maġar* és *baġġir*, *baġġird* egyidejű használatát; a magyar nép saját és idegenektől használt neve jól megfér ma is egy idegenektől rólunk írt műben.

király

18. A magyar népnek ez a rövid életű mongol kori neve aránylag egyszerűen magyarázható: ismerjük az eredetét, s tudjuk, hogy csak idegenek használták.

„A mongolok titkos története” a 262. szakaszban őrizte meg, mégpedig romlott *raral* alakban. A torzítás az eredeti ujgur-mongol írásos alak alapján világosan érthető: a szökezdő *k*+aleph kapcsolat annyira eltorzult, hogy *r*+aleph-nek lehetett olvasni. Minthogy az aleph a mongol szó belsejében *a*-t is jelenthet, *e*-t is, a XVI. századi kínai átíró vaktában az *a* mellett döntött. Ugyane fejezet az „Altan tobči”-ban átvett szövegében a kifogástalan *kerel* alakot tartalmazza. De maga „A mongolok titkos története” is megőrizte az eredeti *kerel* olvasatot; ezt az alakot tartalmazza ugyanis a 262. szakasz alapján utólag megszerkesztett és interpolált 272. szakasz.

G ü y ü k Ince pápához küldött levelében kétszer is előfordul ez a szó, mind a kétszer közszóként, először a 6. sorban *kerel* alakban, másodszor a 27.-ben *kerellän* szabálytalan többes alakként *kerellän* helyett (de ugyanilyen szabálytalan többes ebben a levélben a *rasüllän* is *rasülän* helyett).

J u w a i n i és az ő nyomán W a ſ ſ ä f következetesen a *kelär* alakot használja, R a ſ i d u - d - D i n pedig hol *kerel*-t, hol *kelär*-t (ez utóbbi nála is Juwaini hatásáról árulkodik). A többi mohamedán feljegyzésben mutatkozó adat ezek valamelyikét követi.

Szólni kell a „Jüan-ši”-ben olvasható *k'ie-lien* átírásról, amely félreértéstől mentesen biztosítja, hogy *keler*-t kell olvasnunk. A mongol kori kínai átírásokban a kínai *lien* szótag elején ugyanis olvashatunk *l*-t is, *r*-t is, de a végén az *n* saját értékén kívül csak idegen nyelvi *l* átírására szolgálhat, *r*-ére soha.

19. A *kerel*, *kelär* forrásainkban 'király'-t, közelebbről 'magyar király'-t, 'a magyarok király'-át, végül pedig 'magyar'-t jelent. Legtöbb adatunk már előfordult vagy a *magyar*, vagy a *baskir* név tárgyalása során. Összefoglalóan ezeket most a következőképpen tekinthetjük át.

G ü j ü k perzsa levelében, a 6. sorban, a *vilāyathā'i kerel* 'a király területei' kifejezésben fordul elő; bár a kifejezés teljesen világos, összefüggése az előzményekkel korántsem az, minthogy az 5. sor két utolsó szavát nem lehet kifogástalanul elolvasni és értelmezni. A 27. sorban a *bar sar-i kerellän* 'a királyok élén' összefüggése is jól érthető; arról van szó, hogy a pápa a [keresztény] királyok élén jelenjék meg előtte hódolásra.

A magyarországi csata J u w a i n i tól átvett elbeszélésében R a ſ i d u - d - D i n a *kelär* 'magyar' népvét *bular*-ral helyettesíti, de az elbeszélés szövegében egy ízben megtartja a *kerel* elnevezést 'magyar' király' értelemben (BLOCHET 44; VERCHOVSKIJ 37). Ugyanitt pár sorral lejjebb azt olvassuk, hogy „az itteniek királyát *keler*-nek hívják (*va pādšāhān-i ānġā-rā keler mē-hvānand*)”. A magyarországi csatáról, illetőleg IV. Béla megfutamításáról szóló részben azt írja, hogy a királyukat (*kelar*) megfutamították, majd lejjebb, hogy a királyt (*kerel*) a tengerpartig úzték (BLOCHET 55; VERCHOVSKIJ 43).

Végül gondoljunk a „Jüan-ši” már idézett szövegére, amely leírja a magyarországi csatát, s kiemeli, hogy a *kerel* serege hatalmas (Jüan-ši 121, 4a).

A ’magyar nép’ értelemben használja a *kelār*-t mindenekelőtt J u w a i n ī (QAZWINI 225—6; BOYLE I, 270—71) és az ő nyomán W a s s ā f (PELLIOT, Notes 128). Végül ide tartozik R a š i d u - d - D ī n művének egy sor helye, ahol *kelār* és *bāšyird* páros kifejezés együtt jelenti a magyar népet: a) BEREZIN I, 2; CHETAGUROV 73; b) BEREZIN I, 64; CHETAGUROV 103; c) SMIRNOVA 76. Érdemes jelezni, hogy *kerel* és *bāšyird* található: BEREZIN III, 122; SMIRNOVA 67. Nem kevésbé feltűnő, hogy BLOCHET (132) *pulār* olv. *bulār* és *bāšyird* kifejezésével szemben VERCHOVSKIJ (78—9) kézirata *kelār* és *bāšyird*-ot tartalmaz.

20. Már igen korán észrevették (D’OHSSON, BEREZIN), hogy a *kerel* (*kelār*) összefügg a szláv *korol*, *králj* ’király’ szóval. PELLIOT rámutatván arra, hogy a szó mindig a magyar (sohasem a lengyel) királyt vagy népet jelenti, határozottan arra gondolt, hogy a magyar nyelvben kell keresnünk az eredetét.

A szó magyarázata valóban nem ütközik nagyobb akadályokba. Az eredeti alak (B a i b a r s adatát is figyelembe véve) *kirel*, *kerel*; ebből keletkezett a másodlagos *kelār*, ahol az *ē* nyílt hosszú *e-t* [= *ā*] jelent; az *r* és *l* megcserélődése a mongolban, esetleg a törökben ment végbe. A *kerel* szó forrása végső soron a magyar *kerály*, amelynek ilyen alakját az 1233-ból a ránk maradt emlékből valóban ismerjük. Különben e mellett a *király* alak is igen régi: 1213-ból a VR.-ban, 1229-től kezdve pedig az emlékek hosszú sorában megtalálható. A magyar szó vegyes hangrendű alakja nyilván ez esetben is török, pontosabban kun közvetítéssel jutott a mongol, perzsa és kínai forrásokba. A magyar szó maga szláv eredetű; közvetlen forrása a délnyugati vagy északnyugati szláv *králj*, fontosabb megfelelői csa-horvát *králj*, sto-nyj. *králj*, kaj-horvát *králj*; szlovén *králj*; cseh *král*; szerb *krāl*, ószorb *krol*; lengyel *król*; ukrán *korólb*; orosz *korólj*. KNEZSA ISTVÁN kitűnő monográfiájában (SzJsz. I/1, 268—9) rámutatott arra, hogy a szó mint az állami terminológia része valószínűleg déli-szláv eredetű a magyarban. Igen érdekes KNEZSÁNAK az a megjegyzése, hogy a szó az ukránban és az oroszban a. m. ’lengyel király’.

A mongol kori keleti források *kerel* (> *kelār*, *keler*) adatát tehát a magyar szókészlet idegenbe szakadt elemei közt kell számon tartanunk.

21. PELLIOT (Notes 199) abból kiindulva, hogy — szerinte — a *bolar* és *bāšyird* a volgai bolgárok és a baskírok nevét jelentette, mielőtt a magyarok megjelölésére kezdték volna használni, arra gondolt némi kétkedéssel, hogy a *keler* és *bāšyird* névpárnak is hasonló lehet az eredete. Más szóval: eredetileg a *kerel* is valamilyen keleti (Volga környéki) népnek lehetett a neve. E feltevést támogatná nézete szerint, hogy a forrásokban található néha olyan adat, amely erre az eredeti „*kerel*”-népre utalás. Így P l a n o C a r p i n i a meghódított népek sorában említi a *Catora* (Karola, Korola, Corotn, Colona) népet. WYNGAERT kérdőjellel utal D’AVEZACRA, aki szerint ez egy „Magna Hungaria” mellett élő törzsnek volna a neve. E magyarázat alapja a névnek *Corola*, *Korola* változata. PELLIOT teljes joggal elhárította BRETSCHNEIDER és az ő nyomán RISCH magyarázatát, amely szerint itt a karluk népről volna

¹ R u k n u - d - D ī n B a i b a r s (megh. 1325.) krónikájában és N u w a i r ī (megh. 1333.) enciklopédiájában előforduló egyik nevet egyesek *karak*-nak olvasták, és Krakko nevével próbálták azonosítani, mások szerint *kirel* vagy *krul* volna a helyes olvasata, és a lengyel király címét jelentené. Az erre vonatkozó adatokat, a róluk szóló részleteket részletesen tárgyalja PELLIOT, Notes 115 kk.

szó. D'AVEZAC a név magyarázata alkalmával utal Albertus Cam-pense egyik levelére, amelyet VII. Kelemenhez intézett (1523–1534.), s amelyben a Moszkvától északra a tengerig lakó népek közt szó van ezekről a „bálványimádók”-ról: *li Iuhri, li Coreli, li Baschirdi et li Czeremissi*. Egyedül a *li Coreli* kétes a népnevek közül. Földrajzi és történeti okokból PELLiot elhárítja a Karéliával való egybevetést; helyette egy olyan kisebb népre gondol, amely a baskírok közelében élt, s velük együtt került volna a mongolok meghódított népei közé. Eredetileg a mongolok azt a népet nevezték volna *kerel*-nek, s innen került volna aztán később a magyar nép mongol kori nevei közé.

PELLiot feltevése kétségtelenül szellemes, de a feltevésnek alapvető nehézségei vannak. Plano Carpini jegyzékében a meghódított népek olyan szeszélyes geográfiai sorrendben következnek egymás után, hogy pusztán a jegyzék alapján alig volna lehetséges közelebbről meghatározni e népek valószínű lakóhelyeit. Bár a karjalaiakkal való egyeztetés valóban nem magától értetődő, a *Corola* (*Coreli*) = *kerel* egyeztetést el kell hárítanunk.

Befejezésül rá kell mutatnunk a *kerel* (*kelār*) egyik sajátos jegyére, ami a PELLiot-féle érvelés szempontjából sem közömbös: a *király* a magyar nép alkalmi, kései neve, csak a mongol korban nyerte ezt a jelentését, ellentétben a *magyar* és a *baskír* nevekkal, amelyek ezt az időpontot jóval megelőzve, már a IX–X. századi történeti forrásokban a magyar nép nevei voltak.

LIGETI LAJOS

A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére

ILLYÉS Gyulának

1. „Új úton a Balaton körül” című, „Badacsonyi és költője” alcímű közleményében (Kortárs VII, 1198, 1963. augusztusi szám) ezt írja ILLYÉS GYULA: „Ebből a pacsuliból [amit I. Gy. szerint Kisfaludy Sándor öntött regéiben a dél-balatoni szép hegyekre] azért kell kimosni azokat a kedves kis fellegrákokat, mert rajtuk igazi vér, igazi legenda ragyog, azaz ragyoghat föl. Kisfaludy szinte a nyakukat kicsavarta. Az egyik még egy tatárral hadakozó püspök, *Tadénka*¹ nevét viselte, a nép ajkán is. Ebből csinálta ő, tán a *tánti*¹ hangzására az immár lekaparhatatlan *Tátikát*¹.”

2. Amiket ILLYÉS a *Tátika* névről az idézetben Kisfaludy Sándor értékelésének revíziója kapcsán kijelent, engem meglehetősen meglepnek, mivel a névről ezelőtt több mint félszázada mást tudtam és másképpen nyilatkoztam is. Imigyen: „*Tátika*. A Kisfaludy Sándor regéjében megénekelt *Tátika* vár és hegy neve azonos a *Taddeus*, *Tádé* személynév kicsinyítő alakjával. A keresztnévet egy 1279 körüli oklevélben találjuk meg: *Tadeuca** et Geraddus per Benedictum filium Lucach inhibentur (Zalai Okl. I. 90). Maga a vár azonban már 1266-ban feltűnik és pedig az idézett névvel megegyező formában: in superiori castro *Tadeuca*; 1272. super castris videlicet duobus, *Tadeuca* vocatis, ac super possessionibus Zamtho (Zalai Okl. I. 48, 66). Így fordul elő még: 1346. *Tadeuca*; 1358. *Tadeuca* (u. o. I. 429, 588). A XIV. század végén már *Tádikán*ak ejtették: 1399. *Tadyka* (u. o. II. 294) és ez az alak hosszú időn át meg is maradt: 1414., 1424., 1438. (u. o. II. 399, 432, 493);

¹ Én szedtettem dőlten. — P. D.

1494. (OklSz. Hegy.); 1566. és 1585. (Zalai jk.-k. 1555—1632. Q. és 17. l.). — Végre — úgy látszik — népetymologia útján (*tát*-ige, *tátika* v. *tátogató* növény-név hatása alatt) a mostani ejtés állandósult.” A megcsillagozott helyhez jegyzet: „V. ö. 1231. *Benke* (OklSz.); 1275. *Petke* (-teluke Zalai Okl. I. 77, 432); 1348. *Beke, Ivanka, Peturka* [o: *Peturke*] (u. o. 478).”

A „Helynévmagyarázatok” című közlemény, amelynek a részeként jelent meg a Magyar Nyelv 1911-i évfolyamának áprilisi füzetében (MNY. VII, 169) a fentebb olvasható magyarázat, legelső érdemleges nyelvészeti próbálkozásom. Szülő- és nevelőhelyemen, Zalaegerszegen írtam, miközben majdnem másfél évig időztem ott állástalanul, a kegyes állami alkalmazásra várakozva. Az ottani tanári könyvtár használata révén csak egészen hiányos eszközökhöz juthattam hozzá, midőn az akkoriban szinte teljesen töretlen területen az első lépéseket megtettem. Jellemző mozzanat, hogy helynévtörténeti adataimat ez esetben csupán két forrásból veszem: az egyik az az idő tájt még meglehetősen elhanyagolt Oklevél-Szótár, a másik a NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ és NAGY GYULA kiadta Zalai Oklevéltár I—II. kötete. A CSÁNKI-féle Történelmi Földrajzból nem meríték még, vagyis abból a nagyszabású anyagtárból, amelynek rendszeres felhasználása terén a Magyar Nyelv 1911. novemberi füzetében napvilágot látott „Dengeleg és Toldalag” című cikkemtől kezdve (MNY. VII, 412—3) — gondolom — eléggé kezdeményező szerepem volt.

További eszközök bevonása és fejlettebb gyakorlat alapján természetesen módomban van bővebb anyaggal előállni, és így némileg új oldalakról megvilágítani a helynév keletkezésének kérdését.

3. A) 1233/1345: „*terrarum Býliga et Vasun, que sunt conterminales*” megjelöléssel egybefoglalt birtokok határjárásában ismételten előkerül, hogy azok több helyen szomszédosak „*cum filio Thadeuka*” (HazOkm. IV, 17—8): az utóbbi személy birtoka a Veszprém megye határán levő Barnag helyén terülhetett el Tótvázsonytól délnyugatra és Nagyvázsontól délkeletre a Zala megye északkeleti határán levő Pécsel felé.

Dénes nádornak az 1248. évben kelt rendelkező okleveléből tárgyunkkal kapcsolatban a következőkről értesülünk: „*Thadenca filius Thadenca*” (a név ilyen formájáról később lesz szó) a tatárjárástól felidézett szenvedések és zavaros viszonyok között, amikor az ellenség még az országban volt, elpusztította „*Zlaudi*” (genitivus) veszprémi püspöknek — akkor még pozsonyi prépostnak — Zala megyében levő „*Scamptou*”, azaz Szántó birtokát. A prépost, illetőleg püspök, aki egyébként a Kaplony nemzetség dunántúli, közelebről Zala megyei ágának tagja (KARÁCSONYI, MNemz. II, 290—1), a 80 márkára becsült kár megtérítéséért pert indít. Az alperest elmarasztalják. De amikor a felperest a zalai vár őrségéből küldött katonai csapattal az alperesnek „*Batka*” nevű — Szántó környékén levő — birtokába be akarják vezetetni, az alperes a felperest megvesszőzi, erőszakosan fegyverrel akadályozza meg a foglalást. A „*rebellis*”-t, a rendbontót újra több ítéletben elmarasztalják, anélkül, hogy azoknak foganatjuk lenne. Közben meghal (erőszakos halállal?) az alperes. Birtokai a nemzetségéhez tartozó Lukács fia „*Gathalum*”-ra szálltak. Ezt szintén több ítéletben elmarasztalták azzal, hogy a 80 márkás kártérítés és a perköltségek fejében a püspököt be kell vezetni „*in Botka, Pobor et Bozlogo*” birtokokba. Végre a „*Tadenka*”-örökösök engedtek. „*Guthalum*” és testvére Miklós olyan egyezsége léptek, hogy a kár és a bírósági eljárás váltságául átengedik a püspöknek „*pacifico in perpetuum*”.

possidendum m o n t e m *Warod*". Érdekes megjegyzés az oklevélben: „non racione tamen Episcopatus Wesprimiensis, sed pro destructione predy sui de patrimonio aquisiti”, vagyis nem a püspökség jut a birtokhoz, hanem a püspök mint magánszemély. Az 1248-i oklevél a végén a püspök új birtokának a határjárását tartalmazza, ilyen kezdettel: „Cuius tamen montis prima meta incipit . . .” (CD. IX/7, 662—4; vö. KARÁCSONYI i. m. III/1, 78—9).

IV. Bélának egy 1257. november 20-án kelt oklevele szerint „Zalandus” veszprémi püspök „castrum suum *Thadenka* vocatum, et villam Scantou . . . donasse, dedisse et contulisse Ecclesie S. Michaelis Archangeli Wesprimiensis”. Az ajándékozást testvérei: Márton mester és Kázmér ispán hozzájárulásával teszi, azonban utal arra, hogy a jelzett várhoz testvéreinek nincs közük, „cum ipse adquisierit et habuerit secundum iuris a quodam Nobile *Thadenka*, pro destructione seu spoliacione populorum ecclesie supra nominate.” (CD. IV/2, 429—30 és IX/7, 669; vö. KARÁCSONYI i. m. II, 291, III/1, 78, továbbá SZENTPÉTERY, KritJ. I, 358.)

Egy 1266. november 20. keltezésű királyi oklevélben az alábbiakat találjuk: Pál veszprémi püspöknek, az 1262-ben meghalt „Zlaudus” püspök utódjának panasza szerint: amikor „Zlaudus” „in superiori castro *Tadenka*” elhalálozott, testvére, Márton ispán és ennek fiai: János ispán, Márton és Mike a püspökség két várát a püspökségnek ott levő kincseivel együtt elfoglalták. Királyi ítélet és többszöri intés ellenére Márton ispánék makacsul kivonták magukat az ítélet végrehajtása alól. Minthogy a püspök újra kérte perének elintézését, a király a püspök által előterjesztett bizonyítékok alapján a két várnak a veszprémi püspökség részére való visszaadását rendelte el, az okozott 5400 márká ezüst értékű kár kiegyenlítése fejében meg Márton ispánék „Zamtu”, „Errad”, azaz Nyérád: a mai Nyirád és „Sceleh”: a mai Szőc Zala megyei faluit ítélte oda a püspökségnek Mártonék rokonai: Kázmér ispán fia István és a nemzetségükből való Jakab fia Bertalan mester beleegyezésével. (CD. IV/3, 322—3 kk.) — 1266. november 23-ról keltezett királyi oklevél szerint pedig, mivel „Zlandus” püspöknek „in superiori castro *Tadeuka*” történt halálakor Márton ispán és fiai a veszprémi káptalan arany kelyhét és 120 márkáját elvitték, és az emiatt támadt pert négy évig húzván, a november 1-i határidőre sem jelentek meg, Mártonék „Egurzug” nevű birtokát „Mandeu” földdel és tartozékaival együtt a károsult káptalannak juttatja (ZalaOkl. I, 48—9). (A két 1266. évi oklevélre nézve vö. KARÁCSONYI i. m. II, 291, továbbá SZENTPÉTERY: i. h. 456—7.)

IV. Béla év nélküli oklevele szerint: „terram intra metas terre Erek existentem, reambulavit eo modo, quod primo incepit sub castro *Tadeuka* super metas presente Stephano de genere *Tadeuka* commetaneo ipsius terre Episcopatus” (HazOkm. VI, 164): a veszprémi püspökség Erek birtokához tartozó földnek a szomszédosa ez a *Tadeuka*-rokonságból való István.

Az imént bemutatott adatokból a tölem annak idején 1279 körülről említett *Tadeuca* mellett két másik ilyen nevű személy ismerhető fel, akik — apa és fia — a XII. század végén, illetőleg a XIII. század első felének évtizedeiben éltek. Az 1238/1345. keltű oklevélben Barnag táji birtokosnak jelzett „cum filio *Thadeuka*” mögött bizonyára ez a két — apa és fia — *Tadeuka* kereshető.

A kor szerinti sorrendnek megfelelően I.—II.—III. számozással jelölhetjük meg a Balaton felvidéki tájakon feltűnő három *Tadeuka* nevű személyt. Az 1238-i oklevélből kikövetkeztethető apa *Tadeuka* az I. számot kaphatja;

a fia, aki egyszersmind az 1240-es évekbeli zavarok, botrányok szerzője vagy elindítója volt, a II. számot viselheti.

3. B) Volt-e köze az előbbiekhöz a harmadik ezen nevű személynek? — Az 1279 körülről való oklevélben Miklós tótországi bán IV. László figyelmébe ajánlja, hogy „*Tadeuca et Geraddo*” (részeshatározók) háborúban elesett rokonuk, László két „Vg” nevű birtokát adományozta, ezért ne engedje őket háborgatni az egyik „Vg” birtoklásában (ZalaOkl. I, 90). „Vk ~ Vck” nevű föld ügyével foglalkozik Csák bán zalai ispánnak egy 1268. évi oklevele, amelyből az derül ki, hogy a földhöz köze van „Guthalum”-nak és László nevű fiának (ÁÜO. VIII, 210). „Guthalum” fia Lászlóval nyilván egy személy az a László, akinek a révén az 1279 körüli oklevél szerint „*Tadeuca*” és „Geraddus” a két „Vg” birtokra adományt nyernek. Tehát alig lehet kétség, hogy az utóbbiak az I. és II. *Tadeuka* rokonságába, illetőleg nemzetségébe tartoznak. Az ugyancsak nem kétséges, hogy az *Vk ~ Vck ~ Vg* formában előforduló helynév a Zala megye északi szélén Sümegtől északnyugatra, a Tátikától észak felé fekvő *Ukk*-ra vonatkozik (vö. CSÁNKI III, 120).

3. C) 1233: „Sedan”, azaz a Sopron megye délnyugati részében levő Zsidány birtok egyik határosa: „prima [meta] *Tadeuka*” (HazOkm. V, 13). KARÁCSONYI (i. m. III/1, 79) ehhez számba veszi, hogy az 1225-i borsmonostori oklevél szerint „conveniunt termini de Sydan et *Gathal*” (SoprVmOkl. I, 10), és (i. m. II, 3—5) rámutat arra, hogy az utóbbi hely neve a *Gatal* nemzetség nevével egyeztethető, amelynek szerinte négy *Gatal* nevű tagja is volt. KARÁCSONYI (i. m. III/1, 79) feltűnőnek jelzi két a Veszprém megyei Barlag földjével kapcsolatos királyi, illetőleg királynéi 1284. oklevél ilyen részeit: „a terra *Gatal* filii Petri de Ba(r)lag . . . prope domos filii Petri prenotati et filiorum *Gothalum* (*Gotalun*, *Gatalun*, *Gothalum*) . . . ad tres metas, que ecclesiam filiorum Petri et *Gothalum*” (ZalaOkl. I, 95; HazOkm. IV, 68). KARÁCSONYI (i. m. III/1, 79) szerint „mindezek azt sejtetik, hogy a *Tátika* nem talán a *Gatal*-nak egyik ága”, s (i. m. II, 4) a barnagi *Gatal*-t III.-nak iktatja be a *Gatal* nemzetség leszármazási táblájába. — A *Gatal* és a *Gufolthalum* nevek egymáshoz való viszonyának kérdésében ezúttal nem kívánok állást foglalni, illetőleg nyilatkozni. Annyit azonban megjegyzek, hogy a Sopron megyében birtokos *Tadeuka* meg a Balaton felvidéki II. ilyen nevű egyén azonosításában nem látok éppen lehetetlenséget.

3. D) A fentiekből kitetszőleg négy — a XII. század végén és a XIII. században élt — személyt hívtak *Tadeuka* néven. Hárman közülük biztosan rokonságban álltak egymással, és alighanem a negyedik is hozzájuk vonható származás tekintetében, sőt esetleg azonosítható is egyikükkel.

Felbukkan a név — mint láttuk — nemzetségjelölőként is egy adatban, amely IV. Bélának egy keltezetlen okleveléből idézhető: „*Stephano de genere Tadeuka*”. KARÁCSONYI (MNemz. III/1 78—9) felvesz *Tátika*, írva *Thadeuka* nevű nemzetséget. Abban, hogy a tőle összeállított és tőlem kiegészített rokonságot mint nemzetséget kezeli, csakugyan igaza van KARÁCSONYI-nak, minthogy annak tagjai a rájuk vonatkozó adatokból láthatóan a nemzetségi jogok szerint éltek és intézték ügyleteiket: örököltek, adtak-vettek. — Hogy a nemzetséget melyik *Tadeuka* után jelezték: az I. vagy a II. után, határozottan alig dönthető el. Mégis inkább a II.-ra gondolhatunk, mivel ő lehetett a nemzetség „erős embere”, az, aki erőszakoskodásaival, féktelenkedéseivel nem csekély hirhedettségre tehetett szert.

4. A személynevek hitelesnek tekinthető írott formái: *Thadeuka*, *Taderuka*, *Tadeuca*. Azok az alakok, amelyekben nem *u*, hanem *n* van, a CD.-beli közlések hibái, és az *u*-nak az *n*-nel való felcserélése révén keletkeztek. A nevek XII—XIII. századi hangalakja *Tadeuka*. A név egy bibliai: újtestamentumi személynévvel, az egyik Judás apostol melléknévvel függ össze. Ennek az egyházi latinban *Thaddaeus*, egyes szláv nyelvekben *Tadej* a formája (MELICH, SzlJsz. I/2, 206). A név, illetőleg változatai vagy a belőle való alakulatok nem éppen ritkán jelentkeznek XIII. századi személyn neveink között (vö. Kovács, Index 683, 675). A mi szempontunkból különösen érdekes az 1240 körül keletkezett pannonthalmi összeírástól az apátság Győr megyei Nyalka falujában jelzett egyik mosószolga neve: *Tadeu* (PRT. I, 773). Ez a *Tadeu* úgy jött létre, hogy az egyházi latin formának a magyarban ejtett *Tadeus* változatában az akkori magyar nyelvérzék az *s* végződést magyar -s kicsinyítőbecéző képzőnek fogta fel és mint ilyent elhagyta. A Balaton felvidéki kortárs urak *Tadeuka* neve az iménti *Tadeu* névalaknak a magyar -k + -a összetett kicsinyítő-becéző képzővel való megtoldása.

5. Azt kellene felderíteni, hogy a hely, illetőleg a vár miképpen jutott a *Tadeuka* névhez.

A „*Thadenka*” „*Zalandus*” püspök — ekkor még egy — várának a neveként az 1257. évi oklevélben jelenik meg először.

A helynév keletkezése szempontjából kiváltképpen azok a megjegyzések érdekelhetnek bennünket, amelyek az 1266. november 20. keltezésű oklevélben foglaltatnak a két várra vonatkozólag. Ezért külön idézzük őket: „*duo castra Ecclesiae suae [»Zalandus« püspöké] in superiori scilicet et inferiore monte Tadenka, per praedictum Zalandum Episcopum constructa, quorum area Wesprimiensis Ecclesiae Episcopatus pro destructionibus et damnis per nobilem virum Tadenkam filium Tadenka populis eiusdem Wesprimiensis Episcopatus [de] Ereke videlicet, et attinentiis eius, tempore persecutionis gentis Tartaricae violente(r) irrogatis data fuerant in solutum, et muri eorundem de bonis ecclesiae et laboribus populorum episcopatus eiusdem constructi*” (CD. IV/3, 322—3 kk.). — Tehát a veszprémi püspökségnek két vára emelkedett a „*Tadenka*” nevű hegyen: az egyik a hegynek alsóbb, a másik a felsőbb részén. Mind a két várat „*Zalandus*” püspök építtette. A várak helye váltságként jutott a püspökségnek azokért a pusztításokért és károkért, amelyeket „*Tadenka*” fia „*Tadenka*” nemes okozott a püspökség „*Ereke*” falubeli népeinek még a tatárjárás idején. A várak falai a püspökség költségén és népei munkájából készültek.

Az ismertetett 1248., 1257. és a két 1266. évi oklevélnek a szóban forgó vár, illetőleg két vár létrejöttére vonatkozó tudósításai nem éppen vágnak össze, legalább én nem nagyon tudom őket eléggé összeegyeztetni. Az 1257-i oklevélben „*Zalandus*” a saját — ekkor még egy — váráról beszél, s ezzel szemben némi ellentmondás vetődik fel az 1257-i oklevél azon mozzanatában, hogy azt a „tulajdon” várát „*Thadenka*” nemestől a veszprémi egyház népeinek elpusztítása és kifosztása okán szerezte. Még inkább összezavarodnak a várak keletkezésének előzményei és körülményei az 1266. november 20. keltű oklevélből kiolvasható mozzanatok számba vétele mellett. A püspökség Ereke nevű birtokán elkövetett erőszakoskodásnak és az ebből származó kártérítésnek itteni említése — a birtoknak a Sümegtől délre, a Tátika hegyétől észak felé eső mai Ereke pusztája felel meg (CSÁNKI III, 50) — szinte teljes bizonytalanságot támaszt arra nézve, hogy anyagiakban voltaképpen milyen

természetű szerepe lehetett a Kaplyon nembeli püspöknek a várak létrehozatalában. — E vár, illetőleg e várak nyilvánvalóan annak a várépítési programnak a keretében keletkeztek, amelyet IV. Béla, miután a tatárjárás alatt meggyőződött a várak hasznosságáról, erősen szorgalmazott (vö.: PAULER, Árpádh. kir. II, 196—7, 521; HÓMAN—SZEKFÜ, MTört. I, 559—62). IV. Béla és fia István 1260. évi okleveleikben a Balatonnak a benne levő hegygel várépítésre alkalmas szigetét a pannonhalmi apátságnak adományozza, s ott Favus apát felépítteti a várat, a későbbi Szigligetet, s ez annyira jól sikerül, hogy a király két év múlva visszaveszi (PRT. II, 309—10, 319, 44). Néhány évvel korábban működött közre a várakkal kapcsolatos királyi program megvalósításában a veszprémi püspökség, illetőleg ennek püspöke, Zalandus; hogy tudniillik őneki személy szerint jelentős része volt ez ügyben, alig lehet kétséges (vö. HÓMAN—SZEKFÜ: i. h. 560).

6. A) Az 1266. november 20-i oklevélben hegy neveként van feltüntetve a „Tadenka”: azon hegy neveként, amely az alsó és a felső részén egy-egy vár helyéül szolgált. Vajon eredetileg a hegyet nevezték a tulajdonos I. vagy II. Tadeuka után? És a hegynek ilyen neve a várakkal kapcsolatban folytatódott, noha a név jó darabig még elég kedvezőtlen hírű emberre emlékeztetett?

A név keletkezésére nézve elfogadható volna az előbb felvetett magyarázat, ha nem botlanánk bele abba a körülménybe, hogy a püspök Szántó birtokának megdúlásáért kárpótlásul kapott hely a „mons Warod” néven szerepel az 1248. évi oklevélben. — KARÁCSONYI (i. m. III/1, 79) olyan véleményt nyilvánít, hogy a tőle *Várad*-nak mondott hegy a tátikai vár felett volt, s rajta épült később a tátikai felső vár.¹ Eleinte én is azt hittem, hogy a várak ezen a hegyen épültek. A „Warod” birtokról az 1248-i oklevél végén adott határjárásban levő jelzések — a Szántóról és a Szántó környékébeli, de pontosan meg nem határozható hollétű „Botka ~ Batka” helységből oda vivő utak, valamint „Warod” birtoknak a „villa Basoy”, azaz a Szántótól északra 6 km-re a Tátika északnyugati oldalán fekvő Bazsi helységgel közös határai — a „Warod” meg a Tátika hegyek azonossága vagy legalábbis összefüggése mellett szólhatnak. Így fel lehetett tenni, hogy a hegynek két neve volt: az egyik — a korábbi — a „Warod”, a másik pedig a személynyi eredetű *Tadeuka*. — Egy ilyen feltevésnek nem mond kategorikusan ellene a következő adat sem: 1494: „Cuiusdam montis Waradhegye prope Castrum Thadyka” (Oklsz. hegy a.). Így tudniillik még mindig számolhatunk azzal, hogy a „Warod ~ Warad” a hegytömb egy részének a jelölője volt.

Az imént idézett adat tekintetbe vétele mellett megvan a valószínűsége annak is, hogy a Tátikától nyugatra emelkedő *Kovácsi hegy* (l. a GÖNCZY-féle megyei térképen) valamikori neve a *Warod ~ Warad*, s ez azért is lehetséges, mivel az 1248-i határjárás mozzanatai rá is vonatkoztathatók. LIPSZKY szerint Szántó mellett északnyugatra van *Kovácsi* puszta, amelyet a Hnt. 1873. Szántó tartozékaként jelez. Korábbi adatok rá: 1274: „quandam terram castri nostri Zaladiensis de Vyndurna Sceuleus vocatam” adománylevelében: „ad terras uillarum Curbu et Coach uocatarum ... ad meridiem ad lacum vyndurna” (HazOkm. I, 63); 1474: *Kovachy* (CSÁNKI III, 73). — A PESTY FRIGYES-féle helynévgyűjtésben a Zalaszántóra vonatkozó közlés egyik része:

¹ KARÁCSONYI egyébként a tőlem itt feldolgozott 1248., 1257., 1266. évi oklevelek felhasználásával több mozzanatra nézve olyan következtetésekhez jut, amelyeket nem tudok elfogadni, azonban ismertetésükbe és cáfolatukba most nem bocsátkozhatom bele.

„*Virágosvár*. Szőlőhegy. Várról itt semmit sem tudnak, de a szomszédos Kovácsi nevű erdőben monda szerint hajdan vár volt.”¹ A Hnt. 1944. szerint Zalasántó egyik tartozéka *Világosvár*. Lehetségesnek tartom, hogy ez esetben mind a *Virágosvár* vagy *Világosvár* név, mind pedig a Kovácsi erdőben volt várral kapcsolatos hit történeti tényeken alapuló hagyományt őriz. A *Világosvár* névbeli *világos* elemről azt gondolhatjuk, hogy az eredetileg hegyre, illetőleg az azt borító erdőre vonatkozott. Hasonló volt ehhez a névhez: 1275: „circa montem *vylagus*” a Heves megyei Nagytarján határában a Mátra csúcsa közelében (HazOkm. VI, 212 és ÁÜO. XII, 157). Feltehetően ritkás erdőket jelöltek meg a *világos* szóval, amint erről CzF. (VI, 1035) is tud, vagy amihez hasonló ’szabad, nyílt’ értelemben a *táj* jelzőjeként a *világos* szót a Somogy megyei Ádándon alkalmazzák (Nyr. XXVIII, 335 után MTsz.). A Balaton melléki *Világosvár* meg az 1326-tól kezdve jelentkező — Zaránd, majd újabban Arad megyei — olv. *Világosvár* (CSÁNKI I, 722–3) neveket bizonyára rokon tárgyi, illetőleg jelentéstani indítékból származtathatjuk.

6. B) Még szaporodnak a bökkenők, ha mérlegelni próbáljuk a Szántótól 7–8 km-nyire délkelet felé eső Válus határmegállapításával kapcsolatos némely részleteket, amelyeket egy 1513-ban átírt 1256. évi oklevél tartalmaz (HazOkm. VII, 59–60 és CD. IV/2, 401–2). — Az oklevélben Válus földje határainak a kijelölése a helynek a Szántótól keletre és hozzá Válusnál közelebb eső „Syd” — ma Alsó- és Felső-Zsid — oldalán, vagyis Válus északi részén indul, mégpedig ekként: „cuius terre prima meta Incipit subtus m o n t e m *warad* vbi currit Riuulus . . . et Inde tendit ad orientem Juxta magnam viam que venet [!] de Rezy . . . item in eadem magna via tendit ad metas ville Thomoy hinc in metis ville Thomoy tendit versus meridiem” (HazOkm. VII, 59 és CD. IV/2, 401). — Eszerint arról a hegységről van szó, amelyben 1236-tól Rezi helységet, majd 1378-tól Rezi várát találhatjuk (CSÁNKI III, 98, 14). Az 1256/1513-i oklevél a Reziből a hegységen át „Thomoy”, azaz Lesence-Tomaj felé vezető utat említi, mint amelynek közelében vagy amelyen a Válus és Zsid helységeket elkülönítő határ vonul. Az 1256-i határjárás későbbi menetéből ez a szakasz idézhető: „hinc ascendit montem versus occidentem . . . ubi ex utraque parte sunt due mete Terre(e) in m o n t e *warad*, hinc descendit in vallem uersus chech[ə:th]jen” (HazOkm. i. h. 60 és CD. i. h. 402). Az oklevélnek ez a részlete tehát arra mutat, hogy Válus határa újra behatolt a szóban forgó hegységbe, mégpedig — úgy látszik — eléggé távol attól a helytől, ahol elindult alóla.

Az előbbiekből az következik, hogy egy 1248-i és egy 1256-i keltű oklevél egyaránt tud *Warod*, illetőleg *warad* nevű hegyről, azonban egyik is, másik is különböző, bár egészen közeli helyen tünteti fel az ilyen nevű hegyet. A hegy ugyanis mind a két esetben a Balaton nyugati sarkától északra fekvő Szántó környékére helyezhető, mégpedig az egyik esetben a Szántó északi szomszéd-ságában Bazsi felé levő hegyes térbe, a másik esetben meg a Szántótól délkeletre—délre, a Zsidtól és Válustól nyugatra Rezi felé terjeszkedő hegységbe. Mindenesetre meglepő, hogy ilyen csekély távolságban két egyező földrajzi név jelentkezik minden megkülönböztető járulék nélkül.

Persze kérdés, hogy voltaképpen mi lehetett az a *vár* szó -d képzős származékával jelölt valami, amelyről két szomszédos hegyet neveztek el a

¹ A gyűjtésnek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében levő másolatából volt szíves kiírni számomra PAPP LÁSZLÓ.

szóban forgó Balaton felvidéki tájékon. Valószínűleg a tatárjárás előtti típusú országvédelmi berendezkedés tartozékai voltak. Abból is erre következtethetünk, hogy egy 1236/1239-i oklevél szerint az akkor már „Zlandus” fehérvári olvasó kanonok birtokolta Szántó egyik nyugati határosa — a Rezitől északnyugatra tehető — *Lvev*, azaz *Lövő* (HazOkm. VI, 33), egy 1255-i oklevél szerint meg „s a g i t t a r y s Domini Regis de villa *Luev*” vannak Szántó mellett (HazOkm. V, 27–8; vö. CSÁNKI III, 80). — A „*terram castri nostri Zaladiensis de Vyndurna Sceuleus vocatam*” tárgyazó 1274. évi adománylevélben „*commetatur terre filiorum Detrici Gyepus uocate* . . . [közel] uadit ad terras uillarum Curbu et *Coach* uocatarum” (HazOkm. I, 63): tehát a Szántótól nyugatra — északnyugatra eső mai Vindornyaszőlős, Görbő és Kovácsi helységekkel jelezhető tájékon, vagyis *Lövő* közelében feltűnik egy *Gyepus* olv. *Gyepűs*, olyan kifejezésből való név, amelyet megint az országvédelem tárgykörébe kapcsolhatunk bele. Szántótól körülbelül 20 km-re Sümegtől észak felé található *Gyepű* (-Kaján), aminek előzményei: 1357: „*magister Sceuke filius Gogan de Gepu*” (ZalaOkl. I, 571); 1483: *Gepw* (CSÁNKI III, 57, 150). Ez a *Gyepű* név nemcsak egy ilyen országvédelmi létesítmény valamikori itt voltát valószínűsíti, hanem annak a lehetőségét is erősíti, hogy a nem távoli környéken, így Szántó közelében e célra szolgáló berendezések: védőművek voltak. A két *Várod* vagy *Várad* kezdetleges jellegű védőmű lehetett, amilyenről Anonymus 34. fejezetében emlékezik meg: „*Et alio die transitu fluuio Gron castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum, quod nuncupatur Uarod*”; a 35. fejezetben így tér vissza a helyre: „*egressi de castro quod dicitur Warod*”. Mai megfelelője a Bars megyei Alsó- és Felső-*Várad* Lévától délnyugatra a Garam alsó szakaszának jobb partján. Minthogy 9 km-re esik a megye egykori központjától, a neki nevet adó Ó-Bars-tól, lehetséges, hogy a földvár a központi várnak valami elővédje volt.¹ — Különböző érdekes, hogy utóbb mind a két Balaton felvidéki hegységre vár került, az északira néhány év múlva Tátika, a délire több mint egy évszázad elteltével Rezi vára.

7. A *Tadeuka* személynévből vált helynévre vonatkozó folytatólagos adatok: 1272: „*super castris duobus Tadeuka vocatis, ac super possessionibus*

¹ Megjegyezhetjük, hogy Anonymus a nála előforduló várakkal kapcsolatban némelyiknél — így 21.: Szabolcs és Tas, 40.: Csongrád esetében — rámutat a földvár jellegre, másoknál — így 13.: Ung, 18.: Borsod, 19–20.: Bihar, 33.: Gömör és Nógrád, 33. és 37.: Nyitra, 34.: Bars, 44.: Bodrog, 47.: Baranya, 48.: Veszprém esetében — nem jelez ilyesmit.

Egy 1271-ben kelt és 1276-ban átirrt oklevél közlésében (HazOkm. I, 53) található „*silue Varad*”. A Szalóky Dániel levéltárából való oklevélben „*nobiles viri de genere Zlouk*” és „*ecclesia de terra Zolouk*” vannak említve. A határleírással kapcsolatos helyrajzi jelzések a Veszprém megye nyugati határán Pápától délnyugatra fekvő Nemes- és Pór-Szalók környékére, mégpedig keleti szomszédságukba mutatnak. Ezen a tájon egy 1292. évi oklevélbe foglalt 1260. évi oklevél szerint „*terrarum arabilium sub Naragh*” és „*silue Naragh*” jelenik meg (ÁÜO. XII, 538–9). Majd nyilván ennek a folytatásaként jelentkezik: 1347: „*Possessio Narag vocata*”; 1488: *Nyaragh*; 1489: *Nyarrad*: tehát a Pápától délnyugatra eső mai *Nyárád* (CSÁNKI III, 244). Én úgy látom, hogy az 1271/1276-i oklevélben az utóbbi adatokbeli helyről van szó, csak a hely neve hibás alakban van feltüntetve. Az ugyanis eredetileg így lehetett írva: *narad* vagy esetleg *Narad*, és ezeket válthatta fel *n > u* vagy *N > U* betűcserével *uara*d vagy *Uara*d ~ *Varad*. A tévedés az 1276-i átirráskor, kevésbé valószínűen a VÉGHÉLY DEZSŐ-féle közlés alkalmával történhetett. — Tehát a *Várad*-ok gyűjtelmének összeállításába az 1271/1276-i oklevélbeli helyet nem venném fel.

Zamtho, Nerrad et Zelch nominatis ad dicta castra *Taudeuka* pertinentibus" (ZalaOkl. I, 66—7); 1291: „Castrum *Tadeuka*"; 1341: „Superius castrum *Tadeuka* cum inferiori suo castro seu municione"; 1342: „C. *Tadewka*"; 1378, 1423: „Castrum *Tadica*"; 1397: „C. *Tadeca*"; 1399, 1408, 1415, 1426—1504, 1437, 1490: „Castr. *Thadyka*"; 1432, 1438: „C. *Tadika*" (CSÁNKI III, 17): legtöbbjük más forrásból való, mint azok, amelyeket én annak idején a ZalaOkl. I—II.-ből idéztem. — Egy 1314. évi oklevélben Zala megye közgyűlésének a helyeként van megjelölve „in *thadinka*", majd az oklevél végén „datum in *thadiuka*" (AnjOkm. I, 349). Alig lehet kétséges, hogy ez esetben a *thadiuka* olv. *Tadiuka* a helyes alak, míg az *n*-et tartalmazó adatban nyilván másolási vagy sajtóhiba van.

Az 1378-tól kezdve jelentkező *Tadika* vagy *Tádika* olvasatú formák érdekes esetei annak, hogy a szóközépi *ë* kettőshangzó az 1314-ből adattolt formában igazolható *i* kettőshangzón át *i* > *i*-vé fejlődött, míg az 1397-ből idézhető *Tadeca* olv. *Tadéka* vagy *Tádéka* a szóbelseji *ë* > *e* fejlődés esete.

Mint ama régi közleményemben megtalálható, a tőlem akkor megismert 1566-ból és 1585-ből való zalai jegyzőkönyvekben *Tadyka* formájú a név. Egy Tihany erősítésével kapcsolatos 1578. évi jelentés *Tadika* alakban említi a nevet (PRT. X, 725). — Tehát a XVI. század negyedik negyedében még a második szótag elején a személynévbeli eredeti *d* hangot tartalmazó formája élt a helynévnek, és a *d* helyén *t*-vel olvasható formája eddig nem mutatható ki.¹

A XVI—XVIII. századi térképek adatai, amelyeket FEHÉRTÓI KATALIN volt szíves számomra kijegyezni: LAZIUS, Regni Hvgariae Descriptio Vera. 1556.: *Tadikha* | a királyi területnek a XVII. századból való szerzőt fel nem tüntető térképén: *Didico* | N. AUGIELINI, Ditio inter Mura et Danubium (a Dunántúl). 1660.: *Thadicha* | E. STEUGLIN, Nova et accurata totius Hungariae descriptio. 1664.: *Thedika* | J. CHR. MÜLLER, Regni Hungariae. 1709.: *Tasiko*. Noha az idegenektől eredő vagy tőlük közvetített térképadatok az alakhűség szempontjából általában nem éppen megbízhatók — nyilvánvaló hibákat láthatunk a fenti idézetekben is —, a második szótagot kezdő *d* hangra következtethetünk a számba vett térképadatokból is.

8. A Zala megyére vonatkozó vázlatos feljegyzések, amelyek BÉL MÁTYÁS „Notitia Hungariae” című művével kapcsolatban 1730—1740 körüli időben készültek,² — a Partis I. § III. „Montes, silvae et nemora” című részben — a következő közlést tartalmazzák: „Inde ad occidentem sunt montes satis magni et cacuminosi *Tatika* et *Rezy* vocati, in quorum utrorumque apice arces desolatae, eaeque cognomines cernuntur, suntque in potestate Festeticsiana.”³

¹ Az 1404: „Castr. *Thatika*”, amit a CD. X/4, 232 nyomán ? jellel CSÁNKI közöl, nyilván a FEJÉR-féle kiadványban elég megszokott hibás, gondatlan — ez esetben modernizált — közlés.

² LUKÁCS KÁROLY, A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simigiensis et Szaladiensis”. A latin szöveg: A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái XIV (1942.) 147—91; a bevezetés és a magyar fordítás jegyzetekkel, továbbá A) és B) függelékekkel i. h. XV (1943.), 220—300. — A Zala megyére vonatkozó „notitia”-t Gyurikovits György írta le a primási könyvtár példányából. Ezt közli LUKÁCS, azonban összeveti a BÉL saját kezéből fennmaradt fogalmazvánnyal.

³ LUKÁCS: i. h. XIV, 180.

Vagyis: *Tatika*: ékezet nélkül az első szótagbeli *a* betű,¹ noha egyébként *Csobáncz* vagy *Csobántz*, *Haláp*, *Sárkán hegye*. — BÉLnek a Balaton nyugati mellékét és Zala megye keleti, valamint Somogy megye nyugati részét ábrázoló — saját maga rajzolta — térképén² ott található *Tatika*: az első szótagban *a*-val írva, míg a térképen ez van: *Szántó*, *Szalavár*, az igaz: *Csobancz* is.

Festetics Kristófnak 1765. szeptember 20-án kelt végrendeletében az idősebbik fia, Pál részére majoratusként hagyott javak között sorolja fel „nemes Zalavármegyében levő *Tátika* és Rezi Várokhöz tartozandó helységeket” (Keszthelyi levéltár. Major. 123.-ból SZABÓ DEZSŐ, A herceg Festetics-család története 127).

IGNAZ MÜLLER, Mappa Lacyana. 1769.: *Tatika*.

Későbbi adatokul idézzük: KORABINSKY, Atlas portatilis. 1804. XXVII. lap: *Tatika* | LIPSZKY, Rep. 1808.: „*Tatika* h. Arx. antiq. C. Szaladiensis” és Mappa IV. S 20: *Tatika*.

A fentebbi forrásokból adatolt *Tatika* írás ellenére is azt gondolhatjuk, hogy a nevet a XVIII. században és a XIX. század elején *Tátika* alakban ejtették.

GÖRÖG Magyar Átlásában Zala megye térképén 1802—1811. *Tátika* a név.

A „*Tátika*” című költemény „Csobánc” és „Somló” társaságában Kisfaludy Sándor első regé-kötetében 1807-ben jelent meg. Tehát legalább fél századdal később, mint ahogy a „*Tatika*” név BÉLnél előfordul, és három évvel a KORABINSKY-féle adat után. Nem túlzottan valószínű, hogy LIPSZKY Kisfaludy Sándorból merítette volna a név *Tatika* formáját.

KRESZNERICSNél (II, 248) ez olvasható: „*Tátika*. Régi vár Szala Vben. *Tátika* és Rezi-vár’ dolgát ebre bízták, eből vették hasznát. km.” (Nyilván ezt vette át CzF. VI, 144). — Ez sem éppen a név újdonsága mellett szól.

9. Hogy a hegynek vagy várnak a neve a *Tátika* formát öltötte, — amint egykor már felvettem — minden valószínűség szerint a népetimológia körébe utalható jelenség: az oroszlánszaj (antirrhinum majus) virágnak a *tát* igével összefüggő *tátika* neve hathatott ebben az irányban, amennyiben ez a virágnév a Dunántúl dívik (MTsz.; OrmSz.; saját tudomásom Zalaegerszegről). Különben a virágnak ugyancsak a *tát* igéhez tartozó *tátos* nevét is közlik a Balaton mellékéről (MTsz.).

10. Ezek után kerítjük sorra, amit a PESTY FRIGYES-féle gyűjtésben Zalaszántó tartozékai között találhatunk *Tátiká*-ról: „*Tátika*. Várrom, erdőkkel körülvéve. Régi neve Felsővár 1250 körül Zelandus Tätenka veszprémi illetőségű sümegi püspök e várat III. Ince pápa parancsára nagyobbította és a török ellen erősítette. Róla a neve.” — Amit ebben írnak, az nyilvánvalóan nem a történeti tények közvetlen — népi — hagyományából ered, hanem egyes — fentebb tőlünk is feldolgozott — történeti forrásokból való adatok összezavarására, elferdítésére vezethető vissza. Nem ártana tudni, hogy a PESTY-hez jutott feljegyzésben foglaltaknak és annak, amit ILLYÉS így mond: „a nép ajkán is”, mi közük egymáshoz.

11. Szeretném remélni, hogy ha ILLYÉS GYULA az előadottakat figyelembe veszi, nem ragaszkodik egy a tatárral hadakozó *Tadénka* püspökhöz, mint akiről a szóban forgó várat elnevezték. Bízom abban is, hogy kitűnő

¹ A magyar fordításba *Tátika* alakban írja bele a nevet LUKÁCS (i. h. XV, 267).

² LUKÁCS: i. h. XV, 231.

írónk feladja azt a véleményét, mely szerint *Tadénká*-ból *Kisfaludy Sándor* facsarta el a *Tátika* formát, mégpedig „tán a *tánti* hangzására”.¹

Hogy az ILLYÉStől a Himfy és a Regék költőjével, valamint vele, az emberrel szemben nyilvánított kedvezőtlen felfogás nem mindenben egészen igazságos, ahhoz nem én és nem itt vagyok hivatva hozzászólni. Azonban, hogy a *Tátika* névben valami *Kisfaludy Sándor* nak felróható pacsulizmus jelentkeznék, azt talán érthetően nem hagyhattam szó nélkül, ha nem akartam, hogy az úgyis fölös számban levő nyelvi vonatkozású babonák ILLYÉS tekintélye révén is szaporodjanak egy újjal.

PAIS DEZSŐ

A magyar nyár 'aestas' eredetéről*

I. Közismert tény, hogy nyelvünknek azok a honfoglalás előtti török jövevényszavai, melyek a magyarban az átvétel idején és még azután is *dž*-féle hanggal, majd *gy*-vel kezdődtek, és még ma is így kezdődnek, csuvasos jellegű török nyelvből valók, és az átadó ócsuvasban *j hanggal kezdődtek. Ilyenek a magyarban: *gyalom*, *gyékény*, *gyertya*, *gyümölcs* stb. Ez az ócsuvas szókezdő *j őstörök szókezdő *j előzményből fejlődött. Az is általánosan elismert megállapítás, hogy az őstörök szókezdő *j-ből a csuvasban *š* is lett, mégpedig a turkológusok véleménye szerint egy másik csuvas nyelvjárásban, KНИЕЗSА (NyK. LX, 480) szerint azonban ugyanabban a csuvas nyelvben, csak későbbben, mert szerinte az őstörök szókezdő *j csuvas fejlődése a követ-

¹ Mikor a cikk kézírata már nyomdai kezelésben volt, a CZINÁR-féle Indexben keresgélve egy ilyen tételbe ütköztem: „Tantika, poss. in C. Zalad. 1402. X, 4. 146.” Kissé megzavarodtam. A *Tantika* név némi igazítással, az *n* elhagyásával *Tátika* lehet, s íme bizonyosság, hogy nevünknek már a XV. század legelején volt a második szótagot *t*-vel kezdő formája. Vagy ami még furcsább: kiderülne, hogy már az ó-hajdan-ságban számolhatunk egy rejtélyes eredetű *Tantika* vagy *Tántika* helynévvel? Tudniillik alig megoldható rejtély volna, hogy a XIII. századtól kezdve adatolható francia *tante*, amelyet a németiség a XVII. században vett át, hozzánk a XIII–XIV. században átkerült, s annyira közkedvelt lett nálunk, hogy helynévnek is megtették. — De aztán eszembe jutott, hogy nem a *Tátika* vagy a *tántika* az, amihez köze van a CZINÁR-nál mutakozó névnek, hanem egy másik zalai hely neve: *Fancsika* búvik meg mögötte. Erre vonatkozó adatok: 1370, 1388, 1414, 1454, 1469: *Fanchy[i]ka*; 1513: *Fanczyka* ~ 1325, 1371, 1390, 1398, 1401, 1441, 1444, 1454, 1464: *Fanchka* (CSÁNKI III, 51). A helyet Zala és Vas megyéknek Zalaegerszegtől észak—északkeletre eső határszélén emlegetik Egervár és Alibánfa helyekkel együtt mint az Egerváriak birtokát (uo.). Mármost a CZINÁRTól jelzett és FEJÉRTől közölt 1402-i keltű oklevélből erről értesülünk: „Magister Michael, filius Nicolai de Egeruár ... in quadam possessione sua *Tantika* uocata, in comitatibus Zaladien. et Castri ferrei habita” vár vagy erősség építésére kér és kap engedélyt Zsigmond királytól (CD. X/4, 146). Ezek szerint nem kétséges, hogy egy *Fanchika* névalakból torzult el a *Tantika*, úgy, hogy az eredetinek második szótagjában levő *c* a *c* és *t* jeleknek az oklevelekkel kapcsolatban közönségesen tapasztalható eltorzulása következtében romlott *t*-vé, majd pedig az így keletkezett *th*-ből „egyszerűsítéssel” csak a *t* maradt meg.

* Bárczi Géza-nak 70. születésnapjára távollétem miatt megkésve bár, de őszinte szívvel ajánlom.

Ezt az etimológiát előadtam a helsinki egyetemen 1963. május 15-én. Mivel azonban LIGETI LAJOS-nak „Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez” című cikke (MNY. LIX, 381—93) akkor még nem jelent meg, helsinki előadásomban LIGET-nek „Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról” című cikkének a *nyár*-ra vonatkozó fejtegetéséből (MNY. LVI, 301—2) indultam ki. Cikkemet itt közölt formában 1964. április 13-án küldtem el a MNY. szerkesztőségének. — Ny. A.

kező volt: őstörök *j > csuvas *j > *dž > *č > š > s.¹ Ilyen s hanggal kezdődő csuvas nyelvbeli előzményből került az ősmagyarba a *szél*, a *szőlő* < *szöllő* és a *szűcs* ~ *szőcs*. Vagyis csuvasos jellegű török jövevényszavainkban az őstörök szókezdő *j-nek kétféle megfelelése mutatkozik: szókezdő *gy* és *sz* (az *ír* 'scribere' és az *író* 'mulsum' nem tartozik ide; vö.: GOMBOCZ, BTLw. 180, 207–18 és NytudÉrt. 24. sz. 17–8; LIGETI: MNY. LVI, 296–8).

Az ócsuvas jövevényszavak az V–IX. században kerültek bele az ősmagyar nyelvbe (LIGETI: i. h. 294).

2. M. RÄSÄNEN (UngJb. XIX [1939.], 99–100) szerint vannak azonban a magyarban olyan bolgár-török (= ócsuvas) jövevényszavak is, melyekben a török szókezdő *j*-nek a magyarban *ny* a megfelelője. Ezek szerinte a következők: *nyár*, *nyak*, *nyáj*, csángó *nyám* 'Verwandter', *nyál*, *nyalka*, *nyargal*. Ezeknek alapján RÄSÄNEN — arra hivatkozva, hogy RAMSTEDT szerint az őstörök szókezdő *j*-nek négy előzménye van: *j*, *d*, *ž* és *n*, melyek a mongolban megvannak — a fenti magyar nyelvbeli *ny* hanggal kezdődő szavakat az i. sz. V. századánál jóval korábban átvett bolgár-török jövevényszavaknak minősíti.

3. BÁRCZI a SzófSz.-ban RÄSÄNENnek egyetlen egy fentebb idézett szófejtését sem fogadta el (a csángó *nām* 'Verwandter' nem szerepel a SzófSz.-ban, mert nyelvjárási szó, de ez román eredetű). LIGETI azonban 1943-ban (A magyarság őstörténete 43–4) a *nyak* és a *nyár* török jövevényszó voltát elfogadta, és ezek szókezdő *ny* hangját — a *gy* és az *sz* kezdetű nyelvünkbeli ócsuvas jövevényszavakkal szemben — azzal magyarázta, hogy a *nyak* és a *nyár* az uráli őshazában kerültek a csuvasból az akkor már önálló magyar nyelvbe, tehát jóval korábban az V–IX. századnál, amikor a honfoglalás előtti török jövevényszavak között a *gy*-vel és az *sz*-szel kezdődő csuvasos jövevényszavak az ősmagyarba kerültek.

LIGETINEK ezen megjegyzései alapján minősítette BÁRCZI (I. OK. II, 350) a *nyak* és a *nyár* szavakat az uráli magyar őshazában átvett legrégibb török jövevényszavaknak még néhány mással együtt, s a *nyak* esetében a föltételezett török *naqa szóvégi *a*-jának eltűnését azzal magyarázta, hogy ez a szó részt vett a szóvégi *a*-k felsőfokúvá válásában, majd eltűnésében (I. OK. II, 350; Htört.² 18; Szók.² 68).

4. Újabban LIGETI LAJOS több alkalommal is behatóan foglalkozott török jövevényszavaink alapvető kérdéseivel (Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról: MNY. LVI, 191–303; A propos des éléments altaïques de la langue hongroise: ALingu. XI, 15–42; Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez: MNY. LIX, 381–93); a legutóbbit teljesen a *nyár* és a *nyak* hangtani és jelentéstani problémáinak szenteli, s e szavak szókezdő *ny* hangja föltett őstörök *n* előzményének lehetőségét az altaji összehasonlító nyelvészet alapján fejtegeti. LIGETI eredményei a következőkben foglalhatók össze: 1. Ha a *nyár* 'Sommer' török eredetű, kronológiai ok miatt csakis őstörök, nem pedig pretörök *nār*-ból való átvétel lehet. 2. A szókezdő *n* meglelte azonban a török nyelvekből nem mutatható ki. 3. Mivel a szókezdő *n* a török nyelvek alapján sem az őstörökben, sem pedig a pretörökben nem igazolható — az obi-ugor nyelvek török jövevényszavaiban levő szókezdő *n* nem őstörök vagy pretörök, hanem másodlagos fejlemény *j*-ből —, a szókezdő *n* őstörök

¹ Ez utóbbi véleményre MIKOLA TIBOR hívta föl figyelmem. Köszönöm.

megléte csakis az altaji összehasonlító nyelvészet segítségével dönthető el. Mint LIGETI (MNY. LIX, 389) mondja: „A probléma megközelítésére jelenleg egyetlen eszközünk van: az altaji összehasonlító nyelvészet tanúságtétele”. 4. „Az altaji összehasonlító hangtan alapján feltehető a törökre nézve is a szókezdő *n*; ez a feltevés persze inkább csak a pretörök korszakra érvényes, az őstörököt, illetőleg megfelelő fogódzó pont híján csak bizonytalan sejtésekre vagyunk utalva. [Bekezdés.] Az altaji és a pretörök szókezdő *n* az őtörökben már kétséget kizáró módon *j* alakban jelentkezik (MNY. LIX, 390.) 5. Ezeknek alapján meg a *nyár* feltett török eredetije vélt altaji megfelelőinek alapján LIGETI (MNY. LIX, 391) arra az eredményre jut, hogy altaji szempontból a *nyár* török etimológiája „— a szükséges fenntartásokkal — elég jól illik a többi közé”; a *nyak* szóra vonatkozó vizsgálatainak eredményéről (uo.) a következőket mondja: „Figyelembe véve a szó körül mutatkozó súlyos nehézségeket [ezek hangtaniak, jelentéstaniak, azonkívül a megfelelő szó hiányzik is a mandzsu-tunguz ágból], a *nyak* eddig javasolt török származtatását nem tartom lehetségesnek, és úgy látom, hogy uráli török etimológiáink közül törölnünk kell.” — Megjegyzem, LIGETI a *nyak* török eredetét előző cikkében (MNY. LVI, 302 jegyz.) nem valami határozottan ugyan, de lehetségesnek tartotta. Ezt PAPP ISTVÁN a *nyak* szó török etimológiája mentésének nyilvánította, és „ha egyáltalában török átvétel” (NyK. LXI, 286—7 jegyz., MNY. LIX, 401—4), a magyar *nyak* szót török *daqa-ból eredezteti, és BÁRCZI okfejtését a föltett törökből lett ősmagyar *nyáká szövégi *á*-ja eltűnésének módjára vonatkozólag nem fogadja el, hanem MOÓR ELEMÉR magyarázata mellé áll.

5. Maradt tehát „a szükséges fenntartásokkal” egyetlen egy *ny* kezdetű uráli magyar őshazabeli török jövevényszavunk: a *nyár*. De ha ezt az egyetlen egy *ny* kezdetű magyar szót is csak „a szükséges fenntartásokkal” fogadja el török eredetűnek az altaji nyelvészet szakembere, ez a tény már önmagában is nagyon bizonytalanná teszi *nyár* szavunk török etimológiáját.

LIGETI nem mondja meg, hogy mi a pontos oka az ő szükséges fenntartásainak, de azért ez mégis jól látható. Hogy nincs meggyőződve a *nyár* feltett pretörök (szerinte *o*: őstörök) *nār megfelelőjének feltételezett altaji rokonságáról, az abból is látható, hogy óvatosan a következőket mondja (MNY. LIX, 390): a kikövetkeztetett török *nār-t „a következő török szavakhoz *s z o k á s* kapcsolni . . .”; a feltett őstörök *nār állítólagos mongol rokonságáról meg azt, hogy „A mongolból ide *v o n j á k . . .*” (én ritkítottam). — A feltett őstörök *nār feltételezett török megfelelői ugyanis 'Frühling', 'Sommer' jelentésűek ugyan, de szókezdő mássalhangzóik *j, ĵ, č, tj, š, s*, és a feltett őstörök *nār feltett török megfelelőivel vélt etimológiai kapcsolatban levő mongol szavak *n, nj* és *n* kezdetűek ugyan, de ezeknek jelentései 'újszülött, gyermek, pólyás gyermek, friss (hús, frissen fogott hal), fiatal, gyöngy', továbbá: 'újszülött, friss, fiatal (növény)' és 'új, friss, zöld' (LIGETI: MNY. LIX, 390—91; POPPE, Vergl. Gramm. d. alt. Spr. I, 38).

6. Vajon a magyar *nyár* 'Sommer' szó török 'Frühling' és 'Sommer' jelentésű feltett megfelelői vélt mongol és mandzsu megfelelői jelentéseinek mi az egymáshoz való történeti viszonya?

A magyar *nyár* 'Sommer' vélt török megfelelőinek 'Frühling' és 'Sommer' jelentései a *nyár* török etimológiája szempontjából rendben volnának, de a török szavak őstörök *j* szókezdetre utalnak. A LIGETITől (MNY. LIX, 390) is ide vont mongol *nirai* 'nouveau-né, enfant, frais, fraîche (viande fraîche,

poisson nouvellement pris)' jelentésváltozatai azt mutatják, hogy ennek a szónak 'újszülött' volt az eredeti jelentése, és ebből lett a 'friss (hús, nem régen fogott hal)'; a kalmük *nirā*, *nirā* 'ein zartes Kind; jung, zart, frisch' (uo.) e szavaknak szintén 'gyöngye, gyermek', tehát 'újszülött' eredeti jelentésére utal. Az előbbi mongol és ez utóbbi kalmük szó jelentésvizonyai egymást is támogatják, ezért bizonyos, hogy ez utóbbi kalmük szó 'újszülött' jelentéséből lett 'jung, zart, frisch'; az ordosz (kelet-mongol) *nirā* ebben a kifejezésben: *nilya nirā* 'enfant dans les langes' szintén 'újszülött, csecsemő'; a halha-mongol *njaraj* is 'újszülött'; a burját *naraj* és a burját Al. *ñarā* minden bizonnyal 'ua.', mert különben egyéb jelentéseit megjelölte volna LIGETI (MNY. LIX, 390–1). POPPE is a 'neugeboren' jelentését említi elsőnek a mongol *nirai* < *ñarai szónak, azután ezt: 'frisch'; a POPPETÓL idézett burját *ñarai* is 'neugeboren, frisch, jung (Pflanzen)' (Vergl. Gramm. d. alt. Spr. I, 38). Ez utóbbi burját szó növényekre vonatkoztatott 'jung' jelentése — összehasonlítva e mongol szónak vele etimológiailag összefüggő, itt idézett többi mongol szó jelentésvizonyait — nyilvánvalóan egészen új. Bizonyosan az a mandzsú *ñarxun* 'neu, frisch, grün' jelentése is (POPPE i. m.) és a LIGETITŐL (MNY. LIX, 391) idézett mandzsú *niyarxón* : *ñar-xun* 'frisch (von Esssachen)' < *nara-xun, mely LIGETI szerint „alighanem jövevényszóként” csatlakozik a mongol szóhoz.

Az 'újszülött gyermek' jelentésből azonban semmiképpen sem fejlődhetett volna 'tavasz' vagy 'nyár', mert az újszülöttre tehetetlensége és beszélni nem tudása jellemző. Ezért mondja Lépes Bálint is (1717.): „Szűnnvünk meg a csecsemő gyermeksegtől emberkedgyünk föl” (PTük. III, 274: NySz.), és ezért olvassuk Thálnál is: „Magyar nemzetség csecsemő gyermekhez vagy bizony hasonló” (Adal. I, 28: NySz.). A latin *infans* is azt jelenti: 1. 'néma, aki nem tud beszélni'; 2. 'nehezen beszélő'; 3. 'gyermekről: 'gyenge (vö. ezzel a kalmük *nirā*, *nirā* 'ein zartes Kind' és 'jung, zart' jelentését), ifjú, még kicsiny, gyermekes, bárgyú, éretlen'; 4. 'aki nem mer szólni' (FINÁLY).

Ellenben összehasonlítják írók, költők az ifjúságot a tavasszal. Cicero mondja a következőket: „*Ver enim tanquam a dolescentiam significat, ostenditque fructus futuros*” (Cato maior de senectute 19; FORCELLINI, Totius Latinitatis Lexicon IV, 416).¹ Efféle adatok római költőktől is idézhetők (Catullus, Ovidius: i. m.), de a magyar irodalomban is gyakoriak az ilyen metaforák, és bizonyára más nyelvekben is. „*Kikelet* a lány, virág a szerelem” (Petőfi: FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata 94); „*Itthágy szép tavaszom . . .*” — énekli Berzsenyi, s az ő *tavasz* = 'ifjú kora, ifjúsága' (uo.). A fenti mongol szavak azonban nem jelentik azt: 'ifjú, ifjúság', de állattartó nép nyelvében, amilyen a mongol, nem is ilyen jelentésű szó lenne 'nyár' jelentésűvé!

Az előadottakból világos, hogy 'csecsemő, újszülött' jelentésű mongol szavak nem lehetnek etimológiai kapcsolatban sem török 'tavasz, nyár' jelentésű szavakkal (jelentéstani okokból), sem pedig a fent idézett altaji szavak a magyar *nyár* 'Sommer' szóval (hangtörténeti és jelentéstani okokból).

A magyar *nyár* 'Sommer' török eredetéről csak akkor lehetne szó, ha a török *j* stb. kezdetű 'Frühling' és 'Sommer' jelentésű szavaknak olyan *n* kezdetű mongol és mandzsú megfelelői volnának, melyek szintén 'Frühling'-et,

¹ Erre a szótárra — érdeklődésemre — SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU figyelmeztetett. Köszönöm.

'Sommer'-t jelentenének, vagy pedig olyan jelenségek és tárgyak nevei volnának, melyek a kezdődő meleg időszakban jelentkeznék, és az illető nép megkörüzetete szempontjából lényegesekek, tehát ha ezek fogalma asszociálódhatnék a kezdődő meleg időszak fogalmával. A fent idézett mongol és mandzsu szavak jelentései azonban — fentebb láttuk — ma sem ilyenek, és az átvétel feltett idejében sem lehettek effélék.

Mivel sem a jelentéstani, sem pedig a hangtani vizsgálatok nem igazolták *nyár* szavunk török eredetét, ezt az utolsó *ny* hanggal kezdődő török etimológiát is törölnünk kell a honfoglalás előtti török jövevényszavak sorából, és új megfajtással kell próbálkoznunk.

7. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy a társadalmak őskorában az évszakokat nem mai szemmel nézték az emberek, és nem is mai értelemben ismerték. Ezért nem is jelölhették meg azokat a mai ember fogalmai és asszociációi szerint. Az ősidőkből származó évszak-megnevezések tehát nem vonatkozhattak eredetileg az egyes évszakok általunk ismert elvont fogalmaira, hanem olyan konkrét jelenségekre vagy tárgyakra, melyek az egyes évszakokban jelen voltak.

8. Az évszakok neveinek ilyenféle kialakulása több nyelv évszakneveinek jelentéstörténetében is megfigyelhető.

A 'tavasz' jelentésű német *Lenz* a hosszabbodó napokról kapta a nevét: *Lenz* < germ. *langat-tin (germ. *tina* 'Tag': KLUGE¹⁸ 435).

Az 'ősz' jelentésű német *Herbst* a felnémetben voltaképpen még ma is 'Obsternte, Weinlese'; „keine Jahreszeit” (uo.). A német *Herbst* szó különböző germán nyelvekbeli megfelelői alapján megállapították, hogy valamennyi a germán *harbista alakból származott, és ennek jelentése: 'Zeit der Früchte (der Ernte)' és 'was mit Pflücken verbunden ist', 'Zeit des Pflückens' volt. Az -*st* suffixum ugyanis 'zugehörig zu' jelentésű. A germán *harb-* fő néhány indoeurópai megfelelője: litván *kerpù* 'schere', latin *carpō* 'pflücke', görög *karpós* 'Frucht' (eredetileg 'Abgeschnittenen') stb. (KLUGE¹⁸ 304). A *Herbst*-nek ezt az etimológiáját elfogadja WALDE—POKORNY is (II, 581—2).

Az avesztai *zyā* azt jelenti: 'Winter'; az ugyanabból az indoeurópai főből származó örmény *jiun* (< *ghijom) azt jelenti: 'Schnee', s a velük azonos főből való görög *χιών* (*χιώμ*) is 'Schnee', a neki megfelelő latin *hiems* 'Winter' (POKORNY, IdgEtWb. [1951.], 425). — Aligha lehet vitás, hogy az indoeurópai alapnyelvben 'Schnee' volt e szavak előzményének a jelentése, és ebből lett később a 'Winter' évszak-név. Az indoeurópai alapnyelv emere ugyanis nem mai szemlélettel észlelte az év leghidegebb évszakát, hanem havat látott és tapasztalt, és vele együtt természetesen hideget érzett, de a vele kapcsolatos csillagászati összefüggésekről mit sem tudott. Mivel a hó anyagát együtt szemlélte az indoeurópai alapnyelv beszélője a faggyal és a hideggel, nyilvánvaló, hogy a hó anyagának nevével jelölték meg a hideg időszakot is, de — megismétlem — nem a mai ember szemléletével. Az örmény *jiun* 'Schnee' és a görög *χιών* 'ua.' megőrizte a szó eredeti jelentését, a latin *hiems* viszont már csak a másodlagos 'Winter' jelentésben maradt ránk.

Tudjuk, hogy a magyar *kikelet* sem azt jelentette: 'tavasz', hanem: 'a hideg idő elmúltával az ősmagyaroknak téli szállásukról az állatokkal való legelőre indulása, legelő elfoglalása' volt eredetileg (MÉSZÖLY, ÓMSzöv. 193; NYÍRI: NéprNyttud. III—IV, 183—4).

A finn *suvi* azt jelenti: 1. (vál.) 'nyár', 2. (nép.) 'enyhe, lágy idő, olvadás', 3. (nép.) 'dél (égtáj)' (PAPP, Finn-magyar szótár). — Ennek a finn *suvi*-nak a következő az etimológiája: „f. *suvi* summer, mild weather, thaw; south, southwind lp *ságná* ~ *sáná*- be thawed, get rid of adhering ice or snow, become icefree (subj.: utensils, implements, window-panes, clothes, shore of river or lake); *sánás*, attributive *ságná* thawed, free from ice or snow (of utensils etc.); free from frost (of ground) | vg *tuu*, *tuu*, *tuj* summer | os *jõn*, *lõn*, S *tõn* || yr *ta* id.; *tanj* relative to summer; *tauvuko* summer | tv *taña* | yn *too* | sk *taan*, *tag* | km *tena* id.; *tañar*- spend the summer (in a place)” — (COLLINDER, FgrVoc. 59). — A finn *suvi* 'nyár, enyhe, lágy idő, olvadás, dél, déli szél' osztják megelőzője: *jõn*, *lõn*, S. *tõn* szintén azt jelenti: 'kesä; Sommer', viszont a belőle képzett *lõnni'm* stb. azt jelenti: 'schneefrei', Kaz. *лõñgmlo't* 'pälvi; schneefreie Stelle' (KARJ.—TOIV., OstjWb. 1062b); az osztják Kr. *tõñattá* meg: 'sulaa; schmelzen, tauen'; Trj. *лõñe'ĩarv* 'kesätyä, tulla kesä, pass. sulaa (lumi auringossa, padassa ei); sommer werden, pass. schmelzen, tauen (der schnee in der sonne, nicht im kochtopf' (KARJ.—TOIV., OstjWb. 1063a).

Összehasonlítva az itt közölt közös eredetű finn és osztják szavak jelentéseit, kitűnik, hogy a finn *suvi* és az osztják *lõn* stb. eredeti jelentése 'olvadás', illetőleg: 'olvad' lehetett. Kétségtelenné teszi ezt az is, hogy a *lõn*, S. *tõn*-ból képzett osztják *tõñattá* azt jelenti: 'olvad', s a fentebb idézett Trj. *лõñe'ĩarv* 'Sommer werden' jelentésű, pass. 'schmelzen, tauen (der Schnee in der Sonne)'. COLLINDER fenti művéből azt is láthatjuk, hogy a finn *suvi*-nak megvannak a szamojéd megfelelői is, tehát ez a szó ezek szerint uráli eredetű.

A finn *suvi* jelentésváltozataiból és e szó uráli nyelvekbeli megfelelőinek jelentéseiből arra következtethetünk, hogy e szócsoporthoz uráli korszakbeli előzményének 'olvadás, olvad', illetőleg 'az olvadás következtében (hótól és jégtől) szabad' lehetett a jelentése, és a finn *suvi* megőrizte az 'olvadás' jelentését is, de a belőle fejlődött 'enyhe nyár' jelentése is megvan. Az olvadás természeti jelensége a meleg idő kezdetét jelentette. Ezért vehette fel a hó és jég olvadására vonatkozó szó a 'nyár' jelentést is.

9. A fenti indoeurópai, évszakot jelölő szavak jelentéstörténetének, a magyar *kikelet* eredeti jelentésének és a finn *suvi* és rokonsága jelentésviszonyainak bemutatása után föl lehet vetni a kérdést, hogy mi lehet a *nyár* 'Sommer' szavunknak az etimológiája.

ZSIRAI (MNY. XXIII, 315–6) bebizonyította, hogy a magyar *nyár-fa* 'populus alba' előtagja 'mocsár, láp' jelentésű finnugor eredetű szó, vagyis a *nyár-fa* voltaképpen azt jelenti: 'mocsár-fa', amennyiben e fa nagyon szereti a vizenyős területeket. Azt gondolom, hogy a *nyárfa* előtagjában levő, eredetileg 'mocsár, láp' jelentésű *nyár* szóval azonos a magyar 'Sommer' jelentésű *nyár*, vagyis egyetlen egy *nyár* szavunk volt eredetileg; ennek 1. jelentése 'mocsár, láp' volt, és 2. jelentése lett a 'Sommer'. — ZSIRAI eredményei a következők: „magy. *nyár* : *nyárfa* 'populus alba' vog. (AHLQV.) *n̄ar*, *n̄ir* 'morast', (MUNK.) *n̄ar*, *n̄or* 'mocsár', (KANN.: Suomi V₂, 464) T., P. *ñer*, KK. *n̄ēr*, Ak. *n̄ār*, FL. *n̄ā'r*, Szo. *n̄ār* 'suo' | zürj. (CASTR.) *n̄jur* 'palus', (WIED.) *n̄ur* 'sumpf, morast' | votj. (MUNK.) *n̄ur*, *n̄ur* 'mocsár, posvány' | cser. *n̄ur* 'ager' | md. nor: *normal* 'gartenerdbeere'” (MNY. i. h. 315; vö. N. SEBESTYÉN I., Fák és fás helyek 59). — Szamojéd megfelelők: jurák szamojéd CASTR. *n̄ur-ká* 'espe', REG. *nur-kä* 'очна' (TOIVONEN: FUF. XV, 68; ZSIRAI: MNY. XXIII, 315; N. SEBESTYÉN I. i. m. 60), továbbá: sam. O. CASTR. N., Jel. B.,

Taz., Kar. *ñar* 'Moor, Tundra', NP. *ñarre* 'ua.' (N. SEBESTYÉN: uo.). — Bebizonyítja ZSIRAI (i. h. 315) azt is, hogy vannak e szócsoporthoz *-m* képzős származékai is az osztjában, a vogulban, a finnben, az észtenben, a karjalaiban, a vepsä nyelvben és a lappban.

A 'Sommer' jelentésű magyar *nyár* szempontjából fontos rámutatni arra, hogy a magyar *nyár-fa*, tulajdonképpen 'mocsár-fa' előtagja finnugor megfelelőinek *-m* képzős származékai (ZSIRAI: i. h. 315) nemcsak azt jelentik: 'mocsár, láp', hanem: 'füzzel s más lombos fával benőtt, vizenyős térség; berek' az osztjában; 'spärlich mit Wald bewachsener Sumpf', 'aus verschiedenen Baumarten bestehendes Gehölz inmitten eines Sumpfes' az osztjában; 'Wiese; rét' a vogulban; 'campus graminosus, pratum aridum, solum elevatum' a finnben; 'Feld, Acker' a karjalaiban, a vepsä és az észti nyelvben; 'heinikko, luhta (vedessä)' a lappban.

Az előadottak alapján megkísérlem kiegészíteni a 'mocsár, láp' jelentésű finnugor szócsoporthoz, és azt mondom, hogy ide tartozik a *ñar-kër* 'nyers vas' is (VNGy. II, 331; SZILASI, Szój.), és ez a vogul jelzős kifejezés voltaképpen azt jelenti: 'mocsár vas', azaz: 'mocsárból, lápból nyert gyeptálcára'. És ugyanennek a 'mocsár, láp' jelentésű vogul szónak lehet a jelentésváltozata a 'zöld' is: *ñar-jär* 'zöld fa' (VNGy. III, 87; SZILASI, Szój.), *ñar-pom* 'zöld fű' is (SZILASI i. m.), hiszen a lápos vidéken zöld rét van, és a vogul *hurum* is 'Wiese' is, *nürëm* 'rét', *nurm* 'Wiese' (vö. MNy. XXIII, 315), a lapp *horma* 'heinikko, luhta vedessä', tehát 'füves hely, gyeptálcára', 'vizes rét'. — Ide tartozik a *hoar-vuj* 'idei csikó; heuriges Füllen' előtagja is (SZILASI, Szój.).

10. A halászó, vadászó, gyűjtögető, majd később állattenyésztéssel is foglalkozó elődeink életében a víznek és a víz környékének rendkívül nagy volt a szerepe. A víz és a vizenyős, lápos környék azonban csak a meleg időben volt látható, télen hóval volt borítva és jéggel. Mikor azonban a meleg idő beálltával a föld hó- és jégtakarója elolvadt, láthatóvá lett a hótól és jégtől megszabadult táj, ennek fő jellegzetessége: a lápos, vizenyős, mocsaras földfelszín, és ekkor az uráli őshaza embere azt mondhatta: *íme, nyár*. De ő ezt a lápos, vizenyős, rétes földfelszínre érthette, melyet maga előtt látott. És mivel a láp, a mocsár, a vizenyős földfelszín láthatóvá válásával együtt járt a meleg időszak beköszöntése is, jelölhették elődeink a 'mocsár, láp' jelentésű *nyár* egykori hangtani előzményével az állandó meleg időszakot is. Ez a szemlélet és ez az asszociáció, egyszersmind a vele kapcsolatos évszakelnevezés halászó, vadászó és később állattenyésztéssel is foglalkozó népnél, az élete egy részét folyók és egyéb vizek környékén eltöltő népnél egészen természetes lehetett. Annál is inkább, mivel elődeink hosszú ideig olyan tájon laktak, ahol a hosszú tél után rövid átmeneti időhöz kapcsolódva hirtelen következett be a meleg időszak, és voltaképpen csak két évszakot tapasztaltak: a havas, jeges telet és az olvadással beköszöntő meleg időszakot. Az ilyen tájon való életnek és az ennek megfelelő szemléletnek az emléke az 'enyhe nyár, olvadás, dél, déli szél' jelentésű finn *suvi* és uráli rokonsága, továbbá az eredetileg 'láp, mocsár, vizenyős terület' jelentésű uráli eredetű magyar *nyár*, mely azután a magyarban elvesztette eredeti 'vizenyős, lápos terület' jelentését, és az 'aestas' jelölője lett. Vagyis névátvitel történt a fogalmak társulása alapján (GOMBOCZ, Jelentéstan 67), majd az eredeti jelentés elavult, mivel a 'Moor, Sumpf, Sumpfwiese' jelentésre ott volt a *láp* szó is, később pedig a szláv eredetű *mocsár*, de ez utóbbi voltaképpen nem azonos jelentésű a *láp* szóval.

11. Vajon az eredetileg 'Moor, Sumpf' jelentésű *nyár*-nak, a *nyár-fa* előtagjának és a 'Sommer' jelentésű *nyár*-nak hangtörténete igazolja-e az előbbi jelentéstani fejtegetést, vagyis a 'Moor, Sumpf' jelentésű *nyár*-nak meg a *nyár* 'Sommer' szónak közös eredetét?

A 'populus alba' jelentésű *nyár-fa* előtagjának és a *nyár* 'Sommer' szókezdő *ny* mássalhangzójának szabályosan megfelel a 'mocsár, láp, vizenyős terület' jelentésű, fentebb idézett finnugor szavak szókezdő *n* és *n* hangja. Az 'aestas' jelentésű *nyár* a köz- és irodalmi nyelvben és a nyelvjárások egy részében a szó tövében hangváltást mutat: *nyár*, *nyáron*, *nyárban*, *nyárnak*, *nyári*, de: *nyarat*, *nyaranta*, *nyarak*, *nyara*, *nyaral*. A *nyár* 'Sommer' e rövid-hosszú váltóhangos töveiből arra következtethetnénk, hogy a tövéghangzók meglétének korában ennek a szónak *nyára : *nyárst*, rövid *á*-val hangzó, egyalakú töve volt, melyből a tövéghangzó eltűnése után időtartamot váltakoztató *nyár* : *nyarat* lett. Vannak azonban olyan nyelvjárások is, ahol a *nyár* 'Sommer' tárgyragos alakja *nyárt* (Sopron megyében: Nyr. II, 562, VI, 158; Szamosháton: SzamSz.; a székelységben: KRIZA 415; a moldvai csángóknál: CsángSz. 104; KONSZA, Nagybacon nyelvjárása, 15; vö. még: TMNy. 297), *nyárat* (Cisio F²: TMNy. i. h.); *Nyáratszaka* 'per aestatem' is van az ismertebb *nyaratszaka* mellett (KRESZN. II, 81), *Nyáratszaka* (KBécs 1652. 46: TMNy. i. h.); *nyárok* (Háromszék: MNyszet VI, 238; TMNy. i. h.); *nyárom*: „Van szeretóm kettő, három, vigan töltöm telem, *nyárom*” (Csongrád m.: NépkGy. II, 162; TMNy. i. h.); *nyára*: „Nagy télnék nagy *nyára*, nagy essőnek nagy sárja szokott lönni” (Udvarhelyszék: Nyr. IV, 275; TMNy. i. h.); *nyáraloc* (MA.³, idézi BÁRCZI, A szótövek 26), *Nyáralok*: Aestivo (PP. 1708., PPB. 1767.) ~ *Nyaralok* (PPl. 1708., PPBl. 1767.); *nyáral*: „A' hol *nyáral*, ott *telegen*, és a' hol *teleg*, ott *nyáraljon*” (1823. máj. 5-én jegyezte föl KRESZN. II, 81); „*Nyáraló*. Aestivans. | *Nyáraló hely*. Aestivarium. | *Nyárló*, idem ac *Nyáraló*. Aestivans. | *Nyárló* F. Bihar Vben. E. F. Doboka Vben. | *Nyárlott*. Quod aestivavit. *Nyárlott bor*. Vappa M. A. Vinum nempe calore aestivo fermentatum, et destructum.” (KRESZN. II, 81.)

Némely itt felsorolt adat első szótagjának hosszú *á*-ja lehet analógiás nyúlás eredménye is, a Csongrád megyei *nyárom* pedig nyilván az előző sorvégi *három*-ra rimelés céljából hangzik hosszú *á*-val. De a Sopron megyei *nyárt* és *nyáral á* hangját azért bajos analógiás nyúlásnak magyarázni, mert a *nyáral* a *teleg* szóval van egy mondatban, és ez a két szó egyébként is sűrűn szerepel együtt. A *teleg* rövid *e* hangja az első szótagban hangtörvényszerű, ennek megfelelően *nyaral*-t várnánk mellette, rövid *a*-val az első szótagban, ehelyett *nyáral*, *nyáraljon* van ugyanabban a mondatban. Ezért megokolt-nak gondolom azt a következtetést, hogy a Sopron megyei *nyárt*, *nyáral*, *nyáraljon*, a dunántúli *nyáraló*, *nyárló*, MA. *nyáraloc* adata, továbbá a R. *nyárat*, de talán több székel adat is eredetibb hosszú *á*-t őrzött meg az első szótagban, és a *nyárt* tárgyragos alak éppen olyan megőrzött régiség lehet, mint a *sár* mellett a *sárt*; ez utóbbihoz képest a *sarat* tárgyragos alak kétség-telenül újabb.

A mai magyar nyelvben a *sár* időtartamot váltakoztató szótó: *sár* : *sarat*. De a kódexek korában és némely mai nyelvjárásban még az eredetibb, változatlan szótó tapasztalható *sár* : *sárt* (SermDom. I, 621; TMNy. 297; NySz.; KRESZN. II, 174; SzamSz.; OrmSz.). Természetes, hogy az eredetibb, változatlan tövet mutató *sár* : *sárt* szabályos többes számú alakja: *sárok* (Pázm: Préd. 87: NySz.).

A Sopron megyei *nyárt* és a R. *nyárat*, *nyárat-szaka*, a dunántúli *nyáral*, *nyáraló*, *nyárló* és a R. *nyáralok* alapján föltehető, hogy a *nyár* 'aestas' és toldalékos alakjai éppen úgy hosszú *á*-val hangzottak eredetibb fokon, mint a *sár*: *sárt*, *sárok* stb. A *nyár*: *nyarat* tő kialakulására hatással lehetett a *tél*: *telet* időtartamot váltakoztató szótó is, mert a *tél* és *nyár* azonos toldalékokkal sokszor szerepel együtt ugyanabban a mondatban.

Most pedig vizsgáljuk meg a *nyár-fa* 'populus' előtagjának szótövét. A *nyár-fa*, mely eredetileg azt jelentette: 'nyárban, azaz mocsárban élő fa, mocsári fa', okleveleinkben latin mondatkörnyezetben is előfordul: 1237: „Magna arbor de populo que uulgo dicitur *Narpha*; 1256: In arbore *Narfa*” (Oklsz.). Az oklevelek egy része a *nyár-fa* utótagját lefordította latinra: 1242: „Sub arboribus *Naar* et *Tul*”; 1324: „Ad arbores harazt et *nar*” (Oklsz.); stb. — Magyarul is mondhatjuk: „ott a *nyár* alatt megebédelünk” —, de ez a *nyár* fanévként elvonás a *nyár-fa* összetételből, mint ahogy elvonás az alapja az 1297-ből való *Lapus Nyar* (= Lápos Nyár) nevű erdőnek is és a többi efféle kifejezésnek is (Oklsz.). — Ez az 'arbor', pontosabban 'populus' jelentésű *nyár* azonban általában nem fordul elő ragos alakokban. Képzős alakjai: *nyáras*, *nyárjas* 'nyárfás, nyárfaerdő', *Nyárad*, *Nyárad*, *Nyárasd*, *Nyárágy* földrajzi nevek. Van egy *Nyarád* helynév is Ung megyében (CzF.), melynek *Nyarádra* ragos alakját is említi CzF., de ez valószínűleg téves lejegyzés lesz, mert FÉNYES ELEK ugyanezt a nevet *Nyárad* alakban közli (Magyarország statisztikája III, 366 és Magyarország geográfiai szótára).

E fanévként -s képzős *nyáras*, továbbá *Nyárad*, *Nyárad* származéka arra mutat, hogy tövében hosszú *á* volt a tövéghangzók eltűnése előtt is, tehát az ősmagyar korban is.

Mit mondhatunk tehát a 'populus' jelentésű *nyár* és az 'aestas' jelentésű *nyár* többelseji magánhangzója quantitásának történetéről?

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt, hogy a 'populus' jelentésű *nyár* magánhangzója minden toldalékos alakban hosszú volt az ősmagyar kortól, és nagyon valószínű, hogy az volt az 'aestas' jelentésű *nyár* többelseji magánhangzója is. A *nyár*: *nyárt*, *nyárat*, *nyárok*, *nyáral*, *nyáralok*, *nyárló*, *nyárló* hosszú *á*-ja támogatja azt a jelentéstani megállapítást, hogy az uráli eredetű 'láp, mocsár' alapjelentésű *nyár* hangtani előzménye felvette az 'aestas' jelentést, mégpedig úgy, hogy mivel a meleg időszak beálltával lett látható a *nyár*, azaz a lápos, mocsaras, vizenyős földfelszín (a hideg időben hó és jég borította), hozzátársult a szó hangsorához a 'huzamos meleg időszak', a 'Sommer' jelentés. A *nyár* eredeti 'láp, mocsár, vizenyős földfelszín' jelentése elavult, és bár e jelentés emlékeit a *nyár-fa*, voltaképpen 'mocsár-fa' őrzi, ezen összetételbeli *nyár* szó is messze került már az eredeti fogalmi jegytől, amelyre a szó egykor vonatkozott. Az 'aestas' jelentésben is messze került a *nyár* az eredeti jelölésviszonytól, ezért a 'populus' jelentésű *nyár* már nagyon régen elszigetelődött az 'aestas' jelentésű *nyár*-tól, és ez az oka annak, hogy a *nyár* 'populus' jelentésben változatlan tövű szó, 'aestas' jelentésben pedig időtartamot váltakoztató *nyár*: *nyarat* lett, bizonyára a *tél*: *telet* hatására is, mellyel azonos toldalékos alakban sokszor szerepelt és szerepel ugyanazon mondatban.

12. Hogy ezen uráli eredetű magyar *nyár* szó többelseji magánhangzójának a finnugor korszakban milyen lehetett a kvantitása, biztosan megmondani nem tudjuk, legfeljebb sejtjük. Az én véleményem szerint a *nyár* ugor és finnugor korbéli többelseji magánhangzója eredetileg valószínűleg rövid volt,

és csak később nyúlt meg az *r* hatására, úgy, mint ahogy a *vér* szóbelseji magánhangzója is megnyúlt, bizonyára ez is az *r* hatására. A *nyár* 'Moor, Sumpf' jelentésű, hosszú magánhangzóval jelölt vogul megfelelői ennek a megállapításnak nem mondanak ellent (vö. STEINITZ, Geschichte des wog. Vokalismus 189), mint ahogy a magyar *éb* és *lé* hosszú magánhangzóval jelölt vogul megfelelőiből sem következik az, hogy az *éb* és a *lé* ugor, illetőleg az utóbbinak finnugor és ugor előzménye hosszú magánhangzóval hangzott. (Az *éb* és a *lé* vogul megfelelőinek magánhangzó-kvantitására vö. STEINITZ i. m. 176.)

A 'Moor, Sumpf' jelentésű, valószínűleg rövid többelseji magánhangzós finnugor **nyrsr* rövid magánhangzója később az *r* hatására megnyúlt, és a *nyárfa* 'populus' előtagjában, továbbá a *nyáras*, *nyárjas*, *Nyárad*, *Nyárad*, *Nyárágy* képzett alakok első szótagjában ez a hosszú többelseji magánhangzó napjainkig megmaradt. Amikor a 'Moor, Sumpf' jelentésű mai *nyár* előzményéhez hozzátapadt az 'aestas' jelentés, akkor is egy alakú volt ez a szó, hosszú magánhangzóval. Ennek az emlékét őrzik a *nyár* : *nyárt*, *nyárat* (-szaka), *nyárok*, *nyáral*, *nyáralok* nyelvjárási és részben régi nyelvi adatok. Később azonban — részben a *tél* : *telet* stb. hatására — általában időtartamot változtatató szótó lett a *nyár*, tehát *nyár* : *nyarat*, *nyaral*, vagyis olyan módon alakult, ahogy az eredetileg egyalakú *sár* : *sárt*, *sárok* > *sár* : *sarat*, *sarak* stb., többelseji időtartamot változtatató tövű névszó lett.

13. A *nyár* 'Sommer' eredetéről itt előadott jelentéstani és hangtani vizsgálat egymást támogató eredményre jutott. Bár a fejtegetés során rámutattam több rokon nyelvi és indoeurópai nyelvi évszak-név olyan kialakulására is, amelyek a *nyár* évszak-névnek az uráli eredetű 'Moor, Sumpf' jelentésű szóból való fejlődését megerősítik, úgy gondolom, hogy a finnugor évszaknevek eredetének monografikus földolgozása a magyar *nyár* 'Sommer' itt kifejtett etimológiáját aláhúzhatja.

NYÍRI ANTAL

A lengyel szókincs legrégibb magyar jövevényszavai*

1. A lengyel szókincs magyar elemeinek kutatásáról. — A kérdés vizsgálata nagyjából hetven évre tekint vissza. Ebben a témakörben főleg a lengyel nyelvészek dolgoztak már a múlt század kilencvenes éveitől. A fő érdem ezen a téren a híres lengyel filológus és történész: BRÜCKNER ALEXANDER, többek közt az első lengyel tudományos etimológiai szótár szerzője nevéhez fűződik. Ő a lengyel nyelvészeti és történeti folyóiratokban szétszórta cikkeiben körülbelül 60 lengyel szó magyar eredetét tisztázta nagyjából. Ebben a tárgykörben elért eredményeit is a „Walka w język” című, Lvovban 1917-ben megjelent könyvében foglalta össze, amelyben a lengyel művelődés történetét mutatja be a szókincsen keresztül. A húszas években fellendült lengyelországi nyelvjáráskutatás, különösen az úgynevezett lengyel tátrai goral nyelvjárások szókincsenek egyre alaposabb megismerése, valamint a kárpáti költözködő juhászat nálunk is jól ismert terminológiájának beható gyűjtése és etimológiai vizsgálata körülbelül 30 lengyel szót, illetőleg kifejezést vont bele a tárgyalt vizsgálat körébe. Így, amikor az 1940-es évek

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 1964. február 14-i, ünnepi felolvasó ülésén. A szerző e cikkét Bárczi Géza hetvenedik születésnapjára ajánlja.

végén ALFRED ZAREBA, a magyarul is jól tudó és a magyar nyelvtudományi irodalmat rendszeresen figyelemmel kísérő krakkói tudós hozzáfogott „Magyar kölcsönzések a lengyelben” című ismert tanulmányának megfogalmazásához (Język Polski XXXI, 113–25), ő már nagyjából száz magyar kölcsönzót tárgyalhatott. (ZAREBA természetesen kiegészítette BRÜCKNER anyagát néhány lengyel-tátrai monográfiának, továbbá az újabb lengyel–magyar szótáraknak ide vonatkozó adataival.) ZAREBA cikke a maga idejében tehát a kérdés korszerű összefoglalását adja az etimológiai kutatás lengyel színvonalán. Ez azt jelenti, hogy miután a lengyel szótörténeti kutatás tulajdonképpen a most készülő történeti szótárak létrejöttével, illetőleg kiadásával lendülhet csak föl, ezek a vizsgálatok csupán az egybehangzóság, továbbá a jelentések azonosságán vagy rokon voltán alapuló egyeztetések, amelyek sok esetben szükségszerűen nélkülözik a szótörténeti, a jelentésfejlődési háttér, az átadás, illetőleg az átvétel körülményeinek a tisztázását. A negyvenes évek végétől és ZAREBA összefoglaló tanulmányának megjelenése óta JAN REYCHMANN professzor, a Varsói Egyetem turkológusa a magyar nyelvészeti irodalmat jobban kiaknázva járult hozzá a lengyel szókincs több magyar elemének nyelvészeti és művelődéstörténeti megvilágításához.

Magyar részről a kérdéskör első jeles művelője DIVÉKY ADORJÁN volt (vö. Magyar hatások a lengyel múltban: Békefi-Emlékkönyv 134–47). E komplexus egy fontos és előtte szinte ismeretlen területével KNIEZSA ISTVÁN foglalkozott érdemben, nevezetesen a Tátra lengyel részén lakó úgynevezett gorolok pásztor-terminológiájának magyar elemeivel (Ethn. XLV, 62–73; Miedzynarodowy zjazd slawistów. Księga referatów, Sekcja I — Językoznawstwo. Warszawa, 1934. 49–53). — Az Etimológiai Szótárban MELICH JÁNOS tulajdonképpen a lengyel etimológiai irodalomban felmerült és tőle elfogadhatónak tartott egyeztetéseket használta föl. — KNIEZSA — 1942-ben a SZEKFŰ GYULA szerkesztésében megjelent — „A magyarság és a szlávok” című gyűjteménybeli tanulmányában (Magyar hatás a lengyelben: 186–7) — csupán a problematikát vázolhatta fel nagyvonalúan, népszerűsítő céllal; csak a kárpáti költözködő pásztor-terminológia vonatkozásában támaszkodhatott eredeti kutatásaira és eredményeire, egyébként a már eléggé kiterjedt lengyel kutatások eredményeit sem aknázhatta ki, mint ahogy a megadott irodalomban sem jutott ott hely még a legfontosabb lengyel forrásoknak sem. — Magam 1958-tól foglalkozom a kérdéssel. A lengyel szakirodalomban eddig megjelent közlemények mellett eddig feldolgoztam a krakkói egyetemen készülő lengyel tájszótár archivumát, és részben kicéduláztam a megjelenőben levő Ó-lengyel Szótár első kötetét, valamint az ezekben fel nem használt archivumi anyagot. Jelenleg eddigi forrásaim alapján 140 magyar szót ismerek a lengyel szókincsben.

2. A lengyel szókincs magyar elemei rétegeinek áttekintése. — Akik BRÜCKNER tanulmányát ismerik, tudják, hogy a lengyel szókincs magyar elemeit nagyjából három rétegre szokás osztani. Ezek kronológiai és egyben művelődési rétegek is. Az első a XVI. század első feléig, azaz Báthory István lengyel királyságáig terjed. Ebben az állami, politikai terminológia körébe tartozó három–négy szót (*iubaiones*, *kun*, *orsag*, *rakosz* ~ *rokosz*) szokás sorolni. A második a XVI. század második felét és a XVII. századot foglalja magába, tehát Báthory István korszakát és az alatta érvényesült magyar kulturális hatást még élénken magán viselő évtizedeket. Ebbe a korszakba esik a lengyel katonai életbe, továbbá a feudális lovagi élet

szervezetébe, valamint elsősorban ebben az időben a lengyel nemesség, majd a városi polgárság ruházkodása tárgykörébe tartozó magyar szavak rétege. A harmadik rétegbe időbelileg a XVIII–XIX. században érvényesülő különböző magyar művelődési (kereskedelmi, politikai szavak és kifejezések és a couleur-locale) hatások szavai tartoznak. Ezt a hagyományos BRÜCKNER-i korszakolást, illetőleg rétegeződést KNEZSA említett kutatásai egy negyedik réteggel, mégpedig a lengyel-tátrai goralok költözködő pásztor terminológiájában érvényesült magyar hatás szókincsbeli elemeivel egészítették ki. Ez a réteg azonban ismert okoknál fogva nem korszakalkotó.

3. A lengyel szókincs legrégibb (—XV. századi) magyar jövevényszavai. — A mi fő kérdésünk most az, vajon egyáltalán igaz-e BRÜCKNERnek az a felfogása, hogy a XVI. század előtt a magyarok és a lengyelek alig ismerték egymást, alig érintkeztek, és ha igen, csak az Árpádok és a Piastok királyi házai, amelyek hol szövetkeztek, hol egymás ellen fordultak, túlnyomórészt Galíciáért rivalizáltak; — így a XVI. századig magyar kölcsönszavakra a lengyelből alig vannak adataink, azok is politikai terminusok, tehát voltaképpen nem is kölcsönszók, még kevésbé jövevényszók, hanem esetleg pusztán hungarizmusok. További fő kérdés számunkra az, igaz-e BRÜCKNERnek az a magyarázata, hogy más hatásokról és így jövevényszavakról a közéskorú Jagellók koráig azért sem lehetett szó, mert a magyarok műveltségben, jómodorban, csiszoltságban alig értek fel a lengyelhez. Végül az a fő kérdésünk, kimutathatunk-e a lengyel szókincsben teljes értékű magyar jövevényszavakat, a közéskorú királyok, a Jagellók előtti időkből, akárcsak a XIV–XV. századból is.

A harmadik fő kérdésünkre próbálunk mindenekelőtt válaszolni, mert ezzel egyben felelünk első és második fő kérdésünkre is.

A) Miatán a XVI. század elején lengyel nemesi levelekben és más írásokban már lengyel szavakként fordulnak elő, lehetséges, hogy ennél korábbi, tehát XV., esetleg a XIV. századi magyar jövevényszavak a lengyelben az apród neve: a *giermek* (< magyar *gyermek* 'Kind, Knabe, Junge') és az *orsag* (< magyar *ország* 'Land'), amely a lengyelben ebben az időben még ugyanazt jelenti, mint a magyarban (vö. „Świat albo *orsag* nasz”). Az első a két királyi udvarban és a főnemesi várakban folyó lovagi élet műszava, a második a politikai élet terminusa, és mind a kettő a két királyi udvar között már a XII. századtól fennállott érintkezések útján átkerülhetett a lengyel lovagi és politikai élet szókincsébe.

Itt azonban egy — helyesbítő — megjegyzést kell tennünk. Később ez az *orsag*, amely 'Land' és a *świat* szinonimája, nem fordul elő, illetőleg mint DIVÉKY is és KNEZSA is — nyilván BRÜCKNER téves értelmezésére támaszkodva — mondja, 'kíséret stb.' jelentéssel fordul elő, és *orszak*-nak írják. Ez azonban csupán látszat! A lengyel régebbi *orsag* 'Land' és későbbi *orszak* (olv. magyarul *orsak*) 'örtség, kíséret stb.' két külön magyar szó átvétele, amelyek csak írás-képükben és némileg hangalakjukban esnek majdnem egybe; ez az egybeesés azonban a lengyel, illetőleg a magyar nyelv belső rendszerétől, azaz a lengyel és a magyar főnév hangalakja felépítésének (morfonológiai) törvényszerűségeitől meghatározott folyamat eredménye: a lengyel *orszak* 'örtség, kíséret stb.' a magyar *örtség* főnév szabályos átvétele, amelyben magyar *ő*-nek lengyel *o*-val történt helyettesítése érvényesült, és a magyar *-(s)ég* vélt formanselemet a lengyel *-ak* formanssal helyettesítették; a magyar szóvégi *g* azért sem maradhatott meg, mert a lengyelben (a csehhez hasonlóan) zöngés abszolút szóvégen

nem állhat; itt pedig abszolút szövégről van szó, mert a lengyel katonai nyelvben az *ország* — akárcsak a magyarban is az *ország!* — vezényszó is volt.

B) Legalábbis XIV. századi magyar jövevényszónak tarthatjuk a lengyelben a *rakosz* ~ *rokosz* szavakat, amelyek jelentése 'nemesi rendi gyűlés → királyválasztó gyűlés → gyűlés általában → láрма, zavargás'. Ennek a magyar jövevényszónak lengyel szótörténeti és jelentésfejlődési vonatkozásai itt nem foglalkozom, mivel DIVÉKY hivatkozott tanulmányának erre a szóra vonatkozó része (Békefi-Emlékkönyv 139—43) felment e kötelezettség alól.

C) Föltétlenül a XVI. század előtti magyar jövevényszó a lengyelben a *ciga* 'forgócsiga, bűgőcsiga — gyermekjáték; der (Brumm)kreisel; trochus'. Ezt a szót a Słownik Staropolski nem közli címszóként, mivel a XV. század végéig terjedő gyűjtésből a szótár kéziratos adattárában mindössze egy adat található a XIV. századból, amelynek jelentése azonban pontosan nem állapítható meg (St. URBAŃCZYKNak, a szótár főszerkesztőjének szíves szóbeli közlése). Ezt a szót a lengyel szótárak az 1564-ben megjelent MACZYŃSKI-féleltől kezdve (l. MACZYŃSKI lengyel címjegyzékét KURASZKIEWICZ kiadásában: I, 69) a legújabbakig általában közlik a fenti jelentésben. (Pl.: LINDE² I, 337; Varsói Szótár I, 358; BRÜCKNER, SIET. 69; DOROSZEWSKI—SKORUPKA I, 1062; nem foglalkozik vele és címszóként sem veszi fel F. SŁAWSKI, SIET.; W. KURASZKIEWICZ szíves közlése szerint megvan a szó a készülő XVI. századi lengyel szótár címjegyzékében és adattárában is, nem lehetetlen azonban, hogy ez az adat azonos MACZYŃSKIÉval.)

A lengyel etimológiai irodalomban a szót a magyar *csiga* 'ua.' átvételének tartják. Ezt a magyarázatot természetesen a magyar etimológusok (MELICH, KNEZSA) is elfogadják. A magyar *cs* > lengyel *c* hangváltozás BRÜCKNER (SIET.) szerint mazovi nyelvjárási sajátosság, vagyis a lengyel köz- és irodalmi nyelvben az átvett magyar szó mazovi hangalakjában állandósult. Mindezek ismeretében a Słownik Staropolski archivumának — a kiadáskor bizonytalanul tartott — *cyga* adatát a hivatkozott lengyel szótörténeti sorba állítva teljes értékű adatnak tarthatjuk. Ez a szó tehát a lengyel szókincsbe legkésőbb a XIV. század elején került.

Ha a Słownik Staropolski archivumának hivatkozott adatáról nem is tudnánk, akkor is — más úton — igazolhatjuk, hogy a *cyga* ~ *czyga már a XIV. századi lengyel szókincsben meglehetett. a) Az ó-csehben ismeretes a *czyha* 'trochus' („... trochus est instrumentum quo ludunt pueri, quia ad modum rotae rotundum est, et volvitur cito”; vö. GEBAUER, Sl. I, 173, egy 1511-ben, Pilsenben készült forrásból). Ez a szó a magyar *csiga* 'ua.' átvétele (DÉCSY: MNy. LI, 458; HALÁSZ: NyK. XVII, 254; MACHEK, EtSl. 72—3). A csehben kimutatott első előfordulásának koraisága mellett legkésőbb XIV. századi átvétele mellett szól az a tény, hogy a csehben a magyar *g* helyén *h*-t találunk. Ez a változás a közfelfogás szerint a XIII. század vége előtt befejeződött, véleményem szerint azonban e változás teljes lezajlásának időszaka a XIV. század végéig kitolható (egyes szórványos előfordulások alapján). Ez a szó a cseh és a magyar királyi és főnemesi udvarok közötti érintkezés során a magyar gyermekjátékkal együtt került át a cseh főnemesi rétegek nyelvébe, majd innen a cseh köznyelvbe, még az ó-cseh korszakban. Miután ilyen érintkezések magyarok és lengyelek között is voltak az Áprádok és Piastok korától kezdve, a szó a lengyel királyi és főnemesi udvarokba is átkerülhetett az ó-lengyel korszakban, azaz a XV. század vége előtt. — b) A másik körülmény, amelynek alapján biztosra vehetjük, hogy a magyar *csiga* szót már az ó-

lengyelben átvették, a következő: az utóbbi években felfedezett legrégibb latin—lengyel szójegyzék (ún. „Wokabularz trydencki”) utolsó (510.) tétele „*biga, rotum presentat*”. (L. a szójegyzék fotokópiás kiadását: E. WINKLER, „Liber disparata antiqua continens, Alexandro Masoviensi episcopo Tridentino dicatus”, in „Elementa ad Fontium Editiones II”. Polski Instytut Historyczny. Roma, 1960. — L. továbbá olvasatos kiadásait: E. WINKLER, I più antico dizionario latino—polacco del 1424: Ricerche Slavistiche VIII. Roma, 1960. 96-III. 1; S. URBAŃCZYK, Wokabularz trydencki: Język Polski XLII, 15—29, ez a kiadás a legmegbízhatóbb; AUGUSTYN STEFFEN, Słowniczek Trydencki. Wydanie drugie poprawione. Londyn, 1963.). Ez a *biga* ugyanis a lengyel szókincs egyik legrégibb magyar jövevényszava. Ezzel a *biga* ó-lengyel szóval, amely ‘rotum presentat’, a lengyel nyelvészek eddig nem tudtak mit kezdeni. A XVI—XVII. századi régi szótárakban nem szerepel; a most készülő XVI—XVII., illetőleg XVIII. századi lengyel szókincset feldolgozó szótárak még most készülnek, és a legelőbbre levő is még csak az anyagrendezés állapotában tart. ST. URBAŃCZYK, a krakkói egyetem lengyel nyelvtörténésze és az ó-lengyel szótár főszerkesztője e szótár rendezett archívum anyagában nem talált rá anyagot. A tridentin szójegyzéket feldolgozó, hivatkozott kritikai kiadásában ehhez a tételhez az alábbi megjegyzést fűzi: „Homályos hely: a *biga, rotum* és *presentat* olvasat paleográfiai szempontból teljesen megalapozott, de nem látok benne semmi értelmet” (i. h. 28. lap 7. jegyzet). Érthető is e szóval kapcsolatos tanácstalanság a lengyel nyelvészek részéről. A mi számunkra azonban a *biga* szót a *csiga* ‘trochus, instrumentum quo ludunt pueri’ jelentésével hallva világos, hogy ez a *csiga* — magyar *biga* ikerszavának valószínűleg a csigával egy időben történt, annak szinonimájaként való átvétele.

A tridentin szójegyzéknek ez az eddig homályosnak tekintett adata legalább három tanulságot szolgál számunkra: 1. A tridentin szójegyzék és az azt magába foglaló kódex többi írása minden bizonnyal legkésőbb a XIV—XV. század fordulóján készült a lengyel királyi udvarban a Piastoktól származó mazovi hercegi család Alexander nevű fia számára. Mazovi Alexander 1414—1429-ig gnyezsnoi kanonok volt, közben 1422-ben a krakkói akadémia rektora, és 1424-ben foglalta el a tridentin püspöki széket. Később kardinális is volt. A tridentin szójegyzéket tartalmazó kódexet otthonról készen vitte magával Olaszországba. Meghalt 1444-ben (l. WINKLER, Ricerche Slavistiche VIII, 97—8). Mazovi Alexander herceg környezetében a ‘trochus’ jelentésű *biga* szó használt szó volt, és így került ebbe a — számára készített — latin—lengyel szójegyzékbe. A csiga-játék tehát a magyar királyi, illetőleg főnemesi udvar életéből kerülhetett a lengyelbe és a csehbe is, és onnan terjedt el. — 2. A *csiga* (-*biga*) magyar *biga* ikerszavát is e játék nevéként vették át a lengyelbe. — 3. A magyar tréfás, játékos képzésű *biga* ikerszó, amelyet eddig a magyar nyelvemlékektől a XVI. század első fele óta ismertünk (SzófSz.; Et.Sz.), legalábbis már a XIV. században megvolt a magyarban. A lengyel szókincs e régi magyar jövevényszavairól elmondottak alapján a magyar *biga* első előfordulását a XIV. századra vihetjük vissza.

4. A lengyel szókincs legrégibb (ólengyel kori) magyar jövevényeinek — mai ismereteim szerint — tehát a következő hatot tarthatjuk: *cyga* ~ *byga* mindkettő ‘trochus, instrumentum lusorium’, *rakosz* ~ *rokosz* ‘királyválasztó rendi gyűlés stb.’ (< a magyar Rákos-mező nevéből), az *orsag* (< m. ország) és *gierniek* ‘der Knabe, Page’ (< m. gyermek ‘Kind, Knabe, Junge’).

SULÁN BÉLA

„Egyik legnagyobb tévedése”?

1. „A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében” című elvi és módszertani írásában (MNY. LX, 61–8) ANTAL LÁSZLÓ nemrég behatóan bírálta a jelzők hagyományos magyar nyelvtani szemléletét, illetőleg tárgyalási módszerét, s „a tradicionális, a strukturalista és a transzformációs nyelvtan” erre vonatkozó eltéréseit elemezve, több részletben súlyosan elmarasztalta az elsőt — s ezzel egyben az ilyen szellemű adatait, idézeteit szolgáltató „akadémiai nyelvtan”-t is.

Ami az utóbbi könyvet illeti, ezt sem a maga tudománytörténetileg erősen determinált elvi és módszertani eljárásaiban, sem a részleteknek elődeink eredményeitől szintén csak bizonyos fokig függetlenebb kidolgozásában nem tarthatom mintaszerűnek — én, a „szerkesztő” sem. Sőt aki egy ilyen nagy kézikönyv összeállítását belülről élte át, bizonyosan olyan gyöngéit is ismerheti, amelyeket külső bíráló nehezebben vesz észre. S még ha egy-egy részletét elkészültekor igen nagyra becsültem is, számítok rá, hogy a tudomány fejlődése még abban is, ott is előbb-utóbb elavulttá teheti munkánkat, nem szólva most a nyelv továbbfejlődése okozta viszonylagos korszerűtlenedéséről. Ezért a közvetve vagy közvetlenül könyvünket érő kritikákat nem is szívesen bírálnám viszont, még ha kisebb-nagyobb részben esetleg nem értek is velük egyet. Készséggel elismerem: ANTALnak más szemléletű írásaiból is sokat tanultam már. Most mégis szeretném röviden és mintegy visszapillantásul megmutatni, milyen szempontok, mérlegelések szerint jutottam el magam ahhoz, hogy az értelmezőnek tőle hibáztatott „jelző” minősítését helyeseljem mint szerkesztő és mint a jelzők fejezete elé írt rövid bevezetés stb. szövegezője. Magát az értelmező jelzői s a neki megfelelő mellékmondati pontokat tudvalevőleg KÁROLY SÁNDOR szerzőtársunk készítette, mégpedig 1958-ban kiadott fontos monográfiája szellemében (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: NytudÉrt. 16. sz.). Céлом tehát az, hogy egy részleten kifejtsem, hogyan is jutott be egy — most helytelenített — felfogás a MMNYR.-be; a részletekben persze nyilván vitáznom is kell majd ANTALLal.

2. Lássuk tehát mindenekelőtt ANTAL LÁSZLÓnak idevágó megállapításait, magának a jelzőnek definíciójára és sok egyébre vonatkozó részletei nélkül. A hagyományos nyelvtannak „jelző” néven összefoglalt fajtái közül főképp a „Vettem egy lovat, *egy fehérét*” szerkezetbelit, tehát az értelmezőt ítéli meg másként: „E mondatban két azonos mondatrész van . . . Azt hiszem, hogy a tradicionális magyar nyelvtan . . . egyik legnagyobb tévedését követte el, amikor az úgynevezett értelmezői vagy hátravetett jelzőt — jelzőnek minősítette. Az a tény, hogy az értelmezői »jelző« mindig ugyanolyan raggal kapcsolódik az igéhez, mint állítólagos jelzettje, világosan mutatja, hogy azzal egyenrangú, ahhoz hasonló mondatrész . . . Persze van valami sajátos kapcsolat a jelző és a hátravetett, értelmező »jelző« között. Csakhogy ez a kapcsolat nem azonosság, mint a tradicionális nyelvtan hitte, hanem más” (66). — Hadd tegyek ide előlegül két megjegyzést. A) Nem tudom, hogy a hagyományos nyelvtannak saját szempontjai szerint, tehát nem a pusztán formális leírás szerint is egyik legnagyobb tévedésének tartja-e ezt ANTAL, vagy csak az új, csakis formális elemzésre építő rendszer szerint. Mert ha az előbbire gondolt, akkor fából vaskarikát kívánna: hisz a tradicionális nyelvtan

akkor követte volna el igazán legnagyobb tévedését, ha nem saját elvei szerint járt volna el. — B) A nyelvtan végtelen sok átmeneti, kereszteződő stb. típusából a fő kategóriák szerintem nem teljesen azonos változatokat is magukba foglalhatnak, egyébként szinte annyi kategória volna, ahány a részlettípus. Csak mindet pontosan kell jellemeznünk, különbségeiket sem hallgatva el.

Mikor mármost a MMNyR. valamelyik nagyobb egységének első terveit elkészítettük, természetesen az addigi szakirodalomból indultunk ki. Ebben azonban már korántsem csak az az ANTALTól hagyományosnak mondott jelzői felfogás volt adva, amely szerint az értelmező a jelző egyik fajtája. Anélkül, hogy felfogásának esetleges forrásait nyomoznám most, SZABÓ DÉNESnek igen sok értékes újítást is tartalmazó egyetemi leíró nyelvtani jegyzetére hivatkozom. (Hogy ANTAL ezt is a hagyományos iskolába sorolja-e, azt ismét nem tudom, de talán nem is lényeges.) Ő ugyanis akkor már évek óta a mellérendelő szószerkezetek közt tárgyalta az értelmezőset is: tehát pontosan ott, ahová most ANTAL — CHOMSKYNak 1957-i művére hivatkozva — tétetné. SZABÓ DÉNES a mellérendelő szószerkezetek 5. fajtájaként említette az értelmezőt; az 1. alcsoportba pedig a „nyomatékosan kifejtő” típust sorolta. (A mai magyar nyelvv. Kézirat gyanánt. 1955. 283–5 és több más lapon utalás-szerűen is.)

KÁROLY SÁNDOR azonban nemcsak formai szempontból vizsgálva a dolgot, belső vitáinkon, majd 1956-i akadémiai ülésünkön (vö. főleg I. OK. IX, 343–4) más következtetésekre jutott, s a többi társszerző velem együtt elfogadta a tőle javasolt s régebben amúgy is általánosabb jelzői minősítést; lektoraink, akik más részletekben nem mindig értettek velünk egyet, szintén. Persze így sem tagadtuk meg a mellérendelő szemlélet bizonyos fokú, tudniillik formai jogosultságát. KÁROLY SÁNDOR említett monográfiájából idézem: „Természetesen tagadhatatlan, hogy *Mátyást, a királyt és a könyvet, a ceruzát* szerkezetek között a formális megfelelés szembeötlő, mondhatnánk tökéletes. Ezért egyáltalában nem hibáztathatók azok (pl. FOKOS, vö. Nyr. LXIII, 71), akik az értelmezővel kapcsolatban mellérendelő formáról beszéltek, de ezt anélkül tették, hogy a *Mátyást, a királyt és a könyvet, a ceruzát* típust egyaránt és egyformán úgynevezett halmozott mondatrészeknek tekintették volna.” (NyttudÉrt. 16. sz. 20.) A MMNyR.-ben pedig rajta kívül én is utaltam az értelmezőnek másfelé mutató szálaira, noha a jelzők közt foglalkoztunk vele: „Az értelmező jelző és jelzett szava a maga kettős viszonyragjával (névutójával) és hangsúlyával mintegy külön-külön ugyanazon mondattani viszonyban van a velük kapcsolatos további mondatrészekkel, s így a t ö b b t a g ú (halmozott) m o n d a t r é s z e k k e l — mellérendelő szószerkezeti tagokkal — rokon alakulat” (II, 261); szórendi szempontból pedig DEME LÁSZLÓ is tárgyalta (uo. 483). A jelenség szakirodalmi feldolgozásaival, kettős arculatával tehát jobban is számot vetettünk, mint bírálónk sejtette. — Azt hiszem, fölösleges volna most részleteznem KÁROLY SÁNDOR monográfiájának az értelmező mellé- vagy alárendelő jellegét nyomozó és valóságábrázolás, mondatfunkció, fogalmi körök stb. szerinti elemző munkáját. Aki ezt nem tekinti a nyelvtantól távol eső „szemanticizmus”-nak (ANTAL szava, ha nem is e tőle nem említett szempontokra: i. h. 66), az elolvashatja bármikor.

3. Van azonban a „hagyományos” nyelvtannak elég sok olyan, szerintem fontos megfigyelése, amely ugyan nem a kevésbé ismert új terminológiát

és szimbólumrendszert használja, de „nyelvtani párhuzam”, „megfelelés”, „egyértékűség”, „behelyettesíthetőség” műszavával is olyan összefüggésekre mutatott rá, amelyeket bizony — megfelelő bírálattal — a transzformációkat megbecsülő mai nyelvteníró jobban figyelembe vehetne, még ha így nem látszanék is majd annyira újnak ez a nem rendszeresen, nem is tökéletesen, de mégiscsak réges-régóta használt módszer. Az értelmezőről például KÁROLY SÁNDORNAK MMNyR.-beli fejezete is, a magam bevezetője is hangsúlyozza, hogy nem azonosító típusai pontosan megfelelnek az elől álló minőség- és mennyiségjelzőnek, illetőleg a birtokos jelzőnek: „úrtól, csinostól” (értelmező jelző): „csinos úrtól” (minőségjelző); „Feleségem van nekem csak — Egy” (értelmező jelző): „Csak egy feleségem van nekem” (mennyiségjelző): „a macska, a húgomé” (értelmező jelző): „a húgom macskája” (birtokos jelző). (Vö. MMNyR. II, 262; de másutt is szó van róla.) Ez a transzformációs viszony persze az értelmező jelző azonosító típusában már nem ennyire evidens és egyetemes, mert jelentéstani és mondatstilisztikai nehézségek jelentkeznek a legegyszerűbb *fiam, János és János fiam, a Rózsa, az anyja és a ritkább anyja Rózsa* (l. uo. II, 278) stb. szerkezetitípuson túl, sőt részben ezen belül is. De az ANTAL-féle formális elemzés ilyesmivel — azt hiszem — úgyse törődhetik, s egészében kétségtelenül megvan ez a nyelvtani összefüggés. ANTAL azonban egyetlen szót sem szól róla. Pedig az igazi mellérendelésbeli utótag tipikusan nem alakítható át elől álló jelzővé, tehát ez mint transzformációs törvényszerűség szerintem az értelmezőnek jelző voltát erősíti.

Arra már ANTAL is kitér, hogy a jelző átalakítható névszói állítmánnyá, legföljebb ő néhol más műszóval jelöli az utóbbit. Igen, erre is gondoltunk annak idején, s utal rá a MMNyR. is, még az értelmezőkre is vonatkoztatva e szabályt: „*elbágyadt* kezem” vagy „*kezem, az elbágyadt*” (jelzők): „a *kezem elbágyadt*” (igenévi állítmány); „*fiatal, csinos úrtól*” és „*fiatal úrtól, csinostól*” (jelzők): „*csinos a fiatal úr*” (állítmány); „*a Tisza vize*” és „*a víz, a Tiszáé*” (jelzők): „*a víz a Tiszáé*” (állítmány). (I. h. 261; de másutt is beszélünk erről.) Minthogy ez az átalakítás sem terjeszthető ki általában a valódi mellérendelő szószerkezet utótagjára, szerintem szintén alkalmas az értelmező jelző voltának támogatására. ANTAL — ismétlem — maga is foglalkozik e transzformációval, de neki ez is a maga igazát mutatja. Már előzőleg úgy határozta meg tudniillik a jelzőt, hogy az többek közt csakis nominatívusi alakú és elülső helyzetű lehet. Így a casus obliquusban levő értelmezőt neki először elől álló, ragtalan jelzővé kell alakítania, hogy állítmányt csináljon a már nominatívusi jelzőből: „Mikor lenne jelző a *fehéret* szó a *Vettem egy lovat, fehéret* mondatban? Akkor, ha közvetlenül transzformálható lenne az állítmányi részbe. Tudjuk azonban, hogy ez lehetetlen. A *Vettem egy lovat, fehéret* mondatot előbb át kell alakítanunk *Vettem egy fehér lovat* módon, s csak azután alakíthatjuk tovább. Tehát nyelvünkben van egy transzformációs szabály, mely így hangzik: $A\ N + r\ a\ g \rightarrow N + r\ a\ g\ A + r\ a\ g$. Ennek alapján jönnek létre a hátravetett »jelzők« a »tisztességes« jelzőkből. Ez más szóval azt jelenti, hogy a *Vettem egy lovat, fehéret* mondatban nem jelzős szerkezet van, hanem olyan, amely jelzős szerkezetnek a transzformja.” (68.) Ám én eretnek vagyok e tekintetben, s tiszteletlenül megjegyzem: Említett transzformációs szabályát is ő állította föl, s ez nem is baj. De akkor miért nem akadályozta szerinte a transzformációnak az, hogy egy birtokos jelzői (*könyvéből*) *Pistának* birtokos szót is először ragtalan, elől álló jelzővé kellene transzformálni, s aztán, hogy állítmány legyen, még -é birtokjelet is kellene hozzátennie; az alannya váló

könyvből birtokszót (jelzettjét) pedig szintén meg kellene fosztania személyragjától is, -ből határozóragjától is, hogy létrejöjjön a könyv *Pistáé* predikatív szerkezet?! (Ez nem az ő példája: ő a 67. lapon csak a *Pista könyve* — *A könyv Pistáé* birtokos jelzői → állítmányi átalakítást mutatja be; azonban ennek problematikája is eléggé hasonló.)¹ Sőt ha nagyon szigorúan vesszük a dolgot, akkor még az egyszerű, elől álló jelzőnek állítmánnyá alakításához is is jónéhány különös típusban közbülső lépésekre volna szükség, noha ANTAL nem beszél erről. A *jó fiúkat* szó szerkezet például úgy alakul át, hogy az egyeztetés értelmében az újdonsült állítmány tárgyragot nem, de többesjelet kap: a *fiúk jó-k*. A *tágabb értelmű* csoportjában az állítmány csak az alapszóhoz kapcsolható: (az) *értelem tágabb*; s ilyen az -é jeles jelzett szó is: a *jó fiút* → a *fiú jó* (akiét...); hogy a ritkább *esett juhbor, nedves földszag*-féléről ne is szójunk (vö. MMNyR. II, 280); stb.

Az értelmezős szerkezetet persze bizonyos összefüggésekben itt-ott jól el lehet különíteni formailag is a mellérendelőtől, amennyiben az előzőnél eleve lehetetlen a pluralisi kongruencia: *Pistát, a fiamat ellenfélnek* (tekintették), ellenben *Pistát és a fiamat ellenfeleknek* (tekintették). A főnévi azonosító értelmező azonban általában másféle mellérendelő szó szerkezetekkel rokon (vö. MMNyR. II, 326—7), s ott ez a vizsgálat sem segít.

Itt jegyzem meg, hogy ANTAL, miután az értelmezőt már kizárta a jelzők köréből, a 67. lap alján a *Kovács, az elnök* szerkezetet mégis jelzőnek mondja. Nem tudom, hogy érti.

4. De mehetünk egy lépéssel tovább is. Régesrég közismert, csaknem egyetemes megfelelés van az egyes egyszerű mondatrészek és a hasonló mellékmondatok között, s mi annak idején ezeket is igyekeztünk végig gondolni (vö. *engem, a barátját* = *engem, aki barátja vagyok*). ANTAL transzformációs nyelvtana azonban — úgy látszik — egyelőre azzal sem vet számot, hogy az értelmezőnek valóban megfelel egy ilyen eléggé tipikus értelmezői mellékmondat. Bizony nem mellérendelő tagmondat ám ez! A MMNyR. s legtöbb elődje tehát röviden erre is rámutat, sőt még arra is utal, hogy némely értelmezői és minőségjelzői mellékmondatok annyira érintkeznek egymással, hogy olykor alig lehet elhatárolni őket (vö. i. m. II, 400—1 és 406—7).

Mindebből már az is következik, hogy még egy olyan közbülső megoldást sem választhattunk, amilyent RIES (vö. KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 21), aki is az azonosító értelmező-félének megfelelő „appositio”-t külön, sajátos szó szerkezeti fajtának tekinti. Sajátos jellegét ugyan a jelzők közt mi is elismer-

¹ Lehet, hogy e transzformációs szaknyelvben valamit akaratlanul félreértettem ANTAL szavaiból. A cikknek más részeiben is volt erre veszély. Egy általános nyelvtani tétele például így hangzott: „A »nominális állítmány« ... fából vaskarika” (67). Első gondolatom olvastakor az volt, hogy hiszen SAUVAGEOT professzor is nemrég — az ELTE vendégeként — „az ige nélküli nyelvek” bizonyos kifejezéseiről beszélt, s a szakirodalom elég sok hasonló nyelvet ismer! Aztán arra gondoltam, hogy talán az igétlen mondatokba ANTAL egyetemesen beleérti a zérus fokú copula-állítmányt, ahogy a magyarban több joggal teszi ő is, más is; s akkor már elvszerűen ezt s az „ehhez tartozó” névszói részt tekinti „nem nominális” állítmánynak? (Egyébként azért itt-ott ő is, most is élt a „névszói állítmány” terminussal: nyilván ilyen főnemtartásokkal.) De az efféle „transzformáció” fárasztó és bizonytalan az olvasónak. — Itt emlitem meg, hogy az úgynevezett „generatív” transzformáció kérdéseire szándékosan nem térek ki e cikkben, s nem érintem értelmezős összetételeink problémáit sem.

tük, sokoldalúan elemeztük, de az utóbbiak közé húzó jegyeket — nem utolsósorban a transzformációsakat — erősebbnek tartottuk.

A fentiekkel egyébként szerintem még egy, kissé más egyeztetett tagnak a megítélése is összefügg: a „téged(et) *mint sportfelelőst*” szerkezetbelié, amelyet SZABÓ DÉNES — szintén úttörő és gondolatébresztő módon, de nem föltétlenül a legjobban — az alá- és fölrendelés közti, „átmeneti” szintagmának tekintett (i. h. 339). Mi ezt nem kevés tépelődés után (vö.: TOMPA: AnyIsk. I, 67; B. LŐRINCZY: MNy. L, 58–9; majd végül KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 36–8) a *-ként* ragos állapotféle határozókkal azonos funkciója szerint iktattuk határozóink rendszerébe, utalva egyrészt az értelmezők, illetőleg a mellérendelő szószerkezeti utótagok, másrészt a hiányos mellékmondatok felé mutató sajátosságukra is (l. a Mutatóban); s így a neki megfelelő, teljesebb határozói mellékmondathoz való viszonya azért szintén elfogadható rendszer-tani összefüggésben tűnt ki. — Nem foglalkozom most még ennyire sem az ANTAL szerint mellérendelő, szerintünk sajátos alakú minőségjelzős szintagmának tekintendő *ezt a könyvet* szerkezettel. — E két utóbbi típus persze együttesen azt mutatja, hogy a szintagma utótagjának az előtagéval funkciója szerint azonos¹ viszonyragját, névutóját mi — nyelv-tanunk alapfelfogásának megfelelően — nemcsak az értelmező esetében tekintettük pusztán a kongruencia megkívánta elemnek, mely szerepe szerint elsődlegesen már nem egy harmadik taghoz fűződő párhuzamos, külön viszony jele.

Nem beszélek arról, hogy a jelentést, funkciót nem vizsgáló strukturalista nyelv-tan valóban csakis mellérendelést láthat-e az ilyen szerkezetekben: így ez iskola — nem az én asztalom. Erről más strukturalista nyelvészeink több joggal mondhatnak véleményt. A transzformációs módszerre, bár igen nagyra becsülöm, mert ugyancsak érzékelteti a jelentést s a funkciót, szintén nem a példaadás céljával tértem ki, hanem csak hogy utaljak arra, amit szerintem a már elért eredményekből valamilyen módon mégiscsak figyelembe kellene vennie, s hogy benne sem minden olyan tökéletesen új a nap alatt, mint a „hagyományos” nyelv-tanétól elkülönülő műszói sejtetnék. Meg persze arra, quod erat demonstrandum: hogy az adott körben a MMNyR. mint a „hagyományos” nyelv-tan egyik képviselője szempontjai szerint hogyan mérlegelte a különféle régi és új nézeteket, s hogy például a *mint* kötőszós, egyeztetett állapothatározó esetében eléggé úttörő megoldást választott, s itt esetleg — mások képviselik a „hagyományos” felfogást.

Annyit pedig talán igazolnom is sikerült, hogy a hagyományos nyelv-tannak — saját s a transzformációs nyelv-tan elveinek „fényében” — az értelmező jelzői szemlélet nem „egyik legnagyobb tévedése”.

TOMPA JÓZSEF

¹ Tehát nem okvetlenül alakilag azonos szintaktikai eszközről van szó: elgondolható jelölt és jelöletlen tárgyi vagy birtokos jelzői, esetleg eltérő határozóragú vagy névutójú stb. tagok közt is ilyen, formailag mellérendelő viszony.

Megjegyzések a jelzőkről

1. Az utóbbi időben örvendetesen megsaporodtak a leíró nyelvtan elvi-módszertani kérdéseivel, illetőleg a nemrég megjelent akadémiai leíró nyelvtan egyes fontosabb megállapításaival foglalkozó tanulmányok. Különösen sokat írt ezekről a kérdésekről ANTAL LÁSZLÓ. Ő a strukturalista nyelvtan meggyőződéses híve, az akadémiai leíró nyelvtan a tradicionálisnak nevezett nyelvtani koncepció szellemét tükrözi. ANTAL saját elvi álláspontjáról, a strukturalista koncepció fényében vizsgálja az akadémiai leíró nyelvtan megállapításait, módszerét; megnyilatkozásai tehát — érthető módon — nagyrészt bíráló jellegűek. Így jár el több más cikke mellett a közeli múltban megjelent „A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció tükrében” című tanulmányában is (MNY. LX, 61—8).

A következőkben az ebben a tanulmányban felvetett gondolatokhoz kívánok néhány észrevételt fűzni. Ezt megelőzően azonban egy megjegyzést tennék még. A tradicionális, a strukturalista és a transzformációs nyelvtan viszonyáról ANTAL a következőket írja: „Nem szabad azt képzelnünk, hogy a három közül egyik feltétlenül és mindenben jó, s a másik kettő eleve és mindenben rossz. A három különböző nyelvtan a nyelvi valóság feltárásának három különböző fokozatát képviseli.” (62.) Illetőleg: „Ennek megfelelően a tradicionális és a strukturalista, illetőleg ez utóbbi mellett a transzformációs nyelvtan különbsége nem »vagy—vagy« jellegű, hanem sokkal inkább »jobb—rosszabb« vagy »többé—kevésbé« természetű.” (Uo.) Ezt a nézetét ANTAL ennyire egyértelműen és világosan — véleményem szerint — most írta le először, s ezzel mindhárom irányzat minden képviselője feltétel nélkül egyet érthet. S már ez sem jelentéktelen dolog!

2. A jelzőkről írt tanulmányában ANTAL kifogásolja az akadémiai leíró nyelvtannak azt a meghatározását, amely szerint a jelző a jelzett szó **j e l e n t é s é t** módosítja, gazdagítja, teszi pontosabbá stb., s rámutat arra, hogy „A jelző nem a jelzett szó jelentését, hanem denotátumát írja pontosabban körül” (62—3). — Ebben a kérdésben ANTALnak lényegében igaza van, s az említett fogalmazások nem csupán terminológiai következetlenségből adódnak, hanem azt is tükrözik, hogy jel—jelölt—jelentés viszonyát az akadémiai leíró nyelvtan vagy legalábbis a jelzők fejezetének szerzői elméletileg nem tisztázták a maguk számára elég világosan.

Abban azonban már nem érthetek egyet ANTALLal, hogy sommásan elveti az akadémiai leíró nyelvtannak a jelzőkre vonatkozó következő megállapítását is: „[a minőségjelző] A fogalom tartalmát egy bizonyos **i s m e r t e t ő j e g y h o z z á a d á s á v a l** gazdagítja, s ezzel egyúttal annak körét leszűkíti, vagyis a szó **értelemköréből mintegy kizárja** a z a z z a l a j e g g y e l, tulajdonsággal nem bírót” (II, 265). A nyelvi jel denotatumai ugyanis a valóságnak nemcsak „hús-vér” tárgyai lehetnek (mint az idézett *Egy fehér kutya megy az úton* mondatban), hanem fogalmak is, amelyek azonban természetesen szintén a valóság részei. „A gondolkodás azonban . . . nemcsak az egyes dolgokat és jelenségeket tükrözi, hanem főképpen a dolgokban és jelenségekben levő *általánost*, a dolgok és jelenségek belső lényegét, sajátos összefüggéseit, törvényszerűségeit. A gondolkodás a valóságot általánosítva, a fogalmak segítségével tükrözi vissza” — olvashatjuk „A marxista filozófia alapjai” című (Bp., 1959. 197) munkában. A Filozófiai Lexikon (Bp., 1955.) szerint: „a fizika a tömeg, az energia, az atom, az elektron

stb. . . fogalmaival operál" (222). Az Új Magyar Lexikon (Bp., 1960.) pedig világosan ki is mondja: „A fogalom nyelvi kifejezési formája a szó” (II, 369). S véleményem szerint teljesen igaz a van TEMESI MIHÁLYnak is, amikor az akadémiai leíró nyelvtanban ezt írja: „Az önmagában vizsgált *kő* anyagnév például jelent minden szilárd ásványt vagy kőzetet, továbbá az emberi és állati test üregeiben a váladék sóiból álló kemény képződményt; elsősorban e dolgok fogalmát [Én emeltem ki. I. S.], másodsorban rávonatkoztatással az egyes valóságos dolgokat. (A beszédösszefüggésben az utóbbi lényesebb.)” (II, 153.) S e fogalmak nyelvi jeleihez természetesen szintén kapcsolódhat jelző; például: „Megkülönböztetünk *belső, a sejten, ill. a szervezetben belüli és külső (helyzet- és helyváltoztató) mozgást*” (Új Magyar Lex. V, 57).

3. ANTAL¹ áttekinti, hogy miféle szerkezetek esetében beszél a magyar nyelvtan jelzőről, s a következő 14 csoportot sorolja fel: a) *A fehér kutya ugat.* b) *Az elnök Varsányi mondta.* c) *A dolgozó ember megbecsülést élvez.* d) *A láda arany eltűnt.* e) *Az én házam Csallóköz.* f) *A Pista könyve piszkos.* g) *Kovács, az elnök, váratlanul lemondott.* h) *Vettem egy lovat, fehérét.* i) *Jó gyorsan visszajött.* j) *Sanyi régi bundában jár.* k) *A fehér kutyát láttam.* l) *A három szomszéd érkezett meg.* m) *Sándor jó katona.* n) *Ennek a háznak füstöl a kéménye* (64). Ez a csoportosítás azonban egy kissé szubjektív jellegű, és nem is teljes, mert jelzője lehet jelzőnek is.

Lényegesebb azonban ennél az, hogy egy igen fontos típus, a *jó gyors, gyönyörű szép* kimaradt a felsorolásból, pedig ez — mint később látni fogjuk — éppen az ANTAL javasolta definíció szempontjából alapvető fontosságú. (Az efféle szerkezetekben, mint *ja* kiáltás, az *asztalt szó* a jelzőt nomen értékűnek tekinthetjük, hasonlóképpen a mondatot, mondattöredéket mint jelzőt is, tehát ezek beleférnek az ANTAL felsorolta csoportokba.)

Az általa felsorolt 14 csoportból az i) pont alatt említett ANTAL nem tartja jelzős szerkezetnek, szerinte „ez a *jó* nem melléknév, hanem egyértelműen határozószó” (64). Az akadémiai leíró nyelvtan erről a kérdésről óvatosabban, sokkal kevésbé határozottan ezt írja: „Ha a határozószó mint jelzett nem főnévi értékű, akkor a jelző többnyire fokozó értelmű: *kényelmesen jó soká borotválkozott*” (II, 280). Illetőleg: „Ezek a szerkezetek formailag jelzős szerkezeteknek tekinthetők, t a r t a l m i s z e m p o n t b ó l azonban inkább határozósak, azaz a *meglehető, roppant* melléknevek, a *milyen, oly, amilyen* névmások tartalmi szempontból nem jelzők, hanem f o k h a t á r o z ó k.” (Vö. még 213, 277.) Sőt utalunk erre a problémára az ANTALTól kifogásolt *nagy messze* szerkezettel kapcsolatban is (263).

Az akadémiai leíró nyelvtan tehát a szerkezeteknek ezt a típusát átmeneti kategóriának tekinti jelző és határozó között, s a kérdést a nyelv tartalmi oldalát is figyelembe véve vizsgálja. ANTAL kizárólag formai eszközökkel próbálja megközelíteni a problémát, s igazolni azt a megállapítását, hogy e szerkezetek első tagja e g y é r t e l m ű e n határozószó. Nézzük meg, milyen sikerrel!

ANTAL érvei a következők: a) „Csak néhány »melléknév« jelenhet meg adverbium mellett, mint annak jelzője” (64). Megállapítása azonban nem állja meg a helyét, mert csak a *gyorsan* alak mellett előfordulhatnak például a következő melléknevek vagy melléknévi névmások: *jó, nagy, szörnyű, roppant, ronda, csúnya, veszett, ijesztő, elképesztő, borzasztó, kegyetlen, meglepő, kellemetlen, istentelen, hihetetlen, rémes, rémítő, csodálatos, bámulatos, félelmetes, fantasztikus, ilyen, olyan, ily, oly, milyen, mily, ugyanilyen, ugyanolyan, bár-*

milyen, akármilyen, amilyen, semmilyen stb. (nem is beszélve a ma eléggé divatos: *halálos, haláli, állati, baromi* szavakról). Szerintem semmiképpen sem lehet mindezeket a névszókat és más hasonló szerkezetekben még másokat (*gyönyörű szépen, ritka durván, áldott jól, tiszta jelesen, szép pirosan* stb.) is „egyértelműen” határozószónak tekinteni. Sőt még tovább is mehetünk egy lépéssel! ANTAL „A magyar esetrendszer” című munkájában kifejtette, hogy például a *-stul, -stül; -kor; -nként* toldalékok nem esetragok, hanem képzők, származékaik tehát adverbiumok. Az afféle mondatokban azonban: „Megjött János bácsi *Mari lányostul*”; „Még a *múlt karácsonykor* történt”; „Az orvosságot *két óránként* kell bevenni” — a *Mari, múlt, két* jelzőket már semmilyen körülmények között sem lehet határozószónak minősíteni. (Arra most nem térnék ki, hogy mivel lehetne érvelni a *-stul, -stül, -kor, -nként* toldalékos alakok adverbium volta ellen, de ANTAL koncepciójának a jelzőkről nyilván összhangban kell lennie ANTALnak a rag—képző viszonyáról vallott felfogásával.) — b) „Van ilyen, hogy jó *gyorsan*, de nincs *fehér gyorsan*, nehéz *gyorsan* stb.” (Uo.) — Ez a megállapítás igaz, de mint érv teljesen súlytalan. Mert van *igen gyorsan, nagyon gyorsan, elég gyorsan, sőt egy kicsit gyorsan*, de nincs: *alig gyorsan, ott gyorsan, most gyorsan, soha gyorsan, lassan gyorsan, órakor gyorsan, fiastul gyorsan és egy nagyot gyorsan* sem. Sőt, bár minden főnév kaphat jelzőt, és minden melléknév hozzájárulhat főnévhez mint jelzethez, még sincs — mint éppen ANTAL is rámutat (62) — *fehér jelentés* szókapcsolat, sőt *fehér alany, fehér ige, fehér transzformáció, fehér szív működés, fehér mennydörgés, fehér gyorsaság* stb. sem. Ezek azonban nem formai, hanem tartalmi, jelentésbeli korlátok. — c) „Főnév viszont adverbium előtt mint jelző nem jelenhet meg” (uo.). — Ez a megállapítás viszont már nem is igaz. Nyelvünkben szép számban élnek ilyen szerkezetek: *hatszáz méter magasan; két kilométer hosszan; csuda jól, szépen, gyorsan* stb.; *betyár drágán; marha lassan; piszok ügyesen; kutya rosszul; disznó durván* stb.; s ide sorolandó — a fentebb említett okokból a *Mari lányostul* típus is. S ezek formai szempontból — éppen ANTAL felfogása alapján — szintén nehezen tekinthetők másnak, mint főnév + adverbium kapcsolatának. (Csak közbevetőleg említem meg, hogy a *szépen, pirosan* típusú alakokat az akadémiai leíró nyelvtan nem adverbiumnak tekinti, mint ANTAL, hanem ragos melléknévnek.)

Úgy látom tehát, hogy pusztán formai kritériumok alapján ANTALnak nem sikerült bebizonyítania, hogy a magyar adverbiumok nominalis bővítői határozószók, s attól tartok, hogy ezt nem is nagyon lehet. Nem sikerült neki annak ellenére, hogy felismerése — e szerkezetek tartalmi oldalát nézve — tulajdonképpen igaz. S nagyon is elképzelhetőnek tartanám, hogy a tradicionális nyelvtan ezek egy részét a fokhatározók között tárgyalja, megemlítve természetesen szoros formai kapcsolatukat a jelzőkkel. Semmiképpen sem sorolhatók azonban ebbe a csoportba azok a szerkezetek, amelyeknek főnévi alaptagjában ANTAL adverbiumképzőt, a tradicionális nyelvtan névszóragot lát (*két óránként, múlt karácsonykor* stb.). Úgy gondolom tehát, hogy helyesebben járunk el akkor, ha a fentebb idézett típusok jelzőit nem emeljük át más szófaji kategóriába, hanem tudomásul vesszük, hogy ezekben az esetekben az illető szó nem *ál t a l á n o s*, hanem *a l k a l m i* jelentésével jelentkezik. A strukturalista nyelvtaníró azonban ezt a maga formai kritériumai alapján természetesen nem ismerheti fel és el.

A pusztán formai szempontok következetes alkalmazása tehát ebben a kérdésben nem segíti a strukturalista nyelvtanírót a nyelvi valóság mélyebb

felismerésében, sőt határozottan gátolja. Ha ANTAL LÁSZLÓ a nyelvi valóságot többé-kevésbé helyesen mégis felismerte, annak oka elsősorban abban keresendő, hogy a magyar nyelv anyanyelve, s így — akarva akaratlan, bevallva, be nem vallva — a nyelv tartalmi oldalát is figyelembe vette. Hogy az így felismert igazság megokolására mégsem tudott elfogadható és meggyőző formai érveket felsorakoztatni, abban egyáltalán nem ő a ludas, hanem az általa követett módszer korlátai, és legnagyobb mértékben — maga a nyelv.

Am fogadjuk el kísérletképpen ANTALnak azt a megállapítását, hogy a *jó gyorsan* nem jelzős szerkezet, vagyis a *jó* itt egyértelműen határozószó, s a *gyorsan* is adverbium! Nézzük meg azonban azt is, hogy ez milyen következményekkel jár a melléknévi jelző + melléknévi jelzett esetében! A strukturalista nyelvteníró ezeket — a maga kizárólag formai szempontjai alapján — egységesen csak mint melléknév + melléknév kapcsolatait veheti számba. Ezek között a szerkezetek között azonban vannak olyanok, amelyek a *jó gyorsan*-nal teljesen azonos típusúak, vagyis a jelző fokhatározói jellegű bennük (*jó gyors, gyönyörű szép, ilyen csúnya*), és vannak olyanok, amelyekben a jelző világosan jelzői szerepű (*szép sárga villamosok, fehér bundás kutya, vidéki tanári működésem, ilyen színű*), hogy csak a szélső és eléggé tiszta eseteket említsük.

A fentebb tárgyalt típusok közötti egyezések és különbségek felismerése csak a nyelv tartalmi oldalának figyelembevételével lehetséges, csupán formai kritériumok alapján elérhetetlen. Ha a strukturalista nyelvten következetes önmagához, ezek a figyelemre méltó sajátságok elsikkadnak benne.

4. Az értelmezővel kapcsolatban ANTAL így ír: „Azt hiszem, hogy a tradicionális magyar nyelvten — mely nem a helyzet, a szerkezet, hanem a jelentés után igazodott — egyik legnagyobb tévedését követte el, amikor az úgynevezett értelmezői vagy hátravetett jelzőt — jelzőnek minősítette. Az a tény, hogy az értelmezői »jelző« mindig ugyanolyan raggal kapcsolódik az igéhez, mint állítólagos jelzettje, világosan mutatja, hogy azzal egyenrangú, ahhoz hasonló mondatrész. S ugyanez az eset az *Ennek a háznak füstöl a kéménye* mondatban is. Az *ennek* rész ott sem jelző, hanem az, ami a *háznak* rész.” (66.) Az értelmező problémájával itt nem foglalkoznám; ami e bővítmény mondatrész jellegét illeti, abban ANTALnak bizonyos formai szempontok alapján részben — de csak részben — igaza van. Utal azonban erre az akadémiai leíró nyelvten is, amikor ezt írja: „Ha [a jelző] hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű, megismételt mondatrész” (II, 483). Súlyosan téved azonban ANTAL akkor, amikor az *egy lovat, fehérét* és az *ezt a házat* szerkezetek közé azonossági jelet tesz. Nemcsak azért, mert így szétválasztja az *e házat* — *ezt a házat* típust, hanem azért is, mert az *ezt a házat* és a *fehér lovat* szerkezet hangsúlyviszonyai azonosak, a *lovat, fehérét* típusúé viszont alapvetően mások, olyanok, mint az efféle szerkezeteké: a *házat, ezt*. Ha ezekre a szempontokra nem lennénk tekintettel, a formális elemzés során teljesen egy kalap alá kerülnének például a határozatlan névelős és az *egy* számnévi jelzős szerkezetek, ami szintén aligha volna helyes.

Leghelyesebb tehát tudomásul vennünk, hogy a jelzőknek egy bizonyos konkrét típusa (a főnévi mutató névmási) formai szempontból másképp viselkedik, mint a többi.

5. A jelzőnek szerinte helyes definícióját ANTAL így adja meg: „jelzőnek nevezzük a nominalis mondatrészek alanyesetű nominalis bővítményeit” (65). Ez a meghatározás mintaszerűen világos, tömör és egyszerű. Vizsgáljuk meg azonban azt is, hogy mennyire igaz, mennyire illik a magyar nyelvre, mennyire tükrözi a nyelvi valóságot! Már maga ANTAL is utal arra, hogy a definíció egy kicsit szűk, ugyanis a *kutya háza* szerkezet *kutya* eleme eszerint jelző, a *kutyának a háza* szerkezet *kutyának* eleme nem. De kirekeszt ez a meghatározás még más típusokat is. Például az *e házban* szerkezet *e* eleme eszerint jelző, az *ennek a háznak* szerkezet *ennek* része nem. Nem férnek bele — mint fentebb, a 3. pontban láttuk — a *Mari lányostul, két naponként, múlt karácsonykor* típusok tagjai és a jelzői értékű hátravetett határozók sem. Az efféle mondatokban: „A lány elbeszélte ismeretségét a vadással” (= a vadással kötött ismeretségét) — „A lány elbeszélgetett a vadással” a határozóragos névszót (*vadással*) éppen a mondat szerkezetében betöltött szerepénél fogva (viszonya az állítmányhoz) — azaz elsődlegesen formai, szerkezeti szempontból — semmiképpen sem tekinthetjük azonos mondatrésznek, tehát mindkettőt egyértelműen határozónak. — Másrészt viszont tág a meghatározás, mert a *jó gyors, milyen zöld* típusú szerkezetek fenntartás nélkül beletartoznak.

ANTALnak a jelzőkről adott definíciója tehát aligha tekinthető kielégítőnek. Ugyanis: a) Nemcsak nominalis mondatrészek kaphatnak olyan alanyesetű, nominalis bővítményt, amelyet jelzőnek kell tekintenünk (*két óránként, múlt karácsonykor, Mari lányostul* — a *húsz méter magasán, jó gyorsan* típus kirekeszthető), de csak azon az alapon, hogy ezek a jelzők szófajukat tekintve melléknévek és főnevek ugyan, de itt mértéket jelölnek (*húsz méternyi* magasán), illetőleg fokozó jellegűek. — b) Nominalis mondatrészek kaphatnak olyan nem alanyesetű bővítményeket is, amelyeknek jelző volta kétségtelen (*a fiúnak a könyve, ebben a házban*; a jelzői értékű hátravetett határozó). — c) Egybevon bizonyos kétségtelenül jelzős, illetőleg inkább határozói jellegű szerkezeteket (*jó gyors, fehér bundás, jó étel*).

A nyelvi valóságot hívebben tükrözné valami efféle meghatározás: A jelzők leggyakrabban nominalis mondatrészek és főnévi alaptagú adverbiumok alanyesetű nominalis bővítményei. A jelzős szerkezet három típusában (birtokos jelző, főnévi mutató névmási jelző, jelzői értékű hátravetett határozó) a jelző lehet nem alanyesetű is. Ez a definíció már közelebb áll a nyelvi valósághoz, de még mindig túl tág, mert beleférnek a *gyönyörű szép, jó sok* típusú szerkezetek is. Ha tovább szűkítjük a kört valahogy így: melléknévi és számnévi alaptagok alanyesetű melléknévi és névmási bővítményei gyakran határozói értékűek, lényegében megközelítettük az igazságot, de a strukturalista nyelvtaníró ezt a megkülönböztetést a maga pusztán formai eszközeivel már nem tudja elvégezni, tehát definíciójába bele sem kerülhet. (Az értelmezőre ez a definíció azonban természetesen nem érvényes.)

Attól tartok tehát, hogy a magyar nyelv jelzőiről nagyon nehéz lesz definíciót adni az ANTAL képviselte strukturalista — azaz kizárólag formai — alapon úgy, hogy az a nyelvi valóság bonyolult voltát viszonylag híven tükrözze.

6. Kifogásolja ANTAL az akadémiai leíró nyelvtanban a „minőség- és mennyiségjelző” megkülönböztetését is, mivel „a meghatározás a szemantikai

tartalomra kacsintva született meg" (66). Határozottan le kell szögeznünk, hogy az akadémiai nyelvtan nem „kacsint” a tartalomra, hanem a nyelv tartalmi oldalát tudatosan figyelembe veszi, mint ahogy a transzformációs nyelvtan is a nyelvi valóságot híven tükröző transzformálást csak így tudja elvégezni. ANTAL „valóban nyelvtani alapon” óhajt rendet teremteni ezen a területen. Nézzük meg egy kicsit ezt a rendet is!

ANTAL szerint az osztályozást először a szófajok szerint lehet elvégezni. Ebben egyetértünk, annál is inkább, mert az anyag tárgyalásakor az akadémiai leíró nyelvtan is így járt el, s a minőségjelző (kijelölő jelző) és mennyiségjelző megkülönböztetését csak ezeken a kategóriákon belül alkalmazta. Az osztályozás további alapja ANTAL szerint a jelzős szerkezetek disztribúciós viszonyai. Ezt az osztályozást a jelzős szerkezetek négy típusán mutatja be: a) *a fehér ló*; b) *a sok ember*; c) *az elnök Varsányi*; d) *a láda arany*. Újabb jelzők behelyezésével a következő szerkezetekhez jut: a) *a sovány, fehér ló*; b) *a sok, haszontalan ember*; c) *a nagyhangú, elnök Varsányi*; d) *a nagy láda arany* vagy *a láda csillogó arany* (66–7). Ezek alapján megállapítja, hogy az a)–c) egy típus tagjai, mert a jelző nem kaphat újabb jelzőt, a d) külön csoport, mert kaphat. Ez a csoportosítás igaz erre a négy mondatra, bár erre is csak részben, hisz egy efféle szerkezet: *a bukott elnök Varsányi* nagyon is valóban hangzik. De semmiképpen sem igaz arra a négy jelző típusra, amelyet ANTAL az akadémiai leíró nyelvtan minőségjelző–mennyiségjelző csoportosítása alapján alakított ki. Ha ugyanis ugyanezekből a típusokból más példákat veszünk vizsgálat alá, az eredmény egészen más lesz. Például: a) *egy kalapos nő* — *egy fehér kalapos nő*; b) *száz ember* — *sok száz ember*; c) *a suszter Bedők* — *a foltozó suszter Bedők*; d) *tenger virág* — *tenger fehér virág*. Az a)–c) csoport most is összetartozik, de ellenkező nyelvtani alapon; most azért, mert a jelzőnek jelzője van. Ha meg a két csoport szerkezeteit kombináljuk, a matematikailag lehetséges összes típust megkaphatjuk. Az ANTAL-féle bemutatásból származó rend tehát egy kicsit megtévesztő, s egyelőre nem is vagyok meggyőződve arról, hogy ANTAL módszerével ebben a tekintetben különösebb rendet lehetne teremteni a jelzők között.

Az akadémiai leíró nyelvtan a minőségjelző–mennyiségjelző megkülönböztetést valóban a szófajtól függetlenül, az egyes konkrét jelzők jelentésének figyelembevételével végezte el. Azokat a jelzőket tekinti mennyiségjelzőnek, amelyek *mennyi? hány?* kérdésre felelnek. S ezen az alapon olyan „valóban nyelvtani” törvényszerűségeket ismert fel, amelyre a strukturalista módszer aligha juthat el. Például a főnévi, melléknévi és számnévi jelzők sorrendjére vonatkozóan azt tapasztaljuk, hogy a számnévi jelző rendszerint megelőzi a másik kettőt: *hat sovány kis árva, három hatalmas új áruház*; *sok tanár és orvos ismerősöm*. A *sovány és kis*, a *hatalmas és új*, a *tanár és orvos* jelzők (a minőségjelzők) sorrendje felcserélhető egymással, a *hat, három, sok* jelző (= mennyiségjelző) sorrendje kötött. Ha a két jelzőtípus sorrendje felcserélődik, a mondat érzelmileg telítettebb lesz, az előre vett minőségjelző a szokottnál erősebb hangsúlyt kap: „*Sovány hat kis árva!*” „*Hatalmas két új áruház!*” Ezt még minősíthetnők pusztán szófaji kötöttségnek is, azonban a főnévi mennyiségjelzők helye a jelzős szerkezetben szintén hasonló vonásokat mutat. Főnévi és melléknévi minőségjelzők esetén általában melléknév + főnév a sorrend: van *egy nagyon művelt tanár ismerősöm*; *új alumínium evőeszközök*; mennyiségjelzők esetében többnyire fordított a sorrend: *egy láda csillogó arany*; *két zsák válogatott krumpli*; *három méter drága*

szövet; egy fészek alja pelyhes csirke; stb. Azonkívül: az általunk mennyiség-jelzőnek tekintett főnevek mint más mondatrészek nagyon sok jelzőt vehetnek magukhoz: *fehér, zöld, kék* stb. *láda, művészi láda, csillogó láda, faragott láda* stb. Mint mennyiségjelzők elsősorban számneveket, illetőleg olyan mellékneveket, amelyeknek mennyiségi vonatkozásuk is van: *hatalmas, nagy, óriási, tele* stb. *láda*. Úgy látom tehát, hogy ez a „szemanticizmus” a nyelvi valóság olyan formai elemeinek a feltárását is elősegíti, amelyek a strukturalista módszerek előtt rejtve maradnak.

7. ANTAL transzformációs módszerrel is vizsgálat alá veszi a jelzős szerkezetek néhány típusát. Ennek keretében az *elnök Varsányi* szerkezetet így transzformálja: *A Varsányi elnök* ($N_1 N_2 = N_2 N_1 V$); *a Kovács, az elnök* szerkezetet így: *Kovács az elnök* ($N_1 N_2 = N_1 N_2 V$). Majd a képlet alapján megállapítja: „A transzformációs nyelvtan tehát egzakt módon igazolja, hogy az *elnök Varsányi* . . . és a *Kovács, az elnök*-féle szerkezetek — a jelző általános kategóriáján belül — valóban eltérő alcsoportok tagjai” (67). Ez a nyelvtani eredmény persze egyáltalán nem új, de igaz. Az a módszer azonban, amellyel ANTAL erre az eredményre jut, viszonylag új, de nem látszik meggyőzőnek. Nem világos ugyanis számomra, hogy az ANTALTól vizsgált két szerkezetet miért nem lehet így is transzformálni: *Az elnök a Varsányi* ($N_1 N_2 = N_1 N_2 V$), illetőleg *Az elnök a Kovács* ($N_1 N_2 = N_2 N_1 V$). Ebben az esetben pedig: $N_1 N_2 = N_2 N_1 V \sim N_1 N_2 V$, illetőleg: $N_1 N_2 = N_1 N_2 V \sim N_2 N_1 V$; vagyis az eredmény matematikailag azonos. Nem látom tehát, hogy a transzformációs módszer az ANTAL által helyesen megfogalmazott valóságos nyelvi tételt „egzakt módon igazolja”, sőt — szerintem — a leghatározottabban ellentmond neki.

8. Cikkében ANTAL egy tudománytörténeti vonatkozású megállapítást is tesz: „. . . jelző és állítmány párhuzama nem véletlen. Csakhogy ez a párhuzam nem a tradicionális nyelvtanban derült ki, hanem éppen ellenkezőleg, annak strukturalista bírálata során” (63–4). Ebben ANTAL kétségtelenül téved — csupán a régebbi hazai szakirodalmat figyelembe véve is. Már SIMONYI-tól ezt olvashatjuk: „E szerint a jelzős főnév szintén mondati eredetű, tkp. összevont, összesűrített, rövidített mondat, a jelző maga »másodlagos, lefokozott, elgyöngült állítmány«. *Magyar művészről* csak úgy szólhatok, ha előbb elgondolom ezt az ítéletet: *ez a művész magyar*. A *piros rózsa* ebből a gondolatból van összevonva: *a rózsa piros*; az *uralkodó fejedelem* ebből: *a fejedelem uralkodik*. A jelzőnek állítmányi értékét néha még elevenen érezzük . . .” (A jelzők mondattana 5.) Sőt — mint az idézetből láthatjuk — maga a transzformációs eljárás sem teljesen a ma terméke. De idézhetünk még korábbi szerzőt is. KALMÁR ELEK írja: „míg a többi bővítő részek között fogalmi különbség van: egyik helyet, másik társat jelent, addig a jelző ugyanazt jelenti, mint a kiegészítő; s míg a többiek szerepüknél fogva térnek el egymástól, addig a jelző csak technikailag . . .” (A mondatrészek. Bp., 1904. 149; idézi KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 10.) KALMÁR (i. m. 147–8) idézi BECKER véleményét „Die attributive Beziehung ist mit der prädicativen ein und dasselbe Verhältnis der Begriffe zu einander”, és PAUL-ét is: „Wir haben die Bestimmung (attribut) als ein abgeschwächtes prädikat aufgefasst”. S egy kis utánjárással bizonyára még számos további adatot is találunk.

Mindezt talán meg sem említettem volna akkor, ha az újabb irányzatok híveinek írásaiban nem találkoznánk elég gyakran olyan határozott kijelentésekkel, amelyek szerint a tradicionális nyelvtan vagy még inkább a

magyar tradicionális nyelvtan nem ismert fel bizonyos nyelvi tényeket, s ezekre csak az újabb irányzatok alapján derült fény. Olyan tényekről van többnyire szó, amelyek a szakemberek előtt közismertek, nem egy esetben már nem is rövid idő óta. Úgy gondolom, hogy az ilyen módon szerzett „idegen tollakra” nincs szükségük sem az újabb irányzatoknak, sem azok híveinek.

9. Cikkemet a következőkkel kívánom lezárni: meggyőződése, hogy a módszeresen végzett strukturalista és transzformációs nyelvtani kutatások igen sok hasznos és számos új eredményt hozhatnak a magyar nyelvtudomány számára, sőt az előbbieket — elsősorban ANTAL LÁSZLÓ érdeméből — már eddig is hoztak. Egyetértek ANTALLal abban, hogy a három nyelvtan nem a „vagy-vagy”, hanem a „jobb-rosszabb”, illetőleg a „többé-kevésbé” viszonyában van egymással. Abban azonban, hogy „A legkevésbé a tradicionális nyelvtan tudja a valóságot megközelíteni” (62) — már nem.

A nyelvi kategóriák ugyanis csak addig különülnek el éles határvonalakkal, szép tisztán egymástól, amíg inkább madártávlatból, nagy vonalakban szemelgetett illusztrációs anyagon vizsgáljuk őket, tehát amíg a finomabb különbségek elhanyagolhatók vagy elmoshatók. A nyelvi valóság sűrűjébe vágva azonban az átmeneti, „nem tiszta” típusú „két”, sőt „több arcú” adatok tömegével találkozunk, s ahhoz, hogy ezeket a maguk helyére, esetleg a maguk több helyére tehesük, elengedhetetlen, hogy több szempontból megvizsgáljuk őket. E szempontok közül egyik a nyelv tartalmi oldala is. És ez az eszköz — ahogy fentebb a jelzők sorrendjével kapcsolatban is láttuk — nagyon gyakran a formai összefüggések felismerését is megkönnyíti. A strukturalista nyelvtanról erről az eszközről elvileg lemond. Így kétségtelenül megszabadul bizonyos béklyóktól, könnyebben függetlenítheti magát a néha valóban inkább fékező és félrevezető, mintsem előre mutató hagyománytól, de ezzel a nyelv szövevényes rengetegében való tájékozódást segítő eszközeinek száma is csökken. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a strukturalista nyelvtan meghatározásai világosabbak, bátrabbak, határozottabbak, külsőleg egzaktabbak lesznek, mint a tradicionális nyelvtanéi. Minden bizonnyal kevesebb lesz bennük az „általában”, „többnyire”, „inkább”, „ritkábban” stb. kitétel, ezek a több-kevesebb bizonytalankodást, határozatlanságot mutató megszorítások. Abban azonban erősen kételkedem, hogy ezek a definíciók — elsősorban a mondatban területén — a nyelvi valóságot mindig hibében tudnák tükrözni, mint a tradicionális nyelvtanéi.

A strukturalista nyelvtannak éppúgy megvannak a maga korlátai, mint a tradicionálisnak, s ezek a korlátok — ahogy a jelzőkkel kapcsolatban egyszerűen láttuk — nem is éppen kicsik. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a fentebb említett „jobb” és „többé” legalább annyiszor vonatkozik a tradicionális nyelvtanra, mint a „rosszabb” és a „kevésbé”. Mindez azonban csupán egyéni vélemény, amely nem bizonyítható és nem cáfolható mindaddig, amíg a tradicionális koncepciójú akadémiai leíró nyelvtan mellé el nem készül egy teljes grammatika strukturalista alapon, illetőleg transzformációs módszerrel. Az ilyen jellegű vitákban csak a tények szava dönthet. Őszinte örömmel szolgálna, ha erre már nem kellene túlságosan sokat várni.

IMRE SAMU

A Guary-kódexbeli *fohha* és társai

1. *Soha* szavunkról köztudomású, hogy elhomályosult összetétel. Első tagja a *sem* tagadó szócska mély hangú változata (a SzófSz. a *se-t* is említi), második tagja a *ha* időhatározószó, mely megvan az 'olykor, némelykor' jelentésű *néha*, a 'valamikor' jelentésű *valaha* és a 'mindenkor' jelentésű régiségbeli *mindenha*, *mendenha* szóban is. A szónak mai alakjából hiányzik már az előtag *m*-je. Ez az ómagyarban még megvolt (ÓMS.: *fumha*), sőt jóval később egynéhány adatban a XVI. század folyamán is előfordul (vö. HORGER, MSzav. 152 és l. NySz.: LevT. I, 84, 88: *somha*, valamint RMNy. II, 78: *szomha*). Első kódexünkben és a XV. századi szövegemlékeink nagyobb részében ezt az *m* elemet a rákövetkező *h* hatására *n*-né hasonulva találjuk (*fonha*). *n*-nel — s kizárólag így — olvashatjuk a szót a JókK.-ben (16-szor), a BécsiK.-ben (6-szor), a MünchK.-ben (18-szor), a BirkK.-ben (2-szer) és a SzabViad.-ában (1-szer). A XV. század végén az *n* denazalizáció útján eltűnt. Denazalizáltan és csak *foha*-nak is írják a következő századvégi kódexek: a FestK. (4-szer), az AporK. (1-szer) és a Piry-hártya (4-szer). A Máriabesnyői Töredékben és a XV. század többi kisebb nyelvemlékében a szó nem fordul elő.

E cikk azonban nem az eddigiek, hanem a következők elmondásáért íródott.

2. A Guary-kódexet (CodHung. III.) olvasva mindjárt az első lapon szemünkbe ötlük, hogy a *soha* szót *fohha*-nak látjuk írva: 1: „až ȝrȝkke valo ȝalazatot | ki *fohha* el nē molattatic”. Így írja a kódex keze a szót a további esetekben is: 3: „*fohha* vege nīnlen”; 3: „hoğ *fohha* vege ne legȝn”; 4: „hoğ *fohha* kīn nekȝlon ne legēnec”; 10: „kit *fohha* meg nē bantot”, valamint — pusztán csak a *fohha* írásmód lap- és sorszámaait feltüntetve — még a következő helyeken: 14, 21, 23 2-szer, 38, 43, 57, 60, 61, 80, 99, 100, 103 2-szer, 109, 113, 121, 127, 131, 132 2-szer. A szónak ez az írásmódja a kódexben összesen 26-szor fordul elő. Dupla *h*-s íráson kívül találkozunk persze *nh*-s írásmóddal is, noha összevevésre 2-szer: 37: „*fonha* meg nē žȝnīc” és 91: „mert *fonha* az ȝrȝc žȝȝntȝl meg nē menekȝdīc”.

A dupla *h*-s esetekben nem állunk szemben a *sonha* szónak valamilyen furcsa különfejlődésével, mert más szavakban is találkozunk az *n*-nek mássalhangzó előtti helyzetben *h*-val való helyettesítésével. A kódexben egyetlen egyszer előforduló *vonhat* szót a következőképpen látjuk írva: 21: „ež atȝȝȝot nelv | ol ȝȝȝn meg dagada | hoğ touabba *fohha* vȝtet žȝiába be nē *vohhata*”.

Még további két szóban, illetőleg töben ír a kódexmásoló *n* helyett *h*-t. *l* előtt a *hasonl*- és *k* előtt a *munka* töben.

A *hasonl*- tö összesen 17-szer fordul elő, 3-szor *h*-val írva és 14-szer *n*-nel. A *h*-val írt előfordulások ezek: 1: „es až žȝmtalā bīȝȝȝket kīk ȝrȝȝȝȝȝ mīnd *hafohlatoȝc*”; 15: „mert vȝtet až žȝnt iras *hafohl'a* kīȝomb kīȝomb beft'ek-hȝȝ”; 43: „de Lac ažȝcat kīk vȝ hoğ'a *hafohloc*”.

n-nel írja a kódex másolója a *hasonl*- töből képzett következő szavakat: a 'hasonlít' jelentésű *haſonl*:- *haſonlot* (21, 25), *haſonlotta* (21) és *haſonlatīc* (15) igéket, valamint *haſonlo* (37, 60), *haſonlatos* (16: *haſonlatoȝc*; 16, 17, 22, 24, 26: *haſonlatos*; 75: *haſonlatoffa*) és *haſonlatoffag* (1: *haſonlatoffagot*) névszókat. — Nem lesz talán érdekesség híján megjegyezni, hogy egy lapon két szomszédos sorba kerülő *hasonl*- tövű ige — sőt mi több, ezek közül az előző elválasztás útján részben átkerül a következő szó sorába — kétféleképpen van írva, az egyik *h*-val: 15: *hafohl'a*, a másik *n*-nel: 15: *haſonlatīc*.

A *munka* tövet nem képviseli annyi származék a kódexben, mint a *hasonl-* tövet: összesen kettő, egy névszó és egy ige. Megjegyzendő azonban, hogy mind az igei, mind a főnévi származékok csak egyféleképpen vannak írva, *h*-val. Az előfordulások száma 7: 6-szor névszó, 1-szer ige formájában. A névszó négyféleképpen van toldalékolva: *muhkat* (4, 44: *muhcat*), *muhkaual* (4 2-szer), *muhcadat* (20), *muhkatoc* (4). Az ige: *muhcalodom* (55). — Nem szemléltetem az egész idevágó anyagot, szövegkörnyezetével együtt csak két névszói előfordulást és az igeit idézem: 4: „a₃ gono₃oc na₃ggal nehe₃eb *muhkaual* kerelic magoknac a₃ pocolnac *oroc* kinnat | ho₃g nem a₃oc a₃ *oroc* me₃or₃zagot”; 20: „ig₃on iga₃zan fi₃zett₃oc meg *muhcadat*”; 55: „I₃g₃on na₃g felleg₃os hel’₃on *muhcalodom* en ma₃tan”.

3. DÖBRENTAI, a nyelvemlék első kiadója fölfigyelt a szemléltetett helyesírási sajátyságra, s a *vohhata* adatot kivéve valamennyit be is vette a kódexhez csatolt magyarázó szójegyzékbe. A kódex *fohha*, *fonha*-járól csupán annyit jegyez meg, hogy: „I. Másutt maisan: *soha*” (RMNy. IV, 89), a *hafohloc*-ról pedig: „Ma: hasonló.” (I. h. 82.) A *muhka* címszó alatt nézetét is közli a dologról: „H úgy lehelteték *u* után, miként a’ vele cserélő *v* meg, *mi*, *mü* gyökhöz kapaszkodik, enyvesebb ragaszthatás kedvéért.” (I. h. 87.)

A ZOLNAI által (Nyeml. 157–9) közölt GuaryK.-szemelvényben előfordul a *fohha*, és ő a jegyzetekben (i. m. 159) annyit mond róla, hogy: „A kettős *h*-nak etymologiai alapja van, a mennyiben a *soha* szó *sonhá*-ból lett.”

A kódex további kiadói, KATONA LAJOS (Nytár. XV.) és SZABÓ DÉNES (CodHung. III.) még csak az írásmódra sem figyelmeztetnek, pedig KATONA foglalkozik a nyelvemlék írásjegyeivel (i. m. XXIV. 1.), s mindkettejük a szövegben lelhető íráshibákkal és javításokkal (KATONA i. m. XXV. 1.; SZABÓ i. m. X. 1.), úgyhogy lett volna alkalmuk — ha nem is éppen magyarázó állást foglalni a jelenséggel kapcsolatban — legalább megemlíteni. A kiszedett szövegben KATONA ugyan alkalmaz figyelmeztető megjegyzést: „(így)”, ha nem várható módon írva olvasunk valamilyen szót, de ez a figyelmeztetés nem kielégítő, mert nemcsak az általunk vizsgált anyagnál alkalmazza, hanem bármilyen másnál is, és távolról sem kimerítő módon, mert ezt a figyelmeztetést — bizonyára nem tartva mindig szükségesnek — magától értetődően a legkevesebb esetben teszi ki.

KNIEZSA a MHír.-ben több helyen foglalkozik a GuaryK. helyesíráásával, sőt az egyik (115) táblázatba is foglalja, de az általunk vizsgáltakról tájékoztatást nem nyújt. Számot ad ugyan (i. m. 142) egy sajátos *h*-val való írásmódról a DebrK. I. kezénél, például 13: *ahmi*, 1: *eh földön*, 1: *ah ki ’aki*, 3: *ah Galileinak*; ez azonban nem jöhet számításba, mert a *z* hangnak a hasonulását jelöli a következő szó mássalhangzójához.

Ide kívánczik még megemlíteni, hogy a NySz.-ban a GuaryK. négy *n* helyett *h*-val írt szavából csak kettőt találunk meg, a *fohha*-t és a *muhka*-t. A *fohha*-t csupán alakváltozatként tünteti föl, mondatkörnyezetben nem közli, a *muhka* viszont csak mondatban szerepel, a szó 2. jelentésére, a ’labor, tormentum’-ra való példaként, a DÖBRENTAI-féle kiadás 23. lapjáról idézve (a CodHung. III.-ban 44). A *hafohl*- és a *muhcalodom* a NySz.-ban sem alakváltozatként, sem szemléltető mondatban nem szerepel.

DÖBRENTAI-nak a ma már csupán bibliográfiai érdekességű és ZOLNAI-nak utaló magyarázatán kívül nem találtam mást a többi nyelvészeti irodalomban sem, mely a GuaryK.-szel egyébként is elég mostohán bánt.

4. Ami az írásmód magyarázatát illeti, úgy hiszem, már magukból a felsorolt adatokból is nyilvánvaló, hogy a kódex keze ezzel az ismertetett szavak kiejtésében mutatkozott *nazalizációt* jelölte.

Az embernek az a benyomása a gyönyörű magyarságú kódex (ilyennek minősíti BÁRCZI is, MNyÉletr. 94) olvasásakor, hogy egy erős nyelvérzékekkel bíró fordító munkáját olvassa, aki a szokásosnál nagyobb mértékben tudott szabadulni a latin nyelv megbénító hatásától, és érvényre tudta juttatni anyanyelve kifejező eszközeit. A számos betoldás, stiláris javítás és a kódexíró egyéni bejegyzései (vö. SZABÓ i. m. XI. 1.) azt gyaníttatják, hogy a kódex keze nem egy kész kódexből, hanem saját fogalmazványából másolt (impurumot gyanít SZABÓ is, i. m. XI. 1.), melyet ezek által továbbalkotott. Továbbalkotásról s így erős nyelvi egyéniségről tanúskodik szerintem az a körülmény is, hogy „bár gondos kiállítású, a kéziratban vannak íráshibák: egy-egy betű kimarad a szóból, vagy gyakrabban: elmarad a szó végéről; a hiányzó betűket utólag iktatta be az író.” (SZABÓ i. m. X. 1.) Ilyen betűkimaradásokat, illetőleg elmaradásokat csak továbbalkotó szórakozottságban követhetett el a kódexmásoló, mert gondolataiban önkéntelenül is a szöveg továbbformálásával foglalkozott, s munkájának technikai oldala bizonyos tekintetben szükségyszerűen háttérbe szorult. Így tehát a kódexíró finom nyelvérzékének és erős nyelvi egyéniségének tulajdonítható és köszönhető, hogy számba vette a nyelvjárása kiejtésében meglevő *nazalizációt*, és azt írásban rögzítette.

Persze, egy további tényezőről sem szabad megfeledkeznünk, amely közrejátszott a *nazalizációnak* a GuaryK. keze által írásban való rögzítésében. Ez pedig a kódexirodalmunkban a maihoz képest sokkal nagyobb mértékben szóhoz jutó fonetikus elv (vö. utoljára IMRE SAMU: MNy. LV, 37), vagyis — hasonulásról lévén tulajdonképpen szó — a kódexirodalmunk erős hasonulásjelző gyakorlata volt.

5. A CSÚRY és HORGER közti *nazalizációs* vita után (MNy. XXII, 336—40, XXXI, 67—8, 112—5, 182—4) a magyar nyelvjárási irodalom számon tartja a *nazalizációt*, és megkülönböztet két fő fonetikai helyzetet (l.: CSÚRY: MNy. XXII, i. h.; DANCZI VILLEBALD: MNyTK. 48. sz. 17—21; DEME, NyjKérd. 73—7), a szóvégit és a szóbelsejit, melyekben az *n* vagy az *ny* nasalis tökéletlenül képződik, kisebb-nagyobb mértékben orrhangúsítva az előtte levő magánhangzót. Az abszolút szóvégen függetlenül, a szó belsejében vagy a szavak határán pedig bizonyos mássalhangzók előtt mutatkozik ez a *nazalizáció*, illetőleg tökéletlen *n*-képzés, melynek a nasalis után következő mássalhangzótól függően más-más lehet a realizációja. A *nazalizációs* jelenség egyik realizációja például *h* előtti helyzetben az, hogy a magánhangzó után olyan tökéletlen hang képződik, amely a minden hang képzéséhez szükséges három mozzanat közül alig jutott túl az elsőn, és a képzőszervek egy formációs szinten vannak az utána következő *h*-val, s az akusztikai benyomás — a magánhangzó *nazalizáltságán* kívül — olyan, mintha két *h*-t képeztünk volna. (Vö. DEME i. m. 75—6.) Az ilyen hangtani helyzettel bíró *fonha* *nazalizált* ejtése (és fonetikai jelölése) tehát: *sohha*. — Amint látjuk, ennek az ejtésnek írásban való rögzítésével találkozunk a Guary-kódexben.

Figyelemreméltó, hogy a kódex írója több fonetikai helyzetben jelöli a *nazalizációt*, és érdekes, hogy jelölésére a *h* betűt használja. Különösebb vizsgálat nélkül sem nehéz megállapítani — s ehhez nincs szükségünk a hiányzó kezdő lapokra sem —, hogy miért éppen a *h* betűt alkalmazza a jelenség visszaadására. Elég, ha tekintetbe vesszük, hogy a *h* előtti helyzet a maga 26

fohha és *1 vohhata* esetével háromszoros túlsúlyban van a *3 l* előtti és *7 k* előtti esettel szemben.

A nyelvjárási irodalomban ma számon tartott nazalizációs helyzetek közül a kódexíró a *h* és az *l* előttiben jelöl nazalizációt. Az ellentétes példák sorát azonban a már említetteken kívül tovább lehetne növelni az ilyenekkel: 6: *hatuanhat*, 25: *igenlő* 'egyenlő', 47: „magat meg *žegönle*”, 56: *fenluc* 102: *mendonhato*, 112: *ažžonhož* stb.

A többi nazalizációs helyzetre csak ellenpéldát lehet felhozni, például az *s*, *sz* előtt: 30: *kegőtlen/segoket*, 31: *remen/segoket*, 32: *bižon/fagot*, 129: *kiuanž* stb. — A szóhatárok találkozásából adódó helyzetekre szép számmal szintén előfordul példa, de ezekben is *n-t* ír a kódexíró: 4: *mōduā hoğ*, 4: *ekkeppē žol*, 10: *iften žeretq*, 12: *Negedkeppen ležon*, 57: *Riuiden žol*, 72: *žamtalan foc* stb. — Az abszolút szóvégi helyzetben nem találunk nazalizáció-jelölést. Ott a kódex keze vagy kiírja a nasalist, vagy — gondolok itt a *-ban~ben* ragra, melyben a denazalizáció erre a korra gyakorlatilag már lezajlott — denazalizált formát ír.

Külön kívánczik, hogy szóljunk a *k* előtti nazalizációs helyzetről. Ide vonatkozó elvi jelentőségű nyelvjárási irodalmunkban nem tartják számon (CSÜRY: MNy. XXII, 338–9), vagy a benne szereplő *n-t* előfordulásainak egyik részében „tökéletes képzésű”-nek, másik részében „kevésbé tökéletes ejtésű”-nek mondják (DANCZI i. m. 19), sőt DEME (i. m. 76) a *k* előtti helyzetben a nazalizációt, noha sok helyről jegyezték föl, egyáltalán nem tartja valószínűnek. — Még egyetemista éveim előtt furcsálóan fölfigyeltem arra, hogy nagyapám (Alsócsitár, Nyitra vidéke) éppen a *munka* szóban az *u-t* — a kiejtése egyébként normális, tiszta volt — mindig erősen orrán keresztül ejtette, s az *n* a szóban önála mintha nem is létezett volna. Nyilvánvaló, hogy az *u-t* itt nazalizáltan ejtette. Később pedig, mivel a nyelvjárási irodalomban (CSÜRY, DANCZI) nem találtam ez irányú támogatást, a *k* előtt sohasem mertem nazalizációt jelölni. Évekkel ezelőtt a prágai Károly Egyetemnek BOHUSLAV HÁLA vezette fonetikai intézetében folytattam kísérleti tanulmányokat, melyek során főképp anyanyelvjárásom nazalizációja érdekelt. Röntgenvizsgálat alkalmával ALENA SKALIČKOVÁ, az intézet munkatársa, a *hāng* és a *vā* nazálisát konfrontálva megállapította, hogy a nyelvem mindkét esetben azonos helyzetbe került. — A GuaryK. *k* előtti nazalizáció-jelölése — úgy hiszem — egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy ezt a nazalizációs helyzetet is nyilvánartsuk, és a többi explozíva előtti felülvizsgáljuk.

A velaris zárhang előtti helyzetben is sok az *n-nel* írt előfordulás a számos *incab*, *uronc*, *senki*, *vağonc*, *oluařonc*, *mondanonc*-on kívül az ilyen további adatokban: 7: *tengorbe*, 30: *božžonkodařocat*, 76: *lelōngbe* stb.

Eddig a mássalhangzó előtti helyzetet vettük vizsgálat alá. A magánhangzó utáni helyzetet illetően — ami már az eddigiekből is világos — csupán annyit, hogy a GuaryK. csak a velarisok után, és ezek közül is csak a zártabak után jelöl nazalizációt. A palatalisok után egyáltalán nem jelöl nazalizált ejtést, pedig például a kódexben számtalanszor olvasható *inkābb* (*incab*) szóban (14, 18 kétszer, 39, 88 kétszer stb.), mely később a népnyelvben denazalizálódott, ezt elvárhatnók.

Annak a körülménynek, hogy a kódexíró a nazalizációt néhány szóban sokszor jelölte, a többiben pedig nem, az oka a tényleges kiejtésbeli állapotokat tükröző fonetikus elven kívül a helyesírásunk régebbi stádiumaiban szintén érvényesülő elemző elvnek, sőt a sokszor szóhoz jutó hagyományossági elvnek a követésével is magyarázandó.

6. A GuaryK.-ben tapasztaltakból kiindulva megvizsgáltam XV. századi szövegemlékeinket, hogy bennük is található-e ilyen, *h*-val való nazalizáció-jelölés. Az egy JókK.-beli *yohhom*-on (Nytár. VII, 11; CodHung. I, 11: „paranczoloc neked jent engedelmeffegnekmyatta hogÿ en *yohhom* battorlaganac es vakmerewlegenec kÿnyjara : engemett fewlden feket : fel labadual nywmofal en torkomra”) kívül azonban nem olvasunk ide vonható adatot. Ám ez sem értékelhető minden további nélkül pozitívan. Zavaró az a körülmény, hogy a *yonh* 11 előfordulása közül (a Nytár. VII.-ből idézem — ezt is és a továbbiakat is —: 3 2-szer, 11, 50 2-szer, 58, 66 2-szer, 73, 104, 156) ez az egyetlen, dupla *h*-s írás, és éppen ezért tollhibának foghatjuk föl. Gondolhatunk arra, hogy az *n* betű kihagyásával van dolgunk, mint teszem a bizonyára többször előforduló *mond*-dal szemben az egy „*mogÿjad* ennekem” (11; CodHung. I, 11) adatban, de egyúttal betűbetoldással is, — olyannal, mint amelyet valószínűleg a rákövetkező *-ban n*-jének hatására követett el a kódex írója a 4 *yonhaban*-nal (3, 50 2-szer, 66) szemben álló 1 *yonhanban*-ban (3; CodHung. I, 3), ami a *yohhom* szóban betűkettőzést eredményezett.

Nem támogatja a *yohhom* nazalizáció-jelölését a kódexben a következőket csak *n*-nel írt 16-szor előforduló *fonha* (47, 49, 53, 55, 59, 76 stb.), a 9-szer előforduló *hafonl*- (1, 26, 80, 82 stb.), az 1-szer előforduló *vonhat* (142) és a számtalan *ynkab* (pl. 20, 36, 49, 80 stb.) negatív esete sem.

Vizsont az adat nazalizáció-jelölő volta mellett — fordított irányból, a denazalizált alakok irányából — szól a *-ban ~ -ben* ragnak már a JókK.-ben mutatkozó *-ba ~ -be*-re tovább rövidült alakja, — a későbbi népnyelvi *ikább* háttérén — az egyetlen *ykab* (81; CodHung. I, 81) és még két körülmény. Az egyik az, hogy a fonetikus elv érvényre jutása a kódexben sem korlátlan, útját állja az elemző elv tendenciája, s ez a JókK.-ben alighanem erősebb, mint a GuaryK.-ben. E két helyesírási tendencia működése aztán odavezet, hogy a fonetikus elv ott érvényesülhet csupán, ahol a hasonulás már állandósult, és elég erős hagyománnyal rendelkezik. Persze, ilyen esetekben is bele-beleszól a gyakorlati megoldásba az elemző elv, és a maga felmás realizációjával „új” hagyományosságot alakít ki, mint amilyen például szintén a JókK.-ból való (54, 67; CodHung. I, 54, 67) *mafoedczor*. A nem állandósult hasonulások ilyen körülmények között csak akkor tudnak saját írásképhez jutni, ha az elemző elv történetesen — úgy mondanám — nem elég éber, és a hagyományos megoldás nem eléggé tekintély.

A másik további körülmény, amely a *yohhom* első *h*-jának nazalizáció-jelölő volta mellett szól, az, hogy a kódexekben — az *onl* típus *oll* féle nazalizációs megoldás visszaadásaként — a nasalis utáni *l* kettőzésével is elég sűrűn találkozunk. Jól szemléltetik ezt az alábbi példák, melyeknek az egy BécsiK.-belit kivéve valamennyije a XVI. századból való (ellenpéldát csak a BécsiK.-ból idézek).

ajánl: Fél: UT. II, 63: *aiall* (NySz.).

hasonl:- DöbrK. 223: „Ember hevsaghoz *hasollont*: homo vanitati similis factus est” (NyK. XXIV, 177); uo. 260: „Monda nekik *hasollattot*” (NySz.); GyöngyK. 12: „Kenodhoz sem eg keen nem *hasollattatyk*” (NySz.); Sylv: UT. I, 55: „Mihez *hasonlluk* az istennek országát, auag minemű hozza illendő állathoz vessük azt” (NySz.).

reményl: BécsiK. 38: „mêt nê *rêmëllikuala* imar 9 nêki megiqtêt” (Új Nytár. I.). Ezzel szemben: uo. 2: „hog fêriekêt èn bëlollêm *rêmëlhètnêtec*” (ÚjNytár. I.); uo. 87: „mêt *rêmêlêm* èn magamat êzekêt otollô vênem” (ÚjNytár. I.); LevT.

I, 202: „Isten kegelmessegebül naponkent ymmar mynd yobbat yobbat römgl-lünk” (NySz.); Tel: Evang. I, 470: „Valamivel ebresztheti ember magát azoknak, melyeket iöuendöre uarunc, bizodalommal ualo *reméllésére*, az mind io” (NySz.).

Ennyit a GuaryK.-beli nazalizáció-jelölésről. Ezen túl a nazalizációnak, illetőleg denazalizációnak szövevényes problematikája mutatkozik mind a XV., mind pedig az egyrészt megelőző, másrészt utána jövő századok magyar nyelvében. Ennek vizsgálata azonban már nem ide tartozik.

SIMA FERENC

A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai

I. — Bevezetés.

1. A magyar nyelvjárások hanglejtésének feldolgozása mindeztideig megoldatlan feladata a magyar fonetika művelőinek. CSÚRY BÁLINT már 1919-ben egyik legfontosabb munkának tartotta a magyar nyelvjárások hanglejtésének részletes feldolgozását: „... legfontosabb feladat volna nyelvjárások szerint tisztába jönni a hanglejtéssel” — írja (Nyr. XLVIII, 71), majd így folytatja: „Jelenleg... megjelenését várja egy ilyen dolgozat, mely a szamosháti (Szatmár megye) nyelvjárás hanglejtésének rendszerét tárgyalja hangmagasságjelző vonalakkal illusztrálva.” Ez a dolgozat (A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái: MNy. XXI, 1, 159, 247 és Jegyzetek a szamosháti hanglejtéshez: MNy. XXII, 106) foglalkozott első ízben önálló cikk keretében a magyar nyelvjárások hanglejtésének kérdésével. Egyes nyelvjárások egy-egy hanglejtési sajátosságára vonatkozóan találunk ugyan néhány megfigyelést máshol is, de ezek inkább egy-egy nyelvjárás más szempontú vizsgálata során tett megjegyzések. Ezek a megfigyelések, megjegyzések első-sorban az úgynevezett „éneklő lejtésre” vonatkoznak (ALBERT JÁNOS, A gömöri tájszólás: Nyr. XVIII, 508; SÁTAI BARTHA JÓZSEF, Egri nyelvcsajátóságok: Nyr. XIX, 316; BALASSA JÓZSEF, Az „éneklő hangsúly”: Nyr. XIX, 70; LADÁNYI BÉLA, Az éneklő hangsúly: Nyr. XX, 419; KOLUMBÁN SAMU, A lozsádi nyelvjárás: Nyr. XXII, 502), vagy valamelyik nyelvjárás egy-egy sajátos, feltűnő dallammozgására mutatnak rá (BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás: Nyr. XXI, 560). 1958-ban jelent meg MAGDICS KLÁRA cikke a bukovinai magyar telepések hanglejtéséről (NytudÉrt. 17. sz.). ELEKFI LÁSZLÓ egy rövid moldvai csángó szöveg hanglejtésének lehallgatásából, lejegyzéséből és eszközfonetikai kiméréséből adódó tanulságokat szűr le egy tanulmányában (NytudÉrt. 34. sz.).

Az irodalom tehát csupán egy-egy részletprobléma feldolgozásáról tájékoztat, s arról is igen gyér számú cikk keretében. Tudomásom szerint külföldön sem jelent még meg egy nyelv összes nyelvjárását egybefogó hanglejtés-tanulmány. Ezt a végcélt sejteti E. ZWIRNER, A. MAACK és W. BETHGE „Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten” című (ZPhon. IX, 14) tanulmánya, amely hat német nyelvjáróterület hanglejtés-sajátosságait próbálja megállapítani. Itt is — a fonometria módszereinek és gvakorlatának megfelelően — az egyes hangok magasságváltozásainak vizsgálatából indulnak ki a szerzők. Megállapítják, hogy a vizsgált nyelvjárások az egyes hangok dallamának eltérő hajlásszögében („Laut-

winkel”) különböznek. Mondatdallam tekintetében azonban egyelőre még nem látnak lényeges különbséget az egyes nyelvjárások között, de nem kételkednek abban, hogy behatóbb vizsgálatok felderítik a mondathanglejtés nyelvjárásenkénti sajátosságait is.

Hogy mindezeideig nem született sehol átfogó nyelvjárási hanglejtés-tanulmány, annak oka elsősorban a köznyelvi hanglejtésformák ismeretének és feldolgozásának hiányában rejlik. A nyelvjárások hanglejtésének vizsgálata feltételezi a köznyelvi hanglejtés alapos és részletes ismeretét, csakis ebből nőhet ki (J. HUBER, *Zur Methodik der Mundartforschung*. Innsbruck, 1910.; ismertette CSÜRY: MNy. VIII, 421). CSÜRY kétségbe vonja a magyar köznyelvi hanglejtés létezését: „Kérdés, hogy van-e a magyarban egy megállapodott, művelt társalgási vagy köznyelvi hanglejtési mód. Én azt hiszem, hogy általában véve nincs. Nálunk mindenki anyanyelvjárásának hanglejtésén beszél...” — írja (Nyr. XLVII, 172).

2. Ez a dolgozat az első fejezete annak a munkának, amely a magyar nyelvjárások hanglejtésének teljes feldolgozását kíséri meg. A munkát megelőzte a magyar köznyelvi hanglejtésformák feldolgozása (FÓNAGY—MAGDICS, *A magyar beszéd dallama: előkészületben*). A nyelvjárási hanglejtésvizsgálatok erre támaszkodnak mint összehasonlítási alapra. Cikkemben Győr-Sopron, Vas, Zala megyének, Veszprém megye nyugati részének (kb. a Nagydém—Ugod—Magyarpolány—Ajta—Kapolcs—Diszel vonalig), valamint Somogy megye nyugati részének (kb. a Somogyszentpál—Mesztegyő—Somogyszob—Szentáronalig) hanglejtését dolgoztam fel. Ez a terület valamivel nagyobb a tradicionális nyugati nyelvjárásterületnél (vö. KÁLMÁN BÉLA, *A mai magyar nyelvjárások*. 1951. 23). Az anyag lehallgatásánál és a hanglejtésformák gyűjtésénél nem voltam tekintettel a nyelvjárások hagyományos felosztására, az ebből adódó nyelvjárási határookra: a nyugati megyékből indultam el minden előítélet nélkül, és haladtam kelet felé. A feldolgozott terület — amint látni fogjuk — hanglejtés szempontjából két önálló egységet képez.

A vizsgálat anyagát a MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvjárási hanglemez-, illetőleg szalagarchívumában tárolt felvételek szolgáltatták. A felvételek nagyobb részét a Magyar Nyelvatlasz munkatársai: BALOGH LAJOS, SZÉPE GYÖRGY és VÉGH JÓZSEF, kisebb részét HEGEDŰS LAJOS készítették. Az anyag elsősorban az adatközlők összefüggő — rendszerint munkájukkal kapcsolatos vagy élményszerű — elbeszéléseit tartalmazza. Cikkemben az említett megyéken belül 111 helység hanglejtését dolgoztam fel: minden helységből két-két adatközlő (rendszerint egy férfi, egy nő) 4—5 perces összefüggő beszédét.

A munka menete röviden a következő volt: 1. A rendelkezésre álló teljes anyag lehallgatása, a lejegyzésre alkalmas szövegek kiválogatása. 2. A lejegyzésre kijelölt szövegek lekottázása. 3. A hanglejtésformák statisztikai feldolgozása. 4. A tipikus formák kiválasztása. 5. A hanglejtésformák grammatikai funkciójának, jelentésének feldolgozása. 6. A megfelelő köznyelvi formákkal való egybevetés. 7. A hanglejtés szempontjából egységet képező területek megállapítása.

Az anyag lejegyzése zenei kottaábrázolással történt. Az egyes szótagokat C(alt)-kulccsal ellátott zenei vonalrendszerre jegyeztem (ez a kulcs mutatkozott legalkalmasabbnak a beszéddallam megfelelő fekvésben, a vonalrendszeren belül történő lejegyzéséhez). A zenei hangok természetesen nem jelentenek abszolút magasságot a beszéddallam lejegyzése esetében, csupán

viszonylagos, hozzávetőleges magasságsszintet. A kottázott beszéd a valóságosan elhangzott mondatok stilizált, kiénekelte vetülete, nélküle lehetetlen finom — és a jelentés szempontjából rendszerint igen lényeges — dallami sajátosságokat és eltéréseket észrevenni, és a számtalan dallamformát visszaidézni. A hanglejtés kutatói egyre inkább a kottaábrázolás útjára térnek (M. VAN DE KERCKHOVE, Intonationssystem einer Mundart: ZPhon. II, 52; B. QU. MORGAN, Question Melodies in American English. Amer. Speech XXVIII, 181; O. VON ESSEN, Über die melodische Struktur des Ausspruchs im amerikanischen Englisch: ZPhon. XIV, 105; J. BUNING—C. H. VAN SCHOENEVELD, The Sentence Intonation of Contemporary Standard Russian as a Linguistic Structure. s'Gravenhage, 1960.; FÓNAGY—MAGDICS, Das Paradoxon der Sprechmelodie: UAJb. XXXV. és A magyar beszéd dallama: előkészületben.)

II. — Az első hanglejtésileg összefüggő nyelvjárásterület.

1. Az ország nyugati megyéiből indulva az első, a beszéddallam szempontjából önálló egységet alkotó nyelvjárásterület Győr-Sopron megye nyugati részét (kb. a Bodonhely—Enese—Öttevény—Mecsér—Lipót vonalig), Vas megyét és Zala megye nyugati részét (kb. a Pakod—Zalaegerszeg—Zalatárnok—Kerkateskánd vonalig) foglalja magában. E terület hanglejtésére vonatkozó alábbi megállapítások 67 helységben készült hangfelvétel 7638 (7395 normatív és 243 affektív) mondatának feldolgozásán alapulnak.

Ezen a nyelvterületen 15 normatív, érzelmektől mentes hanglejtésforma fordult elő. A 15 formából azonban csak 5 igazán gyakori, 10 igen kevésbé. Statisztikai adatokkal kifejezve: a 7395 normatív mondatnak 90%-át (6655 mondatot) adja az említett 5 hanglejtésforma, s a további 10 forma a mondatoknak csupán 10%-ában (740 mondatban) jelentkezik.

2. Az 5 gyakori hanglejtésforma — amely a nyelvjárásterület jellegzetes és egyéni dallamát adja — két, viszonylag magas fekvésű szinten mozog. A két szintet kvart vagy kvint hangköz választja el egymástól. A szintek egy hangot tartanak. A hang minimális számú magasságsszinten való mozgása (SZABOLCSI BENEC, A melódia története. 1957. 15), a szintek kitartása (recitativo; vö. S. VAN WAESBERGHE, Phonetics in its relation to musicology: Manual of Phonetics ed. by Kaiser. Amsterdam, 1957. 380), a közöttük levő nagy hangköz (UJFALUSSY JÓZSEF, A valóság zenei képe. 1962. 87), a hangközök állandósága, változatlan ismétlődése (az ismétlés a zene alapvető tényezője; vö. FÓNAGY IVÁN, A stílus zenéje: Műhely V, 24, A zenei hang és a zene: Magyar Zene III, 27) — e jelenségek mindegyike a zeneiség egy-egy ismérve. (A beszéd zeneiségére és a zeneiség fokaira vonatkozóan l. FÓNAGY—MAGDICS i. m. UAJb. XXV, 39, valamint MAGDICS, A beszéddallamtól a zenei dallamig: NyK. LXV, 341). Ezek a hanglejtésformák tehát nagymértékben „zeneiek”, kiénekeltek. — Egy-egy magyar nyelvjárás „kiénekelte” jellegét már többen észrevették (vö. I. lap). E. ZWIRNER, A. MAACK és W. BETHGE szintén a hanglejtés kiénekelte („gesungenen”) jellegét hangsúlyozzák a keleti porosz és a szász nyelvjárásokban (i. m. 24), G. HEIKE pedig a kölni nyelvjárás nagy hangterjedelmű és magas fekvésű dallamáról ír (Phonetica VIII, 147).

Vegyük sorra a hanglejtésformákat gyakorisági rendben.

3. A 7395 mondatnak 32%-át (2360 mondatot) közép magas szintű, egyenes vonalon kitartott dallammenet jellemzi, melyet több, kvart-kvintnyi,

U - gyé duo - go - zunk öt uo - rak - kor, hat uo - rak - kor...

1. ábra

...asz - tá öt mu - la - tosz - tag, da - naa - tak.

2. ábra

E - men - tek ko - csi - vő, uty hosz - ták ha - za...

3. ábra

Kő-rész-tű átt im min-de-nyő, hogy a me-re lek - kö-zel - lep ha - za iőr - gyünk.

4. ábra

Má - sik rög - ge miög - da - gosz - tyuk.

5. ábra

Be - siğ - tá - tag va - la - ho - vá, a mēny - asz - szom föl - űğ - tő - zött...

6. ábra

A - ki - nek vuot ol - lan is - me - rűğs - ső, e - ki - siğr - te ha - za...

7. ábra

Es - te asz - tám viğ - gez - zük kő - zős - sen.

8. ábra

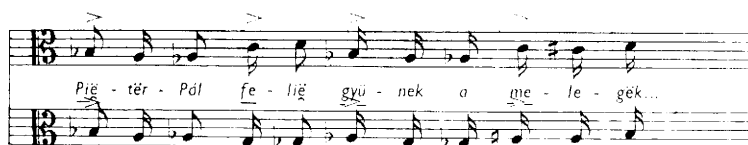
'szta a vas - ta - gab be - let asz mēk so - ká - jğ mos - suk ki hoy tisz - ta lē - gyen.

9. ábra

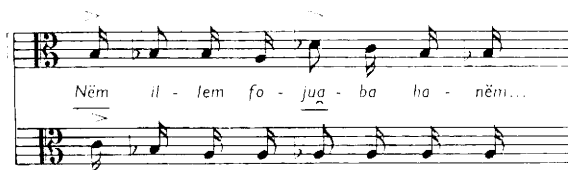
A su - tñ per - sze jğ me - leg.

10. ábra

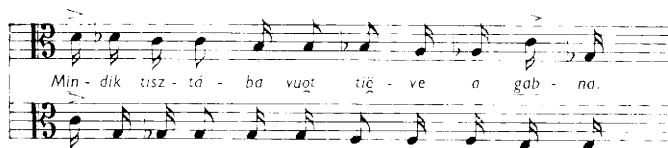
11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

15. ábra

egyszótagú lelépés szakít meg. Ez a dallamforma mindig a magas szintű, egyenes vonalú dallammenettel kezdődik, a formát mondateleji hangsúlytalan szó (névelő, névmás, kötőszó stb.) nem bontja meg: ilyenkor a mondatot kezdő hangsúlytalan szócskák hangsúlyossá válnak, és beleolvadnak a kitartott dallammenetbe (1¹). A magas szintű, kitartott dallamvonal hosszúsága szempontjából két variációja van ennek a hanglejtésformának: a) egyik variációban a magas szintű dallamvonal tetszőleges hosszúságú lehet. Gyakran összevon, „formai kényszere alá sodor” nem egy dallamívbe tartozó szerkezetet vagy mondatokat; b) a másik variációban a kitartott dallamvonalat ritmikusan, lehetőleg egyenlő időközönként (általában 3–4 szótagonként) szakítja meg a lelépés. Az egymást követő dallamvonalak tehát egyforma hosszúságra törekzenek. Ez a dallamvariáns — ritmikus, szimmetrikus jellegénél fogva — „zeneibb” az előzőnél. A szimmetriára való törekvés igen gyakran a mondat illogikus részekre szabdalását eredményezi. Ez a forma tehát egyrészt „összesodor” (a) variáns), másrészt szétदारabol (b) variáns). E két — a kevésbé és a fokozottabban zenei — dallamvariáns nemenkénti megoszlása igen eltérő: az a) — kevésbé zenei — variáns 65%-ban férfiak beszédében, a b) — zeneibb — variáns 80%-ban nők beszédében fordul elő. (ALBERT JÁNOS a gömöri tájszólásban a hanglejtés szóvégi felszökését asszonyok beszédére tartja jellemzőnek: i. m. 508. A magyar köznyelvi hanglejtésben is megvannak a nemekre jellemző dallamformák: a nők beszédében a mondatvégi felszökés, a férfiaknál a dallamilag határozottan lezárt mondatvég. Vö. FÓNAGY—MAGDICS i. m.: előkészületben.)

Ez a hanglejtésforma általában eseményeket elbeszélő összetett mondatokban, felsorolásban, úgynevezett „párhuzamos” (*ha... ha, akár... akár, kinek... kinek* stb.) szerkezetekben fordul elő (Csűrnyél — MNy. XXII, 162 — a párhuzamos szerkezet dallamformája fent-lent enyhén ereszkedő dallamvonal, ugyanúgy mint a köznyelvben; vö. FÓNAGY—MAGDICS i. m., előkészületben), de jelentkezik hosszabb, összetett vagy úgynevezett „kettős” eldöntendő kérdés dallamaként is azzal a különbséggel, hogy ilyenkor a lelépés hangköze kvart-kvinttről szeptimre nő (Csűrnyél — MNy. XXII, 160 — a kettős kérdés dallamformája két emelkedő-eső motívum, ugyanúgy, mint a köznyelvben; vö. FÓNAGY—MAGDICS i. m.: előkészületben). A feldolgozott felvételek elbeszélő, mesélő jellegüknél fogva általában kevés kérdő mondatot tartalmaztak, s az is inkább idézőjeles kérdés. Szerencsére többször előfordult, hogy a gyűjtők az adatközlők egymás közötti beszélgetését is meghagyták a szalagon, és megesett az is, hogy az adatközlő ott tartózkodó családtagjához fordult valamilyen kérdéssel a felvétel közben. Ezen a nyelvjárásterületen 12 hosszú, illetőleg „kettős” eldöntendő kérdésfajta fordult elő ezzel a hanglejtésformával. Az eldöntendő kérdés ezekben az esetekben tehát ugyanazzal a dallamformával hangzott el, mint a közlés, csupán 2–3 hangnyi hangköz-növekedés tett különbséget kérdés és kijelentés között.

A magyar köznyelvben a normatív eldöntendő kérdésnek speciális, saját hanglejtésformája van: az egyenes vonalú, középfekvésű dallammenet az utolsó előtti szótagban tercet-kvartot szökik, majd az utolsó szótagban kvartot-kvintet esik. Más nyelvek köznyelvi hanglejtésében is — néhány kivételt nem tekintve — önálló dallamot tulajdonítanak a kutatók az eldöntendő kérdésnek

¹ A zárójelben levő arab szám mindig az ábrára vonatkozik. A kottaábrák második sora a mondat köznyelvi hanglejtését ábrázolja, az összevethetőség céljából.

(MAGDICS, Az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról: Ált. Nyelvészeti Tanulmányok I, 207). A nyelvjárási hanglejtés területén azonban jóval divergenssek a vélemények az eldöntendő kérdés dallamát illetően. CSÜRY szerint a szamosháti nyelvjárás eldöntendő kérdő mondatának speciális hanglejtése van (MNY. XXII, 160). MAGDICS a bukovinai székelyek hanglejtésében azt tapasztalta, hogy „— a különböző mondatfajok lényegében egyazon dallamanyaggal rendelkeznek...” (i. m. 51). H.-W. WODARZ a cseh nyelv lach nyelvjárásáról azt mondja, hogy itt is — akárcsak a cseh köznyelvben — a speciális hanglejtés különbözteti meg az eldöntendő kérdést minden egyéb mondatfajától (ZSPhil. XXVIII, 351; Phonetica V, 75). Ugyanezt írja T. CHANG a kínai chengtu nyelvjárással kapcsolatban (Phonetica II, 59). M. ROMPORTL tanulmánya alapján (Beitrag zum Studium der Betonungs-Quantitäts- und Melodieverhältnisse in polnisch—tschechischen Übergangsmundarten. Opava, 1954. 47) az eldöntendő kérdés és a továbbmutató mondatszakasz hanglejtése hasonló, csupán abban térnek el, hogy az utóbbi dallama végig egyenes vonalú vagy fokozatosan emelkedő, az előbbie pedig egyenes vonalú és csak az utolsó szótagban emelkedő. M. VAN DE KERCKHOVE úgy látja, hogy a mecklenburgi nyelvjárásban az eldöntendő kérdés és a továbbmutató mondatszakasz dallama ugyanaz (i. m. 59), tehát nincs speciális kérdő dallamforma.

Az előbb tárgyalt dallam a) variánsa a köznyelvben is megtalálható, de csak érzelmileg színezett mondatokban. Előfordul is szócskát tartalmazó méltatlankodó felsorolásban és méltatlankodást kifejező úgynevezett „párhuzamos” szerkezetekben, és itt gesztust is ábrázol: „*Ki is írtam, meg is mondtam nekik. Mégse jöttek el.*” — mondhatja a tanítónő, akinek tanítványai nem mentek be az iskolába egy szakköri foglalkozásra. Vagy: „*Hol ebbe kötött bele, hol abba. De sose volt megelégedve.*” — mondhatjuk egy házsártos nagynéniről.

A köznyelvben a felsorolás normatív hanglejtésformája a felsorolt tagok középmagas szintről félhangokban, enyhén creszkedő dallamívei, az úgynevezett „párhuzamos” szerkezetek normatív formája egy középmagas és egy kvarttal-kvinttel mélyebb egyenes vonalú dallammenet, az eseményeket felsoroló jellegű összetett mondatok dallamformája középmedly és szekunddallatercel magasabb enyhén ereszkedő ívek váltakozó kapcsolata. A hosszabb eldöntendő kérdés normatív formája a középmedly szinten egyenes vonalban hosszan kitartott (vagy igen enyhén emelkedő), majd az utolsóelőtti szótagban tercet-kvartot szökő, az utolsó szótagban pedig kvartot-kvintet eső dallam.

4. A 7395 mondat 20%-át (1481 mondatot) középmagas és kvarttal-kvinttel mélyebb egyenes vonalú dallammenetek váltakozása jellemzi (2). A hanglejtésforma mindig felső szintű dallammenettel kezdődik, tekintet nélkül az esetleges, mondatot kezdő hangsúlytalan természetű szócskákra: ezek hangsúlyossá válnak és beleolvadnak az egyenes dallamvonalba. A dallamvonalak hosszúsága szerint itt is két dallamvariánst különböztethetünk meg: a) az egyes dallamvonalak tetszőleges hosszúságúak; b) lehetőleg egyforma a felső és alsó dallamvonalak szótagszáma. A szimmetriára való törekvés ezúttal is gyakran illogikusan megtöri a szavak lejtését, és váratlan helyeken hangsúlyérzetet kelt. Például a 2. ábrán látható *mulatosztak* szó esetében: a szó első három szótagja a dallam alsó szintjén van, s mivel itt a dallam 3 szótagonként váltja a szintet, a szó 4. szótagja már a felső szintre kerül, a nyomaték érzetét keltve már a szótag felszökése folytán is. (D. BOLINGER az angol hangsúlyt a

hang magasságváltozásából — elsősorban felszökéséből — vezeti le: Word XI, 195; Word XIV, 109.) A kevésbé zenei a) variáns 70%-ban férfiak, a fokozottabban zenei b) variáns 88%-ban nők beszédében szerepel. Összefüggő elbeszélés összetett mondataiban és ismételt kiegészítendő kérdésekben (9 mondatban) találkozunk ezzel a formával. A különböző nyelvek hanglejtésének kutatói — amint ezt az előzőkben már említettük — általánosságban az eldöntendő kérdés dallamát állítják szembe minden egyéb mondatfajta dallamával — kivéve R. LEE-t, aki az ismételt és alternatív kérdés dallamát (Lingua V, 345).

A magyar köznyelvben ennek a hanglejtésformának szintén csak az a) variánsa fordul elő, ez se normatív formaként, hanem negatívumok felsorolás-szerű leszögezéseként: „A leckéjét nem végezte el.” „Az órára késve érkezett.” „Az órán fecsegett.” Tehát a nyelvjárásban is, a köznyelvben is események-felsorolását kíséri ez a dallam, de míg a nyelvjárásban normatív, addig a köznyelvben affektív forma. A köznyelvben események különösebb érzelem nélküli kapcsolódó egymásutánját a második szótagban tercet lelépő, majd enyhén ereszkedő és szólamonként szekundot-tercet fellépő, majd enyhén ereszkedő motívumsorozat fejezi ki. A köznyelvi ismételt kiegészítendő kérdés normatív hanglejtésformája az enyhén emelkedő, majd az utolsóelőtti szótagban tercet-kvartot szökő, s az utolsó szótagban kvartot-kvintet eső dallammozgás.

5. A 7395 mondat 15%-a (1131 mondat) közép magas szinten egyenes vonalban kitarzott, s az utolsó szótagban kvintet lelépő dallammenetet mutat: tehát az első forma egyetlen motívumának önállósult változata ez. Ha a forma több egymásután következő mondatban szerepel, akkor rövidebb-hosszabb szünet választja el őket (3). Az egyenes vonalú dallammenetet néha egészen enyhe emelkedés váltja fel, máskor a dallamvonal utolsó szótagja egy hangot fellép. A kitarzott, illetőleg enyhén emelkedő dallamvonal magába olvasztja az esetleges mondatkezdő — a köznyelvben hangsúlytalan — szócskákat, és ezek hangsúlyossá válnak. Ez a dallamforma egyrészt egy dallamívbe sodor össze nem tartozó mondatokat, mondattagokat, másrészt szétválasztja azokat. — Nem folyamatosan összefüggő, hanem „szaggatott” menetű elbeszélés — elsősorban egyszerű — mondatainak és mondattagjainak, felsorolt mondatrészeknek és — utolsó sorban — összetett mondatoknak hanglejtésformája. (CSÜRY a szamosháti nyelvjárásban nem lát különbséget egyszerű és összetett mondat hanglejtése között: MNy. XXII, 247; ugyanígy MAGDICS sem a bukovinai székeliben: i. m. 206). Előfordult még eldöntendő kérdés (ilyenkör az utolsó szótag egy hangot fellép), ismételt eldöntendő és kiegészítendő kérdés, visszaidéző (is szócskát tartalmazó) kérdés („Hol is láttam?”), „Nem megmondtam...”-féle kérdés, megengedő alternatív kérdés, felkiáltás és megengedő diszjunkció („Hihető vagy nyuocig vuotun?”) dallamformájaként.

A köznyelvben különleges helyzethez, attitűdhez és gesztushoz kapcsolódik ez a dallamforma: határozatlanságot, elgondolkozást fejez ki események visszaidézésével: „Ott is olyan furcsán viselkedett...” A köznyelvben szintén előfordul ez a forma felsorolt mondatrészek dallamaként is, de nem normatív, hanem elgondolkozó, töprengő felsorolásokban: „Nála volt minden, ha jól emlékszem. A táskája is... a kabátja is.” Ugyancsak előfordul eldöntendő kérdésben is, de sürgető, mintegy felszólító jelentéssel: „Ráérne pár percre?” Mint ismételt kérdő dallam csodálkozást fejez ki: „Hol voltál tegnap?”.

Visszaidéző, rekapituláló kérdésben fejtörést éreztet: „Hol is láttam?” Ilyen: „Nem megmondtam...”-féle kérdésként veszekedő jellegű.

Az események szaggatott egymásutánját a köznyelvben ereszkedő—emelkedő dallamívek kapcsolata, mondatrészek felsorolását enyhén ereszkedő, a normatív eldöntendő kérdést a már ismert egyenesvonalú—szökő—eső, az ismételt kérdést a szintén már említett, emelkedő—szökő—eső hanglejtés fejezi ki; a visszaidéző és a „Nem megmondtam...”-féle kérdés formailag a nyelvjárásával egyezik meg, de az utolsó lelépés hangköze kisebb: kvart. A felkiáltó mondat normatív köznyelvi hanglejtese a magas szintű első szótagot követő kvint-szext lelépés, majd enyhe ereszkedés. A megengedő diszjunkció normatív köznyelvi dallamformája a magas szintről enyhén ereszkedő, szólamonként meg-megemelkedő, s az utolsó szólam második szótagjában kvartot-kvintet eső motívum.

6. A 7395 mondat 12%-a (892 mondat) középmedly szinten egyenes vonalban tartott dallamot mutat, amelyet ritmikus időközönként kvart-kvint szökés szakít meg. A hang felszökése sűrűn következik be, gyakran 2 szótagonként, ami a szöveg illogikus feldarabolását eredményezi (pl. *előtte valug nap, disznóölisnek, hazaiergyünk stb.*). — Élénk, személyes vonatkozású elbeszélés egyszerű vagy összetett mondatainak dallama ez (4). A kijelentő mondatfaján kívül előfordul felkiáltó, felszólító („*Osug be az ajtuqt!*”) kiegészítendő kérdő („*Hu láttad aszt a kigyót?*”) és óhajtó mondatokban. Ez a hanglejtésformája a kizáró diszjunkciónak is: „*Nem mindéggy, őt vaty hat napig áll-ē*”.

A köznyelvi hanglejtés ezt a formát mint a veszekedés dallamát tartja számon. A köznyelvben az élénk, mesélő dallam annyiban közelít a szóban levő formához, hogy a nyomatékos szótagok egy szintre törekednek, és a szólemeleji felszökés az élénkség fokával nő (vö. sportközvetítés); ez a közelítés azonban igen mérsékelt, és nem merevíti meg észrevehetően a dallam ereszkedő jellegét. A köznyelvben a felszólító és kiegészítendő kérdő mondat normatív formája a második szótagban kvartot-kvintet lelépő, majd ereszkedő dallam. A kizáró diszjunkció fent-lent kitartott két dallamvonalon jut kifejezésre.

7. A 7395 mondat 11%-a (791 mondat) két egyenes dallamvonallal jelentkezik. A két dallamszintet kvint intervallum választja el egymástól (5). A formát nem bontják meg esetleges mondatkezdő — hangsúlytalan természetű — szócskák, ezek hangsúlyt kapnak és beleolvadnak a felső szint dallammenetébe. Ennek a formának három variációja van: a) a két dallamvonal tetszőleges hosszúságú, ahogy a mondat természetes tagolódásából éppen adódik; b) a felső dallamszint kétszótagú, még ha ez a mondat vagy akár egy szó egészének illogikus szétválasztását eredményezi is. Az alsó dallamszint tetszőleges hosszúságú; c) a két dallamszint szimmetriára, egyforma hosszúságra törekszik, akár a mondat logikai egységének rovására is. A b) és c) variáns 73–80%-ban nők, az a) variáns 66%-ban férfiak beszédében fordul elő. Leggyakrabban olyan egyszerű mondatokban találjuk, amelyekben az állítmány a mondat második felére esik (pl. „*Másik réggē mégdagasztom*”), jelentkezik összetett — elsősorban mellérendelt — mondatokban („*Ittak rá bort, eltáncúgattak*”), úgynevezett „párhuzamos” szerkezetekben („*Másnap is ēgyüttek, harmadnap is*”), kiegészítendő kérdő, alternatív (kizáró) kérdő és rekapituláló kérdő („*Hun is láttam?*”) mondatokban is.

A köznyelvben igen gyakori a forma a) variánsa. Határozott, leszögező jelentésű (a nyelvjárásban ez a jellege nincs meg). Szintén gyakori a nyelvjárásban említett egyszerű mondatfajta (az állítmány a mondat második felében van), „párhuzamos” szerkezetek és kizáró alternatív kérdő mondatok dallamaként. — A kiegészítendő kérdés köznyelvi normatív formája a második szótagban lelépő és ereszkedő motívum, a rekapituláló kérdése a második szótagban kvintet lelépő, majd szólamonként szekundot meg-megemelkedő dallam.

8. A további 10 hanglejtésformának — amely a lejegyzett mondatoknak csupán 10%-át adja — egy része nagy intervallumokban, de kettő helyett három kitartott magasságszinten, más része szűkebb intervallumokban és kitarított dallamvonalon, ismét más része szűkebb intervallumokban és kromatikusan ereszkedő, illetőleg emelkedő skálán mozog. Az érintett magasságszintek számbeli megnövekedése, a hangközök zsugorodása és a kromatikus dallammenetek elfordulást jelentenek a zeneiségtől (vö. UJFALUSSY JÓZSEF i. m. 87). A formák nem tűnnek „ütemelőzőt” (hangsúlytalan mondatkezdő szócskákat).

9. Zeneiség szempontjából az előbbieken tárgyalt 5 gyakori dallamformával rokon az egy szintre leszűkített, egyvonalú hanglejtés (vö. recitativo), amely 74 mondatban (1%) szerepelt. Továbbmutató dallamforma. (Hasonló a továbbmutató dallamforma egyes cseh nyelvjárásokban is; vö. M. ROMPORTL i. m. 47.) Egy vonalba sodor szintagmát, birtokos szerkezetet, felsorolt mondatrészeket, mondattagokat (6).

A köznyelvben igen szigorú parancsot jelent ez a forma: „Itt maradsz”. A köznyelvi továbbmutató mondatszakasz dallama a középső szinten hullámzó, majd a végén felemelkedő motívum.

10. A 7395 mondat 1,5%-ának (111 mondatnak) dallama közép magas, mély és középső hangszinten mozog: a hanglejtés közép magas, egyenes vonalú dallammenettel indul, kvintet-szextet lelép, majd a következő szótagban (terc-kvart fellépéssel) középső szintű egyenes dallamvonallal ér véget. Rendszerint az első dallammenet a leghosszabb, a harmadik legtöbbször 2–4 tagú szó (7). A mondat logikai törés nélkül helyezkedik el a három magasságszinten. Továbbmutató hanglejtésforma. Összetett mondattagot vagy felsorolandó mondatrészeket készíti elő. Megengedő diszjunkció hanglejtése is lehet: „Tízem vaty tizenötöm vuotunk...”.

A köznyelvi spontán beszélgetésben ez a forma nem fordul elő, a mese-mondás dallamfordulatai között azonban rátalálunk: „Egyszer volt, hol nem volt...”. A köznyelvben a továbbmutató mondatszakasz dallama középső szinten hullámzó, majd a végén megemelkedő. Ugyancsak ez a forma készíti elő a felsorolandó mondatrészeket. A megengedő diszjunkció köznyelvi hanglejtése kromatikusan ereszkedő–emelkedő dallam.

11. 1% (74 mondat) a középső, közép magas és mély hangszinten egyenes vonalban kitartott mondatdallam. Egy gondolatszakaszt lezáró egyszerű mondat vagy összetett mondat utolsó tagjának dallama (8).

A köznyelvben nincs meg ez a forma. A lezáró jellegű mondat vagy mondattag hanglejtése itt közép magas szinten hullámzó és mély szinten kromatikusan ereszkedő dallam.

12. A 7395 mondatnak szintén 1%-át (74 mondatot) jellemzi a következő forma, amely igen hasonlít az előbbire, csak az a különbség köztük,

hogy hangfekvése feljebb tolódik, a második szintet csupán egy szótaggal érinti a mondat, s ez a második szint csak egy hanggal van az első szint fölött. „Összevonó” természetű forma: felsorolt mondatrészeket, összetett mondat tagjait, sőt mondatokat is egybevon az első dallamvonal (9). Lezáró jellegű — mind egyszerű, mind összetett mondatokban lehetséges — dallam, mindig szünet követi.

A köznyelvi spontán beszélgetésben nem szerepel, de előfordul tudományos felolvasásban azzal a formai különbséggel, hogy a dallammenetek nem egy hangon szólalnak meg, hanem kromatikusan ereszkedők. Ütemelőző (hangsúlytalan mondatkezdés) is előfordulhat: „A kutatások eredményei azonban ellentmondanak ennek a felfogásnak”. Csak egyszerű mondatban szerepel itt, összetett mondatban nem. A köznyelvi spontán beszélgetés lezáró dallamformája egy középmagasan hullámlzó és egy mély szinten kromatikusan ereszkedő vonal.

13. A 7395 mondat 0,8%-a (59 mondat) három kitartott dallamvonalal hangzott el, amelyek egymástól terc-kvart távolságban, lépcsőzetesen ereszkedtek. Már az előzőekben befejezett gondolathoz utólag hozzáfűzött egyszerű mondat dallama (10).

A köznyelvi spontán beszélgetés szintén hozzáfűzött mondatok dallamaként tartja számon ezt a formát azzal a különbséggel, hogy a szintek közötti intervallum kisebb: szekund-terc.

14. 96 mondat (1,3%) két szinten mozgó, de szűkített terjedelmű dallamformával jelentkezett: a szólamok eleje szekunddal (terccel) emelkedett ki az egyes dallamvonalból. Csak a mondat vége ereszkedett lejjebb (11). Három variációja van: a) a dallam meg-megemelkedése ritmikus időközökben — rendszerint 2—4 szótagonként — történik, gyakori az illogikus felaprózás; b) az előbbi forma, körülbelül terccel magasabb fekvésben; c) a dallam megemelkedése aritmikus időközökben történik. Az a) és b) variáns 90%-ban nők beszédében, a c) variáns 75%-ban férfiak beszédében fordult elő. Mind egyszerű, mind összetett mondatok dallamformája magyarázó, hivatalosan tájékoztató jellegű közlésben. A b) variáns a panasz dallama (vö. siratók: MAGDICS: NyK. LXV, 341).

A köznyelvi spontán beszéd ezt a formát nem használja, csak a hírközlésben és tudományos felolvasásban találkozunk az a) variánssal, a panasz hanglejtésénél pedig a b) variánssal. — A köznyelvben a magyarázó, tájékoztató jellegű közlés meg-megemelkedő, de egészében és dallamíveiben ereszkedő hanglejtéssel jelentkezik.

15. A 7395 mondat 1,4%-a (104 mondat) két kromatikusan ereszkedő dallamívvel szerepel, amelyek közül a második szekunddal vagy terccel az első fölé emelkedik (12). Két variációban fordul elő: a) a két dallamív hosszúsága kötetlen, b) a forma szimmetriára törekszik; a két dallamív egyforma hosszúságú. Ez a törekvés gyakran a mondat vagy akár egy szó illogikus széttépéséhez vezet. Az a) variáns 75%-ban férfiak, a b) variáns 80%-ban nők beszédében fordult elő. Események pergő, magától értetődő, érdektelen, megszokott egymásutánjának hanglejtésformája ez, előfordul feltételes főmondatok dallamaként is: „Ha az ember jót ad neki...”. Egyszerű mondatra vagy mondattagra terjed, összetett mondatra nem.

A köznyelv is ismeri ezt a formát (természetesen csak az a) variánst) események pergő egymásutánjának kifejezésére. A feltételes főmondatok azon-

ban mély szinten hullámzó és enyhén emelkedő dallamvonal kapcsolatában jutnak kifejezésre.

16. 75 mondatban (1%) szerepelt a középmagas szinten kromatikusan emelkedő és mély szinten ereszkedő dallamív kapcsolata. A két dallamív általában egyforma hosszúságú, a forma lehetőleg mindig szimmetrikus. Ennek a tendenciának természetesen gyakran áldozatul esik a mondat logikai egysége (13). Megjegyzések gyakori hanglejtésformája, előfordul azonban kizáró diszjunkciós szerkezet dallamaként is.

A köznyelvi hanglejtés mint vállvonó odavetést, nyegle megjegyzést tartja számon. A forma itt nem szimmetrikus. A kizáró diszjunkció kifejezése a köznyelvben egy magasabb és egy mélyebb hangszinten egyenes vonalban kitartott dallammal történik (a felső dallamvonal gyakran enyhén ereszkedik).

17. A 7395 mondatból 36 (0,5%) az előbbi forma fordítottja: a közép-mély szinten kromatikusan ereszkedő dallamívet középmagas emelkedő ív váltja fel. Rövid, rendszerint egy szintagmára szorítkozó, előre mutató funkciójú dallam. Egy-egy mondat néha ilyen motívumok láncolata, amely a mondat folyamatosságát szétszaggatja (14). Előfordul óhajtó mondatokban is.

A köznyelvben nem kapcsolódnak láncszerűen ezek a dallamformák, nem szakítják meg minduntalan — szintagmáinként — a mondatdallam folyamatosságát, csupán beszédszünetek előtt fordulnak elő, egyenként. A szintagmák köznyelvi normatív hanglejtése ereszkedő, a hangsúlyos szótag megemelkedésével. Az óhajtó mondat köznyelvi dallamformája a lágyan hullámzó s a végén enyhén (félhangokban) megemelkedő dallamvonal.

18. 37 mondat (0,5%) középmagas szinten induló, kromatikusan ereszkedő dallammenettel jelentkezik, amely az utolsó előtti szótagban tercetkvartot felszökik, és az utolsó szótagban kvintet esik. (A szamosháti nyelvjárásban az -e kérdőszócskás kérdés hanglejtéseként említi ezt a formát Csűrty: MNy. XXII, 165.) Rendszerint összefoglaló, summázó jellegű egyszerű mondatokban fordul elő (15), de jelentkezik eldöntendő kérdő mondat és felszólítás dallamként is.

A köznyelvben nem szerepel ez a forma.

III. — A második, hanglejtésileg összefüggő nyelvjárásterület.

1. Győr-Sopron megye keleti része (kb. a Bodonhely—Enese—Öttevény—Mecsér—Lipót vonaltól keletre), Veszprém megye nyugati része (kb. a Nagydém—Ugod—Magyarpolány—Ajka—Kapolcs—Diszel vonalig), Zala megye keleti fele és Somogy megye nyugati része (kb. a Somogyszentpál—Mesztegnő—Somogyszob—Senta vonalig) hanglejtés szempontjából külön terület. Hanglejtésformáinak feldolgozása 44 helységben készült felvétel 5008 mondatán alapszik. Az 5008 mondatból 4801 normatív, különösebb érzelemtől mentes, 207 affektív hanglejtésű.

14 normatív dallamformáról adhatunk itt számot. Ezek közül 7 körülbelül egyformán gyakori (a 4801 mondatnak 90%-át adják: 4319 mondatban szerepelnek), a lényegesen ritkábban előforduló 7-tel szemben (amelyek a mondatoknak csak 10%-ában: 482 mondatban fordulnak elő).

2. A 7 gyakori hanglejtésforma közül 3 két magasságszinten, 4 három magasságszinten mozog. A szintek egyenes vonalat tartanak. A két szintű formáknál kvart-kvint a két szint közötti intervallum, a három szintű for-

máknál már bővebb a lehetőség: szekundtól kvintig terjedő hangközök kötik össze a szinteket. Ennek a területnek a hanglejtése tehát az előbbihez viszonyítva kevésbé zenei: a hang több szintet érint, és a szintek közötti hangközök szűkebbek. Az alábbiakban a 7 dallamformát tárgyaljuk gyakorisági sorrendben.

3. A 4801 mondat 20%-át (959 mondatot) a középmagas szintű egyenes dallamvonalból kvintet-szextet eső, majd a középső szintre visszalépő forma (vö. II. 10.) jellemzi. Az előző területen 1,5%-ban fordult elő. Funkciója itt is — mint ott — előremutatás. Ezen a területen azonban ismételt eldöntendő kérdés és úgynevezett „párhuzamos” szerkezetek dallama is lehet.

4. 15%-ban (720 mondat) a középmagasan kitartott dallamvonalból szekundot felszökő és mély szintre eső hanglejtésformával találkozunk (vö. I. 12.). Az előző területen 1%-ban szerepelt. Gondolatlezáró funkciója — mind egyszerű, mind összetett mondatokban — itt is változatlan. Ezen a területen a kizáró alternatív kérdés, valamint a megengedő diszjunkció hanglejtése is lehet.

5. A mondatoknak ismét 15%-át (718 mondat) középső, magas és mély szinten tartott dallamvonal jellemzi (vö. II. 11.). Az előző területen 1%-ban fordult elő. Itt is egyszerű mondatok vagy összetett mondatok utolsó tagjainak dallamformája, de megengedő alternatív kérdések hanglejtése is lehet.

6. Az előző terület 0,8%-ával szemben itt 10%-ban (481 mondat) találkozunk a magas, középső és mély szinten kitartott dallammal (vö. II. 13.), az említett funkcióban (utólagos hozzáfűzés hanglejtése). Ezen a területen rekapituláló kiegészítendő kérdés dallamaként is ismeretes.

7. Az előző területen leggyakoribb, 32%-ban előforduló hanglejtésforma (vö. II. 3.) itt 10%-ban szerepel (480 mondatban). Érdekes módon azonban csak a kevésbé zenei a) variáns. Ezen a területen kérdő mondat hanglejtéséként nem fordul elő.

8. Az első területhez nagyjából hasonlóan 10%-ban fordul elő a fentlent egyenes vonalat képező hanglejtésforma (vö. II. 7.), de csak a dallam a) variációjában. Funkciója közlő és kiegészítendő kérdő mondatokban megmarad, de előfordul még kizáró diszjunkció dallamaként is.

9. A mondatok 10%-ában (481 mondatban) hangzott el a közép-mély szinten egyenes vonalban kitartott, ritmikus időközönként kvart-kvint felszökésekkel megszakított dallamforma (vö. II. 6.), amely az előző terület mondat-dallamainak 12%-át jellemezte. Közlő jellegű egyszerű és összetett mondatok hanglejtése személyes természetű, élénk elbeszélésekben, valamint felszólító mondatdallam itt is, mint az előző területen. Kérdő dallamaként és kizáró diszjunkció hanglejtésformájaként nem jelenik meg. Előfordul azonban felkiáltó és óhajtó mondatokban.

10. A kevésbé gyakori hanglejtésformák közül egy egyszinten kitartott, egy két szintű és négy kromatikusan ereszkedő és emelkedő dallamívekből áll. Meglehetősen vegyes csoport ez tehát.

11. A mondatdallamok 2%-át (96 mondat) képviseli a közép-magas szintű egyvonalú dallam (vö. II. 9.), amely az előző terület hanglejtésének szintén csak 1%-át adta. Jelentése itt is továbbmutató, s itt is „összesodró” jellegű.

12. 3%-ban (144 mondatban) szerepel a két szintű szűkített terjedelmű hanglejtésforma (vö. II. 14.), amely az előző területen 1,3%-ot képviselt. Az a) és c) dallamvariáció fordul elő: az a) 75%-ban nők, a c) 68%-ban férfiak beszédében. Itt is egyszerű vagy összetett mondatok objektíven tájékoztató jellegű dallamformája.

13. Az anyag 1%-a (51 mondat) három szintű hanglejtésformát mutat: a középső szinten egyenes vonalban tartott dallamot az utolsó előtti szótagban szekundnyi fellépés s az utolsó szótagban kvint esés követi. Ez a forma az előző területen közlő jelentésű dallam (vö. II. 5.) kérdő variánsa volt, itt felvette mindkét dallamvariáns funkcióját, az eldöntendő és ismételt kiegészítendő kérdő mondatok mellett „szaggatott” menetű elbeszélés — első sorban egyszerű — kijelentő mondatainak hanglejtésformája.

14. A mondatok 2%-a (96 mondat) két kromatikusan ereszkedő dallamívrrel hangzott el (vö. II. 15.). Az első területen 1,4%-ban fordult elő. A dallam itt is mindkét variációjában ismert. Az a) variáns 80%-ban nők, a b) variáns 67%-ban férfiak mondataiban hangzott el. A dallamformához ugyanaz a jelentés kapcsolódik, mint az előző területen (események pergő egymásutánja).

15. Itt is 1%-ban (48 mondatban) fordul elő a kromatikusan emelkedő és ereszkedő szimmetrikus hanglejtésforma (vö. II. 16.). Szintén megjegyzések dallama, de kizáró diszjunkció kifejezésekként itt nem szerepel.

16. Az előbbi forma fordítottja (vö. II. 17.), 0,5%-ban (23 mondatban) fordult elő (akárcsak az első területen). Itt is a szintagmákra terjed ez a tovább mutató funkciójú dallam.

17. Végül, szintén 0,5%-ban (24 mondatban) fordult elő ereszkedő — szökő — eső hanglejtésforma (vö. II. 18.). Itt is összefoglaló funkciója van.

IV. — A két terület hanglejtésformáinak egybevetése.

A két nyelvjárásterület — egy forma kivételével — azonos hanglejtésformákkal rendelkezik. Összesen 15 dallamformát sorolhatunk fel: ezek közül 14 közös, egy csak az első nyelvjárásterületen fordul elő (vö. II. 4.). A két terület azonban ennek ellenére lényegesen különböző dallami benyomást kelt: az első (nyugatibb) területen a két szintű, a második területen a három szintű formák adják a mondatanyag 90%-át. A három szintű formák az első területen összesen 4,3%-ban, a második területen 90%-ban, a két szintű dallamformák az első területen 90%-ban, a második területen csak 35%-ban szerepelnek.

A két területen különböző arányban előforduló dallamformák közlő mondatok esetében azonos jelentésbeli funkcióval szerepelnek, és azonos szerkezetekhez kapcsolódnak. Egyéb mondatfajok. (kérdő, felszólító, felkiáltó, óhajtó) esetében azonban már eltérést mutatnak: amelyik dallamforma az egyik területen például eldöntendő kérdés hanglejtése is volt, az a másik területen nem feltétlenül szerepelt ebben a funkcióban.

Egy mondatfajta sem mutatott önálló hanglejtésformát, még az eldöntendő kérdés sem. A — köznyelvből jól ismert — speciális eldöntendő kérdő dallam csökevényes formája él ugyan, sőt az első (nyugatibb) területen kizárólag az eldöntendő kérdés funkciójában fordul elő, de ugyanakkor rajta kívül még két másik forma is lehet — egyéb funkció mellett — eldöntendő kérdés dallama. (E két utóbbi forma közül az egyik (II. 3.) eldöntendő kérdés

funkciójában kvart, egyéb funkcióban szeptim terjedelmű.) A másik területen egyedül áll ugyan ez a forma az eldöntendő kérdés funkciójában, de ugyanakkor közlő mondatokban is előfordulhat.

A kiegészítendő kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondatok — a közlő mondatokkal teljes mértékben közös — hanglejtésformái a két nyelvjárásterületen, a területek „dallamkarakterének” megfelelően, eltérnek jellegükben: az első (nyugatibb) területen túlnyomórészt két szintűek, a második területen túlnyomórészt három szintűek.

V. — Affektív hanglejtésformák.

A feldolgozott anyag a két területen összesen 450 (243 + 207) affektív dallamformát adott. A következő érzelmek, attitűdök fordultak elő: megvetés, harag, bosszankodás, félelem, panasz, kacérság, vágy, öröm. A kacérság és öröm a múltból felidézett, most újra átélt attitűdként, érzelmként jelentkezett, a többi érzelem a beszéd folyamán spontán született.

Az érzelmek dallama a normatív mondatok dallamához viszonyítva új. Hiába keressük itt a beszédes statisztikai adatokkal gyakorinak minősített formákat, — de a két terület dallami eltéréseit is csak itt-ott, igen leplezett formában tapasztaljuk. Az érzelmek saját dallamot teremtettek, és ez a dallam nemcsak nyelvjárásonként, nem is csak nyelvjárás és köznyelv viszonylatában, hanem az egyes nyelvek között is megegyezik, sőt a zenei érzelmkifejezéssel is legszorosabban rokon (vö. FÓNAGY—MAGDICS, *Érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében*: NyK. LXV, 102). Ez a — mondhatjuk nemzetközi — kifejezési forma jelentkezik lényegében bizonyos hangköz- és hangterjedelembeli változásokkal a két tárgyalt területen is, amely azért itt-ott megcsillogtatja a két terület normatív dallami sajátosságát (a két szintű-illetőleg három szintű dallamformát) is.

A megvetés itt is — mint minden nyelvben és a zenében — többé-kevésbé egyenes vonalú, mély fekvésű dallamban jut kifejezésre. A hangsúlyos szótagok gyakran megnyúlnak. A hangszalagok összepréseltek. Sötét mellregiszter jellemzi. Ez a dallam az első nyelvjárásterületen — a terület normatív hanglejtés-jellegének megfelelően — két szintű formát ölt. A mély szinten egyenes vonalban tartott dallamot mintegy szekundnyi fel-felszökések szagatják meg. A második területen három (középmély, ennél magasabb és mély) kitartott szinten mozog a hang.

A harag közepes hangszinten egyenesen kitartott és a szólamok elején fel-felugró dallamban tükröződik. A felugrás sűrű és ritmikus (vö. C SÚRY: MNy. XXI, 13). Nagysága a magyar köznyelvben a kvart-kvint, mindkét nyelvjárásterületünkön azonban szext. A két terület indulatos hanglejtése nem mutatja a normatív dallamsajátságok nyomait.

A bosszankodás a hangsúlyos szótagok ritmikai nyújtásával, pontozásával „darabokra tépi” az ereszkedő dallammenetet. Mindkét területen változatlan ez a forma.

A félelem dallama igen szűk hangterjedelemben mozog. A hangsúlyos szótagok megemelkednek egy félhangot, majd visszalépve egy vonalban merevednek meg. Ez a dallam második nyelvjárásterületünkön három szintet érint (a megemelkedés szekund és terc között váltakozik), első területünkön változatlan.

A panasz ritmikus időközönként félhangot föllépő, egyenes vonalú, magas fekvésű dallama mindkét nyelvjárásterületen ugyanaz.

A kacérság középmező szintű sima vonalú „középrész” után a dallam utolsó szótagjának körülbelül terenci felcsúszásában ölt testet mindkét nyelvjárásterületen.

A vágy dallama rövid ütemelőző után enyhén megemelkedik a hangsúlyos szótagon, majd körülbelül tercet esik, és enyhén felhajló dallamvonallal ér véget. Ez a dallam első nyelvjárásterületünkön úgy módosul, hogy a tercést megelőző enyhe dallami emelkedés elmarad, a hang egyenes vonalú. Második területünkön változatlan a forma.

Az öröm emelt fekvésű, a köznyelvinél nagyobb (oktáv) hangterjedelmű, szólamonként kvintet fel-felugró, egyébként egyenes vonalban kitartott dallama mindkét nyelvjárásterületünkön eltérés nélkül jelentkezik.

VI. — Az összefüggő beszéd „formatana”.

Láttuk, hogy az első nyelvjárásterület normatív hanglejtése 15, a második 14 dallamformán alapult. A 15 forma közül 5, a 14 forma közül 7 volt gyakori (90%), a többi jóval ritkábban (10%-ban) fordult elő. A jelentkező hanglejtésformák kis számából következik a formák állandó ismétlődése, tehát az összefüggő beszéd „zeneibb” megformáltsága. Hogyan követik egymást az egyes dallamformák egy összefüggő spontán elbeszélésben? Van-e ebben valami megfogható szabályszerűség? Van-e az összefüggő beszédnek valamiféle „formatana”?

A köznyelvben nincs (vö. FÓNAGY—MAGDICS i. m.: előkészületben): a dallamformák ismétlődnek ugyan, de minden szabályszerűség nélkül. „Bizonyos ... időbeli distanciára van szükség, hogy a forma érvényesülhessen. A legegyszerűbb hangzatok állandó ismétlése éppoly kevésbé alkothat formát, mint a túl komplikált hangzatok ismétlődés nélküli sora.” — mondotta F. BLUME az 1958. évi Kassai Zenei Napokat megnyitó beszédében (Muzsika VIII, 32). Kísérleteink folyamán senki sem vette észre, ha a lekottázott beszélgetés nagyobb dallami egységeit felcseréltük.

A vizsgált két nyelvjárásterületen a nagy dallami egységeknek a köznyelvinél jóval „rendezettebb” formai felépítésével találkozunk. Egy összefüggő, befejezett beszédaktus (élmény-elbeszélés) általában hármas tagolódást mutat a dallamformák elrendeződése szempontjából: I. 1. dallamforma — 2. dallamforma — 3. dallamforma — 4. dallamforma. II. 1. dallamforma — 3. dallamforma — 1. dallamforma — 3. dallamforma — 2. dallamforma. III. 1. dallamforma — 4. dallamforma. (A dallamformák — egy-egy tartalmi egységen belül — az egységek hosszúsága szerint — ismétlődnek.) Önkéntelenül a szonátaforma jut eszünkbe e dallami elrendeződés láttán. Az 1. dallamforma a főtémának, a 2. az átvezető résznek, a 3. a melléktémának, a 4. a kódának felel meg. Az I. rész az expozícióra, a II. a kidolgozási részre, a III. a reexpozícióra emlékeztet (csonkított és természetesen leegyszerűsített formában).

A dallami tagolódáshoz szervesen kapcsolódik a tartalmi tagolódás. I. 1. dallamforma: az elbeszélés megindításához szükséges helyzetkép (konkrét példán végigvezetve: Galambos Géza 45 éves őriszentpéteri földműves élmény-elbeszélésében: szép idő volt, délután trágyát hordott a földeken; kislánya vele volt). 2. dallam: a következőkben kifejlődő esemény előkészítése (sötét felhőt láttak, mondogatták, hogy megáznak). 3. dallam: az esemény bekövetkezése (rohamosan jött a felhő, átvágtak a földeken keresztül, hogy hazajérjenek, de elfogta őket a vihar). 4. dallam: az esemény kifejlése (óriási jég-eső lett belőle). II. Az esemény részletezése, menete (1. dallamforma: nem mentek a tehenek, szemük közé vert a jég, a kislánya sírt, a háta mögé fogta,

hogyan védje a szélviharral és jéggel szemben. 3. dallamforma: nem tudtak hazamenni, egy faluszéli házba mentek be. 1. dallamforma: megállt a jégeső; sok kárt tett. 3. dallamforma: a felesége elindult keresni őket, de elkerülték egymást. 1. dallamforma: addig ők hazaértek; nem találtak senkit a házban. 2. dallamforma: nemsokára hazaért a felesége.) III. Az esemény „lecsengése” (1. dallamforma: elmesélték neki kalandjukat. 4. dallamforma: örültek, hogy épségben találkoztak a nagy vihar után.)

A második nyelvjárasterület már valamivel lazább és szabálytalanabb formai felépítést mutat. A lejegyzett 88 spontán elbeszélésből csak 28 fordult elő az előbbi formával, 31 az előbbi forma I. részének (az „expozíciónak”) kibővített változata: 1. dallamforma — 2. dallamforma — 3. dallamforma — 4. dallamforma — 5. dallamforma — 6. dallamforma — 1. dallamforma — 2. dallamforma — stb. 29 az 1. dallamforma ritmikus ismétlődését mutatta: 1. dallamforma — 2. dallamforma — 3. dallamforma — 1. dallamforma — 4. dallamforma — 5. dallamforma — 1. dallamforma — 6. dallamforma — 7. dallamforma — 1. dallamforma — 2. dallamforma — 3. dallamforma stb. Ez utóbbi forma a zenei rondó-formára emlékeztet. (A rondó olyan zenedarab, amelyben a kezdőtéma különféle közbevetett részek után legalább két ízben tér vissza; vö. GÁRDONYI ZOLTÁN, A zenei formák világa. 1949. 73.)

A két nyelvjárásban a nagyobb összefüggő dallami szakaszok formája tehát a szonáta-, illetőleg rondóformára emlékeztet, a köznyelvben ezzel szemben a dodekafon mű szerkezetére, amelynek kompozíciós technikájában szerepel ugyan bizonyos „formai szigor”, de ez olyan természetű, „hogyan noha papíron rögzítették, a hallgató számára . . . nem követhető . . .” (F. BLUME i. előadásából).

VII. — Összefoglalás.

1. A két nyelvjárasterület között hanglejtés szempontjából megvonat határ nem esik egybe a tradicionális határok egyikével sem. Nyugatról kiindulva az első hanglejtésileg egységes terület kisebb a tradicionális nyugati nyelvjárasterületnél, a második a tradicionális nyugati nyelvjárasterület keleti feléből kissé átnyúlik a dunántúli területre: tehát a tradicionális nyugati és dunántúli nyelvjárasterület határán helyezkedik el.

2. Az első területen 15, a másodikban 14 hanglejtésforma fordult elő. Ebből 14 közös forma, egy azonban a nyugatibb területhez kötött (II. 4.). A dallamformák statisztikai megoszlása von határt a két terület között: az első (nyugatibb) terület hanglejtésformáinak 90%-át (a 15-ből 5 forma) nagy hangközökben kiénekeltek két szintű, „zenei” (10%-át szűkített két szintű, három szintű és kromatikus lejtésű), a második terület dallamformáinak 90%-át (a 14-ből 7 forma) három szintű, egy fokkal kevésbé „zenei” (10%-át egy szinten kitarított, két szintű és kromatikus) dallamformák teszik ki.

3. A két terület különböző arányban szereplő dallamformái közlő mondatok esetében azonos jelentéssel és azonos mondat szerkezetekben fordulnak elő. Nem lehet ezt elmondani azonban egynél (kérdő, felszólító, felkiáltó, óhajtó) mondatfajták esetében. Amelyik dallamforma az egyik területen például felszólító hanglejtésként is előfordult, az a másik területen esetleg ebben a funkcióban nem szerepelt.

4. Az egyes mondatfajták közül egy sem rendelkezik önálló, speciális dallamformával.

A kiegészítendő kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondatok — a közlő mondatokéval teljes mértékben közös — hanglejtését erősen befolyásolja a két, illetőleg három szintű formák uralma; az első (nyugatibb) területen jobbra két szintű, a második területen inkább három szintű e mondatfajták dallama.

A köznyelvi normatív eldöntendő kérdés önálló, speciális dallamformája, ha csökevényes, szűkített formában is (II. 5., III. 13.), előfordul e két nyelvjáróterületen; a forma és funkció szoros és egyértelmű kapcsolata itt lényegében nincs meg ugyan, de azért — ha igen halványan is — meg-megcsillan ez a kapcsolat, jobban mondva ennek a kapcsolatnak az árnyéka. (A bukovinai székelyek nyelvjárásában nem tapasztalta ezt a szerző; vö. i. m. 51.) A köznyelvi eldöntendő kérdő dallam csökevényes formája az első (nyugatibb) területen kizárólag eldöntendő kérdő funkcióban szerepel, de ugyanakkor rajta kívül még két másik forma (II. 3., II. 18.) is lehet — egyéb funkció mellett — eldöntendő kérdés dallama. A másik területen egyedül tölti ugyan be ez a forma az eldöntendő kérdés funkcióját, ugyanakkor azonban közlő mondatokban is előfordulhat. Az eldöntendő kérdő dallam minden egyéb mondatfajta hanglejtésétől való differenciálódására való hajlama nyilatkozik meg abban, hogy a „speciális” forma mellett eldöntendő kérdő funkciót betöltő egyik hanglejtés (II. 3.) formailag variálódik aszerint, hogy eldöntendő kérdést vagy egyéb mondatfajta fejé-e ki: eldöntendő kérdés funkciójában kvart, egyéb funkcióban szeptim a hangterjedelem.

5. A 15 hanglejtésforma közül 2 (II. 11., II. 18.) egyáltalán nem szerepel a köznyelvben. A köznyelvben is számon tartott 13 formából 7 (II. 3., II. 4., II. 5., II. 6., II. 7., II. 9., II. 16.) a nyelvjárásával azonos formában, de affektív jelentéssel, 3 (II. 10., II. 12., II. 14.) azonos formában, de egyéb „műfaj” (mese, tudományos felolvasás) dallamaként, 2 (II. 13., II. 17.) azonos jelentéssel, de eltérő formában fordul elő. Egy dallamforma (II. 15.) mind forma, mind jelentés tekintetében megegyezik a nyelvjárási hanglejtéssel.

6. A nyelvjárási dallamformákkal konfigurációban azonos, de affektív jelentéssel előforduló köznyelvi formák túlnyomó része a kifejezett érzelmeknek, attitűdöknek (méltatlankodás, szemrehányás, vállvonás, elgondolkozás, parancs) nem elsődleges, nem a megszokott dallamformái. Igen ritkán szerepelnek ezek a köznyelvben (100 mondatból 0,2—2%-ban). Feltehető, hogy az említett, érzelmeknek attitűdöknek ezek a kevésbé gyakori dallamformái nyelvjárási eredetűek.

7. A megvizsgált nyelvjáróterületek általában használt affektív hanglejtésformái a magyar köznyelv (és egyéb nyelvek) affektív formáival egyeznek meg. Ez a tény is megerősíti az affektív formák alapvető sajátosságainak nyelvenkénti hasonlóságát, sőt a zenei érzelmes dallamformákkal való rokonságát. Az előfordult nyolc érzelm dallamformája közül háromban (megvetés, félelem, vágy) megcsillan az elsőterület két szintű és a második terület három szintű dallamkaraktere: ezekben az esetekben a konvencionális érzelmes dallamforma enyhén variálódik a két területen. A harag és öröm esetében a nyelvjárási dallam nagyobb hangterjedelmű a köznyelvinél.

8. A nyelvjáróterület hanglejtésformái közül egyesek (II. 3., II. 4.) inkább összetett mondatban, mások (II. 5., II. 11., II. 13., II. 15., II. 16., II. 17., II. 18.) inkább egyszerű mondatban szerepelnek;

vannak olyanok is, amelyek válogatás nélkül egyforma arányban jelennek meg mindkét szerkezetű mondatban (II. 6., II. 7., II. 9., II. 10., II. 12., II. 14.).

9. Egyes dallamformák esetében a nemek közötti sajátos hanglejtésetérésre hívták fel a figyelmet a statisztikai adatok: a hanglejtésformák szimmetriára, egyes motívumok ritmikus ismétlődésére törekvő „zenei” dallamvariánsai elsősorban nők, szimmetriára nem törekvő (kevésbé „zenei”) variánsai elsősorban férfiak beszédében fordulnak elő (II. 3., II. 4., II. 7., II. 14., II. 15., III. 12., III. 14.). A második területen a szimmetriára törekvő „zenei” formák ritkák: csak két hanglejtésforma esetében fordulnak elő (III. 12., III. 14.), az első terület 5 dallamformájával szemben.

10. A megvizsgált nyelvjárásterületeken az összefüggő dallamszakasz jól megfigyelhető formái, felépítései szabályszerűségeket mutat: van „formatana”. Az első terület motivális elrendeződése a klasszikus szonátaforma, a második területé az előbbihez viszonyítva lazább konstrukciójú rondóforma felépítésére emlékeztet, szemben a magyar köznyelvi összefüggő dallamszakasz dodekafonnak ható „zeneietlen” szerkezetével.

MAGDICS KLÁRA

A vers palatovelaris hangszerelése

József Attila költészete alapján

1. Kétezer éves és sokszor megismételt állítás szerint más hangulati velejárója van a palatalis, más a velaris magánhangzóknak (vö. ZLINSZKY, Művészi hangfestés és hangutánzás: A magyar stilisztika útja 299, 306—7 stb.; NAGY JÁNOS: MNy. LI, 193, 197; FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából 22—4, 31, 33—5, 39, 40, 42, 44, 84—7, 104—5 stb.). FÓNAGY ezt a hangulati velejárót vizsgálva azt is megállapítja, hogy a hatás több forrásból ered (i. h.). A palatalis és velaris magánhangzóknak nyelvünkben a hangrend törvényszerűségeivel is elkülönített csoportja érdekes hasonlóságot mutat a komoly és derűs hangulati velejáróval rendelkező hangok két csoportjával. Csak a velaris *á* zavarja meg a rendet, melyet sokan inkább a palatalisokkal azonos hangulatúnak tartanak az idegen nyelvekben (vö. FÓNAGY i. m. 40, 42, 44 stb.). A magyarban a hangrend az *á*-t is nyilván a „komoly” magánhangzók közé vonzza hangulatilag.

ZLINSZKY és FÓNAGY idézett műveiben egyrészt összefoglalja az elődöknek a stilisztikai példatárát, másrészt új elemzéseket is ad a magas és mély magánhangzók eltérő hangulati velejáróinak költői hasznosításáról. Ezek az elemzések általában azt igazolják, hogy a magánhangzóknak a szavak jelentésétől független hangulati velejárója hogyan erősíti a szöveget, a mondani-valót, a költői célt. Ritka ellenpéldaképpen említi FÓNAGY Babitsnak „Paysages intimes: Alkony” című versét, melyben a költő a szöveggel ellentétes hangulatú rímeket, félsorokat használ a nyugtalanság, zavartság, diszharmónia háttér-érzésének megteremtésére. Magasabb értelemben persze itt is összhangban van a mondanivaló és a palatovelaris hangszerelés.

A vers palatovelaris hangszerelésének a mondanivalót közvetlenül szolgáló módja kétségtelenül fontos tárgya a stilisztikának. Azonban mivel

ezt a témát már meglehetősen kimerítették, én csak a rímekkel kapcsolatban térek ki rá. De van a palatovelaris hangszerelésnek egy más formája is. Ez pedig nem más, mint a versnek a mondanivalótól viszonylag függetlenebb mély-magas „megzenésítése”.

Ez történhetik csak a mély és magas hangú rímek szabályos, tervszerű váltogatásával is, de kiterjedhet az egész verssorra is. A hangszerelésnek e két módját kívánom alább megvilágítani.

A magas és mély rímek bizonyos rend szerinti váltogatása a vers szűkebb értelemben vett ritmusát egy tágabb értelmezésű palatovelaris ritmussal egészíti ki. Noha a ritmus ilyen tágabb értelmezése a verstanban még nem általános, nem illetéktelenül beszélünk róla. A ritmus összemérhető, összehasonlítható egységek szabályos váltakozása. Ezt a közismert definíciót jogosan általánosíthatjuk nemcsak a gondolatritmus fajaira, s az ezzel rokonítható jelenségekre (pl. mozgalmasság és leíró versrészek szabályos váltakozása, azonos típusú képek rendszeres visszatérése stb.), hanem a hím- és nőrímek, magas és mély hangú rímek váltakozása is ritmusélményt okoz. De természetesen ritmus a nagyobb palatális és velaris versrészek váltakozása is, ha benne szabályosságot fedezhetünk föl.

2. A palatovelaris ritmus legáltalánosabb formája a magas és mély hangú rímek váltakozása. GÁLDI LÁSZLÓ (RefNy. 527) már Kisfaludy Károly „Szem hatalma” című versében tudatosnak minősíti a magas és mély rímek váltakoztatását. Ez a jelenség szórványosan József Attila korai verseiben is feltűnik, bár ekkor még talán csak ösztönösen alkalmazta a jóhangzás érdekében. Így például „A bátrak” (1923.) 16 sorának keresztrímeiben következő mély-magas váltakozás van. A korai szonettek egy részében szintén tapasztalható palatovelaris rímváltakozás, melyet a költő a hím- és nőrímek cserélgetésének klasszikus követelményét is szem előtt tartva komponál meg. Ilyen versek: „Távol zongora mellett”, „Nyári délután a szobában”, „Szerelmes keserű hazafiság”, „Spleen”, „Versek végére” (a „Szépség koldusa” című kötetből), „A szerelmes szonettje” és a „Kozmosz éneke” néhány darabja (I., II., VIII., Mesterszonett: 1923.). Azonban éppen a legutóbb említett szonett-sorozatból is látszik, hogy a költő ekkor még nem törekedett következetesen a mély és magas hangú rímek váltogatására. A klasszikus szonettforma kötöttségeit is lazítja éppúgy, mint némely nyugatos elődje: sok szonettjéből még hiányzik az első versszak rímeinek a másodikban való továbbvezetése (l. pl.: „Nyári délután a szobában”, „Távol zongora mellett”). József Attila kései szonettjei sokkalta kristályosabb, tökéletesebb formájúak. Azonkívül, hogy bennük a versforma sok kötöttségétől (hím- és nőrímek, az első és második sorokban azonos rímek stb.) semmiféle eltérést nem találhatunk, teljesen következetes a magas és mély rímek váltogatásában is (vö.: „Én nem tudtam”, „Mint gyermek”, „Emberiség”, „Emberék”: 1935; „Meghalt Juhász Gyula”, „Hazám”: 1937; összesen 12 szonett, kivétel nincs!).

A más formájú stófa- és sorszerkezetű — de főleg kései — versekben is gyakran megfigyelhetjük a magas és mély hangú rímek szabályos váltakozását. Az itt idézhető versek jó részében ez a hím- és nőrímek váltogatásának a kötöttségével is kombinálódik: „Ady emlékezete” (1930.), „Nyári délután” (1934.), „Kirakják a fát”, „Kiáltozás”, „Majd” (1936.), „Könnyű fehér ruhában”, „Az árnyékok”, „Könnyű emlékek”, „Csendes kévébe...” (1937.); a ballada formájuk közül ilyen „A tőkések hasznáról” (1933.) és némi bonyolítással a „Bérmunkás-ballada” (1933.).

Máshol a nő- és hímrímek váltakozása elmarad: a „Reménytelenül” című párvers első részében („Lassan, tűnődve”: 1933., hímrímek), „Anyá” (1934., nőrímek), „Vers” („Kedvesem betegen . . .”: 1937.: hímrímek). Egy e szempontból kiemelkedően szép, szimmetrikus komponált rímelésű vers az „Áldalak búval, vigalommal” (1927.: képlete:¹ v v p p - v v v v - p p p p - p p v v). Szimmetrikus hangszerelést találunk némely három strófás költeményben is, melynek első és utolsó versszaka váltakozó magas és mély rímeket mutat, a középső viszont vagy csak mély (pl. „Sárga füvek”: 1933.), vagy csak magas („Ha nem szorítsz”: 1937.).

Mindezekon kívül József Attila számos versében figyelhető meg a rímek palatovelaris komponálása, de ugyanakkor e költői eszköznek a vers lezárására való felhasználása. Lássunk egy szép példát! A „Számvetés”-ben az ölelkező rímű négysoros versszakokban mély hangú nőrímek fogják közre a magas hangú hímrímeket négy strófán át, csak az ötödikben, az utolsóban fordul meg a sorrend: itt már a külső nőrímek a palatalisok és a belső hímrímek a velaris hangúak. — Az utolsó előtti versszak rímelésének palatovelaris megváltozása is előkészítheti a lezárást (vö. „Irgalom”, „Amit szívedbe rejtessz”: 1936.; „Nem emel föl”, „Talán eltűnök hirtelen”: 1937.). Mind a négy verset a velaris és palatalis him- és nőrímek szabályos váltakozása jellemzi, de az utolsó előtti versszakokban egységes hangszínű (vagy magas, vagy mély) a rím. Különösen szembeütő a „Talán eltűnök hirtelen” és a „Nem emel föl” című költemények egyszerűnek nem nevezhető és mégis teljesen azonos rímszerkezete! Már ebből is látszik, hogy csak teljesen laikus ember kételkedhet nagy proletárköltőnk minden Nyugat-nemzedékbeli lírikust messze fölülmuló mesterségbeli tudásában és tudatosságában.

De hát hasonlítsuk össze József Attilát a Nyugat költőivel! Atyai barátja és ifjúkora mestere volt J u h á s z G y u l a. Átnéztem 68 szonettjét: ebből csak 19-ben találtam palatovelaris rímváltást, és ezek sem sűrűsödnek a költő életének egy bizonyos szakaszába. T ó t h Á r p á d megvizsgált 26 szonettje közül 16-nak a rímeiben van mély—magas váltakozás (érdekes módon ezek a k o r a i a k!), K o s z t o l á n y i 22 szonettjéből csak hatban.

József Attilához szigorú következetességgel csak B a b i t s alkalmazta ezt a rímtechnikát. 23 szonettjében variálja a magas és mély rímeket látható tudatossággal, és csak egyben — a „Bolyai” címűben — mellőzi a vers hangszerelésének ilyen módját! Egyetértek GYERTYÁN ERVIN új könyvének (Költőnk és kora 21—3) azzal a megállapításával, hogy József Attilát előbb hatás, majd később bizonyos formális alkati rokonság fűzi Babitshoz. A fent elmondottak támogatják GYERTYÁN érveit.

A mély és magas hangú rímek váltakozásának ritmus-élménye az átlagolvasó számára nem válik tudatossá, de elrejtve sem marad. Mint minden ritmus-élmény, növeli a vers belső feszültségét.

3. Nehéz megállni, hogy FÓNAGY IVÁN (i. m.) gazdag példatárát ne soroljam néhány olyan esettel, melyben a rímek magas vagy mély voltának a vers mondanivalójával k ö z v e t l e n e b b kapcsolata is van.

Gyönyörű rímelésű vers József Attila megrendítő „Kiáltozás”-a. Két rím kíséri végig a három versszakot: egy magas és egy mély; a rímképlet: a, a, a, b, a, a, b:

¹ Rövidítések: v: velaris rím, p: palatalis rím.

Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
    némán a szenvedéstől —
de én sirok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon —
    félek a büntetéstől.

A kopogó, rövid, mély hímrímek (=a) közül (o ó) valóban érzékletesen kiáltanak, sikoltanak ki a hosszú, spondeikus (— —) magas hangú nőrímek. — A korábbi versek közül a „Tavaszi van! Gyönyörű!” címűt (1924.) érdemes megvizsgálnunk. A három négysoros strófa közül az első még rímtelen, a másodikban velaris félrím van, majd a legujjongóbb harmadikban palatalisok. Verstanilag is jellegzetes „földerülő” költemény ez.

De ilyen T ó t h Á r p á d híres „Esti sugárkoszorú”-ja is. E közismert szerelmes vers melankolikus, elégikus hangulattal indul:

Előttünk már hamvassá vált az út
és árnyak teste zuhant át a parkon,
de még finom, halk sugárkoszorút
vont hajad sötét lombjába az alkony:
    halvány szelíd és komoly ragyogást,
mely már alig volt fények földi mása,
s félig illattá s csenddé szűrte át
a dolgok esti lélek-vándorlása.

A tartalommal összhangban: a rímek mind mély hangúak. A második versszakban már fölizzik lassan a szenvedély; palatovelaris rímképlete: v, p, v, p, p, p, p, p. És az utolsó versszak, az ódai szárnyalású vallomása: csupa fényesen palatalis rím:

Igézve álltam, soká, csöndesen,
és percek mentek, ezredévek jöttek, —
egyszerre csak megfogtad a kezem,
s alélt pilláim lassan felvetődtek,
és éreztem: szívembe visszatér
és zuhogó, mély zenével ered meg,
mint zsiabbadt erek útjain a vér,
a földi érzés: mennyire szeretlek!

S végül egy K o s z t o l á n y i-szonett, a „Beszélő boldogság” befejezése:

S ki hajdanán lettél a fájdalomból,
mely a vadember mellkasába tombol
és a halál vas-ajtáján dörömböl,

most megszületsz belőlem és dalomból,
minthogy kitörve rég bezárt körömből
ujjongva megteremtelek örömből.

A velaris rím pontos „átfordítása” palatalisra a fájdalom és öröm, a halál és élet ellentéteinek dialektikus egységét hirdeti virtuóz verstani eszközzel.

4. A palatovelaris hangszerelés azonban a rímeknél nagyobb egységekre is kiterjedhet, verssorokat, versszakokat is átfoghat. A r a n y „Bor vitéz”-ének két strófáját elemezte ebből a szempontból is KUBÍNYI LÁSZLÓ (Nyr. LXXXIII, 66—7). A palatovelarisan megkomponált versszakok mögött lassanként olyasféle szabályosságok kezdenek földerengeni, melyekhez hasonló a kínai verselésre jellemző (vö. WEÖRES SÁNDOR, A lélek idézése 883—4; GÁLDI LÁSZLÓ, Ismerjük meg a versformákat 11; ILLYÉS GYULA, Kínai szelence 7, 24—5).

József Attilát olvasva ilyen verssorokba ütközünk:

„Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e . . .”
 „Istennek tégedet felellek . . .”
 „Kedvesem betegen . . .”
 „És vele nem szenvedek”
 „Mért fekszel betegen . . .”
 „Rejtelmek ha zengenek . . .” — Stb.

Sorolhatnám még a hasonló példákat tucatszámra. Mi ez a tengersok mekegő egyhangúság? Így, metafizikus módon kiragadva a sorokat: sokszoros költői bűnbeesés. Aztán, ha jobban szemügyre vesszük a verseket, melyekből példáink származnak, kiderül, hogy éppen tartalmilag dalszerű, formailag d a l műfajú költemények, vagyis azok, amelyeknek már „per definitionem” eleve dallamosabbaknak kell lenniük a többi lírai műfajnál. És ennek a ténynek már feltétlenül gyanút kell keltenie: az idézett verssorok egyhangúságas z á n d é k o s: nyilván így illik bele a versszak magasabb, palatovelaris dallamtervébe. Vitatható, hogy ez a palatovelaris dallamterv is beletartozik-e a ritmus tágabb értelemben vett fogalmába, noha kétségtelenül mutat bizonyos rendszert:

Áldalak búval, vi ² galommal,	Képlet: ¹
féltelek szeretnivalómmal,	=v=
őrizlek kérő tenyerekkel:	—p— —v—
búzaföldekkel, fellegekkel.	=p=
	—v— —p—
(Áldalak búval, vigalommal: 1927.)	

És ² lágy a tanya, langy az ól.	=v=
Csi ² llagra akasztott homály.	=v=
Kemény a ² menny. A gally alól	—p— —v—
bicegő cinke sírdogál.	—p— —v—
(Tiszazug: 1929.)	

Fáradt meg együgyű,	—v— —p—
vagy tán csak jó vagyok	=v=
s reszketek, mint a fű	=p=
és mint a csillagok.	—p— —v—
(Harmatocska: 1929.)	

¹ Itt a —v—: legalább 2 szótagos velaris versrész. A —p—: palatalis sorrész. A =v=, =p=: egész sor. A v, p: egy szótagos „felütés”.

² Kis hangrendi színezés, de nem tervszerű „felütés”.

Pipabagó nem ország,
ne bomolja, ha szutyka csorog!
Ebed szeret, vihar vág,
kell-e más, ha meggondolod?

(Laci bá': 1929.)

Farkas leszek, takaros.
Varázsüttön megállok.
Ordas társam mind habos,
mosolyogni próbálók.

S ünőszóra fülelek.
Hunyom szemem álomra,
setét eperlevelek
hullanak a vállamra.

(Bánat: 1930.)

Száradok, törődöm,
korán előrepszem,
a sivatag földön
álmatlanul fekszem.

Éltető friss nedvek
nagy-eres húsemba
nem öntenek kedvet
s epedek busongva.

Szemem is öregbül,
árnyékolja árok,
könnyes bölcsesség ül
rajta, mint a hályog.

(Száradok, törődöm: 1937.)

Kedvesem betegen
szunnyad e hajnalon.
Nyugodj most, szerelem,
szeress, most, nyugalom.

Az okos gyermeket
facsarja buta láz
s vele nem szenvedek,
engem csak megaláz.

Mért fekszel betegen?
Mi kéne? Két pofon?
Nyugalom, szerelem.
Szerelem, nyugalom.

(Kedvesem betegen . . . : 1937.)

Az én szívem sokat csatangolt,
de most már okul és tanul.
Aki halandó, csak halandót
szerethet halhatatlanul.

(Az utolsó töredékekből)

(lásd még: „Klárisok”, „Ringató”: 1928.; „Flórának”: főleg az 1., 8., 9. vsz., „Rejtelmek”, „Buzgóság”: főleg az 1. vsz., „Megméréssel”: 5., 6. vsz.: 1937.).

A magas és mély szakaszok — amint a fenti példákból is láthattuk — nem egyeznek meg teljesen a ritmus ütemeivel (s egyébként is: némely példánk nemcsak magyarosan, hanem időmértékesen is ütemezhető). Elégségesek-e a bizonyítékaim? A palatovelaris komponálásra való törekvés az idézett versek többi strófáiból is kimutatható, noha kevésbé tiszta formákban.

A megvizsgált sorok hangszerelése a következő fő változatokat mutatja: 1. tiszta hangrendű sor (csupa velaris vagy palatalis); 2. kettős hangrendű sor (velaris—palatalis vagy palatalis—velaris); 3. hármas hangú sor (velaris—palatalis—velaris vagy fordítva). A dallamterveket egy-egy kötőszó, névelő vagy igekötő zavarja meg itt-ott. De előfordulnak tervszerűen alkalmazott, a sorrészsel ellenkező hangú „felütések” is (pl. a „Laci bá” című vers 2. szakaszában).

József Attila így komponált dalszerű versei főleg az 1928—1929-es és az 1936—1937-es évekre sűrűsödnek. Ez a tény párhuzamos a költő fejlődésének, változásának néhány más vonásával, melyre itt nem térhetek ki.

A daloknak SZABOLCSI BENCE az elődjét is megtalálta bizonyos nép- és műdalokban. Azonban a dallam- és ritmus- emlékek „a mélyben maradnak, általános, laza keretnek, talán nem is »primus«, hanem »ultimus movens«-nek, különös módon sokszor ellensúlyozva a vers gondolati telítettségét, sőt túlsúlyoltóságát. A dalszerű forma így József Attilánál többnyire azt a heroikus erőfeszítést vállalja, mint Goethénél: lebegteti és hintázza azt, ami szinte elviselhetetlenül súlyos; elhitei velünk, hogy legbonyolultabb gondolataink és eszmetársításaink is elénekelhetők. Nem utolsósorban ez a körülmény okozza költeményeinek példátlan feszültségét” (Csillag 1955: 900—1).

TÖRÖK GÁBOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Még egyszer a *falu* tövégi *u*-járól

1. Ismeretes a *vita* a *falu* tövégi *u*-jának eredetéről, amely egyfelől MÉSZÖLY GEDEON, másfelől a magyar nyelvészek jelentős része (SZINNYEI JÓZSEF, ZSIRAI MIKLÓS, PAIS DEZSÓ stb.) között több évtizeden keresztül folyt, és amelybe a helyesírástörténet oldaláról magam is belekeveredtem. A *vita* döntetlenül végződött, legalábbis olyan értelemben, hogy MÉSZÖLYT érveink sohasem győzték meg, és mindvégig makacsul ragaszkodott ahhoz a véleményéhez, hogy ez az *u* megőrzött rövid tövégi magánhangzó (legutoljára ŐmSzöv. 130). Mindazonáltal nagy meglepetéssel olvastam PAPP ISTVÁN legutóbbi tanulmányát (MNY. LIX, 404 kk.), amelyben nemcsak hogy teljes mértékben elfogadja MÉSZÖLY felfogását, hanem erre a feltevésre (és úgyszólván erre az egy szóra) egész teóriát épít fel. Ezért szükségesnek tartom, hogy MÉSZÖLY érveit itt még egyszer röviden megvizsgáljam.

MÉSZÖLY GEDEON — és utána PAPP ISTVÁN — a *falu* *u*-jának tövégi rövid magánhangzó jellege mellett három érvet sorol elő: 1. A rokon nyelvi megfelelők (vogul *pāβl*, osztják *pōyel*) alapján nem lehet a magyar szóban *u diftongusra visszamenő hosszú *ú*-t feltenni. A SZINNYEI és ZSIRAI által feltett *pslɤs alak (ZSIRAI: MNY. XXIV, 300), amelyből az obi-ugor alakok hangátvetéssel volnának magyarázhatók, nem egyéb üres feltevésnél. — 2. Kétes értékűek azok a helyesírási adatok, amelyek a *falu* *u*-jának

eredeti diftongusos jellege mellett látszanak tanúskodni. Kétes jellegű a *-falu* helynévnek román megfelelése is, ahol ugyanis a szóvégi *u* helyén *ău* diftongus található (*Nagy-falu* ~ román *Nuşfalău* stb.: vö. PAIS: MNy. XXX, 306). — 3. Ezzel szemben a legkétségtelenebb bizonyíték a *falu* *u*-jának diftongusra visszamenő eredete ellen az, hogy a régi nyelvben is (Szenci Molnár óta), a népnyelvben is a mai napig a *falu* egyes tárgyesete és többese mindig *falu-t*, *falu-k*, *falu-ja* (a *falva-k*, a *-falva* utótagú helységnevek analógiájára keletkezett, a helynevek hangtani fejlődése meg nem azonos a közszavakéval). Mivel pedig a *daru* ragozása, amelynek szóvégi *u*-ja valóban diftongusra megy vissza, a régi nyelvben is, a népnyelvben is *darva-t*, *darva-k*, nyilvánvaló, hogy a *falu* *u*-ja ezzel nem lehet azonos, tehát nem lehet más, mint eredetileg is rövid magánhangzó.

2. Nézzük meg ezeket az érveket közelebbről.

A) MÉSZÖLY érvelését, hogy a vogul *päſſ*, osztják *pöſel* alakok nem lehetnek hangátvetéses alakok egy eredeti **psls*-ből, SZINNYEI már eleve megcáfolta, amikor rámutatott arra, hogy a *toll* szó ugor megfelelőiben ez a hangátvetés igenis megvan (mordvin *tolga*, lapp *tolke*, finn *sulka*, de vogul *toyl*, osztják *toyel*), semmi akadály tehát annak, hogy ezt a *falu* megfelelőinek esetében is feltehezzük, bár itt a többi finn-ugor nyelvekből a megfelelések hiányzanak (MNy. XXII, 316). A *toll*-lal való összevetés annyiban is tanulságos, hogy a *toll*-nak van *tolu* változata is (*tollu*: CAL. 814.), amelynek *u*-ja tehát kétségtelenül diftongusra megy vissza. Egyébként tévedés, hogy a vogul, osztják szavaknak a magyarban **fal* felelne meg pontosan (PAPP: MNy. LIX, 404). Egy rokon nyelvi szóközépi *äſ*, *oye* hangcsoportnak nem felelhet meg magyar rövid *a* (ómagyar *o*), mert ez ellentmond minden hangtörténeti ismeretünknek. A MÉSZÖLY-től (MNy. XXIV, 31) felhozott analógiákban nem is rövid magánhangzó + *l* található, hanem vagy hosszú magánhangzó + *l* (mint a *mál*, *váll* szavakban), vagy rövid magánhangzó + *ll* (*toll*, *mell*), amelyekben az *ll* vagy az előtte álló hosszú magánhangzó megrövidülésének a kompenzációja, vagy az utána következő *γ > ʁ* hang asszimilációjának eredménye, mint például a *toll*-ban. A vogul és osztják szavaknak legfeljebb egy **fall* volna a várható megfelelése, és itt esetleg fel lehet vetni, vajon nem a többszörös homonímiának a kerülése-e az oka, hogy ez az alak sohasem fordul elő emlékeinkben (de esetleg nem ez rejlik-e a *folnagy* összetételben?).

B) A XIII. század közepéig nem fordul elő egyetlen egy biztos eset sem, hogy a rövid *u*-t akár *uu*-val, akár *w*-vel jelölték volna. MÉSZÖLY ellenvetései nem helytállóak, mert az 1205. évi oklevél nem maradt ránk eredetiben, csak kétszeri átiratban: 1270-ből és 1330-ból, az innen idézett *Kupan* tehát nem megbízható adat, a többi még kevésbé (MNy. XXIV, 274). Az tehát, hogy szavunkban többször található *uu*, *w* (1233: *Oyufolu*, 1229: *Kysfoluud*, *Kuisfolud*: MNy. XXIV, 116), igenis lényeges körülmény. — Az 1075. évi, garamszentbenedeki apátság birtokainak összeíró levele, valamint átiratai is, a mai formájában hamisak (SZENTPÉTERY, Reg. I, 20). Adataik tehát hangtörténeti célokra nem használhatók. Az itt található *Mikolafalu* és *Saroufal* adatok eszerint nem hitelesek, mert nyilvánvalóan kései betoldások. A két Bars megyei falut különben mindig *Mikola* és *Sáró* alakban említik, vagyis *-falu* nélkül (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, 462, 471). Ha pedig ez a két adat nem számít, akkor a *falu* szó 1240-ig egyszerű *u*-val csak kétszer fordul elő: 1231: *Folutoa* és 1240: *Vyfolu* (Oklsz.), viszont *uu*-val és *w*-vel háromszor.

C) A harmadik bizonyíték, amelyet PAPP ISTVÁN a „legsúlyosabbnak” tekint, tulajdonképpen a legerőtlenebb. Hiszen már én rámutattam arra, hogy ugyanígy ragozódik a *kapu* is (*kapu-t*, *kapu-k* és nem **kapva-t*, **kapva-k*: MNy. XXIV, 116), bár kétségtelen, hogy *u*-ja eredeti diftongusra megy vissza (< honfoglalás előtti török **qapıy*, vö. 1162: „*capuu* castrum” = Kapuvár Sopron m.). És így ragozódik a *saru* is, pedig ennek az *u*-ja is kettőshangzóból alakult, hiszen ez is egy török *čarıy*-ra megy vissza

(GOMBÓCZ, BTLw. 115). Ezt az érvet egyébként maga MÉSZÖLY is azonnal (MNY. XXIV, 274) elejtette: „Nem az Árpádkori *falv* rövid *u*-ját akarom én bizonyítani a XVII. századi *falv u*-jával; de azt igenis akarnám, hogy ne bizonyítsa SZINYEI a *falv* -*u*-ját eredetibb -*u*-nak a *falv* — *falvak*-kal: vö. NYH.⁷ 158) . . .” Annál különösebb, hogy PAPP ISTVÁN-nál ennek ellenére a legfontosabb érvvé vált.

3. Összegezve a fent mondottakat, MÉSZÖLY érvei a *falv u*-jának rövid tővégi magánhangzós eredete mellett egyáltalában nem meggyőzők. Velem együtt nyilván sokunkat nem győztek meg, még ha el is ismerhetem, hogy utóvégre a mi érveink sem okvetlenül vitathatatlanok. De mert amazok mindenképpen vitathatók, elméletet ilyen alakra építeni nem tanácsos, mert labilis alapra épített elmélet már eleve nem lehet meggyőző.

KNIEZSA ISTVÁN

A Jókai-kódex egyik *ki* szavához

A Jókai-kódex szövege, kézírása általában jól olvasható. A nem nagyon megsárgult papíroson az elég barna tinta jól kivehető, a betűk nincsenek összezsúfolva, és nem mondhatók apróknak sem, ami megnehezítené a szöveg olvasását. Ezért alig akad az egész kódexben olyan hely, amelynek olvasata kétes lenne. Hogy mégis van ilyen, az nem annyira a nehézkes írás miatt van, hanem elsősorban későbbi rongálódás. Így például a 95–6. lap felső sarka hiányzik, ezért 6–6 sor esonka. Most azonban nem ezekről a hiányokról akarok beszélni, hanem arról, hogy helyenként a kódex eredeti szövege el van mosódva, s ezért olvasata bizonytalan.

Ez az eset fordul elő mindjárt az 1. lapon. Az 1. lap széle eléggé meg van rongálódva, kisebb részek hiányoznak is belőle; szerencsére ezek a hiányzó részek nem tartalmaznak szöveget. Ezenkívül a lap külső szegélyének közepe, sőt a szöveg közeli része is tintával be van fröcskölve. A fröcskölés a kódexírótól eredhet, mert a fröcskölés ugyanolyan színű, mint az írás. Még szerencse, hogy a fröcskölés a szövegben nem tett nagyobb kárt, az írás olvasatát különösebben nem nehezíti. Sajnálatosabb az, hogy a szöveg szélén törlés, kaparás látszik, talán a tintás részeket akarta valaki eltávolítani. Van azonban itt egy gyanús körülmény, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül. A 16., 17. és 18. sor végén néhány betű színe elüt az eredeti barnától, erősen fekete színű. Pontosabban ilyen fekete tintás írás a 16. sor végén az *f* betű a *megakaf[totta]* szóban, a 17. sor végén az *nk* a *tizenk[et]* szóban, és végül a 18. sor utolsó szava, mely most *ki*-nek olvasható. Erről a *ki* szóról lenne egy kis mondanivalóm.

A faksimilén, de még inkább a kódex eredeti szövegén jól megfigyelhető, hogy az említett sorok vége elhomályosodott, kaparásos. Egy másik kéz úgy akarta olvashatóvá tenni az elmosódott betűket, hogy átírta őket. Hogy ez későbbi írás, az elsősorban a tinta elütő színéből látszik. Hogy ki lehetett az átíró, nem tudjuk, de sejtésem szerint ezt a javítást már a kódex megtalálása után valamelyik tanulmányozója eszközölte. Ha csupán a régi betűket írta át, talán nem is olyan nagy baj. Én azonban kétkem, hogy a 18. sor végén levő *ki* szó az eredetiben lett volna, szerintem ezt csak úgy találomra „javította ki” az átíró. Hogy ez a szó nem lehetett *ki*, a következőkkel próbálom igazolni.

1. A fekete tintás *ki* szó nem fedí pontosan az alatta levő barna írást, mintha az eredetiben több lett volna, és mintha a szöveget keretező függőleges vonalon kívül egy *w* homályos maradványa látszanék.

2. A fekete tintás *ki* alakja ilyen: *xi*. Az *i* jele a kódexben ugyan általában *y*, de ritkán előfordul az *i* is. Ez még tehát elnézhető. A *x* betű azonban mindenképpen gyanús. A kódex másolója ilyen magas *k*-kat írt: *f*, azaz tipikus barátgót betűt. A ráírt *x* viszont modern *k*-ra emlékeztet, nem is emelkedik ki az alapsorból.

3. A magyar szöveget a latinnal egybevetve ezt találjuk: „Es mikeppen egy tizenkettewbelewl tewrben magat megakaftotta Ezkeppen egy ezelelmondot tizenket tarfbol cappolnabely frater Janus ki magat terben megakaftotta = Et sicut unus de duodecim apostolis laqueo se suspendit, ita unus de duodecim sociis praedictis, frater Johannes de Capella nomine, laqueo se suspendit.” Látjuk, hogy a két szöveg szóról szóra meg-egyezik, egy kivétellel: a *ki* megfelelő helyén *nomine* van. Ha a mondat szerkezetét vizsgáljuk, könnyen belátjuk, hogy a *ki* vonatkozó névmásnak itt semmi értelme sincs, sőt zavaróan hat, a *nomine* viszont beleillik a mondatba. Ha most megfigyeljük, hogy a kódex több helyén hogyan fordul elő a *nomine* magyar fordítása, azt találjuk, hogy tízszer *neuew*, egyszer *neuew*, ötször *newew*, egyszer *newuew* és négyszer — 14, 36, 37, 38 — *new!*

Az a meggyőződés, hogy itt az 1. lapon is ilyen rövid *new* alak lehetett, s ezt a későbbi kéz, nem tudván jól elolvasni a homályos részt, *ki*-nek írta át. Ha ezt a *new* (a. m.: *nevű*) szót visszahelyezzük a gyanús *ki* helyébe, visszaáll a mondat helyes értelme, és teljesen megegyezik a latin eredetivel.

P. BALÁZS JÁNOS

A $\bar{z}$ afrikáta néhány korai példája*

Hangtörténetünk a zöngés alveolaris afrikáta legrégibb példáit a XVI. századi Debreceni Kódex (1519.) és a vele csaknem egykorú Peer-kódex lapjairól idézi (BÁRCZI, Htört.² 159). Egyéb munkáimmal kapcsolatban szemem ügyébe került néhány adat, amely igazolja, hogy ez a hang élt már a XV. század derekán is. Először a Jókai-kódexnek egy szavát kell megemlítenem: *megyegjczetteuolna* (65^a). Fölmerül ugyan a kétség, hogy valóban *c $\bar{z}$* van-e az *ij* után, kódexünk ugyanis néha a *c $\bar{z}$* -hez hasonló formában írja a $\bar{z}$ betűt; a 65. levélen azonban a *c $\bar{z}$* és a $\bar{z}$ alakja határozottan megkülönböztethető. VOLF GYÖRGY a Nyelvelméltár VII. kötetében a kérdéses betűt *c $\bar{z}$* -vel írja át, és SZABÓ DÉNES szóbeli közlése szerint is lehetségesnek kell tartanunk a *c $\bar{z}$* olvasatot. E betű és a következő *e* fölött a fakszimilén látható folt nem befolyásolja a kérdés eldöntését. (Az idézett helyet az eredetiben is megnéztém.) Említsre érdemes azonban, hogy hasonló helyzetben nemegyszer találkozunk $\bar{z}$ betűvel; vö. *meg ijgijzee* (10^a), *jegyjet-tetettuen* (74^a).

Egyéb — $\bar{z}$ afrikáta mellett tanúskodó — adatok: SermDom. 1470.: *ijecz* 'signat', *ijedzetik*.

Ezek a példák azért is érdekesek, mert a képzés helye tekintetében való hasonulásnak (és összeolvadásnak) aránylag régi esetei közül valók. A szóban forgó afrikáta körülbelül így alakult ki: $\bar{d}j + z > \bar{d} + z > \bar{z}$.

A Nyelvtörténeti Szótár a *jeqyēz*, *föl-jeqyēs*, *ki-jeqyēz* stb. címszó alatt több $\bar{z}$ afrikátás adatot közöl a XVI. és XVII. századból. Ezek között — hangjelölése miatt $\bar{z}$ föltűnik egy XVI. századi adat: *yeccc $\bar{z}$ sth*, helyesen: LevT. I, 299: *yecc $\bar{z}$ sth*. Ezt is nyilván alveolaris zöngés afrikátával kell olvasnunk. A többi nem idézzük, csak kiegészítjük a Ráskai Lea kezeírásából származó Horvát-kódexnek egy igekötős származékával; 50: *meg ieecheefnek*, 51: *meg iegycze $\bar{z}$ nek*. Ráskai Lea egyébként másutt is jelölte a $\bar{z}$ hangot: MargL. 41: *evuechzy*, 184: *meg evuedchettek volna*.

Végül megjegyezzük, hogy a *hēgyēz* ige egy-két alakjában is előfordul a $\bar{z}$: CAL. 145: „cacuminare: Tetőzni, *hetczeny* | cacuminatus: *Hetczót*, tetőzöt”; 544: „inspico — *Meg hegyőzóm, hetczóm*”; — Prágai: Serk. 665: „Pennámat [. . .] keménnyen *hetczettem*” (NySz.).

VÉRTES O. ANDRÁS

* *Afrikátá*-t írok, nem pedig *afrikátá*-t; ugyanis az utóbbi felemás ortográfia: a két *f* a szó latin alakjából van, a *k* és az *á* írása azonban a magyar hangjelölésen alapul. Különbösen az akadémiai helyesírás következő példái is amellett szólnak, hogy a szokásos *afrikáta* alak két *f*-je közül az egyik főlésges: *agresszió*, *agresszív*, *agresszivitás*, *agresszor*.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az albánok elnevezései a magyarban. I. Albánia csupán 1912-ben, az első Balkán-háború során nyerte el függetlenségét. Korábbi történelme jóformán nem más, mint idegen hatalmak egymást váltó uralmának szinte szakadatlan láncolata. Az ókorban ezen a területen azok az illírek alapítottak államot, akiket a kutatások jelenlegi állása szerint etnikailag is, nyelvileg is a mai albánok közvetlen őseinek vagy legalábbis az albánság lényeges összetevőjének kell tekintenünk (I. W. CIMOCHOWSKI, Słownik starożytności słowiańskich. I. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961. 15—6; ВЛ. ГЕОРГИЕВ, Българска етимология и ономастика. София, 1960. 120—4). Az illírek i. e. 168-ban a rómaiak fennhatósága alá kerültek. A római hódítást bizánci, bolgár, szerb és — végül — a rigómezei csatával (1389.) kezdődő és Szkander bég halála (1468.) után állandósuló török uralom követte.

Az albánok múltbeli életének viszontagságos voltával hozható kapcsolatba az a tény is, hogy a magyar történeti lexikológia számos 'albán' jelentésű nevet tart nyilván. A középkori magyar—albán érintkezések folyamán (ezekre l. GÁLDI LÁSZLÓ, Magyarok és albánok: Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. GÁL ISTVÁN. Bp., 1947. 169—76) az albánok magyar neve az *orbonász* volt. Ez azonban később feledésbe merült, és a török hódoltság idején az *arnót* honosodott meg helyette. Újabb szövegekben helyenként fel-felbukkan az *epiróta*, majd a *szkipetár* is, általánosan használt népnévvé azonban az *albán* vált. Mindhárom utóbbi elnevezés irodalmi úton jutott a magyar szókincsbe.

2. Minthogy az *orbonász*, *arnót* és *albán* etimológiai szempontból összetartozik, célszerű őket együttesen megtárgyalni. E három névváltozat tulajdonképpen az albánoknak az idegenek ajkán élő, külső elnevezése. Maguk az albánok a *shqipëtar* 'albán', *shqipëtarë* 'a világ albánjai, az albánság', *Shqipëri* 'Albánia' (l. TAMÁS LAJOS, Albán—magyar szótár. Bp., 1953. 257) neveket használják. Az albánoknak ez a belső, népi neve azonban nem lehet nagyon régi. A Görögországban élő, valamint a XV. századtól kezdődően Dél-Olaszországba kivándorolt albánok egyáltalán nem ismerik, de más név szokásos az archaizáló költői nyelvben is: *arbëresh* 'olasz- vagy görögországi albán', *arbër* 'albán (a régi és a költői nyelvben)', *Arbëri* 'Albánia (a régi és a költői nyelvben)' (TAMÁS i. m. 21). Ha mármost figyelembe vesszük a déli (toszk) albán nyelvjárásra jellemző $n > r$ hangváltozást, világossá válik előttünk, hogy az albánok régi *arbër* < *arbën* neve és a külső elnevezésükként élő görög *Ἀρβανίτης*, török *Arnavut*, szerb-horvát *Arbanas*, olasz *Albanese* stb. valójában ugyanaz a szó.

De honnan származik? Ez a kérdés még nincs tisztázva. Nincs eldöntve, hogy magában az albán nyelvben keletkezett-e, vagy pedig az albánokra csak akkor vonódott át, amikor az egyes feltevések szerint talán a Balkán belsejében levő őshazájukból a Ptolemaiosztól említett *Ἀλβανί* ókori néptörzsnek *Ἀλβανόπολις* környéki szállásterületére költöztek. Némely kutató az indoeurópai *albho-* 'fehér' tőre vezeti vissza, és azoknak a földrajzi neveknek — latin *Alpēs* 'Alpok', kelta—latin *Albiōn* 'Anglia', latin *Alba*, *Alba Longa*, *Albānum* (italiai városok) stb. — a csoportjába sorolja, melyeknek 'hegy, meredély, szikla' alapjelentés tulajdonítható. Mások véleménye szerint a Földközi-tenger egész térségének névanyagában előforduló és a kaukázusi *Albānia* nevében is meglevő **alb-* 'hegy' nem indoeurópai tő. Vannak egyéb megfigyelési kísérletek is. (A kiterjedt irodalomból l.: MEYER, AlbEtWb. 14; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 27; G. STADTMÜLLER: AECO. VII, 174—9; E. ČABEJ: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa IV, 90—3; M. LAMBERTZ, Albanisches Lesebuch. I. Leipzig, 1948. 1—2; POKORNY, IdgEtWb. I, 30; T. LEHR-SPLAWIŃSKI, Słownik starożytności słowiańskich I, 13; W. CIMOCHOWSKI, Słownik starożytności słowiańskich I, 13, 15; L. SADNIK—R. AITZERMÜLLER, Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Lief. 1. Wiesbaden, 1963. 29—30.)

A szomszédos és távolabbi nyelvekbe az albánok neve a görögből vagy a latinból került át. A görög Ἀρβανίτης hangátvétetése Ἀρβανίτης alakjából származik a török *arnaut*, *Arnaut*, ebből pedig a bolgár *арнаѹт*(ин), szerb-horvát *Arnaut(in)*, román *arnău* stb. (SADNIK—AITZETMÜLLER i. h.; Български етимологичен речник. Срезка I. София, 1962. 15; A. CIORANESCU, Diccionario Etimologico Rumano. I. Fase. 1. Tenerife—Madrid, 1958. 34; VASMER, RussEtWb. I, 25). A latin *Arbanensis*, *Albanensis*, *Albanus* alakok közül *l*-es változatra megy vissza az olasz *Albanese*, francia *Albanais*, román *albanez* stb., a bolgár *арбанѹцн*, szerb-horvát *Arbanas(in)* stb. pedig a balkáni latinság *r*-es variánsának átvétele lehet (vö.: KNEZSA, SzlJsz. I, 229, 363; CIORANESCU: i. h.; W. CIMOCHOWSKI: i. h.). A bolgár *арбанѹцн* és a szerb-horvát *Arbanas(in)* egy görög *ἀρβανός*-ból (így legutóbb Българ. I, 14) azért nem származtatható, mert a görög β (= v) : szláv b megfelelés szokatlan. Ugyancsak aligha helyes egy albán *arbanas* (tkp. 'Arbanum városának lakója') névből való kiindulás (így SADNIK—AITZETMÜLLER i. m. 30), mert ilyen albán alak nincs kimutatva.

3. Vizsgáljuk most meg külön-külön az *orbonász*, *arnót* és *albán* magyar nyelvi történetét.

Az *orbonász* dictus-névként 1433/1437 óta, köznévként pedig 1575 óta adatolható. Fontosabb előfordulásai a következők: 1433/1437: „Andree dicti *Orbonaz* de Zywhgh” (MNY. X, 279); 1496: „Ambrosius *Arbanaz*” (OklSz.); 1575: „Albánia, hol az *orbonások* laknak” (Heltai Gáspár: Magyar krónika. Bevezette VARJAS RÉLA. Bp., é. n. 5; vö. KR. II, 95; NYSZ.); 1606: „mind mind *jarbanazok*, epiróták... és görögökből constáltanak” (TörtT. 1893: 226); 1708: „Épirótæ: Épirusbéli *Orbonás*” (PP. I. 220), „*Orbonás*: Epirota” (PP. 178); 1792: „*Orbonás*. Epirusbéli. *Orbonás-orízág*. Epirus” (SZD.² 165); 1832: „*Orbonás*. Epirota... *Orbonász*. Epirota, albanensis” (KR. II, 95); 1876: „ezektől jutott az... *orbonásokhoz* (albanes-ek) is” (HUNFALVY PÁL, Magyarország ethnographiája. Bp., 1876. 393).

A magyar *orbonász* a szerb-horvát *Arbanas* (HASz. I, 101), *Arbanasin*, plur. *Arbanasi* (HASz. I, 102) átvétele (MIKLOSICH, EtWb. 4, Nyr. XI, 361; MELICH: MNY. XXVIII, 148; KNEZSA, SzlJsz. I, 363). Az *orbonász* és *orbonás* az emlékekből is igazolható, eredetibb *arbanász* alakból fejlődött (MELICH: i. h.). Az *orbonás* változat a szóvégi *s* miatt részben összezseng azzal a román *arbănaş* alakkal, melyet EDELSPACHER (NyK. X, 339) és CIORANESCU (DiccEtRum. I, 34) az albán *arbën*, *arbëresh*-ből magyaráz. A magyar *orbonás* azonban aligha a román *arbănaş* hatására, hanem a korábbi magyar *orbonász* alakból, téves olvasás eredményeként keletkezett (EDELSPACHER: Nyr. VII, 494). A *jarbanász* egy ki nem mutatható, de feltehető szerb-horvát *jarbanas* átvételére vall (KNEZSA, SzlJsz. I, 229). — Az *orbonász* talán még a XIV. században honosodott meg a magyar szókinésben. A XVII. század óta azonban már nem volt az élő szóhasználat teljes értékű eleme, később pedig csak PP. szótára nyomán vándorolt tovább az irodalomban.

4. A másfél évszázados török hódoltság alatt albán katonák és albán származású török katonai vezetők is voltak Magyarországon. Ez a történeti háttér az *arnót* átkerülésének a magyarba. A fontosabb szótörténeti adatok a következők: 1634: *arnód-fi* (MNY. XXX, 105); 1693: „Hírem jött... két ezer *arnoltnak*... oda való érkezésekről” (MNY. XII, 129), „végbelielkből, *arnoldbúl*, bosznyákból állók” (MNY. XII, 130); 1708:

¹ Ez a Nógrád megyei Szügyről valónak mondott *Orbonász* András 1429-ben országbírói bírságszedő volt Baranya megyében („Andreas *Orbonaz* de Zewgh”: Zichy-Okm. VIII, 404—5). Szügy falut Zsigmond királytól 1421-ben Lukócaért cserébe kapta (NAGY IVÁN VIII, 236). Úgy látom, nem tartozik leszármazottai közé az az 1446-ban említett *Orbonász* György (SztárOkl. II, 388—9), akinek özvegye 1479-ben összes javait testvérének, Csáky Mihálynak adományozza (CsákyOkl. 455). — MIKESY SÁNDOR

„Ēpirōtjcus: Orbonás, *Arnót*” (PP. I. 220), „Reften vífelték magokat az *Arnótok*” (PP. I. 535), „*Arnót*: Albanus” (PP. 9); 1709–1712/1852: „az *arnót* basára, ki az ... *arnótsággal* együtt erős sáncban verte vala magát ... , rámene” (Cserei: Erd. hist. 240: Nyr. XLIII, 221); 1757: „A’ Török Albániát Arnautnak hija, ezért a’ lakói-is *Arnautáknak* mondatnak” (Bertalanffi Pál: Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte. Nagy-Szombat, 1757. 780); 1784 k.: „három nemzetbeliek, ugymint Rác, Görög és *Arnoleczok*” (Nyr. XLII, 183); 1831: „*Arnót*. Albanus, ein Arnaut” (Kr. I, 11); I. még: Tzs. I, 29; CzF. I, 199.

Az *arnót* a török *arnaut* (ma: *Arnavut*) névre megy vissza (EtSz. I, 139; RÉTHEI PRIKKEK: MNy. XII, 130). A szerb-horvát *Arnaut*; *Arnautin*, többesben *Arnauti* (HASZ. I, 111) közvetítő szerepére aligha szükséges gondolni, a román *arnău*-nak azonban lehetett része e népnév meghonosodásában (KNIEZSA: MNy. XXX, 105; BLÉDY, Infl. 20). E föltevés mellett szól az is, hogy az *arnót* csak Erdélyből van kimutatva. Az *arnolc* < *arnóc változat a román *arnău*t többes számú *arnăuți* alakjából érthető meg (ALEXICS: Nyr. XLII, 183; BLÉDY, Infl. 20). Az *arnolt*, *arnold*, *arnolc* l-je az eredetibb *arnót*, *arnóc ó-jának hosszúságával magyarázható (vö.: ALEXICS: i. h.; RÉTHEI PRIKKEK: i. h.). Téves regresszió, azaz annak a rendkívül gyakori jelenségnek a fordítottja figyelhető itt meg, hogy az azonszótagú l a megelőző rövid magánhangzó megnyúlásával kapcsolatosan ki szokott esni; például *vót*: *volt*; *kúcs*: *kulcs*; *bót*: *bolt* stb. (HORGER, Fon. 134; BÁRCZI, Htört.² 98). A török *arnaut*, román *arnău*: magyar *arnót* megfelelést vö. a szláv *pauk*: magyar *pók* megfeleléssel. A diftongusos magyar *arnauta* változat a török *arnaut* tudatos latinositásának az eredménye (EtSz.). — Alkalmilag az *arnót* macedóniai és albániai románokat is jelölhetett (ALEXICS: i. h.; vö. I. JORDAN, Toponimia rominească. București, 1963. 265). — Az *arnót* a török idők elmúltával lassanként kiavult a magyar szókincséből. XIX. századi szótáríróink már csak hagyománytiszteletből vették fel címszavaik közé.

5. Az *albán* népnév és az *Albánia* országnév a mai magyar nyelvben korrelatív viszonyban van egymással. Első előfordulásaik időpontjai között azonban több évszázadnyi a különbség. Az *Albánia* országnév — mely a latin *Albānia* átvétele — már a XVI. századból kimutatható: 1575: „*Albánia*, hol az orbonások laknak” (Heltai Gáspár: Magyar krónika). Az *albán*, *albānus* népnévre a legkorábbi, de nem egészen biztos adatunk 1742-ből, kétségtelen hitelű adatunk pedig csak 1821-ből van: 1742/1881: „Posztók közül ugyan, melyet mi abának Nevezünk, azt épen hordják az *albánok*” (Tóth I.: Cziráky J. 145: NSz.); 1821: „Hazánkba jöttek ... 1447-ben az *Albānusok*” (Szedler: TudGyűjt. XI, 64); 1836: „*Albanok* vagy Arbanaszok, törökül Arnauták. Albania lakói” (Székács J.: Szerb népd. 295: NSz.); 1854/1894: „a híd *albán* s török harcosokkal együtt leszakadt” (Jókai Mór: A janicsárok végnapjai: Nemzeti díszkiadás VII, 57); 1873: „Az *albánok* legrégebbi neve” (NyK. X, 339); 1876: „ezektől jutott az ... orbonásokhoz (*albanes*-ek)” (Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Bp., 1876. 393); 1879: „Az *albánok*, saját nyelvükön szkipeáro” (Magyar Lexikon. Szerk. Somogyi Ede. Bp., I, 81); „Az *albáni* nyelv ... felkeltette a nyelvbuvárok figyelmét” (uo.); I. még: PallasLex. I, 300; RévaiLex. I, 293; ÉrtSz. I, 126.

A régebbi magyar *albānus* a latin *Albanus* (PP. m. — I. 9) átvétele. A ma használatos *albán* alak vagy az *albānus* „felettébb deákos” (vö. NyÚSz. 13) -us végződésének elhagyásával, vagy pedig a latin *Albanus* átvételeként jött létre úgy, hogy a latin *Albani* többes számú nominativusi -i ragja helyébe magyar -k került: latin *Albani* > magyar *albánok* (vö. MELICH: MNyTK. 52. sz. 9–13). A Hunfalvytól használt „*albanes*-ek” (= *albanezek*) az olasz-francia eredetű német *Albanese* többes számú *Albanesen* alakjából származik rageszerével. — Az *albán* a XIX. század második felében gyökeresedett meg véglegesen a magyar szókincsben. A mai köznyelv kizárólag ezt a nevet használja.

— A szegedi népnelvben 1914 előtt *albán*-nak (vagy *bosnyák*-nak) nevezték a vásárokon árusító balkáni vándorkereskedőket (SzegSz. I, 59).

6. Az *orbonász*, *arnót* és *albán* egy-egy meghatározott történelmi korban a magyar szókészlet társadalmi érvényességű, aktívan használt állományának a tagja lett. Velük ellentétben az idegenséget el nem veszítő *epiróta* és *szkipetár* megrekedt az alkalmi szinonimáknak vagy pedig a sajátos hangulatú, egyéni stíluselemeknek a szintjén. Az *epiróta*-ra alig van néhány példa: 1606: „mind mind jarbanazok, *epiróták*... és görögökből constáltanak” (TörtT. 1893: 226); 1816: „Epirus, új Török Basaság, tulajdon képen Albániának déli része... 160000 l. kik Arnauták vagy *Epirotáknak* neveztetnek” (Hübner János: Lexikon II, 155); 1854/1894: „az *epirota* kalandorok társaságába keveredett” (Jókai Mór: A janicsárok végnapjai: Nemzeti díszkiadás VII, 75). Az idézetek azt mutatják, hogy az *epiróta* az albánságnak főleg a déli csoportjára vonatkozhatott. Ez egyébként az *epiróta* tulajdonképpeni jelentéséből is következik. A magyar *epiróta* forrása, a latin *Epirota* (PP. m.—l. 178) abból a görög *Ἠπειρώτης* 'epiruszi lakos' szóból alakult, amely az *Ἠπειρος* 'Epirusz (Görögország nyugati tartománya)' földrajzi névnek a származéka. Ez a görög tartománynév az *ἡπειρος* 'szárazföld' (FRISK, GrEtWb. I, 640) köznévből lett. Az elnevezés tájékozódási pontot kereső jón-tengeri görög hajósoktól származhat.

7. Az albánok saját, népi neve azóta vált Európában többé-kevésbé ismertté, hogy J. KSYLANDER közzétette „Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren” című (Frankfurt a. Main, 1835.) munkáját, melyben bebizonyította az albán nyelv indoeurópai voltát. A magyarban 1873 óta vannak rá adataink: 1873: „a mai albán (v. *arnaut*, v. *szkipetár*)” (NyK. X, 339); 1879: „saját nyelvükön *szkipetárok*” (MLex. I, 81); 1901: „ők maguk *szkipetárnak* hívják magukat” (Ethn. XII, 406). A tudományos körökön túl, az olvasóközönség szélesebb rétegeiben May Károly „Durch das Land der *Skipetaren*” című (1887.) kalandos regényének „A *szkipetárok* földjén” című (1908.) magyar átdolgozása terjesztette e népnevet. Tovább népszerűsítette Illés Bélának „*Szkipetárok*” című (1946.) regénye.

A *szkipetár* a német *Skipetar* közvetítéssel került a magyarba. A német név az albán *shqiptár* 'albán' (fonetikus írással *šk'ipetár*: MEYER, AlbEtWb. 411), *shqipetári* 'az albánság' téves, pontatlan olvasáson alapuló irodalmi átvétele. Az albánban ugyanis a *sh* betűkapcsolat a magyar *s*-nek megfelelő hangot, a *q* betű *ty*-szerű hangot, az *ë* pedig ajakgömbölyítés nélkül ejtett *ö*-t jelöl. — A jugoszláviai magyar nyelvű sajtóban találkozhatunk az albánok *siptár* elnevezésével: 1964: „a Jugoszláviában élő *siptár* (albán) nemzeti kisebbség” (Magyar Szó. Hajnali kiadás. Novi Sad. 1964. márc. 20. 7). A *siptár* az albánból átvett szerb-horvát *Šiptar* 'albán' népnévnek felel meg. (Az albánok szerb-horvát neveiről l. M. C. МОСКОВЛЕВИЧ: Наш језик IX [1958.], 154—6.)

Az albán *shqiptár* valószínűleg a *shqipe* 'sas' származéka. A sas az albánok totemállata, amelynek zászlókon való ábrázolása Szkander bég szabadságharca idején a törzsi partikularizmussal szemben álló nemzeti egységesülés szimbóluma lett. Az új nemzeti név, a *shqiptár* a XVII. század elejére már majdnem az egész albán lakta területen háttérbe szorította a korábbi *arber* használatát. — A *shqiptár* népnévnek más, kevésbé meggyőző magyarázatai is vannak. (A kérdés irodalmához l.: MEYER, AlbEtWb. 411; ZURÁNYI: Ethn. XII, 406; G. STADTMÜLLER: AECO. VII, 70—1, 174—5; E. ЧАБЕЈ: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa IV, 95—6; M. LAMBERTZ, Albanisches Lesebuch. I. Leipzig, 1948. 1—2; W. CIMOCHOWSKI, Słownik starożytności słowiańskich I, 15.)

KISS LAJOS

A bodon ~ bödön eredetéhez. 1. HORGER ANTAL (MNY. XXIII, 132) a palatalis hangrendből a velarisba való átcsepásra vonatkozó három „biztos” példa között a *kever* > *kavar* és a **serkentyű* > *sarkantyú* mellett idézi a *bodon*-t, amely szerint egy szláv **bđn* alakból átvett *beden* ~ *bödön*-ből alakult volna. Ezt a véleményt most legutóbb NYÍRKOS ISTVÁN is átvette (MNY. LX, 162). Ez azonban semmi esetre sem lehet helyes.

2. Nem lehet helyes először is szláv szempontból. Ilyen szláv alak ugyanis, amelyet különben HORGER az EtSz.-ből (I, 435) vett át, a szláv nyelvekben sohasem élt.

Az eredeti alak, amelyből a mai szláv alakok — bizonyos analógiás keveredésekkel — kifejlődtek, **bđbnb* (*i*-tővű nőnemű) és *bđbha* (< *bđbn*-ja, *ja*-tővű nőnemű) volt. Mivel a két ragozás közti keveredés később is nagyon gyakori, feltehető, hogy az eredeti alak az *i*-tővű **bđbnb* volt, annál is inkább, mert a magyar alak csak ebből magyarázható. A szláv szót különben egy vulgáris latin **butina*-ból magyarázzák germán közvetítéssel (vö. VASMER, REW. I, 101). A szó tehát eredetileg három szótagú volt: **bđ-b-nb* (és **bđd-b-ha*), és mindhárom szótagban azok az igen rövid és azért nyilván már az összslávban is tökéletlen képzésű magánhangzók álltak, amelyeket régen általában félhangzóknak, ma azonban általánosan jer-eknek nevezünk. Éspedig a *đ*-t kemény jernek, a *b*-t pedig lágy jernek hívják (az oroszban ma az elsőnek *tvěrdyj* *znak*, a másodiknak pedig *mjagkij* *znak*, azaz kemény, illetőleg lágy jel a neve, de az oroszban ezek ma valóban már csak jelek és nem hangok).

A jerek azonban a szláv nyelvek egyikében sem maradtak meg, hanem lényegesen átalakultak. Egy részük egyszerűen eltűnt (legfeljebb a palatalis *đ* hagyott nyomot az előtte álló mássalhangzók lágyításában, mint pl. az oroszban, lengyelben, szlovákban stb.), más részük pedig teljes magánhangzóvá változott. Ezek a teljes hangzók az egyes nyelvekben mások és mások: A keleti-szláv nyelvekben a kemény *đ*-ből *o*, a lágy *b*-ből *e* lett. Ugyanezek a megfelelések találhatók a makedónban is. A bolgárban a kemény *đ*-ből egy illabialis középső nyelvállású velaris hang keletkezett, amelyet a bolgár helyesírás *ѣ*-rel jelöl, de ez aligha azonos az összsláv *đ*-vel, amely valószínűleg labialis volt. Latin átírásban a román ábécéből vett *ă*-val szoktuk jelölni. A lágy *b* itt is *e*-vé vált. A szerb-horvátban mindkét jer helyén *a* van, míg a szlovénben (az irodalmi nyelv alapjául szolgáló nyelvjáráásokban) mindkét jerből hangsúlyos hosszú szótagban *u*, rövid szótagban pedig redukált *ə* fejlődött, amelyet a helyesírás *e*-vel jelöl, ugyanúgy, mint a hosszú és rövid *e*-t. A csehben és a lengyelben mindkét jernek egységesen *e* a megfelelője, míg a szlovákban, valamint a szorb nyelvekben a helyzet kissé komplikált.

A jerek kiesése és teljes hangokká való fejlődése terén a szláv nyelvekben bizonyos szabályosságot találunk. Ezt a szabályt jer-szabálynak is szoktuk nevezni. A lényege az, hogy — csak a jereket tartalmazó szótagokat véve figyelembe — a hátulról számított páratlan szótagokban a jerek kiesnek, a párosokban pedig teljes hangokká fejlődnek. Így például az összsláv **sěnъ* 'álm' (< indoeurópai **supnos*) ~ gen. *sěna*, dat. *sěnu* stb. szóban a nominativusban a két jer közül a hátulról számított páratlan helyzetű, tehát a szóvégi, kiesik, a páros pedig teljes hanggá alakul: orosz *son* ~ gen. *sna*, lengyel *sen* ~ gen. *sna*, szerb-horvát *san* ~ *sna*. Hasonlóan: *otbъ* ~ gen. *otba* : orosz *otec* ~ *otca*, szlovák *otec* ~ *otca*, szerb-horvát *otac* ~ *oca* stb. stb. Több szótagú szavakban: **vъ sěnъ* 'álmában': orosz *vo sne*, lengyel *we śnie* | **sěnbmъ* 'összejövetel': szlovák *snem* 'országgyűlés' | *sčěbъ* 'összeszámlálás': orosz *sčēt* 'számla' | összsláv **švrbъ* 'varga' ~ gen. **švrbca* : szlovák *švec* ~ gen. *ševca* | stb. A két jelenség tehát, a páratlan helyzetben álló jerek kiesése és a párosokban a teljes magánhangzó kialakulása a legszorosabban összefügg egymással. — Egy **bđn* alak tehát, amelyben a páratlan helyzetben álló jerek máig kiesnek, de a páros helyzetben álló jer még mindig változatlan alakban tovább

élt volna, mai tudásunk szerint egyszerűen nem tehető fel. A kiesések után csak keleti- és nyugati-szláv *bdeh, szerb-horvát *bdañ stb. alakokat tehetünk fel.

Ezeket a kikövetkeztetett szabályosan várható alakokat azonban hiába keressük a szláv nyelvekben. A mai alakok teljesen mások, és alig hasonlítanak a fentiekre. Így: orosz *bódnja*, szerb-horvát *bádanj*, szlovén *bedénj*, lengyel *bednia*, cseh, szlovák *bedna* stb. (vö. KNIEZSA, SzJsz. I, 107). Ennek oka az analógiában keresendő. Mint már fentebb láttuk, a jerek helyzete a ragozott alakokban más, mint az alanyesetben, ennél fogva fejlődésük is teljesen különböző. Az a jer, amely a nominativusban páros helyzetben állt és teljes voعالissá fejlődött, a szó ragozott alakjában páratlan szótagba kerül és kiesik. És megfordítva. — Mivel azonban a nyelv nem szereti a szabálytalan kivételeket, az esetek egy részénél, amelyekben ez az alternáció nem nagyon gyakori, kiegyenlítődések történhetnek. Mégpedig vagy az alanyeseti változat hatol be a ragozottba, vagy a ragozott szorítja ki az alanyesetét. Mindkettőre számtalan példa található a szláv nyelvekben. Például a fentebb említett *šdnm ~ gen. *šdnmu szabályos ragozása volna a szlovákban *snem* ~ *senmu, a lengyelben *šniem ~ *señmu (ebből később *sejmu*). Ezzel szemben ma a szlovákban *snem* ~ *snemu* (győzött az alanyeset), a lengyelben *sejm* ~ *sejmu* van (győzött a ragozott alak). Hasonlóan a ragozott alak maradt meg az orosz *sonm* ~ *sonma* esetében is a várható *snem ~ *sonma* helyén. A nominativus maradt meg viszont az orosz *ščet* ~ *ščeta* esetében a szabályos és az oroszban meg is levő *ščet* ~ *ščeta* váltakozás helyén.

Nos, ilyen orosz *bdeh ~ *bodhi, lengyel *bázieñ ~ *bedhi, szerb-horvát *bdañ ~ *badhi tőváltakozás kiegyenlítődései a mai szláv alakok, éspedig, mint látjuk, a ragozott alakoké. Az eredeti nominativusi alakok kiveszését elősegítette az is, hogy a szó a legtöbb szláv nyelvben átkerült a ja- tövekhez, és ezzel az első szótag jere páros helyzetűvé vált. De így fejlődött a szerb-horvátban és a szlovénben is, holott itt az első szótag jere nem vált páros helyzetűvé (bár itt is átkerült, de a hímnemű jo- tövekhez).

3. A magyarba átvett alak eredetileg nyilván *budini-nak hangzott, amiből a tövégi magánhangzók ismert labializációja után *budinu is keletkezhetett. Ezekből az alakokból egyaránt megmagyarázható a *bodon* is, a *bödon*, *bedeny* is, ugyanannak a vegyeshangú alaknak két irányú fejlődésével.¹

Ez volt a véleményem még a SzJsz. című munkámban is. Ma azonban úgy gondolom, hogy az eredeti alak csak a velaris hangú *budunu > *bodon* volt, és ebből a palatalis *bödon* alak aránylag későn hangrendi átcapással keletkezett. Emellett két bizonyíték látszik szólni: az egyik, hogy a régiségben csak a *bodon* található, míg a *bödon* aránylag új (a NySz. az első adatot 1685-ből idézi); a másik meg az, hogy összetételben csak *bodonkút* van (1484: OklSz.), a *bödon* nem fordul elő.

Akármint áll is azonban a dolog, nem lehet kétséges, hogy a *bodon* szót a palatalis hangrendből a velarisba való átcapás példái közül törölni kell.

KNIEZSA ISTVÁN

Örül. „Az öröl családja” című cikkében JUHÁSZ JENŐ (MNY. XLIV, 135–7) a következő magyar szavak egybetartozását bizonyítja, illetőleg valószínűsíti: *ör(öl)*, *ör* 'custos', *örvény*, *öröz* ~ *öriz*, *öringel* 'eszeveszetten megy vagy szalad', *örül*. Ezen szavak és származékok alapszava török eredetű: csuvas *avār* 'öröl', köztörök *ävür* 'forgat' stb. A cikk frója (i. h.) szerint az *örül* azon oknál fogva tartozhatnék ebbe az elsőlegesen

¹ HORGER példái között is van néhány, amely ilyen vegyes hangú alaknak a fejleménye: *család* ~ *cseled*, *csevice*, *gereblye* ~ *gerábla*, *rakottya* ~ *rekettye* stb. A *csésze* az ócseh *čěše (a XII. sz.-ban, később *čieše*, ma *číše*) átvétele és nem a közszláv *čása*-é

'forog, kering, forgás stb.' jelentésű szócsaládba, hogy — mint az CZUCZOR—FOGARASI szótárában olvasható — „a köz népies felfogás szerint a nagy bolond kering, valamint a szédülésben levő juh megkergül”.

Az *öröl* és az *örül* szót több másikkal együtt (*örvény, orsó, ár* 'subula', *vereked-, verseng-*) egybetartozónak tartja BUDENZ is (MUSz.), mindenfajta jelentéstani megokolás nélkül, és finnugor többlől származtatja. A szónak más komoly magyarázatáról nem tudunk. A finnugor eredeztetést a SzófSz. elfogadhatatlannak tartja, és a szót ismeretlen eredetűnek minősíti.

Örül szavunkat nagy valószínűséggel tarthatjuk egy másik török szó ősmagyar kori átvételének, mely a csuvasból *or* ~ *yr* alakban van kimutatva 'dühöng, tombol, megvész' jelentésben (MARTTI RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 168; ASMARN, Mat.), s amely az alakban megvan a kazah, uigúr, tarancsi, csagatáj stb. nyelvekben is 'verdorben werden' jelentésben (RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte). A magyar szó *r*-je és a szó szembetűnő jelentéstani rokonsága csuvasos jellegű átdó nyelvre mutat.

A szómagyarázat hangtani tekintetben helytálló lehet. A csuvas szó kezdő magánhangzójának őstörök előzménye *a* volt, mely — mint ismeretes — a csuvasban palatalis irányban is fejlődhetett (MARTTI RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. 80). Ilyen alak átvétele lehet a magyar *ör(ül)*. Hosszú magánhangzóját hangsúlyos, illetőleg *r* előtti helyzete okolja meg.

A régi magyar nyelvben tehát két azonos hangalakú, de különböző eredetű *ör*-török kellett lennie: *ör-* 'öröl, forgat' (< csuvas *avör*, köztörök *ävür*) és *ör-* (< csuvas *ör) 'dühöng, megvész'.

Erre az eredeti alaki különbségre a cseremisz nyelv irányítja rá a figyelmünket. Az említett két csuvas szó jövevényszóként megtalálható a cseremisz nyelvben is, a következő alakban: *äβäraš* 'összekever', *abartém* 'forgat' (< csuvas *avör*, vö. magyar *öröl*) és *oraš* ~ *arraš* 'dühöng, tombol, megvész' (< csuvas *or* ~ *yr*, vö. magyar *örül*) (I. MARTTI RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 168). Egy 'dühöng, tombol' → az indulat magas fokán áll → megvész, megőrül' jelentésfejlődés könnyen elképzelhető. A belső feszültség, izgalmi állapot inkább jellemezheti az örülést, mint a keringés (ezt egyébként is a bolondra mondják), olyannyira, hogyha ez csillapodik vagy elmarad, szükségét érezzük pontosabb nyelvi megjelölésnek: „csendes örült”. Ezt bizonyítja az *ör-örjöng* származékának jelentése is: 'dühöng' (ÉrtSz.). A német nyelvben is: *rasen* 'dühöng' és 'örjöng', *toll* 'féktelen' és 'veszett, örült' stb.

Örült az lehetett, akinél különleges izgalmi állapot lépett fel, s az mintegy bele szorult, „visszahatott” rá. Ennek alapján az *örül-ül* elemét visszaható képzőnek magyarázzuk. E képző tartós cselekvést, történést is kifejezhet. Az örülés mint élettani-lélektani folyamat ilyen funkciójú képzővel is összhangban áll.

Örül szavunk *örjül* alakváltozatának *j*-jét másodlagos járuléknak kell tekintenünk, mely a régi magyar nyelvben és a nyelvjáráásokban egészen közönséges (vö. *vírjad*, *nyírjes* stb.). Elterjedését azonban az *öröl* ~ *örül* alaki hasonlósága elősegíthette. Erre már CZUCZOR—FOGARASI szótára is felhívja a figyelmet.

LÖRINCZ JENŐ

Uborka 1. Ennek a kerti növénynek egyik fajtát már a régi görögök is ismerték (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex.² I, 653). Ámde a nálunk termesztett uborkaféleség valahonnan a Közel-Keletről származik, és nevével együtt — úgy látszik — bizánci közvetítéssel terjedt el Európában. A bizánciaknál használatos elnevezései, úgymint *ἄγγουρις*, *ἄγγουρον*, *ἄγουρον* (az újjörögben is *ἄγγουρα*) ugyanis a görögdinnyének perzsa *angórah* elnevezésével vethetők egybe. A bizánci *ἄγουρον* változat nyilván nép-

etimológia terméke, mert hisz az *ἄγωγος* melléknév 'éretlen'-t jelent, vagyis már a bizánciak is éretlen állapotban fogyasztották az uborkát.

2. Az uborka bizánci elnevezésein alapulnak e kerti növénynek a nevei a szláv nyelvekben is; mégpedig az északi szláv nyelvek *ogur*-os változatai VASMER magyarázata szerint a görög *ἄγωγον* változathoz származnak, a délszláv nyelvek *ugor*-os változatai pedig a bizánci *ἄγωγος* változathoz (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 538). Az utóbbi szláv változat előzménye csakis egy XI. század előtti **ogor* változat lehetett. Csakhogy persze a két alakváltozat — úgy látszik — keveredett is, és jövevénytájként egyik-másik alakváltozat olyan területekre is behatolt, ahol jelenlétére nem számíthatunk. Így például a csa-horvát *ugorka* és *ugorak* szóalakok szabályszerű folytatásai a régi **ogor*-os (< bizánci *ἄγωγος*) változatnak, de már a kaj-horvát *vugorek* nyilván csa-horvát jövevénytájként, mert hisz az *o* folytatása a kaj-horvátban *o*, sőt ugyanez áll a szlovén *ugorek* szóalakról is. Ellenben a szlovén *ogurek*, valamint a vend *ogurka* változat (l. FLISZÁR, Magyar—vend szótár) már az *ogur*-os változat folytatásának tekinthető.

Ellentétben az utóbbi délszláv változatokkal, a szlovák *uhorka* szóalak már ismét a délszláv **ogor*-os változat folytatását képviseli. KNEZSA szerint — ha VASMER magyarázata helytálló volna — akkor ez a szlovák szóalak csak a magyarból származhatnék, sőt ő ennek a lehetőségét teljes határozottsággal nem is utasítja el; pedig nyilvánvalóan képtelenség. A denazalizáció befejezte után ugyanis a szlovákban már rég nem volt meg a *g* hang. Hiszen már a X. század második felében — amikor a szlovákban még megvolt a nasalis — *γ* származott belőle. — Ezt a leghatározottabban a magyar *Keszi* < **Kesziγ* törzsnévi helynévnek szlovák *Kosihy* változatai tanúsítják. Ezekben tudniillik a magyar **-iγ* névvéget már a szlovák *-iγ* (< *-ig*) hangkapcsolatból származott *-ih* képviseli. (Ezek a nevek a magyar *Garamkeszi*, *Kőkeszi*, *Ipolykeszi* nevű helyeknek szlovák nyelvű megfelelői.) A *Kosihy* nevek pedig azért tekinthetők X. századi átvételeknek, mert mindenképp olyan korból valók, amikor a *ke* hangkapcsolat még nem volt meg a szlovákban. Ez ugyanis csak a jer-hangok elváltozása, vagyis a X. század után jelent csak meg a szlovákban. Így tehát a fenti nevekben a magyar *e*-t vagy *o*-val helyettesítették a szlovákok, vagy pedig jer-hanggal, amelyből a középszlovák nyelvjárássokban többnyire *o* fejlődött. — Ha a magyarból származott volna az uborkának szlovák neve, akkor a szlovákok a magyar *g*-t éppúgy *k*-val helyettesítették volna, mint például a csehek is, akiknek a nyelvében az uborkának már *okurka*, *vokurka* a neve.

De magyar szempontból sem jöhet az a gondolat még csak szóba sem, hogy a szlovák *uhorka* szóalak esetleg magyar származású lehetne. E szó legrégebb magyar alakjának ugyanis az *ugurka* alakot kell tekintenünk, mert hisz ez a szóalak — és csak ez — a XV. században kétszer is előkerül; a XVI. században aztán megjelenik az *ugorka*, majd pedig az *uborka* és *buborka* változat is, melyeket egész sereg más népnyelvi változat is követ (l. ezeket KNEZSÁNÁL: i. h.).¹ A régi magyar *ugurka* alakból pedig a szlovák *uhorka* szóalak semmiképp sem származhatott volna. De mindezen formális szempontokat nem tekintve még annak a gondolata is művelődéstörténeti képtelenség, hogy a szlovákok 1000 körül a magyaroktól egy kerti növény nevét vehették volna át. — Egyébként számunkra meglehetősen érthetetlen, hogy miért épp KNEZSA lát nehézséget abban, hogy az uborka szlovák elnevezése délszláv jellegű, hisz épp ő volt az, aki körülbelül tucatnyi délszláv hangsjátékosságot mutatott ki középszlovák nyelvjárássokból, amelyeknek létrejöttét magam azzal magyaráztam, hogy a bolgárok elnyomulása a IX. század elején az alföldi szlovén nyelvét beszélő délszlávokat a hegyek közé való visszahúzódnásra kényszerítette, de az akkoriban elhatalmasodó aszály elől is oda húzódtak vissza (vö. MOÓR: StSl. VIII, 285). Bizonyára akadnak a szlovák szókinésben délszláv szóalakok is; nyilván ezek közé tartozik az uborka neve is.

¹ A növény *buborka* nevével kapcsolatban vö. PAIS: MNy. XLIX, 87. — P. D.

Az a körülmény, hogy az uborka elnevezései szláv nyelvekben néha meglehetősen zavarosak, még semmiképp sem mondható KNIEZSÁVAL a VASMER-féle magyarázat „gyengesség”-ének. Ez éppen a helyzet és az, hogy régi szláv nyelvi adatok e kerti termés elnevezéseire vonatkozólag nemigen akadnak. De hisz még modern műveltségi szavak elterjedése tekintetében is nemegyszer szinte kétségbeejtő zavarok állapíthatók meg az egyes szóváltozatok tekintetében.

3. Abból a körülményből, hogy a szláv szóalakok egymáshoz való viszonyának megállapítása a történeti adatok hiányossága miatt is nehézségeket jelenthet, még egyáltalán nem következik, hogy a magyar szóalak pontos származása nem volna megállapítható. Az azonban nem kétséges, hogy a magyarázatnál csakis a XV. századi *ugurka* szóalakból lehet kiindulnunk.

Szavunk nyilván a /kertkultúra terminológiájába tartozik bele, és mint ilyen csak a szlovákból vagy a szlovénből kerülhetett nyelvünkbe, mert a kerti vetemények, illetőleg a kapások szláv származású nevei általában e két nyelv egyikéből való átvételeknek tekinthetők. Szavunknak a bolgárból való származása egyébként már azért sem valószínű, mert e szó megfelelője a bolgárban egyáltalán nincsen meg, de a szlovác szerb-horvát nyelvjárásokban sem. De nincs meg a románban sem, amely nyelvben pedig a műveltségi szavak nem kis hányada bolgár származású.

A szlovákból szavunk csak azért sem származhatik, mert — amint fentebb kifejtettük — a denazalizáció bekövetkeztekor — márpedig a magyar *u-s* szókezdet alapján erre kellene gondolnunk — a *g* hang a szlovákban már nem volt meg, de az azt felváltó *ɣ* megvolt a magyarban is, aminthogy ennek a folytatását képviseli a szlovák *raroħ* szó *raroγ előmenyéből átvett *ráro* szavunkban az ómagyar *orγ végződésből származott *ó* is (vö. KNIEZSA i. m. 458).

Az előadottak szerint *uborka* (< *ugurka*) szavunk csakis egy XI. századi panóniai szlovén *ogurka* szóalakból származhatott, és bizonyára a mezőgazdaság közép-európaias üzemformájának átvételével egy időben kerülhetett nyelvünkbe (az utóbbira vonatkozólag vö. fejtegetéseimet: StSl. II, 79–104).

A szlovén *o*-nak *u*-val való képviselése nyelvünkben nem meglepő, mert az *o*-t nemcsak régi török jövevényszavainkban helyettesítették általában *u*-val, hanem többször régi szláv jövevényszavakban is. Ily módon érthető például a szláv *postav*-ból származott *posztó* szavunknak legrégebbi *u-s* alakja (vö. KNIEZSA i. m. 441). De ilyenformán magyarázandó *patkány* szavunknak székely *buckány* alakja is (vö. MOÓR: Nyr. LXXXVIII, 27).

MOÓR ELEMÉR

Őrül: örül. (Vö. LÖRINCZ JENŐ, Őrül: MNy. LX, 477–8.) „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” című — megjelenést váró — munkámban behatóan foglalkozom mint a samáni révület tárgykörébe tartozó egyik nyelvi kifejezéssel az *örül* igével. Remélem, eléggé elfogadhatóan sikerül bizonyítanom azt a magyarázatot, hogy a török *āw[v]jür* ~ *āw[v]jir* 'fordít, forgat' ige —> magyar *ör*: *öröl*, *örvény* stb. és vö. a török ige török névszói származékából megfejtendő magyar *ör* 'speculator, custos' — török *āw[v]jür* vagy *āw[v]rül* visszahatójának a folytatója a magyar *örül*, úgy, hogy az eredetibb jelentése 'forog, kering' volt, s ez átment a samáni révület előidézésének egyik módjára is, majd az így létrejött lelkiállapothoz hasonló időleges vagy állandó lelkiállapotok megjelölésére.

PAIS DEZSŐ

Aszó. 1. Kevés szó eredetét kísérelték meg annyiféleképpen magyarázni, mint a ma már csak helynevekben (vö. MÁTYÁS FLÓRIÁN: NyK. IV, 189; NySz.; MUNKÁCSI:

Ethn. IV, 182 [o: 292]; OklSz.; HEFTY: Nyr. XL, 160; PAIS: MNy. VIII, 391, XLVII, 7; SIMONYI: Nyr. XLIII, 315; BEKE: Nyr. LX, 22; BALASSA: Nyr. LXIII, 7; DICKENMANN: AECO. V, 38, 39; MIKESY: MNyTK. 53. sz. 27; SZTA: ErdMúz. L, 117; BÁRCZI: TihAl. 32; MAKKAJ: Száz. LXXXI, 135; SZABÓ D.: MNyTK. 85. sz. 31; ÚMTsz. szerint dülőneveken, továbbá egyes, székely és palóc nyelvjárásokban (KRIZA: Nyr. I, 383; MTsz.; GOMBOCZ: Nyr. XXIX, 53; KOMORÓCZY: Nyr. XL, 274) élő *aszó* szavunkét.

Ez a ma már csak peremnyelvjárásokból kimutatható szó régen valószínűleg általánosan ismert volt; erre vall az *aszó*-val összetett helynevek széleskörű elterjedtsége országszerte. Az egyik 1055-beli feljegyzésében is — „nogu *azah* fehe rea” — közsői és nem tulajdonnévi használatban maradt ránk. Abban MÁTYÁS FLÓRIÁN óta megegyeztek a kutatók, hogy az *aszó* valamilyen völgyet jelentett a régiségben és jelent a mai népnyelvben; véleménykülönbségek csak olyan szempontból adódnak, hogy közelebbről milyen völgyet neveznek *aszó*-nak. KRIZA szerint a Székelyföldön *aszó* olyan völgy, „melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebb-szerű patak foly, de egyébkor kiasz, és száraz medre van” (Nyr. I, 384; vö. MTsz.). A palócoknál is csak bizonyos sajátossággal rendelkező völgy *aszó*, mégpedig olyan, „melynek legalább egyik oldala meredek, székérrel, kocsival úgyszólván járhatatlan” (Nyr. XL, 274); itt tehát sem patak, sem szárazság vagy időszakonkénti kiszáradás nem szerepel a jellegzetességek között. Nincs okunk e két nyelvjárási jelentés megbízhatóságában kételkedni, hiszen helyileg fejlődhetek ki szűkebb területeken egymástól többé-kevésbé eltérő jelentésárnyalatok. A nyelvtörténeti adatok, a latin értelmezések alapján MÁTYÁS FLÓRIÁN 1. ‘planities’ és 2. ‘vallis’ jelentést állapított meg (NyK. IV, 191). A további kutatások során ezen lényegesebb módosítás csak annyiban következett be, hogy a ‘fluvius, rivulus; Fluss, Bach’ jelentés is kétségtelenül igazolódott (OklSz.; HEFTY: Nyr. XL, 160; BÁRCZI, TihAl. 32; stb.). A R., N. *aszó* főnév valamennyi jelentése könnyen adódik a BÁRCZI megállapította ‘mélyebben fekvő domb- vagy hegyköz’, ‘völgyféle’ jelentésből (TihAl. 32).

2. Az eddigi etimológiai kísérletek nem a megelőző magyarázatok módosításából állottak, hanem — mint ahogy a most készülő etimológiai szótár gyűjtéséből megállapítható — tízféle, egymásnak többnyire ellentmondó származtatás látott eddig napvilágot. Ezek fele teljesen elfogadhatatlan volt — visszhangjuk is többnyire kezdettől fogva csak cáfolatból állott —; néhány nem meggyőző származtatás azonban időnként újra felbukkan; két különböző, eddig érdemlegesen senkitől sem cáfolt magyarázat mai napig él. Vegyük sorra valamennyit, közzétételük időrendjében.

1. MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. IV, 192) az *aszó* szókezdő o-val írt régi adatai alapján „*Osz-ó* = in partes secendes, divergens, mintegy *osz-l-ó*; mi a *völgy* alapértelme” szófejtéssel áll elő. Ezt a megfjtési kísérletet BÁRCZI (TihAl. 33, 100) — hivatkozva WICHMANN-nak arra a megállapítására, hogy az o az első szótagban lehet az a-nál eredetibb (Nyr. XXXVII, 248) — nem tartja teljesen lehetetlennek, de nyomatékosan felhívja a figyelmet több helynév magyarázatában keletkező hangtani nehézségre, ha a szókezdő hangot o-nak és nem a (ä)-nak tekintjük.

2. BUDENZ egybevetése a finn *laakso* ‘völgy’ szóval (NyK. VII, 40, MUSz. 758; kritika nélkül, de azért úgy látszik, nem elfogadható egyeztetésként idézi O. DONNER, VglWb. III, 168) hangtanilag teljesen tarthatatlan; erre már MUNKÁCSI (Nyr. XII, 497) és GOMBOCZ (Nyr. XXIX, 53; vö.: EtSz.; BÁRCZI, TihAl. 32) is rámutatott; a finn szó finn-volgai vagy esetleg finn-permi eredetű (SKES.).

3. SZINNYEI a szerinte kikövetkeztethető finnugor *ajy-* ‘aperire’ ige igenévi származékának tartja az *aszó* (< *asszó, *ajszó < *ajy-szó) főnevet (Nyr. VIII, 102). Ezt a magyarázatot GOMBOCZ elutasította (Nyr. XXIX, 53; vö.: EtSz.; BÁRCZI: i. h.). Hozzá kell ehhez fűznöm, hogy *áj* ige csak a magyarban van a finnugor nyelvek közül, és csak a XIX. század óta adatolható.

4. VÁMBÉRY a török *ásak* 'lapos vidék' szóval vetette egybe (MgEr. 289), s véleményét az EtSz. elutasító állásfoglalása és egyéb megfajtások után is fenntartotta (MBölcs. 135).

5. MUNKÁCSI szavunkat ugor eredetűnek magyarázta, a vog. *É. sős, K. sös, T. šaš, L., P. šoš* 'hegyi patak' szóval vetette egybe (Ethn. IV, 182 [o: 282], NyK. XXV, 269), s a magyar szóvégi *-t* kicsinyítő képzőnek magyarázta. GOMBOCZ (Nyr. XXIX, 53) rámutatott arra, hogy a vogul szavakkal történő egybevetéskor a magyar szó 'völgy' jelentése magyarázatlan marad (vö. BÁRCZI, TihAl. 32); a hangtani nehézségre, hogy ugyanis a vogul szókezdetnek magyar *sz* lenne a várható megfelelője, GOMBOCZ és MELICH hívta fel a figyelmet (MNY. II, 310; EtSz.). MOÓR ennek ellenére elfogadja ezt az egyeztetést (ALingu. II, 69, 363), s a hangtani nehézséget azzal hidalja át, hogy a szókezdő **s* (amiből a magyar hanghiány fejlődhetett) a szóközépi *s* hatására — nyilván még az **s > t* fejlődés megindulása előtt — a vogulban palatalizálódott; a jelentéstani nehézséget magyarázatra sem érdemesíti.

6. SZAMOTA szerint *aszó* és *aszú* szavaink egyaránt az *aszik* származékai (NyK. XXV, 132); ez eddig a legelfogadottabb magyarázat (MNY. II, 310; EtSz.; MÉSZÖLY: NNy. III, 42, ÓmSzöv. 11; PAIS: MNY. XLVI, 14, 104; SZTA: ErdMúz. L, 117; D. BARTHA: Szóképz. 94), noha már ZOLNAI GYULA észrevette e származtatás jelentéstani nehézségét (Nyr. XXV, 166; vö.: HEFTY: Nyr. XL, 160; EtSz.; BÁRCZI, TihAl. 32).

7. GOMBOCZ a törökségi kirgiz *asū* 'Bergpass, Übergang über einen Berg', tölös, šor. *ažik* 'Bergübergang', teleuti *ažū* 'die Tahlhöhlung ohne Fluß' szavak láttán török jövevényszónak tartotta *aszó* szavunkat (Nyr. XXIX, 53), de miután MELICH (NyK. XXXIV, 142, XXXV, 116) figyelmeztetett a hangtani nehézségekre, maga is visszavonta ezt a származtatást (MNY. II, 310, III, 25; BTLw. 210; EtSz.; BÁRCZI: i. h.).

8. Csoda lenne, ha ennyi származtatási kísérlet után nem lett volna olyan vélemény is, hogy „nem sikerült elfogadható megfajtést találni” (HEFTY: Nyr. XL, 160; vö. GOMBOCZ—MELICH: MNY. II, 310, továbbá EtSz. és BÁRCZI, TihAl. 32—3, noha ez utóbbi két helyen ez expressis verbis nem található).

9. TOIVONEN teljesen új irányban keresi *aszó* szavunk etimológiáját, finnugor megfelelői szerinte a zürj. L. *adž* 'Wiese' (WIED.), L. *adž* '(gute, trockene) Wiese' (WICHM.) és az ész. *āz* 'Wiese (gute), Bachwiese' (FUF. XIX, 135); a 'Wiese' ~ 'Tal' jelentésmegfelelésre indoeurópai analógiára hivatkozik (FUF. XVII, 286). ZSIRAI — véleményének közelebbi kifejtése nélkül — jelentésbeli és alaki nehézségekre hivatkozva nem tartja ezt az egybevetést meggyőzőnek. STEINITZ (FgrVok. 38) a magyar szót csak kérdőjellel kapcsolja a zürjén és ész. egybevetéshez, MOÓR (ALingu. II, 36) pedig csak a zürjén és az ész. szó egybevetését fogadja el, mert szerinte a magyarban is zöngés hangnak kellene lennie (i. h. 69). MOÓR érvelése nem helytálló, mert a zürjénben és az ész. tben is nyilván másodlagos a zöngésülés, hiszen eddig senkinek sem sikerült még csak valószínűsíteni sem, hogy a finnugor alapnyelvben lett volna zöngés explosiva, spirans vagy affrikáta. A permi nyelvekben és az ész. tben viszont gyakori a zöngésülés, csak a TOIVONEN összeállításában (i. h. 226—32) felsorolt etimológiákban is a zürjénben a megfeleléseknek mindössze a harmadrésében zöngétlen és kétharmadrésében zöngés hang a szóközépi **š* (**č*) folytatója; a finnból és az ész. tből is adatolható etimológiákban pedig csak háromban zöngétlen minikét nyelvben ennek a szóközépi affrikátának a folytatója, 11 példában a finn zöngétlen hangnak ész. t zöngés hang a megfelelője. A szóban forgó szóközépi hangnak a magyarban 10 esetben *sz* felel meg; ha ezek közül némelyik egybeállítás vitatható is, még mindig marad biztos is, nincs tehát elegendő okunk az *aszó* szót az ajánlott finnugor egyeztetésből hangtani okokra hivatkozva kizárni. A szó végződése sem jelent elháríthatatlan akadályt, az *-ó* kicsinyítő vagy nagyító képző lehet, mely *-u* ~ *-y*-ből fejlődhetett (vö. MUNKÁCSI: i. h.; D. BARTHA, Szók. 110—1, további irodalmi utalá-

sokkal), a formans ilyen magyarázatát a nyelvtörténeti adatok nemhogy cáfolnák, hanem igazolják.¹

10. Csakis a teljesség kedvéért említendő, hogy HEVESY (FgrInd. 127 Asit, a.) az *aszó* főnevet, az *aszik* igét (vogul és osztják megfelelőjével együtt) és *aszu* származékát indiai szavakkal veti egybe. N. DRĂGANU magyarázata, melyet KNIĘŻA (AECO. II, 163) vetett el, képző- és nem szómagyarázatként szól az *-(a)szó* végű helynevekről.

3. Az *aszó* főnévnek tehát teljesen meggyőző, támadhatatlan etimológiája nincs, de van a származtatási kísérletek között kettő — SZAMOTÁÉ és TOIVONENÉ² —, mely nem cáfolható. Felvethető a kérdés, hogy ez a két magyarázat ellentmond-e egymásnak, vagy pedig egyesíthető-e. Vizsgáljuk meg először a kétségtelenül bebizonyított tényeket.

Egyrészt vitán felül áll, hogy mind a három ugor nyelvben közzismert egy 'szárad, aszik' jelentésű **saš-*, **soš-* vagy **sáš-* alapnyelvi alakból levezethető ige, ennek hang- és jelentéstani szempontból szabályszerű folytatója a magyar *aszik*, melynek jelen idejű melléknévi igeneve az *aszó*, R. *azah* (vö. EtSz. *asz* a.), mely elvben bármikor főnevesülhet vagy főnevesülhetett.

Másrészt kétségtelen a zürjén és észt szavak tanúsága alapján, hogy a finn-permi alapnyelvben volt egy **aš* avagy **ac* alakú 'Wiese' vagy 'Bachwiese' jelentésű szó (a mássalhangzó kikövetkeztetésére vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 226; a vocalismusra: ITKONEN: FUF. XXXI, 323, 265, STEINITZ: FgrVok. 32—9). Ha ez a szó a finn-permiben finnugor kori örökség volt, akkor az ugor nyelvekben vagy legalább egy ugor nyelvben is nyoma lehet, méghozzá magánhangzóval kezdődő szóban, melyben szóközépi *š* (*é*)-re visszavezethető első szótag végi mássalhangzó van. Az obi-ugor nyelvekben ilyen 'Wiese', 'Bachwiese' jelentésű szó nincs (KÁLMÁN: ALingu. XIII, 62). A magyarban a *š* (*é*)-nek TOIVONEN (i. h. 232) szerint *čš*, *gy*, *s*, *sz* vagy *z* a hangszabályszerű folytatója; s feltehető, hogy a szóban forgó esetben éppen *sz*; tovább az is lehetséges, hogy ezt az **asz-* szót a *völgy* szó kiszorította a használatból (vö. GRÉTSY: MNy. LV, 200), s mindössze egy denominális **-γ ~ -h > -ó* képzős származéka maradt meg. A jelentésváltozás is könnyen magyarázható a rokon nyelvi 'Wiese' ~ 'Bachwiese' jelentéshez képest. Patakok rétje gyakran kisebb-nagyobb völgyekben, völgyfélékben terül el, továbbá a patakok nyáron gyakran részben vagy teljesen kiszáradnak, tehát akár a 'planities, vallis', akár a 'rivulus' jelentés jól egyeztethető a zürjén és az észt szó jelentésével, s a mai nyelvjárási jelentések is csak további jelentésselkülönülés eredményei. Az is elképzelhető, hogy csak később, az *aszik* ige hatására lett az *aszó* névszó éppen 'kiszáradó patak átfolyta völgy' (vö. BÁRCZI, TihAl. 32). Minthogy az **ašs + *-γ > R. asah*, *aszó* névszó és a **saš- > asz* ige jelen idejű melléknévi igeneve a hangszabályszerű fejlődés következtében azonos hangzásúvá vált, s jelentésükben a kiszáradás közös momentum volt vagy lett, így népetimológiával a denominális névszót főnevesült melléknévi igének is lehetett tartani, különösen azért, mert a **ašs > *aszs* alapszó kiveszett, s így kicsinyítő-nagyító képzős származéka szócsalád nélkülülve s így nem teljesen megértetté vált. A jelen idejű melléknévi *aszó* igenév és a denominális *aszó* névszó vegyülése ily módon csak a magyar—obi-ugor szétválás után, egyrészt a szókezdő **s > Ø*, másrészt a szóközépi **š > sz* hangfejlődés lezajlása után mehetett végbe. A szóvégi **γ ~ h > u > ó* fejlődés lezajlása a szóvegyülés előtt, alatt vagy után is történhetett. Ezek szerint SZAMOTA és TOIVONEN származtatása jól megfér egymással.²

VÉRTES EDIT

¹ A Magyar Szókincs Finnugor Elemei, mint 1961. szeptemberi kéziratából látható, ezt a származtatási módot fogadja el.

² Az OklSz. egyes adatai (1265: *Worreoowelgy*, 1333: *Ozowwelg*, 1380/1414: *Azowelg*, 1408: *Azohorha*) vagy pleonasztikusan tartalmazzák a *völgy* szót, vagy tulajdonnévként (vö. *nagyaszó pataka*: KRIZA: Nyr. I, 383).

NYELVMŰVELÉS

Női nevek, férfinevek, idegen személynévek

1. Folyóiratunkban már többször is szóba került röviden a nők megnevezésének módja (I, 283, XXI, 152, XXIII, 584, XXXIII, 127–8, LV, 266), a Nyr.-ben pedig immár negyedik éve húzódó nagy vita kerekedett abból a hozzászólásból, amelyet erről a kérdésről nemrég írtam (LXXXV, 398–403). Legutóbb „az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, az egyik magyar nyelvészeti szemináriumon” is megvitatták a Nyr.-nek „a nők megnevezéséről szóló cikkeit” (uo. LXXXVIII, 114). LÖCSEI JUDITnak erről hírt adó beszámolója ezt mondja egyebek között: „Tapasztalatom szerint nem állja meg a helyét az a vélemény, hogy koedukációs osztályokban mindig a fiú *Kovács*, a leány pedig *Kovács Klára*” (i. h.). Nem tudom, ki nyilvánított ilyen véleményt, én azonban nem, hiszen nincsenek adataim arról, hogyan nevezgetik ma egymást a vegyes osztályokba járó fiúk és leányok, hogyan szólítják őket tanítóik, tanáraik. De ha még iskolában tanítanék, én *Kovács*-nak szólítanám a fiút, *Kovács Klára* néven a leányt, és természetesen meg is magyaráznám tanítványaimnak, hogy az irodalmi és köznyelvi szokás ez. Rámutatnék, hogy Arany János megénekelte Murány ostromát, Petőfi és Tompa Mihály szintén (ők ketten *Szécsi Mária* címet adva művüknek), azonban egyikük sem említi soha költeményében a hősnőt pusztán így: *Szécsi*, mert a vezeték-név a keresztnév hozzátétele nélkül férfit jelöl.

Tévedésnek kell minősíteni a következő megállapítást is: „Azt hisszük, első-sorban nem azért nem nevezhetjük Báthori Erzsébetet *Báthori*-nak, mert nő, hanem mert a *Báthori* név a köztudatban Báthori Istvánhoz kapcsolódott” (i. h.). De hisz a *Báthori* nevet sokan viselték a múltban, az Új Idők Lexikona négy Báthory Istvánról tájékoztat bennünket külön címszóban (így írva a nevet, ípszilonnal). Mindegyik ilyen férfit lehet csupán vezetéknevén szólítani vagy emlegetni, a nőket azonban nem. Budapesten a II. kerületben van egy *Báthori-barlang*. Ez sem az István keresztnévű erdélyi fejedelemről, majd lengyel királyról van elnevezve, hanem Báthori László XV. századi pálos szerzetesről. Továbbá az is kisebb közösség, amely a *Ruttkai* név emlegetésekor Ruttkai Évára gondol, nem Ruttkai Ottóra vagy ugyanilyen vezetéknevű más férfira, holott az irodalmi és köznyelvi névhasználat szerint a *Ruttkai* név így egymagában férfit jelöl, nem nőt. A kisebb közösségek újabb nyelvszokása tehát ebben a tekintetben éppen megfordította az irodalmi és köznyelvi szokásnak. Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben a nő *Szécsi Mária*, a férfi meg *Szécsi*, a kisebb közösség nyelvében pedig a nő *Ruttkai*, a férfi *Ruttkai Ottó*. S ahogyan *Szécsi Máriát* nem nevezhetjük az irodalmi és köznyelvben pusztán *Szécsi*-nek, éppúgy Ruttkai Éva se csak *Ruttkai*, hanem *Ruttkai Éva*. Ugyanígy a magyar író se *Kafka*, hanem *Kafka Margit*, *Franz Kafka* vagy *Kafka Ferenc* azonban lehet csupán *Kafka*.

LÖCSEI JUDIT hozzászólása ezzel fejeződik be (i. h.): „Lehetséges, hogy helytelen a *Hruscsova asszony* megnevezés, de szerintem a *Hruscovné* sem jobb. Mivel az idegen neveket nem írjuk át magyarra, *Hruscsova* nevét is fölösleges lefordítani, ahogy az orosz apai nevet (pl. *Ivanovics*) sem tesszük át magyarra (így: *Iván fia*, *Ivánfi*). Az -a végződés egyébként sem azonos a -né képzővel, hanem a nemet jelöli (*Tyereskova* sem *Tyereskovné*).” Ugyan miért ne volna jó a *Hruscovné* megnevezés? Ha a francia *Bovary* felesége, *Madame Bovary*, magyarul *Bovaryné* (l. a BENEDEK MARCELL szerkesztette Irodalmi Lexikont 321–2), akkor egészen természetes, hogy *Hruscov* feleségének orosz neve, *Nyina Hruscsova*, magyarul szintén *Hruscovné*. Azt pedig tudtommal nem állította senki, hogy az úrhajosnő *Tyereskovné*, csakhogy az anyjának bizony *Tyereskovné* a neve magyarul, hiszen *Tyereskovnak* a felesége. Tehát szláv nyelvekben a vezetéknevnek

nőnemű alakja egyaránt jelölheti az apának a leányát és a férjnek a feleségét. A Nyr.-ben (LXXXVII, 37) hivatkoztam a szláv nőnevek felől kérdezősködő olvasónak adott rövid feleletre (MNy. XXII, 75). A választ egy kiváló szlavista szakértő írta: K. P., azaz KEMENES PÁL, vagyis MELICH JÁNOS. Jó lett volna ezt a néhány sort azon a szemínáriumi megvitatáson felolvasni, akkor kiderült volna, hogy a szláv asszonyneveket is lefordítjuk a magyar -né képzővel.

Az igaz, hogy az orosz neveknek az apa egyéni nevére utaló részét csakugyan nem szoktuk lefordítani. Talán azért nem, mert az ilyen szláv névalakokból külön vezetéknevek is lettek: *Ivanovics, Jozefovics, Jankovich, Simonovits*, és vannak magyaros alakú efféle családnévek is: *Mihályfi, Péterfy, Istvánffy, Pálffy. Petőfi* azonban mégis lefordította apjának hasonló szlávós vezetéknevét, szerencsénkre, mert különben most azt kellene mondanunk, hogy a Nemzeti dalt és a János vitézt *Petrovics Sándor* írta. *Pető* a *Péter* keresztnévnek régi becéző alakváltozata (Nyr. LXXIV, 335).

2. Az egyéni nevek lefordításának vagy le nem fordításának igen nagy irodalma van, általában annak, hogy a személyneveket megtartsuk-e eredeti alakjukban, akár milyen nyelven beszélünk vagy írunk, vagy pedig a különféle nyelvekhez alkalmazkodva változtassunk rajtuk. A Nyr.-nek XXV. és XXVI. évfolyamától kezdve, azután a MNy.-ben és a Msn.-ban is olyan sok cikk jelent meg erről a kérdésről, hogy elsorolásuk igen hosszadalmas lenne. A Msn.-ba én is írtam egy részletesebb hozzászólást (V, 1–22), a MNy.-ben pedig röviden összefoglaltam az eltérő véleményeket (LIII, 246): „Hogyan mondjuk és írjuk: *Victor Hugo* vagy *Hugo Victor* vagy *Hugo Viktor, Wilhelm Wundt* vagy *Wundt Wilhelm* vagy *Wundt Vilmos* és ennek megfelelően a magyar neveket is idegen nyelven: *Arany János* vagy *János Arany* vagy *Johann Arany*? Még más változat is lehetséges, az egyéni névnek (a keresztnévnek) csak kezdőbetűvel jelölése vagy teljes elhagyása. Mindegyik írásmódnak vannak hívei.” A vitatkozó fiatalokról persze aligha tehetjük föl, hogy ezt a nagy irodalmat mind végigolvasták, de bizonyára nem ismeretlen előttük BÁRCZI GÉZA egyetemi tankönyve: „Bevezetés a nyelvtudományba” (2. kiad. 1955.); ebben pedig ilyen lefordított neveket láthatnak: *Schlegel Frigyes, Bopp Ferenc, Grimm Jakab* (122), *Curtius György* (125), *Schleicher Ágost, Lachmann Károly* (126), *Müller Miksa, Humboldt Vilmos* (127), *Brücke Ernő* (130), *Bartoli Máté, Bédier József* (139) stb. ZSIRAI MIKLÓSNak „Finnugor rokonságunk” című, 1937-i kiadású művében szintén hasonló személyneveket olvashatunk: *Castrén Sándor Mátyás, Thomsen Vilmos, Ahlqvist Ágost, Donner Ottó* (586), *Karjalainen Gusztáv Frigyes, Kannisto Artúr, Toivonen György, Mark Gyula, Wiklund Károly Bernát* (587) stb. BENEDEK MARCELL Irodalmi Lexikonának a finn irodalomról szóló cikkében VIKÁR BÉLA is így ír: *Lönnrot Illés, Kivi Elek, Aho János, Linnankoski János*. Nem lehet tehát azt mondani, hogy „az idegen neveket nem írjuk át magyarra”, mert ebben a kérdésben nincs egységes felfogás, és a különféle névváltozatok gyakran még ugyanazon a helyen is keverednek egymással.

SAUVAGEOT szótárának 1932-i és 1937-i kiadásában a magyar szövegű címlapon a szerkesztő neve *Sauvageot Aurélien*, vagyis itt az egyéni névnek csak a sorrendje magyaros, alakja franciás, bár a szótárban az *Aurélien* név magyarul *Aurél*, ellenben a francia szövegű címlapon a szerkesztésben közreműködőknek egyéni neve a sorrend szerint is, alakja szerint is a francia nyelv szokást követi: *Joseph Balassa, Marcel Benedek*. A magyar–francia résznek francia előszavában a magyar dolgozótársak, *Bence István, Lelkes István, Fehér Jenő, Havas József, Ujvári Pál* neve is *Etienne Bence, Etienne Lelkes, Eugène Fehér, Joseph Havas, Paul Ujvári*, de *Strém Géza* már *Géza Strém*, mert a magyar *Géza* keresztnévnek nincs francia megfelelője, *Honti Rezső* pedig *R. Honti* (a szótárban *Rezső* franciául *Rodolphe*). Itt tehát magyar szövegben nem *Sauvageot Aurél* a név, hanem *Sauvageot Aurélien*, de a MNy.-ben egy magyar szövegű cikk végén a szerző neve így

van nyomtatva, egészen francia módra: *Aurélien Sauvageot* (LIV, 416). Hasonlóképpen a magyar *Benedek Marcell* francia szövegben *Marcel Benedek*, a francia ember neve azonban akkor se *Cohen Marcell*, ha cikke magyarul jelenik meg, hanem *Marcel Cohen* (*Párizs*) (Nyr. LXXIX, 393), *Kelemen Béla* neve pedig magyar—német és német—magyar szótárának harmadik nagy kiadásában a német szövegű címlapon *Adalbert Kelemen*.

Bonyolult kérdés ez, és akárhogyan foglalkunk benne állást, nem szabad merevnek lennünk, óvakodni kell minden túlzástól. *Julius Caesar* Franciaországban *Jules César* ugyan, de minálunk nem *Császár Gyula*, hanem *Julius Caesar* marad. *Victor Hugo* sem *Hugo Győző*, hanem csak *Hugo Viktor*. A *Ferdinand de Saussure* nevet sem alakítjuk át ennyire: *Saussure Nándor*, beérjük ennyivel: *Saussure Ferdinánd*. A XIX. század vége felé volt egy *Jules Simon* nevű közoktatásügyi miniszter Franciaországban. Ha azt valljuk is, hogy le kell fordítani az idegen személynévnek keresztnévi tagját, ezt a *zsűl szimő* kiejtésű francia nevet nem igen írhatjuk magyar szövegben így: *Simon Gyula*, mert a mi nyelvünkben is van *Simon* vezetéknév, s a gyanútlan olvasó s-sel találná olvasni a *Simon Gyula* nevet, azt hívná, hogy itt magyar emberről van szó. Igaz, hogy a lefordítás vagy le nem fordítás néha egyéni megítélés dolga, mivelhogy — amint láttuk — a magyar *Fehér Jenő* lehet franciául *Eugène Fehér*, SIMONYI ZSIGMOND azonban a Nyr.-nek XIV. évfolyamára (417—8) hivatkozva azt mondja, hogy *Eugène Sue* nem *Sue Jenő*, s ezt így okolja meg: „Mai irodalmi nyelvünkben a nyugati nyelvek kettős neveit sokszor változatlanul megtartják, mert a magyarosítás nagyon kivetkőztetné a formájukból” (A jelzők mondatlana 39). „A magyar nyelv” című könyvének második kiadásában pedig így írja az idegen neveket: *Sir William Jones*, *Schlegel Friderik*, *Bopp Ferenc* (19), *Humboldt Vilmos*, *Grimm Jakab*, *Diez Friderik*, *Pott Ágost Frigyes*, *Schleicher Ágost*, *Curtius György* (20).

A kérdés boncolgatásában fontolóra kell venni, hogy az idegen neveknek eredeti alakjukban való meghagyása milyen következményekkel jár. Ha tanulunk is idegen nyelveket, nem ismerhetjük valamennyit, ezért aztán nem tudunk mindig eligazodni a különféle rendszerű idegen személynéveken. Gyakran nem is sejtethetjük, hogy a név milyen elemekből áll, melyik tagja a családnév, melyik az egyéni név, és nőt jelöl-e vagy férfit. Ha nem tudok is lengyelül, eltalálhatom, hogy az *Aleksander Zawadzki* névben a második tag a családnév, az *Aleksander* pedig annyi mint *Sándor*. De hogyan elemezze az átlagos olvasó például ezt a nevet: *Eino Leino* vagy *Leino Eino*? Hát ezeket: *Toivo Vilho Lehtisalo*, *Koskeniemi Veikko Antero*, *Sigríd Undset*, *Trygve Lie*, *Sven Hedín*, *Halldór Kiljan Laxness*, *Wada Hiroo*, *Ken-ichiro Yoshida*, *U Thant*, *U Thi Han*, *Nguyen Huu Tho*, *Nguyen Ngoc Dung*, *Huynh Tan Phat*, *Xuan Thuy*, *Ha Van Lau*, *Diallo Telli* stb.? „Igazuk van azoknak, akik azt kívánják, hogy a családneveket aláhúzással, más betűfajjal világosan felismerhetőkké kellene tenni” (MNy. LIII, 246), vagy olykor megelégedhetünk azzal, hogy az egyéni nevet csupán kezdőbetűjével jelöljük (Nyr. LXXXVIII, 80).

Hogy milyen félreértések származhatnak külföldön is, minálunk is a személynéveknek eredeti alakjukban való megtartásából, azt már több példával szemléltette nyelvészeti irodalmunk, bemutatva, hogy a szórend miatt családnévnek vélik az olvasók az előttiük ismeretlen keresztnévet (MNy. XX, 27—8; Msn. V, 11—2; MNy. LIII, 246). Még az se tanácsos, hogy a magyar neveket így írjuk idegen szövegben: *János Surányi*, tehát meghagyva az egyéni névnek magyaros alakját, de indoeurópai módra a vezetéknév elé téve. HORVÁTH JÁNOS levélben így nyilatkozott egyszer saját nevéről: „Ha Jean-t írok francia újságban, a francia olvasó tudni fogja, hogy ez nem valami hotten-totta név, és megérti, mert talán őneki is ez a neve, de a János-t *zsanosz*-nak olvassa, pedig éppen elég, ha a családnevet torzítja el a kiejtésben.”

NAGY J. BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

- [*rajcsúloz* 1879: MTsz.] *rajcsúlozás*. — 1799: „[A] Csikónak... *Rautschullozásért*... Mezőhegyesi Katonának” (Mgy. sz. 18).
- redves* 1807: MÁRTON. — 1770: „kidöntöttem egy *redves* körös fa tuskot” (k. ir. 162/1769. 10) | 1784: „hyjányos, *retres* foga vagyon” (k. ir. 395).
- régecskén* 1780: MNy. LVIII, 227. — 1759: „az előtt *régecskén* katonának állott volt” (t. ir. 4).
- reggeli hajnal*. — 1770: „nem volt szabad senkinek *regveli hajnaltul* fogva egész Est hajnalig is haza mennyi” (k. ir. 162—2/1769) | 1780: „másnap *regveli hajnalon*” (k. ir. 232).
- rekrutázás*. — 1800: l. *ambitus* a.
- remonda*, vö. *remunduló* 1726: MNy. LVIII, 227. — 1797/98: „Mezőhegyesről *Remondákot* hajtott” (Mgy. sz. 21).
- remondázás*. — 1800: „Szűts Mező hegyesi Hadnagy... meg fordulván a Város házánál *Remondázás* dolgában” (Mgy. sz. 52).
- remondázó*. — 1784: „*Remondázó* Katonáság” (k. ir. 279) | 1784: „*Remondázók*” (uo.).
- [*reparál* 'javít' 1796: MNy. XLIX, 536] *reparáltat* 'javított'. — 1719: „[A híd] *reparaltatasa* annyira szükséges, hogy ha nem continuáltathatom az *reparáltatását*, egészen fog *Corruálni*” (k. ir. 1719. okt. 5.).
- reparáltatás*. — 1719: l. *reparáltat* a.
- reserva* 'tartalék'. — 1800: „keteteje pedig *reservába* maradt” (Mgy. sz. 44).
- restancia* 'hátralék'. — 1717: „Diurnumombeli *Restántiámnak* Contentátioja véget... a Nemes várgye nem gondolkodik” (k. ir. 1717. aug. 29.) | 1719: „az mi vékony *restantia* hátra vagyon” (k. ir. 1721. jan. 25.).
- revans*. — 1745: l. *burkusa*. | 1749: „[Az] Insurgens katonaság *Revancsot* adot” (k. ir. 9, h. r.).
- reverenda* 1816: SzófSz. — 1765: „*reverenda*” (k. ir. 72/1766: a magyar szabók limitációjában) | 1778: „Az egyik Olá Pap... *Reverendája* kék posztóbúl” (k. ir. 242) | 1778: „*Reverendája* nintsen” (uo.).
- részút* 1791: SzófSz., alakv.: *részütt* MTsz. — 1759: „edgyik keze vágástúl öszve vagyon sugorodva, és *részött* áll” (k. ir. 80, h. r.).
- rídeg* 1581: SzófSz. — 1775: l. *bettyár* a.
- ripacsos* 1807: MÁRTON, alakv.: *riptyos* 1816: CzF. — 1. 'sebhelyes' 1771: „az egyik lába ikrája... *riptyos forradássos*” (k. ir. 306: Bihar m.); — 2. 'himlőhelyes' 1772: „vastag Orra, körül *ripacsos*, hoszu Kópú” (k. ir. 80, h. r.).
- robota* 'robot' 1562: NySz. — 1765: „mikor reánk jött a sor, ... el kellett a fiainknak *robotára*... jönni” (k. ir. 59) | 1771: „a Földes Aszszonyom a *robotért* kötötetett meg” (k. ir. 375).
- robotabéli*. — 1770: „*robotabéli* szolgálat nélkül lévén” (k. ir. 162/1769).
- robotás* fn. 'robotos' 1673: NySz. *robotás* a. — 1786: „az Kézi *Robotásoknak* gyakortább késői meg jelenés[e] miatt” (k. ir. 94).
- robotáz* 'robotol'. — 1775: „menyivel többet *robotáztak* az előbbeniek” (k. ir. 47).
- [*rohan* 1519: NySz.] *lerohan* 'leroskad' 1592: NySz. — 1749: „ugy megh ütötte... egy vas Soó törővel homlokban hogy azonnal az földre *le rohan*” (t. ir. 10).

* L. MNy. LX, 217—31, 364—75.

rokk. — 1775: „német Czipőben *Rokban* jár” (k. ir. 36, h. r.).

rokolór (ruhadarab) 1780: MNy. LVIII, 227. — 1744: „Egy emberséghe embernek tisztességessen csinált *Rukkolofrjért*” (k. ir. 110) | 1752: „*Rokolór*” 1. *libériás* a. | 1765: „edgy fölső *rokolór* forma dolmányért, a kit *kaputroknak* neveznek” (k. ir. 72/1766. 11) | 1766: „[Ellopott] egy *verhenyős* posztóból csinált *Rokolort*” (k. ir. 166, h. r.). — Vö. 1777: „sein Kaput und *Rokolor* ist neu” (k. ir. 18, h. r.).

romladozik 1763: NySz. — 1750: „azon bot[ot]... a Biró kezéhez attak, ... véreessen, és *romladozva*” (t. ir. 2).

romladozás. — 1780: „harang-lábunk annyira *romladozásban* vagon” (k. ir. 170).

[roskad] leroskad 1772: MNy. XLVI, 275. — 1750: „megveretett testel már semmi ereje nem lévén *le roskatt* a földre” (k. ir. 7—A).

beroskad t. — 1762: „mint egy *bé roskatt* szájú, mivel elől fogai nincsenek” (k. ir. 86, h. r.).

rövides 'kissé rövid'. — 1774: „*rövides* haja” (k. ir. 159, h. r.).

rudalló kötél é. n.: NySz. *rudall* a. — 1744: „Négy őlből álló *rudalló ketél*” (k. ir. 110) | 1773: „egy *rudalló kötél*” (k. ir. 278).

rudas 'petrence' 1836: MTsz. — 1770: „Helység határan kaszaltam 8. *rudas* szénát” (k. ir. 162/1769. 9).

rugdal, vö. *megrugdal* 1768: MNy. XLVI, 275. — 1775: „akit a ... Katona ... nagy haragul *rugdalt*” (k. ir. 70).

kirugdal. — 1775: „a katona ötet *ki rugdal* a Szobából” (k. ir. 70) | 1775: „ötet a Korcsma háznak ajtaján *ki rugdaltu*” (uo.).

[rugdoz 'rugdos' MTsz.] megrugdozás. — 1773: „a mi ... egy nagyon terhes Aszonynak veszedelmes *meg rugdozását* illeti” (k. ir. 38).

rúgott 'elválasztott, már nem szopó' 1746: MNy. L, 500. — 1735: „elhajtottnak egy *rugot* borgyut” (k. ir. 65—2/g).

[rukko]l berukko 'bevonul'. — 1750: „A mikoron Strása Mester Urunk helységünkbe *bé rukkolt* volna” (k. ir. 1).

sajnosan 1782: MNy. LVIII, 227. — 1774: „*sajnosan* panaszkodott arrul” (k. ir. 165).

sapódlis 'zsabó, ingfodor; Jubót, Hemdkrause'. — 1785: „az Ingén Mancséta, vagy *sapodli* vagon” (k. ir. 786. mell.).

sapódlis 'zsabós'. — 1782: „*sapodlis* ünge [vagon]” (k. ir. 14, h. r.) | 1782: „*tászlis* és *sapódlis* ingekkel ell ment” (k. ir. 360, h. r.) | 1786: „*Tászlis* és *Sapodlis* inget hordoz” (B. kurr. jk. I, 3).

sarkazás 'sarokvassal való ellátás'. — 1757: „A Gyulai Lakatosnak ablakok *sarkazásáért*” (k. ir. 144).

saroglya. — 1765: 1. *srágla*.

sarutopánka. — 1770: „*Saru Topánykája* [vagon]” (k. ir. 178, h. r.) | 1771: „ümögben gatyában és *Saru Topankában* ... szökött el” (k. ir. 280, h. r.).

sas (lakatosmesterszó). — 1768: „mivel a Láda ezekkel [a kulcsokkal] fel nem nyílt, a Pléh nyelvének a *sassát* fel szakasztottuk” (t. ir. 11).

savós szemű, vö. *savószemű* 1870: CzF. — 1781: „szöke *savós szemű*” (k. ir. 129, h. r.) | 1786: „sárgás, *savós szemű*” (B. kurr. jk. 19).

[senyved] megsenyved 'megbűdösödik, megromlik' 1548: NySz. — 1795: „[Az elhullt marha] kivált nyári időben el annyira *meg senyvedne*, hogy még a Bőrinek sem lehetne hasznát venni” (Mb. kurr. jk. 5).

serkeg 'serked', vö. 1584: NySz. — 1754: „bajuszsa csak most *serkeg*” (k. ir. 56, h. r.).

serkegés 'serkedés'. — 1754: „*serkegésben* lévő szöke bajuszszú” (k. ir. 56, h. r.).
serkendez (ik) 'serkedezik' 1882: MTsz. — 1785: „a bajuszsa most kezd *serkendezni*” (k. ir. 686, h. r.).

sík XVII. sz. e.: NySz., 'arany-, ezüst- vagy rézpaszománt' 1838: MTsz., Tzs. — 1766: „uj csákos sárga *sikkal*, pantlikával, s boglárokkal ki cifrázott süveg” (k. ir. 139, h. r.).

[*sikít* 1838: Tzs.] *sikítás*. — 1772: „hallott *kutya: sikitást*” (t. ir. 3).

simpla 1820: MNy. XLIII, 308. — 1765: „Dupla kötőfék... *Simpla* kötőfék” (k. ir. 72/1766. 26) | 1784: „Duplas Császár Arany. *Simpla* Császár Arany. Duplas Kőrmöczy Arany. *Simpla* Kőrmöczy Arany” (k. ir. 195, h. r.).

sipak 'sapka' 1838: Tzs. — 1784: „*Sipakban*, ... kék Laibliban ... el szökött” (k. ir. 358, h. r.).

sipka 1807: MÁRTON. — 1770: „kék *sipkát* [visel]” (k. ir. 252, h. r.) | 1775: „egy kék *sipkája* is vag[y]on” (k. ir. 36, h. r.).

slafrok 1704: TóTH i. m. — 1765: „edgy ferfinak való ... *Slofrokért*” (k. ir. 72/1766. 11) | 1765: „Aszonynak való ... *Slofroktul*” (uo. 12).

[*sodor* 1692: NySz.] *kisodor* 'kipödör'. — 1786: „nyirt bajuszu, és *kisodorra* szokta viselni” (B. kurr. jk. 19).

[*sodrott*] *kisodrott* 'pödrött'. — 1776: „fekete szeme, haja, és szemöldöke hasonló *kisodrott* bajusza” (k. ir. 121, h. r.).

sorpecsenye. — 1795: „A Tisza mellyéki részeken szokásban volt eddig, hogy a Makkra menő Kondásoknak tartásokra, a nyájj mivoltához képpest egy vagy több süldő is adattatott *Sor petsenye* nevezett alatt ... a *Sor-petsenye* ... az egész országban el töröltetik” (Mb. kurr. jk. 18).

sósperec. — 1765: „*soós perecet*” (k. ir. 72/1766. 1).

sótránsportus 'sószállítás'. — 1741: „ezen *Soó Transportust* magu Gremiumában *currentállatván*, engemet ezen Expeditionnak effectussárúll tudósétani ne terheltessék” (k. ir. 64).

spájj. — 1768: „ajtók szobákban, konyhában és *spaiszban* nyilók” (k. ir. 29) | 1785: „most is a *spaiszba* vagyon” (k. ir. 633—la. 4).

srágla 'saroglya' 1874: MTsz. — 1765: „őregh szekérért *Sráglástul*” (k. ir. 72/1766. 15).

sróf, alakv.: *soróf* 1767: NySz. — 1765: „Edgy közönséges *Sróff*” (uo. 35).

srófós, alakv.: *sorófós* XVII. sz. 2. f.: SzófSz. — 1765: „*sróffos* palaczk” (uo. 35).

stráf 'csík, sáv'. — 1780: l. *pompadurszín*, *pompadurszínű*.

stráfós 'csíkos, sávós' 1780: MNy. LVIII, 228. — 1770: „visel *stráfós* ... szoknyát” (k. ir. 252, h. r.) | 1777: „zöld *Stráfós* Materia” (k. ir. 6, h. r.).

subládi 'sublót'. — 1797: „a *subládiban* való kulcsot [rábízza]” (Ngy. ir. 1797. okt. 23.).

sudaras 1748: NySz. — 1759: „*sudaras* bajszú” (k. ir. 60, h. r.).

sugaras 1748: NySz. — 1752: „*sugaras* Bajuszú” (k. ir. 169, h. r.).

uk 'láb'. — 1757: „hatod fel *such* a hossza” (k. ir. 50) | 1765: „Edgy nagy 14. *Schukbúl* álló korcsoláért” (k. ir. 72/1766).

sukkos 'lábnyi'. — 1765: „edgy kisebb 8. 9. *Schuchos* korcsolya” (uo.).

süvegedetlen 'süveg nélkül'. — 1773: „ell ugrott Csupán ümögben, és lábra valóban *süvegedetlen*” (k. ir. 149, h. r.).

svadron 'lovasszázad'. — 1768: „a *Svadron* Borbelyanal fekszik s gyógyítatik” (k. ir. 201). | 1784: „fél *svadronynál* lévő Tiszt Urak” (k. ir. 279) | 1785: „[A regiment] első *Schvadromjából* ... valo Lovas Katona” (k. ir. 462, h. r.).

szabados é. n.: NySz. 9. jel. — 1765: „[a] ketegyházi *szabados*, meg fogot, és ide bé hosztak” (t. ir. 1) | 1770: „jelen lévén az Úrral mint akori *szabadossa*” (t. ir. 1—47/1769).

[*szagol*] *megszagol* 'megszimatol, megneszel'. — 1771: „mivel *megszaglotta*, hogy ... nyomában vannak, el ugrot” (t. ir. 4).

szakajtókosár: — 1799: „*szakajtó kosár*” (Mgy. sz. 80).

szakaszt 'nyájból elhajt'. — 1767: „fel biztatott mondván, hogy mennék el véle ökrökött *szakasztani*” (t. ir. 2) | 1767: l. *göbölly* a.

[*szalamia* 'nagy fülesgomb' 1896: MTsz.] *szalamia gomb*. — 1755: „Dolmánya ... réz *szalamia Gombokra*” (k. ir. 100, h. r.).

szalma keresni. — 1769: „*szalma keresni* bó menvén Komlosra” (t. ir. 6).

szárazkerék (vízimolnár-mesterszó). — 1766: „*Száraz kerékben* egyik *kereszt* *ja* ell törött” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely). — Vö. *vízkerék*.

száraztaksa. — 1770: „5dik Esztendeje Hajtogatását [a robotra hajszolást] nem szenvedhetvém, hogy innét ell mentem lakni vett rajtam *Száraz Taxát* 6. Rf.” (k. ir. 162—2/1769. 27).

szardella 1807: MÁRTON. — 1770: „*Szardelat*” (k. ir. 57: bolti számlában).

szardelli 'ua.' — 1770: „*szardeli*” (k. ir. 57) | 1797/98: „*Szardeli*” (Mgy. sz.).

szarvas 'kifli' 1836: MTsz. — 1797/98: „megtiszteltetvén Fröstökömrre egy Fintsa kávéval és ahoz valo vajas *szarvassal*” (Mgy. sz. 87).

szattyánpej. — 1786: „*Szattyán Pej kantza*” (B. kurr. jk. II, 9).

szekeresgazda 'szekérrel rendelkező és azzal robotoló gazda'. — 1770: „tsak egy egy bogla volt ki adva minden gazdara akar gyalog szeres, akar *szekeres gazda*” (k. ir. 162—2/1769).

szelemenágas 1900 k.: MTsz. — 1768: „Az Istalóban lévő három *szelemenágosért*” (k. ir. 29).

szelementartó ágas. — 1755: l. *ajtóragasztó* a.

szeme gubája 'szemhéja' 1861: MTsz. — 1756: „*szeme Gubája*, vagy haja [héja] körös körül fekete kékséggel szüntelen körül véve” (k. ir. 84, h. r.).

szemlélődik 1770: MNy. XLIII, 308. — 1771: „nem szeretem az a három ember nagyon *szemlélődik* a Nyügös lovak köszt” (t. ir. 4).

szemölcsény 'szemölcs'. — 1773: „az álla felé egy kis fekete *szöcsénye* vagyon” (k. ir. 205, h. r.: Sopron m.).

szemölcsök 'szemölcs'. — 1755: „az ábrázattyának jobbik felén edgy *szemöcsek*” (k. ir. 100, h. r.) | 1757: „az Ajakán *szemölcsök* vagyon” (k. ir. 102, h. r.) | 1773: „orcáján, és álla alattis *szömöcsek* vagyon, ... mind a két *szömöcsekjet* fekete ször *verte ki*” (k. ir. 51, h. r.).

szemölcsöng 'ua.'. — 1750: „az orcáján penig *szömölcsöng* vagyon” (k. ir. 46, h. r.).

szénabér. — 1770: „annak harmad részit *szina birben* az Vrasaghnak kellett füzetnem” (k. ir. 162/1769. 26) | 1770: l. *csádészéna* a.

szesz 'ürüg' 1832: MTsz. — 1774: l. *krumpli* a.

szikkad 'sovány, szikár, száraz' 1900 k.: MTsz. — 1748: „magos száraz *sziklatt* német” (k. ir. 44, h. r.) | 1748: „magos száraz *szikkad* Termetü” (uo.) | 1770: „*szikkat*, és sima ábrázatú” (k. ir. 252) | 1771: „száraz, *sziklatt* ember” (k. ir. 306).

színetlen 'színtelen' 1807: MÁRTON. — 1771: „ámbár *színetlen* ábrázatú, de fris legény” (k. ir. 374),,

szippant 1792: SzófSz. — 1755: „az beszéd közt szokasa vagyon, mintha *szippantand* a nyálát” (k. ir. 53, h. r.).

szoknying 1781: MNy. LVIII, 229. — 1775: „vitt *Chartun szoknyinget*” (k. ir. 223, h. r.).

szoptató 'szopós'. — 1764: „*Szoptatos* Leánkája” (k. ir. 32) | 1770: „vagyon néki *szoptatós* leánkája” (k. ir. 252, h. r.) | 1782: „edgy *szoptatós* fiatskájával” (k. ir. 323, h. r.).

[*szortyan* 1870: CzF.] *megszortyan* 'hirtelen szortyogó hangot ad'. — 1749: „a [homlokon levő] sebben egy kórót bé dűgván, ugyan *megh szortyant* a feje belsője” (t. ir. 10).

szögszínű 1838: Tzs. — 1771: „*szeg színű* képű” (k. ir. 266, h. r.) | 1775: „barna, vagy is *szeg színű*, *Gestenye színű* haju” (k. ir. 36, h. r.) | 1784: „fekete *szeg színű*, kerek ábrázatu” (k. ir. 308, h. r.).

szőke szemű 'világoskék szemű' 1872: MTsz. — 1750: „*szőke szemű*” (k. ir. 46, h. r.) | 1770: „*szőke* hajú, és *szemű*” (k. ir. 252, h. r.) | 1771: „*szőke szemű*, és szemöldökű” (k. ir. 96, h. r.).

szőrén 'nyereg nélkül' 1590: NySz. — 1766: „meg fogattatván ... két lovat, azokkal mentem ló hátón csak *szőrén*” (t. ir. 7).

szürkankó 1838: MTsz. — 1750: „fekete röved *szurkankoban* ... járt” (k. ir. 62, h. r.).

tácli, *tászli* 'fodor az ingen, fodros kézelő' 1603: MNy. L, 464. — 1774: „Két pár ki varott *Tászli*” (k. ir. 22, h. r.) | 1784: „1. pár patyolat *tászli*” (k. ir. 4/1785). — Vö. 1773: „der Kantusch mit *Tatzeln*” (k. ir. 221, h. r.).

táclis, *tászlis* 'fodros'. — 1763: „13 Fain *Tatzlis* Német ingeket [vittek el]” (k. ir. 133, h. r.) | 1779: „magával el-vitt ... egy *Táclis* Firfiú Ünget” (k. ir. 274) | 1782, 1786: *tászlis* l. *sapódlis* a. | 1785: „*táclis* és *sapódlis* Inget hordoz” (k. ir. 786. mell.).

[*tagol* 'ver' XV. sz.: NySz.] *megtagol* 'megver' 1838: Tzs. — 1774: „Béres Társát anyira *meg-tagolta*, hogy más Nap meg-is holt” (k. ir. 53, h. r.).

takar 'arat (főleg vág)' 1807: MÁRTON. — 1771: „itt valo gazdaknal kölest *takartak*” (t. ir. 4).

takarít 'ua.' 1838: Tzs. — 1770: „Taval *takarodáskor* gabonámat reszszérént sarlóval, de nagyobb részről kaszával *takarítottam*” (k. ir. 162–2/1769. 29).

takarodás 'aratás' 1584: NySz. — 1770: l. *takarít* a.

takaródzik 'menti, fedi magát valakivel'. — 1795: „hogy ... a pásztorok lopott Marhák el titkolásában a Gazdájokkal ne *takaródhassanak*” (Mb. kurr. jk. 4).

takart 'aratott (főleg vágott)'. — 1770: „vélem másik 4 keresztet sarlóval *takart* buzámbol hozattak” (k. ir. 162–2/1769. 29) | 1770: „vittem azért kaszával *takart* buzámból 4 keresztet” (uo.).

taksaszedő. — 1770: „engemet *Taxa szedőnek* tettek” (k. ir. 162–2/1769. 8).

taksaszéna. — 1770: „az után következett a *Taksa szina* kaszalása” (k. ir. 162–2/1769. 2).

taliga, alakv.: *tajga* 1879: MTsz. — 1770: „2 *talygát* kellett tsinálnom az Uraság számára” (k. ir. 162/1769. 5).

tányéroszabla. — 1724: „*tányéros zabola*” (k. ir. 108).

tapodtnyira 'tapodtat', vö. *tapodutnyi* 1874: CzF. — 1773: „a sátorbul tsak egy *tapodtnyirais* ki nem mózdultak” (k. ir. 38) | 1773: „a verekedés alatt a sátorbul csak egy *tapodtnyira* sem lépett ki” (uo.).

tárhajó (vízimolnár-mesterműszó) 1838: MTsz. — 1766: „[A lép] igyenesen a *Tárhajonak* ment, melyet is ki ütven a Gerendák allól, mind a három Gerenda ell tört, a *késség* pedig a Tiszába sillyett” (uo.) | 1766: l. *késség* a.

tarka 'színes minta'. — 1755: „fekete *tarkájú karton* mellyrevalója” (k. ir. 121) | 1785: „ócska kék *tarkájú* kabátba ... *szőköt* el” (k. ir. 825, h. r.).

tarkó 1807: MÁRTON. — 1768: „a Fatens egyéb utést meg ölettetett Ubi Andrásom . . . nem látott, hanem az *Tarkóján* egy nagy lyukat, mintha csákány fokával ütöték volna be” (t. ir. 1) | 1769: „füle tövinél . . . egy nagy hasadás volt, lefelé, a *targoig*” (t. ir. 6).

tászli. — 1774: l. *tácli* a.

tászlis. — 1782: l. *táclis* a.

telekes bocskor. 1767: NySz. — 1735: „egy par *telleges bocskor*” (k. ir. 65–9) | 1765: „Jó bőrből fűzött legh nagyobb *Telekes bocskornak* párja” (k. ir. 72/1766. 5).

teleltet é. n.: NySz. — 1770: „[A szénaboglyák] melle *teleltetni* hajtottam 4 darab marhát” (k. ir. 162–2/1769. 34).

télre kel 'télre fordul'. — 1795: „*telre kelven* . . . az idő” (Mb. kurr. jk. 16).

tengely (vízimolnár-mesterszó). — 1766: „ment a malomban, az *holis* a *Tengelyt* nagy serénsséggel lekötözte” (k. ir. 166: Csongrád) | 1766: „*Tengelnek* ki visésért” (uo.).

tengeri 'kukorica' 1807: MÁRTON, vö. *tengerikapáláskor* 1716: MNy. LVIII. 230. — 1770: „mennyi *Tengerim* lesz” (k. ir. 162/1769. 2).

tengeriszín, vö. *tengerszín* NySz. — 1772: „*Tengeri szín* rása viselt szoknyája” (k. ir. 150, h. r.).

tengerivetés 'kukoricavetés'. — 1770: „*Tengeri vetésem* . . . a határ szélben volt” (k. ir. 162. 2).

[*tenyészedik* 1767: NySz. más jel.] *feltenyészedik* 'feltápászkodik'. — 1749: „P. M. [a földről] *fell tenyészedvén*, [a tanú] eötet az Atya házához is ell vezette” (t. ir. 10).

terpentin 1807: MÁRTON. — 1781: „veszen az ember . . . négy lóth *Terpentin*” (k. ir. 65).

tíltó (vízimolnár-mesterszó) 1874: MTsz. — 1766: *téltó* l. *ha jtok mány* a.

tintuch 'tüll', alakv.: *tintuk* 1781: HARTNAGEL i. m. 12. — 1780: *Tintuch* l. *garnér*, *garnérozott* és *krepin* a.

tintuchos. — 1785: „fejér csipkés *Tintukosba* [ti. *tintuchos* főkötőbe] jár” (k. ir. 503, h. r.).

tislér 'asztalos' 1544: OklSz. — 1765: „a *Tislér* kemény fájából készített *Kanapé*” (k. ir. 72/1766. 29).

titulált 'címezett'. — 1721: „főnt *titulált* kglmes Urunk” (k. ir. 3/1722).

tobzódik 'tobzódik'. — 1799: l. *betyárkodó* a.

tóga 1807: MÁRTON. — 1765: „Csatlósoknak való *Liberiai* hoszsú négy réfből álló *tógáknak* varrásátul” (k. ir. 72/1766. 13).

tógátus. — 1780: „Mentéje mind [mint] a *Togátusoknak* közép hoszu” (k. ir. 193, h. r.).

toklyó 1661: SzófSz., alakv.: *tokjuh* 1873: MTsz. — 1786: „8 *Tok-Juh*” (B. kurr. jk. II, 19).

tombác malom (vízimolnár-mesterszó), vö. *tombác* 1825: KNEZSA, SzJsz. — 1799: „*Tombác Malom* Árendája” (S. Diarium 91).

tonka 'tompá' 1510: NySz. — 1774: „*tonku* Vastag orrú” (k. ir. 94, h. r.).

topánka 1782: MNy. LVIII. 230. — 1765: „Kordoványból való *Topánka*” (k. ir. 72/1766. 4) | 1765: „edgy pár *Topánkának* varrásátul” (uo.) | 1771: „*Topánkában* el ment” (k. ir. 361, h. r.) | 1772: „viselt . . . kittül *Nadragott*, és *topánkát*” (k. ir. 8, h. r.). — Vö. *sarutopánka*.

[*tortúráz*] *megtortúráz* 'megkínozt, kínvallatásnak vet alá'. — 1769: „hát miért *tortúráztak* Csanád vármegyében *meg*? Azért hogy *Koltsár Jánosnak* az ötsz el árult engemet mintha én *kalácsos pinzt* vettem volna arrul, hogy én tudnám ki lopta

el ökreit, így megfogattattván meg kinoztattam” (k. ir. 8) | 1775: „Kunszent-Mártonyban... *meg is Torturáztatott*” (k. ir. 111, h. r.).

tótos 1838: Tzs. — 1775: „a Magyar szót *Tótosan* ejti” (k. ir. 36, h. r.) | 1782: „fejét *tótosan* viseli” (k. ir. 37, h. r.) | 1786: „*tótosan* beszél” (B. kurr. jk. II, 14).

tömör 'kicsiny, törpe' 1808: SzófSz. — 1773: „szeles Vállu alacsony *tömör* Leghény” (k. ir. 218, h. r.).

tömpe 'tompá' 1789: NySz. — 1780: „*tömpe* orrú” (k. ir. 101, h. r.) | 1782: „rövid *tömpe* orru” (k. ir. 34, h. r.).

törtet 'akadozva, törve beszél'. — 1778: „Olá egy kevéssé *törtett* magyarul” (k. ir. 242, h. r.).

törtetve 'akadozva, törve'. — 1773: „Magyarul *törtetve* rosszszúl beszél” (k. ir. 149, h. r.) | 1782: „Magyarul *törtetve* beszél” (k. ir. 146, h. r.).

törve. — 1775: „Magyarul *törve* beszélly” (k. ir. 16, h. r.).

tragét 'felselyem kelme'. — 1763: „1 Darab vörös selem *Draget*” (k. ir. 133) | 1763: „Német firfi Laibl *jél dragedbül*” (uo.) | 1765: „8. Réff fél selyem *Tragét*” (k. ir. 162, h. r.). — Vö. ném. *Drogett* 'verschiedenartiges Zeug von Seide und Wolle' (ILEYSE, Fwb.¹⁶).

trajdrót 'háromnyüstös vászonfajta', alakv.: *drájdrot* 1807: EtSz. — 1784: „1. Gránát szín veres *Trejdroth* Szoknya” (Ngy. ir. 1784. jan. 27).

traktér 'vendéglős'. — 1786: „Hogyha... [a] vendégek... ebédet kívánának... mindenkor előtt való nap az Asztalnoknak (: *Tractérnak*;) meg jelentsék” (B. kurr. jk. II, 12).

tránsport 'szállítmány'. — 1777: „Fatens Uram az első *Transportal* küldett” (k. ir. 34) | 1797: „Recrouták *Tránsportya*” (Mgy. sz. 15).

tránsportus 'ua.'. — 1741: l. *sótránsportus* a.

turkás 'farsangi álarcos' 1899: MTsz. — 1770: l. *turkásság* a.

turkásság. — 1770: „annakelőtte ép Testel és egész erővel voltam, sőt sok helyen nem találattott annakelőtte olyan *Turkás*, mint én. Próbáltam ugyan az olta is egyszer valami szemlaki emberekkel egy estve, az *Turkásságot*, de koránt sem úgy, mint annakelőtte, s nem is lehet már úgy tőlem, nem lévén semmi erőm” (k. ir. 162/1769).

túros 'kisebesedett, feltört' 1566: NySz., alakv. *turhos* 1901: MTsz. — 1765: „mivel a nyerges lovaim *túrhosak* voltak annak lovát nyergeltem meg” (t. ir. 3).

tyúkmonysültig 'annyi ideig, amíg egy tojás megsül; rövid ideig'. — 1746: „Mintegy *tyukmony sültik* le ültek” (t. ir. 1).

újdonnánúj 'újdónatúj'. — 1770: „Ujj donan Uj... Désamot... el vitték” (k. ir. 162/1769. 28).

ujjaslajbli 1807: MÁRTON. — 1744: l. *lajbli* a.

újjongat 'kurjongat' 1808: SzófSz. — 1754: „halota, hogy Kiszél névü Katona az uczán fent szóval *újjongatott*” (k. ir. 6–3).

[*ujjperc* 1838: Tzs.] *ujjpercnyí*. — 1749: „[A seb] csak egy *újpercnyí* lévén” (t. ir. 10) | 1749: (uo. más adatok is).

újlakos 'cigány' é. n.: NySz. — 1775: „Kovács Miska *Uj-Lakos*” (k. ir. 27, h. r.) | 1775: „Horváth Dömötör *Uj-Lakos*” (k. ir. 192, h. r.).

újpolgár 'ua.' 1791: MNy. XLVI, 544. — 1773: „Militz Ferkó *Uj Polgár*” | 1773: (uo. más adat is) | 1775: „fekete *uj polgár* forma ábrázatu” (k. ir. 111, h. r.).

unszol XV. sz. 1. f.: NySz., alakv.: *úszol* NySz. — 1766: „Azokkal [a toklyókkal] kitt *unszoltál* s: kináltál, hogy vegye meg?” (t. ir. 5) | 1766: „tanútt *úszolta* és kínálta 20. Toklyokal” (t. ir. 4).

uraságdolga 'úrdolga, robot'. — 1770: „Vraság Csösze voltam azért az *Vraság dolgat* meg nem igen próbálván nem is tudok sokat felölle mondani” (k. ir. 162–2/1769. 46).

ület 'ülep' 1588: NySz. — 1770: „az *ületin* a nadrágjának vörös Irha” (k. ir. 178, h. r.).

üst 'ezüst' 1518 k.: MNy. LVI, 386. — 1763: l. *pikszis* a. | 1769: „[Ellopott] két tiszta *üst* jó sebben való órát” (k. ir. 217, h. r.) | 1769: „egy *üst* Gombú szép nád Pálca” (uo.) | 1771: l. *paszománnyos* a. | 1784: „az emlékezetre való... arany, és *üst* pénzeket el-lopta” (k. ir. 477).

üstös 'ezüstös'. — 1769: „[Ellopott] két nagy hab *üstös* Pipát” (k. ir. 217, h. r.).
[üstöz 'ezüstöz'] megüstöz. — 1772: „a Mentéjen kívül jobb kéz felül két fejű sas Czimér vagyon *meg üstözve*” (k. ir. 149, h. r.).

üstözés 'ezüstözés'. — 1769: „ezüst kardja, vékony markolatra, és az *üstözés* közben *puszták* vannak” (k. ir. 217).

üstszinű 'ezüstszinű'. — 1783: „*üst színű* harisnyában” (k. ir. 4, h. r.).

ütödik 'serkedez'. — 1759: „baisza most *ütödik*” (k. ir. 97, h. r.) | 1772: „az Bajusza most *ütödik*” (k. ir. 155, h. r.) | 1775: „bajusza... most *ütödik*” (k. ir. 223).

ütöget 'ua.'. — 1754: „bajuszsa csak most *ütöget*” (k. ir. 56, h. r.) | 1780: „most *ütöget* a bajuszsa” (k. ir. 101, h. r.) | 1783: „még most *ütöget* a bajusza jó formán” (k. ir. 360, h. r.).

vajasszarvas 'vajaskifli'. — 1798: l. *szarvas* a.

vakog 1808: SzófSz. — 'Makog' 1773: „csak igen keveset tud magyarul *vakogni*” (k. ir. 149, h. r.).

vakút 'rejtektút'. — 1765: „bezzeg a *Vak Utakon* gyűnnek ám a Tolvajok Vármegyénk béli Or-Gazdákhoz” (t. ir. 1).

valamentire 'valamennyire' XVIII. sz. e.: NySz. — 1750: „*valamentire* hosszabb Haju” (k. ir. 46, h. r.) | 1764: „bal Labra *valamentire* sánta” (k. ir. 112, h. r.) | 1770: „*valamentire* már... nem éppen olly szorossan tapasztalom a [robotára való] hajtogatást” (k. ir. 162–2/1769. 29).

valamentnyire 'ua.', vö. *valamentennyi* 1872: MTsz. — 1773: „hosszas, s- *valamentnyire* himlő heles képű” (k. ir. 218, h. r.).

[vánszorodik 1621: NySz.] felvánszorodik 'feltápáskodik'. — 1750: „Boldog György helyéből [ti. a földről] *föl vánczorodván*...” (t. ir. 3).

kivánszorodik. — 1750: „[A megvert ember] az után *ki vánczorodván* elment” (k. ir. 7–A).

vastagos 'kissé vastag'. — 1766: „*vastagos*, rövid dereku” (k. ir. 143).

regyes 1792: SzófSz. — 1783: „vilagos Kék sárga zöldel *regyes* sinórral” (k. ir. 213, h. r.).

regyest 1803: SzófSz. — 1768: „Ezüst és Arannyal *regyest* Scófiom Gombokkal való... öv” (t. ir. 11).

vékapénz. — 1797: „Héti Vásárok Vám, és *Véka* pénz Jövedelméből... bé jött” (Mgy. sz. 4).

veksál 'zaklat' 1734: MNy. LVIII, 225. — 1723: „az katona Gazdáját... ide s tova... küldözéssel nem fogja *vexálni*” (k. ir. 124).

vendégcopf. — 1782: l. *copf* a.

vendégoldal 1838: Tzs. — 1800: „2. *Vendég Oldalokért* a Város ökör szeke-rébe” (Mgy. sz. 39).

verbunk 'toborzás' 1758: OklSz. — 1754: „Csabán *Verbungon* lévő... hat Katonának” (k. ir. 6) | 1758: „Hegedűsöknek *verbung* kezdetitül fogva végei 3 ft 36 xr” (k. ir. 150) | 1774: „a nálunk *Verbunkon* lévő Nemes Katonáság” (k. ir. 80).

verbunk 'verbuváló katonaság, toborzók'. — 1774: *verbunk* l. *bojtólódzik* a. | 1774: „egy hétig együtt evett és ivott a *Verbungal*” (k. ir. 80) | 1774: „völt pedig a *Verbung* között hat napokig” (uo.).

- verbunkkáplár* 'toborzó káplár'. — 1760: „*verbunk kaplar*” (k. ir. 117).
verbunkos mn. 'verbuváló, toborzást végző'. — 1760: „*verbunkos káplát*” (k. ir. 117) | 1774: „*Verbungos Katonák*” (k. ir. 80).
verbunkos fn. 'toborzó katona' 1874: CzF. — 1773: „a *Verbungosok*” (k. i. 38) | 1799: „*Verbunkosok*” (Mgy. sz. 69).
verbuvál 1729: SzófSz. — 1757: „hamissan *verbuáltál*” (k. ir. 79) | 1757: „*Katonák verboáltak*” (uo.) | 1757: „Balásy névő Strása Mester *verboált*” (k. ir. 96).
összeverbuvál 'összetoboroz'. — 1748: „Argyelán Alexa és Nina nevű Militaris emberek, Bánátusban *össze verbuálván* bizonyos latrokat, ... hogy a kapitánt meg öljék” (k. ir. 57).
verbuválás 'toborzás' XVIII. sz. 1. f.: NySz. — 1757: „az ujjonnan fogadandó Katonáknak *verbuálására* ... rendeltetett volt” (k. ir. 79).
verbuváló 'toborzó'. — 1754: „ott *Verbualó* ... V. Kaplár” (t. ir. 3) | 1757: „hallgass Te ... hamis *verbuáló*” (k. ir. 79) | 1759: „a *Verbuáló* Katonaság” (t. ir.) | 1774: *verbuválló* l. *belekötélődzködik*.
verbuváltat 'toboroztat'. — 1741: „*verboáltatni*” (k. ir. 181).
vebuváns mn. és fn. 'verbuváló, toborzó'. — 1757: „ha akar katona lenni, ime az *verbuansok* jelen vannak lehet Katona” (k. ir. 79) | 1774: „a *Verbuváns* Katonák közé állott önként” (k. ir. 80).
veri 'ütkezik, serkendezik'. — 1751: „a bajusz most *veri*” (k. ir. 96, h. r.).
kiveri 1773: l. *szemölcsök* a.
veszett-teremtette. — 1769: „*veszett teremtettem*” (k. ir. 202) | 1767: (uo. más adatok is).
veteményez 1838: Tzs. — 1758: „mostani tavaszkor ... kerthéli *veteménye*-ket a méhes körül ... *veteményeszk*” (t. ir. 6).
veteményezés 1874: CzF. — 1783: „nem akarja ... engedni hogy most tavaszi *veteményezést* ott tégyek” (k. ir. 81).
viszontagol 'viszonoz' 1792: NySz. — 1798: „remenylvén, hogy ezen Megye részéről is minden alkalmatosságokban fog *viszontagollatni*” (Mb. kurr. jk. 2).
vízkerék (vízimalmár-mesterszó). — 1766: „*Víz kerék* köllő 60 ell romlott” (k. ir. 166: Hódmezővásárhely). — Vö. *szárazkerék*.
volentér 'zsold nélkül szolgáló önkéntes szabadkatona'. — 1746: „minyáján *volenterok* léven ide s tova el szállyedtek” (t. ir. 6).
volentéreskedik 'volentérként szolgál'. — 1746: „velem edgyütt annak előtte *volentereskedett*” (t. ir. 6).
volentér kapitány. — 1717: „Horváth Sigmond *Volentér Kapitány*” (k. jk. I, 150) | 1717: „*Volunter Kapitány*” (k. ir. 1717. jún. 18.).
volentér katona. — 1717: „Horváth Sigmond *Volentér Katonai*” (k. jk. I, 144) | 1746: „midőn én *volenter katonava* lettem volna” (t. ir. 6).
volentérekodik. — 1769: „Tavali Esztendőben Pest Várossában *volentérekodott*” (k. ir. 217, h. r.).
volentér közkatona. — 1726: „Török Mihály hadnagy vála, és a ketteje *volentir köz katonak*” (k. jk. II, 577).
volentérség. — 1746: „meg *volentérségemben* azért tartoztatott meg...” (t. ir. 6).
vontató 1800: MNy. L, 212. — 1770: „lévén 9 *vontato* búzám abbul egyet be vittem” (k. ir. 162—2/1769. 51) | 1770: „kaszáltam volt holni 9 *vontattó Csadét*” (k. ir. 162/1769. 26).
vontatókötél 'az a köté, amellyel a vontatót szállításkor átkötik', vö. 1838: Tzs. 'hajóvontató köté' jelentéssel. — 1773: „egy *vontató köté*” (k. ir. 278).

von y i n t 'kissé húz', vö. *vonint* 1838: Tzs. — 1769: „Jobb lábát *ronyintya*” (k. ir. 217, h. r.).

von y i n t o t t. — 1770: „barna ábrázatú, *von y i n t o t t* ora” (k. ir. 14, h. r.) | 1773: „hoszszú *von y i n t o t t* Orrú” (k. ir. 218, h. r.).

von y í t 'vonogat' vö. *vonít* MA.-ból: NySz. — 1755: „beszédgyében görbére *von y í t t a* száját” (k. ir. 100, h. r.) | 1771: „beszédgyében száját egy kevéssé *von y é t t a*” (k. ir. 280, h. r.).

von y í t o t t. — 1755: „*Von y í t o t t* Vékony képü” (k. ir. 61) | 1761: „Vékony *von y i t o t t* Orra” (k. ir. 85, h. r.) | 1761: „*Von í t o t t* nagy Orrú” (k. ir. 104, h. r.).

v ö r h e n y e g e s 1608: NySz. — 1774: „fehér *vörhenyeges* szemü” (k. ir. 210, h. r.) | 1780: „kivált Nyáran *vörhönyeges* Képü” (k. ir. 147, h. r.) | 1771: „*verhenyeges* forma bajuszszú, s szakállú” (k. ir. 375) | 1774: „*verhenyeges* ábrázatu” (k. ir. 94, h. r.) | 1775: „kerék *vernyedeges* [sajtóhiba *vernyeheges* helyett?] tellyes ábrázatú” (k. ir. 27, h. r.) | 1755: „*vörnyeges* kondor haju” (k. ir. 53) | 1774: „*vörnyeges* bajuszu” (k. ir. 94, h. r.) | 1761: „*vörnyögös* haja” (k. ir. 88, h. r.) | 1771: „*vernyeges* haju, és Bajuszu” (k. ir. 266) | 1785: „*vernyeges* ... hajú szemeldekü, s bajuszú” (k. ir. 686, h. r.) | 1784: „rövid *vörnyeheges* Haju” (k. ir. 358, h. r.) | 1762: „*vernyeheges* szalkas haju” (k. ir. 86, h. r.).

v ö r h e n y e s 1590: NySz. — 1782: „*vörhenyös* ábrázatu” (k. ir. 34, h. r.) | 1766: *verhenyös* l. *rokolór* a. | 1774: „*verhenyös* Haju” (k. ir. 51, h. r.) | 1762: „*verhenyes* szemöldökü” (k. ir. 106, h. r.).

z á p 'a szekéroldal foka' 1807: MÁRTON. — 1774: „a Szekere ... oldalai sűrű Zápúak” (k. ir. 22, h. r.).

z s i v á n y 1782: MNy. LIII. 271. — 1780: „a vén Czigány Aszszony ... nagy *sivány*” (k. ir. 101, h. r.) | 1784: „Nagy Mesterséges *Zsivány*, a ki több izromban *Zsivány-Társai*val raboskodott” (k. ir. 31, h. r.).

z s i v á n y k o d i k 1807: MÁRTON. — 1780: „*sivánkodni* mentek el” (k. ir. 101, h. r.).

z s i v á n y s á g 1838: Tzs. — 1780: „a hol meg fordulnak, tsak *siványsággal* élnek” (k. ir. 101, h. r.).

z s i v á n y t á r s. — 1784: l. *zsivány* a.

z s u r m o l 'morzsol'. — 1770: l. *morzsol* a.

IMPLÓM JÓZSEF

Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből

1. Már nyolc évtizede, hogy JAKAB ELEK, Kolozsvár történetének kutatója a város XV. századi okleveleinek közzététele rendjén oklevéltárába felvette a hét száz szék bírának azt a másodbíróági (fellebbviteli) ítéletéről szóló, Szebenben 1491. december 14-én kelt oklevelét is, amely egy, Szabó Ambrus kolozsvári letett bíró vétségei ügyében Kolozsvárt 1491. március 11-én a kolozsvári tanács előtt lefolyt perben a vét-kes bíró szájáról elhangzott magyar nyelvű szidalmat is tartalmaz. Az e szórvány- emléket őrző oklevél két példányban is fennmaradt. (A kolozsvári Állami Levéltárban Kolozsvár város ó-levéltárának anyagában az eredeti függőpecsételés hártya-oklevél „Fasc. V. 10”, a hitelesíttetlen másolati példány papiros-oklevél „Fasc. V. 11” jelzet alatt. Az eredetit részletes oklevéltani jegyzetek kíséretében és a másolatra való uta- lással teljes egészében közölte JAKAB, Oklevéltár Kolozsvár történetéhez I, 292—9.)

2. Minthogy KIS ANDRÁS főlevéltáros szíves figyelmeztetése és lekötelező segítsége révén alkalmam volt az ítéletlevél mindkét példányát levéltári kutatásaim során hasz- nálni, először is — JAKAB ELEK megbízható kiadására hivatkozva — szükségesnek tar-

tom e kis nyelvemléknek pillanatnyilag engem legjobban érdeklő részletét betű szerinti hűséggel ide iktatni. Az ítéletével eredetije előbb latin fordításban, utána magyar nyelven a perbe fogott bírónak tulajdonított következő gyalázkodó mondatot foglalja magába: „Quid curo aliquot antiquo cane Si alicui antiquo cani displicat faciet (con)tra hec wlgo mit gondolock eb agebeckwel ha valla mel ageb banya tegen rolla”. — A másolat és az eredeti szövege mindössze abban különbözik egymástól, hogy a másolatban *gondolock* helyett *gondolog* és *banya* helyett *banya* írott formával él a szövegben a másoló. Az első változtatást a nyilván szász anyanyelvű, magyarul egyáltalában nem, vagy csak gyengén tudó másoló elírásának, az utóbbit pedig az olvasat szempontjából teljesen lényegtelen frászsajátságának kell tartanunk. Ugyancsak szász anyanyelvű leíróra vallhat mindkét példányban az *eb* helyett írt *eb* írásforma.

Noha e kis szórvány mindössze két mondatocskát foglal magába, már mint a kolozsvári magyar nyelv eddig előkerült legrégebbi nyilatkozata is a nyelvtörténeti számontartásra feltétlenül igényt tarthat.

3. Mivel az előbb elmondottakon kívül az eredeti *gondolock* és *agebeckwel* szavában a *ck* (= *k*) hangjelölés *c*, illetőleg *k* helyett alkalmasint szintén szász anyanyelvű leíróra vall, nagyon óvatosan lehet e kis szórvány nyelvi anyagát magyar nyelvtörténeti vagy éppen nyelvjárástörténeti megállapítások céljaira felhasználni. A két példány egybeeső hangjelölését tekintetbe véve azonban a *rolla* (olv. *rólla* ~ *rolla*) szóban jelentkező ikerítést annál is inkább egykori, valóban meglevő nyelvjárási sajátosság tükröztetőjének kell tartanunk, mert hiszen a XVI. század első felében kezdődő kolozsvári magyar nyelvű írásbeliségnek a század második felében egyre szaporodó szövegemlékeiben ilyen ikerített alakokkal nemcsak a *róla* ~ *rólla* (~ *rulla*), hanem az *alóla* ~ *alólla*, *belőle* ~ *belölle*, *nála* ~ *nálla*, *tőle* ~ *tölle*, *vele* ~ *velle* (~ *vélle*) meg több más szó esetében is sűrűn találkozunk. Az ilyen ikerítéses formák rendkívül gyakoriak — ha ugyan nem kizárólagosak — a mai erdélyi magyar nyelvjárásokban, sőt az idevaló köznyelvben is. (Magamnak is például nagyon tudatosan „irodalmi nyelven” kell beszélnem ahhoz, hogy ne ejtsem ikerítve a felsorolt szokat meg itt elé nem sorolt társaikat.)

Jóval kétesebbnek — bár nem teljesen lehetetlennek — tartom a *valla mel* írott forma megett sejtendő egykori ikerítéses, illetőleg jétlen ejtést (*vallamel*), hiszen a hangzóközi ikerítődés esetei meglehetősen gyakoriak nemcsak az erdélyi régiség nyelvjárási szövegeiben, hanem a mai erdélyi magyar nyelvjárásokban is (vö. például HORGER: MNy. VI, 205). Bár a *mely* jétlen írása nagyon gyakori például a XVI. század második feléből tőlem ismert erdélyi szövegekben, a hangjelzésnek e korbéli bizonytalansága miatt (l. erre BENKŐ, *Lg/Tört.* 6 kk. is) nem lehet a jétlen jelölés láttán feltétlenül ilyen ejtésre gondolnunk.

4. A latin nyelvű oklevélszövegbe a magyar nyelvű szórvány kétségtelenül a kétszer is előforduló, gyalázkodó *ageb* (olv. *ageb*) szó miatt került bele. E szó ragos *agebeckwel* formájában alaktani szempontból a *-vel* rag *k* után *v*-t mutató kolozsvári jelentkezése a XV. század végén egészen érthető. A XVI. század második felének kolozsvári írásbeliségében azonban már csak ritkán kerülget elem ilyen alak.

5. Egyébként maga az *ageb* szó mint az éktelen szitkozódás gyakori szava mind egyre felbukkan a XVI. századi kolozsvári gyalázkodásokat őrző vallomások szövegeiben. Ennek bizonyosságául minden válogatás nélkül csak néhány hirtelenében kezem ügyébe eső kijegyzésem szövegét iktatom ide: 1570: „Jlona Kis Demeterne, Azt valya, hogy egykor Bezel volt az Batthyawal fodor Estwannal, Es azonba Megien eleybe Rengeo Margit es az leanya, Mond Nely Jo biro vra(m) ezert Jeowenk K¹ eleybe hogy

¹ Itt és alább a *Kegyelmed* rövidítése.

meg kerdýwk, ha K es az Thanacz verette ky az en leanyomath, Mert az Kwthy Antal azt Mongýa hogý K es az Tanacz verette ký, Arra azt felelte fodor Estwan hogy hazwd az *Bestie kurwafy ag eb* benne Mert eo fogatot Megh es eo eskwt Read, eo veretet kýes Nem en sem az Thanach.” | 1573: „Katalin Nehay Nagy Menhartne . . . Azt vallia hogi az Niarba zent Antal Nap eleot volt hogi az eo gazdaia Mazas Balintne hon nem volt . . . Archwl chapia az eo gazdaia Azzon gyermeket az Mazas peterne leankaia, Az hogi Sirny kezd . . . Az lean kerlely volt az gyermeket Illen zowal Ne syr chiak myes meg verýwk az *ageb* leaniat ha Ide jeo . . . Meg Jwz az annya meg kerdý my lelte ký Bantotta volna, az zolgalo Meg Monta hogý az Mazas peterne leankaya wteotte Azon fel Indultatik az Azzon Ben hazaba, Mind Besteýevel Mind lekewel Mind kwrwawal hwl My zaýara Jutot Ereoszen zitkozodot az gyermeket, hogy valamely *Bestie* lelek kurwa az eo gyermeket bantia Eo magat Bantia, De senkyt Nem Newezet.” | 1574: Egy másik úgben „Balint Lakatos peter fia Azt vallia hogi . . . Mond Zigarto gérgý ký vagi te Mond Kelemen, en Borbely Kelemen vagiok, Mond Zigarto Nem az vagi *bestie ageb* hanem gaz vagy.” | „Lweccha Zakach Boldisarne Azt vallýa hogi Thawaly zantaskor volt Es Zeoch Balas Igen beteg volt, Ieot volt oda hazahoz Zabo Peter, . . . Meg Mongia neký hogi Beteg Nem mehet hozza. Mond Zabo peter No twdom Mybe betegwlt meg mert az eo féldebol ký asta az hatar keowet es az en feoldemre vitte kýt harom Ember felý Nem birt volna, Es az felet az zantokat meg zidogatta hogi bestiek vgimond ha eddeg nem zantýatok egi penzt sem adok . . . De addeg Meg ne(m) Bekellem vele vagi eo vagi en Meg hal egiúnk az feoldert Nem hýttem volna hogi vensegere Illen alnak chigan legený (!), Isten felý Ne gogicha hane(m) Negen vige ki agiabol az *chigan agebet*. Eo valasztig chititotta hogi Ne zolna ollýanmodon De Annal Inkab Mind zitkozodwa Ment ký onnat az haztwl.” | 1585: „Torday Was Georgý hwti vta(n) vallia, hallam hogý Tapazto Istua(n) Trefakepen igr zola Az Azzon Nepeknek Hallatok *Bestie Curwafi ebagneok* Aggyatok penzt hozassunk bort Ne Igiunk chak oreza pohart, Monda Biro Mihalne, hazuch Abba(n) mert my Nem Izwnk oreza pohart, Monda Istua(n) No Ne hazuttas mert vgian oreza pohart Izol, Monda az Azzoný, hazuch *Bestie Curwafy Ageb* Abba(n), Ezen keozbe eozwa kapanak es az Azzony Ighen Neowekedek (!) velle. Tapazto Istuanis el tazita az Azzont, Es tapazto Istuanon Biro Mihalne mind leaniostol raita volt, Az zakalabais kap vala, vegre le wle Istua(n) á padra, es Mondany kezdte ezt Biro Mihalne, Megh vonalak hize(m) *Bestie Curwafi Ageb* egyszer. Meghe? Az zakalod kezembe vala hize(m) vgýe? Ez zo keozbe az Azzony peokdeoste erosse(n) vichorgatwa(n) fogait. Ezen keozbe be Iuta Biro Mihalis es egy wzeogeot ragadwa(n) vgý wteogete Istwant seot azt(is) monda hogy ha zekercze volna Nalla megozne”. — Ennyi az oklevélszótári gyűjtésben levő sok-sok példából elég tanúságul az *ageb*-es szitkozódások XVI. századi kolozsvári előfordulására.

6. Ha a magyar szórvány latin változatában az „*antiquos canes*” fordítás nem is utalna minden kétséget kizáróan arra, hogy Szabó Ambrus mint „*vén kutya*”-at emlegette és vette semmibe a gyalázott kolozsvári polgárokat, magát az *ageb* szót másként akkor sem értelmezhetnők. A „*vén kutya*” minősítés ugyan ma sem tartozik a megtisztelő kedveskedések közé; éktelenül káromló jellege azonban még jobban hangsúlyozódik, ha eszünkbe vesszük, hogy a XVI. század babonás világában, sőt a népi hiedelemvilágban szinte korunkig terjedően is, a boszorkányok sokszor ebbé változnak, fehér vagy fekete kutya képeben szölogatják, ijesztgetik, rettentik a jótét lelkeket. Ezért e szórványemlék keletkezése idején az ebbel, illetőleg a *kutya*val való gyalázkodás a szidalmazottra nézve egyet jelenthetett a boszorkányság vádjával. Minthogy pedig a korabeli hiedelem és a későbbi népi vélekedés szerint a boszorkányok az ördögtől kapták hatalmukat, és boszorkányi foglalatosságuk rendjén továbbra is vele cimboráltak, az ilyenféle *ageb*-es szitkozódásban benne rejtett Isten mindenhatóságának

kétségbevonása is. Ez pedig a kor embere előtt súlyos büntetésre méltó, főbenjáró vétekek számított. (L. ezekre: KERTÉSZ, Szok. 91 kk. is.)

7. Ilyenformán ez a már csaknem nyolc évtizede kiadott, de mindeddig figyel-münk körébe nem került kis szórvány nemcsak hogy a legrégebbi kolozsvári magyar nyelvű mondatcsekákat őrizte meg számunkra, hanem ugyanakkor rávillant a középkori kolozsvári gyalázkodások egyik kedvelt szava mögött komoran kirajzolódó babonás hiedelemvilág egy nem érdektelen részletére is.

Egy virágének-mondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből

1585 Die 17. Septemb: Testes Gręgorý Nag' Contra | filia(m) Fran(cisci) žekelj cora(m) ysd(em)¹

Georgý Deak vallia, Nagý Miklofne monta enneke(m) hogý a' leany | a' poztometó Martonne fiara vallot volna žeplefitefe feleol

Kadar Gergely vallia, Daroczý Caspartol hallotta(m) hogý eýel | Vincze Deakal a' leany a paýtaba menth Eýel.

Feófeogiarto Benedek femmit Nem tud.

Ilona Damakob Matiafne vallia aý Nagý Gergelt ingie(n) | fem Efmerem,² de A' leanyt latta(m) hogý a poztometeo Martonne fiaúal Iacžik vala

Erfebet Defý Antalne vallia hogý femmit gonožt Ne(m) latot

Margit Kaýtar Lórinčne vallia, Aý leanyhož Nagý foka(n) | Iartak, de Nagý Gergelt ot en Nem lattam

Marta Karaš Kelemenne, latta(m) hogý Ahol a' leany lakot | elegh legený Iart oda eb deófeóltek oth, de aý | Nag' Georgne fiat Ne(m) latta(m) hog' oda Iart volna

Catalin žabo Martonne Vallia vgian Ažont hwti Vta(n).

Erfebet feýer Ianolne vallia, Zaýabol hallottam ežeket | Im chak Nem Reghen a' leantol žekely Ferencž leaniatol | hallam, Mondúa(n), Nem tudok mith tegiek mert Nem iol | vagiok, kerdežny keždem, Es monda: Amaž teókelletlen | Arulo a' poztometeo Martonne fia vešte, Egkor efmegh | Monda: Iaý Io Erfebet Azoný a' femet vgia(n) Read | bižom, de vgia(n) Iol eržem, Nalla(m), vetkežtem en ežekel | Vincze Deakal, eb Georgý Deakalió a' Kis Imreh fiaual, | aý Molnar Tamaffalíó, de aý Atkožot a' poztometeo ne | fia tudta legh Jobban, Towaba en Vgia(n) egý | Agýbais latta(m) a' Molnar Tamaffal a' leant, De | Nagý Georgne fiat ot Nem latta(m), foha femmitio Ne(m) | žolot Rea.

Erfebet Nagy fabianne vallia, hogý mindent Neký vgý | bežellet megħ feýer Ianofne, Amint eo meg vallotta.

Margit Veres Gergelyne vallia, Aý Agýba eggywt lattam | a' leant žabo Martonne fiaúal, Nappal vallia.³

Marta Vekoný Iftúanne vallia hogý Nem latot femmit hane(m) | egýkor Eýel valamý legeneknek mond vala | viragh enéket Aý leany, eb pohart teolt vala,⁴ Aý | Nag' Georgne fiat foha ot Ne(m) latta(m)

¹ Az előbbi vallomásnál is csak kettős névmonogram (MS: AFE.) van, és így nem tudom eldönteni, hogy az ysdem név szerint kikre vonatkozik.

² A sor fölé ugyanazzal a kézzel utólagosan betoldva: *tala(m)*.

³ Két, egy-egy sornyi, jelentéktelen vallomást kihagytam.

⁴ Én szedtettem dőlten.

Angalit Erzengiarto Iftúa(n) felefege vallia hogý gonozt Ne(m) latot.

Anna Sos Mihalne vallia hogý femmit gonozt Ne(m) latot

Catalin Nagy Kalmanne vallia, hog femmý gonozt Nem latta(m) ||

Julia Kodory Mihalne vallia, Hogy a' leany az Attia haza ellenebe | lakot, eb oth valtigh lakoztak a' legeniek varbeliek.

Sophia Torday Janosne Vallia Azonth¹

Orfolia Wargha Jakabne vallia, Jol emere(m) a Nagy Georgne | fiat, de soha Ne(m) latta(m) hogý oda Zekely ferenczheoz | Iart volna, vagy ot bezellet volna, Az varbelý | Iffiakban latta(m) hogý oda Iartak, Az Gergel, Nagy | Georgne fia, egkor bezelli vala, Hogý hafa volna | a' leany, mert Neký megh monta volna, egy Azzoný | bezelle Azt(is) hogý Iyeztik a' leannial, De mint hogý | eó Artatla(n) Nem fel fenkiteol.

Anna Iftua(n) deak Lukachne vallia hogý femmy gonozt Ne(m) latot | Azt lattam hogý Nagy Gergely egy louo zekkerrel ot Iart | de a' leany hazokhoz en lattomra Nem menth.

Anna Kadas Benedekne vallia, Zeoch Imreh fiat eb zabo | Martonne fiat latta(m) hogý a leanyhoz Iartak.

Catalin Racz Andrafne vallia hogý Gergely oda Ne(m) Iart | hane(m) az Iffiak varbeliek Iartak oda.

Marta Kadar Gergelne vallia hogý femmit Nem thud.

Erfebet Varga Antalne vallia hogý A leany mikor ellenebe | A Nennienel lakot, oda fok Jffiak Iartak varbeliek | de Nem latta(m) hogý oda Iart volna Altal Nagy Gergely.

Die 20 Septemb: Cora(m) D : V. K.

Daroczý Calpar hwtý Vta(n) vallia, Lakoztanak Eyel Nappal | fokan eb vgian egy falkaigh ot lakek poztometeo Martonne | fia, De ezt latam egykort hogý Vincze deak az Ablak Alat | leffý, Ighen keozel lakom hozza vgia(n) egmaft erý hazunk | Addig lesem enýb, hogý ký jeowe Vinczeheoz Az leany | ot eoaze eóelkezenek eb latam hogý Az paitaba | Mennek gonoz zandekba Vadnak, Megh zolita(m) eoketh | eb be Menenek, teobennis valanak otbe(n) a' ki6 hazachkaba | Jffiak, ot Vinczeuel eoaze veßenek eb ige(n) vonak eg'maft.

Die 8 8bris.

Gergely Antal vallia, Capitan vagiok Magyar vezaban latta(m) | deofeoltenek az haznal Ahol a' leany lakot, Mentem oda hogý | Ne Nialakoggyanak a' latrok vta(n). Az leany Nenniek egy | ven Azzoný, eb az feddet Rea(m) hogý eoket Ne eorizzem, Biro | vramnakis panazlotta(m), mert feltem hogý egý maft Az fok | lator megh eolý, Egkor mikor eoaze veztek vala Eyel | lata(m) Az Ki6 Imreh fiat, hat ige(n) veres a' feye. Az leany | vetkezeleben Nem lathatta(m), Ez Nag' Georgne fiat ot Nem latta(m) | Nemis esmertem Nag Gergelt ||

Vitez Mihaly vallia Az leanyhoz hallomaffal | hallottam hogý Ream fogia volt ferge6 voltat | lattam eleg haidut hog' kapeza zarogatny oda Iartak.

Die 8. 8bris Pro filia fran(cis)ci Zekely, Contra falfionem Jo(ann)is | feyer Consortis s(cili)cet Elifabet.

Jlona Damako6 Matthiafne vallia, Nallam lakik vala ez | ez | Erfebet mint egy tizenket eztendeob leanka vala, hat | vagý huon eot penzt gywtogetet volt Az zonzed | Azzonýhoz, kenýeret fatis Adot vala oda, kýert en | Igen meg fuppralta(m) vala, De inkab hýgem hogý | Az zonzed Azzoný ingerlefebeol volt. ez kided | vetket tudom hozza.

Erfebet Nagy Fabianne vallia, hazamba lakot Mostis ot lakik | ez Erfebet, De fem lopaft, fem egieb tiztatalanfagot hozza | Nem tudok, mert el wzte(m) volna teollem

¹ Ez után még két asszony és egy leány vallomásaként van beírva ugyanez a szöveg.

Catalin Bodis palne vallia, hogý Nalla(m) lakot de femmý | gonozfagot Nem latta(m) hozzã

Marta Vekoný Iftuanne vallia, E₃ erfebet leany vala, e₆ A₃ | Gazdaya hon Nem vala, Egykor kefeon eftwe hat | valamý leghenkek vadnak a₃ leannal, ot vala | A₃ zekel ferencz leaniai₆, e₆ hat *viragh eneket* | *Mondnak*, de femmý gonozfagot Ne(m) latta(m) hozzã.

Sophia Boldi₆ Sebeftienne vallia Semmý gonozfagot | A₃ Erfebethe₆ Nem tudok s' feýer Ianofoheoz.

Dorottea Daroczý Palne vallia, Megh Ieowe A₃ en zolga(m) | A₃ Zena fwbeol, Mondok, mit zol Nag Gergely A₃ | leany feleol, Monda a' zolga(m), A₃t monda vgýmond | hogý A₃ zãbo Martonne fiaal eggýwt Iartak oda.

(Eredetije Kolozsvár város ó-levéltári anyagában a kolozsvári Állami Levéltárban a törvénykezési iratok között a IV/1 jelzetet és az 1. lapon „LIBER TESTIVM | FASSIONIBUS. | ANNO DNI, M.D.LXXXII | die Vigelima octaua Maý. | feliciter Nous incipitur” címszerű kezdősorokat viselő jegyzőkönyv 504—6. lapján.)

SZABÓ T. ATTILA

NYELVJÁRÁSOK

Mutatvány a készülő kubikos szótárból

1950. és 1960. között 19 helységben 143 adatközlőtől gyűjtöttem össze a kubikos-ságra vonatkozó néprajzi anyagomat. Tematikus monográfiámnak szerves része a szakmai szókincs szótári feldolgozása. Ebből itt közlök most részletet. A szóanyag nyelvészeti szempontból többértű: 1. csoportnyelvi, mivel egy meghatározott társadalmi csoport szókincsét öleli fel; 2. mesterségszótárt alkot, mivel egy konkrét foglalkozási ág szakmai kifejezéseit regisztrálja; végül 3. tájszótár is ugyanakkor, mivel a parasztságtól teljesen el nem szakadt s vidéken élő munkásság tájilag is differenciált szókészletét veszi számba.

A gyűjtés fő helye a kubikosság óshazája: Csongrád megye volt. Kiegészítő kutatásokat folytattam az egész Viharsarokban és Szolnok megyében, valamint alkalmilag az ország egyéb pontjain is. Mivel munkám nem nyelvészeti, hanem néprajzi jellegű volt, minden egyes szót valamennyi kutatóponton természetesen nem kérdeztem meg, az alapvető szókincset azonban egész Csongrád megyében végigkérdeztem.

Gyűjtésemből csak azokat a szavakat dolgoztam fel, amelyek a kubikosok életformájára (munka, munkaszervezet, munkaeszközök, vándorlás, műszaki létesítmények stb.) vonatkoznak; egy-egy szó felvételét vagy mellőzését végeredményben néprajzi nézőpontból döntöttem el. Ez az elhatárolás természetesen több szempontból — így nyelvészetiileg is — vitatható.

A szókincs viszonylagos újszerűsége miatt volt szükség a szokottnál bővebb magyarázatokra. A közlésben nagyolt fonetikát követek. Az általánosan ismert szavaknál a gyűjtés helyét nem tüntetem fel.

A következő rövidítések alkalmazom: ált. = általában | Cs. = Csongrád | fn. = főnév | gyakr. = gyakrabban, gyakoribb | H. = Hódmezővásárhely | jel. = jelentése (ha nincs külön címszóként kiemelve) | M. = Mindszent | másk. = másként | mn. = melléknév | műsz. = műszaki(lag) | nr. = néprajzi, műszaki leírás, jellemzés | rég. = régies szóalak | ritk. = ritkán, ritkábban | rövid. = rövidebb alak, röviden, rövidebben | Sz. = szólás | Szd. = Szeged | SzegSz. = Szegedi Szótár | Szr. = Szegvár | Szs. = Szentes | telj. = teljesebb alak | tn. i. = tárgyatlan ige | ts. i. = tárgyas ige | Vö. vagy vö. = vesd össze (tárgyi összefüggés esetén). A többi rövidítés közhasználatú.

A, Á

á g fn. 'csatorna- vagy közlekedési hálózat egyik szakasza'. Telj. *elágazás*. *Ahogy a falusiak is mellettünk vótak, és mēntünk el Szatmárba másik ágra vezérárkosnak, kiosztották a csizsmákat.* (Cs.) *A vicinális ágon mōntünk, sok nő gyűtt befelé.* (H.) *L. csatorna-, folyó-, fő-, holt-.* Vö. *szárnyvonal*.

agy fn. 'a keréknek tengelyre támaszkodó középső része, melyben a küllők összefutnak'. Telj. *kerékagy*. [nr.] A kubikostalicska kerékének agya kemény fából készül. Középpütt, a küllők illeszkedésénél a legvastagabb, két vége felé fokozatosan elvékonyodik; ide kerülnek a *csibák* v. *csapok*. A repedést az *agykarikák* akadályozzák meg. Vö. *talicskakerék*.

agy ag b á n y a fn. 'ipari feldolgozásra alkalmas föld nyíltszíni kitermelőhelye'. *Mindēn téglagyárnak van agyagbányája.* (Cs.) *L. agyagkihordás*.

agy ag k i h o r d á s fn. 'ipari feldolgozásra alkalmas föld kitermelése és szállítása'. *Téglagyárba a kubikos dóga az agyagkihordás talicskává, vagy beledobni a csillébe.* (Cs.) Vö. *rámolás*.

agy a s mn. 'a szokottnál nagyobb méretű, erősebb, nehezebb és durvább szerzőm' (furkó, lapát). *Jó agyas lapátja van.* (Cs.) Vö. *döngőző, szeneslapát*.

agy a s fn. I. *ágyaspálinka*. *Ezelőtt dívat vót: ojan nagy literēs üveg tele vót hánva gyömbérrē, mindēnnē; ágyas vót a neve.* (Cs.)

agy a s p á l i n k a fn. 'illatosító és ízesítő anyagokkal fűszerezett, különleges összetételű gyomorerősítő pálinka'. Ritk. *ágyas*. *Apámnak mindég vót nyáron is ágyaspálinkája.* (Cs.) *Fijatal koromba láttam időssebb kubikosokná ágyaspálinkát.* (Szs.) [nr.] Eredetileg gyermekágyas anyák orvossága volt; az ágy szalmájában érlelték és tartották, innen a neve. 1914 előtt jó ivóvíz híján a kubikosok is fogyasztották főként reggeli és uzsonna előtt, esetleg napközben többször is. Más-más összetételben és arányban sokféle fűszert (gyömbér, mazsola, köménymag, ezerjófű stb.) tartalmazott; ezekre öntötték az olcsó pálinkát, és folytonos töltögetéssel nem hagyták kifogyni. Vö. *ágyas-üveg, nappali lámpa*.

agy a s ü v e g fn. 'gyógypálinka tartására szolgáló szögletes, széles szájú üvegpalack'. *Víttek kétliterēs üvegeket; négyşögletēs, fehér palackok vótak ezek: ágyasüveg, úgy hittuk.* (Szs.) [nr.] Munka közben is gödör hűvösében v. baba tetején tartották, innen van tréf. neve: *nappali lámpa*. A szegedi korsó és szalmaszál volt a régibb forma, az üveget dugón átütött tolleséven v. szívókán keresztül húzták meg. Vö. *ágyaspálinka*.

agy a z ts. i. 'az altalaj és a vasúti vágány, ill. útburkolat közötti teherelosztó réteget (kavicsot, zúzott követ stb.) elteríti'. *L. ágyazás*.

agy a z á s ágyazat fn. 'az altalaj és a vasúti vágány, ill. útburkolat közötti teherelosztó réteg'. [nr.] Az ágyazás a tulajdonképpeni földmunkát követi, de ezt is kubikosok végzik: a különböző anyagokat (homok, hengerkavics, zúzott kő stb.) helyszínre szállítják, és henger alá elterítik. Az útburkolatot már a kövező-, a vasúti vágányt pedig a pályamunkások készítik el. Az ágyazás és az útburkolat, ill. vágány műsz. neve *felépítmény*.

agy k a r i k a fn. 'a kerékagyat a küllőknél vagy a két végén berepedés ellen védő erős vaspánt'. *Az agykarikát is a kovács csináta, a csibát is a kovács csináta.* (Cs.) *De jó agykarikát töltte ēre a tajicskára!* (H.) [nr.] Az agyat a küllők mellett két keskeny, vastag, a végeken pedig két széles, vékony karika védte. Az utóbbiak telj. neve: *agyvégarika, agyvégre való karika*. Nem feltétlenül volt szükség négy agykarikára, a csongrádi kubikostalicskákon többnyire csak két *agyvégarika* volt. *L. kis agykarika, sátozkarika, tűagykarika*. Vö. *agy*.

agy v é g fn. 'a talicskakerék agyának oldalsó széle, melybe a tengely illeszkedik' (SzegSzs.). Vö. *agy*.

agyvégre való karika fn. (SzegSz.). L. *agykarika*.

agyvégarika fn. (SzegSz.). L. *agykarika*.

akkord akord, rég. *akort* 'a munka teljesítménybérézés szerinti végzése'. Ritk. *szakmány*, telj. *akordmunka*, *szakmánymunka*. *Ha akordba dógozott, akkor is kellő napolni*. (Szs.) *Akordmunkába kerestünk tíz, sőt tíz koronán fölü is*. (Cs.) [nr.] Kubikmunkán egy évtized elteltével túlsúlyba került a teljesítménybér az időbérrel szemben. 1876-ig kubikölben (kőölben), később kubikméterben (kőbméterben) számították ki a teljesítményt, s ez volt az egységár alapja.

akort fn. rég. L. *akkord*.

akortáncs fn. 'alvállalkozó'; alakv. *akortáncsos*, *akortányos*. *Akármiyen akortáncshó méntünk, aki főfogta* (a munkát) *a fővállalkozótú, mégis jobban fizettek*. (Szt.) [nr.] A nagyobb földmunkákat rendszerint egyetlen fővállalkozó nyerte el, s kisebb szakaszonként kiadta alvállalkozóknak, akik rendszerint maguk toborozták a munkásokat. A legtöbb alvállalkozás csak a munka elvégzésére szorítkozott. A munkások körében az egész vállalkozói rendszernek az alvállalkozók voltak a leggyűlöltebb alakjai. L. *alvállalkozó*. Vö. *emberhajcsár*, *referáncs*.

akortáncsos fn. (Szs.). L. *akortáncs*.

akortányos fn. (H.). L. *akortáncs*.

alagcsővez *alagcsővez* ts. i. 'a kiszáritandó talajban árkokat ás, és bennük égetett, likacsos, mázatlan agyagesőveket helyez' el'. *Aztán vótak, ahun nem akarták a réteket összegyűrni, azokat alagcsővezték*. (Cs.). L. *alagcsővezés*, *alagcsővező ásó*.

alagcsővezés *alagcsővezés* fn. 'a felesleges talajvíz agyagesőrendszerrel való levezetése'. [nr.] Az alagcsővezés célja a terület mezőgazdasági hasznosítása. 50–100 m-enként 30–120 cm mély csőárkokat ásnak *alagcsővező* vagy *angol ásóval*. A csőrakást kézzel v. csőrákó *gamóval* végzik. A földet eredeti sorrendben hányják vissza és ledönölik. A csőrendszer a felesleges vizet csatornába, az pedig folyóvízbe juttatja. L. *alagcsővez*, *alagcsővező ásó*. Vö. *gamó*.

alagcsővező ásó *alagcsővező ásó* fn. másk. *angol ásó* 'alagcsőárók kiásására használt hosszú, keskeny, hegyetlen és rúgó nélküli szerszám'. [nr.] Az alagcsőárók mélységétől függően az első s esetleg a második *ásónyomot* is rendes *kubikosással* emelik ki, mélyebbre már a 35–51 cm hosszú és 7–10 cm széles, rövid nyelű szerszámmal haladnak. L. *alagcsővez*, *alagcsővezés*.

alámajjaz ts. i. 'a függőleges földfalat leomlasztás céljából talpa fölött küregeli'. Másk. *alávág* v. *aláver*. *Nagy padkáná két, két és fél méterés padkát úgy csinátunk, hogy jó alámajjaztunk belü*. (Cs.) [nr.] A munkagödör függőleges földfalának leomlasztására elsősorban kordés szállítás esetén kerül sor. A kordé rongálódása és a baleseti veszély miatt is ezt a munkamódot tiltják. L. *alávág*, *aláver*.

alapegyenlítés *alapegyenlítés* fn. 'a földfelszín vízszintessé tétele valamely építmény talajjal közvetlenül érintkező alsó része számára'. L. *alapozás*.

alapkiadás fn. 'építmény talajjal közvetlenül érintkező alsó részének elhelyezésére szolgáló szabályos mélyedés elkészítése'. Másk. *alapkiemelés*. *Három-négy hét múlva horgyák a követ, csinájják a tükröt, alapkiadás mönt*. (H.) L. *alapozás*.

alapkiemelés fn. L. *alapkiadás*.

alapol ts. i. L. *alapoz*.

alapolás fn. L. *alapozás*.

alapoz ts. i. 1. 'építmény talajjal közvetlenül érintkező alsó részének elhelyezésére szabályos mélyedést készít'; 2. 'a bolygatatlan talajfelszín töltés emelése céljából előkészíti'. L. *alapozás*.

alapozás *alapolás* fn. 1. 'építmény talajjal közvetlenül érintkező alsó részének elhelyezésére szolgáló szabályos mélyedés készítése'; 2. 'a bolygatatlan talajfelszín

töltés emelése céljából való előkészítése'. Az alapozást, hengérlést *tutta*, szakértője *vót* *egygy útnak*. (Cs.) [nr.] 1. A kubikosok építkezési földmunkákon alapödröket és alapárkokat ásnak ki; a függőleges földfal és a szűk keresztmetszet miatt az utóbbi a nehezebb munka. 2. A különböző töltések alapozása igazi kubikosmunka. Út és vasút esetében előbb a földfelszín egyenletlenségeit kell kiküszöbölni, hogy vízszintes pályatestet nyerjenek, utána következik a *tükör* készítése, ill. a vasúti *aléptítmény* behelyezése. Árvédelmi töltésnél a *gátalap*-ról lenyesik a gypet, és oldalt kirakják, majd hosszanti irányban egymással párhuzamos *magárkokat* ásnak. A beléjük hordott friss föld *megköt*, s mintegy lábakként védi a töltést a víz oldalnyomása ellen. *Fejelerkor* is szükség van a *korona* alapozására.

alávág ts. i. L. *alámajjaz*.

alávas fn. 'a talicskatengelyt alul a tengelynyíláshoz erősítő pánt' (SzegSz.). Másk. *kisvas*. [nr.] Az újabb típusú kubikotalicska tengelye nem kör alakú, átfúrt lyukban, hanem félkörös, nyílt bevágásban forog. Ezt hidalja át alul az *alávas*, visszatartja a tengelyt a kiugrástól. Javítás esetén leszerelhető. Vö. *állítólyuk*.

aláver ts. i. l. l. *alámajjaz*; 2. 'töltésépítésnél úgy üríti a földet, hogy a következő fuvarral az előzőleg hordott friss földön haladjon át'. *Még akkor is döngőznek, ha aláverünk*. (Cs.) L. *aláverés*.

aláverés fn. 'töltésépítésnél a föld ürítésének az a módja, amikor a következő fuvarral az előzőleg hordott friss rétegen haladnak át'. Kordézásnál ritk. *hajítás*. [nr.] A töltés épülő szakaszát egész szélességében és hosszában kezdik feltölteni. Előbb a *kubikgödör*hez közelebb eső helyen ürítik és terítik el a földet. Egy-egy *terítés* 20–30 cm vastag. Minden újabb fuvarral áthaladnak a friss földön, hogy összetömődjék. Épp ezért a terítés tetején nem szabad járódeszkát használni. L. *aláver*. Vö. *gát*, *visszaverés*.

állás fn. 'mélységi földmunkán dolgozó helynek készített faemelvény vagy földpadka'. Ritk. *álló*. *Ha a kanálist fenékölik, az egygyiknek köll hánni a deszkára, állásra*. (M.) [nr.] Több m mélységből nem lehet egyetlen mozdulattal kivetni a földet, ezért 1,5–2 m-enként állást készítenek, s egymásnak adogatják emeletről emeletre. Az állások száma szerint van egy, két és három *karolás*. Az állásokon dolgozókat szabályos időközökben váltják a többiek. L. *álló*.

állítólyuk *állítólyuk* fn. 'félkör alakú bevágás a talicskaoldal alján, melyben a tengely forog' (SzegSz.). Másk. *csibalyuk*. Vö. *alávas*, *talicska*.

álló aló fn. L. *állás*.

állomásbővítés *álomásbővítés* fn. 'vasúti megálló előtti pályatest szélesítése'. Másk. *állomásszélesítés*. Szeretfalva Déda mellett *álomásbővítés* *vót*. H.

állomásszélesítés *álomásszélesítés* fn. L. *állomásbővítés*.

alvállalat *alvállalat* fn. 'nagyobb arányú földmunka egy részének véghezvitelére alakult érdekelttség'. Az *alvállalat* mérnöke *mént ki a munkára*. (Szs.) [nr.] A nagyobb út- és vasútépitéseket, sokszor a töltésépítést is versenytárgyalás útján adták vállalatba, a nyertes fővállalkozó kisebb szakaszonként tovább adhatta alvállalatba. Míg a fővállalkozó felett a hatóság, az alvállalkozó felett csak a fővállalkozó gyakorolt felügyeletet. Az alvállalatok is fizettek biztosítókat, mert a szerződés értelmében sikertelen vállalkozás esetén a fővállalkozó volt köteles a munkát befejeztetni. Építőanyagról a fővállalkozó, szakaszmérnök, felügyelő és munkások fogadásáról viszont az alvállalkozó gondoskodott. L. *alvállalkozó*. Vö. *akortánc*.

alvállalkozó alvállalkozó fn. 'nagyobb arányú földmunka egy részének véghezvitelére alakult érdekelttség vezetője vagy alkalmazottja'. *Vót nekem is összeütközésem az alvállalkozókká*. (Cs.) L. *alvállalat*. Vö. *akortánc*.

alvótöltés *alvótöltés* fn. 'szerepét veszített régi árvédelmi gát, mely elé újat építettek' (SzegSz.). Műsz. neve *alvógát*, ritk. *sárazgát*. Sz. *Olyan, mint az alvótöltés, van is meg nincs is*. (Tömörkény I.: Népek az ország használatában. Bp., 1917. 273–4.) [nr.]

Az *alvótöltés* a régi árvédelmi gyakorlat emléke, amikor még széles hullámteret hagyva rendszerint egyes öblözeteket zártak le sokszor hevenyészett gátakkal. Később a gátakat közelebb vitték a folyó partjához (műsz. küllebbezés), a régi töltés legfeljebb szorító-gát, árvíz esetén pedig keresztgát szerepét játszotta. Mivel száraz időben (vö. szárazgát) férgek tanyájává vált, a víz rohamának rendszerint nem tudott ellenállni. Vö. *gát, töltés*.

angol ásó rég. *ángol ásó* fn. L. *alagsövező ásó*.

angol lapát fn. 'a karos földmunkára való vaslapát legfejlettebb típusa'.

A régi magyar nagy, kerek lapát átalakult kis angol lapáttá. (Cs.) [nr.] A legfejlettebb lapáttípus vasának mérete 22×22 cm, pereme (széle) az éltől a nyak, ill. a köpű felé haladva 1–2 cm-ről 5–8 cm-re szélesedik; kerek köpűje 4,5 cm átmérőjű, amelynek alján 5–6 cm hosszú, félbe vágott kúphoz hasonló vájat van, a nyél elvékonyodó vége illeszkedik ide. Egy 125 cm átlaghosszúságú nyélből 90 cm egyenes, 38 cm hosszúnak pedig 8° -os hajlásszöge van; átmérője 4 cm. A lapát összsúlya 1,5 kg. Vö. *lapát*.

anyagárok fn. 'közúti v. vasúti töltés építésére felhasznált föld felszíni kitermelése után visszamaradt árok'. [nr.] A közúti és a vasúti pályatest a térszínből általában kiemelkedik. A töltés emelésére lehetőleg közvetlen közelben nyitnak árkokat, hogy az anyagot az olcsóbb keresztz szállítással mozgathassák. L. *anyagödör*. Vö. *normálárók*.

anyagödör fn. 'töltés építésére felhasznált, föld felszíni kitermelése után visszamaradt gödör'. Másk. *kubik-, kubigödör*. [nr.] A töltések méreteitől és rendeltetésüktől függően az anyagödörök 5–50 m távolságra vannak a töltés lábától, lehetőleg bent az árterben. Egy-egy töltésszakaszon külön banda dolgozik, és 30–50 m hosszú, 10–20 m széles gödréből hordja a földet. (Vö. *gödörgazda*.) A gödörnek a gáttól távolabb eső végén kezdik a munkát, úgy haladnak a töltés felé. Általában 2–3 m mélyre mennek le; az eredeti talajból mérés céljára ún. *babákat* hagynak. Az egyes kubikgödörök között legalább 2 m-es *gerendának* (földfalnak) kell lennie; a gödörök a folyó felé lejtnek, és egymással is össze vannak kötve. L. *anyagárok*.

árkos fn. 'a talajvízig lehatoló csatornaásás előmunkása, aki társai munkahelyének víztelenítéséről gondoskodik'. Telj. *vezérárkos*. Van a *kubikosok* közt, aki tudja, abból alakul ki az *árkos*. (Szs.) [nr.] A munkát megnehezítő felfakadt talajvizet bizonyos eséssel ellátott kisebb vezérárkokkal, műsz. *künetekkel* (a kubikosok szóhasználatára szerint *kunétokkal*) vezetik le, ezeket a munka előrehaladása szerint mind mélyebbre és mélyebbre süllyeszti. A *vezérárkos* vagy *kunétos* társai előtt halad. Vö. *vezérárók*.

ármentesítés fn. 'part menti területek árvizektől való intézményes, tervszerű megszabadítása'. Mikor még *ármentesítés* nem volt, addig *halásztak, vadásztak és hajózással foglalkoztak*. (Cs.) [nr.] A magyar kubikosság kialakulása és fejlődése szoros kapcsolatban van az ármentesítésekkel. E munkálatok főbb fajtái a következők: folyókanyarok *átvágása* (*átmetszése*), árvédelmi *gátak* (*töltések*) építése és *belvízlevezetés*. E nagyszabású munkálatokat — állami irányítással — az *ármentesítő társulatok* hajtották végre. Vö. *ármentesítő társulat*.

ármentesítő társulat fn. 'az érdekelt birtokosokból alakult társadalmi termelőszervezet, amely műsz. egységet képező árterét intézményesen mentesíti és védi az elárasztástól'. Rövf. *ármentesítő* vagy *társulat*, ritk. *töltéstársulat*. Az *ármentesítő társulat*nál a *rőzsék* össze vannak kötve *harminc centi vastag kötegekbe*. (Szs.) [nr.] A társulatok a vízjogi törvény alapján alakultak önkormányzattal rendelkező testületekként. Az ügyeket hatósági vezetéssel és utólagos jóváhagyással a választmány és a közgyűlés intézte. Az ármentesítési adó alapján a társulati árter szolgált, s maguk az érdekeltek vagy hatósági közegek szedték be. Ün. *házi kezelésben* végzett munkálatokban állandóan sok kubikost foglalkoztattak. Vö. *ármentesítés, árter*.

ártér fn. 'az árvédelmi gát vagy természetes magaslat és a folyó közé eső terület, amelyet a medréből kilépő víz akadálytalanul elönlthet'. Műsz. *hullámtér*. Régen

nagy árteret hagytak, most összebb szoríjják a víz mozgását. (Cs.) [nr.] Műsz. szempontból különbséget tesznek a hullámtér és ártér között; a kubikosok nem. Műsz. ért. az ártér az a folyó menti terület, amely védelmi berendezések nélkül víz alá kerülne. A szabályozások során a hullámterek szélességét részben műsz. kívánalmak, részben pedig a parti birtokosok érdekei szabták meg. A társulatok a hullámtér veszélynek kitett pontjain fűzerdőket telepítettek; a kubikosok szokásos téli munkája volt a feléből való vesszőaratás. L. hullámtér. Vö. ármentesítő társulat, árvíz.

árvíz fn. 'a medréből kilépett és a védelmi berendezéseken áthatolt folyóvíz'. Elsőbb Szegedén az árvíz né kezdődött a kubikolás. (Szs.) [nr.] Árvíz idején védelmi készültséget szoktak elrendelni, a veszélyesebb II. és III. fokozatba vonnak be nagyobb számú kubikost. A műsz. árvédelem a gát védelmére összpontosul, mivel a víz a töltést átáztathatja, megcsúsztatja, és át is csaphat rajta. Vö. ármentesítés, ártér, gát.

ás ts. i. 'ásóval emeli ki és helyezi el a földet'. Másk. ásózik. Terebesen vótunk, nagy csatornát ástunk. (Cs.) Édesapám ázott, édesanyám a csörmőt (földmorzsát) horta. (Szs.) L. ásás, ásó, ásózás.

ásás fn. 'ásóval végzett folyamatos földmunka'. Másk. ásózás. Ojan hejön, ahun sáros vót: méj ásásná, vót két tajicskás. (M.) [nr.] Az ásás teszi ki a kubikmunka zömét; nagy gyakorlatot és jó szemmértéket kíván. A kubikos egyik keze az ásónyel végén, másik annak közepe táján van. Lendülettel rúgja földbe a vasat, miközben egy pillanatra kiegyenesedik. Majd előre hajol, az ásóvasat kissé elfordítva emeli ki és dobja el a földet. Vö. ásó.

ásó fn. 'a föld kiemelésére és elhelyezésére szolgáló fanyeles, rúgós, görbült befogójú háromszöghöz hasonló fémlap'. Telj. kubikosásó, rúgós ásó. Jó erezd az ásó köpűjébe a nyelet, nehogy kajszán ájjon! (H.) Ha földet hány ásóvā, maga mellé hazza a tajicskát közeljebbül vagy balrúl és féfordulattal rakja még. (Szs.) A kubikosásó főrészei a következők: 1. ásóvas, röv. vas, ritk. lánna (alakvált. lámája H., lán Sz., lánja Szs. lánnája H.), lapja (Cs.), penge, pengéje (Cs.), pöngé, pöngéje (Szd.), tábla (Szd.). 2. ásórúgó vagy rúgó, ritk. kenyyel (Szd.). 3. ásónyel, röv. nyél. 1. Az ásóvas részei: színe, visszája v. viszja (Szd.), ásóköpű, röv. köpű, köppű (Szd.), nyak, köppűnyak (Szd.), jobb és balvála (Cs.), éle v. ódala, heggye, ill. höggye és oromja. 2. Az ásórúgó lehet kancarúgó és karikás, kerek v. rëndés, rëndös rúgó; részeik: karikája, köpűje v. nyaka, talpaló (Szd.), taposója (Cs.), hajtovány v. szárnya (Szd.), szára (Cs.), körme (Cs.), tolla v. tallá (Szd.). 3. Az ásónyel részei: föld vége (Cs.), fogóvége (Szd.), döréka (Szd.), köpűbe eresztött része (Cs.), borítás (Cs.), boríték (Szd.). Sz. „Ezzel az ásóval két nap többet lehet dolgozni, mint egy nap” (Ecséri Lajos: A magyar földműves nép munkája. Szentes, 1930. 21. rossz szerszámmra). „Ahol fényesek az ásók, ahol a csűrök tele vannak és ahol a börtönök üresek, az az ország jól van kormányozva és ott boldogok az osztályok” (Kubikosoktól idézi Steuer György: A földmunkásszövetkezetek 15 éves működése. Pécs, 1937. 36.) [nr.] Az ásó a kubikosok legfőbb s egyben legjellemzőbb munkaeszköze, sokat fejlődött a kezükön; az ásórúgó tökéletesítése pl. lehetővé tette az ásóvas fokozatos kisebbedését s alakjának változását is. A kezdeti évtizedek nagyobb méretű, kovácsolt vasból készült ásóját később a karos munkához való kisebb méretű, préselt típus váltotta fel. A kubikosásó sok mindenre alkalmas: ásózásra (földet lazítani, kiemelni, rakni, dobni és forgatni), nyesésre (rézsüképzésre), mérésre (vasával ásónyomot, nyelével egyéb méreteket ellenőriznek); szükség esetén fegyvernek is. A kubikosok gondosan karbantartják otthon és a munkán. A legfejlettebb ásótípus átlagos súlya 1,2–3 kg; hegyére állítva tulajdonosa álláig ér. Egyeszerre 3–5 kg földet tudnak vele kiemelni. Élettartama 1–2 év. L. -kaparó, -lapát, -nyak, -nyél, -nyom, -rúgó, -tisztító, -vas; digó-, fa-, füles-, herkules-, karos-, kubikosásó; nyél, rúgó, rúgósásó, szerszám, vasásó. Vö. ás, ásás.

ásókaparó fn. 'kanálszerű eszköz, mellyel az ásóra tapadt földet letisztogatják' (SzegSz.). Másk. *ásótisztító, sártisztító, tisztító, vaskó*. [nr.] Házilag készítik; anyaga fém v. fa, de a legtöbbnek fanyele van. Sáros munkán ásó, lapát és talicska tisztogatására használják. A nyelét csizmaszárhoz dugják v. zsineget fűznek át rajta, és derekukra kötik. A *talicskatisztító* rendszerint nagyobb és a talicskán a helye.

ásólapát fn. 'felül peremmel ellátott, kissé homorú, kerek orrú ásótípus, melynek vasa és nyele tompa szöget zár be egymással'. Másk. *digóásó, digólapát*. *Azoknak (az olaszoknak) nem vót csak ásólapátjuk, ez a digólapát*. (Cs.) [nr.] Valószínűleg az 1879. évi szegedi árvíz után hozták magukkal az olasz kubikosok, de nálunk nem tudott szélesebb körben elterjedni. Lényegében a katonai (tábori) ásóhoz hasonló, de nyele hosszabb, és nem egy síkban van a vassal. Ásni és lapátolni is lehet vele, de csak laza v. vizes talajon. Vö. *ásó*.

ásónyak fn. 'az ásó pengéje és köpűje közötti, kissé elvékonyodó rész'. Röv. *nyak*. *Jó erezd lē a nyelet a lānnán, erōs lōssz az ásonyak!* (H.) Vö. *ásó*.

ásónyel fn. 'a köpűbe illesztett sudáregyenes, gömbölyített farúd, melynél fogva az ásót mozgatják'. Röv. *nyél*. *Bēborította az ásonyelet, hogy a rúgó vagy a csizma nē koptassa a fāt*. (Cs.) Részeit l. az ásonál. [nr.] Az ásonyél akác-, kőris-, ritkábban bükkfából készül; sudáregyenes, keresztmetszete szabályos kör, fogóvégén 5,5, a vasnál 6 cm átmérőjű. Hossza egyénekhez szabott, átlagosan 130–140 cm. Az ásonyelet nem szegelik, egyszerűen *behúzzák* (beszorítják); a kubikos kézhez igazítja: üvegdarabkával csiszolgatja, fényesíti. Vö. *ásó, behúz, nyél, szerszámnyél*.

ásónyom fn. 'a talajba köpűig nyomott ásóvasnak megfelelő mélység'. Röv. *nyom*. *Szēdtünk ēgy ásonyomat, mēghattuk a babát*. (Cs.) *Mān ēggy ásonyomra főbugyogott a víz a földbū*. (SzegSz.) [nr.] Az ásonyom mélysége eszköztípusok szerint változott: ált. 25–30 cm mély. A kubikosok a kiásást ásonyomról ásonyomra haladva végzik. Olykor nemcsak a mélységet, hanem a hosszúságot és szélességet is ásonyommal fejezik ki, ez a kubikosok alapegysége, melynek segítségével a teljesítményt kiszámítják. Vö. *ásó, ásás, ásóvas*.

ásórúgó fn. 'vízszintes szárával a nyélhez, függőlegessel az ásóvasra támaszkodó lábvas, melynek segítségével az ásót a földbe rúgják'. Röv. *rúgó, ritk. kengyel*. Részeit l. az ásonál. [nr.] A kubikosásót elsősorban a rúgó különbözteti meg a többi ásótípustól. A rúgós ásóvas a régínél kisebb és könnyebb, s mégis ugyanolyan mélyre hatol, azonkívül kényelmesebb vele a munka. A *karikás* típust ráhúzták a nyélre, a kancarúgó vízszintes szárának visszahajló végét pedig beszorították a nyél és a köpű közé; mindkét rúgótípus *körme* rátámaszkodott az ásóvas felső élére. Jobb és ballábhasználatra egyaránt alkalmasak voltak. A rúgók vízszintes szára 10–15 cm hosszú, 2–3 cm széles, a függőleges szár 8–10–12 cm magas, kissé megtört és alul kétágú *körömben* végződik. Összsúlyuk mindössze 20–25 dkg. Vö. *ásó*.

ásóvas fn. 'a föld kiemelésére és elhelyezésére szolgáló szerszám görbült befojtó háromszöghöz hasonló fémlapja'. Röv. *vas*, másk. *lānna, lap, pēnge, tábla*. Részeit l. az ásonál. [nr.] A vas az ásó legfontosabb része, amely egyszersmind magának az ásónak a típusát is megszabja. A talicskás munkához való nagyobb, nehezebb, rúgótlan ásópengék kovácsolt vasból készültek. Közvetlen közelre jól lehetett velük a talicskát rakni, de a vashoz a sár is jobban tapadt. Egy idő után áttértek a karos munkára alkalmazott kisebb, könnyebb, préselt vasból készült ásótípusra, amelyet rúgóval hosszabbítottak. Ezzel messzebbre lehetett dobni a földet, s a nedves föld sem tapadt rá annyira. Mindkét ásótípus lehetett *kerek* v. *kácsaorrú*, ill. *hēgyēs* (*hōgyös*) v. *jēzusszīve*. Az első jobban elvágja a gyökeret, és nem hagy annyi földmorzsát, a másodikkal viszont könnyebb a munka. Az *ásólapát* (*digóásó*) mindig kerek orrú volt. Vö. *ásó*.

ásózík ts. i. 'kubikosásával emeli ki és helyezi el a földet'. Röv. *ás*. *Boszniába az olaszok nem ásóztak, csak csákányoztak*. (Cs.) L. *ásózás*.

ásózás fn. 'kubikosásával végzett földmunka'. Rövv. *ásás*. Nemcsak az *ásózást* (kellett tudni), hanem a méretüket is ki köllött tunni számóni. (Cs.) L. *ásózik*.

asszonyinak való talicska asszonnak való tajicska fn. 'a földhordásban részt vevő családtag kisebb méretű kubikos talicskája'. Másk. *féltalicska*, *gyerek-talicska*. Abba az időbe husz centis fenekeket csináltak, az asszonnak való tajicskáknak pedig kilenc-tíz centis feneke vót. (Szs.) [nr.] Erősebb serdülő korú fiúgyermek, olykor gyermektelen asszonyok is talicskázta. Vö. *talicska*.

átmetszés átmeccés fn. 'folyókanyar átvágása szabályozás céljából'. Másk. *átvágás*. Én még a Nyitra fojón csinátam átmeccést. (Cs.) [nr.] Az átmetszés a gátépítés mellett a folyószabályozás másik alapvető módja. A Tiszával kapcsolatban e kettő összehangolásáról V á s á r h e l y i és P a l e o c a p a nézete állt egymással szemben, s részben ezért is követtek el súlyos hibákat az első időszakban. A történelmi Magyarország folyóin 717 új meder készült el 1716 km hosszan. Az átmetszés a legnagyobb méretű csatornamunkához hasonlít. Előbb kiássák az új medret, valamivel kisebb méretűre, mint a folyószakaszé. Végei még távolabb vannak a kanyartól, amelyet keskenyebb vezérárokka közelítenek meg. A folyótól elválasztó földréteget fokozatosan elvékonyítják, majd mesterségesen átszakítják. A víz új medrébe való beömlesztése a helyi viszonyoktól függően bármely irányból történhetik. A betóduló víz előbb a vezérárkot bővíti ki, utána hosszas romboló munkával mindaddig mélyíti új medrét, míg az egyensúlyi állapot helyre nem áll. Később kerül sor a holtág leválasztására. L. *átvágás*.

átvágás fn. l. *átmetszés*. Normánárok (normálárok) nékű sêhun sincs átvágás. (Cs.) Odavótunk kubikon, osztán átvágást csinátunk. (Szs.) L. *átmetszés*.

avíglatni (Abweglatte) fn. 'műszaki mérőléc'. Másk. *avígléc*, *mérőléc*, *végolóléc*.

avígléc fn. l. *avíglatni*.

KATONA IMRE

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. június 30-án tartotta meg LX. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. A tárgysorozat első pontjaként LIGETI LAJOS tartott előadást „A magyar nép mongol kori nevei (*magyar, baskír, király*)” címmel.

2. Az előadás után T e l e g d i Z s i g m o n d főtítkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk főleg felolvasó üléseivel teljesíti hivatását; ezért illő, hogy velük kezdjem jelentésemet.

A felolvasó ülések száma az előző évhez képest valamelyest csökkent, de így is tekintélyes: a Társaság az elmúlt év folyamán majdnem félszáz ülést rendezett, pontosan 45-öt, ebből 34-et a budapesti szakosztályok szerveztek, 11-et a Társaság vidéki csoportjai.

A budapesti felolvasó ülések szokás szerint nem egyenletesen oszlanak meg az egyes szakosztályok között: számra első helyen állnak a magyar, az általános nyelvészeti és az orientalisztikai szakosztály egyenként 9, 7, illetőleg 6 üléssel; a szlavisztikai

és a nyelvoktatási szakosztály 4—4, a finnugor szakosztály 3, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály 1 felolvasó ülést rendezett. Egyes ülések rendezésére két szakosztály fogott össze; egy felolvasó ülés a Bölcsészkar és a Társaság közös rendezvénye volt.

Ezek a számok természetesen nem elégségesek arra, hogy értékeljük az egyes szakosztályok munkáját, de alkalmat, alapot adnak néhány megállapításra.

A tavaly elhangzott jelentés sajnálattal említette, hogy két „alapító” szakosztályunk, a magyar és a finnugor, felolvasó ülések rendezésében nagyon visszaesett; ebben a tekintetben öröndetes változás történt: a most záruló év folyamán a magyar szakosztály rendezte a legtöbb felolvasó ülést, és a finnugor szakosztály is túljutott a tavalyi mélypontra.

A nyelvoktatási szakosztály idén is bebizonyította életképességét, elevenségét; nem volt híján sem előadónak, sem közönségnek. Véleményem szerint azonban — s ebben a szakosztály vezetősége természetesen egyetért velünk — ki kell tárgítani az előadások tematikáját: az elmúlt év felolvasó ülésein csak az idegen nyelvek oktatásának kérdéseiről volt szó, az anyanyelv tanításának problematikájával nem foglalkozott előadás. Úgy gondoljuk, hogy ennek az egyoldalúságnak a megszüntetésére ajánlatos a szakosztály vezetőségét kiegészíteni egy második titkárral, aki a magyar nyelv oktatásának szakembere.

A germanisztikai-romanisztikai szakosztály az elmúlt év folyamán mindössze egy felolvasó ülést rendezett. Magyarázatul felhozhatjuk, hogy a szakosztály volt elnökét hivatali munkája elvonta a fővárostól, s hogy ez a munka újabban erősen megnövekedett; de felelősség terheli a Társaság vezetőségét is: láthattuk, hogy akadozik a szakosztály tevékenysége, segítenünk kellett volna idejében. Reméljük, hogy jövőre ez a szakosztály is jobb munkáról számolhat be, reméljük nem azért, hogy mutatósabb jelentést terjeszthessünk elő, hanem mert meggyőződésünk, hogy a Társaság egyes szakosztályainak munkája nem közömbös a megfelelő tudományág hazai fejlődése szempontjából.

Felolvasó üléseink általában viszonylag kielégítő érdeklődésre találtak; voltak előadások, és nem is kivételesen, amelyek népes hallgatóságot mozgósítottak. De előfordult az is, hogy értékes előadás érdemtelenül csekély közönség előtt hangzott el; úgy látszik, a szakosztályok vezetőségének ezen a téren is akad tennivalója.

Sajnálatos, hogy felolvasó üléseink látogatottságáról nincsenek pontos adataink; így nem tudjuk számszerűen megállapítani, milyen széles kört érint Társaságunk tevékenysége. A jövőben majd igyekeznünk gondosan vezetett jelenléti ívekkel pótolni ezt a hiányt.

Vidéki csoportjaink közül a debreceni és a szegedi 4, a pécsi 4 felolvasó ülést tartott. A debreceni csoport ünnepi ülést rendezett B á r c z i G é z a, a pécsi K l e m m A n t a l tiszteletére; a szegedi csoport egyik ülésén előadás hangzott el a kiváló lengyel nyelvészről, B a u d o u i n d e C o u r t e n a y-ról, a modern nyelvtudomány egyik úttörőjéről, aki harmincöt évvel ezelőtt húnyt el. A debreceni csoport jelentése a felolvasó ülések adatain túl megemlíti, hogy az előadások közönsége ez évben is túlnyomórészt egyetemi oktatókból verbuválódott, hogy létszámuk sohasem csökkent a 15—20 fő alá, és hogy a Bárczi-emlékülés előadásaira többszáz személyes, zsúfolt teremben került sor. A pécsi csoport értékes nyelvjáráskutató és ismeretterjesztő munkáját is a Társaság keretében, mint annak csoportja végezte; öröndetesen részletes jelentésében erről a munkáról is pontosan beszámol.

Intézményes kapcsolatunk a vidéki csoportokkal elég laza. Üléseinkről rendszeresen értesítjük őket, de azt már nem tudjuk, akadnak-e és hányan, akik hasznát veszik meghívóinknak. Hiányosságnak érezzük, hogy vidéki csoportjaink nincsenek képviselve közgyűlésünkön; azon leszünk, hogy ez a jövő évvel megváltozzék.

Ebben az összefüggésben még megemlítem, hogy NYÍRI ANTAL professzor, a szegedi csoport elnöke előadást tartott a magyar szakosztály egyik felolvasó ülésén, B. LŐRINCZY ÉVA, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa egyik előadója volt a debreceni Bárczi-emlékülésnek, és hogy JÁNOSKA SÁNDOR, a debreceni Tudományegyetem oktatója vendégként előadott a szegedi csoport egyik ülésén.

Felolvasó üléseinken ez évben is szerepeltek kiváló külföldi tudósok, akik vendégként tartózkodtak hazánkban: J. W. DE JONG a korai buddhizmus hátteréről adott elő, J. KNOBLOCH a szlávok és a meroving birodalom kulturális kapcsolatairól, N. D. ANDREJEV a matematikai nyelvészet alapvető kérdéseiről, végül G. SCHMITT a nyelv és kultúra összefüggéseiről a kínaiban.

Társaságunk munkásságát ismertetve szólnunk kell kiadványainkról is. Folyóiratáról, a Magyar Nyelvről nem mondhatunk újat, csak megismételhetjük azt az elismerést, amely évről-évre kijár a szerkesztő bizottság gondos és szakszerű munkájának.

Kiadványaink sora két új számmal (106. és 107.) növekedett; az egyik SZÍJ REZSŐ munkája „Várpalota nyelvjárása 1696 és 1931 között”, a másik „Gáspár János Tájszógyűjteményei 1838—1845”: közreadja SZABÓ T. ATTILA. Sajtó alatt már a sorozat következő, 108. száma is, SCHRAM FERENC „1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai” című munkája: a munka valószínűleg még ez év folyamán megjelenik.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolhatok be.

Megváltozott némileg a Társaság vezetősége, Hajdú Péter a finnugor szakosztály és Herman József, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály elnöke megszaporodott elfoglaltságukra és egyéb körülményekre hivatkozva felmentésüket kérték. A választmány helyt adott a kérésnek és Lakó Györgyöt, illetőleg Tamás Lajost bízta meg a szakosztályok vezetésével. Reméljük, hogy a közgyűlés jóváhagyja a választmány intézkedését.

A Társaság megnövekedett adminisztrációjának ellátására gazdasági vezetőt kaptunk dr. Török Zoltánné személyében. A viszonylag rövid idő alatt is meggyőződhattünk arról, hogy új munkatársunk hozzáértéssel, önállóan és lelkesen látja el feladatát. Ezzel a hónappal viszont megválízik tőlünk Mikesy Álmos, aki nyolc éven át példamutató buzgalommal végezte a Társaság hivatali munkáját; őszinte hálával mondunk neki köszönetet.

Az elmúlt év folyamán öten csatlakoztak Társaságunkhoz. Tagjaink létszáma ez idő szerint 520. Ez a szám jóval kisebb, mint az, amely a tavalyi jelentésben szerepelt (576). A különbség nem onnét ered, hogy félszázán odahagyták a Társaságot. Átvizsgáltuk nyilvántartásunkat, s ennek során kitűnt, hogy a magasabb szám részben elégtelen adatokra épült. Ezt a megállapítást nem találjuk elszomorítósnak; természetesen örülnénk, ha a nyelvtudomány művelői és kedvelői minél számosabban foglalnának helyet Társaságunkban, de nem gondoljuk, hogy a Társaság munkájának értéke tagjaink létszámában jut kifejezésre. A tagságnak kerekén $\frac{2}{3}$ része Budapesten él, egyharmada vidéken (pontos számok 349 és 171).

Társaságunk a magyar szakosztály január 9-i ülésén köszöntötte Bárczi Géza akademikust 70. születésnapja alkalmából. Ez úton is további jó egészséget, töretlen munkakedvet és hosszú életet kívánunk neki.

Az elmúlt évben hét tagtársunkat veszítettük el; elhaláloztak Csetényi Imre, dr. Fábíán István, Gyalog Béla, Viktor János és a magyar nyelvtudomány három kimagasló mestere: Beke Ödön, Klemm Antal és Melich János. A Nyelvtudományi Társaságot különösen közelről érinti Melich János halála; a nagy tudós alapító tagja volt Társaságunknak, hosszú időn át alelnöke és folyóiratának szerkesztője.

Egy szervezeti kérdésben a Közgyűlés állásfoglalását kell kérnem. Az élő nyelvek oktatói számos országban egyesületekben tömörülnek. Ezeket fogja össze a „Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes”, egy nemzetközi szervezet, amely az UNESCO támogatásával működik. A Fédération utolsó, VIII. kongresszusán már felmerült Magyarország csatlakozásának gondolata; de ez akkor akadályba ütközött, hiányzott nálunk a megfelelő egyesület. — Ez az akadály időközben, a Nyelvtudományi Társaság Nyelvoktatási Szakosztályának megalakulásával elhárult, s a Fédération prezídiuma nemrég közölte, hogy örömmel látná a Szakosztály csatlakozását. — Véleményünk szerint szakosztályunk csatlakozása ehhez a nemzetközi szervezethez kívánatos, nagymértékben kiszélesítené nyelvoktatásunk nemzetközi kapcsolatait, elősegítené, gyorsítaná fejlődését. De ehhez a lépéshez a Közgyűlés hozzájárulása szükséges; megjegyzem, hogy azzal mindaddig nem szándékozunk élni, amíg kézhez nem kaptuk s át nem vizsgáltuk a Fédération alapszabályát.

Befejezésül egy szót a jövő év feladatairól. Évről-évre halasztjuk — részben rajtunk kívül eső okokból — egy széleskörű tudományos tanácskozás (legyen az vándor-gyűlés, konferencia vagy kongresszus) rendezését; pedig egy ilyen tanácskozásra szükség van; aligha túlzás, ha azt mondjuk: égető szükség. — Az a fejlődés, amely a saussure-i felismeréssel veszi kezdetét — annak felismerése, hogy egy nyelv saját, belső összefüggésének feltárása tudományos feladat — nem zárult le, sőt egyre nagyobb lendületet vesz, szélesebb méreteket ölt. A nyelvészet egyre magasabb igényeket támaszt önmagával szemben; hogy a leírást tudománnyá emelje, módszeres egzakt vizsgálat tárgyává teszi a nyelvi rendszer adekvát reprodukciójának, mint nyelvtani vagy szemantikai elméletnek formáját. Egy tudományos tanácskozás, annak referátumai és vitái jelentősen elősegíthetnék azt, hogy nyelvészetünk számot vessen a nemzetközi kutatás legújabb fejleményeivel, magáévá tegye, ami bennük értékes ösztönzés, és azzal gazdagodva haladjon tovább a maga útján. — Ilyen tanácskozást elsősorban Társaságunk hivatott rendezni, mint a magyar nyelvészek legátfogóbb szervezete; ilyen tanácskozással méltón ünnepelnénk meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapításának 60. évfordulóját.

Ezzel, tisztelt Közgyűlés, be is végzem jelentésemet; kérem a közgyűlést, fogadja el. A közgyűlés a főtítkár beszámoló jelentését elfogadta.

3. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét a közgyűlés újból megválasztotta. Jóváhagyta a közgyűlés a finnugor, illetőleg a germanisztikai-romanisztikai szakosztály új elnökeként, Lakó Györgynek és Tamás Lajosnak a megbízását is.

4. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1965. évi közgyűlésig a következő:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnök: Németh Gyula. — Főtítkár: Telegdi Zsigmond. — Titkár: Szathmári István. — Jegyző: Berrár Jolán. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztály-elnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Lakó György (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztika és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika), Babos Ernő (nyelvoktatás). — Szakosztály-titkárok: (ugyanilyen sorrendben): Rácz Endre, Sz. Kispál Magdolna, Péter Mihály, Hutterer Miklós, Uray Géza, Antal László, Kosaras István. — A vidéki csoportok elnökei: Kálmán Béla (Debrecen), Nyíri Antal (Szeged), Temesi Mihály (Pécs). — A számvizsgáló bizottság tagjai: Csongor Barnabás, T. Lovas Rózsa, Tarnóczy Tamás. — Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fokos Dávid,

Hadrovics László, Imre Samu, Juhász József, Károly Sándor, Kázmér Miklós, Király Péter, Kniezsa István, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, N. Sebestyén Irén, Sipos István, Sulán Béla, Szemere Gyula, Szépe György, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

*

A pénztáros beszámolóit és a számvizsgáló bizottság jelentését következő számban közöljük.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. IX. 24. — Példányszám: 1400. Terjedelem: 11,6 (A/5 ív + 3 melléklet)

64.59557 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LX. közgyűlése.....	508
E. ABAFFY ERZSÉBET: Mondattani problémák a XVI. században.....	155
ANTAL LÁSZLÓ: A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében..	61
P. BALÁZS JÁNOS: A Jókai-kódex egyik ki szavához.....	470
BÁRCZI GÉZA: A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai 3. — A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához	86
BEKE ÖDÖN: Érdekes bukovinai tájszók, szólások, közmondások.....	232
BENKŐ LÁSZLÓ: Stíluselemzési módszerek	346
BENKŐ LORÁND: A magyar nyelvtörténet korszakolásáról	137
BETHLENFALVY GÉZA: Az ázsiai nyelvek átírásának kérdéséhez.....	213
BOJTÁR ENDRE: A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése	332
DOMOKOS PÁL PÉTER: Kézdiszentléleki Földjegyzék	104
ECKHARDT SÁNDOR: Még sincs meg Balassi Bálint írástanítója.....	94
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: Három finnugrisztikai folyóirat.....	235
FEHÉRTÓI KATALIN: Újabb adatok a <i>farazia</i> szóhoz.....	204
GRÉTSY LÁSZLÓ: A szótévesztés lélektanáról	321
GÜLYA JÁNOS: Leány.....	94
HEXENDORF EDIT: Egy kettős szóalak tanulságai.....	47
HORVÁTH MÁRIA: A Szabács Viadala szövegéhez	180
IMPLOM JÓZSEF: A magyar nyelvi denasalisatio kérdéséhez 92. — Szótörténeti adalekok	217, 364, 487
IMRE SAMU: Párhuzam az angol és a magyar nyelvatlaszmunkálatok módszere között 303. — Megjegyzések a jelzőkről	433
INCZEFI GÉZA: A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése.....	80
JUHÁSZ JÓZSEF: A Magyar Nyelv Kéziszótára.....	257
KATONA IMRE: Mutatvány a készülő kubikus szótárból.....	501
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Beke Ödön	380
KISS LAJOS: Granicsár 96. — Monográfia a cseh családnevekről 122. — Polonisztikai megjegyzések a <i>faraziá</i> -hoz 205. — Kísérletek etimológiai képletek felállí- tására 314. — Az albánok elnevezései a magyarban	472
KNIEZSA ISTVÁN: Melich János 1. — Irha 310. — Még egyszer a <i>falu</i> tövégi <i>u</i> -járól 468. — A <i>bodon</i> ~ <i>bödön</i> eredetéhez.....	476
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Az ősi magyar névszótövégi <i>h</i> finnugor előzményének kérdésessége néhány rokon nyelvi párhuzam vizsgálatában.....	146
KUNSZERY GYULA: Óperencia	348
LADÓ JÁNOS: Károli vagy Károlyi Gáspár?	363
LIGETI LAJOS: A magyar nép mongol kori nevei (<i>magyar, baskír, király</i>).....	385

LŐRINCZ JENŐ: Kukko ~ kukó 206. — Örül	477
LŐRINCZE LAJOS: Köszöntő és köszönő sorok a nyolevanéves Nagy J. Bélának....	249
MAGDICS KLÁRA: A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai	446
MIKESY SÁNDOR: Donászy 349. — Tuskolány 351. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	125, 252, 382
MOÓR ELEMÉR: Két erdőféleség régi neve: <i>haraszt</i> és <i>cserét</i> 97. — Uborka.....	478
MURÁDIN LÁSZLÓ: Észrevételek a magyar <i>e</i> ~ <i>ä</i> -féle hangok történetéhez.....	376
MUZSLAY ISTVÁN: A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához.....	345
NAGY FERENC: Denominális képzőink gyakoriságáról.....	201
O. NAGY GÁBOR: A készülő Magyar Szinonimaszótárról.....	16
NAGY J. Béla: Női nevek, férfinévek, idegen személynevek.....	484
NAGY JENŐ: Szempontok és eredmények az erdélyi százsz nyelvjárás magyar jövevény- szavainak vizsgálatában 167. — Fánk, pánkó.....	352
NYÍRI ANTAL: A magyar <i>nyár</i> 'aestas' eredetéről.....	414
NYÍRKOS ISTVÁN: A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez.....	162
ÖRDÖG FERENC: Mutatvány a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványból....	277
PAIS DEZSŐ: Gajdol 31. — Bárcei Géza ünneplése 129. — Moór Elemérnek a <i>haraszt</i> - hoz 138. — A <i>teker</i> : <i>takar</i> és a KTSz.-beli <i>tacaruta</i> 207. — Ola 282. — A <i>Károly</i> „ <i>karvaly</i> ” is lehetett 363. — A régi úton a veszélyben forgó <i>Tátika</i> név védelmére 404. — Örül: öröl	480
PÁSZTOR EMIL: Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága.....	68
PÉTER LÁSZLÓ: Klemm I. Antal	381
PROHÁSZKA JÁNOS: A <i>takaros</i> melléknév jelentésfejlődéséhez.....	208
PUSZTAI FERENC: A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában....	191
RÉDEI KÁROLY: Véd	99
K. REMÉNYI MÁRIA: Nyelve hegyén van a lelke.....	211
SALÁNKI ISTVÁN: Levél Sajnovicsról.....	250
SCHRAM FERENC: Vaszar vidéki régi tájszavak.....	118
SIMA FERENC: A Guary-kódexbeli <i>lohha</i> és társai.....	441
SULÁN Béla: A lengyel szókinsz legrégebb magyar jövevényiszavai	423
SZABÓ T. ATTILA: A kolozsvári <i>barnasib</i> -ok 100. — A <i>parányi</i> a Debreceni Gramma- tikában 103. — Káptalan, konvent 355. — Meghal, megdöglik 357. — Kolozs- vári gyalázkodás 1491-ből 496. — Egy virágének-mondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből.....	499
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató.....	514
SZŐKE ISTVÁN: A Magyar Nyelv Kéziszótára.....	257
TAGLIAVINI, CARLO: A romand nyelv és szótára.....	200
TAMÁS LAJOS: Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből.....	273
TERESTYÉNI FERENC: Jakob Grimm halálának századik évfordulójára.....	244
TOMPA JÓZSEF: A becéző szó eleji névrövidítés a mai szóalkotásmódok rendszerében 89. — Az az az néha fölösleges 359. — „Egyik legnagyobb tévedése”?.....	428
TÖRÖK GÁBOR: Mi fér rá a margóra? 103. — A vers palatovelaris hangszerelése....	462
VÉGH JÓZSEF: Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből 273. — Mutatvány a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványból 277. — Regionális nyelv- járási szótáraink és a magyar nyelvjárási szókinsz-archívum terve.....	290
VÉRTES O. ANDRÁS: A ̃ afrikáta néhány korai példája.....	471
VÉRTES EDIT: Szélfegyvet az Apor-kódex helyesírásáról 200. — Aszó.....	480
ZSILKA JÁNOS: Hibaigazítás	128
ZSOLDOS JENŐ: Tallózás a XVIII. század magyar nyelvében.....	107

Kisebb közlemények	86, 200, 345, 468
Szó- és szólásmagyarázatok	94, 204, 348, 472
Nyelvművelés	103, 213, 359, 484
Nyelvtörténeti adatok	104, 217, 364, 487
Nyelvjárások	118, 232, 501
Szemle	122, 235
Különfélék	244, 380
Társasági ügyek	125, 252, 382, 508
Levélszekrény	128, 256

A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai. — Nyelvtudományi Értekezések.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve Beke Ödön „Érdekes bukovinai tájszók, szólások, közmondások” (232–235), Domokos Pál Péter „Kézdiszentléleki Földjegyzék” (104–107), Implom József „Szótörténeti adalékok” (217–231, 364–375, 487–496) és Schram Ferenc „Vaszar vidéki régi tájszavak” (118–122) című cikkének anyaga.

- abárlóvilla 107
 *ač (finn-permi) 480
 addig 26
adž (zürjén) 482 k.
 ág 502
ageb 497 kk.
 agy 502
 agyagbánya 502
 agyagkihordás 502
 agyas 502
 ágyás 502
 ágyaspálinka 502
 ágyasüveg 502
 ágyaz 502
 ágyazás 502
 ágykarika 502
 ágynemű 26
 agyonbeszél 26
 agyvég(karika) 502
 a] 26
 akadémia 267
 akkord 503
 akort 503
 akortáncs 503
 akortáncsos 503
 akortányos 503
 Ákosháza 287
 ákotofána 107 k.
 akta 108
 alagesövez(és) 503
 alagesövező ásó 503
 alámajjaz 503
 alapegyenlítés 503
 alapkiadás 503
 alapkiemelés 503
 alapol(ás) 503
 alapoz(ás) 503 k.
 alávág 504
 alávas 504
 aláver(és) 504
 albán 472 kk.
 áldomás 175
 áll 26 k.
 állandó(an) 27
 állandóság 27
 állás 27, 268, 504
 állítólyuk 504
 álló 504
 állomásbővítés 504
 állomásszélesítés 504
 almanach 108
Almesch (szász) 175
 aló furt 108
 aló mars 108
 alumínium 268
 alvállalat 504
 alvállalkozó 504
 alvótöltés 504 k.
 anekdota 108 k.
 angol ásó 505
 angol lapát 505
 angyal 28
 anya 95
 anyagárok 505
 anyaggödör 505
 Anyásisziget 83 k.
Αρβανίτης (görög) 472
 kk.
 áperthe 28
 apó 109
 Apor-kódex 200 k.
 apropó 109
 aquavitáz 109
 Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága 68 kk.
 aranyos 28
 aranyszínű 28
Arbanas (szerb-horvát) 472 kk.
arbër (albán) 472
 árkos 505
 ármentesítés 505
 ármentesítő társulat 505
arnaut (török) 474 kk.
Arnavut (török) 472 kk.
 arnót 472 kk.
 ártér 505 k.
 árvíz 506
 ás 506
 ásás 506
 ásó 506
 ásókaparó 507
 ásólapát 507
 ásónyak 507
 ásónyel 507
 ásónyom 507
 ásórugó 507
 ásóvas 507
 ásózik 507
 ásózás 508
 aszik 482 k.
 aszó 480 kk.
 asszonyinak való talicska 508
 Athanasius 349 k.
 átírás | ázsiai nyelvek ~a 213 kk.
 átmetszés 508
 átvágás 508
 avantgárda 109
 avatatlan 28
 aviglatni 508
 avigléc 508
 az 359 kk.
 ázsiai nyelvek átírása 213 kk.
 baba 28
 bagatella 109 k.
 bagolyvár 28
baŋigiti (mongol) 394
 baktat 28
 Balassi Bálint 94
 balhé 28
 balta 28
 banda 29

Bánom 84 k.
 barátság(os) 29
 barátságtalan 28
 Bárczi Géza 129 kk.
barnasib 100 k.
Baschart 398
bášyird (mongol) 394 kk.
 baskír 385 kk.
 batália 110
 be 29
 beakad 29
 becéző névrövidítés 89
 kk.
 becsület(es) 29
 behoz 29
 Beke Ödön 380 k.
 beleakad 30
 Bereske 107
 bergő 110
 beteg 268
 biliárdozó 110
 bodon 476 k.
 bordélyház 110
 borközi 268
 bosszankodás 458
 bödön 476 k.
 bravó 110
 buda 111
 bűg 30
 búza 268
 büszke 30
*bzdmb (szláv) 476 k.
chvrastb (szláv) 98
ciga (lengyel) 426
 cím 111
 csattan 268
 csattog 268
 csendesedik 268
 csendesül 268
 cserét 97 kk.
 cserjés 268
 csiga 426
czyha (ó-cseh) 426
 dél 268
 despota 111
 dió 268
 diófa 268
 Dobrovský, Josef 336
 Donászy 349 k.
 Ebergény 287
 Egerszeg 288 k.
 ekvipázs 111
 elnök 268
 elődi 111
 én 268
 ennyi 268 k.
 ergelyesség 111
 etimológiai képletek 314
 kk.
 eufémizmus 194
 evező 269
 fa 269
 fabrika 111 k.

fabrikáns 112
 facipő 112
 fafeszület 112
 falu 269, 468 kk.
 fánk 352 kk.
 fantasztia 112
farazia 204 kk.
 fatális 112 k.
 fattyat vet 113
 fattyazik 113
 fehérje 269
 félelem 458
 felfegyverkez 113
 felfordul 269
 fik 113
 Finnisch-ugrische For-
 schungen 241 k.
 flotta 113
 Fogán van a lelke 211 k.
 fordít 269
 fordul 269
 Földeák 81 k.
 földrajzi nevek 80 kk.,
 273 kk.
 főpostahivatal 113
 frizíroz 113 k.
 früstök 114
 gajd „hangszernév” 42
 gajdol 31 kk.
 gajdos 45 k.
 galagoly 114
 garnizon 114
 Gatal 407
 gázsi 114
 Gébárt 289
 gége 206 k.
 genyedség 114
 gép 269
 gerebet vet 114
giernek (lengyel) 425
 göndör 43
grāničār (szerb-horvát)
 96 k.
 granicsár 96 k.
 Grimm, Jakob 244 kk.
 Guary-kódex 441 kk.
 guszpus 114
 Gyepű 411
 gyolcs 163
 Gyó 81
 gyűlékony 269
 Halesz 85
 hangok és hangváltozá-
 sok | denazalizáció 92
 kk., a magyar nyelv-
 járások hanglejtésvizs-
 gálata 446 kk., naza-
 lizáció 441 kk., német
 eredetű szavaink szó-
 végi magánhangzói 310
 kk., a vers palatovelá-
 ris hangszerelése 462
 kk., *c* ~ *cs* hangok jele

200 k., *ä (*ε*) > *ē* > *é*
 100, *ε* ~ *ä*-féle hangok
 történetéhez 376 kk.,
 szókezdő *f* ~ *p* 352 kk.,
 ősi magyar névszótó-
 végi *h* 146 kk., szőveleji
k > *g* változás 39, -*ly*
 363, *n* > *r* (albán) 472,
p > *f* (középnémet)
 352 kk., szókezdő *pf*
 352 kk., *šk* : *kš* hangát-
 vetés a cseremiszenben
 148, -*t* hang jele 201,
 tővégi *u* 468 kk., *ž*
 afrikata 471, szláv *z*
 és *z* alakulása 476 k.
 harag 458
 harmad 269 k.
 három 270
 haraszt 97 kk., 128
 hasonl- 441 kk.
 hasonlat 194 k.
 használt 270
 Hatrongyos 85
 hazaleány 115
 hazanyelv 115
 hegedül 270
 Heltai Gáspár Chronicája
 180 kk.
 helyesírás | az Apor-
 kódex ~a 200 k.,
 Heltai Gáspár ~a 186
 k., az *u* hang jelölése
 469
 helynevek 282 kk.
Herbst (német) 418
 hiányos mondat 195
 himlő 270
 hogyné 270
 holnap 270
 horgolás 270
horh(ó) 313 k.
 hunyeka 115
 hutyolló 115
 hüvelykujj 270
 importál 115
 írha 310 kk.
 irodalmi nyelv | a kelet-
 európai ~ek kialaku-
 lása 332 kk.
 jaj 270
 járható 270
 jelent 48
 jelentékeny 54 k.
 jelentés 56 k.
 jelentő(s) 51 kk.
 jelentőség 47 kk., 53 k.
 jelentőség 47 kk.
 jelző | a magyar ~ három
 koncepció fényében 61
 kk.
 Jókai-kódex 470 k.
 jól 30

József Attila költészetéről 462 kk.
 jövevényszó | az erdélyi százsz nyelvjárás magyar szavai 167 kk., német eredetű szavaink szóvégi magánhangzói 310 kk., a lengyel szókincs magyar szavai 423 kk.
 kacérság 459
 kaj 'hangutánzó — hangkifejező nyelvelem' 32 kk.
 káptalan 355 kk.
 kapu 469
 Karamzin 340
 Károli Gáspár 363
 karvaly 363
 Kazinczy Ferenc 341
 kelár (mongol) 396
 Kenyérváró 85 k.
 képzők és képzőszerű jelek | a denominális ~ gyakorisága 201 kk., -ás, -és képzős névszók 196, -d kicsinyítő ~ 42 kk., -d + -l gyakorító képző 39 k., -ikus, -ista, -izmus 202, -l gyakorító képző (zürjén) 100, -ós, -ös 209, -s 422, -s (permi) 147, -ség 59 kk., -t (obi-ugor) 147
 kerel 402
 keresztnév becézése 89 kk.
 kertész 270
 kés 270
 Ketel 284 kk.
 Kötelpatak 284 kk.
 ki 270, 470 kk.
 kiabál 31 kk.
 kifordul 270
 kikelet 418 k.
 király 385 kk.
 Királyfia kis Miklós 256
 Klemm I. Antal 381 k.
 konvent 355
 konvoj 116
 Kopezyński, O. 337
 Kovácsi hegy 409
 költői, szónoki kérdések 195
 könyvtár 116
 körmondat 195 k.
 közmondások 232 kk.
krájičnik (szerb-horvát) 96
 kubikus szótár 501 kk.
 kukkó ~ kukó 206 k.
 kurázi 116
 kurvahaj 116

kurvaház 116
 Kutas 288
 Kutyanak 83
 Kutybont 83
küikš(ö) (cseremis) 148 kk.
laŕ (vogul) 95
 lám 270 k.
 lantkocsi(s) 116
 lép 420
 leány 94 k.
 leányka 271
 leble 117
 lélektan | a szótévesztés ~ a 321 kk.
 lengyel 271
 Lenz (német) 418
 létra 311
 Leuveni Kódex 86 kk., 345 kk.
 levelestár 117
 liter 271
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 339 k.
lön (osztják) 419
ma-čà (kínai) 388
ma-čà-r (kínai) 387
 madám 117
 magyar 385 kk.
 Magyar Nyelv Kéziszótára 257 kk.
 Magyar Szinonimaszótár 16 kk.
majar(at) (mongol) 387 kk.
Majartai 393 k.
 Mámapuszta 84
 margó 103 k., 117
 megdöglik 357 kk.
 megfordul 271
 meghal 357 k.
 megrendítő 271
 megszemélyesítés 193 k.
 megvetés 458
 meleg 271
 Melich János 1 kk.
 merész 271
 mert 271
 mesebeszéd 117
 metafora 192 k.
 minden 157 kk.
mŕyrija (mongol) 389
 mocsár 420
 mondat | a jelző 433 kk., a jelző értelmezése 428 kk., a jelző és jelzett szó értelmezése 155 kk., a magyar jelző három koncepció fényében 61 kk., ~tani problémák a XVI. században 155 kk.
 munka 442

mükš (cseremis) 151 kk.
 Nagy J. Béla 249 k.
 nagyfejű 271
 napraforgó 30
 névtudomány | a becéző névrövidítés 89 kk., földrajzi nevek 273 kk., helynevek 104 kk., 282 kk., a magyar nép mongol kori nevei 385 kk., monográfia a cseh családnevekről 122 kk., női nevek, férfinévek, idegen személynevek 484 kk., a *Tátika* név védelmében 404 kk.
 nikovitz 117
 nyak 271, 415 kk.
 nyár 415 kk.
 nyárfa 419 k.
 nyelvatlasz | az angol és magyar ~munkálatok közötti párhuzam 303 kk.
 Nyelve hegyén van a lelke 211 k.
 nyelvjárás | bukovinai tájszók 232 kk., az erdélyi százsz ~ magyar jövevényszavai 167 kk., a magyar *ę* ~ *ä*-féle hangok történetéhez 376 kk., a magyar ~ok hanglejtésvizsgálata 446 kk., a ~kutatás újabb eredményei és feladatai 3 kk., ~történet 3 kk., ~iszótáraink 290 kk., a romand nyelv és szótára 200, Vaszar vidéki régi tájszavak 118 kk.
 nyelvtörténet | kolozsvári gyalázkodás 496 kk., a magyar ~ korszakolászáról 137 kk.
ogurka (szlovén) 480
 Ola 282 kk.
 oláh 282 kk.
 Óperencia 348 k.
 orbonász 472 kk.
orsag (lengyel) 425
ország (lengyel) 425
 ostrom 180
 óta 272
ön (vogul) 95
Örh(e) 313 k.
 öröm 459
 őrség 425
 örül 477 kk.
 örül 477 kk.
 övé 272
 p 272

päfl (vogul) 469
 panasz 458
 pánkó 352 kk.
 pántofli 117
 papucs 175
 parádé 117
 parányi 103
 párta 311
 példa 311
 pepe 117
 perváta 117 k.
Pfahl (német) 353
pikš (cseremisiz) 152 k.
pöyel (osztják) 469
 pomádé 118
 postaház 118
 publicisztikai stílus 191
 kk.
 Puskin 340
 püff 272
 rakéta 118
rakosz (lengyel) 426
rakš (cseremisiz) 154 k.
 rángatózik 272
raral (mongol) 402 k.
 róka 272
 romand nyelv 200
 rózsaszín(ű) 272
 Ságod 288
 Sajnovics János 250 kk.
 sár 421
 sárgaság 272
 sárgul 272
 semmilyen 272
serätlija (szerb-horvát) 96
shqiptár (albán) 472 kk.
 soha 441 kk.
sohha 441 kk.
 sok 157 kk.
 sokall 272
šokš (cseremisiz) 147
 stilisztika | az állandó
 szókapcsolatok 197 k.,
 a címek ~ja 198,
 eufémizmus 194, a fel-
 kiáltó mondat 195, a
 hasonlat 194 k., a hiá-
 nyos mondat 195, az

ismétlés 197, a költői,
 szónoki kérdés 195, a
 megszemélyesítés 193
 k., a metafora 192 k.,
 stíluselemzési módsze-
 rek 346 kk., stílusfaji
 meghatározás a publi-
 cisztikában 191 kk.,
 szintagmák 196, a szó-
 képek 192 k., a ter-
 peszkedő igék 196, a
 Toldinyelvigazdagsága
 68 kk.
suvi (finn) 419
 Szabács Viadala 180 kk.
 szánkázik 175
 szép 30
 szkipetár 475
 szóképek 192 k.
 szókincs | Arany nyelvi
 gazdagsága 68 kk., a
 lengyel ~ legrégibb
 magyar jövevényszavai
 423 kk.
 szólások 232 kk.
 szótár | a Magyar Nyelv
 Kéziszótára 257 kk.,
 Magyar Szinonimaszó-
 tár 16 kk. mutató
 a készülő kubikus szó-
 tárból 501kk., nyelv-
 járási szótáraink 290
 kk.
 szótévesztés 321 kk.
 szökőkút 118
tacaruta 207 k.
 Tádé 404 kk.
Tadeuca 404 kk.
 Tádénka 404 kk.
Tadeus 408
 takar 162 kk., 207 kk.
 takaros 208 kk.
 Tanaszi 349 kk.
 Tátika 404 kk.
 teker 162 kk., 207 k.
terh(e) 313 k.
 teringette 272
 Teskánd 287 k

Thadeuca 404 kk.
 Tigérhát 83
 toll 469
 több 157 kk.
 Tregyiakovszkij 340
 tudat 272
 Tuskolány 351 k.
 tudó 272
üggä (osztják) 100
 uborka 478 kk.
Vg 407
ugurka 479
ugye 272
uhorka (szlovák) 479
 ujjbegy 118
 ujjperc 272
 Ukk 407
ulay (török) 286 k.
 Ungari 392
 Ural-Altaische Jahr-
 bücher 243 k.
 vad 97
 vadállat 97
 vadász 97
 vadon 97
 vágy 459
 valaki 272 k.
 vánkos 118
 vár 409 kk.
 Várad 409
 véd 99 k.
 verekedik 273
 verstan | a vers palato-
 veláris hangszerelése
 462 kk.
 vérszemet kap 273
vidlîni (zürijén) 100
 Világosvár 410
 virágos 273
 Virágosvár 410
 Virittájá 235 kk.
 visszafordul 273
vlach (szláv) 282 kk.
Warod 409
 *wân- 99
 zemes 314
 zubog 31

LX. ÉVF.

1964. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

429. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Knížcsa István</i> : Melich János	1
<i>Bárczi Géza</i> : A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai	3
<i>O. Nagy Gábor</i> : A készülő Magyar Szinonimaszótárról	16
<i>Pais Dezső</i> : Gajdol	31
<i>Hexendorf Edit</i> : Egy kettős szóalak tanulságai	47
<i>Antal László</i> : A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében	61
<i>Pásztor Emil</i> : Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága	68
<i>Inczei Géza</i> : A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése	80
Kisebbségi közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához. — <i>Tompai József</i> : A becéző szó eleji névrövidítés a mai szóalkotásmódok rendszerében. — <i>Implom József</i> : A magyar nyelvi normalizáció kérdéséhez. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Még szentes meg Balassi Bálint írástanítója.	86
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Gulya János</i> : Leány. — <i>Kiss Lajos</i> : Granicsár. — <i>Moór Elemér</i> : Két erdőféleség régi neve: <i>haraszt</i> és <i>cserét</i> . — <i>Rédei Károly</i> : Véd. — <i>Szabó T. Attila</i> : A kolozsvári <i>barnasib</i> -ok. A <i>parányi</i> a Debreceni Grammatikában.	94
Nyelvelemzés. <i>Török Gábor</i> : Mi fér rá a margóra?	103
Nyelvtörténeti adatok. <i>Domokos Pál Péter</i> : Kézdizsentléleki Földjegyzék. — <i>Zsoldos Jenő</i> : Tallózás a XVIII. század magyar nyelvében ...	104
Nyelvjáráások. <i>Schram Ferenc</i> : Vasvár vidéki régi tájszavak	118
Szemle. <i>Kiss Lajos</i> : Monográfia a cseh csuládnevekről	122
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	125
Levélszekrény	128

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekkszámra) bonyolítja le. — Felhívjuk az olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (*Kelemen József* pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkzámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszéri kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszéri kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmzői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Incze Gy. Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Homfogalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaelemzés. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-oztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszer-tani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetika műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédi Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetőkénevei. 1963. 10,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József, 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft., kötet 26,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

LX. ÉVF.

1964. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

430. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

Felölős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Pais Dezső</i> : Bárczi Géza ünneplése	129
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar nyelvtörténet korszakolásáról	137
<i>Kubinyi László</i> : Az ősi magyar névszótövégi és finnugor előzményének kérdésessége néhány rokon nyelvi párhuzam vizsgálatában	146
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Mondattani problémák a XVI. században	155
<i>Nyírkos István</i> : A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez	162
<i>Nagy Jenő</i> : Szempontok és eredmények az erdélyi százsz nyelvjárás magyar jövevény-szavainak vizsgálatában	167
<i>Horváth Mária</i> : A Szabács Viadala szövegéhez	180
<i>Pusztai Ferenc</i> : A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában ...	191
Kisebbségi közlemények. <i>Carlo Tagliavini</i> : A romand nyelv és szótára. — <i>Vértess Edit</i> : Széjegyzet az Apor-kódex helyesírásáról. — <i>Nagy Ferenc</i> : Denominalis képzőink gyakoriságáról	200
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Fehértői Katalin</i> : Újabb adatok a farazia szóhoz. — <i>Kiss Lajos</i> : Polonisztikai megjegyzések a faraziá-hoz. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Kukko—kukó. — <i>Pais Dezső</i> : A teker: takar és a KTSz.-beli tacaruta. — <i>Prohászka János</i> : A takaros melléknév jelentésfejlődéséhez. — <i>K. Reményi Mária</i> : Nyelve helyén van a lelke	204
Nyelvművelés. <i>Bethlenfalvy Géza</i> : Az ázsiai nyelvek átírásának kérdéséhez	213
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok	217
Nyelvjárások. <i>Beke Ödön</i> : Érdekes bukovinai tájszók, szólások, közmondások	232
Szemle. <i>Fabricius-Kovács Ferenc</i> : Három finnugrisztikai folyóirat	235
Különfélék. <i>Terestyéni Ferenc</i> : Jakob Grimm halálának századik évforduló-jára. — <i>Lőrincz Lajos</i> : Köszöntő és köszönő sorok a nyolevanéves Nagy J. Bélának. — <i>Salánki István</i> : Levél Sajnovicsról	244
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	252
Levélszekrény	256

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk az olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcei Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kemény József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10–14.), vagy befizethetők a Társaság 111.253–70. számú csekkzámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmós adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszori kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárcei Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitis verstanti kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Északi-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszori kérdései” vitája. Szerkesztette Fábrián Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I.–1957. 20,— Ft.
12. Bánhidai Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Incze György: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. Berrár Jolán: A magyar hasonló mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. Pais Dezső: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. Elekfi László: Vizsgálatok a hangjeltes megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárirás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette Országh László. 1962. 24,— Ft.
37. Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1963. 28,— Ft.
39. Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. 1963. 62,— Ft.
41. Melich János: Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédi Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viudala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis v hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft., kötet 26,— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számai.

LX. ÉVF.

1964. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

431. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Juhász József és Szőke István: A Magyar Nyelv Kéziszótára</i>	257
<i>Végh József—Tamás Lajos: Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből</i>	273
<i>Ördög Ferenc—Markó Imre Lehel: Mutatvány a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványból</i>	277
<i>Pais Dezső: Ola</i>	282
<i>Végh József: Regionális nyelvjárási szótáraink és a magyar nyelvjárási szókincshivatal terve</i>	290
<i>Imre Samu: Párhuzam az angol és a magyar nyelvatlasmunkálatok módszere között</i>	303
<i>Knieszsa István: Irha</i>	310
<i>Kiss Lajos: Kísérletek etimológiai képletek felállítására</i>	314
<i>Grétsy László: A szótévesztés lélektanáról</i>	321
<i>Bojtár Endre: A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése</i>	332
Kisebbségi közlemények. <i>Muzslay István: A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához. — Benkő László: Stílusselelmzési módszerek</i>	345
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kunszery Gyula: Óperencia. — Mikesy Sándor: Donászy. Tuskolány. — Nagy Jenő: Fánk, pánkó. — Szabó T. Attila: Káptalan, konvent. Meghal, megdöglik</i>	348
Nyelvművelés. <i>Tompai József: Az az az néha fölösleges. — Ladó János: Károli vagy Károlyi Gáspár? — Pais Dezső: A Károly „karvaly” is lehet</i> ...	359
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József: Szótörténeti adalékok</i>	364
Különbözők. <i>Sz. Kispál Magdolna: Beke Ödön. — Péter László: Klemm I. Antal</i>	380
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből</i>	382

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekkszámla) bonyolítja le. — Felhívjuk az olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címe-re (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (*Kelemen József* pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10–14.), vagy befizethetők a Társaság 111.253–70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

8. **Lakó György:** Északi-magyar nyelv tanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-észtyák nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Marton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

ÉRTESÍTÉS

Felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy az Akadémiai Kiadó raktárában néhány nyelvészeti kiadvány fogytán van. Ezek:

Bálint Sándor: Szegedi Szótár. 1957. I–II. 200,— Ft.

Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960. 130,— Ft.

Pusztai István: Birk-kódex. 1474. 1960. 25,— Ft.

Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957. 100,— Ft.

Juhász Jenő: A Magyar Nyelv XXVI–L. évfolyamának mutatója. 1958. 130,— Ft.

Ára: 10.— Ft

Előfizetés egy évre: 30.— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karínthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6.— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6.— Ft.
75. Pals Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 2. kiadás. 1950. 7,50 Ft.
78. Pals Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pals Dezső: Két fejezet a mondatтанból. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10.— Ft.
81. Pals Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20.— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6.— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8.— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12.— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4.— Ft.
88. Gyálmós János: A -beli névszóképző. 1954. 12.— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12.— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12.— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3.— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4.— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5.— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7.— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13.— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3.— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5.— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4.— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pals Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6.— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4.— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10.— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16.— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20.— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4.— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10.— Ft.
106. Sijj Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5.— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10.— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15.— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120.— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80.— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60.— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20.— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20.— Ft., kötve 26.— Ft.
Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft., II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21.— Ft.
A Nyelvőr Füzetek I., 3—6. számai.

LX. ÉVF.

1964. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

432. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, NYÍRI ANTAL és SULÁN BÉLA

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : A magyar nép mongol kori nevei (<i>magyar, baskír, király</i>)	385
<i>Pais Dezső</i> : A régi úton a veszélyben forgó <i>Tátika</i> név védelmére	404
<i>Nyíri Antal</i> : A magyar <i>nyár</i> 'aestas' eredetéről	414
<i>Sulán Béla</i> : A lengyel szókinés legrégebb magyar jövevényszavai	423
<i>Tompa József</i> : „Egyik legnagyobb tévedése”?	428
<i>Imre Samu</i> : Megjegyzések a jelzőkről	433
<i>Sima Ferenc</i> : A Guarany-kódexbeli <i>sohha</i> és társai	441
<i>Magdics Klára</i> : A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai	446
<i>Török Gábor</i> : A vers palatovelaris hangszerelése	462
Kisebb közlemények. <i>Kniezsa István</i> : Még egyszer a <i>jalu</i> tövégi u-járól. — <i>P. Balázs János</i> : A Jókai-kódex egyik ki szavához. — <i>Vértes Ö. András</i> : A 3 afrikáta néhány korai példája	468
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Lajos</i> : Az albánok elnevezései a magyarban. — <i>Kniezsa István</i> : A <i>bodon</i> ~ <i>bödön</i> eredetéhez. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Örül. — <i>Moór Elemér</i> : Uborka. — <i>Pais Dezső</i> : Örül: örül. — <i>Vértes Edit</i> : Aszó	472
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Női nevek, férfinevek, idegen személynévek	484
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok — <i>Szabó T. Attila</i> : Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből. Egy virágének-mondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből	487
Nyelvjárások. <i>Katona Imre</i> : Mutatvány a készülő kubikos szótárból	501
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LX. közgyűlése ...	508

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — Előfizethető a posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára). Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Kereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekkszámra) bonyolítja le. — Felhívjuk az olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Almos adminisztrátor* tartja nyilván.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

8. **Lakó György:** Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői melléklímondlat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvújásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvújítás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnevéadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvújítás ígétövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hangjelítés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Ország László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műveltségben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzók története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszár helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvújástörténetének települési háttere 1964. 12,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beñ névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmustól szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincs gyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft., kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Magyar Nyelvjárások II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.